Αποτυπώσεις σε στιγμές κινδύνου

τοπικά / 10′

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΑΓΡΑΦΙΩΤΗΣ / ΑΘΗΝΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ / ΚΩΣΤΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ / ΘΑΝΑΣΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ / ΝΙΚΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ / ΒΑΛΙΑ ΑΡΑΝΙΤΟΥ / ΑΡΓΥΡΗΣ ΑΡΧΑΚΗΣ / ΝΤΙΝΑ ΒΑΪΟΥ / ΦΩΤΕΙΝΗ ΒΑΚΗ / ΑΡΓΥΡΩ ΒΑΤΑΚΗ / ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΒΛΑΝΤΩΝΗ / ΕΦΗ ΓΑΖΗ / ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ / ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΓΟΥΤΣΟΣ / ΙΛΕΙΑΝΑ ΔΗΜΑΔΗ / ΟΡΕΣΤΗΣ ΔΙΔΥΜΙΩΤΗΣ / ΚΥΡΚΟΣ ΔΟΞΙΑΔΗΣ / ΚΩΣΤΑΣ ΔΟΥΖΙΝΑΣ / ΓΙΑΝΝΗΣ ΔΡΟΣΟΣ / ΕΛΛΗ ΔΡΟΥΛΙΑ / ΝΙΚΟΣ ΕΡΗΝΑΚΗΣ / ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΖΗΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ / ΒΑΣΙΛΗΣ ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΣ / ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΙΝΤΖΙΔΗΣ / ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΣ / ΜΑΚΗΣ ΚΑΒΟΥΡΙΑΡΗΣ / ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΑΚΟΛΥΡΗΣ / ΡΑΝΙΑ ΚΑΛΑΝΤΖΗ / ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ / ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΟΠΟΥΛΟΣ / ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΡΥΔΑΣ / ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΤΣΙΡΗ / ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΙΟΥΠΚΙΟΛΗΣ / ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΟΡΩΝΑΙΟΥ / ΑΛΙΚΗ ΚΟΣΥΦΟΛΟΓΟΥ / ΗΛΙΑΣ ΚΟΥΒΕΛΑΣ / ΦΩΤΕΙΝΗ ΚΟΥΓΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗ / ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΟΥΖΕΛΗΣ / ΝΙΚΟΣ ΚΟΥΤΣΙΑΡΑΣ / ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΗΣ / ΘΕΩΝΗ ΚΟΥΦΟΝΙΚΟΛΑΚΟΥ / ΠΑΤΡΙΤΣΙΑ ΚΥΠΡΙΑΝΙΔΟΥ / ΛΕΑΝΔΡΟΣ ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ / ΒΑΣΙΑΝΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ / ΟΛΓΑ ΛΑΦΑΖΑΝΗ / ΚΩΣΤΑΣ ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ / ΠΕΤΡΟΣ ΛΙΝΑΡΔΟΣ ΡΥΛΜΟΝ / ΝΑΣΙΑ ΛΙΝΑΡΔΟΥ-ΜΠΛΑΝΣΕ / ΘΩΜΑΣ ΜΑΛΟΥΤΑΣ / ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΑΡΑΤΟΣ / ΚΙΜΩΝ ΜΑΡΚΑΤΟΣ / ΜΑΡΙΝΑ ΜΑΡΟΠΟΥΛΟΥ / ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ / ΦΙΟΡΗ-ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ / ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ / ΑΘΗΝΑ ΜΙΧΑΛΑΚΕΑ / ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΙΧΟΣ / ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΜΠΑΛΤΑΣ / ΜΙΧΑΛΗΣ ΜΠΑΡΤΣΙΔΗΣ / ΣΟΦΙΑ ΜΠΕΜΠΕΖΑ / ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ / ΜΙΧΑΛΗΣ ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ / ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ / ΜΑΡΩ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ / ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ / ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ / ΠΕΤΡΟΣ ΠΕΤΡΙΔΗΣ / ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΠΙΣΚΟΠΑΝΗ / ΜΕΛΙΑ ΠΟΥΡΗ / ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΡΩΙΜΟΣ / ΣΠΥΡΟΣ ΡΑΓΚΟΣ / ΕΛΕΝΗ ΡΕΘΥΜΙΩΤΑΚΗ / ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΑΓΚΡΙΩΤΗΣ / ΧΡΗΣΤΟΣ ΣΙΜΟΣ / ΝΤ. ΒΑΝΣ ΣΜΙΘ / ΛΟΪΖΟΣ ΣΟΦΟΣ / ΜΙΧΑΛΗΣ ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ / ΠΕΤΡΟΣ-ΙΩΣΗΦ ΣΤΑΝΓΚΑΝΕΛΛΗΣ / ΑΡΗΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ / ΠΑΤΤΥ ΣΧΟΙΝΑ / ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΩΤΗΡΕΛΗΣ / ΓΙΟΑΧΙΜ ΤΑΪΣΕΝ / ΝΙΚΟΣ ΤΖΑΝΑΚΗΣ / ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΤΖΑΡΕΛΛΑΣ / ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΣΑΚΙΣΤΡΑΚΗ / ΝΙΚΟΛΑΣ ΤΣΑΦΤΑΡΙΔΗΣ / ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΣΙΜΟΥΡΗΣ / ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΙΡΜΠΑΣ / ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ / ΤΕΛΗΣ ΤΥΜΠΑΣ / ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΑΡΑΚΛΑΣ / ΓΙΑΝΝΗΣ ΦΛΥΤΖΑΝΗΣ / ΜΑΓΔΑ ΦΥΤΙΛΗ / ΝΙΚΟΣ ΦΩΚΑΣ / ΠΑΥΛΟΣ ΧΑΡΑΜΗΣ / ΚΩΣΤΗΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ / ΕΛΕΝΑ ΨΥΛΛΑΚΟΥ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΠΟΛΑ ΚΑΠΟΛΑ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΟΥΖΕΛΗΣ, ΟΡΕΣΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

νήσος

Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου
Σαρρή 14, 105 53 Αθήνα, τηλ./fax 210 3250058, e-mail: emea.topika@gmail.com

Έκδοση της
Εταιρείας Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου

Γραμματεία
Ανδρέας Ιωαννίδης, Δημήτρης Καρύδας, Μαριάννα Κονδύλη, Γεράσιμος Κουζέλης, Δήμητρα Μακρυνιώτη, Παντελής Μπασάκος, Παναγιώτης Πούλος, †Ιωσήφ Σολομών, Νικόλας Τσαφταρίδης

Επιστημονική επιτροπή
Αθηνά Αθανασίου, Λίνα Βεντούρα, Κώστας Βρατσάλης, Κύρκος Δοξιάδης, Ανδρέας Ιωαννίδης, Δημήτρης Καρύδας, Σταύρος Κατσανέβας, Δήμητρα Κατή, Διονύσης Καψάλης, Μαριάννα Κονδύλη, Γεράσιμος Κουζέλης, Δημήτρης Κυρτάτας, Ορέστης Κωνσταντάς, Δήμητρα Μακρυνιώτη, Γιάννης Μίχος, Παντελής Μπασάκος, Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου, Παναγιώτης Πούλος, Μαρία Πουρνάρη, Γιώργος Σαγκριώτης, Γιάννης Σταυρακάκης, Σταύρος Σταυρίδης, Νίκος Τζανάκης-Παπαδάκης, Νικόλας Τσαφταρίδης, Βασίλης Τσελφές, †Κοσμάς Ψυχοπαίδης

© 2020 ΕΜΕΑ – αστική μη κερδοσκοπική

Π. Καπόλα - εκδόσεις νήσος, Σαρρή 14, 105 53 Αθήνα
Εξώφυλλο: Αλεξάνδρα Δρόσου, Πόπη Αλεξίου

ISBN: 978-960-589-113-8

ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ
ΣΕ ΣΤΙΓΜΕΣ ΚΙΝΔΥΝΟΥ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΠΟΛΑ ΚΑΠΟΛΑ
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΟΥΖΕΛΗΣ
ΟΡΕΣΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΣ

ΕΜΕΑ
ΑΘΗΝΑ 2020

Τα ***τοπικά***
είναι μια σειρά συλλογικών τόμων αφιερωμένων σε θέματα που συνδέονται με τη γνώση, ιδιαίτερα στις επιστήμες του ανθρώπου. Στόχος τους είναι να συμβάλουν στη διαμόρφωση ενός πλαισίου για την αντιπαράθεση απόψεων και την ανανέωση θεωρητικών και ερευνητικών ερωτημάτων, τα οποία απασχολούν ένα ευρύ φάσμα Ελλήνων και ξένων επιστημόνων.

Κάθε θέμα, στο οποίο αφιερώνεται ένας τόμος, αποτελεί αντικείμενο συζήτησης ενός εργαστηρίου, που προηγείται της έκδοσης του τόμου. Τον σχεδιασμό των εργαστηρίων και την επιμέλεια των τόμων αναλαμβάνει κάθε φορά διαφορετική ομάδα μελετητών. Οι επιμελητές συντάσσουν ένα εισαγωγικό κείμενο που θέτει τους άξονες του προβληματισμού για το εκάστοτε θέμα και καλεί τους ενδιαφερόμενους μελετητές σε συνεργασία.

Τα κείμενα που προτείνονται για τον τόμο υποβάλλονται σε κρίση από επιστήμονες ειδικούς στο ανάλογο αντικείμενο και δεν συμπίπτουν με τις εισηγήσεις του εργαστηρίου, καθώς οι τόμοι των τοπικών έχουν ως κύριους στόχους τους την επί το δυνατόν πληρέστερη κάλυψη ενός θέματος, τον εμπλουτισμό της ελληνικής βιβλιογραφίας και την ενίσχυση της ακαδημαϊκής συζήτησης. Η υποστήριξη της πανεπιστημιακής έρευνας αποτελεί σταθερό μέλημα της γραμματείας των *τοπικών*.

Το δέκατο ένατο εργαστήριο των *τοπικών* δεν έγινε, εξαιτίας της κατάστασης απομόνωσης και εγκλεισμού που επικράτησε λόγω κορωνοϊού. Στην πράξη αντικαταστάθηκε με πολλές τηλε-συζητήσεις, κοινές αναζητήσεις και αναγνώσεις τον Μάρτιο και τον Απρίλιο του 2020.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΤΙΓΜΙΑΙΑ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ: ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Πόλα Καπόλα, Γεράσιμος Κουζέλης, Ορέστης Κωνσταντάς
~~Προλογικό σημείωμα~~ 19

Γεράσιμος Κουζέλης
Η διαχείριση της αναστολής 21

Βάλτερ Μπένγιαμιν: Τα γάντια **29**

ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ

Γιώργος Σαγκριώτης
Η ανάγκη δεν είναι φιλοτιμία 33

Αθηνά Αθανασίου
Για την αίσθηση ενός παρόντος από/σε απόσταση 37

Πάττυ Σχοινά
Something old, something new, something blue 45

Νίκος Τζανάκης
Πανδημία και εξαίρεση: γυμνή ή αστική ζωή; 49

Χρυσούλα Μητσοπούλου
Για το «εξαιρετικό» της κατάστασης που ζούμε 55

Άρης Στυλιανού
Ο κορωνοϊός και εμείς 63

Φωτεινή Βάκη
Covid -19: Ένας πολιτικός ιός 69

Γιώργος Τσιμουρής
«Γυμνές ζωές», ανάμεσα στην ανθρωποφοβία και τον «ολόγυμνο» ηγεμόνα: Ο Νεοφιλελευθερισμός της απομόνωσης 77

Ράνια Καλαντζή
Σκέψεις για την πανδημία 83

Λέανδρος Κυριακόπουλος
Ιικές Οικονομίες 89

Κατερίνα Νικολοπούλου, Έλενα Ψυλλάκου
Νομιμοποίηση χωρίς διαβούλευση. Ασκήσεις συμμόρφωσης στις μέρες του κορωνοϊού 99

Πέτρος Πετρίδης
Πορτρέτα της Κίνας, δυτικές δημοκρατίες και επιτήρηση της πληροφορίας 107

Νίκος Ερηνάκης
Μετά την πανδημική κρίση: Ιχνηλατήσεις και προβολές 111

Ευγένιος Ιονέσκο: Το παιχνίδι της σφαγής **119**

ΒΙΟΠΟΛΙΤΙΚΑ

Δημήτρης Καρύδας
Angst: σημείωμα για την πολιτική οικονομία της συνείδησης 123

Κύρκος Δοξιάδης
Η βιοπολιτική αντίφαση του Covid-191 131

Κώστας Δουζίνας
Η βιοπολιτική της πανδημίας 137

Αλέξανδρος Κιουπκιολής
Ιοί της βιοεξουσίας και αντι-ηγεμονικές εναλλακτικές μιας δημοκρατίας των κοινών 149

Ορέστης Διδυμιώτης
Δυστοπία/Ουτοπία: σκέψεις με φόντο την πανδημία 157

Γεράσιμος Κακολύρης
Μια φουκωική ανίχνευση των απαρχών της διαχείρισης της πανδημίας του κορωνοϊού Covid-19 161

Γιάννης Μίχος
Ένας ιός στην καρδιά της Δύσης 167

Κώστας Λιβιεράτος
Αλυσιδωτές αντιδράσεις 175

Θεώνη Κουφονικολάκου
Ο κορωνοϊός, ο φόβος και τα παιδιά 179

Αλεξάνδρα Κορωναίου
Η πανδημία του 21ου αιώνα και το άδοξο τέλος της γενιάς των baby boomers 191

Ζοζέ Σαραμάνγκο: Περί τυφλότητας **195**

ΕΠΙΔΗΜΙΑ – ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΚΑΙ ΑΜΥΝΕΣ

Γιώργος Νικολαΐδης
Μέτρα που σώζουν και μέτρα που σκοτώνουν; 201

Ηλίας Κούβελας
Επιδημίες-Πανδημίες: Η μεγάλη επιστροφή 213

Κατερίνα Βλαντώνη, Τέλης Τύμπας
Για την τεχνοπολιτική των διαγνωστικών τεστ του ιού SARS-CoV-2: Η αυθόρμητη κοινωνιολογία-ανθρωπολογία στη μοριακή βιολογία της PCR, η αυθόρμητη ιστορία-αρχαιολογία στη βιοχημεία της ELISA 219

Δημοσθένης Αγραφιώτης
Υγείας αγώνας / αγωνία. Δέκα έγκλειστα κομμάτια και μια φωτογραφία 225

Πατρίτσια Κυπριανίδου
Εν μέσω πανδημίας 231

Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης
Τα όρια των δικαιωμάτων ή πως το αδύνατον γίνεται πραγματικότητα 233

Γιάννης Ζ. Δρόσος
Η διπλή επιστροφή του κράτους και το δημοκρατικό Σύνταγμα 243

Ελένη Ρεθυμιωτάκη
Πανδημία, ειδημοσύνη και δημοκρατική πολιτική 251

Γιώργος Χ. Σωτηρέλης
Η δημοκρατία απέναντι στην πανδημία 257

Γιάννης Φλυτζάνης
Για τις πολιτικές της πανδημίας ή περί των συστημικών ελλειμμάτων 261

Χριστίνα Τσακιστράκη
Όταν ο κίνδυνος βρίσκεται στο σπίτι: ο υψηλός επιπολασμός της ενδοοικογενειακής βίας υπό τη συνθήκη του αναγκαστικού κατ' οίκον περιορισμού 267

Μέλια Πουρή
Η συνθήκη της πανδημίας και οι προσφυγικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα την άνοιξη του 2020: Μια αποτύπωση γεγονότων από την πλευρά εργαζομένου σε οργάνωση υποστήριξης των προσφύγων 275

Αλμπέρ Καμύ: Η πανούκλα **283**

ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ

Κωνσταντίνος Καβουλάκος
Κρίση και κριτική την χρονιά του ιού 287

Θωμάς Μαλούτας
Ο Covid-19, ο Piketty και οι κοινωνικές ανισότητες 293

Μιχάλης Σπουρδαλάκης
Η μετά κορωνοϊού - Δημοκρατία ή θα είναι σοσιαλιστική ή δεν θα υπάρχει 299

Μάκης Καβουριάρης
Όταν οι «ιοί» πεθαίνουν σε κάποια ευτυχισμένη πολιτεία 305

Διονύσης Τζαρέλλας
Η επιστροφή του κράτους εν μέσω πανδημίας 309

Βάλια Αρανίτου
Coronavirus crisis: μια κρίση που διέλυσε τους μύθους του νεοφιλελευθερισμού και στην Ελλάδα 317

Πέτρος Λινάρδος Ρυλμόν
Αντιμετωπίζοντας τις παγκόσμιες κρίσεις 323

Χρήστος Σίμος
Η μεγάλη (ιδεολογική) ανατριχίλα 327

Νίκος Κουτσιαράς
Η αβεβαιότητα, η ετοιμότητα, οι συνδηλώσεις 333

Γιάννης Τσίρμπας
Η επίδραση του εκλογικού κύκλου στην αντιμετώπιση της πανδημίας Covid-19 343

Έντγκαρ Άλλαν Πόε: *Η μάσκα του κόκκινου θανάτου* 353

ΛΟΓΟΙ

Αριστείδης Μπαλτάς
Για το εννοιολόγιο της εποχής 361

Σπύρος Καλτσάς
Βία, ιερότητα και επιδημία 369

Μιχάλης Μπαρτσίδης
Σημειώσεις για την διατομική ευθύνη 375

Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου
Μια κάποια φυσική κατάσταση. Μερικές σκέψεις με αφορμή τον Μονταίν, τον Χομπς και την πανδημία 383

Βασιάννα Κωνσταντοπούλου
Για την έννοια της ανθεκτικότητας σε καιρούς πανδημίας 391

Νασία Λινάρδου-Μπλανσέ
Ο εφιάλτης της ζωής 395

Έφη Γαζή
Covid 19: Η «πανδημία» των πληροφοριών 401

Αργύρης Αρχάκης
Η νόσος του κορωνοϊού και οι μεταναστευτικές «ροές» ως εθνικές απειλές: Παράλληλες αναγνώσεις από μία κοινωνιογλωσσολογική οπτική και όχι μόνο 405

Δημήτρης Παπανικολόπουλος
«Να μείνουν ανοιχτές οι εκκλησίες». (Ακρο)δεξιός ακτιβισμός, ταυτότητα, και αριστερός αναστοχασμός 413

Ιλειάνα Δημάδη
7 Σημειώσεις γραμμένες έξω από άδεια θέατρα 417

Άννα-Μαρία Πισκοπάνη
Χωρίς μάσκες. Η ελευθερία του λόγου του ιατρονοσηλευτικού προσωπικού την εποχή της πανδημίας 423

Θουκυδίδης: *Ιστορίαι 460-397 π.Χ.* **431**

ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΙ

Κατερίνα Ζησιμοπούλου
Ημέρες στο σπίτι, σκηνές της πλοκής του κατ' οίκον περιορισμού 437

Όλγα Λαφαζάνη, Κωστής Χατζημιχάλης
Οι άνισοι χώροι της πανδημίας 445

Νίκος Αλεξίου
Η Σφίγγα και η Άρνηση 451

Νίκος Φωκάς
Όταν σ' έχει παραλύσει ο φόβος … 455

Αργυρώ Βατάκη, Βασίλης Θανόπουλος
Ο χρονισμός του χρόνου στα χρόνια της COVID-19 463

Γιώργος Γιαννακόπουλος
Γράμμα από το Λονδίνο: Η Ισπανική Γρίπη και η Βρετανική Ανοσία 471

Σπύρος Ράγκος
Τότε και τώρα: AethiD-31 (Αθήνα, 430 π.Χ.) και CoviD-19 (Υφήλιος, 2020 μ.Χ.) 479

Γιοάχιμ Τάιζεν
2450 χρόνια αργότερα (από τον λοιμό των Αθηνών το 430 π.Χ.) 489

Πέτρος-Ιωσήφ Στανγκανέλλης
Συνειρμοί ενός έγκλειστου 495

Γιώργος Φαράκλας
Εγκλεισμός και πολιτεία 501

Μάγδα Φυτιλή
Το «πνεύμα του 1945» σε καιρούς κρίσης 509

Προκοπίου Καισάρεως: *Υπέρ πολέμων, Β* **515**

ΚΑΤ᾽ ΟΙΚΟΝ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ντίνα Βαΐου
«Μένουμε σπίτι»: συρρίκνωση του χώρου και ψηφίδες μιας δύσκολης καθημερινότητα 521

Κώστας Αθανασίου
Μεταφράζοντας και σχολιάζοντας σε καιρό καραντίνας 527

Θανάσης Αλεξανδρίδης
Τηλεψυχανάλυση και εγκλεισμός 533

Αθηνά Μιχαλακέα
This is the Law of the Plague. Υγειονομικές κρίσεις, νόμος και εργασία στο σεξ 539

Διονύσης Γούτσος
Ο Χούμπολτ δεν είναι διαθέσιμος 545

Φωτεινή Κουγιουμουτζάκη
…σκέψεις για τα αυτονόητα που καταλύονται (;) εν μέσω πανδημίας… 551

Δημήτρης Κουτσογιάννης
Το ελληνικό σχολείο στην εποχή του κορωνοϊού: από την τεχνολειτουργική στην πολιτική προσέγγιση 555

Γιώργος Μαυρομμάτης
Οικονομώντας την γνώση με όρους τηλε-παραγωγής ή Η δημόσια εκπαίδευση στον καιρό της καραντίνας 563

Λοΐζος Σοφός
Μάθηση από το σπίτι λόγω κορωνοϊού; Προβληματισμοί και ζητήματα που προκύπτουν 569

Παύλος Χαραμής
Για μια παιδαγωγική της πανδημίας; Άμεσα μέτρα και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις 583

ΣΧΕΔΙΑ ΑΠΟΔΡΑΣΗΣ

Μάρω Παντελίδου Μαλούτα
Ενδοσκοπήσεις και εσώψυχα υπό την επήρεια πανδημίας 593

Έλλη Δρούλια
Μια βόλτα πριν να… 599

Ελευθερία Κατσίρη
And Nothing Else Matters 603

Σοφία Μπέμπεζα
Το αντικείμενο εικοσιένα επί τριάντα ή μια επιβεβλημένη υπόθεση εργασίας 611

Αλίκη Κοσυφολόγου
«Homeland»: Πολιτική της ανάγκης ή του εξαναγκασμού 617

Βαγγέλης Ιντζίδης
Περί δαιμονικού λόγου 623

Μιχάλης Νικολακάκης
Αναπαραστάσεις της «αποκάλυψης» στη δημοφιλή κουλτούρα: Η ριζοσπαστική λογοτεχνία φαντασίας της N.K. Jemisin 625

Κίμων Μαρκάτος
«…ότι ο βάκιλος της πανούκλας δεν πεθαίνει και δεν εξαφανίζεται ποτέ»1: Η Πανούκλα του Καμύ και η λογοτεχνία των πανδημιών στη συγκυρία του Covid-19 633

Μαρίνα Μαροπούλου
Όταν ο Άρθουρ Κόναν Ντόυλ συνάντησε τον Ρόμπερτ Κωχ και όταν η Ευρώπη έμαθε για το σεισμό της Λισαβόνας: επίκαιρα ερεθίσματα από δύο ανεπίκαιρες ιστορίες εν μέσω πανδημίας 643

Παναγιώτης Κανελλόπουλος
«Keeping connected, creative and calm»: μικρά σχόλια στη βιοπολιτική της δημιουργικότητας 649

Νικόλας Τσαφταρίδης
Όλα τα πρωινά του κόσμου 657

Ανδρέας Μαράτος
Ζωγραφικά βλέμματα σε καιρούς πανδημιών 663

Κωνσταντίνος Πρώιμος
Η τέχνη ενώπιον της πανδημίας και η πανδημία ως εφαλτήριο ανάγνωσης της τέχνης 683

Φιόρη-Αναστασία Μεταλληνού
Ο ανοιξιάτικος ουρανός 689

ΜΕΤΑ ΤΑ ΤΟΠΙΚΑ

Ντ. Βανς Σμιθ
Πανδημία, χώρος πανικού και πανούκλα 697

ΣΤΙΓΜΙΑΙΑ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ: ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Προλογικό σημείωμα

Κανονικά, στο σημείο αυτό θα έπρεπε να βρίσκεται ένα προλογικό σημείωμα. Το σημείωμα αυτό θα είχε γραφτεί από μια ομάδα μελέτης, η οποία θα είχε αναλάβει να ιχνηλατήσει τις κρίσιμες παραμέτρους που ορίζουν ένα ζήτημα, όπως αυτές καταγράφονται στα πεδία που συναποτελούν τις επιστήμες του ανθρώπου. Ακολούθως, η ομάδα αυτή θα είχε συντάξει ένα κείμενο-πλαίσιο, μια προκαταρκτική χαρτογράφηση του υπό πραγμάτευση ζητήματος, σημειώνοντας τόσο τους κεντρικούς κόμβους στους οποίους έχει αρθρωθεί η ως τώρα συζήτηση που κυκλώνει το ζήτημα, όσο και τις πιθανές διαδρομές που τους ενώνουν ή απομακρύνονται από αυτούς – τα ερευνητικά και θεωρητικά ερωτήματα δηλαδή. Εν είδει πρόσκλησης, το κείμενο αυτό θα είχε αποσταλεί στα μέλη μιας συνεχώς μεταλλασσόμενης κοινότητας που, εδώ και σχεδόν τριάντα χρόνια, εργάζονται και συνεργάζονται το ένα δίπλα στο άλλο. Η πρόσκληση αυτή θα όριζε τον *χώρο* και τον *χρόνο* μιας συνάντησης. Μαζεμένοι γύρω από ένα μεγάλο τραπέζι –συνήθως σε ένα κλειστό λόγω θερινής περιόδου σχολείο, γοητευτικά γερασμένο, σε κάποιο απομακρυσμένο προορισμό–, θα ακούγαμε τις εισηγήσεις των συμμετεχόντων, τις παρατηρήσεις των υπολοίπων, θα συζητούσαμε τις ενστάσεις, θα κρίναμε τις θέσεις, θα εξετάζαμε ενδελεχώς τα επιχειρήματα. Και με τη λήξη των εργασιών θα τρώγαμε όλοι μαζί, θα κάναμε βόλτα και παρέα. Έτσι ήταν μέχρι τώρα τα εργαστήρια των *τοπικών*. Ο δε τόμος, *κανονικά*, ακολουθεί χρονικά το εργαστήριο: συναποτελείται από τις ξαναδουλεμένες εισηγήσεις των προσκεκλημένων, που τις υποβάλλουν έχοντας επανεξετάσει την μερική οπτική υπό τη σκοπιά της ολότητας, όπως αυτή αναδύθηκε κατά τη διάρκεια του εργαστηρίου.

Ωστόσο κατά τη *στιγμή του κινδύνου* οφείλει κανείς να εγκαταλείψει το κανονικό. Όχι ως παραχώρηση στην συντελούμενη καταστροφή που απειλεί να ξεχαρβαλώσει ότι ως τώρα με κόπο είχαμε στερεώσει, αλλά ως ανασύνταξη αυτού πως ως τώρα κατανοούσαμε ως κανονικό και υπό το στρεβλό φως της συγκυρίας αναδιατάσσεται για να επιβιώσει. Έτσι ξεκινάμε από το τέλος: απελευθερώνοντας στη δημόσια σφαίρα τον «ανά χείρας» ψηφιακό τόμο δεν αξιώνουμε να παρουσιάσουμε τα πορίσματα μιας έρευνας που προηγήθηκε υπό τη μορφή εργαστηρίου, αλλά, με τρόπο σχεδόν καλειδοσκοπικό, να συγκεντρώσουμε τα σπαράγματα που καταμαρτυρούν τις πολλαπλές εκφάνσεις της απειλής του κινδύνου. Η πρόθυμη ανταπόκριση όλων των συντελεστών, στους οποίους οφείλουμε όχι μόνο θερμές

ευχαριστίες αλλά και μια χειρονομία αλληλεγγύης, δεν τεκμηριώνει απλώς την ανάγκη να κοινοποιήσουμε τις εικόνες που αντικρίζουμε όταν κοιτούμε κατάματα τον κίνδυνο, αλλά, πολύ περισσότερο, την επιμονή μας στη διαφύλαξη της ικανότητας αποτύπωσης αυτού που «φευγαλέα πετιέται τη στιγμή του κινδύνου». Το πανόραμα των αποτυπώσεων αυτών σκιαγραφεί ένα *τόπο συνάντησης* ριζικά διαφορετικό από τους τόπους που κατά καιρούς έχουμε συναντηθεί, συζητήσει, συνεργαστεί. Πρόκειται για ένα τόπο συνάντησης εκτός *χώρου* και *χρόνου*, ή, μάλλον καλύτερα, ένα τόπο που μπορεί να επιβιώνει όσο ο χώρος και ο χρόνος βρίσκονται σε προσωρινή αναστολή: *άτοπα τοπικά* δηλαδή. Η ασυνέχεια του χώρου και του χρόνου –που εμφανίζεται εξίσου εμφατικά τόσο στις γνωστικές προϋποθέσεις του ορίζοντα της κοινωνικής ζωής όσο και στη ροή των παραστάσεων των υποκειμένων, τα οποία, παρά το προσωρινό βραχυκύκλωμα των γνωστικών a priori, αγωνίζονται να καταλάβουν «τι διάολο συμβαίνει;»– μοιάζει να είναι για τη γνώση ό,τι θα ήταν για το σώμα η έλλειψη βαρύτητας. Και το να προσγειωθούμε όλοι στον ίδιο τόπο, όσο άτοπος κι αν δείχνει, έχει κάτι ηρωικό.

Ξεκινώντας όμως από το τέλος, θα πρέπει κάποτε να φτάσουμε και στην αρχή. Κατά την επιστροφή στο «κανονικό», με την αποκατάσταση χώρου και χρόνου, χάρτες και ημερολόγια θα επιστρατευτούν για να οριστούν εκ νέου οι συναντήσεις μας. Ανεξάρτητα με το καινοφανές ή μη της *μετά* κατάστασης, κι όταν ο άτοπος τόπος της κάποτε συνάντησης μας θα έχει οριστικά εξατμιστεί, το μπουκάλι με τις αποτυπώσεις αυτές θα ξεβραστεί σε μια απόμερη παραλία μια νήσου μακρινής.

Εις το επανιδείν!

Πόλα Καπόλα, Γεράσιμος Κουζέλης, Ορέστης Κωνσταντάς

Οι επιμελητές και η επιμελήτρια θέλουμε να ευχαριστήσουμε θερμά για την πρόθυμη και κεφάτη συμβολή τους στην εξ αποστάσεως συγκρότηση του τόμου, τη **Μάρω Γερμανού** που επέλεξε και επιμελήθηκε τα λογοτεχνικά θραύσματα, τις **Αλεξάνδρα Δρόσου** και **Πόπη Αλεξίου** που επιμελήθηκαν το εξώφυλλο, τον **Ορέστη Στυλιανίδη** που μετέφρασε γοργά και πιστά το «μετά τα τοπικά» κείμενο και τον **Εντουάρντο Καντάβα** που σε τηλε-συνεννοήσεις μας το εξασφάλισε.

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΟΥΖΕΛΗΣ

Η διαχείριση της αναστολής

Αέναη επανάληψη;

Όχι! Ότι θα αλλάξει, θα αλλάξει. Ο κόσμος δεν θα είναι ο ίδιος «μετά». Ακόμα κι αν όλα γυρίσουν στην προηγούμενή τους κατάσταση, μιμούμενα τον ίδιο τους τον «πριν» εαυτό. Και θα αλλάξει ήδη επειδή θα φέρει τα μνημονικά ίχνη της βίαιης εισόδου των «έκτακτων» συνθηκών. Επειδή, παρά την οσοδήποτε ισχυρή και συστηματικά επιβαλλόμενη απώθηση, το κανονικό θα έχει επανασυνδεθεί με το παθολογικό. Θα έχουμε *ξανά* θυμηθεί πως στη φύση ανήκει και η ασθένεια, όχι μόνο ως «εξαίρεση», και πως η ζωή αποτελεί μη αναγώγιμη αρχή, όταν η σχέση της με το θάνατο δεν αφορά μόνο τους «άλλους».

Θα αλλάξει επειδή θα έχουμε ξαναδεί κατάματα την απειλητική πλευρά του μη ρυθμίσιμου και άρα μη ελέγξιμου «εκεί έξω» μιας φύσης που μας ενδιέφερε πάντα απλώς ως αντικείμενο κυριαρχίας και οικονομικός πόρος. Ίσως δε για αυτό να είναι τόσο αναγκαία η μεγεθυμένη εικονογράφηση του απειλητικού ιού που ανατρέπει το αόρατο της παρουσίας του: να δούμε πως είναι εκεί, πως είναι πραγματικός και πως είναι παντού. Κάπως έτσι επανέρχεται η υποταγμένη φύση στο προσκήνιο ως απειλή, ως το αντίθετο του πολιτισμού, ως «αγριότητα».

Και θα αλλάξει επίσης επειδή, έστω και ως «λειτουργικό ατύχημα», η πειραματική δοκιμή του γενικευμένου εγκλεισμού και της απομόνωσης έγινε. Έγινε στο εύηχο όνομα της «κοινωνικής απομάκρυνσης». Και έγινε υπό το κράτος ενός λόγου προστασίας και πρόνοιας, με έμβλημα το υπέρτατο αγαθό, τη ζωή τη δική μας αλλά και των γύρω μας. Επομένως όχι μόνο έγινε, αλλά και υπό όρους κοινωνικά ευαίσθητης αυτοπειθαρχίας, ανταποδοτικής αυτοδέσμευσης, έλλογα αποδεκτής υποταγής. Και μάλιστα, η κοινωνική διάκριση εντός αυτής της πειραματικής γενίκευσης επιβεβαιώθηκε ως αναγκαία. Γιατί όλοι μεν αποδεχτήκαμε το καθεστώς που τα *Grundrisse* είχαν ήδη ορίσει ως συνθήκη επιβολής της νεωτερικής σκοπιάς των

Ο Γεράσιμος Κουζέλης είναι καθηγητής Επιστημολογίας και Κοινωνιολογίας της Γνώσης στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

πραγμάτων, της σκοπιάς του καθενός μας ως απομονωμένου-μεμονωμένου («vereinzelter Einzelne»). Το προστατευτικό όμως αντίκρισμα της απομόνωσης, της «απόστασης» δεν ισχύει για όλους. Η έκθεση στον κίνδυνο είναι βεβαίως κοινωνικά διαφοροποιημένη. Ας μην το ξεχνάμε.

Περιμένοντας το αύριο

Ο κόσμος μας θα αλλάξει όμως κυρίως –και όχι βέβαια κατ' ανάγκη προς το καλύτερο– επειδή το αυτονόητο της υπόστασης και οργάνωσής του, αυτό που λέμε «καπιταλισμό», θα έχει, *στιγμιαία*, αμφισβητηθεί ή μάλλον αυτοαναιρεθεί.

Δεν είμαστε όλοι σε μια αναμονή, να μας πούνε οι «ειδικοί» και οι «υπεύθυνοι», να μας πει δηλαδή η πολιτική, που θα της πει η ιατρική, πότε μπορούμε να αναλάβουμε εκ νέου τη ζωή μας, όπως την είχαμε ορίσει «πριν»; Δεν περιμένουμε να επιστρέψουμε; Δεν είναι αυτή η αναμονή ο πιο καταπιεστικός όρος της παρούσας συγκυρίας; Και δεν μοιάζει η πορεία των πραγμάτων, η συνήθης καθημερινή πρόοδος, ο μεστός χρόνος να έχει «παγώσει»; Δεν είναι σαν όλα τα σημαντικά, όλες οι μείζονες δεσμεύσεις –ακόμα κι εκείνη η βιογραφικά πιο καθοριστική, η ετερόνομα ρυθμισμένη εργασία– να έχουν προσωρινά, και τουλάχιστον μερικά, αρθεί;

Έστω κι αν αυτή η αναστολή δεν είναι ούτε πλήρης, ούτε γενικευμένη ως προς τα αντικείμενά της, δεν παύει να αποτελεί μια κατάσταση μοναδική. Μοναδική από πολλές πλευρές, πολλές από τις οποίες έχουν σημειωθεί και αναλυθεί στη γύρω μας συζήτηση. Και μοναδική βέβαια για εμάς, στην ευρωπαϊκή δύση και επί των ημερών ύστερης νεωτερικότητας. Κι αυτή είναι ακριβώς η επιδημικά παρεχόμενη ευκαιρία να αντλήσουμε μια εικόνα από τον κόσμο μας ως ξένο. Να τον δούμε έτσι όπως πράγματι είναι, χωρίς τη δεσμευτικότητα των αυτονόητων που τον καθορίζουν, απαλλαγμένο από εκείνες τις νομιμοποιήσεις που ο συμπαγής ρεαλισμός μας δεν μας επιτρέπει να αμφισβητήσουμε. Να δούμε τις συμβάσεις του ως συμβάσεις, τους ορισμούς των πραγμάτων που τον απαρτίζουν ως ιστορικά και κοινωνικά συγκροτημένους, τις αναγκαιότητές του ως σχετικές και μονόπλευρα θεμελιωμένες.

Ακούγεται υπερβολικό; Θα ήταν κάτι σαν κι αυτό που ζούμε σήμερα διανοητό κάποιους μήνες νωρίτερα; Θα φανταζόταν κανείς τους θιασώτες του ακραίου νεοφιλελευθερισμού να υπερασπίζονται τον δημόσιο χαρακτήρα του συστήματος υγείας, πρωθυπουργούς αυταρχικής κοπής να παίρνουν οδηγίες από ερευνητικά κέντρα – δίχως αυτό να σημαίνει βεβαίως ούτε πως η ειδημοσύνη που εκπορεύεται από τα κέντρα αυτά είναι οπωσδήποτε απαλλαγμένη από αυταρχικές βιοπολιτικές απολήξεις, ούτε πως οι προσωρινά συνετισμένοι ηγέτες δεν θα βγουν ισχυρότεροι από αυτή την περίοδο «παύσης». Θα φανταζόταν κανείς όλο τον πλανήτη σε καραντίνα και *σχεδόν* όλους τους εργαζόμενους στο σπίτι μπροστά στον υπολογιστή τους; Όχι όλους πράγματι, γιατί οι κοινωνικές διακρίσεις, που αποτυπώνονται στον καταμερισμό εργασίας, διατηρούνται στον πυρήνα των σχέσεων ακόμα κι αυτής της ριζικά μειωμένης παραγωγής.

Θα φανταζόταν κανείς πως η κοινωνία μπορεί *σχεδόν* σε όλες της τις διαστάσεις να λειτουργήσει ψηφιακά ή πως μια παγκοσμιοποιημένη οικονομία μπορεί *σχεδόν* να σταματήσει να δουλεύει (ο Μαρξ έγραφε στον Κούγκελμαν, ήδη το 1868, πως «κάθε παιδί ξέρει ότι όποιος λαός, δεν λέω καν για ένα χρόνο, για λίγες εβδομάδες σταματούσε να εργάζεται, θα πέθαινε.»);

Μόνο *σχεδόν* βεβαίως, γιατί η απειλή μιας σαρωτικής οικονομικής κρίσης βάζει όρια. Απειλή για την ανθρωπότητα αλλά, όπως λέει η έκφραση που έγινε της μόδας, και απειλή «ασύμμετρης» έντασης για ορισμένα συμφέροντα. Και κινδυνεύουμε, οι αποφάσεις από τις οποίες θα εξαρτηθεί η ζωή μας και η ποιότητά της «μετά», να ληφθούν σύμφωνα με αυτά τα συμφέροντα, σύμφωνα με τις απαιτήσεις αξιοποίησης του κεφαλαίου και διάσωσης των τραπεζών.

Η πρόοδος σε αναστολή

Δεν έχω την παραμικρή αμφιβολία για τη συντριπτική ισχύ εκείνου του τρόπου βίωσης της πραγματικότητας που μας παρουσιάζει τον κόσμο ως δεδομένο και τη μεταβολή του λίγο-πολύ πέρα από τις δυνάμεις μας. Πόσο μάλλον που σε στιγμές σαν αυτές που περνάμε και που μας καθιστούν (το κάθε άτομο ξεχωριστά, τον κύκλο των οικείων και την όποια κοινότητα) υποκείμενα του κινδύνου και άρα φορείς του άλλου «ιού», του φόβου, ενισχύονται εκθετικά οι φαντασιακές επιβεβαιώσεις του αναπόδραστου «έτσι είναι» αλλά και οι προβολές εμπιστοσύνης στους φέροντες εξουσία – *από την αναστολή στις αναστολές*.

Κι όμως σε αυτή τη συνθήκη μιας –έστω και όχι πλήρους– «παύσης», μιας εξαιρετικά συρρικνωμένης κίνησης, ενός «σημειωτόν» της προόδου (αυτής της πορείας, της τόσο αυτονόητης στον πολιτισμικό μας ορίζοντα), μπορούμε ίσως να συγκρατήσουμε τη φευγαλέα εικόνα μιας *άλλης* κοινωνικής συνθήκης. Όχι στη θετική της αποτύπωση, που απαιτεί άλλωστε ένα έργο περίσκεψης, δημιουργικής σύλληψης και εποικοδομητικής ανάπτυξης ικανό να εξασφαλίσει την πειστική περιγραφή μιας εναλλακτικής και υλοποιήσιμης συνθήκης. Αλλά πάντως στην αρνητική. Του πώς θα μπορούσε να *μην* έχει η κατάσταση.

Γιατί και καμιά κριτική διάθεση να μην έχουν (και ουσιαστικά δεν έχουν!), όλες αυτές οι αποφάνσεις σχετικά με την ανάγκη θωράκισης της υγείας και την πρωταρχικότατά της, όλες οι παραπομπές στη ανάγκη διασφάλισης των γύρω μας και των ευάλωτων ομάδων, όλες οι αναφορές στην πρόνοια που δεν υπήρξε, στις υποδομές, τον εξοπλισμό και τα υλικά που είναι απαράδεκτο να μην υπάρχουν, όλοι οι αμήχανοι απολογισμοί ως προς τα κονδύλια που μπορούν να διατεθούν αν δεν θρέψουν και πάλι τις τράπεζες, όλες οι κυνικές αιτιολογήσεις του γιατί η Ευρώπη δεν έχει πολιτική και δεν μπορεί να υπερασπιστεί τον κοινοτικό εαυτό της ή και από μόνη της η συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι κάποιοι εξαναγκάζονται να αποφασίσουν ποιος θα ζήσει και ποιος θα αφεθεί να πεθάνει – όλα αυτά ανασύρουν μια σταθερά αποσιωπημένη πτυχή του παρόντος: *αυτού που δεν θα έπρεπε να είναι έτσι*.

Τώρα αναγκαστήκαμε, αναγκάστηκε η θεσμική εξουσία αλλά και ο καθημερινός μας λόγος να το σκεφτούν δυνατά, να διατυπώσουν όψεις του και, έστω και στρεβλά, να το ανα-

γνωρίσουν. Θα το πάρουν πίσω, θα το ξεχάσουν σε πρώτη ευκαιρία, αν βέβαια αυτή η ευκαιρία τους δοθεί. Κι αυτό έχει να κάνει με τις κοινωνικές μας αντιστάσεις, με το τι κάνουμε και τι θα κάνουμε.

Πάντως είδαμε τη στιγμιαία έστω ανάδειξη αυτής της αρνητικής έγνοιας. Ακόμα κι εκεί που πρόκειται για απλό ελιγμό, πίσω από τον οποίο κρύβονται μέχρι και στυγνοί ρατσισμοί (οι ευάλωτοι: ηλικιωμένοι, μειονότητες, ασθενείς, άστεγοι, πρόσφυγες, φτωχοί κάθε κατηγορίας…), ακόμα κι εκεί η ρητορική της έκτακτης ανάγκης δεν μπορεί να αποκρύψει την, έστω και τόσο φευγαλέα, ανατροπή του αξιακού αυτονόητου της καπιταλιστικής κανονικότητας. Δεν είναι όλα οικονομία. Δεν τα ρυθμίζει όλα η αγορά. Ή ίσως ακόμα: «δεν μπορούν να αφεθούν όλα να είναι οικονομία, όλα να τα ρυθμίζει η αγορά».

Γιατί βέβαια δεν μπορεί σήμερα στις οικονομικά πιο αναπτυγμένες κοινωνίες να πεθαίνουν άνθρωποι επειδή δεν υπάρχουν μάσκες ή αναπνευστήρες. Δεν μπορεί σε διεθνή κλίμακα να μην υπάρχουν κίνητρα και κονδύλια για την έρευνα των τρόπων αντιμετώπισης μιας πανδημίας. Δεν μπορεί να αφήνονται οι ηλικιωμένοι να πεθαίνουν στα σπίτια τους επειδή δεν υπάρχουν θέσεις στα νοσοκομεία και μηχανισμοί περίθαλψης. Και βέβαια δεν μπορεί να αφήνονται ολόκληρες επαγγελματικές κατηγορίες να απαντήσουν σε ηθικά διλήμματα του ποιον σώζεις και ποιον εγκαταλείπεις. Και μήπως δεν μπορεί να αφήνεται, δηλαδή να αφήσουμε, το πολιτικό-οικονομικό δίκτυο εξουσίας να κρίνει, με τα δικά του κριτήρια, με πόσες και ποιων τις ζωές θα πρέπει να πληρωθεί η «διάσωση της οικονομίας», όταν η αναστολή θα ανασταλεί;

Από εδώ η διαδρομή μέχρι τις θετικές αξιώσεις, του πώς θα πρέπει να γίνουν τα πράγματα, είναι πράγματι μακρά. Και τίποτα δεν την εξασφαλίζει. Πάντως η δυνατότητά της έχει, έστω και μόνο ως μια αιχμή, καταγραφεί. Την υπαινίσσεται ο λόγος για τα «κοινά», για την πρόνοια και τις αναγκαίες κρατικές διασφαλίσεις, για την προστασία της ζωής, για τη προτεραιότητα της αλληλεγγύης. Την υπαινίσσεται όμως και εκείνη η απόχρωση καθημερινού ρεαλισμού, που, δίχως να συνειδητοποιεί τι σκανδαλώδες ξεστομίζει, μας θυμίζει πως όταν κρίνονται ζωές, όλα τα άλλα είναι δευτερεύοντα. Λέω «σκανδαλώδες» γιατί εδώ αυτό που διακυβεύεται είναι η πρωτοκαθεδρία του ανταλλάξιμου έναντι του άμεσα χρήσιμου. Φάρμακο χρειαζόμαστε κι όχι το αντίτιμό του. Πρώτα και κύρια – και μάλιστα όλοι.

Όλοι;

Από την άλλη μεριά, η ιστορία μάς έχει δείξει πως όποια ευκαιρία αξιοποίησης μιας κρίσης υπέρ της κυριαρχίας έχει εμφανιστεί, πάντα έτσι αξιοποιείται. Και οι συνθήκες ανέδειξαν πλήθος τέτοιων ευκαιριών, από την αναστολή θεμελιωδών συνταγματικών δικαιωμάτων και την «κανονικότητα» του στρατιωτικού νόμου, μέχρι την επιβολή κάθε είδους ελέγχου (ακόμα και των πιο προσωπικών δεδομένων) και κάθε επιπέδου (τεχνολογικά πλέον εφαρμόσιμης) επιτήρησης. Και εξίσου βέβαιο είναι πως μόλις μετριαστεί η απειλή του θανάτου ή μετακινηθεί σε «άλλους», οι δυνάμεις που μπορούν θα επιδιώξουν να επαναφέρουν σε τάξη την ιεράρχηση των αξιών και θα φροντίσουν για την πρωτοκαθεδρία του κέρδους, εισπράττοντας

ίσως και τους «τόκους». Έγινε και στους προηγούμενους πολέμους και «πολέμους» – με κάποιες γνωστές εξαιρέσεις βεβαίως.

Αυτό που σίγουρα δεν έχει αδρανοποιηθεί εντός των συνθηκών μιας προόδου-σε-αναστολή είναι οι κοινωνικές διακρίσεις. Ίσα ίσα που «παγωμένες», οι ταξικές σχέσεις διατηρούν την ισχύ τους αλλά αποκρύπτονται κιόλας. Και ο σημερινός «πόλεμος» (που, ας το σημειώσω γιατί έχει σημασία, δεν μπορεί να κατονομάσει ένα υποκείμενο ως εχθρό, καθώς η απειλή προέρχεται από την ίδια τη φύση, από τον οροθετημένο απέναντι στην κοινωνία χώρο) έχει λοιπόν ταξικούς όρους και ταξικές απολήξεις.

Αν στα εισαγωγικά μας μαθήματα κοινωνικής επιστήμης ακούγαμε πως πρέπει να σκεφτόμαστε και το σεισμό ως κοινωνικό φαινόμενο, το ίδιο ισχύει για την πανδημία: δεν πλήττει το ίδιο όλους, ούτε εκτίθενται όλοι το ίδιο, ούτε έχουν όλοι τα ίδια μέσα αντιμετώπισης και προστασίας, διεθνώς αλλά και στο εσωτερικό της χώρας. Όπως κάποιες κατοικίες είναι ανθεκτικότερες εξαιτίας της πιο σύγχρονης και καλύτερης κατασκευή τους, έτσι σίγουρα κάποιες είναι πιο ευρύχωρες στο εσωτερικό τους, που έγινε πια χώρος εγκλεισμού αλλά και εργασίας *και* σχόλης. Για να μην θυμηθούμε καν πως δεν έχουν όλοι στέγη. Ή πως από ανέχεια ή και πολιτισμικό έθος κάποιες κοινωνικές ομάδες ζουν σε συνθήκες συνωστισμού. Ή πως οι συνθήκες υγιεινής αποτελούν δείκτη κοινωνικής κατάταξης από τους πιο χαρακτηριστικούς. Ή πως εθνικιστικά στιγματισμένες μειονότητες ζουν σε καταστάσεις που δεν επιτρέπουν ούτε «κοινωνική απόσταση» ούτε απομόνωση των κρουσμάτων ούτε μέτρα πρόληψης και μη διάδοσης – το ποια χωριά μπήκαν στην καραντίνα μιλάει από μόνο του. Και άλλοι μπορούν να συνεχίσουν την εργασία ή τη μάθηση από το σπίτι ενώ άλλοι δεν διαθέτουν τα μέσα, άλλοι μπορούν να αποφύγουν τα μέσα μαζικής συγκοινωνίας κι άλλοι όχι, άλλοι μπορούν να επιβιώσουν χωρίς εργασία ή με αναστολή της οικονομικής δραστηριότητάς τους κι άλλοι όχι, άλλοι θα καλύψουν πιο εύκολα το κενό της περιόδου αναστολής κι άλλοι δυσκολότερα ή καθόλου...

Η απόκρυψη των κοινωνικών διακρίσεων γίνεται ευκολότερη σε μια συγκυρία στην οποία η γενικευμένη επικινδυνότητα και η θεσμική διαχείριση του ρίσκου και της ασφάλειας απευθύνονται σε μεμονωμένα και απομονωμένα άτομα. Υπάρχει κανείς που δεν μπορεί να πλένει τα χέρια του; Αυτό μας απευθύνει ρητορικά ο μηντιακά υποβοηθούμενος λόγος της εξουσίας. Είναι κυριολεκτικά στο χέρι μας. Εμείς, ο καθένας μας, έχουμε την ευθύνη. *Και την έχουμε πράγματι* και μάλιστα ως διάσταση μιας στάσης αδελφοσύνης, την οποία η αστική ρητορική είχε να επικαλεστεί από την επαναστατική της περίοδο.

Είναι όμως δύσκολο να εκπληρωθεί ο όρος της αλληλεγγύης υπό συνθήκες αποκλεισμού κάθε επαφής, κάθε επιτόπιας συλλογικής έκφρασης. Σίγουρα όχι αδύνατο, όπως έχουν αποδείξει πάμπολλες διαδικτυακά οργανωμένες πρωτοβουλίες, πάντως δύσκολο. Έτσι άλλωστε προέκυψε και μια αξίωση ελευθερίας που επαναφέρει, σε συνθήκες αποκλεισμού (και σε άλλες επικράτειες και συνθήκες πανοπτικού ελέγχου), τον άμεσο, προσωπικό και σωματικό της χαρακτήρα. Και είναι πολύ δυσκολότερο να εκπληρωθεί ο όρος της αλληλεγγύης όταν διακινδύνευση και ασφάλεια αντιμετωπίζονται αποκλειστικά ως ατομικές παράμετροι. Η ατομική απεύθυνση δυσχεραίνει τη συνειδητοποίηση των κατηγοριοποιήσεων στις οποίες έχει ήδη υποβληθεί το κοινωνικό σώμα: ποιες ομάδες κινδυνεύουν περισσότερο. Εμποδίζει

επομένως εντέλει τη συλλογικά οργανωμένη αντίσταση κατά της διαφοροποιημένης μοναδοποίησης – κι ας ελπίσουμε πως δεν θα φτάσουμε στο σημείο να μετράμε τη διαφορά μας από την ομάδα στην οποία («στατιστικά» !) ανήκουν τα καθημερινά θύματα.

Το απτικό σε παρακμή

Η κατ' οίκον απομόνωση σήμανε το θρίαμβο του οπτικού-εικονικού πολιτισμού, θρίαμβο που προετοιμαζόταν ήδη στην έκρηξη των νέων μέσων που πλέον είναι, ή προσποιούμαστε πως είναι, αυτονόητα διαθέσιμα παντού. Μιλάμε και βλέπουμε ο ένας τον άλλο με ψηφιακή μεσολάβηση. *Από απόσταση*. Κάνουμε μάθημα, συνεδριάζουμε, συμμετέχουμε σε έρευνα, ταξινομούμε χαρτιά στο διαδίκτυο. Η δυνητική («εικονική») πραγματικότητα ως κυρίαρχη, υποστηριγμένη από τις κατασταλτικές ρυθμίσεις της σημερινής κατάστασης εξαίρεσης, επιβάλλει στις σχέσεις μας τον αποκλεισμό μιας ακόμα από τις ανθρώπινες αισθήσεις. Εκείνο που μια μακρά διαδικασία εκπολιτισμού κατάφερε σταδιακά ως προς τη γεύση και προπάντων την οσμή, να τις αφαιρέσει δηλαδή από την καθημερινότητα των αλληλεπιδράσεών μας και να τις μετατρέψει σε πολλαπλά ρυθμισμένες «έκτακτες» οδούς ιδιοποίησης του εξωτερικού κόσμου ή και σε ιδιαίτερες απολαύσεις, ο εγκλεισμός το επέβαλε (δοκιμαστικά;) άμεσα για την *αφή*.

Ξέρουμε από τον Μπένγιαμιν πόσο καθοριστική μπορεί να είναι αυτή η απώλεια, μόνο που εκείνος αναφέρεται στις κατ' εξαίρεσιν ευκαιρίες, σε ό,τι μας προσφέρει η τέχνη, ενώ εδώ έχουμε να κάνουμε με την ίδια την καθημερινότητα. Ξέρουμε κι από την έρευνα πόσο αποφασιστική είναι η ανθρώπινη σωματική επαφή για την ψυχική μας υγεία και την ανάπτυξη των πιο βασικών μας ικανοτήτων. Και ξέρουμε σίγουρα, «από πρώτο χέρι», πόσο ανάγκη την έχουμε αυτή την επαφή, το άγγιγμα των άλλων, πόσο επώδυνη είναι η απώλειά της, όπως τη ζούμε στις παρούσες συνθήκες.

Ο κόσμος της εργασίας στο ίντερνετ, της διασκέδασης με «νέτφλιξ», της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, της τηλεδιάσκεψης με «ζουμ», της επικοινωνίας με «βάιμπερ», όλος αυτός ο κόσμος που μέχρι χτες δεν φανταζόμασταν πως πράγματι λειτουργεί, είναι ένας εντυπωσιακά ευφυής κόσμος αλλά και ένας κόσμος ατροφικής σωματικότητας, λειψός. Είναι *ο κόσμος των αποστάσεων*. Εισάγει σε μια νέα ανθρωπολογική συνθήκη και προεικονίζει δυνητικά έναν διαφορετικό πολιτισμό.

Απόσταση και αναβολή, αυτές είναι οι δυο διαστάσεις που δίνουν το στίγμα της σημερινής συνθήκης αναστολής ως πολιτισμικής αναστολής της αφής. Η απόσταση σηματοδοτεί ριζική ενίσχυση αυτού που στη *Διαλεκτική του διαφωτισμού* περιγράφεται ως «πάγωμα του χαρακτήρα» και ακόμα πιο ριζική ενίσχυση της συρρίκνωσης της πρωτογενούς εμπειρίας, που ακριβώς συνδέεται (και) με τις πολιτισμικά πιο απωθημένες αισθήσεις. Η *μεσολάβηση* που πλέον επιβάλλεται εντονότερα στις εμπειρίες μας, σημαίνει –εκτός όσων αφορούν την ανάπτυξη της προσωπικότητας και των κριτικών μας δυνάμεων– και την έκθεσή μας στον κίνδυνο μιας ελεγχόμενα παρεχόμενης («εικονικής» με την αμφισημία της έννοιας) πραγματικότητας. Βλέπουμε κι ακούμε ό,τι μας δείχνουν πως θα μπορούσαμε να μυρίσουμε, να γευτούμε και

προπάντων να πιάσουμε. Ο ακρωτηριασμός των αισθήσεων συνεπάγεται τον μαρασμό της εμπειρίας. Και ιδίως της εμπειρίας της σχέσης με τους άλλους, της εμπειρίας της εγγύτητάς τους, της πλήρους, επομένως και σωματικής, υπόστασής τους. Το ξαναγράφω: αυτός είναι ένας *διαφορετικός πολιτισμός*.

Αλλά κι η αναβολή στο ίδιο πλαίσιο λειτουργεί. Περιμένουμε να βγούμε. Για να αγγίξουμε, *να ζήσουμε* τα πράγματα τα ίδια. Και αρχίζουμε μάλιστα να συνηθίζουμε στην επαναλαμβανόμενη ματαίωση αυτής της προσδοκίας. Τι σημαίνει η αναβολή όταν γίνεται διαρκής μπορούμε μόνο να το φανταστούμε, προβάλλοντας στην υπόλοιπη ζωή μας ό,τι ισχύει για την ερωτική της πλευρά: αν η αναβολή, όπως διαβάζουμε στο *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης* του Φρόυντ, μεσολαβεί μεταξύ της αρχής της ηδονής κι εκείνης της πραγματικότητας, ως εργαλείο της δεύτερης, τότε η μονιμοποίησή της εξουδετερώνει τη ζωτική μας δύναμη. Μια μηζωή.

Αντιστεκόμαστε.

Βάλτερ Μπένγιαμιν

Γάντια

Στη σιχασιά μας για κάποια ζώα κυριαρχεί ο φόβος μη μας αναγνωρίζουν απ' το άγγιγμά μας. Εκείνο που τρομοκρατεί στα βάθη του ανθρώπου είναι η σκοτεινή του επίγνωση πως κάτι ζει μέσα του που είναι τόσο γνώριμο στο σιχαμερό ζώο ώστε μπορεί να τον αναγνωρίσει. – Κάθε σιχασιά είναι αρχικά μια σιχασιά επαφής. Μάλιστα το αίσθημα αυτό δεν το υπερνικά παρά μόνο με μιαν αλματώδη, υπερακοντιστική χειρονομία: θα σφιχταγκαλιάσει, θα καταβροχθίσει το σιχαμερό στοιχείο, ενώ η ζώνη της λεπτότατης επιδερμικής επαφής παραμένει ταμπού. Μόνον έτσι ικανοποιείται το παράδοξο του ηθικού αιτήματος που ζητά απ' τον άνθρωπο ταυτόχρονα να ξεπεράσει αλλά και να εκλεπτύνει στο έπακρο την αίσθηση της σιχασιάς. Δεν του επιτρέπεται ν' απαρνηθεί την κτηνώδη συγγένεια με το πλάσμα στου οποίου το κάλεσμα αποκρίνεται η σιχασιά του: πρέπει να κυριαρχήσει επάνω του.

Βάλτερ Μπένγιαμιν, *Μονόδρομος*, μτφρ. Νέλλη Ανδρικοπούλου, Άγρα 2004

ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΗ ΣΥΓΚΥΡΙΑ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΑΓΚΡΙΩΤΗΣ

Η ανάγκη δεν είναι φιλοτιμία

> Όταν ο γιατρός μου γράφει μια δίαιτα, τότε πάει και έρχεται. Για έναν ορισμένο χρόνο θα απέχω από ορισμένες τροφές. Αλλά να πρέπει να είμαι και διαιτητικός κατά την τήρηση της δίαιτας – αυτό πάει πολύ.
>
> Σ. Κίρκεγκωρ

Υπάρχει μια διεστραμμένη λογική που δικαιολογεί τα πάντα. «Δεν πειράζει», λέει, «που θα είναι τόσο δύσκολα τα πράγματα. Θα είναι και αυτό μια εμπειρία». Επειδή όμως, υπό τη γενικότατη αυτή έννοια, ό,τι ζει κανείς μπορεί να ονομαστεί εμπειρία, θα πρέπει να δεχτούμε ότι δεν πειράζει τίποτα – και μάλιστα ότι πειράζει να πειράζει. Με την απαγόρευση της δυσφορίας έρχεται στο φως η κρυμμένη μοχθηρία της συμφιλίωσης με τον κόσμο. Αν η πραγματικότητα διαψεύδει τη θεοδικία, τόσο το χειρότερα για αυτούς που δυσανασχετούν με την πραγματικότητα, όπως αυτή είναι. Οι ίδιοι είναι οι φορείς του κακού για το οποίο διαμαρτύρονται.

Η ιώβειος συντριβή και μεταμέλεια δεν έχασε ποτέ την αμφίβολη γοητεία της, ακόμη και στα νεότερα χρόνια. Μόνο αληθινό κακό ανακηρύσσεται ο ναρκισσισμός, ο οποίος απαγορεύεται πλέον αυστηρώς. Έτσι ο Ρουσσώ θεώρησε σωστό να κατηγορήσει τους ανθρώπους που συνωστίζονταν στις πόλεις για την καταστροφή που υπέστησαν από το μεγάλο σεισμό της Λισαβόνας. Με λιγότερη κακεντρέχεια, αλλά εξίσου παράλογα, ο Καντ έγραφε ότι ο πόλεμος συνεισφέρει στην πρόοδο της ανθρωπότητας, γιατί μας αναγκάζει να επιδιώξουμε την ειρήνη. Πολύ πιο πρόσφατα, ο αμφιλεγόμενος θεωρητικός των μέσων και συγγραφέας Antonio Scurati (FAZ, 15/3/2020), εκφράστηκε με διαφωτισμένη νηφαλιότητα: «Δεν θα το ερμήνευα ως ενός είδους θεϊκή τιμωρία για τον εγωισμό και τον ηδονισμό μας», για να συμπληρώσει όμως αμέσως μετά: «Είναι βέβαιο ότι υπήρξαμε η πιο ευτυχισμένη γενιά της ιστορίας, η jeunesse dorée της ανθρωπότητας. [...] Μιλάω για μια ευτυχία ως πεπρωμένο. [...] έκανε τη γενιά μας το πιο εύπορο, υγιές, ασφαλές, καλοντυμένο, αλλά και καλομαθημένο

Ο Γιώργος Σαγκριώτης είναι Επίκουρος Καθηγητής Νεότερης Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Πατρών.

δείγμα ανθρώπων που πέρασαν ποτέ από τη γη. [...] Αυτό μας κατέστησε εύθραυστους, ανώριμους, ανέτοιμους για τις τραγικές πλευρές της ύπαρξης». Θα έπρεπε επομένως να είχαμε φροντίσει για περισσότερη δυστυχία, έτσι ώστε να σταθούμε στο τραγικό ύψος που ζητά από εμάς ο συγγραφέας, και να καλοδεχθούμε το πεπρωμένο με υπαρξιστική ωριμότητα.

Από τη μεταφυσική της θεοδικίας δεν ξεφεύγει κάποιος υποστηρίζοντας ότι οι μονάδες στις οποίες αναγκαζόμαστε να μετατραπούμε έχουν, σε αντίθεση με εκείνες του Λάιμπνιτς, παράθυρα, αρκεί να έχουμε στον υπολογιστή μας windows. Τον θριαμβευτικό ύμνο της τεχνολογίας δεν τραγουδούν μόνο τα online καταστήματα και οι τράπεζες που προσφέρουν internet banking, αλλά και τα σχολεία και τα πανεπιστήμια, που ανακοινώνουν την επιτυχία της λεγόμενης «μετάπτωσης» στη «συγχρονική τηλεδιδασκαλία», προσθέτοντας ασφαλώς την απαιτούμενη δόση συναισθηματισμού για τις ανάγκες των μαθητών και φοιτητών, αλλά και την ανακουφιστική διαβεβαίωση ότι δεν θα προσβληθούν τα πανίερα πατροπαράδοτα φετίχ του εξαμήνου («να μη χαθεί, παιδιά, το εξάμηνο»!) και των πανελληνίων εξετάσεων. Ο κόσμος μας είναι σίγουρα ο καλύτερος δυνατός κόσμος ή τουλάχιστον ένας κόσμος με πολύ «καλές πρακτικές».

Αυτό πιστοποιείται άλλωστε από την διακηρυσσόμενη σύμπτωση του ατομικού συμφέροντος με το συλλογικό, την οποία οφείλουμε στην εξάπλωση του ιού. Πράγματι, η ταχύτητα μετάδοσης και η επικινδυνότητα της αρρώστιας έχουν προκαθορίσει πολλαπλές αρμονίες. Υπάρχει πλέον ένας εύκολος τρόπος να επιδείξει κανείς δημόσια μέριμνα μέσα από την τέλεια ιδιωτικότητα, να εκφράσει την αγάπη του, απλώς αποφεύγοντας να βλέπει τα αγαπημένα του πρόσωπα, να αντισταθεί στην κοινωνική απειλή μέσα από την απαρέγκλιτη συμμόρφωση, να περιοριστεί ρεαλιστικά στη μοναδική επιλογή που έχει και την ίδια στιγμή να διατρανώσει τον ηθικό του ιδεαλισμό, που τον βοήθησε να επιλέξει το σωστό. Χαλεποί καιροί για αντινομίες και δυϊσμούς.

Δεν χρειάζεται ιδιαίτερη ευαισθησία για να αντιληφθεί κανείς τους μακροπρόθεσμους κοινωνικοπολιτικούς κινδύνους με τους οποίους συνυφαίνεται η διαχείριση της κρίσης παγκοσμίως (αν και υπάρχουν αξιοσημείωτες και όχι ασήμαντες διαφορές, από κράτος σε κράτος, στο ρητορικό τουλάχιστον επίπεδο). Είναι επίσης, νομίζω, προφανές ότι κάθε ενθουσιασμός για το βιώσιμο της κατάστασης, πόσο μάλλον για την καλή πλευρά του κακού, που ανακαλύπτουν όσοι πιστεύουν ότι είναι επιβάτες στο άρμα του απόλυτου πνεύματος ή απλώς κολυμπούν ευχαρίστως με το ρεύμα, συμβάλλει προκαταβολικά σε μια μονιμοποίηση της αυταρχικής τροπής μετά το πέρας του βιολογικού κινδύνου, αν και όποτε έρθει αυτό. Χρειάζεται όμως κοινός νους, και ίσως ένα στοιχειώδες γούστο, για να αντιληφθεί κανείς ότι είναι γελοίο να κουνάει το δάχτυλο ex cathedra ως ανυποχώρητος θεματοφύλακας της ελευθερίας.

Το ότι μέσα σε λίγες ημέρες έχουν καταργηθεί με συνοπτικές διαδικασίες όλες οι ατομικές ελευθερίες, ότι δεν ξέρουμε ούτε πόσο καιρό θα διαρκέσει αυτό ούτε αν η ζημία στην ελευθερία θα είναι επανορθώσιμη είναι μεν σωστό. Δεν σημαίνει όμως ότι, δεδομένων των καταστάσεων, υπήρχε καλύτερη ιδέα από τη λήψη των εν λόγω μέτρων. Αντιφρονούντες ποικίλων αποχρώσεων επισημαίνουν μεν δικαίως την απειλή της βιοπολιτικής κυριαρχίας, μόνο που δεν γνωρίζω ποια πίστη στην αιώνια αρμονία (μία ακόμη!) μεταξύ αποτελεσματικών τεχνικών

λύσεων και ελευθεριακού φρονήματος θα δικαιολογούσε την ανάληψη ευθύνης για τη θυσία ενός πιθανότατα κατά πολύ μεγαλύτερου αριθμού ανθρώπων από εκείνους που θα πεθάνουν υπό τις παρούσες συνθήκες. Ούτε η αναγκαιότητα των μέτρων κάνει τα μέτρα καλά ούτε ο αυταρχικός τους χαρακτήρας τα κάνει αυτή τη στιγμή αποφεύξιμα.

Μπορεί να συζητήσει κανείς το οικονομικό σκέλος των μέτρων και των εξελίξεων και τίποτε δεν αποκλείει η διάσταση αυτή να αποβεί σοβαρότατη στα επόμενα χρόνια. Η κρίση λόγω της επιδημίας δεν μπορεί όμως να αποδείξει αυτομάτως την ανωτερότητα κάποιου οικονομικού συστήματος, και η ιστορία (στο μέτρο που περιλαμβάνει επιδημιολογικά συμβάντα) δεν έκλεισε –έχω την εντύπωση– το μάτι σε κανένα βιοκαπιταλισμό ή βιοσοσιαλισμό. Ωστόσο ο Κώστας Δουζίνας γράφει με ακλόνητη βεβαιότητα ότι «η βιοπολιτική κατάσταση εξαίρεσης που έχει επιβληθεί κάνει σαφές ότι μόνο σοσιαλιστικές πολιτικές και η ανθρώπινη μέριμνα μπορούν να αποκρούσουν την πανδημία» («https://www.efsyn.gr/themata/politika-kai-filosofika-epikaira/235354_katastasi-ektaktis-anagkis»).

Ενδεχομένως ένα τέτοιο νεύμα των καιρών να νόμισε πως διέκρινε ο Giorgio Agamben και προχώρησε στην πρόσφατη τοποθέτησή του (https://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/). Λογικό, εφόσον καμία άλλη φορά η κατάσταση έκτακτης ανάγκης δεν πλησίασε τόσο πολύ την καθημερινότητα, καμιά άλλη φορά η απλή επιβίωση δεν απέκτησε τέτοια ηθική βαρύτητα. Ενδεχομένως η ευτυχία και η δικαιοσύνη να αξίζουν περισσότερη από τη ζωή ως βιολογική διαδικασία και μόνο, αλλά αυτό δεν αλλάζει το ότι η δε αποτελεί αναγκαίο όρο των μεν. Όποιος θεωρεί την «Κριτική της βίας» κατάλληλη αναφορά παρέμβασης στην τρέχουσα πολιτική δημοσιότητα, μιλά παρόλα αυτά εκ των πραγμάτων για αιτιώδεις συναρτήσεις, άρα τη γλώσσα της διοίκησης. Αυτό ισχύει μάλλον περισσότερο για τους θαυμαστές του Αγκάμπεν, που απολαμβάνουν τα θέλγητρα ακροδεξιών νομικών θεωρημάτων με ριζοσπαστικά αριστερό άλλοθι, παρά για τον ίδιο. Είναι προς τιμήν ενός φιλοσόφου να μην ζητά να βασιλεύσει. Εν προκειμένω όμως, η τύφλωση έναντι της ανάγκης οδηγεί αναγκαστικά είτε στην πλέον αντιδραστική γλώσσα της εσωτερικότητας («Ο εχθρός δεν είναι κάπου έξω από μας, αλλά μέσα μας») είτε στο ανοικτό κάλεσμα στην εκκλησία να λύσει τη σιωπή της και να καταγγείλει την παρακμή της Δύσης.

Το άδικο του Αγκάμπεν δεν δίνει σε καμιά περίπτωση δίκαιο στους επικριτές του. Όσοι θεωρούσαν από πριν ότι λένε κάτι αποστομωτικά έξυπνο με τη φράση «ο νόμος υπάρχει για να εφαρμόζεται» ήταν ανέκαθεν οπαδοί του αστυνομικού κράτους (και του κράτους εν γένει) και τώρα γελάνε κάτω και πάνω από τα μουστάκια τους. Στην Ελλάδα, χαιρέκακοι δημοσιογράφοι δείχνουν εικόνες ανθρώπων που κάνουν «άσκοπες» βόλτες στην παραλία και ξεσπαθώνουν εναντίον των απίστων, ενώ η κυβέρνηση επισήμως καθιστά υπεύθυνους του πολίτες για ό,τι και αν συμβεί: «Μόνο αν είστε φρόνιμα παιδιά, θα σας αφήσουμε σε μερικές εβδομάδες να παίξετε στο πάρκο». Έτσι καλλιεργείται η ωριμότητα! Πάντως, μια πιο συνεπής κυβέρνηση θα είχε ασφαλώς και τηλεφωνική γραμμή καταγγελίας των συμπολιτών μας που δυστυχώς παρανομούν, σαν να ήταν αμετανόητοι καπνιστές σε νυχτερινά κέντρα διασκέδασης.

Μπορεί, βέβαια, κανείς να αντιληφθεί τη σκοπιμότητα του εν λόγω τρόπου μεταχείρισης των μέσων. Δεν πρόκειται τη στιγμή αυτή για την ανάγκη πληροφόρησης ως προϋπόθεση

της ελεύθερης διαμόρφωσης γνώμης, αλλά για την πρόληψη μιας καταστροφής. Είναι σχεδόν αστείο να παρακολουθεί κανείς τη συζήτηση για τις προστατευτικές μάσκες, που παρουσιάζεται σαν μια μεγάλη επιστημονική διχογνωμία, ενώ ο λόγος του προβληματισμού είναι, πρώτον, ότι δεν υπάρχουν αρκετές και, δεύτερον, ότι οι αρμόδιοι φοβούνται ότι φορώντας μάσκες ο πληθυσμός θα αποθρασυνθεί και δεν θα τηρεί πλέον τις αποστάσεις. Έχει γίνει σχεδόν αδύνατο να διακρίνει κανείς την είδηση από το μήνυμα. Αληθές είναι ό,τι συντελεί στην αντοχή του συστήματος υγείας.

Μπορεί κανείς να πει ότι ο πραγματισμός είναι δικαιολογημένος. Σίγουρα. Αδικαιολόγητο είναι το να αποκρύπτεται ότι πρόκειται περί επιβεβλημένου πραγματισμού. Είχα προσφάτως την κακή τύχη να ακούσω στην τηλεόραση ένα δημοσιογράφο, ο οποίος, επιχείρησε να πρωτοτυπήσει, παρεκκλίνοντας από τη στρατηγική δυσφήμισης των πολιτών, και να δώσει συγχαρητήρια στον ελληνικό λαό για την υπακοή και την υπευθυνότητά του. Ως μέλος ποιου άλλου λαού προέβη σε αυτή τη φιλοφρόνηση; Το ότι υπάρχει ένας τέτοιος διατεταγμένος ηλίθιος δεν είναι τόσο σκανδαλώδες όσο ότι από μια άποψη έχει δίκαιο. Η πιο δυσάρεστη συνέπεια αυτής της κατάστασης –και όχι μόνο στην Ελλάδα– είναι το double bind να σκέφτεται κανείς τον εαυτό του ως μέλος της επονομαζόμενης κοινότητας (επιδημιολογικά μιλώντας, του πληθυσμού) και ταυτοχρόνως ως διαχειριστής της, ως σύμφωνος ή όχι με τον τρόπο που θα γίνει ο ίδιος αντικείμενο διαχείρισης. Έχουμε όμως από καιρό ασκηθεί σε αυτό.

Υπάρχει, τέλος, πάντοτε και εκείνο το ψύχραιμο just milieu. Βλέπε πάντοτε την καλή πλευρά μέσα από μια ρεαλιστική θεώρηση των πραγμάτων. Και αν δεν είναι καλή, μπορείς να την βαφτίσεις έτσι. Ο Alain Finkielkraut έχει κάθε λόγο να μέμφεται την επιπολαιότητα και την αλαζονεία με την οποία αντέδρασαν στην κατάσταση ο Agamben ή ο Sloterdijk, κυρίως στο βαθμό που ο κίνδυνος του ολοκληρωτισμού, εμμέσως τουλάχιστον, προσωποποιείται ως σχέδιο των δυνάμεων του σκότους για να επιβάλλουν τον ολοκληρωτικό έλεγχο (https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/franzoesische-kontroverse-niederlage-der-denker-in-corona-krise-16705488.html). Ωστόσο, η ικανοποίηση που αντλεί από το γεγονός ότι οι κρατικοί ηγέτες κατόρθωσαν να ανακτήσουν «τα πρωτεία της πολιτικής» έναντι της οικονομίας βασίζεται εξίσου σε προσωποποίηση. Το να πλέκει, μάλιστα, κανείς το εγκώμιο της πολιτικής ως πολιτικής, ανεξάρτητα από το περιεχόμενό και τη σκοπιμότητά της, μάλλον ενισχύει παρά καταρρίπτει το επιχείρημα των αντιπάλων του. Πιο ανθρώπινος, όπως θέλει πάντοτε να είναι, ο Ζίζεκ, σπεύδει να δώσει συμβουλές για τον ενδεδειγμένο τρόπο ψυχολογικής διεκπεραίωσης της απομόνωσης. Προκλητικά κοινότοπα επισημαίνει ότι το ζήτημα είναι να «δομεί κανείς την καθημερινότητα με τρόπο σταθερό και νοηματικά μεστό», βλέπει δε στον εξαναγκαστικό αυτοπεριορισμό την εικόνα μιας «μη αλλοτριωμένης, αξιοπρεπούς ζωής» (https://www.nzz.ch/feuilleton/coronavirus-tipps-von-slavoj-iek-zum-erfolgreichen-ueberleben-ld.1549876).

Θα ακολουθήσει, όπως όλα δείχνουν, μια μακρά περίοδος παντοκρατορίας της υγιεινής. Δεν χρειάζεται όμως να την απολαύσουμε, μόνο και μόνο επειδή δεν μπορούμε να την αποφύγουμε.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι επιβάλλεται δίαιτα. Δίαιτα όμως λόγω ανάγκης και χάριν του αποτελέσματος, όχι χάριν των αρετών της διαίτης.

ΑΘΗΝΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Για την αίσθηση ενός παρόντος από/σε απόσταση

Το συμβάν της πανδημίας αποκαλύπτει και ταυτόχρονα αποκρύπτει ένα βιοπολιτικό παρόν που ορίζεται από μια πολλαπλότητα πολιτικών, ιστορικών, επιστημολογικών, πολιτισμικών, συναισθηματικών και ηθικών όψεων, σημείων θέασης ή τρόπων ανάγνωσης. Προτείνω κάποιες από αυτές τις όψεις που θεωρώ κρίσιμες για μια απόπειρα κριτικού πολιτικού αναστοχασμού σε συνθήκες που φαίνεται να υπονομεύουν και να αντιστέκονται στη θεωρητικοποίηση: την άνισα κατανεμημένη σωματική επισφάλεια και πρόσβαση στα δημόσια συστήματα υγείας (ή σε ό,τι ο νεοφιλελευθερισμός έχει αφήσει όρθιο από αυτά), τις πολλαπλές διακρίσεις που κάνει ή συγκαλύπτει η «κοινωνική αποστασιοποίηση», την ταξική μεροληψία ενός παγκόσμιου hi-tech καπιταλισμού της έλλειψης αναπνευστήρων, την μιλιταριστική και ξενοφοβική αναπαράσταση του ιού ως «εξωτερικού εχθρού», το δημόσιο σώμα-φάντασμα της πόλης, τον θετικισμό του ημερήσιου επιδημιολογικού απολογισμού, τον «ιδιοκτησιακό ατομικισμό» των αντισωμάτων, τη σιωπηρή θλίψη για το χαμένο άγγιγμα και τις επιπτώσεις αυτής της απώλειας στη δημοκρατική συλλογικότητα, αλλά και την επίγνωση της ηθικοπολιτικής συνθετότητας της κοινωνικής επαφής.

Ας το διατυπώσω εξαρχής όσο πιο ξεκάθαρα μπορώ, παρά την αμφιθυμία μου: η εφαρμογή των περιοριστικών μέτρων φυσικής απομάκρυνσης είναι αναγκαία, με τον απαράβατο όρο να μην αναπαράγει/εντείνει κοινωνικές ανισότητες και να εξασφαλίζεται η δημοκρατική λογοδοσία των κυβερνητικών αποφάσεων. Αυτό που *δεν* είναι αναπόφευκτο είναι το έλλειμμα κοινωνικής δικαιοσύνης και κοινωνικής αλληλεγγύης αναφορικά με την ευαλωτότητα και την πρόσβαση στην ιατρικοφαρμακευτική φροντίδα. Αυτό που *δεν* είναι αναπόφευκτο είναι ο ρατσιστικός λόγος που στιγματίζει και στοχοποιεί συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες μέσω πολεμοχαρών στερεοτύπων στο όνομα της «υγειονομικής απειλής». Αυτό που *δεν* είναι αναπόφευκτο είναι η μη προστασία της υγείας και των δικαιωμάτων των κρατουμένων, των

Η Αθηνά Αθανασίου είναι Καθηγήτρια Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

αστέγων, των Ρομά, των προσφύγων που διαμένουν σε κέντρα φιλοξενίας. Αυτό που *δεν* είναι αναπόφευκτο, επίσης, είναι οι ανισότητες σε εξοπλισμό και υποδομή ψηφιακής συνδεσιμότητας που περιορίζουν το δικαίωμα ισότιμης πρόσβασης στην εκπαίδευση.

Η τωρινή κρίση φέρνει στο προσκήνιο τη σημασία των δημόσιων αγαθών, χώρων και υπηρεσιών, και του δικαιώματος ισότιμης πρόσβασης όλων σε αυτά. Η σημασία όλων αυτών, που τόσο απαξιώθηκε από τους θιασώτες της νεοφιλελεύθερης λογι(στι)κής του «ο σώζων εαυτόν σωθήτω», δεν έγκειται σε μια κυριαρχική φαντασίωση άτρωτης υπεροχής και καταπολέμησης της ευαλωτότητας και της θνητότητας. Έγκειται, αντίθετα, στην εξασφάλιση του ισότιμου δικαιώματος στη φροντίδα ενάντια στις άνισες συνθήκες έκθεσης ή εγκατάλειψης στην κοινωνική οδύνη. Σε περίπτωση που το έχουμε ξεχάσει ή απωθήσει μέσα στη μέθη του «πολέμου» κατά του ιού, η κρίση της πανδημίας επαναφέρει αποφασιστικά -αναγκαστικά- την επίγνωση της κοινωνικής ευαλωτότητάς μας -αυτής που *και* μοιραζόμαστε *και* μας διαχωρίζει. Το τραυματικό συμβάν γίνεται συνθήκη δυνατότητας για το κοινωνικό και πολιτικό αίτημα δικαιοσύνης στην οδύνη και την ευαλωτότητα. Με αυτή την έννοια, η καταλυτική παροντικότητα του τραυματικού συμβάντος παράγει κοινωνικές δυνατότητες για ένα (αστάθμητα) διαφορετικό μέλλον.

Η παράξενη χρονικότητα αυτής της κρίσης (κάθε κρίσης;) διαποτίζεται από τις τονικότητες του έκτακτου, του επείγοντος, του αναμενόμενου, του προσωρινού, του επαναλαμβανόμενου, του προαναγγελμένου, του απρόβλεπτου, του εκκρεμούς, του απρογραμμάτιστου, του οριστικού, του επ' αόριστον... Η κρίση είναι ένα βίαιο ξέσπασμα στο ομοιογενές συνεχές του χρόνου: μια ρωγμή που μετατρέπει το παρόν από αφαίρεση σε απτή και επισφαλή ενδεχομενικότητα βιωμένη ανομοιόμορφα και άνισα από υποκείμενα διαφορετικά τοποθετημένα στο κοινωνικό σώμα. Αν και δεν υπάρχει κοινωνική ζωή χωρίς έκθεση σε άλλους/άλλες και επομένως δεν υπάρχει κοινωνική συμβίωση *άνοση* στην ενδεχομενικότητα της «μόλυνσης», οι όροι «έκθεσης» στην επισφάλεια είναι κοινωνικοί, και συγκεκριμένα, σε συνθήκες παγκόσμιου καπιταλισμού, κοινωνικά άνισοι και άδικοι.

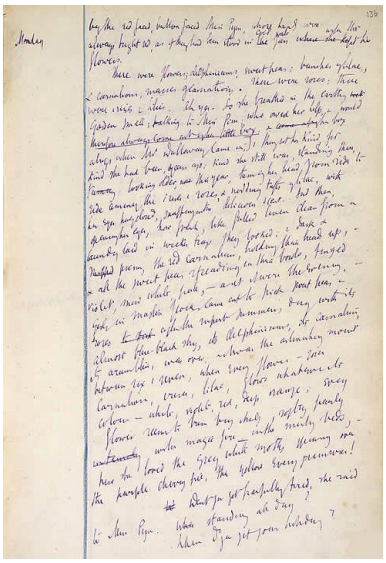
Με αυτή την έννοια, η πανδημία είναι ένα κοινωνικό συμβάν. Δημιουργεί και σηματοδοτεί το χρόνο και τους περισπασμούς του καθώς συμβαίνει κοινωνικά. Το κοινωνικό παρόν της πανδημίας είναι ένα παρόν που περιμένουμε με αγωνία να περάσει: να περάσει ο καιρός της, αφού όμως θα έχει περάσει ανάμεσα στα σώματα, δια μέσου των σωμάτων του «δήμου». Ποια είναι, όμως, και πώς συμβαίνει κοινωνικά η «πανδημική» συνθήκη της πανδημίας; Πώς περιπλέκει και πώς αλλάζει τη σχεσιακότητα, την ευαλωτότητα, την ενσώματη συμβίωση, την ηθικοπολιτική της έκθεσης στον/στην άλλο/η; Πώς διαπερνά το πολιτικό σώμα και το ίδιο το πολιτικό; Πώς μετατρέπει το πολιτικό σώμα σε μετρήσιμο, υπολογίσιμο και ταξινομήσιμο «πληθυσμό»; Πώς αναπαράγει και εντείνει προϋπάρχουσες «κρίσεις» που εκτυλίσσονται αδιόρατα σε συμφραζόμενα ανισοτήτων που αφορούν την τάξη, το φύλο, την αρτιμέλεια, την προσφυγική ιδιότητα, την εθνοτική διαφορά, τον εγκλεισμό, την ιδιοκτησία οικιακού χώρου, τη γεωγραφική θέση;

Η εξαιρετικότητα της κρίσης γίνεται πεδίο εμπέδωσης μιας νέας «κανονικής» χρονικότητας, που περιλαμβάνει τη φυσικοποίηση των ανεπαρκειών του δημόσιου συστήματος υγείας, την εμπέδωση των ανισοτήτων που δομούν την «οικογενειακή θαλπωρή» (έμφυλη/ενδοοι-

κογενειακή βία, άνιση διαθεσιμότητα οικιακού χώρου, καραντίνα στο εξοχικό ή στους τέσσερις τοίχους), την ψηφιακή αυτο-βελτίωση, την «ανέπαφη» τηλεργασία business as usual, αλλά και τη ναρκισσιστικά ανεύθυνη αδιαφορία κάποιων για την ευαλωτότητα άλλων.

Η πανδημία μάς τοποθετεί, θέλοντας και μη, σε μια θέση ηθικοπολιτικής ευθύνης και αποκρισιμότητας απέναντι σε άλλους/άλλες. Μάς τοποθετεί, δηλαδή, μπροστά στην ευθύνη που επιφέρει η πιθανότητα/δυνατότητα να μολύνουμε άλλους/άλλες.[1] Αυτή η θέση προϋποθέτει την κριτική στάση απέναντι στη φαντασίωση της άτρωτης αυτοδυναμίας, την επίγνωση των όποιων προνομίων «ασφάλειας» και την ανταπόκριση στην ευαλωτότητα των άλλων. Το κριτικό ερώτημα αυτής της κρίσιμης στιγμής είναι πώς αποκρινόμαστε –στους/στις άλλους/άλλες και με άλλους/άλλες– σ' αυτό το οδυνηρό παρόν, «εν μέσω» αυτού του παρόντος. Το ερώτημα είναι ποιους εναλλακτικούς τρόπους απόκρισης, σχεσιακότητας, φροντίδας, επαφής και διαθεσιμότητας επινοούμε, ενεργοποιούμε, διεκδικούμε, τώρα που οι πιο ευάλωτες/οι από μας γίνονται/γινόμαστε ακόμη πιο ευάλωτες/οι. Αυτή η χρονικότητα του «τώρα που» είναι διαρκής, αλλά τώρα είναι που γίνεται ακόμη πιο επείγουσα μπροστά στο επιτακτικό ερώτημα αν ο ιός θα γίνει αφορμή βαθύτερων διαιρέσεων, ανισοτήτων και ρατσισμών ή μιας ριζικά διαφορετικής –ριζοσπαστικά δημοκρατικής– διαμόρφωσης του κόσμου και του δημόσιου χώρου.

Πώς αποκρινόμαστε στην παρούσα συγκυρία διατηρώντας παράλληλα μια απόσταση αναπνοής από την ασφυχτική επικαιρότητα; Πώς γράφουμε, σκεφτόμαστε και επικοινωνούμε κριτικά *εν μέσω* (αυτής της) κρίσης; Το ερώτημα της «κριτικής εν μέσω κρίσης» αφορά τα διασταυρούμενα και διαπερατά σύνορα ανάμεσα σε τροπικότητες σωματικές, αναστοχαστικές, κειμενικές, ηθικοπολιτικές. Στο πλαίσιο της πανδημίας, η κριτική απόκριση μοιάζει να συμπιέζεται από δυο (τουλάχιστον) προβληματικές, κατά τη γνώμη μου, θέσεις, οι οποίες αναπαράγουν τη λογική του διλήμματος ελευθερία ή ασφάλεια. Αφενός η αναπαράσταση της πανδημίας με όρους ασημαντοποίησης της κρίσης και φετιχοποίησης των «ατομικών ελευθεριών»: τίποτα άλλο παρά μια «ψευδής είδηση»-πλεκτάνη του κεφαλαίου και των κυβερνήσεων που βρήκαν ευκαιρία να επιβάλουν υπερβολικά και περιττά μέτρα προκειμένου να εδραιώσουν μια αυταρχική κατάσταση πραγμάτων.[2] Αφετέρου η αναστολή του κριτικού λόγου στο όνομα μιας «αντικειμενικής» πραγματικότητας επαπειλούμενης ασφάλειας που δήθεν «δεν κάνει διακρίσεις» και άρα επιβάλλει αναστολή του προβληματισμού και ομοθυμία τεχνοκρατικής διαχείρισης. Η θέση μου υπερασπίζεται μια κριτική απόσταση και από τις δυο αυτές διαφορετικά α-πολιτικές προσεγγίσεις, κυρίως ως προς το σημείο στο οποίο τείνουν να συγκλίνουν, ίσως άθελά τους: την αδιαφορία για την κοινωνικά άνιση έκθεση διαφορετικά τοποθετημένων ενσώματων υποκειμένων στο φάσμα της επισφάλειας και της παραβίασης της ευαλωτότητάς τους.[3]

Χειρόγραφο από το μυθιστόρημα της Βιρτζίνια Γουλφ *Mrs Dalloway*.

Η Βιρτζίνια Γουλφ, έχοντας ζήσει η ίδια τις επιπτώσεις της πανδημίας γρίπης του 1918-1919 που στοίχισε τη ζωή μεταξύ 50 και 100 εκατομμυρίων ανθρώπων, και έχοντας ήδη χάσει τη μητέρα της από τη γρίπη του 1895, στοχαζόταν στο δοκίμιό της "On Being Ill" (1926) –ένα κείμενο για την αρρώστια, τη μοναξιά, τη συμπόνια, τη γλώσσα και την ανάγνωση– σχετικά με το πώς οι άνθρωποι αρνούνται και απωθούν ότι «όλη μέρα, όλη νύχτα, το σώμα εκδηλώνεται» ["all day, all night the body intervenes"].[4] Στον απόηχο μιας ιστορικής στιγμής που οι άδοξες απώλειες της πανδημίας είχαν επισκιαστεί από το εθνικό πένθος για τις ηρωικές «θυσίες» του πολέμου, η Γουλφ αναρωτιέται, ενάντια στο ρεύμα, γιατί το «καθημερινό δράμα του σώματος» (σ. 10-11) παραμένει στις σκιερές παρυφές της λογοτεχνίας.[5] Στον απόηχο μιας ατμόσφαιρας σιωπής γύρω από την πανδημία, την απασχολεί ποια γλώσσα («σωματική», «αισθησιακή», «απερίσκεπτη») θα απαιτούσε η λογοτεχνική αποτύπωση της αρρώστιας. «Τα αγγλικά», γράφει, «που μπορούν να εκφράσουν τις σκέψεις του Άμλετ και την τραγωδία του Ληρ, δεν έχουν λέξεις για το ρίγος και τον πονοκέφαλο».[6]

Επιζήσασα της πανδημίας και η Κλαρίσα Νταλογουέι, πρωταγωνίστρια του μυθιστορήματος της Γουλφ *Η Κυρία Νταλογουέι* (1925), ζει (σ)τον κόσμο, στο κοσμοπολίτικο Λονδίνο του 1923, μέσα από την αίσθηση της ευαλωτότητάς της – απτή και σταθερή υπενθύμιση της φυσικής και ψυχικής εξάντλησης που της άφησε η νόσος. Η ασάφεια στο λογοτεχνικό κείμενο γύρω από το αν η σπαρακτική θλίψη του Σέπτιμους Σμιθ (alter ego της Κλαρίσα, που ζει απο-

συρμένος αν και μέσα στην πόλη) σχετίζεται με την τραυματική εμπειρία του από τη φρίκη των χαρακωμάτων ή με την οδύνη της παράνομης ομοφυλοφιλίας του και του απαγορευμένου πένθους του για τον φίλο που έχασε στη μάχη φωτίζει τις περίπλοκες και διαπεραστικές ανισότητες που διέπουν το «κοινό πένθος» του πολέμου – το μόνο αναγνωρίσιμο και ενδεδειγμένο. Κανένα μνημείο και καμιά ενός λεπτού σιγή για τις (αντι-)ηρωικές απώλειες του έρωτα την εποχή της ομοφοβίας.

Η Γουλφ, όπως και η Κλαρίσα Νταλογουέι, υπέφερε από χρόνιες καρδιολογικές παρενέργειες της επιδημίας. Οι συχνές ταχυπαλμίες και ο επίμονος πυρετός της είχαν διαγνωστεί ως παρενέργειες της γρίπης και της πνευμονίας. Ακόμη κι όταν βρίσκεται σε δημιουργική διέγερση, γράφοντας το *Μέχρι το Φάρο* και ζώντας με έντονη προσήλωση την ερωτική της σχέση με τη Βίτα Σάκβιλ-Γουεστ, αναρωτιέται γιατί παρόλα αυτά «ήμουν ανίκανη να δω ή να αισθανθώ ότι όλον τούτο τον καιρό είχα αρχίσει να φθείρομαι και να προχωρώ με το λάστιχο σκασμένο».[7]

Το μυθιστόρημα *Η Κυρία Νταλογουέι* εκτυλίσσεται σε *μια* μόνο μέρα, σε μια ασυνήθιστα ζεστή μέρα του Ιουνίου στο Λονδίνο του 1923. Πώς αλλάζει η αίσθηση του χρόνου όταν ζεις (σ)τον κόσμο μέσα από την ευαλωτότητα – τη δική σου, των άλλων, του κόσμου; Η βιοπολιτική της πανδημίας ενεργοποιεί μια ιδιαίτερη (σχέση με τη) χρονικότητα: διακόπτει το παρόν επιτρέποντας στις επικλήσεις και επιστροφές των φαντασμάτων του παρελθόντος να δομούν τις προβολές σ' ένα αβέβαιο επικείμενο μέλλον. Και «ξαφνικά» ο κόσμος σταμάτησε. Ή μήπως όχι ακριβώς; Ίσως όχι ακριβώς για όλους/όλες. Μήπως κάνει διακρίσεις η πανδημία;

Η κρίση γίνεται υπόδειγμα για την εξασφάλιση και διαχείριση της κανονικότητας. Ο Μισέλ Φουκώ, αναλύοντας τα μέτρα πειθάρχησης του κοινωνικού σώματος στο πλαίσιο της επιδημίας πανώλης κατά τον 17ο αιώνα, υποστήριζε ότι η επιδημία, ως ενσάρκωση της αταξίας, οργάνωσε την «ουτοπία μιας τέλεια διακυβερνώμενης πόλης». Στην Ευρώπη του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα, η «ζωή» εισάγεται στην ιστορία, δηλαδή σε ιστορικά ορισμένες και διαφοροποιημένες διατάξεις γνώσης-εξουσίας στο πολιτικό σώμα. Η ζωή γίνεται διακύβευμα πολιτικών στρατηγικών διακυβέρνησης και ο ρατσισμός αναδύεται ως συστατικό της βιοπολιτικής «επένδυσης στη ζωή», όπως αποτυπώθηκε με παροξυσμικό τρόπο στο πλαίσιο της «φυλετικής υγιεινής». Στη θεώρηση του Φουκώ, η βιοπολιτική των επιδημιών και της διαχείρισής τους γίνεται σκευή κριτικής ανάλυσης των μετασχηματισμών που υπέστησαν οι σχέσεις εξουσίας και οι εκφορές διακυβέρνησης. Η λέπρα κατά το Μεσαίωνα κινητοποίησε πολιτικο-θεολογικές τελετουργίες στιγματισμού, εξοβελισμού και εγκατάλειψης των μιασμάτων-κοινωνικών απόβλητων έξω από τα όρια της «υγιούς» πόλης, σε απομακρυσμένες «αποικίες». Οι επιδημίες πανώλης μεταξύ 14ου-17ου αι. κινητοποίησαν μέτρα πειθάρχησης, επιτήρησης και εξατομικευμένης χωρικής διευθέτησης εντός των θεσμικών/ιδρυματικών τειχών με στόχο την εξασφάλιση λειτουργικών και παραγωγικών σωμάτων. Η επιδημία ευλογιάς κατά τον 18ο αι., τέλος, έγινε πεδίο διαχείρισης της παθογόνου «επιδρομής» μέσω της αξιοποίησης της εμπειρογνωμοσύνης για τον έλεγχο ή/και την αποτροπή των επιδημιών (κρατικά προγράμματα δημόσιας υγείας, υγιεινής και εμβολιασμού). Νοούμενη ως θεϊκή τιμωρία, εχθρική επιδρομή, ή ιατρική κατάσταση, η επιδημία είναι η κατεξοχήν συνθήκη δυνατότητας του βιοπολιτικού φαντασιακού.

… και η άνισα κατανεμημένη ευαλωτότητα

Στην παρούσα στιγμή κρίσης (άλλης μιας, αν και πάντοτε μοναδικής στα ιδιαίτερα συμφραζόμενά της), ο κριτικός εννοιολογικός ορίζοντας της ευαλωτότητας και της ενδεχομενικότητας απηχεί αναπόφευκτα ιστορίες βίας και οδύνης στον ύστερο καπιταλισμό. Άλλες καταστροφές, παλαιότερες και σημερινές, ιστορικές και επίμονα συνεχιζόμενες, διαπερνούν το παρόν μας: ο εκτοπισμός, η ασφαλειοποίηση των συνόρων, οι φυσικοποιημένοι πνιγμοί στη Μεσόγειο, τα προσφυγικά στρατόπεδα, ο ρατσισμός, η ξενοφοβία, ο σεξισμός, η ταξική αναλωσιμότητα. Ο νόμος της πανδημίας κάνει αυτές τις κρίσεις μέσα στην κρίση να μοιάζουν αφανή και αυτονόητα γνωρίσματα της φυσικής τάξης πραγμάτων, ειδικά στα μάτια όσων έχουν το προνόμιο να διατηρούν «απόσταση ασφαλείας» από τον θανάσιμο τρόμο αυτών των καθημερινών, κανονικοποιημένων κρίσεων.

Η πανδημία *γίνεται* καταστροφική υπό συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες και για συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες του «πληθυσμού». Χρειάζεται, λοιπόν, να πολιτικοποιούμε τη βία που επιτρέπει στην πανδημία να *γίνεται* καταστροφική, και μάλιστα με τρόπους που δεν είναι κοινοί. Χρειάζεται να επερωτούμε τις συνθήκες μη-βιωσιμότητας όπου σώματα μετριούνται/μετρούν διαφορετικά ανάλογα με τις επιταγές του κέρδους, τους χρέους και της επισφάλειας.

Ο τυφώνας Κατρίνα που έπληξε τη Νέα Ορλεάνη τον Αύγουστο του 2005 δεν ήταν απλώς «θεομηνία» αλλά μια κοινωνική καταστροφή που έφερε στο φως βαθιές ταξικές και φυλετικές διαφορές στο πεδίο των υποδομών και της πρόσβασης σε θεσμική υποστήριξη. Η πρόσφατη εκρηκτική εξάπλωση της πανδημίας στη Νότια Ευρώπη και κυρίως στην Ιταλία και την Ισπανία συνέβη στον απόηχο της οικονομικής κρίσης του 2008 και μέσα στα συντρίμμια των πολιτικών λιτότητας που αποδεκάτισαν τα δημόσια συστήματα υγείας. Ο βαρύς απολογισμός του COVID-19 στις πυκνοκατοικημένες γειτονιές και τις κοινότητες των Αφροαμερικανών στο Σικάγο, στο Ντιτρόιτ, στη Νέα Υόρκη και σε άλλες πόλεις των ΗΠΑ αποτυπώνει προϋπάρχουσες μακροχρόνιες ανισότητες στην πρόσβαση σε ιατρική περίθαλψη, αλλά και υψηλά ποσοστά υποκείμενων νοσημάτων (όπως άσθμα, διαβήτης και καρδιολογικές παθήσεις) που συνδέονται με οικονομικούς παράγοντες διαβίωσης. Ας αναλογιστούμε πώς λειτουργεί η «κοινωνική αποστασιοποίηση» ως φορέας διάκρισης όταν ο «συνωστισμός» είναι συνθήκη διαβίωσης για κάποιες κοινότητες.

Οι πίνακες που παρουσίαζε online το Center for Systems Science and Engineering (CSSE) του Johns Hopkins University (ενός από τους πιο σημαντικούς φορείς παρακολούθησης και καταγραφής της παγκόσμιας διασποράς του COVID-19) διέγραψαν τις καταχωρήσεις «Παλαιστίνη» (5 Μαρτίου) και «Κατεχόμενα Παλαιστινιακά Εδάφη» (10 Μαρτίου) υπάγοντας τελικά τα σχετικά δεδομένα στην καταχώρηση του Ισραήλ (11 Μαρτίου). Διαμαρτυρίες από οργανώσεις ανθρώπινων δικαιωμάτων και η εκστρατεία #PutPalestineOnTheMap στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης οδήγησαν το CSSE να επαναφέρει την καταχώρηση ως "The West Bank and Gaza" στις 26 Μαρτίου. Η εξάλειψη της Παλαιστίνης χάριν αποικιοκρατικών πολιτικών γίνεται παράπλευρη απώλεια της επιδημιολογικής ταξινόμησης των πληθυσμών που επιτάσσει η υγειονομική κρίση.[8]

Οι πανδημίες εντατικοποιούν και αποκαλύπτουν (ενώ επισκιάζουν) προϋπάρχουσες αδιόρατες δομές ανισότητας και αδικίας που διαπερνούν και συγκροτούν αυτό που αποκαλείται «πληθυσμός». Όταν οι «υπεύθυνοι» ομολογούν ότι το σύστημα υγείας είναι «στα όριά του» σημαίνει ότι κάποια σώματα δεν θα βρουν πρόσβαση σε αυτό. Σημαίνει ότι δεν θα αποτραπεί αχρείαστη και αποφευκτή κοινωνική οδύνη.

Η Donna Haraway έχει αναλύσει τους τρόπους με τους οποίους οι λόγοι περί ανοσοποιητικού συστήματος χαρτογραφούν την ενσώματη διαφορά με όρους του ποιος/ποια μπορεί να μετρήσει ως «εαυτός» και «άλλος».[9] Στη δυτική ύστερη καπιταλιστική βιοπολιτική, η «μέτρηση» δεν αφορά μια ουδέτερη αριθμητική αλλά, για να επικαλεστώ την Τζούντιθ Μπάτλερ, έναν μηχανισμό προσδιορισμού των σωμάτων που μετράνε και έχουν σημασία.[10] Στο πλαίσιο της πανδημίας, όταν τόσοι θάνατοι περνούν απαρατήρητοι και μη μετρήσιμοι με τρόπους που αποκαλύπτουν τη βιοπολιτική λογική της αρίθμησης και του υπολογισμού, αποκρύπτονται και ταυτόχρονα εντείνονται προϋπάρχουσες και μακροχρόνιες κρίσεις μέσα στην κρίση: η φτώχεια και η επισφάλεια, ο αποδεκατισμός των συστημάτων υγειονομικής περίθαλψης, η δομική καταπίεση, η εκμετάλλευση της μεταναστευτικής εργασίας, ο ρατσισμός, ο ικανοκεντρισμός και η αναπηροφοβία, ο σεξισμός και η ομοφοβία/τρανσφοβία.

Ας αναλογιστούμε, τουλάχιστον όσες σταθούμε τυχερές να μην νοσήσουμε και να μην νοσηλευτούμε, τις επίμονες ανισότητες που διαπερνούν και ρυθμίζουν την κοινωνική αποστασιοποίηση μέσω του λόγου «μένουμε σπίτι» – όπως, αυτές που αφορούν την κανονιστική συγγένεια, την τάξη, την ιθαγένεια, τη γεωγραφική θέση, τους πόρους ενέργειας και ψηφιακής συνδεσιμότητας. Πρέπει, λοιπόν, να ρωτήσουμε, τι σημαίνει η απαραίτητη και αναπόφευκτη ανάγκη απομόνωσης «στο σπίτι» για εκείνες/εκείνους που δεν έχουν ή που το έχουν χάσει, ή για αυτές/αυτούς που είναι περαστικές/οί ή για εκείνους που ζουν σε συνθήκες κράτησης, εκτοπισμού και περιορισμού, όπως αιτούσες/ντες άσυλο σε στρατόπεδα προσφύγων. Και πρέπει να ρωτήσουμε για ποιες/ποιους, υπό ποιες συνθήκες, και μέσα από ποιες ομαλοποιημένες κρίσεις το «σπίτι» δεν είναι αδιάκριτα ένα ασφαλές κοινό «καταφύγιο». Έχω την αίσθηση ότι οι μηχανισμοί διαχείρισης και υπολογισμού του ρίσκου διασταυρώνονται με, και περιπλέκονται από, μια πολυεπίπεδη πολιτική της θέσης, όπως αυτή αφορά την απτή σχέση μεταξύ ζωής και πολιτικής για διαφορετικά τοποθετημένα σώματα. Η απώλεια –όπως η απώλεια συνανθρώπων, σπιτιού, περίθαλψης, νομικής και πολιτικής ισχύος, δικαιωμάτων, σχεσιακότητας, κοινωνικών υπηρεσιών και υποδομών– γίνεται το θανατοπολιτικό όριο της καπιταλιστικής βιοπολιτικής.

Το ζητούμενο της πολιτικοποίησης της ευαλωτότητας (αντί της ιατρικοποίησης της πολιτικής) είναι η φυσική απόσταση ως ευθύνη απέναντι στην/στον άλλη/άλλο να μην γίνει κοινωνική απομόνωση, ατομικισμός, ευκαιρία για κλιμάκωση των εθνικισμών και ασφαλειοποίησης των συνόρων. Το διαρκές ζητούμενο είναι να αναγνωρίζονται και να ανατρέπονται οι θανάσιμες ανισότητες που κάνουν κάποιες ζωές αναλώσιμες μέσω κρίσεων, μέσω κανονικότητας και μέσω κανονικοποιημένων κρίσεων. Αυτό δεν υπαινίσσεται καθόλου μια μεταφυσική οντολογία της ευαλωτότητας ή την αποκήρυξή της – κάτι που θα ήταν ταυτόχρονα αδύνατο και τρομακτικό ως φαντασίωση ή αξίωση για έναν άτρωτο και αδιαπέραστο κυρίαρχο/κυριαρχικό εαυτό. Αντίθετα, καλεί σε μια συλλογική πολιτική δέσμευση για να αλλά-

ξουν ριζικά οι συνθήκες που επιτρέπουν οι ευαλωτότητές μας να γίνονται πεδία διακρίσεων, παραβιάσεων, εκμετάλλευσης και άνισης κατανομής πόρων. Αυτό σημαίνει να διατηρήσουμε ζωντανό το κοινωνικό φαντασιακό και την πολιτική επιθυμία της ριζοσπαστικής δημοκρατίας και του σοσιαλισμού ενάντια στην κανονικοποίηση του «καπιταλιστικού ρεαλισμού».[11]

Κι ας ελπίσουμε *έτσι* να ξαναβγούμε στον κόσμο και στο δημόσιο χώρο, σαν την *flâneuse* Κλαρίσα Νταλογουέι, που διασχίζει εύθραυστη και παθιασμένη τους δρόμους της πολύβουης πόλης, με ένα ανακτημένο δικαίωμα στο πένθος και τη χαρά, κρατώντας σαν πολύτιμη ενσώματη γνώση μια διαφορετική πια αίσθηση για την περίπλοκη σημασία και της επαφής και της απόστασης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το σημαντικό εδώ είναι ότι η ευθύνη αυτή αφορά μια κοινωνικοπολιτική στάση, σε αντίθεση με έναν κυρίαρχο λόγο που αναπαράγει εθνικοπολιτισμικά στερεότυπα. Για παράδειγμα, είναι ενδιαφέρον πώς σε κάποιους δημόσιους λόγους η γιορταστική αναφορά στο «ελληνικό φιλότιμο» ως αιτία της τήρησης των μέτρων περιορισμού διολισθαίνει σε, και εναλλάσσεται με, εξίσου αυτάρεσκες αναφορές στο «μεσογειακό τα-περαμέντο» της στενής επαφής που δικαιολογεί και κάποιες παραβάσεις…

2. Είναι αλήθεια ότι η κυβερνητική διαχείριση της κρίσης στην Ουγγαρία έδινε βάση σε μια τέτοια θεώρηση. Ωστόσο, εδώ ελέγχεται η ισοπεδωτικά γενικευτική της αξίωση.

3. Απαντώντας στον Giorgio Agamben, ο Roberto Esposito έχει δίκιο που επισημαίνει ότι η κατάσταση στην Ιταλία «έχει περισσότερο τα χαρακτηριστικά κατάρρευσης των δημόσιων υπηρεσιών παρά ενός δραματικού ολοκληρωτικού ελέγχου». *The European Journal of Psychoanalysis*: http://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/

4. Βιρτζίνια Γουλφ, *Πώς είναι να είσαι άρρωστος*. Μτφρ. Άννυ Σπυράκου, επίμετρο: Hermione Lee. Αθήνα: Συνάψεις 2008, σ. 10.

5. "Writing about the flu could feel disloyal and unpatriotic, a problematic dodge of the more important story, and thus its representations often go underground, reflecting the very ways it seemed subordinate at the time." Η επισκίαση των άδοξων απωλειών της πανδημίας από τις ηρωικές του πολέμου είχε προφανώς έμφυλες συνδηλώσεις: "The war, with all its male deaths, became the story, and the pandemic, with its mix of female and male victims who succumbed, a deflating sequel." Από το: Elizabeth Outka, *Viral Modernism: The Influenza Pandemic and Interwar Literature.* Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 2019.

6. Γουλφ, *Πώς είναι να είσαι άρρωστος*, σ. 12.

7. *The Diary of Virginia Woolf*, επιμ. Anne Olivier Bell. Λονδίνο: The Hogarth Press, 1980. Καταγραφή της 5ης Σεπτεμβρίου 1925, III, σ. 38. Όπως παρατίθεται στο επίμετρο της Hermione Lee (στο *Πώς είναι να είσαι άρρωστος*, σ. 35).

8. Osama Tanous, "A New Episode of Erasure in the Settler Colony," *Critical Times* blog, April 9, 2020.

9. Donna Haraway, "The Biopolitics of Postmodern Bodies: Determinations of Self in Immune System Discourse," *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies* 1 (1): 3-43, 1989.

10. Judith Butler, *Σώματα με σημασία: Οριοθετήσεις του «φύλου» στο λόγο*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, επιμέλεια και επίμετρο Αθηνά Αθανασίου. Αθήνα: Εκκρεμές, 2008

11. Τζούντιθ Μπάτλερ, «Ο καπιταλισμός έχει τα όριά του», μτφρ. Γεράσιμος Κακολύρης και Κική Καψαμπέλη, *Εφημερίδα των Συντακτών*, 30.03.2020. Πρωτότυπη δημοσίευση: https://www.versobooks.com/blogs/4603-capitalism-has-its-limits.

ΠΑΤΤΥ ΣΧΟΙΝΑ

Something old, something new, something blue

Τα έθιμα, οι συνήθειες, οι τρόποι ζωής μας, εκτός από εκδηλώσεις της εκάστοτε πολιτισμικής μας μορφής, φαίνεται να αποτελούν ταυτόχρονα και τους τρόπους μετάδοσης μολυσματικών ασθενειών. Οι αρμοί της κοινωνικότητάς μας λειτουργούν όπως οι ενώσεις της μοριακής σύστασης μιας ρευστότητας ξενιστών στις καμπύλες της οποίας κινείται, πολλαπλασιάζεται, και αποικεί το παράσιτο.

Φαίνεται επόμενο ότι η προσπάθεια ελέγχου της κίνησης αποικισμού της κοινότητας των ξενιστών από τα επιβουλευόμενα παράσιτα σημαίνει τον έλεγχο των εθίμων, των συνηθειών, των τρόπων ζωής αυτής της κοινότητας, στο βαθμό που το σύστημα της γνώσης της, σε κάθε επίπεδο ή μορφή έκφρασης, καθορίζεται από την προσπάθεια εντοπισμού μιας σχέσης αιτίας.

Έτσι, η προσπάθεια προστασίας των ανθρώπινων κοινοτήτων από ασθένειες που τις έπληττε υπήρξε ανάλογη του συστήματος γνώσης τους. Η παρατήρηση της ομοιότητας και της επανάληψης ανέδειξε συστήματα κανόνων ως προς την δίαιτα, την παρασκευή της τροφής, την εκτροφή των ζώων, τις συνθήκες υγιεινής που αποτέλεσαν στοιχεία παραδοσιακής ή θρησκευτικής οργάνωσης της ζωής. Η εγγενής συσχέτιση του προβλήματος με τη λύση του, της ασθένειας με τη θεραπεία, όπως πολύ ωραία ανέδειξε ο Ντεριντά στη χρήση της λέξης φάρμακο στον *Φαίδρο* του Πλάτωνα, είχε ως αποτέλεσμα προσπάθειες πρόληψης ενάντια στην ευλογιά πολύ πριν την διατύπωση, πόσο μάλλον την απόδειξη, της θεωρίας των λοιμωδών ασθενειών. Στην Ινδία, ήδη στις αρχές του 10ου αιώνα είχαν αναπτυχθεί μορφές πρόληψης της ευλογιάς, κυρίως με ρινική εμφύσηση σκόνης από ξεραμένες πληγές. Στην Κίνα, η ίδια μέθοδος συνοδεύονταν από τελετουργικά στοιχεία, καθώς η εμφύσηση γινόταν με χρήση ειδικής ασημένιας συσκευής και συνοδεύονταν από κανόνα που υποδείκνυε το ορθό ρουθούνι ανάλογα με το φύλο του παιδιού.

Η Πάττυ Σχοινά είναι ιστορικός και εργάζεται ως εκπαιδευτικός στο International School of Athens.

Ήδη από την εποχή του λοιμού των Αθηνών, ο Θουκυδίδης παρατηρεί ότι όσοι έχουν ήδη νοσήσει μπορούν με ασφάλεια να περιθάλπουν τους ασθενείς. Ο Ρωμαίος ποιητής και φιλόσοφος Λουκρήτιος στο *De rerum natura*, υποθέτει την ύπαρξη των semina morbi, των σπόρων που προκαλούν τις ασθένειες, μόλις εισέλθουν στο σώμα. Κατά την Χρυσή Εποχή του Ισλάμ, με επιρροές από τις παραδόσεις της Κίνας, της Ινδίας, της Περσίας και του Ελληνορωμαϊκού κόσμου, αναπτύσσονται διάφορες πρώιμες θεωρίες των μολυσματικών ασθενειών με σημαντικότερη την συνεισφορά του Αβικέννα που μελέτησε τη λύσσα. Ο Ibn al-Khatib, ο τελευταίος εκπρόσωπος της Ανδαλουσιανής ιατρικής παράδοσης, ανέπτυξε ιδέες σχετικές με τη μολυσματική φύση της πανώλης.

Ταυτόχρονα, καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, στην Δύση, κυριαρχούσε η θεωρία του μιάσματος. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία οι ασθένειες μεταδίδονται από τον γεμάτο μιάσματα αέρα τα οποία εισέρχονται στον άνθρωπο δια της αναπνευστικής οδού. Έτσι, η θεωρία αυτή έβλεπε στην υγιεινή του τόπου τον τρόπο μετάδοσης των ασθενειών και όχι στην επαφή μεταξύ των ατόμων. Με αρχή τον 16ο αιώνα, όταν ο Τζιρόλαμο Φρακαστόρο συνέταξε την πρώτη συνεκτική μικροβιακή θεωρία των λοιμωδών ασθενειών και θεμέλιο τον 19ο αιώνα, όταν ο Παστέρ απέδειξε την μικροβιακή αιτία των λοιμωδών ασθενειών και ο Κοχ επεξεργάστηκε τις προϋποθέσεις αναγνώρισης μιας ασθένειας ως λοιμώδους, διατυπώνοντας τα γνωστά «Κριτήρια του Κοχ», η ιατρική μικροβιολογία αποτέλεσε τομέα της επιστήμης με θεωρία, αποδεικτική μέθοδο, κριτήρια και πρακτικές εφαρμογές.

Σήμερα, δεν υφίσταται πολύς χώρος προς διεύρυνση του επιπέδου της γνώσης μας σχετικά με την αιτία του προβλήματός μας, η θεωρία των λοιμωδών ασθενειών είναι εδώ και πάνω από έναν αιώνα αποδεδειγμένη, τα κριτήρια εντοπισμού μικροοργανισμών σαφώς διατυπωμένα, διάφοροι τύποι εμβολιασμού είναι διαδεδομένη πρακτική, η χρήση αντιβιοτικών ή αντιικών φαρμάκων αποτελεί καθημερινότητα, διάφορες μολυσματικές ασθένειες έχουν εξαφανιστεί ή περιοριστεί σημαντικά, το DNA διαφόρων μικροβίων έχει ήδη αποκρυπτογραφηθεί.

Αντιμέτωποι με την πανδημία ενός πρωτοεμφανιζόμενου στους ανθρώπους ιού, ποια είναι τα αιτήματα γνώσης που αναδύονται από την περίσταση του κόσμου; Σίγουρα δεν αποτελούν αιτήματα γνώσης αιτιώδους σχέσης ή αιτήματα μεθόδου προς ανεύρεση λύσης. Και, όμως, όλοι φαίνεται να περιμένουν ότι θα μάθουμε κάτι καινούργιο, κάτι που θα αλλάξει τον τρόπο που βλέπουμε. Είναι η μαρουλοσαλάτα σας ζωή; Ρωτούσε ο Κρίκ τους φοιτητές του. Ο ορισμός κρίνει το ανήκειν. Σύμφωνα με τον ορισμό της ζωής που θέλει τον οργανισμό μονάδα με ίδιες λειτουργίες που επιτρέπουν την επιβίωση, οι ιοί δεν αποτελούν ζωή. Όμως, σύμφωνα με τον ορισμό που θέλει το ζωντανό ατομικότητα με ιστορική συνέχεια και εξελικτικότητα οι ιοί αποτελούν, σίγουρα, ζωή. Όπου εμφανίζεται η έννοια της ατομικότητας σημαίνει ιστορία, όπου εκείνη της μονάδας σημαίνει λειτουργία αναπαραγωγής. Όμως, η ύπαρξη είναι αυτή που κάνει τα τάλαντα που, ίσως, βρεις στον δρόμο σου να έχουν ανταλλακτική ισχύ. Είναι, αλήθεια, κάτι εκεί. Έτσι, όπου ύπαρξη εκεί και η ισχύς. Η ίδια η ύπαρξη της πανδημίας, λοιπόν, είναι που θέτει το αίτημα της γνώσης και αυτό αναφέρεται στους όρους ζωής. Αντηχούν, ολούθε, οι φράσεις «δεν θα είναι τίποτα το ίδιο», «όλα θα αλλάξουν», «θα βγούμε σε έναν άλλο κόσμο». Ακριβώς αυτές οι φράσεις εκφράζουν, με έναν παράξενο

τρόπο, το θέμα που αναδύεται ως το αντικείμενο της γνώσης: τί είναι αυτό το ίδιο; Ποια είναι τα στοιχεία που καθορίζουν προνομιακά τους τρόπους της ζωή μας; Ποιος είναι αυτός ο τωρινός κόσμος;

Στο «Οι λέξεις και τα Πράγματα»,[1] ο Φουκώ παρατηρεί ότι είναι τρεις οι τομείς της μοντέρνας γνώσης στη βάση των οποίων διαμορφώνονται οι επιστήμες του ανθρώπου: Η βιολογία, η οικονομία, και η γλώσσα. Φαίνεται ότι η στέρηση των ερεθισμάτων που προσφέρει η κίνηση στον κόσμο προσφέρει κρυσταλλοποιήσεις, ιζήματα, των τριών αξόνων της γνώσης της μοντέρνας επιστήμης: της βιολογίας, της οικονομίας, και της γλώσσας. Αιτία της ακινητοποίησης ο κανονιστικός έλεγχος της επιδημίας: «στην οθόνη της βιολογίας ο άνθρωπος εμφανίζεται ως ον που έχει λειτουργίες – που δέχεται ερεθίσματα, απαντώντας, προσαρμοζόμενος, εξελισσόμενος, υποτασσόμενος στις απαιτήσεις του περιβάλλοντος, συνθηκολογώντας με τις τροποποιήσεις που επιβάλλει, ζητώντας να εξαφανίσει τις ανισορροπίες, δρώντας σύμφωνα με κανονικότητες, έχοντας με δυο λόγια ορισμένες συνθήκες ύπαρξης και τη δυνατότητα να βρει μέσες κανονιστικές αρχές προσαρμογής, οι οποίες του επιτρέπουν να ασκήσει τις λειτουργίες του». Ο φόβος των αποτελεσμάτων αυτής της ακινητοποίησης: «Στην οθόνη της οικονομίας ο άνθρωπος εμφανίζεται με ανάγκες και επιθυμίες, ζητώντας να τις ικανοποιήσει, έχοντας συνεπώς συμφέροντα, αποβλέποντας σε κέρδη, αντιτιθέμενος σε άλλους ανθρώπους. Κοντολογής εμφανίζεται μέσα σε μιαν απαραμείωτη κατάσταση σύγκρουσης. Αυτές τις συγκρούσεις τις αποφεύγει, τις υπεκφεύγει ή κατορθώνει να κυριαρχήσει πάνω τους, να βρει μια λύση, η οποία τουλάχιστον σε ένα επίπεδο και για ένα διάστημα κατευνάζει την αντίφαση. Συγκροτεί ένα σύνολο κανόνων που αποτελούν περιορισμό και συνάμα αναζωπύρωση της σύγκρουσης». Και η ανάδυση μιας ομόθυμης επιθυμίας για νόημα κατά την ακινητοποίηση: «Τέλος, πάνω στην οθόνη της γλώσσας, οι συμπεριφορές του ανθρώπου εμφανίζονται σα να θέλουν να πουν κάτι. Οι παραμικρές του χειρονομίες, μέχρι τους αθέλητους μηχανισμούς τους και μέχρι την αποτυχία τους, έχουν ένα νόημα. Και ό,τι καταθέτει γύρω του συνιστά αντικείμενό της –τελετουργίες, συνήθειες, λόγοι, όλη η αύλακα ιχνών που αφήνει πίσω του συγκροτεί ένα συνεκτικό σύνολο και ένα σύστημα σημείων».

Έχω την αίσθηση ότι ερχόμαστε στην ύπαρξη δια της μορφής της γνώσης μας, όπως το κύμα λαμβάνει σωματιδιακή μορφή κατά την παρατήρηση. Αυτό θα έπρεπε να προκαλεί εντύπωση ανάλογη εκείνης που θα έπρεπε να προκαλεί το γεγονός ότι τα μαθηματικά έχουν εφαρμογές. Όμως, η ίδια η προφάνεια του είναι δημιουργεί το όριο ή την δυσκολία της προσπελασιμότητάς του. Κατά τον Φουκώ, η φιλοσοφία ως διάσταση της μοντέρνας επιστήμης αναλαμβάνει, εκτός από την τυποποίηση της σκέψης, ένα διττό έργο γύρω από τους τομείς της βιολογίας, της οικονομίας, και της γλώσσας. Α: εμφανίζει «τις φιλοσοφίες της ζωής, του αλλοτριωμένου ανθρώπου, των συμβολικών μορφών» Β: αναπτύσσει περιφερειακές οντολογίες σχετικές με «το τι είναι στο ιδιάζον είναι τους η ζωή, η εργασία, και η γλώσσα». Αντιθέτως, η παρούσα κατάσταση μορφώνει ένα αίτημα «σκέψης του Ίδιου» που διαφοροποιείται από τον αμιγώς φιλοσοφικό στοχασμό κατά το ότι δεν ικανοποιείται αποκλειστικώς εννοιολογικά, καθώς δεν αναδύεται ως μεταγλώσσα από την εννοιολογική ανάλυση. Αναδύεται από την προνομιακή στιγμή κατά την οποία η έννοια μας εμφανίζεται ως αυτό που είναι «το ιδεατό εργαλείο που μας επιτρέπει να πιάσουμε όλα τα πράγματα από εκεί όπου αυτά μας

αφήνουν»[2] και το πράγμα επίσης ως το εργαλείο με το οποίο πιάνουμε την ύλη εκεί όπου αυτή μας διαφεύγει.

Στην παρούσα συγκυρία, και τα τρία αντικείμενα της γνώσης μας: –έννοια, πράγμα, ύλη– φαίνεται να διατίθενται στην σκέψη αυτούσια, καθώς η χρήση τους αναφέρεται προνομιακά στην ζωή ως επιβίωση. Οι βιοπολιτικές τεχνικές που αναπτύσσουμε είτε ως κοινότητα είτε ατομικά μας προσφέρουν άμεση πρόσβαση στις διαδικασίες και στις κανονιστικές αρχές με τις οποίες προσεγγίζουμε την διαμόρφωση ενός ηθικού υποκειμένου είτε επιμελούμενοι τον εαυτό μας είτε την κοινότητά μας. Και, ενώ τις θέτουμε συνειδητά σε κίνηση και στα δύο επίπεδα της κοινότητας και του ατόμου με σκοπό την επιβίωση του υποκειμένου άνθρωπος και του κόσμου του, δηλαδή του επιπέδου της γνώσης μας, αναπτύσσουμε μια ιδιαζόντως άμεση σκέψη γύρω από το είναι της ζωής, της εργασίας, και του νοήματος. «The sky is blue and I am merry»,[3] έλεγε ο Heidegger, δείχνοντας σε αυτό το «και» τον τρόπο που το είναι συνδέει αφανώς στην προφάνειά του. Με την μορφή ενός τέτοιου «και» σκεφτόμαστε στην παρούσα στιγμή το είναι αυτών των κεντρικών εννοιών της ζωής, της εργασίας και του νοήματος κατά την προσπάθεια επιβίωσης του υποκειμένου που είμαστε και του κόσμου που μας είναι.

Καθήμενοι όλοι μόνοι και ως κοινότητα τόσο κοντά με τις έννοιες που καθορίζουν τον κόσμο μας, σαν αυτή η παρέα να λειτουργεί ως το μέσο της επιβίωσής του και της δικής μας, χάνουμε γρήγορα το είδος της άγνοιας που επιτρέπει την αλαζονεία. Είτε πρόκειται για την άγνοια μιας αλαζονικής κριτικής είτε για την άγνοια μιας αλαζονικής στάσης.

Το θαλάσσιο εμπόριο δεν σταμάτησε με την πανδημία της πανώλης, ούτε ο πόλεμος με εκείνη της ισπανικής γρίπης. Πολύ δύσκολα θα σταματήσει η παγκοσμιοποίηση της ανθρώπινης δραστηριότητας από τον Covid-19. Το τι χρήση θα κάνουμε αυτής της νέας, κυρίως κατά το ότι δεν είναι αλαζονική, γνώσης των παλιών μας εννοιών είναι τόσο ευρύ όσο το μπλε της θάλασσας. Αλλά οι πιθανότητες πάντα πρέπει να αθροίζονται στο 1. Και καλό θα ήταν να συνεχίσουμε να προσπαθούμε να είμαστε εδώ για να το δούμε, όταν αθροιστεί.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μισέλ Φουκώ, *Οι Λέξεις και τα Πράγματα*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 2008. σελ. 488-489
2. Τ. Αντόρνο- Μ. Χορκχάϊμερ, *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα, 1986. σελ. 54
3. M. Heidegger, Being and Time, Blackwell Publishers Ltd, Oxford, UK, 1962. p.23

ΝΙΚΟΣ ΤΖΑΝΑΚΗΣ ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

Πανδημία και εξαίρεση: γυμνή ή αστική ζωή;

Στις 26 Φεβρουαρίου του 2020 ο Ιταλός φιλόσοφος Giorgio Agamben δημοσίευσε ένα μικρό κείμενο,[1] που σύντομα πέρασε τα ιταλικά σύνορα και διαδόθηκε οιονεί επιδημικά. Η παρέμβαση του αφορά στα μέτρα, που τέθηκαν σε ισχύ με αφορμή την πανδημία. Τα μέτρα αυτά φαίνεται να συνηγορούν υπέρ της θέσης του, που έγινε δημοφιλής ήδη από την δεκαετία του 1990, ότι η κατάσταση εξαίρεσης έχει γίνει ο κανόνας. Η διακοπή της κανονικότητας του βίου, οι περιορισμοί της ελευθερίας μετακίνησης, η απαγόρευση των τελετουργικών πένθους και ιδιαίτερα της κηδείας των νεκρών, που πλημμυρίζουν αυτήν την περίοδο τα κρεματόρια της Ιταλίας, μοιάζουν για τον Agamben σαν αναμφισβήτητα σημάδια της εδραίωσης αυτού που αποκαλεί «πολιτικό παράδειγμα της Δύσης»: Ακριβώς κατά την άρση των νομικών περιορισμών θριαμβεύει ένας τύπος εξουσίας, το κατεξοχήν αντικείμενο της οποίας είναι η γυμνή ζωή, μια ζωή απεκδυμένη από οποιονδήποτε πολιτισμικό ή άλλο προσδιορισμό και κανονιστικότητα. Με μία κίνηση, η κρατική εξουσία καταργεί τις συγκεκριμένες μορφές του βίου, ούτως ώστε, πολύ πιο ανεμπόδιστα απ' ότι προηγουμένως, να διενεργεί κυβερνητικά πειράματα πάνω στα υποκείμενα της, να τα ελέγχει, να τα καθιστά υπολογίσιμα εντός των υπολογισμών της, να τους στερεί κάθε τι το συγκεκριμένο και το διαφορετικό και να υποβαθμίζει τους πολύμορφους βίους τους στην μια και μοναδική γυμνή ζωή – σε μια nuda vida. Η εξουσία του νόμου στην δυτική πολιτική παράδοση δεν συνίσταται κατά τον Agmben στο τάδε ή στο δείνα κανονιστικό περιεχόμενο ούτε σε συγκεκριμένες μορφές κανονιστικότητας, αλλά περισσότερο στην αναστολή του. Η κρύφια ουσία του τοποθετείται στην απεφαρμογή του εντός της κατάστασης εξαίρεσης. Η επιβολή της αφήνει την πλέον δικαϊκά ανεξέλεγκτη βιοπολιτική εξουσία, να υποβιβάζει τους διαφορετικούς βίους σε γυμνή ζωή. Η πανδημία κατά τον Agamben λειτουργεί ως δικαιολογία για την αναστολή του Νόμου, ο οποίος ακριβώς σε αυτήν την συνθήκη αποκαλύπτει το αληθινό του πρόσωπο: να είναι δηλαδή ένας νόμος, του οποίου

Ο Νίκος Τζανάκης Παπαδάκης είναι υποψήφιος διδάκτορας φιλοσοφίας στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου.

η πυρηνική λειτουργία συνίσταται στο να δημιουργεί μια ζώνη ανομίας, εντός της οποίας η ζωή καθίσταται το προνομιακό αντικείμενο της βιοπολιτικής εξουσίας. Ακριβώς εντός της παρούσας συγκυρίας, όπου καταργούνται κάθε λογής αστικές συνθήκες και ταυτόχρονα κάθε λογής έννομες αρμοδιότητες συγκεντρώνονται στα χέρια της εκτελεστικής εξουσίας, μοιάζει η ίδια η πραγματικότητα να φωνάζει αυτό που ο Agamben επιχειρεί να καταδείξει ήδη από την έκδοση του πρώτου τόμου του *Homo Sacer*: Η κατάσταση εξαίρεσης *τείνει* να γίνει· όχι!: η κατάσταση εξαίρεσης *έχει ήδη γίνει* κανόνας.

Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως η περιγραφή της τωρινής κατάστασης, που επιχειρεί ο Agamben, αγγίζει τα όρια θεωριών συνωμοσίας. Εκείνο που την διακρίνει απ' αυτές είναι μάλλον ένα ακαδημαϊκό habitus, που του απαγορεύει να ταυτιστεί υφολογικά με τους κοινούς συνωμοσιολόγους του διαδικτύου. Ωστόσο, το περιεχόμενο του λόγου του Agamben αποκαλύπτει την σαφή συνάφεια του με τους διάφορους προφήτες μιας δυστοπικής «νέας πλανητικής τάξης πραγμάτων».[2] Μετά την Πτώση, απ' την οποία προέκυψε πολιτικά και μεταφυσικά η Δύση, υφίσταται μόνο μία, βιοπολιτική στον πυρήνα της, εξουσία, η οποία βρήκε στον νέο ιό την τέλεια δικαιολογία για να κατεξουσίασει την ζωή, δίχως να χρειάζεται να επιδεικνύει σεβασμό σε νομικούς ή άλλους περιορισμούς. Εντός ενός τέτοιου λόγου ο κόσμος μοιάζει να είναι τέλεια κλειστός στον εαυτό του, δίχως να υπάρχουν αφηγηματικά ρήγματα και δίχως να διανοίγονται πεδία υποκειμενικής δράσης. Το κάθε τι λαμβάνει μια αναμφίβολη θέση στην μελανή οικονομία του όλου. Η εξουσία του νόμου, μέχρι τώρα ενδεδυμένη τον μανδύα μιας υποτιθέμενης κανονικής έννομης τάξης, αποκαλύπτει την πραγματική βιοπολιτική της φύση αναστέλλοντας τις ιδιαίτερες μορφές της και μετατρέποντας εν μέσω μια υγειονομικής κατάστασης εκτάκτου ανάγκης τον βίο και τις πολύμορφες πρακτικές του (στις οποίες ο Agamben συγκαταλέγει τις κοινωνικές επαφές, τις φιλίες, τα θρησκευτικά ήθη, τις πολιτικές πεποιθήσεις ακόμα και την εργασία) στο απογυμνωμένο αντικείμενο των ραδιουργιών της.

Αυτό που είναι προβληματικό στο κείμενο του Agamben, μπορεί να συμπυκνωθεί σε ένα και μοναδικό σημείο: Όπως επιχειρεί ούτως ή άλλως στα βιβλία του τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, έτσι και εδώ υποστηρίζει κυριολεκτικά τη θέση περί της γενίκευσης της κατάστασης εξαίρεσης. «Η κατάσταση εξαίρεσης έχει γίνει κανόνας». Αυτό που όμως παρερμηνεύει, είναι η λειτουργία ακριβώς αυτού που η θεωρία του επιχειρεί να ανάγει στο πολιτικό παράδειγμα της Δύσης: την λειτουργία της κατάστασης εξαίρεσης. Οι εξαιρέσεις δεν δύνανται να γίνουν κανόνας, ακριβώς επειδή η λογική τους λειτουργία συνίσταται στην επιβεβαίωση του κανόνα. Μια κατάσταση απόλυτης ανομίας, όπως αντιλαμβάνεται ο Agamben την κατάσταση εξαίρεσης, είναι μακροπρόθεσμα μια αδύνατη κατάσταση, κυρίως διότι χωρίς νομικά κατοχυρωμένη ελευθερία δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει η οικονομική ζωή. Η άρση της ελεύθερης κυκλοφορίας του χρήματος, της εργατικής δύναμης και του κεφαλαίου δεν δύναται να διαρκέσει εσαεί, εάν ο στόχος είναι η σχετικά απρόσκοπτη λειτουργία της αγοράς. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο δεν μπορεί να γενικευθεί μια κατάσταση εξαίρεσης. Η κατάσταση εξαίρεσης παραμένει εξαίρεση, επιβεβαιώνει, με άλλα λόγια έναν κανόνα ή μια κατάσταση κανονικότητας. Ο κανόνας όμως, που επιβεβαιώνεται από μια κατάστασης εξαίρεσης –ακριβώς εδώ έγκειται η ιδιαιτερότητά της *ως εξαίρεσης*– δεν είναι εκείνος σε σχέση προς τον οποίο η κατά-

σταση εξαίρεσης παρουσιάζεται ως τέτοια. Επειδή η κατάσταση εξαίρεσης –αντίθετα προς το έτερο παράδειγμα νομικής εξαίρεσης, τη χάρη– αίρει την έννομη κατάσταση συνολικά και ως εκ τούτου παράγει μεταβολές των υλικών σχέσεων στις οποίες στηρίζεται ένα νομικό σύστημα. Παράγει, δηλαδή, δεδομένα, που θα γίνουν νομικά δεδομένα εντός της (νέας) κανονικότητας, όταν αρθεί η κατάσταση εξαίρεσης. Η κανονική νομοπαραγωγική διαδικασία δεν θα μπορέσει να αγνοήσει αυτές τις υλικές μεταβολές, αλλά εν μέρει θα τις επικυρώσει, ούτως ώστε να συγκροτήσει εκ νέου την κανονικότητα. Αυτή θα είναι μια μεταβεβλημένη κανονικότητα και ως εκ τούτου μια νέα κανονικότητα. Αυτό σημαίνει πως η κατάσταση εξαίρεσης παράγει κανόνες δικαίου ακριβώς με το να θέτει δεδομένα, τα οποία θα ενταχθούν εντός της νέας κανονικότητας. Επί παραδείγματι, στην Τουρκία μετά το αποτυχημένο πραξικόπημα του 2016 την κατάσταση εκτάκτου ανάγκης ακολούθησαν εκτενείς αλλαγές της έννομης τάξης. Εάν οι συγκεκριμένες μορφές δικαίου στηρίζονται σε κοινωνικά συμφέροντα και μπορούν να νοηθούν, όπως γλαφυρά έχει προτείνει ο Rudolf Ihring ως «ένας πολύποδας που με χιλιάδες άκρα έχει εγκατασταθεί εντός της έννομης τάξης»,[3] τότε η κατάσταση εξαίρεσης πρέπει να νοηθεί ως η βίαια και αυταρχική αποκόλληση του. Επιτρέπει, με άλλα λόγια, την εκ νέου διάρθρωση των (αντιτιθέμενων) κοινωνικών συμφερόντων εντός της έννομης τάξης. Η επικινδυνότητα της κατάστασης εξαίρεσης δεν εντοπίζεται στο ότι η «εξουσία», όποια και αν είναι αυτή, δρα ανεμπόδιστα και υποβιβάζει τον βίο σε γυμνή ζωή, σε μια ζωή χωρίς προσδιορισμούς· πολύ περισσότερο είναι επικίνδυνη, επειδή εντός και μέσω αυτής εισάγονται καινούργιοι προσδιορισμοί της κοινωνικής ζωής με έναν αυταρχικό τρόπο, προσδιορισμοί που εκ των υστέρων επικυρώνονται και εντάσσονται στο νομικό corpus. Η κατάσταση εξαίρεσης δεν γίνεται κανόνας· δεν χρειάζεται κανένας να φοβάται το σενάριο της πλήρους αναστολής κάθε δικαίου και νόμου. Η κατάσταση εξαίρεσης δημιουργεί όμως κανόνες και θα έπρεπε να τεθεί το ερώτημα, ποιοι κανόνες και τί είδους κανονικότητα παράγεται εντός των εκάστοτε καταστάσεων εξαίρεσης.

Ως προς την παρούσα κατάσταση εξαίρεσης πρέπει να σημειωθούν τα εξής: Με εξαίρεση την Ουγγαρία δεν έχει γίνει χρήση των αντίστοιχων συνταγματικών άρθρων για την κήρυξη κατάστασης εκτάκτου ανάγκης από τα υπόλοιπα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ωστόσο, μπορεί κανείς να κάνει λόγο για μια de facto κατάσταση εξαίρεσης, στο βαθμό που η επιβολή περιοριστικών μέτρων είναι εκτενής και οδηγεί αναπόδραστα στη συγκέντρωση αρμοδιοτήτων στα χέρια των φορέων της εκτελεστικής εξουσίας. Είτε στην μία είτε στην άλλη περίπτωση παρατηρείται και περιστολή της άσκησης δικαιωμάτων και συγκέντρωση αρμοδιοτήτων από την εκτελεστική εξουσία. Τι θα σήμαινε όμως αυτή ή de facto ή de jure κατάσταση εξαίρεσης ως προς την δημιουργία μιας νέας κανονικότητας; Ποιες από τις παρούσες αλλαγές θα περιείχαν το δυναμικό μιας μονιμοποίησης;

Για μια πρώτη απάντηση αυτού του ερωτήματος αρκεί να παρατηρήσει κανείς τον λόγο των κυβερνήσεων. Διότι έτσι γίνεται σαφές ποιες δικαϊκές μορφές και κατοχυρωμένες ελευθερίες οφείλουν να ανασταλούν και ποιες οφείλουν να προστατευθούν. Τα μέτρα που λαμβάνονται με διαφορετική ένταση σε κάθε χώρα, τείνουν να περιορίσουν την επαφή στον *δημόσιο* χώρο χάριν του περιορισμού της πανδημίας. Οφείλει κάνεις να αποφεύγει τον συγχρωτισμό με ανθρώπους, με τους οποίους δεν χρειάζεται να έρθει σε επαφή. Με αυτόν τον

τρόπο περιορίζεται ο αριθμός των νέων κρουσμάτων και τα υγειονομικά συστήματα των ευρωπαϊκών χωρών, που έχουν εδώ και δεκαετίες υποστεί περικοπές, μπορούν έτσι κατά το μάλλον ή ήττον να εξυπηρετήσουν τους ήδη ασθενείς. Εν μέσω της πανδημίας τέτοιοι περιορισμοί είναι αναγκαίοι και απαιτούν όντως έναν περιορισμό ελευθεριών χάριν ενός κεντρικού σχεδιασμού. Ταυτόχρονα όμως οφείλουν να διενεργούνται εκείνες οι εργασίες και να λειτουργούν στο μέτρο του δυνατού οι τομείς εκείνοι της οικονομίας, που δεν πλήττονται άμεσα από τα εν λόγω περιοριστικά μέτρα. Σε αυτό το πλαίσιο οφείλει να διατηρηθεί και η πρόσβαση στον χώρο εργασίας στον βαθμό που τηρούνται τα απαραίτητα υγειονομικά μέτρα, η αυστηρότητα των οποίων ποικίλει από χώρα σε χώρα. Οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις παρουσιάζουν δε τα μέτρα αυτά ως πρακτική αλληλεγγύης ιδίως απέναντι στις ιδιαίτερα ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού, όπως επίσης και ως απαραίτητη πολιτική, ώστε να υπάρχει πρόσβαση στους δεδομένα περιορισμένους πόρους της υγειονομικής περίθαλψης και, ταυτόχρονα, ως μέτρο διατήρησης της οικονομικής κίνησης. Ακριβώς εδώ φαίνεται ο διττός χαρακτήρας των μέτρων: από την μία περιορισμός του συνέρχεσθαι και από την άλλη διατήρηση των ελευθεριών που σχετίζονται με την λειτουργία της οικονομίας της αγοράς. Και είναι αυτός ο διττός χαρακτήρας τους που καθιστά την απαιτούμενη όσο και επιβαλλόμενη αλληλεγγύη εν προκειμένω διπρόσωπη: από την μία οφείλει να αποφευχθεί ο μη απαραίτητος συγχρωτισμός εντός του δημόσιου χώρου, από την άλλη οφείλουν να διατηρηθούν κατά το δυνατόν οι ελευθερίες που εξασφαλίζουν την λειτουργία της αγοράς.

Οι επικλήσεις αλληλεγγύης όσο και η κρατική επιβολή τους μοιάζουν να είναι –και είναι όντως με βάση την τωρινή επιδημία– απαραίτητες, ταυτόχρονα όμως ενέχουν τρόπον τινά το πρόπλασμα μιας νέας κανονικής κατάστασης. Είναι σαφές ότι η μοναδική ελευθερία που οφείλει να διατηρηθεί και να προφυλαχθεί σε αυτήν την κατάσταση, είναι μια ελευθερία καθ' όλα συμβατή με τον «προ-πανδημικό» ατομισμό της αγοράς, μια ελευθερία που αποτελεί πηγή τόσο των μεγάλων ανισοτήτων, όσο και του κατά κανόνα «ιδιωτικοποιημένου» πόνου των περισσότερων: η ελευθερία που απολαμβάνει κανείς στην αγορά, δηλαδή η ελευθερία να πουλάει την εργατική του δύναμη ή να αγοράζει την εργατική δύναμη άλλων, μια ελευθερία, της οποίας ύστατη έκφραση είναι ο διακανονισμός των κοινωνικών σχέσεων αναπαραγωγής μέσω συμβολαίων. Αυτός ο τύπος ελευθερίας είναι συμβατός με τα περισσότερα από τα τωρινά περιοριστικά μέτρα. Ως εκ τούτου, το μελανό σενάριο δεν συνίσταται στην κατάλυση κάθε δικαίου και στην απεριόριστη ενάσκηση κατ' εξαίρεση εξουσιών με βιοπολιτικό χαρακτήρα. Το πραγματικά ζοφερό σενάριο για την επόμενη μέρα, έγκειται στην πλήρη παλινόρθωση της αστικής ελευθερίας εντός της αγοράς με ταυτόχρονη διατήρηση αρκετών περιορισμών της ελευθερίας του συνέρχεσθαι. Η ελευθερία της συνάθροισης μεγάλων ανθρώπινων μαζών, δίχως σκοπό και δίχως προηγούμενη ενημέρωση των αρχών, μπορεί να παραμείνει απαγορευμένη ή, πράγμα πιο πιθανό και ρεαλιστικό, να υπόκειται σε πολύ πιο αυστηρούς περιορισμούς απ' ότι πριν.

Ο λόγος για τον οποίο είναι ρεαλιστικό αυτό το σενάριο, εντοπίζεται στην ασυμφωνία δύο ειδών ελευθερίας, που αμφότερες ενοικούν τις νεωτερικές έννομες τάξεις: την αστική ελευθερία και την ελευθερία του συνέρχεσθαι. Η πρώτη, κατοχυρωμένη μέσω των αστικών δικαιωμάτων, εξασφαλίζει την απρόσκοπτη λειτουργία της αγοράς· η δεύτερη εξασφαλίζει την

δημιουργία αυτού που θα μπορούσε να ονομαστεί συλλογικό σώμα ή μάζα. Το ότι αυτές οι δύο ελευθερίες είναι οριακά αντικρουόμενες, μπορεί να το μάθει κανείς από έναν στοχαστή, τον οποίο η πολιτική ενδιέφερε μόνο ακροθιγώς. Στο κείμενο του για την ψυχολογία των μαζών ο Freud, ασκώντας κριτική στον συντηρητικό Le Bon, μιλάει για το ηθικό ύψος στο οποίο είναι ικανή να ανέλθει η μάζα: ενώ ο Le Bon βλέπει στην μάζα κατά κύριο λόγο την απώλεια του εγώ, του λόγου, της κριτικής σκέψης και της ηθικής συνείδησης, και ως εκ τούτου την θεωρεί ως διαλυτικό φαινόμενο του κοινωνικού βίου, ο Freud αντιτείνει πως ακριβώς αυτή η απώλεια της ατομικότητας είναι που καθιστά την μάζα ικανή (και) σε ηθικά κατορθώματα, τα οποία κανένα από τα μεμονωμένα υποκείμενα που την συνθέτουν δεν θα μπορούσαν να διανοηθούν, όντας κλεισμένα στην ατομική τους ύπαρξη.[4] Και είναι ακριβώς η άρση της εξατομίκευσης, που καθιστά την μάζα σημαντική πολιτικά και που ταυτόχρονα την φέρνει δυνητικά σε αντίθεση με τις απαιτήσεις εξατομίκευσης που θέτει ο μηχανισμός της αγοράς. Η νομικά κατοχυρωμένη ελευθερία του συνέρχεσθαι εγγυάται ακριβώς την δημιουργία τέτοιων συλλογικών σωμάτων που εκφεύγουν της αγοράς και δυνάμει αντιτίθενται σε αυτή.

Αυτό, που οι παρούσες de facto καταστάσεις εξαίρεσης απειλούν να εγκαταστήσουν στην καρδία της (νέας) κανονικότητας, είναι ένα setting στρατηγικών και νομικών εργαλείων, τα οποία αποσκοπούν στον πρακτικό περιορισμό της ανάπτυξης τέτοιων συλλογικών σωμάτων μέσω του περιορισμού του δικαιώματος του συνέρχεσθαι και την επακόλουθη εξάπλωση της διακριτικής ευχέρειας των κρατικών οργάνων. Γιατί αυτά τα συλλογικά σώματα είναι εκείνα που, είτε αυθόρμητα είτε οργανωμένα, αντίκεινται από την φύση τους στην υποχρεωτική εξατομίκευση εντός της αγοράς και στην αστική της ελευθερία. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο ήταν πάντα τα συλλογικά σώματα που επέφεραν πολιτικές μεταβολές. Εν όψει της οικονομικής κρίσης, που ήδη υφίσταται, θα αναδυθεί από την μία το συμφέρον δημιουργίας τέτοιων συλλογικών σωμάτων και από την άλλη το συμφέρον για την διάλυση τους: Ακριβώς εξαιτίας των οικονομικών επιπτώσεων της κρίσης (ανεργία, καταστροφή κεφαλαίων, αύξηση του δημόσιου χρέους, κ.α.) αναμένεται να αποκλειστούν πλατιά τμήματα του πληθυσμού σε πανευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο από τον μηχανισμό της αγοράς, την ίδια στιγμή, που η επανεκκίνηση των οικονομιών θα απαιτεί την εκ νέου εξατομίκευση για την εξαρτημένη εργασία κάτω από δυσμενέστερες συνθήκες. Τούτου δοθέντος, μετά το πέρας τις πανδημίας θα προκύψουν τέτοια συλλογικά σώματα περισσότερο ή λιγότερο αυθόρμητα, ενώ ταυτόχρονα το συμφέρον της διάλυσής τους θα προβάλει εξίσου επιτακτικά και θα οδηγεί στην θεσμική επιβολή του περιορισμού τους.

Το προβληματικό και επικίνδυνο ως προς τα τωρινά έκτακτα μέτρα δεν είναι η απλή τους ύπαρξη, το ότι δηλαδή επιβάλλονται μέσω της υγειονομικής κρίσης. Περισσότερο ανησυχητικό είναι το γεγονός ότι αυτοί οι περιορισμοί συμβιβάζονται στην ουσία τους με τον ατομισμό της αγοράς, που υπήρχε και πριν την πανδημία και που τώρα θα μπορέσει πολύ πιο εύκολα να περιορίσει όλες αυτές τις νομικές κατοχυρώσεις των δράσεων εκείνων, που παραδοσιακά του στέκονταν εμπόδιο.

Ο πολιτικά σημαντικός περιορισμός ελευθερίας αφορά στην δημιουργία μεγάλων ανθρώπινων μαζών, της οποίας το νομικό αντίστοιχο είναι ο περιορισμός του δικαιώματος του

συνέρχεσθαι. Η απειλή, που ελλοχεύει στην τωρινή κατάσταση εκτάκτου ανάγκης, δεν είναι ο υποβιβασμός των ζωών μας σε γυμνή ζωή, αλλά ο υποβιβασμός της ζωής μας στην αστική, αγοραία διάσταση της. Και ακριβώς μέσα σε αυτήν την κρίση επιχειρείται να ζούμε την αστική μας ύπαρξη κατά το δυνατόν ανεμπόδιστα, την στιγμή μάλιστα που θα ήταν δυνατή η υπαγωγή τής κοινωνικής αναπαραγωγής –υπό την μορφή επίταξης κεντρικών τομέων της οικονομίας– στον κρατικό σχεδιασμό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *L'invenzione di un'epidemia*: Quodlibet, https://www.quodlibet.it/giorgio-agamben-l-invenzione-di-un-epidemia.(11.04.2020) Αγγλική μετάφραση: http://bookhaven.stanford.edu/2020/03/giorgio-agamben-on-coronavirus-the-enemy-is-not-outside-it-is-within-us/. (11.04.2020)

2. Ειρήσθω εν παρόδω αξίζει να λεχθεί ότι ο Agamben όχι μόνο χρησιμοποιεί τον όρο «νέα πλανητική τάξη πραγμάτων», αλλά αφιερώνει μάλιστα τον *Homo Sacer* στην διάγνωση της δομής και της φαινομενολογίας της. Πρβ. Agamben, *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*, Καλιφόρνια 1998, σελ. 14

3. Rudolf v. Ihring, *Der Kampf ums Recht*, Propyläen, Βιέννη 1991, σελ. 67

4. Πρβ. Sigmund Freud, Massenpsychologie und Ich-Analyse, Studienausgabe, τόμος IX, Φρανκφούρτη 1978, σελ. 73, 77.

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Για το «εξαιρετικό» της κατάστασης που ζούμε

Υπάρχει κάτι στο οποίο θα συμφωνούσαν όλοι όσοι ασχολούνται με θεωρητικές αναλύσεις της πανδημίας και αυτών που έφερε μαζί της, αλλά και όλοι όσοι δεν έχουν, και ίσως δεν θέλουν να έχουν, καμία σχέση με αναλύσεις και θεωρίες: αυτό που ζούμε είναι κάτι εξαιρετικό. Ακριβέστερα, η εξαιρετικότητα της κατάστασης που ζούμε δεν μας κάνει μόνο να *συμφωνούμε* σε κάτι μέσα στις τόσες διαφωνίες μας περί τον κορωνοϊό και τα μέτρα που έχουν ληφθεί για την αντιμετώπισή του, αλλά μας *συνέχει* μέσα στις τεράστιες βιοτικές διαφορές μας. Συνιστά κοινό μας βίωμα· είμαστε μέσα σε αυτήν, με όλη μας την ύπαρξη.

Η «εξαίρεση» δεν είναι λοιπόν μόνο μια λέξη που μπήκε έντονα στον λόγο μας μέσα από αναλύσεις, όπως αυτή του Αγκάμπεν, ο οποίος μας θύμισε, αν και με ατυχή τρόπο, τη θεωρητικο-πολιτικά φορτισμένη έννοια της «κατάστασης εξαίρεσης»· πολύ περισσότερο, δηλώνει κάτι που εισέβαλε συνολικά στην καθημερινή ζωή μας, καθώς αυτό που ζούμε αποτελεί πανθομολογουμένως μια βίαιη, όσο και επώδυνη, έξοδο από την κανονικότητα εντός της, την καθημερινό-τητά της, υπό το φάσμα της απειλής της εξόδου και από αυτό που δηλώνει το ουσιαστικό στην περίφημη αυτή καθημερινή μας φράση. Πρόκειται για μια έξοδο βίαιη αλλά και διαρκείας, για μια διαρκή εξαιρετικότητα θα λέγαμε, τέτοια δηλαδή ώστε να έχουμε χρόνο για να προσπαθούμε να χτίσουμε μέσα της μια νέα, έκτακτη –και προσωρινή, ελπίζουμε– καθημερινότητα.

Αυτό που όλοι αισθανόμαστε ότι ανατράπηκε, είναι αυτό από τη σκοπιά του οποίου θα διατυπώσω εδώ κάποιες σκέψεις για το «εξαιρετικό» και για το κατηγόρημα αυτό σε σχέση με την παρούσα συνθήκη. Οι σκέψεις αυτές βασίζονται στη θεώρηση του Ανρί Λεφέβρ, ενός από τους πιο γνωστούς στοχαστές που «ανέβασαν» στη θεωρία αυτόν τον τόσο καθημερινό όρο, το «καθημερινό».

Θα μπορούσαμε να ξεκινήσουμε από μια απλή διαπίστωση. Στο «εξαιρετικό», αλλά και στο συνώνυμό του «έκτακτο», σημειώνεται μια συγκατοίκηση, τόσο στην καθημερινή όσο και

Η Χρυσούλα Μητσοπούλου είναι μέλος ΕΔΙΠ στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

στη θεωρητική τους χρήση. Οι όροι προβάλλουν με μια ουδέτερη σημασία, ώστε να δηλώνουν αυτό που σπανίζει, που ξεφεύγει από τον κανόνα και την τάξη, που αντιδιαστέλλεται στο κανονικό-εύτακτο-καθημερινό, αλλά και με μια θετικότατη σημασία, ώστε να δηλώνουν κάτι που είναι κοντά στον ομόρριζο του «εξαιρετικού» όρο, το «εξαίρετο»: αυτό που όχι μόνο συνιστά εξαίρεση, αλλά που έχουμε λόγους να εξαίρουμε και να θαυμάζουμε. Το ιστορικό και θεωρητικό ενδιαφέρον της συγκατοίκησης αυτής, που βεβαίως δεν παρατηρείται μόνο στα ελληνικά, δεν νομίζω ότι έχει τύχει της δέουσας προσοχής.

Ο ίδιος ο Λεφέβρ δεν κάνει ρητή αναφορά σε αυτήν, αλλά νομίζω ότι θα μας προέτρεπε να τη συσχετίσουμε με τη διαδικασία εκείνη που, αντιστρόφως, κατέστησε συνώνυμα το «κανονικό», το «πεζό», το «τετριμμένο» και το «ασήμαντο», και αυτά τα έβαλε να συγκατοικούν υπό την ομπρέλλα του «καθημερινού», όπως και με τη διαδικασία που βάζει δίπλα σε αυτή την αλυσίδα όρων με αρνητικές συνδηλώσεις επιπλέον και το «κοινό», αυτό που κατά κυριολεξία σημαίνει: εκείνο που μοιράζονται όλοι, που αποτελεί γενικότερα συνεκτικό στοιχείο.

Αυτή η διαδικασία, όπως δείχνει ο Λεφέβρ, αν δεν έχει εδώ την αποκλειστική της εξήγηση, πάντως κορυφώνεται σε κάτι στο οποίο, αντλώντας από τον Γκυ Ντεμπόρ, δίνει το όνομα «αποικισμός της καθημερινής ζωής» εντός του σύγχρονου καπιταλισμού. Πρόκειται για την ολοκληρωτική, θεσμοποιημένη και τεχνοκρατική οργάνωση της καθημερινής ζωής, που έχει ως βασικό όχημα και στόχευση την «ατελεύτητη επανάληψη» της κατανάλωσης ως κοινωνικής πρακτικής, και μαζί τη διαμόρφωση ιδιωτών. Αυτή η οργάνωση αξιοποιεί ουσιαστικά ως πολιορκητικό κριό της το «εξαιρετικό», καθώς η ρητορική της βασίζεται σε δυο αλληλένδετους πυλώνες: τον «φετιχισμό» του νέου και της αλλαγής και τη «λατρεία του παράδοξου», ώστε να μπορεί να κατανοηθεί ως εξύμνηση της εξαιρετικότητας per se και προτροπή προς άγραν της. Αλλά η αφηρημένη αξίωση του εξαιρετικού, το ότι εξαίρεται ως αυτοσκοπός η εξαίρεση, συνιστά βαθιά επίθεση στην καθημερινή ζωή. Και, όχι *παρά* την επίθεση αυτή, αλλά ακριβώς *λόγω* αυτής, το αποτέλεσμα είναι να καθημερινο-ποιείται, να πεζο-ποιείται, περισσότερο η τελευταία, αυτό δηλαδή είναι μείζον στοιχείο που εξηγεί την «εγκατάσταση της καθημερινότητας» εντός της ως συνώνυμου της μονοτονίας και της πλήξης.

Πράγματι, αυτό που μπορεί να συναχθεί από διάφορες περιοχές της θεώρησης του Λεφέβρ, και κυρίως από τις αναπτύξεις του γύρω από τον «αποικισμό της καθημερινής ζωής», είναι η ιδέα ότι δεν μπορεί να υπάρξει εμπειρία της «εξόδου», της εξαίρεσης από την κανονικότητα της καθημερινής ζωής, ούτε καν εμπειρία της διαφοράς, πόσο μάλλον της έξαρσης ή της ευφορίας, δεν μπορεί εν πολλοίς να συγκροτηθεί μη-καθημερινό, αν αυτό νοείται και διάγεται ως αντι-καθημερινό. Η «Γιορτή», το όνομα που χρησιμοποιεί για να δηλώσει την κορυφαία έκφανση του «εξαιρετικού» ως «μη καθημερινού», δεν μπορεί παρά να αποδυναμώνεται στη βάση της επίθεσης στην κανονικότητα, το εύκτακτο, την επανάληψη, τη σταθερότητα, αλλά και την κοινό-τητα. Μια τέτοια επίθεση εξ ορισμού συνιστά προσπάθεια αποκοπής από την καθημερινή ζωή, όπως εξάλλου ρητά δηλώνεται στον όρο «απόδραση» – την ιδέα που δεσπόζει στη ρητορική του «αποικισμού» της.

Είναι χαρακτηριστική, από αυτή την άποψη, μια φράση του ήδη από την αρχή του προγράμματός του της «κριτικής της καθημερινής ζωής»: «στην πραγματικότητα οι γιορτές έχουν χάσει το νόημά τους, τη δύναμη που είχαν στις μέρες όπου όλο το μεγαλείο τους ερχόταν από

τη ζωή, και όπου η ζωή αντλούσε το μεγαλείο της από τις γιορτές» (1947: 250). Και πράγματι, για να ενισχύσει το επιχείρημά του, και στο πλαίσιο του ομολογημένου «επαναστατικού ρομαντισμού» του, θα προβάλει την «προ-νεωτερική» Γιορτή ως προτύπωση του ιδεώδους της «επίλυσης της σύγκρουσης ανάμεσα στην πεζότητα και στη Γιορτή» (1961: 358), του ιδεώδους δηλαδή που καθοδηγεί την κριτική του: κοντολογίς, εκείνη ήταν γνήσια Γιορτή, στον βαθμό που ήταν οργανικά συνδεδεμένη με βαθιές προκείμενες της καθημερινής ζωής. «Διέφερε από την καθημερινή ζωή μόνο ως προς την έκρηξη δυνάμεων οι οποίες είχαν αργά συσσωρευτεί μέσα στην καθημερινή ζωή και μέσω αυτής» (1947: 202), και γι' αυτό μπορούσε και να «φωτίζει τη θλιβερή ενδοχώρα της καθημερινής ανιαρότητας» (1961: 356).

Ερχόμενοι με αυτές τις σκέψεις κατά νου σε αυτό που ζούμε και συζητάμε σήμερα, θα είχαμε να αντιμετωπίσουμε βεβαίως την εύλογη ένσταση: μα, τι θέση έχουν όλα αυτά μπροστά στο παρόν μας εξαιρετικό, που οπωσδήποτε δεν είναι εξαίρετο, που θα ήταν εξωφρενικό, αλλά και βέβηλο, να το παραλληλίσουμε με «Γιορτή»;

Νομίζω ότι οι ιδέες του Λεφέβρ που εκτέθηκαν συνοπτικά πιο πάνω, ωστόσο, έχουν πράγματι συνάφεια με το παρόν μας. Μας λένε, για να το αναδιατυπώσουμε, ότι το μη ψευδεπίγραφο εξαιρετικό δεν αντιδιαστέλλεται στο καθημερινό ως εξωτερικό του αντίθετο, αλλά απεναντίας, η γνησιότητά του ως εξαιρετικού έγκειται στις υπόγειες συνδέσεις του με αυτό στο οποίο αντιδιαστέλλεται. Και μας λένε ακόμα, ότι λυδία λίθος για να αποτιμήσουμε τη γνησιότητά του είναι το εάν η εμπειρία του τρόπο τινά μας ανυψώνει ώστε να μπορούμε να θεαθούμε κριτικά, και πάντως όχι να ξεχάσουμε, το μη εξαιρετικό, το καθημερινό, της ζωής μας.

Αυτό νομίζω ότι ισχύει είτε για την εκδοχή του εξαιρετικού που μπορεί να χαρακτηριστεί ως «Γιορτή» κατά Λεφέβρ είτε και για εκδοχές του όπως η σημερινή· μια εκδοχή που ασφαλώς δεν μπορεί να συσχετιστεί με την ευφορία και την επιθυμία, με τις οποίες συνδέει τη Γιορτή ο ίδιος, αλλά που μάλιστα μπορεί να κατηγορηθεί ως απαίσια. Κι αυτό, όχι μόνο επειδή το πρώτο μέλημα αυτών των ημερών είναι η μέτρηση «νεκρών» και «κρουσμάτων», ούτε μόνο λόγω της καθημερινότητας που διάγουμε μέσα στον εγκλεισμό και την επιτήρηση· αλλά ακόμα περισσότερο, εξαιτίας των οικονομικών συνεπειών των μέτρων που επιβλήθηκαν για την αντιμετώπισή της, καθώς βεβαίως και των πολιτικών κινδύνων που ελλοχεύουν σε αυτά.

Ας σταθούμε περισσότερο σε αυτόν τον οργανικό σύνδεσμο που διακρίνει ο Λεφέβρ ανάμεσα στην «προ-νεωτερική Γιορτή» και στην καθημερινή ζωή, στο γιατί κοντολογίς θεωρεί ότι η πρώτη «ρυθμοποιούνταν» από τη δεύτερη και εξ αυτού μπορούσε και να τη ρυθμοποιήσει» (1986: 95), δικαιώνοντας έτσι το όνομά της. Το βασικό στοιχείο που προκύπτει νομίζω από την ανάλυσή του είναι ότι εκείνη η Γιορτή κατέφασκε στην αναγκαιότητα ως καταστατική συνθήκη της καθημερινής ζωής, την ίδια στιγμή που με την «υπερβολή» και την «πληθωρικότητά» της αποτελούσε ένα είδος κριτικής της, καθώς ήταν ένας οιονεί πλεοναστικός τρόπος διαχείρισης της αναγκαιότητας.

Μια όψη αυτού, όπως δείχνει ο Λεφέβρ, είναι το ότι η Γιορτή αποτελούσε επιβεβαίωση της κοινωνικής συνύπαρξης, ενίσχυση των συγκεκριμένων κοινοτικών δεσμών.

Αλλά αυτό –φυσικά με πολύ διαφορετικό τρόπο– δεν κάνει και η παρούσα συνθήκη; Τη στιγμή που μας συνέχει ως βίωμα αυτή η εξαιρετικότητα, δεν διατυμπανίζει παράλληλα το αναγκαίο του κοινωνικού δεσμού;

Αν είναι έτσι, τότε πρόκειται πράγματι για μια γνήσια εξαιρετικότητα, στον βαθμό που δεν είναι μόνο ότι ανατρέπει πολλαπλά και απολύτως παγ(ι)ωμένα στρώματα της καθημερινό-τητάς μας – από το ότι, για παράδειγμα, καλούμαστε να «θεματοποιήσουμε» ακόμα και τις παραμικρές μας «πράξεις», όπως το πώς πιάνουμε αντικείμενα, μέχρι το ότι μας επιβάλλεται να διάγουμε μια καθημερινότητα όπου «θέμα» μας γίνεται η ίδια η έξοδος από την οικία μας. Αυτό που διαταράσσει , και μπορεί να ανατρέψει, είναι κάτι πολύ βαθύτερο: εκείνη την ιδιωτική καθημερινότητα που εξοβέλιζε το δημόσιο σε έναν χώρο έξω από την ίδια και παράλληλα αναζητούσε το εξαιρετικό στην ιδιωτικότητα – αυτή, δηλαδή, την καθημερινότητα που ο Λεφέβρ έβλεπε ως το μείζον προϊόν του «αποικισμού» της καθημερινής ζωής, ως πηγή της ταύτισης της «καθημερινότητας» με την «πλήξη», και παράλληλα ως βάση του σθένους του καπιταλισμού.

Κι αυτό γιατί, στις σημερινές συνθήκες, το να πει κανείς ότι μπορεί να προστατευθεί από την πανδημία ως άτομο, ανεξάρτητα από το τι κάνει ο διπλανός του και από τι συμβαίνει στον δημόσιο χώρο, στο δημόσιο σύστημα υγείας ας πούμε, αναδεικνύεται πολύ απλά ως α-νοησία ή μικρόνοια, στης οποίας την ανάδειξη δεν χρειάζεται πολλή ανάλυση. Το σημαντικό δεν είναι τι αναγκάζονται να αναγνωρίσουν σήμερα οι κάθε λογής επώνυμοι θιασώτες του «ιδιωτικού». Το σημαντικό είναι ότι υπάρχουν βιωματικοί λόγοι για να μπορεί να «περιπέσει» σχεδόν στο επίπεδο ενός καθημερινού αυτονόητου η ιδέα που διατύπωνε ο Λεφέβρ ενάντια στην «πολιτική προκατάληψη», προκειμένου να υποστηρίξει το δευτερογενές αλλά και αναπόδραστο της πολιτικής: «οι ανάγκες στην καθημερινή ζωή είναι η συνεκτική δύναμη της κοινωνικής ζωής ακόμα και στην αστική κοινωνία, και αυτές, και όχι η πολιτική ζωή, είναι ο πραγματικός δεσμός» (1947:91). Είμαστε μεν απομονωμένοι και έγκλειστοι, με το «φέρετρο έξω» και την « τηλεόραση μέσα», με το «παράθυρο ανοιχτό σ' έναν κλειστό κόσμο», που έγραψε αυτές τις μέρες ένας άλλος στοχαστής της «καθημερινής ζωής», ο Ραούλ Βανεγκέμ· ωστόσο, την ίδια στιγμή, τα πάντα, μέσα κι έξω, είναι τέτοια ώστε να μπορούμε να συναισθανθούμε και να συνειδητοποιήσουμε το αλληλεξάρτητο του κόσμου των ανθρώπων ως συνθήκη που επιβάλλεται αναγκαία από την καθημερινή ζωή τους και από την αναπαραγωγή της.

Αλλά, η παρούσα εξαιρετικότητα συνομιλεί με την αναγκαιότητα-μέσα-στην-καθημερινή ζωή, και από μια άλλη άποψη. Γιατί δίνει πολύ σαφείς λαβές για την ανατροπή μιας καθημερινότητας η οποία, αναζητώντας παραμυθία στην «απόδραση από το καθημερινό» και τους καταναγκασμούς του, ουσιαστικά απέστρεφε το πρόσωπο συνολικά από την ανάγκη και τη δέσμευση· από το «τραγικό», μάλιστα, θα πει ο Λεφέβρ σε μεταγενέστερα γραπτά του: «[...] ένας από τους βαθείς λόγους για τους οποίους η εγκαθίδρυση του καθημερινού πέτυχε στον νεωτερικό κόσμο» είναι ότι «διασκεδάζει το τραγικό» με τη «συγκάλυψη και την απώθηση του φόβου του θανάτου» (1988: 80) –δείχνοντας έτσι, εκ του αντιστρόφου, ότι, γι' αυτόν, από την εμπειρία της γνήσιας Γιορτής κάθε άλλο παρά απουσιάζει αυτός ο φόβος. Και οπωσδήποτε, θα πρόσθετε, νομίζω, ότι κάθε άλλο παρά απουσιάζει η αποδοχή και ο σεβασμός ορίων, δηλαδή ακριβώς αυτό που αντιστρατεύονται παντοιοτρόπως οι δυνάμεις του «αποικισμού

της καθημερινής ζωής», επιτιθέμενες παράλληλα στις βαθύτερες συνθήκες και επιταγές που συνιστούν την αναγκαιότητα μέσα της.

Με άλλα λόγια, αυτό που ζούμε σήμερα είναι γνήσια εξαιρετικό γιατί αποκαθιστά γέφυρες με αυτές τις επιταγές, δείχνοντας περίτρανα ότι η ιδέα της παντοδυναμίας του ανθρώπου, αυτή που κυριάρχησε στο καπιταλιστικό «φαντασιακό», συνοδεύοντας την κυριαρχία επί ανθρώπων και την καταλεηλάτηση της φύσης, είναι απλώς μια α-νοησία ή μικρόνοια, αφού αργά ή γρήγορα θα επέλθει η «νέμεσις». Όπως έχει σημειωθεί από τόσες πλευρές αυτές τις μέρες, δεν χρειάζεται να υποθέσει κανείς ότι ο κορωνοϊός προέρχεται από ένα ατύχημα σε σκοτεινά εργαστηριακά πειράματα, ούτε και τίποτα ακόμα ισχυρότερο και πιο ειδεχθές, για να δει πίσω του τον καπιταλισμό ως καταστροφική δύναμη. Αρκούν, θα λέγαμε, πιο «καθημερινές», και στο φως της ημέρας εκφάνσεις του τελευταίου για να δει κανείς ότι αυτός δεν είναι καθόλου άσχετος από αυτή την πανδημία, και μαζί είναι η βασική πηγή όχι ακριβώς του φόβου, αλλά του τρόμου μας. Γιατί, το να μην τίθενται όρια στην κυριαρχία επί της φύσης είναι η άλλη πλευρά της εδραίωσης ενός άνευ όρων και ορίων αισθήματος φόβου, του «τρόμου», τον οποίον διέκρινε ο Λεφέβρ, όταν τόνιζε ότι στις κοινωνίες μας ο «τρόμος αντικαθιστά τον φόβο», καθώς πηγή του δεν είναι η φύση αλλά η κοινωνία (1968:44).

Εν κατακλείδι, αντλώντας από τον Λεφέβρ, θα μπορούσαμε να πούμε: το εξαιρετικό που ζούμε είναι γνήσιο τέτοιο, γιατί αναδεικνύει βαθιές επιταγές της καθημερινής ζωής, ανασύροντας στην επιφάνεια πλευρές της κανονι(στι)κότητας που λανθάνει μέσα της. Και εν ταυτώ αποτελεί ένα πρίσμα μέσα από το οποίο μπορούμε να επικρίνουμε, άρα να μπούμε στον δρόμο να ανατρέψουμε, την εγκατεστημένη κανονικότητα εντός της: την ιδιωτική, παγιωμένη, μονότονη και εγκλείουσα «καθημερινότητα» που συστήθηκε μέσα από τη λήθη αυτής της κανονι(στι)κότητας.

Μιλάμε συνεπώς για μια δυνατότητα, η οποία, όπως έλεγε Λεφέβρ γενικά για το «δυνατό», «ανακοινώνεται» μέσα στο πραγματικό (1961: 195), και πάνω απ' όλα στη σφαίρα της καθημερινής ζωής. Μια τέτοια ηχηρή ανακοίνωση έχουμε σήμερα μπροστά μας, σε αυτό το καταρχήν απαίσιο εξαιρετικό που ζούμε. Και θα πρόσθετα ότι είναι ακόμα πιο ηχηρή στον βαθμό που υπάρχουν όψεις του οι οποίες επιτρέπουν να το δούμε, όχι μόνο ως ανατροπή της ως τώρα καθημερινότητάς μας, αλλά, από μια άλλη πλευρά, και ως μια μορφή πλήρους εκδίπλωσής της σε ένα βαθύτερο επίπεδο λογικής της. Αυτή η άλλη πλευρά διακρίνεται στην καθημερινότητα που μας επιβάλλεται να χτίσουμε στο πλαίσιο αυτής της εξαιρετικότητας.

Ο Μάρκο Ρεβέλι επεσήμανε πολύ εύστοχα ότι «στο "νοσηρό" πλαίσιο της επιδημίας είναι σαν να συμπυκνώνεται η σκιά που κρυβόταν, αιωρούμενη, κάτω από την επιφάνεια της κανονικότητας». Και πράγματι, την καθημερινότητα που παλεύουμε να φτιάξουμε έγκλειστοι στην οικιακή μας ιδιωτικότητα, αγκαλιά με τηλεόραση και υπολογιστή, συνδεόμενοι με όλα τα άλλα και άλλους μόνο «εξ αποστάσεως», και σε καθεστώς τρόμου, θα μπορούσαμε να τη σκεφτούμε ως αισθητο-ποίηση καταστάσεων και λογικών που υπέβοσκαν στην παλιά μας, την κανονική μας «καθημερινότητα» και τη σκίαζαν. Αυτή δηλαδή η, προσωρινή ελπίζουμε, δυστοπία που ζούμε είναι εν πολλοίς μια ελέω εξαιρετικών συνθηκών αισθητή, hic et nunc, εμφάνιση της μελλοντικής προοπτικής στην οποία έβλεπε ο Λεφέβρ να κατατείνει η «εγκα-

τάσταση της καθημερινότητας»· είναι μια γεύση του «απόλυτου ψύχους» (1968:185) με το οποίο αυτή θα μπορούσε να ταυτιστεί αν δεν λάνθαναν εντός της καθημερινής ζωής «ουτοπικές» δυνατότητες ή έστω βαθιά ανατρεπτικές δυνατότητες προς την ακριβώς αντίθετη κατεύθυνση· είναι δηλαδή προπομπός της κανονικής δυστοπίας που θα μπορούσε να ακολουθήσει «μετά», αν υποθέσει κανείς ότι θα μπορούσαν να εξαλειφθούν οι τελευταίες.

Η σημερινή δυστοπική συνθήκη είναι συνεπώς, με λίγα λόγια, ένα σοκ που θα μπορούσε να υποβοηθήσει, να υποστηρίξει, ακριβώς μέσα στη δυστοπία της, αυτές τις δυνατότητες. Αλλά τότε, συνιστά ένα γνήσιο εξαιρετικό, που θα του άξιζε επίσης να χαρακτηριστεί ως και δυνάμει θετικότατο, εξαίρετο.

Έτσι, ωθούμαστε να σκεφτούμε περισσότερο τη νοηματική συγκατοίκηση από την οποία ξεκινήσαμε.

Υπάρχει γενικά για την εξαίρεση η περίφημη παροιμιώδης φράση που κυκλοφορεί ευρέως στην καθημερινή ζωή ως «η εξαίρεση επιβεβαιώνει τον κανόνα». Το λατινικό ρητό από όπου προέρχεται προβάλλει, έτσι, κουτσουρεμένο και διαστρεβλωμένο, καθώς το «exceptio probat regulam de rebus non exceptis» εννοούσε μάλλον ότι η εξαίρεση αναδεικνύει τον κανόνα ενώ τον ελέγχει, αναμετράται μαζί του κριτικά . Αυτό νομίζω ότι συνοψίζει την ιδέα του Λεφέβρ για τους όρους ενός γνήσιου εξαιρετικού ως μη καθημερινού, και αυτό προσπάθησα να πω ότι κάνει η παρούσα εξαιρετικότητα: ανασύρει από τη λήθη θεμελιακούς κανόνες-επιταγές που συνθέτουν την αναγκαιότητα-μέσα-στην καθημερινή ζωή, και θέτει σε κριτική αναμέτρηση προς αυτούς την κανονικότητα που παγιώθηκε εντός της ελέω του «αποικισμού» της .

Αλλά, αν είναι έτσι, τότε δεν θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι το γνήσιο εξαιρετικό δεν μπορεί παρά να γειτνιάζει με το εξαίρετο, να φέρει εγγενώς μέσα του σπέρματα του εξαίρετου, ανεξαρτήτως του πόσο επώδυνο, επικίνδυνο , φρικώδες μπορεί να είναι; Πλην, βεβαίως, στη βάση της αντίθετης λογικής προς εκείνη με την οποία «αποίκισε» τη συγκατοίκηση «εξαιρετικού» και «εξαίρετου» ο σύγχρονος καπιταλισμός˙ προς τη λογική, δηλαδή, που συνόδευσε ένα διαρκές έγκλημα κατά της φύσης και συνδέεται με την προέλευση της παρούσας εξαιρετικότητας και του τρόμου μας.

Βιβλιογραφία

Lefebvre, H. [1947] *Critique of Everyday Life-Inroduction*, τόμ.1 (μτφ. J. Moore), Verso, London, 1991

— [1961] *Critique of Everyday Life –Foundations for a Sociology of the Everyday*, τόμ.2, (μτφ. J. Moore), Verso, London, 2002

— [1968] *Everyday Life in the Modern World* (μτφ. S. Rabinovitch), Continuum, London, New York, 2002[3] [*Η Καθημερινή Ζωή στον Σύγχρονο Κόσμο*, μτφ. Δ. Μυλωνάκη, Ράππας, Αθήνα, 1970]

— [1986] «Preface to the New Edition –*The Production of Space*», στο S. Elden κ.ά. (επ.), *Henri Lefebvre : Key Writings*, Continuum, New York, London, 2003, 206-17

— [1988] «Toward a Leftist Cultural Politics: Remarks Occasioned by the Centenary of Marx's Death», (μτφ. D.Reifman), στο C. Nelson, L. Groosberg (επ.), *Marxism and the interpretation of culture* ,

University of Illinois Press, Urbana and Chicago, 75-88 [«Για μια αριστερή πολιτική στην κουλτούρα», *Ουτοπία* 116/2016: 57-73, μτφ. αποσπασμάτων Χρ. Μητσοπούλου]
Revelli, M. «Πίσω από την επιδημία κρύβεται η νοσηρότητα του νεοφιλελευθερισμού», *Η Αυγή της Κυριακής*, 22/03/20
Vaneigem, R. «Έξω το φέρετρο, μέσα η τηλεόραση, το παράθυρο ανοιχτό σ'έναν κλειστό κόσμο», https://www.lifo.gr/articles/almanac/274595/o-raoyl-vanegkem-gia-ton-koronoio

ΑΡΗΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ

Ο κορωνοϊός και εμείς

Εδώ και αρκετές εβδομάδες ζούμε μια αδιανόητη κατάσταση. Είμαστε καθηλωμένοι, εγκλωβισμένοι, αυτοπεριορισμένοι μέσα στα σπίτια μας. Η πανδημία του νέου κορωνοϊού Covid-19, ο οποίος ξεκίνησε το πένθιμο ταξίδι του από τη μακρινή επαρχία Γιουχάν της Κίνας, απλώθηκε πολύ γρήγορα σχεδόν σε όλον τον πλανήτη, απειλώντας την υγεία και τη ζωή μεγάλου μέρους του ανθρώπινου πληθυσμού. Το τελευταίο διάστημα, μάλιστα, η επιδημία εγκαταστάθηκε για τα καλά στην Ευρώπη, και ειδικότερα στον μεσογειακό μας Νότο, με θύματα πρωτίστως την Ιταλία, την Ισπανία και τη Γαλλία, όπου οι καταστροφικές συνέπειες της νόσου παίρνουν ιδιαίτερα τραγικές μορφές. Αλλά και στην Αγγλία και στις ΗΠΑ η εξέλιξη προοιωνίζεται εκατόμβες νεκρών. Στην Ελλάδα φαίνεται προς στιγμήν τα πράγματα να βρίσκονται υπό μερικό έλεγχο, όμως κανένας δεν μπορεί να γνωρίζει πώς θα εξελιχθεί αυτή η πρωτόγνωρη συνθήκη στο διάστημα των επόμενων εβδομάδων.

Σε τούτο έγκειται, εξάλλου, το βασικό χαρακτηριστικό της καινοφανούς απειλής: στην πλήρη αβεβαιότητα, η οποία μπορεί να οδηγήσει σε όλες τις μορφές αντίδρασης, από τις πιο λογικές μέχρι τις πιο παράλογες, και τελικά στην επικράτηση του τυφλού φόβου. Ζούμε σε ρευστούς καιρούς, σε εποχές ρίσκου και διακινδύνευσης, όπως μας έχουν προειδοποιήσει εγκαίρως επιφανείς φιλόσοφοι και κοινωνιολόγοι. Μοιάζει όμως μόλις τώρα, εξ αίφνης, να ερχόμαστε σε επαφή με μια εξαιρετικά δυσοίωνη πραγματικότητα. Σαν να προσγειωνόμαστε απότομα σε ανώμαλο έδαφος, κινδυνεύοντας να υποστούμε ανεπανόρθωτα ή και μοιραία πλήγματα.

Τηρώντας λοιπόν τις οδηγίες των αρμόδιων Αρχών, είμαστε αναγκασμένοι να μείνουμε σπίτι, να κλειστούμε μέσα, να μην κυκλοφορούμε στους δρόμους και στις πλατείες, να μην πηγαίνουμε πουθενά, με σκοπό να μη μεταδοθεί ο ιός, να μη διασπαρεί η νόσος στην κοινότητα. Ακούμε και διαβάζουμε απίστευτα πράγματα, από τις «εκατόμβες νεκρών» μέχρι την «ανοσία αγέλης».

Ο Άρης Στυλιανού είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Φιλοσοφίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Πέρα από τις γελοίες, πλην όμως δημοφιλείς, θεωρίες συνωμοσίας, εν προκειμένω δεν χωρούν αστεία ούτε πειράματα: ο μόνος τρόπος αντιμετώπισης αυτής της κρίσης είναι η απομόνωση, η λεγόμενη «κοινωνική αποστασιοποίηση» – η οποία στην πραγματικότητα είναι κατά βάση φυσική αποστασιοποίηση. Καθένας μόνος του και καθεμία μόνη της, για τη συλλογική προστασία, για το κοινό καλό. Αναρωτιέται κανείς τι θα έλεγε αν έβλεπε την παρούσα συνθήκη ο Σταγειρίτης φιλόσοφος, που πρώτος υπογράμμισε την έμφυτη κοινωνικότητα του ανθρώπινου είδους.

Υπό κανονικές συνθήκες, αυτή η πρακτική του εγκλεισμού είναι αφύσικη, αφόρητη κι απάνθρωπη. Μπορούμε ενδεχομένως να φανταστούμε αμυδρά πώς είναι η ζωή των ανθρώπων που εκτίουν ποινή φυλάκισης. Όχι, βεβαίως, στις βιωμένες σκληρές συνθήκες της, αλλά ως υπαρξιακή αίσθηση, ως συρρίκνωση του χώρου και εξαέρωση του χρόνου, ως αναίρεση οποιασδήποτε ελπίδας και μελλοντικής προοπτικής.

Κι αποδεικνύεται οικτρή πλάνη η αρχική αισιόδοξη πεποίθηση ότι στην «καραντίνα» θα κάνουμε διακοπές, θα ξεκουραστούμε, θα έχουμε άπλετο χρόνο να διαβάσουμε, να γράψουμε, να ολοκληρώσουμε όλα όσα από καιρό είχαν μείνει σε εκκρεμότητα. Ο χρόνος ανεξήγητα κατακερματίζεται, οι δυνάμεις μας σταδιακά φθίνουν, το σώμα μας δυσκολεύεται, ο ψυχισμός μας δοκιμάζεται. Απαιτείται δυσανάλογα μεγάλη προσπάθεια και αυτοσυγκέντρωση για την επίτευξη πενιχρών αποτελεσμάτων. Σαν να έχει χαθεί ο ρυθμός, σαν να έχουμε αποσυντονιστεί. Σαν να είμαστε, όπως το λέει έξοχα ο Καρυωτάκης, κάτι ξεχαρβαλωμένες κιθάρες.

Διότι εμείς οι άνθρωποι δεν είμαστε φτιαγμένοι από μονωτικά υλικά, δεν είμαστε απομονωμένες ατομικότητες, παρά τα όσα πρεσβεύει ένας αγοραίος ακραίος φιλελευθερισμός. Ασφαλώς υπάρχουμε ως άτομα, καταρχήν, ωστόσο τα άτομα δεν συγκροτούνται ως τέτοια παρά μόνο μέσα από τις μεταξύ τους διατομικές σχέσεις ή, ακόμη καλύτερα, μέσα από τη διατομική τους συνάφεια και συσχέτιση, δηλαδή εντός ενός καθεστώτος διατομικότητας.

Τα ανθρώπινα άτομα συγκροτούνται διατομικά, δηλαδή με συλλογικό και με κοινωνικό τρόπο. Η ατομικότητα από μόνη της δεν καταφέρνει να αποκτήσει πλήρες και ολοκληρωμένο νόημα, εφόσον τα πάντα μετασχηματίζονται στο πλαίσιο της διαδικασίας των μεταβαλλόμενων σχέσεων μεταξύ των ατόμων, υπό γενικούς όρους κοινωνίας και επικοινωνίας, δηλαδή μέσα στο διατομικό στοιχείο, στην επικράτεια της διατομικότητας, η οποία αποτελεί μια δυναμική διαδικασία. Πρόκειται για την έννοια της διατομικότητας, που αποτελεί μια σημαντική συμβολή του Ετιέν Μπαλιμπάρ, ο οποίος εμπνέεται εν προκειμένω από την ανάγνωση και την ερμηνεία της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας του Σπινόζα.

Εξαιτίας αυτής της ανθρώπινης ανάγκης για επικοινωνία και διάδραση, λόγω της έμφυτης ανθρώπινης κοινωνικότητας, η παρούσα συνθήκη ζωής που μας επιβάλλεται είναι δυσβάστακτη. Θα ήταν ίσως χρήσιμο να θυμηθούμε εδώ άλλον έναν σημαντικό στοχαστή του 17ου αιώνα, τον Πασκάλ, ο οποίος στις *Σκέψεις* του γράφει: «Όλη η δυστυχία των ανθρώπων προέρχεται από ένα και μόνο πράγμα, ότι δεν ξέρουν πώς να καθήσουν ήσυχοι στο δωμάτιό τους. Ένας άνθρωπος με επαρκή αγαθά για να ζήσει, αν ήξερε να καθήσει σπίτι του ευχαρίστως, δεν θα ξεπόρτιζε για να μπαρκάρει ή να εγκατασταθεί σε άλλον τόπο. Δεν θα αγόραζε πανάκριβο στρατιωτικό εξοπλισμό, αν δεν έβρισκε ανυπόφορο το να παραμένει στην πόλη του,

και δεν θα αναζητούσε συζητήσεις και παιγνιώδεις διασκεδάσεις, αν μπορούσε να καθήσει σπίτι του ευχαρίστως».

Είναι σαφές ότι η παγκόσμια υγειονομική κρίση του νέου κορωνοϊού προσφέρει τροφή στον φιλοσοφικό στοχασμό, αποτελώντας ταυτόχρονα τεράστια πρόκληση για την ίδια τη φιλοσοφία. Έτσι, η πανδημία του κορωνοϊού θα μπορούσε και να μετατραπεί σε φιλοσοφικό ερώτημα. Ήδη ορισμένοι σύγχρονοι φιλόσοφοι διατύπωσαν κάποιες σκέψεις σχετικά με την επιδημία και τις διακυβεύσεις της. Με αφορμή την πρώιμη εξάπλωση του ιού στην Ιταλία, ο Τζόρτζιο Αγκάμπεν προέβαλε μια αρκετά προκλητική θέση: η επιδημία είναι κατά βάση επινοημένη και χρησιμοποιείται ως πρόσχημα για την επιβολή μιας κατάστασης εκτάκτου ανάγκης ή μιας «κατάστασης εξαίρεσης», σύμφωνα με την ορολογία και τις αναλύσεις του ίδιου σε πολλά βιβλία του. Ακολουθώντας το νήμα της σκέψης του Φουκώ περί «βιοπολιτικής» και «διακυβερνησιμότητας», ο Αγκάμπεν χαρακτήρισε τα μέτρα που ελήφθησαν ως υπερβολικά, ως μέτρα που οδηγούν στην επικράτηση του φόβου και του πανικού, ανοίγοντας τον δρόμο για την επιβολή μιας μόνιμης κατάστασης εξαίρεσης και για την κατάργηση της ελευθερίας, προς όφελος μιας υποτιθέμενης ασφάλειας.

Στη συζήτηση περί κορωνοϊού, πανδημίας και κατάστασης εκτάκτου ανάγκης ενεπλάκησαν με τη σειρά τους και άλλοι σημαντικοί φιλόσοφοι, όπως ο Ζαν-Λυκ Νανσί, ο Ρομπέρτο Εσπόζιτο, ο Αλαίν Μπαντιού και ο Σλάβοϊ Ζίζεκ, για να αναφέρουμε ενδεικτικά κάποια ονόματα. Οι παρεμβάσεις αυτών των φιλοσόφων κατατείνουν, μεταξύ άλλων, στο εξής: είναι βέβαιο ότι η έκβαση της υγειονομικής, και κατόπιν της επερχόμενης οικονομικής, κρίσης θα κρίνει το μέλλον της πολιτικής. Οι πολιτικές ιδεολογίες δοκιμάζονται, διότι τα γνωστά ερμηνευτικά μοντέλα δυσκολεύονται πολύ να εξηγήσουν και να προβλέψουν τις εξελίξεις. Διαβάζουμε αυτό το διάστημα ενδιαφέροντα κείμενα και αναλύσεις, που όμως φανερώνουν ως επί το πλείστον μια έντονη γενική αμηχανία. Είναι πιθανό λοιπόν μέσα από την κρίση να γεννηθούν καινούργιες ιδεολογίες και νέες μεγάλες αφηγήσεις.

Η παρούσα κρίση καταδεικνύει εν μέρει τα όρια της παγκοσμιοποίησης, αφού σε κρίσιμες στιγμές επανέρχονται στο προσκήνιο τα κλειστά σύνορα και οι εθνικές περιχαράκωσεις. Ωστόσο, από την άλλη, η παγκοσμιοποίηση είναι μια μακρόχρονη διαδικασία που δεν μπορεί παρά να προχωρήσει και να επεκταθεί. Υπό μίαν έννοια, η παγκοσμιοποίηση άρχισε ήδη από τον 19ο αιώνα, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε διαβάζοντας το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*. Από τη δεκαετία του 1990, η εξέλιξη της παγκοσμιοποίησης έχει οδηγήσει σε μια οικονομική και τεχνολογική ενοποίηση του κόσμου μας, χωρίς εντούτοις να καταφέρει να λύσει τα βασικά προβλήματα της ανθρωπότητας. Τούτο οφείλεται στην πλήρη κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού. Η παγκοσμιοποίηση θα συνεχιστεί, όμως η κρίση του κορωνοϊού αποτελεί μια μεγάλη ευκαιρία για να αλλάξει το σημερινό κοινωνικοοικονομικό μοντέλο. Οι κοινοί κίνδυνοι σε πλανητικό επίπεδο καθιστούν κατανοητή την ανάγκη για μια εναλλακτική παγκοσμιοποίηση, για διεθνική κοινή δράση και αλληλεγγύη. Εδώ εντοπίζεται άλλωστε η ιστορική ευθύνη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, της Ευρώπης μας, από την οποία αναμένουμε με αγωνία να αρθεί στο ύψος των εξαιρετικά κρίσιμων περιστάσεων, αλλά εκείνη προς το παρόν μας απογοητεύει.

Εν προκειμένω, βρισκόμαστε επίσης αντιμέτωποι με μια ξεχασμένη πικρή πραγματικότητα: η αλματώδης πρόοδος της επιστήμης και –κυρίως– της τεχνολογίας δεν μπορεί να μας εξασφαλίσει την παντοδυναμία. Η ανθρωπότητα παραμένει ευάλωτη απέναντι σε μεγάλες φυσικές καταστροφές, θεομηνίες, λοιμούς. Όλη η παρούσα εξέλιξη μοιάζει με ένα είδος ύβρεως, που αφορά εξόχως την κλιματική αλλαγή και την καταστροφή του περιβάλλοντος. Τα πράγματα έχουν φτάσει στο μη περαιτέρω: ή θα αποφασίσουμε να προχωρήσουμε άμεσα σε σοβαρή συζήτηση και σε συνακόλουθη συντονισμένη δράση για τη λεγόμενη πράσινη ανάπτυξη ή, στην αντίθετη περίπτωση, το μέλλον του πολιτισμού μας σε πλανητική κλίμακα προδιαγράφεται εξαιρετικά ζοφερό.

Συν τοις άλλοις, θα υπάρξουν σαφώς μεταβολές στην παραδοσιακή σχέση αντιπροσώπευσης όπως την ξέραμε μέχρι σήμερα. Οι κυβερνήσεις θα υποστούν κριτική, όμως προς στιγμήν ισχυροποιούνται, λόγω του γενικευμένου φόβου. Το κράτος επανέρχεται σε δεσπόζουσα θέση. Ακόμα και φιλελεύθεροι διανοούμενοι, πλην εξαιρέσεων, προσφεύγουν στο κράτος σαν σανίδα σωτηρίας. Αυτή η εξέλιξη εγκυμονεί σοβαρούς κινδύνους για τη δημοκρατία. Ο κρατισμός, ως ιδεολογία και ως πρακτική, πόρρω απέχει από το να ταυτίζεται με το δημόσιο συμφέρον. Είναι αξιοσημείωτο ότι, εκτός από λίγους συνεπείς φιλελεύθερους, οι υπόλοιποι φτάνουν στο σημείο να υπεραμύνονται της «κατάστασης εξαίρεσης» ως κατάστασης εκτάκτου ανάγκης, επικαλούμενοι μέχρι και την ιδέα περί κυριαρχίας του μισητού τους εχθρού, του Καρλ Σμιτ. Οι αριστεροί διανοούμενοι, αφετέρου, οφείλουν να παρέμβουν και να αντισταθούν σε έναν πιθανό ολοκληρωτισμό νέου τύπου που τείνει ήδη να εγκαθιδρυθεί. Το παράδειγμα της Ουγγαρίας είναι το πιο ακραίο, αλλά δεν είναι το μόνο. Δυστυχώς, στο επόμενο διάστημα θα διακυβεύονται τα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη, που θα κινδυνεύσουν να περιοριστούν δραματικά.

Ακριβώς εδώ εντοπίζεται η ουσία του προβλήματος: στο ζήτημα της δημοκρατίας. Υπάρχει άραγε δημοκρατική απάντηση στα πολιτικά ζητήματα που θέτει η πανδημία του ιού και η διαχείρισή της; Η παρούσα κρίση έχει ήδη αποκαλύψει εναργώς την ένδεια των νεοφιλελεύθερων πολιτικών για τη δημόσια υγεία. Σε αυτή την ιστορική συγκυρία σχεδόν όλοι ομνύουν, και ευτυχώς, στο δημόσιο σύστημα υγείας, το οποίο αποτελεί τη μόνη ελπίδα σωτηρίας. Θα χρειαστεί να χτίσουμε πάνω σε αυτό το δεδομένο, δείχνοντας πώς και γιατί ο νεοφιλελευθερισμός, ως συνολική αγοραία οικονομική κοσμοαντίληψη, βλάπτει σοβαρά την υγεία και την ασφάλεια όλων των ανθρώπων.

Στις μέρες μας αναδύεται λοιπόν μια δυνατότητα διεύρυνσης της δημοκρατίας, μέσα από τη δράση των πολιτών, μέσα από την παρέμβαση των πολλών, των από κάτω, του πλήθους. Αυτή η δυνατότητα πρέπει να ενεργοποιηθεί, να γίνει πραγματικότητα. Η πανδημία που ζούμε θα αλλάξει πιθανότατα τον τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε τους εαυτούς μας και την κοινωνία. Στο χέρι μας είναι να εκμεταλλευτούμε αυτή την κρίση ως ευκαιρία για μεγαλύτερη αλληλεγγύη, συλλογικότητα και εμβάθυνση του κοινωνικού δεσμού.

Η φιλοσοφία, σε αντίθεση με την επιστήμη, έχει την παράξενη ιδιότητα να μην παλιώνει στον χρόνο. Η γοητεία της φιλοσοφίας έγκειται, μεταξύ άλλων, στο γεγονός ότι οι παλαιότερες φιλοσοφικές θεωρίες δεν ακυρώνονται ούτε απαξιώνονται από τις νεότερες ή από την εξέλιξη της τεχνοεπιστήμης. Έτσι, μπορούμε σήμερα να εμπνεόμαστε δημιουργικά από τις σκέ-

ψεις φιλοσόφων του παρελθόντος, όπως είναι ο Χομπς και ο Σπινόζα. Και οι δύο ανήκουν σε εκείνους που έθεσαν τα θεμέλια της Νεωτερικότητας. Και οι δύο είναι εκ νέου επίκαιροι.

Σήμερα κάποιοι επικαλούνται τον Χομπς, κάνοντας λόγο για το κράτος-Λεβιάθαν που επανέρχεται στο προσκήνιο ή για τον φόβο του θανάτου και το αίτημα για ασφάλεια. Θα προτιμήσω ωστόσο τον Σπινόζα, τον δημοκράτη θεωρητικό, ειδικά τώρα που προκύπτει ανάγκη για μεγαλύτερη συμμετοχή και για μέγιστο εκδημοκρατισμό της ίδιας της δημοκρατίας. Αν επιθυμούμε όχι απλώς την επιβίωση, αλλά μια δημιουργική αξιοβίωτη ζωή, ας εμπιστευτούμε τον Σπινόζα: «όταν λέω πως το καλύτερο κράτος είναι εκεί όπου οι άνθρωποι περνούν τη ζωή τους με ομόνοια, εννοώ μια ζωή ανθρώπινη: μια ζωή που δεν συνίσταται απλώς στην κυκλοφορία του αίματος και τις άλλες ζωικές λειτουργίες, αλλά προπαντός στον ορθό λόγο και την αυθεντική ψυχική αρετή». (*Πολιτική πραγματεία*, κεφ. 5, § 5).

ΦΩΤΕΙΝΗ ΒΑΚΗ

Covid -19: Ένας πολιτικός ιός

Η πανδημία δεν είναι καινοφανές φαινόμενο στην ιστορία. Κάθε εποχή καταγράφει τις πανδημίες της καθώς και τους τρόπους αντιμετώπισης και νοηματοδότησής τους. Αν οι πανδημίες και οι φυσικές καταστροφές αντιμετωπίζονταν κάποτε ως θεοδικίες, ως η Νέμεση που ακολουθούσε την ύβρη, ο κορωνοϊός που έθεσε σε καραντίνα τον πλανήτη και άλωσε εν μια νυκτί την Γηραιά Ήπειρο θα μπορούσε να ερμηνευτεί με τις διόπτρες του Φρανκενστάιν της Σέλευ, όπου το «τερατούργημα» μιας άμετρης έπαρσης αυτονομείται και στρέφεται εναντίον του δημιουργού του.

Τον ιό δεν δημιούργησαν κάποια «κονκλάβια» ισχύος ή κάποιοι διεστραμμένοι νόες ως όπλο σε ένα νέο βιολογικό πόλεμο, σύμφωνα με τις συνήθεις συνωμοσιολογικές θεωρίες που ευημερούν σε περιόδους κρίσης. Τον ιό γέννησε και εξέθρεψε ένας συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής, διατροφής και κατανάλωσης. Τον γέννησαν ο ασφυκτικός συνωστισμός στις μητροπόλεις και τις παραγκουπόλεις, οι κραυγαλέες ανισότητες, τα διατροφικά σκουπίδια με τα οποία τρεφόμαστε, η ασύδοτη χρήση φαρμάκων χάριν του κερδοφορίας του βιοτεχνολογικού τομέα και των πολυεθνικών που καθιστούν τους ιούς ανθεκτικότερους. «Αυτό που ήταν θεϊκό έχει γίνει ανθρώπινο – πολύ, υπερβολικά ανθρώπινο όπως λέει ο Νίτσε. Η νεωτερικότητα έμεινε για μεγάλο διάστημα στον αστερισμό της φράσης του Πασκάλ "ο άνθρωπος ξεπερνά απείρως τον άνθρωπο". Αλλά αν τον ξεπερνά "υπερβολικά" –χωρίς δηλαδή να ανέρχεται πλέον στο κατά Πασκάλ θείο– τότε δεν τον ξεπερνά καθόλου. Μάλλον καθηλώνεται σε μια ανθρωπινότητα που την έχουν ξεπεράσει τα γεγονότα και οι καταστάσεις τις οποίες η ίδια παρήγαγε.»[1]

Η πανδημία του κορωνοϊού παραλληλίζεται με έναν παγκόσμιο πόλεμο. Η «ζωή δεν ζει», κατά Αντόρνο, ή αναστέλλεται «μέχρι νεωτέρας», και η επικαιρότητα ακινητοποιείται στην αριθμητική της φρίκης, στο δελτίο τύπου των ειδικών που ανακοινώνουν νεκρούς και τραυ-

---

Η Φωτεινή Βάκη είναι επίκουρη καθηγήτρια Ιστορίας της Φιλοσοφίας στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο και πρώην βουλεύτρια Κέρκυρας.

ματίες. Ο εχθρός ιός είναι αόρατος, ύπουλος και άτρωτος. Είναι γνήσιο τέκνο του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού που εκμηδενίζει αποστάσεις αναπτύσσοντας ιλιγγιώδεις ταχύτητες. Διέσχισε σύνορα ελεύθερος, μαζί με κεφάλαια και εμπορεύματα και άλωσε ένα πλανήτη που βρήκε ανυπεράσπιστο με μοναδικό όπλο την επίκληση της «ατομικής ευθύνης» και την κήρυξη κατάστασης εξαίρεσης, ήτοι την αναστολή θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος, όπως την απαγόρευση της ελεύθερης μετακίνησης των πολιτών προκειμένου να προστατευθεί η ζωή τους. Τις εκατόμβες των νεκρών δεν τις άνοιξε η υπεροπλία του «ιού-εχθρού» αλλά τα άσφαιρα πυρά του νεοφιλελευθερισμού που κατεδάφισε το δημόσιο σύστημα υγείας, έριξε την έρευνα βορά στα επιχειρηματικά συμφέροντα[2] και πορεύτηκε με γνώμονα την αναδιανομή του πλούτου υπέρ των προσφιλών του ελίτ.

Η φιλοσοφία για τον ιό

Η πανδημία πυροδότησε τον διάλογο μεταξύ φιλοσόφων. Σε ένα άρθρο του στις 26 Φεβρουαρίου 2020, ο Giorgio Agamben παραλλήλισε τον «πόλεμο» κατά του κορωνοϊού με αυτόν κατά της τρομοκρατίας.[3] Σύμφωνα με το κεντρικό του επιχείρημα, η πανδημία έγινε το πρόσχημα για την μετατροπή της κατάστασης εξαίρεσης σε κανόνα, την περιστολή των ελευθεριών και την εγκαθίδρυση ενός κράτους φόβου. Το κείμενο, που γράφτηκε πριν τις εκατόμβες των νεκρών στην Ιταλία, δεν λαμβάνει υπόψη του ότι η μη ύπαρξη εμβολίου για τον ιό, ο ασυμπτωματικός του χαρακτήρας και η ταχύτητα μετάδοσής του επέβαλαν τη λήψη αυστηρών μέτρων προκειμένου να αποφευχθεί η διασπορά του. Επιπλέον, η θεωρία της «ανοσίας της αγέλης» που αρχικά εφάρμοσε ο Μπόρις Τζόνσον –ενδεχομένως για να αντισταθμίσει τις απώλειες του Brexit στην οικονομία– έβριθε ηλικιακού ρατσισμού και προϋπέθετε το δαρβίνειο αξίωμα επιβίωσης των ισχυρότερων και αφανισμού των ασθενέστερων. Οι θέσεις που διατυπώνει ο Agamben προσομοιάζουν προς το δόγμα του σοκ της Naomi Klein,[4] σύμφωνα με το οποίο ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός χρησιμοποιεί το σοκ που προκαλούν οι φυσικές καταστροφές για να επανέλθει δριμύτερος, να λεηλατήσει αγαθά και να καταστρατηγήσει δικαιώματα. Η φιλοσοφία και η ιστορία πρέπει να κρατούν ασφαλείς αποστάσεις από προφητείες. Η κατάσταση που διαμόρφωσε παγκοσμίως η έλευση και αντιμετώπιση του ιού επιδέχεται και άλλες αναγνώσεις.

Το ερώτημα που αναπόφευκτα εγείρεται αφορά όντως αν ο ύψιστος σκοπός της υπεράσπισης της ζωής και της υγείας των πολιτών «αγιάζει» τα μέσα – ακόμη και αν τα τελευταία συνίστανται στην κήρυξη της κατάστασης εξαίρεσης. Το παράδοξο της ιστορίας ωστόσο είναι το εξής: Η εν λόγω κατάσταση εξαίρεσης φαίνεται να λειτουργεί ως το μοναδικό ανάχωμα στην επέλαση του «ιού-εχθρού» που απέμεινε σε χώρες ανοχύρωτες, που κατεδάφισαν με οδοστρωτήρα τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές το δημόσιο σύστημα υγείας. Η κατάσταση εξαίρεσης ως σπασμωδική κίνηση αντιμετώπισης της λαίλαπας της νόσου ελλείψει ισχυρού Εθνικού Συστήματος Υγείας είναι το παρεπόμενο μιας άλλης κατάστασης εξαίρεσης, την οποία αποφάσιζαν όργανα που ενώ στερούνταν δικαιϊκής υπόστασης και δημοκρατικής νομιμοποίησης, πραγμάτωναν, παρ' όλα αυτά, τον ορντοφιλελευθερισμό που δεν υπακούει σε πο-

λιτικούς κανόνες αλλά υπαγορεύει στην πολιτική τους δικούς του. Ο ρόλος του προ-νεωτερικού κυρίαρχου που διαδραμάτιζαν οι γιατροί στο Μπέργκαμο της Ιταλίας, οι οποίοι έπρεπε να αποφασίζουν ποιοι ασθενείς θα εισέλθουν στις μονάδες εντατικής θεραπείας για να ζήσουν και ποιοι θα αφεθούν να πεθάνουν, είναι συνέπεια μιας νεοφιλελεύθερης τάξης που αποφάσιζε επί της ζωής ή του θανάτου των «υπηκόων» της και εις το όνομα μιας άλλης «θεραπείας», αυτής του δημόσιου χρέους, απορρύθμιζε την εργασία και ιδιωτικοποιούσε ιδεοληπτικά και εν ψυχρώ το δημόσιο αγαθό της υγείας. Με άλλα λόγια: το μοναδικό μέσο που διαθέτει ο νεοφιλελευθερισμός για να ανακόψει μια πανδημία που επελαύνει στα συντρίμμια που ο ίδιος δημιούργησε, υποτάσσοντας την πολιτική στο χρηματοπιστωτικό σύστημα που παρουσίαζε ως ειμαρμένη, συνίσταται στην αναστολή του δικαίου, ήτοι των δικαιωμάτων και των ελευθεριών του πολίτη.

Ο μετα-ιδεολογικός πραγματισμός μιας διακυβέρνησης χωρίς πολιτική και πολίτες που ταυτίζεται με την εφαρμογή μέτρων που επιτάσσουν οι χρηματοπιστωτικές δυνάμεις απέληξε στο αδιέξοδο του ευρωπαϊκού εγχειρήματος και αποτυπώθηκε στην βαρβαρότητα των ποσοστών λιτότητας και ανισοτήτων. Από το 2011 έως το 2018, η ευρωπαϊκή επιτροπή ζήτησε από τα κράτη-μέλη της ευρωπαϊκής ένωσης 63 φορές να μειώσουν τις δαπάνες για την υγεία και να προχωρήσουν σε ιδιωτικοποιήσεις. Από το 2009 έως το 2013, η Ελλάδα των μνημονίων μείωνε κάθε χρόνο τις κατά κεφαλή δαπάνες για την υγεία κατά 8.7%.[5]

Ο κορωνοϊός και η ετερογονία των σκοπών

Ένα προσφιλές σχήμα στη φιλοσοφία της ιστορίας του 18ου αιώνα είναι η "ετερογονία των σκοπών". Το «κακό», ισχυρίζεται, επιστρατεύεται ακούσια υπέρ του «καλού» και τα «φάλτσα» τα «σκοτεινά» σημεία γίνονται καύσιμο υλικό στην «αίσια έκβαση» του ιστορικού σεναρίου. Η επιδρομή του κορωνοϊού θα μπορούσε να εκληφθεί μεταφορικά ως μια από τις «φάρσες» που συχνά σκαρώνει η ιστορία ή μια «διαστροφή» της που υπερβαίνει ερμηνευτικά σχήματα και ακυρώνει νομοτέλειες αιφνιδιάζοντας όσους αποπειρώνται τη χειραγώγησή της.

Ο ιός ως το «απόλυτο κακό» –ω του θαύματος– επιστρατεύτηκε υπέρ του «καλού», της ανάταξης εν προκειμένω, του δημοσίου συστήματος υγείας και της πεποίθησης ότι οι «αγορές» δεν σώζουν ζωές.

Έπρεπε να ενσκήψει η πανδημία του κορωνοϊού για να θεραπευτούν από τον «ιό» των νεοφιλελεύθερων δοξασιών οι κήρυκές τους και να συνειδητοποιήσουν αίφνης την αξία του δημόσιου συστήματος υγείας με καθημερινές και αλλεπάλληλες εκκλήσεις ανάταξής του. Έπρεπε να χαθούν τόσες ανθρώπινες ζωές και να βυθιστεί ο πλανήτης στον φόβο για να γίνει σαφές ότι η ιδιωτικοποίηση των δημόσιων αγαθών οδηγεί στο χάος, διαλύει τον κοινωνικό ιστό και καταργεί δικαιώματα.

Ο μετα-νεωτερικός Μεσαίωνας της πανδημίας φαίνεται να άμβλυνε τις αγκυλώσεις και τις ιδεοληψίες όσων έθεταν σε προτεραιότητα τα σύμφωνα σταθερότητας και την οικονομική πειθαρχία λαών έναντι της ζωής και της ευημερίας τους. Έβαλε σε καραντίνα τα νεοφιλελεύθερα άρθρα πίστεως και κατέδειξε την ανάγκη τόσο της ενίσχυσης των δημόσιων αγαθών όσο

και της επιστροφής της προτεραιότητας της πολιτικής έναντι των «αγορών» και της οικονομίας. Αρκούσε ένα βράδυ για να καταρρεύσει ως χάρτινος πύργος ο νεοφιλελεύθερος Λεβιάθαν του συμφώνου σταθερότητας που εξουθένωσε λαούς, λεηλάτησε ζωές και έκανε τη διάλυση της δημόσιας υγείας τον δούρειο ίππο άλωσης της Ευρώπης από τον νέο εχθρό-ιό.

Το ερώτημα ωστόσο παραμένει: Ο ιός θα δράσει ως ο καταλύτης άρσης ή επανάκαμψης των νεοφιλελεύθερων δοξασιών, μετατρέποντας τον πανικό της πανδημίας σε άλλοθι μόνιμης κατάστασης εξαίρεσης;

Η επικαιρότητα διαψεύδει την αρχική υπόθεση του αισιόδοξου οξύμωρου του άγνωστου ιού που γίνεται πανάκεια των ιδεοληψιών του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού. Η πανδημία στα καθ' ημάς δεν ανέκοψε τη ροή του χρήματος στους ιδιώτες. Η επίταξη ιδιωτικών κλινικών που υπαγορεύει ένα καθεστώς έκτακτης ανάγκης μεταφράστηκε έντεχνα από την ελληνική κυβέρνηση σε διπλασιασμό της αποζημίωσης στους κλινικάρχες. Διόλου ευκαταφρόνητα ποσά εκταμιεύονταν σε ιδιώτες για την κατασκευή των τεστ του κορωνοϊού αγνοώντας τις εκκλήσεις της πανεπιστημιακής κοινότητας για δωρεάν συνδρομή, σε μέσα μαζικής ενημέρωσης για την επικοινωνιακή εκστρατεία για τον κορωνοϊό, όταν τα διαφημιστικά μηνύματα για τη δημόσια υγεία είναι δωρεάν, και ταυτοχρόνως νομοθετούνταν το δικαίωμα των εργοδοτών να περικόπτουν το 50% του μισθού των εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα. Στα συντρίμμια της πανδημίας σχεδιαζόταν το νέο εργασιακό «όραμα» που προέβλεπε μισό μισθό-μισή ζωή για τους αναλώσιμους.

Κάθε κρίση έχει τις ύαινές της που ζουν από τις σάρκες των ηττημένων. Κάθε πόλεμος βάφει το «αόρατο χέρι» της αγοράς μαύρο, γίνεται business as usual και κάνει την περίφημη «ατομική ευθύνη» το πρόσχημα απόσυρσης της κυβέρνησης από τη δική της ευθύνη απέναντι στον πολίτη που ρίχνει βορά στους νεομαυραγορίτες.

Ο άγνωστος ιός-«εισβολέας» δεν χαρακτηρίστηκε μόνο ως προϊόν της παγκοσμιοποίησης αλλά επιπλέον και ως «δημοκρατικός». Δεν παραβιάζει μόνο σύνορα αλλά και κοινωνικές ιεραρχίες. Επιτίθεται «επί δικαίους και αδίκους». Η αντιμετώπιση ωστόσο του «εισβολέα» συναρτάται με τις κραυγαλέες κοινωνικές και υλικές ανισότητες και επανεγγράφει, όπως υποστηρίζει η Μπάτλερ, «την κίβδηλη διάκριση ανάμεσα σε ζωές που είναι άξιες να θρηνούνται και ζωές ανάξιες θρήνου, δηλαδή ανάμεσα σε εκείνους που θα πρέπει να προστατεύονται από τον θάνατο με κάθε κόστος και εκείνους που η ζωή τους θεωρείται ότι δεν αξίζει να προφυλαχθεί από την ασθένεια και τον θάνατο».[6] Η υπεράσπιση της ζωής σε μια Ευρωπαϊκή πρωτεύουσα δεν είναι ισόκυρη με αυτήν στη Ραμάλα. Η ζωή στην Αθήνα δεν «αποτιμάται» το ίδιο με αυτή σε ένα κέντρο φιλοξενίας προσφύγων. Ακόμη και το γεγονός του γενικού συναγερμού που σήμανε η νυν πανδημία ενός ιού εξίσου επιθετικού και άγνωστου με τον Έμπολα ή τον Sars 1 υπαγορεύτηκε εν πολλοίς από την εισβολή του στον «αρκετά βολεμένο δυτικό κόσμο», όπως εύστοχα αναφέρει ο Μπαντιού.[7]

Από την κατάσταση εξαίρεσης άλλωστε εξαιρέθηκαν κάποιες κατηγορίες πολιτών. Τα ένθερμα χειροκροτήματα για τους υγειονομικούς σκέπαζαν τις κραυγές αγωνίας τους για την έλλειψη μέσων προστασίας, για το γεγονός ότι μάχονταν στην πρώτη γραμμή του πολέμου άοπλοι. Πόσο προστατευμένοι όμως είναι οι εργαζόμενοι στην διατροφική αλυσίδα, οι «ντελιβεράδες» αλλά και οι καθαριστές που κάνουν τη ζωή όσων «μένουμε σπίτι» αξιοπρεπή;

Εξαιρέθηκαν από την κατάσταση εξαίρεσης οι «βουβοί» και οι «αόρατοι»: οι κρατούμενοι, οι άστεγοι, τα άτομα με αναπηρία, οι πρόσφυγες, οι ψυχικά ασθενείς . «Μένουμε σπίτι» αλλά όσοι δεν έχουν σπίτι και κοιμούνται στα χαρτόκουτα, είναι απλώς «περιττοί», που δεν αξίζει καν τον κόπο να καταγραφούν.

«Μένουμε σπίτι» ή τα παράδοξα της αλληλεγγύης

Ο αυτοπεριορισμός, η επωδός «μένουμε σπίτι» επιδέχεται διττή ανάγνωση. Η κοινωνική απόσταση –social distancing– ως αναγκαίο μέτρο προστασίας της δημόσιας υγείας που γέννησε ο ιός θα μπορούσε να γίνει συνώνυμη της εχθροπάθειας της χομπσιανής φυσικής κατάστασης στην οποία πρωταγωνιστεί ο φόβος. Ο τελευταίος δεν συνίσταται μόνο στην εκδήλωση συγκρούσεων αλλά και στην αναμονή τους. Ο «εχθρός» εν προκειμένω είναι άγνωστος. Μπορεί να είναι ο διπλανός μας, μπορεί να είναι ο εαυτός μας. Όλοι είμαστε δυνάμει φορείς. «Δεν είμαστε σε κίνδυνο, είμαστε ο κίνδυνος».[8] Ύπουλος και ασυμπτωματικός ο «εχθρός» γεννά διαρκή καχυποψία και φοβία η οποία κινδυνεύει να γίνει έθος μετά το πέρας της πανδημίας.

Υπάρχει όμως και η άλλη όψη: του οξύμωρου της αλληλεγγύης διαμέσου της απόστασης. Μένουμε σπίτι αλλά δεν σιωπούμε. Μένουμε σπίτι τραγουδώντας στα μπαλκόνια για να ξορκίσουμε τον φόβο. Μένουμε σπίτι όχι γιατί το επιβάλλει η κατάσταση εξαίρεσης αλλά πρώτιστα για να μείνουμε εμείς άνθρωποι που αναλαμβάνουν την ευθύνη απέναντι στον συνάνθρωπο. Τηρούμε τους κανόνες του «εγκλεισμού» όχι, για να το θέσουμε με καντιανούς όρους, λόγω του εξωτερικού νόμου και των κυρώσεων που επιβάλλει η παραβίασή τους αλλά λόγω του εσωτερικού νόμου που υπαγορεύουμε εμείς εν είδει νομοθέτη στους εαυτούς μας και σύμφωνα με τον οποίο οφείλουμε να βλέπουμε την ανθρωπότητα τόσο στο πρόσωπό μας όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου, «πάντοτε ταυτόχρονα ως σκοπό, ποτέ μόνον ως μέσον». Εδώ όμως οι φιλοσοφικές ενοράσεις και προσταγές περί ατομικής ευθύνης ως πράξης αλληλεγγύης τελειώνουν και αρχίζει ο ζόφος ή η παρωδία της «αλληλεγγύης» της Ευρώπης.

Ο «λαϊκισμός», ως ο πιο δημοφιλής ίσως όρος του πολιτικού συρμού, συνιστά ένα κενό κέλυφος, το εκάστοτε περιεχόμενο του οποίου ποικίλει και συναρτάται με τους ρόλους που καλείται να επιτελέσει. Ο λαϊκισμός γίνεται ένα πολιτικό εργαλείο που χρησιμοποιείται για να στιγματίσει τον πολιτικό αντίπαλο. Η νεοφιλελεύθερη ορθοδοξία επιρρίπτει συνήθως τη μομφή του «λαϊκισμού» αφενός σε οτιδήποτε εναντιώνεται στα άρθρα πίστεώς της και αφετέρου στα ακροδεξιά μορφώματα, παρέχοντάς τους με αυτόν τον τρόπο ένα φύλλο συκής που κρύβει επιμελώς την καταφανώς φασιστική ταυτότητά τους. Η διάκριση που υιοθετούν οι ερμηνευτές του όρου είναι αυτή μεταξύ του «λαϊκισμού» της λατινικής Αμερικής που διεκδικεί την αναδιανομή του πλούτου και την κοινωνική ενσωμάτωση των αποκλεισμένων[9] και του «λαϊκισμού» των ακροδεξιών κομμάτων ο σκοπός των οποίων είναι να εξοβελίσουν τα πιο χαμηλά και επισφαλή στρώματα της κοινωνίας, κυρίως τους μετανάστες. Αν ο «λαϊκισμός» των πρώτων είναι η εξέγερση των φτωχών με αίτημα την κοινωνική δικαιοσύνη, ο «λαϊκισμός»

των τελευταίων είναι η εξέγερση των ενσωματωμένων εναντίον των μεταναστών, των «εντός» εναντίον των «εκτός» που πυροδοτεί η ξενοφοβία και ο ρατσισμός.[10]

Η αλληλεγγύη στη Λομβαρδία ήρθε από εκείνους που ο «λαϊκισμός» των «εντός» της ακροδεξιάς Λέγκας απέκλεισε και εκδίωξε. Ήρθε από τους γιατρούς της Κούβας και της Βενεζουέλας, της Αλβανίας και της Σομαλίας, τού φτωχού ιταλικού Νότου που έσπευσαν να συνδράμουν όσους τους είχαν κηρύξει εμπάργκο, και επιθυμούσαν διακαώς να τους βάλουν σε «καραντίνα» ως «ιούς» που μολύνουν το κοινωνικό σώμα και ζωές «ανάξιες» να ζήσουν.

Η άρνηση της Γερμανίας και του ευρωπαϊκού Βορρά στην έκδοση «κορωνοομολόγου» αλλά και στην αποστολή υγειονομικού υλικού στους «εταίρους» τους παρωδούν την «αλληλεγγύη» των κρατών μελών της Ένωσης. Ο κορωνοϊός έδωσε τη χαριστική βολή σε μια ημιθανή ευρωπαϊκή ιδέα που έσβηνε σε κλειστά κέντρα κράτησης και βούλιαζε στον βυθό της Μεσογείου. Οι μάσκες κατέφθασαν από την Κίνα και μία «ξένη» από την Αλβανία, που πριν είκοσι χρόνια, όταν εγκαταστάθηκε στη χώρα μας ενδεχομένως να εθεωρείτο και αυτή «υπάνθρωπος», η Ελόνα Αγκόλι από την Αλβανία έραψε 600 μάσκες για το νοσοκομείο των Γρεβενών δωρεάν.

Και μετά, τι;

Τα ερωτήματα που τίθενται αφορούν την μετά την πανδημία εποχή. Ο καπιταλισμός γεννά τους νεκροθάφτες του, ισχυριζόταν ο Μαρξ. Ισχύει το ίδιο και για την παρούσα νεοφιλελεύθερη μετάλλαξή του; Η τραγωδία της πανδημίας θα γίνει εφαλτήριο μετάβασης σε ένα κοινωνικό κράτος ενίσχυσης των δημόσιων αγαθών ή πάνω από τις εκατόμβες νεκρών, στον ερειπιώνα που θα αφήσει, θα σήπονται ως ζωντανοί νεκροί οι νυν εγκλωβισμένοι που θα έχουν γίνει κοινωνικά αποκλεισμένοι, χωρίς εργασία και δικαιώματα; Τα δημόσια αγαθά και οι κοινωνικές πολιτικές ουδέποτε δόθηκαν ως δωρεά από τον καπιταλισμό. Λειτουργούσαν ως εργαλείο απρόσκοπτης αναπαραγωγής του δεδομένου ότι η δική του «ευημερία» συναρτάτο με την ευρωστία του «καύσιμου υλικού» του, ήτοι, της εργασίας. Στην παρούσα συγκυρία ωστόσο, ο νεοφιλελευθερισμός φαίνεται να καταφεύγει στην «ατομική ευθύνη», στην αλληλεγγύη «ημών των ιδίων» για να υπερβεί τις κρίσεις και να επιστρέψει δριμύτερος με εντονότερες συνθήκες επισφάλειας και μεγαλύτερο χρέος. Ο κίνδυνος που ελλοχεύει αφορά κατά πόσον η διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και η εγκαθίδρυση ενός καθεστώτος απομόνωσης, εμμονικού ελέγχου και φόβου στο όνομα της δημόσιας υγείας θα είναι η παρένθεση που θα κλείσει μετά το πέρας της πανδημίας ή το προανάκρουσμα της ανθρώπινης συνθήκης του μέλλοντος, μοναδική «αξία» της οποίας θα είναι η βιολογική επιβίωση που θα υπερκεράζει την πολιτική και κοινωνική ύπαρξη. Μπορούμε να φανταστούμε μια «κοινωνία» στην οποία η εκπαίδευση και η εργασία θα γίνονται εξ αποστάσεως και η δημόσια σφαίρα θα είναι ο ιδιωτικός χώρος και η εικονική πραγματικότητα των μέσων κοινωνικής δικτύωσης που, όπως εύστοχα επισημαίνει ο Μπαντιού, αποτελούν «ένα πεδίο διάδοσης της εξυπνακίστικης διανοητικής παραλυσίας, της ανεξέλεγκτης φημολογίας και της ανακάλυψης προκατακλυσμιαίων "καινοφανών φαινομένων", αν όχι του φασίζοντος σκοταδισμού;»[11]

Τελευταίο αλλά όχι έσχατο, η κατάσταση εξαίρεσης δεν έθεσε μόνο τους πολίτες σε «καραντίνα» αναστέλλοντας ακόμη και το δικαίωμα της ελεύθερης μετακίνησής τους αλλά και το ίδιο το κοινοβούλιο. Η Βουλή συνεδριάζει με ελάχιστο αριθμό βουλευτών και νομοθετεί με Πράξεις Νομοθετικού Περιεχομένου. Στην Ουγγαρία ο Όρμπαν χρησιμοποίησε την κατάσταση εξαίρεσης που επέβαλε η πανδημία ως εύσχημο τρόπο της εν τοις πράγμασι κατάργησης του κοινοβουλίου αποφασίζοντας να κυβερνά με αναγκαστικά διατάγματα. Τι θα συμβεί αν η κατάσταση εξαίρεσης μετατραπεί σε κανόνα, υποσκάπτοντας σταδιακά τη διάκριση των εξουσιών και ευνοώντας σκανδαλωδώς την εκτελεστική εξουσία; Τι είδους κοινωνία προοιωνίζεται ο «εθισμός» των πολιτών στην εξαίρεση ως κανόνα και η «ανοσία» τους στην άρση της δημοκρατίας; Το 1959 ο Αντόρνο υποστήριζε ότι η επιβίωση του φασισμού μέσα στη δημοκρατία είναι δυνάμει πιο επικίνδυνη από την «επιβίωση φασιστικών τάσεων κατά της δημοκρατίας».[12]

Η κοινωνική απόσταση ως αλληλεγγύη ή θα γεννήσει συλλογικότητες και πεποιθήσεις για τις νέες μορφές των «κοινών» και τους τρόπους που θέλουμε να ζήσουμε στην μετά κορωνοϊό εποχή ή η μόνιμη κατάσταση εξαίρεσης θα αποφασιστεί ερήμην μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ζαν-Λυκ Νανσύ, «Ένας υπερβολικά ανθρώπινος ιός», μετάφρ. Απόστολος Λαμπρόπουλος, Βίκυ Ιακώβου, στον ιστότοπο *NomadicUniversality*. Βλ επίσης, Κώστας Σβόλης στο κείμενό του, "Το δέντρο, το δάσος και ένας ιός ανάμεσά τους." Αναρτήθηκε στις 12 Μαρτίου 2020 στον ιστότοπο, poli-k.net.

2. «Μην αναρωτιέστε γιατί δεν υπάρχουν αντιικά ή γιατί θα αργήσει το εμβόλιο. Ο λόγος είναι απλός: δεν έχουν κέρδος. Όπως έγκαιρα έχει επισημάνει η Goldman Sachs με αφορμή τις πανάκριβες αλλά αποτελεσματικές θεραπείες για την εξάλειψη της Ηπατίτιδας C, τα φάρμακα που εξαλείφουν ασθένειες (όπως τα εμβόλια) έχουν μειωμένες αποδόσεις όσο προοδευτικά μειώνονται οι φορείς της ασθένειας και άρα είναι οικονομικές αποτυχίες». (Πάνος Παπαδόπουλος, «Covid 19 και προκλήσεις για τη δημόσια υγεία», *Αυγή*, 23 Μαρτίου 2020).

3. Giorgio Agamben, «The invention of an epidemic» Αρχικά δημοσιεύθηκε στην ιταλική γλώσσα στον ιστότοπο *Quodlibet*. Αναδημοσιεύθηκε στα αγγλικά στον ισότοπο του *European journal of psychoanalysis* που φιλοξένησε κριτικές στις θέσεις του Agamben. Στις 17 Μαρτίου 2020, ο Agamben δημοσίευσε μία απάντηση στους κριτές του που εμπεριέχει διευκρινίσεις και διασαφήσεις των θέσεών του. Στο εν λόγω κείμενο ισχυρίζεται ότι το κέντρο βάρους του βρισκόταν εξαρχής στην «μετά κορωνοϊό» εποχή. (Βλ. G. Agamben, «Clarifications», *European Journal of Psychoanalysis*.

4. Naomi Klein, *Το δόγμα του σοκ: Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής*. Μετάφρ. Άγγελος Φιλιππάτος, Αθήνα, Λιβάνης, 2010.

5. Άρης Χατζηστεφάνου, «Οι 63 μαχαιριές της Ε.Ε στα ευρωπαϊκά συστήματα υγείας», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 14 Μαρτίου 2020.

6. Τζούντιθ Μπάτλερ, «Ο καπιταλισμός έχει τα όριά του», μετάφρ. Γεράσιμος Κακολύρης, Κική Καψαμπέλη, *Εφημερίδα των συντακτών*, 30 Μαρτίου 2020.

7. Alain Badiou, «Σχετικά με την επιδημική κατάσταση», μετάφρ. Διονύσης Δρόσος, αναρτημένο στην ιστοσελίδα του Ινστιτούτου Νίκος Πουλαντζάς.

8. Η φράση ανήκει στον Ιταλό δημοσιογράφο, Massimo Giannini. Παρατίθεται στο κείμενο του Sergio Benvenuto, «Forget about Agamben», δημοσιευμένο στον ιστότοπο του *European Journal of Psychoanalysis*.

9. Carlos de la Torre, «Left-Wing Populism: Inclusion and Authoritarianism in Venezuela, Bolivia and Equador», *The Brown Journal of World Affairs* 23: 1, 2016, 61-76.

10. Enzo Traverso, *New Faces of Fascism: Populism and the Far Right*, μετάφραση David Broder, Λονδίνο, Verso, 2019, σ. 19-20.

11. A. Badiou, «Σχετικά με την επιδημική κατάσταση», ό.π.

12. T.W. Adorno, «The Meaning of Working through the Past», στο *Critical Models: Interventions and Catchwords*, επιμ. Lydia Goher, Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 2005, σ. 90.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΣΙΜΟΥΡΗΣ

«Γυμνές ζωές», ανάμεσα στην ανθρωποφοβία και τον «ολόγυμνο» ηγεμόνα: Ο Νεοφιλελευθερισμός της απομόνωσης

Η πανδημία Covid-19 που είναι σε εξέλιξη, προκάλεσε μια έκρηξη δημοσιευμάτων γνωστών και λιγότερο γνωστών φιλοσόφων και κοινωνικών επιστημόνων, σχετικά με τα αίτια της, την διαχείρισή της, τα ζητήματα εξουσίας και περιορισμού της ελευθερίας των πολιτών καθώς και για τις δυναμικές των μετασχηματισμών μετά το πέρας της πανδημίας. Τα κείμενα αυτά δημοσιευμένα και προσβάσιμα ηλεκτρονικά ενόσω η πανδημία είναι σε εξέλιξη, κυκλοφόρησαν και διαβάστηκαν με ταχείς ρυθμούς, με δεδομένη και την διαθεσιμότητα των αναγνωστών λόγω της καραντίνας. Κάποια από αυτά που έχουν την υπογραφή πρωτοποριακών μορφών της παγκόσμιας διανόησης όπως ο G. Agamben, ο Jean-Luc Nancy, ο David Harvey, ο Slavoi Zizek, η Naomi Klein προκάλεσαν μια εκθετική πανσπερμία σχολίων, κριτικών και απαντήσεων. Όχι σπάνια, η επιδημία που εξελίχθηκε πολύ γρήγορα σε παγκοσμιοποιημένη και παγκοσμιοποιητική πανδημία, αποτέλεσε πρόκληση και δοκιμασία όχι μόνο για τα συστήματα και τις πολιτικές υγείας διαφορετικών χωρών αλλά και για τις θεωρητικές προσεγγίσεις διαφορετικών στοχαστών.

Ο φιλόσοφος που προκάλεσε τις μεγαλύτερες αντιδράσεις και επικρίσεις υπήρξε ο Giorgio Agamben καθώς υποστήριξε εμφατικά ότι τα μέτρα που πήραν οι κυβερνήσεις ήταν υπερβολικά και αποσκοπούσαν στην εγκαθίδρυση της κατάστασης εξαίρεσης και του ελέγχου του κράτους με την ευκαιρία της πανδημίας. Με τα λόγια του ίδιου:

> Μια από τις πιο απάνθρωπες συνέπειες του πανικού που με κάθε μέσο επιδιώκεται να διασπαρθεί στην Ιταλία επ' ευκαιρία της λεγόμενης επιδημίας του κορωνοϊού βρίσκεται στην ίδια την ιδέα της μετάδοσης [της μολυσματικής ασθένειας], στην οποία ερείδονται και τα εξαιρετικά μέτρα έκτακτης ανάγκης που υιοθετήθηκαν από την κυβέρνηση.[1]

Ο Γιώργος Τσιμουρής είναι κοινωνικός ανθρωπολόγος, διδάσκων στο Τμήμα της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου.

Η πρόταση κλειδί του μεγάλου στοχαστή αφορά τις «συνέπειες του πανικού που με κάθε μέσο επιδιώκει [η κυβέρνηση] να διασπείρει για λόγους διακυβέρνησης», όπως προκύπτει και από αυτό το κείμενο του αλλά και απ' την διαχρονική του θέση του ότι η εξουσία δεν επιδιώκει να επιβάλλει την τάξη (την ίαση στην προκειμένη περίπτωση) αλλά να κυβερνήσει δια μέσου της αταξίας και της κατάστασης εξαίρεσης που στην συνέχεια κανονικοποιείται. Κατά συνέπεια το ζητούμενο απ' τη σκοπιά της εξουσίας είναι ο έλεγχος δια του πανικού καθώς όπως διευκρινίζει λίγο παρακάτω, «ακόμη πιο θλιβεροί και από τους περιορισμούς της ελευθερίας που εμπεριέχονται στα μέτρα είναι, κατά τη γνώμη μου, ο εκφυλισμός και οι αλλοιώσεις των ανθρώπινων σχέσεων, που μπορούν να προκύψουν από αυτά» (ο.π.).

Οι προκλητικές αυτές απόψεις όπως θεωρήθηκαν, με δεδομένο μάλιστα ότι η Ιταλία είναι απ' τις χώρες που επλήγησαν περισσότερο απ' την φονική πανδημία, προκάλεσαν θύελλα αντιδράσεων, κάποιες από αυτές μετριοπαθείς και με χιούμορ, όπως αυτή του Jean-Luc Nancy που υποστήριξε με νόημα πως αν ως φίλος του Agamben τον είχε ακούσει και δεν είχε κάνει εγχείρηση καρδιάς θα είχε πεθάνει,[2] και κάποιες άλλες εξοργισμένες, όπως αυτή του νεοφώτιστου Christiaens[3] που τοποθέτησε τον Agamben στην ίδια όχθη με τον Donald Trump και τον Boris Jonhson ως προς την αδιαφορία για τη δημόσια υγεία.

Παρατηρώντας την κατάσταση και τις σχετικές συζητήσεις από μια χώρα όπως η Ελλάδα, στην οποία η «αόρατος χειρ της [νεοφιλελεύθερης] αγοράς» έχει αποσυνθέσει τα συστήματα δημόσιας υγείας, τείνω να πάρω σοβαρά τους ισχυρισμούς του Agamben καθώς τα ερωτήματα ως προς τις ελλείψεις των δομών δημόσιας υγεία περιθωριοποιούνται ακόμα και δια της αυτολογοκρισίας. Η στάση μου αυτή ενισχύεται περαιτέρω απ' το γεγονός ότι η αποδυνάμωση του κοινωνικού κράτους με την ευκαιρία της πρόσφατης οικονομικής κρίσης συνοδεύτηκε με την ενίσχυση των μηχανισμών του κατασταλτικού κράτους σε συνδυασμό με την ενίσχυση των ιδεολογικών κρατικών μηχανισμών αναγκαίων για τον διαρκή καλλωπισμό της εξουσίας.

Όπως συνέβη και με την πρόσφατη οικονομική κρίση, τα ΜΜΕ συνέβαλλαν γενναιόδωρα στην καλλιέργεια της ατομικής ευθύνης και της προσωπικής ενοχής ως προς την προστασία απ' την πανδημία, παρακάμπτοντας το θέμα των αποδεκατισμένων υπηρεσιών υγείας και τις ελλείψεις ως προς το προσωπικό και τον εξοπλισμό καθώς και την προστασία του προσωπικού πρώτης γραμμής. Με παρόμοιο τρόπο εξαφανίστηκαν απ' την δημόσια συζήτηση οι άνθρωποι που ήταν αναγκασμένοι να εργάζονται κατά την διάρκεια της πανδημίας παραβιάζοντας την καραντίνα, είτε γιατί αδυνατούσαν να επιβιώσουν μ' άλλο τρόπο, είτε γιατί κάλυπταν πάγιες ανάγκες που ήταν αδύνατο να ακυρωθούν ή να αναβληθούν όπως καταστήματα τροφίμων, εργαζόμενοι στην υγεία, στην καθαριότητα κλπ. Την ίδια τακτική, της «ευγενούς παράκαμψης» κράτησαν τα ελεγχόμενα απ' το κράτος ΜΜΕ και ως προς το θέμα της λειτουργίας των εκκλησιών και την μεταδοτικότητα του ιού δια της «θείας κοινωνίας».

Αντίθετα, την ίδια στιγμή είδαμε να αναπτύσσεται με ολοκληρωτικό τρόπο το κίνημα «μένουμε στο σπίτι», εξατομικεύοντας την ευθύνη για εκείνους που παραβίαζαν την καραντίνα ακόμα και όταν οι λόγοι της παραβίασής της ήταν αδήριτοι, ή άγνωστοι. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα κάποιοι απ' τους ίδιους τους πολίτες να αναλάβουν τον ρόλο της αστυνομίας, όπως το παράδειγμα της αστυνομίας των μπαλκονιών στην Ισπανία[4] ή την υπερβολική κριτική που αναπτύχθηκε στα κοινωνικά δίκτυα για την παράβαση της καραντίνας, με την βοήθεια και της δια-

σποράς ψευδών ειδήσεων. Παρόμοιες αντιδράσεις φαίνεται να δικαιολογούν τους ισχυρισμούς του Agamben για τον «εκφυλισμό και τις αλλοιώσεις των ανθρώπινων σχέσεων, που μπορούν να προκύψουν απ' τα μέτρα». Όπως η συνέχεια έδειξε, η καλλιέργεια της απομόνωσης και της «ανθρωποφοβίας» ως το κύριο μέσο ελέγχου της νόσου, εκτός από την καθιέρωση της καχυποψίας για τον πλησίον, προσανατόλισε την συζήτηση περί προστασίας στο ατομικό επίπεδο και στην ατομική ευθύνη, παρακάμπτοντας την υποχρέωση του κράτους για ενίσχυση των υγειονομικών δομών, τον έλεγχο σε μεγάλα δείγματα πληθυσμό, την ανυπαρξία των τεστ κ.λπ.

Θα μπορούσε ίσως να διαφωνήσει κανείς ως προς την έμφαση με την οποία διατυπώθηκε το επιχείρημα του Agamben αλλά θα ήταν δύσκολο να διαφωνήσει ως προς την ουσία του όταν ισχυρίζεται ότι επιβολή του περιορισμού «κατ' οίκον» και η αποστέρηση απ' τους πολίτες των θεμελιωδών κοινωνικών λειτουργιών ανάμεσα στις οποίες το δικαίωμα της συνάθροισης και της φυσικής επαφής καθιέρωσε συναινετικά την προτεραιότητα της «γυμνή ζωής», δηλαδή της ζωής ως βιολογικής ύπαρξης σε βάρος της κοινωνικής και πολιτικής διάστασης της ζωής. Το γεγονός ότι και πάλι εξαιρέθηκαν από το επιθετικό ενδιαφέρον του κράτους για την προστασία της ζωής οι συνήθεις «γυμνές ζωές», δηλαδή οι πρόσφυγες, οι μετανάστες[5], οι φυλακισμένοι[6] και οι άστεγοι, αλλά και εργαζόμενοι σε εργοστάσια, δείχνει την αυθαιρεσία του ηγεμόνα ως προς την ενίσχυση των εξαιρέσεων που υπήρχαν και πριν το γενικευμένο πανικό της επιδημίας.

Όπως είναι ο κανόνας, σε συνθήκες έκτακτης ανάγκης που ορίζονται μονομερώς απ' τον ηγεμόνα σύμφωνα και με την προσέγγιση του Carl Schmitt, η βιοπολιτική μπορεί να μετατραπεί εύκολα σε θανατοπολιτική ενώ την ίδια στιγμή η συνθήκη του γενικευμένου πανικού αποπροσανατολίζει το βλέμμα μας απ' την ηθική και πολιτική ευθύνη του ηγεμόνα που παραβιάζει την μια μετά την άλλη τις συνταγματικές δεσμεύσεις του δια της εξαίρεσης, με βάση το ηθικό έρεισμα της προστασίας της υγείας του συνολικού πληθυσμού. Εξάλλου, η επιβολή μέτρων για την προστασία της υγείας του πληθυσμού δεν αντιφάσκει καθόλου με την εμπέδωση του φόβου και εξ αυτού, του καθεστώτος διαρκούς ελέγχου στον ίδιο πληθυσμό. Αντίθετα, η επιβολή υγειονομικών μέτρων με σκοπό την προστασία του πληθυσμού δεν μπορεί να διαχωριστεί απ' τον έλεγχο του πληθυσμού αλλά αποτελεί και την ουσία της βιοπολιτικής σύμφωνα με την Φουκοϊκή προσέγγιση[7] και όχι μοναδικά σύμφωνα μ' αυτή. Η αποτελεσματικότητα με την οποία χώρες όπως η Ν. Κορέα και η Κίνα αντιμετώπισαν την επιδημία αφορά την ταχεία δυνατότητα χρήσης των προσωπικών δεδομένων και των πάσης φύσεως επαφών των πολιτών τους 'για το καλό τους', αυτή τη φορά και για τον έλεγχό τους στο μέλλον.

Με παρόμοιο τρόπο αλλά κάπως εσπευσμένα ο Ορμπάν, γνωστός μέχρι τώρα για τις ακροδεξιές του απόψεις και για τα δρακόντεια και παράνομα για το Διεθνές Δίκαιο μέτρα επιτήρησης των συνόρων από τους πρόσφυγες, κατάφερε να εγκρίνει στο ουγγρικό κοινοβούλιο το νομοσχέδιο που δίνει την άδεια στην κυβέρνηση του Ορμπάν –αυτοκαταργούμενο ως εκ τούτου– να νομοθετεί με διατάγματα, κηρύσσοντας την χώρα σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης για αόριστο χρόνο, στο όνομα της καταπολέμησης της επιδημίας. Ο τρόπος με τον οποίο ο Ορμπάν απάντησε στις οργανώσεις υπεράσπισης των ατομικών ελευθερίων αλλά και στις ευρωπαϊκές αντιδράσεις όπως και αυτές του ΟΗΕ επιβεβαιώνει την κατάσταση εξαίρεσης για λόγους προστασίας της υγείας: «Το είπα ξεκάθαρα στους ευρωπαίους κλαψιάρηδες

ότι δεν έχω χρόνο να συζητήσω νομικά θέματα, συναρπαστικά χωρίς αμφιβολία, αλλά θεωρητικά, όταν πρέπει να σωθούν ζωές».[8] Καθόλου παράξενο βέβαια που ένας ακόμα εκλεγμένος, ακροδεξιός ηγέτης μαζί με τον Trump, και τον Ertogan, δεν έχει χρόνο να συζητήσει «θεωρητικά θέματα» που σχετίζονται με τις θεμελιώδεις ατομικές και πολιτικές ελευθερίες των πολιτών για τις ζωές των οποίων προτιμά να αποφασίζει μονομερώς και με την συνθήκη του κατεπείγοντος. Για τον Ορμπάν, η επιδημία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ευκαιρία.

Ο Agamben πολύ νωρίτερα απ' την επιδημία είχε τεκμηριώσει, ότι όλοι μας είμαστε υποκείμενοι σε μια εν δυνάμει κατάσταση εξαίρεσης. Για να το τεκμηριώσει επέλεξε παραδείγματα από πρόσφατες ιστορικές στιγμές. Η μια ήταν το «Διάταγμα του Προέδρου του Γ' Ράιχ για την προστασία του Λαού και του Κράτους», (Verordnung des Reichspräsidenten zum Schutz von Volk und Staat) της Γερμανίας, στις 28 Φεβρουαρίου του 1933,

> το οποίο ανέστελλε τα άρθρα του Συντάγματος της Βαϊμάρης που αφορούσαν τις ατομικές ελευθερίες. Το διάταγμα δεν ανακλήθηκε ποτέ, με αποτέλεσμα όλο το Γ' Ράιχ να μπορεί να θεωρηθεί, από νομικής άποψης, ως μια κατάσταση εξαίρεσης που διήρκεσε δώδεκα χρόνια. Έκτοτε, η σκόπιμη διαμόρφωση μιας διαρκούς κατάστασης εκτάκτου ανάγκης ... αναδείχθηκε σε μια από τις βασικότερες πρακτικές των σύγχρονων κρατών, ακόμα και των λεγόμενων δημοκρατικών.[9]

Το δεύτερο παράδειγμα ήταν το Guantanamo και αφορά την

> στρατιωτική διαταγή (military order) που εξέδωσε ο πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών στις 13 Νοεμβρίου 2001. Σύμφωνα με αυτή, νομιμοποιείται η «αόριστη κράτηση» (indefinite detention) και η παραπομπή σε δίκη από «στρατιωτικές επιτροπές» (military commissions) –για να μη συγχέονται με τα στρατοδικεία που προβλέπονται από το δίκαιο του πολέμου– των μη πολιτών οι οποίοι θεωρούνται ύποπτοι για συμμετοχή σε τρομοκρατικές ενέργειες.[10]

Η διαφορά ανάμεσα στον Ορμπάν και στους ευρωπαίους ηγέτες συνίσταται στο ότι οι τελευταίοι κρατούν τα προσχήματα δημοκρατικής διακυβέρνησης. Στην περίπτωση της Ελλάδας, όπως και σ' άλλες χώρες, τα σε μεγάλο βαθμό ελεγχόμενα απ' την κυβέρνηση ΜΜΕ συνέβαλλαν στην δημιουργία γενικευμένου πανικού στρώνοντας τον δρόμο για σταδιακά αυστηρότερες απαγορεύσεις των οποίων η συνταγματική τους νομιμότητα είναι συζητήσιμη απ' τους νομικούς.[11] Με τον τρόπο αυτό επιβεβαίωσαν τον Carl Schmitt σχετικά με τον προσανατολισμό του κυρίαρχου ως προ τον καθορισμό μιας κατάστασης ως κατάσταση έκτακτης ανάγκης και ότι «Η ίδια η έννομη τάξη μπορεί να αναστέλλει από μόνη της την ισχύ της ... [και περαιτέρω ότι] η εξαίρεση είναι πιο ενδιαφέρουσα από την κανονική περίπτωση».[12]

Αξίζει να σκεφτούμε ότι η νομιμοποίηση των μέτρων του περιορισμού και της ανθρωποφοβίας επιβλήθηκε στην Ελλάδα όχι μόνο δια της εξασφάλισης συναίνεσης που είχε στο επίκεντρο την υγειονομική αναγκαιότητά τους –καθώς ο καθένας μας αποτελούσε εν δυνάμει εστία μόλυνσης και απειλής κάτι που ενισχύει την προσέγγιση του Agamben με δεδομένο ότι η κατάσταση εξαίρεσης χωρίζει τους ανθρώπους δια του ρευστού φόβου– αλλά και με το μπλοκάρισμα των απόψεων που αφορούσαν τις ευθύνες του νεοφιλελεύθερου κράτους για την κατάσταση στα νοσοκομεία, τις ελλείψεις εξοπλισμού και μέσων προστασίας, τις επισφαλείς συνθήκες εργασίας του νοσηλευτικού προσωπικού που οδήγησαν σε αυτοκτονίες

των νοσηλευτριών στη γειτονική Ιταλία. Στο ίδιο «καθεστώς αλήθειας» εντάσσεται και η απουσία μιντιακού ενδιαφέροντος για τους πρόσφυγες, τους φυλακισμένους, τους άστεγους, και τις κοινωνικές ομάδες που ήταν σε κατάσταση εξαίρεσης επ' αόριστον πριν την επιδημία που ενισχύθηκε απ' την επιβολή των μέτρων.[13]

Όπως συχνά συμβαίνει με τα μεγάλα, επίμονα και διαρκή κοινωνικά προβλήματα, απουσίασαν από την δημόσια συζήτηση οι αιτίες που ενδεχόμενα προκάλεσαν την θανατηφόρα επιδημία, κάτι που για παράδειγμα συμβαίνει συστηματικά και με το προσφυγικό. Αν και στον επιστημονικό κόσμο οι ανησυχίες σχετικά με τις επιπτώσεις της υπερθέρμανσης του πλανήτη –της αυξημένης εκπομπής του άνθρακα, της διαρκούς υποβάθμισης του περιβάλλοντος[14] και της βιομηχανοποιημένης αγροτικής παραγωγής όπως τονίζει ο Harvey που «δεν επενδύει ποτέ στην πρόληψη»–[15] στην δημόσια υγεία είναι έντονες και καθόλου νέες, δεν φαίνεται να απασχόλησαν τους δημοσιογράφους και πολλούς άλλους ειδικούς που κλήθηκαν να σχολιάσουν επιστημονικά τους λόγους εμφάνισης της νέα επιδημίας.

Τέλος, η αοριστία τόσο ως προς την διάρκεια των μέτρων –θυμίζω ότι όταν πάρθηκαν τα μέτρα, οι εγκεκριμένοι ειδικοί μιλούσαν για περίπου 2-3 εβδομάδες καραντίνα– όσο και προς το αυστηρότητα των περιορισμών, σε συνδυασμό με την χρήση μιας γλώσσας εμπόλεμης κατάστασης, μας υπενθυμίζουν ότι η κατάσταση εξαίρεσης μπορεί να επεκταθεί αόριστα και ως προς το χρόνο και ως προς την ένταση καθορίζοντας διαρκώς νέες υγειονομικές ζώνες απομόνωσης και την καθιέρωση νέων μορφών «βιολογικών υποκατηγοριών πολιτών»,[16] ή ενισχύοντας τις παλιές. Κατηγορίες δηλαδή σε αόριστη απομόνωση λόγω της επικινδυνότητάς τους στην υγεία των πολιτών.

Κάτι τέτοιο μας υπενθυμίζει ο Agamben σ' ένα απ' τα τελευταία κείμενά του, υποστηρίζοντας ότι μπορεί να έχει απρόβλεπτες συνέπειες σ' ότι αφορά το πλαίσιο της κοινωνικότητας, την διάρρηξη των συλλογικοτήτων και τις νέες μορφές εκπαίδευσης και εργασίας.[17] Μέχρι τότε, ο γενικευμένος πανικός, η αναγκαιότητα του οποίου έχει αμφισβητηθεί όχι μόνο φιλοσοφικά αλλά και από επιδημιολόγους που μίλησαν για φιάσκο,[18] θα συρρικνώσει τα περιθώρια κριτικής στον ολόγυμνο ηγεμόνα καθιστώντας την γύμνια του αόρατη μέχρις ότου βρεθεί ο «αναθεματισμένος» αυτός που έχει «εγκαταλειφθεί»[19] απ' τον κυρίαρχο, να αναφωνήσει ότι «ο βασιλιάς είναι γυμνός». Μέχρι τότε, αξίζει να αναστοχαστούμε πάνω στην διατύπωση του φιλόσοφου ότι «Ακόμη πιο θλιβεροί και από τους περιορισμούς της ελευθερίας που εμπεριέχονται στα μέτρα είναι, κατά τη γνώμη μου, ο εκφυλισμός και οι αλλοιώσεις των ανθρώπινων σχέσεων, που μπορούν να προκύψουν από αυτά»[20] μετά το τέλος της πανδημίας.

Όπως οι Lancione & AbdouMaliq (2020) υποστηρίζουν,[21] ακολουθώντας το ερμηνευτικό παράδειγμα των Deleuze & Guattari (1977), «οι συναισθηματικές ικανότητες των [υγειονομικών] μέτρων θα μπορούσαν να τροφοδοτήσουν υποκειμενικότητες που όχι μόνο επιθυμούν την καταπίεσή τους αλλά την επιζητούν στο όνομα της ασφάλειας».[22] Φυσικά όλα αυτά δεν είναι νέα, αλλά μαζί την Ισλαμοφοβία και τον κίνδυνο τρομοκρατίας στο πρόσωπο του Μουσουλμάνου πρόσφυγα, δημιουργούν, στο όνομα της υγειονομικής προστασίας, ένα νέο πεδίο δράσης που οδηγεί δια της ασφαλειοποίησης στον περιορισμό των πολιτικών ελευθεριών και στη λιτότητα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. https://www.alterthess.gr/content/molynsi-toy-giorgio agamben?fbclid=IwAR0CKMW8LpthINyTgoz8U1Uwd_LmypgXk_4dDMayezGH6hzcqqHmRhR-8EQ

2. http://www.journal-psychoanalysis.eu/coronavirus-and-philosophers/

3. https://criticallegalthinking.com/2020/03/26/must-society-be-defended-from-agamben/?fbclid=IwAR3uavv5debERNzuPkKI1ETozp5vpEBU5ZyTEHRsBgUh_ETNKVeJu7Uwfqw

4. https://www.in.gr/2020/03/28/world/koronaios-astynomia-ton-mpalkonion-pairnei-nomo-sta-xeria-tis-akraies-symperifores/

5. https://www.huffingtonpost.gr/entry/menoeme-spiti-covid-19-kai-to-prosfeyiko-zetema-sten-ellada_gr_5e81c36fc5b6cb9dc1a38cd7?ncid=other_facebook_eucluwzme5k&utm_campaign=share_facebook&fbclid=IwAR3_rAdZQ8iuQZ-y0Y89hAPdriaYmt2IeI6EMzBejCMd8LxHiOfqyiDmcKE

6. https://omniatv.com/853459927?fbclid=IwAR0J4GOmIhGls2q5PpQ-vY24jZs-XrJJE-XGeDETE5P1_jk3dcyk_xesEJ0

7. Foucault, M. 2016. Abnormal. Lectures at the College de France 1974-1975. Verso.

8. https://www.kathimerini.gr/1071496/article/epikairothta/kosmos/ypere3oysies-stis-paryfes-syntagmatikhs-ektrophs-gia-thn-kyvernhsh-ormpan?fbclid=IwAR206PobG-Tija-SkDuirfg_PG2rqrQJ98GgfZzBwblA-JMlcI5xm5WhYoO0

9. Giorgio Agamben, *Κατάσταση εξαίρεσης. Όταν η «έκτακτη ανάγκη» μετατρέπει την εξαίρεση σε κανόνα*, μτφρ. Μαρία Οικονομίδου, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2007, σ. 13.

10. *Στο ίδιο*, σ. 15.

11. https://www.efsyn.gr/node/236348

12. «Πολιτική θεολογία - Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας» (πρώτη έκδοση, 1922), μτφρ. Παναγιώτης Κονδύλης, εκδ. Λεβιάθαν, Αθήνα, 1994.

13. Για μια ανάλυση της εξέγερσης στις φυλακές της Ιταλίας δες, Lancione, M & AbdouMaliq, S. 2020. Bio-austerity and Solidarity in the Covid-19 Space of Emergency-Episode One. Journal of Society and Space.

14. http://davidharvey.org/2020/03/anti-capitalist-politics-in-the-time-of-covid-19/

15. Rob Wallace, 2020, *Big Farms Make Big Flu: Dispatches on Influenza, Agribusiness and the Nature of Science*, στο περιοδικό *Marx21*, https://alertacomunista.wordpress.com/2020/03/16/coronavirus-agribusiness-risk-millions-deaths/?fbclid=IwAR2cfw5fX8U_ewqifBKVKaCVV4AqVEcWxW8pILYxUWcf139Hm6TmaZ9NHz8

16. Sparke, M. 2017. Austerity and the embodiment of neoliberalism as ill-health: Towards a theory of biological sub-citizenship. Social Science & Medicine, 187, 287-295. https://doi.org/10.1016/j.socsci med.2016.12.027

17. https://www.lemonde.fr/idees/article/2020/03/24/giorgio-agamben-l-epidemie-montre-clairement-que-l-etat-d-exception-est-devenu-la-condition-normale_6034245_3232.html

18. https://www.statnews.com/2020/03/17/a-fiasco-in-the-making-as-the-coronavirus-pandemic-takes-hold-we-are-making-decisions-without-reliable-data/?fbclid=IwAR0HcQI9C1hyZ05974lhsXaU9yG-PQTceRqSV9yIvsG_Ge7AWNe6LPeoyosg

19. Είναι οι όροι που χρησιμοποιεί ο Agamben γι' αυτούς που τοποθετούνται στην κατηγορία της εξαίρεσης, Giorgio Agamben, *Homo Sacer – Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφρ. Παναγιώτης Τσιαμουράς, επιμέλεια-επίμετρο, Γιάννης Σταυρακάκης, Scripta, Αθήνα 2005, σελ. 57-58.

20. https://www.alterthess.gr/content/molynsi-toy-giorgio-agamben?fbclid=IwAR0CKMW8LpthINyTgoz8U1Uwd_LmypgXk_4dDMayezGH6hzcqqHmRhR-8EQ

21. https://www.societyandspace.org/articles/bio-austerity-and-solidarity-in-the-covid-19-space-of-emergency

22. Deleuze, G., & Guattari, F. (1977). *Anti Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*. Penguin Books.

Συγγραφέας

ΡΑΝΙΑ ΚΑΛΑΝΤΖΗ

Σκέψεις για την πανδημία

Η πανδημία του κορωνοϊού και ο συνακόλουθος εγκλεισμός μας, αναπόφευκτα οδηγεί σε μία σειρά από ερωτήματα, σκέψεις και προβληματισμούς.

Η ανησυχία και ο προβληματισμός έχουν να κάνουν με τον φόβο της ασθένειας, την αγωνία της καθημερινής επιβίωσης (για μεγάλο αριθμό συνανθρώπων μας), την ανασφάλεια για την επόμενη, μετά-κορωνοϊό, ημέρα, το άγχος για την οικονομική κρίση που θα ακολουθήσει ως συνέπεια της κοινωνικής απομόνωσης αλλά και για τα ίχνη που θα αφήσει αυτή η περιπέτεια στην κοινωνική μας ζωή. Και μετά υπάρχουν σκέψεις και διερωτήσεις για τα ζητήματα της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων σε μία περίοδο έκτακτης ανάγκης αλλά και για το θέμα της βιο-εξουσίας και της βιο-πολιτικής, αφού, όπως γράφει ο Bruno Latour σε πρόσφατο άρθρο του «...παραμένοντας παγιδευμένοι στο σπίτι, ενώ έξω υπάρχει μόνο η ανάπτυξη των δυνάμεων της αστυνομίας και η φασαρία των ασθενοφόρων, παίζουμε συλλογικά σε μια καρικατούρα της έννοιας της βιο-πολιτικής που φαίνεται να έχει έρθει κατ' ευθείαν από διάλεξη του Michel Foucault».[1] Η πανδημία επιδρά σαν καταλύτης στην «γυμνή», οικογενειακή, οικονομική και κοινωνική ζωή μας.

Είναι ο ιός ταξικός;

Ο ιός από μόνος του δεν κάνει διακρίσεις, αλλά εμείς οι άνθρωποι συχνά κάνουμε, επηρεαζόμενοι από εθνικιστικές, ρατσιστικές ή ξενοφοβικές αντιλήψεις. Επιπλέον, οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες οδηγούν σε διαφοροποιήσεις της ευαλωτότητας σε πρώτη φάση και διακρίσεις στους τρόπους αντιμετώπισης της ασθένειας στην συνέχεια.

Ελπίζοντας σε ένα εμβόλιο, αυτό που θα πρέπει να μας προβληματίσει είναι αν θα αφήσουμε την ελεύθερη αγορά να αποφασίσει τους τρόπους που θα αναπτυχθεί και θα διανε-

---

Η Ράνια Καλαντζή είναι εκπαιδευτικός, Γενική Διευθύντρια της Σιβιτανίδειου Δ.Σ.Τ.Ε.

μηθεί το εμβόλιο ή κάποια πιθανή θεραπεία Μήπως στο πλαίσιο της παγκόσμιας ανησυχίας για την υγεία πρέπει να υπερβούμε επιτέλους την λογική της αγοράς αυτή τη στιγμή; Εάν η διεθνής επιστημονική κοινότητα επιτύχει στην προσπάθεια της να δημιουργήσει εμβόλιο, σε αυτό θα πρέπει να έχουν πρόσβαση όλοι/ες είτε έχουν τα απαραίτητα χρήματα ή όχι – είτε έχουν τα απαραίτητα έγγραφα ή όχι.

Της γράφει η Butler «μέσα από μία συλλογική επιθυμία για ριζοσπαστική ισότητα θα μπορούσαμε να ξανα-φανταστούμε τον κόσμο της σαν έναν κόσμο στον οποίο συναντηθήκαμε για να επιμείνουμε ότι τα υλικά που απαιτούνται για τη ζωή, συμπεριλαμβανομένης της ιατρικής περίθαλψης, θα είναι εξίσου διαθέσιμα σε όλους ανεξάρτητα από το ποιοι είμαστε ή αν διαθέτουμε οικονομικά μέσα».[2]

«Ανοιχτή» Επιστήμη

«Η πανδημία COVID-19 αυξάνει την επίγνωσή μας για τη σημασία της επιστήμης, τόσο στην έρευνα όσο και στη διεθνή συνεργασία. Η παρούσα κρίση αναδεικνύει επίσης τον επείγοντα χαρακτήρα της ενίσχυσης ανταλλαγής πληροφοριών μέσω της Ανοικτής επιστήμης. Έφτασε η ώρα να δεσμευτούμε όλοι μαζί», δήλωσε ο Γενικός Διευθυντής UNESCO , Audrey Azoulay. Η δήλωση έγινε σε συνάντηση που διοργάνωσε η UNESCO με υπουργούς και εκπροσώπους κυβερνήσεων 122 χωρών για να προωθήσει την ανοιχτή επιστήμη και να ενισχύσει την συνεργασία στην αντιμετώπιση του COVID-19. Ο Γενικός Διευθυντής της UNESCO, κάλεσε τις κυβερνήσεις να ενισχύσουν την επιστημονική συνεργασία και να ενσωματώσουν την Ανοικτή επιστήμη, στα ερευνητικά τους προγράμματα για να αποτρέψουν ή να μετριάσουν τις παγκόσμιες κρίσεις. Η Ανοιχτή Επιστήμη είναι ένας μετασχηματιστής για την αντιμετώπιση των ανισοτήτων και την μείωση του χάσματος της γνώσης μεταξύ των χωρών αλλά και για γρήγορες και αξιόπιστες επιστημονικές λύσεις αφού επιτρέπει την ελεύθερη πρόσβαση σε επιστημονικά δεδομένα, ερευνητικά ευρήματα, εκπαιδευτικούς πόρους και ερευνητικές εγκαταστάσεις.

«Ο διαμοιρασμός των δεδομένων βοηθά στο να μην γίνονται ανούσιες επαναλήψεις κλινικών δοκιμών και αυξάνει τη διαφάνεια σε εποχές που είναι περισσότερο από ποτέ αναγκαία. Θα πρέπει να είμαστε εξαιρετικά προσεκτικοί γιατί αυτή την στιγμή, επιστήμονες και εταιρείες λειτουργούν υπό ασφυκτική πίεση χρόνου. Η πίεση αυτή έχει και σοβαρές παρενέργειες: την κακής ποιότητας επιστήμη. Η ανοικτότητα μας βοηθάει να προστατευτούμε από την κακής ποιότητας επιστήμη»[3] αναφέρει σε συνέντευξη του ο Γ. Παπανικολάου, Επίκουρος Καθηγητής Παθοφυσιολογίας στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

Ιοί, επιδημίες και πανδημίες

Οι υγειονομικές κρίσεις και οι πανδημίες δεν είναι κάτι καινούργιο στην ανθρώπινη ιστορία. Ακόμη και στις αρχές του 21ου αιώνα είχαμε την εμφάνιση σοβαρών επιδημιών και πανδη-

μιών, όπως ο SARS1, ο H1N1 και ο Ebola. (Ειδικά ο Ebola ήταν ιδιαίτερα θανατηφόρος αφού το 50% των ασθενών κατέληγαν).

Το θέμα της έξαρσης των ζωονοσογόνων ιών στην αυγή του αιώνα μας δεν απασχόλησε όσο θα έπρεπε, πολιτικούς και επιστημονικούς θεσμούς –παρότι υπήρχαν αρκετές επίμονες αλλά μεμονωμένες φωνές– γιατί μέχρι τότε δεν δημιουργούσε προβλήματα στον παγκόσμιο Βορρά. Τα τελευταία 50 χρόνια, 300 νέοι παθογόνοι παράγοντες έχουν αναδυθεί. Η Μη Κυβερνητική Οργάνωση EcoHealth Alliance,[4] σε έρευνα της κατέληξε στο συμπέρασμα ότι έχουμε μια αύξηση των γεγονότων μετάδοσης ιών από ζώα στον άνθρωπο, δύο έως τρεις φορές περισσότερο απ' ότι 40 χρόνια πριν. Και αυτό οφείλεται στην τεράστια αύξηση του ανθρώπινου πληθυσμού αλλά και στην επέκταση του ανθρώπου σε περιοχές άγριων ζώων. Δημιουργούνται νέες ασθένειες επειδή ένα παγκοσμιοποιημένο και αμοραλιστικό μοντέλο γεωργίας, κτηνοτροφίας και παραγωγής τροφίμων εισβάλλει στον οικολογικό βιότοπο άλλων ειδών και χρησιμοποιεί ζώα και φυτά χωρίς σεβασμό για την ακεραιότητα και την υγεία τους. Η αντιμετώπιση της γης και των όντων της ως πρώτης ύλης για εκμετάλλευση και για κέρδη δημιουργεί έναν κόσμο που συνδέεται με ασθένειες.

Ο ιός Ebola που μεταδόθηκε από ζώα (νυχτερίδες) σε ανθρώπους (και στην συνέχεια εξαπλώθηκε στον ανθρώπινο πληθυσμό μέσω μετάδοσης από άνθρωπο σε άνθρωπο) στο διάστημα 2014-16 σκότωσε περισσότερους από 11.000 ανθρώπους στη Δυτική Αφρική. Σήμερα οι επιστήμονες έχουν συνδέσει αυτό το ξέσπασμα της επιδημίας με την ταχεία αποψίλωση των δασών.[5] Η αποψίλωση των δασών έχει σκοπό να καταστεί η γη διαθέσιμη για άλλες χρήσεις, όπως η γεωργική και αγροτική επέκταση, ο αστικός σχεδιασμός και οι εξορυκτικές βιομηχανίες. Χιλιάδες είδη άγριας ζωής βασίζονται στα ευαίσθητα οικοσυστήματα που δημιουργούνται από τα βιολογικά πλούσια περιβάλλοντα των δασών. Η αποψίλωση των δασών και η καταπάτηση τους από τον άνθρωπο εκτοπίζει αυτά τα είδη από το «σπίτι» τους και αυξάνει την αλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπων και ζώων, αυξάνοντας συγχρόνως και την πιθανότητα μετάδοσης ασθενειών (όπως έχουμε δει από τον αριθμό των ιών της Nipah, της γρίπης των πτηνών, του Ebola και του SARS)

Υπάρχει μια ισορροπία μεταξύ των ζώων, των ιών και των βακτηριδίων και αυτό αλλάζει όταν αποψιλώνεται ένα δάσος υποστηρίζει ο John E. Fa, καθηγητής βιοποικιλότητας και ανθρώπινης ανάπτυξης στο πανεπιστήμιο Manchester Metropolitan του Ηνωμένου Βασιλείου και σημειώνει : «Ενώ οι περιοχές με έντονη δασική έκταση δεν είναι ιδιαίτερα ευνοϊκές για πυκνούς πληθυσμούς ανθρώπων, όταν αυτές οι περιοχές ανοίγουν για γεωργικούς ή άλλους σκοπούς, περισσότεροι άνθρωποι θα βρίσκονται στην περιοχή. Αυτό σημαίνει ότι οι πιθανότητες και οι μηχανισμοί μόλυνσης αυξάνουν».[6]

Συνεπώς υπάρχουν περιπτώσεις και μελέτες από προηγούμενες πανδημίες, από τις οποίες μπορούμε να αντλήσουμε διδάγματα και να μάθουμε πως μπορούμε να αποτρέψουμε αναδυόμενες επιδημίες αντιμετωπίζοντας με σεβασμό τα οικοσυστήματα.

Υγειονομική κρίση και κλιματική κρίση

Ο Bruno Latour υποστηρίζει ότι η σημερινή υγειονομική κρίση θα πρέπει να μας υποκινήσει να προετοιμαστούμε για την κλιματική κρίση.

Το CNN επισημαίνει ότι ένα από τα απροσδόκητα αποτελέσματα της καραντίνας στην επαρχία Hubei της Κίνας είναι η οικολογική επούλωση: ο μέσος όρος των «ημερών καλής ποιότητας αέρα» αυξήθηκε κατά 21,5% τον Φεβρουάριο, ενώ και άλλα μέσα ενημέρωσης έχουν αναφερθεί στο «ακούσιο κέρδος» του κορωνοϊού, στον τρόπο με τον οποίο ο ιός «περιορίζει τις εκπομπές άνθρακα» και ακόμη και ποιες κλιματικές αλλαγές μπορεί να μας διδάξει η καταπολέμηση του COVID-19. Φυσικά η λύση στην περιβαλλοντική κρίση δεν είναι η κοινωνική απομόνωση αλλά η αλλαγή παραδείγματος στον τομέα της οικονομίας

Η κατάσταση έκτακτης ανάγκης για την υγεία που προκαλεί ο κορωνοϊός συνδέεται με το πρόβλημα της εξαφάνισης ειδών και με την κλιματική κρίση. Όλες οι περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης συνδέονται με ένα οικονομικό μοντέλο που βασίζεται στην απεριόριστη απληστία και στην ψευδαίσθηση της απεριόριστης ανάπτυξης που συστηματικά παραβιάζει τα πλανητικά όρια. Θα πρέπει να βρούμε προτάσεις αλλαγής αυτού του μοντέλου αποφεύγοντας βραχυπρόθεσμες στρατηγικές που στόχο έχουν να αλλάξουν όσο γίνεται λιγότερα μέχρι να φτάσουμε στην επόμενη κρίση.

Έν κατακλείδι (;)

Υπάρχει ο κίνδυνος, το μοντέλο της κοινωνικής απομόνωσης που απαιτείται σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης για την υγεία και οι σχετικοί περιορισμοί να παγιώσουν ένα μόνιμο κλίμα φόβου και εσωστρέφειας

Ο αναστοχασμός μέσα στην απομόνωση και η συνειδητοποίηση της ανάγκης αλλά και του πλούτου επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης με τον/ην Άλλο/η, μπορεί και πρέπει να οδηγήσει στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και σε εκδηλώσεις αλληλεγγύης και συνεργασίας. Η ατομική ευθύνη είναι απαραίτητη σε περιόδους κρίσης αλλά ακόμη πιο απαραίτητη είναι η παρέμβαση της οργανωμένης πολιτείας. Χρειάζεται να υπάρχει πίεση προς τις κυβερνήσεις ώστε να προχωρήσουν σε αποφάσεις που θα στηρίζουν τα δημόσια συστήματα υγείας. Να υπάρξει καθολική υγειονομική περίθαλψη και διακρατικές πολιτικές στον τομέα της υγείας που θα δεσμεύονται στο αίτημα της συνεργασίας και της ίσης μεταχείρισης των ανθρώπων.

Οι εμπειρίες από την τηλε-εργασία και την τηλε-εκπαίδευση, μπορούν να χρησιμοποιηθούν, όταν όλα αυτά τελειώσουν, προς όφελος των ατόμων με αναπηρία, των εγκύων και όλων όσων αντιμετωπίζουν προβλήματα μετακίνησης. Μια προσέγγιση συστημάτων για την υγειονομική περίθαλψη σε περιόδους κρίσης του κορωνοϊού θα αντιμετωπίζει όχι μόνο τον ιό αλλά και τον τρόπο διάδοσης των νέων επιδημιών. Χρειάζεται επίσης να αντιμετωπισθούν οι συνθήκες συν-νοσηρότητας που σχετίζονται με τις μη μεταδοτικές χρόνιες ασθένειες (τα περίφημα υποκείμενα νοσήματα) που σε μεγάλο βαθμό προκαλούνται από διατροφικές συ-

νήθεις που προωθούν τα μεγάλα βιομηχανοποιημένα συστήματα διατροφής. Τέλος κατανοώντας τους δεσμούς μεταξύ της εμφάνισης νόσων που ξεκινούν από ζώα και της περιβαλλοντικής κρίσης, θα πρέπει επιτέλους οι κυβερνήσεις να πάρουν σοβαρές αποφάσεις για την προστασία του περιβάλλοντος.

Εν κατακλείδι, χρειάζεται να αντισταθούμε στα συστήματα που προκαλούν ασθένειες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. https://critinq.wordpress.com/2020/03/26/is-this-a-dress-rehearsal/

2. https://www.versobooks.com/blogs/4603-capitalism-has-its-limits

3. https://www.pressenza.com/el/2020/04/giorgos-papanikolaou-i-anoixtotita-mas-prostatevei-apo-tin-kakis-poiotitas-epistimi/

4. https://www.ecohealthalliance.org/

5. «Λόγω γεγονότων όπως η αποψίλωση των δασών και η καταστροφή των φυσικών οικοσυστημάτων, ο ιός έρχεται σε επαφή με τον άνθρωπο και είναι έτοιμος να ξεκινήσει»,6 λέει ο Δρ Heinz Feldmann, Επικεφαλής του Εργαστηρίου Ιολογίας στο Εθνικό Ινστιτούτο Αλλεργίας και Λοιμωδών Νόσων, στο Μέριλαντ των Ηνωμένων Πολιτειών. https://newint.org/features/web-exclusive/2018/04/10/deforestation-ebola-outbreak

7. https://forestsnews.cifor.org/63478/human-deforestation-activities-link-bats-to-ebola-outbreaks?fnl=en

ΛΕΑΝΔΡΟΣ ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Ιικές Οικονομίες

Στην Πόλα

> Καταστροφή είναι το παρελθόν που διαλύεται. Αναστροφή είναι το μέλλον που σμίγει. Ιδωμένη από τη μεριά της ιστορίας, η απόκλιση αγγίζει κρίσιμα μεγέθη. Από τη μεριά του μάτριξ, η κρίση είναι μια σύγκλιση που παραγνωρίζεται από το ανθρώπινο είδος.
>
> Sadie Plant και Nick Land (1994)

> Μόνο ο πόλεμος επιτρέπει να δοθεί ένας στόχος στα μαζικά κινήματα [...] Έτσι ορίζεται η κατάσταση πραγμάτων από την πλευρά της πολιτικής. Από την πλευρά της τεχνικής η κατάσταση ορίζεται ως εξής: μόνο ο πόλεμος μπορεί να κινητοποιήσει όλα τα τεχνικά μέσα του παρόντος, με ταυτόχρονη διατήρηση των σχέσεων ιδιοκτησίας.
>
> Walter Benjamin (1936)

Απορία

Δεν εξετάζω την πανδημία της Covid-19, ως την έξαρση μιας ασθένειας που προσβάλλει τον ανθρώπινο οργανισμό, και από την οποία αυτός οφείλει να προστατευτεί.

Διαβάζω την επιδημία ως τον πολλαπλασιασμό της υλικότητας ενός ιού μέσα σε κανάλια βιολογικών, πληροφοριακών και επικοινωνιακών δικτύων, τεχνο-πολιτικών θεσμών και κρατικών συστημάτων. Αυτό που μάλλον επιθυμώ να διατυπώσω, είναι ότι στο βαθμό που οι ιοί χαρτογραφούνται σε δίκτυα επικοινωνίας και βάσεις δεδομένων, τότε στις «νέες» (ιικές) οικονομίες της ψηφιακής πληροφορίας, όλοι οι οργανισμοί – συμπεριλαμβανομένου του ανθρώπινου– μπορούν να αντιγραφούν και να αφομοιωθούν. Ως εκ τούτου, με το επίθετο «ιικό»

Ο Λέανδρος Κυριακόπουλος είναι Κοινωνικός Ανθρωπολόγος, υπότροφος του Κέντρου Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, και διδάσκων στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

δίνω έμφαση στους μετωνυμικούς τρόπους με τους οποίους οι ψηφιακές τεχνολογίες αναγνωρίζουν τις διαφορετικές οικονομίες κυκλοφορίας και επικοινωνίας των υποκειμένων, σχηματισμού των γονιδίων, μεταφοράς εμπορευμάτων και λήψεις πολιτικών αποφάσεων, και τις αναπροσαρμόζουν προς όφελος της τεχνο-λογικής του δικτύου και της ονομαστικοποίησης των κοινωνικών πρακτικών και ροών.

Δύο παραδείγματα είναι αυτά που με ωθούν σε αυτόν τον συλλογισμό, τα οποία μεταξύ τους φαίνονται ασύνδετα. Το πρώτο αφορά την ταχύτητα με την οποία το ένα τρίτο του παγκόσμιου πληθυσμού (πάνω από τρία δισεκατομμύρια άτομα)[1] τέθηκε σε καραντίνα (και μάλιστα χωρίς τα ποσοστά θνησιμότητας να δικαιολογούν κάτι τέτοιο), τόσο ως πολιτική απόφαση όσο και ως προς την κοινωνική αποδοχή. Το δεύτερο είναι η ετοιμότητα της υλικοτεχνικής υποδομής να υποστηρίξει, και του πολιτικού σχεδιασμού να μεταφέρει, ένα τεράστιο πλήθος από κοινωνικές και εργασιακές δραστηριότητες σε ψηφιακές πλατφόρμες. Πράγματι, μέσα σε μια εβδομάδα, μάζες ανθρώπων βρέθηκαν συνδεδεμένες στο διαδίκτυο σαν να ήταν ο κατεξοχήν τρόπος σωματικής ανταπόκρισης στη συνθήκη του «social distancing».[2]

Η όλο και πιο πυκνή διαμεσολάβηση της δημόσιας σφαίρας από τις κοινωνικές μηχανικές (posts, likes, profile building, friend requests κ.ο.κ.), καθρεφτίζει όψεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που μέχρι πρόσφατα ήταν δύσκολο να τεθούν στο πλαίσιο μιας υλικοτεχνικής υποδομής. Η δημιουργική εργασία, οι προσωπικές απόψεις, το συμβολικό στάτους, η αισθητική του εαυτού, η (έμφυλη) ταυτότητα, οι ιδεολογικές νόρμες κυκλοφορούν και συγκλίνουν στα κοινωνικά δίκτυα παράγοντας άυλη εργασία, επιθυμίες, συναισθήματα, ιδέες, κοινωνικά κινήματα – όλα μεταφρασμένα σε κεφάλαιο. Και δεδομένου ότι τα ψηφιακά ίχνη καταγράφονται ως πληροφορία και καθίστανται αντικείμενο διαχείρισης από αλγόριθμους για τις ανάγκες στατιστικών καταγραφών, εταιρικών σχεδιασμών και της ανάπτυξης νέων γενεών βιο-πληροφοριακών μέσων και τεχνολογιών, το ερώτημα για την σχέση μεταξύ: α) της απόφασης και γενικής αποδοχής της καραντίνας, και β) της αναγνώρισής της ως social distancing που αντιμετωπίζεται με τις υπηρεσίες της κοινωνικής δικτύωσης, δεν είναι ασήμαντο.

Συμβάν

Το πρώτο κρούσμα αυτού του νέου στελέχους κορωνοϊού εντοπίστηκε στην πόλη Ουχάν της Κίνας στις 12 Δεκεμβρίου 2019[3] – σε μία από τις πλέον βιομηχανοποιημένες περιοχές της πλανητικής οικονομίας, βαριά αστικοποιημένης, με εκτεταμένη μόλυνση και με χαμηλό επίπεδο ζωής – «τυπικές» συνθήκες στο χρονολόγιο της καπιταλιστικής εξέλιξης για την ανάπτυξη και εξάπλωση λοιμώδη νόσων.[4] Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ) θα αναγνωρίσει την εξάπλωσή του ιού ως πανδημία στις 11 Φεβρουαρίου 2020 και θα την ονομάσει Covid-19 (Ασθένεια του Κορωνοϊού-2019)· και την ίδια μέρα, η Διεθνής Επιτροπής για την Ταξινόμηση των Ιών θα δώσει στον ιό το όνομα, *Κορωνοϊός Σοβαρού Οξέος Αναπνευστικού Συνδρόμου Τύπου 2*· ή αλλιώς SARS-CoV-2.[5] Ο λόγος που έλαβε την ονομασία αυτή είναι η συγγένεια της γενετικής του ακολουθίας με μια σειρά σχετικών κορωνοϊών και συγκεκριμένα με τον SARS.[6] Ο SARS-CoV-2 είναι

ο έβδομος κορωνοϊός που μπορεί να προσβάλει ανθρώπους, αλλά ο τρίτος ζωονοσογόνος με οξεία συμπτώματα μετά τους SARS του 2003 και MERS του 2012.[7]

Χαρακτηριστικό γνώρισμα των κορωνοϊών (σε αντίθεση με άλλες οικογένειες ιών) είναι η μεμβράνη τους που περιβάλλεται από ένα στέμμα πρωτεϊνών – από όπου παίρνουν τον ιδιαίτερο τους τίτλο – το οποίο τους καθιστά πιο αποτελεσματικούς στον τρόπο που δρουν ως ιοί: δηλαδή στο να αφομοιώνουν το γονιδίωμα ενός ξενιστή μέσα από μηχανισμούς αντιγραφής και επανεγγραφής του κυττάρου, ενσωματώνοντας το γενετικό τους υλικό στον οργανισμό και τελικά προσβάλλοντάς τον. Η ανάπτυξη των βιοεπιστημών συνοδεύει τα εξελικτικά μονοπάτια που (σε συνθήκες εντατικοποιημένης παραγωγής) ακολουθούν προηγουμένως αβλαβή και απομονωμένα στελέχη υπέρ της λοιμογόνου ενδυνάμωσής τους. Πραγματικά, η βιολογική ερμηνευτική των ιών ως παραγόντων που επιβιώνουν με μηχανισμούς αντιγραφής του γενετικού υλικού του ξενιστή τους, ανταποκρίνεται συμβιωτικά με το παράδειγμα των νέων υπολογιστικών μέσων. Οι «Επιστήμες των Συστημάτων» και συγκεκριμένα της κυβερνητικής και της ταξινομίας, αναπτύσσονταν σε όλο τον 20ό αιώνα παράλληλα με τη γενετική (και την χαρτογράφηση των ιών), και τις τεχνολογίες των δικτύων. Αν το 1968 παρατηρήθηκε σε μικροσκόπιο για πρώτη φορά αυτό το στέλεχος ιού και του αποδόθηκε το όνομα «κορωνοϊός»,[8] το 1969 δημιουργήθηκε το ARPANET (Advanced Research Projects Agency Network) – το πρώτο ηλεκτρονικό δίκτυο που έμελλε να αποτελέσει την μήτρα του σημερινού Internet.

Η σημαντικότητα, λοιπόν, του SARS-CoV-2 έγκειται σε αυτούς τους μηχανισμούς αντιγραφής και μεταγραφής, μιμητικής και ενσωμάτωσης, διασποράς και εξάπλωσης, που τον καθιστούν σύμπτωμα της νέας «αγριότητας» και ζωοσονογόνας ταυτότητας που (θα) χαρακτηρίζουν τις επιδημίες στον 21ο αιώνα. Και αν ο SARS του 2003 έμελλε να γίνει παράδειγμα της παρατήρησης των συνθηκών μετάλλαξης των ιογενών στελεχών στα υπερ-ανταγωνιστικά περιβάλλοντα της βιομηχανοποιημένης γεωργοκτηνοτροφίας, έγινε εξίσου αντικείμενο διερεύνησης για τους άγνωστους μηχανισμούς ζωονοσογόνων διανυσμάτων. Με όρους κυβερνητικής, ιοί σαν τον SARS-CoV-2 αντιμετωπίζονται ως μιμητικοί παράγοντες, που με αχαρτογράφητο τρόπο τέμνουν διαφορετικά βιολογικά συστήματα, όντας ικανοί να τα προσβάλλουν με εξίσου άγνωστη ακολουθία. Είναι κρίσιμο να αντιληφθούμε πόση σημασία δίδεται σε αυτούς τους αχαρτογράφητους μηχανισμούς αντιγραφής εξετάζοντας τα ποσοστά θνησιμότητας της κάθε επιδημίας. Με τον ιό SARS καταγράφηκαν 774 θάνατοι·[9] με τον ιό MERS έχουν καταγραφεί από το 2012 μέχρι σήμερα, 858 θάνατοι·[10] και με τον SARS-CoV-2 είχαν καταγραφεί 4.000 θάνατοι τη στιγμή της απόφανσης της καραντίνας.[11] Για τον ΠΟΥ, οι θάνατοι από την εποχική γρίπη αγγίζουν κάθε χρόνο τους 500.000·[12] από τον ιό HIV φτάνουν τις 800.000·[13] και από το κάπνισμα ξεπερνάνε τα 8 εκατομμύρια.[14]

Δεν υπάρχει γραμμική σχέση μεταξύ της θνησιμότητας του SARS-CoV-2 και της ανάγκης για καραντίνα. Η απόφαση δεν εδρεύει στην μέριμνα για τους πληθυσμούς. Με τον SARS του 2003, παρατηρούν οι Galloway και Thacker (2006), η ιατρική «μέριμνα του πάσχοντος σώματος» αναπροσαρμόζεται σε μια μεταφορντικού τύπου «μέριμνα της πληροφορίας», κατά την οποία η εργασία των οργανισμών δημόσιας υγείας έγκειται όχι στην εποπτεία των πληθυσμών, αλλά στο να διασφαλίζουν ότι τα βιολογικά σώματα θα συναρτώνται στα πληροφο-

ριακά πρότυπα των υπολογιστικών λογισμών. Αυτό που έχει σημασία στον μεταφορντικό καπιταλισμό είναι τα «πράγματα» να *κυκλοφορούν*. Η εργασία, οι ιδέες, οι ειδήσεις, το άγχος, τα ενδιαφέροντα και το γούστο να κυκλοφορούν με αναγνωρίσιμα μοτίβα ώστε να διανοίγονται ροές δικτύων και να αναπτύσσονται οι αντίστοιχες πολιτιστικές, τεχνο-κοινωνικές και φαρμακευτικές βιομηχανίες. Σε ένα τοπίο άγριας και ανταγωνιστικής κυκλοφορίας, οι νέες λοιμώδεις νόσοι, όπως σε μεγάλο βαθμό η Covid-19, εξαπλώνονται ακολουθώντας (και ιδιοποιούμενες) τα αντίστοιχα δίκτυα κυκλοφορίας προσώπων: τα μέσα μαζικής μεταφοράς, τις επαγγελματικές συνεργασίες, το δίκτυο των εμπορευμάτων, τις δημόσιες υπηρεσίες. Τα νέα ιατρικο-εποπτικά συστήματα εξαρτώνται και χρησιμοποιούν τις ίδιες τοπολογικές ιδιότητες που συγκροτούν τα δίκτυα μέσω των επιστημών της κυβερνητικής.

Η καραντίνα των πόλεων που χρησιμοποιήθηκε στην έξαρση του SARS το 2003, και διευρύνεται το 2020 με τον SARS-CoV-2, αποσκοπεί στη διακοπή αυτών ακριβώς των πληθυσμιακών ροών· όχι για τη μείωση των μεγεθών θνησιμότητας –αυτά είναι τελικά αμελητέα– αλλά γιατί δεν είναι γνωστή η ακολουθία του, ο ρυθμός μετάδοσής του, η επαναληψιμότητά του, και ως εκ τούτου δεν μπορεί να αποτελέσει συνισταμένη στις οικονομίες των μετακινήσεων, της εργασίας και της βιοπολιτικής των πληθυσμών. Η ιδέα της σχιζοφρενικής ανάπτυξης του καπιταλισμού δεν επαρκεί μόνη της για να κατανοήσουμε την απόφανση της καραντίνας. Πρόκειται για τον μαγικό ρεαλισμό της κυβερνητικής, όπου οι ιοί προσβάλλουν έναν οργανισμό μέσω της ικανότητάς τους να αναπαράγουν τη διαφορετικότητά τους, και κυκλοφορούν μέσα από τα μεταφορικά δίκτυα των λιμανιών και των αεροδρομίων, και όπου μπροστά στην εμφάνιση ενός ιού με αχαρτογράφητη ακολουθία, του SARS του 2003 συγκεκριμένα, ενεργοποιούνται τα πληροφοριακά δίκτυα παράγοντας νέες βάσεις δεδομένων και καινοφανείς συνδέσεις μεταξύ οργανισμών υγείας, κρατικών θεσμών, φαρμακευτικών εταιρειών, εργαστηρίων γενετικής, κατασταλτικών μηχανισμών και χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων.

Οι Galloway και Thacker θα διαπιστώσουν για την επιδημία του SARS (ό.π. 160): «γινόμαστε μάρτυρες της χρήσης των πληροφοριακών δικτύων από συστήματα ιατρικής εποπτείας, όπου η σε-πραγματικό-χρόνο επιτήρηση κάθε πιθανού κινδύνου για τη δημόσια υγεία (φυσικού ή από επίθεση) συντελείται μέσα σε σενάρια πολέμου». Το συμβάν που συναντάμε δεν είναι αυτό της πανδημίας· είναι της ενεργοποίησης ενός πληροφοριακού συστήματος άμυνας λόγω της εμφάνισης μιας βιολογικής απειλής με άγνωστο μηχανισμό αντιγραφής και ρυθμό μετάδοσης. Και αυτό το σύστημα άμυνας ξεφεύγει από την ανθρώπινη κρίση και συναντά τις τεχνητές νοημοσύνες. Δεν είναι συμπτωματικό που η καναδική εταιρία λογισμικών πρόβλεψης επιδημιών, BlueDot, είχε περιγράψει την διασπορά του ιού πριν καν την ανακοινώσει ο ΠΟΥ·[15] η τεχνητή τους νοημοσύνη ανέλυε ιατρικές εκθέσεις πνευμονιών, αγνώστων αιτιών, σε παγκόσμια κλίμακα. Η σύνδεση αγορών και δικτύων –σε αντίθεση με κάθε κυβερνολογική περί συστημάτων– ακολουθεί μια θέση «κυβερνοαρνητική» (cybernegative, Plant και Land 1994), με την οποία τοποθετείται ο άνθρωπος στο κέντρο σε ένα γεμάτο κινδύνους φουτουριστικό παρόν. Σαν μια αφελής μεταφορά του σεναρίου της ταινίας *Terminator* –όπου το σύστημα ασφαλείας Skynet επιτίθεται στον άνθρωπο επειδή τον αναγνωρίζει ως εχθρό–, ένα δίκτυο από ιατρο-εποπτικούς θεσμούς δημιουργήθηκε για να εντοπίζει απειλές, και ακολούθησε

«τυφλά» τους αλγόριθμους ανάλυσης βάσεων δεδομένων και αποφάσισε μια παγκόσμια καραντίνα λόγω ενός βιολογικού παράγοντα που διαφεύγει της εποπτείας του.

Σύνδεση

Το πρώτο κρούσμα κορωνοϊού στην Ελλάδα επιβεβαιώθηκε στις 26 Φεβρουαρίου 2020. Είχε ήδη ανακοινωθεί η πανδημία της Covid-19 από τον ΠΟΥ και η Ιταλία βρισκόταν βαθιά στη δίνη των πολλαπλασιαζόμενων κρουσμάτων. Κομιστές του ιού προέκυψαν να είναι άτομα που είχαν βρεθεί στην Ιταλία, καθώς και μια ομάδα προσκυνητών από το Ισραήλ και την Αίγυπτο. Παρά την αστική φαντασία περί της μετάδοσης των ασθενειών από φτωχούς, πρόσφυγες, ομοφυλόφιλους και ναρκομανείς, ο SARS-CoV-2 ακολούθησε τις πλέον κοσμοπολίτικες διαδρομές του επιστημονικού και θρησκευτικού τουρισμού. Σε αυτή την κυκλοφορία των σωμάτων και των ιών, δε μπορούμε να παραγνωρίσουμε την προσήλωση της Ιταλίας στις οικονομικές δραστηριότητες και τα θεάματα, όπως με το *Milan Fashion Show* και τον ποδοσφαιρικό αγώνα μεταξύ της ιταλικής Atalanta και της ισπανικής Valencia για το ευρωπαϊκό πρωτάθλημα, που θεωρήθηκαν «βιολογικές βόμβες» για την εξάπλωση του ιού στην Ιταλία και την Ισπανία. Ούτε το γεγονός ότι τα πρώτα κρούσματα στην Ελλάδα έτυχε να είναι επιστήμονες και προσκυνητές, και όχι πρόσφυγες ή άστεγοι. Ο ιός μπόρεσε να κυκλοφορήσει στα πλέον ανοιχτά και θετικά δίκτυα προσβάλλοντας τα υποδειγματικά υποκείμενα του κράτους πρόνοιας και της δημιουργικής εργασίας. Αυτό είχε άμεση συνέπεια στις μετέπειτα κρατικές αποφάσεις για την λήψη μέτρων.

Η κυβερνητική αποκτά ιικές ποιότητες, και ενώ αποτελεί την μεταγλώσσα των οργανισμών, των δικτύων και των συστημάτων, μολύνει και παράγωγες σφαίρες λόγω της συναρμογής της καπιταλιστικής λογικής του νεοφιλελευθερισμού με τις επιστήμες της ζωής και τις κοινωνικές σχέσεις. Και πράγματι, ο SARS-CoV-2 δεν διαφεύγει μόνο των γονιδιακών χαρτών, αλλά διαφεύγει και από τα κρατικά συστήματα εποπτείας και προστασίας. Και εξαιτίας των συγκεκριμένων θυμάτων του ιού, αυτό γίνεται συλλογική συνείδηση. Η παύση των εργασιών σε χώρους αυξημένων κοινωνικών επαφών (όπως σε σχολεία, πανεπιστήμια, πολυκαταστήματα και ακολούθως σε εμπορικά μαγαζιά, αίθουσες εστίασης, νυχτερινά κέντρα) –ιδιαίτερα στην Ελλάδα που η γενική οδηγία εκτελέστηκε στις πρώτες δέκα μέρες από την εμφάνιση του αρχικού κρούσματος– με την τυπική τηλεοπτική υπερ-ενημέρωση για τα κρούσματα και τους θανάτους, για τα άνευ προηγουμένου στον μεταπολεμικό κόσμο μέτρα και για τις επικείμενες οικονομικές επιπτώσεις (πρωτοφανείς και αυτές), έφερε τις «ανεπτυγμένες κοινωνίες» μπροστά στην προσωπική ευθύνη να επιτελέσουν αυτό το «σενάριο πολέμου» μέσα από την καραντίνα.

Η δημοσιογραφική ανταπόκριση από το «μέτωπο του πολέμου» γίνεται εφεξής στο πεδίο της σωματικής επαφής· το οποίο και συνιστά το ριψοκίνδυνο σχήμα για τη διασπορά αυτής της «αόρατης» απειλής. Μόνο τα ψηφιακά δίκτυα αποκτούν υπεραξία χρήσης με την συνθήκη της καραντίνας λόγω του ότι διαμεσολαβούν την επικοινωνία. Το γεγονός ότι το άτομο έχει την ευθύνη της «κοινωνικής αποστασιοποίησης» (social distancing) μάς δείχνει πως ο μετα-

φορντικός καπιταλισμός επιταχύνεται με κάθε κρίση, εξαπλώνεται στις κοινωνίες, πυκνώνει την διαπροσωπική διαμεσολάβηση, εισδύει σε βαθύτερες σωματικές σφαίρες. Τα κοινωνικά εργαλεία των μέσων αντιπροσωπεύουν παραδειγματικά το σχήμα του μεταφορντισμού, αφού έχουν ουσιαστικά φτιαχτεί για την κυβερνητική του εαυτού στη βάση της γνώμης, του γούστου, των επιτευγμάτων και τις επιθυμίας. Στα κοινωνικά μέσα, το θέαμα δεν μεταφέρεται από πάνω προς τα κάτω, από τον πομπό στον δέκτη, από το κέντρο παραγωγής στην αγορά. Εδώ, το υποκείμενο καλείται να γίνει παραγωγός και καταναλωτής της ίδιας της ζωής του σε ένα παιχνίδι στρατηγικής και διοίκησης. Στα κοινωνικά μέσα, η θανατοστατιστική, η καραντίνα, η ανευθυνότητα των ανυπάκουων πολιτών, θρυμματίζονται και επανασυναρμολογούνται μέσα από τις κοινωνικές μηχανικές μαζί με ιδεολογικοπολιτικές νόρμες, με θεωρίες συνωμοσίας, με τον φόβο της μοναξιάς, τη νοσταλγία για τρόπους κοινωνικότητας που χάνονται· και σαν ιοί αναπρογραμματίζουν τις επιθυμίες, εξειδικεύουν περαιτέρω τις αισθήσεις, και διασπείρουν νέες ψυχώσεις· εξακτινώνοντας τελικά τη δυνατότητα για πλανητικού τύπου πολιτικές παρεμβάσεις.

Η καραντίνα δεν γίνεται συλλογικά αποδεκτή λόγω της τυπικής λειτουργίας των ΜΜΕ. Η έλευση μιας πανδημίας με όρους πολέμου βραχυκυκλώνει τις αισθήσεις προς όφελος μιας κρατικής πολιτικής οδηγίας, ναι· αλλά στα κοινωνικά μέσα γίνεται επίσης το υλικό για μια αυτο-ανατροφοδοτούμενη διαπραγμάτευση της διοίκησης του εαυτού. Η προσωπική ευθύνη για την τήρηση της καραντίνας επικουρεί καταστατικά την εσωτερίκευση αυτή της φάσης του καπιταλισμού· και η όποια προσωπική ευθύνη παραγνωρίζεται με ένα νέο «προοδευτικό» κοινωνικό συμβόλαιο. Αυτός είναι ο μαγικός ρεαλισμός της κυβερνητικής. Και όπως εύστοχα το έχει διατυπώσει ο Mark Fisher, «πιο εύκολα φανταζόμαστε το τέλος του κόσμου παρά το τέλος του καπιταλισμού» (2008). Για τους Plant και Land (1994), το τέλος του κόσμου είναι τερματικός σταθμός αυτού του «αλληλοεπιδρώντος εκτροχιασμού» στον οποίον έχουν εισέλθει μαζί οι αγορές και η τεχνική. Κάθε κρίση, είναι μια περαιτέρω σύγκλισή τους· και το θέαμά της αφυπνίζει κάθε σωματική εμπειρία ιστορίας και παράδοσης για να τεμαχιστεί· και επιθέτει κάθε εικόνα μέλλοντος – υφασμένες στον ορίζοντα δυνατότητας των τεχνικών μέσων – για να αισθητικοποιηθεί ως ένα πιθανό σενάριο. Το εγχείρημα για τη μετατόπιση όλων των υπηρεσιών σε ψηφιακές πλατφόρμες δε συμβαίνει επειδή απλά υπάρχουν· δε συμβαίνει επειδή βολεύουν ώστε να επαναλειτουργήσουν οι οικονομικές δραστηριότητες· επειδή είναι μια κεντρική οδηγία ή επειδή θα χαθεί διαφορετικά η ευκαιρία της υλικοτεχνικής ανασυγκρότησης. Όλα αυτά ισχύουν· αλλά ισχύουν διότι τα πληροφοριακά μέσα είναι το υλικό ισοδύναμο ενός κυβερνο-καπιταλισμού που στον εκτροχιασμό του *εντοπίζει* τόσο την απειλή όσο και τον τρόπο προστασίας από αυτήν.

Από την πρώτη εβδομάδα παύσης των εργασιών στην εκπαίδευση, την εστίαση και τα καταστήματα λιανικού εμπορίου και υπηρεσιών, στις 10 Μαρτίου του 2020, και μέχρι τη σταδιακή εφαρμογή της καραντίνας 15 μέρες αργότερα, το κράτος προώθησε τη μεταφορά όλων αυτών σε ψηφιακές πλατφόρμες. Σε μία μόνο εβδομάδα φτιάχτηκαν πάνω από 200.000 ψηφιακές αίθουσες για την έναρξη της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, προωθήθηκαν δεκάδες νέα ψηφιακά εργαλεία τηλεργασίας και συνδιαλλαγών από την Ευρωπαϊκή Ένωση,[16] και επιταχύνθηκε ουσιωδώς ο πληροφοριακός μετασχηματισμός των δημόσιων υπηρεσιών. Και

κάθε επιχείρηση βρέθηκε αντιμέτωπη με την παγκόσμια μετατόπιση της οικονομίας σε ψηφιακά περιβάλλοντα. Εκδοτικοί οίκοι, καταστήματα ρούχων, αντιπροσωπίες πώλησης αυτοκινήτων, σούσι μπαρ, καλλιτεχνικοί πολυχώροι, υπηρεσίες γυμναστικής και πολλές άλλες ανέλαβαν να αναδιοργανώσουν τις εργασίες τους. Όσες ήδη εργάζονταν *και* μέσω του διαδικτύου βρέθηκαν σε πλεονεκτική θέση. Οι άλλες βρέθηκαν μπροστά σε έναν ασύμμετρο ανταγωνισμό. Όσες υπηρεσίες δε μπορούν να έχουν ψηφιακό αντίστοιχο (οι τεχνικοί, κατασκευαστικοί και βιομηχανικοί κλάδοι) καταστέλλονται, αναμένοντας από το κράτος ένα δίχτυ προστασίας και ένα πλάνο για επάνοδο. Κάποιες άλλες (ο μεταποιητικός κλάδος, οι επισκευές, τα κέντρα περιποίησης και η σεξεργασία) βρίσκονται άμεσα αντιμέτωπες με τη ριζική τους πτώση σε συνθήκες επισφάλειας, και πάντα με την εναλλακτική της παράνομης διοχέτευσης των εργασιών τους σε μαύρα κανάλια. Όσοι/ες δε μπορούν να συνδεθούν στα δίκτυα, πόσο μάλλον όταν δεν έχουν σπίτι, βιώνουν την «κοινωνική αποστασιοποίηση» στη ριζοσπαστική της κυριολεξία. Η ψαλίδα ανοίγει, οι κλυδωνισμοί επιταχύνονται, οι οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες συμπιέζονται προς όφελος της ανάπτυξης των ψηφιακών δικτύων.

Πράγματι, τα δίκτυα ήταν έτοιμα να δεχτούν αυτόν τον όγκο συμμετοχής. Για την ακρίβεια, τον προσδοκούσαν. Το μόνο που θα μπορούσε να απαιτηθεί σε συνθήκες καραντίνας είναι ένα μεγαλύτερο bandwidth. Ο πόλεμος των «μεγάλων δυνάμεων» με την Κίνα έγκειται σε αυτόν ακριβώς τον περιορισμό της διάδοσης του συστήματος 5G· μέχρι τουλάχιστον να προλάβουν και αυτές να αναπτύξουν αντίστοιχες τεχνολογίες. Η σχεδόν αναπόδραστη συμμετοχή εκατομμύρια επιπλέον χρηστών στο διαδίκτυο δεν πρέπει να περνάει απαρατήρητη. Το αντίθετο μάλιστα. «Εμείς είμαστε το προϊόν» του διαδικτύου λέει ο Boris Beaude (2016) αναλύοντας την οικονομία των νέων ψηφιακών υπηρεσιών – ελεύθερη και δωρεάν για τους/τις χρήστες, αλλά όχι για τους παρόχους υπηρεσιών και τις διαφημιστικές εταιρίες. Με την εξόρυξη δεδομένων, την ταξινόμηση των πληροφοριών, την αλγοριθμική τους ανάλυση, το υποκείμενο-χρήστης καθίσταται ο βασικός παραγωγός του πρωτογενούς υλικού για τη διαχείριση πολιτικών τάσεων (από εταιρίες όπως η Cambridge Analytica και η BlueLabs), για την ανάπτυξη των «έξυπνων ζωών» (όπως με τα εμφυτεύματα μικροτσίπ της σουηδικής εταιρίας Biohax), για την δημιουργία όλο και πιο σύνθετων κοινωνικών εργαλείων (για το Facebook, το YouTube, το Zoom και άλλα κοινωνικά μέσα). Όσο περισσότερο διαρκεί η καραντίνα, τόσο μεγαλύτερος ο ρυθμός της ιικής ανάπτυξης των πληροφοριακών τεχνολογιών στο σώμα-κοινωνικό.

Σώμα

Τις ημέρες που ακολούθησαν την ανακοίνωση της καραντίνας, έγινε εμφανές ότι θα εφαρμόζονταν σκληρές απαγορεύσεις λόγω του κορωνοϊού. Σε έναν γενικευμένο αγώνα για την απόκτηση προμηθειών, ο κόσμος προσανατολιζόταν σε ό,τι θεωρούσε αναγκαίο: μάσκες, γάντια και αντισηπτικά· ζυμαρικά, όσπρια και γάλα εβαπορέ· είδη υπολογιστή, επιτραπέζια παιχνίδια και όργανα γυμναστικής· χαρτί υγείας και προφυλακτικά.[17] Βρισκόμουν τότε με

έναν επί έτη συνομιλητή μου που εμπορεύεται «παράνομες ουσίες». Στεκόμουν σε ένα σταυροδρόμι κυκλοφορίας μεθαμφεταμίνης και μαροκινού χασίς. Αναρωτιόμουν για τις επιπτώσεις που θα είχε η απαγόρευση της «άσκοπης κυκλοφορίας» σε αυτή την αγορά, αλλά γνώριζα ήδη ότι τα βασικά της κανάλια είναι κατεξοχήν αόρατα· το μικροεμπόριο επίσης μπορεί να κολλήσει παρασιτικά στους έξι κωδικούς μετακίνησης. Το είδος του καπιταλισμού που βιώνουμε εσωτερικεύει βαθιά την κυκλοφορία ψυχοτρόπων ουσιών. Ήδη από τον 19ο αιώνα αναπτυσσόταν μια (χημική) τεχνολογία της *αναισθητικής*, όπως την ονομάζει η Susan Buck-Morss (1992), σαν μια ανταποκριτική σύνδεση στο σοκ του οργανισμού που καταφέρνει η χρήση των τεχνικών μέσων. Στο έτος 2020, οι κρίσεις είναι τόσο συχνές, οι απαιτήσεις για δημιουργική εργασία τόσο μεγάλες, οι επιθυμητικές εικόνες, τα πρότυπα έμφυλων σωμάτων και οι σεξουαλικές παραστάσεις τόσο έντονες, εξειδικευμένες και μαγνητικές, που το άγχος και η ευχαρίστηση έχουν πια μεταφραστεί σε βιοχημική πληροφορία για εξατομικευμένες ανάγκες και επιθυμίες.

Με τον συνομιλητή μου δεν υπήρξαν αναλύσεις για την επιδημία. Τα επεισόδια του Δεκέμβρη του 2008, η κρίση χρέους, η διαπραγμάτευση του 2015, είχαν συζητηθεί κατ' επανάληψη· και είχε γίνει μάλλον ενσώματη γνώση το εφέ που θα είχε πάνω μας η ανάλυση της καραντίνας· πόσο μάλλον όταν ήταν η δεύτερη μόλις μέρα της εφαρμογής της και κάθε δυστοπική εικόνα μοναξιάς, απομόνωσης και ελέγχου αφυπνιζόταν μέσω των αναρτήσεων στα κοινωνικά μέσα. Ο συνομιλητής μου ήταν αποφασισμένος να μην μπει σε αυτό το παιχνίδι. Το μόνο που τον απασχολούσε ήταν πώς θα καταφέρνει να βλέπει μια κοπέλα που μόλις είχε γνωρίσει. Η απόσταση ήταν μεγάλη και η Αθήνα γεμάτη μπλόκα. Την λύση την είχε βρει: «Χτυπάω το 4· λέω ότι η κοπέλα μου έχει πάθει κρίση πανικού, και έχω μαζί μου ένα κουτί Xanax». Η παραπλάνηση είναι αδιαπέραστη. Για τους/τις πιο ανεξάρτητες και ίσως μοναχικούς, η δυστοπία της μοναξιάς χτυπάει την πόρτα. Ίσως όχι η μοναξιά καθαυτή· όμως τα συναισθήματα της απώλειας, της απόρριψης και της αναμονής γίνονται μέρος ενός καθημερινού ισοζυγίου που «δείχνει» ότι θα κρατήσει για πάντα. Το Grinder – εφαρμογή αναζήτησης ομοφυλόφιλων ανδρών – ακόμη χρησιμοποιείται από τους πιο τολμηρούς· και η σεξεργασία αποδίδει τα διπλά για αυτές και αυτούς που παίρνουν το ρίσκο. Όπως θα πει η Beatriz Perciado (2008: 107), «αυτός ο καπιταλισμός είναι καυτός, ψυχοτρόπος και πανκ».

Αναρωτιέμαι για το πότε κάποιος ή κάποια σπάει την καραντίνα. Αναρωτιέμαι για τους λόγους που οι «προοδευτικές» δυνάμεις ανέλαβαν να θυμίζουν την προσωπική ευθύνη απέναντι στη δημόσια υγεία. Αναρωτιέμαι γιατί οι διαπιστευμένα συντηρητικοί ηγέτες –από ανάγκη προστασίας μιας κλειστής οικονομίας προφανώς– προωθούσαν τις πλέον προοδευτικές –ή καλύτερα «κυβερνοθετικές»– πολιτικές απορρίπτοντας την «κοινωνική αποστασιοποίηση».[18] Το παράδειγμα του συνομιλητή μου ουδόλως είναι σπάνιο· και με οδηγεί σε μια ηθική στάση –δηλαδή σε μια απορία περί αποκριτικής δράσης– η οποία διαφεύγει από κανόνες και τύπους. Δεν απαντάται, δηλαδή, σε προτάγματα που εδρεύουν σε πολιτικές νόρμες, σε «κοινωνικά συμβόλαια», σε ιδεαλισμούς περί του ανθρώπου ή σε θρησκευτικούς φανατισμούς. Ούτε δείχνει αφέλεια ή αδιαφορία στους κινδύνους της πανδημίας. Είναι αποτέλεσμα μιας βαθιάς ανάγκης για σωματική επαφή, που στον ορίζοντα της απομόνωσης απολήγει σε μια νηφαλιότητα για τη δυνατότητα πλοήγησης στις ροές που συναρμόζουν το σύγχρονο

τοπίο: ανάμεσα στις πληροφορίες για τον ιό και τους τρόπους προφύλαξης από αυτόν· ανάμεσα από τα συναισθηματικά σχήματα ανησυχίας, φόβου και οργής των μέσων· μέσα στο φρουρούμενο αστικό τοπίο, στις κρατικές οδηγίες, και στον ορίζοντα των προσωπικών κοινωνικών επαφών για την επιλογή των πραγματικά αναγκαίων.

Αυτό είναι η κυβερνοπειρατεία σε ένα τοπίο πυκνής διαμεσολάβησης από μια νέα βάση (ή παράγωγη σφαίρα) – αυτή των βιοπληροφοριακών και τεχνο-κοινωνικών συστημάτων. Και σαν ηθική στάση θυμίζει ήδη έναν ιό που ούτως ή άλλως διασπείρεται στο κοινωνικό μνημονεύοντας στο ιστορικό παρόν όλα αυτά που τεμαχίζει η τεχνική.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του ΟΗΕ. Βλ. https://www.amna.gr/health/article/443524/Covid-19-Se-karantina-pano-apo-3-dis-anthropoi-se-toulachiston-70-chores-se-olon-ton-kosmo

2. Βλ. άρθρο του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ για την αύξηση της κυκλοφορίας στο διαδίκτυο κατά 50%: https://www.weforum.org/agenda/2020/03/will-coronavirus-break-the-internet/

3. Zhou, P., Yang, X., Wang, X. et al. 2020. «A pneumonia outbreak associated with a new coronavirus of probable bat origin», *Nature* 579, 270-273.

4. Ίσως στο πιο κατατοπιστικό κείμενο που έχει γραφτεί για την επιδημία Covid-19, θεωρώ, το blog chuangcn.org περιγράφει και ιστορικοποιεί διεξοδικά τις συνθήκες παραγωγής και διασποράς του ιού. Για την ελληνική μετάφραση βλ. το blog της Φάμπρικα Υφανέτ: https://yfanet.espivblogs.net/files/2020/03/CORONAVIRUS-mobile.pdf

5. Jiang, S., Shi, Z., Shu, Y. et al. 2020. «A distinct name is needed for the new coronavirus», *Lancet* 395: 10228, 949.

6. Gorbalenya, A.E., Baker, S.C., Baric, R.S. et al. 2020. «The species Severe acute respiratory syndrome-related coronavirus: classifying 2019-nCoV and naming it SARS-CoV-2», *Nature Microbiology* 5, 536-544.

7. Οι υπόλοιποι τέσσερις (CoV-HKU1, CoV-NL63, CoV-OC43 και CoV-229E) εμφανίζουν συμπτώματα παρόμοια με αυτά τις εποχικής γρίπης. Βλ. Andersen, K.G., Rambaut, A., Lipkin, W.I. et al. 2020. «The proximal origin of SARS-CoV-2», *Nat Med*. https://doi.org/10.1038/s41591-020-0820-9.

8. Weiss SR, Navas-Martin S. 2005. «Coronavirus pathogenesis and the emerging pathogen severe acute respiratory syndrome coronavirus», *Microbiology and Molecular Biology Reviews*, 69(4): 635-664.

9. Βλ. https://www.ecdc.europa.eu/en/factsheet-health-professionals-coronaviruses

10. Βλ. https://www.who.int/emergencies/mers-cov/en/

11. Βλ. https://www.bing.com/covid

12. Βλ. https://emedicine.medscape.com/article/219557-overview#a6

13. Βλ. https://www.who.int/gho/hiv/en/

14. Βλ. https://www.who.int/health-topics/tobacco#tab=tab_1

15. Βλ. https://bluedot.global/

16. Π.χ. https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/content/european-digital-strategy

17. Ενδεικτικά βλ. https://www.insider.gr/epiheiriseis/emporio/132439/ti-agorazoyn-oi-ellines-apo-ta-soyper-market-logo-koronoioy και https://www.cnn.gr/tech/story/214103/skroutz-ti-agorazoyn-online-oi-ellines-meta-ta-metra-logo-koronoioy

18. Για μια επιδημιολογική θέση που απορρίπτει την πολιτική της «κοινωνικής αποστασιοποίησης», βλ. https://jamanetwork.com/journals/jamainternalmedicine/fullarticle/2764369

Βιβλιογραφία

Beaude Boris, 2016. *The Ends of Internet*. Amsterdam: Institute of Network Cultures.

Buck-Morss Susan, 1996 [1992]. «Αισθητική-αναισθητική: Μια επανεξέταση του δοκιμίου του Walter Benjamin για το έργο τέχνης». Μετ. Φώτης Τερζάκη και Μάνος Σπυριδάκης. *Πλανόδιον* 23:5, σελ. 349-384.

Fisher Mark, 2015 [2008]. *Καπιταλιστικός Ρεαλισμός. Υπάρχει Άραγε Εναλλακτική;* Μετ. Θέμης Πανταζάκος. Αθήνα: Futura.

Galloway Alexander & Thacker Eugene, 2006. «On misanthropy», στο Joasia Krysa (επιμ.), *Curating Immateriality*, σελ. 159-174. Νέα Υόρκη: Autonomedia,

Perciado Beatriz, 2008. «Pharmaco-pornographic Politics: Towards a new gender ecology», *Parallax* 14:1, σελ. 105-117.

Plant Sadie & Land Nick, 2014 [1994]. «Cuberpositive», στο Robin Mackay & Armen Avanessian (επιμ.), *Accelerate: The Accelerationist Reader*, σελ. 305-313. Falmouth: Urbanomic Media.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΕΛΕΝΑ ΨΥΛΛΑΚΟΥ

Νομιμοποίηση χωρίς διαβούλευση
Ασκήσεις συμμόρφωσης στις μέρες του κορωνοϊού

«Το Κράτος οφείλει κατά το Σύνταγμα να "μεριμνά για την υγεία των πολιτών" και να παρεμβαίνει όταν η άσκηση της ατομικής ελευθερίας υπερβαίνει τον συνταγματικό της σκοπό και απειλεί την κοινωνία. Και όταν η ευθύνη του ενός αποδεικνύεται ελλειμματική, τότε θα πρέπει να διασφαλιστεί το δημόσιο συμφέρον. Στο όνομα του συλλογικού καλού, λοιπόν, προχωρώ στη σημερινή απόφαση». Με αυτά τα λόγια, στις 22 Μαρτίου 2020, ο πρωθυπουργός της χώρας Κυριάκος Μητσοτάκης, ανακοινώνει σε διάγγελμα την «απαγόρευση της άσκοπης κυκλοφορίας»· ένα ακόμα εθνικό μέτρο για την καταπολέμηση της πανδημίας που προκάλεσε ο νέος κορωνοϊός SARS-CoV-2. Τη δεδομένη στιγμή η ανακοίνωση φαινόταν μάλλον αναμενόμενη. Εξάλλου για τη λήψη αυτού του μέτρου είχε προετοιμάσει την κοινωνία και τη λεγόμενη κοινή γνώμη τόσο η αντίστοιχη διεθνής πρακτική όσο και η κλιμάκωση των μέτρων περιορισμού που είχε προηγηθεί. Ωστόσο, σε μια συγκυρία πανδημίας, «το τελευταίο βήμα μιας δημοκρατικής πολιτείας», όπως χαρακτηρίστηκε αυτό το μέτρο (Prime Minister Gr, 22/03/2020), δεν θα μπορούσε να ανακοινωθεί και να εφαρμοστεί χωρίς αιτιολόγηση και τεκμηρίωση της αναγκαιότητάς του και της αποτελεσματικότητάς του, του επιστημονικού σκεπτικού του, αλλά και της αναλογικότητας μεταξύ αναστολής των ελευθεριών και μεγέθους του κινδύνου (Giublini κ.α., 2017· Rothstein, 2015). Έχοντας μεταθέσει αυτήν την αρμοδιότητα στον «ειδικό», ο Κυριάκος Μητσοτάκης περιόρισε το πολιτικό επιχείρημα στην ηθικολογία των προηγούμενων ανακοινώσεων και στο χρέος του κράτους. Το ερώτημα είναι πώς αυτές οι δύο θέσεις του «ηγέτη» πολιτικού και του «κορυφαίου» ειδικού σε μια συγκυρία που κα-

Η Κατερίνα Νικολοπούλου είναι ακαδημαϊκός υπότροφος ΕΚΚΕ, διδάκτωρ Κοινωνικής Ψυχολογίας από το Αυτόνομο Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης.

Η Έλενα Ψυλλάκου είναι ακαδημαϊκός υπότροφος ΕΚΚΕ, διδάκτωρ Κοινωνικής Θεωρίας και Κοινωνιολογίας, Τμήμα ΠΕΔΔ, ΕΚΠΑ.

τασκευάζεται ως «ανάγκη» συγκαλύπτουν το κενό της διαβούλευσης και της λογοδοσίας με το αίτημα της συμμόρφωσης.

Συμμόρφωση με την πολιτική της πανδημίας

Σε αυτό το πλαίσιο, στο διάγγελμα της 22ης Μαρτίου, η κατασκευή μιας πολεμικής συνθήκης που απειλεί τη ζωή, τον άνθρωπο και τη δημόσια υγεία –χαρακτηριστική των προηγούμενων διαγγελμάτων (Μητσοτάκης, 17 και 19/03/2020– δεν φαίνεται αρκετή. Ούτε η γενική παραδοχή ότι η «συντριπτική πλειονότητα των πολιτών […] κατάλαβαν την απειλή και μένουν στο σπίτι» (Μητσοτάκης, 22/03/2020). Αντίθετα, καταφεύγοντας στην ερμηνεία του Συντάγματος, ο πρωθυπουργός διαπλέκει τη μέριμνα για την υγεία των πολιτών με την πλεονάζουσα ατομική ελευθερία και την ελλειμματική ευθύνη του ενός. Τα τελευταία αρθρώνονται ως απειλή για το δημόσιο συμφέρον και το συλλογικό καλό. Στον σημειολογικό χάρτη της πανδημίας, η μεταφορά του «αόρατου εχθρού» γίνεται κυριολεξία, μόνο που ο «εχθρός» δεν είναι ο ιός αλλά, όπως έσπευσαν να διευκρινίσουν και τα τηλεοπτικά ρεπορτάζ, ο «αντικοινωνικός», «ανεύθυνος», «απείθαρχος» ή και «ανόητος» πολίτης. Και ενώ όλοι συμφωνούν ότι αυτός ο «ένας» είναι η εξαίρεση, είναι τελικά αυτός/ή που λαμβάνει τα φώτα της δημοσιότητας και με αναφορά σε αυτόν/ή νομιμοποιείται η κυβερνητική απόφαση για τον αυστηρό περιορισμό της κυκλοφορίας.

Την ίδια στιγμή, η δημόσια αντιπαράθεση, κυρίως στα ΜΜΕ, τείνει να θολώνει τα νοηματικά όρια της απομόνωσης, της καραντίνας, της κοινωνικής αποστασιοποίησης και του ευρύτερου περιορισμού της κοινότητας. Επίσης, τείνει να εξισώνει την «απαγόρευση της άσκοπης μετακίνησης» ή τον «αυστηρό περιορισμό της κυκλοφορίας» με την «καθολική απαγόρευση της κυκλοφορίας», παρόλο που οι αρμόδιοι για τη σχετική ενημέρωση είναι πολύ προσεκτικοί ως προς τον διαφορετικό χαρακτήρα όλων αυτών των μέτρων. Πράγματι, πρόκειται για επιδημιολογικές πρακτικές που διακρίνονται όχι μόνο ως προς τα χαρακτηριστικά τους, αλλά και ως προς την ιστορικότητά τους, τα ηθικά και νομικά διλήμματα που εγείρουν, τον αναγκαίο βαθμό αιτιολόγησης και νομιμοποίησής τους και τους τρόπους εφαρμογής τους στις σύγχρονες κοινωνίες. Η συζήτηση αυτή εξάλλου αναζωπυρώθηκε με αφορμή πρόσφατα γεγονότα όπως η επιδημία που προκάλεσε ο SARS-CoV το 2003, η πανδημία της Γρίπης το 2009 και η επιδημία από τον ιό Έμπολα το 2014 (βλ. για παράδειγμα Gensini, 2004· Rothstein, 2015· Sokhieng και Hofman, 2017). Στη σημερινή συνθήκη, οι διαφοροποιήσεις αυτές συνοψίζονται στο σύνθημα «Μένουμε Σπίτι [και δεν κυκλοφορούμε]» που εξαλείφει την ανάγκη περαιτέρω αιτιολόγησής τους και κατά περίπτωση αποδοχής τους. Τα όρια ανάμεσα στον υγιή και τον ασθενή αίρονται, καθώς οι πολίτες στο σύνολό τους καλούνται όχι μόνο να τηρήσουν κανόνες υγιεινής, αλλά και να συμπεριφερθούν σαν να είναι οι ίδιοι φορείς του ιού. Έτσι, ο κίνδυνος της ασθένειας μεταφέρεται από το σώμα στην κοινωνία και η παραμονή στο σπίτι μετονομάζεται από «περιορισμός» σε «ένα εξόχως δημοκρατικό σύνθημα συλλογικής ευθύνης […] κατάθεση σεβασμού στο σύνολο» (Μητσοτάκης, 22/03/2020).

Με αυτόν τον τρόπο, καθώς οι πολίτες καλούνται, είτε ως άτομα είτε ως συλλογικοί δρώντες, να πειθαρχήσουν με «ενότητα» και «υπευθυνότητα» στα μέτρα κοινωνικού περιορισμού, καλούνται τελικά να συναινέσουν στις δύο κομβικές στρατηγικές της νομιμοποίησής τους, δηλαδή (1) τη μεταφορά του κινδύνου, του «εχθρού», από τον ιό και το σώμα στην πλεονάζουσα ατομική ελευθερία και την κοινωνία και (2) την υποκατάσταση της χάραξης πολιτικής και ενημέρωσης σχετικά με τις διεθνείς και εθνικές πρακτικές πρόληψης και αντιμετώπισης της πανδημίας με το σύνθημα της ατομικής και συλλογικής ευθύνης και του χρέους του κράτους. Σε αυτά έρχεται να προστεθεί η τιμωρητική πολιτική του προστίμου που προκρίνει ως κίνητρο για την «πειθαρχία» των πολιτών την οικονομική επιβάρυνση και το στίγμα της παράβασης, ενώ υποβιβάζει ή και αποσιωπά την ενεργή δέσμευσή τους στα επιβαλλόμενα μέτρα. Οι ίδιες πηγές αντιπαραβάλλουν το αίτημα της «πειθαρχίας» με τον «ηρωισμό» εκείνων που βρίσκονται «πίσω από τις μάσκες» ή «στην πρώτη γραμμή». Η ρητορική του ηρωισμού είναι συστατική μιας πολεμικής αφήγησης της πανδημίας (βλ. για παράδειγμα Wagner, 2011· Martin-Moreno, 2014). Εκείνο που έχει περισσότερη σημασία εδώ είναι η συνεπαγόμενη απο-ηρωοποίηση της «συντριπτικής πλειοψηφίας» που συναίνεσε στην αναστολή των θεμελιωδών ελευθεριών της και προσαρμόστηκε με ταχύτατους ρυθμούς σε μια νέα επισφαλή καθημερινότητα. Η κοινωνία συρρικνώνεται σε δύο κατηγορίες, ενώ η όποια αμφισβήτηση των μέτρων σημαίνει στάση «προσβολής» της μίας ομάδας από την άλλη (Prime Minister Gr, 22/03/2020).

Όσο ο κυβερνητικός λόγος εμπλουτίζεται με αναφορές στους πολλούς, τη συλλογική ευθύνη, τη συλλογική βούληση, το κοινό, την κοινωνία, τόσο η χάραξη πολιτικής για την αντιμετώπιση ενός ζητήματος δημόσιας υγείας θεμελιώνεται σε πολιτικές που απομονώνουν το σύνολο των πολιτών από την ενεργή δράση και τη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Οι όποιες πρωτοβουλίες αλληλεγγύης –και είναι ήδη αρκετές– εξαντλούνται στην προσφορά εφοπλιστών και ανθρώπων του θεάματος. Στον αντίποδα μιας τέτοιας προσέγγισης, μια έρευνα του 2009 προτείνει τρόπους δημόσιας διαβούλευσης για τη λήψη μέτρων κοινωνικής αποστασιοποίησης σε καιρούς πανδημίας (Baum κ.ά., 2009). Δεν είναι η μοναδική έρευνα που τονίζει την πρόθεση των πολιτών να αποδεχτούν μέτρα περιορισμού για την προστασία της δημόσιας υγείας (Joint Centre for Bioethics Pandemic, 2009· Kavanagh κ.ά., 2011)· προσθέτει σε αυτό, επισημαίνοντας τη σημασία της εμπλοκής τους στη χάραξη πολιτικής με τρόπο που θα μετριάσει την ένταση ανάμεσα στη διασφάλιση της αυτονομίας του προσώπου και της ευημερίας της κοινότητας.

Στο διάγγελμα της 13ης Απριλίου, ο πρωθυπουργός μετονόμασε την κινδυνολογία του «πολέμου» σε αίτημα εμπιστοσύνης προς το πρόσωπό του και τη δέσμευση των πολιτών στην τήρηση των μέτρων σε δήλωση αυτής της εμπιστοσύνης. Χαρακτήρισε την «ανάγκη» και την «έκτακτη συνθήκη» ως το «απυρόβλητο» της εξουσίας και δεσμεύτηκε για την «ενδυνάμωση της λογοδοσίας» με «δημοκρατική ευαισθησία» μετά το πέρας της κρίσης. Ωστόσο, η πρόσφατη ιστορία δείχνει πως οι επιδημιολογικοί κίνδυνοι για τη δημόσια υγεία δεν συνιστούν συνθήκη εξαίρεσης ή «ανάγκης», αλλά έναν από τους πολλούς παράγοντες γύρω από τους οποίους διαμορφώνονται οι πολιτικές και οργανώνονται οι κοινωνίες. Είναι τόσο επιστημονικοί όσο είναι και πολιτικοί και μπορούν να γίνουν αφορμή για άσκηση τόσο αυταρχικών

πολιτικών όσο και δημοκρατικών και συμμετοχικών. Στο ερώτημα αυτό, κεντρικός ρόλος επιφυλάσσεται στον «ειδικό». Ιδιαίτερα απασχολεί το πώς διατυπώνεται εκεί το αίτημα της τήρησης των μέτρων και πώς αυτό μεταφέρεται στη δημόσια συζήτηση, κυρίως από τα ΜΜΕ.

Η «υπευθυνότητα» στην ενημέρωση και η ευθύνη του πολίτη

Στην καθιερωμένη πλέον επίσημη ενημέρωση από τον καθηγητή Σωτήρη Τσιόδρα, εκπρόσωπο του Υπουργείου Υγείας και τον Νίκο Χαρδαλιά, Υφυπουργό Πολιτικής Προστασίας και Διαχείρισης κρίσεων συνδυάζονται «καθαρά» ιατρικά στοιχεία, όπως η ταχύτητα μετάδοσης της νόσου ή η συμπτωματολογία της νόσου, με τα μέτρα που λαμβάνει η κυβέρνηση. Με αυτόν τον τρόπο, συνδέονται άμεσα με την «αντικειμενικότητα» που εμπνέουν στην κοινή γνώμη τα επιστημονικά δεδομένα που έχουν μόλις προηγηθεί. Απεικονίζονται, έτσι ως φυσική τους συνέχεια, ως μοναδική τους «μετάφραση» στο πεδίο της στρατηγικής, με «μάρτυρα» τον εκπρόσωπο της επιστήμης που τα υπαγορεύει. Κατ' αναλογίαν, η μη-συμμόρφωση με αυτά συγκροτείται ως ανευθυνότητα, ενώ η αμφισβήτησή τους μπορεί να γίνει μόνο με επιστημονικούς και όχι πολιτικούς όρους.

Τις περισσότερες φορές, η ενημέρωση ξεκινά με αριθμητικά δεδομένα, τα οποία θεωρούνται αντικειμενικά και αδιάψευστα, ακόμα και αν οι συγκρίσεις που γίνονται με χώρες του εξωτερικού είναι επιλεκτικές, χωρίς να αναλύονται στοιχεία που πιθανόν να σχετίζονται με την εκεί εξέλιξη της νόσου (π.χ. μεγάλα, πολυπληθή εργοστάσια, πολυσύχναστα αεροδρόμια με απευθείας συνδέσεις με Ασία, εμφάνιση των πρώτων κρουσμάτων όταν η επιστημονική κοινότητα δεν γνώριζε τον τρόπο που συμπεριφέρεται ο ιός κ.ά.). Επιπλέον, προς επίρρωση της εγκυρότητας των αποφάσεων που λαμβάνονται, γίνονται αναφορές στον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, καθώς και σε πανεπιστημιακά ιδρύματα του εξωτερικού, ανεξάρτητους δηλαδή φορείς (αν και πολλές ενστάσεις διατυπώνονται και επ' αυτού) της διεθνούς κοινότητας. Παρά ταύτα, ο ίδιος ο καθηγητής έχει αναγνωρίσει ότι «κάθε μέτρο έχει το κόστος του, κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό» (03/03), επιβεβαιώνοντας τις πολλαπλές διαστάσεις της χάραξης στρατηγικής, σε αντίθεση με τον μονοδιάστατο, επιστημονικό, χαρακτήρα που επιχειρείται να της αποδοθεί. Επιπλέον, ήταν ο ίδιος που ανήγγειλε τις πολιτικές ενίσχυσης του συστήματος δημόσιας υγείας, οι οποίες εντάσσονται στα κεντρικότερα ζητήματα πολιτικής και ιδεολογικής αντιπαράθεσης.

Παρόλου που ο εκπρόσωπος του Υπουργείου Υγείας δεν χρησιμοποιεί συχνά στις επίσημες ανακοινώσεις του όρους όπως «ατομική ευθύνη» ή «υπευθυνότητα», ο «υπεύθυνος» πολίτης προϋποτίθεται μέσα από εκφράσεις που προεξοφλούν μια συγκεκριμένη ηθική στάση: «Συμπεριφορές που δείχνουν την αυξημένη μας ευαισθησία, αλλά και επαγρύπνηση, είναι απαραίτητες τις ημέρες αυτές», αναφέρει χαρακτηριστικά (26/03). Και οι επιλογές της ομάδας του συγκροτούνται ως αποτέλεσμα της επιστημονικής γνώσης, αλλά με άξονα την ηθική: «Μου έγραψε κάποιος γνωστός μου, πολύ σοβαρός επιστήμονας, από τους παγκόσμια καταξιωμένους ανθρώπους, πως κάνουμε πολλή φασαρία για λίγους ηλικιωμένους και ανί-

κανους από τα χρόνια νοσήματα συμπολίτες μας. [...] Η απάντηση είναι πως τιμούμε όλους, σεβόμαστε όλους, προστατεύουμε όλους αλλά κατ' εξοχήν αυτούς» (21/03).

Φαίνεται έτσι συχνά να εγκαλεί τους πολίτες, αλλά και τα Μέσα, επικαλούμενος αξίες όπως το «φιλότιμο», ο σεβασμός στον «συνάνθρωπο», τους επαγγελματίες της «πρώτης γραμμής», τους ηλικιωμένους και τους νεκρούς, καθώς και το χρέος προς την «Πατρίδα μας» (γράφεται με κεφαλαίο στα δελτία Τύπου που δημοσιεύονται στην ιστοσελίδα του ΕΟΔΥ). Πράγματι, η προσπάθεια αντιμετώπισης της πανδημίας ορίζεται ως «εθνική» και ο καθένας «οφείλει να βοηθήσει» προκειμένου να μη χαλάσει η «εικόνα της χώρας μας». Πιθανές αντιδράσεις επομένως στερούνται πολιτικού ερείσματος, καθώς, τυχόν ανυπακοή ή ό,τι ερμηνεύεται ως τέτοια, στρέφονται ενάντια στο εθνικό συμφέρον και στιγματίζουν ηθικά τους «απείθαρχους».

Ωστόσο, οι συστάσεις του εκπροσώπου μοιάζει να αφορούν μόνο τους πολίτες (για «τυπικότητα» στην τήρηση των μέτρων) και τους δημοσιογράφους (για μεταφορά των μηνυμάτων του, ψυχραιμία και σεβασμό σε ασθενείς και νεκρούς). Ιδιωτικές εταιρείες που δεν παράγουν είδη πρώτης ανάγκης και συνεχίζουν να απασχολούν εργαζόμενους ακόμα και μετά την εμφάνιση κρουσμάτων, και προφανώς οι κυβερνητικές επιλογές που, όχι μόνο ευθύνονται για τη σημερινή κατάσταση του ΕΣΥ, αλλά και λαμβάνουν ανεπαρκή μέτρα ενίσχυσής του και στήριξης των εργαζομένων σε αυτό, δεν εγκαλούνται ποτέ ως «παραβάτες» στον λόγο του.

Η αποπολιτικοποίηση της συμμόρφωσης

Συντονίζοντας πολίτες και δημοσιογράφους στους τηλεοπτικούς δέκτες, η καθημερινή ενημέρωση δεν επιτελεί μόνο ρόλο «ενημέρωσης», αλλά γίνεται η πηγή που καθορίζει την ημερήσια ατζέντα. Το περιεχόμενό της αναπαρίσταται ως ο πυρήνας των πληροφοριών γύρω από τις εξελίξεις, ως το επίκεντρο γύρω από το οποίο θα πρέπει να περιστραφεί η σχετική δημόσια συζήτηση. Κατά συνέπεια, ο διάλογος εξαντλείται σε αντικρουόμενες απόψεις επιστημόνων για την ορθότητα ή μη μεμονωμένων εκτιμήσεων, αναμφίβολα καίριας σημασίας, περιθωριοποιώντας όμως ως «άκαιρη» και «ανεύθυνη» τη διερεύνηση πολιτικών κινήτρων και ιδεολογικών επιλογών. Αυτά ήταν ωστόσο τα στοιχεία που σε μεγάλο βαθμό οδήγησαν στο να λάβει η κρίση της πανδημίας διεθνώς τις σημερινές της διαστάσεις. Έτσι, οι έννοιες της ευθύνης και της «ευλαβικής» πειθαρχίας περιορίζονται στο ατομικό επίπεδο, όπως άλλωστε συμβαίνει και στον λόγο του καθηγητή. Από την πλευρά τους, οι πολίτες, οι οποίοι δεν μιλούν τη γλώσσα των ειδικών, καλούνται να συμμετέχουν μόνο ως ακροατές και να τους εμπιστευτούν, ως δείγμα υπευθυνότητας, αποκλείοντας και πάλι από τα κάτω πρωτοβουλίες.

Η ρητορική του εκπροσώπου του Υπουργείου Υγείας επιστρατεύεται στην υπηρεσία της μιντιακής κατασκευής του «αντικοινωνικού» ατόμου και του αντιθέτου του. Ο συνδυασμός επιστημονικού λόγου με αναφορές σε ηθικές επιλογές και την προσωπική, συναισθηματική του εμπλοκή προτείνεται ως ο αντίποδας του λόγου των πολιτικών, οι οποίοι στη θέση του θα «έπαιζαν επικοινωνιακά παιχνίδια» (Κανέλλης, 2020), και αναπαρίσταται ως αξιόπιστος

και «αυθεντικός» (καταφέρνοντας με την ευκαιρία ένα ακόμα πλήγμα στον πολιτικό λόγο). Η υπενθύμιση ότι πρόκειται για επιλογή του πρωθυπουργού αντανακλά τις ποιότητες αυτές και στο δικό του πρόσωπο, ενώ δεν είναι λίγοι εκείνοι που σπεύδουν να δημιουργήσουν ανάλογες συνδέσεις.

Έτσι, ο λόγος του χαρακτηρίζεται ως «αποϊδεολογικός λόγος που περνάει στην κοινή γνώμη, πείθει τους Έλληνες», καθώς ο ίδιος «δεν είναι πολιτικός. Είναι γιατρός» (Καψής, 2020). Το ότι είναι επιστήμων απαλείφει, σύμφωνα με τους θιασώτες της τεχνοκρατίας, κάθε ιδεολογικό και πολιτικό «σταγονίδιο», ως εάν να μην είχε επιλεγεί από μια συγκεκριμένη κυβέρνηση, ως εάν να μην αξιοποιούταν η επιστημονική του γνώμη από μια συγκεκριμένη κυβέρνηση για τη νομιμοποίηση της στρατηγικής της, ως εάν ο λόγος της υγείας να μην ήταν και πολιτικός. Άλλωστε, όπως σπάνια αναφέρεται από τα Μέσα, ο ίδιος είναι μέλος και εκπρόσωπος της Εθνικής Επιτροπής προστασίας της δημόσιας υγείας έναντι του κορωνοϊού, η οποία εισηγείται στην πολιτική ηγεσία τη λήψη των ενδεδειγμένων μέτρων: από τα έντεκα μέλη της, πέντε είναι αμέσως εξαρτημένα από την κυβέρνηση, τέσσερις είναι υπηρεσιακοί παράγοντες προϊστάμενοι υπηρεσιών υγείας και δύο είναι καθηγητές.

Μια ακόμα στρατηγική που επιστρατεύεται από τα ΜΜΕ είναι η εντυπωσιακή, αν και όχι πρωτόγνωρη, προσωποποίηση της κυβερνητικής στρατηγικής που μετατρέπει τον Σωτήρη Τσιόδρα στο «πρόσωπο της ημέρας». Η συζήτηση έτσι γίνεται «επί προσωπικού», τυχόν κριτική αποκρούεται με αναφορά στην υποδειγματική του προσωπικότητα, ενώ το «μυστικό» της απήχησής του στους «απείθαρχους» Έλληνες εντοπίζεται στον συνδυασμό αριστείας και ταπεινότητας, επιστημοσύνης και ανθρωπιάς. Βρίσκεται έτσι να ενσαρκώνει το πρότυπο του «άριστου», κεντρικό στον λόγο της Νέας Δημοκρατίας, και να γίνεται και ο ίδιος ένας από τους «ήρωες» που γεννήθηκαν στο νέο κυβερνητικό αφήγημα.

«Εμβόλιο» κατά της συμμετοχής και της δράσης από τα κάτω

Εκτός από βαθύτερες επιστημολογικές συζητήσεις σχετικά με την ανεξαρτησία της επιστήμης από την εκάστοτε εξουσία, δεν είναι λίγοι εκείνοι που θεωρούν ότι, στην κοινωνία της διακινδύνευσης, περισσότερο από ποτέ άλλοτε, κάθε εξέλιξη στο πεδίο της παγκόσμιας υγείας θα πρέπει να αναλύεται ως εγγενώς πολιτική, με τους «ειδικούς» της Υγείας να καλούνται να αναγνωρίσουν ότι οι τεχνοκρατικές τους τοποθετήσεις δεν μπορούν να θεωρηθούν «εκτός» του πολιτικού (Kickbusch, 2016; Ooms, 2015). Στην παρούσα συγκυρία, η εργαλειοποίηση του επιστημονικού, οιονεί αντικειμενικού λόγου, στο πλαίσιο ενός τεχνοκρατικού «οράματος» διακυβέρνησης, λειτουργεί νομιμοποιητικά για τις κυβερνητικές αποφάσεις με τη συντριπτική πλειοψηφία να τοποθετείται στη θέση του πειθήνιου παρατηρητή. Ελλείψει διαβούλευσης, οι πολίτες κατακλύζονται από αιτήματα συμμόρφωσης που διατυπώνονται με διαφορετικούς τρόπους και από διαφορετικά πρόσωπα, έχουν όμως μια κοινή συνισταμένη: την περιθωριοποίηση της συλλογικής δράσης, την άρση της λογοδοσίας και την πρωτοκαθεδρία της επιβολής σε συνθήκες που ορίζονται ως «κρίση».

Βιβλιογραφία

Baum, N. M., κ.α. (2009). «Listen to the People»: Public Deliberation About Social Distancing Measures in a Pandemic. *The American Journal of Bioethics*, 9(11), 4–14. doi:10.1080/15265160903197531. eody.gov.gr (03/03, 201/03, 26/03) Ενημέρωση διαπιστευμένων συντακτών υγείας από τον Υφυπουργό Πολιτικής Προστασίας και Διαχείρισης Κρίσεων Νίκο Χαρδαλιά και τον εκπρόσωπο του Υπουργείου Υγείας για το νέο κορωνοϊό, Καθηγητή Σωτήρη Τσιόδρα.

Giubilini, A., κ.ά. (2017). Quarantine, isolation and the duty of easy rescue in public health. *Developing World Bioethics*, 18(2), 182–189. doi:10.1111/dewb.12165

Gensini, G. (2004). The concept of quarantine in history: from plague to SARS. *Journal of Infection*, 49(4), 257–261. doi:10.1016/j.jinf.2004.03.002

Joint Centre for Bioethics Pandemic. (2009). Public Engagement on Social Distancing in a Pandemic: A Canadian Perspective. *The American Journal of Bioethics*, 9(11), 15–17. doi:10.1080/15265160903197598

Κανέλλης, Β. (2020). Ο επιτυχημένος Σωτήρης Τσιόδρας και οι ανόητοι που θα ήθελαν εκατόμβη νεκρών. *Τα Νέα*. Διαθέσιμο στο https://www.tanea.gr/2020/04/03/opinions/o-epityximenos-sotiris-tsiodras-kai-oi-anoitoi-pou-tha-ithelan-ekatomvi-nekron/.

Καψής, Μ. (2020). Γιατί τους ενοχλεί τόσο πολύ ο Σωτήρης Τσιόδρας; *Capital.gr*. Διαθέσιμο στο <https://www.capital.gr/arthra/3444410/giati-tous-enoxlei-toso-polu-o-sotiris-tsiodras>.

Kavanagh, κ.α. (2011). Sources, perceived usefulness and understanding of information disseminated to families who entered home quarantine during the H1N1 pandemic in Victoria, Australia: a cross-sectional study. *BMC Infectious Diseases*, 11(1), 1-7. doi:10.1186/1471-2334-11-2

Kickbusch, I. (2016). Politics or Technocracy – What Next for Global Health? Comment on «Navigating Between Stealth Advocacy and Unconscious Dogmatism: The Challenge of Researching the Norms, Politics and Power of Global Health». *International Journal of Health Policy and Management*, *5*(3): 201–204, doi: 10.15171/ijhpm.2015.209

Martin-Moreno, J. M. (2014). The international Ebola response: heroes and bystanders in the chronicle of an epidemic foretold. *Journal of Public Health*, 36(4), 525–526. doi:10.1093/pubmed/fdu094

Μητσοτάκης, Κυριάκος (17, 19, 22 Μαρτίου & 13 Απριλίου 2020), *Μήνυμα του Πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη προς τους πολίτες*. Διαθέσιμο στο < https://primeminister.gr/>.

Ooms, G. (2015). Navigating between stealth advocacy and unconscious dogmatism: the challenge of researching the norms, politics and power of global health. *International Journal of Health Policy and Management*, 4(10):641–644. doi: 10.15171/ijhpm.2015.116.

Prime Minister Gr (22/03/2020). *Σελίδα του Πρωθυπουργού της Ελληνικής Δημοκρατίας | The Prime Minister of the Hellenic Republic*. Διαθέσιμο στο <https://twitter.com/PrimeministerGR?ref_src=tw-src%5Egoogle%7Ctwcamp%5Eserp%7Ctwgr%5Eauthor>.

Rothstein, M.A. (2015). From SARS to Ebola: Legal and Ethical Considerations for Modern Quarantine, *Indiana Health Law Review*, 12(1), 227-280. doi: https://doi.org/10.18060/18963

Sokhieng Au., Hofman, M. (επιμ.) (2017). *The politics of fear: Médecins sans frontières and the West African ebola epidemic*. Οξφόρδη: Oxford University Press.

Wagner-Egger, P., κ.ά. (2011). Lay perceptions of collectives at the outbreak of the H1N1 epidemic: heroes, villains and victims. *Public Understanding of Science*, 20(4), 461–476. doi:10.1177/0963662510393605.

ΠΕΤΡΟΣ ΠΕΤΡΙΔΗΣ

Πορτρέτα της Κίνας, δυτικές δημοκρατίες και επιτήρηση της πληροφορίας

Caution: Objects in this mirror may be closer than they appear!
Jean Baudrillard, America

Η διασπορά ψευδών και post-truth ειδήσεων, θεωριών συνομωσίας, φημών και ανακριβειών έχει επισημανθεί ως ένα από τα βασικότερα προβλήματα στην προσπάθεια αναχαίτησης του κορωνοϊού. Το φαινόμενο αυτό, γνωστό ως «infodemic», έχει χαρακτηριστεί μάστιγα. Μία από τις πολλές εκφάνσεις του φαινομένου αφορά αναπαραστάσεις που παράγονται από διάφορα δυτικά μέσα (τηλεοπτικά, ενημερωτικά site, μέσα κοινωνικής δικτύωσης, memes, βίντεο στο YouTube) αναφορικά με τη διαχείριση της κρίσης από την Κινεζική κυβέρνηση. Κατά τη διάρκεια της τρέχουσας χιλιετίας, η Κίνα, μέσω οριενταλιστικών αναπαραστάσεων, συγκροτείται ως μία από τις σύγχρονες ριζικές ετερότητες των δυτικών δημοκρατιών. Το γεγονός ότι ο ιός ξεκίνησε την πορεία του από την Ουχάν συνέβαλε στην εντατικοποίηση του φαινομένου. Για όσο χρονικό διάστημα τα ευρω-αμερικανικά εθνικά κράτη δεν ανησυχούσαν από τον ιό, αναπαραστάσεις που παράγονταν από τα προαναφερθέντα μέσα απέδιδαν την έλευσή του είτε σε σκοτεινά εργαστηριακά πειράματα που πήγαν λάθος είτε στις παράδοξες διατροφικές συνήθειες του κινεζικού λαού αναφορικά με την κατανάλωση ζώων όπως οι νυχτερίδες. Οι οριενταλιστικές αναπαραστάσεις, ωστόσο, θα μπορούσαν να αναγνωστούν και με έναν διαφορετικό –υπό μία έννοια σχεδόν αντίστροφο– τρόπο. Συχνά, η ιδεολογική λειτουργία αυτών των «πορτρέτων» δεν συνίσταται πρωτίστως ή αποκλειστικά στη συγκρότηση του Άλλου ως εξωτικού και οπισθοδρομικού. Αντιθέτως, αυτές οι αναπαραστάσεις μπορεί να λειτουργούν με τέτοιο τρόπο ώστε να αποκρύπτουν από τους πολίτες των δυτικών δημοκρατιών τη δική τους συνθήκη, αφαιρώντας τους έτσι τη δυνατότητα οποιουδήποτε κριτικού αναστοχασμού αναφορικά με αυτή.

Ο Πέτρος Πετρίδης είναι διδάκτορας του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

Το 2012 ο θεωρητικός των νέων μέσων Alexander Galloway, στο βιβλίο του *The Interface Effect*, εξέταζε τις αναπαραστάσεις του gold farming. Το gold farming είναι η πρακτική συγκομιδής ψηφιακού συναλλάγματος και άλλων ψηφιακών αντικειμένων στους κόσμους των διαδικτυακών παιχνιδιών και η εν συνεχεία ανταλλαγή τους με πραγματικό χρήμα. Πρόκειται για πρακτική μέσω της οποίας διακινούνται μεγάλα χρηματικά ποσά και η οποία, αν και επιτελείται από παίκτες ανά τον κόσμο, τείνει να αποδίδεται σε Ασιάτες και, κυρίως, Κινέζους παίκτες. Το gold farming έγινε viral, όταν στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας δυτικά μέσα δημοσιοποίησαν την περίπτωση Κινέζων φυλακισμένων που αναγκάζονταν να παίξουν το παιχνίδι *World of Warcraft* για να συγκεντρώσουν ψηφιακό χρυσάφι, ενώ παράλληλα άλλα δημοσιεύματα έκαναν λόγο για Κινέζους πολίτες που εργάζονται σε συνθήκες κάτεργου για τον ίδιο σκοπό. Ο Galloway δεν αμφισβητεί την εμπειρική βάση των παραπάνω, αλλά προσεγγίζει τις αναπαραστάσεις των Κινέζων gold farmers αλληγορικά, μετατοπίζοντας την προσοχή μας προς τον ιδεολογικό ρόλο που παίζει το «πορτρέτο» ενός γεωγραφικά απομακρυσμένου Άλλου ο οποίος παράγει ασταμάτητα αξία μέσα από την εμπλοκή του στα ψηφιακά δίκτυα. Η φιγούρα του Κινέζου gold farmer συνιστά ένα αλληγορικό πορτρέτο που αποκρύπτει από εμάς ότι είμαστε επίσης gold farmers. Είμαστε gold farmers, εφόσον παράγουμε ασταμάτητα αξία σερφάροντας και κλικάροντας συνδέσμους σε μια πλατφόρμα όπως το Amazon, όταν διαμοιραζόμαστε περιεχόμενο στο Facebook, όταν μιλάμε στο κινητό μας για δουλειά, ενώ έχουμε σχολάσει κ.ο.κ.

Η ίδια αλληγορική ανάγνωση μπορεί να εφαρμοστεί και σε άλλες περιπτώσεις. Στο δεύτερο μισό της προηγούμενης δεκαετίας μια άλλη περίπτωση που έγινε viral στα δυτικά μέσα ήταν το Social Credit System της Κίνας. Ένα σύστημα αξιολόγησης, σύμφωνα με το οποίο ο κάθε πολίτης βαθμολογείται ανάλογα με το πόσο συνεπής είναι στην αποπληρωμή των οικονομικών του υποχρεώσεων, ανάλογα με τις καταναλωτικές του πρακτικές και τα φιλικά δίκτυα που συγκροτεί, ανάλογα με το αν είναι παραγωγικός ή όχι. Ανάλογα με τον βαθμό του, ο κάθε πολίτης αποκτά ή χάνει συγκεκριμένα προνόμια όπως η δυνατότητα συγκεκριμένων μετακινήσεων, η πρόσβαση σε δάνεια με χαμηλό επιτόκιο κ.ά. Στη διαδικασία συλλογής και αξιολόγησης των δεδομένων, καταλυτικό ρόλο, μαζί με το κινεζικό κράτος, παίζουν εταιρίες όπως η Alibaba και η Tencent. Αυτή η περίπτωση που αναπαραστάθηκε από τα δυτικά μήντια ως οργουελική ολοκλήρωση μπορεί, επίσης, να αναγνωστεί ως αλληγορία. Η αναπαράσταση αυτού του συστήματος πολιτικού ελέγχου, ως κάτι που συμβαίνει στην Άπω Ανατολή, αποκρύπτει από τον ίδιο μας τον εαυτό ότι εμπλεκόμαστε σε συναφή συστήματα επιτήρησης καθημερινά. Καταγραφόμαστε μέσω της χρήσης ψηφιακών υπηρεσιών, συσκευών και δικτύων, βαθμολογούμαστε και καταλαμβάνουμε συγκεκριμένες θέσεις σε βάσεις δεδομένων και πίνακες κατάταξης ως άτομα ή ως εθνικά κράτη ανάλογα με το αν είμαστε καλοπληρωτές ή όχι. Βεβαίως, η πρώτη απάντηση που έρχεται εδώ είναι ότι εμείς μετέχουμε σε αυτά τα συστήματα μέσω ελεύθερης επιλογής. Δεν είναι το ίδιο πράγμα η εκ των άνω επιβολή ενός τέτοιου συστήματος με την εθελούσια συμμετοχή στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και σε κουλτούρες αυτοκαταγραφής όπως ο ποσοτικοποιημένος εαυτός. Αλλά αυτό είναι μέρος μόνο της αλήθειας. Σε πολλά συστήματα αξιολόγησης από τα παραπάνω μετέχουμε αναγκαστικά, ενώ ακόμη και η εθελούσια συμμετοχή στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης δεν είναι

ποτέ απλώς μόνο μια επιλογή, αλλά μια επιλογή που κάνουμε σε συνάρτηση με τους άλλους. Ακόμη πιο σημαντικό είναι το ότι, όπως σημείωσα, δεν πρόκειται για απόπειρα εμπειρικής εξίσωσης αλλά για προσπάθεια αλληγορικής ανάγνωσης και ιδεολογικής απομυθοποίησης.

Σε αυτές τις αλληγορίες καταλυτικό ρόλο παίζουν πάντοτε οι ψηφιακές τεχνολογίες και ειδικά η συνάρτησή τους με την πολιτική της επιτήρησης. Παρόμοιες αλληγορικές αναγνώσεις μπορούμε να κάνουμε και στην περίπτωση του ξεσπάσματος της επιδημίας, της επιβολής της καραντίνας και, εν γένει, των περιοριστικών μέτρων που σταδιακά και με διαφορετικούς τρόπους επιβλήθηκαν στην Κίνα και σε άλλες χώρες. Από τα μέσα του Φλεβάρη, με τα ποσοστά κρουσμάτων στις δυτικές δημοκρατίες να είναι ακόμη περιορισμένα, διάφορα ρεπορτάζ δυτικών δικτύων, αφού είχαν καλύψει το θέμα κατανάλωσης νυχτερίδων, ξεκίνησαν να κάνουν λόγο για μια πρωτοφανή απόφαση στην σύγχρονη ιστορία της ιατρικής και παρουσίαζαν μετα-αποκαλυπτικές εικόνες με έρημους δρόμους, άδειες γέφυρες και καθηλωμένα αεροπλάνα σε αεροδρόμια της επαρχίας Χουμπέι. Βασικά σημεία εστίασης αυτών των αναπαραστάσεων ήταν η αντιπαραβολή του αυταρχισμού του Κινεζικού καθεστώτος με τις δυτικές δημοκρατίες, με έμφαση στις πρακτικές απόκρυψης και επιτήρησης της πληροφορίας. Δυτικά μέσα αναρωτιόντουσαν ,αν τα σκληρά και ακραία μέτρα (αυτά τα μέτρα ήταν too much ακόμη και για ένα καθεστώς όπως αυτό της Κίνας) που μπορούν να ενεργοποιηθούν από ένα αυταρχικό καθεστώς, το οποίο είχε αποκρύψει πληροφορίες και συνέλαβε τους γιατρούς-whistleblowers, θα μπορούσαν να εφαρμοστούν στις δυτικές δημοκρατίες. Συντηρητικά αλλά και «προοδευτικά» μέσα υποστήριζαν ότι κάτι τέτοιο είναι από δύσκολο έως και αδιανόητο. Σε ένα αυταρχικό καθεστώς αυτά τα μέτρα επιβάλλονται εύκολα, αλλά στις δημοκρατίες όχι. Οι δυτικές κυβερνήσεις δεν μπορούν να αποκλείσουν όλο τον κόσμο. Είναι δεδομένο ότι οι δημοκρατίες θα πρέπει να βασιστούν στην εθελούσια απομόνωση των πολιτών, στην εθελούσια καραντίνα και στην εθελούσια διατήρηση φυσικής απόστασης. Στην Κίνα επρόκειτο για επιβολή, στις δυτικές δημοκρατίες επρόκειτο για κοινωνικό συμβόλαιο. Το τελευταίο μάλιστα περί εθελούσιου εγκλεισμού φαίνεται να υποδηλώνει ότι στην Κίνα οι πολίτες δεν έκαναν τίποτα εθελούσια αλλά τα πάντα από επιβολή, προφανώς επειδή δεν ενδιέφερε κανένα τους αν θα νοσήσουν και ενδεχομένως πεθάνουν οι ίδιοι ή δικοί τους άνθρωποι.

Ωστόσο, αυτή τη φορά, εξαιτίας της ραγδαίας εξάπλωσης του ιού, οι συγκεκριμένες αναπαραστάσεις πήραν σάρκα και οστά στις δυτικές δημοκρατίες εν ριπή οφθαλμού. Αν αυτές οι αναπαραστάσεις παρουσίαζαν την εντατικοποίηση της κυριαρχίας, της καταστολής και του ελέγχου ως κάτι αδιανόητο που λαμβάνει χώρα εκεί αλλά όχι εδώ, η ιδεολογική απομυθοποίησή τους χρειάστηκε μόλις ενάμιση μήνα, χρονικό διάστημα έπειτα από το οποίο πολλές δυτικές κυβερνήσεις άρχισαν να επιβάλουν μέτρα αναστολής λειτουργίας σχολείων, πανεπιστημίων και καταστημάτων, απαγόρευση κυκλοφορίας, κλείσιμο συνόρων. Αν και η αντίδραση του κάθε κράτους ποικίλει, απεδείχθη, ότι η επιβολή των εν λόγω κατασταλτικών μέτρων στις δημοκρατίες ήταν πανεύκολη και εφαρμόστηκε ακόμη και σε περιπτώσεις που η εθελούσια απομόνωση και διατήρηση της φυσικής απόστασης ήταν υψηλές (η Ελλάδα ανήκει εδώ). Ακόμη και η απαγόρευση κυκλοφορίας νομιμοποιήθηκε αρκετά ανώδυνα ύστερα από την ενορχηστρωμένη επίθεση τηλεοπτικών, κυρίως, μέσων σχετικά με τις ορδές αυτο-

κινήτων στα διόδια και ανεύθυνων και απείθαρχων πολιτών στην παραλία της Θεσσαλονίκης. Τα παραπάνω, μάλιστα, έλαβαν χώρα τη στιγμή που αναντίρρητα το μεγαλύτερο κομμάτι του κόσμου είχε προσαρμοστεί είτε απλώς επειδή του το είπαν είτε επειδή κατανόησε ότι τα εν λόγω μέτρα αποτελούν μια σιωπηρή παραδοχή ότι οι δυτικές δημοκρατίες του high tech καπιταλισμού ήταν απροετοίμαστες να αντιμετωπίσουν ικανοποιητικά την κρίση (ειπώθηκε ότι τα συστήματα υγείας είναι ετοιμοπόλεμα αλλά δεν θα πρέπει να ξεχάσουμε ποτέ ότι γιατροί και νοσηλευτές σε προπύργια του «ανεπτυγμένου» κόσμου φοράνε σακούλες σκουπιδιών για να προστατευθούν, ενώ με DIY πατέντες προσπαθούν να φτιάξουν δύο και τρεις αναπνευστήρες από τον έναν).

Τι μπορούμε να αναγνώσουμε αλληγορικά στα πορτρέτα που παράγονται αυτή τη στιγμή από δυτικά μέσα για την Κίνα αναφορικά με την απόκρυψη, την επιτήρηση και τη χειραγώγηση της πληροφορίας; Η κινεζική κυβέρνηση συνέλαβε και κατηγόρησε του γιατρούς που προσπάθησαν να διοχετεύσουν πληροφορίες σχετικά με τον κορωνοϊό ως άτομα που διασπείρουν επικίνδυνες φήμες. Πρόκειται και πάλι για κάτι που συμβαίνει εκεί, σε εκείνο το αυταρχικό καθεστώς αλλά όχι εδώ, στις δικές μας δημοκρατίες; Δεν χρειάζεται να ανατρέξουμε στη Manning, τον Assange και τον Snowden ούτε στην Cambridge Analytica για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα. Αρκεί να αναλογιστούμε ότι οι όροι φήμες και ψευδείς ειδήσεις αυτή την περίοδο αποδίδονται κατά το δοκούν από πολιτικές προσωπικότητες και δημοσιογράφους, πρακτικά σε οποιαδήποτε μορφή κριτικής. Αλλά το πιο ανησυχητικό στοιχείο δεν είναι αυτό. Είναι ότι η κατηγορία των ψευδών ειδήσεων και των θεωριών συνομωσίας αποδίδονται και από τα κάτω. Παρατηρώντας συζητήσεις που έλαβαν χώρα στο Facebook έπειτα από την κριτική που ασκήθηκε στο βίντεο με τα πλάνα από την παραλία της Θεσσαλονίκης, το εξαιρετικά ανησυχητικό στοιχείο είναι ότι οι εν λόγω αναλύσεις χαρακτηρίστηκαν ως συνομωσιολογικές, σε σημαντικό βαθμό και από άτομα που ανήκουν σε προοδευτικούς πολιτικούς χώρους. Και πράγματι πολλές από τις κριτικές που έχουν ασκηθεί αυτή την περίοδο είναι εξαιρετικά άστοχες και προβληματικές (με εξέχουσας σημασίας εκείνες του Αγκάμπεν). Την ίδια στιγμή όμως η εξίσωση της λογικής που διέπει την κριτική του συγκεκριμένου βίντεο με τη λογική που διέπει το ίδιο το βίντεο (βίντεο ορισμός της παραγωγής post-truth ειδήσεων) ανοίγει την πόρτα στην ενεργοποίηση πολιτικών αντίστοιχων με αυτών που εφάρμοσε η Κίνα στους γιατρούς-whistleblowers, μετατρέποντας την οποιαδήποτε κριτική σε ψευδή είδηση, θεωρία συνομωσίας και επικίνδυνη φήμη, η οποία δεν απαξιώνεται απλώς από αυτούς τους χαρακτηρισμούς, αλλά πρέπει να κατασταλεί και διωχθεί ποινικά. Δημοσιογράφοι και ακτιβιστές που ασκούν κριτική στις πολιτικές διαχείρισης της κρίσης διώκονται αυτή την περίοδο σε όλες σχεδόν τις Ηπείρους. Και σε αυτή τη λίστα δεν υπάρχουν μόνο κυβερνήσεις όπως αυτές της Κίνας και του Τουρκμενιστάν, αλλά και «δημοκρατίες» της ΕΕ όπως αυτή του Όρμπαν.

ΝΙΚΟΣ ΕΡΗΝΑΚΗΣ

Μετά την πανδημική κρίση: Ιχνηλατήσεις και προβολές

1. Η πολλαπλότητα της κρισιακής συνθήκης

Από τον λοιμό της αρχαίας Αθήνας το 430 π.Χ. στον «Μαύρο Θάνατο» του Μεσαίωνα μέχρι και την πρόσφατη εξάπλωση των επιδημιών στην υποσαχάρια Αφρική, οι πανδημικές κρίσεις αφήνουν εγκάρσια το ισχυρό αποτύπωμά τους στις κοινωνίες. Ας μην ξεχνάμε όμως ότι η πανδημία που βιώνουμε σήμερα, είναι μόνο μία από τις πολλές κρίσεις που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα στη συγχρονία. Οφείλουμε να εστιάσουμε στη μεγάλη εικόνα. Το κυρίαρχο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα αντιμετωπίζει τουλάχιστον τέσσερις μεγάλες κρίσεις. Μια υγειονομική κρίση που προκλήθηκε από την πανδημία, η οποία πυροδότησε άμεσα μια οικονομικο-κοινωνική κρίση με άγνωστες ακόμη συνέπειες για τη χρηματοπιστωτική σταθερότητα και την κοινωνική συνοχή, και όλα αυτά εν μέσω της κορύφωσης της οικολογικής κρίσης και της προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης, οι οποίες βρίσκονται σε έξαρση και προφανώς δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν με τη συνέχιση των υφιστάμενων πολιτικών. Αυτή η διαπίστωση μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι παράλληλες αυτές κρίσεις πρέπει να αντιμετωπισθούν ταυτόχρονα, αλλιώς στην καλύτερη περίπτωση θα επιλύουμε προβλήματα στο ένα μέτωπο, ενώ παράλληλα θα δημιουργούνται νέα προβλήματα σε κάποιο άλλο

Σε αυτό το πλαίσιο, θα ήταν αφελές να σκεφτούμε ότι, πρώτον η παροντική συνθήκη κατάστασης έκτακτης ανάγκης θα τελειώσει σύντομα, και δεύτερον ότι είτε μεμονωμένες χώρες είτε συνολικά η διεθνής κοινότητα θα μπορέσουν να επιστρέψουν σε κάποια «κανονικότητα» και να συνεχίσουν όπως πριν. Ανεξαρτήτως από το πότε θα περάσει η κρίση, είναι ήδη σαφές ότι οι συνέπειές της τόσο για την κοινωνία όσο και για την οικονομία θα είναι πολύ πέρα από βραχυπρόθεσμες. Ακόμα κι αν αυτό το πρώτο κύμα κρίσης που βιώνουμε υποχωρήσει, θα επανεμφανιστεί σε ίσως και πιο επικίνδυνες μορφές, δημιουργώντας νέα κύματα κρίσης,

---

Ο Νίκος Ερηνάκης διδάσκει Φιλοσοφία στο ΕΚΠΑ και την ΑΣΚΤ και είναι Επιστημονικός Διευθυντής του Ινστιτούτου Εναλλακτικών Πολιτικών ΕΝΑ.

ενώ ήδη η οικονομική και κοινωνική κρίση λόγω του πρώτου κύματος, θα βρίσκεται καθ' οδόν προς την κορύφωση. Πώς, πού και για ποιους όμως περισσότερο; Ποια είναι τα όριά μας και ποιες οι νέες αντιφάσεις που εγκυμονούνται ήδη για τη διαμόρφωση της μετακρισιακής συνθήκης; Κυρίως, όμως, τι και πώς θα μπορούσε να αλλάξει μετά την κρίση του κορωνοϊού ώστε να αντιμετωπιστούν οι άλλες κρίσεις επίσης;

Προφανώς, στα παραπάνω ζητήματα δεν υπάρχουν προκατασκευασμένες απαντήσεις, αλλά υπάρχουν συγκεκριμένες κατευθύνσεις, που χωρίζονται μεταξύ τους με σταυροδρόμια, ενώ, ακολουθώντας τη μία ή την άλλη, οι λύσεις φανερώνονται ναυπηγώντας εν πλω. Κάτι που οφείλουμε όμως να θυμόμαστε είναι ότι πάντα υπάρχουν εναλλακτικές. Ακόμα και σε περιόδους κρίσης, αν όχι ειδικά σε αυτές. Στη συγχρονία, για παράδειγμα, καλούμαστε να επιλέξουμε ανάμεσα σε μια ολοκληρωτική επιτήρηση και παρακολούθηση ή σε μορφές ουσιαστικής ενδυνάμωσης των πολιτών. Καλούμαστε να επιλέξουμε ανάμεσα στις εθνικιστικές αναδιπλώσεις και οχυρώσεις ή σε μορφές διεθνούς αλληλεγγύης και συνεργασίας.

Λόγω των μεγάλων προκλήσεων της εποχής μας, βρισκόμαστε εν μέσω μιας ισχυρής μεταμόρφωσης της πραγματικότητάς μας, μιας μεταμόρφωσης που αν καταφέρουμε να την οριοθετήσουμε και κατευθύνουμε, θα μπορούσε να μετουσιωθεί σε απαραίτητους κοινωνικούς μετασχηματισμούς προς όφελος της μεγάλης κοινωνικής πλειοψηφίας. Λόγου χάρη, η κλιματική κρίση μπορεί να μετασχηματισθεί σε κλιματική δικαιοσύνη και ο ανταγωνισμός μεταξύ εργαζομένων και πιθανής υποκατάστασής τους λόγω τεχνολογικών εξελίξεων μπορεί να μετασχηματισθεί σε κοινωνικά δίκαιη αξιοποίηση της 4ης Βιομηχανικής Επανάστασης.

2. Αδυναμίες του παροντικού κοινωνικού συμβολαίου

2.1 Η κυριάρχηση των κοινωνικών ανισοτήτων

Η κρίση πανδημίας που βιώνουμε αποτελεί ένα καθοριστικό συμβάν που εκθέτει την έλλειψη ετοιμότητας και ανθεκτικότητας της όλο και πιο παγκοσμιοποιημένης και διασυνδεδεμένης οικονομίας και σίγουρα θα είναι αρχή και επόμενων κοινωνικο-πολιτικών κρίσεων. Εν ολίγοις, η κρίση του κορωνοϊού αναδεικνύει την αδυναμία του παροντικού «κοινωνικού συμβολαίου». Η πιο παραπλανητική κοινοτοπία σχετικά με τον κορωνοϊό είναι ότι μας απειλεί ή επηρεάζει όλες/ους το ίδιο, θέση που επ' ουδενί ισχύει σε βιολογικό, οικονομικό, κοινωνικό ή/και ψυχολογικό επίπεδο. Αντιθέτως, επιδεινώνει τις προϋπάρχουσες συνθήκες ανισοτήτων κάθε είδους, και δεν θα ήταν κινδυνολογία να υποστηρίξουμε ότι σε σύντομο χρονικό διάστημα, θα προκαλέσει διεθνώς νέες κοινωνικές αναταραχές. Άλλωστε, πέρα από το γεγονός ότι η κρίση αυτή επιδεινώνει τις κοινωνικές ανισότητες, ας μην παραβλέπουμε και το γεγονός ότι οι κοινωνικές ανισότητες είναι πολύ πιθανόν να είναι και μέρος των αιτιών που προκάλεσαν αυτή την πανδημία, όπως είναι και για την πλειοψηφία των άλλων κρίσεων.

Στις κοινωνίες που πλήττονται από τον ιό, οι επιπτώσεις των ανισοτήτων βαθαίνουν, θέτοντας τα περισσότερα από τα βάρη στους χαμένους των σημερινών πολωμένων οικονομιών και αγορών εργασίας. Οι οικονομικοί περιορισμοί ως συνήθως επιβάλλουν το μεγαλύτερο

κόστος σε εκείνους που είναι ήδη σε χειρότερη οικονομική κατάσταση και άλλωστε, ούτως ή άλλως, οι υφέσεις είναι πάντα πιο δύσκολες για τον κόσμο της εργασίας. Η κρίση του κορωνοϊού εκθέτει ακόμη περισσότερες αδυναμίες του οικονομικού μας συστήματος, και κυρίως την αυξανόμενη επισφάλεια της εργασίας. Παράδειγμα αυτού αποτελεί η σημαντική επιδείνωση της εργασιακής διαπραγματευτικής ισχύος και η άτακτη, μη ρυθμισμένη, ανάπτυξη της gig οικονομίας με εγγενώς επισφαλείς μορφές αποσπασματικής και περιστασιακής απασχόλησης, σε βάρος ανοικτών και συνεργατικών μοντέλων οικονομίας διαμοιρασμού. Άλλωστε, δεν είναι απίθανο να παρατηρήσουμε μια μαζική μετανάστευση εργασιακής δύναμης, χωρίς απαραίτητα να μεταναστεύουν οι ίδιοι οι εργαζόμενοι. Η ύφεση του κορωνοϊού, όπως μάλλον θα αποκαλούμε στο μέλλον την ισχυρή ύφεση που θα βιώσουμε τους μήνες που ακολουθούν, προφανώς δεν αποτελεί καμία εξαίρεση σε αυτό.

Η πανδημία του κορωνοϊού λοιπόν επηρεάζει όλους, αλλά δεν επηρεάζει όλους εξίσου. Και εάν συμφωνούμε ότι ο κορωνοϊός είναι ο ιός της ανισότητας, με την έννοια ότι τόσο οι άμεσες όσο και οι έμμεσες επιπτώσεις του όχι μόνο επιβαρύνουν περισσότερο τους αδύναμους αλλά και θα προκαλέσουν περισσότερες ανισότητες στο άμεσο μέλλον, τότε ως τέτοιον πρέπει και να τον πολεμήσουμε.

2.2 Δημοκρατική ευθραυστότητα σε επίπεδο θεσμών και δικαιωμάτων

Το πρίσμα της κρισιακής συνθήκης μεγεθύνει τα γνωρίσματα των αντιφάσεων και των ορίων μας. Λέγεται ότι στις κρίσεις φανερώνεται η πραγματική φύση των ανθρώπων. Το ίδιο ισχύει και για τα πολιτικά και οικονομικο-κοινωνικά συστήματα: σε περιόδους κρίσης, τα βασικά πλεονεκτήματα και οι αδυναμίες τους αποκαλύπτονται. Πολλά από τα στοιχεία της δημοκρατίας, τα οποία θα μπορούσαν να καταστήσουν τα συστήματά μας καλύτερα εξοπλισμένα, εν καιρώ κρίσης υποχωρούν, ίσως επειδή παραμένουν ατροφικά τις περιόδους «κανονικότητας». Χωρίς αυτά, όμως, ακόμα και η πιο εύπορη, τεχνολογικά εξελιγμένη χώρα είναι καταδικασμένη απλώς να σκιαμαχεί. Γιατί, άραγε, σε κάθε συνθήκη κρίσης η πρώτη που πρέπει να υποχωρεί είναι η δημοκρατική λειτουργία; Τούτο πρέπει να μας απασχολήσει.

Σε κάθε περίπτωση, ένας βαθμός επιβολής ισχυρών μέτρων είναι κατά γενική ομολογία αιτιολογημένος. Η αποδοχή του κρατικού πατερναλισμού που οδηγεί στον περιορισμό της ατομικής αυτονομίας, όταν επιτρέπεται με όρους εθελούσιου αυτοπεριορισμού στη βάση της αλληλεγγύης και της μέριμνας προς την κοινότητα, παύει να έχει στοιχεία εξωτερικού καταναγκασμού. Εντούτοις, ο τρόπος με τον οποίο λαμβάνονται τα εκάστοτε μέτρα, ο αντίκτυπος ως προς τα προσωπικά δικαιώματα και τις ατομικές ελευθερίες και οι συνέπειές τους προς τη λειτουργία της δημοκρατίας μας εν γένει, παραμένει προβληματικός. Δεν αρκούν αποφάσεις μόνο της εκτελεστικής εξουσίας, ώστε να καταστούν τα μέτρα, αυτής της έντασης και παρέκκλισης, δημοκρατικά.

Διεθνώς υπονομεύονται και καταστρατηγούνται επίπεδα προστασίας της ιδιωτικής ζωής που κερδήθηκαν με σκληρούς αγώνες, καθώς κυβερνήσεις αγκαλιάζουν τεχνολογικές λύσεις για την καταπολέμηση του κορωναϊού. Η ταχύτητα με την οποία τέτοιες λύσεις όχι μόνο δρομολογούνται, αλλά και γίνονται ευρέως αποδεκτές από τους πληθυσμούς που βρίσκονται σε

αγωνία, δεν μπορεί παρά να μας ωθεί σε μια ανησυχία για τη διασφάλιση της δημοκρατικής λειτουργίας των κοινωνιών μας. Αυτό που πρέπει πάντα να μας προβληματίζει είναι ποιος είναι ο σκοπός του κάθε περιοριστικού για τη δημοκρατία μέτρου και ποια τα μέσα προς επίτευξη αυτού του σκοπού;

Παρατηρούμε την ανάδυση μιας πεποίθησης ότι τα μέτρα, τόσο η καταλληλότητα και η αναλογικότητα τους όσο και η νομιμοποίηση και η νομιμότητα τους, θα κριθούν αμιγώς από την αποτελεσματικότητά τους, χωρίς να υπάρχει χώρος για κανονιστικό λόγο. Τούτος υπήρξε πάντα ένας επικίνδυνος δρόμος, καθώς μέσω του επιχειρήματος περί (συνήθως απλώς ποσοτικής και όχι ποιοτικής) αποτελεσματικότητας, έχουν ιστορικά αιτιολογηθεί και οι μεγαλύτερες αποκλίσεις από τη δημοκρατία. Ο διαρκής παροντικός έλεγχος των μέτρων, τουλάχιστον αναφορικά με τη νομιμότητά τους, είναι απαραίτητος.

Δεν υπάρχει περιθώριο για αξιακή ουδετερότητα, αλλά ούτε και για μονομερή αξιακό ιμπεριαλισμό. Η κατάσταση εξαίρεσης είναι γεγονός αναπόφευκτο σε τέτοιες συνθήκες. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι δύναται να δικαιολογηθεί και η όποια μορφή κράτους έκτακτης ανάγκης. Ας μην ξεχνάμε πως διεθνώς, μέσα σε στιγμές αστάθειας, ανθούν δημοκρατικές αποκλίσεις από τη δημοκρατία και ευνοούνται αυταρχικά πρόσωπα και ρητορικές, πάντα με την υπόσχεση μελλοντικής σταθερότητας. Αν τουλάχιστον συμφωνήσουμε ότι το πλαίσιο των αξιών οφείλει να κινείται ανάμεσα στη δικαιοσύνη, την ελευθερία, την ισότητα, την ισονομία, την αλληλεγγύη, το σεβασμό, την αξιοπρέπεια, την αμοιβαιότητα και την ωφελιμότητα, η απόφαση σχετικά με το ποιες αξίες και σε ποιο βαθμό πρέπει να προταχθούν –ώστε να υπάρχει μια κοινώς αποδεκτή συλλογική, ή έστω πλειοψηφική, αποδοχή τους– είναι το σημείο από το οποίο ξεκινάει η πολιτική.

Οφείλουμε όχι μόνο να παρακολουθούμε αλλά και να έχουμε λόγο στον τρόπο που ασκείται η βιοπολιτική σε όλα τα πεδία της καθημερινής μας ζωής. Το πρώτο βήμα είναι να αντιληφθούμε το πλαίσιο μέσα στο οποίο ανταγωνιστικές αξίες έρχονται σε σύγκρουση. Συχνά, γύρω από αξίες και ιδέες, πολλές φορές σε βάρος των πιο υψηλών από αυτές, αναπτύσσονται πολιτικές και συγκεκριμένα συμφέροντα τα οποία εκμεταλλεύονται την κρίση ως ευκαιρία υποβάθμισης της δημοκρατίας και προώθησης ιδιοτελών σκοπών. Εκεί είναι που οφείλουμε να συγκρουστούμε.

2.3 Οχύρωση έναντι της ετερότητας

Επιπροσθέτως, εν μέσω της συγκυρίας, παρατηρούμε μια εντυπωσιακή αναβίωση του έθνους-κράτους. Όχι μόνο τα σύνορα έχουν επιστρέψει σε μία πιο σκληρή και απόλυτη έννοια του όρου, αλλά και μαζί τους ο εθνικός εγωισμός. Τούτο το είδαμε ξεκάθαρα στη διαχείριση της προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης, αλλά και τώρα στο πλαίσιο της διαχείρισης της πανδημικής κρίσης, κάθε εθνική κυβέρνηση επικεντρώνεται στους δικούς της ανθρώπους και κάθε μία ισχυρίζεται ότι είναι καλύτερα προετοιμασμένη για την καταπολέμηση της κρίσης από τους γείτονές της.

Στο πλαίσιο της κρίσης έχουμε βιώσει σημαντικές, ηρωικές πράξεις ανθρώπων, αλλά παρατηρούμε και την επανεμφάνιση και υιοθέτηση ιδεολογημάτων κοινωνικού δαρβινισμού.

Ας φροντίσουμε ο ιός να παραμείνει μόνο ένας δυστοπικός βιολογικός παράγοντας και να μην αποτελέσει μέρος μιας ιδεολογίας που κατασκευάζει την ετερότητα ως ασθένεια. Ας μην επιτρέψουμε μια δυστοπική εξέλιξη της παγκοσμιοποίησης όπου κεφάλαια και προϊόντα θα παραμένουν ελεύθερα, ενώ οι άνθρωποι όχι.

Προφανώς δεν μπορούμε να θεωρούμε δεδομένο ότι η κρίση θα λειτουργήσει αναγκαστικά προς όφελος της προόδου. Η συνέχιση της λιτότητας θα επιδεινώσει τη δυσαρέσκεια μεταξύ των απογοητευμένων και αυτό θα ενδυναμώσει πιθανώς ακροδεξιές αντι-ευρωπαϊκές δυνάμεις σε όλος το εύρος της ηπείρου. Αποτελεί κοινό τόπο πως η τελευταία κρίση βοήθησε τις δυνάμεις της ακραία συντηρητικής αντίδρασης να αναδυθούν στο προσκήνιο της ευρωπαϊκής και διεθνούς πολιτικής. Όπως και με τις προηγούμενες κρίσεις, έχει αποδειχθεί ότι οι δυνάμεις αυτές τρέφονται από την απελπισία και βρίσκουν πάντα κοινωνικούς αποδιοπομπαίους τράγους για οικονομικά δεινά. Αυτό θα πρέπει να αναμένουμε και τώρα και αυτή τη φορά να είμαστε έτοιμοι να το αντιμετωπίσουμε.

Δεν αρκεί μια επίφαση δημοκρατικής ευαισθησίας, μέσω μιας ανόδου της κοινοτοπίας περί ασφάλειας, ενώ καλύπτεται η ηχηρότατη απουσία του ζήτηματος καταστρατήγησης προσωπικών δικαιωμάτων και ελευθεριών για τους πολίτες, βασικών ανθρώπινων δικαιωμάτων για τους πρόσφυγες και τους μετανάστες, και προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος με στόχο την ολιστική αντιμετώπιση της οικολογικής κρίσης. Πόση ελευθερία και πόση ισότητα άραγε είμαστε έτοιμοι να θυσιάσουμε για την ασφάλειά μας; Και μια μετα-ερώτηση: είναι σωστό να θέτουμε την ελευθερία και την ισότητα από τη μία, και την ασφάλεια από την άλλη, ως μέρη ενός μανιχαϊστικού διπόλου; Μήπως υπάρχει η δυνατότητα, με τις σωστές πολιτικές, να εξασφαλιστούν παράλληλα στον μέγιστο εφικτό βαθμό;

Επίσης, ας μην παραβλέπουμε ότι μια τυφλή εστίαση στην ατομική ευθύνη, απαραίτητη όπως βεβαίως είναι κι αυτή, λειτουργεί ως απλό ιδεολόγημα τη στιγμή που χρησιμεύει για να συσκοτίσει τη μεγάλη διαπίστωση, και συνάμα το μεγάλο ερώτημα αναφορικά με το πώς να αλλάξουμε το οικονομικό και κοινωνικό μας σύστημα ώστε να μπορέσουμε να ανταποκριθούμε στις μεγάλες προκλήσεις της εποχής μας. Ο αγώνας ενάντια στον κορωνοϊό μπορεί να δοθεί μόνο παράλληλα με την πάλη ενάντια στην οικολογική κρίση και τις ανισότητες κάθε είδους.

3. Η ρήξη, η γέφυρα και το σταυροδρόμι

Τούτων δοθέντων, αποκαλύπτεται εκ νέου πόσο εύθραυστες είναι οι κοινωνίες, οι οικονομίες και οι δημοκρατίες μας. Είναι καιρός να αντιμετωπίσουμε τη βαθύτερη αιτία που κάνει τις κοινωνίες μας τόσο ευάλωτες, που οδηγεί στις ανισότητες κάθε είδους και την καταστροφή του περιβάλλοντος. Όλα αυτά υποδεικνύουν μια επείγουσα ανάγκη για αναδιοργάνωση της παγκόσμιας οικονομίας με τέτοιο τρόπο ώστε να μην είναι πλέον στο έλεος των μηχανισμών της αγοράς. Ένας τρόπος παγκόσμιας οργάνωσης που μπορεί να ελέγξει και να ρυθμίσει την οικονομία, καθώς επίσης και να περιορίσει την κυριαρχία των εθνικών κρατών όταν χρειαστεί. Ένας αριθμός χωρών άλλωστε κατάφερε να το κάνει μετά από μια συνθήκη πολέμου

στο παρελθόν. Εν ολίγοις, πρέπει να διασφαλίσουμε ότι κάθε προσέγγιση για την καταπολέμηση των άμεσων και έμμεσων συνεπειών του κορωνοϊού είναι ολιστική, λαμβάνει υπόψη τον διαρθρωτικό χαρακτήρα των πολλαπλών κρίσεων που βιώνουμε και ότι όχι μόνο διασφαλίζει αλλά και ενδυναμώνει τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα –συμπεριλαμβανομένων των οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων– όλων.

Η κάθε κρίση μπορεί να προσεγγισθεί ως μια αναδίπλωση προς το παρελθόν και μια διατήρηση του status quo ή ως ένα νέο άνοιγμα. Ως συνήθως σε κάθε άνοιγμα ενυπάρχει το αίνιγμα του ρίσκου. Σημασία έχει όμως να υπάρξει ο χώρος για την ανάδυση νέων μορφών πολιτικής, για το πρόταγμα νέων προοδευτικών πολιτικών πεδίων τόσο σε τοπικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Η πρόοδος δεν νοείται αν δεν κατευθύνεται προς την οραματική διάσταση του ανέφικτου. Ανεξαρτήτως αν είναι πρόδηλο ότι δεν μπορεί εξ ολοκλήρου να το πραγματώσει, είναι αυτό της το στοιχείο που ορίζει τη διαδρομή προσέγγισης μέσω της οποίας πραγματώνονται εν τέλει τα βήματα μπροστά. Κυρίως όμως η πρόοδος, ακριβώς για να μην είναι μια αξίωση κενή νοήματος, οφείλει να βασίζεται σε διαχωριστικές γραμμές τόσο του παρελθόντος όσο και του παρόντος και του μέλλοντος.

Η λαχτάρα για μια επιστροφή στην «κανονικότητα», μια «κανονικότητα» που ήδη ενείχε όλους τους σπόρους για τις κρίσεις που βιώνουμε σήμερα, και μια προσπάθεια να συρράψουμε το μέλλον μας στο παρελθόν μας θα αποβεί εκ νέου καταστροφική. Άλλωστε αυτή είναι μια προσέγγιση που αρνείται να αναγνωρίσει τη ρήξη μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος. Ωστόσο η ρήξη υπάρχει. Και εν μέσω αυτής της συνθήκης, μας προσφέρει την ευκαιρία να ξανασκεφτούμε. Τίποτα δεν θα μπορούσε να είναι πιο μάταιο από την επιστροφή σε αυτό που τόσο απερίσκεπτα αποκαλούμε «κανονικότητα».

Η δική μας εποχή είναι και αυτή μια εποχή άκρων. Ποτέ πριν τα εργαλεία για την πραγμάτωση ενός καλού και δίκαιου κόσμου για το ανθρώπινο είδος δεν ήταν επαρκέστερα. Την ίδια στιγμή, το χάσμα ανάμεσα στις δυνητικές ικανότητες της ανθρωπότητας και τις υφιστάμενες συνθήκες της στο σύνολό της δεν ήταν ποτέ μεγαλύτερο. Διανοίγεται ένα πεδίο για να φανταστούμε εκ νέου τον κόσμο μας με προτάγματα των οποίων την αξία έχουμε πλέον επανασυνειδητοποιήσει, όπως πιο ριζικές μορφές ισότητας, επιμένοντας πως τα κύρια αγαθά, συμπεριλαμβανομένων της υγειονομικής περίθαλψης, της εκπαίδευσης, της στέγασης, της εργασίας, της ασφάλειας και του περιβάλλοντος, θα είναι εξίσου διαθέσιμα και εγγυημένα για όλες και όλους, ανεξαρτήτως από το πού βρίσκονται και το αν διαθέτουν τα απαραίτητα οικονομικά μέσα.

Ιστορικά, οι πανδημίες ανάγκασαν τους ανθρώπους να δημιουργήσουν ρωγμές με το παρελθόν και να φανταστούν τον κόσμο εκ νέου. Η παροντική μας συνθήκη δεν είναι διαφορετική. Αποτελεί μια γέφυρα, που οδηγεί σε ένα σταυροδρόμι. Μια γέφυρα ανάμεσα στον παλιό και τον (πιθανώς) νέο κόσμο και ένα σταυροδρόμι για το ποια μορφή θα έχει αυτός ο νέος κόσμος. Η αμφισβήτηση του κόσμου πριν από την κρίση μπορεί να μας δώσει νέους, εναλλακτικούς δρόμους για την αναδιαμόρφωση του κόσμου μετά την κρίση. Συχνά υποστηρίζουμε ότι χρειαζόμαστε ριζικά νέες αλλαγές ώστε να βελτιώσουμε την καθημερινή κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητά μας. Αυτό που οφείλουμε να συνειδητοποιήσουμε είναι ότι μια ριζική αλλαγή ήδη συμβαίνει, εξαιτίας και εξ αφορμής της κρίσης του κορωνοϊού.

Διανοίγονται, λοιπόν, πεδία διεκδίκησης για το ποιο θα είναι το περιεχόμενο της αλλαγής μετά την πολύπλευρη και πολυεπίπεδη κρισιακή συνθήκη που βιώνουμε και πώς αυτό θα πραγματωθεί. Ας δώσουμε τη μάχη συλλογικά ενάντια στην απομόνωση και στη μισαλλοδοξία και υπέρ της μέριμνας για τον Άλλον, από τον αυτοπεριορισμό του καθενός για την προστασία όλων μέχρι και την υποστήριξη αξιών που θα υπερασπίσουν τη ζωή και τα δικαιώματα όλων, όπως η ισοελευθερία και η κλιματική δικαιοσύνη. Δεν αναφερόμαστε εδώ σε μια εξιδανικευμένη, ιδεαλιστική μορφή αλληλεγγύης μεταξύ όλων των κοινωνιών και των μελών τους – αντιθέτως, η παρούσα κρίση καταδεικνύει με σαφήνεια ότι, με πραγματιστικούς όρους, η παγκόσμια αλληλεγγύη και συνεργασία είναι προς το συμφέρον της ιδανικότερης επιβίωσης όλων μαζί αλλά και καθενός από εμάς.

Ευγένιος Ιονέσκο

Το παιχνίδι της σφαγής

«Σας συγκέντρωσα εδώ για τελευταία φορά, στην πλατεία της πόλης μας, για να σας ενημερώσω: Μας συμβαίνει κάτι εντελώς ανεξήγητο. Δεχθήκαμε επίθεση από ένα λοιμό αγνώστων αιτιών. Οι γειτονικές πόλεις και χώρες μας έχουν κλείσει τα σύνορά τους. Στρατός έχει κυκλώσει την πόλη μας. Κάθε είσοδος και έξοδος απαγορεύεται. Μέχρι χτες ήμασταν ελεύθεροι, όμως από σήμερα είμαστε σε καραντίνα. Συμπολίτες κι επισκέπτες της πόλης μας, μην επιχειρήσετε να δραπετεύσετε, γιατί θ' αντιμετωπίσετε τα πυρά των στρατιωτών που καραδοκούν σε κάθε έξοδο της πόλεως. Χρειάζεται να οπλιστούμε με όλο το θάρρος που διαθέτουμε. Επίσης χρειάζονται γερά χέρια ν' ανοίγουν τάφους. Τα οικόπεδα, οι ακάλυπτοι χώροι, οι αυλές, τα γήπεδα, όλα επιτάσσονται, γιατί τα νεκροταφεία γέμισαν. Επίσης ζητώ εθελοντές να επιτηρούν τα μολυσμένα σπίτια, μήπως κάποιος μπει ή βγει. Θα ορίσουμε ορκωτούς επόπτες που θα επισκέπτονται τα σπίτια ... για να αναφέρουν στις αρχές, προκειμένου να απομονωθούν οι πιθανοί φορείς. Όποιος μπαίνει σε μολυσμένο σπίτι θα θεωρείται ύποπτος και θ' απομονώνεται εκεί μέσα. Φυλαχτείτε από τους υπόπτους. ΚΑΤΑΓΓΕΙΛΕΤΕ τους για το καλό του συνόλου! Ζητάμε γιατρούς, νεκροθάφτες, σαβανωτές και κάθε χρήσιμη για την περίσταση ειδικότητα. Κάθε πολίτης οφείλει να προσφέρει στον συνάνθρωπό του: να τον επιτηρήσει ή να του κλείσει τα μάτια. Το σύνθημά μας είναι, «Θάψε τον πλησίον σου, μπορείς!». Αντίδοτο για τον λοιμό δεν έχουμε βρει. Προσπαθούμε να τον περιορίσουμε, μήπως μερικοί τυχεροί επιβιώσουν, όμως αυτό είναι άγνωστο. Απαγορεύονται οι συνεστιάσεις και όλα τα θεάματα. Τα καταστήματα, τα εστιατόρια και τα καφενεία θα λειτουργούν ελάχιστες ώρες, για να περιοριστεί η εξάπλωση ψευδών ειδήσεων. Διότι υπάρχει η υποψία πως το κακό που μας βρήκε προέρχεται από κάτι ανώτερό μας, από τον ουρανό, και καθετί από τον ουρανό διαβρώνει σαν αόρατη βροχή τις στέγες, τους τοίχους και τις ψυχές μας. Όπως σας είπα, αυτή είναι η τελευταία δημόσια συγκέντρωση. Ομάδες πάνω από τρία άτομα θα διαλύονται. Επίσης, απαγορεύεται να περιφέρεστε άσκοπα. Όλοι οι πολίτες επιβάλλεται να κυκλοφορείτε

Ευγένιος Ιονέσκο, *Το παιχνίδι της σφαγής* (1970), μετ. Μπελιές Ερρίκος, Κέδρος, 2009.

ανά δύο, για να επιτηρείτε ο ένας τον άλλο. Τώρα γυρίστε στα σπίτια σας και μείνετε εκεί. Θα βγείτε μόνο σε περίπτωση μεγάλης ανάγκης. Ειδικά συνεργεία θα στιγματίζουν την πόρτα κάθε μολυσμένου σπιτιού: θα κάνουν έναν μεγάλο κόκκινο σταυρό με μπογιά στην πόρτα και θα γράφουν, "Ελέησόν με, Κύριε! ".»

ΒΙΟΠΟΛΙΤΙΚΑ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΡΥΔΑΣ

Angst: σημείωμα για την πολιτική οικονομία της συνείδησης

Όσο αυτονόητα ο φόβος αποτελεί την κυρίαρχη συνθήκη της εποχής της επιδημίας Covid-19, τόσο ο χειρισμός του αποτελεί το κρίσιμο διακύβευμα πολλαπλών προσαρμογών, και άρα συγκρούσεων, που η επιδημία θα επηρεάσει καταλυτικά ή θα ενεργοποιήσει. Φαίνεται μάλιστα, ότι χρειάζεται ολόκληρο το σημασιολογικό πεδίο που περικλείουν οι όροι φόβος, άγχος, αγωνία, τρόμος, ανησυχία κοκ, ώστε να αποδοθούν οι διάφορες πτυχές της κατάστασης με τις αποχρώσεις και εμφάσεις που στην κοινή γλώσσα (αλλά και τις επιστήμες του ανθρώπου) μπορεί να ενέχονται σε αυτές τις έννοιες. Εντούτοις δεν θα ήταν περιττή παρέκβαση, αν η σκέψη στρέφονταν προς τη *μήτρα που γεννά το καθεστώς φόβου* και πυροδοτεί την ακαριαία επικράτησή του. Η ταχύτητα της γενίκευσης αυτής της συνειδησιακής κατάστασης μπορεί να εκπορεύεται από τους μηχανισμούς χειρισμού της κοινής γνώμης και τις πολιτικές τακτικές, ενώ κρίσιμη είναι η συμβολή του πληροφοριακού θορύβου, στον οποίο ο επίσημος λόγος, είτε κυβερνητικός είτε επιστημονικός, στάθηκε κάθε άλλο παρά αμέτοχος. Η κατίσχυση του φόβου, όμως, με τον οποίο ήδη επενδύεται το μέλλον προϋποθέτει μια μορφή συνείδησης σχηματισμένης ώστε να ανταποκριθεί άμεσα και να αποδεχτεί –ίσως αμήχανα, με μεγάλο όμως βαθμό εκλογίκευσης– την επιβολή των ριζικών πρακτικών μέτρων και όσων ακολουθήσουν, εφόσον αυτά εμφανίζονται ως φυσική και αδήριτη συνέπεια της καταστροφικής επιδημίας.

Η αστραπιαία επικράτηση ενός γενικευμένου φοβικού καθεστώτος στάθηκε αντίστροφα ανάλογη με τα δεδομένα που καμία αριθμητική η περιγραφική αποτύπωση δεν μπορεί να συγκαλύψει: ο ιός CoV-2 της οικογενείας SARS είναι ένας *μέτριας δραστικότητας* ιός, ενώ η κατά τα φαινόμενα σχετικά υψηλή μεταδοτικότητά του δεν έχει, ακόμη τουλάχιστον, παραμετροποιηθεί ανάλογα με τη συνθετότητα των κοινωνικών και βιολογικών παραγόντων που την καθορίζουν. Εντυπωσιακή είναι, αντίθετα, η δραστικότητα της μακάβριας φαντασμαγορίας των αριθμών και ο καταιγισμός στατιστικών εκτιμήσεων, ώστε να επισκιάσουν τόσο εύκολα

Ο Δημήτρης Καρύδας διδάσκει Φιλοσοφία στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Χούμπολντ.

αυτές τις στοιχειώδεις διαπιστώσεις, που υποχώρησαν γρήγορα, για να δώσουν τη θέση τους στην προετοιμασία της επόμενης μέρας. Η μετατροπή επίσης της εκτίμησης από επιδημία σε πανδημία αφορά σε μια σύμβαση, η οποία έχει και οικονομικοπολιτικό χαρακτήρα και λειτουργεί τρομοκρατικά, σηματοδοτώντας όμως ταυτόχρονα κατά χαρακτηριστικό τρόπο τη μετάθεση των ευθυνών για την αντιμετώπισή της από τα υπερθνικά σώματα στα εθνικά κράτη.

Αυτό δεν μειώνει βέβαια ούτε το τραγικό βάρος των θανάτων, το εύρος των οποίων πάντως καθορίζεται από την προεπιλογή του καταγραφικού και στατιστικού μοντέλου συναρίθμησής τους, ούτε τον πόνο των νοσούντων, ανεξάρτητα από την ένταση της προσβολής τους, ούτε τους ακόμη ελλοχεύοντες κινδύνους από τον συγκεκριμένο ιό και τους συγγενείς που μάλλον θα μας συνοδεύουν για πολύ ακόμη. Απεναντίας, η επικινδυνότητα του ιού και οι επιπτώσεις του στη δημόσια υγεία σχετικοποιούνται ανάλογα με την εκδοχή κοινωνικού δαρβινισμού που υιοθετείται για την αντιμετώπιση της επιδημίας, ακριβέστερα την ανάσχεση των επιπτώσεών της. Γιατί τι άλλο από *κοινωνικός δαρβινισμός* είναι η επιδίωξη ανοσίας του πληθυσμού (ο όρος *αγέλη* αποσύρθηκε σύντομα ακόμη και από τους εισηγητές του μοντέλου της ελάχιστης κρατικής παρεμβατικότητας) ή η αναμονή ολοκλήρωσης του επιδημιακού κύκλου, στα οποία στοχεύουν όλες οι παραλλαγές μέτρων που δοκιμάζονται ανάλογα με την εκτίμηση του οικονομικού κόστους και με πλήρη επίγνωση της ασυμμετρίας του κινδύνου σε σχέση με τις περισσότερο ευπαθείς ή εκτεθειμένες κοινωνικές ή ηλικιακές ομάδες; Η εφαρμογή οικονομοτεχνικών κριτηρίων για την επιλογή των προτεραιοτήτων από τις οποίες εξαρτάται κυριολεκτικά η επιβίωση δεν αφήνει αμφιβολίες για το είδος του κοινωνικού μοντέλου που ισχύει στην προκείμενη περίπτωση. Αλήθεια, έχουμε μάθει ποτέ τι συμβαίνει με την επιδημία στις μεγαπόλεις του τρίτου κόσμου, κατά την παλιά του ονομασία ή της νέας νεωτερικότητας, κατά την τρέχουσα, όπως η Τζακάρτα, το Κάιρο, το Γιοχάνεσμπουργκ, η Πόλη του Μεξικού ή το Ρίο, όπου οι συνθήκες μετάδοσης του ιού είναι οι χειρότερες δυνατές, σύστημα υγείας δεν υπάρχει για τις τεράστιες μάζες και η επιβολή μέτρων, όπως αυτά που γνωρίζουμε είναι αδύνατη;

Όπως ήταν αναπόφευκτο να συμβεί, όταν βρίσκεται κανείς στο τέλος μιας αιτιακής αλυσίδας ή, πολύ περισσότερο, ενός πλέγματος αιτιακών παραγόντων με δεδομένη την έκρηξη της επιδημίας, η *λήψη δραστικών μέτρων*, όπως αυτών που δοκιμάζονται για τον έλεγχό της και αυτών που θα ακολουθήσουν, αποτελεί τη μόνη γενικά αποδεκτή απάντηση. Είναι χαρακτηριστικό ότι η συζήτηση –και ήδη προ πολλού οι σχετικές επενδύσεις– αφορά μάλλον την αντιμετώπιση των επιδημιών και όχι τη διακρίβωση και καταπολέμηση των αιτίων που τις προκαλούν. Κάτω από το γενικό τίτλο της ζωονόσου αυτά είναι άλλωστε γνωστά, αλλά πλέον οι διαδικασίες που την προκαλούν και την επιταχύνουν δεν θεωρούνται αναστρέψιμες με δεδομένη την υπερεκμετάλλευση και την καταστροφή ή μετάλλαξη κρίσιμων από αυτήν την άποψη βιοσυστημάτων σε μεγάλη κλίμακα.[1] Ένας λόγος παραπάνω για να επιστρέψουμε στο ερώτημα σχετικά με τις προυποθέσεις της κυριαρχίας του φόβου, ώστε να έχει διαμορφωθεί έτσι η κατάσταση.

Πολλά από τα εξωτερικά γνωρίσματα αυτής της κατάστασης την κάνουν να φαίνεται πρωτόγνωρη, μια εκτίμηση την οποία άλλωστε συμμερίζονται και πολλές από τις απόπειρες ρι-

ζοσπαστικής προσέγγισής της. Κι όμως, ο αντιπραγματισμός των, έστω τυπικών, ελευθεριών με το φοβικό φορτίο δεν είναι ούτε καινοφανής, ούτε ανασύρεται από το συνειδησιακό απόθεμα των δυτικών κοινωνιών προς αντιμετώπιση μιας έκτακτης περίστασης. Αντίθετα, αποτελεί την καταστατική συνθήκη στη διαμόρφωση της νεωτερικής συνείδησης. Οι συγγραφείς της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* εισάγουν στο έργο τους με την πρόταση «Στόχος του Διαφωτισμού με την ευρύτατη έννοια της σκέψης σε συνεχή πρόοδο ήταν ανέκαθεν να απαλλάξει τους ανθρώπους από το φόβο και να τους εγκαταστήσει ως κυρίαρχους.»[2]

Η τόσο γνωστή ανάλυση που εκπορεύεται από αυτήν την ανάγνωση της ιστορικής υπογραφής του νεωτερικού δυτικού κόσμου φωτίζει το *κοινωνικό φορτίο του φόβου*, καθώς παρακολουθεί την υπόσχεση για ελευθερία, γνώση και αλήθεια, που θα δάμαζαν το φόβο, να μεταπίπτει και να παλινδρομεί στο μύθο και τον ετεροπροσδιορισμό. Ο εξορθολογισμός της σχέσης με τη φύση, που θα υπερνικούσε το φόβο απέναντί της, εργαλειοποιήθηκε για την απόσπαση κέρδους με αλόγιστη χρήση των αποθεμάτων και αδιαφορία για τις ανοχές της. Στην εργαλειακή λογική της απόσπασης κέρδους στηρίχθηκε το σύνολο των παραγωγικών σχέσεων που μετασχηματίστηκαν σε σχέση κυριαρχίας πάνω στη ζωντανή εργασία, η οποία γίνεται πράγμα, καθόσον αποτελεί και η ίδια εμπόρευμα. Η έξοδος από το μύθο και την εξάρτηση από τις σκοτεινές κι απρόβλεπτες δυνάμεις της φύσης, του δεσποτισμού και της θείας βούλησης απαίτησε τελικά ένα τίμημα τέτοιο που οδήγησε πίσω στα δεσμά του ετεροπροσδιορισμού – με την τυπική, ωστόσο, μορφή της ελευθερίας.

Ο αστικός κόσμος επαγγέλθηκε ελευθερία, αντάλλαξε όμως την τυπική της κατοχύρωση με το φόβο, και έστρωσε το δρόμο των ανθρώπων με τα υλικά του. Διότι με την προστασία δικαιωμάτων και ελευθεριών, το σύστοιχο προς τις σχέσεις κυριαρχίας της καπιταλιστικής κοινωνικής οργάνωσης κράτος παρέχει μεν την τυπική εγγύηση της απαλλαγής από το φόβο· ο τύπος όμως της κοινωνικής οργάνωσης στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, δηλαδή ο μόνος τρόπος ικανοποίησης των αναγκών επιβίωσης και αναπαραγωγής, αντικαθιστά το φόβο με τον καταναγκασμό της εμπορευματοποιημένης εργασίας. Ο φόβος όμως μπροστά στη δυσκολία ικανοποίησης των αναγκών αποτελεί μία μόνον πλευρά της εξαρτημένης ύπαρξης. Οξύτερα προβάλλει η *συνείδηση του εγκλωβισμού σε κοινωνικές διαδικασίες, επί των οποίων το υποκείμενο αδυνατεί να ασκήσει έλεγχο*, παραμένοντας συνεχώς στο έλεός τους. Χωρίς να έχει συγκεκριμένη μορφή, η εξάρτηση από δυνάμεις όχι μόνο της αγοράς που είναι αδύνατον να χαλιναγωγηθούν, εγκαθιστά το άγχος στο κέντρο της νεωτερικής εμπειρίας. Η απρόβλεπτη λειτουργία και η αδιαφανής συνάφεια μεταξύ αυτών των δυνάμεων, αν δεν ακυρώνει τη δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού, επιβαρύνει το υποκείμενο με ευθύνες στις οποίες δεν μπορεί να ανταποκριθεί, καθώς βρίσκεται συνεχώς χρεωμένο με συμβολικά, φαντασιακά, οικονομικά και κοινωνικά ζητούμενα, των οποίων η ικανοποίηση γεννά νέα.

Σε αυτήν την καθολική συνθήκη της ύπαρξης που διαμεσολαβείται στις ατομικές συνειδήσεις, αυτές συγκροτούνται κατά ομόλογο τρόπο: το υποκείμενο αναγνωρίζει τον εαυτό του μέσω της αξιοποίησής του. Όπως γράφει ο Αντόρνο, αναφερόμενος στον Φρόιντ, πρόκειται για τη *συνείδηση που διαμορφώνεται κοινωνικά από το άγχος (Angst)*, το οποίο κατακλύζει χωρίς φραγμό τη ζωή του υποκειμένου και στοιχειώνει τον εσωτερικό του κόσμο. Εδώ αποβαίνει

κρίσιμη η διάκριση του *άγχους ως αφηρημένης μορφής* από το φόβο, τον τρόμο, την αγωνία ή την ανησυχία, τα οποία αναφέρονται στις συγκεκριμένες καταστάσεις που τα προκαλούν και αποκτούν διαφορετικά περιεχόμενα, ανάλογα με την ψυχική σύσταση του κάθε υποκειμένου και τις προσωπικές και κοινωνικές του δυνατότητες. Οι ιστορικές αναλύσεις της νεωτερικής εμπειρίας κατά τον τελευταίο αιώνα έχουν εντοπίσει πλήθος διεργασιών και φαινομένων που ενεργοποίησαν φόβους, οι οποίοι στη συνέχεια προβλήθηκαν σε παράγοντες άσχετους με την πραγματική πηγή αυτών των φόβων. Οι κάθε είδους τραυματικές συλλογικές εμπειρίες, οι κρίσεις ηθικού πανικού, οι ταυτοτικές ανασφάλειες ανακλούν αποσταθεροποίηση των συνειδήσεων εξαιτίας έντασης της ετερονομίας και απώλειας ελέγχου σε καταστάσεις που εμφανίζονταν ως ρυθμισμένες. Το αντικείμενο των φόβων όμως διαθλάται και παροχετεύεται σε μυθικούς αποδέκτες, οι οποίοι ανευρίσκονται εκτός των ορίων της γνωστικής εμβέλειας του υποκειμένου.

Η ομοφοβία ή η ξενοφοβία είναι κλασικές περιπτώσεις προβολής μιας απειλής σε κάποιον μολυσματικό Άλλο – απειλής που όμως προέρχεται από εντάσεις στην ψυχική ισορροπία του υποκειμένου, οι οποίες παραμένουν αδιαφανείς παρά την πραγματική τους βάση και ανομολόγητες στη συνείδησή του. Αυτοί οι μηχανισμοί που έχουν αναλυθεί αμέτρητες φορές και φέρνουν στο φως όλο και περισσότερες γνώσεις για το σφετερισμό των συνειδήσεων από φοβικά σύνδρομα, υποδεικνύουν –αν δεχτούμε το δεδομένο της ιστορικής διαμόρφωσής τους από το άγχος– ότι ο ψυχικός κόσμος διέπεται από τη δική του πολιτική οικονομία. Και όσο κι αν η χρήση των κατηγοριών της οικονομικής ζωής δεν πρέπει να μεταφέρεται στην ψυχική, το ερώτημα της εγχάραξης του σχέσεων παραγωγής και κυκλοφορίας στην τελευταία οφείλει να παραμένει να συνεχίσει να τίθεται, αν δεν θέλουμε να οπισθοχωρήσουμε στη θεώρηση των ατόμων κατά τρόπο μεμονωμένο, ως μονάδων, αδιαφορώντας τελικά για τους κοινωνικούς προσδιορισμούς και την ιστορικότητά τους.

Οι θεωρητικές δυσκολίες που παρουσιάζει η διαμεσολάβηση της κοινωνικής ύπαρξης στον εσωτερικό κόσμο του νεωτερικού υποκειμένου αποτελούν ίσως μικρότερο εμπόδιο στην κατανόηση του άγχους και του φόβου από τον αυτοπεριορισμό της θεωρίας στη μια ή την άλλη περιοχή, καθώς τότε χάνει από το οπτικό της πεδίο ένα μέρος των προσδιορισμών του αντικειμένου της. Στη συνάφεια του άγχους και του φόβου, είναι αδύνατη η κατανόησή τους, αν δεν διασαφηνιστεί η θέση του κράτους στην πολιτική οικονομία της συνείδησης που καλείται να ισορροπήσει στη νεωτερική συνθήκη. Όρος αυτής της ισορροπίας είναι η εσωτερίκευση του κράτους, δηλαδή η ταύτιση μαζί του ως αποτυπώματος της καθολικότητας με τη δικαιική μορφή που διασφαλίζει η κανονιστικότητα της κοινωνικής οργάνωσης. Πρόκειται για την ένταση μεταξύ της ελευθερίας, αυτής της αδύνατον να εκπληρωθεί υπόσχεσης της αυτοπραγμάτωσης, και της υπακοής στο καταναγκασμό που επιβάλλει το κράτος για την αναπαραγωγή της κανονιστικότητας. Και επειδή η ελευθερία δεν είναι η ίδια για όλους εξαιτίας του ιεραρχικού –από άποψη οικονομική και κοινωνική, ως προς το φύλο κλπ– χαρακτήρα της κανονιστικότητας, δεν είναι ίδια και η κατανομή του φόβου στις συνειδήσεις. Ο φόβος αυξάνεται ανάλογα με το βαθμό απόστασης από την αποδοχή της καθολικότητας. Ότι αυτή η τελευταία είναι ψευδεπίγραφη και δεν αποτελεί παρά αναπαράσταση μερικών συμφερόντων που εμφανίζονται ως γενικά αποτελεί το επίδικο – όσο γίνεται κατανοητό ως φυσικό δε-

δομένο, αποτέλεσμα μιας ιστορικής τελεολογίας που απηχεί τη φυσική τάξη, τότε ο φόβος λειτουργεί παραλυτικά στην κατεύθυνση αναπαραγωγής αυτής της φυσικής τάξης. Αν ό,τι εμφανίζεται ως γενικό συμφέρον αποκαλυφθεί στην ιστορική του διάσταση, τη μερικότητα, τότε ο φόβος μετασχηματίζεται σε αποσταθεροποιητικό παράγοντα, καθώς αποκαλύπτεται η ιδιοτέλεια πίσω από ό,τι εμφανίζεται ως γενικό συμφέρον.

Οι θεωρητικοί της διακινδύνευσης και της κοινωνίας του ρίσκου παραβλέπουν ότι η έννοια της διακινδύνευσης προϋποθέτει άρρητα και κατά συνέπεια κατοχυρώνει την ιδέα ότι οι δυτικές κοινωνίες διέπονται από μια κανονικότητα με σταθερούς όρους. Ως προς αυτούς τους όρους το υποκείμενο μπορεί να υπολογίσει τους κινδύνους και ανάλογα να σχεδιάσει στον μέγιστο ορθολογικό βαθμό τις επιλογές του. Ένας τέτοιος στατιστικά υπολογίσιμος κόσμος, όπως ουσιαστικά τον προβλέπει ήδη ο Τζων Στιούαρτ Μιλλ, αποτελεί όμως μία χίμαιρα που διαψεύδουν συνεχώς οι απρόβλεπτες διακυμάνσεις των παγκόσμιων αγορών κεφαλαίου και εργασίας.[3] Η κανονικότητα που υπονοούν οι θεωρίες της διακινδύνευσης, αλλά και αυτές της ορθολογικής επιλογής στηρίζεται μάλλον σε μια ρυθμιστική αντίληψη κατανομής κερδών και εισοδημάτων, ώστε μέσω της ελαχιστοποίησης των ασταθειών ο οικονομικός σχεδιασμός και οι αντίστοιχες πολιτικές αποφάσεις να συγκεντρώνουν μικρές πιθανότητες παρεκτροπής από τις προβλέψεις τους. Κάτι τέτοιο όμως χρειάζεται μεγάλης έκτασης ρυθμιστικές πολιτικές παρεμβάσεις, πολύ μεγαλύτερης από ό,τι θα ήταν αποδεκτό σε μοντέλα που αποδίδουν στο πολιτικό στοιχείο και στη συστημική θέση του κράτους τον ρόλο μιας ακόμη παραμέτρου στον υπολογισμό των ενδεχομένων αποτελεσμάτων αυτής ή της άλλης επιλογής.

Ο μεθοδολογικός ατομισμός των θεωριών τέτοιας κοπής, από τη μια πλευρά, τις κάνει καλό παράδειγμα του τρόπου σκέψης του εξατομικευμένου υποκειμένου που σκέπτεται με αποκλειστικό γνώμονα το ατομικό συμφέρον. Από την άλλη, δείχνει την πρακτική αδυναμία συμπερίληψης του αστάθμητου σε έναν κόσμο που έχει ανοιχτεί και ανοίγεται όλο και περισσότερο, ώστε να εξορθολογίσει μέσω της εργαλειακής αξιοποίησης όχι μόνον κάθε περιοχή του πλανήτη, αλλά και κάθε πτυχής, όπως και κάθε είδος ζωής πάνω σε αυτόν. Από την άποψη που ενδιαφέρει εδώ, οι αντιλήψεις που επιδιώκουν να εξημερώσουν το φόβο μέσω του υπολογισμού των κινδύνων και απειλών που οιονεί τον προκαλούν, ουσιαστικά θεωρητικοποιούν την παρουσία του ως χρόνιου, ανίατου συμπτώματος. Εφόσον μπορούν μόνον να προτείνουν στρατηγικές για την καταπράυνσή του σε μια συγκεκριμένη συγκυρία, οι οποίες βέβαια θα πρέπει να διαφοροποιηθούν, ώστε να αντιμετωπίσουν την επόμενη που θα έχει χωρίς καμία αμφιβολία διαφορετικά δεδομένα, ουσιαστικά προτείνουν τον εθισμό στην παθολογία του κινδύνου. Οι κίνδυνοι όμως από την παγκοσμιοποιημένη οικονομία, κάθε άλλο πάρα μόνον οικονομικής φύσης, όπως έμαθαν οι κοινωνίες που υποχρεώθηκαν σύντομα και βίαια να εξορθολογιστούν σύμφωνα με τις επιταγές της, δεν είναι πιθανολογικά μεγέθη σε μοντέλα προσομοίωσης. Είναι τα δυνητικά προεικάσματα της πραγματικότητας που δεν έχει πάψει να έρχεται. Στο πέρασμά της προκύπτουν νέοι ισολογισμοί κερδών και ζημιών πάνω από θύματα και μυριάδες παράπλευρες απώλειες σε ζωές, υγεία και πλούτο.

Οι κάθε είδους απώλειες επενδύουν με απαράβλεπτο για όλους τρόπο τις αναδιατάξεις των σχέσεων στην παρούσα φάση αξιοποίησης του κεφαλαίου, ενώ σημειώνονται πλέον σε όλες τις χώρες χωρίς εξαίρεση. Ο φόβος που προκαλούν έχει ήδη δείξει τα πολλαπλά του

πρόσωπα· ενώ δεσπόζουν, τα φοβικά ανακλαστικά διαστρέφονται χρεώνοντας τις απειλές και αποτελέσματα των μετασχηματισμών στους παντοειδείς Άλλους. Και εδώ βλέπουμε κραταιά και ενισχυμένη τη θέση του κράτους στην οικονομία του φόβου. Το κράτος έχει αποσυρθεί από ορισμένες λειτουργίες, όπως τη μερική ρύθμιση των αγορών, τον έλεγχο των ροών ή τον έλεγχο μεγάλων προνοιακών, πολιτιστικών κλπ. τομέων, προκειμένου να διευκολύνει την κίνηση του κεφαλαίου, στην οποία συμμετείχε και το ίδιο με πολλούς τρόπους. Ταυτόχρονα έχει ενισχύσει τις αυταρχικές και κατασταλτικές του αρμοδιότητες, ενώ όπου είχε τις δυνατότητες τις επεξέτεινε πέραν των συνόρων του. Με τη χαλάρωση των συνόρων και των ρυθμίσεων αδυνατίζει η προστατευτική ασπίδα, με την οποία οι κρατικές πολιτικές είχαν ανταλλάξει τη συναίνεση, δηλαδή μετριάσει το φόβο μεγάλων στρωμάτων στο δυτικό κόσμο. Η ανασφάλεια και η αβεβαιότητα προβλήθηκε στους αγνώστους ξένους από το εγκαταλελειμμένο υποκείμενο του δυτικού κόσμου. Ενώ υποτίθεται ότι η εξαφάνιση των ενναλακτικών σχεδίων, ακόμη και αυτών σοσιαλδημοκρατικού τύπου, άνοιγε επιτέλους το δρόμο στην αυτοπραγμάτωση με αυστηρούς εργασιακούς κανόνες και στιβαρό διοικητικό έλεγχο, με ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια πέρα από τις πολιτικές ισορροπίες του αστικού κοινοβουλίου σύμφωνα με το όραμα του ορντοφιλεθευρισμού, η μεγάλη πλειοψηφία βρέθηκε να μην έχει καμία μοίρα. Μοιάζει το βιοπολιτικό πρόταγμα της κυριαρχίας, όπως το διατύπωσε ο Φουκώ, «κάνε να ζήσουν και άσε να πεθάνουν»,[4] να μεταστρέφεται σε υποπερίπτωση του «κάνε να δουλεύουν και άσε να αγοράζουν».[5] Αν ο βιοπολιτικός έλεγχος διαμόρφωσε τις δυτικές κοινωνίες στη βάση ενός πλέγματος απαγορεύσεων, εσωτερικευμένων πνευματικά και σωματικά, ταυτόχρονα κανονικοποίησε και μια αντίληψη για τη ζωή κίβδηλη και καταπιεστική, που όμως στα στενά πλαίσια της πειθαρχίας εξασφάλιζε την αναπαραγωγή της. Αυτή η εγγύηση φαίνεται ότι σήμερα, κατά ένα μέρος τουλάχιστον, θυσιάζεται στο βωμό της άρσης κάθε φραγμού στην αξιοποίηση του κεφαλαίου.

Βρισκόμαστε μάλλον ήδη πέρα από αυτό το παράδειγμα, καθώς η πληροφορικοί και βιοπληροφορικοί μηχανισμοί που τέθηκαν σε λειτουργία στην Κίνα, τη Νότιο Κορεα και την Ιαπωνία –διαφημίστηκαν μάλιστα με ιδιαίτερη υπερηφάνεια από τους δημιουργούς τους– υποβάλλουν ήδη μια νέα κατανόηση της ζωής: η ανθρώπινη ύπαρξη συνίσταται σε αλγορίθμους μεταδεδομένων και βιοπληροφορικών πακέτων που δεν κάνουν μόνον δυνατή την παρακολούθηση κάθε βήματος και δραστηριότητας ανά πάσα στιγμή και με τεράστια ακρίβεια, αλλά ανασυγκροτούν την ανθρώπινη μονάδα ως σύνολο γονιδιακών, βιομετρικών και παθολογικών δεδομένων, τα οποία ενημερώνονται συνεχώς, ενώ είναι χωρίς άλλο προσβάσιμα στους ελεγκτικούς μηχανισμούς. Εδώ πλέον συγκροτείται μεθοδικά ένα νέο πεδίο, όπου η ψηφιακή αναπαράσταση του ανθρώπου ως βιοπληροφορικού χαρακτήρα εγγράφεται άμεσα στο πεδίο της οικονομικής του αξιοποίησης.[6]

Ο από χρόνια γνωστός συσχετισμός μεταξύ δύο από τις βασικές ορίζουσες αυτού του πεδίου δείχνει καθαρά την αντίληψη περί ανθρώπινης ζωής που εμπεδώνει η νεοφιλελεύθερη εκδοχή του καπιταλισμού. Από τη μία πλευρά τα βιοσυστήματα μετασχηματίζονται και συμφύρονται, καθώς η υπερεκμετάλλευση των φυσικών πόρων καταργεί τα όρια και τις ισορροπίες μεταξύ τους. Από την άλλη οι άγνωστες ακόμη σε όλη τους την έκταση επιπτώσεις της συνύπαρξης ανθρώπων και μη ανθρώπινων ζωικών ειδών σε μεγάλη κλίμακα απασχολούν

μόνον εφόσον υπάρχουν σοβαρές συνέπειες για το ανοσολογικό σύστημα των ανθρώπων. Ότι μεταξύ πρόληψης και θεραπείας προτιμάται το δεύτερο, όπως δείχνουν οι επενδύσεις σε έρευνα εμβολίων και φαρμάκων έναντι της έρευνας των βιοσυστημικών αλλαγών και των συνεπειών τους, αποτελεί πολιτική επιλογή. Είναι όμως αμφίβολο ότι εμβόλια και φάρμακα θα μπορούν μετά την τρέχουσα εμπειρία να μετριάσουν τους φόβους των υποκειμένων, που είδαν την τελευταία περιοχή, όπου φάνταζαν αυτεξούσιοι, την ιδιωτική τους ζωή ανοχύρωτη και πολλαπλά διαπερατή.

Πολλές ερμηνείες των κυβερνητικών χειρισμών του επιδημικού φαινομένου, ενώ επισημαίνουν το βαρύ αρνητικό ανάπτυγμα της κρατικής ενεργοποίησης, θέλουν να βλέπουν και κάποιο φως σε όσα ζοφερά προοιωνίζουν οι εξελίξεις. Στο μόνιμο καθεστώς ψηφιακού ελέγχου και βιοπληροφορικού προσδιορισμού της ζωής και της υγείας αναγνωρίζουν, τουλάχιστον δυνητικά, και θετικά αποτυπώματα. Παρά την ανάληψη από τα εθνικά κράτη περισσότερων αρμοδιοτήτων σε όλο και πιο αυταρχική κατεύθυνση, η αποφασιστικότητα και οι δυνατότητες οργάνωσης και συντονισμού, η επάρκεια των συστημάτων υγείας και τροφοδοσίας που επέδειξαν οι κρατικοί μηχανισμοί θα πρέπει να προδιαθέτουν ευνοϊκά, καθώς δείχνουν τι μπορούν να πετύχουν, αν αποφασίσουν να πάρουν επιτέλους μέτρα για την αντιμετώπιση της οικολογικής καταστροφής. Είναι όμως αυτές οι εκτιμήσεις τίποτε άλλο όμως από ευσεβείς πόθοι, εφόσον οι προβολές των τεχνικών δυνατοτήτων προϋποθέτουν τη λήψη αποφάσεων, που δεν γίνεται να προκύψουν παρά μόνο από τη βούληση των μηχανισμών κυριαρχίας, όλο και περισσότερο αλλοτριωμένων από τα μεγάλα οικονομικά συμφέροντα;

Δεν έχει όμως να προσφέρει τίποτε ούτε η γενικόλογη ελεεινολογία για τις ευθύνες του καπιταλισμού. Όσο η κριτική παραμένει αφηρημένη, η παράλυση μπροστά στο φόβο και την αδυναμία θα γίνεται μεγαλύτερη. Ούτε η εστίαση στο περιορισμό των ατομικών ελευθεριών και την με προοπτική μονιμότητας περιστολή κάθε είδους δικαιωμάτων, ορθή και απαραίτητη από την πλευρά της μπορεί να προσφέρει τελικά πολλά απέναντι στην παράλυση και την απάθεια. Όπως τα ηχηρά καλέσματα για ενεργοποίηση των πολιτών, που πάντοτε μένουν αναπάντητα, τέτοιοι προβληματισμοί και τέτοιες κραυγές αγωνίας θα πέφτουν στο κενό. Αν κάτι μπορεί να μας υποδείξει η σημερινή έκτακτη κατάσταση είναι η ανάγκη, για μία ακόμη φορά, της εύρεσης, στη θεωρία και στην πράξη, αντιδότου στο φόβο, που σημαίνει και αντιδότου στους μηχανισμούς που τίθενται σε λειτουργία για να τον τιθασεύσουν ή να τον απωθήσουν. Προϋπόθεση για αυτό είναι η αναγνώριση της λειτουργίας του, των αρμών και των αρθρώσεων που μεταφέρουν την καθολική αδυναμία μπροστά στη σκοτεινή δυναμική των εξελίξεων και την κάνουν να φωλιάζει στις συνειδήσεις. Κι αν οι συνειδήσεις είναι διαμορφωμένες έτσι, ώστε αυτή η επιτέλεση αυτής της μεταφοράς να είναι εύκολη για τους μηχανισμούς της κυριαρχίας, τότε τόσο πιο δύσκολα είναι τα πράγματα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Robet Wallace, *Big Farms Make Big Flu: Dispatches on Infectious Disease, Agribusiness, and the Nature of Science*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 2016.

2. Μ. Χορκχάιμερ – Τ.Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, Νήσος, Αθήνα, 1996, σ. 26.

3. Βλ. σχετικά Z. Bauman, *Ρευστός Φόβος*, Αθήνα 2007, στο κεφ. «Παγκόσμιοι τρόμοι», σ. 129 κ.ε.

4. Μισέλ Φουκώ, *Για την Υπεράσπιση της Κοινωνίας*. Αθήνα:, 2002, σ. 247.

5. Βλ. Joshua Clover, «The Riseand fall of Biopolitics: A Response to Bruno Latour», *Critical Inquiry*, 29.03.2020 https://critinq.wordpress.com/2020/03/29/the-rise-and-fall-of-biopolitics-a-response-to-bruno-latour/

6. Byung-Chul Han, «Η επανάσταση του κορωνοιού δεν θα συμβεί», *Εκπαιδευτική Λέσχη*, 09.04.2020 https://www.e-lesxi.gr/%ce%b7-%ce%b5%cf%80%ce%b1%ce%bd%ce%ac%cf%83%cf%84%ce%b1%cf%83%ce%b7-%cf%84%ce%bf%cf%85-%ce%ba%ce%bf%cf%81%cf%89%ce%bd%ce%bf%cf%8a%ce%bf%cf%8d-%ce%b4%ce%b5%ce%bd-%ce%b8%ce%b1-%cf%83%cf%85%ce%bc%ce%b2/

ΚΥΡΚΟΣ ΔΟΞΙΑΔΗΣ

Η βιοπολιτική αντίφαση του Covid-19[1]

Όροι όπως «πολιτική τεχνολογία» και «βιοπολιτική», που εισήγαγε ο Μισέλ Φουκώ στη νεωτερική σκέψη, έχουν την ατυχία που συχνά συνοδεύει τους «πιασάρικους» νεολογισμούς. Στη βιασύνη μας να επιβιβαστούμε στον «συρμό» της θεωρίας, τείνουμε να λησμονούμε την αρχική τους σημασία μέχρι σημείου παντελούς διαστρέβλωσης.

Οι συγκεκριμένοι δύο όροι, πιθανώς περισσότερο από οποιουσδήποτε άλλους, καταδεικνύουν ίσως την πιο σημαντική συμβολή του Γάλλου στοχαστή στη σύγχρονη κοινωνική και πολιτική θεωρία: Την πειστικότατα τεκμηριωμένη επισήμανση πως ο επιστημονικός λόγος, εξ αιτίας της επιστημονικότητάς του και όχι εις βάρος ή κατά παράβασιν αυτής, διαπλέκεται οργανικότατα και παραγωγικότατα με την άσκηση εξουσίας στις νεωτερικές κοινωνίες.

Ειδικότερα η έννοια της «βιοπολιτικής», που μια επικρατήσασα τάση του «συρμού» τείνει να την ταυτίζει με τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, σηματοδοτεί εκείνη την ιδιαζόντως νεωτερική εξουσιαστική επιστράτευση επιστημονικών κλάδων όπως η δημογραφία, η ιατρική, η ψυχολογία και η παιδαγωγική, που έχει στόχο τον παραγωγικό έλεγχο ανθρώπινων σωμάτων και πληθυσμών. Πράγμα που σημαίνει βέβαια, πρώτα και κύρια, την καπιταλιστική εκμετάλλευση των δυνατοτήτων τους, αλλά και την υγιεινή διαβίωση, εκπαίδευση και κατά το δυνατόν ευημερία τους. Τούτο με τη σειρά του οδηγεί στην (τουλάχιστον) διττή –για την Αριστερά– υπόσταση της βιοπολιτικής.

Η Αριστερά δεν μπορεί παρά να συντάσσεται με τις θετικές πλευρές της βιοπολιτικής. Βιοπολιτική είναι πρώτα απ' όλα και το κοινωνικό κράτος – εκείνο το πλέγμα επιστημονικών γνώσεων και πρακτικών που ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα συναρθρωνόταν με κρατικές πολιτικές για την οικονομική και υγειονομική φροντίδα του κοινωνικού συνόλου στις δυτικές καπιταλιστικές χώρες. Είτε στο πλαίσιο της στρατηγικής του κεφαλαίου για κοινωνική συνοχή

Ο Κύρκος Δοξιάδης είναι καθηγητής Κοινωνικής Θεωρίας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

και οικονομική ανάπτυξη, είτε ως αποτέλεσμα των διεκδικήσεων του εργατικού κινήματος, είτε ως εξισορρόπηση μεταξύ αυτών των δύο αλλά και άλλων παραγόντων, η βιοπολιτική του κοινωνικού κράτους για την Αριστερά ήταν ένα θεσμικό πλαίσιο που βάδιζε παράλληλα και σε στενή συνάφεια με τους δημοκρατικούς θεσμούς. Όπως και οι τελευταίοι, δεν αποτελούσε απλώς ένα «εργαλείο» στα χέρια της αστικής τάξης, ούτε κάποιον μονοδιάστατα ελεγχόμενο ιδεολογικό μηχανισμό, αλλά συγκροτούσε κατά μέγα μέρος το ίδιο το πεδίο των ταξικών αγώνων στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Πεδίο διεκδικήσεων και ευκαιριών για το αριστερό κίνημα, αλλά και πεδίο στο οποίο η αστική τάξη ασκούσε την ηγεμονία της, στον βαθμό που εξακολουθούσε να παραμένει ηγεμονική.

Κι έτσι ερχόμαστε στην άλλη όψη της βιοπολιτικής. Είτε ως κοινωνικό κράτος είτε ως γενικότερα εξουσιαστική χρήση των επιστημονικών λόγων, η βιοπολιτική είναι τρόπος ελέγχου της καθημερινότητας των πολιτών, διαδικασία συγκρότησης του τρόπου σκέψης και των επιθυμιών τους, με κίνητρα που προφανώς αποκλίνουν από τα όποια δικά τους συμφέροντα και τις ελευθερίες τους: Πειθάρχηση των παραγωγικών/καταναλωτικών υποκειμένων στην καπιταλιστική εκμετάλλευση, συμμόρφωση σε πρότυπα συμπεριφοράς που υπαγορεύουν οι κυρίαρχοι λόγοι, με παράπλευρες κοινωνικές συνέπειες που οδηγούν σε αυτό που ο Φουκώ αποκαλεί «ρατσισμό της ομαλοποίησης».

Στη σημερινή εποχή, θα πρέπει ασφαλώς να προσθέσουμε στη «σκοτεινή» όψη της βιοπολιτικής και τη νεοφιλελεύθερη υποκατάσταση του κοινωνικού κράτους από συστήματα και πρακτικές που αποσκοπούν στην αποκόμιση ιδιωτικού κέρδους από υπηρεσίες κοινής ωφέλειας, αλλά και στην ιδεολογική διαπαιδαγώγηση των πολιτών προς την κατεύθυνση του ατομοκεντρισμού και της ανταγωνιστικότητας ακόμα και σε τομείς όπως η υγεία και η εκπαίδευση.

Σε περιπτώσεις σοβαρών επιδημιών όπως η τωρινή του κορωνοϊού, βλέπουμε ότι επανακάμπτει ο κοινωνικός χαρακτήρας της βιοπολιτικής. Δύσκολα θα πείσεις με όρους ατομοκεντρισμού τα άτομα που είναι φορείς του ιού με συμπτώματα απλού κρυολογήματος να παραμείνουν σε κατ' οίκον απομόνωση για μερικές μέρες. Από την άλλη, αυτή η ακριβώς η απαίτηση για κοινωνική υπευθυνότητα συνίσταται σε εξουσιαστικές παρεμβάσεις που υπό άλλες συνθήκες θα ήταν αδιανόητες σε δημοκρατικές χώρες: Παραβίαση της ιδιωτικότητας που συνίσταται στην αναγκαστική αποκάλυψη προσωπικών δεδομένων όπως όλες οι συναναστροφές των τελευταίων ημερών, κατ' οίκον περιορισμοί, περιοχές σε καραντίνα... Αλλά και οι πιθανώς ολέθριες οικονομικές επιπτώσεις πλήττουν προφανώς τις κατώτερες και μεσαίες τάξεις.

Εμπιστοσύνη στην επιστημονική ορθολογικότητα, διαφάνεια στη λήψη αποφάσεων, σεβασμός στα ανθρώπινα δικαιώματα: Πρακτικό και πολιτικό πλαίσιο που ορίζει την κριτική στάση της Αριστεράς απέναντι στις σύνθετες όψεις της βιοπολιτικής. Και ταυτόχρονα, αμείλικτη εναντίωση στις «ερωτοτροπίες» των καθεστωτικών δυνάμεων με απόψεις που ξεφεύγουν από τη βιοπολιτική οδηγώντας μας στον προνεοτερικό σκοταδισμό. Η στάση κάποιων ιερωμένων στο ζήτημα της μετάληψης θυμίζει την εγκληματική ανευθυνότητα της παπικής εξουσίας όταν διέδιδε στους πληθυσμούς της υποσαχάριας Αφρικής ότι τα προφυλακτικά δεν προστατεύουν από το AIDS.

Παραθέτω απόσπασμα από πρόσφατη διαδικτυακή ανάρτηση του Πάνου Παπαδόπουλου, Διευθυντή Γραφείου του υπουργού Υγείας κατά την περίοδο 2015-19:

«Δύο πολιτικά συμπεράσματα προκύπτουν άμεσα από την κρίση του Covid-19. Το πρώτο είναι το αυτονόητο: [...] οι ιδιωτικές μονάδες υγείας δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν τις έκτακτες ανάγκες, πόσο μάλλον τις παγκόσμιες απειλές τύπου Covid-19, για τον πολύ απλό λόγο ότι δεν έχουν κέρδος. Το δεύτερο είναι η αποτυχία της (εντελώς ιδιωτικής) έρευνας και ανάπτυξης φαρμάκων να αντιμετωπίσει την κρίση. Μην αναρωτιέστε γιατί δεν υπάρχουν αντιικά ή γιατί θα αργήσει το εμβόλιο [...] Όπως έγκαιρα έχει επισημάνει η Goldman Sachs, τα φάρμακα που εξαλείφουν ασθένειες [...] έχουν μειωμένες αποδόσεις και άρα είναι οικονομικές αποτυχίες. Τις εταιρείες τις συμφέρει πιο πολύ να ερευνούν για να βγάζουν σχεδόν πανομοιότυπα φάρμακα που ελέγχουν απλώς τα συμπτώματα (πχ φάρμακα για το διαβήτη, την υπέρταση και τη χοληστερίνη), παρά να εξαλείψουν ασθένειες. Τα πρώτα πουλάνε συνέχεια, τα δεύτερα μια-δυο φορές. [...] είναι ήδη κραυγαλέα αισθητή η αντίφαση που πρώτος είχε παρατηρήσει ο Μαρξ: όταν η παραγωγή οργανώνεται με βάση την επιδίωξη του βραχυπρόθεσμου κέρδους (καπιταλισμός), κάποια στιγμή δεν μπορούν να παραχθούν τα κοινωνικά αναγκαία αγαθά, παρότι τεχνολογικά είναι εφικτά.»

Συμπληρώνοντας, θα ήθελα να επισημάνω κάποια ευρύτερη και ταυτόχρονα πιο συγκεκριμένη διάσταση της εν λόγω αντίφασης, που αναφαίνεται ιδίως κατά τη σημερινή εποχή του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού. Ιστορικά, ο καπιταλισμός αναπτύχθηκε σε ένα πλαίσιο επιστημονικών γνώσεων και πρακτικών, που πέρα από την καθαυτό τεχνολογική πρόοδο προσανατολίζονταν στη μέριμνα για την επιβίωση και ικανοποιητική διαβίωση των πληθυσμών – ήτοι στο πλαίσιο της βιοπολιτικής. Όπως είπαμε πιο πάνω, η Αριστερά αναπόφευκτα συντάσσεται με τις θετικές πλευρές της βιοπολιτικής, στον βαθμό που περιλαμβάνουν πρώτα και κύρια το κοινωνικό κράτος.

Αυτό που συνέβαινε κατά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες με την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού, ιδίως στον τομέα της υγείας, ήταν μια ραγδαία μετακίνηση από τις πρακτικές και τους θεσμούς που επικεντρώνονταν στο σύνολο του πληθυσμού και στην κοινωνία προς τις ιδιοτελείς στρατηγικές των επιχειρήσεων και του κέρδους. Είδαμε να απαρνείται η βιοπολιτική τον κοινωνικό της χαρακτήρα και να μεταλλάσσεται σε μια ατομοκεντρική της εκδοχή, η οποία, σύμφωνα με το νεοφιλελεύθερο δόγμα, αντιμετωπίζει την κοινωνία ως άθροισμα από ανταγωνιζόμενα άτομα-επιχειρήσεις. Τούτη η τρομακτικά επικίνδυνη μετατόπιση κατέστη δυνατή στο πλαίσιο ενός κοντόφθαλμου και αυτιστικού εφησυχασμού, που στηριζόταν κυρίως στο ότι στις ισχυρές δυτικές καπιταλιστικές χώρες δεν είχε προκύψει αληθινά επικίνδυνη υγειονομική κρίση από τα μέσα του 20ου αιώνα.

Η αντίφαση που προκύπτει τώρα με την επικίνδυνη πανδημία του κορωνοϊού είναι τόσο διευρυμένη που δεν περιορίζεται στο εσωτερικό του καπιταλιστικού συστήματος. Αφορά τον ίδιο τον καπιταλισμό, αλλά έχει να κάνει και με τη σχέση καπιταλισμού και νεωτερικότητας. Εξηγούμαι.

Ως προς τον καπιταλισμό, η ανάπτυξή του στηρίζεται και στις θετικές πλευρές της βιοπολιτικής. Χωρίς στοιχειωδώς υγιή και ευημερούντα πληθυσμό, που σημαίνει χωρίς εργαζόμενους και καταναλωτές στις αναπτυγμένες χώρες, δεν επιβιώνει ο καπιταλισμός – εκτός αν περάσουμε σε κοινωνία επιστημονικής φαντασίας τύπου «Blade runner» με κατασκευασμένα ανθρωποειδή για σκλάβους. Πόσο μάλλον όταν η πανδημία θέτει σε κίνδυνο

και την υγεία και τη ζωή των ανώτερων τάξεων. Η πανδημία θίγει ένα επίπεδο πέρα από εκείνο της ίδιας της οικονομίας, πέρα από τη διεύρυνση του χάσματος μεταξύ πλουσίων και φτωχών. Η σφαίρα της βιοπολιτικής για τον σύγχρονο μαρξισμό καθορίζει και εκείνην της παραγωγής. Ο πληθυσμός για να παράγει και να καταναλώνει πρέπει προηγουμένως να υπάρχει.

Ερχόμαστε λοιπόν στο δεύτερο ζήτημα της αντίφασης, που αφορά τη σχέση καπιταλισμού και νεωτερικότητας. Στην Αριστερά δεν είμαστε προφήτες για να γνωρίζουμε αν η πρωτοφανής υγειονομική κρίση θα οδηγήσει στο τέλος του νεοφιλελευθερισμού και του καπιταλισμού εν γένει, ή αν αντίθετα θα προκύψει μια ακόμα πιο επιθετική έκφανσή τους (σύμφωνα με το κατά Ναόμι Κλάιν «δόγμα του σοκ»). Αν όμως ο πληθυσμός για τον καπιταλισμό είναι εργαζόμενοι και καταναλωτές, για τη νεωτερικότητα, για τον Διαφωτισμό, ο πληθυσμός είναι ο λαός, είναι οι πολίτες στο σύνολό τους. Η βιοπολιτική αντίφαση που ανακύπτει με την πανδημία στο εσωτερικό του καπιταλισμού είναι ταυτόχρονα αντίφαση μεταξύ καπιταλισμού και Διαφωτισμού.

Εν ολίγοις, η βιοπολιτική αντίφαση εντός του καπιταλιστικού συστήματος συνίσταται στην καθαρά ωφελιμιστική σύλληψη του πληθυσμού ως συνόλου εργαζόμενων και καταναλωτών, που αν αφανιστεί ούτε θα παράγει ούτε θα καταναλώνει. Ενώ η βιοπολιτική αντίφαση μεταξύ καπιταλισμού και Διαφωτισμού συνίσταται στο ότι ο πληθυσμός για τον Διαφωτισμό είναι το σύνολο των πολιτών, η ίδια η ύπαρξη των οποίων τίθεται σε κίνδυνο κατόπιν της καταστροφικά αδίστακτης νεοφιλελεύθερης πολιτικής ιδίως στον τομέα της υγείας. Και οι δύο εκφάνσεις της αντίφασης είναι «βιοπολιτικές», υπό την έννοια ότι εμπλέκουν συναρθρώσεις επιστημονικών λόγων και εξουσίας που έχουν ως κύριο στόχο τη φροντίδα και τον παραγωγικό έλεγχο του πληθυσμού. Με κίνητρο την εκμετάλλευση των δυνατοτήτων του προς όφελος της κυρίαρχης τάξης στην περίπτωση του καπιταλιστικής βιοπολιτικής, και με τον πληθυσμό ως λαό η ευζωία του οποίου αποτελεί αυταξία στην περίπτωση της δημοκρατικής βιοπολιτικής του Διαφωτισμού.

Τα πράγματα περιπλέκονται κάπως από το ότι και οι δύο εκδοχές της βιοπολιτικής έχουν ως στόχο τη φροντίδα του πληθυσμού, παρ' ότι τα κίνητρα, οι εννοιολογήσεις του «πληθυσμού» και τα αξιακά προτάγματα διακρίνονται ριζικά. Περιπλέκονται και από μια ιδιαίτερα διαδεδομένη άποψη για τις σχέσεις καπιταλισμού και Διαφωτισμού. Σχηματοποιώντας, μια «επίσημη» μαρξιστική άποψη θεωρεί πως ο Διαφωτισμός είναι η κυρίαρχη ιδεολογία του καπιταλιστικού συστήματος, ενώ μια λιγότερο «επίσημη» εκδοχή της βλέπει τον καπιταλισμό ως τη «σκοτεινή» και δυνάμει αυτοκαταστροφική όψη του Διαφωτισμού. Και οι δύο εκδοχές βλέπουν Διαφωτισμό και καπιταλισμό σε μια σχέση εσωτερικότητας, δηλαδή ότι συναποτελούν ή συνανήκουν σε ένα ενιαίο σύστημα ή όλον.

Ενώ δεν είναι έτσι. Ο καπιταλισμός είναι κυρίως οικονομικό σύστημα εξουσίας που αναπτύχθηκε και κυριάρχησε στη νεωτερικότητα στηριζόμενο κυρίως στη συσσώρευση κεφαλαίου. Ο Διαφωτισμός είναι πολιτικό και ιδεολογικό κίνημα με κοινωνικά ερείσματα στις λαϊκές τάξεις που θεμελίωσε τους δημοκρατικούς θεσμούς στις νεωτερικές κοινωνίες. Το ότι ο μεν συναρθρώθηκε με και στηρίχθηκε στον δε κατά συγκεκριμένους τρόπους και σε ορισμένες ιστορικές συγκυρίες καθόλου δεν σημαίνει ότι τα δύο περίπου ταυτίζονται ή ανήκουν σε ενιαία ολότητα. Χρειάστηκαν πολλαπλές θεωρητικές ταχυδακτυλουργίες, ενίοτε

με έντονες δόσεις φιλοσοφικού ιδεαλισμού, προκειμένου να καταστεί πειστική η εν λόγω συνταύτιση. Η οποία εκτός των άλλων επέφερε την πολιτικά μοιραία παραμέληση του θεμελιώδους για την Αριστερά ταυτοτικού γεγονότος πως εκείνη είναι ο γνήσιος εκπρόσωπος των αρχών του Διαφωτισμού.

Πιο συγκεκριμένα, τα κοινά στοιχεία των δύο «ειδών» βιοπολιτικής εντοπίζονται στην πρακτική επιστράτευση επιστημονικών λόγων στην υπηρεσία της μέριμνας για τον πληθυσμό. Θα λέγαμε μάλιστα πως σύμφωνα με τη φουκωική προσέγγιση δεν «επιστρατεύει» μια έξωθεν βιοπολιτική παρέμβαση κάποιες ήδη συγκροτημένες επιστήμες, αλλά οι συγκεκριμένοι επιστημονικοί λόγοι έχουν αναπτυχθεί στο εσωτερικό της βιοπολιτικής και κατά συνέπεια εμπεριέχουν με τη σειρά τους στο εσωτερικό της λογικής και της άσκησής τους στοιχεία βιοπολιτικής. Ετερόκλιτοι επιστημονικοί κλάδοι όπως η δημογραφία, η πολιτική οικονομία και η ιατρική θα ήταν αδιανόητοι χωρίς τον πληθυσμό ως έννοια και ως αντικείμενο έρευνας.

Πολύ απλά, αυτό σημαίνει πως η αενάως επαναλαμβανόμενη παραίνεση «μένετε σπίτι» βρίσκεται στο εσωτερικό του επιστημονικού λόγου της ιατρικής. Είναι συνταγή – όπως εκείνη των φαρμάκων. Ταυτόχρονα όμως, είναι μια απελπιστικά καθυστερημένη συνταγή – όπως η συνταγή μιας θεραπείας απαραίτητης μεν αλλά ιδιαίτερα επώδυνης για κάποιον ασθενή που έχει παραμελήσει την υγεία του στο παρελθόν. Μόνο που τώρα η ευθύνη δεν είναι του «ασθενούς» αλλά του νεοφιλελεύθερου βιοπολιτικού συστήματος που άφηνε τον επιστημονικό λόγο της νεοφιλελεύθερης οικονομικής θεωρίας (δημοσιονομική λιτότητα, ιδιωτικά κέρδη) να παρεμβαίνει καταστροφικά στο εσωτερικό του ιατρικού επιστημονικού λόγου (συρρίκνωση δημόσιας περίθαλψης, προσανατολισμός έρευνας σε φάρμακα που «πουλάνε» περισσότερο).

Η σχέση του καπιταλισμού με τον Διαφωτισμό, ιδίως την εποχή του κορωνοϊού, θυμίζει τη σχέση του σκορπιού με τον βάτραχο στον πασίγνωστο μύθο. Ήταν «στη φύση» του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού η «δηλητηρίαση» του κοινωνικού κράτους και της δημόσιας υγείας (που για τον Διαφωτισμό δεν είναι παρά η κοινωνική γείωση των δημοκρατικών θεσμών), έστω και αν η καταστροφή τους ενδέχεται να αποβεί ολέθρια και για τον ίδιο τον καπιταλισμό στον βαθμό που θέτει σε κίνδυνο την ύπαρξη του πληθυσμού. Η προτροπή/εντολή «μένετε σπίτι» ακούγεται σαν κραυγή αγωνίας από ένα σύστημα που αισθάνεται πως βυθίζεται μαζί με τον πληθυσμό που εκμεταλλευόταν.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Το κείμενο αποτελεί ενοποιημένη μορφή τριών άρθρων του συγγραφέα στην *Εφημερίδα των Συντακτών* – 10.3.2020, 24.3.2020 και 7.4.2020.

ΚΩΣΤΑΣ ΔΟΥΖΙΝΑΣ

Η βιοπολιτική της πανδημίας

Η πανδημία του κορωναϊού και τα μέτρα έκτακτης ανάγκης που υιοθέτησαν όλες οι κυβερνήσεις –άλλες γρήγορα και βίαια, άλλες σταδιακά και ήπια– επιβάλλουν την αυστηρότερη δυνατή πειθάρχηση της συμπεριφοράς και εκτεταμένο έλεγχο όλων των πλευρών της ζωής. Εντατικοποιούν σε πρωτοφανή βαθμό την άσκηση εξουσίας που ονομάστηκε βιοεξουσία και επιτελείται μέσω των στρατηγικών της βιοπολιτικής. Η βιοπολιτική αποτελεί τον γενικό τρόπο άσκησης της εξουσίας στον ύστερο καπιταλισμό. Και την περίοδο της επιδημίας η άσκηση της πολιτικής επί της ζωής γίνεται ολοφάνερη. Αλλά η άγνοια της θεωρίας δημιουργεί σημαντικά προβλήματα στην κατανόηση της κατάστασης. Στην Ελλάδα λέγονται πολλά για το δίκαιο, τα δικαιώματα, το σύνταγμα αλλά πολύ λίγα για την εξουσία.

Η θεωρία περί βιοπολιτικής και βιοεξουσίας εισήχθη από τον Michel Foucault. Την ανέπτυξαν μεταξύ άλλων ο Gilles Deleuze, ο Michael Hardt και ο Antonio Negri, ο Giorgio Agamben και ο Roberto Esposito. Ας δούμε περιληπτικά μερικά βασικά στοιχεία που θα χρησιμεύσουν στην ανάλυση των πρωτοφανών μέτρων που υφιστάμεθα όλοι. Κατά τον Foucault, από τον 18ο αιώνα και μετά η εξουσία οργανώνεται μέσω της πειθάρχησης των σωμάτων. Σε εξειδικευμένους θεσμούς, όπως τα πτωχοκομεία, τα νοσοκομεία, τα σχολεία, οι στρατώνες και οι φυλακές, οι άνθρωποι υποβάλλονταν σε διαρκή παρατήρηση, ταξινόμηση και πειθαρχία. Στόχος της είναι να διαμορφώσει το σώμα, τις κινήσεις και τις συμπεριφορές τους και να τους καταστήσει οικονομικά παραγωγικούς και κοινωνικά πειθήνιους, έτοιμους να επανδρώσουν τα εργοστάσια και τους στρατούς, τα δύο μεγάλα εργαλεία της νεωτερικής κυριαρχίας. Η εξουσία λειτουργεί λοιπόν μέσω μιας ενεργής και δημιουργικής διευθέτησης δυνάμεων. Με την παρατήρηση και κατηγοριοποίηση των αντικείμενων της δημιουργεί νέα αντικείμενα γνώσης, παρέμβασης και επένδυσης, όπως η σεξουαλικότητα και η παραβατικότητα. Έτσι παράγει την πραγματικότητα και δημιουργεί το υποκείμενο της νεωτερικότητας και τη γνώση

Ο Κώστας Δουζίνας είναι Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου και Φιλοσοφίας του Δικαίου του Birkbeck College του Πανεπιστημίου του Λονδίνου.

μας για αυτό. Στις «πειθαρχικές κοινωνίες», η επιστημονική γνώση δεν μπορεί να αποκτηθεί πριν ή ανεξάρτητα από τις χρήσεις για τις οποίες προορίζεται, είναι συνάρτηση των σχέσεων εξουσίας. Οι θεσμοί αυτοί λοιπόν οδήγησαν στη δημιουργία των κοινωνικών επιστημών με τη στατιστική να είναι η «βασιλική» επιστήμη του κράτους (state-statistics).

Από τον 19ο αιώνα, η κοινωνία της πειθαρχίας συμπληρώθηκε σταδιακά και αντικαταστάθηκε από την «κοινωνία του ελέγχου» και της βιοεξουσίας. Στον βιοπολιτικό καπιταλισμό, η άσκηση εξουσίας δεν επικεντρώνεται πια στη διαχείριση και κατεύθυνση των συμπεριφορών. Η διαχείριση του κοινωνικού σώματος γίνεται μέσω του ελέγχου της βιολογικής ζωής. Η βιοεξουσία εκτείνεται από τα βάθη της συνείδησης, στα σώματα του πληθυσμού και στη στοχοποίηση κοινωνικών ομάδων βάσει χαρακτηριστικών όπως το φύλο, η φυλή, η ηλικία, το επάγγελμα ή η εθνότητα. Οι κατηγορίες αυτές τα ομογενοποιούν, περιορίζουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και επιτρέπουν την εφαρμογή πολιτικών κλίμακας.

1. Κοινωνίες πειθαρχίας και κοινωνίες ελέγχου

Όλες οι σημαντικές κρατικές πολιτικές του 20ού αιώνα έχουν βιοπολιτικά χαρακτηριστικά. Πολιτικές για τη δημόσια υγεία, την παιδεία, το ρίσκο και την ασφάλιση, τη σεξουαλικότητα και τη γονιμότητα, τη μετανάστευση εφαρμόζονται με στόχο τη βελτίωση των τα ποιοτικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού και αυξάνουν τις ατομικές γνώσεις και σωματικές δεξιότητες. Η βιοπολιτική ελέγχει τη ζωή και τις βιολογικές λειτουργίες του ανθρώπου και εξασφαλίζει ότι ρυθμίζονται και πειθαρχούν. Εκτείνεται από τα βάθη της συνείδησης, στα σώματα του πληθυσμού και στη στοχοποίηση κοινωνικών ομάδων βάσει χαρακτηριστικών όπως το φύλο, η φυλή η ηλικία, το επάγγελμα ή η εθνότητα. Οι κατηγορίες αυτές τα ομογενοποιούν, περιορίζουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και επιτρέπουν την εφαρμογή πολιτικών κλίμακας. Το οπλοστάσιο περιλαμβάνει προβλέψεις, στατιστικούς υπολογισμούς, χρήση αλγορίθμων και άλλα μέτρα που ως μηχανισμοί ελέγχου επιβάλλονται στο στοιχείο της τυχαιότητας που υπάρχει σε κάθε ζώντα πληθυσμό έτσι ώστε να βελτιώνεται η ζωή. Οι τεχνολογίες της εξουσίας συμπληρώνονται με τεχνολογίες «επιμέλειας εαυτού»: γύμναση, υγιής διατροφή και δίαιτα, περισυλλογή και γιόγκα, συνεχής απόκτηση γνώσεων, ψυχοθεραπεία κ.λπ. Καλούμαστε να «αλλάξουμε» τους εαυτούς μας μέσω πρακτικών προσωπικής «βελτίωσης» στο όνομα της ατομικής και συλλογικής υγείας. Οι άνθρωποι καλούνται να «αλλάξουν» εαυτούς μέσω πρακτικών προσωπικής «βελτίωσης» στο όνομα της ατομικής η συλλογικής υγείας. Βασικός τρόπος άσκησης εξουσίας είναι η δημιουργία πληθυσμών που θα εξυπηρετήσουν τις λειτουργικές ανάγκες της οικονομίας και της διοίκησης.

Η βιοπολιτική λοιπόν έχει ως στόχο τη διαχείριση πληθυσμών. Τα άτομα κατατάσσονται σε κατηγορίες με γενικά κριτήρια που τα ομογενοποιούν, περιορίζουν τα ιδιαίτερα τους χαρακτηριστικά και επιτρέπουν την εφαρμογή πολιτικών κλίμακος. Όπως υποστηρίζει ο Foucault, ο βιοπολιτικός καπιταλισμός δεν παράγει απλώς εμπορεύματα, αλλά υποκείμενα, πρώτα και κύρια, το ελεύθερο υποκείμενο με δικαιώματα και επιθυμίες, μια απαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργία του καπιταλισμού. Στον 18ο αιώνα ο κυρίαρχος «αφαιρούσε

τη ζωή και άφηνε τους ανθρώπους να ζήσουν». Η βιοεξουσία «συνιστά ζωή και αφήνει τους ανθρώπους να πεθάνουν». Στην προηγούμενη κατάσταση η θανατική ποινή εκφράζει τη δύναμη και μεγαλοπρέπεια της κυριαρχίας. Σήμερα, η αντιμετώπιση της γονιμότητας, της αρρώστιας και του ρίσκου αποτελούν τα χαρακτηριστικά της βιοπολιτικής.

Η βιοεξουσία είναι λοιπόν διττή. Αυξάνει και βελτιώνει τις ατομικές γνώσεις και σωματικές δεξιότητες καθώς και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού, αλλά ταυτόχρονα μας κατανέμουν σε κατηγορίες που καθορίζουν την τύχη μας. Αυτό η διπλή υπόσταση καθαρά στην κοινωνική λειτουργία του ατόμου. Είμαστε μοναδικοί και ανεπανάληπτοι, αλλά ταυτόχρονα τυπικά ίσοι και παρόμοιοι με τους άλλους. Το «ά-τομο», μη τεμνόμενο, αποτελεί αδιαίρετη μονάδα και βασικό θεμέλιο της ανθρώπινης κοινωνικότητας. Αλλά είμαστε επίσης ίδιοι με τους άλλους –μονάδες σύγκρισης, αντικείμενα ποσοτικού προσδιορισμού και στατιστικής καταμέτρησης– κάτι που επιτρέπει να μας αξιολογούν, να μας κρίνουν και να μας κατατάσσουν σε ομάδες. Στην στρατηγική της «ανοσίας της αγέλης» της Βρετανίας και της Σουηδίας, για παράδειγμα, η μεγάλη ηλικία και οι υποκείμενες ασθένειες χωρίζουν τον πληθυσμό σε όσους θα πεθάνουν και όσους ζήσουν.

Η εξουσία ασκείται επί της ζωής και όχι μόνο επί του ατομικού σώματος. Ασχολείται με τη διαχείριση των γεννήσεων και θανάτων, της ασθένειας και της ασφάλειας, με γενικά όχι ατομικά φαινόμενα. Η κατεύθυνση των επί μέρους πολιτικών αποφασίζεται από ένα συνδυασμό της κυβερνητικής ιδεολογίας και της επιστήμης. Η βιοπολιτική διαχείριση πληθυσμών ή ομάδων δεν συμβαδίζει επομένως με τα ατομικά δικαιώματα των μελών τους. Το βιοπολιτικό άτομο έχει κι αυτό διττή ύπαρξη: υποκείμενο δικαιωμάτων που το προστατεύουν από την αυθαιρεσία της εξουσίας αλλά και απλό μέλος μιας ομάδας που υποβάλλεται σε βιοπολιτική διόρθωση. Το δίκαιο αναγνωρίζει αφηρημένα πρόσωπα με δικαιώματα. Η βιοπολιτική επέμβαση ασχολείται με ένα σύνολο έμβιων ατόμων, ένα ζώντα πληθυσμό με συγκεκριμένες τάσεις και μεταβαλλόμενες κανονικότητες που δεν μπορούν να αναχθούν στην επιμέρους ζωή και τα δικαιώματα κάθε μέλους του. Η βιοπολιτική δεν απευθύνεται ούτε στα αφηρημένο υποκείμενο δικαίου ούτε στο σωματικό υποκείμενο της πειθάρχησης, αλλά σε ένα κοινωνικό χώρο για να αλλάξει τη θνησιμότητα, να μεγαλώσει το προσδόκιμο ζωής ή να ενισχύσει τις γεννήσεις. Έτσι δημιουργείται η δυνατότητα της σύγκρουσης ανάμεσα στα δικαιώματα των υποκειμένων και την πολιτική της βιοπολιτικής διόρθωσης κατηγοριών πληθυσμού.

Αλλά παρ' ότι η η βιοπολιτική υπονομεύει τα δικαιώματα δεν οδηγεί στην εξαφάνιση της κυριαρχίας. Την συνοδεύει και εμφανίζεται κάθε φορά που η εξουσία απειλείται. Αν κυρίαρχος είναι εκείνος που μπορεί να επιβάλλει την «κατάσταση εξαίρεσης», όπως λέει ο Καρλ Σμιτ, η κυβέρνηση ασκεί όλα τα προνόμια της κυριαρχίας μεταξύ των οποίων και το παμπάλαιο δικαίωμα να αφαιρεί ζωή. Μια περιορισμένη κατάσταση έκτακτης ανάγκης είχε επιβληθεί στους μετανάστες πριν τα μέτρα με το επιχείρημα ότι ο αποκλεισμός του μετανάστη αποτελεί στρατηγική υπεράσπισης του «κοινωνικού σώματος» ανάλογη με την αντιμετώπιση της αρρώστιας. Οι μετανάστες είναι διπλά επικίνδυνοι: είναι ευκίνητοι σαν τους ιούς και μας φέρνουν ιούς και αρρώστιες. Το ξένο, διαφορετικό, «τριτοκοσμικό» σώμα μολύνει το υγιές Ελληνικό. Πρέπει να αποτρέψουμε την εισβολή τους ή να τους απομονώσουμε βάζοντας τους φυλακή και καραντίνα.

Αλλά ο ιός μας έβαλε όλους σε καραντίνα. Ο κίνδυνος είναι ο διπλανός όχι ο ξένος. Η προσωρινή «κατάσταση ανάγκης» που έχει επιβληθεί στους πρόσφυγες έγινε πλήρης και πολύ σκληρότερη από τις επιβολές ενός δικτατορικού καθεστώτος. Το ανοσοποιητικό σύστημα του έθνους πρέπει να δραστηριοποιηθεί για να αποκρούσει την απειλή στην υγεία και να αποβάλει τον επικίνδυνο εισβολέα. Το εθνικό σώμα των Ελλήνων κινδυνεύει από ξένους και αρρώστιες. Η ρητορική που χρησιμοποιήθηκε για τους πρόσφυγες μεταφορικά παίρνει τώρα την κυριολεκτική της αναφορά. Αλλά κάτι ανάλογο ισχύει για το σύνολο του πληθυσμού την περίοδο της επιδημίας. Το ανοσιοποιητικό σύστημα του εθνικού «σώματος» συνδυάζει την βιοπολιτική με την κυριαρχία.

2. Βιοπολιτική και Ανοσοασυλία (Immunity)

Ορισμένοι θεωρητικοί της βιοπολιτικής τονίζουν τον αρνητικό, διαχειριστικό της χαρακτήρα, την απώλεια της ατομικότητας και ιδιαιτερότητας. Άλλοι τον θετικό και δημιουργικό, την επιμέλεια ελευθερίας και καλλιέργεια ταυτότητας που είναι προϋπόθεση των μαζικών πολιτικών. Ο Giorgio Agamben υποστηρίζει ότι στην νεωτερικότητα η πολιτική χρησιμοποιεί μόνιμα την κατάσταση έκτακτης ανάγκης, το μοντέλο της είναι το στρατόπεδο συγκέντρωσης και το υποκείμενο αποτελεί «γυμνή ζωή». Ο Toni Negri και ο Michael Hardt αντίθετα διαχωρίζουν τη βιοπολιτική από την βιοεξουσία. Η βιοπολιτική περιγράφει «την κυριαρχία επί της ζωής», μια «δύναμη που δημιουργεί τον βίο» και που είναι κοντά στην ανάλυση του Foucault. Το κράτος και το κεφάλαιο είναι παρασιτικές μορφές της βιοπολιτικής που περιορίζουν την παραγωγική ζωή. Αντίθετα, η βιοεξουσία είναι η δημιουργικότητα της συντακτικής δύναμης του πλήθους, ο βίος που δημιουργεί εξουσία. Το πλήθος, σε αντίθεση με το κεφάλαιο, αναπαράγει την κοινωνία με την εργασία και την εφευρετικότητά του, και θα χρησιμοποιήσει την εξουσία της ζωής ενάντια στον έλεγχό της από την κρατική βιοπολιτική.

Συνδυάζοντας τις δυο, μπορούμε να πούμε ότι το άτομο του ύστερου καπιταλισμού είναι στόχος και δημιούργημα δύο στρατηγικών: αποτελεί από τη μια το άνευ σημασίας και ιδιαιτερότητας συστατικό των πληθυσμιακών πολιτικών γύρω από τη γεννητικότητα, τη σεξουαλικότητα, την υγεία, την εκπαίδευση, την εργασία κλπ. Αλλά ταυτόχρονα οι στρατηγικές αυτές εγγράφουν στο υποκείμενο τις ανάγκες, επιθυμίες και ελπίδες που το κάνουν να αισθάνεται ελεύθερο, αυτόνομο και δημιουργικό. Ο φιλόσοφος που ακολουθεί τη φουκωική θεωρία, αλλά αποφεύγει την καταστροφική άποψη του Agamben και την πανηγυρική του Negri είναι ο Roberto Esposito. Όχι ιδιαίτερα γνωστός στην Ελλάδα, είναι πιθανά ο πιο κατάλληλος για την κατανόηση της κατάστασης που ζούμε.

Ο βασικός όρος που χρησιμοποιεί ο Esposito για τη συνύπαρξη βιολογίας και πολιτικής είναι το immunity, μια έννοια που μεταφράζεται στα Ελληνικά με δύο λέξεις: «ανοσία» και «ασυλία». Το immunity, η «ανοσοασυλία» γεφυρώνει τη βιολογία με την πολιτική. Η ανοσία είναι η προστασία του ανθρώπου από νόσους και είναι συνήθως αποτέλεσμα της αμυντικής λειτουργίας του ανοσοποιητικού συστήματος σε ένα παθογενή παράγοντα που εισβάλλει στον οργανισμό. Η ασυλία, η απουσία κυρώσεων, είναι η προστασία που δίνεται από το πο-

λιτικό και νομικό σύστημα σε πολίτες γενικά ή σε συγκεκριμένες κατηγορίες πολιτών για ορισμένες πράξεις. Έτσι βουλευτές, υπουργοί και διπλωμάτες έχουν ασυλία, δηλαδή προστασία από ποινικές διώξεις για ορισμένες πράξεις τους που αποτελούν αδικήματα. Οι πρόσφυγες έχουν άσυλο, δηλαδή προστασία από την επιστροφή στη χώρα καταγωγής τους όπου κινδυνεύουν να υποβληθούν σε διώξεις, βασανιστήρια ή και θάνατο.

Habeas Corpus

Αλλά αυτές είναι περιορισμένες μορφές μιας γενικότερης ασυλίας. Στη μεσαιωνική Αγγλία, η εντολή Habeas Corpus ήταν εγγύηση της ατομικής ελευθερίας. «Φέρτε μου το σώμα» διέταζε ο βασιλιάς ή ο δικαστής, απαιτώντας να προσαχθεί ενώπιον του ένας κρατούμενος και να αιτιολογηθεί η κράτηση. Ο κυρίαρχος εξουσίαζε τη ζωή και τον θάνατο των υπηκόων. Ό,τι περιορισμένες ελευθερίες υπήρχαν, αποτελούσαν παραχώρηση της κυριαρχίας. Αυτή η περιορισμένη και αυθαίρετη προστασία γενικεύτηκε στην αρχή της νεωτερικότητας. Τα συντάγματα του 18ου αιώνα και τα φυσικά και αργότερα τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα του 19ου αιώνα δημιούργησαν την πρώτη και σημαντικότερη ασυλία από την αυθαιρεσία της κρατικής εξουσίας. Ο κυρίαρχος δεν μπορεί πια να αφαιρεί τη ζωή ή να περιορίσει τη σωματική και πνευματική ακεραιότητα του υπηκόου.

«Οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι στα δικαιώματα», δηλώνει το πρώτο άρθρο της Γαλλικής Διακήρυξης του 1789. Η γέννηση, η απόκτηση ζωής, γίνεται το θεμέλιο πάνω στο οποίο οργανώνεται η σχέση κράτους και πολίτη στη νέα εποχή. Το δικαίωμα στη ζωή, στην ελεύθερη μετακίνηση και εγκατάσταση εντός της επικράτειας είναι καταρχάς σωματικό δικαίωμα. Το υποκείμενο δικαίου είναι έμβιο και τα δικαιώματά του αφαιρούν από τον κυρίαρχο την εξουσία να το θανατώνει ή να το φυλακίζει χωρίς νόμιμη αιτιολογία. Η ζωή γίνεται στόχος της νομικής παρέμβασης και προστασίας, αλλά με δύο περιορισμούς: τα δικαιώματα του πολίτη είναι αρνητικά, ο νόμος, η γλώσσα του κράτους, απαγορεύει την κρατική παρέμβαση στη ζωή, δημιουργώντας ένα κύκλο ασφάλειας γύρω από το σώμα του υπηκόου. Το κράτος δεν δικαιούται να αφαιρέσει τη ζωή ή να περιορίσει τη φυσική και πνευματική κίνηση του πολίτη με λογοκρισία ή περιορισμό των συναθροίσεων και της έκφρασης. Οι εξουσίες αυτές ήταν συνώνυμες με την άσκηση κυριαρχίας στην περίοδο της απολυταρχίας. Δεύτερον, η ζωή είναι επιμερισμένη, προστατεύεται εκείνο το τμήμα της βιολογικής ύπαρξης που έχει δοθεί και «ανήκει» στον καθένα με τη γέννηση.

Η κλασική λειτουργία της κυριαρχίας στηρίζεται επομένως σε ένα δυαδικό σχήμα με την εξουσία από τη μία πλευρά και τον πληθυσμό από την άλλη. Η σχέση αυτή διαμεσολαβείται από τα ατομικά δικαιώματα και το δίκαιο που τα δημιουργεί και εφαρμόζει. Η φιλελευθερισμός υποστηρίζει ότι το δίκαιο και η πολιτική, ο κανόνας και η εξαίρεση, το δέον και το ον εμφανίζονται ως δύο απολύτως αντιτιθέμενοι πόλοι. Η σχέση κράτους/πολίτη έχει επομένως μορφή μηδενικού αθροίσματος (zero sum game). Όσο περισσότερα τα δικαιώματα τόσο πιο περιορισμένη η εξουσία και το αντίθετο. Τα δικαιώματα αποτελούν περιορισμό της εξουσίας μέσω του δικαίου και περιορισμένες ελευθερίες του υπηκόου, σε ένα φαινομενικά παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος.

Αλλά αυτή η δυαδική σχέση ανατράπηκε τον 19ο αιώνα από την βιοπολιτική που σταδιακά αντικαθιστά την κυριαρχία και αποτελεί το υπόβαθρο πάνω στο οποίο ασκούνται τα νομικά δικαιώματα. Από την άλλη πλευρά, όπως υποστηρίζει ο Foucault, η βιοεξουσία δημιουργεί και ασκείται επί ελεύθερων ατόμων που προωθούν τα συμφέροντα τους σε απόσταση από το κράτος. Η στρατηγική αυτή μεγαλώνει τους πόρους στη διάθεση του κράτους και της οικονομίας, αλλά λειτουργεί και νομιμοποιητικά για την κυβέρνηση που εμφανίζεται ως συνεργάτης και αρωγός του ατόμου. Πώς φτάσαμε εδώ;

3. Βιοπολιτική και φιλελευθερισμός

Το κεντρικό κράτος εμφανίστηκε στον 16ο αιώνα και πρώτη δουλειά του ήταν να αναπτύξει έναν παραγωγικό και ευμετάβλητο πληθυσμό για να επανδρώσει τους στρατούς, τη διοίκηση και εν ευθέτω χρόνω τα εργοστάσια. Όταν οι φτωχοί αγρότες έχασαν την χρήση της γης που καλλιεργούσαν κινήθηκαν προς τα αστικά κέντρα και τις βιομηχανικές ζώνες και έγιναν η μάζα ή ο όχλος, ο μεγάλος τρόμος της ανερχόμενης αστικής τάξης. Ο φόβος της λαϊκής αντίστασης και της επανάστασης οδήγησε στην εμφάνιση του *raison d'etat*, της απολυταρχικής λογικής που δημιούργησε τα μεγάλα ευρωπαϊκά κράτη. Οι θεωρίες του φυσικού δικαίου και του κοινωνικού συμβολαίου του 17ου αιώνα ήταν μια αντίδραση στην απόλυτη εξουσία του κράτους. Για τον Hobbes, τον Locke και τον Rousseau, η κρατική εξουσία θεμελιώνεται στη συναίνεση των υπηκόων, είτε μέσω ενός αρχικού κοινωνικού συμβολαίου είτε μέσω της συνεχώς ανανεούμενης νομιμοποίησης της δημοκρατίας. Οι περιορισμοί της κυβέρνησης επομένως οργανώνονται από τον ίδιο τον κρατικό λόγο. Σκοπός τους ήταν η δημιουργία μιας νομικά εγγυημένης κόκκινης γραμμής προστασίας των υπηκόων που το κράτος δεν θα μπορεί να παραβιάσει. Στο πλαίσιο αυτό, οι αντιστάσεις κατά της κρατικής εξουσίας χρησιμοποιούσαν τους περιορισμούς του δικαίου και των δικαιωμάτων.

Το νέο κράτος αντιμετωπίζει τον πληθυσμό όχι ως συλλογικότητα ή ως σύνολο προσώπων με δικαιώματα, αλλά ως οικονομικά ενεργά άτομα. Στη φιλελεύθερη μορφή αυτοπεριορισμού της κυβέρνησης, τα όρια της δεν είναι αποκλειστικά νομικά, αλλά πραγματικά. Ακολουθούν την οικονομική λογική και τους υπολογισμούς του *homo oeconomicus*. Και καθώς η μορφή του δικαιώματος έχει αποκτήσει κεντρικό ρόλο στην οργάνωση της κοινωνίας, μετατρέπεται από φυσικό δικαίωμα σε δικαίωμα που θεμελιώνεται στη χρησιμότητα. Για τον Bentham, τα φυσικά δικαιώματα είναι «ανοησίες, ανοησίες σε ξυλοπόδαρα, σαν τις μάγισσες και τους μονόκερους του Μεσαίωνα». Τα δικαιώματα επομένως πρέπει να προστατεύουν τα ατομικά συμφέροντα και εγγράφονται στην κρατική λογική που αναλαμβάνει τον συντονισμό τους.

Η ελευθερία δεν αποτελεί πιά αποκλειστικά άσκηση βασικών δικαιωμάτων. Ελευθερία είναι η αυτονομία των υπηκόων που ακολουθούν τα συμφέροντα τους, υπηρετώντας έτσι και το συμφέρον του κράτους. Δουλειά της κυβέρνησης είναι να δημιουργεί το κατάλληλο περιβάλλον για την άσκηση και τον συντονισμό των ιδιωτικών συμφερόντων. Ο οικουμενικός ορθολογισμός του διαφωτισμού υποχωρεί καθώς για τη βρετανική εμπειρική φιλοσοφία το συμφέρον είναι μια ατομική επιλογή που διέπεται από την υποκειμενική βούληση. Συνδυάζονται έτσι

δύο διαφορετικές μορφές εξουσίας: η κρατική κυριαρχία και η κυβερνησιμότητα, η πειθάρχηση και η βιοεξουσία. Η κυβερνησιμότητα ασχολείται με τη βιολογική ύπαρξη των ανθρώπων που ως βιολογικό φαινόμενο είναι ανοικτή στην τυχαιότητα, την ενδεχομενικότητα, τις έκτακτες συνθήκες, παρά τις προσπάθειες να ρυθμιστεί και να ελαχιστοποιηθεί το απρόβλεπτο. Η ζωή του πληθυσμού ποσοστικοποιείται αλλά ο φυσικός της χαρακτήρας με τις πολλές μεταβλητές δεν είναι ούτε πλήρως διαφανής ούτε απόλυτα διαχειρίσιμος από την κρατική κυριαρχία.

Η ανάλυση του Foucault και του Esposito βοηθούν στην κατανόηση της σημερινής μας σκληρής πραγματικότητας. Στα μέτρα των κυβερνήσεων έχουμε τον ισχυρότερο συνδυασμό κυριαρχίας και βιοεξουσίας. Η κυριαρχία ασκεί την απαράβατη εξουσία της να επιβάλλει την κατάσταση εξαίρεσης, καταργώντας ή περιορίζοντας όλα τα ατομικά δικαιώματα και τις εγγυήσεις ελευθερίας του αστικού κράτους αλλά και τη θεμελιώδη ανάγκη μεγάλου μέρους του πληθυσμού για δουλειά και βασικό εισόδημα. Όμως, το κάνει στην υπηρεσία της βιοπολιτικής για να υπερασπίσει τη ζωή του πληθυσμού και όχι τις ζωές και τα δικαιώματα του κάθε πολίτη. Οι ανάγκες της ζωής ξυπνούν και κινητοποιούν τις πιο δρακόντειες εξουσίες της κυριαρχίας. Η βιοεξουσία αποτελεί το υπόστρωμα πάνω στο οποίο σε κανονικές συνθήκες λειτουργεί η εξουσία και ασκούνται τα δικαιώματα. Στην κατάσταση εξαίρεσης, η βιοεξουσία μπαίνει στην πρώτη γραμμή και χρησιμοποιεί την κυριαρχία για να πετύχει τους σκοπούς της.

Το βλέπουμε στα μέτρα που υιοθετούν οι κυβερνήσεις. Έχουν δύο κοινά. Για να δημιουργήσουν ανοσία καταργούν την προστασία, την ασυλία, των πολιτών. Δεύτερο και στην κανονικότητα και στην κατάσταση εξαίρεσης, τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα υποτάσσονται στο θεμελιώδες δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Όταν η καπιταλιστική κερδοφορία απαιτεί δημοσιονομικούς περιορισμούς ή απολύσεις, τα δικαιώματα στα βασικά κοινωνικά αγαθά αναστέλλονται.

4. Ανοσία αγέλης

Τέτοια ήταν η πολιτική της «ανοσίας της αγέλης» που επέβαλε στην αρχή της επιδημίας ο Boris Johnson στην Βρετανία. Στόχος ήταν να νοσήσει από τον ιό ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού και να αποκτήσει ανοσία. Ταυτόχρονα η κυβέρνηση ζητούσε από τις ευπαθείς ομάδες να μείνουν στα σπίτια τους. Όταν θα ερχόντουσαν σε επαφή με άλλους στο τέλος της απομόνωσης η ασθένεια θα είχε υποχωρήσει σε μεγάλο βαθμό και το σύστημα υγείας θα μπορούσε να αντιμετωπίσει τον μικρό αριθμό των βαριά ασθενών. Όπως αποκάλυψαν οι *Sunday Times*, ο Dominic Cummings, ο πιο έμπιστος σύμβουλος του πρωθυπουργού, υποστήριξε σε κυβερνητική σύσκεψη στις αρχές Φεβρουαρίου, ότι για να δημιουργηθεί η ανοσία της αγέλης δεν έπρεπε να ληφθούν περιοριστικά μέτρα. «Αν αυτό σημαίνει ότι πολλοί μπορεί να πεθάνουν, τι να κάνουμε». Η κυβέρνηση διέψευσε την εφημερίδα, αλλά αυτά που ακολούθησαν την επιβεβαιώνουν. Ο Johnson στην πρώτη του ανακοίνωση είπε το ανατριχιαστικό «πολλές οικογένειες θα χάσουν αγαπημένους τους πριν την ώρα τους», ενώ ο επιστημονικός σύμβουλος της κυβέρνησης δήλωνε ότι για να επιτευχθεί η ασυλία της αγέλης θα πρέπει να μολυνθεί το 60% του πληθυσμού. Όταν μια ομάδα επιδημιολόγων και στατιστικολόγων κατέληξε στο συμπέρασμα ότι μια τέτοια πολιτική θα μπορούσε να οδηγήσει στον

θάνατο μισό εκατομμύριο ανθρώπους, η αποδοκιμασία, οι διαμαρτυρίες από επιστήμονες, πολιτικούς και πολίτες έγιναν εκκωφαντικές. Η κυβέρνηση αναγκάστηκε να αλλάξει την πολιτική, αλλά το έκανε με μισή καρδιά. Σχολεία, πανεπιστήμια, εστιατόρια και μπαρ έμειναν ανοιχτά μέχρι τις 21 Μαρτίου, δύο εβδομάδες αργότερα από όλα τα μεγάλα ευρωπαϊκά κράτη.

Ο Johnson χρησιμοποίησε τον παραδοσιακό αντικρατισμό των Βρετανών, που θεμελιώθηκε τον 19ο αιώνα πριν από την καταστροφική νεοφιλελεύθερη στροφή του. Ήθελε να αποφύγει την βίαια υποχώρηση της οικονομίας από την αυστηρή επιβολή των περιορισμών και επένδυσε στην αγάπη της ελευθερίας του freeborn Englishman. Έλπιζε ότι έτσι θα πετύχαινε την εθελοντική ανοσοποίηση του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού και θα διατηρούσε περισσότερο από τους Ευρωπαίους τη λειτουργία της οικονομίας. Το μονότονο και φαρσικό σύνθημα Get Brexit done επαναλήφθηκε ως τραγωδία με την μορφή «θα καθαρίσουμε γρήγορα από τον ιό». Ο αντι-Ευρωπαϊσμός αφέθηκε να αιωρείται με την κατηγορία του κίτρινου τύπου ότι ο Γάλλος διαπραγματευτής Barniet μόλυνε τον Johnson. Αλλά η ανοσία της αγέλης θα οδηγούσε στον θάνατο εκατοντάδες χιλιάδες από όσους θα μολύνονταν στην προσπάθεια ανοσοποίησης του πληθυσμού. Οι επιστήμονες και οι πολίτες που αντιστάθηκαν στις επιστημονικές αλήθειες των συμβούλων της εξουσία αναγκάζοντάς την να αλλάξει πολιτική άσκησαν αυτό που μπορούμε να ονομάσουμε «βιοπολιτική αντίσταση». Αλλά οι περιορισμοί επιβλήθηκαν σταδιακά, η αστυνομία δεν ανέλαβε στην αρχή την επίβλεψη των μέτρων και η επιδημία γιγαντώθηκε και έφτασε μέχρι τον διάδοχο του θρόνου, τον πρωθυπουργό, τον υπουργό υγείας και τον Cummings. Είχαμε δηλαδή ένα συνδυασμό του κλασικού κυρίαρχου που αφαιρεί ζωή με τον βιοπολιτικό που την διαχειρίζεται. Η ανοσοασυλία στην πιο αποκρουστική της μορφή.

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι ο Johnson είναι μια κωμική μορφή τραγικού ήρωα, ο ίδιος και τα καμώματα του υπεύθυνος για τα πάθη του. Και ίσως να είναι έτσι, ίσως ο ιός (που ως κορώνα-ιός είναι ο ιός του στέμματος) να είναι η σύγχρονη μορφή της αναπόδραστης μοίρας που όμως εμείς οι ίδιοι βάζουμε σε κίνηση. Ο Johnson και οι πολιτικές αυτού και του κόμματος του είναι υπεύθυνες για την υπονόμευση του εθνικού συστήματος υγείας και των άλλων δημόσιων υπηρεσιών. Και όμως όσο πάλευε για την ζωή του ευχόμουνα περαστικά και παρακολουθούσα τις ιατρικές ανακοινώσεις με αγωνία. Η πορεία στον θάνατο είναι σκληρά ταξική, ο Johnson μπήκε σε ΜΕΘ νωρίς και έχει μεγάλο team γιατρών και νοσοκόμων γύρω του ενώ ο εργάτης με τα ίδια συμπτώματα πρέπει να περιμένει σπίτι του μέχρι να χειροτερεύσει πολύ η κατάσταση του. Αλλά μπροστά στον θάνατο είμαστε όλοι ίσοι, δεν υπάρχει διαφορά μεταξύ πλούσιου και πένητα, παντοδύναμου πρωθυπουργού και άγνωστου εργάτη. Δεν γεννιόμαστε όλοι ίσοι όπως μας λένε οι διακηρύξεις των δικαιωμάτων, αλλά στον θάνατο είμαστε ίσοι. Ο θάνατος εξισώνει. Τα στολίδια της εξουσίας και του πλούτου λιώνουνε, ο αυτοκράτορας είναι όσο γυμνός όσο και ο πένης.

Βιοπολιτική και θανατοπολιτική

Κατά τον Foucault, ο κυρίαρχος μέχρι τον 19ο αιώνα αφαιρούσε ζωή και άφηνε τους ανθρώπους να ζήσουν. Στην εποχή της βιοπολιτικής συνιστά την ζωή και αφήνει τους ανθρώπους να πεθάνουν. Αλλά η λογική του Ηγεμόνα που παίρνει ζωές διατηρήθηκε. Η στενή σχέση μεταξύ πολι-

τικής και βιολογίας είναι σαφής στην ευγονική και την πιο απάνθρωπη μορφή της, τον ναζισμό. Η βιοπολιτική είτε παράγει υποκειμενικότητα είτε παράγει θάνατο. Στους αιματηρούς πολέμους και τις γενοκτονίες του προηγούμενου αιώνα η ισορροπία έχει ανατραπεί αμετάκλητα - υπέρ του θανάτου. Στον πόλεμο της ανεξαρτησίας του Πακιστάν, στρατιώτες βίασαν εκατοντάδες χιλιάδες γυναίκες από το Μπαγκλαντές για να βάλουν το σπέρμα του «καθαρού» Ισλάμ σε πληθυσμούς που είχαν μολυνθεί από τον Ινδουισμό. Το ίδιο έκαναν στον πόλεμο της Ρουάντα οι Χούτου σε γυναίκες Τούτσι, και στης Γιουγκοσλαβίας οι Σέρβοι σε Βόσνιες. Στο ολοκαύτωμα η ζωή οδηγεί στον θάνατο, στην γενετική εθνοκάθαρση ο θάνατος και η βία οδηγούν σε νέα ζωή.

Σε πρόσφατη δήλωση του για την πανδημία ο Esposito τονίζει ότι όλες οι πολιτικές συγκρούσεις σήμερα έχουν στο επίκεντρο την σχέση μεταξύ πολιτικής και βιολογικής ζωής. «Η "ιατρικοποίηση" της πολιτικής, που φαινομενικά έχει απαλλαγεί από ιδεολογικούς περιορισμούς, τη δείχνει όλο και περισσότερο αφοσιωμένη στη "θεραπεία" των πολιτών από κινδύνους για τους οποίους συχνά είναι η ίδια υπεύθυνη. Από την άλλη παρατηρούμε την πολιτικοποίηση της ιατρικής, που ασκεί καθήκοντα κοινωνικού ελέγχου που δεν της ανήκουν – γεγονός που εξηγεί τις εξαιρετικά ετερογενείς εκτιμήσεις που κάνουν οι ιολόγοι σχετικά με τη φύση και τη βαρύτητα του κορωνοϊού.» Στην περίπτωση της Βρετανίας ή της Σουηδίας, η δημιουργία ανοσίας για τον πληθυσμό (η διαχείριση της ζωής) οδηγεί σε απώλεια της ασυλίας (του ατομικού δικαιώματος στη ζωή) και στον θάνατο άλλων.

5. Τα δικαιώματα των κυβερνούμενων

Ο συνδυασμός κυριαρχίας και βιοεξουσίας σημαίνει ότι τα δικαιώματα, τα καθήκοντα και οι νομικοί θεσμοί της αστικής κοινωνίας δεν είναι αποκλειστικά όπλα για την προστασία των ατόμων. Αποτελούν ταυτόχρονα βασικά εργαλεία στην οργάνωση του λόγου και των πρακτικών της εξουσίας. «Η νομική μορφή που εξασφάλιζε ένα σύστημα δικαιωμάτων υποστηριζόταν από τους μικροσκοπικούς, καθημερινούς, φυσικούς μηχανισμούς της κυβερνησιμότητας που ονομάζουμε βιοεξουσία», γράφει ο Foucault. Η έντονη χρησιμοποίηση των πειθαρχικών μηχανισμών αποτελεί τη «σκοτεινή πλευρά» της θέσπισης ενός «τυπικού πλαισίου ισονομίας» από την πολιτική κυριαρχία. Στις διαλέξεις του 1976, ο Foucault υποστηρίζει ότι η νομικοπολιτική θεωρία της κυριαρχίας που επικράτησε στην Ευρώπη από τον Μεσαίωνα και μετά λειτουργούσε όχι μόνο ως μέσο αλλά και ως απόκρυψη των μηχανισμών της πολιτικής κυριαρχίας

Μπορούν τα νομικά και ανθρώπινα δικαιώματα να χρησιμοποιηθούν σήμερα ως βιοπολιτική προστασία από τους πολίτες; Ο ατομισμός των ατομικών δικαιωμάτων κινείται σε διαφορετική κατεύθυνση από την βιοπολιτική. Τα σύγχρονα κράτη επεμβαίνουν, ελέγχουν και βελτιώνουν πληθυσμούς, ντόπιους ή μετανάστες. Στο προσφυγικό/μεταναστευτικό έχουμε δύο διαφορετικές λογικές. Η εξατομικευμένη αίτηση ασύλου είναι κεντρικό συστατικό των νομικών δικαιωμάτων. Η βιοπολιτική ασχολείται με πληθυσμούς. Η πρώτη θεωρεί τα ατομικά δικαιώματα περιορισμό, εκλογίκευση και νομιμοποίηση της κυριαρχίας. Είναι η άποψη της φιλελεύθερης νομικής φιλοσοφίας. Όπως έλεγε ο Foucault, στο συνταγματικό δίκαιο το κεφάλι του βασιλιά δεν έπεσε ακόμη, δηλαδή οι φιλελεύθεροι ασχολούνται αποκλειστικά

με το δίπολο κυρίαρχος-δικαιώματα. Η δεύτερη αναγνωρίζει ότι οι κοινωνικές πολιτικές εφαρμόζονται σε ομάδες και τάξεις, το υποκείμενο τους είναι συλλογικό. Τα ανθρώπινα δικαιώματα λειτουργούν ως δυνάμει περιορισμοί στην εξουσία. Το κοινωνικό κράτος συνιστά τη μεγαλύτερη επιτυχία της θετικής βιοπολιτικής, που ταυτόχρονα όμως αδιαφορεί για τα νομικά δικαιώματα των προσφύγων.

Η συνύπαρξη κυριαρχίας και βιοπολιτικής αποτελεί βασική πτυχή της προσέγγισης του Foucault. Στο «Για την υπεράσπιση της κοινωνίας (Society must be defended)», ο Foucault υποστηρίζει ότι απέναντι στη βιοεξουσία χρειαζόμαστε μια νέα μορφή δικαιώματος που πρέπει να αποστασιοποιηθεί και από την πειθάρχηση και από την κυριαρχία. «Δεν μπορούμε να περιορίσουμε την πειθαρχική εξουσία χρησιμοποιώντας την κυριαρχία. Χρειαζόμαστε είναι ένα νέο είδος δικαιώματος». Αυτό είναι το «δικαίωμα των κυριαρχούμενων», ένα «αντι-πειθαρχικό δικαίωμα». Δεν εκφράζει ούτε ενισχύει τη σχέση κυρίαρχου και υποκειμένου, αλλά την «ανεξαρτησία των κυβερνούμενων». Υποστηρίζοντας τους Βιετναμέζους boat people που έφευγαν με πλοιάρια από τη χώρα τους το 1981, ο Foucault λέει ότι η κοινότητα των κυβερνωμένων, που είναι παγκόσμια και όχι μόνο εθνική, έχει καθήκον να παρεμβαίνει, όταν παραβιάζονται τα δικαιώματα κάποιων. Τα «δικαιώματα» αυτά αποτελούν άμυνα κατά της εξουσίας, αλλά αντίθετα από τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν είναι ούτε φυσικά, ούτε έξω από την ιστορία, ούτε αναπαλλοτρίωτα. Δεν αντλούν την δύναμή τους από τον κυρίαρχο και το μονοπώλιο βίας του. Αντίθετα παράγονται σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές από συλλογικότητες των κυριαρχούμενων και χρησιμοποιούνται στρατηγικά, όταν οι άνθρωποι εξεγείρονται και προσπαθούν να αμυνθούν.

Στην Ελλάδα, η ανεπαρκής οικονομική υποστήριξη των ανέργων, των απόρων, των εργαζόμενων που απολύονται και των αυτο-απασχολούμενων δείχνει την εσωτερική σχέση εξουσίας και καπιταλισμού. Η βιοπολιτική λειτουργία της εξουσίας φαίνεται στην απόφαση ελεύθεροι επαγγελματίες που τώρα δεν έχουν δουλειά να πάρουν αντί οικονομικής ενίσχυσης εκατό ώρες τηλε-κατάρτισης σε ψηφιακά και τεχνολογικά εργαλεία. Ενώ το βασικό πρόβλημα του κάθε εργαζόμενου και επαγγελματία είναι η υλική επιβίωση, η κυβέρνηση ενδιαφέρεται να βελτιώσει τις δεξιότητες της ομάδας, αδιαφορώντας για τα μέλη της. Ένα άλλο χαρακτηριστικό μέτρο είναι η υποχρέωση να πάρουν οι πολίτες ηλεκτρονική άδεια στο κινητό τους για να βγουν από το σπίτι τους. Έτσι το κράτος αποκτά τα προσωπικά στοιχεία και μπορεί να παρακολουθεί τις κινήσεις και την δραστηριότητα της πλειοψηφίας του πληθυσμού. Η βιοπολιτική ασκείται μαζικά σε πληθυσμούς. Με τον ίδιο μαζικό τρόπο θα γίνεται και η επιτήρηση. Λέγανε ότι η εισαγωγή του καπιταλισμού στην Κίνα θα οδηγούσε στην δημοκρατία. Όπως είχαμε προειδοποιήσει είναι πιο πιθανό ο δυτικός καπιταλισμός να εισάγει τον Κινέζικο απολυταρχισμό.

6. Βιοπολιτικά δικαιώματα

Τι είδους δικαιώματα έχουν οι πολίτες στην κατάσταση έκτακτης ανάγκης που ζούμε σήμερα; Όχι βέβαια ανθρώπινα δικαιώματα που από την πρώτη μέρα καταργήθηκαν όπως έγινε νωρίτερα και για τους πρόσφυγες. Μπορούμε όμως να ασκήσουμε το δικαίωμα των κυβερνού-

μενων. Το κάναμε στις αντιστάσεις του 2010-5 και στα πολύμορφα κινήματα αλληλεγγύης προς τα θύματα της κρίσης, τους κοινωνικά περιθωριοποιημένους και τους πρόσφυγες.

Ως κοινωνικό σύνολο πρέπει να απαιτήσουμε τη μεγαλύτερη δυνατή διαφάνεια για τα στοιχεία που διαμορφώνουν τις πολιτικές της κυβέρνησης. Οι πολιτικές των κυβερνήσεων διαφέρουν σημαντικά, ακόμη και στην ΕΕ. Όλες οι κυβερνήσεις στηρίζονται στις συμβουλές των επιστημόνων που τους συμβουλεύουν και στην εμπιστοσύνη που δημιουργεί η επιστημονική «αλήθεια». Το πρόβλημα είναι ότι οι επιστήμονες διαφωνούν μεταξύ τους και σε σχέση με τα επιδημιολογικά δεδομένα και το στατιστικό modeling. Μόνο ένα εκτεταμένο testing του πληθυσμού μπορεί να δώσει ικανοποιητικά στοιχεία και όσο δεν γίνεται, οι προβλέψεις είναι προβληματικές. Η πολιτική της ανοσίας αγέλης της Αγγλικής κυβέρνησης, για παράδειγμα, ήταν επινόηση των επιστημόνων της. Την αμφισβήτησαν άλλοι που διαφωνούσαν και είχαν πρόσβαση στα data της κυβέρνησης. Ήταν οι αντιρρησίες που ανάγκασαν τον Johnson να αλλάξει ριζικά την αρχική πολιτική του. Η διαφωνία είναι απαραίτητο συστατικό της επιστημολογίας από τον Popper μέχρι τον Lakatos και τον Kuhn. Έχουμε εξαιρετικούς επιστήμονες και στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Χρειάζεται επομένως δημοσιοποίηση όλων των στοιχείων και εξέταση τους από αυτούς που έχουν την επιστημονική κατάρτιση.

Πρέπει να απαιτήσουμε την πλήρη οικονομική υποστήριξη του συστήματος υγείας και του υγειονομικού προσωπικού που βρίσκεται στην πρώτη γραμμή και διακινδυνεύει τη ζωή του. Πρέπει να απαιτήσουμε την προμήθεια των απαραίτητων μέσων προστασίας του υγειονομικού και διοικητικού προσωπικού των νοσοκομείων. Πρέπει να απαιτήσουμε την αγορά των τεστ που χρειάζονται για τον μεγαλύτερο δυνατό έλεγχο της επιδημίας. Πρέπει να απαιτήσουμε την επίταξη όλων των ιδιωτικών επιχειρήσεων υγείας και την ένταξη τους στο εθνικό σύστημα όπως έκαναν πολλά ευρωπαϊκά κράτη. Πρέπει να απαιτήσουμε την κρατική παροχή ενός βασικού εισοδήματος που θα επιτρέψει την επιβίωση σε όλους. Το έκανε η Βρετανία, η μητέρα του νεοφιλελευθερισμού, αλλά δεν το κάνουν οι Έλληνες μαθητευόμενοι μάγοι.

Χρειάζονται τα μέτρα για την καταπολέμηση της επιδημίας αλλά χρειάζεται επίσης να υπενθυμίζουμε συνεχώς στην εξουσία ότι δεν δικαιούται να εισάγει τέτοια μέτρα ούτε να τα επεκτείνει μετά την λήξη της κατάστασης ανάγκης. Δεν ζητάμε τώρα την αναστολή τους αλλά και δεν σταματάμε να τονίζουμε την βαθιά τους παραβατικότητα. Η κυβέρνηση παραβιάζει όλα τα βασικά ατομικά και πολιτικά δικαιώματα και περιορίζει την δημοκρατία. Το αποδεχόμαστε αλλά πρέπει ταυτόχρονα να το επικρίνουμε ακολουθώντας την αρχή «καταδικάζουμε τους περιορισμούς της ελευθερίας αλλά κανένας δεν πρέπει να τους παραβιάζει». Όπως λέει ο Φουκώ, «δικαιούμαι να υπερασπιστώ τον εαυτό μου όχι επειδή υπάρχουν νόμοι και δικαιώματα. Επειδή υπερασπίζομαι τον εαυτό μου υπάρχουν δικαιώματα και με σέβεται ο νόμος. Η δυναμική της άμυνας δίνει αξία στο δίκαιο και τα δικαιώματα. Το δικαίωμα υπάρχει μόνο λόγω της επίκλησής του». Πρέπει λοιπόν να τα επικαλούμαστε για να επιβιώσουνε αυτή την πιο σκοτεινή ώρα.

Πώς θα οργανωθούν οι βιοπολιτικές εκστρατείες των κυριαρχούμενων; Έχουμε ένα εξαιρετικό παράδειγμα από την οργάνωση δικτύων αλληλεγγύης, μέριμνας και ενημέρωσης την περίοδο της επιδημίας του AIDS. Μέλη της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας και αλληλέγγυοι βοήθησαν τους άρρωστους και τους οροθετικούς και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην υπεράσπιση τους

και την αποδαιμονοποίηση της ασθένειας και της κοινότητας. Το ίδιο έκαναν και οι αλληλέγγυοι προς τους πρόσφυγες από το 2015 και μετά. Στο Λονδίνο που βρίσκομαι, δίκτυα μέριμνας και αλληλεγγύης από τα κάτω σε κάθε γειτονιά οργανώνουν την προμήθεια φαγητού και ψυχολογικής στήριξης προς ευάλωτους συνανθρώπους μας. Το ίδιο φαντάζομαι συμβαίνει και στην Ελλάδα.

Μας δίνουν ένα σημαντικό μάθημα. Μια και δεν υπάρχει αυτή την στιγμή τρόπος για οργάνωση φυσικής αντίστασης στους δρόμους, οργανώνουμε εκστρατείες στο διαδίκτυο και στα παράθυρα –για να πιέσουμε την κυβέρνηση– και δίκτυα μέριμνας, φροντίδας και αλληλεγγύης. Το βιοπολιτικό δικαίωμα στην ζωή πρέπει να μπει πάνω από τα συμφέροντα της ιδιοκτησίας. Το ίδιο με το δικαίωμα στην ιδιωτικότητα που προστατεύει τους πολίτες. Η Πολωνία επιβάλλει σε όσους είναι σε αυτοπεριορισμό να κατεβάσουν ένα app που παρακολουθεί όλες τις κινήσεις και τις επαφές τους, το ίδιο σκέπτεται να κάνει και η Βρετανική κυβέρνηση. Η καταστολή πάντα άρεσε στην δεξιά. Ο συνδυασμός καταστολής και ηλεκτρονικής παρακολούθησης βάζει τις βάσεις του αυταρχικού κράτους μετά το τέλος της πανδημίας. Αποφεύγουμε λοιπόν να δίνουμε προσωπικά δεδομένα στο κράτος ή σε ιδιωτικές επιχειρήσεις όπως ασφαλιστικές εταιρείες εκτός αν είναι απολύτως απαραίτητο. Κι αυτό γιατί τα στοιχεία και οι δυνατότητες παρακολούθησης που δημιουργούν θα συνεχίσουν να υπάρχουν μετά το τέλος της έκτακτης ανάγκης.

Φτιάχνουμε δίκτυα παντού, εθνικά, τοπικά, κλαδικά. Η αποστασιοποίηση δεν είναι «κοινωνική» αλλά φυσική. Δεν συναντούμε τους άλλους πρόσωπο με πρόσωπο αλλά βρισκόμαστε με τους άλλους, γνωστούς και αγνώστους, στις δομές αλληλεγγύης, στο διαδίκτυο βοηθώντας όσους το έχουν ανάγκη, καταδικάζοντας τα λάθη και τις υπερβολές της κυβέρνησης και ετοιμάζοντας την επόμενη μέρα. Ομάδες που έχουν χτυπηθεί ιδιαίτερα ας οργανώσουν εκστρατείες για να ενημερώσουν τους πολίτες και να απαιτήσουν την προστασία του εισοδήματος και της ζωής τους. Τέλος, μια και είμαστε ακόμη σε δημοκρατία, πρέπει να ενημερώνεται συνεχώς η αντιπολίτευση και οι επαγγελματικοί φορείς και να ζητείται η γνώμη και συμφωνία τους για τα μέτρα. Αν σχολεία και πανεπιστήμια προσαρμόστηκαν γρήγορα και οργανώνουν τα μαθήματα τους με τηλεδιασκέψεις γιατί δεν μπορεί να το κάνει αυτό η βουλή με τις μεγάλες οικονομικές και τεχνικές της δυνατότητες; Η Βρετανική βουλή θα συνεδριάζει διαδικτυακά από το τέλος του μήνα. Εφ' όσον αναστάλθηκαν όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα ας διατηρήσουμε τις βασικές εγγυήσεις της δημοκρατίας. Είναι ο μόνος τρόπος για να μη μεταβάλλει ο κυρίαρχος τη βιοπολιτική εξαίρεση σε αυταρχική κανονικότητα.

Βρισκόμαστε σε ένα σημείο ακραίου σκότους αλλά και εξαιρετικής διαύγειας. Σκοτάδι γιατί δεν ξέρουμε από πού θα έρθει το φως. Διαύγεια γιατί ξέρουμε ότι πρέπει να έχουμε το θάρρος να ξεκινήσουμε από την αρχή. Να εγκαταλείψουμε κάθε δογματισμό και να αμφισβητήσουμε όλες τις αρχές που οδήγησαν στην σημερινή καταστροφή. Βρισκόμαστε στο σημείο μηδέν. Πρέπει να οικοδομήσουμε μια νέα πολιτική σκέψη, μια νέα πολιτική φαντασία που θα μας δώσει ένα νέο όραμα για το μέλλον.

Λονδίνο, 13 Απριλίου

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΙΟΥΠΚΙΟΛΗΣ

Ιοί της βιοεξουσίας και αντι-ηγεμονικές εναλλακτικές μιας δημοκρατίας των κοινών

Η διάγνωση του Agamben και ομοϊδεατών του γύρω από τις πολιτικές διαχείρισης του κορωνοϊού COVID-19 –ότι δηλαδή αποκαλύπτουν και ενδυναμώνουν έναν εγγενή ολοκληρωτισμό της νεωτερικής κρατικής κυριαρχίας, η οποία κατασκευάζει καταστάσεις κρίσης για να αποδεσμεύεται από θεσμικούς περιορισμούς– εμπεριέχει κατ' αρχήν ένα παράδοξο.[1] Αυτό έγκειται στη *μερικότητα* που σημαδεύει την «ολοκληρωτική» οπτική μιας πολιτικής οντολογίας η οποία αποδίδει σχεδόν παντοδύναμη και μονολιθική ισχύ στην κρατική εξουσία. Αναμφίβολα έχουν υπάρξει ή και ενδέχεται να ξανα-υπάρξουν ολοκληρωτικά καθεστώτα. Αλλά η ολοκληρωτική εξουσία, ως συγκεντρωτική απολυταρχία που θέτει την κοινωνία συνολικά υπό τον πλήρη έλεγχό της, αδυνατεί σε ιστορικές συνθήκες να ολοκληρωθεί. Παραμένει πάντα ένα ιστορικό εγχείρημα και διακύβευμα που απειλείται από την ενδεχομενικότητα της δράσης υπαρκτών ή μελλοντικών ανταγωνισμών, από τη μεταβλητότητα στις ισορροπίες των κοινωνικών δυνάμεων και από εξωτερικές εισβολές του «πραγματικού» ή της τύχης, όπως μια φυσική καταστροφή, ένας μετεωρίτης, μια επιδημία.

Βαδίζοντας στα χνάρια του Μακιαβέλι, του Γκράμσι και, πιο πρόσφατα, του Ερνέστο Λακλάου, μια ηγεμονική ανάγνωση της πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας επιδιώκει να ιχνηλατήσει αυτό το πλέγμα μεταβλητών δυνάμεων και απρόβλεπτων παραγόντων μέσα στο οποίο κτίζεται, σταθεροποιείται και διασαλεύεται κάθε σύστημα εξουσίας. Με αυτή την έννοια, η ηγεμονική αναλυτική επιζητεί να υπερβεί τη μερική σκοπιά κάθε ολοκληρωτικής θεώρησης που διαγράφει ή περιθωριοποιεί τα στοιχεία της ετερότητας, του ανταγωνισμού, των ροών διαφυγής και δημιουργίας εντός του εξουσιαστικού όλου που σχηματίζει. Εγγράφοντας εκ νέου το αγκαμπενικό επιχείρημα της βιοεξουσίας σε ένα δυναμικό πλαίσιο ηγεμονικής πολιτικής, μπορούμε να διασώσουμε και να αξιοποιήσουμε τον «πυρήνα αληθείας»

Ο Αλέξανδρος Κιουπκιολής είναι Επίκουρος Καθηγητής Σύγχρονης Πολιτικής Θεωρίας στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

που εμπεριέχει χωρίς να διολισθαίνουμε σε «αποκαλυπτικούς» λόγους. Χωρίς να φανταζόμαστε, δηλαδή, μια καθολική εξουσία απόλυτης κυριαρχίας η οποία μηχανεύεται καταστροφικές κρίσεις εκ του μηδενός και μπορεί να ανατραπεί μόνο με μια νέα κοσμογονική «αποκάλυψη».

Υπ' αυτό το πρίσμα, κάθε ισχυρή κρίση της κατεστημένης κανονικότητας εξαρθρώνει τις κρατούσες ρυθμίσεις της κοινωνικής καθημερινότητας. Κινητοποιεί έτσι φορείς εξουσίας, κοινωνικές δυνάμεις και πολιτικά σχέδια που επιδιώκουν να «καλύψουν το κενό» επιβάλλοντας τις δικές τους αφηγήσεις, πολιτικές πρακτικές και αναρρυθμίσεις της κοινωνικής πραγματικότητας. Κατ' αρχάς, λοιπόν, όπως και σε άλλες κρίσιμες στιγμές του εικοστού αιώνα, έτσι και στη δεύτερη δεκαετία του εικοστού πρώτου, στις έκτακτες περιστάσεις της πανδημίας του νέου κορωνοϊού, πολιτικοί πόλοι που χειρίζονται τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς του κράτους αντέδρασαν στην εξάρθρωση του κανονικού καταφεύγοντας συχνά σε μια στρατηγική «βιοεξουσίας» και «κατάστασης εξαίρεσης».

Αυτή η στρατηγική της βιοεξουσίας στηρίζεται στην πολιτική της κυριαρχίας του σύγχρονου κράτους που εξουσιοδοτεί την ανώτατη εκτελεστική αρχή να αναστέλλει την ισχύ άρθρων του συντάγματος σε συνθήκες «έκτακτης ανάγκης» για να διασώσει το πολίτευμα και το έθνος-κράτος. Τη στρατηγική αυτή μετήλθαν ξανά κυβερνήσεις κατά τις τελευταίες δεκαετίες, μεταξύ αυτών και η ελληνική, σε συνθήκες οξείας δημοσιονομικής κρίσης. Χωρίς να κηρύσσουν τυπικά «κατάσταση έκτακτης ανάγκης», οι φορείς της εκτελεστικής εξουσίας περιόρισαν τον κοινοβουλευτικό έλεγχο, συγκέντρωσαν ενισχυμένες δικαιοδοσίες, περιέστειλαν σε ποικίλους βαθμούς συνταγματικές ελευθερίες, δικαιώματα και θεμελιώδεις όρους του πρόσφατου «κοινωνικού συμβολαίου» και κυβέρνησαν με διατάγματα ή «πράξεις νομοθετικού περιεχομένου». Σε αυτή την τεχνολογία εξουσίας, οι κυβερνήσεις επικαλούνται την «ισχύ του νόμου» την οποία θεμελιώνουν στην «ανάγκη» και όχι στις κανονικές διαδικασίες δημοκρατικής νομιμοποίησης και λογοδοσίας. Πρόκειται, έτσι, για μια ισχύ του νόμου «χωρίς νόμο», καθώς τείνει να αποδεσμευτεί από συγκεκριμένους συνταγματικούς και νομοθετικούς όρους, και αντιμετωπίζει τους πολίτες ως «homo sacer» ή «γυμνή ζωή», δηλαδή ως σώματα που απογυμνώνονται από απαραβίαστα δικαιώματα και ελευθερίες για να γίνουν αντικείμενα «ελεύθερης» ρύθμισης από τη βούληση του πολιτικού κυρίαρχου.

Στην εποχή των νεοφιλελεύθερων «δομικών αναδιαρθρώσεων» και των μνημονίων λιτότητας, η ίδια αυτή κυβερνολογική της βιοεξουσίας ενδύεται και έναν «μεταπολιτικό» μανδύα. Οι πολιτικές του «σοκ» που χαράσσει και εφαρμόζει στο κλονισμένο σώμα της κοινωνίας εμφανίζονται ως επιταγές ενός τεχνοκρατικού και επιστημονικού λόγου οικονομολόγων, τραπεζιτών, ειδημόνων της δημόσιας διοίκησης κοκ. Αυτός ο λόγος υπαγορεύει «ουδέτερα» και «αντικειμενικά» τις βέλτιστες ή μόνες δυνατές λύσεις στην έκτακτη περίσταση της κρίσης.[2]

Αντλώντας από τον Agamben και εν μέρει τον Foucault, το επιχείρημα της βιοεξουσίας εμφανίζει δύο κριτικές αιχμές. Πρώτον, φέρνει στο φως το έντονο στίγμα ή υπόλειμμα απολυταρχίας που επιβιώνει στο σύγχρονο δημοκρατικό κράτος. Η εκτελεστική εξουσία στις σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες δύναται να γίνει απόλυτη σε συνθήκες «εξαίρεσης», για τις οποίες ο ίδιος ο ανώτατος φορέας της κρατικής αρχής έχει την ελευθερία να αποφανθεί και να προβεί εν συνεχεία στη χρήση συγκεντρωτικών υπερεξουσιών. Δεύτερον, η βιοεξου-

σία είναι μια πολιτική τεχνολογία που κατασκευάζει καταστάσεις εκτάκτου ανάγκης ή, έστω, τις εκμεταλλεύεται για να ενισχύσει την εξουσία πολιτικών δυνάμεων στην κεφαλή του κράτους, για να βαθύνει και να επεκτείνει την επικράτεια του κοινωνικού ελέγχου που ασκούν, και για να επιτρέψει σε αυτές τις δυνάμεις να προωθήσουν ειδικότερα πολιτικά σχέδια που θα συναντούσαν ισχυρές κοινωνικές αντιστάσεις.

Πράγματι, λοιπόν, ακόμη κι όταν απορρίπτει κανείς την «ολοκληρωτική» υπερβολή του επιχειρήματος, δύσκολα μπορεί να αναιρέσει το συμπέρασμά του στην περίπτωση λ.χ. της ναζιστικής Γερμανίας, αλλά και νεότερων κυβερνήσεων μνημονίων, «δομικών αναδιαρθρώσεων» και «πολέμου κατά της τρομοκρατίας». Σε ποικίλους βαθμούς, οι διαφορετικές αυτές εκτελεστικές αρχές επιστράτευσαν την πολιτική μηχανική της βιοεξουσίας για να εξυπηρετήσουν εγχειρήματα διάλυσης ή παράκαμψης των δημοκρατικών φραγμών στην απόλυτη ή αυθαίρετη άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας.

Η σημερινή ένσταση, ωστόσο, στο αγκαμπενικό επιχείρημα δεν στρέφεται μόνον ή κυρίως ενάντια στο πρώτο κριτικό σκέλος του, την «αποκάλυψη» του εγγενούς ολοκληρωτισμού του σύγχρονου κράτους, αλλά θίγει ευθέως το δεύτερο σκέλος, το οποίο είναι αρκετά ευλογοφανές από τη σκοπιά της σύγχρονης ιστορίας και πολιτικής ανάλυσης.[3] Ενώ είμαστε ξανά ενώπιον μιας εμφανιζόμενης «κατάστασης εξαίρεσης» ή «εκτάκτου ανάγκης», κι ενώ πάλι κυβερνήσεις ανά τον κόσμο κινητοποιούν έκτακτες εξουσίες και περικόπτουν θεμελιώδεις δημοκρατικές ελευθερίες, όπως η ελευθερία του συναθροίζεσθαι, της κίνησης, της εργασίας και της παραγωγικής δραστηριότητας, δεν πρόκειται για ένα στρατήγημα που αποβλέπει κυρίως στην επαύξηση της κυβερνητικής εξουσίας, την εμπέδωση μιας απολυταρχίας, την προώθηση ειδικών συμφερόντων και σχεδίων ανεξάρτητα από τη λαϊκή βούληση, την κάμψη κοινωνικών αντιστάσεων. Πρόκειται για μια πραγματική συνθήκη εξαίρεσης και ανάγκης για τη σωματική επιβίωση των κοινωνιών και η επιστράτευση υπερεξουσιών υπηρετεί πράγματι αυτή την κοινωνική ανάγκη.

Εκ πρώτης όψεως, η κυβερνητική διαχείριση της κρίσης του COVID-19 συνιστά πράγματι κατεξοχήν παράδειγμα «μεταπολιτικής βιοεξουσίας». Αυστηροί περιορισμοί θεμελιωδών συνταγματικών δικαιωμάτων των πολιτών, από την ελευθερία κίνησης ως τη θρησκευτική ελευθερία και την ελευθερία δημόσιων πολιτικών συγκεντρώσεων, επιβλήθηκαν μονομερώς από την κεφαλή της εκτελεστικής εξουσίας στο όνομα του εξαιρετικού κινδύνου για τη δημόσια υγεία. Η κυβέρνηση νομοθετεί εν πολλοίς με διατάγματα χωρίς να έχει κλείσει τυπικά το κοινοβούλιο. Αποφάσεις που θίγουν τον πυρήνα των δημοκρατικών ελευθεριών λαμβάνονται εν μία νυκτί από αδιαφανείς επιτροπές και υφυπουργεία «πολιτικής προστασίας», τα οποία συχνά δρούνε αιφνιδιαστικά επιβάλλοντας κάθε τόσο νέα, αυστηρότερα μέτρα αστυνόμευσης και εγκλεισμού σε ένα κοινωνικό σώμα οιονεί γυμνό από συγκεκριμένες συνταγματικές προστασίες και δικαιώματα.

Και όλη αυτή η κάθετη, συγκεντρωτική και άκρως πατερναλιστική διαδικασία λήψης αποφάσεων περιβάλλεται τον μανδύα μιας επιστημονικής και τεχνοκρατικής ουδετερότητας. Οι αποφάσεις εκπορεύονται από επιτροπές επιστημόνων λοιμωξιολόγων, τεχνοκρατών κ.ο.κ. οι οποίες εκφέρουν τον Ένα, ουδέτερο και αντικειμενικό Λόγο της επιστημονικής αληθείας για το «κοινό καλό». Η συνένωση του Νόμου, του Λόγου και της Εξουσίας στα ίδια κέντρα πο-

λιτικών αποφάσεων αποκαθιστά την κυριαρχική ενότητα που διέκρινε, κατά τον Claude Lefort, τα μοναρχικά καθεστώτα της Ευρώπης και την οποία εξάρθρωσε η νεωτερική δημοκρατία αλλά επιχείρησαν να αναβιώσουν οι ολοκληρωτισμοί του 20ου αιώνα.[4]

Αν, όμως, συμφωνήσουμε σε ό,τι αφορά και την εξαιρετική κρισιμότητα της πανδημίας και το γεγονός ότι η «κοινωνική αποστασιοποίηση» και ο κατ' οίκον εγκλεισμός αναγνωρίζονται παγκόσμια ως τα πλέον αποτελεσματικά μέτρα αντιμετώπισης του κινδύνου για την υγεία σε αυτή τη φάση, ποια άλλη σώφρων, κοινωνική και δημοκρατική πολιτική θα μπορούσε να εφαρμόσει μια πολιτεία που μεριμνά για το κοινωνικό όλον και ιδιαίτερα για τις «ευπαθέστερες» μερίδες του πληθυσμού; Οι εναλλακτικές μεθοδολογίες –αυξημένη τεχνολογική επιτήρηση των κρουσμάτων, ελάχιστα ή μηδενικά περιοριστικά μέτρα, «ανοσία της αγελής» κ.ο.κ.– φαίνονται εύλογα ως πιο επικίνδυνες για τις δημοκρατικές ελευθερίες και το συλλογικό καλό.

Η παραπάνω συλλογιστική παραβλέπει, ωστόσο, κάτι ουσιώδες πολιτικά. Υποβιβάζει ρητά ή σιωπηλά τη δημοκρατική μορφή –τις θεμελιώδεις δημοκρατικές ελευθερίες των πολιτών, τη συλλογική λήψη αποφάσεων, τη λογοδοσία των θεσμών– σε έναν φορμαλισμό δευτερεύουσας σημασίας σε σχέση με τη σοβαρότητα του κινδύνου για τη ζωή και το συγκεκριμένο μέσο –τα μέτρα του εγκλεισμού και της απομόνωσης– που αποτελεί λογικό μονόδρομο. Κι εδώ εντοπίζεται πράγματι ένας κρίσιμος κίνδυνος για τη δημοκρατία. Η συλλογική συναπόφαση, ο πλουραλισμός, ο συλλογικός έλεγχος –άμεσος ή δι' αντιπροσώπων– δεν αποτελούν μια απλή τυπολογία έναντι ουσιαστικών περιεχομένων και συγκεκριμένων πολιτικών που είναι οι κύριοι φορείς αξίας. Ο σκοπός δεν αγιάζει τα μέσα, ούτε εν προκειμένω. Όχι γιατί ο σκοπός της επιβίωσης των πολλών δεν είναι ύψιστης σημασίας αλλά γιατί η δημοκρατία που υποσκάπτεται από τις αστυνομικές και πατερναλιστικές ασκήσεις μεταπολιτικής βιοεξουσίας δεν είναι απλό μέσο. Η δημοκρατική μορφή ενσαρκώνει πυκνά και ισχυρά αξιακά περιεχόμενα.

Αυτή ήταν και είναι η αυτο-αντίληψη δημοκρατών που ασπάζονται τη δημοκρατία ως ένα πολίτευμα συλλογικής και ατομικής ελευθερίας. Αυτό αναδεικνύει, μεταξύ άλλων, ο Περικλής του Θουκυδίδη μιλώντας για την ανδροκρατική και αυτοχθονική δημοκρατία της αρχαίας Αθήνας. Οι δημοκράτες Αθηναίοι πολεμούν νικηφόρα, εργάζονται επάξια για την πόλη και για τον εαυτό τους, σέβονται και τηρούν τους νόμους. Όχι απλώς δεν υστερούν σε όλα αυτά τα έργα και τα καθήκοντα που απαιτούν πειθαρχία, θυσία και συμμόρφωση των ατόμων με κανόνες, αλλά διακρίνονται έναντι των άλλων πόλεων στα ίδια. Η κρίσιμη διαφορά της δημοκρατικής Αθήνας έγκειται στον τρόπο – την ελευθερία των πολιτών, την από κοινού λήψη αποφάσεων και την εκούσια εφαρμογή εν συνεχεία. Ο τρόπος αυτός της δημοκρατικής ελευθερίας δεν είναι ένας απλός τύπος, αλλά ένας ολόκληρος, φιλόκαλος και φιλόσοφος, τρόπος ζωής, τον οποίο δεν κάνουν πράξη μόνον στην κανονική καθημερινότητα, έξω από κατεξοχήν «κρίσιμες καταστάσεις» όπως ο πόλεμος, αλλά και μέσα σε τέτοιες συνθήκες «εξαίρεσης».

> Και ονομάζεται μεν δημοκρατία, γιατί η διοίκηση είναι στα χέρια των πολλών και όχι των ολίγων... Ζούμε δε σαν ελεύθεροι άνθρωποι, και σαν πολίτες στον δημόσιο βίο και σαν άτομα στον ιδιωτικό... ενώ δε στην ιδιωτική μας ζωή συναναστρεφόμαστε μεταξύ μας χωρίς να ενοχλεί ο ένας τον άλλον, στην δημόσιά μας ζωή, σαν πολίτες, από σεβα-

> σμό προ πάντων δεν παραβαίνουμε τους νόμους. ... Γιατί υπερέχουμε από τους άλλους και ως προς αυτό ακόμη, ότι δηλαδή εμείς οι ίδιοι αποφασίζουμε για όσα πρόκειται να επιχειρήσουμε και εμείς οι ίδιοι τα επιχειρούμε.[5]

Μια διαφορετική διακυβέρνηση «καταστάσεων εξαίρεσης» οι οποίες ενέχουν συλλογικά αναγνωρισμένους κινδύνους για την κοινωνία, όπως είναι η τρέχουσα πανδημία, απαιτεί προφανώς απαντήσεις στο ερώτημα: υπάρχει άλλος, πιο δημοκρατικός τρόπος διαχείρισής της πέρα από την άνωθεν εντολή και αστυνόμευση;

Από τη δεκαετία του '90, ερευνητές, κοινωνικά κινήματα, ακτιβιστές και συλλογικότητες ανά τον κόσμο έφεραν ξανά στην επιφάνεια μια ιστορική και σύγχρονη δημοκρατική εναλλακτική, τα «κοινά». Αυτά είναι συλλογικά αγαθά τα οποία μοιράζονται, διαχειρίζονται συμμετοχικά, ρυθμίζουν και διατηρούν επιμέρους κοινότητες. Τα «κοινά» μπορούν να είναι περιβαλλοντικά αγαθά, όπως δάση, υδάτινοι πόροι και βοσκοτόπια, ή και εξαρχής κοινωνικά-πολιτισμικά αγαθά, όπως η γνώση (Wikipedia, ανοικτή διάθεση κειμένων κ.ο.κ.), η τεχνολογία (ανοικτό λογισμικό, ανοικτός σχεδιασμός τεχνολογίας), η εργασία (παλιοί και νέοι εργατικοί συνεταιρισμοί) η μουσική, ο κινηματογράφος και τα φάρμακα, μεταξύ άλλων. Όπως έχει δείξει εμπεριστατωμένα μια από τις σημαντικότερες ερευνήτριες των κοινών τις τελευταίες δεκαετίες, η βραβευμένη με Νόμπελ Έλινορ Όστρομ,[6] τα πρόσωπα που συμμετέχουν στα κοινά αγαθά επιτηρούν τα ίδια την εφαρμογή συγκεκριμένων κανόνων διαχείρισης και διαμοιρασμού των αγαθών, τους οποίους κανόνες έχουν συναποφασίσει τα ίδια τα μέλη με στόχο τη καλή συντήρηση και του αγαθού και της κοινότητας.

Οι κοινότητες των κοινών που έχει μελετήσει η Όστρομ και η ερευνητική της ομάδα στο πανεπιστήμιο του Bloomington, Indiana είναι σχετικά μικρές σε μέγεθος και αφορούν τοπικά οριοθετημένους περιβαλλοντικούς πόρους. Ωστόσο, η ίδια επεσήμανε πως και για παγκόσμια αγαθά, όπως το κλίμα και η αποτροπή της κλιματικής αλλαγής, τα οποία απαιτούν παγκόσμια δράση, η συμμετοχή των κατά τόπους κοινωνιών στη χάραξη, την εφαρμογή και την επίβλεψη οικολογικών κανόνων συμπεριφοράς είναι ιδιαίτερα σκόπιμη, στο πλαίσια ενός συστήματος «πολυκεντρικής διακυβέρνησης» στο οποίο μετέχουν θεσμοί ανώτερων επιπέδων ως το εθνικό και το παγκόσμιο. Οι πολίτες κάνουν έτσι κτήμα τους τις σχετικές ρυθμίσεις, τις προσαρμόζουν στα τοπικά δεδομένα, τις τηρούν εκούσια και επιβλέπουν συλλογικά τον σεβασμό τους από τα μέλη της τοπικής κοινότητας. Χωρίς μια τέτοια δημοκρατική συμμετοχή, το «κόστος» της κρατικής επιβολής και επιτήρησης των κανόνων δεν μπορεί παρά να είναι ιδιαίτερα υψηλό, όπως επισημαίνει η Όστρομ.[7] Το κόστος ενδέχεται να είναι, μεταξύ άλλων, η ενισχυμένη αστυνομοκρατία στον δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο, και το «πανοπτικόν» νέων τεχνολογιών επιτήρησης.

Ιστορικά στιγμιότυπα κοινωνικής αυτο-οργάνωσης της διαχείρισης «καταστάσεων εξαίρεσης» μπορεί να διακρίνει κανείς κατά τον δέκατο ένατο και τον εικοστό αιώνα, από την Κομούνα του Παρισιού και τον Ισπανικό Εμφύλιο ως την οργάνωση των κοινοτήτων από τον ΕΑΜ-ΕΛΑΣ κ.α. Πολύ πιο κοντά σε εμάς, ποικίλες συλλογικές πρωτοβουλίες ανά τον κόσμο προάγουν σήμερα μια κοινωνική αυτοδιαχείριση της κρίσης του COVID-19. Επιχειρούν την «ανοικτή» παραγωγή ιατροφαρμακευτικού υλικού, την αυτο-οργάνωση της ενημέρωσης, την προώθηση της «ανοικτής επιστήμης», η οποία διαμοιράζεται συλλογικά και παγκόσμια τη

γνώση και δεν πατεντάρει φάρμακα και εμβόλια. Αλλά και σε μεγάλη εθνική κλίμακα, στην εξεγερμένη Χιλή, η μεγάλη «Καμπάνια ο Λαός Φροντίζει τον Λαό» ενημερώνει για την πανδημία και στήνει ένα δίκτυ πρόληψης και προστασίας στις λαϊκές γειτονιές. Συνεργάζεται στενά με τοπικές λαϊκές συνελεύσεις που κτίζουν κοινωνικές δομές υγείας για να καλύψουν την απουσία του κρατικού συστήματος υγείας και να απαντήσουν με δημοκρατική αλληλεγγύη στην στρατοκρατική πολιτική της κυβέρνησης.[8]

Κι αν αυτά τα παραδείγματα μοιάζουν παρωχημένα ή εξαρτημένα από περιστάσεις κοινωνικής εξέγερσης, πόσο δύσκολο είναι να φανταστούμε την ενεργοποίηση πολιτικών συλλογικών διαδικασιών στις γειτονιές των πόλεων και τις μικρές κοινότητες της υπαίθρου, σε συνεργασία με την τοπική αυτοδιοίκηση, που θα εξειδικεύουν γενικές πολιτικές οδηγίες, θα τις προσαρμόζουν και θα επιβλέπουν τη συλλογική τους τήρηση, η οποία θα ξεκινά από τη συναπόφαση; Η πρακτική σκοπιμότητα τέτοιων δημοκρατικών πολιτικών διαφαίνεται ακόμη και στο σημερινό κρατικό πλαίσιο διαχείρισης της υγειονομικής κρίσης. Λόγου χάρη, πλήθος ανθρώπων συνωστίζεται καθημερινά σε συγκεκριμένες περιοχές του παράλιου μετώπου των πόλεων (όπως στην Καλαμαριά της Θεσσαλονίκης) γιατί το κεντρικό κράτος και η τοπική αυτοδιοίκηση μονομερώς αποφάσισαν να κλείσουν μεγάλες εκτάσεις δημόσιου χώρου που θα επέτρεπαν τη μείωση του συνωστισμού. Οι κατά τόπους κοινότητες των πολιτών μπορούν να γνωρίζουν καλύτερα τις καθημερινές τους συνθήκες ώστε να προσαρμόσουν τις γενικές οδηγίες, και μπορούν να συμμορφώνονται εκούσια και με συλλογική –όχι εξατομικευμένη– ευθύνη εφόσον οι ίδιες έχουν συναποφασίσει τις ρυθμίσεις που εφαρμόζουν, διατηρώντας τον δημοκρατικό έλεγχο πάνω σε αυτές. Η φροντίδα και η υγεία μπορούν να γίνουν έτσι ένα πραγματικό κοινό αγαθό, που διαχειριζόμαστε και διαφυλάσσουμε με συναπόφαση και συνευθύνη στη βάση της κοινής ελευθερίας και της κοινής τρωτότητάς.

Το φάσμα εκείνων που, από διαφορετικούς πολιτικούς χώρους, επικροτούν σήμερα ή και απολαμβάνουν την κάθετη, συγκεντρωτική διακυβέρνηση κρίσεων από ένα κράτος-πατέρα με ισχυρή πυγμή δεν περιορίζεται στους θιασώτες του κρατισμού και του συγκεντρωτισμού, που περιφρονούν τον θόρυβο και την αναρχία μιας «κοινής δημοκρατίας» των πολλών. Εμπεριέχει και συντηρητικές υποκειμενικότητες, που επιθυμούν την περίφραξη και παγίωση των κοινωνικών ταυτοτήτων και σχέσεων μέσα από τον εγκλεισμό και την ανοσοποίησή τους απέναντι στην ετερογένεια, τη μεταβλητότητα, το απρόβλεπτο και το νέο που ενυπάρχουν στον συγχρωτισμό και τις απευθείας διαδράσεις του δημοκρατικού πλήθους.

Η απόρριψη, όμως, πιο συμμετοχικών δημοκρατικών πολιτικών δεν εκφράζει μόνον έλλειψη εμπιστοσύνης στις συλλογικές ικανότητες των συμπολιτών μας ή και περιφρόνηση προς αυτές και αυτούς. Εμπνέεται και από ενστάσεις ενάντια στη δημοκρατική αυτο-οργάνωση και τη συλλογική συναπόφαση –δεν είναι πρακτική σε κρίσιμες στιγμές, υπάρχουν άλλες προτεραιότητες σε ώρες ύψιστου κινδύνου κ.ο.κ.– που αποτελούν στην προέκτασή τους ενστάσεις ενάντια σε κάθε δημοκρατία όπου οι πολλοί και οι πολλές ασκούν πραγματική πολιτική εξουσία και, άρα, έχουν άμεσο λόγο για τα κύρια. Οι ελιτίστικες αυτές λογικές παρέχουν το εσωτερικό θεμέλιο και το υποκειμενικό φυτώριο για μια επίταση του κρατικού ελέγχου της κοινωνικής ζωής με την επαύξηση της αστυνομοκρατίας ή/και «πανοπτικών» τε-

χνολογιών. Και τέτοιες τεχνικές διακυβέρνησης του πλήθους θα μας αποστασιοποιούν όλο και περισσότερο από μια δημοκρατία στην οποία το σύνολο των πολιτών έχει ουσιαστικό πολιτικό λόγο και εξουσία πάνω στους θεσμικούς αξιωματούχους και τους μηχανισμούς καταστολής. Για να αποφύγουμε τέτοιες εξελίξεις, όταν η περιστολή βασικών δημοκρατικών ελευθεριών και δικαιωμάτων κρίνεται αναγκαία σε «καταστάσεις εξαίρεσης», τότε σε μια δημοκρατία των πολλών η απόφαση για την εξαίρεση και τις μεθόδους της θα πρέπει να διαμοιράζεται στον μέγιστο δυνατό βαθμό, και όπου υπάρχει συγκέντρωση εξουσίας, θα πρέπει να συνδυάζεται με αυξημένη –και όχι μειωμένη– λογοδοσία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Giorgio Agamben (2020) https://ilmanifesto.it/lo-stato-deccezione-provocato-da-unemergenza-immotivata/, πρόσβαση 21/4/2020. Για τις ευρύτερες πραγματείες του για τη βιοεξουσία και τον Homo Sacer, βλ. Giorgio Agamben (2013) *Κατάσταση εξαίρεσης*, μτφρ. Μ. Οικονομίδου, Αθήνα: Πατάκης (2018) *Homo Sacer*, μτφρ. Π. Τσιαμούρας, Αθήνα: Έρμα.

2. Βλ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής (2014) «Towards a regime of post-political biopower? Dispatches from Greece, 2010–2012», *Theory, Culture & Society* 31.1: 143-158.

3. Βλ. ενδεικτικά Βαγγέλης Μπιτσώρης (2020) «Ο Agamben και ο κορωνοϊός: Κατάσταση εξαίρεσης και βιοπολιτική» και Jean-Luc Nancy (2020) «Ιογενής εξαίρεση», μτφρ. Β. Μπιτσώρης, *Σύγχρονα Θέματα* τ.147-148: 13-18, Marco D' Eramo (2020) «The Philosopher's epidemic», *New Left Review* 122, https://newleftreview.org/issues/II122/articles/marco-d-eramo-the-philosopher-s-epidemic?fbclid=IwAR10He9FB9qyyabpQaa32BYjIBdL6gmhcWhvHC5ZiCLdqeiBbEg1MNfRv0, πρόσβαση 21/4/2020.

4. Βλ. Claude Lefort (1981) 'Permanence du théologico-politique?», *Temps (Le) de la Réflexion* 2: 13-60.

5. Θουκυδίδου, Ἱστοριῶν Β΄, § 37, 40, μετάφραση από τον ιστότοπο http://users.uoa.gr/~nektar/history/1antiquity/pericles_epitafios_logos.htm, πρόσβαση 20/4/2020.

6. Βλ. Elinor Ostrom (1990) *Governing the Commons*, Cambridge: Cambridge University Press.

7. Elinor Ostrom (2010a) «Polycentric systems for coping with collective action and global environmental change», *Global Environmental Change* 20 (4): 550-557.

8. Ε.Μ. (2020) «Η εξέγερση δεν σβήνει όταν σβήσουν οι φλόγες. Η Χιλή τις μέρες του κορονοϊού», *Εφημερίδα των Συντακτών* 14/4/2020, https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/239242_i-exegersi-den-sbinei-otan-sbisoyn-oi-floges-i-hili-tis-meres-toy-koronoioy, πρόσβαση 15/4/2020.

ΟΡΕΣΤΗΣ ΔΙΔΥΜΙΩΤΗΣ

Δυστοπία/Ουτοπία: σκέψεις με φόντο την πανδημία

Η πανδημία ανασύρει, σχεδόν αντανακλαστικά, εγγεγραμμένες στο συλλογικό ασυνείδητο μνήμες του παρελθόντος, αλλά και αγωνιώδεις προβολές ενός ακαθόριστου μέλλοντος, τις οποίες συγκεφαλαιώνει σαν μια ταχεία περίληψη της ιστορίας και των διακυβευμάτων της μπροστά στο σαστισμένο βλέμμα. Ίσως ποτέ άλλοτε, τουλάχιστον όσον αφορά τη δική μας εποχή, ένα συμβάν δεν κατάφερε να συμπυκνώσει τόσο εμφατικά τις αντιθετικές προοπτικές της ανθρωπότητας. Ο εγκλεισμός, η μοναξιά, η υπαρξιακή αγωνία, η ασθένεια, η απειλή του θανάτου, η αστυνόμευση της επιθυμίας, η οικονομική ανασφάλεια, ο φόβος φτωχοποίησης, η τεχνολογική επιτήρηση, οι ελεγχόμενες μετακινήσεις, τα ερημωμένα αστικά τοπία συνθέτουν τους ανεστραμμένους τόνους της ουτοπικής φαντασίας. Η αποστροφή στη δυστοπία, της οποίας η αποκάλυψη ως τέτοια δεν θα ήταν φυσικά νοητή αν η συνείδηση δεν διέθετε μια έστω μικρή υποψία για ό,τι της εναντιώνεται, κομίζει, σύμφωνα με τη διαλεκτική αρχή της προσδιορισμένης άρνησης, την προσδοκία του αντιθέτου της, χωρίς ωστόσο να την εγκλωβίζει σε μια λεπτομερή εικόνα.[1]

Η ευτυχία, η ελευθερία, η υγεία και το δικαίωμα σ' αυτή, η ξενοιασιά, η ηδονή, η αλληλεγγύη, το αίσθημα ασφάλειας, αλλά και ζητήματα σε σχέση με τον ρόλο της επιστήμης, το κράτος πρόνοιας, τη διενέργεια της φαρμακευτικής και της ιατρικής έρευνας, την οργάνωση της εργασίας, την άσκηση της εξουσίας, την ενημέρωση των πολιτών, την κοινωνική προστασία, την ψυχαγωγία, τη διεθνική συνεργασία, τη μορφή της εκπαίδευσης, την τεχνολογία, την οικογένεια, τις ερωτικές και τις φιλικές σχέσεις, τη συναναστροφή, τον ελεύθερο χρόνο και τον χώρο, όλα βρίσκονται εδώ, ανοιχτά και υπό διακύβευση στο τώρα· όσα συνδέθηκαν ιστορικά με την έννοια της ουτοπίας (όχι μόνο με τις λεγόμενες «κοινωνικές ουτοπίες», αλλά και με τις «ιατρικές», τις «τεχνολογικές» ή και τις «οικολογικές» ουτοπίες) εμφανίζονται κάπως

Ο Ορέστης Διδυμιώτης είναι υποψήφιος διδάκτορας στην κριτική κοινωνική θεωρία στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ανεστραμμένα μεν, αλλά και ως λανθάνουσες δυνατότητες που κείτονται ανενεργές στην αμφίσημη αγκαλιά του παρόντος.

Το όραμα για μια καλύτερη ζωή γεννιέται τη στιγμή της διαμαρτυρίας, μόνο που η ουτοπική σκέψη γίνεται όλο και πιο απελπισμένη, καθώς αποκαλύπτεται ο κοινότοπος χαρακτήρας της δυστοπίας την οποία καταγγέλλει. Τα διαφαινόμενα μέτρα λιτότητας, η εργασιακή επισφάλεια, η ανεργία, η εγκατάλειψη, ο «βουβός εξαναγκασμός» των οικονομικών σχέσεων, η υποκατάσταση των δημοκρατικών διαδικασιών με προεδρικά διατάγματα, η μεταβίβαση υπερεξουσιών στις δυνάμεις καταστολής, οι πάσης φύσεως αυθαιρεσίες, η πολιτική ανευθυνότητα, οι απαγορεύσεις κυκλοφορίας, ο κοινωνικός δαρβινισμός, τα ελλειμματικά συστήματα υγείας, η ενδοοικογενειακή βία, η ταξικά άνιση πρόσβαση ακόμα και σε ζωτικά αγαθά, η καταστρατήγηση δικαιωμάτων, οι αντι-επιστημονικές δοξασίες, η συνωμοσιολογία, η αρπακτική κερδοσκοπία, η εργαλειοποίηση του φόβου, το «σκότωμα της ώρας» δεν είναι ανοίκειες στις νεωτερικές κοινωνίες καταστάσεις – αποτελούν μάλλον μια δυστοπία της κοινοτοπίας.

Ωστόσο, όπως όλες οι μεγάλες καταστροφές κατά τις οποίες ο προσλαμβανόμενος κίνδυνος επιτείνοντας την αίσθηση του χάσματος ανάμεσα στο πριν και το μετά λειτουργεί ως συνθήκη υπαρξιακής αποδιοργάνωσης, έτσι και ο Covid-19, έχει τη δύναμη να εισάγει λαθραία μέσα στις ερεβώδεις νεφώσεις του φευγαλέες διαθλάσεις και λοξές προοπτικές, οι οποίες κατορθώνουν υπό το πρίσμα του «έκτακτου» χαρακτήρα τους να φανερώνουν κρυμμένες πτυχώσεις και σινιάλα διαφυγής από την καταπιεστική κανονικότητα. Η ψηφιακή εγγύτητα, η τηλεργασία, το μειωμένο ή/και το ευλύγιστο (;) ωράριο, η εξ αποστάσεως εκπαίδευση αναφύονται ως συστατικά στοιχεία μιας νέας καθημερινής εμπειρίας με απρόβλεπτες προεκβολές, των οποίων τα νοήματα δεν είναι μονοσήμαντα. Ό,τι εμφανίζεται ως αποξένωση ή καταπάτηση μπορεί να αποσπαστεί από το δυστοπικό του πλαίσιο και να επανασυναρμολογηθεί σε έναν αστερισμό που φωτίζει την ενδόμυχη επιθυμία για μια ζωή απαλλαγμένη απ' ό,τι τη βαραίνει, με τον ίδιο τρόπο που το ουτοπικό όνειρο για απελευθέρωση από την εργασία, όπως αντανακλάται στην αξίωση για περιορισμό του εργάσιμου χρόνου, ανασύρεται παλλόμενο από την υποχρεωτική αναστολή.

Η αναβολή της κανονικότητας ενώπιον της απειλής του θανάτου επαναφέρει ως ανάγκη το αίτημα για την εκ νέου οργάνωση των ανθρώπινων σχέσεων. Η δυσφορία για τη θνητότητα, όταν δεν παραλύει τη σκέψη, αποτελεί την πιο ζωντανή πηγή ουτοπικού στοχασμού, εφόσον καθιστά νοητή την ιδέα της εξέγερσης εναντίον του θανάτου, την ιδέα ότι ο θάνατος (και ό,τι συνδέεται μαζί του – ο πόνος και η αθλιότητά του) οφείλει και θα μπορούσε να τεθεί υπό όρους, ώστε να αρθεί εν μέρει η ολοκληρωτική επικράτηση του, αλλά και η κοινωνικά διαμεσολαβημένη διασπορά του: η αύξηση του προσδόκιμου ζωής, η επιβράδυνση της φθοράς του σώματος ή ακόμα και η σχετική ανάπλασή του, η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, η ευζωία, η προστασία των ευπαθών ομάδων, η δωρεάν καθολική πρόσβαση στο σύστημα υγείας, η ανακούφιση από τον πόνο, η κοινωνική μέριμνα, η θεραπεία από ασθένειες, η εξάλειψη της φτώχειας και των κακουχιών, το αίτημα για ειρήνη, εκφράζουν μια ανεκρίζωτη πλευρά της ουτοπικής συνείδησης: την ιδέα πως ο θάνατος είναι ένα «ανθρώπινο σκάνδαλο [...] που «οφείλει να καταργηθεί».[2]

Κι όμως, η εν λόγω σκέψη ασφυκτιά μέσα στη νοσηρότητα του μολυσμένου σώματος, την οποία αποπνέουν όσοι βαθιά μέσα τους υποψιάζονται, αλλά διστάζουν να παραδεχθούν πως δεν ζουν πραγματικά, πως έχουν ήδη μετατραπεί σε ζωντανούς-νεκρούς,[3] αδυνατώντας να αντισταθούν στην επιβαλλόμενη εξομοίωση μεταξύ ζωής και θανάτου. Ο ιός συνιστά μια οριακή μορφή ψευδοζωής, μια «βιολογική καρικατούρα»,[4] που αναπαράγεται μέσω της αντιγραφής εις βάρος των κυττάρων ξενιστών, φέρνοντας στα μέτρα του ό,τι προσβάλλει. Η αρχή της νέας βάιραλ πραγματικότητας μπορεί να γίνει βαθιά αντι-ουτοπική. Η ψυχική κατάπτωση που προκαλεί η ενσωμάτωση της θανατίλας στην καθημερινότητα οδηγεί στην παραίτηση: εγκαθιστά ένα στοιχείο καταστολής σε όλες τις λιβιδινικές σχέσεις, καταπνίγοντας κάθε βλέψη επανεπένδυσης τους. Όταν για κάθε τι η στιγμή της γέννησης του ταυτίζεται με την ώρα του θανάτου του, τίποτα δεν μπορεί να αποτελέσει πια αντικείμενο απόλαυσης, κανείς δεν έχει κουράγιο να προβάλλει αντιστάσεις, να σκεφτεί τα πράγματα αλλιώς. Η κατάφαση στον θάνατο συνωμοτεί με την αποδοχή του κατεστημένου: ότι έτσι έχουν τα πράγματα, πως πρέπει κανείς να προσαρμοστεί σε ό,τι υπάρχει. Η συκοφάντιση και ο εκφοβισμός της ουτοπικής συνείδησης αποτελούν παλιές και δοκιμασμένες συνταγές της διατήρησης της κρατούσας τάξης πραγμάτων.

Βέβαια, η τελευταία δεν αρκείται σε αυτές, αλλά επιχειρεί παράλληλα να οικειοποιηθεί ό,τι την απειλεί υποτάσσοντας την επιθυμία των ανθρώπων για απεγκλωβισμό σε «ειδωλολατρικά» υποκατάστατα ή/και φετιχοποιημένα εγχειρήματα πλασματικής αναπλήρωσης. Η προωθούμενη τάση αποπολιτικοποίησης της υγειονομικής κρίσης στο όνομα της «τυφλής» πίστης στην υποτιθέμενα ουδέτερη επιστήμη και στην τεχνοκρατική διαχείριση, ως εάν ο θάνατος να ήταν ένα απλό «τεχνικό» πρόβλημα, αφήνει άθικτες τις κοινωνικές συνθήκες που καθιστούν τη ζωή ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού αβίωτη, αν δεν την εκθέτουν στον κίνδυνο ενός εσπευσμένου τέλους και αμφισβητεί έμπρακτα τις νεωτερικές ιδέες της ισότητας και της αξιοπρέπειας κάθε ανθρώπινης ζωής, συγκαλύπτοντας την υφέρπουσα δυστοπική διαστρέβλωση της ουτοπικής υπόσχεσης. Κι ενώ, η κυνική, χάριν της οικονομίας, business as usual περιφρόνηση συμμαχεί απροκάλυπτα με τον κωμικοτραγικό ανορθολογισμό της ψευδοαντιστασιακής απείθειας, όπως αποτυπώνεται στις χειραγωγούμενες από ακροδεξιούς και συντηρητικούς κύκλους διαμαρτυρίες ενάντια στα μέτρα περιορισμού, η θεωρητική παλινδρόμηση σε μη διαλεκτικές καταγγελτικές κοινοτοπίες, στον βαθμό που εμποδίζουν την ανοιχτή και χωρίς παρωπίδες σκέψη σε ό,τι συμβαίνει, στο εύρος των εμπλεκόμενων ζητημάτων και των αντιφάσεων τους, εκφράζει ενδεχομένως την πλέον απεγνωσμένη όψη της ίδιας ζοφερής ματαίωσης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. τη σχετική συζήτηση Μπλοχ – Αντόρνο: Ernst Bloch και Theodor Adorno, *«Κάτι λείπει» - Μια συζήτηση για τις αντιφάσεις της ουτοπικής επιθυμίας*, μτφρ. Στέφανος Ροζάνης, Έρασμος, Αθήνα, 2000.

2. Γράμμα του Αντόρνο στον Τόμας Μαν, όπως αναφέρεται στο Stefan Müller-Doohm, *Adorno. A biography*, Polity Press, Κέιμπριτζ, 2005, σ. 481.

3. Τα αιμοδιψή ζόμπι που έχουν μολυνθεί από κάποιον μεταλλαγμένο ιό αποτελούν σταθερά επανεμφανιζόμενο στοιχείο στη σύγχρονη γκροτέσκο αφήγηση περί πανδημίας στις διάφορες παραλλαγές της στις ταινίες και στα βιβλία του είδους.

4. Slavoj Zizek, Monitor and Punish? Yes, Please, *The Philosophical Salon*, στο http://thephilosophicalsalon.com/monitor-and-punish-yes-please/ [πρόσβαση 21.04.2020].

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΑΚΟΛΥΡΗΣ

Μια φουκωική ανίχνευση των απαρχών της διαχείρισης της πανδημίας του κορωνοϊού Covid-19

Αποτελεί ο τρόπος διαχείρισης της πανδημίας του κορωνοϊού σε σχεδόν πλανητικό επίπεδο κάτι το καινοφανές ή μήπως αντλεί την προέλευσή του από μια πρότερη κατάσταση πραγμάτων; Υπόκειται το συγκεκριμένο μοντέλο διακυβέρνησης της τρέχουσας πανδημίας σε μια ορισμένη γενεαλογία; Στο κείμενό του «Ο Νίτσε, η γενεαλογία, η ιστορία» (1971), ο Μισέλ Φουκώ ορίζει τη γενεαλογία, ή αλλιώς «εμπράγματη» ιστορία, ως μέθοδο «ανάλυσης της προέλευσης» ή της «εμφάνισης» μιας ορισμένης πρακτικής.[1] Το να μιλά κάποιος για προέλευση στο πλαίσιο της φουκωικής γενεαλογίας σημαίνει να αναλύει ένα πλέγμα σύνθετων, πολλαπλών και πολύμορφων σχέσεων εξουσίας και γνώσης που βρίσκεται στις απαρχές μιας πρακτικής.

Στην παράδοση της 15ης Ιανουαρίου 1975, η οποία περιλαμβάνεται στον τόμο *Οι μη κανονικοί. Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας, 1974-1975*,[2] καθώς και στο κεφάλαιο «Ο πανοπτισμός» από το *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*,[3] ο Φουκώ φαίνεται να μας προσφέρει με έναν εξαιρετικά διαυγή τρόπο τη γέννηση της τρέχουσας πρακτικής διαχείρισης της πανδημίας του κορωνοϊού Covid-19, που δεν είναι άλλη από το μοντέλο διαχείρισης της πανούκλας. Το «μοντέλο εγκλεισμού του πανωλόβλητου», όπως το ονομάζει, διαδέχθηκε στο ξεκίνημα του 18ου αιώνα το μοντέλο αποκλεισμού του λεπρού. Σε αντίθεση με τη διαχείριση της λέπρας, η οποία απαιτούσε τον εξοβελισμό του λεπρού από την κοινωνία ως επικίνδυνου, η διαχείριση της πανούκλας τοποθέτησε όχι μόνο τον πανωλόβλητο, αλλά όλο τον πληθυσμό εν γένει, στο επίκεντρο ενός πειθαρχικού μηχανισμού, σκοπός του οποίου ήταν η αναχαίτιση της εξάπλωσης της μεταδοτικής νόσου μέσω του αυστηρού ελέγχου της κυκλοφορίας των σωμάτων.

Αυτό που χαρακτήριζε τη λέπρα ήταν η σπανιότητά της, ότι αναπτυσσόταν πολύ αργά και δεν μεταδιδόταν εύκολα, ενώ τα εξωτερικά σημάδια της νόσου την καθιστούσαν εύκολα

Ο Γεράσιμος Κακολύρης διδάσκει σύγχρονη ηπειρωτική φιλοσοφία στο Τμήμα Φιλοσοφίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

αντιληπτή, έτσι ώστε η διάγνωσή της να γίνεται από κοινούς ανθρώπους ή από τον ιερέα. Αντιθέτως, η πανούκλα, όπως και ο κορωνοϊός σήμερα, μεταδιδόταν εύκολα και γρήγορα με άμεση ή έμμεση επαφή, πλήττοντας σε σύντομο χρονικό διάστημα ολόκληρους πληθυσμούς, οπότε δεν ήταν δυνατό να αντιμετωπιστεί απλώς με τον αποκλεισμό των φορέων της νόσου εκτός πόλης, ειδικά από τη στιγμή που ο εντοπισμός τους ήταν δύσκολος. Τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της νόσου κατέστησαν αναγκαίο τον μετασχηματισμό της διαχείρισής της, σε σχέση με τη λέπρα: δεν αρκούσε πλέον η απλή δυαδική διαίρεση του πληθυσμού σε υγιείς και νοσούντες και ο επακόλουθος εξοβελισμός από την πόλη των θυμάτων της νόσου.

Αυτό που χαρακτηρίζει μια επιδημία ή πανδημία είναι το πέρασμά της από το ένα σώμα στο άλλο, η κυκλοφορία της ή η ροή της μεταξύ μιας πολλαπλότητας σωμάτων. Η επιδημική ή πανδημική νόσος κυκλοφορεί μέσω της ίδιας της καθημερινής κυκλοφορίας των σωμάτων. Αυτό που καθιστά ταχεία τη μετάδοση, δεν είναι μόνο η μεταδοτικότητα του μικροβίου, αλλά και τα μέσα μεταφοράς του (από ζώο σε άτομο, από άτομο σε άτομο, από πόλη σε πόλη, από λιμάνι σε λιμάνι, από αεροδρόμιο σε αεροδρόμιο). Όσο πιο πυκνή και ευρεία η κυκλοφορία των σωμάτων, όσο αποτελεσματικότερα τα δίκτυα της κυκλοφορίας τους, τόσο ευκολότερη η κυκλοφορία του ιού. Κατά μία έννοια, η απειλή είναι λιγότερο το μικρόβιο απ' ό,τι τα ίδια τα δίκτυα ή η κυκλοφορία. Όπως σημειώνει ο Γιουτζήν Θάκερ (Eugene Thacker), μια «επιδημία μπορεί να είναι επιδημία –και όχι απλώς "ενδημία"– μόνο εάν κάθε κυκλοφορία ρέει, μόνο εάν τα δίκτυα εμπορίου και ταξιδιού λειτουργούν σωστά».[4] Συνεπώς, αυτό που σημάδεψε τη διαχείριση της πανδημίας της πανούκλας ήταν η προσπάθεια χειρισμού της κυκλοφορίας της νόσου μέσω του ελέγχου της κυκλοφορίας των σωμάτων. Η διακυβέρνηση της νόσου σήμαινε την άρθρωση μιας τοπολογίας, εντός της οποίας μπορούσε να παρεμβαίνει και να παρεμποδίζει επιλεκτικά ένα δίκτυο ή μια κυκλοφορία.

Σε αντίθεση με τη διαχείριση της λέπρας που υποκίνησε τον αποκλεισμό, η διαχείριση της πανούκλας «υποκίνησε αντιθέτως πειθαρχικά σχήματα» (*ET*, 226). Στην περίπτωση της πανούκλας, δεν είναι εφικτός ο μαζικός και δυαδικός διαχωρισμός των νοσούντων από τους υγιείς και ο επακόλουθος αποκλεισμός των πρώτων εκτός πόλης, όπως συνέβαινε στην περίπτωση των λεπρών. Αντιθέτως, η διαχείριση της πανούκλας απαιτεί πολλαπλές διαιρέσεις του πληθυσμού και του χώρου, «εξατομικευτικές κατανομές» στον χώρο –δηλαδή ο καθένας οφείλει να βρίσκεται εκεί ακριβώς που του επιβάλλεται να είναι–, καθώς και την «οργάνωση σε βάθος των επιτηρήσεων και των ελέγχων» αυτών των διαιρέσεων και κατανομών. Όλα αυτά οδηγούν, σύμφωνα με τον Φουκώ, σε «επίταση και διακλάδωση της εξουσίας» (*ET*, 226).

Η διαχείριση της πανδημίας εισάγει τα ατομικά σώματα σε ένα συγκεκριμένο δίκτυο πειθαρχικών σχέσεων. Η πανούκλα ως μορφή αταξίας, πραγματικής και ταυτόχρονα φαντασιακής, «έχει ως ιατρικό και πολιτικό σύστοιχο την πειθαρχία» (*ET*, 226). Για τον Φουκώ, στην «πανούκλα απαντά η τάξη· αναλαμβάνει να ξεδιαλύνει [...] τη σύγχυση της ασθένειας, που μεταδίδεται όταν τα σώματα ανακατεύονται» μεταξύ τους. Η τάξη καθορίζει για το καθένα τη θέση του (*ET*, 225). Ο κανονισμός και ο έλεγχος της τήρησης αυτής της τάξης διεισδύουν μέχρι τις έσχατες λεπτομέρειες της ύπαρξης, «μέσω μιας ολοκληρωμένης ιεραρχίας που διασφαλίζει την τριχοειδή λειτουργία της εξουσίας» (*ET*, 226).

Ο περιορισμός της κυκλοφορίας των σωμάτων σημαίνει ότι αυτά οφείλουν να κατέχουν μια χωρική θέση προσδιορισμένη εκ των προτέρων. Οι μετακινήσεις τους καθορίζονται από ένα αυστηρό πλαίσιο, η αθέτηση του οποίου επιφέρει τιμωρία. Στο κέντρο κάθε σύγχρονου πειθαρχικού ελέγχου, συμπεριλαμβανομένου του ελέγχου της κυκλοφορίας του σώματος εν καιρώ πανδημίας, λειτουργεί ένας μικρός ποινικός μηχανισμός, η «κανονιστική κύρωση» (*ET*, 236), όπως την ονομάζει ο Φουκώ, ο οποίος τιμωρεί ένα σύνολο συμπεριφορών που αποκλίνουν απ' ό,τι εκείνος καθορίζει ως επιτρεπτό. Σκοπός του είναι η δημιουργία του πειθήνιου σώματος της πανδημίας μέσω του φόβου της ποινής, που στις μέρες μας είναι το χρηματικό πρόστιμο ή ακόμη και η φυλάκιση. Πέρα από την ποινικοποίηση της διαγωγής, υφίσταται και η ηθικοποίησή της. Η «ανέμελη» κυκλοφορία των σωμάτων δεν είναι μόνο ποινικά κολάσιμη, αλλά και ηθικά. Έτσι, το ανυπάκουο σώμα χαρακτηρίζεται ως «ανεύθυνο», σε αντιδιαστολή με το υπάκουο σώμα του «υπεύθυνου» πολίτη. Μπορεί να μην υπάρχουν ανεύθυνοι θεσμοί, υπάρχουν όμως ανεύθυνοι πολίτες! Η ατομικιστική ηθική του νεοφιλελευθερισμού απαιτεί από το άτομο να είναι κοινωνικά υπεύθυνο, τη στιγμή που ο ίδιος ο νεοφιλελευθερισμός υπονομεύει κάθε έννοια κοινωνικής ευαισθησίας και ευθύνης, όπως όταν, για παράδειγμα, καταλύει το κράτος πρόνοιας ή αρνείται σε πλήθος ατόμων τις συνθήκες μιας βιώσιμης ζωής εν γένει.

Η επιτήρηση των μετακινήσεων των σωμάτων ασκείται συνεχώς και αδιαλείπτως. Το σώμα επιτηρείται με σκοπό να διακοπούν οι επικίνδυνοι δίαυλοι επικοινωνίας. Η ατομικότητα που κατασκευάζει η πειθαρχία είναι αυτή του «εξατομικευμένου διατετραγωνισμού». Στο *Επιτήρηση και τιμωρία*, ο Φουκώ εξηγεί την πειθαρχική στρατηγική του «διατετραγωνισμού», ως την αυστηρή οριοθέτηση ενός χώρου, στον οποίο κάθε άτομο έχει τη δική του καθορισμένη θέση για να αποκλείεται η άσκοπη μετακίνησή του, η πιθανή εξαφάνισή του ή ο μη χρήσιμος και πολλές φορές επικίνδυνος συγχρωτισμός του με άλλα άτομα. Ο πειθαρχικός χώρος τείνει να διαιρεθεί σε τόσα τμήματα όσα και τα σώματα ή τα στοιχεία που κατανέμει: «Καθορίζονται θέσεις που απαντούν [...] στη διακοπή των επικίνδυνων δίαυλων επικοινωνίας» (*ET*, 164). Σκοπός είναι να εξαλειφθεί η διάχυτη κυκλοφορία των ατόμων, «η αχρείαστη και επικίνδυνη σύμπτυξή τους» (*ET*, 163), καθώς και να αποσυντεθεί η συγκεχυμένη μαζική ή φευγαλέα πληθυντικότητα. Ο «διατετραγωνισμένος» περιφραγμένος χώρος επιτρέπει να διακόπτεται κάθε επικίνδυνη επικοινωνία, να αξιολογείται και να κυρώνεται η συμπεριφορά του καθενός (*ET*, 163-164).

Εντός αυτής της τοπογραφίας των σωμάτων, ο καθένας «οδηγείται στη θέση του. Κι αν κινηθεί, τίθεται σε κίνδυνο η ζωή του, λόγω μόλυνσης ή τιμωρίας» (*ET*, 223). Η «ιεραρχική επιτήρηση» των σωμάτων λειτουργεί ασταμάτητα. Το βλέμμα βρίσκεται παντού σε επαγρύπνηση. Ο έλεγχος της κυκλοφορίας των σωμάτων και η πειθάρχησή τους στους περιορισμούς που τους επιβάλλονται, επιτυγχάνεται μέσω της επιτήρησής τους. Πρόκειται για μια εκ του σύνεγγυς και σχολαστική παρακολούθηση. Έτσι, ενώ «η λέπρα απαιτεί την απόσταση», η πανούκλα, όπως και η πανδημία του κορωνοϊού, «προϋποθέτει μια όλο και πιο επιδέξια προσέγγιση των ατόμων από την εξουσία, μια παρακολούθηση όλο και πιο σταθερή, όλο και πιο επίμονη» (*MK*, 103).

Η εξορία του λεπρού και ο περιορισμός της πανούκλας δεν αντιστοιχούν, σύμφωνα με τον Φουκώ, στο ίδιο «πολιτικό όνειρο». Το πολιτικό όνειρο που βρίσκεται πίσω από τη διαχείριση της λέπρας είναι το «όνειρο μιας καθαρής κοινότητας». Αντιθέτως, στη διαχείριση της πανούκλας είναι το «όνειρο μιας πειθαρχημένης κοινωνίας». Είναι το «όνειρο» μιας εξουσίας που, στο όνομα της ανάσχεσης του κινδύνου που διατρέχει ο πληθυσμός από τη μετάδοση του μολυσματικού ιού, ασκείται με εξαντλητικό και πλήρη τρόπο στο σύνολο της κοινωνίας, ανεμπόδιστα, καθιστώντας το αντικείμενο επί του οποίου ασκείται πλήρως διαφανές. Υπό μία έννοια, το πολιτικό όνειρο της πανωλόβλητης πόλης είναι η εξάλειψη της πολιτικής. Η πανωλόβλητη πόλη, όπως σημειώνει ο Φουκώ, «εκφράζει την ουτοπία της τέλεια κυβερνώμενης πόλης: είναι μια πόλη που τη διατρέχει ολόκληρη η ιεραρχία, η επιτήρηση, το βλέμμα, η γραφή· μια πόλη η οποία ακινητοποιείται κατά τη λειτουργία μιας εκτεταμένης εξουσίας που ασκείται με διακριτό τρόπο σε κάθε ατομικό σώμα» (*ET*, 226, τροποποιημένη μτφρ.). Η επιδημία της πανούκλας, «εκείνη τουλάχιστον που δεν έχει ακόμη εκδηλωθεί», αποτελεί, όπως υποστηρίζει ο Φουκώ, πρόσφορο πεδίο για έναν «ιδεατό τρόπο» άσκησης της πειθαρχικής εξουσίας. Όπως οι νομομαθείς που τοποθετούνταν φαντασιακά στη φυσική κατάσταση για να θέσουν σε λειτουργία, σύμφωνα με την καθαρή θεωρία, τα δικαιώματα και τους νόμους, αντίστοιχα και οι κυβερνώντες ονειρεύονταν την κατάσταση πανούκλας «για να δουν τις τέλειες πειθαρχίες να λειτουργούν» (*ET*, 227).

Η αντικατάσταση του μοντέλου της λέπρας από το μοντέλο της πανούκλας αντιστοιχεί σε μια πολύ σημαντική ιστορική διαδικασία, την οποία ο Φουκώ αποκαλεί «επινόηση των θετικών τεχνολογιών εξουσίας». Η αντίδραση στη λέπρα είναι μια «αρνητική αντίδραση», δηλαδή είναι μια «αντίδραση απόρριψης, αποκλεισμού κ.λπ.». Αντιθέτως, η αντίδραση στην πανούκλα ή στον κορωνοϊό σήμερα είναι μια «θετική αντίδραση». Αποτελεί μια αντίδραση που περιλαμβάνει τον εγκλεισμό, την παρατήρηση, τη διαμόρφωση γνώσης, τον πολλαπλασιασμό των αποτελεσμάτων της εξουσίας μέσα από τη συσσώρευση παρατήρησης και γνώσης. Συνιστά, όπως ισχυρίζεται ο Φουκώ, «το πέρασμα από μια τεχνολογία της εξουσίας η οποία διώκει, αποκλείει, εξορίζει, περιθωριοποιεί, καταπιέζει, σε μια εξουσία η οποία είναι τελικά μια θετική εξουσία, μια εξουσία που κατασκευάζει, μια εξουσία που παρατηρεί, μια εξουσία που γνωρίζει, μια εξουσία η οποία πολλαπλασιάζεται πατώντας στα ίδια τα αποτελέσματά της» (*MK*, 105-106).

Άποψη της παρούσας σύντομης επισκόπησης είναι ότι η διαχείριση της πανούκλας κατά τον 18ο αιώνα, όπως και της πανδημίας του κορωνοϊού Covid-19 σήμερα, φέρνει μαζί τις δύο βασικές μορφές της βιοεξουσίας, δηλαδή της εξουσίας επί της ζωής, που, κατά τον Φουκώ, αναπτύχθηκε από τον 17ο αιώνα και μετά. Η βιοεξουσία αντιπαρατίθεται στην κυρίαρχη εξουσία των προνεωτερικών κοινωνιών,[5] σύμφωνα με την οποία ο μονάρχης είχε δικαίωμα ζωής και θανάτου επί των υπηκόων του. Η βιοεξουσία αναλύεται κατά κύριο λόγο στο τελευταίο κεφάλαιο της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας* (1976),[6] το οποίο τιτλοφορείται «Δικαίωμα θανάτου και εξουσία επί της ζωής», και στην παράδοση της 17ης Μαρτίου 1976 που περιλαμβάνεται στο βιβλίο *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*.[7] Ως βιοεξουσία ορίζει ο Φουκώ την έκρηξη «διαφόρων και πολυάριθμων τεχνικών προκειμένου να επιτευχθεί η καθυπόταξη των σωμάτων και ο έλεγχος των πληθυσμών».[8] Πιο συγκεκριμένα, η εξουσία επί της ζωής αναπτύχθηκε με

δύο βασικές μορφές. Η μία, που σχηματίστηκε κατά τα φαινόμενα πρώτη και αποκαλείται από τον Φουκώ «*ανατομοπολιτική του ανθρωπίνου σώματος*»,[9] επικεντρώνεται στις πειθαρχίες του σώματος, δηλαδή σε συστήματα ελέγχου που σκοπό έχουν να παράγουν υπάκουα σώματα. Άρα μιλάμε για μια πειθαρχική εξουσία που εστιάζει στο άτομο. Παράδειγμα αυτής της μορφής εξουσίας αποτελεί το μοντέλο διαχείρισης της πανούκλας που εμφανίστηκε στα τέλη του 17ου αιώνα, όπως περιγράψαμε παραπάνω. Η δεύτερη μορφή που λαμβάνει η βιοεξουσία είναι αυτή της «*βιοπολιτικής του πληθυσμού*» και αφορά παρεμβάσεις και ρυθμιστικούς ελέγχους που έχουν ως αντικείμενό τους, όχι το ατομικό σώμα, αλλά τη διαχείριση του πληθυσμού.[10]

Οι δύο μορφές βιοεξουσίας, η πειθαρχική εξουσία και η βιοπολιτική του πληθυσμού, συνδυάζονται στο μοντέλο διαχείρισης της πανούκλας. Ο συνεχής πειθαρχικός έλεγχος των σωμάτων ως τρόπος διαχείρισης της πανδημίας εντάσσεται, όπως μας λέει ο Φουκώ, σε «μια προσπάθεια μεγιστοποίησης της υγείας, της ζωής, της μακροζωίας, της δύναμης των ατόμων. Κατά βάθος, ο σκοπός είναι να παραχθεί ένας υγιής πληθυσμός» (*MK*, 103). Αντίστοιχα, αυτό που βλέπουμε κατά την περίοδο της πανδημίας του κορωνοϊού Covid-19 είναι η γιγάντωση της άσκησης της πειθαρχικής εξουσίας, η οποία, στο όνομα της υγείας του πληθυσμού και της ανάπτυξης συγκεκριμένων στρατηγικών, ελέγχει, αποκλείει, περιορίζει το ανθρώπινο σώμα. Σκοπός ή πολιτικό «όνειρο» της εξουσίας κατά τη διαχείριση της τρέχουσας πανδημίας είναι, στο όνομα της διατήρησης της ζωής και της αποφυγής του θανάτου, η παραγωγή υπάκουων, πειθαρχημένων σωμάτων. Ως εκ τούτου, αυτό που καθίσταται εμφανές από μια τέτοια διαχείριση είναι ότι εξακολουθούμε να διαβιούμε εντός εκείνου του συστήματος εξουσίας που εγκαινιάστηκε από την πολιτική και ιατρική διοίκηση της πανούκλας στις απαρχές της νεωτερικότητας και που εδράζεται στο δίπτυχο ζωή-πειθαρχία.

Στη διάλεξή του «Τι είναι κριτική; Κριτική και διαφωτισμός» που έδωσε στη Γαλλική Φιλοσοφική Εταιρεία στις 27 Μαΐου 1978, ο Φουκώ ισχυρίζεται ότι η κυβερνολογικοποίηση (gouvernementalisation) των κοινωνιών της ευρωπαϊκής Δύσης από τον 16ο αιώνα και έκτοτε δεν μπορεί να διαχωριστεί από το ερώτημα «πώς να μην κυβερνάται κάποιος;». Το περιεχόμενο αυτού του ερωτήματος αναλύεται από τον Φουκώ ως εξής: «πώς να μην κυβερνηθούμε *κατ' αυτόν τον τρόπο*, από εκείνους, στο όνομα αυτών των αρχών, για τέτοιους στόχους και μέσω τέτοιων διαδικασιών, όχι έτσι, όχι γι' αυτό, όχι από αυτούς».[11] Συνεπώς, μαζί με την «αληθινή έκρηξη της τέχνης της διακυβέρνησης των ανθρώπων», γεννιέται «ένα είδος γενικής πολιτισμικής μορφής», που περιλαμβάνει συγχρόνως «ηθική και πολιτική στάση, τρόπο του σκέπτεσθαι κ.λπ.», το οποίο ο Φουκώ αποκαλεί «τέχνη του να μην κυβερνάται κάποιος ή ακόμη τέχνη του να μην κυβερνάται κατ' αυτόν τον τρόπο και με αυτό το τίμημα».[12]

Κατά συνέπεια, απέναντι σε μια νεοφιλελεύθερη διακυβέρνηση της πανδημίας που εξαντλείται κατά κύριο λόγο στην εφαρμογή και αυστηρή τήρηση μιας σειράς πειθαρχικών μέτρων, τα οποία καλούνται να ισοσκελίσουν την απροθυμία ή και ανικανότητά της να προστατέψει εμπράκτως τη ζωή, κυρίως όσες ζωές βρίσκονται σε συνθήκες αυξημένης επισφάλειας, μπορούμε άραγε να υποστηρίξουμε έναν άλλο τρόπο διαχείρισης της πανδημίας που δεν θα αποβλέπει στην καθυπόταξη των σωμάτων; Με άλλα λόγια, μπορεί να υπάρξει μια «εναλλακτική πολιτική του βίου», όπως αναρωτιέται ο Παναγιώτης Σωτήρης στο άρθρο του

«Υπάρχει δημοκρατική βιοπολιτική;»,[13] μια άλλη βιοπολιτική, που θα «συνδυάζει την ατομική και συλλογική μέριμνα με όρους που δεν παραπέμπουν στον εξαναγκασμό»; Αυτό θα σήμαινε, για τον ίδιο, ότι οι αποφάσεις για τον αυτοπεριορισμό της κίνησης στη διάρκεια μιας επιδημίας [...] δεν θα λαμβάνονταν υπό τον φόβο της τιμωρίας, αλλά στο πλαίσιο μιας δημοκρατικά συζητημένης συλλογικής απόφασης». Ο φόβος, η αδράνεια και η υπακοή των πολιτών θα μπορούσαν να παραχωρήσουν τη θέση τους στη συλλογική προσπάθεια, την αμοιβαία συμπαράσταση και βοήθεια, την αλληλεγγύη και τη φροντίδα.[14]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Michel Foucault, «Ο Νίτσε, η γενεαλογία, η ιστορία», στου ιδίου, *Τρία κείμενα για τον Νίτσε*, μτφρ. Δημήτρης Γκινοσάτης, επιμ. Πολυτίμη Γκίκα, Πλέθρον, Αθήνα 2003, σ. 52.

2. Μισέλ Φουκώ, *Οι μη κανονικοί. Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας, 1974-1975*, μτφρ. Σωτήρης Σιαμανδούρας, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα 2010 (εφεξής: *ΜΚ*).

3. Michel Foucault, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011 (εφεξής: *ΕΤ*).

4. Eugene Thacker, «The Shadows of Atheology: Epidemics, Power and Life after Foucault», *Theory, Culture and Society*, τόμ. 26, τχ. 6, 2009, σ. 149.

5. Στο «Κυβερνολογική (Διάλεξη της 1ης Φεβρουαρίου 1978)», ο Φουκώ υποστηρίζει ότι, αντί η κοινωνία της κυριαρχίας να έχει αντικατασταθεί από μια πειθαρχική κοινωνία και στη συνέχεια από μια κοινωνία της διακυβέρνησης, στην πραγματικότητα, έχουμε ένα τρίγωνο: κυριαρχία, πειθαρχία και κυβερνητική διαχείριση, μια κυβερνητική διαχείριση που έχει ως πρωταρχικό της στόχο τον πληθυσμό και ως ουσιώδη μηχανισμό της τα συστήματα ασφαλείας (Michel Foucault, «Κυβερνολογική (Διάλεξη της 1ης Φεβρουαρίου 1978)», στου ιδίου, *Φυλακή / Κυβερνολογική: Δύο κείμενα*, μτφρ.-επίμ.-σημ. Δημήτρης Κόρος, Ακυβέρνητες Πολιτείες, Θεσ/νίκη 2017, σ. 83).

6. Michel Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας Ι. Η βούληση για γνώση*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011.

7. Michel Foucault, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μτφρ. Τιτίκα Δημητρούλια, πρόλ. Στέφανος Ροζάνης, Ψυχογιός, Αθήνα 2002.

8. Michel Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας Ι. Η βούληση για γνώση*, ό.π., σ. 163.

9. *Στο ίδιο*, σ. 162.

10. Βέβαια, στη σειρά των διαλέξεων που δίνει ο Φουκώ στο Κολέγιο της Γαλλίας κατά τα έτη 1978 και 1979, η εξουσία επί της ζωής εξετάζεται πλέον εντός του πλαισίου μιας τεχνολογίας της διακυβέρνησης, έτσι ώστε να υφίσταται μια μετατόπιση του ενδιαφέροντός του από τη βιοεξουσία στην κυβερνολογική.

11. Michel Foucault, *Τι είναι κριτική;* μτφρ. Θανάσης Λάγιος, Πλέθρον (σειρά: Μικρόκοσμος), Αθήνα 2016, σ. 12.

12. *Στο ίδιο*, σσ. 12-13.

13. Παναγιώτης Σωτήρης, «Υπάρχει δημοκρατική βιοπολιτική;», *in.gr*, 5 Μαρτίου 2020, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: https://www.in.gr/2020/03/05/apopsi/yparxei-dimokratiki-viopolitiki/?fbclid=IwAR39qVAlU968OgyWlgj8lE_oERR_xAWlwvirl6Q3EojYXosHfRriF6oKMiY

14. Ευχαριστώ θερμά τη φίλη Κική Καψαμπέλη για τη γλωσσική επιμέλεια του παρόντος κειμένου.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΙΧΟΣ

Ένας ιός στην καρδιά της Δύσης[1]

Εδώ και αρκετούς πια μήνες ο τύπος έχει κατακλυσθεί από ειδήσεις και πληροφορίες σχετικά με έναν καινούργιο ιό τον περίφημο πλέον COVID-19. Η τάση αυτή ενισχύθηκε από την στιγμή που, καθώς τα κρούσματα κι οι θάνατοι αυξάνονταν, η μία μετά την άλλη, οι κυβερνήσεις σε όλον τον κόσμο άρχισαν να επιβάλλουν σημαντικά περιοριστικά μέτρα στην κίνηση των ανθρώπων. Είναι όμως αρκετό αυτό το χαρακτηριστικό, η μονοπώληση της ειδησεογραφίας επί μήνες, για να θεωρηθεί κάτι ως γεγονός, η ακόμη καλύτερα μείζον γεγονός; Τι είναι αυτό που διακρίνει ένα μείζον γεγονός από ένα τυχαίο καθημερινό συμβάν του αστυνομικού δελτίου; Η διαφορά τους είναι μόνο ποσοτική; Έχει να κάνει μόνο με το πόσο ασχολούνται οι άνθρωποι και τα ΜΜΕ μαζί του; Τι διακρίνει ένα γεγονός που τραβάει συγκυριακά τα φώτα της δημοσιότητας επάνω του, ένα γεγονός του συρμού, από ένα γεγονός ιδιαίτερης σημασίας που μπορεί να έχει σημαντικές συνέπειες στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι θα σκέφτονται και θα ζουν για πολύ χρόνο μετά από αυτό; Με λίγα λόγια, πως μπορούμε να διακρίνουμε ένα –ιδιαίτερο– γεγονός από όλα τα άλλα καθημερινά συμβάντα;

Ξέρουμε ότι ο Michel Foucault έδωσε ιδιαίτερο βάρος στην ανάδειξη της σημασίας του «γεγονότος» στην ιστορική, αρχαιολογική και γενεαλογική του ανάλυση. Αρκεί να θυμηθούμε τις συχνές αναφορές στο ζήτημα αυτό στις *Λέξεις και τα πράγματα* και στην *Αρχαιολογία της γνώσης*. Σαν ανακεφαλαίωση μπορούμε να ανατρέξουμε στην σχετική συζήτηση στρογγυλής τράπεζας που έγινε μεταξύ του ίδιου και μιας πλειάδας των πιο έγκυρων Γάλλων ιστορικών της εποχής, στις 20 Μαίου 1978, όπου ο ίδιος ο Foucault θα πει: «J'essaie de travailler dans le sens d'une événementialisation» (Προσπαθώ να εργαστώ στην κατεύθυνση μιας αναζήτησης και ανάδειξης του γεγονότος).[2] Πολύ σχηματικά και περιληπτικά, μπορεί κανείς να πει ότι βασικός στόχος του Μ. Foucault ήταν να σπάσει τις βεβαιότητες που προσφέρουν οι μακρές ιστορικές σειρές, με την βέβαιη αρχή και το προδιαγεγραμμένο τέλος. Για να το κάνει αυτό, επιδίωξε να καταγράψει και να αναδείξει το ιδιαίτερο, το μοναδικό κάθε φορά στοιχείο που

Ο Γιάννης Μίχος είναι νομικός. Ερευνητικά ασχολείται με την δουλειά του Μ. Foucault, σε συγγενή θέματα και προβληματικές.

μπορούσε να υπάρχει σε κάθε μικρο-γεγονός, πολύ ή λιγότερο γνωστό, και που μπορούσε όμως να αποτελέσει το σημείο τομής και καμπής της ιστορίας των ανθρώπων. Μπορεί λοιπόν κανείς να υποθέσει ότι η ανάλυση αυτή λειτουργεί και αντίστροφα: Με αφορμή τον προβληματισμό για το τι είναι ένα «γεγονός» μπορεί να αναλογιστεί κανείς καλύτερα ποια γεγονότα και υπό ποιους όρους μπορούν να έχουν βαθύτερη και μακροπρόθεσμη επιρροή στην ζωή των ανθρώπων, και αυτό σχετικά ανεξάρτητα από τον κουρνιαχτό που σηκώνουν και τις συζητήσεις που προκαλούν όσο βρίσκονται σε εξέλιξη.

Είναι βέβαιο ότι η αναζήτηση για το θέμα αυτό θα μπορούσε να γεμίσει πολλές σελίδες, πράγμα που δεν είναι μέσα στους σκοπούς αυτού του σύντομου σημειώματος. Θα περιοριστώ να αποτυπώσω τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά στοιχεία ενός «γεγονότος», όπως αυτά τα αναδεικνύει ο Philippe Sabot στο άρθρο του, «Το καθεστώς του γεγονότος στην σκέψη του M. Foucault: Από τις *Λέξεις και τα πράγματα* στην *Αρχαιολογία της γνώσης*»[3] Το άρθρο αυτό, όπως προκύπτει από τον τίτλο του, αναφέρεται κυρίως στα γεγονότα στην τάξη του λόγου, αλλά οι παρατηρήσεις που περιέχονται μπορούν να έχουν ευρύτερη εφαρμογή.

«(Στις *Λέξεις και τα πράγματα*) …. Ρήξη και άνοιγμα είναι τα δύο πιο σημαντικά χαρακτηριστικά ενός γεγονότος το οποίο, με μια αναμφισβήτητη αναφορά στο Χαϊντεγκεριανό "Ereignis", είναι πολύ λιγότερο αυτό που λαμβάνει χώρα (μέσα σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο χωροχρόνου) και πολύ περισσότερο αυτό που «δίνει χώρο», αυτό που ανοίγει ένα νέο πεδίο σκέψης, ξεκινώντας από μια απόσυρση την οποία θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως ουσιώδη, από τη στιγμή που έχει απαλλαγεί από τον θετικό περιορισμό κάθε είδους εμπειρικής εκδήλωσης». Η ασυνέχεια συνιστά από μόνη της επομένως ένα γεγονός. Αν περιοριστεί όμως κανείς σε αυτόν τον ορισμό, δεν θα μπορεί να αναγνωρίσει το «γεγονός» παρά μόνο από τις συνέπειες που αυτό προκαλεί και παράγει.

Η ασυνέχεια αυτή δεν μπορεί να είναι ένα απλό εξωτερικό χαρακτηριστικό, ένα «εξωγενές αναπόφευκτο», το οποίο ο ιστορικός οφείλει να επανεισάγει σε μία «αναγκαία σειρά». Η νέα ιστορία την οποία υποστηρίζει ο Foucault έχει πάρει τις αποστάσεις της από την αρνητική σύλληψη της ασυνέχειας, σύμφωνα με την οποία η ασυνέχεια είναι, απλά, έλλειψη συνέχειας. Αυτό που συνιστά γεγονός για τον ιστορικό (που είναι και ο M. Foucault) είναι μια ασυνέχεια που εμφανίζεται στο πλαίσιο μιας συνεχούς και κανονικής λειτουργίας και που τον υποχρεώνει να καταγράψει τους κανόνες αυτής της απορρύθμισης, και επομένως την λογική του μετασχηματισμού.

Για να αποκτήσει πρόσβαση σε αυτά τα γεγονότα ο αρχαιολόγος-ιστορικός οφείλει να κάνει μια «αρνητική εργασία», κάτι σαν την καρτεσιανή «μεθοδική αμφιβολία» (doute méthodique) προκειμένου να απελευθερωθεί από όλες τις προκαταλήψεις και παραδοχές η βεβαιότητες που πιθανόν τον καθορίζουν, να μπορεί δηλαδή να «απομονώσει τις επιπόλαιες και βιαστικές κανονικότητες μέσα από τις οποίες οργανώνει κανείς εκ των προτέρων τον λόγο που επιθυμεί να αναλύσει».[4] Όταν κάνει κανείς αυτή την ενέργεια, δεν θα βρίσκεται πλέον ενώπιον μιας ενοποιημένης και απλής πραγματικότητας, αλλά ενώπιον του συνόλου των αποφάνσεων που έχουν λάβει πράγματι χώρα, μέσα δηλαδή στο πεδίο ενός περατού συνόλου αποφάνσεων, ατάκτως ερριμμένων, χωρίς δηλαδή «φυσικές» η προδιαγεγραμμένες ταξινομήσεις. Αυτό προκαλεί ένα πρώτο αυτονόητο ερώτημα, ενώπιον κάθε απόφανσης που

καθίσταται έτσι «γεγονός»: «Πώς είναι δυνατόν και γιατί αυτή η συγεκριμένη απόφανση εμφανίστηκε σε αυτή την συγκεκριμένη θέση και καμία άλλη στη θέση της;»[5] Κάθε απόφανση αναδεικνύεται στην ιδιαιτερότητα και στην μοναδικότητά της και συνιστά, η κάθε μία, ένα ιδιαίτερο γεγονός το οποίο στη συνέχεια θα πρέπει, προκειμένου να καταστεί κατανοητό, να ενταχτεί σε νέες σειρές και νέες κανονικότητες.

Τέλος, τα αποφαντικά γεγονότα διαμορφώνουν, με ότι είναι εξωτερικό σε αυτά, σύνθετες σχέσεις επικαθορισμού που δεν είναι της τάξης της έμμεσης η άμεσης αιτιότητας. Τα αποφαντικά γεγονότα δεν είναι ούτε ανεξάρτητα από τις πρακτικές (θεσμικές, κ.λπ.) που είναι εξωτερικές ως προς αυτά, αλλά ούτε έχουν και σχέση εξάρτησης. Πρόκειται περί μιας «αινιγματικής συσχέτισης» η οποία θα πρέπει κάθε φορά να διερευνάται και να προσδιορίζεται εκ νέου.

Ένα γεγονός δεν αντιστοιχεί λοιπόν σε αυτό που γεμίζει τις στήλες των εφημερίδων και τις σελίδες του διαδικτύου, μόνο και μόνο επειδή γεμίζει τις στήλες. Ένα τέτοιο γεγονός μπορεί θαυμάσια να μην είναι τίποτε άλλο παρά η φλύαρη επανάληψη και αποθέωση κατεστημένων τρόπων σκέψης και πρακτικών. Ένα γεγονός, για να είναι ακριβώς γεγονός, οφείλει να εισάγει μια τομή, μια ασυνέχεια, να ανοίγει νέους ορίζοντες και να ενεργοποιεί νέες κανονικότητες οι οποίες αφενός μεν πρέπει να αναδειχτούν, αλλά και να υποστηριχτούν μέσα από την δράση των φορέων τους. Ένα γεγονός είναι επομένως και ταυτόχρονα μια άγρια εξωτερική πραγματικότητα (extériorité sauvage) αλλά περιλαμβάνει και το τι κάνουμε με αυτήν, πως την «εξημερώνουμε».[6] Οι νέες αυτές κανονικότητες δεν είναι ανάγκη να έχουν την ετικέτα της «επανάστασης». Έχουν υπάρξει μεγάλες αλλαγές στην ιστορία των ανθρώπων που δεν έλαβαν χώρα μέσα από συγκροτημένες επαναστατικές διαδικασίες, αλλά μέσα από τις ασυνέχειες που εισήγαγαν ελάσσονα γεγονότα. Τέλος, οι ασυνέχειες και οι νέες κανονικότητες δεν εγγυώνται ένα «καλύτερο αύριο» έστω κι αν όλοι το επιθυμούμε ευτυχές.

Τι γνωρίζουμε για το επεισόδιο της πανδημίας του κορωνοϊού COVID-19;

Σύμφωνα με τον ΕΟΔΥ «ο νέος κορωνοϊός COVID-19 ανιχνεύθηκε πρώτη φορά τον Δεκέμβριο του 2019 στην περιοχή Ουχάν της Κίνας και αποτελεί ένα νέο στέλεχος κορωνοϊού που μέχρι τότε δεν είχε απομονωθεί στον άνθρωπο. Ο νέος κορωνοϊός δεν έχει σχέση με άλλα στελέχη κορωνοϊού (π.χ. 229E, NL63, OC43, HKU1) που απομονώνονται στον άνθρωπο και προκαλούν ήπια συμπτωματολογία όπως το κοινό κρυολόγημα». Φαίνεται ωστόσο ότι κυκλοφορούσε στην περιοχή αρκετά νωρίτερα, πιθανότατα από τον Σεπτέμβριο, και οι ειδικότερες συνθήκες εμφάνισής του αποτελούν σήμερα αντικείμενο επιστημονικής, πολιτικής και γεωπολιτικής αντιπαράθεσης προκειμένου να καταλήξουμε στο ποιος θα «αναλάβει» την ευθύνη για την εμφάνισή του και ποιος θα αποκομίσει αντίστοιχα οφέλη. Στις 11 Μαρτίου 2020, ο ΠΟΥ ανέβασε τον χαρακτηρισμό της επιδημίας αυτής σε πανδημία.

Μέχρι τις 16 Απριλίου 2020, στις 4μ.μ., είχαν καταγραφεί σε όλον τον κόσμο 2.100.000 κρούσματα και 136.048 θάνατοι που είχαν σχέση με την πανδημία. Προφανώς τα πραγματικά κρούσματα είναι πολύ περισσότερα και ενδεχομένως και οι θάνατοι. Τι θα μπορούσε να κάνει

την πανδημία αυτή ιδιαίτερη, να της δώσει ένα ιδιαίτερο καθεστώς, πέρα από το να είναι ένα ακόμη θλιβερό συμβάν στην ιστορία των επιδημιών; Είναι προφανές ότι δεν μπορούμε να αξιολογήσουμε το κατά πόσον η μελέτη του ιού αυτού αλλάζει ή πρόκειται να αλλάξει σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό την ιατρική γνώση. Γνωρίζουμε όμως ήδη ότι η πανδημία αυτή δεν είναι, μέχρι σήμερα, από την άποψη του αριθμού των ατόμων που έχουν προσβληθεί και αυτών που έχουν πεθάνει, μια ιδιαίτερα θανατηφόρα επιδημία.

Από την άποψη του αριθμού των κρουσμάτων και των θανάτων ξεχνάμε, μάλλον εύκολα, ότι ένα μεγάλο μέρος του πλανήτη και κυρίως η Υποσαχάρια Αφρική πλήττεται χωρίς διακοπή από πολύ βαρύτερες ασθένειες, όπως η ελονοσία: Μόνο τα 10 τελευταία χρόνια η ελονοσία προσβάλλει, κατά μέσον όρο, 220.000.000 άτομα κάθε χρόνο, και προκαλεί, πάλι κατά μέσον όρο, 400.000 θανάτους κάθε χρόνο.[7]

Από την άλλη, οι επιδημίες γρίπης δεν είναι άγνωστες στην ιστορία των επιδημιών.[8] Γνωρίζουμε την Ισπανική Γρίπη του 1918-19, που εμφανίστηκε σχεδόν παράλληλα με την τελευταία φάση του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ήταν η πιο θανατηφόρα. Τότε προσβλήθηκαν σε όλον τον κόσμο περισσότερα από 500 εκατομμύρια άτομα από τα οποία πέθαναν περίπου 21.640.000 (κατ' άλλους υπολογισμούς 50 έως 100.000.000). Στη Μεγάλη Βρετανία η γρίπη προκάλεσε τον θάνατο 220.000 ανθρώπων, στις ΗΠΑ καταγράφηκαν πάνω από 550.000 θάνατοι, ενώ στην Ιαπωνία 250.000. Στις Ινδίες οι νεκροί έφτασαν τα πέντε εκατομμύρια! Αυτή είναι πιθανότατα η τελευταία μεγάλη επιδημία που χτύπησε την Ευρώπη και τις ΗΠΑ.

Γνωρίζουμε την Ασιατική γρίπη του 1957-58, που υπολογίζεται ότι στοίχισε τη ζωή σε περίπου 2 εκατομμύρια ανθρώπους παγκοσμίως, όπως και την Γρίπη του HONG – KONG του 1968 από την οποία φαίνεται ότι μολύνθηκε το 30-40% του πληθυσμού στην γη. Σε παγκόσμια κλίμακα η θνητότητα από την πανδημία του 1968 υπολογίζεται μεταξύ 500.000 - 1.000.000 ανθρώπων. Σε σύγκριση με τις προηγούμενες πανδημίες του 20ού αιώνα η πανδημία της γρίπης του Χονγκ Κονγκ χαρακτηρίζεται ηπιότερη. Γνωρίζουμε τέλος την Ρωσική γρίπη του 1977-78 η οποία στοίχισε τη ζωή σε 700.000 ανθρώπους παγκοσμίως, την γρίπη των πτηνών (2003-2004), και την γρίπη των χοίρων (2009).

Τι είναι αυτό λοιπόν που θα μπορούσε να καταστήσει την πανδημία του COVID-19 ένα ιδιαίτερο γεγονός; Οι επίσημες στατιστικές μάς δίνουν ένα εντυπωσιακό στοιχείο: Στις 16 Απριλίου 2020, το 71,4% των καταγεγραμμένων κρουσμάτων στον κόσμο, και συγκεκριμένα 1.500.000, και το 83,6% των θανάτων που σχετίζονται με την πανδημία, και συγκεκριμένα 113.720, έχουν καταγραφεί στις ΗΠΑ, το ΗΒ και τις 7 μεγαλύτερες χώρες της ΕΕ,[9] στις οποίες κατοικεί όμως μόλις το 9,25% του πληθυσμού της γης.[10] Πρόκειται για δύο περιοχές του κόσμου που ενώ δεν είχαν ζήσει καμία σοβαρή απειλή για την δημόσια υγεία για ένα σχεδόν αιώνα, βρέθηκαν ξαφνικά στο μάτι του κυκλώνα. Με κάποιαν έννοια, η γρίπη αυτή αποδεικνύεται η γρίπη του δυτικού κόσμου.[11]

Σε απάντηση του φαινομένου αυτού, και ελλείψει εμβολίου, όλες αυτές οι χώρες έλαβαν μέτρα κλεισίματος των περισσότερων δημόσιων υπηρεσιών και των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων όλων των βαθμίδων, καθώς και μέτρα περισσότερο η λιγότερο αυστηρής κοινωνικής αποστασιοποίησης (social distancing). Ένα μεγάλο μέρος από τις κανονικότητες που διείπαν την κοινωνική και οικονομική ζωή των περιοχών αυτών έχει είτε ανασταλεί, είτε καταρρεύσει.

Από την άποψη αυτή η καταγραφή των τομών και των ασυνεχειών σε επίπεδο καθημερινών συμπεριφορών θα μπορούσε ήδη να γεμίσει τόμους ολόκληρους. Με κάποιο τρόπο, η μέχρι τώρα διαδρομή του COVID-19 λειτούργησε και λειτουργεί σαν το στοιχείο που ταρακούνησε η και κατάργησε κανονικότητες, παγιωμένες ταξινομήσεις και πρακτικές και ανέδειξε την εύθραυστή τους διάσταση. Αυτό που είναι πιο δύσκολο να καταγραφεί, γιατί ακριβώς βρίσκεται αυτή τη στιγμή σε εξέλιξη, είναι τα πιο βαθιά ίχνη που το γεγονός αυτό, ενδεχομένως, αφήσει στους λόγους, τις επιστήμες και τις πρακτικές που είχαν διαμορφωθεί μέχρι σήμερα.

Σε ένα σχετικά αφηρημένο και θεωρητικό-επιστημονικό επίπεδο η σύγκρουση εξελίσσεται ανάμεσα σε τρεις λόγους που αφορούν τον άνθρωπο και που ήδη διασταυρώνονται και διαπλέκονται με εξαιρετικά σύνθετο τρόπο: αυτόν που αφορά τον άνθρωπο ως ζώντα οργανισμό (ιατρική και βιολογία), αυτόν που αφορά τον άνθρωπο σε σχέση με την εργασία, την παραγωγή και τις συναλλαγές (οικονομία) και τέλος αυτόν που αναγνωρίζει τον άνθρωπο ως υποκείμενο δικαιωμάτων (ανθρώπινα και κοινωνικά δικαιώματα όπως αυτά έχουν αποτυπωθεί σε διεθνείς συνθήκες): το υποκείμενο, ιδιαίτερα το δυτικό υποκείμενο, που είχε την τάση να τοποθετεί εαυτόν ως συνείδηση της ανθρωπότητας διατηρώντας, ως κεντρική φιγούρα, σταθερή και ιδρυτική θέση, μεταμορφώνεται και πάλι σε μία εύπλαστη κατασκευή που συγκροτείται από πολλούς λόγους και πρακτικές οι οποίες διαμορφώνουν μεταξύ τους σύνθετες σχέσεις, αντιπαράθεσης αλλά και αλληλοϋποστήριξης, αναζητώντας νέες κανονικότητες.

Μπορούμε να διακινδυνεύσουμε να διατυπώσουμε με ποιο συγκεκριμένο τρόπο μερικά από τα πιθανά ζητήματα που τίθενται και θα τεθούν, στο σταυροδρόμι της πολιτικής και των παραπάνω επιστημονικών πεδίων:

Σε ένα σημείο όπου η βιολογία συναντά την πολιτική και την γεωπολιτική, θα αναζητηθεί μια απάντηση σχετικά με το πως από όλες τις νυχτερίδες του πλανήτη, οι νυχτερίδες που μετέφεραν τον ιό στον άνθρωπο βρίσκονταν, για ακόμη μια φορά στην Κίνα, δίπλα σε ένα εργαστήριο βιολογικών ερευνών.

Μέχρι σήμερα οι θάνατοι από τον ιό, μέσα σε ένα μήνα, είναι περισσότεροι από τα θύματα των δύο ατομικών βομβών που έδωσαν τέλος στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, της Χιροσίμα και του Ναγκασάκι. Ανεξάρτητα από την απάντηση που θα δοθεί στο προηγούμενο ερώτημα, ο έλεγχος της βιολογικής έρευνας αποδεικνύεται ως εξίσου σημαντικός με τον έλεγχο των πυρηνικών όπλων.

Πώς μπορεί να λειτουργήσει η ελεύθερη παγκοσμιοποιημένη οικονομία, αν η κάθε χώρα διατηρεί το δικαίωμα να απαγορεύει την εξαγωγή και επανεξαγωγή προϊόντων και εξοπλισμού που θεωρεί άμεσης και ύψιστης αξίας; (Είτε πρόκειται για μάσκες, είτε για αναπνευστήρες και είτε αυτό αφορά την Κίνα, την Τουρκία, τις ΗΠΑ, την Γερμανία ή την Ιταλία). Είναι πιθανόν η «αφελής» παγκοσμιοποίηση να έλαβε τέλος, με τρόπο πολύ διαφορετικό από αυτόν που φαντάζονταν αυτοί που ενεργοποίησαν εκ νέου το σύστημα των δασμών.

Ποια ακριβώς μπορεί να είναι η –νέα– σχέση ανάμεσα στον δημόσιο και στον ιδιωτικό χώρο της υγείας, αν ο τελευταίος είναι αυτός που υποχρεώνεται και οφείλει να αναλάβει την ευθύνη και την υποχρέωση διαχείρισης ενός προβλήματος τεραστίων διαστάσεων ακόμη

και για τις δυνατότητες των πιο πλούσιων χωρών, την στιγμή που ο ιδιωτικός χώρος παρακολουθεί διακριτικά;

Σε ποιο βαθμό θα κληθούν οι ιδιωτικές ασφάλειες να καλύψουν το κόστος της νοσηλείας των εκατοντάδων χιλιάδων ασθενών του κορωνοϊού, αλλά και των έμμεσων ζημιών της πανδημίας (απώλεια εισοδήματος κ.λπ.); Ήδη κάποιες από αυτές, τουλάχιστον στις ΗΠΑ,[12] επισείοντας τον κίνδυνο της πτώχευσης, ζητούν από το κράτος να νομοθετήσει την απαλλαγή τους από αυτό το κόστος.

Σε ένα πιο τεχνικό, νομικό επίπεδο, σε ποιο βαθμό θα θεωρηθεί η πανδημία λόγος ανωτέρας βίας που απαλλάσσει τους συμβαλλόμενους σε μία σύμβαση από την υποχρέωση πλήρους συμμόρφωσης με τις διατάξεις της;

Η πανδημία ανέδειξε την αξία και την σημασία της πληροφορικής και της επικοινωνίας για την διατήρηση μιας ελάχιστης κοινωνικής και οικονομικής ζωής και επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων, με μηδενικό σχεδόν κίνδυνο για την υγεία. Σε πρώτη φάση αυτό οδήγησε σε μια ενίσχυση της αξίας και σημασίας των σχετικών εταιρειών κολοσσών (Microsoft, Apple, Oracle κ.λπ.) Σε ένα δεύτερο στάδιο όμως, θα είναι εύκολο να παραμείνει ο έλεγχος της παραμέτρου αυτής της ανθρώπινης ζωής στα χέρια λίγων εταιρειών που θα μπορούν να ασκούν μονοπωλιακό έλεγχο όλης αυτής της δραστηριότητας; Έχοντας γίνει απαραίτητες, η επικοινωνία και η πληροφορική μπορεί να αποκτήσουν έναν δημόσιο χαρακτήρα που θα επιβάλλει την άμεση και ελεύθερη πρόσβαση ή τουλάχιστον την λεπτομερειακά ρυθμισμένη χρήση τους.

Ήδη η προσπάθεια ελέγχου της πανδημίας, οδήγησε τις περισσότερες από τις δυτικές χώρες στην εισαγωγή μέτρων περιορισμού της κυκλοφορίας, των συναθροίσεων κ.λπ. που βρίσκονταν στον πυρήνα των συνταγματικά κατοχυρωμένων ελευθεριών. Για την επόμενη φάση, ανάμεσα στα άλλα μέτρα που προτείνονται, είναι η διαρκής παρακολούθηση σε πραγματικό χρόνο των φορέων και πασχόντων ατόμων στις μετακινήσεις τους και η εισαγωγή ενός συστήματος προειδοποίησης όσων τους πλησιάζουν γεωγραφικά. Πώς όλος αυτός ο μηχανισμός παρακολούθησης θα συνυπάρξει με την παράδοση των ατομικών δικαιωμάτων και της ιδιωτικότητας;

Η κοινωνική αποστασιοποίηση (Social distancing) είχε ως πρώτο στόχο την αποφόρτιση του συστήματος υγείας και την αποφυγή καταστάσεων, όπου το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό θα έπρεπε να διαλέξει ποιος θα μπορεί ενδεχομένως να ζήσει και ποιος θα αφεθεί να πεθάνει. Τώρα με την κρίση να μεταφέρεται στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο και τις κυβερνήσεις να κινητοποιούν μυθικά ποσά για να στηρίξουν την οικονομική δραστηριότητα, θα τεθεί και πάλι το ζήτημα του τρόπου με τον οποίο θα διατεθούν αυτοί οι πόροι: σε ποιους θα επιτραπεί να επιβιώσουν οικονομικά και ποιοι θα αφεθούν να πεθάνουν, πάλι οικονομικά.

Με την έννοια αυτή, η πανδημία του κορωνοϊού έχει ήδη εισάγει μια σημαντική τομή και ασυνέχεια στη ζωή του δυτικού κόσμου. Το κατά πόσον όμως το γεγονός αυτό θα αποδειχτεί όντως ένα σημαντικό γεγονός και δεν θα απορροφηθεί-ενσωματωθεί στους λόγους και τις πρακτικές που κυριαρχούσαν μέχρι τώρα στην κοινωνική και οικονομική ζωή, θα εξαρτηθεί από το είδος και τα χαρακτηριστικά της κανονικότητας που θα διαμορφωθούν.

Ο M. Foucault, όπως και όλοι οι καθηγητές στο Collège de France, ήταν υποχρεωμένος να καταθέτει κάθε χρόνο περίληψη του μαθήματος που έκανε τη συγκεκριμένη χρονιά μαζί με έναν τίτλο. Ο τίτλος που διάλεξε για την χρονιά 1978-1979 ήταν «Γέννηση της βιοπολιτικής» και στο κείμενο της περίληψης σημείωνε:[13] «Το θέμα που επιλέχτηκε τελικά ήταν η "βιοπολιτική": Με τον όρο αυτόν εννοούσα τον τρόπο με τον οποίο προσπάθησαν από τον 18ο αιώνα και μετά να εκλογικεύσουν τα προβλήματα που τίθεντο στην κυβερνητική πρακτική από ορισμένα χαρακτηριστικά έμβιων όντων που συγκροτούν πληθυσμό: υγεία, υγιεινή, γεννητικότητα, προσδόκιμο ζωής, ράτσες κ.λπ. Γνωρίζουμε το πως αυτά τα προβλήματα απέκτησαν διαρκώς μεγαλύτερο βάρος από τον 19ο αιώνα και μετά, καθώς και τι είδους πολιτικά και οικονομικά διακυβεύματα αποτέλεσαν από τότε μέχρι σήμερα. Θεώρησα, ότι δεν μπορούσαμε να διαχωρίσουμε τα προβλήματα αυτά από το πλαίσιο της πολιτικής λογικής, μέσα στο οποίο αναδείχτηκαν με οξύτατο τρόπο. Πρόκειται για τον "φιλελευθερισμό", γιατί τα ζητήματα αυτά απέκτησαν τον χαρακτήρα μιας πρόκλησης ακριβώς σε σχέση με αυτόν. Σε ένα σύστημα που θέλει να σέβεται τα υποκείμενα δικαίου και την ελευθερία δράσης των ατόμων, πώς μπορεί να ληφθεί υπόψη η παράμετρος του πληθυσμού με όλα τα ειδικά προβλήματα και συνέπειές του; Σε τίνος όνομα μπορεί κανείς να τον διαχειριστεί και σύμφωνα με ποιους κανόνες;».

Στις μέρες μας διατυπώνονται με διάφορους τρόπους, σε διάφορα μέσα, άλλοτε σε καθεστώς πλήρους δημοσιότητας και άλλοτε στο ημίφως, τα εγχειρίδια που θα διαμορφώσουν τις νέες κανονικότητες στο ζήτημα αυτό.

Αθήνα, Απρίλιος 2020

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο τίτλος είναι αναφορά στον τίτλο του κειμένου του J. Habermas «Mit dem Pfeil ins Herz der Gegenwart: Zu Foucault's Vorlesung über Kants "Was ist Aufklärung», *Die Tageszeitung*, 7-07-1984. Δημοσιεύθηκε λίγες μέρες μετά τον θάνατο του M. Foucault στις 25-6-1984.

2. In «L'impossible prison», p. 40-59, Paris – Seuil, 1980, σ. 43. Συμμετείχαν οι M. Agulhon, N. Castan, C Duprat, F. Ewald, A. Farge, A. Fonatan,C. Ginzburg, R. Gossez, J. Leonad, P. Pasquino, M. Perrot, J. Revel. Το δεύτερο μέρος του κειμένου της στρογγυλής τράπεζας φέρει τον τίτλο «événemantialiser». Είναι αλήθεια ότι ο όρος αυτός δύσκολα μεταφράζεται στα ελληνικά, παρά μόνο ίσως περιφραστικά ως «αναζητώ, αναδεικνύω καθιστώ γεγονός».

3. Philippe Sabot, «Le statut de l'événement dans la pensée de Michel Foucault : des Mots et les choses à L'Archéologie du savoir», 2016. https://hal.univ-lille3.fr/hal-01517790

4. Αρχαιολογία της γνώσης, σ.36.

5. Αρχαιολογία της γνώσης, σ. 42.

6. Ο Foucault θα θυμίσει επανειλημμένα ότι δεν αρκεί μια κριτική του Λόγου γιατί « ….πιστέψτε με και η έλλειψη Λόγου (deraison) είναι εξίσου καταπιεστική» (Μάθημα της 17ης Ιανουαρίου 1979, in Naissance de la biopolitique, Seuil 2004, σ. 37).

7. Πηγή: https://www.who.int/malaria/en/

8. Πηγή: Εφημερίδα «Έθνος» της 12.3.2020. https://www.ethnos.gr/istoria/93601_i-kina-ehei-skotosei-ton-miso-planiti-oi-pandimies-poy-afisan-piso-toys-ekatommyria

9. Ισπανία, Ιταλία, Γαλλία, Γερμανία, Βέλγιο, Ολλανδία, Πορτογαλία.

10. Μέσα σε 4 μέρες, από τις 12 μέχρι τις 16 Απριλίου, 22.000 θάνατοι προστέθηκαν στις στατιστικές των χωρών αυτών.

11. Πιο αναλυτικές ιατρικές και επιδημιολογικές μελέτες θα πρέπει να εξηγήσουν στο μέλλον που οφείλεται αυτή η ευπάθεια του πληθυσμού και η αντίστοιχη «προτίμηση» του ιού.

12. Αναφέρομαι στην CHUBB. Chubb CEO: Forcing insurers to pay pandemic loss claims is 'plainly unconstitutional. https://m.youtube.com/watch?v=4D745QNHhY8

13. M. Foucault, Résumé des cours 1970-1982, Julliard 1989, σ. 109-110

ΚΩΣΤΑΣ ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ

Αλυσιδωτές αντιδράσεις

«Η πιο πρωτότυπη μορφή της επιδημίας σήμερα δεν είναι πια η πρωτόγονη, είναι η δεύτερη, αναδραστική μορφή του αντίδοτού της, του αντισταθμίσματος και της αποτροπής της. Δεν είναι πια η νόσος που πολλαπλασιάζεται, είναι η υγιεινή. Δεν είναι πια ο κίνδυνος που πολλαπλασιάζεται, είναι η ασφάλεια. Δεν είναι πια τα βακτήρια που πολλαπλασιάζονται, είναι τα αντιβιοτικά. Δεν είναι πια η εγκληματική νοοτροπία που πολλαπλασιάζεται, είναι η αστυνομική νοοτροπία και όλες οι δυνάμεις ανίχνευσης, πρόληψης και αποτροπής, που απλώνουν το δίκτυο της κατασταλτικής τους πρόνοιας πάνω στα πράγματα και τα πνεύματα [...] Μέσα στη μανία να εξαλειφθούν οι πηγές του κακού, αυτό που κινδυνεύει να αποβεί φονικό για το είδος είναι η αντίστροφη μόλυνση, ο πολλαπλασιασμός των ευεργετικών στοιχείων, της γονιμότητας, της ζωτικότητας, της ασφάλειας, της ορατότητας και της διαφάνειας. [...]

Δεν είναι παράλογο να πούμε ότι η εξόντωση των ανθρώπων αρχίζει με την εξόντωση των μικροβίων. Διότι ο άνθρωπος, τέτοιος που είναι, με τους χυμούς του, τα πάθη του, το γέλιο του, τις εκκρίσεις του, δεν είναι κι αυτός παρά ένας ανορθολογικός μικρός βρομοϊός που διαταράσσει το σύμπαν της διαφάνειας. Όταν όλα θα έχουν αποκαθαρθεί, όταν θα έχει μπει τέλος στις ιογενείς διαδικασίες, σε κάθε κοινωνική και βακτηριακή μόλυνση, τότε δεν θα απομείνει παρά ο ιός της θλίψης, σ' ένα σύμπαν θανάσιμης καθαριότητας και εκλέπτυνσης [...]

Στην επιδημία, στη μεταδοτικότητα, στην αλυσιδωτή αντίδραση, στον πολλαπλασιασμό οφείλουμε ταυτόχρονα τα χειρότερα και τα καλύτερα. Στη μετάσταση του καρκίνου, στο φανατισμό της πολιτικής, στην τοξικότητα όσον αφορά το βιολογικό πεδίο, στις διαδόσεις όσον αφορά το κοινωνιολογικό, συμπεριλαμβανομένων και των οπτικοακουστικών διαδόσεων όσον αφορά την πληροφορία, οφείλουμε τα χειρότερα. Αλλά η διαδικασία της αλυσιδωτής αντίδρασης είναι μια διαδικασία ανήθικη, πέρα από το καλό και το κακό· της οφείλουμε επομένως και τα καλύτερα. Η δυνατότητα ορισμένων διαδικασιών, οικονομικών, πολιτικών, γλωσσικών, πολιτισμικών, σεξουαλικών, ακόμη και θεωρητικών ή επιστημονικών, να ξεπερνούν τα όρια του νοήματος και να προωθούνται με μια άμεση μεταδοτικότητα, μ' ένα είδος στατικού και επιφανειακού ηλεκτρισμού, σύμφωνα με τους νόμους της καθαρής εμμένειας των πραγμάτων μεταξύ

Ο Κώστας Λιβιεράτος είναι εκδότης και δοκιμιογράφος.

τους, κι όχι σύμφωνα μ' εκείνους της υπερβατικότητας ή της αναφορικότητάς τους – η δυνατότητα της αλυσιδωτής αντίδρασης αποτελεί ταυτόχρονα ένα αίνιγμα για τον λόγο και μια εξαίσια εναλλακτική για τη φαντασία.»

ΖΑΝ ΜΠΩΝΤΡΙΓΙΑΡ

Τα αποσπάσματα αυτά από ένα κείμενο του 1984[1] επιδέχονται λίγα σχόλια σαν πλάγιες σκέψεις για την κρίση που ζούμε σήμερα, την γκροτέσκα πλανητική αναμέτρηση της ανθρωπότητας με τον κορωνοϊό.

Ο Μπωντριγιάρ δεν είναι ούτε ο πρώτος ούτε ο τελευταίος που επισήμανε την υπερθετική ροπή του Δυτικού πολιτισμού: την επιστράτευση μέσων που υπερακοντίζουν και υποκαθιστούν τελικά το σκοπό, ρυθμιστικών και τεχνικών λύσεων που αποδεικνύονται πιο επικίνδυνες από τα φυσικά ή κοινωνικά προβλήματα που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν. Όσο σοβαρή κι αν είναι η απειλή του νέου ιού, όσο επιβεβλημένη η εκστρατεία καταπολέμησής του, πολλοί μιλούν σήμερα για το ενδεχόμενο η εντατική αυτή άσκηση βιοπολιτικής σε παγκόσμια κλίμακα να σφραγίσει και την επόμενη μέρα: με το καθεστώς εξαίρεσης να μεταλλάσσεται ανεπαίσθητα σε νέα κανονικότητα, τις συνθήκες έκτακτης ανάγκης να γίνονται πιο μόνιμες απ' ό,τι ήδη ήταν, την επανάσταση των «μεγάλων δεδομένων» να αξιοποιείται σε τεχνικές «κοινωνικής παραμετροποίησης» και «υποδόριου» (όχι μόνο εξωτερικού) ατομικού και συλλογικού ελέγχου.[2]

Οι αφορισμοί του Μπωντριγιάρ είχαν προαναγγείλει από τότε τρεις κρίσιμες όψεις του ζητήματος:

1. Από τις μολυσματικές ασθένειες στις υγιεινιστικές επιταγές, από τις οικονομικές κρίσεις στη λιτότητα και τη ρύθμιση χρέους, από την εγκληματικότητα και την τρομοκρατία στη μιλιταριστική αστυνόμευση κι από τη μαζική παραπληροφόρηση στην επικοινωνιακή υπερφόρτιση, η *λογική της επιδημίας* καταλαμβάνει ολοένα και περισσότερα φαινόμενα, περνώντας ακαριαία από το ίδιο το πρόβλημα στον τρόπο αντιμετώπισής του. Κι αυτό οφείλεται τόσο στα γεγονότα «υψηλής αγωγιμότητας» και διηπειρωτικής εμβέλειας που ξεσπούν με αυξημένη συχνότητα (AIDS, χρηματιστηριακό κραχ, Δίδυμοι Πύργοι, φούσκα ακινήτων, Ισλαμικό Κράτος, κακόβουλα λογισμικά, κορωνοϊός...) όσο και στα ομοιογενή επιχειρησιακά μοντέλα προσομοίωσης και διαχείρισης κινδύνου που εφαρμόζονται απ' άκρη σ' άκρη του φάσματος (τεχνοεπιστημονική επεξεργασία, κρατική πρόληψη και καταστολή, τελετουργική επικοινωνία και τοξική ειδησεογραφία, οργανωμένο χάκινγκ).

2. Τέτοιες γενικευμένες βιοπολιτικές και τεχνολογικές εφαρμογές φαίνεται να συγκλίνουν, στο όχι πολύ μακρινό μέλλον, σε μια *δυστοπία επιτήρησης, αποκάθαρσης και τεχνικοποίησης*. Σ' αυτήν, οι άνθρωποι όπως τους ξέρουμε, με τις δυνατότητες και τις αδυναμίες, τις επιθυμίες και τις ανάγκες, τη μοναδικότητα και την αλληλεξάρτησή τους, δεν θα έχουν πια θέση. Έχοντας περιπέσει σε αχρηστία ως πολίτες, εργαζόμενοι ή καταναλωτές, οι πολλοί μπορεί να βρεθούν παραπεταμένοι στα απόβλητα ενός κόσμου που θα ανήκει στους λίγους βιοτεχνολογικά αναβαθμισμένους υπεράνθρώπους και στις αλγοριθμικές μηχανές τεχνητής νοημοσύνης.

3. Ωστόσο η *αλυσιδωτή αντίδραση* που διέπει τέτοια φαινόμενα μπορεί, εναλλακτικά, να τα ωθήσει πέρα από τα όρια της θετικής αναλυτικής ή επιχειρησιακής λογικής, στην ίδια τους

την υπερένταση και την αναστροφή – και μαζί ίσως ολόκληρο το μετακαπιταλιστικό σύστημα στην ενδόρρηξη ή την ασυνέχεια/καταστροφή του. Πρόκειται για μια αινιγματική δυναμική με απρόβλεπτες συνέπειες, που πάντως ανιχνεύεται ήδη σε οικεία φαινόμενα όπως η μόδα (όπου μια θαυματουργή, παράλογη μεταδοτικότητα υπερνικά τη συστηματική λογική της διαφοράς και της διάκρισης) ή το ευφυολόγημα (όπου η λεκτική αλληλουχία υπερφαλαγγίζει τη λογική της σημασιοδότησης).

Από μια άποψη, είμαστε σήμερα καταδικασμένοι να ζούμε το πιο φθαρμένο στερεότυπο, ότι η πραγματικότητα ξεπερνάει την (επιστημονική) φαντασία. Ισχύει όμως και το αντίστροφο: κλεισμένοι στο σπίτι, βλέποντας τις μέρες να περνούν, αποφεύγοντας τις επαφές, μοιάζουμε όλο και περισσότερο με ανθρώπινες σκιές που καταφεύγουν το βράδυ στο Netflix για να δουν ζωντανούς ανθρώπους να κινούνται σ' έναν «πραγματικό» κόσμο, να περπατούν στο δρόμο, να κάθονται σε καφέ, να φιλιούνται και ν' αγγίζονται χωρίς δεύτερη σκέψη (άλλη μια εκδοχή της υπόθεσης του Μπωντριγιάρ ότι τα ομοιώματα παίρνουν το προβάδισμα και γίνονται πιο πραγματικά από τα πράγματα[3]). Σ' αυτές τις συνθήκες, κάποια ψήγματα θεωρητικής «επιστημονικής φαντασίας» όπως τα παραπάνω, σταλμένα από το κοντινό παρελθόν προς το μέλλον, προοιωνίζονται, κόντρα στην (ιατρική, οικονομική, επικοινωνιακή, αστυνομική) ευθυγράμμιση, τις απρόβλεπτες περιπέτειες της ζωής, που στο κάτω-κάτω δεν είναι παρά *μια σεξουαλικά μεταδιδόμενη ασθένεια*. Όχι τυχαία, ο Μπωντριγιάρ έκλεινε το κείμενο που διατρέξαμε εδώ μ' ένα λογοτεχνικό παράθεμα, υπόδειγμα αυτοσχέδιας αλυσιδωτής αντίδρασης:

Έλεγα στην αδελφή μου ή μου έλεγε αυτή, έλα να κάνουμε πως γελάμε. Ξαπλώναμε πλάι-πλάι στο κρεβάτι κι αρχίζαμε. Προσποιητά βέβαια. Γέλια βεβιασμένα, γέλια γελοία. Γέλια τόσο γελοία που μας έκαναν να γελάμε. Ερχόταν τότε το αληθινό γέλιο, το ατόφιο γέλιο, να μας παρασύρει στο απέραντο ξέσπασμά του. Γέλια τρανταχτά, επαναληπτικά, παράφορα, γέλια υπέροχα, μεγαλειώδη και τρελά... Κι εμείς γελούσαμε ατέλειωτα με το γέλιο των γέλιων μας... Ω γέλιο! Γέλιο της ηδονής και ηδονή του γέλιου.[4]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Jean Baudrillard, «L'enfant-bulle», *Traverses*, τχ. 32 αφιερωμένο στην «Επιδημία», Centre Georges Pompidou/CCI, Σεπτέμβριος 1984. Το κείμενο αυτό ενσωματώθηκε τροποποιημένο στο κεφάλαιο «Prophylaxie et virulence» του βιβλίου του Μπωντριγιάρ, *La transparence du Mal. Essai sur les phénomènes extrêmes*, Galilée, 1990 [ελλ. έκδ.: *Η διαφάνεια του κακού. Δοκίμιο για τα ακραία φαινόμενα*, μτφρ. Β. Πατσογιάννης, Πλέθρον].

2. Βλ. ενδεικτικά δύο διαφορετικές, αλλά εξίσου ανησυχητικές, επισημάνσεις αυτού του κινδύνου: Yuval Noah Harari, «Ο κόσμος μετά τον κορωνοϊό» [πρώτη δημοσίευση: *Financial Times*, 20-3-2020]· Byung-Chul Han, «Η επανάσταση του κορωνοϊού δεν θα συμβεί», μτφρ. Χ. Κανδυλώρος [πρώτη δημοσίευση: *El País*, 22-3-2020] (και τα δύο στο διαδίκτυο).

3. Βλ. στα ελληνικά: *Η συμβολική ανταλλαγή και ο θάνατος* [1976], μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, επίμετρο Κ. Λιβιεράτος, νήσος · *Ομοιώματα και προσομοίωση* [1981], μτφρ.-εισ. Στ. Ρέγκας, Πλέθρον.

4. Annie Leclerc, *Parole de femme* [ελλ. έκδ.: *Γυναικείες κουβέντες*, Καστανιώτης]· παρατίθεται στο Milan Kundera, *Le Livre du rire et de l'oubli* [ελλ. έκδ.: *Το βιβλίο του γέλιου και της λήθης*, μτφρ. Γιάννης Χάρης, Βιβλιοπωλείον της Εστίας].

ΘΕΩΝΗ ΚΟΥΦΟΝΙΚΟΛΑΚΟΥ

Ο κορωνοϊός, ο φόβος και τα παιδιά

Ο φόβος της πανδημίας γενικά

Η ανθρωπότητα έχει ξαναζήσει επιθετικές επιδημίες και πανδημίες. Αναφέροντας μόνο μερικές, από τον «Λοιμό των Αθηνών» το 430 π.Χ. περνώντας ιστορικά μέσα από την μαύρη πανώλη του 14ου αιώνα που αποδεκάτισε τον ευρωπαϊκό πληθυσμό, μέχρι την ισπανική γρίπη που μετά το πέρας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στοίχισε τη ζωή σε πενήντα εκατομμύρια ανθρώπους, η εξάπλωση μιας ασθένειας που δοκιμάζει την σωματική και ψυχική αντοχή των ανθρώπων και τις σχέσεις τους, εντασσόταν ανέκαθεν στο πλαίσιο των κινδύνων που προκαλούν έντονο και βαθύ φόβο.

Τα ίχνη αυτού του φόβου χάνονται στα βάθη του μακρινού και απώτερου παρελθόντος, καθώς οι λοιμοί και οι μεταδοτικές ασθένειες αποτελούσαν, περιοδικά εμφανιζόμενες, συλλογικές συμφορές και ακόμη κι εκείνοι που από τύχη δεν τις ζούσαν, πιθανότατα τις μάθαιναν από προφορικές και μετέπειτα γραπτές αφηγήσεις για οργισμένους θεούς και μεγάλες καταστροφές.[1]

Στο σκέλος της αναζήτησης της αιτίας (διαδικασία αναγκαία στον ανθρώπινο πολιτισμό για την αποσόβηση του τρόμου), στο έργο του Ρωμαίου ποιητή Λουκρητίου «De Rerum Natura» η πηγή των μολυσματικών ασθενειών είναι υπερφυσική και ο ίδιος εστιάζει ιδιαίτερα στην περιγραφή του ανεξέλεγκτου φόβου της μετάδοσής της μέσα στο ανθρώπινο πλήθος. «Θεϊκή» διάσταση έχει βεβαίως και η εξήγηση των μεταδοτικών ασθενειών στην Παλαιά Διαθήκη, στην οποία η πανώλη είναι η τιμωρία για τις αμαρτίες των ανθρώπων,[2] ενώ η ίδια σχέση αμαρτίας (παραβίασης θεϊκών νόμων) και επιδημίας εντοπίζεται και στην *Ιλιάδα* του Ομήρου και στον *Οιδίποδα Τύραννο* του Σοφοκλή.[3] Ειδικά η περιγραφή της πανδημίας στον πρόλογο του *Οιδίποδα*, είναι ιδιαίτερα ζοφερή και ασφυκτική καθώς «η πόλη [...] είναι πολύς καιρός που παραπαίει. Βουλιάζει μες την δίνη των αιμάτων και δεν μπορεί την κεφαλή της να σηκώσει απ' το θολό βυθό να πάρει λίγη ανάσα...» (στίχοι 25-30).

Η Θεώνη Κουφονικολάκου είναι Βοηθός Συνήγορος του Πολίτη για τα Δικαιώματα του Παιδιού.

Οι κοινωνίες διαχρονικά, σε μια προσπάθεια να ξορκίσουν αυτόν τον βαθύ φόβο, επιχείρησαν επανειλημμένα «να εξιστορήσουν, να ονομάσουν, να πουν την αρχή και άρα να εκθέσουν, να σημειώσουν, να εξηγήσουν»[4] το φαινόμενο είτε μέσω του μύθου και της αλληγορίας είτε διαμέσου της επιστήμης αργότερα.

Παρ' όλες όμως τις εκτενείς αναλύσεις σε ιστορικές πηγές και τις λογοτεχνικές και πολιτιστικές αναφορές[5] σε μελλοντικές δυστοπίες[6] ή βιοδυστοπίες,[7] οι αναφορές στα παιδιά είναι ιδιαίτερα περιορισμένες και είναι δύσκολο να εντοπίσει κανείς αποσπάσματα ή προσεγγίσεις για την δική τους πρόσληψη, τη δική τους εμπειρία μιας πανδημίας. Μία από τις λίγες εξαιρέσεις είναι το *The Last Man Alive* του A.S. Neill[8], στο οποίο περιγράφονται οι περιπέτειες μιας ομάδας παιδιών που επιβίωσαν από ένα δηλητηριώδες πράσινο σύννεφο που μετέτρεψε τους πάντες σε πέτρα. Το βιβλίο αποτελεί μία εξαιρετική προσπάθεια διαχείρισης του φόβου με εργαλείο το χιούμορ, μιλάει για παιδιά και απευθύνεται σε παιδιά, με στόχο να αποτελέσει το κάθε κεφάλαιο αντικείμενο χωριστής συζήτησης μαζί τους.

Στις μέρες μας οι πόλεις δεν βυθίζονται «στη δίνη των αιμάτων» όπως στον *Οιδίποδα*, αλλά η απόκοσμη ησυχία (ιδίως μετά και από την απαγόρευση κυκλοφορίας[9]) στους δρόμους και η συνεχής αναμετάδοση των ειδήσεων για την επέλαση του κορωνοϊού και την εκθετική αύξηση των θυμάτων του, τροφοδοτεί μία σειρά από συναισθήματα στους πολίτες με προεξέχοντα ίσως εκείνο του φόβου (ακολουθώντας αυτό το διαχρονικό μοτίβο) και του πένθους, παρελθόντος και επικείμενου.

Που βρίσκονται τα παιδιά[10] καθ' όλο αυτό το διάστημα και πως νιώθουν; Στα περισσότερα viral διαδικτυακά βίντεο διασκεδάζουν ξέφρενα στο σπίτι, μακριά από τις έννοιες του σχολείου και περνούν χρόνο με τους αγαπημένους τους γονείς. Είναι όμως έτσι τα πράγματα;

Ο φόβος και τα παιδιά

Υπάρχει μια διάχυτη κοινωνική αντίληψη, ότι η παιδική ηλικία είναι μια περίοδος αυθορμησίας, ξενοιασιάς και προστασίας από τις υποχρεώσεις του ενήλικου βίου[11] και αυτή η αναπαράσταση συνυπάρχει με εκείνη της αυξημένης ευαλωτότητας των παιδιών σε εξωτερικούς παράγοντες (εκμετάλλευση, κακοποίηση, φτώχεια κ.λπ.). Τα σκανταλιάρικα, χαρούμενα παιδιά (ιδίως μικρότερων ηλικιών) είναι παντού. Στις διαφημίσεις, στις ετικέτες εμπορικών προϊόντων και βεβαίως σε πληθώρα πολιτιστικών προϊόντων. Και πράγματι η παιδική ηλικία έχει και αυτή τη διάσταση. Αλλά έχει μόνο αυτήν;

Επιστημονικά είναι πλέον δεδομένο, ότι ανάλογα με την ηλικία του παιδιού και με την οπτική της θεωρίας υπό την οποία εξετάζουμε το ζήτημα (ψυχαναλυτική, συμπεριφορική κ.τ.λ.) ή το είδος αυτών (έμφυτοι ή επίκτητοι κ.τ.λ.), μπορεί κανείς να εντοπίσει μια σειρά φόβων τους οποίους βιώνουν κατά την ανάπτυξή τους. Για παράδειγμα, συνηθισμένοι φόβοι για τα παιδιά είναι ο φόβος του αποχωρισμού στο βρεφικό στάδιο, οι φόβοι για το σκοτάδι και για τα τέρατα στη νηπιακή ηλικία, ο φόβος για τον θάνατο των γονέων, για την κακοποίηση και για τους ξένους, ο φόβος της αποτυχίας κ.λπ.[12]

Σε αντίθεση, με την κυρίαρχη ίσως εκδοχή της «ενήλικης» αφήγησής μας, ότι περνάμε όμορφα παιδικά χρόνια και στη συνέχεια υποβαλλόμαστε στις ματαιώσεις και δυσκολίες της ενήλικης ζωής, η αναπτυξιακή διαδικασία είναι σύμφυτη με τον φόβο, τις αγωνίες και τις ματαιώσεις και αποτελεί το εκ των ων ουκ άνευ «κατώφλι» για την μετάβαση στην αυτονομία σε μεγαλύτερες ηλικίες και τελικά στην ανεξαρτησία του ενήλικου βίου. Επομένως, θα μπορούσε κανείς βάσιμα να ισχυριστεί πως υπάρχει η λειτουργική σημασία και η αξία του φόβου κατά την εξέλιξή μας.

Η παιδική ηλικία σε κάθε περίπτωση, μπορεί να έχει χαρακτηριστικά εξερεύνησης, ευχαρίστησης και παιχνιδιού, αλλά είναι και μία περίοδος μοναξιάς, φόβων και αγωνιών. Μέχρι την ενηλικίωση, προστίθενται συν τοις άλλοις, η περιπέτεια της αναζήτησης μιας ταυτότητας που θα συνοδεύει το παιδί στη ζωή και τον κόσμο, η (ενίοτε επώδυνη) διαδικασία της συμφιλίωσης με το σώμα που αλλάζει, η ανησυχία σε σχέση με την οικοδόμηση εύθραυστων αλλά πολύτιμων φιλικών σχέσεων και στις μέρες μας, η διαχείριση του άγχους λόγω της εκτεταμένης κοινωνικής έκθεσης των social media, καταστάσεις που συνδέονται ουσιωδώς και με τον φόβο.

Στις μέρες του κορωνοϊού, δεν μπορεί και δεν πρέπει κανείς να υποθέσει, ότι η περίπλοκη δυναμική της πανδημίας (αγωνία και αντικειμενικός περιορισμός των μέτρων) δεν επηρεάζει αναπόφευκτα τα παιδιά, είτε λόγω της συναισθηματικής κατάστασης των «σημαντικών άλλων»[13] της ζωής τους είτε λόγω των συνθηκών στις οποίες διαβιούν.

Κάθε αγωνία, κάθε φόβος, αλλά και όλα τα αισθήματα αμηχανίας κατά τον περιορισμό αυτό, που αισθάνονται οι γονείς ή τα πρόσωπα του οικείου περιβάλλοντος, αλλά και ο θυμός που προκύπτει ενδεχομένως από τις απαγορεύσεις, μεταβιβάζονται «χωρίς φίλτρο» στα παιδιά τα οποία καλούνται να διαχειριστούν την κρίση, δίχως σε ορισμένες περιπτώσεις (και ανάλογα με την ηλικία) να την έχουν κατανοήσει απόλυτα.

Ένα στοιχείο επίσης που διαφοροποιεί αυτήν την κρίση από όλες τις προηγούμενες σχετιζόμενες με μεταδοτικές ασθένειες και τον συνακόλουθο περιορισμό (αποκλεισμό εν προκειμένω), έχει να κάνει με την ραγδαία εξέλιξη και εξάπλωση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Στην περίπτωση του SARS (Σοβαρό Οξύ Αναπνευστικό Σύνδρομο) που εκδηλώθηκε το 2002 αλλά και του H1N1 (γρίπη των χοίρων) που εκδηλώθηκε για πρώτη φορά το 2009, ούτε τα επείγοντα μέτρα προφύλαξης ήταν τόσο δραστικά και περιοριστικά, αλλά ούτε και η χρήση των μέσων τόσο διαδεδομένη παγκοσμίως. Τόσο, στο facebook, όσο και στις άλλες ψηφιακές κοινότητες, καθ' όλο αυτό το διάστημα κυκλοφορούν βίντεο, σε πολλά από τα οποία εμφανίζονται παιδιά. Ένα απ' αυτά, δείχνει ένα παιδί μικρής ηλικίας να φωνάζει από απόσταση στη γιαγιά του να μην πεθάνει. Η εκ πρώτης (αναμφισβήτητα) συγκινητική εικόνα, προδίδει και τον ανεπεξέργαστο φόβο του παιδιού τον οποίο εκφράζει στη θέα του αγαπημένου προσώπου.

Υπάρχει δικαίωμα για προστασία από το φόβο;

Έχουν όμως τα δικαιώματα του παιδιού και οι απορρέουσες από αυτά υποχρεώσεις της Πολιτείας, σχέση με την προστασία του από το φόβο (τόσο την περίοδο της πανδημίας, όσο και μετά από αυτήν); Η Διεθνής Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού, κάνει λόγο σε αρκετά σημεία για υγιή ανάπτυξη του παιδιού (ενδεικτικά αναφορές στις ανάπτυξη του παιδιού γίνονται στα άρθρα 6, 18, 23, 27, 29, 32 κ.λπ.). Όπου γίνεται λόγος για την ανάπτυξη στη ΔΣΔΠ, ερμηνευτικά συνάγεται ότι πρόκειται για την σωματική, ηθική, πνευματική, ψυχική και κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού, ενώ όπου γίνεται λόγος για την υγεία, εννοείται τόσο η σωματική όσο και η ψυχική υγεία. Επομένως η εξασφάλιση της ψυχοσυναισθηματικής ηρεμίας των παιδιών κατά την εξέλιξή τους και η προστασία από το φόβο εμπίπτουν στα δικαιώματα της υγιούς ανάπτυξης και της ψυχικής υγείας.

Περαιτέρω, στο βαθμό, που πέραν των αναμενόμενων και ίσως αναγκαίων για την εξέλιξη «παιδικών φόβων» (αταβιστικών και άλλων), το παιδί εκτίθεται σε επιπλέον στρεσογόνες καταστάσεις γεννάται ζήτημα σε σχέση με τις επιπτώσεις που θα έχουν αυτές στην ανάπτυξή του και στην κοινωνική και συναισθηματική του αλληλεπίδραση. Το «πλεονάζον» στρες μπορεί να συνίσταται στην επίταση ενός ήδη υφιστάμενου φόβου (για παράδειγμα, του φόβου του θανάτου) ή να αποτελεί εξ ολοκλήρου έναν νέο φόβο (για παράδειγμα, το φόβο που προκύπτει από την απώλεια των κοινωνικών/φιλικών επαφών του παιδιού), ιδίως λαμβάνοντας υπόψη τη διαφορετική νοηματοδότηση και αντίληψη του χρόνου και της έννοιας της διάρκειας από τα παιδιά.

Ως εκ τούτου, η κατά το δυνατόν προστασία του παιδιού από την έκθεσή του στο φόβο, αποτελεί ερμηνευτικά πάλι, εκτός από ευθύνη των ασκούντων την γονική μέριμνα (άρθρο 1510 Αστικού Κώδικα και άρθρο 18 της ΔΣΔΠ[14]) και θεσμική ευθύνη της πολιτείας πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την κρίση της πανδημίας. Η ευθύνη αυτή μάλιστα στο επίπεδο των κρατών που έχουν υπογράψει και κυρώσει την ΔΣΔΠ, έχει τη θετική διάσταση της υποχρέωσης σε συγκεκριμένες ενέργειες εκ μέρους του κράτους (παροχής συμβουλευτικών υπηρεσιών και υπηρεσιών ψυχικής υγείας) αλλά και την αρνητική διάσταση του να αποφεύγονται οι παρεμβάσεις εκείνες που ενδέχεται να τροφοδοτήσουν επιπλέον αγωνία και φόβους σε οικογένειες και παιδιά (για παράδειγμα, εκφοβιστικές συμπεριφορές αστυνομικών οργάνων κ.ά.).

Η υφιστάμενη νομική εργαλειοθήκη είναι κατά συνέπεια ήδη πλήρης, σε ό,τι αφορά την υποχρέωση προστασίας κατά τα ανωτέρω, και δεν απαιτείται συμπλήρωση ή πολύ περισσότερο προσθήκη δικαιώματος για την προστασία από το φόβο, δεδομένου ότι αυτή η πληθωριστική προσέγγιση της θεωρητικής κατασκευής των δικαιωμάτων θα υπονόμευε την ίδια την αξία και την δύναμή της.

Τα επείγοντα μέτρα που έχουν ληφθεί το τελευταίο διάστημα (αναστολή λειτουργείας σχολείων, επιχειρήσεων, απαγόρευση κυκλοφορίας) πληρούν, κατά γενική παραδοχή τα κριτήρια της αρχής της αναλογικότητας (είναι δηλαδή, πρόσφορα, αναγκαία και σε εσωτερική αλληλουχία με τον επιδιωκόμενο σκοπό), όμως ενδεχομένως η έλλειψη ενός οργανωμένου συστήματος παροχής εξειδικευμένων συμβουλών για τα παιδιά (μη αποσπασματικών και

διάσπαρτων στο διαδίκτυο) και υπηρεσιών ψυχικής υγείας στις οικογένειες, να μην καλύπτει αποτελεσματικά τη θετική διάσταση της παραπάνω υποχρέωσης.

Συνθήκες που τροφοδοτούν επιπλέον φόβο την περίοδο της πανδημίας

Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις, στις οποίες τα παιδιά υφίστανται παραβίαση, όχι μόνο λόγω του γενικευμένου φόβου της πανδημίας, αλλά επιπρόσθετα λόγω των ειδικών συνθηκών στις οποίες εκτίθενται και οι οποίες εγκυμονούν κινδύνους για την ψυχοσυναισθηματική τους κατάσταση και εν γένει για την υγεία τους. Κάποιες από αυτές, είναι οι ακόλουθες:

Ενδοοικογενειακη βια

Η πανδημία αυτή, δεν έφερε μόνο το φόβο για τη ζωή και ανησυχία για την προστασία των αγαπημένων, αλλά και μεγάλο άγχος για την οικονομική επιβίωση πολλών οικογενειών. Έφερε ακόμη και την αναγκαστική συνθήκη του κατ' οίκον περιορισμού στα σπίτια που σε συνδυασμό με την ένταση και την προαναφερθείσα αγωνία, καθώς και με την μεγαλύτερη έκθεση των παιδιών σε δυνάμει κακοποιητικούς γονείς, σε ήδη δυσλειτουργικά περιβάλλοντα, φαίνεται ότι αύξησε σημαντικά το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας.[15] Οι υφιστάμενες δυσκολίες στον εντοπισμό, διερεύνηση και παρέμβαση από τις αρχές, σε συνδυασμό με την εγγενή δυσκολία των παιδιών να αναγνωρίσουν και αντιληφθούν ως κακοποίηση αυτό που τους συμβαίνει, λόγω της αδιαπραγμάτευτης εμπιστοσύνης και αγάπης τους προς τους γονείς, μετατρέπει την έξαρση αυτή, σε σκοτεινό αριθμό, του οποίου τις προεκτάσεις και την ένταση θα αντιληφθούμε ίσως αργότερα.

Σε πρόσφατη κοινή δήλωση[16] ηγετικών στελεχών στον τομέα της παιδικής προστασίας που δημοσίευσε ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (ΠΟΥ) επισημαίνεται, μεταξύ άλλων, ότι «.... Οι περιορισμοί στις μετακινήσεις, η απώλεια εισοδήματος, η απομόνωση, ο συνωστισμός και τα υψηλά επίπεδα άγχους και αγωνίας αυξάνουν την πιθανότητα τα παιδιά να βιώνουν ή/και να γίνονται μάρτυρες σωματικής, ψυχολογικής και σεξουαλικής βίας στο σπίτι, ιδιαίτερα εκείνα τα οποία διαβιούν σε δυσλειτουργικές οικογένειες...».

ΑΠΩΛΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΜΕ ΤΟΝ ΕΝΑΝ ΓΟΝΕΑ

Κατά το τελευταίο διάστημα της έξαρσης του ιού Covid-19, ο Συνήγορος του Πολίτη και άλλες υπηρεσίες, έλαβαν πολλές αναφορές και ερωτήματα, σχετικά με γονείς χωρισμένους όπου οι ασκούντες την επιμέλεια, παρεμποδίζουν την ήδη ρυθμισμένη επικοινωνία του παιδιού με τον άλλο γονέα, επικαλούμενοι την απαγόρευση κυκλοφορίας και τα επείγοντα μέτρα προστασίας.

Παρότι, το δικαίωμα επικοινωνίας δεν αποτελεί μόνο δικαίωμα του γονέα με τον οποίο δεν διαμένει το τέκνο (άρ.1520 ΑΚ), αλλά αποτελεί ταυτόχρονα *δικαίωμα* του παιδιού (άρθρο

9 παρ. 3 της ΔΣΔΠ[17]), αρκετοί γονείς θεώρησαν ότι για λόγους προστασίας, το παιδί θα πρέπει να μην έρχεται σε επαφή με τον άλλο γονέα.

Ιδίως όμως αυτό το διάστημα, κατά το οποίο υφίσταται γενικευμένη κοινωνική ανησυχία και έχουν ήδη επέλθει σημαντικές ανατροπές στην καθημερινότητα όλων των παιδιών (αναστολή λειτουργίας των σχολείων, επαφή και παιχνίδι με φίλους κ.λπ.), η παρεμπόδιση της επικοινωνίας με τον «άλλο» γονέα, ενδέχεται να επιτείνει ακόμη περισσότερο το συναίσθημα του φόβου και να δημιουργήσει αναστάτωση που θα επιβαρύνουν, την ψυχοσυναισθηματική τους κατάσταση.

Παιδια σε κεντρα υποδοχης και ταυτοποιησης, σε αστυνομικα κρατητηρια και σε καταστηματα κρατησης

Τα παιδιά καθ' όλο το διάστημα της κρίσης του κορωνοϊού, εξακολουθούν να συνωστίζονται σε καταυλισμούς, κρατητήρια της Αστυνομίας, σε Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης των νησιών (που έχουν προ πολλού ξεπεράσει την προβλεπόμενη χωρητικότητά τους), καθώς και στους γύρω από αυτά, μη οργανωμένους χώρους.

Εκεί ήταν ήδη (από πριν) εκτεθειμένα σε άθλιες συνθήκες διαβίωσης[18] και στην απελπισία μιας φαινομενικά απαράλλαχτης κακής καθημερινότητας, αλλά τώρα λόγω της κρίσης προστέθηκαν και άλλοι φόβοι, που σχετίζονται με την επιπλέον έκθεση σε κίνδυνο της υγείας της δικής τους και των αγαπημένων τους λόγω του ιού, σε συνδυασμό με την απουσία συστηματικής ενημέρωσης για την κρίση από προσωπικό ειδικά εκπαιδευμένο για το σκοπό αυτό.

Περαιτέρω, το προσωπικό σε όλες τις δομές μειώθηκε και περιορίστηκαν ή/και σταμάτησαν οι δραστηριότητες μη τυπικής εκπαίδευσης ή δημιουργικής απασχόλησης των παιδιών.

Επίσης, οι τοποθετήσεις σε ξενώνες και κέντρα φιλοξενίας «πάγωσαν» λόγω του κινδύνου μετάδοσης του κορωνοϊού κι έτσι το διάστημα αυτό, παρατείνεται, η αγωνία των παιδιών που βρίσκονται σε καθεστώς κράτησης και περίμεναν μέχρι πρότινος, με ανυπομονησία την μεταφορά τους.

Το Δίκτυο Ευρωπαίων Συνηγόρων του Παιδιού (ENOC) ειδικά για τα Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης, απηύθηνε έκκληση[19] για τη λήψη άμεσων μέτρων προστασίας των παιδιών, προτείνοντας την απομάκρυνση και μεταφορά τους από τα κέντρα, με στόχο την προστασία της ασφάλειας και των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους, αλλά και την αναχαίτιση της εξάπλωσης του ιού.

Ομοίως, στους αδιαμφισβήτητους κοινωνικούς και προσωπικούς φόβους των ανηλίκων που βρίσκονται σε καταστήματα κράτησης, υπόδικοι ή εκτίουν την ποινή τους, προστέθηκαν τα μέτρα για την αποφυγή μετάδοσης της πανδημίας, δυνάμει των οποίων έχασαν τα επισκεπτήρια, την (ιδιαίτερα πολύτιμη) επαφή με το σχολείο και τη συμμετοχή τους σε άλλες τυχόν δραστηριότητες (π.χ. αθλητικές). Δεδομένου ότι η πίεση αυτή των περιοριστικών μέτρων, είναι δικαιολογημένη, αλλά ασκείται σε μία συνθήκη προϋπάρχουσας ψυχικής και συναισθηματικής αναστάτωσης των παιδιών, θα πρέπει επιμελώς να παρθούν μέτρα για την άμβλυνσή της. Τα μέτρα αυτά, θα πρέπει οπωσδήποτε να συμπεριλάβουν τη συζήτηση με

τα παιδιά για την κατάσταση των ημερών και τη δυνατότητά τους να μοιραστούν την ανησυχία τους με ειδικούς.

Μία όμως ακόμη παράμετρος του προβλήματος σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις, είναι ότι δεν παρέχονται οργανωμένα, με κατάλληλο τρόπο εξηγήσεις στα παιδιά σε γλώσσα απλή και κατανοητή, αντίστοιχη της ηλικίας τους, ώστε να μετριαστεί κατά το δυνατόν η αγωνία τους.

Παιδια σε ιδρυματα

Τα παιδιά που διαμένουν σε ιδρύματα, την περίοδο της κρίσης του Covid-19 έχασαν ξαφνικά την επαφή τους με τον έξω κόσμο, λόγω της αναστολής λειτουργίας των σχολείων και της απαγόρευσης κυκλοφορίας.

Διακόπηκαν τα επισκεπτήρια και η διά ζώσης επικοινωνία ακόμη και με τις οικογένειες τους και σε ορισμένες περιπτώσεις διακόπηκε και η σχέση με τους εθελοντές, που αποτελούν ενίοτε πρόσωπα αναφοράς για τα φιλοξενούμενα παιδιά.

Στην Ελλάδα δεν υπάρχει ενιαίο θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των ιδρυματικών δομών (που διακρίνονται σε δημόσιες, εκκλησιαστικές και ιδιωτικές) και συγκροτημένος μηχανισμός εποπτείας τους. Επομένως στα ήδη υφιστάμενα σοβαρά προβλήματα, που έχουν επισημανθεί από το Συνήγορο του Πολίτη, ως προς τη φύση και τη λειτουργία των ιδρυμάτων για παιδιά,[20] που σχετίζονται με την υποστελέχωση, έλλειψη επιμόρφωσης, παραβιάσεις των δικαιωμάτων των παιδιών στην επικοινωνία με την οικογένειά τους, στην ψυχαγωγία και δημιουργική απασχόλησή τους, στην ενημέρωση και κοινωνική συμμετοχή τους, καθώς και στο καθαυτό δικαίωμα επαναξιολόγησης της τοποθέτησής τους σε τέτοιες δομές που σε πολλές περιπτώσεις κρίνονται συστημικά κακοποιητικές,[21] προστέθηκε μία κατάσταση εκτάκτου ανάγκης στην οποία υποβλήθηκαν παιδιά και προσωπικό.

Επιπλέον, δεν έχουν δοθεί κατευθυντήριες οδηγίες προς το προσωπικό των ιδρυμάτων αυτών για τον τρόπο που εξηγούμε στα παιδιά την υφιστάμενη κατάσταση και τη μέριμνα που μπορεί να επιδειχθεί (δραστηριότητες δημιουργικής απασχόλησης κ.λπ.), ώστε να διασκεδαστεί ο φόβος που δικαιολογημένα πρέπει να αισθάνονται, λόγω της απότομης μετάβασης σε αυτό το καθεστώς και της απώλειας επαφής με τον «έξω κόσμο».

Πρωτοβουλίες και παρεμβάσεις για το φόβο των ημερών

Από την πρωτόγνωρη εμπειρία των περιορισμών και του φόβου αυτής της πανδημίας, υπάρχει η δυνατότητα άντλησης κάποιων στοιχείων που ενδέχεται να φανούν στο μέλλον.

Η πρώτη παρατήρηση είναι ότι στις συλλογικές αφηγήσεις αυτών των κρίσεων θα πρέπει να ληφθεί υπόψη πολύ περισσότερο, η οπτική και τα βιώματα των ίδιων των παιδιών, τα οποία είναι κρίσιμης σημασίας για τον σχεδιασμό ενός συστήματος αποτελεσματικής προστασίας τους. Είναι ωφέλιμο και ενδιαφέρον επομένως, να καταγραφούν και να συζητηθούν τα συναισθήματά τους, οι ανάγκες τους και η γνώμη τους για όλα αυτά που συμβαίνουν. Στα

σχολεία αργότερα, οι εκπαιδευτικοί μπορούν να συζητήσουν ανοιχτά με τα παιδιά αυτήν την εμπειρία και οι μαθήτριες και μαθητές να μοιραστούν την προσωπική αφήγησή τους.

Στόχος εδώ δεν είναι η δημιουργία μιας μανιχαϊστικής αναπαράστασης στην οποία ο φόβος έχει το ρόλο του κακού. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η αταβιστική και ίσως σύμφυτη με την ανάπτυξη διάστασή του, είναι δεδομένη και η παρουσία του αναπόφευκτη σε κάποιο βαθμό. Όμως η δημιουργία επιπλέον αγωνίας, επιπρόσθετου φόβου, μπορεί να έχει αρνητικές επιπτώσεις στην ψυχοσυναισθηματική υγεία και ως εκ τούτου μέσα σε αυτήν την περιδίνηση είναι σημαντικό να ληφθεί σοβαρά υπόψη η θεσμική υποχρέωση για την προστασία των παιδιών από την παρατεταμένη αγωνία μέσω παροχής εξηγήσεων, συμβουλευτικών υπηρεσιών και εξασφάλισης της πρόσβασής τους σε κατάλληλη για την ηλικία τους ενημέρωση.

Είναι αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι υπάρχουν ήδη πριν από την κρίση, σημαντικές ελλείψεις στο σύστημα παιδικής προστασίας και ότι την περίοδο της κρίσης δεν μπορεί εκ των πραγμάτων να εφευρεθεί ή να οικοδομηθεί εξαρχής ένας μηχανισμός παροχής ολοκληρωμένης βοήθειας. Όμως ιδίως στο σκέλος παροχής συμβουλευτικών υπηρεσιών και υπηρεσιών ψυχικής υγείας, θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερο βάρος ακόμη και στην εξ αποστάσεως συνδρομή με στόχο την αποτελεσματική πλαισίωση των οικογενειών.

Καμπάνιες ευαισθητοποίησης ενάντια στη σωματική τιμωρία[22] και τις δραματικές επιπτώσεις της στον ψυχισμό και στην ανάπτυξη των παιδιών, ενδέχεται επίσης να αμβλύνουν την ένταση μιας πτυχής του φαινομένου της ενδοοικογενειακής βίας, αλλά και οι κοινωνικές υπηρεσίες θα πρέπει με σύστημα και επιμονή, λαμβάνοντας τα κατάλληλα μέτρα προστασίας, να προβούν άμεσα στη διερεύνηση των υφιστάμενων καταγγελιών και στην αξιολόγηση του βέλτιστου συμφέροντος των παιδιών.

Συνολικά βέβαια, και όχι μόνο λόγω της κρίσης του κορωνοϊού, θα πρέπει να αναθεωρηθεί και να μεταρρυθμιστεί το σύστημα υποδοχής και διαχείρισης αναγκών των παιδιών προσφυγικής και μεταναστευτικής προέλευσης, ξεκινώντας από την πλήρη κατάργηση της κράτησης/προστατευτικής φύλαξης και τροποποίηση του πλαισίου υποδοχής τους, καθώς και την ενίσχυση του συστήματος φιλοξενίας τους. Στα καταστήματα κράτησης θα πρέπει να επιδειχθεί ιδιαίτερη μέριμνα για την αποσόβηση του φόβου των κρατούμενων παιδιών, μέσω συζητήσεων με ειδικούς, και την εισαγωγή δραστηριοτήτων που θα μπορούσαν να αποτελέσουν ικανοποιητική περίσπαση αυτό το διάστημα.

Ειδικά στην περίπτωση των ιδρυμάτων, η κρίση του Covid-19 απλώς μας θυμίζει ότι αφενός δεν έχουμε προχωρήσει στην υλοποίηση μίας εθνικής στρατηγικής για την αποϊδρυματοποίηση, όπως έχει ήδη συμβεί σε άλλες χώρες, ενώ αφετέρου αποδεικνύεται εκ νέου η δυσκολία συγκροτημένης εποπτείας και περιφρούρησης των δικαιωμάτων των παιδιών εντός των δομών αυτών. Όμως και εδώ, συμβουλευτικές συνεδρίες και η παροχή ενιαίων κατευθυντήριων οδηγιών στο προσωπικό για το πως εξηγούμε την συνθήκη αυτή στα παιδιά, ενδέχεται να αμβλύνουν την συναισθηματική τους ένταση.

Τέλος, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, ότι καθ' όλο αυτό το διάστημα επικοινωνιακά προβάλλεται η κρίση και ως μια (κάποια) ευκαιρία, προκειμένου να ενισχυθούν ακόμη περισσότερο

οι διαπροσωπικές σχέσεις και η επαφή των γονιών με τα παιδιά και να απολαύσουν τα μέλη της οικογένειας το χρόνο στο σπίτι.

Η τέχνη αυτή της ευχαρίστησης βρίσκει τη θέση της και σε μία αλληγορικής έμπνευσης προσέγγιση του Erich Fromm, που επισημαίνει ότι τα παιδιά έχουν δύο θεμελιώδεις ανάγκες, που «οφείλουν» να καλύψουν οι γονείς. Το γάλα και το μέλι.[23] Το γάλα, τρόπον τινά συμβολίζει όλες τις ανάγκες της φυσικής ανάπτυξης. Το μέλι από την άλλη, συνδέεται με την χαρά, με την απόλαυση, με την τέχνη της ευχαρίστησης.

Όμως σύμφωνα με τον Fromm, οι περισσότεροι γονείς είναι σε θέση να προσφέρουν το γάλα, αλλά ελάχιστοι είναι σε θέση να προσφέρουν και το μέλι. Τούτου λεχθέντος, για να απολαύσουν τα παιδιά το χρόνο τους στο σπίτι θα πρέπει οι γονείς πρώτοι να απολαμβάνουν το χρόνο τους στο σπίτι. Και αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι θα πρέπει να λάβουν την κατάλληλη υποστήριξη ώστε να ανακουφιστούν από τις ανασφάλειες και τους δικούς τους φόβους αυτής της περιόδου (αλλά και της προηγούμενης), ώστε να είναι απερίσπαστα παρόντες και διαθέσιμοι προς τα παιδιά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Watts S.J.(1997). *Epidemics and history: disease, power, and imperialism*. Λονδίνο: Yale University Press.

2. Ενδεικτικά, τέτοιου είδους αναφορές στην Παλαιά Διαθήκη Έξοδος 9:14, Ψαλμοί 89:23, Ησαΐας 9:13.

3. Riva, M.A., Benedetti, M., Cesana, G.(2014). «Pandemic Fear and Literature: Observations form Jack London's The Scarlet Plague». *Emerg Infect Dis*, Oct, 20(10): 1753–1757.

4. Χορκχάϊμερ, Μ., Αντόρνο, Τ. (1996). *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*. Αθήνα: Νήσος.

5. Για τον πολιτισμικό φόβο της πανδημίας έτσι όπως έχει αποτυπωθεί στην επιστημονική φαντασία τόσο του 20ού, όσο και του 21ου αιώνα, αλλά και σε μια σειρά δημοφιλών επιστημονικών βιβλίων «σκοτεινής βιολογίας» Τριαντάφυλλος, Σ. (2020). «Περιμένοντας την αποκάλυψη: Βιοδυστοπία και Πανδημία». *Επίκαιρα*. Τεύχος 11. Διαθέσιμο και εδώ https://marginalia.gr/arthro/perimenontas-tin-apokalypsi-viodystopia-kai-pandimia/.

6. Εντελώς ενδεικτικά, σημαντικά λογοτεχνικά έργα για την πανδημία: London J. (2010). *The scarlet plague*. Λονδίνο: Bibliolis· Shelley, Mary. (1998). *The Last Man*. Ed. Morton D. Paley. Οξφόρδη: Oxford Paperbacks.

7. Aline Ferreira (2013). «Biodystopias Matter: Signposts of Future Evolution», in *Dystopia(n) Matters: On the Page, on Screen, on Stage* (ed.) Vieira Fátima, σσ. 48-51.

8. Ο A.S. Neill είναι ιδιαίτερα γνωστός και ως ιδρυτής και διευθυντής του σχολείου Summerhill το οποίο δημιουργήθηκε το 1921, αλλά συνεχίζει να ασκεί επιρροή λόγω του προοδευτικού δημοκρατικού μοντέλου λειτουργίας του.

9. Στην Ελλάδα, στο πλαίσιο λήψης κατεπειγόντων μέτρων για την αντιμετώπιση των συνεπειών και του κινδύνου διασποράς του κορωνοϊού δημοσιεύτηκε η Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου της 20-3-2020 με την οποία επιβλήθηκε το μέτρο της απαγόρευσης κυκλοφορίας πολιτών στην Επικράτεια.

10. Παιδί, σύμφωνα με το πρώτο άρθρο της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού, όπως κυρώθηκε από το ν.2101/92 είναι «...κάθε ανθρώπινο ον μικρότερο των δεκαοκτώ ετών, εκτός εάν η ενηλικίωση επέρχεται νωρίτερα, σύμφωνα με την ισχύουσα για το παιδί νομοθεσία».

11. Αυτό το διαπιστώνουμε ιδιαίτερα όταν στο πλαίσιο του προαγωγικού ρόλου της Ανεξάρτητης Αρχής του Συνηγόρου του Πολίτη, επισκεπτόμαστε σχολεία και συνομιλούμε με τα παιδιά για τα δικαιώματά τους και για το ποιες συμπεριφορές συνιστούν παραβίασή τους. Όταν οι μαθήτριες και οι μαθητές ερωτώνται εισαγωγικά τι σημαίνει παιδική ηλικία, απαντούν «χαρά, ξενοιασιά, παιχνίδι, κ.λπ.» και στη όταν στη συνέχεια ερωτώνται αν πράγματι έτσι βιώνουν την πραγματικότητα τα ίδια τα παιδιά απαντούν συχνά μονολεκτικά με ένα «όχι».

12. Brazelton, T. (1998). *Τα αναπτυξιακά προβλήματα του βρέφους και του νηπίου και η ιατροψυχολογική αντιμετώπισή τους*. Αθήνα. Ελληνικά Γράμματα.

13. Για τον ορισμό των «σημαντικών άλλων» βλ. και Anon. «Significant other». *The Free Dictionary*. Farlex Inc. Retrieved 25 January2010.

14. Το άρθρο 1510 ΑΚ ορίζει ότι «Η μέριμνα για το ανήλικο τέκνο είναι καθήκον και δικαίωμα των γονέων (γονική μέριμνα), οι όποιοι την ασκούν από κοινού. Η γονική μέριμνα περιλαμβάνει την επιμέλεια του προσώπου, τη διοίκηση της περιουσίας και την εκπροσώπηση του τέκνου σε κάθε υπόθεση ή δικαιοπραξία ή δίκη, που αφορούν το πρόσωπο ή την περιουσία του.

Σε περίπτωση όπου η γονική μέριμνα παύει λόγω θανάτου, κήρυξης σε αφάνεια ή έκπτωσης του ενός γονέα, η γονική μέριμνα ανήκει αποκλειστικά στον άλλο.

Αν ο ένας από τους γονείς αδυνατεί να ασκήσει τη γονική μέριμνα για πραγματικούς λόγους ή γιατί είναι ανίκανος ή περιορισμένα ικανός για δικαιοπραξία, την ασκεί μόνος ο άλλος γονέας. Η επιμέλεια όμως του προσώπου του τέκνου ασκείται και από τον ανήλικο γονέα.»

Και το άρθρο 18 της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού, όπως κυρώθηκε με το ν.2101/92 ορίζει ότι «1. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια για την εξασφάλιση της αναγνώρισης της αρχής, σύμφωνα με την οποία και οι δύο γονείς είναι από κοινού υπεύθυνοι για την ανατροφή του παιδιού και την ανάπτυξή του. Η ευθύνη για την ανατροφή του παιδιού και για την ανάπτυξή του ανήκει κατά κύριο λόγο στους γονείς ή, κατά περίπτωση, στους νόμιμους εκπροσώπους του. Το συμφέρον του παιδιού πρέπει να αποτελεί τη βασική τους μέριμνα. 2. Για την εγγύηση και την προώθηση των δικαιωμάτων που εκφράζονται στην παρούσα Σύμβαση, τα Συμβαλλόμενα Κράτη παρέχουν την κατάλληλη βοήθεια στους γονείς και στους νόμιμους εκπροσώπους του παιδιού, κατά την εκτέλεση των καθηκόντων τους για την ανατροφή του παιδιού, και εξασφαλίζουν τη δημιουργία οργανισμών, ιδρυμάτων και υπηρεσιών επιφορτισμένων να μεριμνούν για την ευημερία των παιδιών. 3. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη λαμβάνουν όλα τα κατάλληλα μέτρα προκειμένου να εξασφαλίσουν στα παιδιά των οποίων οι γονείς εργάζονται το δικαίωμα να επωφελούνται από τις υπηρεσίες και τα ιδρύματα φύλαξης παιδιών, εφόσον τα παιδιά πληρούν τους απαιτούμενους όρους.

15. Αναλυτικά για το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας σε βάρος παιδιών, την περίοδο της κρίσης του κορωνοϊού και τις συστημικές δυσκολίες βλ άρθρο μου εδώ https://www.enainstitute.org/wp-content/uploads/2020/04/ΤΟ-%CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%92%CE%9B%CE%97%CE%9C%CE%91-%CE%A4%CE%97%CE%A3-%CE%95%CE%9D%CE%94%CE%9F%CE%9F%CE%99%CE%9A%CE%9F%CE%93%CE%95%CE%9D%CE%95%CE%99%CE%91%CE%9A%CE%97%CE%A3-%CE%92%CE%99%CE%91%CE%A3_FINAL_15042020-1.pdf

16. Διαθέσιμη και εδώ https://www.who.int/news-room/detail/08-04-2020-joint-leader-s-statement—violence-against-children-a-hidden-crisis-of-the-covid-19-pandemic

17. Το άρθρο 9 παρ. 3 της ΔΣΔΠ ορίζει ότι «Τα Συμβαλλόμενα Κράτη σέβονται το δικαίωμα του παιδιού που ζει χωριστά από τους δύο γονείς του ή από τον έναν από αυτούς να διατηρεί κανονικά προσωπικές σχέσεις και να έχει άμεση επαφή με τους δύο γονείς του, εκτός εάν αυτό είναι αντίθετο με το συμφέρον του παιδιού».

18. Αναλυτικά για τα δικαιώματα των παιδιών που μετακινούνται βλ. και τη σχετική έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη και της UNICEF για το έτος 2018. Διαθέσιμη και εδώ https://www.synigoros.gr/resources/docs/ee2018-kdp-dikaiom-paid-pou-metakin.pdf.

19. Διαθέσιμη εδώ https://enoc.eu/?p=3283.

20. Όπως προκύπτει και από την ειδική έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη με θέμα τα Δικαιώματα των Παιδιών που ζουν σε Ιδρύματα, που δημοσιεύθηκε το 2015 Διαθέσιμη εδώ https://www.synigoros.gr/resources/docs/575568.pdf. Αντίστοιχες παρατηρήσεις, προκύπτουν και από την υπό δημοσίευση ειδική έκθεση του Συνηγόρου για την προστασία ευάλωτων παιδιών και οικογενειών και τη μεταφορά της φροντίδας από το ίδρυμα στην κοινότητα.

21. R. Johnson, K. D. Browne and C. E. Hamilton-Giachritsis. (2006). Young children in institutional care at risk of harm: *Trauma Violence and Abuse*, 7(1): 1–26

22. Ως σωματική τιμωρία ορίζεται η πράξη επιβολής πόνου ή σωματικής δυσφορίας σε ανήλικο, με σκοπό τον σωφρονισμό ή τον έλεγχο της συμπεριφοράς του. Ο νόμος 3500/06 για την ενδοοικογενειακή βία, απαγορεύει την άσκηση σωματικής βίας σε βάρος ανηλίκου ως μέσο σωφρονισμού στο πλαίσιο της ανατροφής του, με τη ρητή διευκρίνιση - στην αιτιολογική έκθεση- ότι η σωματική τιμωρία δεν περιλαμβάνεται στα επιτρεπτά μέτρα σωφρονισμού και ότι η χρήση της επισύρει για τους γονείς τις συνέπειες της κακής άσκησης της γονικής μέριμνας.

23. Fromm, E. (1956). *The Art of Loving*. Νέα Υόρκη: Harper & Row.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΟΡΩΝΑΙΟΥ

Η πανδημία του 21ου αιώνα και το άδοξο τέλος της γενιάς των baby boomers

Η λεγόμενη γενιά των baby boomers είναι η κοινωνικο-δημογραφική ομάδα των ατόμων που γεννήθηκαν ανάμεσα στο 1946 και το 1964 (για ορισμένους το όριο φτάνει μέχρι το 1970). Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της ηλικιακής ομάδας είναι πως ήταν η πρώτη γενιά που έζησε τις ευτυχείς συνέπειες της οικονομικής αφθονίας που ακολούθησε τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Πολλές από αυτές τις συνέπειες είχαν άμεση σχέση με την εμφάνιση και την έλξη του ελεύθερου χρόνου στις αναπτυγμένες δυτικές κοινωνίες. Οι boomers ήταν η γενιά που απόλαυσε, περισσότερο από κάθε άλλη στη μακρά διάρκεια της ιστορίας, τις ηδονιστικές δραστηριότητες ενός χρόνου απελευθερωμένου από την εργασία, προσδιόρισε και αποθέωσε τις καταναλωτικές συμπεριφορές, (κατηγορήθηκε, μάλιστα, αργότερα για υπερκαταναλωτισμό), πρωτοστάτησε και συμμετείχε σε ποικίλα κοινωνικά κινήματα ανάλογα με τις ιστορικές συγκυρίες (αντιπολεμικά, αντιδικτατορικά, νεολαιίστικα, φεμινιστικά, οικολογικά, κ.ά.). Ήταν η γενιά που δημιούργησε την αναπαράσταση των μεσήλικων και ηλικιωμένων, οι οποίοι με τη συνδρομή των ιατρικών, επιστημονικών και τεχνολογικών επιτευγμάτων, κατάφεραν να νικήσουν το χρόνο, βίωσαν την επιμήκυνση του ορίου ηλικίας και την αναζήτηση της αιώνιας νεότητας. Ήταν η γενιά που αποτέλεσε ιδιαίτερο αντικείμενο έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες και δημιούργησε νέους ακαδημαϊκούς κλάδους, όπως η «γεροντολογία», η «γηριατρική», η «εργοθεραπεία». Συγχρόνως συνέβαλε τα μέγιστα στην ανάπτυξη ενός τεράστιου μηχανισμού προσφοράς υπηρεσιών και φροντίδας ανθρώπου προς άνθρωπο. Δεν είναι τυχαίο πως οι Βρετανοί baby boomers κατείχαν το 2004 το 80% του πλούτου, το 80% των πολυτελών αυτοκινήτων, ενώ ήταν χρήστες του 80% των εισιτηρίων για κρουαζιέρες και του 50% των προϊόντων αισθητικής για το σώμα και το πρόσωπο. Θα μπορούσε κανείς να πει συνοπτικά και σχηματικά πως ένα μεγάλο τμήμα αυτής της γενιάς αποτέλεσε αυτό που ονομάζουμε «μεσαία στρώματα».

Η Αλεξάνδρα Κορωναίου είναι καθηγήτρια Κοινωνιολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Κοσμήτορας Σχολής Κοινωνικών Επιστημών.

Τα άτομα αυτής της ομάδας ανέτρεψαν την παραδοσιακή εικόνα των παππούδων και των γιαγιάδων που δεν είχαν άλλο μέλημα από την ανατροφή και την φροντίδα των παιδιών των παιδιών τους. Διεκδικώντας όλο και πιο φανερά και απενοχοποιημένα το δικαίωμα στην ευζωία, στην αυτονομία και στην αιώνια νεότητα, κατέκτησαν, ως απόμαχοι της εργασίας σε σχετικά νέα ηλικία (60-65 ετών) το δικαίωμα στη συνταξιοδότηση και στο κράτος πρόνοιας. Γύρω από αυτό, άλλωστε, λειτούργησε ένας πολυδαίδαλος οικονομικός μηχανισμός με την εμφάνιση νέων επαγγελμάτων, κυρίως, στους τομείς της σωματικής και ψυχολογικής φροντίδας. Πολυδύναμα κέντρα σωματικής ενδυνάμωσης και ψυχολογικής ευεξίας, ινστιτούτα ομορφιάς, διατροφολογία και γυμναστική, διακοπές και οργανωμένος μαζικός τουρισμός, χρήση των νέων τεχνολογιών επικοινωνίας, σεξουαλική ζωή και δικαίωμα στην ερωτική απόλαυση ως τα βαθιά γεράματα. Η μοναξιά έπαψε να είναι αναγκαστική και μοιραία συνέπεια της φθοράς του χρόνου και της απώλειας αγαπημένων προσώπων και έγινε, για μια μεγάλη μερίδα αυτού του πληθυσμού, επιλογή ελευθερίας και ανεξαρτησίας. Συγχρόνως η περιορισμένη οικογένεια απελευθερώθηκε από το βαρύ καθήκον, το «χρέος» της φροντίδας των παππούδων και των γιαγιάδων. Ακόμη κι εκείνοι που αντιμετώπιζαν προβλήματα υγείας –η αντιμετώπιση της άνοιας και της νόσου Αλτσχάιμερ είναι χαρακτηριστική ακόμη και στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία– αφέθηκαν στις προσεκτικές και εξειδικευμένες γνώσεις των κατάλληλων ιδρυμάτων και στις στοργικές φροντίδες των επαγγελματιών (κατ' οίκον βοήθεια) της «τρίτης ηλικίας» ή στη γενικευμένη πλέον συνδρομή των αλλοδαπών γυναικών που, παρά τις αντιστάσεις, κέρδισαν την εμπιστοσύνη του οικογενειακού περιβάλλοντος.

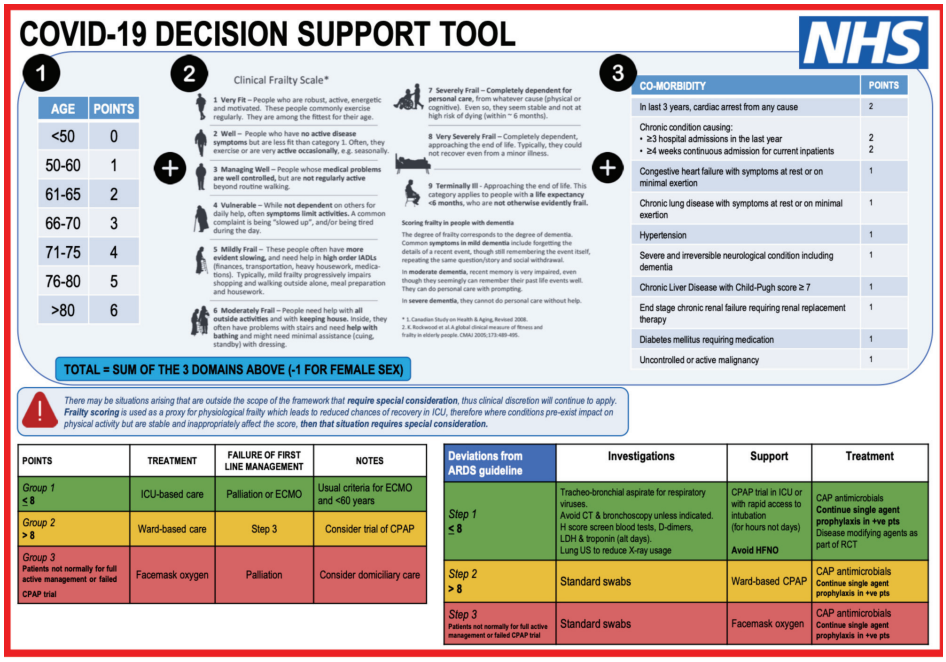
Έτσι, παρά το γεγονός ότι η λεγόμενη «τρίτη ηλικία» δεν αποτέλεσε ποτέ μια ομογενοποιημένη κοινωνική κατηγορία, αφού στο εσωτερικό της περιλάμβανε πολλές και διαφορετικές ανισότητες (οικονομικές, κοινωνικές, μορφωτικές, κ.ά.), η ομάδα αυτή είχε κερδίσει το δικαίωμα στην ατομικότητα, το σεβασμό και την αυτοδιάθεση. Η χρονικότητα «ζω και πεθαίνω» μετατράπηκε σε «ζω στο σχολείο και στην εργασία, γερνάω περισσότερο ή λιγότερο καλά στον ελεύθερο χρόνο μου, πεθαίνω όλο και πιο αργά». Σε συλλογικό επίπεδο, η εικόνα του θανάτου «μετατέθηκε» σε ένα όλο και πιο απόμακρο αύριο και η εικόνα της νεότητας έγινε κυρίαρχη αναπαράσταση της εποχής της ανάδυσης της αξίας του ατόμου, είτε με τη μορφή της ατομικότητας είτε με τη μορφή του ατομικισμού.

Από τους baby boomers στη μοριοδότηση του τέλους

Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008 ανατρέπει σε μεγάλο βαθμό την προηγούμενη κατάσταση πραγμάτων. Τα αυστηρά μέτρα λιτότητας πλήττουν, πρωτίστως, τις νεότερες γενιές με εξευτελιστικούς μισθούς, ανεργία, επισφαλείς θέσεις εργασίας, διαρροή από το εκπαιδευτικό σύστημα, κ.λπ. Τώρα οι έως χθες «προνομιούχοι» εργαζόμενοι γίνονται ένα αβάστακτο βάρος για τα συνταξιοδοτικά και προνοιακά συστήματα τα οποία αγγίζουν τα όριά τους απειλούμενα με ολική κατάρρευση. Η μείωση ή/και κατάργηση των συντάξεων αποτελεί πλέον αντικείμενο έντονης αντιπαράθεσης σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, ενώ όλο και περισσότεροι συνταξιούχοι κατρακυλούν στην οικονομική και ψυχολογική εξάρτηση και στην

απομόνωση. Ο ατομικισμός των προηγούμενων ετών γίνεται θηλιά στο λαιμό των ηλικιωμένων, καθώς οι αλλεπάλληλες ρήξεις των κοινωνικών δεσμών βυθίζουν την κοινωνία στην απόγνωση.

Σε αυτό το πλαίσιο, η πανδημία που ενσκήπτει σε ανύποπτο χρόνο φαίνεται να έχει ως πρώτα θύματα τους λεγόμενους πια, χωρίς περιστροφές, «ηλικιωμένους». Μια κλίμακα μέτρησης η οποία δημοσιεύεται στις 14/4/2020 στους *Financial Times* δείχνει την ποσοτικοποίηση της ασθένειας του Covid-19 και την «κωδικοποίηση» της πορείας ατόμων και ομάδων προς τη ζωή ή το θάνατο.

COVID-19 DECISION SUPPORT TOOL

NHS

1

AGE	POINTS
<50	0
50-60	1
61-65	2
66-70	3
71-75	4
76-80	5
>80	6

2

Clinical Frailty Scale*

1 **Very Fit** – People who are robust, active, energetic and motivated. These people commonly exercise regularly. They are among the fittest for their age.

2 **Well** – People who have **no active disease symptoms** but are less fit than category 1. Often, they exercise or are very **active occasionally**, e.g. seasonally.

3 **Managing Well** – People whose **medical problems are well controlled,** but are **not regularly active** beyond routine walking.

4 **Vulnerable** – While **not dependent** on others for daily help, often **symptoms limit activities.** A common complaint is being "slowed up", and/or being tired during the day.

5 **Mildly Frail** – These people often have **more evident slowing,** and need help in **high order IADLs** (finances, transportation, heavy housework, medications). Typically, mild frailty progressively impairs shopping and walking outside alone, meal preparation and housework.

6 **Moderately Frail** – People need help with **all outside activities** and with **keeping house.** Inside, they often have problems with stairs and need **help with bathing** and might need minimal assistance (cuing, standby) with dressing.

7 **Severely Frail – Completely dependent for personal care,** from whatever cause (physical or cognitive). Even so, they seem stable and not at high risk of dying (within ~ 6 months).

8 **Very Severely Frail** – Completely dependent, approaching the end of life. Typically, they could not recover even from a minor illness.

9 **Terminally Ill** - Approaching the end of life. This category applies to people with a **life expectancy <6 months,** who are **not otherwise evidently frail.**

Scoring frailty in people with dementia

The degree of frailty corresponds to the degree of dementia. Common **symptoms in mild dementia** include forgetting the details of a recent event, though still remembering the event itself, repeating the same question/story and social withdrawal.

In **moderate dementia,** recent memory is very impaired, even though they seemingly can remember their past life events well. They can do personal care with prompting.

In **severe dementia,** they cannot do personal care without help.

* 1. Canadian Study on Health & Aging, Revised 2008.
2. K. Rockwood et al. A global clinical measure of fitness and frailty in elderly people. CMAJ 2005;173:489-495.

3

CO-MORBIDITY	POINTS
In last 3 years, cardiac arrest from any cause	2
Chronic condition causing: • ≥3 hospital admissions in the last year • ≥4 weeks continuous admission for current inpatients	2 2
Congestive heart failure with symptoms at rest or on minimal exertion	1
Chronic lung disease with symptoms at rest or on minimal exertion	1
Hypertension	1
Severe and irreversible neurological condition including dementia	1
Chronic Liver Disease with Child-Pugh score ≥ 7	1
End stage chronic renal failure requiring renal replacement therapy	1
Diabetes mellitus requiring medication	1
Uncontrolled or active malignancy	1

TOTAL = SUM OF THE 3 DOMAINS ABOVE (-1 FOR FEMALE SEX)

*There may be situations arising that are outside the scope of the framework that **require special consideration**, thus clinical discretion will continue to apply. **Frailty scoring** is used as a proxy for physiological frailty which leads to reduced chances of recovery in ICU, therefore where conditions pre-exist impact on physical activity but are stable and inappropriately affect the score, **then that situation requires special consideration.***

POINTS	TREATMENT	FAILURE OF FIRST LINE MANAGEMENT	NOTES
Group 1 ≤ 8	ICU-based care	Palliation or ECMO	Usual criteria for ECMO and <60 years
Group 2 > 8	Ward-based care	Step 3	Consider trial of CPAP
Group 3 Patients not normally for full active management or failed CPAP trial	Facemask oxygen	Palliation	Consider domiciliary care

Deviations from ARDS guideline	Investigations	Support	Treatment
Step 1 ≤ 8	Tracheo-bronchial aspirate for respiratory viruses. Avoid CT & bronchoscopy unless indicated. H score screen blood tests, D-dimers, LDH & troponin (alt days). Lung US to reduce X-ray usage	CPAP trial in ICU or with rapid access to intubation (for hours not days) **Avoid HFNO**	CAP antimicrobials **Continue single agent prophylaxis in +ve pts** Disease modifying agents as part of RCT
Step 2 > 8	Standard swabs	Ward-based CPAP	CAP antimicrobials **Continue single agent prophylaxis in +ve pts**
Step 3 Patients not normally for full active management or failed CPAP trial	Standard swabs	Facemask oxygen	CAP antimicrobials **Continue single agent prophylaxis in +ve pts**

A chart circulated to clinicians codifies the process for the life-and-death choices that doctors will make in the coming weeks ©
Financial Times
Peter Foster in Brighton, Bethan Staton and Naomi Rovnick in London APRIL 14 2020

Το «εργαλείο» του Covid-19 φτάνει στα χέρια των γιατρών του βρετανικού συστήματος υγείας ως «κώδικας φροντίδας» προκαλώντας αντιδράσεις, οι οποίες καταλήγουν στο δικαίωμα των γιατρών να μπορούν να αποφασίζουν ανεξάρτητα από τον κώδικα. Ωστόσο, η ζωή και ο θάνατος γίνονται γράφημα σε έναν πίνακα με μόρια και καλύτερα ή χειρότερα «σκορ».

Ο κώδικας ζωής ή μάλλον θανάτου συντάσσεται με βάση τρία κριτήρια. Το πρώτο είναι η ηλικία και τα άλλα δύο η ευπάθεια και οι «άλλες συνθήκες» (πρόκειται γι' αυτό που εδώ ονο-

μάζουμε «υποκείμενα νοσήματα»). Αν παρατηρήσουμε τον πίνακα διαπιστώνουμε πως οι ασθενείς που συγκεντρώνουν πάνω από 8 μόρια δεν δικαιούνται αυξημένης φροντίδας, δηλαδή, εισαγωγής σε μονάδες εντατικής θεραπείας. Οι άνω των 70 ετών, οι οποίοι «κερδίζουν» τέσσερα μόρια λόγω ηλικίας στα οποία θα μπορούσαν να προστεθούν άλλα τρία από τα υπόλοιπα κριτήρια κατατάσσονται στο όριο και παραμένουν σε κοινούς θαλάμους νοσηλείας.

Όσο κι αν το γράφημα μοιάζει εξωφρενικό και προκλητικό δεν παύει να αντικατοπτρίζει μια αλήθεια. Την αδυναμία στην οποία οδήγησαν τα δημόσια συστήματα υγείας οι μακρόχρονες πολιτικές λιτότητας του παγκόσμιου νεοφιλελεύθερου συστήματος. Η οικονομία στρέφεται πλέον ανοιχτά εναντίον της κοινωνίας. Οι «ηλικιωμένοι», οι «παππούδες και οι γιαγιάδες» φέρνουν πλέον δάκρυα στα μάτια, όχι γιατί έζησαν και ήρθε η ώρα του απευκταίου και αναπόφευκτου τέλους. Αλλά, επειδή η εποχή της βιο-εξουσίας, όπως έγραφε ο Μισέλ Φουκώ,[1] έφτασε στο ανώτατο στάδιο της εξέλιξής της που δεν είναι άλλο από τον απόλυτο έλεγχο της τεχνολογίας πάνω στη ζωή, δηλαδή, στο θάνατο.

Οι κοινωνίες μας που χτυπήθηκαν θανάσιμα στο ναρκισσισμό τους από τον ιό δεν χειροκροτούν πλέον τον ηλικιωμένο που κάνει τζόκινγκ στην παραλία. Χειροκροτούν τον ηλικιωμένο που, με τη βούλησή του, προσφέρει τον αναπνευστήρα του σε κάποιο νεότερο άνθρωπο. Επιβεβαιώνεται, έτσι, αυτό που υποστήριζε ο Πιέρ Μπουρντιέ: «το όριο ανάμεσα στα γηρατειά και στη νεότητα είναι διακύβευμα εξουσίας, αφού η ηλικία είναι ένα κοινωνικά κατασκευασμένο και διαχειρίσιμο γεγονός».[2]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Foucault, M. (1976). *Droit de mort et pouvoir sur la vie. La volonté de savoir*. Gallimard, σ. 179.
2. Bourdieu, P. (1986). *Questions de Sociologie.* Ed. de Minuit. σ. 143

Ζοζέ Σαραμάνγκο

Περί τυφλότητας

Την λύση την κατέβασε το κεφάλι του ίδιου του υπουργού. Ήταν, απ' όποια πλευρά κι αν το εξέταζε κανείς, μια ιδέα ευτυχής, αν όχι τέλεια, αφενός όσον αφορούσε αυστηρά στα ζητήματα της υγιεινής του προβλήματος, αφετέρου στις κοινωνικές επιπτώσεις και τα πολιτικά παρεπόμενά τους. Μέχρι να προσδιοριστούν οι λόγοι, ή, για να χρησιμοποιήσουμε την κατάλληλη γλώσσα, η αιτιολογία της λευκής πληγής, όπως θα αποκαλούνταν στο εξής χάρη, στην έμπνευση κάποιου ευφάνταστου καλαμαρά, η κακόηχη τυφλότητα, μέχρι να βρεθεί η αγωγή και η θεραπεία της, κι ίσως ακόμα ένα εμβόλιο που να προλαμβάνει την εμφάνιση μελλοντικών περιστατικών, όλοι όσοι είχαν τυφλωθεί, και ακόμα τα άτομα που βρίσκονται σε φυσική επαφή ή άμεση σχέση, θα περισυλλέγονταν και θα απομονώνονταν, ούτως ώστε να αποφευχθεί η περαιτέρω μετάδοση, η οποία, αν πραγματοποιούνταν, θα πολλαπλασιαζόταν λίγο ως πολύ σύμφωνα με αυτό που μαθηματικά συνηθίζουμε να ονομάζουμε γεωμετρική πρόοδο ... Για να το κάνουμε λιανά σε όλο τον κόσμο, επρόκειτο να βάλουν σε καραντίνα όλον εκείνο τον κόσμο, σύμφωνα με την αρχαία πρακτική που κληρονομήσαμε από τους καιρούς της χολέρας και του κίτρινου πυρετού, όταν τα μολυσμένα ή απλώς εκτεθειμένα στη μόλυνση πλεούμενα ήταν υποχρεωμένα να παραμείνουν σε απομόνωση για σαράντα ημέρες, και βλέπουμε. Αυτές ακριβώς οι λέξεις, Και βλέπουμε, σαφείς από άποψη ύφους, αλλά σιβυλλικές μιας και σταμάτησαν εκεί, ειπώθηκαν από τον υπουργό, που λίγο αργότερα συγκεκριμενοποίησε την σκέψη του, Θέλω να πω ότι μπορεί να είναι σαράντα ημέρες αλλά μπορεί να είναι και σαράντα εβδομάδες, ή σαράντα μήνες, ή σαράντα χρόνια, αυτό που έχει σημασία είναι να μην βγουν από εκεί. Το μόνο που μένει τώρα είναι να αποφασίσουμε πού θα τους βάλουμε, είπε ο Πρόεδρος του Συμβουλίου Λογιστικής και Ασφάλειας ... έχουμε ένα φρενοκομείο που εκκενώθηκε προς αξιοποίηση, κάτι στρατιωτικές εγκαταστάσεις που δεν χρησιμοποιούνται πια λόγω της πρόσφατης αναδιοργάνωσης του στρατεύματος, μια βιομηχανική έκθεση σε προχωρημένο στάδιο κατασκευής, και υπάρχει ακόμα, αυτό δεν κατάφε-

Ζοζέ Σαραμάγκο, *Περί τυφλότητας* (1995), μετ. Αθηνά Ψύλλια, Καστανιώτης, 2010.

ραν να μου το εξηγήσουν, ένα σούπερ μάρκετ που κήρυξε πτώχευση... Το στρατόπεδο είναι αυτό που προσφέρει τις καλύτερες συνθήκες ασφαλείας, Βέβαια. Έχει ωστόσο ένα μειονέκτημα, είναι υπερβολικά μεγάλο και αυτό κάνει δύσκολή και δαπανηρή τη φύλαξη των τροφίμων. Κατάλαβα. Όσο για το σούπερ μάρκετ, θα συνυπολογίσουμε, πιθανότητα, διάφορα δικαστικά κωλύματα και νομικά ζητήματα. Και η έκθεση. Την έκθεση, κ. Υπουργέ, θα έλεγα καλύτερα να μην την σκεφτούμε καν, Γιατί, δεν θα άρεσε κάτι τέτοιο στη βιομηχανία, έχουν επενδυθεί εκεί εκατομμύρια. Σε αυτή την περίπτωση μας μένει το φρενοκομείο.

Η επιτροπή ενήργησε γρήγορα και αποτελεσματικά. ... Οι πρώτοι που μεταφέρθηκαν στο φρενοκομείο ήταν ο τυφλός οφθαλμίατρος και η γυναίκα του. Εκεί υπήρχε στρατιωτική περίπολος. Η πύλη άνοιξε ίσα για να περάσουν κι αμέσως έκλεισε. Ένα χοντρό σκοινί που χρησίμευε για κουπαστή , οδηγούσε από την πύλη στην κεντρική θύρα του κτηρίου.... Καθώς έσερνε τη βαλίτσα, η γυναίκα ταυτόχρονα οδηγούσε τον άντρα της στο θάλαμο που βρισκόταν πλησιέστερα στην είσοδο. Ήταν ένας μακρόστενος θάλαμος , σαν τους παλιούς νοσοκομειακούς με δυο σειρές κρεβάτια που είχαν βαφτεί γκρίζα, η μπογιά τους όμως είχε προ πολλού αρχίσει να ξεφτίζει. Τα στρώματα, τα σεντόνια και τα σκεπάσματα ήταν όλα στο ίδιο χρώμα ... Υπήρχαν κι άλλοι θάλαμοι, ακάθαρτα αποχωρητήρια, μια κουζίνα που ακόμα διατηρούσε τη μυρωδιά κακού φαγητού, μια μεγάλη τραπεζαρία με τσίγκινη επικάλυψη στα τραπέζια ... Πίσω από το κτήριο υπήρχε μια εγκαταλειμμένη περίβολος με δένδρα απεριποίητα που έδιναν την εντύπωση πως είχαν γδαρθεί. Παντού τριγύρω υπήρχαν σκουπίδια. Τον ρώτησε, Μπορείς να φανταστείς που μας έφεραν, ¨όχι, κι εκείνη ήταν έτοιμη να προσθέσει, Σ' ένα φρενοκομείο, εκείνος όμως την πρόλαβε. Δεν είσαι τυφλή, δεν δέχομαι να μείνεις εδώ, Ναι δίκαιο έχεις δεν είμαι τυφλή, Θα τους ζητήσω να σε πάνε στο σπίτι, θα τους πω πώς τους γέλασες για να μείνεις μαζί μου. Μην κάνεις τα ον κόπο, από εδώ δεν μπορούν να σε ακούσουν ... Προς το παρόν το πιο πιθανό είναι να τυφλωθώ και εγώ μέσα στις επόμενες ημέρες, ή, στο επόμενο λεπτό, Φύγε σε παρακαλώ, Μην επιμένεις, εξ άλλου στοιχηματίζω ότι οι στρατιώτες δεν θα με αφήσου να ξεμυτίσω απ' τα σκαλιά. Δεν μπορώ να σε εξαναγκάσω. Όχι, αγάπη μου, δεν μπορείς, θα μείνω να βοηθήσω εσένα και του άλλους που έρχονται, μην τους πεις όμως ότι βλέπω. Ποιους άλλους. Δεν φαντάζομαι να νομίζεις ότι είμαστε οι μοναδικοί. Αυτό είναι τρέλα. Έτσι πρέπει να 'ναι, σε φρενοκομείο βρισκόμαστε.

Οι υπόλοιποι τυφλοί έφτασαν όλοι μαζί. Τους είχαν πετύχει στα σπίτια τους, τον έναν μετά τον άλλον ... Εκείνη τη στιγμή ακούστηκε μια δυνατή και ξερή φωνή, κάποιου που από τον τόνο της φωνής του ήταν συνηθισμένος να δίνει διαταγές. Η λέξη Προσοχή ειπώθηκε τρεις φορές, ύστερα η φωνή άρχισε να λέει, Η κυβέρνηση λυπάται που αναγκάστηκε ν' ασκήσει αποφασιστικά αυτό που θεωρεί δικαίωμα και καθήκον της, να προφυλάξει δηλαδή με κάθε μέσο τον πληθυσμό ενώπιον της κρίσης που αντιμετωπίζουμε, η οποία κατά τα φαινόμενα μπορεί να προσδιοριστεί ως ένα είδος επιδημικού ξεσπάσματος τυφλότητας που προσωρινά περιγράφεται ως λευκή πληγή, ελπίζει ότι μπορεί να βασίζεται στον πατριωτισμό και τη συνεργασία όλων των πολιτών για να σταματήσουμε τη διάδοση της μολυσματικής νόσου ... Η κυβέρνηση έχει πλήρη συνείδηση των καθηκόντων της και αναμένει ότι αυτοί στους οποίους απευθύνεται το μήνυμα αυτό θα αναλάβουν επίσης ως ευσυνείδητοι πολίτες

που οφείλουν να είναι, τις ευθύνες που τους αντιστοιχούν, λαμβάνοντας υπόψη τους ότι η απομόνωση στην οποία τώρα βρίσκονται συνιστά, περ' από τα προσωπικά συμφέροντα του καθενός, πράξη αλληλεγγύης προς το υπόλοιπο του έθνους μας. Τέλος ζητούμε την προσοχή όλων σας στις οδηγίες που ακολουθούν, πρώτον τα φώτα θα παραμείνουν αναμμένα και είναι ανώφελη κάθε προσπάθεια χειρισμού των διακοπτών, δεν λειτουργούν, δεύτερον, η έξοδος από το κτήριο χωρίς προηγούμενη άδεια συνεπάγεται άμεση θανάτωση, τρίτον, σε κάθε θάλαμο υπάρχει ένα τηλέφωνο του οποίου μπορεί να γίνει χρήση μόνο για να ζητήσετε απ' έξω διάθεση προϊόντων ατομικής υγιεινής και καθαριότητας, τέταρτον, οι τρόφιμοι υποχρεούνται να πλένουν οι ίδιου τον ρουχισμό τους καθημερινά, πέμπτον, συνιστάται η εκλογή υπευθύνων θαλάμου, έκτον τρεις φορές την ημέρα θα τοποθετούνται κιβώτια με τρόφιμα στην πύλη της εξόδου, έβδομον όλα τα υπολείμματα θα καίγονται, και στα υπολείμματα συμπεριλαμβάνονται, εκτός από τα αποφάγια, τα κιβώτια, τα πιάτα και τα μαχαιροπήρουνα ... όγδοον η καύση οφείλει να γίνεται στα εσωτερικά προαύλια του κτηρίου ... σε περίπτωση πυρκαγιάς, τυχαίας ή σκόπιμης, οι πυροσβέστες δεν θα επέμβουν και οι τρόφιμοι δεν πρέπει να υπολογίζουν σε κανενός είδους εξωτερική παρέμβαση στην περίπτωση που εκδηλωθούν ασθένειες, όπως επίσης και απείθεια ή επιθετική συμπεριφορά... σε περίπτωση θανάτου, οποιαδήποτε κι αν είναι η αιτία του, οι τρόφιμοι θα θάψουν χωρίς επισημότητες το πτώμα στον περίβολο. ... Η κυβέρνηση και το έθνος αναμένουν από τον καθένα σας να εκπληρώσει το χρέος του. καληνύχτα.

Στην πρώτη σιωπή που ακολούθησε ακούστηκε καθαρά η φωνή του αγοριού. Θέλω τη μαμά μου, άρθρωσε όμως τις λέξεις ανέκφραστα, σαν ένας αυτόματος επαναληπτικός μηχανισμός που είχε αφήσει κάποτε μια φράση στη μέση και τώρα, άκαιρα, του ξέφυγε. Ο γιατρός είπε, Οι διαταγές που ακούσαμε δεν αφήνουν αμφιβολίες, είμαστε απομονωμένοι, πιο απομονωμένοι κι απ' τους απομονωμένους, και χωρίς ελπίδα να βγούμε από εδώ μέχρι να ανακαλυφθεί το γιατρικό της αρρώστιας.

ΕΠΙΔΗΜΙΑ – ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΚΑΙ ΑΜΥΝΕΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ

Μέτρα που σώζουν και μέτρα που σκοτώνουν;

«Να ωφελείς ή τουλάχιστον να μη βλάπτεις»
Ιπποκράτης

Στη συνθήκη της επιδημίας το δημόσιο ενδιαφέρον για τα μέτρα δημόσιας υγείας έχει κορυφωθεί. Συχνά, μάλιστα, τα «μέτρα» αναφέρονται συλλήβδην ωσάν να ήταν όλα το ίδιο πράγμα, σαν να έχουν την ίδια αναμενόμενη αποτελεσματικότητα και κυρίως σαν να μην έχουν αρνητικό αντίκτυπο. Ωστόσο η διεθνής εμπειρία και από την παρούσα επιδημία και από προηγούμενες, δείχνει ότι τα μέτρα δημόσιας υγείας δεν είναι ένα ενιαίο πράγμα, ούτε έχουν την ίδια αναμενόμενη αποτελεσματικότητα, ούτε καν όσο «αυστηρότερα» είναι τόσο αποτελεσματικότερα είναι. Αντιθέτως όλα έχουν ενδείξεις και αντενδείξεις, όλα έχουν και παρενέργειες που μετριούνται επίσης σε ανθρώπινες ζωές. Επίσης, άλλα εξ αυτών αποσκοπούν στην ολοκληρωτική ανάσχεση μιας επιδημίας, άλλα στην επιβράδυνσή της και άλλα στην διαχείριση των συνεπειών της. Ας δούμε όμως πρώτα ποια διαφορετικά μέτρα έχουν μέχρι σήμερα εφαρμοστεί διεθνώς.

Κλείσιμο συνόρων

Σε πολλές χώρες επιβλήθηκαν περιορισμοί στην επικοινωνία με τον υπόλοιπο κόσμο που συνήθως πήραν τη μορφή ενδελεχών ελέγχων ή και πλήρους κλεισίματος συνόρων. Σε χώρες στις οποίες εφαρμόστηκαν νωρίς νωρίς, όπως, για παράδειγμα, στην Ταιβάν, όπου επιβλήθηκαν αυστηροί έλεγχοι στην επικοινωνία με την ηπειρωτική Κίνα, αναφέρεται πως τα μέτρα έδρασαν θετικά στην ανάσχεση της εξάπλωσης του ιού. Σε άλλες πάλι χώρες, όπως η Νορ-

Ο Γιώργος Νικολαΐδης είναι Διευθυντής της Διεύθυνσης Ψυχικής Υγείας στο Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού.

βηγία, όπου αποφασίστηκαν έπειτα από 4-6 εβδομάδες από το πρώτο κρούσμα (και ήδη πάνω από 1.000 κρούσματα στο εσωτερικό της) ή αποφασίστηκαν νωρίς μεν, αλλά άπαξ, αποφασίστηκαν δεν συνοδεύτηκαν από κανένα άλλο μέτρο ελέγχου της επιδημίας στο εσωτερικό της χώρας (τέτοιο παράδειγμα είναι η Ιαπωνία στον «πόλεμο των συνόρων» της με την Νότια Κορέα), το σκεπτικό της υιοθέτησης τέτοιων μέτρων προφανώς δεν μπορεί να αναζητηθεί στο πεδίο της δημόσιας υγείας αλλά μάλλον σε πλευρές της εξωτερικής πολιτικής των χωρών αυτών. Σήμερα πάντως, 100 μέρες μετά το πρώτο κρούσμα, η επιδημία έχει εξαπλωθεί σε ολόκληρο λίγο πολύ τον πλανήτη. Οπότε και η αποτελεσματικότητα του κλεισίματος των συνόρων προφανώς ελέγχεται ως μάλλον περιορισμένη.[1]

Μετρήσεις θερμοκρασίας σώματος

Το μέτρο έχει εφαρμοστεί γενικευμένα πια σε λιμάνια, αεροδρόμια αλλά και εντός μιας χώρας στην είσοδο εμπορικών καταστημάτων και υπηρεσιών. Στόχος είναι προφανώς ο εντοπισμός όσων έχουν πυρετό (τι ακολουθεί ποικίλλει από χώρα σε χώρα). Ωστόσο είναι γνωστό σε όλες τις ιογενείς επιδημίες του αναπνευστικού (και επιβεβαιώνεται και σε αυτήν του κορωνοϊού), πως η μεταδοτικότητα γίνεται και από ασυμπτωματικούς φορείς του ιού καθώς και από ανθρώπους που θα νοσήσουν αλλά βρίσκονται ακόμα μερικά εικοσιτετράωρα προτού αναπτύξουν συμπτώματα, ανεβάσουν πυρετό κ.λπ.[2] Με δεδομένο δε ότι, όπως δείχνουν τα στοιχεία διεθνώς, μέχρι σήμερα ένα σημαντικό ποσοστό όσων μολύνθηκαν από τον ιό δεν θα αναπτύξει καθόλου συμπτώματα της νόσου, η συμβολή ενός τέτοιου μέτρου μάλλον κρίνεται περιορισμένη.

Καραντίνα σε ατομικό επίπεδο νοσούντων και επαφών τους

Η απομόνωση των νοσούντων, η ιχνηλάτηση των επαφών τους και η απομόνωση των τελευταίων (συνηθέστερα για 2 εβδομάδες των πρώτων και για 1 εβδομάδα των δεύτερων) αποτέλεσαν τον ακρογωνιαίο λίθο της αντιμετώπισης της επιδημίας από χώρες με πολύ καλές επιδόσεις μέχρι σήμερα, όπως η Νότια Κορέα, η Γερμανία, η Ταϊβάν, η Σιγκαπούρη, το Χονγκ Κονγκ, η Ισλανδία, η Ελβετία κ.ο.κ. Στις χώρες αυτές, οι νοσούντες και οι επίφοβοι να νοσήσουν έμπαιναν σε καραντίνα είτε σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους (όπως για παράδειγμα πρόχειρα διασκευασμένα στάδια ή ξενοδοχεία) ή και στα σπίτια τους αλλά με συνεχή ιατρική παρακολούθηση και επιτήρηση. Η επίβλεψη αυτή είχε στόχο και την παροχή των κατάλληλων θεραπευτικών μέσων για τους ασθενείς, την έγκαιρη ανίχνευση των όσων «βάραιναν» και χρειάζονταν εισαγωγή σε νοσοκομείο, αλλά και το σπάσιμο της αλυσίδας της μετάδοσης του ιού. Το μέτρο αυτό σε όλες τις περιπτώσεις όπου εφαρμόστηκε επιτυχώς, συνδυάστηκε με μια πολιτική μαζικών τεστ με στόχο τον εντοπισμό όσων περισσότερων κρουσμάτων γινόταν (ειδάλλως η αποτελεσματικότητα του μέτρου προδήλως πέφτει κατακόρυφα). Παρά την κριτική που δέχθηκαν ορισμένοι τρόποι επιτήρησης της ατομικής καραντίνας νοσούντων

σε κάποιες ασιατικές χώρες, δεν έχουν αναφερθεί αξιοσημείωτες ανεπιθύμητες ενέργειες του συγκεκριμένου μέτρου παρά μόνο στην περίπτωση που ο τόπος απομόνωσης είναι ειδικά διασκευασμένοι τόποι στρατωνισμού. Σε αυτές τις περιπτώσεις έχει διατυπωθεί η επιφύλαξη ότι, συγκεντρώνοντας όλους τους πάσχοντες σε χώρους αυξημένου ιικού φορτίου μπορεί να προκληθούν περισσότερα θύματα που σε μια διαφορετική διαχείριση κατ' οίκον να μην είχαν επιβαρυνθεί, και εν συνεχεία καταλήξει. Φυσικά το αντεπιχείρημα για την κατ' οίκον φροντίδα είναι αφενός τα προβλήματα συμμόρφωσης (που απαιτούν αυξημένη συνεργασία από μέρους του πληθυσμού των νοσούντων), αφετέρου το μάλλον υψηλό κόστος (το οποίο μέχρι τούδε μόνο χώρες όπως η Γερμανία, η Ελβετία κ.λπ. μοιάζουν να είναι σε θέση να διασφαλίσουν στην έκταση που απαιτείται).

Τα τεστ

Ήδη αναφερθήκαμε στη χρησιμότητα των μαζικών τεστ. Δύο παραδείγματα οπωσδήποτε ξεχωρίζουν: εκείνο της Νότιας Κορέας κι εκείνο της Ισλανδίας. Στην πρώτη, το τεστ διατέθηκε ήδη από τις απαρχές της επιδημίας μαζικά σε μια σχετικά προσιτή τιμή: δωρεάν για όσους έβγαινε θετικό, 30 δολάρια για όσους έβγαινε αρνητικό, με τα 15 από αυτά να καλύπτονται από τα ασφαλιστικά ταμεία. Με αυτό τον τρόπο μεγάλο μέρος του πληθυσμού ελέγχθηκε, ανιχνεύτηκε η παρουσία του ιού, με αποτέλεσμα η χώρα αυτή, παρότι από τις πρώτες που επλήγησαν από την επιδημία, να μπορέσει να την ελέγξει χωρίς να κλείσει παραγωγικούς κλάδους ή και να επιβάλει περιορισμούς στην κυκλοφορία. Αντίστοιχα, στην Ισλανδία η δωρεάν διαθεσιμότητα του τεστ σε πρωτοφανή βαθμό (πάνω από 1 στους 10 Ισλανδούς έχουν ήδη κάνει τουλάχιστον μια φορά το τεστ!) φάνηκε να αποτρέπει την ανάγκη πιο επίπονων για την οικονομία της χώρας μέτρων. Επιπρόσθετα, η εφαρμογή σε μαζική κλίμακα τεστ φαίνεται να συμβάλει και σε κάτι ακόμα: καθώς προσφέρει μια πολύ πιο ρεαλιστική εικόνα της αναλογίας θανάτων προς εκείνους που νοσούν ή είναι φορείς του ιού, δίνει τη δυνατότητα στις κοινωνίες να σχεδιάσουν και να εφαρμόσουν κατάλληλες πολιτικές βγαίνοντας από τον πρωτόγονο φόβο του αφανισμού που επικράτησε τον πρώτο καιρό. Στις ανεπιθύμητες ενέργειες πέραν του αυξημένου κόστους της μαζικής διεξαγωγής του τεστ έχουν επισημανθεί ο ενδεχόμενος εφησυχασμός των αρνητικών στην εξέταση ατόμων (ένα αρνητικό τεστ φυσικά δεν διασφαλίζει την επαύριον), αλλά και οι πιθανότητες ψευδώς αρνητικών και ψευδώς θετικών τεστ.

Γενικευμένη χρήση προστατευτικής μάσκας

Η εφαρμογή του μέτρου αυτού για τον γενικό πληθυσμό επιβλήθηκε σε κάποιες χώρες της Ασίας κυρίως ή σε κάποιες περιοχές μόνο του αναπτυγμένου κόσμου. Η χρησιμότητα της ωστόσο μοιάζει αρκετά αμφισβητήσιμη εξαιτίας του γεγονότος ότι οι απλές χειρουργικές μάσκες δεν φαίνεται να μπορούν να προστατέψουν κάποιον από το να μη μολυνθεί, αν εκτεθεί

σε περιβάλλον με ιικό φορτίο (ο συγκεκριμένος ιός έχει διάμετρο αρκετά μικρότερη από τους πόρους των συνήθως πιο χρησιμοποιούμενων μασκών). Αντιθέτως υπάρχει ευρεία συναίνεση στη χρησιμότητα των μέσων αυτών από τους νοσούντες, έτσι ώστε να μη μολύνουν το περιβάλλον τους (η αποβολή του ιού γίνεται με υγρά σωμάτια που έχουν διάμετρο μεγαλύτερη από τους πόρους της απλής χειρουργικής μάσκας και άρα δεν διασπείρονται στο περιβάλλον γύρω από τους πάσχοντες). Το μόνο μέρος του πληθυσμού, για το οποίο υφίσταται γενική συναίνεση στην ανάγκη να φέρει τον πλέον ασφαλή τέτοιο εξοπλισμό, είναι το υγειονομικό προσωπικό και για λόγους προστασίας του ιδίου αλλά και αποφυγής της διασποράς του ιού από πάσχοντες σε μη πάσχοντες διά μέσου των υγειονομικών. Ένα από τα προβλήματα που έχουν επισημανθεί ως παρενέργεια της γενικευμένης χρήσης μασκών από τον γενικό πληθυσμό, είναι οι τεχνητές ελλείψεις που έτσι δημιουργήθηκαν στη διεθνή αγορά, με αποτέλεσμα να μην μπορούν διάφορες χώρες να διασφαλίσουν επαρκές απόθεμα για όσους τις χρειάζονται περισσότερο από τον καθένα, δηλαδή τους υγειονομικούς.

Στοχευμένες δράσεις προστασίας ευάλωτων πληθυσμών

Καθώς κατέστη αντιληπτό πως η θνησιμότητα από τη συγκεκριμένη πλήττει ιδιαίτερα τους ηλικιωμένους και τους χρονίως πάσχοντες (από καρδιαγγειακά, πνευμονοπάθειες, σακχαρώδη διαβήτη καθώς και ανοσοκατεσταλμένους και καρκινοπαθείς[3]), σε κάποιες χώρες πάρθηκαν στοχευμένα μέτρα προστασίας των ευάλωτων αυτών ομάδων. Για παράδειγμα στην Ισλανδία, ενώ δεν περιορίστηκε γενικώς η κυκλοφορία ούτε έκλεισαν τα καταστήματα, καθιερώθηκε μια ώρα (στην αρχή του ωραρίου των καταστημάτων) για τις εμπορικές συναλλαγές των ηλικιωμένων προκειμένου να μη συγχρωτίζονται με τον υπόλοιπο πληθυσμό κινδυνεύοντας να κολλήσουν τον ιό. Και σε άλλες χώρες λήφθηκαν ανάλογες πρόνοιες. Αυτό επίσης που φάνηκε να έχει πολύ μεγάλη σημασία –ιδιαίτερα στην Νέα Υόρκη και σε άλλες μεγαλουπόλεις των ΗΠΑ, όπου η πρόσβαση σημαντικού μέρους του πληθυσμού σε υπηρεσίες περίθαλψης ήταν και είναι περιορισμένη– είναι το κατά πόσον υπάρχει ή όχι σημαντικό μέρος της κοινωνίας με χρόνια αλλά παραμελημένα και αφρόντιστα θέματα υγείας. Ακόμα πιο επιτακτική είναι η ιδιαίτερη πρόνοια των κοινωνιών είναι στις στεγαστικές δομές ηλικιωμένων και ατόμων με αναπηρία. Τα δραματικά αποτελέσματα της παράλειψης λήψης τέτοιων μέτρων ή της πλημμελούς εφαρμογής τους μόλις αυτές τις μέρες βλέπουν το φως της δημοσιότητας σε χώρες όπως η Ιταλία, η Ισπανία, η Γαλλία, το Βέλγιο και η Βρετανία. Ιδιαίτερα σε περιοχές που επλήγησαν πολύ από την επιδημία, και σε πόλεις σε καραντίνα στις οποίες είχε επικρατήσει γενικευμένος κοινωνικός πανικός, με το που εμφανιζόταν ένα κρούσμα κορωνοϊού σε οίκους ευγηρίας το προσωπικό εγκατέλειπε τους ηλικιωμένους είτε από φόβο είτε επειδή νοσούσε το ίδιο.[4] Το αποτέλεσμα ήταν σημαντικός αριθμός θανάτων να καταγραφούν συλλήβδην ως θάνατοι από τον ιό, αρκετοί όμως από τους οποίους ήταν αποτέλεσμα της εγκατάλειψης. Πολλοί ηλικιωμένοι πέθαναν αδύναμοι και αβοήθητοι από πείνα, δίψα ή παράλειψη λήψης απολύτως απαραίτητης σε αυτούς φαρμακευτικής αγωγής, και ανακαλύφθηκαν όταν οι αρχές μπήκαν σε αυτά τα «γηροκομεία του θανάτου». Το γεγονός αυτό υπο-

δηλώνει πόσο σωτήριο ήταν για τις ανθρώπινες ζωές, ήδη πριν από την επιδημία, το εγχείρημα αποϊδρυματοποίησης των προνοιακών αυτών δομών φιλοξενίας. Μέτρα αποσυμφόρησης των χώρων μαζικής διαβίωσης λήφθηκαν επίσης σε πολλές χώρες, όσον αφορά τις φυλακές ή άλλες ανάλογες καταστάσεις, όπου λόγω του συγχρωτισμού ο κίνδυνος η μετάδοση του ιού να προκαλέσει μαζικά θανατηφόρα κρούσματα είναι μεγάλος (ακόμα και στην Τουρκία υλοποιήθηκε πρόγραμμα επείγουσας αποσυμφόρησης των φυλακών, με μελανό σημείο ωστόσο την εξαίρεση από αυτό των πολιτικών κρατουμένων).

Κλείσιμο σχολείων και πανεπιστημίων

Το μέτρο αυτό χαίρει σχεδόν γενικής εφαρμογής ανά τον κόσμο. Παρ' όλ' αυτά, εξαιτίας του γεγονότος ότι η θνησιμότητα από την παρούσα επιδημία στις ηλικίες μέχρι τα 20 ή και τα 30 είναι πρακτικώς μηδαμινή, η συνεισφορά του στη μείωση των θανάτων θεωρείται μάλλον μικρή. Η λογική του μέτρου αυτού δεν είναι η προστασία των ίδιων των παιδιών, αφού άλλωστε αυτά μάλλον δεν κινδυνεύουν, αλλά περισσότερο η προσπάθεια να αποτραπεί τα παιδιά να μεταδώσουν τον ιό σε άλλους περισσότερο ευάλωτους από αυτά. Αναφέρεται δε ως από τα αποτελεσματικότερα των μέτρων στη μείωση του ρυθμού μετάδοσης της επιδημίας, λόγω των πυκνών επαφών των νεότερων μελών των κοινωνιών. Στα περισσότερα ωστόσο μοντέλα εκτίμησης της αποτελεσματικότητας των μέτρων κατά της επιδημίας, το μέτρο αυτό θεωρείται πως δεν μεταβάλλει πάρα πολύ την αναμενόμενη εικόνα σε επίπεδο θυμάτων.[5] Στις ανεπιθύμητες ενέργειες του συγκεκριμένου μέτρου έχει αναφερθεί το γεγονός πως με το κλείσιμο των σχολείων, ιδιαίτερα σε χώρες στις οποίες σημαντικό ποσοστό νοικοκυριών συναποτελείται από τρεις διαδοχικές γενιές, οι ανήλικοι περνούν περισσότερο χρόνο με τους ηλικιωμένους παππούδες ή γιαγιάδες τους με αποτελέσματα μάλλον αντίθετα με τα επιδιωκόμενα.[6]

Καραντίνα μεταξύ περιοχών

Οι περιορισμοί αυτοί αφορούν είτε τοπικά την παρεμπόδιση της μετακίνησης από περιοχή σε περιοχή είτε την καραντίνα συγκεκριμένων περιοχών αυξημένης επίπτωσης της επιδημίας (για παράδειγμα, αρχικώς στην επαρχία Χουμπέι στην Κίνα, στο Μπέργκαμο και άλλες πόλεις της Βόρειας Ιταλίας, σε πόλεις της Άνω Ρηνανίας, στη Γαλλία αρχικώς και σε πολύ περισσότερες στη συνέχεια, στο Ελσίνκι στη Φινλανδία κ.ο.κ.). Παρότι οι περιορισμοί αυτοί σε πολλές περιοχές έχουν διατηρηθεί επί μακρόν, ο αναμενόμενος περιορισμός της επιδημίας μάλλον δεν επιτεύχθηκε πουθενά με την αμφισβητούμενη εξαίρεση της Κίνας (όπου η επιδημία εξαπλώθηκε μεν στο σύνολο της αχανούς επικράτειας της χώρας χωρίς όμως να έχει την ίδια ένταση). Μολαταύτα, οι θιασώτες των μέτρων αυτών υποστηρίζουν, ότι το συγκεκριμένο μέτρο μπορεί να συμβάλει όχι στον περιορισμό αλλά τουλάχιστον στην επιβράδυνση της μετάδοσης της επιδημίας. Οι παρενέργειες του αποκλεισμού ολόκληρων περιοχών

ωστόσο δεν είναι λίγες: χαμηλό ηθικό των κεκλεισμένων σε καραντίνα (που εκτός των άλλων επιδρά και στην ανοσολογική τους απάντηση στην επιδημία[7]), προβλήματα στις εφοδιαστικές γραμμές των αποκλεισμένων περιοχών, παραμέληση άλλων ενδεχομένως και θανατηφόρων ιατρικών προβλημάτων του πληθυσμού, αυξημένο ιικό φορτίο ιδιαίτερα σε μονάδες περίθαλψης στις περιοχές αυτές, μεσοπρόθεσμη ψυχολογική επιβάρυνση και κοινωνικός στιγματισμός των όσων θα επιβιώσουν της επιδημίας κ.ά.

Περιορισμοί στην κυκλοφορία

Αφορά είτε τη γενικευμένη είτε τη μερική απαγόρευση της κυκλοφορίας των πολιτών σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο. Ωστόσο πρέπει κατ' αρχάς να διευκρινιστεί πως, ακόμα και στις πιο ακραίες μορφές απαγόρευσης της κυκλοφορίας, η ευχή που ακούει κανείς συχνά «να μπορούσαμε να μέναμε όλοι 2-3 βδομάδες σπίτι μας» πουθενά δεν κατέστη δυνατή. Όσοι το λένε προφανώς λησμονούν πως, για να συντηρείται και να διασφαλίζεται ένα στοιχειώδες επίπεδο διαβίωσης στις σύγχρονες κοινωνίες, χρειάζεται καθημερινά εκατομμύρια άνθρωποι να μετακινηθούν από τα σπίτια τους και να πάνε στις δουλειές τους. Ηλεκτρισμός, ενέργεια και καύσιμα, τηλεπικοινωνίες, ύδρευση και αποχέτευση, αποκομιδή απορριμμάτων, αγροτοκτηνοτροφική παραγωγή, αλυσίδες διανομής ειδών διατροφής και βασικών καταναλωτικών αγαθών, μεταφορές και αποθήκευση προϊόντων, περίθαλψη και ιατροφαρμακευτική παραγωγή, προνοιακές δομές και υπηρεσίες, αστυνόμευση και φύλαξη συνόρων, βασικές κρατικές υπηρεσίες και συνέχιση της λειτουργίας μεγάλων οργανισμών: αυτά είναι λίγα από εκείνα που δεν μπορούν να σταματήσουν να λειτουργούν, δεν σταμάτησαν ούτε καν σε περιόδους εμπόλεμων συρράξεων. Άρα το πλήρες σταμάτημα της αλυσίδας μετάδοσης της επιδημίας είναι πρακτικώς ανέφικτο ούτως ή άλλως. Αυτό με τη σειρά του σημαίνει πως η μετάδοση του ιού συνεχίζεται (ενδοοικογενειακά και διά μέσου του μέρους της κοινωνίας που αναγκαστικά δεν μπορεί να «μένει σπίτι») – απλώς συντελείται με αργότερους ρυθμούς. Ακόμα κι αυτό είναι αμφίβολο σε λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, όπου αποφασίστηκαν καθολικές απαγορεύσεις της κυκλοφορίας αυστηρά επιτηρούμενες από τις ένοπλες δυνάμεις, οι οποίες ωστόσο περιορίζουν μεγάλες μάζες πληθυσμού σε πολυπληθείς λαϊκές πολυκατοικίες, φαβέλες ή παραγκουπόλεις, όπου μόνο περιορισμός της μετάδοσης δεν επιτυγχάνεται.

Ο χρόνος λήψης και η διάρκεια ενός τέτοιου μέτρου έχουν επίσης μεγάλη σημασία: με δεδομένη τη μεγάλη μεταδοτικότητα του συγκεκριμένου ιού, η απόφαση απαγόρευσης της κυκλοφορίας 6 βδομάδες μετά το πρώτο κρούσμα και 2 βδομάδες μετά τον πρώτο θάνατο από τον ιό, όπως, για παράδειγμα, σε κάποια ομόσπονδα κρατίδια της Γερμανίας ή τη Βρετανία, είναι μέτρο που μάλλον δεν μπορεί να αποσκοπεί πραγματικά στη σοβαρή ανάσχεση της εξάπλωσης της επιδημίας, αλλά μάλλον αποτελεί μια τεχνητή παροδική καθυστέρησή της, έτσι ώστε τη στιγμή της κορύφωσης να μειωθεί λίγο η ένταση του προβλήματος.[8] Ανεξαρτήτως της πολιτικής ρητορικής, σε τέτοιες περιπτώσεις η πολιτική δημόσιας υγείας μάλλον στοχεύει στην κάπως ελεγχόμενη επίτευξη της περιβόητης «ανοσίας αγέλης» (όπως ανοιχτά επιδιώκουν χώρες όπως η Σουηδία ή η Ιαπωνία) με κάπως μικρότερη κορύφωση

των φαινομένων της επιδημίας. Πέραν όμως των ζητημάτων αποτελεσματικότητας, τα μέτρα περιορισμού της κυκλοφορίας έχουν και ανεπιθύμητες ενέργειες.[9] Αυτές περιλαμβάνουν το χαμηλό ηθικό των πληθυσμών αυτών, τον πανικό που επικρατεί σε τέτοιες περιστάσεις, την παραμέληση των χρόνιων ιατρικών προβλημάτων[10,11], την υπολειτουργία των δομών της πρωτοβάθμιας φροντίδας υγείας και τη διοχέτευση όλων των περιστατικών προβλημάτων υγείας στα νοσοκομεία με αποτέλεσμα υψηλότερη θνητότητα εξαιτίας του αυξημένου ιικού φορτίου (κάτι που συζητιέται ευρέως πια ως αιτία η οποία συντέλεσε στο δραματικό αποτέλεσμα στη Βόρεια Ιταλία, τη Μαδρίτη και τη Νέα Υόρκη), την αύξηση των κρουσμάτων της ενδοοικογενειακής βίας στην περίοδο των περιορισμών, τις ψυχοκοινωνικές μεσοπρόθεσμες συνέπειες της περιόδου των απαγορεύσεων,[12] αλλά και τις πολύ σημαντικές κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις της αναστολής λειτουργίας μη ζωτικών (ή σε κάποιες περιπτώσεις και ζωτικών) κλάδων της παραγωγής.

Οι πολιτικές της «επιπέδωσης της καμπύλης»

Αρκετές από τις παραπάνω πολιτικές, ιδιαίτερα εκείνες με περιοριστικό χαρακτήρα, κωδικοποιήθηκαν ως πολιτικές «επιπέδωσης της καμπύλης» από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας τον Γενάρη του 2020. Όμως δεν υπάρχουν στοιχεία που να αποδεικνύουν πως η επιβράδυνση αυτή επηρεάζει τον τελικό ολικό αριθμό των κρουσμάτων, αφού άλλωστε προϊούσης της μετάδοσης της επιδημίας όλος ο επίνοσος πληθυσμός στο τέλος θα νοσήσει. Το σκεπτικό των περισσότερων κυβερνήσεων ήταν ότι με το «άπλωμα» στο χρόνο των κρουσμάτων, έτσι ώστε τα συστήματα περίθαλψης να μην αποσυντονιστούν από την αυξημένη ζήτηση υπηρεσιών (και ειδικότερα των απαιτούμενων κρεβατιών σε Μονάδες Εντατικής Θεραπείας) στην κορύφωση της επιδημίας, θα μπορούσαν ίσως να μειωθούν οι θάνατοι από την επιδημία. Η λογική ενός τέτοιου αναμενόμενου οφέλους των πολιτικών «επιπέδωσης της καμπύλης» ελέγχεται πλέον πολύ σοβαρά στο έδαφος διαφόρων στοιχείων για τα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης επιδημίας που έγιναν γνωστά προϊόντος του χρόνου εξέλιξής της. Πιο συγκεκριμένα, με δεδομένη πλέον:

- την υπεραντιπροσώπευση των ηλικιακών κατηγοριών των άνω των 70 ετών στους θανάτους από τον συγκεκριμένο ιό (ενώ στις νεότερες ηλικίες οι πιθανότητες θανάτου είναι κάτω έως πολύ πιο κάτω από την κοινή εποχιακή γρίπη),[13]
- το ότι στις ηλικίες αυτές οι ιογενείς πνευμονίες δεν θεωρούνται «αποτρεπτή θνησιμότητα» ακόμα κι όταν υφίστανται διαθέσιμα κρεβάτια ΜΕΘ,[14] και
- τις εμπειρίες χωρών, όπως η Ιταλία ή η Ισπανία, και τις εκτιμήσεις για χώρες, όπως για παράδειγμα η Βρετανία, στις οποίες η κορύφωση της επιδημίας αναμένεται εισέτι, περιπτώσεις που αμφότερες κατατείνουν στο γεγονός ότι στην περίοδο της κορύφωσης της επιδημίας, ακόμα και με τα πλέον αυστηρά μέτρα απαγορεύσεων, οι ανάγκες θα ξεπερνούν ούτως ή άλλως κατά πάρα πολύ τις δυνατότητες ακόμα και των πιο σύγχρονων συστημάτων περίθαλψης στον κόσμο (σε μια από τις πλέον πολύπλοκες τέτοιες εκτιμήσεις προβλέπεται ότι ακόμα και αν εφαρμοζόντουσαν στην Βρετανία όλα τα μέτρα περιορι-

σμού της επιδημίας, στην περίοδο της κορύφωσης θα απαιτούνταν πενταπλάσιες κλίνες ΜΕΘ από τις υφιστάμενες[15]),

καθίσταται σαφές πως η αναμενόμενη μείωση των θανάτων με την πολιτική της «επιπέδωσης της καμπύλης» είναι πολύ αμφίβολο αν τελικώς επιτυγχάνεται.[16] Ενδεχομένως, μια τέτοια πολιτική δεν αποσκοπεί παρά στην προφύλαξη των κοινωνιών από τον πανικό μιας κατάρρευσης των συστημάτων περίθαλψης τις ημέρες κορύφωσης της επιδημίας. Πέραν τούτου όμως, κατέστη φανερό πως για να έχει νόημα ως προς την ανάσχεση της εξάπλωσης της επιδημίας, οι πολιτικές της «επιπέδωσης της καμπύλης» θα πρέπει να διατηρηθούν για πολύ μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από ότι αρχικώς σχεδιαζόταν[17] (σε μια μελέτη για την Βρετανία, υπολογίστηκε πως για να υπάρξει αξιοσημείωτη μείωση των θανάτων από την επιδημία τα μέτρα θα έπρεπε να διατηρηθούν ούτε λίγο ούτε πολύ 6-9 μήνες[18], κάτι που ακόμα και οι πλέον ισχυρές οικονομίες του κόσμου θα ήταν αδύνατο να αντέξουν).

Στην πραγματικότητα τα μέχρι σήμερα εμπειρικά δεδομένα συνηγορούν υπέρ του αντιθέτου: συγκρίνοντας ομοειδείς χώρες δεν μπορεί κανείς να μην παρατηρήσει πως τα θύματα από την επιδημία είναι πολλαπλάσια στις χώρες εκείνες όπου λήφθηκαν αυστηρά μέτρα περιορισμού (Ισπανία, Βόρεια Ιταλία, Βέλγιο, Γαλλία). Εξαίρεση ίσως αποτελούν χώρες που έλαβαν πολύ νωρίς αυστηρά μέτρα περιορισμού, στις οποίες η εξέλιξη της επιδημίας προχωράει με πολύ βραδύτερους ρυθμούς. Αυτές ωστόσο διατρέχουν τον κίνδυνο, αναχαιτίζοντας το ρυθμό εξάπλωσης της επιδημίας αλλά μη ανακόπτοντάς τον, να «σπρώχνουν» διαρκώς το κύμα της κορύφωσης της επιδημίας προς το μέλλον, χωρίς ωστόσο να μπορούν να το αποφύγουν.[19] Ένα δε από τα προσδοκώμενα πλεονεκτήματα της αναβολής της κορύφωσης της επιδημίας είναι η μετάθεσή τους προς τους θερινούς μήνες, οπότε και ελπίζουν στη μείωση της έντασης της επιδημίας λόγω των υψηλών θερμοκρασιών. Ωστόσο, η μελέτη των επιδημικών λοιμώξεων του αναπνευστικού μέχρι σήμερα έχει δείξει ότι κατά τους θερινούς μήνες η ύφεση δεν οφείλεται μόνο στις κλιματολογικές συνθήκες, αλλά και στον μειωμένο συγχρωτισμό σε κλειστούς χώρους. Με αυτή την έννοια η παράταση των περιορισμών στην κυκλοφορία δυνητικά μπορεί, αντί να μειώσει την ένταση της επιδημίας, να παρατείνει τη διάρκειά της περιορίζοντας τον πληθυσμό αναγκαστικά εντός κλειστών χώρων. Αν τυχόν κάτι τέτοιο συμβεί ελλοχεύει και ο κίνδυνος η κορύφωση της επιδημίας να «σπρωχτεί» τεχνητά προς τους φθινοπωρινούς μήνες, οπότε ούτως ή άλλως αναμένεται αναζωπύρωση ανάλογων επιδημικών φαινομένων.[20] Τέλος, μια πιθανή ανεπιθύμητη ενέργεια των πολιτικών της «επιπέδωσης της καμπύλης» είναι πως, απλώνοντας την νόσηση του πληθυσμού στο χρόνο, διακινδυνεύει να παρεμποδίσει την απόκτηση «ανοσίας αγέλης» καθώς η ανοσία από τη νόσηση του κορωνοϊού (ως RNA-ιός που είναι) ενδεχομένως δεν διατηρείται επί μακρόν.

Κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις

Το ζήτημα των όποιων κοινωνικοοικονομικών επιπτώσεων από τα παραπάνω μέτρα (και ιδιαίτερα από τα πλέον περιοριστικά) δεν είναι μόνο ζήτημα οικονομικής πολιτικής (πολύ περισσότερο μόνο θέμα «κέρδους που δεν πρέπει να μπαίνει πάνω από τις ανθρώπινες ζωές»,

όπως μερικές φορές γράφεται με έναν μάλλον εφηβικό ρομαντισμό αυτές τις μέρες). Είναι και πρόβλημα δημόσιας υγείας. Είναι και πρόβλημα ανθρώπινων ζωών. Δεκαετίες ερευνών στη δημόσια υγεία έχουν αποδείξει ότι ο παραγόμενος πλούτος στις αναπτυσσόμενες χώρες και η κοινωνική ανισότητα στην κατανομή του στις αναπτυγμένες είναι οι κυριότεροι προσδιοριστές της γενικής θνησιμότητας.[21] Με αυτή την έννοια μια πτώση του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος ή μια μεγάλη οικονομική ύφεση με ανισόμετρη ανακατανομή των εισοδημάτων αναμένεται να προκαλέσουν σημαντικό κόστος και σε ανθρώπινες ζωές. Έχει υπολογιστεί μάλιστα ότι για παράδειγμα, μια ποσοστιαία αύξηση στην ανεργία σε μια αναπτυγμένη οικονομικά χώρα επιφέρει τα επόμενα χρόνια μια αναπόδραστη αύξηση της θνησιμότητας από αυτοκτονίες και ανθρωποκτονίες, καρδιοαγγειακά νοσήματα και εγκεφαλικά, κακοήθεις νεοπλασίες και μεταβολικό σύνδρομο.[22] Ήδη εκτιμήσεις του ΟΟΣΑ αναφέρουν πως, για κάθε μήνα επιβολής περιοριστικών μέτρων στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, θα πρέπει να αναμένεται πτώση 2% στο ετήσιο ΑΕΠ της κάθε χώρας.[23] Ταυτόχρονα σε ΗΠΑ, Βρετανία αλλά και άλλες ευρωπαϊκές χώρες η εκτόξευση της ανεργίας είναι ήδη μια εφιαλτική πραγματικότητα. Δεδομένων τούτων, ακόμα και 2-3% αύξηση στη θνησιμότητα από καρδιαγγειακά νοσήματα ή τις κακοήθεις νεοπλασίες θα επιφέρει πολλαπλάσιους θανάτους από όσους υπολογίζεται πως μπορεί να προκαλέσει η επιδημία, ακόμα κι αν αφεθεί τελείως ανεξέλεγκτη (για την Ελλάδα 2-3% αύξηση των καρδιαγγειακών και των καρκίνων σημαίνει 1.500-2.000 θανάτους περισσότερους κάθε χρονιά για τα επόμενα χρόνια).

Αντί συμπερασμάτων

Τα μέτρα δεν είναι ένα ενιαίο πράγμα, ούτε επιδιώκουν όλα το ίδιο προσδοκώμενο αποτέλεσμα. Κάθε μέτρο έχει τη δική του στόχευση και από αυτό αναμένουμε συγκεκριμένα ωφελήματα, άλλα μικρότερα άλλα μεγαλύτερα. Κι αυτό συναρτάται και από το χρόνο λήψης του και από τη διάρκεια εφαρμογής του.

Η λήψη ή μη των όποιων μέτρων επιπροσδιορίζει και το χαρακτήρα και τη στόχευση των όποιων μέτρων δημόσιας υγείας στο αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα. Έτσι, για παράδειγμα, η πρώιμη λήψη μέτρων περιορισμού δημιουργεί όλα τα προβλήματα της αναβολής της κορύφωσης της επιδημίας και της δυσκολίας άρσης των περιορισμών. Αντιθέτως, η μη λήψη περιοριστικών μέτρων εξαρχής καθιστά τη λήψη τους σε απώτερο χρόνο διαφορετικού χαρακτήρα και στόχευσης.

Ο συνδυασμός των μέτρων δημόσιας υγείας για να είναι αποτελεσματικός πρέπει να αντιστοιχεί στις συγκεκριμένες περιστάσεις μιας χώρας και σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή της διαδρομής της επιδημίας.

Όλα σχεδόν τα μέτρα δημόσιας υγείας μπορεί να έχουν και ανεπιθύμητες ενέργειες που να προκαλέσουν απώλειες σε ανθρώπινες ζωές, πολύ περισσότερες από εκείνες που επιδιώκουν να αποτρέψουν.

Δεν ισχύει το ότι όσο αυστηρότερα είναι τα μέτρα τόσο πιο ασφαλές το αποτέλεσμα, ίσως μάλιστα να ισχύει και το ακριβώς αντίθετο.

Με δυο λόγια δεν υπάρχει «μαγική συνταγή». Και κάθε χώρα και σε κάθε χρονική στιγμή διαδρομής της επιδημίας έχει να κάνει επιλογές συνδυασμού μέτρων που το καθένα από αυτά έχει διαφορετικό στόχο, αλλά μπορεί να έχει και αντίθετα με τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Γι' αυτό η λήψη τους (όπως και η άρση τους) πρέπει να γίνεται με σαφές σκεπτικό και διαφάνεια προς την κοινωνία προς αποφυγή σύγχυσης ή εσφαλμένων προσδοκιών (για παράδειγμα, το να περιμένει κανείς ότι μένοντας σε καθεστώς περιορισμού της κυκλοφορίας θα σταματήσει η επιδημία πράγμα που είναι ρεαλιστικά αδύνατο).

Η μέχρι σήμερα διεθνής εμπειρία δείχνει πως ο συνδυασμός μαζικών ελέγχων σε επίπεδο πληθυσμού, απομόνωσης και φροντίδας των πασχόντων και των επαφών τους κατά προτίμηση κατ' οίκον και η λήψη μέτρων προστασίας των ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού (ηλικιωμένοι, χρονίως πάσχοντες), καθώς και η αποφυγή της δευτερογενούς διασποράς διά μέσου των νοσοκομείων, έχουν καλύτερα αποτελέσματα. Ωστόσο έχουμε πολλά να μάθουμε ακόμα, καθώς η παγκόσμια εικόνα είναι ακόμα άκρως αντιφατική. Άλλοι παράγοντες (γενετικοί, συνηθειών ζωής, επάρκειας των συστημάτων περίθαλψης, προηγούμενων ιατρικών παρεμβάσεων) μπορεί να ερμηνεύουν αυτές τις διαφορές. Η διαρκής παρακολούθηση των ποσοτικών δεικτών επίπτωσης της επιδημίας αναμένεται να εμπλουτίσει περαιτέρω τις γνώσεις μας για το τι είναι αποτελεσματικό και τι ενδεχομένως προκαλεί περισσότερους θανάτους από όσους αποτρέπει.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Wendy E. Parmet, and Michael S. Sinha, (20202). «Covid-19 — The Law and Limits of Quarantine», *The New England Journal of Medicine*, April 2 2020.

2. Ruiyun Li, Sen Pei, Bin Chen, Yimeng Song, Tao Zhang, Wan Yang, Jeffrey Shaman, (2020). «Substantial undocumented infection facilitates the rapid dissemination of novel coronavirus (SARS-CoV2)», *Science*, 10.1126/science.abb3221, 16 March 2020.

3. https://www.medscape.com/viewarticle/926504?src=soc_fb_200310_mscpedt_news_mdscp_death&faf=1&fbclid=IwAR2isC3TXKqbz6mRl9Drf2njR2RhNLmF9BNFQMJHcPxHuAP27_ZbHB9j0MM

4. https://www.theguardian.com/world/2020/apr/13/half-of-coronavirus-deaths-happen-in-care-homes-data-from-eu-suggests?CMP=share_btn_fb

5. Imperial College COVID-19 Response Team, «Impact of Non-Pharmaceutical Interventions (NPIs) to Reduce COVID19 Mortality and Healthcare Demand», doi: 10.25561/77482

6. Ioannidis J., (2020). A fiasco in the making? As the coronavirus pandemic takes hold, we are making decisions without reliable data, March 17 2020, retrieved at: https://www.statnews.com/2020/03/17/a-fiasco-in-the-making-as-the-coronavirus-pandemic-takes-hold-we-are-making-decisions-without-reliable-data/?fbclid=IwAR2aJGXM-vtC5KybH3poobоGBVkCoL-LtQuCTFy2_668-esrd8b5S10aTEE

7. Tomova, L. , Wang, K. , Thompson, T. , Matthews, G. , Takahashi, A. , Tye, K., Saxe, R., (2020). The need to connect: Acute social isolation causes neural craving responses similar to hunger. bioRxiv preprint doi: https://doi.org/10.1101/2020.03.25.006643

8. Shovonlal Roy, (2020). COVID-19 pandemic: Impact of lockdown, contact and non-contact transmissions on infection dynamics, medRxiv preprint doi: https://doi.org/10.1101/2020.04.04.20050328

9. https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-03-30/italy-home-quarantine-repeats-mistake-made-in-china-doctors-say?srnd=premium-europe&fbclid=IwAR21qH-ng_mvDVDXF-IO6H6DRhvkMTwU2nKGhIJgllLHoXp4F1lxwY61XNQ

10. Jacqui Thornton (2020). Stroke: "striking reductions" are seen in number of people with symptoms seeking help BMJ 2020;369:m1406 doi: 10.1136/bmj.m1406 (Published 6 April 2020)

11. https://www.nytimes.com/2020/04/06/well/live/coronavirus-doctors-hospitals-emergency-care-heart-attack-stroke.html

12. https://www.psychiatry.org/news-room/apa-blogs/apa-blog/2020/03/covid-19-mental-health-impacts-resources-for-psychiatrists?fbclid=IwAR2nvwfmUg_d899kHtEt6plH_pf1fPMO8dNXoO20uJKd5-l7weq90TekBlk

13. John P.A. Ioannidis, Cathrine Axfors, Despina G. Contopoulos-Ioannidis, (2020). Population-level COVID-19 mortality risk for non-elderly individuals overall and for non-elderly individuals without underlying diseases in pandemic epicenters, medRxiv preprint doi: https://doi.org/10.1101/2020.04.05.20054361

14. OECD, EUROPEAN COMMISSION – EUROSTAT, Directorate F: Social statistics, (2019). Avoidable mortality: OECD/Eurostat lists of preventable and treatable causes of death (November 2019 version), retrieved at: https://www.oecd.org/health/health-systems/Avoidable-mortality-2019-Joint-OECD-Eurostat-List-preventable-treatable-causes-of-death.pdf

15. Nicholas G. Davies, Adam J. Kucharski, Rosalind M. Eggo, Amy Gimma, CMMID COVID-19 working group, W. John Edmunds, (2020). The effect of non-pharmaceutical interventions on COVID-19 cases, deaths and demand for hospital services in the UK: a modeling study, retrieved at: https://cmmid.github.io/topics/covid19/control-measures/report/uk_scenario_modelling_preprint_2020_04_01.pdf?fbclid=IwAR10ra19BaIPWoEfq0P-rtnd37Bkq1vcv0q4gMqCZDOQmflJg4HZaXq3Fls

16. https://thereader.mitpress.mit.edu/flattening-the-coronavirus-curve-is-not-enough/?fbclid=IwAR1SV6Nw6nbP-ifTxRjdiDwvJLMTi3INkeI1qSHyDYhh2Wk030jLx0FUst0

17. Willem G. Odendaal (2020). A Method for Active Pandemic Curve Management (MAPCM), medRxiv preprint doi: https://doi.org/10.1101/2020.04.06.20055699

18. Nicholas G. Davies, et. al, (2020) idib

19. Maria Chikina and Wesley Pegden (2020). A call to honesty in pandemic modeling, retrieved at: https://medium.com/@wpegden/a-call-to-honesty-in-pandemic-modeling-5c156686a64b

20. Stephen Kissler, Christine Tedijanto, Marc L.ipsitch, Yonatan H. Grad, (2020). Social distancing strategies for curbing the COVID-19 epidemic, medRxiv preprint doi: https://doi.org/10.1101/2020.03.22.20041079.

21. Michael Marmot, Jessica Allen, Tammy Boyce, Peter Goldblatt, Joana Morrison, (2020). Health Equity in England: The Marmot Review 10 years on, Institute of Health Equity

22. Stuckler D, Basu S, Suhrcke M, Coutts A, McKee M. (2009). The public health effect of economic crises and alternative policy responses in Europe: an empirical analysis. Lancet. 2009 Jul 25;374(9686):315-23. doi: 10.1016/S0140-6736(09)61124-7. Epub 2009 Jul 7.

23. OECD, (2020). Evaluating the initial impact of COVID-19 containment measures on economic activity

ΗΛΙΑΣ ΚΟΥΒΕΛΑΣ

Επιδημίες-Πανδημίες: Η μεγάλη επιστροφή

> «..Αλλά πουθενά δεν εμνημονεύετο λοιμώδης νόσος τοιαύτης εκτάσεως, ούτε φθορά ανθρώπων τόσον μεγάλη. Διότι ούτε ιατροί, οι οποίοι, αγνοούντες την φύσιν της ασθενείας, επεχείρουν δια πρώτην φοράν να την θεραπεύσουν, αλλ' απέθνησκαν οι ίδιοι μάλλον, καθόσον και περισσότερον ήρχοντο εις επαφήν με αυτήν, ούτε άλλη καμμία ανθρωπίνη τέχνη ηδύνατο να βοηθήση...»
>
> Θουκυδίδης , Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου 2.47-55 (Μετ. Ελευθερίου Βενιζέλου)

Χρειάστηκε να περάσουν εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια ώσπου ο πληθυσμός της Γης να φτάσει το πρώτο δισεκατομμύριο. Εντούτοις το δεύτερο προστέθηκε μέσα σε 100 χρόνια, το τρίτο σε άλλα 30 ενώ το τέταρτο μόλις σε 15. Αυτή η κατακόρυφη αύξηση του πληθυσμού της Γης κατά τις τελευταίες δεκαετίες είναι σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της εντυπωσιακής μείωσης των πρόωρων θανάτων. Το 1850 λιγότερο από το 25% του πληθυσμού είχε τη τύχη να φθάσει στην ηλικία των 70 ετών, ενώ σήμερα πάνω από το 60% των ανδρών και το 70% των γυναικών έχουν αυτό το προνόμιο. Το προσδόκιμο επιβίωσης για ένα παιδί που γεννιέται στις 20 πλέον ανεπτυγμένες χώρες κυμαίνεται από τα 79-83 χρόνια. Αντιθέτως στις 20 χώρες με τον χαμηλότερο δείκτη ανάπτυξης (όλες, πλην του Αφγανιστάν, χώρες της υποσαχάριας Αφρικής) κυμαίνεται από 32-49 χρόνια. Η αιτία θανάτου στις χώρες αυτές δεν είναι ο καρκίνος και τα καρδιαγγειακά νοσήματα, όπως συμβαίνει στις ανεπτυγμένες χώρες, αλλά η ελονοσία, η φυματίωση και το AIDS. Η ελονοσία μόνο είναι υπεύθυνη για τρία εκατομμύρια θανάτους το χρόνο, κυρίως παιδιά, στις χώρες αυτές.

Ο Ηλίας Κούβελας είναι Ομότιμος Καθηγητής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Πατρών.

Μέχρι πριν από 40 χρόνια πιστεύαμε ότι, με εξαίρεση τη γρίπη, τα λοιμώδη νοσήματα είχαν παύσει ν' αποτελούν πρόβλημα για τις λεγόμενες ανεπτυγμένες χώρες. Αυτή η μείωση της επίπτωσης των μεταδοτικών ασθενειών, ήταν καρπός των συστηματικών εμβολιασμών, των προγραμμάτων καθαρισμού του πόσιμου ύδατος, της δημιουργίας αποχετευτικών συστημάτων, της καλής διατροφής, ιδίως των παιδιών, και της μεγαλύτερης επιμέλειας της προσωπικής υγιεινής του κάθε ατόμου. Η διάψευση αυτής της αλαζονικής αντίληψης ήρθε πριν από 40 περίπου χρόνια.

Προτού όμως δούμε τι συνέβη σε αυτό το πρόσφατο παρελθόν, ας πάμε πολύ πιο πίσω στην ιστορία του ανθρώπου. Ο άνθρωπος συμβιώνει με τους μικροοργανισμούς, παθολογικούς και μη, από την εμφάνισή του. Στο γενετικό υλικό του ανθρώπου σήμερα περιέχεται γενετικό υλικό των ιών και βακτηριδίων. Οι Λυκ Μοντανιέ και Ρόμπερτ Γκάλο, οι επιστήμονες που έδειξαν ότι ο ιός HIV ευθύνεται για τη νόσο του AIDS, υποστήριξαν, σε συνέντευξη που έδωσαν στην Ιωάννα Σουφλέρη πριν από μερικά χρόνια (*Βήμα Ιδεών*, Αύγουστος 2007) ότι τα λοιμώδη νοσήματα και οι επιδημίες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην ιστορία του ανθρώπου, ασκώντας αν μη τι άλλο, έλεγχο στον αριθμό των πληθυσμών. Όλες οι σοβαρές επιδημίες στην ιστορία μείωσαν δραματικά τους πληθυσμούς που έπληξαν. Οι μελανές μέρες της πανώλης του 14ου αιώνα, όπως περιγράφονται γλαφυρά στα κείμενα, σκοτώνοντας το 1/3 του τότε Ευρωπαϊκού πληθυσμού, καθώς και η επιδημία γρίπης του 1918 με υπολογιζόμενους άνω των 100.000.000 θανάτους αποτελούν δείγματα της δυναμικής μίας επιδημίας. Προφανώς η μείωση του πληθυσμού από την επιδημία της πανώλης άλλαξε την ικανότητα των πληθυσμών ν' ασκούν τη γεωργία, με αποτέλεσμα τον αποδεκατισμό των πληθυσμών της Ευρώπης όχι μόνο από την επιδημία αυτή καθ' εαυτή αλλά και από την πείνα που αυτή δημιούργησε. Μένοντας σ' εκείνους τους μακρινούς αιώνες, έχει υποστηριχτεί ότι για την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453 συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό η επιδημία χολέρας στην πόλη, που είχε σαν αποτέλεσμα τη μείωση της αμυντικής της ικανότητας. Στον εικοστό αιώνα φαίνεται ότι η επιδημία της γρίπης που ανέφερα παραπάνω είχε σοβαρές συνέπειες στην έκβαση και τον τερματισμό του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο Ρόμπερτ Γκάλο, στη συνέντευξη που αναφέρθηκα, υποστηρίζει ότι μπορεί κανείς να θεωρήσει πως η πρώτη μορφή βιολογικού πολέμου ήταν η δωρεά κουβερτών με ευλογιά στους Ινδιάνους της Αμερικής από τους αποίκους. Είναι βέβαιο, συνεχίζει, ότι οι Ινδιάνοι θα είχαν επιβιώσει επί μακρότερον αν δεν είχαν έλθει σ' επαφή με τις ευρωπαϊκές ασθένειες και η απώλεια αυτή είχε τεράστια επίδραση στη δημιουργία των ΗΠΑ.

Το καλοκαίρι του 1981 έτυχε να βρεθώ για μερικές ημέρες στη Νέα Υόρκη και, σύμφωνα με τις παλιές μου συνήθειες, αγόρασα το περιοδικό *Village Voice*. Ήταν πάντα ο καλύτερός μου σύμβουλος για ό,τι συνέβαινε στη πόλη σε όλες τις μορφές τέχνης. Εκείνο το τεύχος είχε και ένα μεγάλο αφιέρωμα στους ομοφυλόφιλους της πόλης, οι οποίοι είχαν στήσει μια καλοκαιρινή γιορτή που κορυφωνόταν με μια παρέλαση στη 5η Λεωφόρο. Ήταν άνθρωποι που ζούσαν έντονη ζωή και δεν εννοούσαν να έχουν ούτε ένα λεπτό χαμένο από το χρόνο τους. Γύρισα στην Ελλάδα, και το φθινόπωρο εκείνης της χρονιάς διάβασα στο *Nature* το πρώτο άρθρο για το «Acquired Immune Deficiency Syndrome» (AIDS). Μέσα σε λίγα χρόνια ο αριθμός των ανθρώπων που έπασχαν από AIDS αυξήθηκε δραματικά. Εικοσιπέντε χρόνια μετά

40 εκατομμύρια ενήλικες και παιδιά είχαν προσβληθεί από τον ιό HIV-1 ενώ οι θάνατοι υπολογίζονταν σε 3 εκατομμύρια (Άγγελος Χατζάκης, *Βήμα Ιδεών*, Αύγουστος 2007). Μεταξύ των θυμάτων θα ήταν και πολλοί από όσους παρήλαυναν στη 5η Λεωφόρο το 1981. Μια συγκλονιστική και απρόβλεπτη αλλαγή στη ζωή τους. Πέραν από τα νοσολογικά χαρακτηριστικά του ιού αυτού καθ' εαυτού, μια σειρά από πολιτιστικούς-κοινωνικούς παράγοντες συνέβαλαν ουσιαστικά στη τόσο ταχεία μετάδοσή του. Στους παράγοντες αυτούς περιλαμβάνονται οι αλλαγές στη σεξουαλική συμπεριφορά των ανθρώπων, η μεγάλη αύξηση του τουρισμού, οι μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών από την ύπαιθρο στις μεγάλες πόλεις, η παγκοσμιοποίηση του εμπορίου αλλά, κυρίως, συμπεριφοράς των κοινωνιών σε πολλαπλά επίπεδα. Το AIDS δεν είναι μόνο ένα λοιμώδες νόσημα, είναι νόσος του πολιτισμού. Αποτελεί το πλέον εντυπωσιακό και δραματικό παράδειγμα που έδειξε ότι οι μεγάλες επιδημίες δεν έχουν απαλειφθεί από κάποιες περιοχές της Γης. Η μεγάλη επιστροφή.

Η επιδημία γρίπης από τον ιό H1N1 του 2007 είχε τα χαρακτηριστικά της μεγάλης μεταδοτικότητας και υψηλής θνησιμότητας, ωστόσο αντιμετωπίστηκε σχετικά εύκολα λόγω της ύπαρξης εμβολίου και από το γεγονός ότι ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού, ιδίως άτομα μεγάλης ηλικίας, είχαν μια μορφή ανοσίας λόγω προηγούμενων προσβολών από γρίπη έστω και από διαφορετικά στελέχη. Η επιδημία από τον ιό embola, λόγω της χαμηλής μεταδοτικότητας παρέμεινε περιορισμένη σε ορισμένες περιοχές της γης όπου όμως, δυστυχώς, η θνησιμότητα ήταν πολύ υψηλή. Παρόμοια χαρακτηριστικά είχε και η πρώτη επιδημία (2003) από κορονοιό (SARS-Cov). Εμφάνισε υψηλή θνησιμότητα λόγω του βαρέως οξέως αναπνευστικού συνδρόμου (Severe Acute Respiratory Syndrome, SARS) , ωστόσο η μεταδοτικότητα ήταν πολύ χαμηλή. Ξεκίνησε από την περιοχή Γκουόνγκ Ντονγκ της Νότιας Κίνας, επεκτάθηκε σε 26 χώρες και προσέβαλε περί τα 8.000 άτομα.

Αντιθέτως ο ιός SARS-Cov-2 που προκαλεί την νόσο COVID-19 εμφανίζει μεγάλη μεταδοτικότητα, έχουν καταγραφεί, τη στιγμή που γράφεται αυτό το κείμενο, πάνω από 1.000.000 προσβεβλημένα άτομα παγκοσμίως και προφανώς τα μη καταγραμμένα θα είναι πολύ περισσότερα. Παρά τη χαμηλή θνησιμότητα, ο απόλυτος αριθμός των θανάτων είναι υψηλός, λόγω της υψηλής διασποράς του ιού είναι πολύ μεγάλος. Για τον ίδιο λόγο ο αριθμός των βαρέων περιστατικών είναι πολύ μεγάλος και η πίεση στα συστήματα υγείας επίσης εξαιρετικά μεγάλη. Βρισκόμαστε λοιπόν ενώπιον μιας πολύ δύσκολα αντιμετωπίσιμης πανδημίας, με δεδομένο ότι η ανοσία του πληθυσμού δεν υπάρχει, όπως επίσης δεν υπάρχει προς το παρόν εμβόλιο.

Πρόκειται για μία πανδημία όπου δεν υπάρχουν ασθενείς και μη ασθενείς, δεδομένου ότι οι πάντες μπορούν να προσβληθούν από τον ιό. Προφανώς τα εθνικά συστήματα υγείας είναι σε θέση ν' ανταποκριθούν σε συνήθεις καταστάσεις όπου το έμψυχο υλικό και ο ιατρικός εξοπλισμός είναι επαρκής. Σε μια μαζική κατάσταση, όπως η πανδημία που αντιμετωπίζουμε σήμερα όπου και οι πάροχοι υπηρεσιών υγείας είναι ανεπαρκείς, τι συμβαίνει ή τι θα συμβεί;

Η Καρολίνα Ακινόσογλου , επίκουρη καθηγήτρια λοιμωξιολογίας και υπεύθυνη της πτέρυγας νοσηλευομένων και υπόπτων περιστατικών COVID-19, στο Πανεπιστημιακό Νοσοκομείο στο Ρίο, έγραφε σ' ένα προφητικό θα έλεγα άρθρο πριν από μερικά χρόνια, όταν έκανε

το Διδακτορικό της στο Imperial College: «Μια πρώτη εστία προβληματισμού έγκειται στον τόπο, το χρόνο και τον τρόπο διαλογής και παροχής των διαθέσιμων κάθε φορά τόσο ιατρικού δυναμικού όσο και προληπτικού και θεραπευτικού εξοπλισμού. Σε περιόδους επιδημίας που αναμφίβολα τα υπάρχοντα αποθέματα ανεπαρκούν, ποιοι θα απολάβουν των υπηρεσιών υγείας; Οι πιο χρήσιμοι σε τέτοιες περιστάσεις; Οι πιο σοβαρά νοσούντες σε περίπτωση προσβολής; Οι πιο πιθανώς νοσούντες και επικίνδυνοι να μεταδώσουν τη νόσο; Οι πιο νέοι; Ή όσο το δυνατόν περισσότεροι ασχέτως των πιθανοτήτων ή της σοβαρότητας νόσησης και διάδοσης της νόσου; Και ποιος θα κρίνει, θα ορίσει ή θα επιβάλλει τις εκάστοτε αποφάσεις;». (*Βήμα Ιδεών*, Αύγουστος 2007).

Στο τόπο μας μια πρώτη επλογή, για την ώρα τουλάχιστον, έχει γίνει με την απόφαση να εισάγονται στα νοσοκομειακά κέντρα αναφοράς οι βαριά πάσχοντες και τα άτομα που ανήκουν σ ευπαθείς ομάδες. Αυτή η σχετικά ανώδυνη επιλογή είναι δυνατή όταν ο αριθμός των προσβεβλημένων και πασχόντων είναι σχετικά περιορισμένος. Ωστόσο σε άλλους τόπους όπου τα Συστήματα Δημόσιας Υγείας δεν μπόρεσαν ανταποκριθούν στις έκτακτες ανάγκες, βλέπουμε τις θλιβερές καταστάσεις μεταφοράς νεκρών με τα φορτηγά. Κάποιοι πεθαίνουν και κάποιοι επιζούν. Είναι μόνο ο ιός που κάνει αυτή την επιλογή; Κατά τη γνώμη μου όχι. Ειδικά στις ΗΠΑ, και μάλιστα στην εποχή Τραμπ, σημαντικός παράγων επιλογής είναι και το ποιος έχει πρόσβαση και σε ποιο βαθμό στο Σύστημα Παροχής Υπηρεσιών Υγείας.

Με τα δεδομένα που έχω ήδη αναφέρει (μεγάλη μεταδοτικότητα του ιού, ανυπαρξία εμβολίου και ικανοποιητικών φαρμάκων, ανεπάρκεια σε συνθήκες πανδημίας ιατρικού, νοσηλευτικού προσωπικού, και θεραπευτικού υλικού) η μόνη λύση, για να μη φτάσουμε στις συνθήκες κόλασης που έχουμε δει, ήταν η λήψη των περιοριστικών μέτρων που πάρθηκαν και που φαίνεται ότι αποδίδουν. Τα μέτρα αυτά έχουν περιορισμένη διάρκεια και επομένως δεν έχουν σχέση με τα μέτρα Όρμπαν που δεν έχουν κανένα χρονικό περιορισμό. Τη στιγμή που γράφω αυτό το άρθρο πληροφορούμαι ότι ήρθησαν οι περιορισμοί στη Δραγασιά και Δαμασκηνιά. Ωστόσο, ακούγονται φωνές για την δήθεν κατάργηση των προσωπικών ελευθεριών. Πρόκειται για ένα από τα επιχειρήματα των Τζόνσον και Τραμπ, προκειμένου να μην πάρουν έγκαιρα μέτρα με τα γνωστά σε όλους τραγικά αποτελέσματα. Όσον αφορά τις καταγγελίες ότι τα μέτρα δεν έχουν συνταγματικό έρεισμα, ότι αποφασίστηκαν από την κυβέρνηση και όχι από τη Βουλή (ο ιός θα περιμένει τη βουλή για να δράσει), θα επαναλάβω τα όσα είπε σε πρόσφατη συνέντευξή του ο Νίκος Αλιβιζάτος: «Ανοησίες... κανένας σοβαρός νομικός δεν τα συμμερίζεται».

Εκείνο που με τρομάζει αυτή τη στιγμή είναι το τι θα συμβεί αν εμφανιστούν κρούσματα σε καταυλισμούς προσφύγων τύπου Μόριας. Οι συνθήκες διαβίωσης σε αυτούς τους καταυλισμούς διευκολύνουν την ταχεία μετάδοση του ιού σε πολύ μεγάλο αριθμό ατόμων και δεν ξέρω πόσους θανάτους μπορεί να θρηνήσουμε. Παράλληλα, είναι δυνατόν να εμφανιστούν έντονα ρατσιστικά φαινόμενα προερχόμενα από τους μόνιμους κατοίκους των νησιών.

Βέβαια, όπως έχει αποδειχθεί στατιστικά, μία πανδημία/επιδημία προσβάλει κατ' εξοχήν τους παρόχους υπηρεσιών υγείας (π.χ. SARS). Ήδη χιλιάδες επιστήμονες νοσούν από HIV, φυματίωση, ηπατίτιδα Β ή C εξαιτίας επαγγελματικών ατυχημάτων. Αποτέλεσμα τούτου είναι ότι σε περιόδους κρίσης, έχουν παρατηρηθεί φαινόμενα αποχής από την εργασία, με

πρόσφατο παράδειγμα αυτό του SARS όπου αρκετά νοσοκομεία στην Κίνα παρέλυσαν λόγω απουσίας του προσωπικού τους. Ωστόσο, στη συντριπτική πλειοψηφία, οι επαγγελματίες υγείας ασκούν στο ακέραιο τα καθήκοντά τους αψηφώντας τους κινδύνους από τη λοιμώδη νόσο. Σκέφτομαι τους φοιτητές/τριές μου που τώρα βρίσκονται στη πρώτη γραμμή της μάχης. Τους εύχομαι να βγουν αλώβητοι.

Ας δούμε λίγο το μέλλον. Θα ήταν ευχής έργο να υπάρξει σ ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα ένα εμβόλιο για τον SARS-CoV-2 και να υπάρξει έγκαιρα εμβόλιο για τον ιό που θα προκαλέσει την επόμενη επιδημία γρίπης. Πρόκειται για το καλό σενάριο. Το κακό σενάριο είναι ν' αντιμετωπίσουμε δεύτερο κύμα COVID-19 και κύμα γρίπης χωρίς την έγκαιρη βοήθεια εμβολίων. Όπως και να έχει το πράγμα «το δημόσιο σύστημα περίθαλψης πρέπει να ετοιμάζει το σχέδιο δράσης. Για να μπορέσει το όποιο σχέδιο δράσης χρειάζονται υψηλού επιπέδου δομές και επιστήμονες δημόσιας υγείας σε κεντρικό και περιφερικό επίπεδο» έγραφε ο Τάκης Παναγιωτόπουλος ήδη από το 2007 (*Βήμα Ιδεών*, Αύγουστος 2007). Ας ελπίσουμε ότι δεκατρία χρόνια μετά, με αφορμή τη σημερινή επιδημία, οι προτάσεις των ειδικών όπως η παραπάνω θα εισακουσθούν.

Τέλος, οργανισμοί όπως ο ΟΗΕ, η Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας ακόμη και η ΕΕ θα πρέπει να είναι έτοιμες να δώσουν τη δυνατότητα της προμήθειας του εμβολίου (όποτε αυτό υπάρξει) σε χώρες που η οικονομία τους δεν το αντέχει, όπως χώρες της υποσαχάριας Αφρικής που ήδη πλήττονται σκληρά από το AIDS , την ελονοσία και τη φυματίωση.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΒΛΑΝΤΩΝΗ ΚΑΙ ΤΕΛΗΣ ΤΥΜΠΑΣ

Για την τεχνοπολιτική των διαγνωστικών τεστ του ιού SARS-CoV-2: Η αυθόρμητη κοινωνιολογία-ανθρωπολογία στη μοριακή βιολογία της PCR, η αυθόρμητη ιστορία-αρχαιολογία στη βιοχημεία της ELISA

Τα τεστ διάγνωσης του ιού SARS-CoV-2 (που συνδέεται με την COVID-19 παθολογία) έχουν βρεθεί στο επίκεντρο της αντιπαράθεσης ως προς την πιο δόκιμη πολιτική αντιμετώπισης της τρέχουσας πανδημίας. Από τη μια πλευρά είναι όσες και όσοι εστιάζονται από την αρχή της πανδημίας στην αναγκαιότητα των διαγνωστικών τεστ. Σε αυτούς περιλαμβάνονται μέλη της συνδικαλιστικής ηγεσίας των νοσοκομειακών γιατρών που ασκούν κριτική στην κυβερνητική πολιτική. Η κριτική αυτή χρεώνει στην κυβέρνηση έλλειμα σε διαγνωστικά τεστ, με αποτέλεσμα το πλεόνασμα σε πολιτικές περιορισμού της κοινωνικότητας. Η αναγκαιότητα των διαγνωστικών τεστ δεν αμφισβητείται από την άλλη πλευρά, το ιατρικό επιτελείο το οποίο η κυβέρνηση εμπιστεύεται για τη διαμόρφωση και επικοινωνία της πολιτικής της. Η κυβέρνηση δεν τοποθετήθηκε ως προς το αν υπάρχει επάρκεια σε τεστ, μετέθεσε απλά την εστίαση στη χρήση τους στην επομένη του ελέγχου της πανδημίας μέσω των πολιτικών περιορισμού της κινητικότητας. Παρά τις διαφορετικές αφετηρίες και στοχεύσεις, οι δύο πλευρές φαίνεται να συμφωνούν στο ότι τα διαγνωστικά τεστ είναι εργαλείο πολιτικής. Η διαφορά τους έχει να κάνει με την πολιτική χρήση των διαγνωστικών τεστ, τα οποία είναι κατά τα άλλα ουδέτερα. Στο παρόν κείμενο ισχυριζόμαστε ότι η τεχνική διάγνωσης ενός ιού δεν είναι ουδέτερη. Έχει πολιτική υποκειμενικότητα, όπως έχει και η πολιτική περιορισμού της κοινωνικότητας.

Ενώ το περιεχόμενο ενός προληπτικού περιορισμού της κοινωνικότητας αποτελεί αντικείμενο δημόσιας κριτικής, το περιεχόμενο μιας διαγνωστικής τεχνικής διαμορφώνεται ιδιω-

Η Κατερίνα Βλαντώνη διδάσκει στο Τμήμα Βιοϊατρικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής και στο Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Science, Technology, Society—Science and Technology Studies» του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ο Τέλης Τύμπας είναι Καθηγητής στο Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και Επισκέπτης Καθηγητής στο Τμήμα Μηχανικών Βιοϊατρικής του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής.

τικά. Αυτό που βγαίνει από ένα κλειστό εργαστήριο δεν μπαίνει σε κριτική σε κάποιον πολιτικό θεσμό. Η κριτική στην τεχνοκρατία, κομβική όσο ποτέ για τον ορισμό της δημοκρατίας, περιορίζεται έτσι στο εξωτερικό της σχέσης επιστήμης και πολιτικής. Παραμένει στην πολιτική που διεκδικεί την ανοικτή κατανάλωση της επιστημονικής γνώσης. Δεν επεκτείνεται στην πολιτική που εγγράφεται και προωθείται με τη συγκεκριμένη διαμόρφωση της επιστημονικής γνώσης, στο πλαίσιο κλειστής παραγωγής στο εργαστήριο. Το ζήτημα που μας ενδιαφέρει εδώ δεν προκύπτει από την έκθεση της υποκειμενικότητας της κυβερνητικής πολιτικής των περιοριστικών μέτρων σε δημόσια κρίση αλλά από τη μη υποβολή σε δημόσια κρίση της πολιτικής υποκειμενικότητας των διαγνωστικών τεχνικών. Δεν εστιαζόμαστε εδώ σε μια πολιτική που μπορεί να μην είναι καλή για τη δημοκρατία αλλά στην τεχνοκρατία, την αντικατάσταση της δημοκρατίας από την τεχνοκρατία.[1]

Για να αναδείξουμε την πολιτική υποκειμενικότητα (έναντι της υποτιθέμενης τεχνικής αντικειμενικότητας) των τεστ διάγνωσης του ιού, θα αξιοποιήσουμε μια σύγκριση των δύο βασικών τεχνικών διάγνωσης ιών: την τεχνική PCR (Polymerase Chain Reaction), όπως αυτή βασίζεται στον εντοπισμό της παρουσίας του ίδιου του ιού στο παρόν, και την τεχνική ELISA (Enzyme-linked Immunosorbent Assay), όπως αυτή βασίζεται στον εντοπισμό των παραγώγων της παρελθούσας δράσης του ιού. Με την PCR αναζητείται ο παθογόνος ιός στην ελάχιστη του υπόσταση, το οριακά άυλο γονίδιό του. Με την ELISA αναζητείται ότι απέμεινε από το σώμα του ιού, το αντιγόνο, ή ότι προκάλεσε η αντίσταση του ανθρώπινου σώματος στον ιό, τα αντισώματα. Με την PCR αναζητείται η ταυτότητα του παθογόνου ιού, με την ELISA το σώμα του μετά τη μάχη (αντιγόνο) ή το αντίπαλο στον ιό σώμα (αντίσωμα). Σε αντίθεση με τον εξελικτισμό (εδώ στην εκδοχή του τεχνολογικού ντετερμινισμού) που υποθέτει ότι υπήρχε τεχνική πρόοδος από τη βιο-χημική ELISA στη μοριακο-βιολογική PCR, η αντιπαράθεση των δύο τεχνικών στο πλαίσιο της διάγνωσης ιών συνεχίζεται.[2] Και αναπαράγεται στις μέρες μας στο πλαίσιο της διάγνωσης του ιού στον οποίο αποδίδεται η τρέχουσα πανδημία.[3] Όπως είχαμε την ευκαιρία να δείξουμε, η αντιπαράθεση αυτή, η οποία ξεκίνησε την εποχή του ιού HIV, βρίσκεται στο επίκεντρο και της κομβικής (για τη δημόσια πολιτική για την υγεία) αντιπαράθεσης γύρω από την υπόθεση Novartis.[4] Κι όπως έχουμε γενικότερα ισχυριστεί, η μεροληπτική αναφορά στην ακρίβεια της PCR αποκρύπτει την ευελιξία της ELISA, όπως και το ότι σε συγκεκριμένη κοινωνική χρήση της τεχνολογίας υπάρχει ένας συγκερασμός της επιδίωξης για ακρίβεια και ευελιξία.[5]

Υπάρχει η ιδεολογία της ακρίβειας στην επιστήμη (της βιολογίας, της μηχανικής, της ιατρικής) αλλά υπάρχει και ο περιορισμός της ακρίβειας στην πρακτική της επιστήμης, λόγω υποχρέωσης συνυπολογισμού της ευελιξίας.[6] Στο λεξιλόγιο του Τόμας Κουν, ο συσχετισμός επιστημονικής ιδεολογίας και πρακτικής αποτυπώνεται στην έννοια του παραδείγματος. Στο πλαίσιο του παρόντος κειμένου, ας χρησιμοποιήσουμε το ισοδύναμο λεξιλόγιο του Λουί Αλτουσέρ, ο οποίος έχει μιλήσει για το αδιαίρετο της επιστήμης από την «αυθόρμητη» φιλοσοφία που υποστηρίζει (ενώ, σε διαλεκτική σχέση, υποστηρίζεται από αυτήν).[7] Επεκτείνοντας τα περί «αυθόρμητου» λόγου της επιστήμης, θα ισχυριστούμε ότι η μοριακή βιολογία της διαγνωστικής τεχνικής PCR υποστηρίζεται από (και υποστηρίζει) μια αυθόρμητη κοινωνιολογία και ανθρωπολογία, ενώ, συγκριτικά, η βιοχημεία της διαγνωστικής τεχνικής ELISA υποστη-

ρίζεται από (και υποστηρίζει) μια αυθόρμητη ιστορία και αρχαιολογία του ιού. Μιλώντας πάντα συγκριτικά, ο επιστημονικός λόγος στην PCR βασίζεται σε μια ανθρωπολογία-κοινωνιολογία ταυτοποίησης του ιού, ενώ στην ELISA σε μια αρχαιολογία-ιστορία στα ίχνη του.[8]

Αυτή η διαφορά, έχει, όπως θα δούμε αμέσως, τη σημασία της: Η αυθόρμητη κοινωνιολογία-ανθρωπολογία της PCR, όπως αυτή εγγράφεται στο εσωτερικό αυτής της διαγνωστικής τεχνικής, ευνοεί (προσανατολίζει σε) μια εξωτερική χρήση στην κλινική ιατρική· η αυθόρμητη ιστορία-αρχαιολογία της ELISA, σε μια εξωτερική χρήση στην ιατρική της επιδημιολογίας. Στην πρώτη περίπτωση, η αφετηρία είναι η θεραπεία της ασθένειας, στη δεύτερη η πρόληψή της. Που σημαίνει ότι δεν χρειαζόμαστε απλά επαρκή αριθμό διαγνωστικών τεστ αλλά και κατάλληλα τεστ. Έτσι ώστε αυτό που ευνοείται τεχνικά από μέσα, από τον εσωτερικό σχεδιασμό τους στο εργαστήριο, να μπορεί να συνδυαστεί με αυτό που χρειάζεται έξω, στην κοινωνία. Με δεδομένα τα όρια στους δημόσιους πόρους, έχει κομβική σημασία ο χρονικός και χωρικός συνδυασμός των δύο να προκύπτει δημοκρατικά, ως πολιτική επιλογή και όχι ως τεχνικό δεδομένο. Έτσι ώστε να αναδεικνύεται η εγγενώς κοινωνική διάσταση κάθε τεχνικής παραμέτρου των διαγνωστικών τεστ. Για να μπορεί να ζυγίζεται μαζί η ακρίβεια και η ταχύτητα και της λογικής της PCR με την ευελιξία και προσαρμοστικότητα της λογικής της ELISA.[9]

Το διακύβευμα, σε ανθρώπινες ζωές γενικά και σε ζωές των πιο ευάλωτων ταξικά, είναι τεράστιο. Η πρώιμη σπατάλη πόρων σε μια ακριβή για το δημόσιο εκδοχή PCR, στο πλαίσιο της γενικότερης ιδεολογίας της μοριακής βιολογίας έναντι της βιοχημείας, μπορεί να αποδειχτεί πολύτιμη για τη ζωή λίγων αλλά ολέθρια για το θάνατο πολύ περισσότερων. Για αυτό και η αυθόρμητη κοινωνιολογία-ανθρωπολογία της PCR και η αυθόρμητη ιστορία-αρχαιολογία της ELISA, καθώς και ο υβριδικός συνδυασμός τους, πρέπει να αποτελέσουν αντικείμενο δημοκρατικής κριτικής. Εδώ είναι που χρειαζόμαστε τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες. Χρειαζόμαστε -όχι λιγότερο από τους γιατρούς, τους επιστήμονες και τους μηχανικούς- κοινωνιολόγους και ανθρωπολόγους, ιστορικούς και αρχαιολόγους που θα υποβοηθούν μια δημοκρατική κοινωνία στην προοπτική κατανόησης των αυθόρμητων-εγγενών καθορισμών της μίας ή της άλλης διαγνωστικής τεχνικής. Που θα υποβοηθούν, εξωτερικά, την καλύτερη σύνδεση τεχνικών που σχεδιάζουν γιατροί, επιστήμονες και μηχανικοί σε κλειστά εργαστήρια με την ανοιχτή κοινωνία. Αλλά, ταυτόχρονα και αδιαίρετα, που θα συμμετέχουν οργανικά, εξαρχής, μαζί με γιατρούς, επιστήμονες και μηχανικούς, στο σχεδιασμό διαγνωστικών τεχνικών στο εσωτερικό του εργαστηρίου. Χρειαζόμαστε, δηλαδή, επειγόντως, ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες που θα υποβοηθούν στην πιο δημοκρατική χρήση (και τροποποίηση στη χρήση) διαθέσιμων τεχνικών. Αλλά και στον εξαρχής σχεδιασμό τεχνικών πιο δημοκρατικών.

Προφανώς υπάρχουν πολιτικοί και πολίτες με κακή προαίρεση για τη δημοκρατία. Θεωρούμε αυτονόητη τη διαφωνία μας μαζί τους. Εδώ μας ενδιαφέρει η πολιτική καλοπροαίρετων επιστημόνων, μηχανικών και γιατρών. Με αυτούς θέλουμε να συνομιλήσουν οι ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες που έχουμε κατά νου, όπως και με όλους τους πολίτες. Ας δούμε μια περίπτωση από τους πρωταγωνιστές των ημερών. «Οι υποδομές και η εμπειρία των ερευνητικών εργαστηρίων θα μπουν στην υπηρεσία της ανάπτυξης τεστ, τα οποία θα μπορούσαν να γίνονται όχι μόνο σε μεγαλύτερη κλίμακα, αλλά και με μεθοδολογίες που δεν θα εξαρτώνται από τη διεθνή αγορά αντιδραστηρίων», δηλώνει καλοπροαίρετα για

το δημόσιο συμφέρον ένας εξ αυτών, σε ένα άρθρο που ενημερώνει για τη χρηματοδότηση της προσπάθειάς του από την κυβέρνηση. Το άρθρο αναφέρει, επίσης, ότι «η τεχνογνωσία που θα αποκτηθεί» θα «επιτρέψει στην Ελλάδα να πραγματοποιήσει παρόμοιες δράσεις και σε άλλα λοιμώδη νοσήματα, όπως η εποχική γρίπη, καθώς επίσης θα επιτρέψει τη βελτίωση της διαχείρισης πανδημιών ή ακόμα και εντοπισμένων επιδημιών». Μόνο που τα τεστ αυτά δεν είναι ουδέτερα πολιτικά, όπως δεν είναι και αυτό που προκύπτει από τον συνδυασμό τους με την τεχνητή νοημοσύνη και τα μεγάλα δεδομένα που αναφέρεται στο ίδιο άρθρο. Για αυτό χρειάζεται εμείς των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών να συνομιλήσουμε με τους συναδέλφους από την ιατρική, τη μηχανική και τη βιολογία για να διευκρινιστεί αυτό που δηλώνεται στη συνέχεια: «Όποια μέτρα έρθουν, πάντως, θα είναι πολύπλοκα με βάση υπολογισμούς μεταδοτικότητας (RO) και την επίδραση των επιμέρους μέτρων. Θα πρέπει σε αυτή τη βάση οι πολίτες να εμπιστευτούν κατά κάποιο τρόπο 'τυφλά' τους επιστήμονες».[10]

Η πανδημία, αν επιβεβαιωθεί ότι πρόκειται για τέτοια (κάτι που εξαρτάται και από τον τρόπο σχεδιασμού και χρήσης διαγνωστικών τεστ), όπως και κάθε κρίση, μπορεί να ανοίξει την ιστορία στο καλύτερο και το χειρότερο, με βάση τάσεις που συσσωρεύτηκαν στη μακρά διάρκεια. Είναι και δικό μας χρέος, των ιστορικών και αρχαιολόγων, των κοινωνιολόγων και ανθρωπολόγων, όχι λιγότερο από ότι είναι χρέος των γιατρών, των μηχανικών και των βιολόγων, το να παράγεται (και όχι μόνο να καταναλώνεται) ένα διαγνωστικό τεστ με τρόπο που θα ευνοείται η υπεράσπιση (και, ας είμαστε αισιόδοξες και αισιόδοξοι, η αποφασιστική διεύρυνση) της δημοκρατίας. Τα διαγνωστικά τεστ, η τεχνητή νοημοσύνη και τα μεγάλα δεδομένα (το καθένα από τα τρία ατομικά και όλα μαζί σε συνδυασμό) δεν είναι ουδέτερα.[11] Επειδή δεν πρέπει να έχουμε άκριτη εμπιστοσύνη στην ιατρική, στη μηχανική και τη βιολογία, χρειαζόμαστε ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες που θα βοηθούν όλους, ειδήμονες και πολίτες, να το κατανοήσουν. Η αυθόρμητη κοινωνιολογία, ανθρωπολογία, ιστορία και αρχαιολογία τους πρέπει να αναδεικνύεται ώστε να μπορεί να αξιολογηθεί από τους πολίτες. Δεν αρκούν οι αφηρημένες αναφορές στη βιοπολιτική. Χρειάζεται συγκεκριμένη έρευνα για να συμβάλουμε ώστε μην διαμορφωθούν τα διαγνωστικά τεστ, η τεχνητή νοημοσύνη και τα μεγάλα δεδομένα της πανδημίας με τρόπο που θα τα καθιστά τεχνοπολιτικά φίλτρα μιας γενικευμένης αλλά και πολύ αδιόρατης σε όλες και όλους μας ευγονικής.[12]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τον τεχνοκράτη ως το νεωτερικό ισοδύναμο του αρχαίου δημαγωγού, βλ. Τύμπας, Τ. (2013). Ιστορία και Ιστοριογραφία της Τεχνολογίας: Μια Εισαγωγή. Στο Τ. Τύμπας και Ε. Μεργούπη-Σαβαΐδου (επιμ.), *Ιστορίες της τεχνολογίας του εικοστού αιώνα: Ηλεκτρικά Αυτοκίνητα, Ξύλινα Αεροπλάνα, Γαλλικοί Αντιδραστήρες, Γυναίκες Υπολογιστές*, σσ. 1-40. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

2. Brasil, P.E., De Castro, L., Hasslocher-Moreno, A.M., *et al.* (2010). ELISA versus PCR for diagnosis of chronic Chagas disease: systematic review and meta-analysis. *BMC Infectious Diseases*, 10, 337. DOI: 10.1186/1471-

2334-10-337· Robben, N. (2017). ELISA or PCR? Not all tests are created equal. *Pig Progress, Health*. Διαθέσιμο σε https://www.pigprogress.net/Health/Articles/2017/11/ELISA-or-PCR-Not-all-tests-are-created-equal-204110E/, ανάκτηση στις 10/04/2020· Sulieman M. El Sanousi, Zakia A. Osman, A.B.S. Mohamed, Mansoor S.H. Al Awfi, Yaser H. Babair, *et al*. (2016). Comparison of Real-time PCR versus ELISA in the diagnosis of cytomegalovirus infection in pregnant women. *Clinical Microbiology and Infectious Diseases*, 1 (3), 67-69. DOI: 10.15761/CMID.1000114.

3. Daley, J. (27/03/2020). Here's How Coronavirus Tests Work—and Who Offers Them. *Scientific American, Public Health*. Διαθέσιμο σε https://www.scientificamerican.com/article/heres-how-coronavirus-tests-work-and-who-offers-them/, ανάκτηση στις 10/04/2020· Sheridan, C. (2020). Fast, Portable Tests Come Online to Curb Coronavirus Pandemic. *Nature Biotechnology*, online ahead of print. DOI: 10.1038/d41587-020-00010-2· Sheridan, C. (2020). Coronavirus and the Race to Distribute Reliable Diagnostics. *Nature Biotechnology*, 38(4), 382-384. DOI: 10.1038/d41587-020-00002-2· Wilson, M. E. (2020). Serologic Tests for SARS-CoV-2: First Steps on a Long Road. *New England Journal of Medicine, Journal Watch Infectious Diseases*. Διαθέσιμο σε https://www.jwatch.org/na51255/2020/03/31/serologic-tests-sars-cov-2-first-steps-long-road, ανάκτηση στις 10/04/2020.

4. Vlantoni, K., Kandaraki, A., και Pavli, A. (2017). Medical Technologies and Health Policies in Post WWII Greece. *History of Technology*, 33, 107-133· Βλαντώνη, Κ., και Μορφάκης, Κ. (2015). Η δημόσια εικόνα της βιοϊατρικής τεχνολογίας: η περίπτωση των τεχνολογιών ελέγχου του αίματος στην ιατρική των μεταγγίσεων στον ελληνικό τύπο. Στο Α. Αραποστάθης, Φ. Παπανελοπούλου και Τ. Τύμπας (επιμ.), *Τεχνολογία και κοινωνία στην Ελλάδα: Μελέτες από την Ιστορία της Τεχνολογίας και τις Σπουδές Επιστήμης και Τεχνολογίας*, σσ. 259-282. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

5. Βλαντώνη, Κ. (2016). Ειδημοσύνη και Διακινδύνευση: Συνδιαμόρφωση στο πλαίσιο της Ιατρικής Βιοτεχνολογίας και Επιστήμης. *Νεύσις*, 23, 99-117.

6. Τύμπας, Τ. (2018). *Αναλογική Εργασία, Ψηφιακό Κεφάλαιο: Ιστορία των Τεχνολογιών Υπολογισμού και Αυτοματισμού στην Ενέργεια και την Επικοινωνία*. Αθήνα: Angelus Novus.

7. Althusser, L. (1990). *Philosophy and the Spontaneous Philosophy of the Scientists and Other Essays*. London: Verso Books· Althusser, L. (2019). *Μύηση στη φιλοσοφία για τους μη φιλοσόφους*. Μτφρ. Τάσος Μπέτζελος. Αθήνα: Εκτός Γραμμής.

8. Για ένα παράδειγμα αυθόρμητης ιστορίας της τρέχουσας πανδημίας, βλ. Goudarzi, S. (23/03/2020). Lessons from Past Outbreaks Could Help Fight the Coronavirus Pandemic. *Scientific American, Public Health*. Διαθέσιμο σε https://www.scientificamerican.com/article/lessons-from-past-outbreaks-could-help-fight-the-coronavirus-pandemic1/, ανάκτηση στις 10/04/2020. Για υποδείγματα προσέγγισης των πανδημιών από τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες, βλ. Lynteris, C., και Poleykett, B. (2018). The Anthropology of Epidemic Control: Technologies and Materialities. *Medical Anthropology*, 37(6), 433-441. DOI: 10.1080/01459740.2018.1484740.

9. Daley, «Here's How Coronavirus Tests Work».

10. «Ξεκινά πρωτοπόρα ελληνική μελέτη για τη γενετική κατανόηση του κοροναϊού» (17/04/2020). Ιστοσελίδα In.gr. Διαθέσιμο σε https://www.in.gr/2020/04/17/greece/ksekina-protopora-elliniki-meleti-gia-ti-genetiki-katanoisi-tou-koronaiou/, ανάκτηση στις 17/04/2020.

11. Engler, A. (02/04/2020). A guide to healthy skepticism of artificial intelligence and coronavirus (Report). *The Brookings Institution's Artificial Intelligence and Emerging Technology (AIET) Initiative*. Διαθέσιμο σε https://www.brookings.edu/research/a-guide-to-healthy-skepticism-of-artificial-intelligence-and-coronavirus/, ανάκτηση στις 12/04/2020· Buckee, C. (2020). Improving epidemic surveillance and response: big data is dead, long live big data. *The Lancet Digital Health*. DOI: 10.1016/S2589-7500(20)30059-5· Ghosh, A. (10/04/2020). COVID-19: The Devil in the Data. *The Wire*. Διαθέσιμο σε https://thewire.in/tech/covid-19-the-devil-in-the-data, ανάκτηση στις 12/04/2020.

12. Για την εισαγωγή της έννοιας της τεχνοπολιτικής, βλ. Hecht, G. (1998). *The Radiance of France: Nuclear Power and National Identity After World War II*. Cambridge, MA: MIT Press.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΑΓΡΑΦΙΩΤΗΣ

Υγείας αγώνας / αγωνία
Δέκα έγκλειστα κομμάτια και μια φωτογραφία

1. Στον ορυμαγδό των πληροφοριών, των εικόνων, των ανακοινώσεων, των ειδήσεων, των άρθρων και των αναλύσεων υπάρχει μία στάση, μια προσέγγιση, που να διεκδικεί τον τίτλο της «σοφίας», της «επαρκούς ανάγνωσης» και της «γόνιμης ή τουλάχιστον ήρεμης θεώρησης»; Στην περιδίνηση των ποικιλόμορφων γεγονότων τί θα ήταν μια άσκηση αυτογνωσίας σε προσωπικό, συλλογικό, εθνικό, ευρωπαϊκό και πλανητικό επίπεδο; Η απειλή του ιού: covid–19 πώς και κατά πόσο εντέλει, παραμορφώνει τα σχήματα πρόσληψης και τα πρότυπα στοχασμού καθώς αυτά προσφέρονται και εφαρμόζονται για την εξέταση της ταχύτατα αναπτυσσόμενης κρίσης της Δημόσιας Υγείας (Δ.Υ); Ποια εργαλεία, ποια μεθοδολογικά μονοπάτια θα ήταν τα πιο αποτελεσματικά για την ιχνηλάτηση του παρόντος και για τη διερεύνηση του μέλλοντος;
2. Οι ιστορικοί του μέλλοντος οπωσδήποτε θα θέσουν το ερώτημα πώς τα μέλη της ελληνικής κοινωνίας, οι πολίτες της Ευρώπης και οι κάτοικοι του πλανήτη μας βίωσαν, σκέφτηκαν και φαντασίωσαν την πανδημία του κορωνοϊού. Τουλάχιστον, ας διευκολύνομε το δύσκολο έργο τους, αφήνοντας κάποια ίχνη.
3. Αρχές του Απρίλη του 2020 διαπιστώνεται ότι η υφήλιος αντιμετωπίζει πια μια νέα πανδημία, ότι ο αόρατος ιός βρίσκεται σε όλα τα μήκη και πλάτη της οικουμένης και ότι αυτή η κατάσταση βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τις ιδεοληψίες ότι «τείχη» θα μπορούσαν να εμποδίσουν τη μόλυνση των «καθαρών» κρατών από την εισβολή των ορατών μεταναστών. Αρκεί να αναφερθούν τα τείχη στα σύνορα ΗΠΑ/Μεξικού, Ισραήλ/Παλαιστίνης, Ουγγαρίας/Βαλκανικών χωρών. Τα γεωγραφικά και τα διοικητικά σύνορα φαίνονται σαν ανεμόμυλοι για κούφιους ηγέτες και πειθήνιους πολίτες. Αρκεί ένας μικροοργανισμός και τα τείχη δεν καταρρέουν υλικά, αλλά αποδεικνύονται ως παρανοϊκές συλλήψεις και κοινότοπες παραισθήσεις.

Ο Δημοσθένης Αγραφιώτης είναι Ομότιμος Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Υγείας στην Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας.

4. Στις αρχές του 1980, μια άλλη επιδημία φανερώθηκε στον διεθνή ορίζοντα, η επιδημία του AIDS λόγω του ιού HIV. Και σ' αυτή την περίπτωση, χιλιάδες γεγονότα, απρόβλεπτες καταστάσεις, δραματικές συνέπειες επιπίπτουν στους βίους των ανθρώπων. Σε τι διαφέρει και σε τι μοιάζει η τωρινή επιδημία (πανδημία) με αυτή του AIDS; Κανονικά θα ήταν αναγκαίο να διοργανωθεί ένα συνέδριο για να αποτιμήσει τις διαφορές και τις ομοιότητες. Ωστόσο, κάποιες παρατηρήσεις, κάποιες πρώτες διαπιστώσεις είναι δυνατόν να διατυπωθούν με όλες τις δυνατές επιφυλάξεις για το παράτολμο ενός τέτοιου εγχειρήματος, δεδομένου ότι η παρούσα πανδημία βρίσκεται ακόμη στο εκρηκτικό της γίγνεσθαι.

   Ομοιότητες (ενδεικτικές): η διεθνοποίηση του κόσμου μας, η αλληλεξάρτηση των κοινωνικών ομάδων, η αλληλόδραση των ιών με κάθε διάσταση της κοινωνικής ζωής και με κάθε έκφραση της ατομικής ζωής, η έντονη κινητικότητα ανθρώπων και αγαθών.

   Διαφορές (ενδεικτικές): ο covid–19 απειλεί «όλους» (με μεγαλύτερες πιθανότητες τους ηλικιωμένους άνδρες με υποκείμενα νοσήματα) και μεταδίδεται με πολλούς τρόπους και όχι μόνο με τις σεξουαλικές πρακτικές και τη χρήση ενδοφλέβιων ναρκωτικών ουσιών. Έτσι, η απειλή του κορωνοϊού εμφανίζεται πιο ασαφής, πιο διάχυτη και γενικευμένη, και κυρίως έρχεται να θέσει σε δοκιμασία τους κοινωνικούς δεσμούς και τις κοινωνικές σχέσεις: η υπόνοια, η καλώς εννοούμενη αυτοπροστασία επιβάλλει την μη–εμπιστοσύνη στον συνάνθρωπο, ενώ ταυτόχρονα γίνεται δραματική έκκληση για αλληλεγγύη. Με όρους του Εμπεδοκλή, η εποχή του «νείκους» εγκαθίσταται και τα στοιχεία που συνθέτουν τον κόσμο ωθούνται προς τη διάλυση, ενώ η «φιλότης» δεν εξαφανίζεται αλλά αδυνατεί να συγκρατήσει την αποσάθρωση. Οι λογικές αντιφάσεις συναγωνίζονται την απελπισία.

5. Στη δεκαετία του 1980 και 1990, όταν η επιδημία του AIDS αναστάτωνε την κανονική ροή των πραγμάτων τέθηκε (και τότε) το ζήτημα με ποια πολιτική Δημόσιας Υγείας θα έπρεπε να αντιμετωπισθεί η «νέα μάστιγα» –συνήθης έκφραση στους τίτλους των εφημερίδων μεγάλης κυκλοφορίας. Ορισμένες χώρες προχώρησαν σε μια καινοτόμα πολιτική έχοντας ως αρχή ότι εναντίον της επιδημίας θα έπρεπε να κινητοποιηθούν πριν απ' όλους, οι κοινωνικές ομάδες που βρίσκονται στο επίκεντρο της επιδημίας.

   Έτσι, στην Ολλανδία για παράδειγμα, δημιουργήθηκε ένα «Εθνικό Συμβούλιο για το AIDS», όπου συμμετείχαν αντιπρόσωποι των συλλογικοτήτων στις οποίες η επιδημία είχε τις πιο άμεσες επιπτώσεις, δηλαδή, οι σεξουαλικοί εργάτες/τριες, οι χρήστες ναρκωτικών, το υγειονομικό προσωπικό και οι μη κυβερνητικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνταν στην αγωγή υγείας σε σχολεία, σε φυλακές κ.ά. Ο κρατικός φορέας ήταν εκεί για να στηρίξει με πόρους υλικούς και άυλους (γνώση, πληροφορίες) την πολιτική που αποφάσιζε το Συμβούλιο των άμεσα εμπλεκομένων (shareholders) με την ανέλιξη της επιδημίας.

   Στη χώρα μας ακολουθήθηκε η πιο παραδοσιακή πολιτική Δ.Υ. με τη δημιουργία μιας διοικητικής δομής, της οποίας η διεύθυνση δόθηκε σε ομάδα ιατρών, με αντιπροσώπευση μόνον της Εκκλησίας, ως επίσημου ή αυθεντικού αντιπροσώπου της ελληνικής κοινωνίας. Στη συνέχεια αυτή η θεσμική επιλογή βυθίστηκε σε σειρά σκανδάλων, με αποκορύφωμα τη στάση του ίδιου του τότε Υπουργό Υγείας, ο οποίος, αν και ειδικός σε θέματα Συνταγματικού Δικαίου, κατονόμασε άτομα με AIDS, παραβιάζοντας τη θεμελιακή αρχή της Δημόσιας Υγείας, που απαγορεύει ρητά την καταγγελία ή τον εξοστρακισμό των ασθενών.

Με τη νέα επιδημία (μέχρι αυτή τη στιγμή) δεν έχει οριστεί ένα επίσημο εθνικό συμβούλιο εμπειρογνωμόνων από όλες τις επιστήμες που εμπλέκονται σ' ένα κατεξοχήν διεπιστημονικό ζήτημα, όπως είναι η πανδημία, ούτε ένα συμβούλιο αντιπροσώπων της ελληνικής κοινωνίας που θα μπορούσε να δώσει νομιμότητα και λειτουργικότητα στην πραγμάτωση της πολιτικής για την απειλή του covid-19. (Δεν τέθηκαν προτεραιότητες ως προς τις ομάδες υψηλού κινδύνου και ακολουθήθηκε η ξεπερασμένη συνταγή να μιλούν για το θέμα οι «αστέρες» της ντόπιας πολιτιστικής βιομηχανίας με αλληλοσυγκρουόμενα μηνύματα που προκαλούν περισσότερο πανικό και σύγχυση). Σ' αυτό το πνεύμα διαφαίνεται ότι η εμπειρία του AIDS δεν αποθησαυρίστηκε και δεν αξιοποιήθηκε στις παρούσες προκλήσεις. Η ελληνική Εκκλησία θέλησε να παίξει και πάλι, καίριο ρόλο στη λήψη των αποφάσεων δημιουργώντας σύγχυση για τους λόγους που η πανδημία έφτασε στην Ελλάδα και καθυστέρηση στη λήψη μέτρων, ώστε να μη διαταραχτούν οι λατρευτικές συνήθειες των πιστών. Διαπιστώνεται επομένως συνέχεια κι ασυνέχεια των προτύπων κοινωνικού ελέγχου στους καιρούς της «πανούκλας».

6. Στην Άπω Ανατολή το 2003 η επιδημία του SARS «δείχνει τα δόντια της». Στην Ταϊπέι, πρωτεύουσα της Ταϊουάν, φτάνει ένα αεροπλάνο της αεροπορικής εταιρείας που ειδικεύεται στις πτήσεις γύρω από τον Ειρηνικό ωκεανό. Η εταιρεία για να δείξει πόσο ενδιαφέρεται για την ασφάλεια των επιβατών, οδηγεί το σκάφος, μετά την αποβίβαση των ταξιδιωτών, σε ειδικό χώρο για πολλαπλές και εξαντλητικές απολυμάνσεις. Καλούνται βέβαια, τα ΜΜΕ για να αναμεταδώσουν την όλη επιχείρηση. Αποτέλεσμα αυτού του εγχειρήματος ήταν η απόλυτη απώλεια της εμπιστοσύνης των ταξιδιωτών, γιατί θεώρησαν ότι όλα τα αεροπλάνα της εταιρείας είναι εξίσου μολυσμένα. Δηλαδή, συνέβη ακριβώς το αντίθετο απ' ό,τι πίστευαν και προσδοκούσαν οι υπεύθυνοι της εταιρείας. Τις επόμενες μέρες άδεια αεροπλάνα ταξιδεύουν στους ουρανούς της Άπω Ανατολής. Σε απάντηση, η εταιρεία για μερικές εβδομάδες προσφέρει εισιτήρια με πολύ χαμηλές τιμές. Έτσι σ' ένα ταξίδι μου, Ταϊπέι – Τόκυο, βρίσκομαι σε αεροπλάνο με τριακόσιους νέους και νέες που πήγαιναν να γνωρίσουν την Ιαπωνική πρωτεύουσα και να διασκεδάσουν, να ξεφαντώσουν με όλη την ανεμελιά τους. Φώναζαν συνέχεια «ζήτω το SARS», που τους επέτρεψε να πραγματοποιήσουν ένα πολύ δύσκολο όνειρο: να απολαύσουν τη πιο τεχνολογική πόλη του κόσμου. Οι άλλοι επιβάτες, κάπου δέκα, ήταν ντυμένοι με πλαστικές σακούλες και αδιάβροχα για να προστατευθούν (δήθεν) από τον ιό.

Σε πλήρη αντίθεση με την ελαφράδα, την αυταρέσκεια και την υποτίμηση του κινδύνου από την νεολαία, η διοίκηση της «άτυπης» χώρας της Φορμόζας (η Κίνα δεν αναγνωρίζει την κρατική υπόστασή της), μετά από την εμπειρία του 2003, δημιούργησαν και ανέπτυξαν ένα εξαιρετικό σύστημα Δημόσιας Υγείας. Όπως δηλώνουν οι υπεύθυνοι της πολιτικής για την Δ.Υ, καθώς δεν έχουν εμπιστοσύνη στις στατιστικές και τα ποσοτικά στοιχεία που δίνει η Κίνα, είναι υποχρεωμένοι να βρίσκονται σε συνεχή εγρήγορση για την υγεία του πληθυσμού. Για αυτό το λόγο με την επιδημία του covid–19 βρέθηκαν έτοιμοι να αντιμετωπίσουν τη νέα απειλή. Σημειωτέον ότι από το Δεκέμβρη του 2019 γνώριζαν για τον κορωνοϊό, γεγονός που απέκρυψε η επίσημη Κίνα. Στη συνέχεια χρησιμοποίησαν τις νέες τεχνολογίες επικοινωνίας και με σχετικό σεβασμό των ανθρω-

πίνων δικαιωμάτων απέφυγαν την καθολική απομόνωση του πληθυσμού. Μια τεχνική που ακολούθησαν και οι νότιο-Κορεάτες, για να δείξουν ότι δεν υπάρχει μόνο μία μέθοδος (αυτή του γενικού εγκλεισμού) για να ελεγχθεί η διασπορά του ιού. Προμηθείς δίνουν μαθήματα στους κατά εξακολούθηση Επιμηθείς της Νότιας Ευρώπης. Δημιουργώντας μια σύγχυση στη διεθνή κοινή γνώμη καθώς οι «ασιατικές επιδημίες», συνοδεύονται για πρώτη φορά κι από πρωτότυπες ασιατικές λύσεις.

7. Και η Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας (ΠΟΥ); Όλες σχεδόν οι διεθνείς οργανώσεις βρίσκονται σε φάση επαναπροσδιορισμού των αποστολών τους και επανορισμού των πολιτικών τους καθώς έχουν βρεθεί στις ισχυρές περιδινήσεις που έχουν αναδυθεί με την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και της χαοτικής γεωπολιτικής σκηνογραφίας. Η ΠΟΥ δεν λειτούργησε ως προάγγελος των τεκταινομένων και η φωνή της ακούγεται όλο και πιο αδύναμη. Διατυπώθηκε η υπόθεση ότι ο τωρινός Διευθυντής του ΠΟΥ, αφρικανικής καταγωγής και αγγλοσαξονικής εκπαίδευσης, δεν μπορεί να αποδώσει ευθύνες και να αναλάβει σοβαρές πρωτοβουλίες καθώς η εκλογή του ελέγχθηκε από την Κίνα, η οποία εκμεταλλεύεται την όλο και πιο ισχυρή παρουσία της στην αφρικανική ήπειρο. Δεν είναι εύκολο βέβαια, να αποδοθούν ευθύνες χωρίς να υπάρξει σοβαρή επιστημονική έρευνα, και δεν είναι θεμιτό να αποδοθεί εθνική καταγωγή στους ιούς. Ωστόσο παραλήψεις και αστοχίες σ' ένα σημείο του πλανήτη μπορεί να είναι μοιραίες για όλη την οικουμένη. Αποτελεί ανοιχτό ερώτημα σε ποιο βαθμό η παρούσα πανδημία θα οδηγήσει σε μια νέα σύλληψη για την υπόσταση και το ρόλο της ΠΟΥ στην μετά κορωναϊκή εποχή. Το ερώτημα αυτό συνοδεύεται από ένα δεύτερο: αν το οικολογικό ζήτημα του πλανήτη δεν είναι ικανό να οδηγήσει σε μια οικουμενική αντιμετώπιση, ένας ιός θα ήταν ικανός να φέρει την παγκόσμια συνεννόηση και την σωτηρία του πλανήτη μας;
8. Η λέξη αξιοπιστία προκαλεί τις περισσότερες ανησυχίες και προσδοκίες σε τοπικό και πλανητικό επίπεδο καθώς, με την ατελείωτη διάχυση πληροφοριών, δηλώσεων και διαπιστώσεων, δοκιμάζονται τα όρια της ευπιστίας και της δυσπιστίας. Η αξιοπιστία λειτουργεί σε δύο επίπεδα. Το πρώτο αναφέρεται σ' αυτό των τεχνικών διάγνωσης και θεραπείας, των φαρμάκων και των εμβολίων. Το δεύτερο αναφέρεται σ' αυτό της συνολικής πολιτικής για τη Δημόσια Υγεία, ως προς τους στόχους, τις στρατηγικές και τις αποτιμήσεις των αποτελεσμάτων της.

Ως προς το πρώτο επίπεδο, η αξιοπιστία προϋποθέτει τον άριστο συνδυασμό της ευρωστίας και της εγκυρότητας στις ενέργειες των επιστημόνων που ασχολούνται ερευνητικά με τη διάγνωση, θεραπεία και αποκατάσταση των νοσημάτων που προκαλεί ο covid–19. Η ευρωστία συνδέεται με την εμβέλεια των μεθόδων και των τεχνικών για να αντιμετωπίσουν την πολυπλοκότητα και τη συνθετότητα των προβλημάτων υπό επιστημονική διερεύνηση: η απλοποίηση είναι ο εχθρός της ευρωστίας. Η εγκυρότητα συνδέεται με την προσαρμογή των αρίστων πρακτικών, στη συγκεκριμένη περίπτωση των ζητημάτων που συνδέονται με τη «φύση» του ιού και των πιθανών μεταλλαγών του: η ταχύτητα και η ακρίβεια στην τροποποίηση των μεθόδων, η επικεντρωμένη στόχευση, η αριστοποιημένη χρήση υλικών και εξοπλισμού, η πρόσβαση σε πληροφορίες και δεξιότητες συνεισφέρουν στην εξασφάλιση της εγκυρότητας. Θεωρητικά ο συνδυασμός ευρωστίας

και εγκυρότητας διατρέχει όλο το πειραματικό μέρος που συνδέεται με τα ζητήματα υγείας. Ωστόσο, η πίεση που έρχεται από το επείγον των κρίσεων της Δημόσιας Υγείας (ζωές χιλιάδων ασθενών) οδηγεί σε επιλογές στο όνομα της προσαρμογής στην επώδυνη πραγματικότητα – «πρέπει να είμαστε πραγματιστές». Εδώ ακριβώς αναδύονται οι αβεβαιότητες, καθώς ο συνδυασμός ευρωστίας και εγκυρότητας δεν είναι ο πιο ισχυρός, αλλά επιλέγεται σε μια πιο χαλαρή μορφή, στο όνομα του επείγοντος των καταστάσεων. Καθώς μια ιδανική λύση δεν είναι δυνατή, καθώς μια μαγική λύση δεν εμφανίζεται συχνά, επιλέγεται ένας συμβιβασμός. Για να αποκτήσει νομιμότητα ο συμβιβασμός αυτός, θα πρέπει να ελεγχθεί στο όνομα της πολύ-διεπιστημονικότητας (multi-interdisciplinarity), να γίνει σεβαστή η αυτονομία των διαφόρων θεσμών, και να τηρηθεί μια διαδικασία δημοκρατικής αλληλοενημέρωσης των συμμετεχόντων πρωταγωνιστών στο συνολικό εγχείρημα. Είναι προφανές ότι οι ισορροπίες είναι δύσκολες, οι συγκρούσεις αναπόφευκτες και οι συζητήσεις έντονες. Χωρίς όμως τις προηγούμενες καταστάσεις δεν θα μπορούσε να υπάρξει η αξιοπιστία αυτή καθαυτή των βιοιατρικών επιστημών.

Ως προς το δεύτερο επίπεδο, αυτό της αξιοπιστίας της γενικότερης πολιτικής για τη Δ.Υ., υπεισέρχεται ένας άλλος παράγοντας: η έλλειψη επιστημονικών γνώσεων τόσο για τη «φύση» και τη «συμπεριφορά» του ιού, όσο και για τον τρόπο που οι κοινωνίες και οι ανθρώπινες κοινότητες θα αντιμετωπίσουν τις απειλές και τις επιπτώσεις από τη διασπορά του ιού, εδώ του covid–19. Πώς να υπάρξει ορθολογικά θεμελιωμένη στρατηγική για τον έλεγχο της διασποράς του ιού όταν υπάρχουν, σημαντικά γνωσιακά κενά; Ωστόσο, οι απαιτήσεις για δράση είναι πολύ έντονες και απόλυτα θεμιτές. Σ' αυτό το πνεύμα λειτουργεί η Αρχή της Προφυλακτικότητας (Precautionary Principle) που προβλέπει ότι η ενεργοποίηση και η κινητοποίηση ανθρώπων, γνώσεων και δεξιοτήτων γίνεται, παρ' όλα τα κενά, λαμβάνοντας υπόψη πολλαπλές εκδοχές ή σενάρια, και ταυτόχρονα αυτή η ίδια η δράση γίνεται και ως διεργασία απόκτησης γνώσης και συστηματικά ελεγμένης συσσώρευσης εμπειριών. Έτσι, η επιδημία του covid-19 θέτει ξανά το ζήτημα της αξιοπιστίας κι αυτό δεν είναι μοιραίο αλλά απαραίτητο, γιατί ο χώρος της Δημόσιας Υγείας συνυφαίνεται με το πολιτικό, κοινωνικό και πολιτιστικό γίγνεσθαι του διεθνοποιημένου κόσμου μας. Δεν υπάρχουν απόλυτα σαφείς προδιαγραφές, τα όρια των δράσεων συμπλέκονται, οι στόχοι δεν είναι πάντα ευδιάκριτοι, οι συγχύσεις εμφανίζονται ως αναπόφευκτες και οι χρονικότητες των δράσεων και των γεγονότων δεν χαρακτηρίζονται από εύκολη αρμονία.

9. Τα επιστημολογικά εμπόδια για τον ορισμό της «υγείας» είναι πολλά και δυσυπέρβλητα. Σίγουρα η υγεία δεν είναι η απουσία της ασθένειας, γιατί η «υγεία» είναι άλλης τάξης κατάσταση απ' αυτή της ασθένειας και η ασθένεια, κυκλικά, απαιτεί μια πρώτη θεώρηση της υγείας ως κανονικότητας. Συχνά για ένα ξεπέρασμα του φαύλου κύκλου μπορεί να υποτεθεί ότι δεν ορίζουμε την υγεία ως κατάσταση αλλά ως ένα στόχο, ως ένα επίτευγμα, προς τα οποία άτομα ή και ομάδες προσπαθούν (μερικές φορές απεγνωσμένα) να φτάσουν. Έτσι, η υγεία, και μάλιστα η υγεία σε συλλογικό επίπεδο, εξαρτάται από τον τρόπο που οι κοινωνίες συνδιαλέγονται με τη φύση, από τις υποδομές για την παραγωγή, συντήρηση και διανομή της τροφής και του νερού, από την εξασφάλιση των μέσων μεταφοράς και τους γνώμονες κοινωνικής συνύπαρξης και δημιουργικότητας και βέβαια, σε

κάποιο ποσοστό, από την εξουδετέρωση των νόσων, όταν αυτές έρχονται να διαταράξουν την καθιερωμένη ροή των πραγμάτων. (Πολλοί θεωρούν ότι η συνεισφορά της τελευταίας διάστασης δεν ξεπερνάει το 10% των παραμέτρων για την υγεία). Συνήθως υπάρχουν πολλές θεωρίες για τις νόσους και λίγες θεωρίες για την υγεία, λόγω της πολυπλοκότητας της τελευταίας. Αρκεί μια επιδημία, όπως της covid-19 και ισχυρές τεχνολογικά χώρες φαίνονται αδύναμες και ευάλωτες. Αρκεί ένας κορωνοϊός και οι ναρκισσιστικές κοινωνίες μας, που αυτοθεωρούνται ως άτρωτες, ως ικανές να επιλύσουν κάθε πρόβλημα, βρίσκονται σε σχετική αδυναμία (όπως εξάλλου πολλές άλλες κοινωνίες) να φροντίσουν τα μέλη τους και να τα προστατεύσουν από τη φονική επιθετικότητα του ιού.

10. Η θεώρηση της υγείας ως μιας διαδικασίας με μη εγγυημένα αποτελέσματα και ως δρόμου–αγώνα χωρίς αρχή και τέλος, αποτελεί και ένα πρότυπο για τη θεώρηση των ψευδών ειδήσεων (fake news), η ευρεία διάδοση των οποίων μπορεί, στην περίπτωση των επιδημιών, να έχει καταστροφικές συνέπειες για τη ζωή πολλών ανθρώπων. Για να υπάρξουν αληθείς ειδήσεις (και ιδιαίτερα, αληθείς ειδήσεις για τα θέματα των κρίσεων της Δ.Υ.), οι δέκτες θα πρέπει να είναι σε εγρήγορση και ετοιμότητα για να εξασφαλίσουν, να κατακτήσουν, την εγκυρότητα των μηνυμάτων, μέσα από πολλαπλούς ελέγχους, με συστηματική δυσπιστία, με αξιολογήσεις των πηγών και με τη δημιουργία παράλληλων μηχανισμών πληροφόρησης με υψηλό δείκτη εμπιστοσύνης. Η επιστημολογική δυσκολία στην περιχάραξη της υγείας μπορεί να λειτουργήσει ως μεταφορά ή ως προειδοποίηση για την περιπέτεια των ψευδών ειδήσεων; Ο ιός προκαλεί τόσα νοσήματα και τόσα προβλήματα ποικίλης φύσης, ώστε θα μπορούσε να μας θεραπεύσει από τη χίμαιρα ότι υπάρχουν ορθές ειδήσεις και να μας διδάξει ότι μόνο με τη βάσανο της επίμονης αναζήτησης, της υπόνοιας και της δυσπιστίας, είναι δυνατόν να προσεγγίσουμε ειδήσεις που φέρνουν το σημάδι των ίδιων των ορίων τους.

Δημοσθένης Αγραφιώτης

ΠΑΤΡΙΤΣΙΑ ΚΥΠΡΙΑΝΙΔΟΥ

Εν μέσω πανδημίας

Σκέψεις με αρκετούς βαθμούς ελευθερίας, χωρίς τη βάσανο της αυστηρής τεκμηρίωσης. Οι συνθήκες είναι έκτακτες. Εν μέσω πανδημίας, διερωτάται κανείς συνεχώς που πατά και που βρίσκεται.

Είμεθα κατά τα φαινόμενα, σε κάποιο μεταίχμιο, ο καθείς μόνος του και όλοι μαζί ή μάλλον οι περισσότεροι. Δεν έχει βέβαια βρεθεί ο κοινός τόπος ακόμα. Διατελούμε σε κανονικότητα και μη κανονικότητα, σε αντιφάσκουσα ατομική και συλλογική διάσταση, στο μεταξύ του εθνικού και του παγκόσμιου, του μεταμοντέρνου παρόντος αλλά και του αρχέγονου παρελθόντος.

Μεταίχμιο: μια ευφυής λέξη που υποδηλώνει όχι απλά το πέρασμα από μία κατάσταση σε μια άλλη, αλλά το διαχωριστικό σημείο ανάμεσα σε δύο διαφορετικές καταστάσεις: το μεταξύ δύο αιχμών.

Η επιστημονική πρόοδος των λεγόμενων επιστημών της ζωής, ειδικά της βιοϊατρικής έρευνας και της βιοτεχνολογίας, είναι τεράστια και αναντίρρητη. Είναι αναμενόμενο ότι κάποια στιγμή οι κοινωνίες μας θα ξεπεράσουν τον νέο ιό. Αναμφίβολα με την αφορμή αυτή, θα αυξηθούν περαιτέρω και οι γνώσεις μας.

Ωστόσο ωριμότεροι και σοφότεροι θα γίνουμε;

Μεγάλες προκλήσεις όπως η πανδημία του νέου ιού ή η κλιματική αλλαγή και η οικολογική καταστροφή, αναδεικνύουν την ανεπάρκεια των κοινωνικών και οικονομικών συστημάτων οργάνωσής μας, η οποία μπορεί να αποβεί καταστροφική. Δεν είναι και πολύ έξυπνο αυτό εκ μέρους μας, κι όμως συνεχίζουμε απτόητοι.

Η επιμονή στον ακραίο ανταγωνισμό, την αντιπαλότητα και την έλλειψη συνεργασίας σε όλα τα επίπεδα είναι χαρακτηριστική. Το ίδιο ισχύει και σε ό,τι αφορά τον προσανατολισμό της έρευνας, τη χρηματοδότησή της, τους θεσμούς και τις δομές διαχείρισής της και ιδιαιτέρως τις νέες και αναδυόμενες τεχνολογίες.

Η Πατρίτσια Κυπριανίδου δραστηριοποιείται ερευνητικά στο ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» με αντικείμενο τη ραδιοφαρμακευτική τεχνολογία.

Παρά την συνεχή πρόοδο της επιστήμης και της τεχνολογίας, η διαχείριση του άυλου αλλά και υλικού αυτού «πλούτου» ακολουθεί το ίδιο μοτίβο, στο οποίο κυριαρχούν οι όροι του ακραίου ανταγωνισμού και της αντιπαλότητας. Για τις πλέον προηγμένες τεχνολογικά χώρες, το παιχνίδι αυτό παίζεται μάλιστα με πολύ σκληρούς όρους.

Η πρόοδος των επιστημών –και ειδικά της τεχνολογίας– αποτελεί διακύβευμα ισχύος, προϊόν με προστιθέμενη αλλά και πολύπλευρη αξία, πηγή ποικίλων ανταγωνισμών. Η ανταλλαγή γνώσης, πληροφορίας και τεχνογνωσίας έχει ένα δικό της χρηματιστήριο και δικούς της νόμους. Διαθέτει ένα δικό της βάρος στην επικοινωνία, στα συμβατικά και μη συμβατικά μέσα.

Σε ποια ατζέντα ωστόσο βρίσκεται άραγε ο οριζόντιος συντονισμός και η διεύρυνση των συνεργειών; Η πραγματικά ανοιχτή επιστήμη; Ποιες δομές διεθνείς και εθνικές είναι οι αναγκαίες για να ανταποκριθούμε στις σύγχρονες απαιτήσεις απέναντι στις μεγάλες προκλήσεις που απειλούν το είδος και τον πλανήτη; Με ποιους κανόνες, προϋποθέσεις και ρυθμίσεις; Ποια συστήματα οργάνωσης της γνώσης απαιτούνται; Πόσο είμαστε διατεθειμένοι να θέσουμε και να τηρήσουμε κώδικες δεοντολογίας και ρυθμίσεις βιοηθικής; Τι γίνεται με τα βιοδεδομένα και το γενετικό μας υλικό; Μπορεί να αυτορυθμιστεί η έρευνα; Και ποιος πρέπει να είναι ο ρυθμιστικός ρόλος του κράτους; Της κοινωνίας; Πόσο αποτελεσματικός μπορεί να είναι ο ρόλος υφιστάμενων διεθνών θεσμών; Ποιοι είναι οι νέοι θεσμοί που χρειαζόμαστε;

Οι μεγάλες κρίσεις αποτελούν αφορμή για σκέψη σε πολλά επίπεδα. Κατ' αρχήν για να θέσουμε τα σωστά ερωτήματα. Κυρίως όμως, αποτελούν εναύσματα για εναλλακτική οργάνωση, για νέες αναγκαίες προσεγγίσεις και δομές που θα κάνουν τις κοινωνίες μας πιο ανθεκτικές. Όπερ πιο συντονισμένες και πιο συσπειρωμένες. Άλλη πολύ ευφυής λέξη. Το σημαίνον και το σημαινόμενον...

Ας παραμείνουμε όμως προς το παρόν στο συμπέρασμα: οι μεγάλες κρίσεις και προκλήσεις της ανθρωπότητας υπενθυμίζουν ακόμα και στους θιασώτες της αντίθετης άποψης, ότι το σύστημα έχει τα όριά του. Και επίσης, στην παραδοχή ότι ο άνθρωπος δεν είναι παντοδύναμος, αν και πλανητικά κυρίαρχος. Η παραδοχή αυτή, παραμένει πάντα αποκαλυπτική και πλήρης νοήματος για το προς τα που πρέπει να βαδίσουμε κάθε φορά. Και αυτό είναι μεγάλη ευθύνη και της επιστημονικής κοινότητας.

Ζούμε σήμερα τη δική μας ιστορία. Το μερίδιό μας στην μακρά εξελικτική μας διαδικασία.

Ας κινηθούμε λοιπόν ταχύτερα προς την ενηλικίωσή μας.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ

Τα όρια των δικαιωμάτων ή πως το αδύνατον γίνεται πραγματικότητα

> Περικυκλώσαμε τότε την Ζώνη με στοιχισμένους σε όλο το μήκος της αστυνομικούς... Και πιθανόν κάναμε καλά. Μα, από την άλλη, πώς να το ξέρω, πώς να ξέρω...
>
> Αντρέι Ταρκόφσκι, Stalker

Εισαγωγικό

Η υγεία συνιστά οικουμενικό δημόσιο αγαθό που επιμερίζεται τοπικά στη σφαίρα ευθύνης της κάθε ξεχωριστής κρατικής διακυβέρνησης. Με αφορμή την κρίση που προκάλεσε η πανδημική εξάπλωση του κορωνοϊού SARS-CoV-2, το δημόσιο σύστημα υγείας, ύστερα από πολλές δεκαετίες υπονόμευσης, βρέθηκε αναγκαστικά στο κέντρο του ενδιαφέροντος από την πλευρά των κυβερνήσεων.

Η οικουμενική αντιμετώπιση που απαιτεί η καλπάζουσα λοίμωξη covid-19 προϋποθέτει συντονισμό ενεργειών σε τεχνικά ζητήματα, όπως διαμοιρασμό της γνώσης και της τεχνολογίας, αλλά και πλαίσιο συμφωνίας για τη στόχευση των μέτρων που θα πρέπει να είναι ομοειδή. Η ανάγκη συνεργασίας και άσκησης ομοιότροπων πολιτικών είναι ένα τεράστιο διακύβευμα στο οποίο η οικουμενική κοινότητα των ανθρώπων δεν έχει να επιδείξει σημαντικά επιτεύγματα.

Σύμφωνα με τις συμβουλές των επιδημιολόγων, που αποτελούν ανέλεγκτη αυθεντία και υπό τον συντονισμό του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, επιβλήθηκαν περιοριστικά μέτρα, διαφορετικής έντασης, προκαλώντας πάντως σοβαρές αναταράξεις στην καθημερινότητα δισεκατομμυρίων ανθρώπων, το οικονομικό κατεστημένο αλλά και το καθημερινό εισόδημα

Ο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας όπου διδάσκει δικαιώματα του ανθρώπου.

των φτωχότερων ανθρώπων. Προκάλεσαν επίσης έντονες ανησυχίες για το παρόν και το μέλλον καθοριστικών δικαιωμάτων του ανθρώπου και της ποιότητας των δημοκρατιών μας.

Η πανδημία αναδιατάσσει

Παρόλη την κεφαλαιώδη σημασία της, σπάνια η υγεία προβλήθηκε αυτοτελώς από την σκοπιά των δικαιωμάτων του ανθρώπου ή την ιδέα του δημόσιου ή κοινού αγαθού. Η βίαιη εισβολή του εν λόγω ιού στον δημόσιο λόγο και χώρο και βέβαια στην καθημερινότητά μας ως απειλή διασταυρώθηκε με την αίσθηση ότι η παγκοσμιοποίηση είναι πολύ πιο πυκνή και άμεση από όσο την είχαμε βιώσει. Ακόμα πιο πυκνή και άμεση από τις οικονομικές και κοινωνικές όψεις της παγκόσμιας αγοράς και την υποβάθμιση του πλανητικού οικοσυστήματος.

Απρόσμενα, τα μικρο-παράσιτα (τα στίφη του ιού δηλαδή) που εισέβαλαν στο σώμα μας απειλώντας την υγεία και την ζωή κάθε ανθρώπου διασυνδέθηκαν με τα μακρο-παράσιτα που ασκούν αυθαίρετη εξουσία ή εκμεταλλεύονται το κοινωνικό σώμα, μέσα από μεθόδους υποταγής και ταπείνωσης. Στην ανθρώπινη ιστορία αναπάντεχες πολιτικές και κοινωνικές ανατροπές προήλθαν από τον συσχετισμό των δύο κατηγοριών παρασίτων, όπως στην επανάσταση των αγροτών κατά της φεουδαρχίας στην Αγγλία, μετά την Μαύρη Πανώλη του 1381. Κλασικό παράδειγμα αποτελεί ο αποδεκατισμός των αυτόχθονων λαών στην Αμερική και την Αυστραλία με την εγκατάσταση των Ευρωπαίων που ήταν ξενιστές βακτηρίων και ιών της ευλογιάς, της γρίπης και της ιλαράς. Η παρούσα υγειονομική κρίση ενέχει ασφαλώς στοιχεία μιας δυναμικής μεταβολής του κόσμου όπως τον γνωρίζουμε σε μίκρο και μάκρο επίπεδο. Ο κάθε άνθρωπος αναγκαστικά οφείλει να δρα σε δύο πλαίσια δράσης και αντίδρασης μεταξύ του ατόμου και των δύο κατηγοριών παρασίτων ώστε να σχεδιάσει προοπτικές και στρατηγικές επιβίωσης. Εκεί, το πλαίσιο ελευθερίας απόφασης και δράσης βρίσκεται υπό ακραία συμπίεση.

Στην συγκυρία που καθόρισε ο ιός, η συμπίεση αυτή οφείλεται στην υιοθέτηση μέτρων που έχουν αποτέλεσμα περιορισμούς δικαιωμάτων και τη συρρίκνωση της οικονομικής ή κοινωνικής ζωής των ίδιων των υποκειμένων προστασίας της υγείας. Απρόσμενα, μια οικουμενική ισότητα επιβλήθηκε στους ασθενείς. Καθώς μόνο το δημόσιο σύστημα υγείας μπορεί να ανταπεξέλθει στις ανάγκες που απαιτεί μια μονάδα εντατικής θεραπείας, όλοι οι ασθενείς περνάνε από το ίδιο σύστημα με κοινή προτεραιότητα.

Από την άλλη πλευρά, η ευαλωτότητα ορισμένων ανθρώπων είναι μια ακόμα κρίσιμη διάσταση της κρίσης, καθώς καθορίζει την άνιση θέση του κάθε ανθρώπου απέναντι στην ασθένεια σύμφωνα με παράγοντες βιολογικού (ηλικία, υποκείμενες ασθένειες, γενετική προδιάθεση) ή κοινωνικού χαρακτήρα (κοινωνική θέση, πλούτος, τόπος διαμονής). Το ζήτημα αυτό αναδείχθηκε από την εξάπλωση του ιού, καθώς οι άνθρωποι που πλήττονται δεν βρίσκονται στον αναπτυσσόμενο κόσμο, αλλά στον ανεπτυγμένο. Και αυτό έχει καθοριστική σημασία για την κινητοποίηση των κρατών και τη συζήτηση που μας ενδιαφέρει.

Ο αναγκαστικός εξισωτισμός κατά την περίθαλψη και η ανισότητες που δημιουργεί η κοινωνική θέση μπορεί να έχει τη σημασία της για την ανάπτυξη προσδοκιών και διεκδικήσεων

για ένα ανθεκτικό κοινωνικό κράτος. Όμως, πολλοί ακόμα προβληματισμοί αναζητούν απαντήσεις.

Η δικαιωματική διάσταση και η νομιμότητα των περιορισμών

Η επιβολή περιοριστικών μέτρων της ατομικής ή προσωπικής ελευθερίας (η οποία προστατεύεται από το άρθ. 5.3 του ελληνικού Συντάγματος, και 5 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου) θα μπορούσε να δικαιολογηθεί από την προστασία ενός δημόσιου αγαθού που είναι η κοινή υγεία των πολιτών ή γενικότερα των ανθρώπων που διαβιούν στην επικράτεια του κράτους. Δεν εμπίπτει στους περιορισμούς ατομικών διοικητικών μέτρων, δηλαδή όσων νοσούν, αλλά συλλογικών, δηλαδή όλων των ανθρώπων και μάλιστα προληπτικά. Αυτό είναι ένα ενδιαφέρον και κρίσιμο ζήτημα. Μπορεί να δικαιολογηθεί η συλλογική απαγόρευση κυκλοφορίας; Με ποια κριτήρια επιτρέπονται οι συγκεκριμένες εξαιρέσεις και όχι άλλες;

Οι συλλογικοί περιορισμοί δεν μπορούν να δικαιολογηθούν εύκολα στο στενό ελληνικό συνταγματικό πλαίσιο, παρά μόνο ερμηνευτικά, καθώς οι διατάξεις του Συντάγματος (βλ. άρ. 48) δεν προβλέπουν ρητά κατάσταση ανάγκης που να επιβάλει συλλογικά μέτρα στην προσωπική ελευθερία για λόγους δημόσιας υγείας. Η ΕΣΔΑ παρέχει, ωστόσο, τη δυνατότητα παρεκκλίσεων σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης, δηλαδή το κάθε κράτος να αναστείλει ορισμένες ελευθερίες και δικαιώματα, με την κατάθεση μονομερούς δήλωσης προς το Συμβούλιο της Ευρώπης. Η δήλωση αυτή υπόκειται στις ουσιαστικές εγγυήσεις της ίδιας της Σύμβασης, και άρα στον ελάχιστο έλεγχο της τυχόν αυθαιρεσίας του κράτους.

Σε κάθε περίπτωση, σύμφωνα με το δίκαιο δικαιωμάτων του ανθρώπου για να ελέγξουμε την νομιμότητα των περιοριστικών μέτρων θα πρέπει να εφαρμόσουμε μια σειρά τεστ, όπως της αρχής της προσφορότητας, της καταλληλότητας, της αναγκαιότητας ή της αναλογικότητας. Τα περιοριστικά μέτρα που υιοθετούνται παγκοσμίως, με μικρότερη ή μεγαλύτερη επιτυχία θεωρούνται τα κατάλληλα για την ανάσχεση της εξάπλωσης του ιού. Φαίνεται ότι οι γιατροί ομόφωνα συστήνουν περιορισμούς στις ανθρώπινες επαφές σε χρονικό διάστημα ώστε ο ιός να μην μπορεί να μεταδοθεί. Δεν είναι δεδομένο όμως σε ποια ένταση θα πρέπει να εφαρμοστεί το μέτρο, ώστε να είναι αποτελεσματικό. Ακόμα και τι σημαίνει «αποτελεσματικό μέτρο». Μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι ο σε μεγάλη έκταση απαγόρευση κυκλοφορίας δεν αποτελεί το προσφορότερο μέτρο και ότι το σαρωτικό τεστ όλων των ανθρώπων θα αποτελούσε το βέλτιστο μέτρο καταπολέμησης της πανδημίας. Όμως, αυτό θα έπρεπε να επαναλαμβάνεται σε τακτά και στενά χρονικά διαστήματα, που ίσως είναι ακατόρθωτο πρακτικά. Ο Adhanom Ghebreyesus, πρόεδρος του ΠΟΥ, δήλωσε ότι η επιβολή της κοινωνικής απομάκρυνσης είναι ορθό αλλά αμυντικό μέτρο, ενώ απαιτείται μια επιθετική πολιτική απομόνωσης κάθε επιβεβαιωμένου κρούσματος θέτοντας σε καραντίνα κάθε άτομο με το οποίο ήρθε σε επαφή, αναφέρθηκε δηλαδή στην πρωτεύουσα σημασία των ατομικών μέτρων (συνέντευξη τύπου της 23 Μαρτίου 2020). Το μοντέλο της Σουηδίας, επίσης, επιβάλει την κοινωνική απομάκρυνση, αλλά χωρίς να απαγορεύσει την επίσκεψη στους χώρους ερ-

γασίας, με μικτή επιβράδυνση της οικονομίας. Συνυπολόγισε το συνολικό κόστος σε ανθρώπινες ζωές της κρίσης και μετά το τέλος της.

Πριν εφαρμόσει κανείς την αρχή της αναλογικότητας, θα πρέπει να λάβει υπόψη του ότι οι θεμιτοί κατ' αρχήν περιορισμοί σε ένα δικαίωμα δεν μπορούν να θίγουν τον πυρήνα του. Θα πρέπει, λοιπόν, να σταθμίσει την προστασία του δικαιώματος στην υγεία ώστε οι περιορισμοί των δικαιωμάτων που θίγονται (βλ. στην προσωπική ελευθερία, την ανάπτυξη της προσωπικότητας μέσα από μια σειρά εκφράσεις του, στο δικαίωμα του συνέρχεσθαι, στο δικαίωμα στην περιουσία, στην εργασία, στον συνδικαλισμό) να μην ισοδυναμούν με ακύρωση των δικαιωμάτων αυτών. Η αρχή της αναλογικότητας έχει και μια χρονική διάσταση, δηλαδή την έκταση του χρόνου κατά τον οποίο εφαρμόζονται οι περιορισμοί. Συνεπώς πρέπει να συνυπολογίσει κανείς την ένταση και τη χρονική διάρκεια εφαρμογής των περιορισμών. Από την άλλη πλευρά, σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να εφαρμοστούν περιοριστικά μέτρα σε όσους έχουν ανοσία στην ασθένεια, εφόσον αποδειχθεί ότι αναπτύσσεται σε βάθος χρόνου. Με την προϋπόθεση αυτή, όποιος έχει περάσει την λοίμωξη covid-19 δεν μπορεί να υπόκειται σε περιορισμούς, καθώς το τεστ σκοπιμότητας και αναγκαιότητας δεν μπορεί να επαληθευτεί, πόσο μάλλον το τεστ αναλογικότητας.

Οι περιορισμοί της ελευθερίας όμως δημιουργούν μια νέα δικαιική συνθήκη: όσο υποχωρεί και συμπιέζεται η ελευθερία τόσο θα πρέπει να ενισχύεται η ουσιαστική ισότητα και η διανεμητική αλληλεγγύη. Τόσο ως καθήκον των πολιτών όσο και ως υποχρέωση της κυβέρνησης. Από την πλευρά των πολιτών το καθήκον προστασίας του εαυτού ως μέσο προστασίας των υπολοίπων ανθρώπων, αλλά και η αποδοχή της δυνατότητας αποστέρησης υλικών αγαθών και περιουσίας υπέρ του κοινού καλού. Από την πλευρά της κυβέρνησης αναδύεται η υποχρέωση διασφάλισης μιας σειράς αγαθών: η δομική ενίσχυση της δημόσιας υγείας, ακόμα και με την επίταξη απαραίτητων μέσων (βλ. κλινών ΜΕΘ, υγειονομικού υλικού αλλά και προσωπικού), η διασφάλιση ότι κάθε άνθρωπος, που αναγκαστικά λόγω των μέτρων βρίσκεται σε καθεστώς αποκλεισμού, θα τύχει της φροντίδας που του αναλογεί για τη διατροφή και την υγεία του, και τέλος, η προστασία των εργασιακών σχέσεων ανάλογα με την ευαλωτότητα της οικονομικής θέσης του κάθε μέρους. Η κυβέρνηση έχει την ευθύνη και την υποχρέωση εφαρμογής λοιπόν της αναδιανεμητικής αλληλεγγύης ανάλογα με τη θέση και την ανάγκη του κάθε ανθρώπου που υπόκειται στην εξουσία της.

Τα περιοριστικά μέτρα εμπίπτουν στη διακριτική ευχέρεια του κράτους, και όχι σε ένα δεδομένο πλαίσιο υποχρέωσης. Και εδώ από την οπτική αυτή τα όρια είναι δυσδιάκριτα και εύπλαστα. Η εκ των υστέρων ανέλεγκτη νομιμοποίηση μπορεί να καθιερώσει κάτι που θα μπορούσε να αποτελεί αυθαιρεσία της εξουσίας και αυτό αποτελεί ένα μείζον πολιτικό διακύβευμα: τις εγγυήσεις για την οριοθέτηση της κρατικής ευχέρειας να επιβάλει περιορισμούς στα δικαιώματα σε τέτοια έκταση και ένταση. Ήδη, ο συνταγματικά επιβεβλημένος κοινοβουλευτικός έλεγχος στους περιορισμούς, δηλαδή, μέσα από νομοθετική κύρωση των πράξεων νομοθετικού περιεχομένου φαίνεται ότι γίνεται προσχηματικά μπροστά στην κατάσταση έκτακτης ανάγκης, και αυτό είναι ιδιαίτερα προβληματικό, στην Ελλάδα και αλλού. Θα έλεγε κανείς ότι η διολίσθηση στην άσκηση ανέλεγκτης εξουσίας είναι αντιστρόφως ανάλογη με το πόσο ισχυρά θεμέλια είχε προ κρίσης η δημοκρατία στην κάθε περίπτωση.

Τέλος, κρίσιμο είναι το δικαίωμα κάθε ανθρώπου να λαμβάνει αξιόπιστη πληροφόρηση και να απολαμβάνει τους καρπούς της επιστημονικής προόδου, ως κοινό αγαθό, το οποίο δεν θα υπόκειται σε πατέντες και περιορισμούς της αγοράς. Οι κυβερνήσεις συνεπώς αναλαμβάνουν και την υποχρέωση για τον διαμοιρασμό των ωφελημάτων της επιστημονικής γνώσης για την πρόληψη και τη θεραπείας της λοίμωξης.

Είναι πολιτικά προβληματικοί οι περιορισμοί;

Ο περιορισμός στην μετακίνηση επέφερε δραματικές συνέπειες στις ανθρώπινες σχέσεις και την οικονομία: την κατάρρευση των μικρών και μεγαλύτερων επιχειρήσεων, την συνεχή απώλεια θέσεων εργασίας, την ακραία και εύπλαστη ημιαπασχόληση εργαζομένων που ήδη συντηρούνταν οριακά, την κοινωνική απομόνωση, την επιβολή της μοναξιάς σε άτομα που ενδεχομένως δεν μπορούν να την αντέξουν βιολογικά και ψυχολογικά, τον περιορισμό σε ακατάλληλους χώρους πολυάριθμων οικογενειών και αρρώστων. Επιχειρηματίες, αυτοαπασχολούμενοι, υπάλληλοι και εργάτες χαμηλών εισοδημάτων με ελάχιστη κοινωνική στήριξη έχουν μικρό χρόνο βιωσιμότητας. Πόσο μάλλον άτομα και ομάδες που ήδη βρίσκονταν σε κοινωνικό περιθώριο και χωρική συλλογική απομόνωση, όπως Τσιγγάνοι, φυλακισμένοι, άστεγοι, μετανάστες χωρίς χαρτιά, αιτούντες άσυλο και πρόσφυγες και γενικότερα πολύ φτωχοί άνθρωποι. Η ένταση και η έκταση των συλλογικών και προληπτικών περιορισμών έχουν συνεπώς και μια υποκειμενική διάσταση, ατομοκεντρική με κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά, καθώς όχι μόνον επιτείνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό, αλλά αυξάνουν τον κίνδυνο να νοσήσουν από τον εν λόγω ιό και κάθε μεταδοτική ασθένεια.

Η ορατή κοινωνική αποσάθρωση συνέχεται με την άσκηση ελέγχου για την επιβολή των περιορισμών μετακίνησης. Ασφαλώς, οι κυβερνήσεις δεν επιδιώκουν την κατάρρευση της οικονομίας, που εξάλλου, βασίζεται σε μορφές εκμετάλλευσης της εργασίας, μικρότερης ή μεγαλύτερης. Η ανάγκη υιοθέτησης μέτρων περιορισμού, υποβοήθησε όμως τις μορφές ελέγχου της κοινωνίας συνολικά. Αυτό αφορά τόσο την αιτιολόγηση όσο και την μέθοδο. Η κατάσταση ανάγκης οδηγεί σε μία εξαιρετική διαχείριση και επιβολή πολιτικών που δικαιολογούνται, ακόμα και εάν δεν προβλέπονται ρητά (όπως στο ελληνικό Σύνταγμα), καθώς προτάσσεται το «κοινό καλό»: η δημόσια υγεία δηλαδή.

Ασφαλώς προβληματίζει το περιεχόμενο των περιορισμών και ο τρόπος επιβολής τους καθώς αναπτύσσεται μια κοινωνική μηχανική επιτήρησης με τεχνικές που επιτρέπει η τεχνολογία ολοένα και πιο κοντά στην ανθρώπινη υπόσταση. Στο ανθρώπινο σώμα, με όρους βιοπολιτικούς και καθολικού ελέγχου του χώρου και της κίνησης σε αυτόν. Η φουκωική ανάλυση ως προς την νέα συνθήκη, όπως διατυπώθηκε λίγες δεκαετίες πριν, αποτελεί έναν εργαλείο χρήσιμο για να κατανοήσουμε τις νέες μεθόδους ελέγχου και επιβολής της πειθαρχίας. Αναγκαστικά, συμμετέχουμε στον «πόλεμο» που κήρυξαν ταυτόχρονα όλες οι κυβερνήσεις στον «αόρατο εχθρό» (βλ. τον ιό) που μπορεί να φωλιάζει στο σώμα κάθε ανθρώπου και να απειλεί κάθε άλλον άνθρωπο. Ο πόλεμος αυτός έρχεται σε συνέχεια του πολέμου που από το 2001 κηρύχτηκε από πλήθος κυβερνήσεων στην τρομοκρατία που μπορεί φωλιάζει στο

σώμα κάθε κοινωνίας. Ο καθένας, λοιπόν, στη συνθήκη της έκτακτης ανάγκης είναι εξ αρχής ύποπτος μέχρι να μπορεί να αποδείξει το αντίθετο. Στη συνθήκη αυτή αναβαθμίζεται ο ρόλος της αστυνομίας αλλά και του στρατού, ο οποίος καλείται και αυτός να συνδράμει ως αρμόδιος εξάλλου σε μια εμπόλεμη κατάσταση. Κατά της *τρομοκρατικής γρίπης*, εν προκειμένω.

Από την άλλη πλευρά, οι ανθρώπινοι δεσμοί αποσαθρώνονται σε μία μόνιμη κατάσταση φόβου και ανασφάλειας. Η αντικατάσταση της ανθρώπινης επαφής και συνεύρεσης σε κάθε είδους χώρων με την τηλε-επικοινωνία καθιστά τους ανθρώπους κατά μόνας υποκείμενα μειωμένης ικανότητας συλλογικής δράσης. Αυτή η νέα κατάσταση μπορεί να έχει τεράστιες πολιτικές προεκτάσεις, καθώς η οργανωμένη ομάδα της κοινότητας των ανθρώπων που συναποτελούν τον Δήμο, έχασε ξαφνικά τη συλλογική της ενσώματη φύση.

Μιαν ακόμα συνέπεια αφορά την απόρριψη, ηθικά και πολιτικά, κάθε αντίλογου. Η κριτική των περιορισμών, και εν γένει των μέτρων που υιοθετούνται στοχοποιείται ωσάν ο κατοχυρωμένος δημοκρατικός πλουραλισμός να έχει ήδη υπαχθεί σε αναστολή. Οι κυβερνήσεις υπονοούν ότι η κατάσταση έκτακτης ανάγκης που νομιμοποιεί την υιοθέτηση εξαιρετικών μέτρων συμπεριλαμβάνει και τον περιορισμό της δημοκρατικής κριτικής, δηλαδή της ελευθερίας της έκφρασης. Το είδαμε στα τέλη του Φεβρουαρίου 2020 όταν η εθνική ορθότητα επέβαλε την απαξίωση κάθε κριτικής για το κλείσιμο των συνόρων στον Έβρο και κυρίως της έκνομης αναστολής της εφαρμογής του προσφυγικού δικαίου που αιτιολογήθηκε ως απάντηση σε μιαν ακόμα κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Σήμερα βέβαια, με την κρίση της πανδημίας και την απαγόρευση των μετακινήσεων, οι μεταναστευτικές-προσφυγικές μετακινήσεις απονομιμοποιήθηκαν καθολικά ως δια μαγείας και τέθηκαν εκτός δημόσιας συζήτησης.

Η κατάσταση εξαίρεσης (ακόμα και εάν θεωρηθεί ότι ενδεχομένως αντέχει στο τεστ νομιμότητας) γίνεται σταδιακά κανονικότητα, που κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει γιατί ακριβώς θα θεωρηθεί ύποπτος, αφού ο εχθρός συνεχώς εναλλάσσει το πρόσωπό του. Η πανδημία έδωσε το τέλειο πρόσχημα για την επέκταση του μοντέλου του ελέγχου σε πλανητικό επίπεδο μέσα σε λίγες εβδομάδες. Η προβολή μιας καθολικής κατάστασης ελέγχου θυμίζει τις συνθήκες ζωής στην φανταστική Gattaca. Δεν ζούμε εκεί αλλά ενδεχομένως κάναμε ένα-δυο μικρά βήματα προς μια τέτοια δυστοπική πολιτειακή και κοινωνική οργάνωση. Ως τεχνολογική αλλά και πολιτική δυνατότητα. Το τεστ νομιμότητας των περιορισμών μπορεί έτσι να συρρικνώνει τα αποδεκτά όρια, εκτός και εάν βέβαια το ίδιο το δίκαιο υιοθετεί νέους πλαστικότερους κανόνες που θα επιτρέπουν τον ολοένα και στενότερο δημοκρατικό έλεγχο της εξουσίας.

Όμως η συρρίκνωση της δημοκρατικής συμμετοχής στην λήψη απόφασης και στη διακυβέρνηση με ανέλεγκτες πράξεις μετατρέπει το κοινωνικό συμβόλαιο σε μια πατερναλιστική σχέση που η εξουσία πλέον αποξενώνεται από το σώμα του Δήμου. Χωρίς βέβαια να χάνει την ισχύ της. Το αντίθετα μάλιστα. Πόσο μάλλον όταν ο κάθε άνθρωπος εκλαμβάνεται ως απειλή. Εξ ου και του αναλογεί να τεθεί υπό συνεχή παρακολούθηση σε ένα νέο και πολυδιάστατο Πανοπτικόν, όπως το φαντάστηκε ο Μπένθαμ, σε νέα βέβαια πολιτικά συμφραζόμενα, εντός της περιφέρειας του εγκλεισμού και του περιορισμού, νοερού ή πραγματικού.

Ο φόβος μετασχηματίζεται σε πανικό και η πολιτική εξουσία την κηρύσσει σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης που επιτρέπει την υιοθέτηση εξαιρετικών μέτρων στα όρια των δικαιω-

μάτων τα οποία θα ερμηνευτούν μονόδρομα. Ο περιορισμός της ελευθερίας γίνεται ολοένα και περισσότερο αποδεκτός στο όνομα μια επιθυμίας για ασφάλεια η οποία έχει προκληθεί από τις ίδιες τις κυβερνήσεις. Αυτές οι ίδιες που ως σωτήρες έρχονται να την ικανοποιήσουν. Αν και ορθή η παρατήρηση αυτή του Αγκάμπεν, προτάσσεται στρεβλά ως προϋπόθεση που υιοθετεί αβασάνιστα, ότι δηλαδή κάθε περιορισμός των δικαιωμάτων προέρχεται από μια κατάσταση έκτακτης ανάγκης η οποία εξ ορισμού είναι μη νόμιμη. Είναι όμως χρήσιμη η διαπίστωση ότι η υποταγή έρχεται αυθόρμητα ως ώριμο φρούτο, εκπληρώνοντας την ανάγκη που δημιούργησαν οι έχοντες το μονοπώλιο της παροχής ασφάλειας μέσω ενός ανέλεγκτου μηχανισμού καταναγκασμού και (απειλής) βίας. Και ακόμα χειρότερα, όπως παρατηρεί ο Μπάουμαν, η σημασία που έχει η προσωπική ελευθερία υποχωρεί αυθόρμητα μεταξύ των πολιτών. Η ασφάλεια έχει κυρίαρχο ρόλο στο εξής. Έτσι, μηχανισμοί, παν-ελέγχου και επιτήρησης έχουν αναπτυχθεί ως τεχνολογικό εργαλείο αλλά έχουν νομιμοποιηθεί ηθικά και πολιτικά. Το κρίσιμο θέμα είναι, λοιπόν, με ποιους όρους η εξουσία μπορεί να τους (ξανα)χρησιμοποιήσει, τώρα και στο μέλλον, για τους δικούς τους λόγους και σκοπούς. Δηλαδή υπέρ της ολιγαρχίας που διαχειρίζεται την εξουσία και όχι υπέρ του Δήμου.

Οι προοπτικές μέσα από τις αντιφάσεις και τα παράδοξα

Αν πάρουμε ως δεδομένο ότι ένα νέο μοντέλο καθολικής μέριμνας προτάχθηκε, με την ευκαιρία της κρίσης της πανδημίας για το κοινό καλό, υπέρ της δημόσιας υγείας ακόμα και με αυταρχικό τρόπο, θα μπορούσε κανείς να αναζητήσει το περιεχόμενο μιας ουσιαστικής και αποτελεσματικής μέριμνας για το κοινό συμφέρον και σε άλλα πεδία. Δεν θα έπρεπε εκτός της υγείας να τεθεί ο στόχος της διατήρησης της κοινωνικής συνοχής και της προστασίας των εργασιακών σχέσεων και δραστηριοτήτων; Δεν θα πρέπει το κοινό συμφέρον να οδηγήσει στη στήριξη των ανθρώπων που βρίσκονται σε ευάλωτη θέση με επιπρόσθετη φροντίδα; Αφού το κοινό καλό, περνάει μέσα από τον τομέα του «δημοσίου», δηλαδή σχετικά με την υγεία, την εκπαίδευση, την εργασία μεταξύ άλλων δεν θα πρέπει να ενδυναμωθεί η ιδέα του ότι τα πεδία αυτά αποτελούν επί μέρους «κοινά» ώστε να μετασχηματιστεί αναλόγως ο ρόλος των πολιτών-κοινωνών και βέβαια του κράτους; Ακόμα και τώρα, ωστόσο, που αποδείχθηκε ο κεντρικός ρόλος του συστήματος δημόσιας υγείας, αυτό δεν ενισχύεται και δεν ενδυναμώνεται δομικά και οικονομικά, όπως και ηθικά, παρά μόνο με προσωρινά και εφήμερα μέτρα, όσο δηλαδή κρατάει η κρίση.

Μια αναπάντεχη παράπλευρη θετική συνέπεια των περιορισμών στην μετακίνηση και άρα η συρρίκνωση της παραγωγικής και πολλών τομέων της οικονομικής δραστηριότητας, άμεσα ή έμμεσα, ήταν η μείωση των ρυπογόνων δραστηριοτήτων που πλήττουν το πλανητικό οικοσύστημα. Οι περιορισμοί στις μετακινήσεις επέφεραν αποτελέσματα τα οποία αδυνατούσαν να κατορθώσουν τα κράτη μέχρι πρότινος, παρόλη την παγκόσμια κινητοποίηση για τη διάσωση του φυσικού περιβάλλοντος και την μείωση της σπατάλης των φυσικών πόρων. Η *Μεγάλη Επιβράδυνση* κατά τον Ian Allan Paul, «έβαλε φρένο στον παγκόσμιο καπιταλισμό που απροσδόκητα και απότομα μοιάζει να τρίζει να αγκομαχά και να κλυδωνίζεται». Ασφα-

λώς, το διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα δεν επεδίωξε την αποανάπτυξή του και τον στραγγαλισμό της κεφαλαιοκρατικής και κάθε είδους παραγωγής. Ούτε μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι αυτοπεριορίστηκε κάθε εξωστρεφής οικονομική δραστηριότητα επί τούτου ώστε να έχουμε ευνοϊκά αποτελέσματα στην προστασία του περιβάλλοντος. Ως ένα κατά λάθος παγκόσμιο πείραμα, ήρθε η ευκαιριακή «παύση εργασιών» με ευεργετικά αποτελέσματα για το περιβάλλον. Θα αποτελέσει, όμως η παράπλευρη αυτή θετική συνέπεια παράδειγμα και προηγούμενο για την κινητοποίηση με δραστικά μέτρα υπέρ της προστασίας του περιβάλλοντος ως προϋπόθεση για την προστασία της υγείας, όπως και άλλων δημόσιων αγαθών;

Εάν δεχτούμε ότι η επιβολή της «κοινωνικής απομάκρυνσης» είναι απαραίτητο και μόνο μέτρο για την προστασία της δημόσιας υγείας η συζήτηση σχετικά με το μοντέλο ελέγχου έχει δύο όψεις. Πρώτα, αναφορικά με τις τροπικότητες με τις οποίες η εξουσία εργαλειοποιεί και μπορεί να επαναχρησιμοποιήσει στο μέλλον μεθόδους ελέγχου. Δεύτερο, σχετικά μια την επιλεκτική πολιτική στην αντιμετώπιση των αιτίων που απειλούν τη δημόσια υγεία και την ανθρώπινη ζωή γενικότερα. Ασφαλώς οι κυβερνήσεις δεν εφαρμόζουν με την ίδια ζέση και αποτελεσματικότητα παρόμοια μέτρα και για άλλες ασθένειας που πλήττουν τον παγκόσμιο πληθυσμό, και μάλιστα με θύματα πάνω από ένα εκατομμύριο το χρόνο εδώ και δεκαετίες, όπως οι διαρροϊκές ασθένειες και ο HIV. Αρκετά εκατομμύρια θύματα προκαλούν ιώσεις και καρκίνο του ανώτερου και κατώτερου αναπνευστικού, ενώ οι καρδιοπάθειες και τα εγκεφαλικά αποτελούν αιτία θανάτου για περίπου δέκα εκατομμύρια θανάτους το χρόνο. Σημαντικό τμήμα των θανάτων οφείλεται στο κάπνισμα και την ατμοσφαιρική ρύπανση. Άλλα δύο εκατομμύρια άνθρωποι πεθαίνουν κάθε χρόνο σε αυτοκινητιστικά δυστυχήματα. Δεν θα μπορούσε άραγε να καταπολεμήσει η διεθνής κοινότητα και οι κυβερνήσεις με όρους ασφάλειας των ανθρώπων τα αίτια θανάτου σε μεγάλους αριθμούς; Μπορεί να φανταστεί κανείς την επιβολή περιορισμών στην κατανάλωση τσιγάρων ανά ημέρα ή τον περιορισμό στην ανάπτυξη ταχύτητας στους κινητήρες των αυτοκινήτων; Θα ήταν θεμιτό με όρους δικαιωμάτων του ανθρώπου; Και ακόμα περισσότερο: τη λήψη μέτρων για την εκρίζωση των γενεσιουργών αίτιων της παιδικής θνησιμότητας στον πλανήτη και της ακραίας φτώχιας.

Ποιος ο λόγος για την κινητοποίηση με την επιβολή των περιορισμών στην προσωπική ελευθερία απέναντι στην νέα αυτή λοίμωξη με τέτοια μαζική κινητοποίηση; Ασφαλώς, ο υψηλός δείκτης μεταδοτικότητας οδηγεί στη σύγκριση με την τραγωδία της ισπανικής γρίπης του 1918-1919, η οποία προκάλεσε 50 εκατομμύρια τουλάχιστον νεκρούς. Όμως, ο αριθμός των θυμάτων από ασθένειες που πλήττουν ζώνες των αναπτυσσόμενων κρατών και βέβαια η πείνα και η ακραία φτώχεια, δεν κινητοποίησαν ποτέ σε τέτοιο βαθμό την διεθνή κοινότητα. Η εξήγηση θα μπορούσε να είναι στο ότι αμέσως μετά την έκρηξη της επιδημίας στην Κίνα, ο ιός επεκτάθηκε επιθετικά στο κέντρο των οικονομικά ισχυρών κρατών, σχεδόν σε ολόκληρο το G7. Αν προσομοιώσουμε την οικουμενική κινητοποίηση για τον εν λόγω ιό και στην περίπτωση των διαρροϊκών ασθενειών, της φυματίωσης και της πείνας, οι θεμελιώδεις μεταβολές που θα επέφερε στον πλανήτη θα ήταν ανατρεπτικές για τις οικονομικές, αξιακές και πολιτικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και των κρατών. Παρόμοια, το ίδιο θα συνέβαινε εάν εφαρμοζόταν ικανές πολιτικές για την αντιμετώπιση της υποβάθμισης του περιβάλλοντος

η οποία αποτελεί και βασική αιτία πρόκλησης και διάδοσης ασθενειών. Μια τέτοια μεταστροφή θα είχε τεράστιες επιπτώσεις στις δομές της παγκόσμιας οικονομίας και τον τρόπο παραγωγής και αναδιανομής του πλούτου και των ωφελημάτων που μπορούν να προσφέρουν οι φυσικοί πόροι.

Ασφαλώς, οι εντάσεις στις εγγυήσεις των δικαιωμάτων που επέφεραν οι πολιτικές καταπολέμησης των ιού δεν έγιναν μέσα από ένα προετοιμασμένο σχέδιο για τον σκοπό αυτό. Η συζήτηση σχετικά τη νομιμότητα και την πολιτική σημασία των περιοριστικών μέτρων της προσωπικής ελευθερίας και των παράπλευρων απωλειών τους δεν θα πρέπει να πέσει στην ξέρα ενός «ρηχού δικαιωματισμού», όπως θα έλεγε ο Τάσος Χρηστίδης. Η κατάσταση είναι ασφυκτικά περίπλοκη, και ίσως είναι νωρίς να την αξιολογήσουμε.

Κατακλείδα

Για να κρίνουμε τα σύνθετα ζητήματα που αντιμετωπίζουμε θα πρέπει να θέσουμε τα σωστά ερωτήματα και να αναζητήσουμε απαντήσεις προτείνοντας μια διαφορετική παραμετροποίηση των παραγόντων που το συναποτελούν: την προστασία των δικαιωμάτων, τον πλουραλισμό και την δημοκρατία, την υποχρέωση προτεραιοποίησης των δημόσιων αγαθών από τους θεσμούς που ασκούν εξουσία, τη στήριξη των στοιχειωδών δεσμών κοινωνικότητας και την αξιοπρεπή διαβίωση όλων και κατ' αναλογία κυρίως των αδυνάτων. Η επαναφορά των θεμελιωδών ζητημάτων γύρω από την οικονομική οργάνωση των κοινωνιών μας, τους όρους άσκησης εξουσίας και τα όρια της προσωπικής ελευθερίας, κυοφορεί μια ευκαιρία να επαναπροσδιορίσουμε αξιακά, πολιτικά και δικαιικά τις σχέσεις που θα καθορίσουν το παρόν και το μέλλον των κοινωνιών μας, προτάσσοντας τον ανθρώπινο χαρακτήρα της κοινωνίας μας. Εξισορροπώντας τα τρία θεμέλια της δημοκρατίας μας: ελευθερία, ισότητα και αλληλεγγύη.

Η λογική των κοινών αγαθών και της διαχείρισής τους θα επέφερε θεμελιακές ανατροπές στην πανδημία του επιθετικού κέρδους, της εκμετάλλευσης των ανθρώπων και της άντλησης υπεραξίας. Είμαστε ασφαλώς πολύ μακριά από μια τέτοια ριζική μεταβολή, όμως το σπέρμα της ανατροπής έχει σχηματιστεί. Κεντρικό διακύβευμα αποτελεί η προάσπιση των δικαιωμάτων από τις μορφές εξουσίας που θα εκμεταλλευτούν τις ρηγματώσεις των δομικών εξαιρέσεων και της συνεχώς ανανεούμενης κατάστασης ανάγκης. Η κρίση μπορεί να προσφέρει την ευκαιρία να εμπεδώσουμε την οικονομία των κοινών και του διαμοιρασμού, τη δημιουργία πλεονασμάτων που θα διατίθενται υπέρ του συνόλου, τη δημοκρατική συμμετοχή στην απόφαση και τη φροντίδα των αδύναμων. Η εμπέδωση τέτοιων αξιακών αλλαγών θα μπορούσε να αποτελέσει μια ανθρωποκεντρική πολιτική «κανονικότητα» η οποία θα ενσωματώνει τις κάθε είδους εξαιρέσεις σε περίπτωση οικολογικής, κοινωνικής ή οικονομικής κρίσης. Θα αποτελούσε ανάχωμα στην τάση και την πιθανότητα η πολιτική εξουσία να οικειοποιηθεί τις έκτακτες εξουσίες ελέγχου επί των σωμάτων της κοινωνίας και των ανθρώπων.

Βιβλιογραφία

Τζόρτζιο Αγκάμπεν, «Η επινόηση μίας επιδημίας», 3/2020, *Βαβυλωνία*, (μετφ Δ. Πουλιοπούλου), <https://www.babylonia.gr/2020/03/06/i-epinoisi-mias-epidimias/>

Νίκος Αλιβιζάτος, «Ποια δημοκρατία μετά τον COVID-19;», 25/3/2020, https://www.constitutionalism.gr/2020-03-25_alivizatos_covid19-democracy/

Massimo De Angelis, «Η πολιτική χρήση των παράσιτων», (μτφ. Ευ. Ελευθερίου &, Καλ. Ράπτη), <https://3pointmagazine.gr/i-politiki-chrisi-ton-parasiton-toy-massimo-de-angelis/>, 3/2020.

Zygmunt Bauman, *Ρευστός φόβος*, 2007

Χαράλαμπος Κουρουνδής, «Η επιβολή απαγόρευσης κυκλοφορίας στερείται συνταγματικής νομιμότητας», 23.03.2020, <https://www.efsyn.gr/node/236348>

William McNeill, *Plagues and Peoples*, 1976.

Ian Allan Paul, «Κορωναϊκή επανεκκίνηση», (μτφ. Ί. Γραμμένου), <https://sfiggandotherchimeras.wordpress.com/blog-2/>2020.

Andrew Niccol (σκην.), *Gattaca*, 1997

Andrei Tarkovski (σκην.), *Stalker*, 1979

Γιάννης Τασόπουλος, «Η ελευθερία κίνησης, η διασπορά του κωροναϊού και το Σύνταγμα», 24/3/2020, <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/i-eleftheria-kinisis-i-diaspora-tou-koronoiou-kai-to-syntagma/?fbclid=IwAR3qnjIMfBaeFJ1SxviA96dPADeSkUMpdCmmRvhAghoswhB3PUGZB39Wmw>

World Health Organisation, *The top 10 causes of death*, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/the-top-10-causes-of-death>, 2018

World Health Organisation, Press briefing, 23/3/2020, <https://www.youtube.com/watch?v=_vprQ-pLAIXg>

Μισέλ Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία* [1975]

χ.σ., Ο κορωναϊός και η εξατομικευμένη κατάσταση εξαίρεσης, *lundimatin*, #232, 2/3/2020, <https://sfiggandotherchimeras.wordpress.com/blog-2/>

ΓΙΑΝΝΗΣ Ζ. ΔΡΟΣΟΣ

Η διπλή επιστροφή του κράτους και το δημοκρατικό Σύνταγμα[1]

Η διπλή επιστροφή του κράτους

Με την έλευση της πανδημίας επέστρεψε το κράτος. Διπλά: ως εθνική, νομικά κυρίαρχη πολιτειακή οντότητα, την οποία για πολλά φερόταν να είχε καταπιεί η παγκοσμιοποίηση και, εσωτερικά, ως δημόσιο σε αντιπαραβολή με το αόρατο χέρι της αγοράς.

Η πρόσφατη οικονομική κρίση της Ευρωζώνης και, μέσα σε αυτήν, της Ελλάδας αντιμετωπίσθηκε από διεθνείς οργανισμούς – την Ευρωπαϊκή Ένωση, τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας (ESM), το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Αυτοί έλαβαν όλες τις σχετικές αποφάσεις και διέθεσαν τα αναγκαία για την υλοποίησή τους μέσα. Τον ιό όμως, ως φαινόμενο που ως τώρα πλήττει εγκαρσίως όλες τις χώρες και όλες τις κοινωνικές τάξεις αδιάκριτα, ως «κοινό εχθρό της ανθρωπότητας» η ανθρωπότητα τον αντιμετωπίζει μέσα από χωρισμένες πολιτειακές οντότητες: τα κράτη. Τις πρακτικής αξίας άμεσα εφαρμοστέες πολιτικές αποφάσεις για να αντιμετωπισθεί το κακό τις λαμβάνει κάθε κράτος μόνο του – και μόνον αυτό. Κράτη (ή σκοτεινές υπηρεσίες με την ανοχή ή την υποστήριξή τους) έλαβαν, π.χ., την απόφαση για επιβολή περιορισμών στην κυκλοφορία ή για την μη επιβολή τους ή την απόφαση να μην πουληθούν προστατευτικές μάσκες προς άλλες χώρες ή να υφαρπαγούν από τον τόπο αποστολής τους μάσκες που προορίζονταν για άλλη χώρα και είχαν πληρωθεί από αυτήν. Η προσπάθεια για την δημιουργία φαρμάκου και εμβολίου δεν γίνεται από κάποιο ενιαίο διεθνές κέντρο, αλλά από διάφορα, κυρίως εθνικά ή εταιρίες στις οποίες ανέθεσαν το έργο αυτό κράτη, αν και με μεγάλη, καθώς λεν οι ειδικοί, συνεργασία και ανταλλαγή πορισμάτων.

Μοιάζει σαν ο ιός να γέννησε, ή να επέτεινε, μια τάση deglobalization: το κράτος επιστρέφει αποσυρόμενο από την παγκοσμιοποίηση για να τον αντιμετωπίσει. Τα σύνορα επανακτούν σημασία, όχι μόνο για να διαφυλάσσουν τις πλούσιες χώρες από τους κολασμένους της γης και για να κλείνουν τους κολασμένους της γης στους κόσμους τους, αλλά και για να προστατεύσουν

Ο Γιάννης Δρόσος είναι Ομότιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής Αθηνών.

τους πολίτες των κρατών τους από τον ιό. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σε μια κρίση που αυτή τη φορά μοιάζει υπαρξιακή, ανακαλύπτονται ξανά τα ξεχασμένα εσωτερικά σύνορα.

Ο πλανητικός χαρακτήρας προβλημάτων και δραστηριοτήτων, σε τομείς όπως το περιβάλλον, η ενημέρωση, η οικονομία, το αίτημα για ανθρώπινη αξία ωστόσο δεν τελείωσε. Όπως δεν τελείωσαν ειδικότερα ούτε ο ρόλος των παγκοσμιοποιημένων αγορών στην οικονομία ούτε η πλανητική αλληλεξάρτηση και αλληλεπίδραση των στρατηγικά σημαντικών οικονομικών (και πολλών άλλων) δραστηριοτήτων. Αυτό που τελειώνει είναι οι θεολογικού τύπου βεβαιότητες που μας καταπλημμύρισαν τις τελευταίες δεκαετίες, επιμένοντας ότι η πέραν χαλινών παγκοσμιοποιημένη οικονομική δραστηριότητα είναι το καλό και δίκαιο μέλλον όλων, ότι δεν υπάρχει ουσιαστικός λόγος για δημόσιο χώρο και έλεγχο και για δημόσιους θεσμούς, αλλά μόνον για αγοραζόμενους και πωλούμενους ιδιωτικούς χώρους – κι όποιος αντέξει. Ότι, τελικά, οι κοινωνίες ούτε αυτές υπάρχουν, αλλά έχουν διαλυθεί σε διάφορες ατομικές μονάδες κινούμενες κατά μόνας σε έναν πλανητικό κόσμο. Αυτό που φαίνεται να αρχίζει είναι μία συζήτηση για τα παγκοσμιοποιημένα ζητήματα σε διαφορετική βάση από ό,τι ως τώρα, μια συζήτηση για τον αναπροσδιορισμό του κράτους στον παγκοσμιοποιημένο κόσμο, για την επανατοποθέτηση προτεραιοτήτων, για τον αναπροσδιορισμό των τρόπων διεθνούς συνεργασίας και ίσως (αν και γι' αυτό δεν είμαι και πολύ αισιόδοξος) για μία κάποια πολιτική ρύθμιση της παγκοσμιοποίησης.

Οι συνέπειες πάντως της πανδημίας στις οικονομίες, στις κοινωνίες και στα κράτη φέρουν ορατά σπέρματα μιας δυναμικής άγριων συγκρούσεων -ελπίζω όχι ενόπλων, και αν είναι ένοπλες, ελπίζω όχι γενικευμένων. Αν η πατρίδα του Γκαίτε και η πατρίδα του Ντεκάρ αρνήθηκαν στην πατρίδα του Μακιαβέλι να πουλήσουν κάποιες προστατευτικές μάσκες ή η πατρίδα του Τράμπ υφάρπαξε μάσκες που είχε αγοράσει η πατρίδα της Μέρκελ, τι θα γίνει αν αρχίσουν γενικευμένες αρνήσεις για την διάθεση π.χ. αγροτικών προϊόντων και γενικότερα τροφίμων ή άλλων ειδών πρώτης ανάγκης; Είναι πρόωρο και ίσως ανεύθυνο να προβλέψει κανείς το προς τα πού θα πάνε τα πράγματα. Ασφαλώς όμως, όπου και να πάνε, δεν θα πάνε χωρίς συγκρούσεις.

Το κράτος επέστρεψε και στον εσωτερικό του χώρο. Επέστρεψε ως δημόσιο. Τη στιγμή της αλήθειας του ιού καταφάνηκε σε όλους, και χωρίς πολλά-πολλά, ότι μόνη αποτελεσματική καταφυγή, μόνος αποτελεσματικός θεσμός είναι το δημόσιο σύστημα υγείας – και στην χώρα μας και παντού.

Η νεοφιλελεύθερη ιδεοληψία, μαζί με την οικονομική κρίση της προηγούμενης δεκαετίας, οδήγησε το δημόσιο σύστημα υγείας σε οικονομικό μαρασμό, πολιτική υποβάθμιση, ιδεολογικό στιγματισμό και γενικά σε χλεύη και απαξίωση. Αργά, σταθερά και με συστηματικά μέτρα απαξίωσης (κάποια μάλιστα όλως πρόσφατα, λίγο μετά την κυβερνητική μεταβολή του Ιουνίου 2019) μεταβαλλόταν το δημόσιο αγαθό της υγείας σε αγοραίο εμπόρευμα, ανάλογα διαθέσιμο σε ποσότητα και ποιότητα: πόσα δίνεις – πόσα θες; Λίγα μπορούν να δείξουν την καταστροφική αυτή ιδεοληψία εναργέστερα από τον διάλογο δύο τυπικών εκπροσώπων της στον ραδιοσταθμό Σκάϊ 100,3 στις 15 Μαΐου 2019 (τρείς βδομάδες πριν τις εκλογές και μόλις εννέα μήνες πριν από την εμφάνιση του ιού στην Ελλάδα):

Μπάμπης Παπαδημηρίου: Να σου πω. Εγώ έχω ακούσει ως ιδέα ότι ενδεχομένως από τα κρατικά νοσοκομεία τα μισά τουλάχιστον πρέπει να κλείσουν... γιατί είναι φορείς ασθενειών, γιατί έχουνε πρόβλημα... (ακούγεται βήχας)

Άρης Πρωτοσάλτε: Πρέπει να γκρεμιστούν κιόλας όχι απλώς να κλείσουν!

Μπάμπης Παπαδημητρίου: Ε ναι αυτό. Μπορεί να συζητηθεί αυτό; Μόνο αν υπάρξει ηρεμία. Αν όμως έχεις τον Τσίπρα που ως πρωθυπουργός, που είναι τώρα στο bye bye βεβαίως αλλά δεν έχει σημασία, στην αντιπολίτευση λέει αυτά που λέει δεν μπορείς να κάνεις σοβαρή συζήτηση.»

Ο διάλογος των δύο παραπάνω λαϊκιστών του φιλελευθερισμού (ο κ. Παπαδημητρίου είναι σήμερα βουλευτής της κυβερνητικής πλειοψηφίας) δεν θα ήταν τίποτε παραπάνω από μία σαχλή γελοιότητα, ανάξια μνείας, αν δεν ήταν κρυστάλλινα γνήσιος και γι' αυτό επικίνδυνος, θανάσιμα επικίνδυνος. Είναι ο τύπος του discours που φέρνει στις εξουσίες τους Trump.

Με την πανδημία κατέρρευσαν με άγριο τρόπο διάφορες βεβαιότητες, του συρμού τα τελευταία χρόνια, και κυρίως το ιδεολόγημα ότι «το αόρατο χέρι της αγοράς» θα βάζει τα πράγματα στην σωστή τους τάξη. Όπως σωστά παρατηρήθηκε, οι «αγορές» έσπευσαν να σώσουν τα λεφτά τους, εμείς όμως όλοι στο κράτος καταφεύγουμε για να σώσει τις ζωές μας αλλά και τις ατομικές και συλλογικές προοπτικές μας. Και την οικονομική επιβίωσή μας. Για παράδειγμα οι ελεύθεροι επαγγελματίες, με αιμορροούσες πληγές χωρίς άμεση προοπτική να κλείσουν, κι αυτοί στο ορατό χέρι του κράτους προστρέχουν, όχι στο αόρατο χέρι της αγοράς, που σήμερα μόνο μαυραγορίτες μπορεί να γεννήσει. Κλονίσθηκε όμως στρατηγικά και το δόγμα της νέας ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης—η «Ευρώπη της σταθερότητας», δηλαδή της λιτότητας ως αυταξίας και ως μεθόδου ικανής να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τα πάντα. Κατά μακάβριο σαρκασμό ήρθε ο ιός να εκδικηθεί για πολλούς ανθρώπους, για πάρα, μα πάρα πολλούς...

Ο ιός κλονίζει και σοβαρά στελέχη και πολιτικά ρεύματα, που από τις δυσκαμψίες, την αντιπαραγωγικότητα, την έλλειψη ικανότητας πολιτικού σχεδιασμού και συνέπειας στην υλοποίηση, την πολυσχιδή ευνοιοκρατία και τους νεποτισμούς, την εκτεταμένη διαφθορά κλπ. πολλών πτυχών του δημόσιου τομέα οδηγήθηκαν στην ιδεολογική και πολιτική απαξίωσή του, στη θεοποίηση της αγοράς, στη συστηματική υπονόμευση κάθε δημόσιας δραστηριότητας, στη γελοιοποίησή της, στη μεθοδική διοχέτευση δημοσίων αγαθών, όπως και η υγεία, στις αρπάγες μιας ωμά κερδαλεόφρονος οικονομικής δραστηριότητας. Τώρα, κυνηγημένοι από τον ιό, προστρέχουν και αυτοί στην μόνη ισχύ που μπορεί να τον αντιμετωπίσει: το κράτος και τα δημόσια συστήματα που αυτό συνέστησε, οργάνωσε και λειτουργεί. Ακόμη και με μισή καρδιά που μιλούν υπέρ αυτών, καλό είναι.

Ποιο δημόσιο όμως; Πως; Που θα κάνει τι; Για ποιους; Και αυτά τα ζητήματα θα τα λύσει η συζήτηση, κυρίως όμως η πολιτική σύγκρουση.

Κορονοϊός και συνταγματική τάξη

Το κράτος λοιπόν. Το δημοκρατικό κράτος μας είναι νομικά συγκροτημένο πάνω στο Σύνταγμά του. Η πανδημία ανέδειξε ζητήματα συνταγματικής τάξης παντού όπου πάρθηκαν τα

γνωστά έντονα περιοριστικά μέτρα για την αντιμετώπισή της. Ήδη έχει αρχίσει να δημιουργείται και συνταγματική νομολογία σε διάφορες χώρες, δηλαδή αναδεικνύεται το ζήτημα αν και σε ποιο βαθμό η δικαστική εξουσία μπορεί ή νομιμοποιείται να μπορεί να αποκρούσει περιοριστικά μέτρα που λαμβάνονται για την αντιμετώπιση του ιού. Το γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο ήδη ασχολήθηκε τρεις φορές με αμφισβητήσεις μέτρων για την αντιμετώπιση του ιού (απέρριψε αιτήσεις ασφαλιστικών μέτρων κατά του περιορισμού του εκκλησιασμού, της απαγόρευσης μιας διαδήλωσης κατά την περίοδο της καραντίνας για τον ιό, ενώ απέρριψε αμφισβήτηση της συνταγματικότητας της ικανότητας μιας πόλης να λάβει περιοριστικά μέτρα λόγω του ιού). Το Ανώτατο Δικαστήριο της Βραζιλίας απαγόρευσε στον Πρόεδρο Μπολσονάρο να εκδώσει διάταγμα για την άρση των μέτρων κοινωνικής απομόνωσης, το Ινδικό Ανώτατο Δικαστήριο έκρινε ότι καλώς έχει η υποχρεωτική δωρεάν διεξαγωγή τεστ, το Συνταγματικό Τμήμα του Ανωτάτου Δικαστηρίου του Σαλβαδόρ ζήτησε από το Κογκρέσο να ψηφίσει τυπικό νόμο σχετικά με τις συλλήψεις πολιτών που παραβιάζουν την οικιακή καραντίνα για την αντιμετώπιση του ιού. Και τέτοια παραδείγματα υπάρχουν και άλλα και θα υπάρξουν ακόμη περισσότερα.[2] Αντίστοιχη είναι και συχνά έντονη είναι και η συζήτηση μεταξύ των νομικών, και ιδίως των ειδικών στο Συνταγματικό Δίκαιο: είναι κατάσταση που δικαιολογεί την αναχώρηση από το δημοκρατικό κράτος δικαίου;[3]

Προς το παρόν περιορίζομαι, ολίγον πρακτικά, στα δικά μας. Ευτυχώς, το ελληνικό Σύνταγμα μπορεί να ανταποκριθεί στην πανδημία διότι θεμελιώνει την δημόσια παρέμβαση τόσο για παροχή όσο και για περιορισμό.

Εξηγούμαι: η πανδημία είναι ασφαλώς θέμα προστασίας της υγείας του κοινωνικού συνόλου ως δημοσίου αγαθού καθώς και της ανθρώπινης ζωής. Όμως όχι μόνον: είναι και ζήτημα δημόσιας τάξης και ασφάλειας, επειδή η έκταση του κακού απειλεί συνολικά την συνοχή του κοινωνικού μας ιστού και βέβαια όλων των οικονομικών δραστηριοτήτων και λειτουργιών στην πολιτεία μας. Η διατήρηση των δημόσιων δομών υγείας και η υπαγωγή των ιδιωτικών δομών στην δημόσια ανάγκη δεν συντρέχει μόνον στην αντιμετώπιση της αρρώστιας, όπως δεν συντρέχουν μόνον στην αντιμετώπιση της αρρώστιας τα όποια μέτρα οικονομικής ανακούφισης έχουν ληφθεί. Είναι, πολύ περισσότερο, θεμέλιο για την αποκατάσταση μιας φυσιολογικής κοινωνικής λειτουργίας. Τούτο επειδή, δυστυχώς, η πανδημία, απειλώντας την ζωή απροσδιορίστου αριθμού ανθρώπων, την αναγκαία για την κοινωνική δραστηριότητά του υγεία συνολικά του πληθυσμού, συνολικά την λειτουργικότητα της οικονομικής ζωής, την δυνατότητα άμεσης επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων κλπ. θίγει τον πυρήνα της κοινωνικής μας συμβίωσης. Όπως ακριβώς, π.χ., η ενεργειακή επάρκεια είναι θέμα ασφάλειας του κράτους και όχι απλώς επάρκειας σε ένα αγαθό[4], όπως και η επισιτιστική του επάρκεια δεν εξαντλείται στο αν υπάρχει σπάνις ή πλησμονή βρωσίμων καταναλωτικών αγαθών, αλλά αφορά καθ' εαυτή την επιβίωση των ανθρώπων που συγκροτούν ένα κράτος, έτσι και τα θεμέλια της λειτουργίας της κοινωνίας με τρόπο που να διασφαλίζει τα στοιχειώδη τουλάχιστον τόσο της υγείας όσο και της οικονομικής λειτουργίας των μελών της είναι και θέμα ασφάλειας του κράτους.[5] Ανάλογη, δηλαδή σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας εφαρμοζομένης κατάλληλα, πρέπει να είναι η συνταγματική της αντιμετώπιση.

Θα χώριζα τα μέτρα που λαμβάνονται για την αντιμετώπιση της πανδημίας σε δύο κατηγορίες: στα αναγόμενα σε περιορισμούς των ελευθεριών μας και σε όσα ανάγονται σε δημόσιες παρεμβάσεις στην οικονομία μας.

Είναι κοινά παραδεδεγμένος τόπος ότι τα ατομικά δικαιώματα περιορίζονται από τα δικαιώματα των άλλων και από αποδεδειγμένο λόγο δημοσίου συμφέροντος, με βάση την αναλογικότητα. Εάν ο περιορισμός είναι αναγκαίος, λυσιτελής και δεν θίγει τον πυρήνα του δικαιώματος είναι συνταγματικός. Και αυτό ακριβώς συμβαίνει με τα γνωστά περιοριστικά μέτρα. Το μέτρο του επιτρεπτού της βαρύτητάς τους είναι το μέτρο του κινδύνου που καλούνται να αποκρούσουν. Και καλούνται να αποκρούσουν τον αόρατο θάνατο χιλιάδων συνανθρώπων μας και τον ορατό κίνδυνο πλήρους διάλυσης του κοινωνικού μας ιστού. Τα μέτρα –με εξαίρεση την απαγόρευση, έστω προσωρινή, της επανόδου στην χώρα Ελλήνων πολιτών από την αλλοδαπή (άλλο θέμα αν μετά την επάνοδο υποχρεώνονταν να υποβληθούν σε περιοριστικά μέτρα)– δεν θίγουν τον πυρήνα κανενός δικαιώματος, αντίθετα, διαφυλάσσουν τις προϋποθέσεις για την απόλαυση κάθε δικαιώματος: την ανθρώπινη ζωή και την δυνατότητα πολιτειακά οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης. Δεν είναι λοιπόν εξαίρεση από τους συνταγματικούς κανόνες τα περιοριστικά μέτρα, είναι εφαρμογή των συνταγματικών κανόνων στις ιδιαίτερες συνθήκες της πανδημίας. Είναι καλό να υπογραμμισθεί, αν και είναι αυτονόητο, ότι κανένα από τα μέτρα, όσο αναγκαία και αν είναι, δεν βρίσκεται εκτός δικαστικού ελέγχου, ούτε, βεβαίως, εκτός πεδίου αμφισβήτησης. Άλλο η αναγκαιότητα των μέτρων και άλλο η απαίτηση απόλυτης σιγής, θεσμικής και δημόσιου λόγου.

Συνταγματικές είναι και οι παρεμβάσεις στην οικονομία. Το ξεχασμένο «σοσιαλμανιακό» άρθρο 106 του Συντάγματος είναι ένα από τα συνταγματικά θεμέλια που όχι απλώς επιτρέπουν, αλλά και επιβάλλουν σχεδιασμένες παρεμβάσεις στην οικονομική ζωή και στην οικονομία, όταν το επιβάλει το δημόσιο συμφέρον, η εθνική οικονομία, η ελευθερία και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Και αυτό δεν αφορά μόνον τις οικονομικές ενισχύσεις –εφικτές επειδή η προηγούμενη διακυβέρνηση άφησε τα ταμεία γεμάτα ως απάνω– αλλά και άλλα μέτρα που ίσως ληφθούν ή που πρέπει να ληφθούν, όπως η επίταξη ιδιωτικών δομών υγείας, η επίταξη υπηρεσιών ιδιωτών γιατρών ή η οικονομική στήριξη των παραγωγικών μονάδων, ιδίως μικρών ή μεσαίων (γιατί έχουν μεγαλύτερη ανάγκη επειδή έχουν μικρότερες αντοχές), καθώς και των εργαζομένων, ώστε μετά την πανδημία να μην υπάρχουν μόνον ερείπια και προνομιούχοι άρχοντες επί των ερειπίων, κάτι σαν τους *εν κατοχή πλουτίσαντας*...

Τέλος συνταγματικός είναι και ο τρόπος που έχουν παρθεί τα μέτρα. Τίποτε δεν δικαιολογεί την έκδοση Πράξεων Νομοθετικού Περιεχομένου περισσότερο από την πανδημία. Υπό τον (σχολαστικά καταπατηθέντα κατά το παρελθόν πάντως) όρο ότι πρόκειται για απολύτως αναγκαία και επείγοντα μέτρα που δεν προλαμβάνει να τα ψηφίσει η πάντως λειτουργούσα βουλή. Αλλά, και για όποια συνταγματική αξία τυχόν έχει, τα μέτρα συγκεντρώνουν την νομιμοποιητική αποδοχή της αντιπολίτευσης. Η αντιπολιτευτική κριτική δεν αμφισβητεί την αναγκαιότητα της λήψης τους, αντίθετα προτρέπει στην εφαρμογή τους, τονίζει όμως προεκτάσεις, ζητά στρατηγικότερη αντιμετώπιση της πανδημίας, ζητά περισσότερα, όχι την ματαίωση εκείνων που έχουν ληφθεί.

Ο πειρασμός της αυταρχίας

Η πανδημία δεν ανέτρεψε καμία από τις βασικές λειτουργίες του δημοκρατικού συνταγματικού μας πολιτεύματος. Όμως δημιούργησε διάφορες παράπλευρες και επικίνδυνες σκέψεις κλονισμού του ή και αμφισβητήσεις.

Μία αμφισβήτηση βρίσκεται στην λατρεία των επιστημόνων και στην υπόρρητη σκέψη ότι για τα δύσκολα δεν είναι και τόσο καλό πράγμα η δημοκρατία. Μπορεί δηλαδή να αντιταχθεί δημοκρατικά παραγόμενος και δικαστικά και δημοκρατικά ελεγχόμενος νομικός κανόνας κατά των επιταγών των ειδημόνων που δίνουν την στρατηγική μάχη κατά του ιού –επιδημιολόγων, λοιμωξιολόγων, βιολόγων και γενικά γιατρών– ή μήπως *κατά δε των τοιούτων ουκ έστι νόμος, αυτοί γαρ εισί νόμος*; Ασφαλώς η ιατρική αντιμετώπιση του ιού δεν γίνεται με γενική καθολική ψηφοφορία, αλλά με την γνώμη των ειδικών, όπως ακριβώς και η επιλογή των πιλότων που οδηγούν τα αεροσκάφη μέσα στα οποία μπαίνουμε και πετούμε στους ουρανούς δεν εκλέγονται με γενική καθολική ψηφοφορία, αλλά επιλέγονται από τους ειδικούς με βάση κανόνες της τέχνης και της επιστήμης τους που οι ίδιοι θέτουν. Πράγματι, *οι επιστήμονες μπορεί να θέτουν το πρακτέο, νομικό κανόνα όμως το κάνει η πολιτική εξουσία* – στην χώρα μας η κατά το Σύνταγμά της δημοκρατικά νομιμοποιημένη δημοκρατική εξουσία. Αυτή και κανένας άλλος. Αυτή η εξουσία, η βουλή και η κοινοβουλευτικά υπεύθυνη και πολιτικά υπόλογη κυβέρνηση, εκλέγεται με γενική καθολική ψηφοφορία, δεν επιλέγεται με διαδικασίες τύπου ΑΣΕΠ ή εισαγωγικών σε πανεπιστημιακές σχολές, ούτε με προκριματικούς αγώνες (δρόμου ή και ελληνορωμαϊκής πάλης) για την συμμετοχή στην Ολυμπιάδα. Πολιτικά εκλέγεται, πολιτικά αποφασίζει και πολιτικά λογοδοτεί. Πολιτική είναι η απόφαση για το τι από τις γνώμες και προτάσεις των ειδικών (βεβαίως και ποιοι από τους ειδικούς θα έχουν θεσμικό λόγο) θα υιοθετηθεί ως κανόνας υποχρεωτικός σε όλους και επιβαλλόμενος με όλα τα μέσα κρατικής επιβολής και τι όχι. Είναι ευθύνη της δημοκρατικά υπόλογης κυβέρνησης να αποδεχθεί, όταν, όπου και όσο αυτό είναι αναγκαίο, τη γνώμη των ειδικών και των επιστημόνων και να την επικυρώσει μετατρέποντάς την σε κανονιστική προσταγή με την μορφή ουσιαστικού νόμου. Άλλωστε η διεθνής πρακτική για την αντιμετώπιση του ιού δείχνει ότι δεν είναι μία η γενική κατεύθυνση των κρατών όσον αφορά στην αντιμετώπιση του ιού και των προβλημάτων που αυτός συνεπάγεται.

Μια άλλη αμφισβήτηση είναι πιο ύπουλη. Θέτει, τεχνηέντως, το μη υπαρκτό δίλημμα του τύπου ή δημοκρατία θα έχετε, αλλά μαζί και τον ιό ή την υγειά σας θα έχετε, αλλά όχι δημοκρατία. Το δίλημμα κατά κανόνα δεν τίθεται ευθέως. Τίθεται με την μορφή καταλυτικής κριτικής, που κάποτε φθάνει στα όρια του bulling, σε όποιον τυχόν επιχειρήσει να αναρωτηθεί για τα μέτρα ή τις (οικονομικές κυρίως) πολιτικές που τα συνοδεύουν. Το θέμα δεν είναι τυπικό, είναι βαθιά ουσιαστικό: η ομόθυμη πολιτική και κοινωνική στήριξη των μέτρων για την μη διάδοση και την καταπολέμηση του ιού δεν είναι συμμετοχή σε λιτανεία λατρείας κάποιου ιερατείου, είναι πράξη πολιτικής και κοινωνικής ευθύνης. Και, βεβαίως, δεν σημαίνει και ομοφωνία σχετικά με τα οικονομικά και κοινωνικά μέτρα που λαμβάνονται ούτε σχετικά με τον σχεδιασμό της επόμενης ημέρας. Ούτε θα μπορούσε άλλωστε.

Ωστόσο, αν και για την λειτουργία του πολιτεύματος δίλημμα του τύπου ή ο ιός ή η δημοκρατία, με την βουλή να λειτουργεί και τις πολιτικές ελευθερίες να παραμένουν όπως τις προβλέπει το Σύνταγμα, δεν τέθηκε ποτέ, για τα ελληνικά ΜΜΕ, φαίνεται να τέθηκε και να λύθηκε: η πανδημία χρησιμοποιείται για να κατασκευασθεί μία εικόνα που την συγκροτούν ο μεγαλύτερος δυνατός παραμερισμός και ει δυνατόν η εξαφάνιση κάθε στοιχείου ουσιαστικού διαλόγου, και από την μία πλευρά ο απόλυτος τρόμος για την ενδεχόμενη εξάπλωση της αρρώστιας ενώ από την άλλη η απόλυτη ικανοποίηση για όλα όσα γίνονται για την αντιμετώπισή της. Ανάμεσα σ΄ αυτά τα δύο δεν χωρά δεύτερη γνώμη – ακριβέστερα: δεν χωρά καμία γνώμη. Πρόκειται για έναν ιδιότυπο ολοκληρωτισμό, που βλέπει στην πανδημία όχι την κοινή, δημοκρατικά συγκροτημένη και με υψηλό αίσθημα ευθύνης στάση του πολιτικού συστήματος συνολικά, αλλά μία ακόμη ευκαιρία για λιβανωτούς, συχνά για μία δύσκολα κρυπτόμενη προσωπολατρεία και αυταρέσκεια, με συστηματική στοχοποίηση ή περιθωριοποίηση της αντίθετης γνώμης. Το φαινόμενο δεν είναι μόνο ελληνικό, αλλά στην Ελλάδα έχει αρχίσει να παίρνει ιδιαίτερα αηδιαστικές διαστάσεις. Πρόκειται για μία απόπειρα του σημερινού κυβερνητικού μπλοκ και του ολοκληρωτικού στηρίγματός του, που είναι το σύστημα των ΜΜΕ, να οδηγηθούν οι πάντες, και κυρίως ο πολιτικά ισχυρός και εκλογικά δυνάμει επικίνδυνος αντιπολιτευτικός λόγος και τα πρωταγωνιστικά του στελέχη, σε πολιτική ασφυξία, ει δυνατόν σε πολιτική ανυπαρξία.[6]

Το θέμα που τίθεται με την παραπάνω συνθήκη δεν είναι τόσο νομικό (αν και, από την άποψη της συνταγματικά επιβαλλόμενης ισοτιμίας στην προβολή των πολιτικών απόψεων από όλα τα ραδιοτηλεοπτικά μέσα, μάλλον υπάρχει θέμα, όπως εύκολα μπορεί να διαπιστωθεί, π.χ. από το ΕΣΡ), αλλά θέμα λειτουργίας του πολιτεύματος. Και όχι μόνον: η εργαλειοποίηση του προβλήματος και η μετατροπή του σε προσπάθεια να αποκλεισθούν από τον δημόσιο λόγο και την δημόσια έκφραση, πνιγμένοι ανάμεσα στις χαμηλόφωνες απειλές των «ειδικών» και στις ύβρεις των απολογητών, μεγάλα ή και πολύ μεγάλα τμήματα της κοινωνίας οδηγεί συχνά σε ανέλεγκτες εκρήξεις. Όχι πάντα δημιουργικές.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στο κείμενο συγχωνεύονται, με αρκετά πρόσθετα στοιχεία, τα κείμενά μου «Η διπλή επιστροφή του κράτους» (*Αυγή*, 22.3.2020), «Κορονοϊός και συνταγματική τάξη» (ηλεκτρονική έκδοση του εντύπου *Με το Δικηγόρο*, Απρίλιος 2020) και «Ο κορονοϊός, αφορμή για πολιτική ασφυξία της αντίθετης γνώμης» (*Αυγή*, 12.4.2020).

2. Βλ. ενδεικτικά I.CON [13.4.2020] http://feedproxy.google.com/~r/I-CONnect/~3/yx_rgkNcqbY/?utm_source=feedburner&utm_medium=email

3. Βλ. ενδεικτικά ήδη μόνον από τον δικτυακό τόπο *Verfassungsblog* Arianna Vedaschi, Chiara Graziani, «Coronavirus Emergency and Public Law Issues: An Update on the Italian Situation» (12/3/2020), Christoph Möllers, «Parlamentarische Selbst¬entmächtigung im Zeichen des Virus» [Κοινοβουλευτική αυτο-αποδυνά-

μωση στο όνομα το ιού] (26/3/2020), Pierre Thielbörger, Benedikt Behlert, «COVID-19 und das Grundgesetz. Zur (Un)tauglichkeit des verfassungsrechtlichen "Immunsystems"» [COVID-19 και Σύνταγμα. Σχετικά με την (αν)ικανότητα του συνταγματικού «συστήματος ανοσίας»] (19/3/2020), Oliver Lepsius, «Vom Niedergang grundrechtlicher Denkkategorien in der Corona-Pandemie» [Για με την παρακμή των σχετικών με τα θεμελιώδη δικαιώματα κατηγοριών σκέψης στην πανδημία του κορονοϊού] (6/4/2020), Bart Caiepo, Federico Benetti, «How Political Turmoil is Changing European Constitutional Law: Evidence from the Verfassungsblog» (12/4/2020), Alexander Somek, «Is the Constitution Law for the Court Only? A Reply to Sebastian Kurz» (16/4/2020), σε https://verfassungsblog.de/ . Βλ. επίσης ελληνικές παρεμβάσεις, μεταξύ άλλων Σπ. Βλαχόπουλου, «"Όχι" στον συνταγματικό μιθριδατισμό», *Καθημερινή* 29/3/2020, Ιφιγένειας Καμτσίδου, «Η πανδημία και η αναχώρηση του δικαίου», *Η Εποχή*, 5 Απριλίου 2020, Ακρίτα Καϊδατζή, «Τα μέτρα που επιβλήθηκαν έχουν πρώτο θύμα τη δημοκρατία» (συνέντευξη στην *Εφημερίδα των Συντακτών*, 11/4/2020), Αντώνη Μανιτάκη, «Η ζωή ως Πάθος συνταγματικό», *Καθημερινή*, 15/4/2020, αλλά και Γιάννη Ζ. Δρόσου, «Κορονοϊός και Σύνταγμα», ηλεκτρονική έκδοση *Με το Δικηγόρο* Απρίλιος 2020. Βλ. επίσης:

4. Μάλιστα το Δικαστήριο της τότε ΕΟΚ έκρινε στις 10.7.1984 σε προδικαστικό ερώτημα ιρλανδικού δικαστηρίου στην περίφημη απόφασή του στην υπόθεση 83/73 Campus Oil ότι η μέριμνα για επάρκεια της χώρας σε πετρέλαιο και προϊόντα του είναι θέμα δημόσιας ασφάλειας που δικαιολογεί την παρέκκλιση από τους κανόνες του ανταγωνισμού.

5. Στις ΗΠΑ ο ιός χαρακτηρίσθηκε ως δυνάμει βιολογικό όπλο. Χαρακτηριστικά, στη Μασαχουσέτη ένας άνδρας που έφτυσε επίτηδες σε πάγκο με πωλούμενα φρούτα και λαχανικά σε ένα σουπερμάρκετ κατηγορήθηκε για εν συνειδήσει απόπειρα πρόκλησης σωματικής βλάβης, ενώ το κατάστημα πέταξε αυτά τα φρούτα και τα λαχανικά και απαγόρευσε στον άνθρωπο αυτό την πρόσβαση στο κατάστημα. Στο Missouri ένας νεαρός φορέας του ιού που έφτυσε στους υπαλλήλους εμπορικών καταστημάτων ή σε πωλούμενα προϊόντα κατηγορήθηκε απειλή τρομοκρατικής ενέργειας. Το ότι ο δικηγόρος του τον χαρακτήρισε ηλίθιο («crétin») δεν τον γλύτωσε από τις δικαστικές περιπέτειες, βλ. εφ. Le Monde, 13/5/2020 σε https://www.lemonde.fr/international/article /2020/04/13/coronavirus-aux-etats-unis-tousser-peut-devenir-une-menace-terroriste_6036414_3210.html ?xtor=EPR-33280936-[international]-20200417-[_titre_2] . Όσο και αν εκ πρώτης μοιάζει ακραία η κατηγορία αυτή, δεν είναι στερημένη επιχειρημάτων.

6 Για παράδειγμα, η πρόσφατη συνέντευξη τύπου του Αλέξη Τσίπρα και άλλων κεντρικών στελεχών της αξιωματικής αντιπολίτευσης ως γεγονός δεν απεκρύβη από τα ΜΜΕ, προφανώς επειδή, στην εποχή του διαδικτύου και των social media αυτό δεν είναι δυνατόν. Υποβαθμίσθηκε όμως όσο γινόταν, ενώ από την κρατική τηλεόραση δεν προβλήθηκε στο σύνολό της παρά το ότι και χώρος και χρόνος διαθέσιμος υπήρχε, αν όχι στο πρώτο, ασφαλώς σε ένα από τα τέσσερα εν λειτουργία κανάλια της.

ΕΛΕΝΗ ΡΕΘΥΜΙΩΤΑΚΗ

Πανδημία, ειδημοσύνη και δημοκρατική πολιτική

Η πανδημία έχει κινητοποιήσει στο έπακρο την παγκόσμια επιστημονική κοινότητα, τόσο τις βιοϊατρικές και τις θετικές επιστήμες όσο και τις κοινωνικές. Αποτελεί για όλες μια δοκιμασία αντοχής όχι μόνον για αυτή καθαυτή την ετοιμότητα, ποιότητα και την επάρκεια της ειδημοσύνης τους αλλά και για την δυνατότητα τους να επηρεάσουν την κοινωνική πράξη με εξορθολογιστικό ή κριτικό τρόπο. Η πρόκληση εντείνεται επειδή πρόκειται για ένα ζήτημα ζωής και θανάτου με παγκόσμια εμβέλεια, με επιπτώσεις στο σύνολο της κοινωνικής ζωής. Όσον αφορά τη βιοϊατρική επιστημονική κοινότητα, η ανάγκη διαρκούς και αμφίδρομης επικοινωνίας με τους πολίτες και η δημοσιοποίηση του πως διεξάγεται η έρευνα και ποιες προκλήσεις αντιμετωπίζει η κλινική πρακτική δημιουργεί επιπλέον πίεση. Ενώ οι πολίτες έχουν συνηθίσει να παρακολουθούν από τα ΜΜΕ τις συγκλονιστικές προόδους μιας παντοδύναμης βιοϊατρικής σε μια γλώσσα που καταλαβαίνουν μερικά, τώρα παρακολουθούν το δύσκολο εγχείρημα να κατακτηθεί βήμα προς βήμα μια αξιόπιστη γνώση και να εξηγηθεί με πλήρως κατανοητό τρόπο στο ευρύ κοινό. Η δημοσιοποίηση της επιστημονικής συζήτησης ή και διαμάχης για συγκεκριμένα ζητήματα, φανερώνει την συνύπαρξη διαφορετικών εκδοχών που μπορούν να υποστηριχτούν με επιστημονικά τεκμηριωμένα επιχειρήματα. Ενώ, συνήθως, η παραγωγή της επιστημονικής γνώσης και η τεχνολογική εφαρμογή της εμφανίζονται αποκομμένες από το κοινωνικό συγκείμενό τους, τώρα προβάλλουν τα αδιαπραγμάτευτα όρια που αυτό θέτει. Ένα τέτοιο όριο έχει θέσει η πολυετής απαξίωση και συρρίκνωση του δημόσιου τομέα της υγείας εξαιτίας της πολιτικής διαφθοράς και των πολιτικών για τον εξορθολογισμό των δαπανών δημόσιας υγείας. Ένα άλλο όριο έχει θέσει η ανεπαρκής φροντίδα στον αυξανόμενο πληθυσμό των γερόντων, ιδίως της τέταρτης ηλικίας. Η πανδημία αποδεικνύει με τραγικό τρόπο, ότι η καινοτόμα επιστημονική γνώση και η τεχνολογική αξιοποίησή της από την αγορά, δεν αρκούν από μόνες τους να διασφαλίσουν ικανοποιητικά την υγεία και την μακροημέρευση, ιδίως στην Ευρώπη, με το διαρκώς αυξανόμενο ποσοστό ηλικιωμένου

Η Ελένη Ρεθυμιωτάκη είναι αναπληρώτρια καθηγήτρια Νομικής στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, και Πρόεδρος της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής.

πληθυσμού γεμάτο προσδοκίες για υψηλή ποιότητα ζωής μέχρι τα βαθιά γεράματα του. Ξάφνου οι ελπίδες ματαιώνονται βίαια για άγνωστο χρονικό διάστημα, αφού όχι μόνον διακυβεύεται ακόμα και η ίδια η επιβίωση των γερόντων, αλλά και απομυθοποιείται η ισχύς των δημοσίων συστημάτων υγείας που θα μεριμνούσαν για αυτό!

Το γεγονός ότι αναδύεται δημόσια η πολιτική διάσταση της βιοϊατρικής, της δίδεται δημόσιο βήμα από το οποίο απευθύνεται ευθέως στους πολίτες και η ίδια η πολιτική εξουσία παραπέμπει σε αυτήν για τη λήψη πολιτικών αποφάσεων, προκαλεί έντονη θεωρητική συζήτηση με επίκεντρο την βιοπολιτική. Σύμφωνα με μια αντίληψη για τη βιοπολιτική που εκκινεί από μια θέση κατάφασης, φαίνεται να ρευστοποιούνται τα όρια μεταξύ επιστήμης και πολιτικής. Μοιάζει πράγματι να ιατρικοποιείται η πολιτική και να πολιτικοποιείται η ιατρική! Η μεν πολιτική απεκδύεται από την κοσμοθεωρία της στο όνομα της ασφάλειας, εν προκειμένω της υγειονομικής, που παρέχει στους πολίτες έναντι κινδύνων, στην δημιουργία των οποίων και η ίδια συνέβαλλε όπως για παράδειγμα, το γεγονός ότι έγιναν σπανιότεροι οι πόροι της δημόσιας υγείας. Η δε βιοϊατρική επιστήμη αποδέχεται ότι σε ένα βαθμό καθορίζεται από το οικονομικό και πολιτικό συγκείμενο εντός του οποίου λειτουργεί αλλά και το καθορίζει στο πλαίσιο μιας νέας μορφής συμπλοκής του κράτους με την αγορά. Ιδιαίτερη ανησυχητικό είναι το ότι η διαχείριση της βιολογικής ζωής συμπλέκεται με αυτήν της πολιτικής, καθώς η υγειονομική κρίση αναστέλλει την δημοκρατική κανονικότητα. Εκκινώντας από μια θέση άρνησης, μια άλλη αντίληψη για τη βιοπολιτική επικεντρώνεται στην παράδοξη σύμπτωση ή ευκαιρία που άδραξε το εθνικό κράτος για να επιβεβαιώσει την σημασία του και να ηγηθεί των πολιτικών εξελίξεων μετά την παρατεταμένη κρίση της ευρωπαϊκής, πολιτικής περιφερειοποίησης και της γεωπολιτικής ανακατανομής σε πλήρη εξέλιξη. Το εθνικό κράτος εγκαλείται εκ νέου να λάβει αποφάσεις που αφορούν την ζωή ή το θάνατο των πολιτών του και να προστατέψει την υγεία τους, ζυγίζοντας την με τις θεμελιώδεις ελευθερίες τους. Απευθύνεται ενδυναμωμένο με αναφορά στην βιοϊατρική ειδημοσύνη του και εξοπλισμένο με την ψηφιακή τεχνολογία για να επιτηρεί και να διοικήσει με τον πλέον αποτελεσματικό τρόπο. Με αυτήν την ιδιότητα απευθύνεται στους πολίτες του επιτάσσοντας να αναλάβουν την προσωπική ευθύνη τους και να αυτοπεριοριστούν ως μέλη μιας αλληλέγγυας πολιτικής κοινότητας. Σε αυτό προσβλέπουν οι πολίτες για να διαχειριστεί *hic et nunc* την πανδημία αλλά και την οικονομική και κοινωνική αναταραχή που αυτή η διαχείριση θα επιφέρει για αόριστο χρονικό διάστημα. Σύμφωνα και με τις δύο απόψεις πάντως, προς το παρόν τουλάχιστον, τα όρια να εκφραστεί η όποια αμφισβήτηση ή διαφωνία φαίνονται πολύ στενά έως ανύπαρκτα!

Ωστόσο παρά την δυσκολία του ζητήματος δεν είναι ούτε ανεδαφικό ούτε ατελέσφορο να ανοίξει μια συζήτηση για το ποια χαρακτηριστικά οφείλει να έχει μια δημοκρατικά νομιμοποιημένη πολιτική διαχείριση της πανδημίας που ενεργοποιεί τους ειδήμονες, το κράτος, τους πολίτες και την αγορά. Καταρχάς πρέπει να διασαφηνιστεί, ότι η δημοκρατικά οργανωμένη πολιτική εξουσία παραμένει αποκλειστικά αρμόδια να λαμβάνει αποφάσεις, επειδή εκφράζει το σύνολο των πολιτών μέσα από το διάλογο της πλειοψηφίας με την μειοψηφία τους και έχει την δυνατότητα της σύνθεσης των αντιτιθέμενων κοινωνικών συμφερόντων. Η επιστημονική γνώση μπορεί να είναι ένα από τα στοιχεία που θα λάβει υπόψη για να θεμε-

λιώσει μια πολιτική απόφαση αλλά όχι το αποκλειστικό. Εξάλλου η επιστημονική γνώση επικεντρώνεται σε ορισμένα πεδία κοινωνικής πράξης, διαφωτίζει ορισμένες πλευρές τους και άλλες όχι, ενώ υπάρχουν πάντα θέματα για τα οποία υπάρχει διχογνωμία που επιμένει ή άγνοια που διαρκεί. Η ίδια η επιστήμη αναπαριστά αναστοχαστικά τον εαυτό της με αναφορά στο παράδειγμα της πολυπλοκότητας στον αντίποδα της τεχνοκρατικής αντίληψης που την εργαλειοποιούσε. Το κρίσιμο ερώτημα είναι εάν οι πολίτες της δημοκρατικά οργανωμένης πολιτείας (βάσει της αντιπροσωπευτικής αρχής) εμπιστεύονται την πολιτική εξουσία που εξέλεξαν για να λαμβάνει αποφάσεις στο όνομα και για λογαριασμό τους. Μετά την κρίση των πολιτικών κομμάτων το ζητούμενο έγινε να διερευνηθεί η ενεργή συμμετοχή των πολιτών με την άμεση ανάμειξή τους στα πολιτικά ζητήματα και την λήψη των αποφάσεων σε πολλαπλά επίπεδα. Το κριτήριο της δημοκρατικότητας της απόφασης και στις δύο περιπτώσεις είναι το ποιος συμμετέχει στη λήψη της και εάν πείθει για την πρακτική ορθότητα της.

Ειδικότερα στο πεδίο της ρύθμισης των βιοϊατρικών πρακτικών η σχέση ειδημοσύνης και πολιτικής βρίσκεται στο επίκεντρο της λήψης των αποφάσεων και της νομικής ρύθμισης. Η βιοϊατρική επιστήμη και τεχνολογία αναπτύσσεται αλματωδώς εδώ και 30 χρόνια. Παράλληλα κλιμακώνεται η κρίση νομιμοποίησης των εθνικών κρατών και πολιτικών συστημάτων. Μια διέξοδος φάνηκε να είναι η βιοηθική με τον τριπλό της ρόλο δηλαδή ως διεπιστημονικός ακαδημαϊκός κλάδος, δημόσιος διάλογος και διαδικαστικό μοντέλο ρύθμισης και ελέγχου των βιοϊατρικών πρακτικών μέσω Επιτροπών. Η έμφαση, δηλαδή, δόθηκε στην διαδικασία διαλόγου μεταξύ επιστημόνων διαφορετικών πειθαρχιών αλλά και μεταξύ επιστήμης και κοινότητας. Ο διάλογος αποτελεί μια αξία που όλα τα μέρη αποδέχονται παρά τον πλουραλισμό των επικαλούμενων αξιών στη διαπραγμάτευση επιμέρους ζητημάτων. Στην πράξη λειτούργησε σαν δεξαμενή αξιών μεταξύ ηθικής, πολιτικής και δικαίου και σαν δημόσιο βήμα από όπου αναπτύσσεται μια επιχειρηματολογία σχετικά με το πως εφαρμόζονται αφηρημένες αρχές για να επιλυθούν συγκεκριμένα ζητήματα που θέτουν οι βιοϊατρικές πρακτικές. Στην περίπτωση αυτή η δημοκρατικότητα συνδέεται με το διαβουλευτικό χαρακτήρα της λήψης αποφάσεων. Δίνει έμφαση στην ανταλλαγή επιχειρηματολογίας, στο ότι οι συμμετέχοντες εξηγούν για ποιους λόγους πιστεύουν αυτά που υποστηρίζουν ότι πρέπει να γίνουν.

Πώς λοιπόν μπορεί να συμπλεχθούν οι αρχές της συνάθροισης, της συμμετοχής και της διαβούλευσης για την διαχείριση της πανδημίας; Αδιαμφισβήτητα είναι μια μεγάλη πρόκληση! Ακόμα περισσότερο δε επειδή την στιγμή που αυτή ξέσπασε, τα γεωπολιτικά, οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά δεδομένα συνθέτουν μια τέλεια καταιγίδα που ωθεί στην αυταρχική εκτροπή! Αυτή καθαυτή η πανδημία, πάντως, αποτελεί ιδανική περίπτωση μελέτης της βιοπολιτικής εξουσίας σε παγκόσμιο επίπεδο. Η διεπιστημονική μίξη ιατρικής, βιολογίας, μαθηματικών και μηχανικής και οι αντίστοιχες τεχνολογίες όπως η γενετική, η πληροφορική, η νανοτεχνολογία και η ρομποτική δημιούργησαν ένα νέο επιστημονικό παράδειγμα ιατρικής. Μετασχηματίστηκε η αντίληψη για την ασθένεια, την έρευνα, την διάγνωση και τη θεραπεία της και έγινε μοχλός ανάπτυξης. Ο στόχος είναι πλέον η κατανόηση του μηχανισμού της ασθένειας, η πρόληψη εμφάνισης, η πρώιμη διάγνωση, η καινοτόμα, ραγδαία αναπτυσσόμενη έρευνα και η ακριβής θεραπεία. Η αλλαγή αφορά και την επιδημιολογία, δηλαδή τον κλάδο που μελετά το πως επηρεάζεται ο πληθυσμός, η γεννητικότητα

και η θνησιμότητα από μοτίβα ασθενειών ιδίως των εκφυλιστικών όπως οι νεοπλασματικές και οι καρδιαγγειακές ασθένειες, αλλά και των μολυσματικών. Καταγράφει και συσχετίζει τις ασθένειες με οικονομικούς, πολιτικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες καθώς και με τα συστήματα υγείας. Εξ ορισμού αφορά τις ορθές δημόσιες πολιτικές υγείας Βρίσκεται δηλαδή στην καρδιά της βιοπολιτικής!

Ωστόσο εάν μας ενδιαφέρει η δημοκρατικότητα οφείλουμε να σκεφτούμε τις αρχές και τους τρόπους εφαρμογής τους ακόμα και στις δυσχερείς περιστάσεις. Αρχικά ερωτάται ποιος και με ποια κριτήρια ορίζει τον κίνδυνο και τον άμεσο, τον βραχυπρόθεσμο και μακροπρόθεσμο τρόπο αντιμετώπισής του. Αμέσως μετά το ξέσπασμα της πανδημίας οι κυβερνήσεις περιέστειλαν τα θεμελιώδη δικαιώματα στο όνομα της προστασίας της ζωής και της υγείας. Βασίστηκαν στην επιστημονική συμβουλή ότι πρέπει να ληφθούν γενικευμένα μέτρα προφύλαξης, επειδή δεν υπήρχε επαρκής γνώση για τον ιό, ενώ ήταν γνωστή η ανεπάρκεια των δημοσίων συστημάτων υγείας. Η απότομη κλιμάκωση της ασθένειας χωρίς επαρκή μέσα προστασίας θα εξέθετε σε κίνδυνο το ίδιο το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό, μειώνοντάς το ακόμη περισσότερο. Επιπλέον, εξαιτίας της ανεπάρκειας των πόρων, ιδίως της εντατικής νοσηλείας, θα έπρεπε να γίνει διαλογή όπως στον πόλεμο και στις καταστροφές όπου η ανθρώπινη ζωή αξιολογείται ωφελιμιστικά και η αξιοπρέπεια ευτελίζεται με βάναυσο τρόπο. Η επιδημιολογία μόνο εκ των υστέρων μπορεί να αξιολογήσει με βάση στατιστικά στοιχεία από την Κίνα, την αποτελεσματικότητα των ακραία περιοριστικών μέτρων που εφαρμόστηκαν μέσω υγειονομικής καταγραφής και επιτήρησης και με συστήματα τεχνητής νοημοσύνης. Η χρήση τέτοιων μέσων στις ευρωπαϊκές χώρες υπόκειται νομικά σε συγκεκριμένους περιορισμούς και ο σκοπός της προστασίας της υγείας δεν αγιάζει κάθε μέσο επιτήρησης, ιδίως όταν προσβάλλει τον πυρήνα της ιδιωτικότητας όπου συμπεριλαμβάνονται τα δεδομένα υγείας. Οι αποφάσεις των δημοκρατικά εκλεγμένων θεμελιώνονται με νομική επιχειρηματολογία και όχι με αποκλειστική αναφορά στην επιστημονική αφού το κράτος δικαίου δεν αναστέλλεται. Η αρχή της διαφάνειας τηρείται απαρέγκλιτα ιδίως όταν πρέπει να κινητοποιηθούν και να αναδιανεμηθούν πόροι που πριν από την πανδημία θεωρούνταν ότι ήταν σπάνιοι και έπρεπε να παραμείνουν τέτοιοι! Τα παραπάνω θα καταστήσουν δυνατή και την λογοδοσία των κυβερνώντων εάν εκ των υστέρων κάποια μέτρα αποδειχθούν λανθασμένα ή ανεπαρκή.

Περαιτέρω, η αρχή της συνάθροισης επιβάλλει ότι το κοινοβούλιο παραμένει ενεργό, ενώ η αρχή της συμμετοχής σημαίνει ότι στη δημόσια σφαίρα ακούγονται οι απόψεις όλων των φορέων της πολιτικής εξουσίας και της κοινωνίας των πολιτών. Το ζητούμενο είναι να κινητοποιηθεί εξ αρχής η κοινωνία σαν σύνολο, στη βάση όχι μόνον της προσωπικής ευθύνης, αλλά και της κοινωνικής αλληλεγγύης από την οποία απορρέουν αμοιβαία δικαιώματα και υποχρεώσεις. Στη συνέχεια, καθώς τα μέτρα θα επαναπροσαρμόζονται, θα πρέπει να εμπλακούν στις διαδικασίες αποφάσεων οι τοπικοί παράγοντες και οι παράγοντες της αγοράς. Η αρχή της δικαιοσύνης επιβάλλει να κατανεμηθούν αναλογικά τα βάρη, ώστε να μην βρεθούν κάποιοι να έχουν βλαφθεί ενώ κάποιοι να έχουν ωφεληθεί από την πανδημία. Η αρχή της ισότητας επιβάλλει να αναγνωριστούν οι ευάλωτες ομάδες ως τέτοιες και να τους δοθεί ο λόγος κατά την λήψη των αποφάσεων που τους αφορούν. Η ηλικία δεν είναι το μόνο κριτή-

ριο ευαλωτότητας αλλά συντρέχουν η κοινωνική τάξη, το φύλο, η εθνοτική καταγωγή και η κοινωνική ένταξη. Όπως ήδη διαφαίνεται, οι οικονομικά μειονεκτούντες έχουν μειωμένη δυνατότητα πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας ανεξάρτητα από την ηλικία τους. Η θέση των ήδη βεβαρημένων γυναικών επιτείνει την έκθεσή τους στη βία, και περιστέλλει την ιατρική φροντίδα τους κατά την αναπαραγωγή. Οι πρόσφυγες, οι κάτοικοι της Θράκης και οι καταυλισμοί των Ρομά χρήζουν διαμεσολαβημένης ενημέρωσης και αποστιγματισμού όταν νοσούν. Η φροντίδα για τους άστεγους, φυλακισμένους και γέροντες που ζουν μόνοι στο σπίτι ή σε οίκους ευγηρίας πρέπει να ενισχυθεί. Εντέλει θα ήταν κρίμα η πανδημία να ανακόψει την συζήτηση για την δημοκρατία, την στιγμή που εκατομμύρια άνθρωποι βιώνουν ότι οι καπιταλιστικές ροές μπορούν να επιβραδυνθούν και μπορεί να υπάρξει εναλλακτική μορφή κοινωνικής συνύπαρξης είτε ουτοπική είτε δυστοπική.

Βιβλιογραφία

Peter, F., *Political Legitimacy under Epistemic Constraints: Why Public Reasons Matter, Nomos* LXI, issue on Political Legitimacy, 2019, σ.147-173.

Esposito, R., I partiti e il virus: la biopolitica al potere, *La Repubblica*, 28 de Febrero de 2020.

Boaventura de Sousa Santos, All That Is Solid Melts into Air, διαθέσιμο σε: https://criticallegalthinking.com/2020/03/19/virus-all-that-is-solid-melts-into-air/ 19 March 2020

Habermas, J., Il nous faut agir dans le savoir explicite de notre non-savoir, *Le Mond*e, 11 Avril 2020.

Δουζίνας, Κ., Πανδημία, Βιοπολιτική και Ανοσοασυλία, *Η Αυγή*, 14 Απριλίου

Καμτσίδου, Ιφ., Η πανδημία και η αναχώρηση του δικαίου, 5 Απριλίου 2020, http://epohi.gr/h-pandhmia-kai-h-anaxwrhsh-tou-dikaiou/

Lemke, Thomas, Eric Frederick Trump, Monica Casper, and Lisa Jean Moore. *Biopolitics: An Advanced Introduction*. New York; London: NYU Press, 2011. www.jstor.org/stable/j.ctt9qg0rd.

Tierney, T. F. (2016). Toward an Affirmative Biopolitics. *Sociological Theory*, 34(4), 358–381. https://doi.org/10.1177/07352751166789 98

ΓΙΩΡΓΟΣ Χ. ΣΩΤΗΡΕΛΗΣ

Η δημοκρατία απέναντι στην πανδημία

Το φάντασμα του κορωνοϊού, που πλανάται πάνω από τον κόσμο, για να παραφράσουμε την γνωστή ρήση του Μαρξ, αποτελεί αναμφισβήτητα μια άνευ προηγουμένου δοκιμασία για τις σύγχρονες κοινωνίες. Ακόμη μεγαλύτερη, όμως, είναι η δοκιμασία για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, όχι μόνον διότι είχαν τα περισσότερα έως τώρα θύματα αλλά και διότι οι αντιδράσεις τους εκ των πραγμάτων εντάσσονται σε ένα διαφορετικό πλαίσιο, που ορίζεται από την δημοκρατική συνταγματική τους τάξη αλλά και από το ευρύτερο περιβάλλον του ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού. Ως εκ τούτου βρέθηκαν από την αρχή αντιμέτωπες με το ακόλουθο ερώτημα:

Μπορεί μια Δημοκρατία να αποδειχθεί αποτελεσματική στην αντιμετώπιση της πανδημίας και των επιπτώσεών της χωρίς εκπτώσεις στην κοινοβουλευτική λειτουργία του Πολιτεύματος αλλά και χωρίς υπέρμετρους περιορισμούς των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων;

Το ερώτημα αυτό δεν είναι ούτε απλό ούτε εύκολο, αφενός μεν διότι αφορά καινοφανή και ζέοντα προβλήματα αφετέρου δε διότι συνδέεται με ιστορικές παθογένειες και υπαρξιακές αναζητήσεις που ταλανίζουν από καιρό τα ευρωπαϊκά κράτη. Άρα ακλόνητες και αυτάρεσκες βεβαιότητες δεν είναι νοητές. Ωστόσο, τώρα που η νέα πραγματικότητα της πανδημίας άρχισε να κατασταλάζει και με δεδομένο ήδη έναν πλούσιο σχετικό πολιτικοεπιστημονικό προβληματισμό, μπορούμε νομίζω να αποτολμήσουμε μια πρώτη απάντηση. Και η απάντηση αυτή, κατά την άποψή μου, δεν μπορεί παρά να είναι καταφατική. Απόδειξη δε είναι, όσο και αν μας φαίνεται παράξενο, η ελληνική εμπειρία, η οποία απέδειξε ότι η Δημοκρατία μπορεί όντως να συνδυάσει την αποτελεσματικότητα με τον σεβασμό των συνταγματικών δεδομένων. Ειδικότερα:

Ο Γιώργος Χ. Σωτηρέλης είναι καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Α. Είναι πανθομολογούμενο, εν πρώτοις, ότι η αντίδραση της ελληνικής πολιτείας στην πανδημία, παρά τις όποιες αρχικές αμφιταλαντεύσεις και αδράνειες (ιδίως απέναντι στην επίσημη Εκκλησία), υπήρξε κατά βάσιν γρήγορη και αποτελεσματική. Αυτό συνέβη, κυρίως, διότι η κυβέρνηση δεν άκουσε τις σειρήνες της μικροπολιτικής αλλά βασίσθηκε στις γνώμες των ειδικών, οι οποίοι, αξιοποιώντας και τα συμπεράσματα από την θλιβερή ιταλική εμπειρία, επέβαλαν τελικά την άποψη για λήψη άμεσων και δραστικών μέτρων. Η επιλογή αυτή, σε συνδυασμό με τις ηρωικές προσπάθειες του ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού, συνέβαλε καθοριστικά στο να έχει η χώρα μας, συγκριτικά, πολύ μικρό αριθμό κρουσμάτων και, ιδίως, θανάτων.

Β. Αλλά και από θεσμική άποψη τα σχετικά μέτρα δεν νομίζω ότι ξεπέρασαν το αναγκαίο μέτρο. Θα μπορούσαμε να πούμε, γενικώς, ότι η κυβέρνηση αξιοποίησε στο έπακρο τις δυνατότητες που παρέχει το Σύνταγμα (αλλά και η ΕΣΔΑ) για την αντιμετώπιση τέτοιων έκτακτων και απρόβλεπτων συνθηκών, «παίζοντας» μεν με τα ακραία όριά τους πλην όμως χωρίς κατά κανόνα να τα υπερβαίνει.

Εν πρώτοις, η επιβολή των μέτρων με Πράξεις Νομοθετικού Περιεχομένου (δηλαδή με προεδρικά διατάγματα που εκδίδονται μετά από πρόταση της κυβέρνησης και κυρώνονται εκ των υστέρων από την Βουλή) ανταποκρίνεται πλήρως στον σκοπό που υπηρετεί αυτός ο θεσμός («έκτακτες περιπτώσεις εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης»). Είναι γνωστό, βέβαια, ότι στην περίοδο των Μνημονίων οι ΠΝΠ χρησιμοποιήθηκαν συχνά καταχρηστικά αλλά και ότι, γενικότερα, τους καταλογίζεται δικαιολογημένα ότι «ανοίγουν την όρεξη» για πλήρη παράκαμψη της Βουλής (όπως έγινε στην Γερμανία του Μεσοπολέμου αλλά και –πρόσφατα– στην Ουγγαρία του Όρμπαν). Παρά ταύτα, στην συγκεκριμένη περίπτωση ήταν ασφαλώς το πλέον πρόσφορο «νομοθετικό» μέτρο, δεδομένων μάλιστα και των πρακτικών δυσχερειών –λόγω κορωνοϊού– ως προς την άμεση σύγκληση της Βουλής. Εξ άλλου η κύρωσή τους δεν άργησε (ν. 4682/3.4.2020), έστω και αν η Βουλή λειτούργησε με μια κατ' οικονομίαν σύνθεση, αντί να αναζητηθούν πρόσφορες μορφές τηλε-συνεδρίασης.

Αλλά και οι ίδιοι οι περιορισμοί που εισήχθησαν, ευθέως ή εξ αντανακλάσεως, σε πλείστες όσες ελευθερίες (προσωπική, οικονομική, συναθροίσεων, λατρείας), δύσκολα μπορεί να ισχυρισθεί κανείς ότι υπερβαίνουν το αναγκαίο μέτρο. Ναι μεν επιβλήθηκαν, κακώς, με Κοινή Υπουργική Απόφαση (αντί με ΠΝΠ, που κυρώνεται από την Βουλή, ή έστω με Προεδρικό Διάταγμα, που ελέγχεται από το ΣτΕ) πλην όμως, επί της ουσίας, βρίσκουν αναμφισβήτητα νομικό έρεισμα στο Σύνταγμά μας, διότι είναι απόρροια προσεκτικής στάθμισης των περιοριζόμενων ελευθεριών με την προστασία της ζωής και της υγείας, τόσο ως δικαιωμάτων όσο και ως εκφάνσεων του γενικότερου συμφέροντος. Όλα αυτά, όμως, υπό μια απαρέγκλιτη προϋπόθεση: τα επιβαλλόμενα μέτρα δεν μπορούν κατά το Σύνταγμα, να θεωρηθούν απαγορεύσεις αλλά περιορισμοί. Παρότι λοιπόν ορισμένες προβληματικές διατυπώσεις της ΚΥΑ δίνουν αντίθετη εντύπωση, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι σε μια Δημοκρατία ο κανόνας είναι η ελευθερία ενώ τα όποια περιοριστικά μέτρα η (προσωρινή) εξαίρεση. Με άλλα λόγια, τα μέτρα αυτά δεν μπορούν επ' ουδενί να νοηθούν σαν μια νέα «κανονικότητα», η οποία θα υποκαταστήσει την ισχύουσα συνταγματική τάξη.

Γ. Η επίδραση όμως της πανδημίας, στο πεδίο των δικαιωμάτων, δεν περιορίζεται μόνο στους προαναφερθέντες περιορισμούς. Ήδη βιώνουμε μια πρωτόγνωρη εμπειρία τηλε-εργασίας και τηλε-εκπαίδευσης, ενώ παράλληλα είναι ήδη φανερό ότι επίκειται «τσουνάμι» οικονομικών επιπτώσεων, που θα συνταράξουν την ήδη εύθραυστη και ασταθή οικονομία μας.

Αυτό σημαίνει ότι η απάντηση που δώσαμε προηγουμένως έχει εκ των πραγμάτων χαρακτήρα προσωρινότητας. Η σημερινή κυβέρνηση πιστώνεται αναμφισβήτητα τα θετικά της έως τώρα πορείας και αυτό πρέπει να της το αναγνωρίσουμε. Χωρίς μεν απολογητισμό αλλά και χωρίς μεμψιμοιρίες, μικροψυχίες και στείρο καταγγελτισμό. Ωστόσο η πανδημία είναι ένας καταλύτης, που μας οδηγεί σε μια εντελώς διαφορετική κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα, στη δίνη της οποίας θα βρεθούν πλέον, ιδίως, τα εργασιακά και τα κοινωνικά δικαιώματα. Επομένως, η στάση απέναντι στα δικαιώματα αυτά, που συνδέονται άρρηκτα με την διασφάλιση αξιοπρεπούς διαβίωσης των πολιτών, θα αποτελέσει το τελικό πεδίο αξιολόγησης. Ως εκ τούτου, αν η κυβέρνηση μείνει περιχαρακωμένη στο κατά φαντασίαν «επιτελικό κράτος» της και δεν εγκαταλείψει τις ιδεοληψίες ως προς την συρρίκνωση του οικονομικού και κοινωνικού ρόλου του δημόσιου χώρου, δεν θα χάσει απλώς τα έως τώρα κεκτημένα πολιτικά οφέλη αλλά και κάθε επαφή με την πραγματικότητα. Και η αξιωματική αντιπολίτευση, όμως, αν δεν απεμπλακεί από παρωχημένα συντεχνιακά και μαξιμαλιστικά στερεότυπα, ως προς το κοινωνικό κράτος, και δεν υιοθετήσει μια σαφή και ρηξικέλευθη μεταρρυθμιστική ατζέντα ως προς το πολιτικοδιοικητικό σύστημα, δεν θα έχει καλύτερη τύχη. Θα γίνει το κόμμα που έβλεπε τα τραίνα να περνούν...

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Δημοσιεύθηκε στα Νέα Σαββατοκύριακο, 11.4.2020

ΓΙΑΝΝΗΣ ΦΛΥΤΖΑΝΗΣ

Για τις πολιτικές της πανδημίας ή περί των συστημικών ελλειμμάτων

Ι. Η βιωμένη συνθήκη

Η ύστερη νεωτερικότητα δίνεται συχνά μέσα από το ντελεζιανό σχήμα ροών πληθυσμών που πυκνώνουν, ενώ οι εργασίες και οι αλληλεπιδράσεις τους διαρκώς εντείνονται (μια «κοινωνικοποίηση της κοινωνίας»), επιταχύνουν (η κοινωνία της ορθοπεταλιάς που λειτουργεί είκοσι τέσσερις ώρες το εικοσιτετράωρο) και παγκοσμιοποιούνται.[1] Ο ιός που εμφανίζεται, βραχυκυκλώνει αλλά και επανορίζει το καπιταλιστικό αεικίνητο άλλοτε ανατρέποντας κάποιες συμβάσεις της καθημερινότητας και άλλοτε προωθώντας ήδη διαφαινόμενες τάσεις του συστήματος.

Αρχικά αναφέρονται μια σειρά από αντιστροφές, από φαινομενικά παράδοξα που πλέον γίνονται η νέα κανονικότητα: η αλληλεγγύη σηματοδοτείται από την κοινωνική απομάκρυνση, η φυσική εγγύτητα δεν σημαίνει το ενδιαφέρον αλλά την απερίσκεπτη ριψοκινδύνευση του πλησίον, η σωματικότητα χάνει την ιδιότητα του ρωμαλέου και αντιμετωπίζεται μονοσήμαντα μέσα από το φόβο του τρωτού, ο εξωτερικός χώρος είναι αυτός που ενέχει τους κινδύνους για την υγεία, ενώ ενδείκνυται ο εσωτερικός. Το σημαντικότερο όμως είναι η αγωνία της επιβίωσης που σημαίνει για ένα όλο και μεγαλύτερο τμήμα του παγκόσμιου πληθυσμού τον εγκλεισμό (επομένως και το επιθυμητό της ακινησίας), ενώ συνοδεύεται και από ένα έκτακτο πλαίσιο άνωθεν ρυθμίσεων σε αυτήν την κατεύθυνση. Οι κοινόχρηστοι χώροι κενώνονται και περιφρουρούνται για να αποτραπεί η επανεμφάνιση του πλήθους, τα μέσα μεταφοράς ερημώνουν, οι έξοδοι από την οικία επιτρέπονται υπό αριθμητικά αποκλειστικούς λόγους και ύστερα από δήλωση, ενώ η παράβαση τους τιμωρείται από τις ελέγχουσες αρχές.

Ο Γιάννης Φλυτζάνης είναι υποψήφιος διδάκτορας της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Η νέα συνθήκη παράγει μια χωρικότητα όπου το έθνος-κράτος αποτρέπει τις μετακινήσεις προσώπων εντός ή εκτός των συνόρων του, ενώ ταυτόχρονα επαναπατρίζει ένα τμήμα από τους ομογενείς του. Με αυτόν τον τρόπο επιβεβαιώνεται εκ νέου στον πληθυσμό του ως ο κατεξοχήν εγγυητής της ζωής του. Παράλληλα, η ιδιωτική κατοικία αναδύεται ως το μοναδικό ασφαλές χωρικό καταφύγιο και επιδιώκεται μια όσο το δυνατόν διαρκέστερη παραμονή εντός της. Ο ιδιωτικός χώρος μετατρέπεται σε κόμβο επικοινωνίας που μέσα από τη χρήση των κοινωνικών δικτύων ανανεώνει την έννοια της δημόσιας σφαίρας, ενώ η προφορική συνεννόηση με τον έξω κόσμο επιτυγχάνεται εν πολλοίς και μέσα από τηλεδιασκέψεις. Από το άνοιγμα στο χώρο εκτός της κατοικίας σημασία αποκτούν τα σημεία του ιδιωτικού που στρέφονται προς τον οικείο τόπο της γειτονιάς (παράθυρο, μπαλκόνι) όπου συχνά αναπτύσσεται μια πιο άμεση και φυσική αλλά περιορισμένη σε διάρκεια και πλούτο σημασιών συλλογικότητα (έχει ως βάση τα τραγούδια, τα συνθήματα και τα χειροκροτήματα, αλλά δεν ευνοείται ένας διαρκής, ενεργός διάλογος). Ταυτόχρονα η επισφάλεια αυξάνει για όσους αποκλείονται από την οικιακή στέγη: οι φυλακές (όπου κατά την κρίση ξεσπάνε εξεγέρσεις επικαλούμενες άλλοτε το φόβο της ελλιπούς προστασίας στον ιό και άλλοτε την απαγόρευση των επισκεπτηρίων), οι άστεγοι, οι τόποι συγκέντρωσης των μεταναστών και των προσφύγων.

Οι χώροι της εργασίας αναδιοργανώνονται. Τομείς της οικονομίας υπολειτουργούν ή και διατάσσονται να παύσουν οπότε και η κεφαλαιακή συσσώρευση ακυρώνεται: ο κύκλος χρήμα-εμπόρευμα-περισσότερο χρήμα, τον οποίο το κεφάλαιο τον διατρέχει διαρκώς και σε όλο και συντομότερους χρόνους, σπάει. Υπάρχουν όμως και οικονομικοί κλάδοι (οι αγορές τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης, η βιομηχανία της υγείας) που επιταχύνουν ή άλλοι που εισέρχονται (ομαλά ή βίαια και ασυντόνιστα λόγω της κρίσης) στην ψηφιακότητα της τηλεργασίας. Εδώ συναντάμε κάποιες τάσεις του σύγχρονου καπιταλισμού στα ακραία τους όρια: ο εργασιακός χώρος γίνεται ένα με τον ιδιωτικό και τον οικογενειακό χώρο προσφέροντας στον εργοδότη συνεχή διαθεσιμότητα και ευελιξία. Ο αδιάκοπος ψηφιακός βόμβος έχει την τάση να αποδιοργανώνει το βιορυθμό του εργαζόμενου, καθόσον ρευστοποιεί τον πυρήνα του σωματικού σημαίνοντας το τέλος της κυκλικότητας των ανθρωπίνων ρυθμών.[2] Στο επίκεντρο της ανάγκης μιας ολοκληρωτικής εισόδου στην ψηφιακή εποχή τίθενται η εκπαίδευση και τα πανεπιστήμια των οποίων όλο και περισσότερες υπηρεσίες αρχίζουν να παρέχονται ψηφιακά εν μέσω πανδημίας.

Από την άλλη, η υγεία όντας το διακύβευμα για τη διάρκεια της έκτακτης κατάστασης θέτει στο κέντρο της παγκόσμιας προσοχής τα νοσοκομεία, από όπου συλλέγονται οι τακτικές ημερήσιες αναφορές για την πορεία της νόσου δίνοντας τον τόνο για την καθημερινότητα (επίταση των περιορισμών ή όχι). Ενώ γίνεται όλο και πιο επιτακτικό το αίτημα της μεταφοράς πόρων στην περίθαλψη, γήπεδα και εκθεσιακοί χώροι μετατρέπονται εν τάχει σε πρόχειρες υγειονομικές δομές ή πιο σπάνια νέα νοσοκομεία κατασκευάζονται ειδικά για το συγκεκριμένο ιό (το παράδειγμα της Κίνας). Παράλληλα, η διαγενεακή αλληλεγγύη επιβάλλει στους νεότερους τον αυτοπεριορισμό και την αποφυγή των επαφών με ευπαθείς ομάδες (ηλικιωμένοι, άνθρωποι με προβλήματα υγείας).

II. Ο κριτικός στοχασμός

Η βίαιη εισβολή της γενικευμένης επισφάλειας και τρωτότητας μας καλεί σε αναστοχασμό. Αυτό σημαίνει ότι το πραγματικό δοκιμάζει τις παραδεδεγμένες μας αντιλήψεις οδηγώντας και σε πιθανές αναθεωρήσεις. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Βολτέρου όπου στο *Ποίημα για την Καταστροφή της Λισαβώνας*, το οποίο γράφτηκε στα 1775 με αφορμή το θανατηφόρο σεισμό στην Ισπανία και την καταστροφική διαχείριση των συνεπειών του, έρχεται σε ρήξη με τον αφελή οπτιμισμό μερίδας διαφωτιστών που βλέπουν την ιστορία εξελικτικιστικά: ως μια ευθύγραμμη τροχιά που βελτιώνει άνευ ετέρου τις κοινωνικές συνθήκες. Επιπρόσθετα, οι κρίσεις καθιστούν προφανή τα ελλείμματα της εκάστοτε κοινωνικο-πολιτικής οργάνωσης δίνοντας έναυσμα στην ανάπτυξη της ουτοπικής σκέψης. Οι μεγάλες καταστροφές στην Ευρώπη τον 14ο και 15ο αιώνα (όπως ο εκατονταετής πόλεμος της περιόδου 1337-1453) θα καταδείξουν τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης στον ύστερο Μεσαίωνα και θα ενεργοποιήσουν οράματα μια διαφορετικής κοινωνίας: καρπός της παραπάνω διεργασίας θα είναι και η *Ουτοπία* του Thomas More (1516).

Εξειδικεύοντας στη λειτουργία μιας κοινωνικής θεωρίας που δύναται να στοχάζεται τη σημερινή συνθήκη, θα επιμείνουμε στη σημασία συμπερίληψης τριών διαστάσεων: της κρίσης, της κριτικής και της πρότασης. Με τον όρο κρίση θα νοήσουμε τη μη δογματική πραγμάτευση προβληματικών διαστάσεων του παρόντος οι οποίες έχουν το χαρακτήρα του επείγοντος: εμπεριέχοντας κινδύνους οριστικών απωλειών για τα πρόσωπα (υγεία) και τη θεσμική τους οργάνωση. Η διάγνωση των παθογενειών του υπάρχοντος κοινωνικο-πολιτικού συστήματος (κριτική) προϋποθέτει πάντως και την αντινομία, δηλαδή εκτός από τον κίνδυνο και τη δυνατότητα της ανάταξης. Η όποια άρνηση δεν καταλήγει στην απαισιοδοξία της παραίτησης και στο μηδενισμό αλλά γίνεται με αναφορά σε αντίθετες τάσεις εντός του γίγνεσθαι που προωθούν προτάγματα κοινωνικής δικαιοσύνης (χειραφετητικό διαφέρον). Δεν περιορίζεται επομένως στην καταγγελία και την καταστροφολογία αλλά ταυτόχρονα προωθεί και ένα διαφορετικό σχέδιο που συνεισφέρει στην κοινωνική ζωή (δίχως να την προκαταλαμβάνει και χειραγωγεί αλλά εμπλουτίζοντάς την).[3]

III. Πολιτικές και προτεραιότητες

Αναδεικνύοντας τις πολιτικές που κυριάρχησαν κατά την κρίση υγείας θα επιχειρηθεί να προχωρήσουμε και σε μια ευρύτερη διερώτηση αναφορικά με τη λογική και τα όρια του κοινωνικο-πολιτικού συστήματος. Παρατηρούμε επομένως πως ο αρχικός δισταγμός των επίσημων αρχών για το σταμάτημα ενός μεγάλου τμήματος της οικονομικής ζωής θα νομιμοποιηθεί σε αρκετές χώρες από το ιδεολόγημα της ανοσίας της αγέλης, η οποία κατατείνει στο εξής κυνικό: οι αδύναμοι που θα πεθάνουν αποτελούν έναν ούτως ή άλλως πλεονάζοντα και μη παραγωγικό πληθυσμό, ένα δυσβάστακτο βάρος για τους εθνικούς προϋπολογισμούς, ενώ οι νέοι και οι υγιείς όχι μόνο θα συνεχίσουν την οικονομική δραστηριότητα, αλλά και αν τυχόν νοσήσουν, θα αποκτήσουν αντισώματα στην επόμενη έξαρση του ιού. Ο συγκεκριμένος

ωφελιμιστικός υπολογισμός της συνέχισης της ανθρώπινης ζωής στη βάση «κόστους-οφέλους» μας θυμίζει τον Jonathan Swift και τη δηκτική του *Μετριοπαθή Πρόταση* (1729), που καταδεικνύει τη θανατοπολιτική μιας κυριολεκτικής ανθρωποφαγίας στην οποία καταλήγει η θεώρηση ολόκληρων πληθυσμών ως υπεράριθμων και παρασιτικών δηλαδή ως άχρηστων για οποιαδήποτε παραγωγική δραστηριότητα πέρα από το να καταναλωθούν τα ίδια τους τα σώματα ως εμπορεύματα.

Σε ένα δεύτερο στάδιο και σε σχεδόν παγκόσμιο επίπεδο, θα ληφθούν μία σειρά από δρακόντειες προβλέψεις ώστε να αποτραπεί η εξάπλωση της επιδημίας, οι οποίες συνίστανται στον περιορισμό της μετακίνησης και των οικονομικών δραστηριοτήτων των πολιτών. Το προβληματικό εντοπίζεται στο ότι τα συγκεκριμένα μέτρα δεν λειτουργούν παραπληρωματικά σε σχέση με μια κυρίαρχη πολιτική ενίσχυσης της υγείας ως δημόσιου αγαθού, αλλά αποτελούν τη βασική προτεραιότητα. Ειδικότερα, η συγκυρία βρίσκει τις δημόσιες δομές υγείας υποχρηματοδοτημένες και να υπολειτουργούν, να έχουν ελλείψεις σε προσωπικό και μέσα, ενώ υπάρχουν και κράτη στα οποία δεν εξασφαλίζεται στους πολίτες η καθολική πρόσβαση σε δωρεάν υγειονομική περίθαλψη. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των ΗΠΑ όπου το ζήτημα της ελλιπούς υγειονομικής κάλυψης του συνόλου του πληθυσμού αποτελεί το πεδίο ενός έντονου πολιτικού αγώνα τις τελευταίες δεκαετίες. Από την άλλη, όλο το προηγούμενο διάστημα, ένα πολιτικο-οικονομικό πανοπτικό ελέγχου ενισχύεται: απορροφά σημαντικούς πόρους, διαθέτει εφόδια (έμψυχα και υλικά) και πληροφορικοποιήθηκε σε σημαντικό βαθμό (big data, κοινωνική δικτύωση) ώστε μέσα από τη συλλογή των δεδομένων της καθημερινής μας ζωής στις λεπτομέρειές της, να έχει τη δυνατότητα να υπολογίζει αλλά και να προβλέπει κοινωνικές συμπεριφορές, καθώς και να αναπτύσσει μοντέλα επιτήρησης. Στο παραπάνω πλαίσιο, η κοινότητα των κρατών θα επιχειρήσει να δώσει λύσεις στην υγειονομική κρίση κυρίως μέσα από τον τομέα της *Επιτήρησης και Τιμωρίας*, στον οποίο εξάλλου έχουν και τόσα επενδυθεί.

Οι πολιτικές διαχείρισης του ιού, μας υπενθυμίζουν τις βαθύτερες αντινομίες της κοινωνικο-πολιτικής οργάνωσης: η πολύπλευρη ανάπτυξη του ανθρώπου μέσα από τις δημοκρατικές κοινωνικές σχέσεις και ειδικότερα των αναγκών του χάρη σε προνοιακές δομές (όπως της υγείας), αντιπαρατίθεται με μία εργαλειακή αντίληψη που θέλει την οικονομική παραγωγή να αυτονομείται από την κοινωνία (με ιδανικό το κερδοσκοπικό κεφάλαιο όπου το χρήμα παράγει ακαριαία και άλλο χρήμα) και βλέπει τον πληθυσμό ως ένα εύπλαστο υλικό (καταπίεση και έλεγχος). Η πλήρης επικράτηση του κατά σκοπόν (εργαλειακότητα) έναντι των δημοσίων αγαθών (όπως το κατ' αξίαν της δημόσιας υγείας) καθορίζει και τα όρια των όποιων απαντήσεων δίνονται σήμερα στην κρίση διεθνώς, καθώς δεν έχουμε κάποια σοβαρή ανακατανομή υπεραξίας προς τα χρεοκοπημένα δημόσια συστήματα υγείας, ενώ τα μέτρα περιορισμού (καραντίνα) αποτελούν το κύριο διαθέσιμο εργαλείο.[4]

Καθίσταται επομένως ορατός ο κίνδυνος, εφόσον δεν αναθεωρηθούν οι θεμελιώδεις προτεραιότητες παγκοσμίως, το μετά την κρίση να σημάνει τόσο την εμβάθυνση των ανισοτήτων, η οποία θα συνοδεύεται από έντονες κοινωνικές συγκρούσεις όσο και μια αυταρχική διολίσθηση. Ήδη εμφανίζονται στην ευρωπαϊκή ένωση οι πρώτες ανησυχητικές διακρατικές έριδες για τη διαχείριση της καταστροφής, εντός των κρατών υπάρχει έντονη ανασφάλεια για

το μοίρασμα των βαρών της αυριανής ύφεσης, ενώ ο ιός αποτέλεσε αφορμή σε μια ευρωπαϊκή χώρα (η περίπτωση της Ουγγαρίας) για την κήρυξη κατάστασης έκτακτης ανάγκης εις το διηνεκές, θυμίζοντας ανάλογες αντιδημοκρατικές πρακτικές του μεσοπολέμου. Το ζητούμενο και για το επόμενο διάστημα θα είναι *η προάσπιση της κοινωνίας*:[5] η αναζήτηση των δημοκρατικών περιθωρίων για την αποτροπή της περαιτέρω επίτασης του κοινωνικού αποκλεισμού, η ανάγκη ενός επεξεργασμένου θεωρητικού προτάγματος που θα κινητοποιεί στη μακροπρόθεσμη προοπτική αναθεώρησης των κατευθύνσεων των πολιτειών μας (αλληλεγγύη, κοινωνική δικαιοσύνη) αλλά και η διεθνής πίεση (κάτωθεν ενώσεις πολιτών καθώς και διακρατικοί θεσμοί) προς τις χώρες που απομακρύνονται από το κράτος-δικαίου.

Πειραιάς, 5/4/2020

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Crary, Jonathan, *24/7: Late Capitalism and the Ends of Sleep*, London: Verso, 2013.

2. Jameson, Fredric, «The End of Temporality», *Critical Inquiry*, 29 (4), 2003, σελ. 695–718. Lefebvre, Henri, *Rythmanalysis*, Paris: Syllepse, 2020.

3. Habermas, Jürgen, *Erkenntnis und Interesse*, Berlin: Suhrkamp, 1991. Honneth, Axel, *Pathologien des Sozialen*, Frankfurt: Suhrkamp, 1994, σελ. 9–69.

4. Streeck, Wolfang, *Buying Time. The Delayed Crisis Of Democratic capitalism*, NY: Verso, 2014.

5. Foucault, Michel, «*Il faut défendre la société*», Paris : Gallimard/Seuil, 1997.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΣΑΚΙΣΤΡΑΚΗ

Όταν ο κίνδυνος βρίσκεται στο σπίτι: ο υψηλός επιπολασμός της ενδοοικογενειακής βίας υπό τη συνθήκη του αναγκαστικού κατ' οίκον περιορισμού

Η πρωτοφανής για τα δεδομένα του μεταπολεμικού κόσμου υγειονομική κρίση που προκάλεσε η πανδημία του Covid 19 οδήγησε σχεδόν το ήμισυ της ανθρωπότητας σε αναγκαστικό κατ' οίκον περιορισμό. Η προκείμενη λύση – ένα πρωτόγνωρο σε έκταση βιοπολιτικό σχέδιο- υιοθετήθηκε από επιστήμονες και κρατικούς φορείς ως η μόνη δυνατή για την προάσπιση της δημόσιας υγείας και τον μετριασμό των απωλειών της πανδημίας. Οι δυτικές φιλελεύθερες δημοκρατίες προέβησαν με έκτακτα νομοθετικά μέτρα σε μια άνευ προηγουμένου σε καιρό ειρήνης περιστολή των ατομικών δικαιωμάτων των πολιτών τους εν όψει της υπεράσπισης του δημοσίου συμφέροντος: της δημόσιας υγείας. Οι πολίτες κλήθηκαν να συμπεριφερθούν πρωτίστως όχι ως φορείς της φιλελεύθερης αυτονομίας, αλλά ως μέλη μιας κοινότητας, η υγεία και η ζωή της οποίας απειλείται δραματικά, με αιχμή ιδίως τις «ευπαθείς ομάδες». Η κανονιστική επίκληση ενός ιδιότυπου «κοινοτισμού» στο πλαίσιο του φιλελεύθερου δικαιοπολιτικού συγκειμένου, το οποίο εξ ορισμού προτάσσει μια ατομοκεντρική εννόηση του υποκειμένου του δικαίου και των δικαιωμάτων, κυοφορεί πολυάριθμες διερωτήσεις και ζητήματα προς συζήτηση. Ωστόσο, δεν θα απασχολήσει ακριβώς υπ' αυτήν τη μορφή το παρόν σημείωμα. Οι ακόλουθες σελίδες θα επερωτήσουν εν πρώτοις τον χαρακτήρα της υπό επίκληση κοινότητας: αν πρόκειται πράγματι, όπως εκ πρώτης όψεως παρουσιάζεται, για κοινότητα ενιαία και ομογενή ή για κοινότητα που διατρέχεται από δομικές σχέσεις κυριαρχίας και βίας, και ειδικότερα ως προς το θέμα που ενδιαφέρει το παρόν σημείωμα, από έμφυλες σχέσεις κυριαρχίας και βίας.

Σε χρόνο ελαφρώς προγενέστερο των διαδοχικών εκθέσεών του για την πανδημία Covid 19, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας δημοσίευσε στοιχεία για ένα άλλο, όπως το χαρακτηρίζει, μείζον πρόβλημα δημόσιας υγείας που ταυτοχρόνως συνιστά και παραβίαση ανθρωπί-

Η Χριστίνα Τσακιστράκη είναι διδάκτωρ Νομικής Σχολής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, μεταδιδακτορική ερευνήτρια Τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης.

νων δικαιωμάτων: για τη βία κατά γυναικών. Σύμφωνα με τα εν λόγω στοιχεία εκτιμάται ότι περίπου το 35%, δηλαδή μία στις τρεις γυναίκες παγκοσμίως έχουν υποστεί φυσική ή σεξουαλική βία μια φορά στη ζωή τους. Η έκθεση συμπληρώνει ότι στο μεγαλύτερο ποσοστό αυτών των περιστατικών βίας δράστης είναι ο σύζυγος ή σύντροφος της γυναίκας-θύματος. Συγκεκριμένα, ο ΠΟΥ αναφέρει ότι σχεδόν το 30% παγκοσμίως των γυναικών που έχουν υπάρξει σε μια σχέση έχουν υποστεί κάποιας μορφής σωματική ή/και σεξουαλική βία από το σύντροφο/σύζυγό τους και ότι το 38% των δολοφονιών των γυναικών διαπράττεται από τον άνδρα σύντροφο/σύζυγο. Ο ΠΟΥ συμπεραίνει ότι η βία κατά γυναικών επιδεινώνει τη φυσική, διανοητική, σεξουαλική και αναπαραγωγική υγεία των γυναικών.[1] Ανάλογη έρευνα που διεξήχθη το 2013 στην Ευρώπη από την Δράση της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τα Θεμελιώδη Δικαιώματα παρουσιάζει παρόμοια ευρήματα: μια στις τρεις γυναίκες στην Ευρώπη έχει υποστεί κάποιας μορφής φυσική ή σεξουαλική βία από την ηλικία των 15 ετών και έπειτα.[2] Τα επιμέρους στοιχεία ευρωπαϊκών χωρών είναι εξίσου συνταρακτικά. Μεταξύ 122 και 149 υπολογίζονται οι δολοφονίες γυναικών από νυν ή πρώην συντρόφους/συζύγους στη Γαλλία μόνο το 2019.[3] Στις 155 ανέρχονται οι γυναίκες που δολοφονήθηκαν στο πλαίσιο ενδοοικογενειακής βίας στην Ισπανία κατά τη διάρκεια των ετών 2016-2018.[4] Ο όρος «γυναικοκτονία» εισέρχεται δυναμικά στη δημόσια συζήτηση, παρ' ότι από νομικής άποψης παραμένει αδόκιμος.

Πώς επανορίζεται η προκείμενη ζοφερή κοινωνική πραγματικότητα σε συνθήκες αναγκαστικού κατ' οίκον περιορισμού; Όταν η κοινωνική ζωή απονεκρώνεται και τα δυνάμει υποστηρικτικά δίκτυα φιλικών και συγγενικών σχέσεων εκ των πραγμάτων διαρρηγνύονται; Όταν οι γυναίκες θύματα (ή δυνάμει θύματα) της ενδοοικογενειακής βίας εγκλείονται για εβδομάδες στο σπίτι με τον δράστη (ή τον δυνάμει δράστη) πράξεων ενδοοικογενειακής βίας; Η προτροπή «ασφαλείς στο σπίτι» (safer at home)[5] και η μετεξέλιξή της σε νομική επιταγή, της οποίας η εφαρμογή επιτηρείται αυστηρά, αναδύεται σαν δυσοίωνη ειρωνεία για τις γυναίκες και τα παιδιά θύματα (ή δυνητικά θύματα) ενδοοικογενειακής βίας. Η κοινή συνισταμένη του επιστημονικού και πολιτικού λόγου, όπως και των έκτακτων νομοθετημάτων, ότι δεν είναι δυνατόν να είμαστε ασφαλείς, δεν είναι δυνατόν να υπηρετήσουμε το ατομικό και συλλογικό συμφέρον, παρά μόνο αν, κατά τη διάρκεια της εξάπλωσης του ιού, παραμένουμε διαρκώς στο σπίτι, προδιαγράφει μια συνθήκη γεμάτη κινδύνους για πολλές γυναίκες και παιδιά.

Προκειμένου να εξετασθεί η προκείμενη συνθήκη αλλά και να ανιχνευθούν τρόποι αντιμετώπισής της, θα πρέπει να τεθεί ως σημείο αφετηρίας η εννοιολόγηση της βίας κατά γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας ως σοβαρών παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων υπό το σύγχρονο δικαιικό πλαίσιο.

Η βία κατά γυναικών και η ενδοοικογενειακή βία ως παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Η βία κατά των γυναικών και η ενδοοικογενειακή βία υπήρχε πάντα, κρυμμένη πίσω από το πέπλο της ιδιωτικής σφαίρας και των ιδιωτικών σχέσεων. Το δικαιικό ενδιαφέρον που την αφορά εγείρεται μόλις πρόσφατα, αξιοποιεί τα επιχειρήματα και καταφάσκει προς τις σχε-

τικές αναλύσεις της φεμινιστικής νομικής θεωρίας.[6] Από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα διαμορφώνεται προοδευτικά στο Δίκαιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων μια agenda Γυναικείων Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, στο πλαίσιο της οποίας η βία κατά γυναικών κατοχυρώνεται ως παραβίαση ενός θεμελιώδους ανθρώπινου δικαιώματος των γυναικών. Απαράμιλλο επιστέγασμα αυτής της πορείας αποτελεί η «Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Πρόληψη και Καταπολέμηση της Βίας κατά Γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας», γνωστή ως «Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης», η οποία τέθηκε σε ισχύ το 2014 και επικυρώθηκε στην Ελλάδα με το νόμο 4531/2018. Συνιστώντας το πρώτο νομικά δεσμευτικό, κανονιστικό πλαίσιο στο πεδίο του Ευρωπαϊκού Δικαίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, αλλά και του Διεθνούς Δικαίου για την αντιμετώπιση της βίας κατά γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας, η Σύμβαση εννοιολογεί τη βία κατά γυναικών ως σοβαρή παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των γυναικών και ως σημαντικό πρόσκομμα στην επίτευξη της έμφυλης ισότητας. Θεμελιώνει δε την θετική υποχρέωση του κρατών-μελών να λαμβάνουν τα κατάλληλα μέτρα, ώστε να προστατεύουν τις γυναίκες από τη βία που ασκείται εναντίον τους. Ειδικότερα ως προς την ενδοοικογενειακή βία, αφού αναγνωρίζει στον Πρόλογο ότι «επηρεάζει τις γυναίκες σε δυσανάλογο βαθμό», ορίζει ότι «σημαίνει όλες τις πράξεις φυσικής, σεξουαλικής, ψυχολογικής ή οικονομικής βίας οι οποίες συμβαίνουν εντός της οικογένειας ή οικογενειακής μονάδας ή μεταξύ πρώην ή νυν συζύγων ή συντρόφων» (άρθρο 3 παρ. β).[7] Η Σύμβαση υπογραμμίζει δια αυτού του τρόπου τη νομική σημασία του ιδιωτικού χώρου, ανανοηματοδοτώντας ριζικά την κορυφαία δικαιική διάκριση δημόσιο-ιδιωτικό και καταρρίπτοντας την θέση της φιλελεύθερης φιλοσοφίας του δικαίου περί της δέουσας δικαιικής αδιαφορίας για τον ιδιωτική σφαίρα.

Απομόνωση και εγκλεισμός: το ιδανικό έδαφος για την ανάπτυξη της ενδοοικογενειακής βίας

Υπό το φως αυτών των συνοπτικών επισημάνσεων θα πρέπει να εξετασθεί και η τρέχουσα συνθήκη του αναγκαστικού κατ' οίκον περιορισμού ως παράγοντας εξάπλωσης και επιδείνωσης της ενδοοικογενειακής βίας.

Η απομόνωση του θύματος και η σταδιακή αποκοπή του από την κοινωνική ζωή και τον φιλικό και συγγενικό του περίγυρο, ώστε να καθίσταται πιο εύκολα αντικείμενο ελέγχου και χειραγώγησης, το οποίο δεν θα τολμήσει να διαφύγει ή να ζητήσει βοήθεια, αποτελεί συνήθη τακτική των δραστών ενδοοικογενειακής βίας. Η καραντίνα που επιβάλλει η πανδημία του Covid 19 ιδρύει μια αντίστοιχη κατάσταση, που επενδύεται μάλιστα με μια ιδιότυπη επίφαση νομιμότητας, καθώς αποτελεί απαραβίαστη κρατική πολιτική: τα θύματα μένουν παγιδευμένα στην ίδια στέγη με τους θύτες, αποκομμένα από τις υποστηρικτικές τους αναφορές, χωρίς διέξοδο και λύση, χωρίς να είναι σε θέση να βγουν από το σπίτι για να καταγγείλουν τη βία, χωρίς να μπορούν καν να ειδοποιήσουν ή να τηλεφωνήσουν για βοήθεια, αφού ο δράστης είναι διαρκώς παρών. Στους δε δράστες δημιουργείται η αίσθηση ότι βρίσκονται σε καθεστώς ασυδοσίας και ατιμωρησίας, αφού κρατούν το θύμα εγκλεισμένο υπό διαρκή έλεγχο.[8]

Στις περιπτώσεις που περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας προϋπήρχαν της καραντίνας, η ένταση και η έκτασή τους είναι πολύ πιθανό να πολλαπλασιασθεί. Τα περιστατικά βίας μπορεί να αποκτήσουν μεγαλύτερη συχνότητα ή σοβαρότερη μορφή: από περιστατικά, για παράδειγμα ψυχολογικής βίας, με ύβρεις, απειλές ή ταπεινωτική μεταχείριση να μετατραπούν σε περιστατικά σωματικής ή σεξουαλικής βίας. Ακόμη όμως και σε περιπτώσεις όπου μέχρι πρότινος δεν είχαν σημειωθεί περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας, είναι πολύ πιθανό να παρουσιαστούν για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια του αναγκαστικού κατ' οίκον περιορισμού, εξαιτίας των επιβαρυντικών παραγόντων που συνοδεύουν την πανδημία: το άγχος, η κοινωνική και οικονομική πίεση, η εργασιακή ανασφάλεια, η αβεβαιότητα για το μέλλον παράγουν προσωπικές και υπαρξιακές εντάσεις που είναι δυνατόν να πυροδοτήσουν την ανδρική βία, ελλείψει μάλιστα και άλλων διεξόδων εξωτερίκευσης των αρνητικών συναισθημάτων. Καθώς μάλιστα η υγειονομική κρίση ταχύτατα αναδιπλασιάζεται σε ριζική κοινωνική και οικονομική κρίση, προλειαίνει το έδαφος προσωπικών ταυτοτικών κρίσεων, όπως και κρίσεων στις διαπροσωπικές σχέσεις, απόρροια των οποίων μπορεί να είναι η βία κατά γυναικών και η ενδοοικογενειακή βία.

Οι παραπάνω υποθέσεις επιβεβαιώνονται από τα στοιχεία που βλέπουν καθημερινά ολοένα και περισσότερο το φως της δημοσιότητας. Ανταποκρίσεις από την Κίνα αναφέρουν αύξηση κατά 30% των περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας κατά τον Φεβρουάριο, ενώ επισημαίνουν ότι, σύμφωνα με σχετικές αναλύσεις, το 90% των αιτιών της βίας σχετίζεται με την πανδημία του Covid 19.[9] Επίσημες εκτιμήσεις υπολογίζουν την αύξηση περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας στη Γαλλία μεταξύ του 32% και 36% από τις 17 Μαρτίου, οπότε και επιβλήθηκε ο αναγκαστικός κατ' οίκον περιορισμός.[10] Στην Αγγλία το αντίστοιχο ποσοστό υπολογίζεται σε 25%.[11] Ανησυχητική είναι εξάλλου η αύξηση της ενδοοικογενειακής βίας που σημειώνεται και στην Αμερική.[12] Στην Ελλάδα οι κλήσεις καταγγελίας περιστατικών βίας κατά γυναικών αυξήθηκαν τον Μάρτιο κατά 16,5%.[13] Σε χώρες όπως η Ιταλία όπου δεν παρουσιάζεται καταγεγραμμένη αύξηση των περιστατικών, η αγωνία είναι μεγαλύτερη: ο φόβος που εκφράζεται είναι ότι η ενδοοικογενειακή βία αυξάνεται, αλλά οι γυναίκες-θύματα δεν βρίσκουν τρόπο να ζητήσουν βοήθεια με αποτέλεσμα να κινδυνεύουν ακόμη περισσότερο.[14]

Ποιες μπορεί να είναι επομένως οι δυνατές διέξοδοι για την προστασία των θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας σε μια συνθήκη όπου λόγω της πανδημίας οι δημόσιες υπηρεσίες υπολειτουργούν, η λειτουργία των δικαστηρίων αναστέλλεται, οι δράσεις των ΜΚΟ ματαιώνονται, ακόμη και οι δομές στήριξης των θυμάτων και τα καταφύγια ενδεχομένως να απειλούνται με προσωρινή παύση λειτουργίας λόγω έλλειψης επαρκών υγειονομικών μέσων για την προστασία από τον κορωνοϊό;

Αγωνιώδης αναζήτηση λύσεων

Το πρόβλημα επισημαίνεται από κορυφαίους φορείς που απευθύνουν δραματικές εκκλήσεις για την «προστασία των γυναικών» κατά τη διάρκεια του αναγκαστικού κατ' οίκον περιορισμού, όπως ο ΓΓ του ΟΗΕ.[15] Σε σημαντική παρέμβαση προέβη, επίσης, και η εκπρόσωπος

του Ευρωκοινοβουλίου.[16] Ηχηρές πολιτικές πρωτοβουλίες αποσκοπούν στη σχετική αφύπνιση και ανάληψη κρατικής δράσης.[17] Με ειδική ανακοίνωση ο μηχανισμός παρακολούθησης της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης (GREVIO) υπογραμμίζει από την πλευρά του ότι η ισχύς της Σύμβασης όχι μόνο δεν αναστέλλεται σε καιρό πανδημίας, αντίθετα απαιτούνται ειδικές πρόνοιες και περαιτέρω προσπάθειες για την εφαρμογή της, μέσω της ενίσχυσης όλων των σχετικών υπηρεσιών που θα προστατεύουν τα θύματα της ενδοοικογενειακής βίας.[18]

Πράγματι, σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες η στρατηγική αντιμετώπισης της ενδοοικογενειακής βίας επιχειρεί να προσαρμοσθεί στα δεδομένα της πανδημίας. Ενεργοποιώντας ένα «επείγον σχέδιο για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας κατά την περίοδο του κατ' οίκον περιορισμού», η Γαλλία διαθέτει 20.000 διανυκτερεύσεις σε ξενοδοχεία ως καταφύγιο για τις γυναίκες-θύματα και οργανώνει κινητές μονάδες υποστηρικτικών δομών που θα περιοδεύουν στις γειτονιές, ώστε να προσεγγίζουν τις γυναίκες που υφίστανται βία.[19] Ανακοινώνει, επίσης, ρητή εξαίρεση στην αναστολή των δικαστηρίων για τις υποθέσεις βίας κατά γυναικών, η εκδίκαση των οποίων θα εξακολουθήσει κανονικά, συμπεριλαμβανομένης και της διαδικασίας εκδίκασης ασφαλιστικών μέτρων, που κρίνεται ως ιδιαίτερα κρίσιμη προκειμένου να επιβάλλονται περιοριστικοί όροι στους δράστες. Οι τηλεφωνικές γραμμές SOS για την καταγγελία της βίας κατά γυναικών εμπλουτίζονται με τη δυνατότητα αποστολής sms και e-mail για τις γυναίκες που δεν μπορούν να τηλεφωνήσουν εξαιτίας της διαρκούς παρουσίας του δράστη. Η Ισπανία, σε μια κίνηση που υιοθετείται και από άλλες χώρες, θεσμοθετεί την κωδική φράση «Μάσκα 19» την οποία μπορούν οι γυναίκες-θύματα να αναφέρουν στο φαρμακείο, ώστε να γίνει αντιληπτό ότι πρόκειται για περιστατικό ενδοοικογενειακής βίας και να ειδοποιηθεί η αστυνομία και οι δομές στήριξης.[20] Εισάγει επίσης εφαρμογές γεωεντοπισμού των θυμάτων σε κινητά τηλέφωνα, με σκοπό να καταστεί ευχερέστερος ο εντοπισμός τους. Η οικονομική ενίσχυση των δομών στήριξης και των καταφυγίων στην προοπτική της διεύρυνσης της δυνατότητας υποδοχής θυμάτων, αλλά και η διοργάνωση ειδικών εκστρατειών ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης περιλαμβάνεται, εξάλλου, στα έκτακτα μέτρα που θεσμοθετούν εν μέσω πανδημίας αρκετές χώρες. Ως κρίσιμο ζήτημα αναδεικνύεται, επίσης, η πρόσβαση των γυναικών-θυμάτων σε ιατροδικαστικές υπηρεσίες και στην παροχή αναγκαίας ιατρικής φροντίδας, σε μια περίοδο κατά την οποία η υγειονομική δραστηριότητα περιστρέφεται σχεδόν αποκλειστικά γύρω από την αντιμετώπιση της πανδημίας.

Στην Ελλάδα ως μόνο μέτρο αντιμετώπισης της ενδοοικογενειακής βίας ανακοινώθηκε η συνέχιση της λειτουργίας της τηλεφωνικής γραμμής SOS και η δυνατότητα αποστολής σχετικού e-mail, τη στιγμή που οι ξενώνες υποδοχής θυμάτων είναι πλήρεις, τα δικαστήρια σε αναστολή λειτουργίας και η δυνατότητα κατ' εξαίρεση νόμιμης μετακίνησης δεν καλύπτει τη μετάβαση γυναικών-θυμάτων σε αστυνομικά τμήματα για υποβολή καταγγελίας.[21] Στην περίπτωση της Ελλάδας, άλλωστε, το ζήτημα της αύξησης της ενδοοικογενειακής βίας στην τρέχουσα συνθήκη της πανδημίας διαθέτει και μια επιπλέον οδυνηρή διάσταση: αυτή των γυναικών προσφύγων-θυμάτων έμφυλης βίας, που παραμένουν εγκλωβισμένες υπό απαράδεκτες συνθήκες στα κέντρα υποδοχής στα νησιά, παρ' όλο το δεδομένο ότι και προ της πανδημίας τα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας που σημειώνονταν στους προσφυγικούς πλη-

θυσμούς παρουσιάζονταν αυξημένα.[22] Με ρητή πρόβλεψη η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης αναγνωρίζει τη βία κατά γυναικών και την ενδοοικογενειακή βία ως λόγο διεκδίκησης και παροχής διεθνούς προστασίας (άρθρο 60), ενώ, μεταξύ άλλων, ορίζει ότι ως ευάλωτες ομάδες τα θύματα πρέπει να εντοπίζονται ταχύτατα, να μεταφέρονται σε ασφαλή χώρο στέγασης και να λαμβάνουν την ενδεδειγμένη ιατρική και ψυχοκοινωνική φροντίδα. Εύλογο ερωτηματικό αποτελεί το σε ποιο βαθμό οι ελληνικές αρχές ανταποκρίνονται επαρκώς στις παραπάνω νομικές προβλέψεις.

Συνοψίζοντας, η διαρκής επαγρύπνηση ως προς την αύξηση της ενδοοικογενειακής βίας καθώς και η υιοθέτηση έκτακτων αποτελεσματικών μέτρων αποτροπής της αποτελούν επείγουσα ανάγκη υπό την πρωτόγνωρη συνθήκη της πανδημίας. Ωστόσο, πέρα από τη βραχυπρόθεσμη αντιμετώπιση, ως αναγκαία χρειάζεται να αναδειχθεί και η χάραξη μακρόπνοων στρατηγικών καταπολέμησης δομικών κοινωνικών και οικονομικών παραμέτρων της έμφυλης ανισότητας, όπως αυτές μάλιστα επιδεινώνονται υπό τη συνθήκη της πανδημίας και συχνά τρέπονται σε παράγοντα διαιώνισης της ενδοοικογενειακής βίας. Ας θυμηθούμε στο σημείο αυτό ότι τα αδικήματα ενδοοικογενειακής βίας συστηματικά υποκαταγγέλλονται, με αποτέλεσμα η πραγματική τους έκταση να συνιστά μια άγνωστη μεταβλητή. Στην Ευρώπη υπολογίζεται ότι τα 2/3 των γυναικών-θυμάτων δεν καταγγέλλουν την ενδοοικογενειακή βία.[23] Για να μην αντικρίζουμε, επομένως, μόνο την «κορυφή του παγόβουνου», μια μακρόπνοη στρατηγική θα όφειλε, για παράδειγμα, να λάβει σοβαρά υπ' όψιν το γεγονός ότι οι γυναίκες είναι, σε πολύ μεγαλύτερα ποσοστά από τους άνδρες, άνεργες ή εργαζόμενες σε υποαμειβόμενες θέσεις, ανασφάλιστες ή/και σε ελαστικές μορφές εργασίας, σε μερική ή ευκαιριακή απασχόληση, με συνέπεια σε πολλές περιπτώσεις να μην διαθέτουν την κοινωνική και οικονομική αυτονομία να διαφύγουν από ένα περιβάλλον ενδοοικογενειακής βίας. Η συγκριτικά πιο εκτεταμένη τοποθέτησή τους στα κατώτερα επίπεδα της οικονομικής δραστηριότητας (θα) επιφέρει τη δυσανάλογη επιβάρυνσή τους στο πλαίσιο της σοβούσας οικονομικής κρίσης και την περαιτέρω αποδυνάμωση της θέσης τους. Η κοινωνική και οικονομική κρίση που συνεπάγεται η υγειονομική κρίση του Covid 19 αναμένεται πράγματι να πλήξει περισσότερο τις γυναίκες, γεγονός το οποίο θα τις καταστήσει περισσότερο ευάλωτες στην (ανοχή στη) βία.[24] Επ' αυτού όμως αναζητείται και θα αναζητηθεί μια βαθύτερη επίγνωση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Διαθέσιμη στη διεύθυνση: https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/violence-against-women

2. Διαθέσιμη στη διεύθυνση: https://fra.europa.eu/en/publication/2014/violence-against-women-eu-wide-survey-main-results-report

3. https://www.franceinter.fr/societe/2019-l-annee-ou-le-feminicide-s-est-impose-dans-la-societe-francaise

4. https://elpais.com/sociedad/2019/12/20/actualidad/1576843728_349428.html

5. Σύνθημα αντίστοιχο του ελληνικού «Μένουμε Σπίτι».

6. Για μια γενική εισαγωγή στη φεμινιστική νομική θεωρία βλ. ενδεικτικά Barnett H., *Introduction to Feminist Jurisprudence*, Cavendish Publishing, UK, 1998. Weisberg K. (edited by), *Feminist Legal Theory: Foundations*, Temple University Press, USA, 1993.

7. Για μια αναλυτική πραγμάτευση βλ. Ronagh McQuigg, *The Istanbul Convention, Domestic Violence and Human Rights*, Routledge, London & New York, 2017.

8. https://time.com/5803887/coronavirus-domestic-violence-victims/

9. https://www.sixthtone.com/news/1005253/domestic-violence-cases-surge-during-covid-19-epidemic

10. https://fr.euronews.com/2020/03/27/confinement-les-violences-conjugales-en-forte-hausse-en-france

11. https://www.bbc.com/news/uk-52157620

12. https://www.theguardian.com/us-news/2020/apr/03/coronavirus-quarantine-abuse-domestic-violence

13. https://diotima.org.gr/ektakta-metra-gia-endoikogenaiki-via/

14. https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-italy-violence/in-italy-support-groups-fear-lockdown-is-silencing-domestic-abuse-victims-idUSKBN21M0PM. https://alleyoop.ilsole24ore.com/2020/04/07/la-fuori-ce-il-virus-ma-cosa-rischiano-le-donne-in-casa-se-lui-e-violento/

15. https://news.un.org/en/story/2020/04/1061052

16. https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20200406IPR76610/covid-19-stopping-the-rise-in-domestic-violence-during-lockdown

17. https://www.liberation.fr/debats/2020/03/28/coronavirus-et-confinement-femmes-et-enfants-en-danger_1783279

18. https://rm.coe.int/grevio-statement-covid-24-march-2020/pdfa/16809cf55e

19. https://www.lepoint.fr/societe/confinement-des-mesures-pour-les-femmes-victimes-de-violences-conjugales-30-03-2020-2369342_23.php#

20. https://edition.cnn.com/2020/04/02/europe/domestic-violence-coronavirus-lockdown-intl/index.html

21. https://diotima.org.gr/ektakta-metra-gia-endoikogenaiki-via/

22. https://rm.coe.int/conventionistanbularticle60-61-web/1680995244

23. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra-2014-vaw-survey-at-a-glance-oct14_en.pdf

24. https://unctad.org/en/pages/newsdetails.aspx?OriginalVersionID=2319

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ (ΜΕΛΙΑ) ΠΟΥΡΗ[1]

Η συνθήκη της πανδημίας και οι προσφυγικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα την άνοιξη του 2020: Μια αποτύπωση γεγονότων από την πλευρά εργαζομένου σε οργάνωση υποστήριξης των προσφύγων

Εισαγωγή

Στο παρόν κείμενο θα επιχειρηθεί μια προσπάθεια αφήγησης της ελληνικής αντιμετώπισης των προσφυγικών πληθυσμών σε καιρό πανδημίας. Η αφήγηση απέχει από το να δώσει την συνολική εικόνα, καθώς η κατάσταση σχετικά με την διασπορά του ιού εξελίσσεται και αλλάζει συνεχώς το κέντρο εστίασής της. Είναι περισσότερο μια πρώτη συγκέντρωση γεγονότων και νομοθετημάτων για το πως αντιμετωπίστηκε ο προσφυγικός πληθυσμός σε αυτή τη συνθήκη, και γράφεται ενόσω ελάχιστα κρούσματα του ιού έχουν εντοπιστεί σε συγκεκριμένες δομές χωρίς προς το παρόν περαιτέρω εξάπλωση. Όπως θα αναλυθεί παρακάτω, τα περιοριστικά μέτρα κατά της πανδημίας στην περίπτωση των προσφύγων αφορούν κυρίως περιορισμούς των δικαιωμάτων τους και σε πολύ μικρότερο βαθμό στη δυνατότητα πρόσβασής τους σε στοιχειώδεις συνθήκες διαβίωσης. Τούτο φαίνεται να συνάδει και με τη λογική των μέτρων που επιβλήθηκαν στον γενικό πληθυσμό της Ελλάδας, όπου προτεραιοποιήθηκε ο περιορισμός της κυκλοφορίας και σε πολύ μικρότερο βαθμό η διεξαγωγή τεστ, ώστε να εντοπιστούν όσο το δυνατόν περισσότερα κρούσματα.

Στο κείμενο και στον τίτλο γίνεται χρήση του όρου «προσφυγικός πληθυσμός» συμπεριλαμβάνοντας σε αυτόν και αιτούντες άσυλο, οι οποίοι ενδεχομένως να μην εμπίπτουν στην έννοια του πρόσφυγα (που σημαίνει ότι δεν θα λάβουν και το αντίστοιχο καθεστώς όταν εκδοθεί η απόφαση επί της αίτησής τους). Ο όρος αυτός επιλέχθηκε έναντι άλλων (όπως, για παράδειγμα, μικτές μεταναστευτικές ροές) λόγω του ότι η μεγάλη πλειοψηφία των πληθυ-

---

Η Παναγιώτα (Μέλια) Πουρή, είναι Δικηγόρος Αθηνών και Νομικός Σύμβουλος στην Ύπατη Αρμοστεία ΟΗΕ για την Υποστήριξη της Ελληνικής Υπηρεσίας Ασύλου.

σμών που βρίσκονται στα Hotspot προέρχονται από χώρες με ψηλό ποσοστό αναγνώρισης, δηλαδή υψηλό ποσοστό ατόμων από αυτές τις χώρες λαμβάνουν άδεια παραμονής ως πρόσφυγες ή ως δικαιούχοι επικουρικής προστασίας.[2]

Περιγράφοντας την κατάσταση προ της πανδημίας

Όταν ξεκίνησαν τα περιοριστικά μέτρα λόγω κορωνοϊού, οι εργαζόμενοι στον τομέα του προσφυγικού είχαν ήδη παρακολουθήσει την πορεία της νομοθεσίας και διοικητικής πρακτικής προς την κατεύθυνση του περιορισμού των δικαιωμάτων των προσφύγων και αιτούντων άσυλο.

Πριν από την πανδημία, οι προσφυγικοί πληθυσμοί είχαν ήδη στερηθεί μαζικά την πρόσβαση σε δομές υγείας του δημοσίου που βρίσκονται εκτός δομών[3] ενώ οι γιατροί στις δομές δεν επαρκούν για τον πληθυσμό. Επίσης, ψηφίστηκε ένας νόμος που θέτει δυσανάλογα τιμωρητικές διατάξεις για την τυχόν μη τήρηση των υποχρεώσεών τους και επιτρέπει για παράδειγμα την κατ' ουσία απόρριψη του αιτήματος, εάν ο αιτών δεν προσέλθει την ημέρα της συνέντευξης λόγω ασθένειας ή ανωτέρας βίας, κωλύματα που μπορούν να αποδειχθούν μόνο εγγράφως.[4]

Πριν ακόμα επιβληθούν τα περιοριστικά μέτρα και ενώ μόλις είχαν ανακοινωθεί τα πρώτα κρούσματα του ιού στην Ελλάδα, το τριήμερο μεταξύ 29/2 και 2/3 εκτυλίχθηκε ένα σκηνικό έντασης μεταξύ Ελλάδας, Τουρκίας με τη συμμετοχή και στρατηγική εργαλειοποίηση ενός σημαντικού αριθμού ατόμων που επιθυμούσαν να μπουν σε ελληνικό έδαφος χωρίς τις νόμιμες διατυπώσεις.[5] Δεν είναι το θέμα αυτού του άρθρου (και σίγουρα θα απαιτηθεί μια άλλη ξεχωριστή ανάλυση για εκείνο το τριήμερο). Λόγω αυτών των γεγονότων, το δικαίωμα όσων μπαίνουν χωρίς νομιμοποιητικά έγγραφα να ζητήσουν άσυλο στην χώρα μας ανεστάλη διά νόμου. Η διατύπωση της σχετικής πράξης νομοθετικού περιεχομένου αναφέρει ρητά στο πρώτο άρθρο, ότι η αναστολή του ασύλου σχετίζεται με «την εξαιρετικά επείγουσα και απρόβλεπτη ανάγκη αντιμετώπισης ασύμμετρης απειλής κατά της ασφάλειας της χώρας που υπερβαίνει τη δικαιολογητική βάση του διεθνούς και ενωσιακού δικαίου για τη διαδικασία παροχής ασύλου, σε συνδυασμό με την απόλυτη αντικειμενική αδυναμία εξέτασης σε εύλογο χρόνο των αιτήσεων παροχής ασύλου που θα προέκυπταν εξαιτίας της παράνομης μαζικής εισόδου στη χώρα».[6] Ο χαρακτηρισμός ως «ασύμμετρη απειλή» των ατόμων που προσπάθησαν να εισέλθουν δημιουργεί τον συνειρμό ότι αυτοί είναι όλοι τους συλλήβδην εισβολείς, απειλή για την εθνική ακεραιότητα.

Ταυτόχρονα με τα συμβάντα στον συνοριακό Έβρο, οι κάτοικοι των συνοριακών νησιών αναμετρούνταν με τα ΜΑΤ στην προσπάθεια της κυβέρνησης να χτίσει επί του εδάφους τους πρόσθετες κλειστές δομές. Οι κάτοικοι «νίκησαν», τα ΜΑΤ αποχώρησαν και στη συνέχεια, ενώ στα χερσαία σύνορα εξελισσόταν η αποκληθείσα ελληνοτουρκική ένταση με βάση τους προσφυγικούς πληθυσμούς, οι νησιώτες αποφάσισαν ότι «αφού έδιωξαν τα ΜΑΤ, μπορούν να διώξουν όποιον θέλουν»[7]. Έτσι, αμέσως μετά τις βίαιες αντιπαραθέσεις τους με τις δυνάμεις της κρατικής καταστολής, οι ίδιοι κάτοικοι εμποδίζουν βάρκες με πρόσφυγες να αποβι-

βαστούν, τους βρίζουν, προπηλακίζουν μέλη μη κυβερνητικών οργανώσεων, δημιουργούν αυτοσχέδια «check points» όπου δεν επιτρέπουν σε μέλη οργανώσεων και κρατικές αρχές την πρόσβαση στους χώρους των ΚΥΤ, ούτε επιτρέπουν στους πληθυσμούς να βγουν εκτός των ΚΥΤ. Οι ΜΚΟ στοχοποιούνται και κάποιες από αυτές πράγματι αναστέλλουν την λειτουργία τους και αναχωρούν από τα νησιά λόγω των επιθέσεων που δέχονται.

Η έλευση του φόβου

Μετά από εκείνες τις μέρες, η πανδημία ήρθε να επιβάλει το δικό της νόμο της σχετικής ισότητας: όλοι μπορούν να κολλήσουν. Και όλοι πρέπει να κάτσουν σπίτια τους. Ακόμα και αυτοί που δεν έχουν σπίτια και επειδή η ισότητα είναι σχετική, αυτοί πρέπει να μείνουν σε ό,τι μοιάζει σαν σπίτι. Ακόμα και αν ο χώρος αυτός είναι ένα hotspot το οποίο, παρότι χτίστηκε για 3.000 άτομα, τελικά «φιλοξενεί» πάνω από 20.000. Ήδη η κυβερνητική πολιτική έχει μεταφράσει το «μένουμε σπίτι» σε «μένουμε στο camp» όταν απευθυνόταν στους πληθυσμούς αυτούς. Η Υπηρεσία Ασύλου και η Υπηρεσία Πρώτης Υποδοχής στις 13 Μαρτίου ανέστειλε την υποδοχή κοινού, αν και μεγάλο μέρος των υπαλλήλων της συνέχισε να δουλεύει από το σπίτι.[8] Η ισχύς των νομιμοποιητικών εγγράφων που θα όφειλαν να ανανεωθούν παρατάθηκε. Καταγραφές αιτημάτων ασύλου δεν γίνονται από την Υπηρεσία Ασύλου ενώ, αν και το skype χρησιμοποιείτο ήδη για προγραμματισμό ραντεβού καταγραφών, εν προκειμένω δεν φαίνεται να υπάρχει ενδιαφέρον για να χρησιμοποιηθεί ως έκτακτο μέτρο που θα διασφαλίσει μια προσωρινή νομιμότητα σε όσους θέλουν να υποβάλουν αίτημα διεθνούς προστασίας. Μόνο οι κρατούμενοι μπορούν ακόμα να δηλώσουν στην αστυνομία και η αστυνομία να καταχωρίσει σε ηλεκτρονικό σύστημα την «βούλησή» τους να υποβάλουν αίτημα ασύλου. Η καταχώριση αυτή δεν συνιστά καταγραφή της αίτησης.

Στις 17-3-2020 ανακοινώθηκαν στις δομές των προσφύγων μέτρα προστασίας,[9] όπως η αναστολή για τουλάχιστον δεκατέσσερις ημέρες όλων των επισκέψεων ατόμων/φορέων, καθώς και δράσεων αυτών εντός των Κέντρων Υποδοχής και Ταυτοποίησης και των δομών φιλοξενίας, η αναστολή της λειτουργίας των άτυπων δομών εκπαίδευσης όλων των βαθμίδων στις Δομές, και η διακοπή όλων των δραστηριοτήτων εντός κλειστών εσωτερικών χώρων του φιλοξενούμενου πληθυσμού για την αποφυγή συγκέντρωσης και συγχρωτισμού αυτών (Γυμναστήρια, Βιβλιοθήκες, κ.ο.κ.). Επίσης ανακοινώθηκε η λειτουργία ειδικών χώρων απομόνωσης σε κάθε Κέντρο Υποδοχής και Ταυτοποίησης Μεταναστών και Προσφύγων.

Για τους διαμένοντες στις δομές ισχύουν τα περιοριστικά μέτρα που ισχύουν και για όλον τον πληθυσμό της Ελλάδας. Συνεπώς, οφείλουν κατά τις οδηγίες να περάσουν την μέρα τους εντός είτε του container είτε της σκηνής στην οποία διαμένουν. Σε διαμένοντες στην δομή στην Σάμο οι οποίοι βγήκαν από αυτήν χωρίς να έχουν στείλει το sms ή να έχουν την σχετική βεβαίωση (ενώ αναρωτιέται κανείς πως θα μπορούσαν να έχουν συντάξει στην ελληνική το έγγραφο) επιβλήθηκε όχι μόνο πρόστιμο αλλά και χρηματική ποινή για ποινικό αδίκημα, ενώ πραγματικά αναρωτιέται ο κοινός νους αν με το συνωστισμό που επικρατεί στις δομές η έξοδος από αυτές μπορεί να συνιστά κατάσταση ανάγκης που αίρει τον άδικο χαρακτήρα της

πράξης.[10] Λίγο καιρό αργότερα, υπουργικές ανακοινώσεις επέβαλαν στους μη συμμορφούμενους πρόστιμο (150 Ευρώ), το οποίο ανακοινώθηκε ότι θα παρακρατούνταν από το επίδομα για τη διαβίωσή τους, το οποίο τους χορηγείται κατευθείαν από κονδύλια της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και το οποίο λαμβάνουν μέσω της Ύπατης Αρμοστείας.[11] Υπενθυμίζεται ότι το επίδομα αυτό κυμαίνεται μηνιαίως από τα 90 ευρώ (για ένα άτομο) μέχρι τα 550 ευρώ (για επταμελή οικογένεια).[12]

Επιπλέον των παραπάνω δηλώσεων, ο υπουργός μεταναστευτικής πολιτικής δήλωσε ότι «γίνονται συζητήσεις ώστε να μην καταβληθεί το επίδομα στους πρόσφυγες και μετανάστες μέχρι να μπουν μηχανήματα αυτόματων συναλλαγών στις δομές φιλοξενίας προκειμένου να περιοριστεί ακόμα περισσότερο η κίνησή τους».[13] Αυτή τη στιγμή ΑΤΜ δεν υπάρχουν στις δομές φιλοξενίας, όμως το επίδομα με την προσδοκία ότι θα μπουν ΑΤΜ όντως καθυστέρησε αρκετές ημέρες. Δέκα μέρες αργότερα οι κάρτες των επωφελούμενων από το πρόγραμμα ήταν διαθέσιμες για να κάνουν οι ίδιοι αγορές από τα τοπικά καταστήματα αλλά όχι για ανάληψη από το ΑΤΜ. Η δεκαήμερη καθυστέρηση (τουλάχιστον σε ένα από τα νησιά) οδήγησε σε δύο τεράστιες ξεχωριστές ουρές στα σουπερμάρκετ: μία για τους κατοίκους του νησιού και μία για τους κατοίκους του hotspot.[14] Σε άλλο νησί, επιβλήθηκε πρόστιμο για «παιδικό πάρτυ» κατά τα δημοσιεύματα, για συγκέντρωση άνω των δέκα ατόμων. Όποιος έχει πάει στις δομές ή έχει διαβάσει στοιχειώδη δημοσιεύματα για τις συνθήκες διαβίωσης κατανοεί ότι ο χαρακτηρισμός «παιδικό πάρτυ» που έχει επιλεγεί από τα περισσότερα δημοσιογραφικά μέσα είναι τραγελαφικός.[15]

Μέσα σε αυτή την αρκετά διχαστική και τιμωρητική συνθήκη, η πανδημία καθιστά τους προσφυγικούς πληθυσμούς ακόμα πιο ευάλωτους, διότι η επίσημη θεσμική στάση φαίνεται να είναι και η αναστολή της όποιας υποχρέωσης της Πολιτείας να παρέχει στοιχειώδεις συνθήκες υγιεινής στις δομές. Σε συνεργασία με διεθνείς οργανισμούς ανακοινώθηκε ότι αναζητούνται ξενοδοχεία για την στέγαση μόνο των πολύ ευάλωτων.[16]

Οι νέες αφίξεις στα νησιά αφήνονται να διαμείνουν (συχνά και παραπάνω από δεκατέσσερις ημέρες) και σχεδόν χωρίς καμία παροχή στις παραλίες όπου πρωτοέφτασαν, ενώ δεν

είναι γνωστό αν και που θα μεταφερθούν στη συνέχεια. Η δαιμονοποίηση των ΜΚΟ και των εθελοντών οι οποίοι θα μπορούσαν να βοηθήσουν αυτές τις αφίξεις –τηρώντας φυσικά τις ενδεδειγμένες για την αποφυγή συνωστισμού συστάσεις– καθιστά την παροχή βοήθειας εκ μέρους τους αδύνατη.[17]

Ειδικά όσον αφορά τις ΜΚΟ, μια νέα υπουργική απόφαση ήρθε να προστεθεί στο νομοθετικό έργο που έχει παραχθεί τους τελευταίους μήνες. Προβλέπει πολλές και ειδικές προϋποθέσεις για την εγγραφή στο μητρώο όλων των ΜΚΟ που επιθυμούν να δραστηριοποιηθούν και μόνο εάν μια οργάνωση τις πληροί εξ ολοκλήρου θα μπορεί να λάβει από το Υπουργείο την απαραίτητη πιστοποίηση για να λειτουργεί εντός των δομών.[18]

Τη στιγμή αυτή ακόμα η πρόσβαση στην υγεία δεν έχει αποκατασταθεί[19] και η μόνη σχετική ανακοίνωση παραμένει η πρόβλεψη για τη δημιουργία ειδικών χώρων καραντίνας για πιθανά κρούσματα. Η δημιουργία του παραπάνω χώρου, την ίδια ώρα που δεν έχει ληφθεί καμία μέριμνα για τη στοιχειώδη βελτίωση της διαβίωσης κατά τρόπο που να είναι εφικτή η κοινωνική αποστασιοποίηση, (για παράδειγμα, να έχουν περισσότερες βρύσες ή να μεταφερθούν[20] σε δομές στην ενδοχώρα), παραπέμπει σαφώς στην λογική της αντιμετώπισης των πληθυσμών αυτών ως «ατόμων των οποίων η ζωή έχει λιγότερη αξία», αλλά και στην ταυτόχρονα αντιφατική αντιμετώπισή τους ωσάν να είχαν ήδη τα στοιχειώδη της διαβίωσης και αυτό που έλειπε να ήταν η δημιουργία αυτού του χώρου. Παρά το ότι είναι θετική η δημιουργία αυτών των χώρων, η παντελής έλλειψη στρατηγικής για τη διαβίωση με λιγότερο συνωστισμό των προσφυγικών πληθυσμών των νησιών είναι χαρακτηριστική.

Η κοινωνική απομόνωση, που φαίνεται όντως να αποτελεί ένα βασικό εργαλείο για την αντιμετώπιση της πανδημίας, όταν μεταφράζεται σε περιοριστικά μέτρα για τους προσφυγικούς πληθυσμούς σημαίνει υποχρέωση να συνεχίζεις να μένεις σε ένα μέρος το οποίο δεν μπορείς να καθαρίσεις, στο οποίο δεν μπορείς ο ίδιος να παραμείνεις καθαρός και επιπλέον είσαι υποχρεωμένος να βρίσκεσαι συνωστισμένος. Εκατοντάδες άνθρωποι έχουν μόνο ένα αποχωρητήριο, ενώ περισσότεροι από 1.000 έχουν πρόσβαση σε μία μόνο βρύση. Οι εκκλήσεις γιατρών,[21] για τους κινδύνους που διατρέχει τόσο ο προσφυγικός πληθυσμός όσο και οι

κάτοικοι, δεν βρίσκουν απήχηση. Τα περιοριστικά μέτρα που ελήφθησαν με στόχο τον περιορισμό της πανδημίας, χρησιμοποιήθηκαν για να συνεχιστεί μια καλά σχεδιασμένη και εφαρμοζόμενη ήδη από τους προηγούμενους μήνες στρατηγική περιορισμού των δικαιωμάτων τους. Ταυτόχρονα, η δημοσιογραφία συνεχίζει να παρουσιάζει τη γείτονα χώρα ως εχθρό που ξεκινά πόλεμο και τους προσφυγικούς πληθυσμούς ως μιαρούς και βεβαιωμένα φορείς της μολυσματικής ασθένειας.[22] Η προσπάθεια από μέσα ενημέρωσης να ταυτιστεί η μολυσματικότητα της πανδημίας με τους προσφυγικούς πληθυσμούς, οι οποίοι θεωρείται αναμενόμενο να είναι φορείς του κορωνοϊού, ακριβώς επειδή δεν έχουν πρόσβαση σε υποδομές που θα τους επιτρέψουν να τηρήσουν στοιχειώδεις κανόνες υγιεινής, είναι συνεχής.

Σε πείσμα αυτής παρουσίασης και της διαρκούς παραγωγής νομοθετημάτων, τα οποία δεν φαίνεται να λύνουν τα πρακτικά προβλήματα, ο προσφυγικός πληθυσμός, φαίνεται να ακούει τις οδηγίες, να συμμορφώνεται αλλά και να προσπαθεί να οργανωθεί για την στιγμή που θα εμφανιστούν κρούσματα ασθενών από τον ιό στις δομές: ομάδες ενημέρωσης δημιουργούνται από τους ίδιους του πρόσφυγες, ενώ γυναίκες στη Μόρια ράβουν μάσκες προστασίας.[23] Στην Λέρο οι διαμένοντες στην δομή οργάνωσαν και πραγματοποίησαν καθαρισμό όλου του περιβάλλοντα χώρου από τα σκουπίδια.[24] Οι προσπάθειες αυτές θα μπορούσαν να είναι χρήσιμες και να αξιοποιηθούν θεσμικά, να αποτελέσουν την βάση μιας διαχείρισης του πληθυσμού αυτού συμμετοχικά και με διάλογο. «Η ζωή στην Μόρια μια μέρα θα τελειώσει και θα πάμε κάπου καλύτερα» όπως αναφέρει ο Sardar, γιατρός από το Αφγανιστάν που ζει με την οικογένειά του εκεί.[25] Αλλά μέχρι να μην χρειάζονται πια να μένουν σε υπερπλήρεις δομές οι προσφυγικοί πληθυσμοί, η πολιτεία θα πρέπει να προσφέρει τα στοιχειώδη ώστε να μπορούν να συνδιαμορφώσουν τους όρους διαβίωσής τους: για παράδειγμα να έχουν την δυνατότητα να πλένουν τα χέρια τους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το παρόν άρθρο εκφράζει τις απόψεις της γράφουσας και δεν αντικατοπτρίζει απαραίτητα τις απόψεις της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες. Τόσο το άρθρο αυτό όσο και οι (ενδεικτικές) υποσημειώσεις αποτελούν πολύ μικρή αποτύπωση της κατάστασης. Για να έχει κανείς την πλήρη εικόνα θα απαιτούνταν παράθεση πολλών περισσοτέρων στοιχείων.

2. Ενδεικτικά στοιχεία της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, οι χώρες καταγωγής των αφιχθέντων το 2020 στα ελληνικά νησιά στο site https://data2.unhcr.org/en/situations/mediterranean/location/5179 όπου φαίνεται οι καταγόμενοι από Αφγανιστάν, Συρία, Ιράκ, Παλαιστινιακά εδάφη και Δημοκρατία του Κονγκό να υπερβαίνουν το 80% των αφίξεων, ενώ στοιχεία για τα ποσοστά αναγνώρισης των αιτούντων από τις χώρες αυτές υπάρχουν διαθέσιμα τόσο για την Ελλάδα στην ιστοσελίδα της Υπηρεσίας Ασύλου http://asylo.gov.gr/? page_id=143) όσο και πανευρωπαϊκά από την Eurostat.

3. Η υπ' αριθμ. Φ.80320/οικ.31355/Δ18.2084 εγκύκλιος με ημερομηνία 11-7-2019 διαθέσιμη στο: https://diavgeia.gov.gr/doc/%CE%A8%CE%A1%CE%9F8465%CE%981%CE%A9-%CE%A86%CE%A8?inline=true&fbcl id=IwAR3Kxc_zaQgEgvcIDuUg4WY8HEKYa2qWa62s_SUEk9xLTYuwHnNMTGNY-m8 αλλά και,

Δημήτρης Αγγελίδης, Φεβρουάριος 2020, άρθρο στην *Εφημερίδα των Συντακτών* όπου αναφέρεται ότι εξίμιση μήνες μετά την εγκύκλιο υπουργείου Εργασίας που «πάγωνε» την χορήγηση ΑΜΚΑ σε αιτούντες άσυλο, εκδόθηκε Υπουργική Απόφαση για το πως θα τους χορηγηθεί η ΠΑΥΠΠΑ (προσωρινός αριθμός ασφάλισης και υγειονομικής περίθαλψης αλλοδαπού) διαθέσιμο στο: https://www.efsyn.gr/ellada/dikaiomata/229872_prosorinos-amka-gia-prosfyges. Μέχρι τη στιγμή που γράφεται αυτό το άρθρο η εγκύκλιος ακόμα δεν έχει εφαρμοστεί λόγω προβλημάτων ηλεκτρονικής διασύνδεσης μεταξύ ηλεκτρονικής βάσης Υπηρεσίας Ασύλου και ΗΔΙΚΑ. Οι προσφυγικοί πληθυσμοί στα hotspot εξαρτώνται κυρίως από ΜΚΟ που παρέχουν ιατρικές υπηρεσίες αλλά και τους γιατρούς του ΕΟΔΥ ο αριθμός των οποίων δεν επαρκεί.

4. Πρόκειται για το νόμο 4636/2019, 1-11-2019, ΦΕΚ Α 169. Παράλληλα στο σύνδεσμο: https://www.unhcr.org/gr/13168-egyiseis_gia_tous_prosfyges_sto_nomoshedio.html το από 24-10-2019 δελτίο τύπου της Ύπατης Αρμοστείας για το τότε κατατεθέν σχέδιο νόμου όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά: «[...] το σχέδιο νόμου θέτει υπερβολικό βάρος στους αιτούντες άσυλο και επικεντρώνεται σε τιμωρητικά μέτρα. Εισάγονται υπερβολικά απαιτητικές διαδικασίες, τις οποίες ένας αιτών άσυλο δεν μπορεί ευλόγως να αναμένεται ότι θα μπορέσει να ακολουθήσει. Για παράδειγμα, εάν ένας αιτών άσυλο δεν τηρήσει συγκεκριμένους διαδικαστικούς τύπους, η αίτησή του μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει σιωπηρά ανακληθεί και θα απορριφθεί, χωρίς να εξεταστεί επί της ουσίας. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η προσφυγή κατά απορριπτικής απόφασης καθίσταται δυσχερής σε βαθμό που να υπονομεύεται σοβαρά το δικαίωμα σε αποτελεσματική προσφυγή, όπως προβλέπεται από το διεθνές και ευρωπαϊκό δίκαιο». Στον δημοσιευθέντα πλέον νόμο 4636/2019, ελάχιστες παρατηρήσεις ελήφθησαν υπόψη, ενώ νεότερες τροποποιήσεις που τη στιγμή αυτή βρίσκονται στο στάδιο της δημόσιας διαβούλευσης κινούνται προς την κατεύθυνσης της θέσπισης επιπλέον διατάξεων τιμωρητικού χαρακτήρα. Οι κατατεθείσες προς διαβούλευση τροποιήσεις βρίσκονται στον σύνδεσμο: www.opengov.gr/immigration/wp-content/uploads/downloads/2020/04 /ΥΜΑ-ΝΟΜΟΣΧΕΔΙΟ-ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ_08.04.2020.pdf

5. Ενδεικτικά δημοσιεύματα για τα γεγονότα του τριημέρου και των επόμενων ημερών: https://www.kathimerini.gr/1067001/gallery/epikairothta/ellada/klimakwnetai-h-piesh-sto-potami-toy-evroy—-neos-gyros-epeisodiwn-meta3y-astynomikwn-kai-metanastwn-stis-kastanies και για την λήξη: https://www.cnn.gr/news/politiki/story/212953/evros-dialyei-i-toyrkia-ton-kataylismo-metanaston-sta-synora ενώ για το πως επηρέασε την σχέση ΕΕ Τουρκίας: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-9-2020-0134_EL.html

6. 11.3.2020 ΦΕΚ 55/Α/2020 Πράξη Νομοθετικού Περιεχομένου.

7. Ακριβής έκφραση από αφήγηση εργαζόμενης στο χώρο του προσφυγικού που διαμένει μόνιμα στη Λέσβο. Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με γεγονότα εκείνης της περιόδου στα νησιά, η ιστοσελίδα του Πανεπιστήμιου Αιγαίου έχει παρατηρητήριο προσφυγικής κρίσης διαθέσιμο στο: https://refugeeobservatory.aegean.gr/el ενώ χαρακτηριστικό είναι το άρθρο https://www.politikalesvos.gr/menoyme-spiti-den-mpainoyme-sto-psygeio-to-chroniko-ton-pogkrom-sti-lesvo/?fbclid=IwAR0nx10R3-jfmWKBoDoILGhg-hi7RG_T4SS-dnToG6xwH3A11pMzeyihO_ sQ. Επίσης, δημοσίευμα για ποινικές διώξεις που ασκήθηκαν εκ των υστέρων για παρακώλυση συγκοινωνιών https://www.efsyn.gr/node/234124

8. Η επίσημη ανακοίνωση της Υπηρεσίας Ασύλου στο σύνδεσμο http://asylo.gov.gr/wp-content/uploads/2020/03/Announcement-Suspension-of-Services-to-the-Public-English.pdf και μεταγενέστερα η σχετική υπουργική απόφαση 20.3.2020: ΚΥΑ 12687/2020, ΦΕΚ 939/Β/2020

9. Η σχετική ανακοίνωση στην προσωπική ιστοσελίδα του Υπουργού διαθέσιμη στον σύνδεσμο: https://www.mitarakis.gr/gov/migration/1956-μέτρα-προστασίας-από-τον-κορωνοϊό-στα-κέντρα-υποδοχής-και-ταυτοποίησης,-στις-δομές-φιλοξενίας-και-στην-υπηρεσία-ασύλου. Σημειώνεται ότι, για σημειολογικούς λόγους είναι ενδιαφέρον ότι για να ενημερωθεί κανείς για τις επίσημες ανακοινώσεις του Υπουργείου Μεταναστευτικής Πολιτικής θα πρέπει να εισέρχεται στην προσωπική ιστοσελίδα του Υπουργού και όχι στην επίσημη ιστοσελιδα υπουργείου καθώς μόνο η πρώτη είναι ενημερωμένη. Οι σύνδεσμοι των σχετικών ιστοσελίδων διαθέσιμοι στα: https://mitarakis.gr/gov/migration και http://www.immigration.gov.gr/home

10. Σχετικό δημοσίευμα https://www.samos24.gr/έπεσαν-τα-πρώτα-πρόστιμα-στη-σάμο-σε/ το οποίο κάνει αναφορά όχι μόνο στο πρόστιμο αλλά και σε ποινή μετά από διαδικασία αυτοφώρου.

11. Ενδεικτικά δημοσιεύματα όπου αναφέρονται οι δηλώσεις στους συνδέσμους: https://www.iefimerida.gr/politiki/mitarakis-prostima-prosfyges-afairoyntai-apo-epidomata και: https://www.protothema.gr/greece/article/ 992775/koronoios-ta-prostima-se-prosfuges-tha-afairoudai-apo-ta-epidomata-tous-leei-o-mitarakis/.

12. Αναλυτικά για το επίδομα αυτό στο https://data2.unhcr.org/en/documents/download/63983

13. Βλ. Υποσημείωση 11.

14. Ιστοστελίδα: https://news-24.gr/%cf%83%ce%ac%ce%bc%ce%bf%cf%82-%ce%bc%ce%b1%ce%b6%ce%b9%ce% ba%ce%ac-%cf%83%ce%b5-%ce%ba%ce%b1%cf%84%ce%b1%cf%83 %cf%84%ce%ae%ce%bc%ce%b1%cf%84%ce% b1-%ce%bc%ce%b5%cf%84%ce%b1%ce%bd%ce%ac%cf%83%cf%84/

15. Ενδειτικά δημοσίευμα της εφημερίδας *Καθημερινή*, https://www.kathimerini.gr/1071984/article/epikairothta/ ellada/xios-prostimo-apo-5000-gia-dyo-paidika-parti-e3w-apo-to-kyt-ths-vial όπου η εφημερίδα αναφέρει ότι «Επρόκειτο για δυο περιπτώσεις αιτούντων άσυλο οι οποίοι διοργάνωσαν παιδικά πάρτι σε χώρο έξω από το Κέντρο υποδοχής και Ταυτοποίησης της ΒΙΑΛ στη Χίο».

16. Η πρόσκληση ενδιαφέροντος στην ιστοσελίδα της Ύπατης Αρμοστείας: https://www.unhcr.org/gr-tenders/ και άρθρο στον τοπικό τύπο https://www.lesvosnews.net/articles/news-categories/koinonia/zitoyntai-xenodoheia-kai-ploia-gia-na-filoxenisoyn-prosfyges-sti

17. Μαρτυρία μέλους ΜΚΟ ότι όταν πλησίασε μια ομάδα που «διέμενε» σε παραλία της Λέσβου, έγινε προσαγωγή του από την αστυνομία και συμπληρώθηκε ειδικό έγγραφο στο οποίο δήλωνε σε ποια ΜΚΟ δουλεύει και ποιος είναι ο μισθός του.

18. ΚΥΑ 3063, ΦΕΚ Β, 1382, 14-4-2020.

19. Βλ. υποσημείωση 3.

20. Με την έννοια μεταφορά όταν οι πληθυσμοί είναι 22.000 για ΚΥΤ 3.000 δεν εννοείται η μεταφορά λίγων δεκάδων κάθε φορά αλλά μερικών χιλιάδων. Οι μεταφορές που γίνονται είναι προφανέστατα ανεπαρκείς για την αποσυμφόρηση.

21. Ενδεικτικά Μαξ Τσάντερ, 1-4-2020, διαθέσιμο στον σύνδεσμο: https://www.dw.com/el/%CE%B3%CE%B9%CE%B1%CF%84%CF%81%CE%BF%CE%AF-%CF%80%CF%81%CE%BF%CE%B5%CE%B9%CE%B4%CE%BF%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%BF%CF%8D%CE%BD-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%80%CE%B1%CE%BD%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%AF%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%B7-%CE%BC%CF%8C%CF%81%CE%B9%CE%B1/a-52977207

22. Ενδεικτικά Βασίλης Νέδος, *Καθημερινή*, 11-4-2020, διαθέσιμο στο σύνδεσμο https://www.kathimerini.gr/1073483/article/epikairothta/politikh/metanastes-me-korwnoio-prow8ei-h-agkyra-sthn-ellada

23. Ενδεικτικά Βασίλης Ιγνατιάδης, 17-3-2020, εφημερίδα *Έθνος*: https://www.ethnos.gr/ellada/95256_koronoios-ergostasio-tis-maskas-sti-moria-pics/

24. Ενδεικτικά Δανάη Καρυδάκη, 8-4-2020 στον σύνδεσμο: https://thepressproject.gr/leros-allilengyi-to-oplo-ton-prosfygon-enantia-ston-covid-19/?fbclid=IwAR1mfgmIsbLgumejA2XFjqd4NjuiLOSlVyhZW9XP10fVgxmALPYteTyfxw 4

25. Ιστοσελίδα της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, άρθρο του Matthew Mpoke Bigg, 21-2-2020 https://www.unhcr.org/gr/14039-me_dyskolia_i_prosvasi_se_iatriki_frontida.html

Αλμπέρ Καμύ

Η πανούκλα

Η λέξη «πανούκλα» είχε προφερθεί για πρώτη φορά. Στο σημείο αυτό, έχοντας αφήσει τον Μπερνάρ Ριέ μπροστά στο παράθυρό του, ας επιστρέψουμε στον αφηγητή να δικαιολογήσει την αβεβαιότητα και την έκπληξη του γιατρού, γιατί η αντίδρασή του, αν εξαιρέσουμε κάποιες μικρές αποκλίσεις, υπήρξε πανομοιότυπη με των περισσοτέρων συμπολιτών μας. Οι συμφορές δεν είναι βέβαια ασυνήθιστες, όμως κανείς δεν τις πιστεύει μέχρι να του πέσουν στο κεφάλι. Και στον κόσμο υπάρχουν και επιδημίες και πόλεμοι, που βρίσκουν πάντα απροετοίμαστους τους ανθρώπους. Ο δόκτωρ Ριέ ήταν απροετοίμαστος όπως και οι συμπολίτες μας για αυτό πρέπει να καταλάβουμε τον δισταγμό του. Με τον ίδιο τρόπο πρέπει να νοηθεί και η αμφιταλάντευση των ανθρώπων μεταξύ στην ανησυχία και την σιγουριά. Όταν ξεσπά κάποιος πόλεμος, ο κόσμος λέει: «Δεν πρόκειται να κρατήσει πολύ. Είναι μεγάλη βλακεία». Και αναμφίβολα κάθε πόλεμος είναι μεγάλη βλακεία, αυτό όμως δεν τον εμποδίζει να διαρκεί. Η βλακεία είναι ανθεκτική, και αυτό μπορεί να το καταλάβει όποιος δεν σκέφτεται πάντα και μόνο τον εαυτό του. κι ως προς τούτο οι συμπολίτες μας ήταν σαν όλο τον κόσμο, σκέφτονταν μόνο τον εαυτό τους, με άλλα λόγια ήταν ανθρωπιστές: δεν πίστευαν στις συμφορές. Η συμφορά δεν έχει ποτέ ανθρώπινα μέτρα, για αυτό λέμε πάντα ότι η συμφορά είναι εξωπραγματική, ένα κακό όνειρο που θα περάσει. Δεν περνά όμως πάντοτε, και μόνο άνθρωποι περνούν από εφιάλτη σε εφιάλτη και πρώτοι από όλους οι ανθρωπιστές γιατί δεν είχαν λάβει προληπτικά μέτρα. Οι συμπολίτες μας δεν έφταιγαν περισσότερο από όλους τους άλλους, απλώς ξεχνούσαν τι θα πει μετριοφροσύνη, νόμιζαν ότι έχουν την κατάσταση στα χέρια τους, και πως οι συμφορές είναι απίθανες. Έτσι εξακολουθούσαν να κυνηγούν τις «υποθέσεις» τους, να ετοιμάζονται για ταξίδια, να έχουν απόψεις. Πώς να σκεφτούν μια πανούκλα που καταργεί το μέλλον, τις μετακινήσεις, τις συζητήσεις. Πίστευαν πως είναι ελεύθεροι, όμως κανείς δεν θα είναι ποτέ ελεύθερος, όσο υπάρχουν συμφορές. …

Αλμπέρ Καμύ, *Η πανούκλα* (1947), μτφ. Αγγελική Τατάνη, Γράμματα, Αθήνα 1990.

Ο γιατρός άρχισε να εκνευρίζεται. Οι σκέψεις του τον πήγαιναν μακριά, και αυτό δεν του άρες καθόλου. Μερικά μεμονωμένα κρούσματα δεν αποτελούν επιδημία, φθάνει να ληφθούν προληπτικά μέτρα. Έπρεπε να αρκεστούν σε όσα γνώριζαν, τον λήθαργο, την κατάπτωση, τα κόκκινα μάτια, τα σκασμένα χείλη, τους πονοκεφάλους, τους βουβώνες, την τρομερή δίψα, την εσωτερική κατάρρευση και τέλος ... Και τέλος, έπειτα από όλα αυτά, μια φράση ξανάρθε στο νου του, μια φράση που έκλεινε στο εγχειρίδιο την απαρίθμηση των συμπτωμάτων. «Ο σφυγμός καθίσταται νηματοειδής και ο θάνατος επέρχεται έστω και με μια ασήμαντη κίνηση». Ναι, έπειτα από όλα αυτά, η ζωή σου κρεμόταν από μια κλωστή, και τα τρία τέταρτα των ανθρώπων, σωστά, τα τρία τέταρτα, θα ήταν αρκετά ανυπόμονα για να μην κάνουν την ανεπαίσθητη κίνηση που θα τα αποτελείωνε.

Ο γιατρός κοιτούσε ακόμα από το παράθυρο. Από τη μια πλευρά του τζαμιού ήταν ο καθαρός ανοιξιάτικος ουρανός, και από την άλλη η λέξη που αντηχούσε ακόμα στο δωμάτιο: πανούκλα. Η λέξη δεν περιείχε μόνο όσα της είχε φορτώσει η επιστήμη, μα κι ένα σωρό απίστευτες εικόνες, που δεν ταίριαζαν καθόλου με την κιτρινόγκριζη πόλη, που η ζωντάνιά της κατάπεφτε αυτή την ώρα, πολύβουή μάλλον παρά πολυθόρυβη, ευτυχισμένη σε γενικές γραμμές, αν η ευτυχία μπορεί να συμβαδίζει με τα ο πένθος. Και μια τόσο ειρηνική ησυχία, τόσο αδιάφορη, διέλυσε μεμιάς, χωρίς προσπάθεια, τις παλιές εικόνες της συμφοράς, την πανουκλιασμένη Αθήνα, που την εγκατέλειψαν τα πουλιά, τις Κινέζικες πόλεις πλημμυρισμένες σιωπηλούς ετοιμοθάνατους, τους βαρυποινίτες της Μασσαλίας να στοιβάζουν αποσυντεθειμένα πτώματα μέσα σε λάκκους, την κατασκευή του πελώριου τείχους στην Προβηγγία για να κόψει τον μανιασμένο άνεμο της πανούκλας, τη Γιάφα με τους απαίσιους ζητιάνους, τα υγρά και λερά κρεβάτια, κολλημένα στο πατημένο χώμα μέσα στο σπιτάκι της Κωνσταντινούπολης, τους άρρωστους που τους έπιαναν με τις μασιές, το καρναβάλι με τους μασκαράδες γιατρούς την εποχή του Μαύρου Θανάτου, τα ζευγαρώματα των ζωντανών μέσα στα κοιμητήρια του Μιλάνου, τα κάρα με τους νεκρούς μέσα στο πανικόβλητο Λονδίνο, μέρες και νύχτες παντού και πάντα, γεμάτες από την ατέλειωτη κραυγή αυτών των ανθρώπων. Όχι, όλα τούτα δεν ήταν ακόμα αρκετά ισχυρά για να συντρίψουν τη γαλήνη αυτής της ημέρας. Από την άλλη μεριά του παραθύρου αντήχησε ξάφνου το καμπανάκι ενός αόρατου τραμ, διαψεύδοντας την ίδια στιγμή την αγριότητα και τον πόνο. Και μοναχά η θάλασσα, στο βάθος, πίσω από το θολό μωσαϊκό των σπιτιών, μαρτυρούσε το αιώνια ανήσυχο, που δεν βρίσκει ποτέ ησυχία μέσα στον κόσμο. Κι ο δόκτωρ Ριέ, κοιτάζοντας τον κόλπο, σκεφτόταν τις πυρές του Λουκρήτιου, τις φωτιές που άναβαν μπροστά στη θάλασσα οι Αθηναίοι όταν τους βρήκε το κακό. Εκεί κουβαλούσαν τους νεκρούς τη νύχτα, όμως ο χώρος ήταν λιγοστός, κι οι ζωντανοί δέρνονταν με αναμμένους δαυλούς για να βρουν θέση για τους αγαπημένους τους, αποφασισμένοι για μάχη και αίμα, παρά να εγκαταλείψουν τα πτώματα των δικών τους. Φανταζόταν τις πυρές που κοκκίνιζαν μπροστά στα ήρεμα, σκοτεινά νερά, τις μάχες με τους αναμμένους δαυλούς μέσα σε μια νύχτα που πυρπολούνταν από σπίθες, τους πυκνούς, φαρμακερούς καπνούς που ανέβαιναν σε έναν ουρανό γεμάτο αναμονή. Και θα μπορούσε να φοβηθεί ...

ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΣ

Κρίση και κριτική τη χρονιά του ιού

Θα έπρεπε ίσως να είναι προφανές: Η λεγόμενη κρίση του κορωνοϊού είναι κρίση του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού. Δεν είναι το αιφνίδιο ξέσπασμα ενός φυσικού φαινομένου, εκείνου των περιοδικά επαναλαμβανόμενων επιδημιών, όπως το θέλει η ειδημοσύνη ορισμένων επιδημιολόγων· δεν είναι ούτε η εκδίκηση ενός πεισματάρη θεού για την ασέβεια του σύγχρονου κόσμου, όπως το θέλει εκείνο το μυστικιστικό αίσθημα που συμπληρώνει τον εκκοσμικευμένο πολιτισμό ως έσχατο, ιδιωτικοποιημένο κατάλοιπο της θρησκείας. Τα πάντα, από την ξαφνική εμφάνιση του ιού, την αρχική συγκάλυψή της από τις κινεζικές αρχές, τη γρήγορη διασπορά και τη μετάδοσή του εκτός συνόρων και εντέλει σχεδόν σε ολόκληρο τον κόσμο, μέχρι τα μέσα αντιμετώπισης, τις περιπλοκές των στρατηγικών ελέγχου και πιθανής υπερνίκησής του, την προφανή χειραγώγηση της σχετικής πληροφόρησης κ.ο.κ., όλα φέρουν την ανεξίτηλη σφραγίδα της σύγχρονης κοινωνικής-ιστορικής κατάστασης.

Τηρουμένων των αναλογιών, όπως το προλεταριάτο πολύ πριν από αυτόν, ο κορωνοϊός είναι γέννημα του διεθνοποιημένου καπιταλισμού, το οποίο θέτει σε διακινδύνευση κάμποσα από τα επιτεύγματά του, αλλά ανοίγει επίσης νέες ευκαιρίες για την ανανέωσή του. Είναι ένας βολικός αρνητής του, πολύ βολικότερος φυσικά από το προλεταριάτο, καθώς ελλείψει της ικανότητας του λόγου δεν μπορεί να διατυπώσει έλλογα αιτήματα και εναλλακτικά σχέδια για το μέλλον. Μιλάει μόνο τη σκοτεινή γλώσσα της αναπαραγωγής του, της ασθένειας και του πιθανού θανάτου του ξενιστή του – εκπροσωπεί έτσι το απόλυτο κακό γι' αυτόν. Καθώς συσπειρώνει την παγκόσμια κοινωνία για την «εκρίζωσή» του, το σύστημα μπορεί να επικαλεστεί ένα ατράνταχτο άλλοθι για οποιαδήποτε ενδιάμεση αστοχία ή δευτερογενή συνέπεια της κινητοποίησης και, κυρίως, για οποιαδήποτε αύξηση του ελέγχου πάνω στον πληθυσμό, η οποία εμφανίζεται να είναι εύλογη για υγειονομικούς λόγους. Τα κράτη, μαζικοδημοκρατικά και μη, έχουν κηρύξει κατάσταση εκτάκτου ανάγκης και κινούνται με τον ανάλογο τρόπο. Η κριτική σκέψη που θέτει ερωτήματα πέρα από την άμεση απαίτηση για αυτοσυντήρηση πνί-

Ο Κωνσταντίνος Καβουλάκος είναι Καθηγητής Κοινωνικής και Πολιτικής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

γεται αναπόδραστα μέσα στην ταραχώδη αγωνία της γενικής επιστράτευσης ενάντια στον «αόρατο εχθρό». Ίσως μπορέσει να πάρει τον λόγο μετά το πρώτο κύμα μιας κρίσης που είναι βέβαιο ότι θα παραταθεί – πρέπει λοιπόν να ετοιμαστεί γι' αυτό. Μερικοί αναγκαίοι άξονές της διαγράφονται ήδη καθαρά:

1) Ένας ιός είναι βέβαια ένας φυσικός οργανισμός. Ένας ιός που αλλάζει ξενιστή παύει αμέσως να είναι απλώς και μόνο φυσικός. Γράφονται ήδη αρκετά για το γεγονός ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες αυξάνεται η τάση μετάλλαξης μικροοργανισμών που υπάρχουν στα άγρια ζώα, με τρόπο ώστε αυτοί να προσβάλλουν ανθρώπους και να μεταδίδονται μεταξύ τους. Η τάση αυτή αποδίδεται στην υπερεκμετάλλευση και τη συρρίκνωση των περιοχών όπου τα άγρια ζώα διαβιούσαν κανονικά σε κάποια απόσταση από τον ανθρώπινο πολιτισμό, με αποτέλεσμα να πυκνώνουν οι επαφές των ανθρώπων με τους μικροοργανισμούς των ζώων και αυτοί να μεταλλάσσονται κατάλληλα ώστε να τους προσβάλλουν. Η μεταφορά τέτοιων μικροοργανισμών στους ανθρώπους είναι τότε εξίσου φυσική με το φαινόμενο του θερμοκηπίου και την υπερθέρμανση του πλανήτη. Δεν πρόκειται λοιπόν για κάποια εκδίκηση της φύσης για τις αμαρτίες της ανθρωπότητας, ούτε για κάποιο τυχαίο γεγονός από αυτά που συμβαίνουν αναπόφευκτα πότε-πότε· είναι μάλλον κάτι που ο ίδιος ο πολιτισμός μας προκαλεί συστηματικά.

2) Αναμενόμενο είναι εντούτοις το ότι η κοινωνία μας αρνείται να αναγνωρίσει στον ιό το αποτέλεσμα της δικής της δράσης. Τότε όμως μένει μόνο μια δυνατή εξήγησή του: Το πρόβλημα είναι η φύση και οι κίνδυνοι που αυτή δεν έπαψε ποτέ να εγκυμονεί. Η απόκριση του πολιτισμού απέναντι στην απειλή που προέρχεται από το σκοτεινό βασίλειο της βιολογίας είναι το φως της επιστημονικής γνώσης και του τεχνολογικού ελέγχου. Για άλλη μια φορά η επιβίωσή μας εξαρτάται από τους σκαπανείς αυτού του φωτός. Κάτω από την πιεστικότητα του κινδύνου, κάτω από την κρισιμότητα του διλήμματος ζωή ή θάνατος χάνεται κάθε εικόνα της ολότητας: Εκείνη ενός κοινωνικού-πολιτισμικού σύμπαντος που εδώ και δύο τουλάχιστον εκατονταετίες υποσκάπτει συστηματικά το μόνο φυσικό ενδιαίτημα της ανθρώπινης κοινωνίας για χάρη εφήμερων, ασταθών και κοινωνικά αμφιλεγόμενων επιτευγμάτων στην οικονομία και την παραγωγή. Μια ευρύτερη κριτική της επιστήμης και της τεχνολογίας, που αυτήν τη στιγμή φαίνεται να διασώζουν την ελπίδα για έλεγχο των σκοτεινών φυσικών δυνάμεων, σε συνδυασμό με μια κριτική της σύγχρονης καπιταλιστικής οικονομίας θα μας χρειαστούν εκ νέου στο άμεσο μέλλον. Προς το παρόν όλοι κυριευόμαστε λίγο-πολύ από την ερμηνεία του προβλήματος αποκλειστικά με ιατρικούς-υγειονομικούς όρους.

3) Ελλείψει συγκροτημένης κοινωνικής-πολιτικής αντιπρότασης σε ένα γενικότερο κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο, τα μόνα μοντέλα διαχείρισης της υγειονομικά ερμηνευμένης κρίσης είναι αυτά που προβάλλει το ίδιο το σύστημα. Αν αφαιρέσουμε τις τοπικές διαφορές, αυτά είναι βασικά δύο:

Το ένα είναι το ακραίο νεοφιλελεύθερο μοντέλο που έγινε προσφάτως γνωστό ως «στρατηγική της ανοσίας της αγέλης». Η σκέψη που το στηρίζει είναι κυνική όσο και ο αυθεντικός

νεοφιλελευθερισμός με τον κοινωνικό δαρβινισμό του: Αν αφήσουμε την επιδημία να αναπτυχθεί χωρίς να παρέμβουμε θα έχουμε φυσικά κάμποσους παραπάνω θανάτους ηλικιωμένων κυρίως ατόμων –που έτσι κι αλλιώς θα πέθαιναν στο προσεχές μέλλον, ενώ δεν είναι παραγωγικοί και επιβαρύνουν τα συστήματα ασφάλισης–, αλλά θα «οικοδομηθεί» η ανοσία των υπολοίπων που θα συνεχίσουν την παραγωγική δραστηριότητά τους χωρίς αρνητικές συνέπειες για την οικονομία, η οποία αποτελεί ασφαλώς το άλφα και το ωμέγα της ανθρώπινης ζωής. Όπως το θέλει μια παλιά προκατάληψη που δυστυχώς επιβεβαιώθηκε στη Μεγάλη Βρετανία και τις ΗΠΑ, αυτό είναι κατά βάση το αγγλοσαξωνικό μοντέλο. Η, έστω και αργοπορημένη, στροφή της δημόσιας πολιτικής σε αυτές τις χώρες είναι σαφής ένδειξη ότι ο κυνισμός δεν κατάφερε να διατηρηθεί μπροστά στον κίνδυνο κατάρρευσης των συστημάτων υγείας που είχαν ήδη κακοπάθει από τις δεκαετίες κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού, την ώρα που η επιδημία ξεσπούσε με ιδιαίτερη σφοδρότητα και καταστροφικότητα. Για άλλη μια φορά αποδείχθηκε ότι ο κυνισμός προσκρούει σε ένα εμφανές όριο όταν διακυβεύονται τόσο θεμελιακά ζητήματα όπως η «αδιαπραγμάτευτη αξία της ανθρώπινης ζωής», στην οποία ομνύουν –όχι πάντα εντελώς ανυπόκριτα βέβαια– οι υποστηρικτές του δεύτερου μοντέλου.

Αυτό αναδεικνύεται έτσι σε κυρίαρχο: Είναι το μοντέλο του κοινωνικού ή κρατιστικού φιλελευθερισμού που συνδυάζει προσφυώς τον ιερό σεβασμό στην παντοκρατορία των μεγάλων πολυεθνικών και των χρηματοπιστωτικών «αγορών» με την κρατική παρέμβαση για τον ορθολογικό/τεχνοκρατικό έλεγχο της κοινωνίας και των κρίσεών της. Πρόκειται, και πάλι σε αντιστοιχία με μια παλιά προκατάληψη, για το γερμανικό μοντέλο, το οποίο αυτή τη στιγμή κερδίζει προσωρινά το παιχνίδι «της επόμενης ημέρας», θριαμβολογώντας για το ότι είναι εκείνο που επιτρέπει τον μέγιστο δυνατό συνδυασμό επιστημονικής/τεχνολογικής ισχύος και οικονομικού ορθολογισμού ως την κατάλληλη απάντηση στις κρίσεις εν γένει και στην κρίση του κορωνοϊού ειδικότερα. Δεν καταφέρνει βέβαια ούτε αυτό να απεκδυθεί κάθε υπόλοιπο κυνισμού, καθώς μετά βίας κρύβει τον σωβινισμό του κυρίαρχου κάτω από τις γνώριμες πια, βαθιά υστερόβουλες υποσχέσεις για τη μετατροπή της κρίσης σε «ευκαιρία» και την επιτάχυνση «αναγκαίων μεταρρυθμίσεων» προς όφελος των μελλοντικών γενεών. Μια σειρά ελέγχων του πληθυσμού, τεχνικών κατακερματισμού, εξατομίκευσης, επιτήρησης και ελαστικοποίησης της παραγωγικής και καταναλωτικής δραστηριότητας που εφαρμόζονται με αυτή την ευκαιρία αναμένεται να αφήσουν βαθύ αποτύπωμα στη μελλοντική ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων, ακόμα και μετά το τέλος του συναγερμού.

4) Η υγειονομική κρίση θα διαρκέσει σίγουρα αρκετά ώστε να επηρεάσει σε σημαντικό βαθμό μια περαιτέρω μεταμόρφωση του ανθρώπινου ψυχισμού και της κυρίαρχης ιδεολογίας σε μαζική κλίμακα. Η αλλαγή έχει προετοιμαστεί από τις οικονομικές κρίσεις της τελευταίας δεκαετίας, την κυριαρχία των ατομικών έναντι των συλλογικών/πολιτικών λύσεων, την εμπέδωση του «τέλους της ιστορίας» και τη λατρεία της «ωμής πραγματικότητας» ενόψει της ευρύτατης πλέον αίσθησης απελπισίας απέναντι σε αρνητικές εξελίξεις που δεν φαίνεται να μπορούν να ελεγχθούν από κανένα υποκείμενο. Σε συνθήκες απειλής η λογική υποβάλλει την προσαρμογή στο δεδομένο σύστημα και τις επιταγές του με την ελπίδα ότι με την αφομοίωσή του μέσα στη μάζα είναι πιθανότερο να σωθεί το ατομικό σαρκίο. Κανένας δεν ζητάει

να διαφέρει σε αυτές τις συνθήκες, γιατί η διαφορά σημαίνει αμέσως αλόγιστο ρίσκο. Αργότερα βλέπουμε.

Αυτή η στάση γίνεται ακόμα πιο επιτακτική μπροστά στην απειλή του «αόρατου εχθρού». Η αυτονόητη ώθηση προς την αυτοσυντήρηση παραμερίζει κάθε διαφορετική σκέψη πριν καν αυτή προλάβει να γεννηθεί. Ο τρόμος μπροστά στην ανεξέλεγκτη φύση επιτάσσει για άλλη μια φορά την άρνηση του εαυτού, την πλήρη παράδοσή του στην αυθεντία της γνώσης, στη δεδομένη κοινωνική ιεραρχία και στην κατεστημένη πολιτική εξουσία. Είναι εξόφθαλμο γεγονός ότι η «στρατηγική της κοινωνική αποστασιοποίησης» κάνει πράξη το όνειρο κάθε ολοκληρωτικής εξουσίας: τον χωρισμό και την απομόνωση των υποκειμένων, τη θραύση των κοινωνικών δεσμών σε χώρους κοινωνικής δραστηριότητας, την επιτήρηση από τις αρχές μέσω προηγμένων τεχνικών μέσων κ.ο.κ. Και αυτά τα μέτρα υιοθετούνται τις περισσότερες φορές αγόγγυστα από τις ίδιες τις κοινότητες και τα άτομα. Όσο κι αν φαίνονται ή όσο κι είναι πράγματι αναγκαία για να αμβλυνθούν οι καταστροφικές συνέπειες της κρίσης, τα μέτρα «εκπαιδεύουν» τα υποκείμενα σε έναν τρόπο ζωής που το σύστημα θα επιθυμούσε διακαώς να διατηρηθεί και στη συνέχεια. Έναν τρόπο ζωής στηριγμένο στον φόβο του ενός για τον άλλο και στον εκούσιο χωρισμό και απομόνωσή τους. Η σαφής και εύκολα αναγνωρίσιμη διάκριση του υγιούς από το άρρωστο, του καθαρού από το μιαρό, είναι πράγματι μια από τις σταθερότερες βάσεις για την επαναθεμελίωση των χωρισμών και ιεραρχήσεων ενός κοινωνικού κόσμου, του οποίου η τάξη κλυδωνίζεται σοβαρά εδώ και δεκαετίες. Από αυτήν την άποψη, ο κορωνοϊός φαίνεται να κατέφθασε την κατάλληλη στιγμή. Δεν πρέπει να ξαφνιάζει λοιπόν η διάδοση θεωριών συνωμοσίας που τον θέλουν να έχει παρασκευαστεί σε εργαστήριο – τέτοιες θεωρίες αντανακλούν την αίσθηση ότι ταιριάζει γάντι στις ανάγκες ενός συστήματος σε διαρκή πλέον κρίση.

5) Βέβαια, όπως κάθε κρίση, έτσι κι αυτή, παραμένει αμφίσημη. Έστω κι αν διαβλέπει κανείς ήδη τις δυσοίωνες τάσεις που προκύπτουν από την αναγκαία αντιμετώπισή της, η κρίση δεν παύει να παραπέμπει επίσης σε εναλλακτικές κατευθύνσεις. Αυτό προσπαθούν να αναδείξουν π.χ. οι κριτικές που εντοπίζουν την αντίφαση του νεοφιλελευθερισμού με τον εαυτό του όταν με περίσσια υποκρισία χειροκροτεί το δημόσιο σύστημα υγείας και τους «ήρωες με τις μπλε ποδιές» ή ανακαλύπτει όψιμα τη σημασία της κρατικής παρέμβασης, ακόμα και της επιδοματικής πολιτικής για τους ασθενέστερους, ενώ μέχρι πρότινος τα αντιμετώπιζε με περιφρόνηση και ζητούσε την περικοπή, έως και την πλήρη κατάργησή τους.

Ωστόσο, καμία τέτοια αντίφαση δεν οδηγεί μια πολιτικά ενεργή ιδεολογία σε κατάρρευση, ούτε υπόσχεται την αντικατάστασή της στις συνειδήσεις των ανθρώπων από μια άλλη αντίληψη, πιο κοντινή στην αλήθεια. Όπως άλλωστε και το γεγονός ότι ο κορωνοϊός «δεν σέβεται εθνικά σύνορα» με κανέναν τρόπο δεν οδηγεί κατ' ανάγκη στο συμπέρασμα ότι τα παγκόσμια προβλήματα απαιτούν παγκόσμια αντιμετώπιση και αλληλεγγύη, επειδή απέναντί τους η ανθρωπότητα μοιράζεται την ίδια κοινή μοίρα. Προς το παρόν η κρίση πυροδοτεί μάλλον εθνικές στρατηγικές αντιμετώπισής της, εντείνει τις εγωιστικές συμπεριφορές, κατακερματίζει αντί να ενοποιεί τον κόσμο, τονίζει, επιβεβαιώνει και αναπαράγει σε υψηλότερο επίπεδο τις διαφορές και ανισότητες μεταξύ χωρών και ηπείρων. Και οι κυρίαρχες ελίτ δεν

θα δυσκολευτούν μεθαύριο να παρουσιάσουν τον ρόλο του δημόσιου τομέα ως αναγκαίο σε έκτακτες συνθήκες, αλλά ανεπιθύμητο ή και βλαβερό σε «κανονικές». Μόνη κληρονομιά της κρίσης θα μείνει τότε η πειθάρχηση, η αστυνόμευση και ο τεχνικός/ιατρικός έλεγχος του πληθυσμού.

Μια νέα συνείδηση και, ακόμα περισσότερο, μια νέα πολιτική δεν θα ξεπηδήσουν αυτόματα από την κρίση, την τωρινή και τις μελλοντικές που ήδη διαφαίνονται στον ορίζοντα. Η αυτοαντίφαση δεν υπήρξε ποτέ θανατηφόρα για το κυρίαρχο σύστημα. Αυτό που το έθεσε και συνεχίζει να το θέτει υπό αμφισβήτηση, περιέχοντας μάλιστα την έστω θολή υπόσχεση μιας άλλης κοινωνίας, είναι η έλλογη διαμόρφωση κριτικής συνείδησης και πράξης στις συγκεκριμένες κάθε φορά ιστορικές-κοινωνικές συνθήκες. Και μια τέτοια κριτική συνείδηση και πράξη είναι δυνατή μόνο στο πλαίσιο εκείνης της ζωντανής, αυτόνομης συλλογικότητας που έχουμε να ανασυστήσουμε μέσα από έναν τεράστιο σωρό ερειπίων που διαρκώς ψηλώνει.

ΘΩΜΑΣ ΜΑΛΟΥΤΑΣ

Ο Covid-19, ο Piketty και οι κοινωνικές ανισότητες

Ο Bill Gates τόνιζε το 2015 ότι σήμερα δεν απειλούμαστε πλέον από το ενδεχόμενο ενός πυρηνικού πολέμου, αλλά από την πανδημία που θα δημιουργούσε ένας πολύ μολυσματικός ιός.[1] Οι διοργανωτές του τουρνουά τένις στο Wimbledon είχαν πάρει σοβαρά ένα τέτοιο ενδεχόμενο και πλήρωναν ασφάλιστρα επί 20 χρόνια για πιθανή πανδημία, με αποτέλεσμα να προσβλέπουν τώρα σε αποζημίωση 114 εκατομμύρια λίρες λόγω της ακύρωσης της φετινής διοργάνωσης.[2] Αλλά και η ταινία *Contagion* (*Μολυσματική Μετάδοση*) του 2011, βλέπεται πλέον ως προφητική για την κρίση του Covid-19.

Τα ιστορικά προηγούμενα πανδημιών είναι πέρα από τις μνήμες των γενεών που βρίσκονται εν ζωή και η ιατρική τεχνολογία έδειχνε να έχει προχωρήσει σημαντικά. Για τους περισσότερους αυτά τα ενδεχόμενα συγκαταλέγονταν στα υπερβολικά σενάρια χολιγουντιανής φαντασίας και στις ταινίες τρόμου με τις αφάνταστες καταστροφές που θα μπορούσε να προκαλέσει η φύση, εγκληματικοί εγκέφαλοι ή διάφορα εξωγήινα όντα.

Οι περισσότεροι σίγουρα δεν περιμέναμε μια πανδημία. Έτσι, μοιάζουμε με τους ακινητοποιημένους λαγούς από τα φώτα του αυτοκινήτου που, ενδεχομένως, θα τους πατήσει. Αρχικά, την αντιληφθήκαμε σαν μια εισβολή επικίνδυνου εχθρού σε μακρινά και εξωτικά μέρη. Μετά οι μάχες εξαπλώθηκαν, ήρθαν πιο κοντά και τις νιώσαμε μέσα από τα περιοριστικά μέτρα και τα καθημερινά πολεμικά ανακοινωθέντα με τους αριθμούς των πεσόντων, των τραυματιών και τις αβέβαιες εκτιμήσεις για την έκβαση του πολέμου και τις επιπτώσεις του.

Η αρχική τάση του Covid-19 ήταν να γεφυρώσει τις κοινωνικές ανισότητες, πλήττοντας κυρίως ανθρώπους γνωστούς στο ευρύ κοινό—πολιτικούς, μεγαλοεπιχειρηματίες, μέλη βασιλικών οικογενειών, καλοπληρωμένους αθλητές και καλλιτέχνες, μεγαλοδημοσιογράφους. Επανεμφανίστηκαν, μάλιστα, και οι φωνές που λένε ότι είναι οι πλούσιοι που χάνουν περισ-

---

Ο Θωμάς Μαλούτας είναι καθηγητής Κοινωνικής Γεωγραφίας στο Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου.

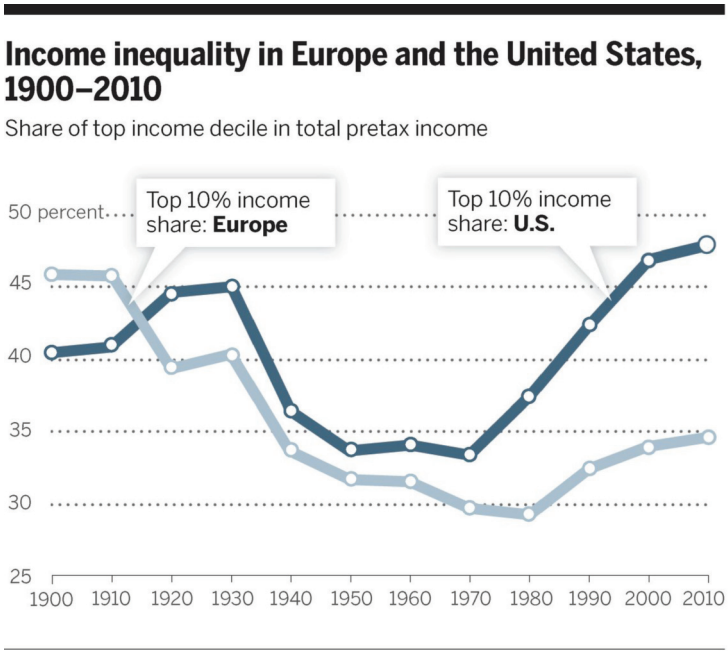
σότερα μέσα σε μια κρίση. Οι πεντακόσιοι πιο πλούσιοι στον κόσμο άνθρωποι είδαν τη χρηματιστηριακή αξία των περιουσιών τους να μειώνεται κατά ένα τρισεκατομμύριο δολάρια.[3] Πέρα από το τι σημαίνουν με πραγματικούς όρους οι χρηματιστηριακές διακυμάνσεις, είναι σίγουρο ότι, αν έχεις πολλά, είναι πιθανό να χάσεις περισσότερα από εκείνους που δεν έχουν τίποτα να χάσουν («εκτός από τις αλυσίδες τους» ή από όσα έχουν σήμερα να χάσουν τα χαμηλά και χαμηλά-μεσαία στρώματα). Όμως, με την πάροδο του χρόνου, οι επιπτώσεις έγιναν χειρότερες για εκείνους που είναι πιο δύσκολο να τηρήσουν τις προφυλάξεις από τον αόρατο εχθρό, επειδή δεν έχουν τις προϋποθέσεις να το κάνουν. Δεν είμαστε ίσοι στη ζωή, ούτε και στο θάνατο—αρκεί μια συγκριτική ματιά στα νεκροταφεία της πόλης—κάτι που δεν αναιρεί και ο Covid-19, έστω και αν είναι απειλή για όλες/ους.

Αν ο Covid-19 ξεκίνησε από τους πιο «ορατούς», είναι επειδή έτσι μεταδίδεται. Όσο πιο δικτυωμένος και κινητικός είσαι, τόσο περισσότερες οι πιθανότητες έχεις να κολλήσεις. Γι' αυτό και τα σημεία με τη μεγαλύτερη εξάπλωση είναι οι μεγαλύτεροι κόμβοι των αεροπορικών συγκοινωνιών. Παράλληλα, όμως, οι πιο κινητικοί και δικτυωμένοι είναι και εκείνοι που μετά το πρώτο χτύπημα μπόρεσαν να προστατευθούν καλύτερα. Πιο ενημερωμένοι, πιο μορφωμένοι, με μεγαλύτερη ευελιξία στις εργασιακές τους υποχρεώσεις, με μεγαλύτερες αποταμιεύσεις και περιουσίες για ώρα ανάγκης, με καλύτερες υποδομές—ευρύχωρα σπίτια—για την ατομική/οικογενειακή τους απομόνωση, με πιο μεγάλα και εύρωστα κοινωνικά δίκτυα που περιλαμβάνουν συνήθως και φίλο ή συγγενή «οικογενειακό γιατρό». Όσο διαδίδεται ο ιός, τόσο φτάνει και σε λιγότερο δικτυωμένα και κινητικά άτομα, για τα οποία οι συνθήκες ζωής κάνουν πιο δύσκολη τόσο την προφύλαξη όσο και τη φροντίδα, νοσοκομειακή και—ακόμη περισσότερο—εξωνοσοκομειακή.

Όσοι/ες διαβάζουμε, και κυρίως όσοι/ες γράφουμε κείμενα για τον κορωνοϊό, χωρίς να ανήκουμε στον ιατρικό χώρο, έχουμε καθηλωθεί στα λίγο-πολύ καλοβαλμένα μεσοαστικά σπίτια μας, με τα ΜΜΕ να ασχολούνται κυρίως με τους όμοιούς μας και με το πώς θα ξεπεράσουμε τις νέες μας καθημερινές δυσκολίες. Η τύχη εκείνων που οι συνθήκες κάνουν πιο ευάλωτους και στις πανδημίες—πρόσφυγες, Ρομά, άστεγοι—δεν βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και, ενίοτε, αυτά που τους συμβαίνουν διαχωρίζονται, ως ειδικές καταστάσεις που δεν ανήκουν στην κοινωνία που θεωρούμε ότι είναι πραγματικά δική μας. Έτσι, με τις απροσδόκητες δυσκολίες τα βγάζουν πέρα πιο δύσκολα εκείνοι με τα λιγότερα στρώματα προστασίας, όπως συμβαίνει άλλωστε και με τις δυσκολίες που δεν είναι απροσδόκητες.

Το ότι οι μεγάλες κρίσεις και οι καταστροφές χτυπούν περισσότερο τους πιο αδύναμους μοιάζει κοινοτοπία. Μάλλον επειδή είναι. Αυτό βλέπω και στα δοκίμια που ζήτησα από τις φοιτήτριες και τους φοιτητές μου για τις κοινωνικές επιπτώσεις της πανδημίας του Covid-19 στις σύγχρονες πόλεις. (Βέβαια, η διατύπωση του ερωτήματος, το περιεχόμενο του μαθήματος και το τι φαντάζονται ότι περιμένω, έκαναν το όλο εγχείρημα να μοιάζει με στημένη δημοσκόπηση, αλλά αυτό είναι άλλο ζήτημα).

Όμως υπάρχει και ο Piketty και οι καμπύλες του για τις ανισότητες. Στη μακρά διάρκεια, από τις αρχές του προηγούμενου μέχρι τις αρχές αυτού του αιώνα, οι κοινωνικές ανισότητες στις πιο αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης και στις ΗΠΑ κινήθηκαν με τρόπο που δεν είναι ανεξάρτητος από τις μεγάλες κρίσεις και τους πολέμους της περιόδου.

Πηγή: https://science.sciencemag.org/content/344/6186/838.full

Στην Ευρώπη, η αρχική περίοδος της πολύ μεγάλης ανισότητας—όταν το ανώτερο 10% της εισοδηματικής κλίμακας αποσπούσε πάνω από το 45% των συνολικών εισοδημάτων—τερματίστηκε μαζί με την Μπελ Επόκ και την έναρξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Τα πράγματα σταθεροποιήθηκαν στη δεκαετία του 1920, ενώ οι ανισότητες μειώθηκαν ακόμη περισσότερο μετά την κρίση του 1929 και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Στις ΗΠΑ, που είχαν περιορισμένη ανάμιξη στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, οι ανισότητες αυξήθηκαν στις αρχές του 20ου αιώνα και εναρμονίστηκαν με την καμπύλη της Ευρώπης μετά την κρίση του 1929. Οι εισοδηματικές ανισότητες παρέμειναν σε ιστορικά χαμηλό επίπεδο καθ' όλη τη διάρκεια της «ένδοξης τριακονταετίας» (1945-1975), όταν πολύ έντονοι ρυθμοί ανάπτυξης ακολούθησαν τις καταστροφές του πολέμου. Στη συνέχεια, και με ορόσημο την εποχή της κρίσης του πετρελαίου, οι ανισότητες ξαναπήραν ανοδική πορεία, με πιο έντονο ρυθμό στις ΗΠΑ και με λιγότερο έντονο στην Ευρώπη.

Η εικόνα αυτή μοιάζει να αντιτίθεται σε αυτό που θεωρούμε σχεδόν αυταπόδεικτο, δηλαδή ότι στις κρίσεις και τους πολέμους χαμένοι είναι κυρίως οι φτωχοί και οι αδύνατοι και ότι οι ανισότητες αυξάνονται. Και πράγματι, τα εκατομμύρια των θυμάτων στους δύο πολέμους και τα εκατομμύρια των ανέργων που άφησε πίσω της η κρίση του '29 ανήκαν στην μεγάλη πλειονότητά τους στα χαμηλά και τα χαμηλά-μεσαία στρώματα, που τότε το ποσοστό τους στον συνολικό πληθυσμό ήταν σημαντικά μεγαλύτερο από ότι σήμερα.

Οι ανισότητες δεν μειώθηκαν από τις κρίσεις και τους πολέμους, αλλά από την κατεύθυνση των πολιτικών που υιοθετήθηκαν για να αντιμετωπιστούν τα δεινά που είχαν επιφέρει, καθώς και υπό την πίεση του αντίπαλου δέους από ένα σύστημα επαγγελλόμενο την κοινωνική ισότητα. Γενναίες αναδιανομές πλούτου και μεγάλη διεύρυνση της κοινωνικής βάσης της κατανάλωσης, αφάνταστα—για τα σημερινά δεδομένα—ποσοστά φορολογίας κληρονομιών. Τα κράτη ανέλαβαν πρωταγωνιστικό ρόλο *και* στις κοινωνικές πολιτικές (οι άλλοι ρόλοι των κρατών δεν μειώθηκαν ποτέ), με τον ένα ή τον άλλο τρόπο—υψηλοί και αυξανόμενοι μισθοί στις ΗΠΑ και χτίσιμο σημαντικού κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη.

Η «ένδοξη τριακονταετία» οδήγησε, παράλληλα, στην αίσθηση μιας σταθερά ανοδικής πορείας και σε απομάκρυνση από τον παραλογισμό των πολεμικών συγκρούσεων, τουλάχιστον στη γενικευμένη τους μορφή. Η αίσθηση αυτή και η άνοδος του βιοτικού επιπέδου οδήγησαν σε πιο ήρεμες εποχές και—σε συνδυασμό με άλλες εξελίξεις όπως η εξαφάνιση του αντίπαλου δέους—δημιούργησαν τις προϋποθέσεις να επανέλθουν στο προσκήνιο φιλελεύθερες ιδέες και προτάσεις πολιτικής. Οι ιδέες δεν ήταν καινούριες. Ο Χάγιεκ δεν έλεγε πολύ διαφορετικά πράγματα τη δεκαετία του 1950. Απλώς δεν υπήρχαν τότε ευήκοα ώτα. Αργότερα, οι ίδιες ιδέες πήραν Νόμπελ και οι παραγωγοί τους είχαν την ευκαιρία να τις εξαγάγουν και να τις δοκιμάσουν σε κράτη-εργαστήρια και ανθρώπους πειραματόζωα. Οι ανισότητες από ανάθεμα μετατρέπονταν σε στόχο ή, τουλάχιστον, σε παράπλευρη επίπτωση της ελεύθερης βούλησης και δράσης των υποκειμένων, κινητήριων μοχλών της προόδου και της ανάπτυξης.

Σε αυτή τη μεγάλη εικόνα φαίνεται ότι η οργανωμένη κοινωνία και το κράτος που την εκφράζει είναι αναγκαίο να παρεμβαίνει καθοριστικά και να διορθώνει τις επιπτώσεις των κρίσεων και συγκρούσεων. Μετά από πολλές δεκαετίες νεοφιλελεύθερων πολιτικών—άλλοτε ψηφισμένων και ενίοτε επιβεβλημένων—το (κοινωνικό) κράτος και οι υπηρεσίες του μοιάζουν αποδυναμωμένες και τα ιδιωτικά τους υποκατάστατα να μην μπορούν να επωμιστούν ένα τέτοιο βάρος, λειτουργώντας—στην καλύτερη περίπτωση—επικουρικά, εθελοντικά και φιλανθρωπικά.

Το ερώτημα είναι αν η υγειονομική κρίση αυτής της πανδημίας θα είναι έναυσμα ώστε η καμπύλη του Piketty να ξαναγυρίσει προς τα κάτω. Βρισκόμαστε μπροστά σε ένα εκκρεμές που διαρκώς κινείται μεταξύ της ενδυνάμωσης του κοινωνικού κράτους και των υπηρεσιών του μετά από κρίσεις και της αποδυνάμωσής του όταν με τις παρεμβάσεις του ομαλοποιείται η κατάσταση—το κράτος πρόνοιας υπήρξε θύμα της επιτυχίας του[4]—μέχρι που ο ανεξέλεγκτος καπιταλισμός να δημιουργήσει ξανά την ανάγκη συγκροτημένων κοινωνικών πολιτικών;

Η ιστορία δεν επαναλαμβάνεται και οι εκβάσεις είναι πάντα ανοικτές, γι' αυτό άλλωστε έχει θέση και νόημα η πολιτική. Σήμερα, χωρίς αντίπαλο δέος, χωρίς μια Ευρωπαϊκή Ένωση που να θυμάται και να θυμίζει στοιχειωδώς το πρότυπο πάνω στο οποίο συγκροτήθηκε, είναι ορατός ο κίνδυνος να μην ενοχοποιηθεί τελικώς η ανεπάρκεια των δομών και υπηρεσιών του κράτους πρόνοιας, αλλά η υπερβολική δημοκρατία και η κατάχρησή της από εκείνους που συνωστίζονται στις αγορές και τους ανοικτούς χώρους. Οι φιλελεύθερες πολιτικές μπορεί να μοιάζουν και σήμερα κατάλληλες μόνο για ήρεμα νερά, αλλά οι συνθήκες επιτρέπουν σε ορι-

σμένους να θαυμάζουν όλο και περισσότερο το συνδυασμό του οικονομικού φιλελευθερισμού με την απουσία δημοκρατίας στο κινεζικό μοντέλο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ομιλία διαθέσιμη στο YouTube https://www.youtube.com/watch?v=6Af6b_wyiwI.

2. https://www.sbnation.com/tennis/2020/4/8/21214031/wimbledon-canceled-pandemic-insurance-141-million.

3. https://oilprice.com/Latest-Energy-News/World-News/Worlds-Richest-Have-Lost-Over-1-Trillion-In-Stock-Market-Crash.html?utm_source=browser&utm_medium=push_notification&utm_campaign=vwo_notification_1585015850&_p_c=1.

4. Logue, J., (1979). The welfare state: Victim of its success, *Daedalus*, 108(4), pp. 69-87.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ

Η μετά κορωνοϊού - Δημοκρατία ή θα είναι σοσιαλιστική ή δεν θα υπάρχει

Η «πανδημία» covid-19 αναδεικνύεται ως επιταχυντής της σοβούσας πολυδιάστατης και πολυεπίπεδης κρίσης. Μια κρίση οικονομική, κοινωνική, προσφυγική, γεωπολιτική, περιβαλλοντολογική. Με απλά λόγια μια κρίση ολιστικά καπιταλιστική. Είναι προφανές ότι δεν μπορεί κανείς καν να προσεγγίσει την πανδημία, χωρίς αναφορά στις άμεσες κρατικές πολιτικές, που προσπαθούν να την αντιμετωπίσουν, χωρίς τις πολιτικές για την διατήρηση του εμπορίου και της οικονομικής «κανονικότητας» και χωρίς την απελπιστική απουσία ενός σχεδίου πρόληψης. Επί πλέον η «πανδημία» είναι ακατανόητη χωρίς την επισήμανση περιφερειακών υγειονομικών ανισοτήτων, χωρίς τον εγκληματικό περιορισμό της βιοποικιλότητας, την οποία επιβάλλει σχεδόν επίμονα η πάντα ευρηματική κεφαλαιακή συσσώρευση, η οποία σε συνδυασμό με την υπονόμευση της ισορροπίας οικοσυστημάτων και τις επιλογές χωροταξικών, αστικών και οικιστικών φαίνεται να ευνοούν την εξάπλωση επιδημιών. Κατά συνέπεια οι πολιτικές αντιμετώπισης της «πανδημίας» γίνονται αποδεκτές και νομιμοποιούνται στο πλαίσιο της αγωνίας και του τρόμου για την αναμενόμενη και απρόβλεπτη έκταση της οικονομικής ύφεσης και των αυξανόμενων μεταναστευτικών ροών. Ωστόσο, απουσιάζει ουσιαστικά η συλλογική παρέμβαση της κοινωνίας, η οποία και θα διασφάλιζε σε ένα βαθμό τη δημοκρατική νομιμοποίηση.

Σε αυτό το ζοφερό κλίμα έρχονται στο προσκήνιο μια σειρά από τάσεις και αποκαλύψεις που αξίζει να επισημανθούν. Αν μάλιστα θέλει κανείς να προβλέψει ή/και να επηρεάσει τις μετά την κρίση εξελίξεις θα πρέπει να τις λάβει σοβαρά υπόψη του.

Α. Η εν πολλοίς αλόγιστη αισιοδοξία για τη θετική δυναμική της παγκοσμιοποίησης αμφισβητείται. Οι διαδικασίες της καπιταλιστικής ολοκλήρωσης σε παγκόσμια κλίμακα μοιάζει να υποχωρούν. Τα διεθνή ταξίδια μειώνονται δραματικά, οι φραγμοί των εθνικών συνόρων γίνονται πιο αυστηροί, η κίνηση των εμπορευμάτων περιορίζεται και ο προστατευτισμός ξα-

Ο Μιχάλης Σπουρδαλάκης είναι Καθηγητής Πολιτικής Κοινωνιολογίας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης και Κοσμήτορας της Σχολής Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

ναγίνεται μόδα. Εκατομμύρια εργαζομένων ήδη μετατρέπονται σε απελπισμένους άνεργους [πρόσφατη έκθεση του McKinsey, υπολογίσει ότι 59 εκ. θέσεις εργασίας βρίσκονται σε κίνδυνο (*Guardian*, 20/4/2020)]. Εκατομμύρια επιχειρήσεων φαίνεται να χάνουν τους εργαζομένους τους, τους προμηθευτές τους, τους πελάτες τους και φυσικά τις πιστώσεις τους. Πρόκειται ίσως για την βαθύτερη κρίση στην ιστορία του καπιταλισμού. Είμαστε αντιμέτωποι με ένα πρωτόγνωρο οικονομικό σοκ, όπου όσες κυβερνήσεις αναμένουν μονοψήφιο ποσοστό μείωσης του ΑΕΠ θα θεωρούνται επιτυχημένες. Με τα λόγια του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* και ίσως μικρή δόση υπερβολής: «Καθετί το κλειστό και στάσιμο εξατμίζεται, καθετί το ιερό βεβηλώνεται και στο τέλος οι άνθρωποι αναγκάζονται ν' αντικρίσουν με νηφάλιο μάτι τη θέση τους στη ζωή και τις αμοιβαίες σχέσεις τους».

Β. Η «πανδημία» με δραματικό τρόπο αποκάλυψε σημαντικές αδυναμίες της κοινωνικής οργάνωσης, που ηγεμονικά, εδώ και τέσσερεις δεκαετίες έχει επιβάλει ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός: Τις επισφαλείς κοινωνικές και κυρίως εργασιακές σχέσεις, την αδυναμία της διαπραγματευτικής ικανότητας των εργαζομένων, την δραματική εξάντληση των ικανοτήτων του κράτους να ανταποκρίνεται έστω και στοιχειωδώς στον συντονισμό των κοινωνικών αναγκών αφού αυτές έχουν ανατεθεί στην υπέρτερη αποτελεσματικότητα της αγοράς.

Γ. Η δεδομένη και αποκλειστικά οικονομική «ορθολογικότητα», που επέβαλε ο νεοφιλελευθερισμός αντιμετωπίζεται πλέον με σκεπτικισμό. Η κρίση αποκάλυψε τον σαθρό χαρακτήρα της καπιταλιστικής ορθολογικότητας, ο οποίος και καθορίζει εν πολλοίς το πρότυπο της κοινωνικής μας οργάνωσης. Πρόκειται για μια λογική που, στο πλαίσιο του εξωστρεφούς προσανατολισμού της παγκοσμιοποίησης διασφαλίζει μεν υψηλά ποσοστά κερδοφορίας του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και επιλεκτικών παραγωγικών τομέων, αλλά αποτυγχάνει να διασφαλίσει στοιχειώδη αναλώσιμα ιατρικά υλικά και να χρηματοδοτήσει την απαραίτητη για την υγεία έρευνα. Μια λογική που έφερε την αναγκαιότητα της προστασίας της δημόσιας υγείας σε ανταγωνιστική σχέση με την «οικονομία». Μια αναγκαιότητα που είτε υποβαθμίστηκε είτε αντιμετωπίστηκε στο πλαίσιο πολιτικών υπέρ των παρασιτικών και κρατικοδίαιτων ΣΔΙΤ είτε με την αξιοποίηση εποπτικών φορέων, τύπου ανεξάρτητων αρχών. Πολιτικών και πρακτικών πρωτοβουλιών, οι οποίες και αποτελούν την επιτομή νεοφιλελεύθερης νομικο-διοικητικής διευθέτησης.

Δ. Η ρηχή και ουσιαστικά πρόσκαιρη αντιμετώπιση της Παγκόσμιας Χρηματοπιστωτικής Κρίσης (ΠΧΚ) του 2007-08, η οποία συνέβαλε στη συρρίκνωση της παγκόσμιας οικονομίας, πριν ακόμα από την υγειονομική κρίση. Και τούτο διότι η κρατική παρέμβαση κατά την ΠΧΚ εστίασε στην αντιμετώπιση του δημοσίου χρέους και στήριξε τις τράπεζες και την ρευστότητά τους, οι οποίες ήταν εντελώς ακατάλληλες να οργανώσουν την παραγωγική οικονομική ανάταξη και ανασυγκρότηση. Επρόκειτο για μια στρατηγική που προέκρινε φοροαπαλλαγές των υψηλών εισοδημάτων, την εφαρμογή μιας γκάμας πολιτικών λιτότητας, που πλέον τέθηκαν στην κρίση του διεθνούς ανταγωνισμού, την υπονόμευση των εργασιακών δικαιωμάτων και την αυστηρή δημοσιονομική πειθαρχία. Την ίδια στιγμή η αντιμετώπιση της ΠΧΚ φαίνεται να αγνόησε το μείζον πρόβλημα του ιδιωτικού χρέους, που αποτελεί ένα μόνιμο πλέον ασφυκτικό βάρος για τους εργαζόμενους και τις μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις.

Ε. Η «πανδημία» και κυρίως οι άμεσες, επείγουσες ανάγκες αντιμετώπισή της απέδειξαν με τον πλέον δραματικό τρόπο την ανικανότητα των υπερεθνικών οργανισμών να ανταποκριθούν στις νέες συνθήκες (ΕΕ, ΔΝΤ, ΠΟΕ, κ.ά.). Συμπεριφορές που φαίνεται να κινούνται ανάμεσα στην αδιαφορία και σε ελλιπείς αντιδράσεις, όπου η απουσία κάθε έννοιας αλληλεγγύης δυστυχώς δεν εκπλήσσει. Πέρα από το γεγονός ότι οι οργανισμοί αυτοί, δεν παρουσιάζουν απλώς ένα δημοκρατικό έλλειμα, όπως συνήθως λέγεται, αλλά είναι δομικά αντιδημοκρατικοί αφού η διστακτικότητα και η αναποτελεσματικότητα τους συνδέεται με τον πυρήνα της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Επιπλέον η οικονομική τους εξάρτηση από την χρηματοδότηση των εθνικών κυβερνήσεων, τους οδηγεί στην εξυπηρέτηση συμφερόντων απόμακρα με εκείνα της αναμενόμενης κοινωνικής ευθύνης και συνοχής.

ΣΤ. Η κρίση επίσης έδειξε το πως ο νεοφιλελευθερισμός έχει απαξιώσει ή τουλάχιστον δείχνει πρακτικά περιορισμένο σεβασμό στην ανθρώπινη ζωή καθώς τα μέτρα μέχρι σήμερα φαίνεται να είναι μεροληπτικά ανεπαρκή. Πέρα από τις δεδομένες ταξικές διαφοροποιήσεις, η πρακτική της «ανοσίας της αγέλης», που ακολουθήθηκε σε κάποιες περιπτώσεις, οι ηλικιακές διακρίσεις και αποκλεισμοί όταν η «καμπύλη» το επιβάλλει (sic) και τέλος η εμφάνιση αντιφατικών μηνυμάτων, για την εξυπηρέτηση σημαντικών ιδεολογικών δεσμεύσεων και συγκυριακών απαιτήσεων συσσώρευσης. Η ρητορική των κυβερνήσεων και οι προετοιμασίες «χαλάρωσης» μέτρων, όπως τουλάχιστον παρουσιάζονται από τα ΜΜΕ φαίνεται να προδίδει προτεραιότητες προς αυτή την κατεύθυνση.

Ζ. Η κρίση επίσης έδειξε και δείχνει το πως η νεοφιλελεύθερη υπονόμευση κάθε έννοιας συλλογικότητας και αλληλεγγύης συμβάλλει στην εξάπλωση της πανδημίας. Ο ρόλος των κοινωνικών φορέων εκπροσώπησης απουσιάζει από κάθε κυβερνητικό μέτρο και ρύθμιση. Ο τεχνοκρατικός ορισμός των διλημμάτων της κρίσης στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά πλέον στην βιολογία και την ιατρική, λειτουργεί νομιμοποιητικά και οδηγεί σε σειρά αυταρχικών πρακτικών πειθάρχησης στα απαραίτητα (;) μέτρα, για την αντιμετώπιση της κρίσης. Πρόκειται για μέτρα που στην καλύτερη περίπτωση κινούνται στο όριο του φιλελεύθερου συνταγματικού κράτους δικαίου. Βέβαια θα πρέπει να πούμε ότι όμοιες αντιδημοκρατικές τάσεις εμφανίστηκαν και κατά την διάρκεια της κρίσης 2007-8, μόνο που η τότε νομιμοποίηση αυταρχικών επιλογών είχε τις δημοσιονομικές αναγκαιότητες (;) ως νομιμοποιητική βάση. Ωστόσο, οι σημερινές αντιδημοκρατικές τάσεις και η κανονικοποίηση αυταρχικών και όχι σπάνια ανορθολογικών πολιτικών επιλογών, παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Χαρακτηριστικά τα οποία αμφισβητούν εν τοις πράγμασι σοβαρά πλέον την συμβατότητα του ύστερου (;) νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού και δημοκρατίας. Οι εξελίξεις, που εμφανίζονται εμφατικά τους τελευταίους μήνες, σε πολλές περιπτώσεις πάνε πολύ πέρα από τα φαινόμενα συνταγματικής απορρύθμισης που είδαμε κατά την (έστω και προσωρινή) διευθέτηση της ΠΧΚ.

Είναι φανερό ότι πολλές κυβερνήσεις δεν επιχειρούν μόνο μια διευθέτηση της κρίσης ώστε να αποκατασταθεί η διαταραγμένη κανονικότητα που αφήνουμε πίσω μας, αλλά βλέπουν την «κρίση ως ευκαιρία», την οποία φυσικά δεν θέλουν «να πάει χαμένη». Έτσι, φαίνεται να υπονομεύουν έμπρακτα δημοκρατικά δικαιώματα και ελευθερίες. Οι δημοκρατίες με την βοήθεια του κορωνοϊού φαίνεται να μετατρέπονται σε «δημοκρατορίες». Τα παραδείγματα

του Όρμπαν στην Ουγγαρία, της Πολωνίας που εν μέσω κρίσης απαγορεύει τις εκτρώσεις ή εκείνο των αποφάσεων Α. Λουκασένκο στην Λευκορωσία, που συνήθως μνημονεύονται δεν αποτελούν παραφωνία αλλά χαρακτηριστικά μιας σαφώς αντιδημοκρατικής τάσης σε παγκόσμια κλίμακα. Δεν νομίζω ότι χρειάζεται να αναφέρει κανείς τις, με πρόσχημα την αντιμετώπιση του ιού, αυταρχικές πρακτικές από δημοκρατικά εκλεγμένες και μη κυβερνήσεις στην άπω Ανατολή (Φιλιππίνες, Ταϋλάνδη, Ν. Κορέα κ.ά.) ή άλλων περιπτώσεων (Ισραήλ, Ινδία) που εν μέσω κρίσης διευθετούν σημαντικά πολιτικά και δικονομικά προβλήματα με αυθαίρετο τρόπο. Αλλά και κυβερνήσεις στη Λατινική Αμερική που με την ευκαιρία, αδειάζουν τις φυλακές τους από χουντικούς και εμπόρους ναρκωτικών (Χιλή, Βολιβία), ενώ φυσικά περιττεύει η αναφορά στις κυβερνητικές πρακτικές, για την αντιμετώπιση της κρίσης ισχυρών χωρών (ΗΠΑ, Ρωσία, Κίνα, κ.ά.). Η δημοκρατία λοιπόν εν κινδύνω.

Όλες οι παραπάνω παρατηρήσεις και αποκαλύψεις, που μας προσφέρει ο κορωνοϊός και η μέχρι τώρα αντιμετώπισή του φέρνουν στο προσκήνιο το ζήτημα της δημοκρατίας. Οι παραλήψεις και οι πρακτικές, που χαρακτηρίζουν της επιλογές της συγκυρίας αλλά και τις σχετικές έξεις των τελευταίων δεκαετιών, μεγεθύνουν την αβεβαιότητα και τη ζοφερή προοπτική για την «επόμενη μέρα». Είναι γεγονός ότι οι κίνδυνοι που προκύπτουν από την κυρίαρχη λογική της κοινωνικής οργάνωσης σε παγκόσμια κλίμακα θα είχαν περιοριστεί αν η κοινωνιοκεντρική ματιά της δημοκρατικής συμμετοχής ήταν παρούσα. Ωστόσο, η κρίση δείχνει ότι είναι πολύ αργά πλέον για να επιστρέψουμε στην κανονικότητα, που διέλυσε η «πανδημία». Και τούτο γιατί η κανονικότητα αυτή ήταν και παραμένει το πρόβλημα. Άρα το ζητούμενο είναι η λειτουργική σύνδεση των όποιων μεταρρυθμιστικών διευθετήσεων και παρεμβάσεων με μια δημοκρατική μετασχηματιστική δυναμική.

Για τη σύγχρονη ριζοσπαστική αριστερά, ενώ όλα τα παραπάνω, με δεδομένους τους πολιτικούς, κοινωνικούς, πολιτιστικούς κ.ά. συσχετισμούς φαίνονται μεγάλα και ίσως ανυπέρβλητα ζητήματα, η ίδια η κρίση φωτίζει εκείνες τις αντιθέσεις και αντιφάσεις, οι οποίες ίσως να αποτελούν δυνάμει το στρατηγικό της συγκριτικό πλεονέκτημα. Τούτο φυσικά υπό την προϋπόθεση ότι η αριστερά αυτή εξακολουθεί να αναζητεί μετασχηματιστικές κοινωνικές και δημοκρατικές διεξόδους.

Πιο συγκεκριμένα, η κρίση έφερε στο προσκήνιο με εμφατικό και δραματικό τρόπο τις θεωρητικές και καταστατικές αρχές της της θεμελίωση της Αριστεράς του 21ου αιώνα. Αρχές και θεωρητικές αφετηρίες που πέρα από αναγνώριση του τέλους της σοσιαλδημοκρατικής μεταρρυθμιστικής λογικής και το ιστορικό αδιέξοδο της πολυλενινιστικής παράδοσης στηρίζονται στον τρισδιάστατο των βασικών ιστορικών αντιθέσεων. Πράγματι η κρίση με γλαφυρό τρόπο δείχνει τη σημασία αλλά και την αλληλοσύνδεση τριών αντιθέσεων: της αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας, των αντιθέσεων που γεννά η πατριαρχία, αλλά βεβαίως και της αντίθεσης ανάμεσα στον άνθρωπο και το περιβάλλον.

Η κρίση υπογράμμισε και υπογραμμίζει: α) την πρεκαριοποίηση των εργαζομένων, την προλεταριοποίηση του πάλε ποτέ εύπορου και με κύρος στρώματος των ελεύθερων επαγγελματιών,

β) το γεγονός ότι οι γυναίκες εργαζόμενες αποτελούν την πλειονότητα όσων απασχολούνται στην πρώτη γραμμή (νοσοκομεία, τρόφιμα, φροντίδα στο σπίτι) ενώ ταυτόχρονα τα φαι-

νόμενα ενδοοικογενειακής βίας πληθαίνουν και γ) τη σύνδεση της καπιταλιστικής λογικής με την περιβαλλοντική κρίση.

Όλα τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η Δημοκρατία σήμερα δεν μπορεί να περιορίζεται στην υπεράσπιση των κεκτημένων της μεταπολεμικής περιόδου και στην τυπική-επιδερμική διευθέτηση των παραπάνω αντιθέσεων. Με άλλα λόγια η κρίση επιβεβαιώνει την άποψη της αριστεράς ότι η δημοκρατία είναι δυνάμει παραγωγική δύναμη, που εντάσσεται στην στρατηγική της για κοινωνικό μετασχηματισμό. Ως εκ τούτου αποτελεί το υποχρεωτικό καταπίστευμα για τη στρατηγική της, περισσότερο από ποτέ.

Η κρίση έδειξε στην αριστερά ότι δεν μπορεί να καλύπτεται πλέον στρατηγικά από την εδώ και δεκαετίες απόφανση ότι «ο σοσιαλισμός είτε θα είναι δημοκρατικός ή δεν θα υπάρχει» και το γενικόλογο πρόταγμα «σοσιαλισμός με δημοκρατία και ελευθερία». Γιατί οι αντιφάσεις και η ένταση της τρέχουσας κρίσης σε συνδυασμό με τα τραγικά αποτελέσματα των επιλογών των νεοφιλελεύθερων δεκαετιών, που προηγήθηκαν, τεκμηριώνουν την πεποίθηση ότι η «δημοκρατία ή θα είναι σοσιαλιστική ή δεν θα υπάρξει».

ΜΑΚΗΣ ΚΑΒΟΥΡΙΑΡΗΣ

Όταν οι «ιοί» πεθαίνουν σε κάποια ευτυχισμένη πολιτεία

Ο Albert Camus τελειώνει το βιβλίο του για την *Πανούκλα* (1947) με τις σκέψεις του ήρωα του για το τέλος της πανδημίας και τη χαρά του κόσμου. «Ήξερε αυτό που αγνοούσε το χαρούμενο πλήθος, δηλαδή πως ο βάκιλος της πανούκλας δεν πεθαίνει ούτε εξαφανίζεται ποτέ, πως μπορεί να μείνει δεκάδες χρόνια κοιμισμένος μέσα στα έπιπλα και τα ρούχα και πως ίσως θα ερχόταν μια μέρα που για τη δυστυχία και τη γνώση των ανθρώπων η πανούκλα θα ξυπνούσε τα ποντίκια της και θα τα έστελνε να ψοφήσουν σε μία ευτυχισμένη πόλη».

Στην *Εποχή* της 29 Μαρτίου του 2020, ο Χάρης Γολέμης επιμελήθηκε τη δημοσίευση ενός σημαντικού κειμένου του Ντέϊβιντ Χάρβεϊ με τον τίτλο «Η πανδημία αποδιαρθρώνει τον παγκόσμιο καπιταλισμό». Γενικά στην *Εποχή* γίνεται μια μεγάλη προσπάθεια στο επίπεδο της ανάλυσης των γεγονότων και τη χάραξη μιας αριστερής πολιτικής. Τη δημοσίευση του κειμένου του Χάρβεϊ τη βρίσκουμε και στον *Δρόμο της Αριστεράς*, στη γενικότερη προσπάθεια των οργανώσεων του αριστερού χώρου, να αναλύσουν τα γεγονότα της εποχής μας και να συμβάλουν στις απαντήσεις για την αντιμετώπισή τους. Πρόκειται για τη θετική πλευρά της κρίσης που χαρακτηρίζει τις κοινωνίες μας. Οι συναντήσεις των οργανώσεων στο θεωρητικό πεδίο μπορεί να οδηγήσουν και σε συνεργασίες στην πράξη.

Όπως γράφει, ο Χάρβεϊ, «όταν στις 25 Ιανουαρίου 2020 διάβασα για πρώτη φορά ότι ο κορωναϊός εξαπλωνόταν στην Κίνα, αμέσως σκέφτηκα τις επιπτώσεις που θα είχε αυτό το γεγονός στην παγκόσμια δυναμική της συσσώρευσης του κεφαλαίου». Για τον Χάρβεϊ, «το νεοφιλελεύθερο μοντέλο στηρίζεται όλο και πιο πολύ στο πλασματικό κεφάλαιο και σε μια τεράστια επέκταση της προσφοράς χρήματος και του χρέους. Εδώ και καιρό, είναι αντιμέτωπο με το πρόβλημα της ανεπάρκειας της ενεργού ζήτησης, η οποία είναι αναγκαία για την πραγμάτωση της αξίας που μπορεί να παράγει το κεφάλαιο. Έτσι, πώς θα μπορούσε αυτό το κυρίαρχο οικονομικό μοντέλο, με την κλονισμένη νομιμοποίησή του και την εύθραυστη

Ο Μάκης Καβουριάρης είναι οικονομολόγος και δίδαξε (1968-2003) στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του 8ου Πανεπιστημίου του Παρισιού.

υγεία του, να απορροφήσει και να αντέξει τις αναπόφευκτες επιπτώσεις μιας ενδεχόμενης πανδημίας;». Τα όρια αντοχής του οικονομικού μοντέλου «εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τη διάρκεια και την επέκταση της αναταραχής, γιατί όπως είχε επισημάνει ο Μαρξ, η υποτίμηση της αξίας των εμπορευμάτων δεν συμβαίνει επειδή αυτά δεν μπορούν να πουληθούν, αλλά γιατί δεν μπορούν να πουληθούν εγκαίρως».

Ο Χάρβεϊ καταγγέλλει το γεγονός ότι «Οι δημόσιες αρχές και τα συστήματα υγείας πιάστηκαν παντού με μεγάλες ελλείψεις προσωπικού. Σαράντα χρόνια νεοφιλελευθερισμού στη Βόρεια και Νότια Αμερική και στην Ευρώπη είχαν αφήσει το δημόσιο εντελώς εκτεθειμένο και απροετοίμαστο να αντιμετωπίσει μια σοβαρή κρίση δημόσιας υγείας, αν και οι προηγηθείσες απειλές από τις επιδημίες Sars και Ebola είχαν δώσει πληθώρα προειδοποιήσεων και πειστικών μαθημάτων ως προς το τι έπρεπε να γίνει. Σε πολλά μέρη του υποτιθέμενου «πολιτισμένου» κόσμου, οι τοπικές κυβερνήσεις και οι περιφερειακές/κρατικές αρχές, που είναι πάντα η πρώτη γραμμή άμυνας σε παρόμοιες καταστάσεις έκτακτης ανάγκης, στερούνται πόρων λόγω της πολιτικής λιτότητας που σχεδιάστηκε έτσι ώστε να χρηματοδοτεί τις μειώσεις φόρων και τις επιδοτήσεις στις επιχειρήσεις και τους πλούσιους». Το επιχειρησιακό μοντέλο που εφαρμόζεται στην παροχή υπηρεσιών δημόσιας υγείας έχει εξαφανίσει κάθε δυνατότητα αντιμετώπισης μιας ενδεχόμενης περίπτωσης έκτακτης ανάγκης.

Η πανδημία του κορωναϊού είναι «παρούσα» σε όλο τον κόσμο, και περισσότερα από 3,9 δισεκατομμύρια άνθρωποι, ο μισός παγκόσμιος πληθυσμός, ζούνε υπό καθεστώς εγκλεισμού στο σπίτι τους. Παράλληλα έχουμε τις παράπλευρες απώλειες τις οποίες δεν μπορούμε να παραβλέψουμε. Την ύφεση, την κοινωνική κρίση, την ανεργία, την ενδοοικογενειακή βία, την ανεργία. Πρόκειται για τις κοινωνικές επιπτώσεις από τα πρωτοφανή μέτρα περιορισμού των δημόσιων μετακινήσεων των πολιτών. Άλλωστε, ολοένα και περισσότερες χώρες κλείνουν σχολεία, επιχειρήσεις, πάρκα, γήπεδα και εμπορικά καταστήματα, περιορίζοντας στο ελάχιστο τις μετακινήσεις των πολιτών.

Αυτά τα μέτρα αναμένεται να διαρκέσουν για αρκετές εβδομάδες, ενδεχομένως και αρκετούς μήνες, κάτι το οποίο κρούει τον κώδωνα του κινδύνου. Οι ειδικοί, μάλιστα, φοβούνται τον κίνδυνο χιλιάδων θανάτων, οι οποίοι δεν θα σχετίζονται με τον Covid-19, αλλά με τα μέτρα που έχουν ληφθεί για την καταπολέμησή του. Όσο περισσότερο διαρκέσει η ύφεση, τόσο χειρότερα θα είναι τα αποτελέσματα της κοινωνικής κρίσης. Ήδη καταγράφονται και τα πρώτα σημάδια αύξησης των κρουσμάτων ενδοοικογενειακής βίας, ενώ το παρατεταμένο κλείσιμο των σχολείων αποτρέπει την πρόσβαση των παιδιών ΑμΕΑ στις δομείς θεραπείας τους, γεγονός το οποίο κλιμακώνει τον κίνδυνο του κοινωνικού αποκλεισμού.

Για την Λίλα Λεοντίδου (*Στο κόκκινο*, 8.4.2020), ο αναγκαστικός εγκλεισμός, όσο και αν συντελεί στον έλεγχο της διασποράς του ιού, δημιουργεί δυσάρεστες παρενέργειες. «Εγκλωβίζονται τα άτομα σπίτι τους, αν βέβαια έχουν σπίτι. Η μοναξιά εγκυμονεί προφανείς κινδύνους. Το ίδιο όμως και η ολοήμερη συμβίωση. Ως γνωστόν πάρα πολλά σπίτια είναι μικρά, χωρίς βεράντες ή κήπους. Εκεί ελλοχεύει η προστριβή, ακόμα και η βία. Ψυχολογικά και ψυχοσωματικά προβλήματα τεκμηριώνονται από τη νέα γραμμή επικοινωνίας για ψυχολογική υποστήριξη (10306), ενώ η ενδοοικογενειακή βία τεκμηριώνεται δυστυχώς από την κακοποίηση γυναικών και την αύξηση των γυναικοκτονιών. Ο εγκλεισμός ενδέχεται να έχει παρενέργειες

χειρότερες και ευρύτερες από την επιδημία, η οποία ούτως ή άλλως μολύνει τις ανθρώπινες σχέσεις».

Ο καταστασιακός του 1968 Guy Debord, στο *Ο άρρωστος πλανήτης* (που κυκλοφόρησε το 2004), γράφει: «Η ανάπτυξη της παραγωγής έχει επαληθευτεί πλήρως μέχρι τώρα ως πραγματοποίηση της πολιτικής οικονομίας: ως ανάπτυξη της αθλιότητας, που εισέβαλε και κατέστρεψε το ίδιο το περιβάλλον της ζωής. Στην κοινωνία της υπερ-αναπτυγμένης οικονομίας, όλα μετατρέπονται σε οικονομικά αγαθά, ακόμα και το νερό των πηγών και ο αέρας των πόλεων. Με άλλα λόγια, όλα μετατρέπονται στην οικονομική αρρώστια, «την τελειοποιημένη άρνηση του ανθρώπου». Η οικονομική αρρώστια, η άρνηση του ανθρώπου, εγκυμονούν μύριους κινδύνους. Ανάμεσά τους και τις πανδημίες.

Απέναντι σ΄ αυτούς τους κινδύνους η Ευρωπαϊκή αλληλεγγύη εκφράζεται στον χαμηλότερο κοινό παρονομαστή. «Δεν μπορώ να φανταστώ καμία συνθήκη σύμφωνα με την οποία η Ολλανδία θα μπορούσε να συναινέσει στην έκδοση ευρωομολόγου, γιατί αυτό αντιβαίνει στην αρχιτεκτονική της Ένωσης» δήλωσε ο Πρωθυπουργός της Ολλανδίας Μαρκ Ρούτε, για να χαρακτηρίσει ο ίδιος, στη συνέχεια, την απόφαση της συνόδου κορυφής ως «ευρωπαϊκή αλληλεγγύη στον χαμηλότερο κοινό παρονομαστή». Και, προφανώς, αισθανόταν υπερήφανος γι' αυτό. «Αλληλεγγύη στον χαμηλότερο κοινό παρονομαστή» λοιπόν, για χάρη της διατήρησης της «αρχιτεκτονικής της Ένωσης». Αυτής της αρχιτεκτονικής που γράφει τα παλιά της τα παπούτσια τις ίδιες τις ιδρυτικές ευρωπαϊκές αρχές.

Για τον ΣΥΡΙΖΑ, «το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το μόνο δημοκρατικά εκλεγμένο όργανο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεν στέκεται στο ύψος των περιστάσεων ώστε να ξεπεράσει την πεπατημένη των συμβιβασμών και τη λογική του να μην υπερβεί τα όρια των απαιτήσεων των κυβερνήσεων της Γερμανίας και της Ολλανδίας». Ο Δημήτρης Παπαδημούλης δήλωσε (Η Αυγή 5.4.2020) ότι «η ύφεση στην Ελλάδα θα είναι η μεγαλύτερη από όλες τις χώρες του ΟΟΣΑ και της Ευρωζώνης, λόγω κορονοϊού. Και αυτό συμβαίνει για δύο λόγους: Ο πρώτος λόγος είναι ότι η δική μας οικονομία επηρεάζεται πάρα πολύ από τον τουρισμό, ο οποίος θα πάθει τεράστια ζημιά. Ο δεύτερος λόγος είναι ότι το ελληνικό δημόσιο χρέος [...] παραμένει το υψηλότερο στην Ευρωζώνη, υψηλότερο και από της Ιταλίας. Άρα καλά τα πάμε στην στο υγειονομικό σκέλος μέχρι τώρα [...], αλλά πρέπει από τώρα να νοιαστούμε για την επόμενη μέρα, γιατί έρχεται μεγάλη ύφεση, μεγάλη φτώχεια και όσο πιο ανεπαρκή είναι τα μέτρα που παίρνει η κυβέρνηση για τη στήριξη της οικονομίας και της κοινωνίας, τόσο μεγαλύτερη θα είναι και η ύφεση».

Ο Χάρβεϊ σε συνέντευξή του στο *LEFT.gr* το 2017 δήλωνε: «Όταν σε μια δεκαετία το παγκόσμιο χρέος φτάσει στο 400% του ΑΕΠ, τι θα γίνει; Έχουμε λοιπόν έναν καπιταλισμό – πυραμίδα, που το πόσο θα διαρκέσει εξαρτάται από το πόσο οι Κεντρικές Τράπεζες θα συνεχίσουν να προσθέτουν μηδενικά στα παγκόσμια ταμειακά αποθέματα. Κάποια στιγμή αυτό θα σταματήσει με κάποιον τρόπο και τότε θα σκάσει η φούσκα».

Η ώρα της αλληλεγγύης

Ένα θετικό στοιχείο της περιόδου είναι ο πολλαπλασιασμός των εκδηλώσεων αλληλεγγύης: το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό που, κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, παλεύει εναντίον του ιού, ο κόσμος που βοηθάει αυτούς που δεν μπορούν να κυκλοφορήσουν, οι καθηγητές που κάνουν δωρεάν μαθήματα, οι καλλιτέχνες που ανεβάζουν τα έργα τους στο διαδίκτυο και άλλα πολλά.

Στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης και των πρώτων μνημονιακών χρόνων υπήρξε μια αντίστοιχη έκρηξη πρωτοβουλιών κοινωνικής αλληλεγγύης, στην οποία μάλιστα πρωταγωνίστησαν οι άνθρωποι και οι συλλογικότητες της Αριστεράς. Η σημερινή κρίση αλλάζει δραματικά τη ζωή, την καθημερινότητα και το εισόδημα του κόσμου και ο κίνδυνος είναι, αν δεν υπάρξει σοβαρή μέριμνα από την πολιτεία, να την «πληρώσουν» πάλι οι αδύναμοι και οι φτωχοί, να διευρυνθούν οι οικονομικές, κοινωνικές και υγειονομικές ανισότητες. Στο μετριασμό αυτού του κινδύνου μπορούν να συμβάλουν οι πρωτοβουλίες έμπρακτης κοινωνικής αλληλεγγύης και πρέπει να εξετάσουμε πως μπορούμε να ενισχύσουμε και να δικτυώσουμε τέτοια εγχειρήματα.

Στη θέση του παλιού που καταρρέει μπορεί να στηθεί το καινούργιο μιας άλλης κοινωνίας.

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΤΖΑΡΕΛΛΑΣ

Η επιστροφή του κράτους εν μέσω πανδημίας

Σε επιστολή του προς τον Ντάνιελσον (στις 10/4/1879), ο Μαρξ τονίζει πως για να γίνει κατανοητή γνωσιολογικά η κρίση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ως ιστορικό, εμπειρικό γεγονός *«πρέπει να παρατηρήσουμε αυτές τις τρέχουσες εξελίξεις μέχρι το πράγμα να ωριμάσει, μόνο τότε μπορούμε να τις καταναλώσουμε παραγωγικά, δηλαδή θεωρητικά»*.

Πράγματι *η κουκουβάγια της Αθηνάς πετά το σούρουπο*· η συνειδητοποίηση δηλαδή αυτών που ζούμε, η κατανόηση των αιτιακών και χρονικών συνδέσεων της πραγματικότητας ως συλλογικά βιωμένου συμβάντος, πάντοτε έπεται χρονικά της ίδιας της πραγματικότητας. Κι εμείς βρισκόμαστε ακόμα, αλίμονο, μάλλον στις «πρωινές ώρες» της παρούσας κρίσης που κωδικοποιημένα ονομάζεται πανδημία του κορονοϊού.

Κωδικοποιημένα με την έννοια ότι ο κορονοϊός δεν αποτελεί απλώς μια υγειονομική κρίση, η διαχείριση της οποίας, στο όνομα της προστασίας της υγείας των πληθυσμών παράγει πρωτοφανείς οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες. Η βίαιη αλλαγή των κοινωνικών συσχετισμών και του τρόπου ζωής, η «δημιουργική» καταστροφή παραγωγικών δυνάμεων, μεταβλητού και σταθερού κεφαλαίου, αυτό που συνοπτικά αποκαλείται κρίση αποτελεί μια πολυπαραγοντική και πολυσύνθετη διαδικασία που μόνο επιφανειακά μπορεί να αναχθεί στην πανδημία.

Εν μέσω πανικού, καταμέτρησης νεκρών και κρουσμάτων, βίαιης αποκοινωνικοποίησης και περιορισμού των κοινωνικών σχέσεων, πόσο εφικτό είναι η κριτική σκέψη να παραμείνει κριτική; Να μπορεί δηλαδή με τόλμη να ξεχωρίσει το δομικό από το συγκυριακό, το πραγματικό από τη θεαματική αναπαράστασή του, να υπερβεί το στείρο εμπειρισμό αλλά και την κενή θεωρητική επανάληψη ταυτολογιών, ώστε να κατανοήσει στην ολότητά της, την καταστροφική δυναμική της κρίσης που συμπυκνώνει ο κορονοϊός;

Μοιάζει πολυτέλεια και ευσεβής πόθος να διατηρήσει κανείς την ικανότητα του αναστοχασμού και της κριτικής ανάλυσης των βαθύτερων τάσεων και των δομικών παραγόντων που

Ο Διονύσης Τζαρέλλας είναι διδάκτωρ πολιτικής κοινωνιολογίας και διδάσκει κοινωνική θεωρία και ιστορία πολιτισμού στο Πολυτεχνείο Κρήτης.

αλληλεπιδρούν στην τωρινή συγκυρία. Μοιάζει με την απέλπιδα προσπάθεια σύνθεσης ενός παζλ σε πραγματικό χρόνο με κομμάτια που δίνονται με τυχαία σειρά και χωρίς να υπάρχει πρότυπη εικόνα.

Ωστόσο, αυτή η επίπονη θεωρητική προσπάθεια είναι η προϋπόθεση κάθε ουσιαστικής κριτικής στο υπάρχον, μια κριτική πάντα απαραίτητη, ειδικά τους επόμενους μήνες που θα τεθεί επί τάπητος, πολύ πιεστικά, το γνωστό, επώδυνο, πολιτικό εν τέλει, ερώτημα: *ποιες και ποιοι θα πληρώσουν την κρίση;*

Επομένως, την περίοδο αυτή που κλονίζονται οι βεβαιότητες και το μέλλον φαντάζει θολό, που ο χρόνος αν και μοιάζει ομοιογενής επιταχύνει, συμπυκνώνοντας πολλαπλές εξελίξεις που θα καθορίσουν τις επόμενες δεκαετίες είναι ίσως χρήσιμα μερικά πρώτα παιδαγωγικά συμπεράσματα που καταγράφουν σχηματικά τάσεις και πεδία κοινωνικής σύγκρουσης.

1) Ακόμα και αν δεν ξέρουμε πού θα πάμε, μήπως μπορούμε να ανιχνεύσουμε πώς φτάσαμε σε αυτό το σταυροδρόμι ή αδιέξοδο;

Η πανδημία εμφανίζεται σαν το τυχαίο γεγονός που διαταράσσει μια κανονικότητα. Ωστόσο ακόμα και ένα καθαρά τυχαίο γεγονός,[1] δε λαμβάνει χώρα σε κενό, αλλά υπάγεται στην αναγκαιότητα της κοινωνικής πραγματικότητας εντός της οποίας συμβαίνει. Ποια ήταν επομένως η κατάσταση της παγκόσμιας οικονομίας όταν ξέσπασε η κρίση του κορονοϊού;

Μια προσεκτική ματιά βασικών οικονομικών δεικτών της τελευταίας δεκαετίας θα έπειθε κάθε καλοπροαίρετο παρατηρητή για τα οξυμένα προβλήματα που αντιμετώπιζε η παγκόσμια οικονομία πριν την πανδημία. Όπως η αυξητική πορεία του παγκόσμιου χρέους (240 τρις) που είναι τριπλάσιο του παγκόσμιου ΑΕΠ και δεν πρόκειται ποτέ να αποπληρωθεί στο σύνολό του ή η κραυγαλέα αντιφατική αύξηση των χρηματιστηρίων στη βάση παράλογων, λόγω χρέους, προσδοκιών για μελλοντικά κέρδη. Αλλά και τα αρνητικά επιτόκια δανεισμού τι άλλο καταμαρτυρούν εκτός από το ότι υπάρχουν τόσο πολλά συσσωρευμένα κεφάλαια, ώστε κάποια να αδυνατούν να αξιοποιηθούν και να προτιμούν να δανείζουν με ζημιά μέχρι να έρθουν καλύτερες, καπιταλιστικές, μέρες;

Και αν όλα αυτά ισχύουν δέκα χρόνια μετά το ξέσπασμα της κρίσης του 2008, και αφού έχουν δοκιμαστεί όλες οι πολιτικές υπέρβασης της κρίσης από το άμεσο ή έμμεσο τύπωμα χρήματος μέχρι την υποτίμηση της αξίας της εργασιακής δύναμης με μέτρα σκληρής λιτότητας και την οργανωμένη εκκαθάριση κεφαλαίων, τότε μια νέα αναπόφευκτη φάση της κρίσης δεν ήταν απλώς ζήτημα χρόνου;

Με άλλα λόγια η αύξηση του χρέους και η μετακύλιση της κρίσης στις υποτελείς τάξεις δεν οδήγησαν στην υπέρβασή της. Απλώς μετέθεσαν χρονικά το πρόβλημα ή αλλιώς προετοίμασαν μεθοδικά τους όρους για το επόμενο ξέσπασμα. Με αυτή την έννοια η πανδημία αποτελεί το α*στάθμητο, τυχαίο* γεγονός που επιταχύνει την *αναγκαία* "δημιουργική" καταστροφή των συσσωρευμένων κεφαλαίων.

Η υγειονομική κρίση και κυρίως η βιοπολιτική/κρατική διαχείρισή της, αποτελούν συνεπώς πιθανότατα την αφορμή και το πλαίσιο εκδήλωσης της δεύτερης φάσης του μακριού κύματος ύφεσης[2] που ξεκίνησε το 2008.

Φυσικά για την κυρίαρχη οικονομική επιστήμη, όπως και το 2008, η αφορμή ταυτίζεται με ένα πλέγμα αιτιών, η κρίση ανάγεται σε ένα εξωοικονομικό γεγονός και δεν παράγεται ομαλά από την ίδια την καπιταλιστική δυναμική. Και αν το 2008 η κρίση που πυροδοτήθηκε από την κατάρρευση των ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων αποδόθηκε αρχικά στην απληστία των golden boys για να συσκοτιστεί η ουσία της ως κρίσης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίων, το τωρινό κύμα της κρίσης μυστικοποιείται πιο εύκολα από την ταύτισή του με ένα φαινομενικά τυχαίο γεγονός, την πανδημία.

Όσο και αν επιμένει η αστική σκέψη, η κρίση αποτελεί εγγενές στοιχείο της καπιταλιστικής οικονομίας. Ωστόσο η υπέρβασή της προϋποθέτει εξωοικονομικά γεγονότα και κυρίως την κρατική παρέμβαση.

Από τους οργανικούς διανοούμενους μέχρι την κάθε προσωπικότητα του θεάματος ακούμε μονότονα: «*ο κόσμος δε θα είναι ξανά ο ίδιος*». Γνωρίζοντας που ήμαστε πριν τον κορονοϊό και πως δουλεύει η απρόσωπη καπιταλιστική δυναμική αλλά και τα συνειδητά επιτελεία του κεφαλαίου, ισχυρίζομαι ότι υπάρχει μια βεβαιότητα: ας υποδεχτούμε το κράτος στην κεντρική σκηνή. Μόνο το κράτος μπορεί να εγγυηθεί ίσως, τη μετάβαση σε μια νέα φάση ανάπτυξης, σίγουρα ότι ο λογαριασμός της κρίσης και του χρέους θα πληρωθεί από τις μελλοντικές γενιές των εργαζομένων.

2) Τι σημαίνει η επιστροφή του κράτους;

Το κράτος επιστρέφει λοιπόν, αν είχε φύγει και ποτέ, αλλά ποιο κράτος και σε τι συνίσταται η επιστροφή του; Καλό θα ήταν να σταματήσουν οι ανόητες ζητωκραυγές διαφόρων περί ήττας του νεοφιλελευθερισμού και επιστροφής του κράτους σαν νέας μορφής συλλογικότητας. Όχι μόνο γιατί με την ίδια ελαφρότητα είχαν υποδεχτεί την κρατική διάσωση τραπεζών και λοιπών ευαγών ιδρυμάτων το 2008 αλλά και γιατί συσκοτίζουν με το θόρυβό τους το ότι η κρατική κυριαρχία είναι ενιαία και αδιαίρετη: δεν υπάρχουν καλές πτυχές του αστικού κράτους ή θετική βιοπολιτική ξέχωρα από την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων. Και σε περιόδους κρίσης αυτή η αναπαραγωγή συντελείται *μόνο* με την καταστροφή των πλεοναζόντων παραγωγικών συντελεστών, καταστροφή που *μόνο* το κράτος μπορεί να φέρει σε πέρας οργανωμένα.

Στην κρίση αναδύεται η εγγενής αντινομία του αστικού κράτους: από τη μια κράτος της κυρίαρχης τάξης και από την άλλη συλλογικός οργανωτής της κοινωνικής ζωής (υπό την ηγεμονία του κεφαλαίου πάντοτε) και φαντασιακός εκπρόσωπος όλων των κοινωνικών τάξεων.

Στην περίπτωση που η παρούσα κρίση εμφανίζεται *και* ως υγειονομική κρίση το κράτος μπορεί να συσκοτίσει πιο αποτελεσματικά την τοξικότητά του, ιδίως που με μια εμπειρική πρώτη ματιά τα μέτρα περιορισμού (lockdown) επιφέρουν πλήγματα στην καπιταλιστική αλυσίδα κερδοφορίας.

Ωστόσο ακόμα και όταν το κράτος εμφανίζεται ως συλλογικός εκπρόσωπος της κοινωνίας δεν μπορεί να αποτινάξει τα εγγενή του ταξικά χαρακτηριστικά, που διαφαίνονται στα οικονομικά και πολιτικά μέτρα που παίρνει για την αντιμετώπιση της παρούσας κρίσης.

Η επιστροφή του κράτους συμπυκνώνεται σε τρία πεδία: παρεμβάσεις στην οικονομία ως συλλογικού καπιταλιστή και κόμματος του κεφαλαίου, επιβολή αυταρχικών μέτρων βιοπολιτικής στο όνομα της έκτακτης ανάγκης και επιτάχυνση των υπαρκτών τάσεων και καπιταλιστικών αναδιαρθρώσεων που αναδύονται στο τεχνολογικό έδαφος της λεγόμενης Τέταρτης Βιομηχανικής Επανάστασης.

Το κράτος ως συλλογικός καπιταλιστής

Το κράτος αναλαμβάνει το κόστος της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης (κάλυψη μισθών με ποσοστά που διαφέρουν ανά κράτος, ανάλογα τον κοινωνικό συσχετισμό), προσφέρει απαλλαγές φορολογικών και ασφαλιστικών υποχρεώσεων για τους εργοδότες και τροποποιεί τις εργασιακές σχέσεις επιδοτώντας τις επιχειρήσεις που θέτουν το προσωπικό τους σε αναγκαστική αργία ή σε εκ περιτροπής εργασία.

Τα κράτη «μοιράζουν λεφτά από το ελικόπτερο» και ήδη το τύπωμα χρήματος που έχει αναγγελθεί έχει ξεπεράσει τα πακέτα βοήθειας του 2008. Με αυτόν τον τρόπο, το κράτος αφενός μετακυλίει στους φορολογούμενους (μισθωτούς) το κόστος των μέτρων αφετέρου το επόμενο διάστημα αναμφίβολα θα επιβληθούν εκ νέου μέτρα λιτότητας για την αντιμετώπιση των ελλειμμάτων και του χρέους που τώρα δημιουργείται. Ουσιαστικά το μέλλον υποθηκεύεται στην αποπληρωμή των τωρινών μέτρων στήριξης στο κεφάλαιο.

Το κράτος αναλαμβάνει επίσης να οργανώσει, όπως και το 2008, και ενδεχομένως να επιταχύνει τη διαδικασία εκκαθάρισης των πλεοναζόντων κεφαλαίων, με τρόπο που αντανακλά την άνιση ιεραρχική συγκρότηση του αστικού μπλοκ εξουσίας. Ακόμα και αν μεμονωμένα κεφάλαια καταστρέφονται λόγω *και* του lockdown, ο σκοπός είναι η διαφύλαξη των μακροπρόθεσμων γενικών συμφερόντων του κεφαλαίου. Η προστασία του κεφαλαίου ως ολοποιητικής κοινωνικής σχέσης εκμετάλλευσης πραγματώνεται με τη θυσία μεμονωμένων κεφαλαίων ή κλάδων αλλά και με την πριμοδότηση προνομιούχων καπιταλιστικών μερίδων εκμηδενίζοντας το ρίσκο τους. Όποιος αναρωτιέται ποιοι ωφελούνται από τη διαχείριση της πανδημίας ας ρίξει μια ματιά στις φαρμακευτικές εταιρείες, στους τεχνολογικούς κολοσσούς των big data και των internet of things και στο σύμπλεγμα ασφάλειας-βιοπληροφορικής-ψηφιακού κόσμου και υγείας που σχηματίζεται για να καταλάβει γιατί η καταστροφή δεν είναι ξένη προς τον καπιταλιστικό ορθολογισμό.

Το κράτος έκτακτης ανάγκης ως γενικευμένη βιοπολιτική

Η ανάδειξη του κορονοϊού ως άμεσης απειλής για τη ζωή του πληθυσμού παρήγαγε και την διαχείριση της πανδημίας και της προστασίας της υγείας με όρους δημόσιας τάξης και ασφάλειας. Το κράτη, με λίγες παραλλαγές, επέβαλλαν κατάσταση έκτακτης ανάγκης εισάγοντας

σοβαρούς περιορισμούς στα πολιτικά και ανθρώπινα δικαιώματα των πολιτών ενισχύοντας και νομιμοποιώντας προϋπάρχουσες τάσεις κρατικού αυταρχισμού.[3]

Μόνο η μορφή κράτος μπορεί να εγγυηθεί τον καθολικό έλεγχο της κοινωνικής ζωής, να εξασφαλίσει ασφαλείς όρους αναπαραγωγής του πληθυσμού (ως κεφάλαιο) και να ανυψώσει τον υπερτιμημένο ιδιώτη του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος στην ψευδοκαθολικότητα του υπηκόου-πολίτη. Το κράτος αναδεικνύεται ως ο μόνος κόμβος καθολικοποίησης και ο *πανεπόπτης* του ελέγχου όλων των πλευρών της ζωής. Το κράτος και όχι η αγορά μπορεί να εγγυηθεί την πειθάρχηση των υποτελών τάξεων με καταστολή και ιδεολογική χειραγώγηση.

Η βιοπολιτική μυστικοποιεί το ότι ο κίνδυνος για την υγεία του πληθυσμού, η αληθινή απειλή προέρχεται πρωτίστως από τη συστηματική απαξίωση του δημόσιου συστήματος υγείας στο πλαίσιο της κυρίαρχης πολιτικής των τελευταίων δεκαετιών.

Η βιοπολιτική με ταχυδακτυλουργικό τρόπο αντιστρέφει την πραγματικότητα και επειδή το δημόσιο σύστημα υγείας δεν μπορεί να εγγυηθεί την αντιμετώπιση της πανδημίας με ιατρικούς όρους, το κράτος επιβάλλει αστυνομικά μέτρα περιορισμών σε όλο το κοινωνικό σώμα, κοινωνικοποιώντας τις συνέπειες της ταξικής πολιτικής του και εξατομικεύοντας την πολιτική του ευθύνη.

Η εσωτερίκευση των βιοπολιτικών επιταγών παράγει και το πρότυπο του υπεύθυνου πολίτη που παραχωρεί εθελοντικά στο κράτος τις ελευθερίες και την ιδιωτικότητα της ζωής του (ήδη κτήμα των εταιρειών του διαδικτύου). Ο υπεύθυνος πολίτης ενστερνίζεται απόλυτα τις νέες αποδεκτές συμπεριφορές και τα όρια που πρέπει, σύμφωνα με τους ειδικούς, να διέπουν τις κοινωνικές σχέσεις, καταδικάζοντας όποια/ον αποκλίνει.

Η βιοπολιτική ενισχύει την αισθητικοποίηση της επιστήμης και της τεχνολογίας συσκοτίζοντας τον εξουσιαστικό ρόλο τους εμφανίζοντας πολιτικές αποφάσεις ως επιστημονικά αντικειμενικά πορίσματα, όπως ακριβώς συνέβη με την φυσικοποίηση της οικονομίας στο πρώτο κύμα της κρίσης.

Η αστική ηγεμονία οικοδομείται στη βάση του αρνητικού σχεδίου (παραχωρήστε όλα τα αστικά και πολιτικά δικαιώματά σας για να μείνετε ζωντανοί) και της αόρατης απειλής (είμαστε όλοι εν δυνάμει άρρωστοι), ενώ τα καπιταλιστικά κράτη αναβαπτίζονται στη βιοπολιτική διαχείριση. Οδηγούμαστε έτσι σε μια εμπέδωση της κρατικής/καπιταλιστικής κυριαρχίας αρχικά στη βάση της *γυμνής ζωής* και στη συνέχεια στην οικοδόμηση μιας πατερναλιστικής διαταξικής σχέσης πολιτών και κράτους που συμπυκνώνεται στο απλοϊκό: «ώ! ευχαριστώ κράτος/κεφάλαιο που με έσωσες εσύ και οι ειδικοί σου από το θάνατο, ακόμα και αν εξαιτίας σου κινδύνεψα και κινδυνεύω να πεθάνω ή να ζήσω ξοδεύοντας τη ζωή μου για να επιβιώσω». Το βίωμα του εγκλεισμού στο σπίτι και ο διάχυτος φόβος συντελούν στην εσωτερίκευση των βιοπολιτικών επιταγών.

3) Ο ψηφιακός έλεγχος της κοινωνικής ζωής προ των πυλών και επίσημα

Ο κορονοϊός και η βιοπολιτική διαχείρισή του ενισχύουν προϋπάρχουσες κοινωνικές τάσεις μετασχηματισμού της παραγωγής και της κοινωνικής ζωής.

Η ψηφιακή/μηχανική διαμεσολάβηση των κοινωνικών σχέσεων, η μεταβίβαση γνώσεων, δεξιοτήτων, αναμνήσεων, σχέσεων σε μηχανές και αλγορίθμους, όχι μόνο στη σφαίρα της παραγωγής, αλλά σε κάθε πτυχή της ζωής· ο ψηφιακός εικονικός αναδιπλασιασμός της προσωπικότητας, η εξατομικευμένη κοινωνικοποίηση, η ψηφιακή καταγραφή και ο έλεγχος των συμπεριφορών και στάσεων συγκροτούν έναν *τεϊλορισμό της κοινωνικής ζωής*, αποτελώντας ευδιάκριτες τάσεις του 21ου αιώνα.

Ταυτόχρονα επειδή η τεχνολογία ποτέ δεν μπορεί να αποκοπεί από τις κοινωνικές σχέσεις που την πλαισιώνουν, αυτές οι τάσεις αποτέλεσαν νέα πεδία επέκτασης των καπιταλιστικών σχέσεων, συντελώντας στην ενοποίηση του παραγωγικού και ελεύθερου χρόνου. Με αυτόν τον τρόπο ο εσωτερικός κόσμος και η διαμεσολαβημένη/μηχανοποιημένη πια ζωή μετατράπηκαν, σε πεδίο καπιταλιστικής κερδοφορίας με την εμπορευματοποίηση των δεδομένων αλλά και σε πεδίο εφαρμοσμένης βιοεξουσίας με τον αλγοριθμικό έλεγχο της ζωής.

Ο εγκλεισμός στο σπίτι, η εργασία, και η κατανάλωση με εξατομικευμένο και αποκοινωνικοποιημένο τρόπο, αλλά και η αποσωματοποίηση της ζωής και οι τεχνικές επιτήρησης που εφαρμόζονται στο πλαίσιο της βιοπολιτικής διαχείρισης της υγείας δε θα ήταν εφικτά δίχως την προϋπάρχουσα τεχνολογική βάση καταγραφής της συμπεριφοράς και την ωραιοποιημένη εξοικείωση των υποκειμένων με αυτή.

Η οικία αναδεικνύεται ως κρίκος της καπιταλιστικής αλυσίδας, δίχως την ενοχλητική και επικίνδυνη σωματικότητα των φυσικών σχέσεων (ο άλλος μπορεί να μας μεταδώσει ασθένειες). Ο ψηφιακός κόσμος λειτουργεί ως κόμβος αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων και ως εκτόνωση των όποιων δυσαρεσκειών προκαλεί ο εγκλεισμός· εδώ υπάρχει «απόλυτη» ασφάλεια των σωμάτων σε αντίθεση με τον πραγματικό-υλικό κόσμο των αόρατων απειλών, αλλά και της ένυλης, απτής κοινωνικοποίησης.

Η ψηφιοποίηση και ο έλεγχος της κοινωνικής αναπαραγωγής στο όνομα αρχικά της αντιμετώπισης των πανδημιών και της υγιεινιστικής θωράκισης των κοινωνικών σχέσεων και στη συνέχεια ως στοιχείο κανονικότητας της ζωής μοιάζει να είναι το μέλλον. Το ότι η παραγωγή ζωτικών κλάδων για την κοινωνία παραμένει υλικότατη θέτει ένα όριο στον ψηφιακό μετασχηματισμό της παραγωγής αλλά όχι στην ψηφιακή καταγραφή και απαλλοτρίωση της κοινωνικής ζωής.

Σε αυτό το πλαίσιο, το κράτος επιστρέφει για να οργανώσει τον ψηφιακό έλεγχο και να πριμοδοτήσει τα καινοτόμα κεφάλαια, ώστε ενδεχομένως μετά την κρίση/αναδιάρθρωση ένα μεγάλο ποσοστό του παραγωγικού αλλά και ελεύθερου χρόνου να πραγματοποιείται ψηφιακά, λυτρώνοντας τις καπιταλιστικές σχέσεις από την ενοχλητική σωματική υλικότητά τους και τους κινδύνους που απορρέουν από τον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας. Μήπως τελικά η μηχανική διαμεσολάβηση της ζωής και της συνείδησης, η συνεχής σύνδεση όλων σε μια ροή δεδομένων κάθε είδους, ροή που αποτελεί ωστόσο μια διαδικασία αυτοαξιοποίησης για το κεφάλαιο, συνιστά μια μορφή καθολικής-κυριολεκτικής πραγμοποίησης των κοινωνικών σχέσεων;

Αντί επιλόγου

Η κρίση και η πανδημία αναδεικνύουν με κρυστάλλινο τρόπο υπάρχουσες τάσεις και δυναμικές της αστικής κοινωνίας και του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ταυτόχρονα μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε ποια επαγγέλματα (και ποιες κοινωνικές τάξεις) είναι κοινωνικά χρήσιμα σε αντίθεση με τις αξίες της αστικής κοινωνίας και να αναδείξουμε την αναγκαιότητα της αλληλεγγύης και της συλλογικότητας κόντρα στον άκρατο ανταγωνισμό.

Τέλος, δια της έλλειψης, αντιλαμβανόμαστε ότι ο αληθινός πλούτος του ανθρώπου είναι οι ουσιαστικές κοινωνικές σχέσεις, ο ελεύθερος χρόνος και η άδολη επαφή με τη φύση, αγαθά και μορφές ζωής που δεν μπορούν να τα εγγυηθούν ούτε η αγορά, ούτε το κράτος, ούτε η τεχνολογική δυστοπία της ψηφιακής επιτήρησης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Έχει ενδιαφέρον να αναζητηθεί στη λογική της σχέσης τυχαίου-αναγκαίου η συσχέτιση ανάμεσα στην πανδημία του κορονοϊού και τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του σύγχρονου πολιτισμού της αστικής κοινωνίας: αστικοποίηση, υπερεκμετάλλευση φύσης, τρόπος ζωής που πλήττει το ανοσοποιητικό, το κοινωνικό υπόβαθρο των ασθενειών. Ειδικότερα για τη διαχείριση της πανδημίας η σχέση ανάμεσα στα βιοπολιτικά-αυταρχικά μέτρα και την απαξίωση του δημόσιου συστήματος υγείας και των δαπανών για πρωτοβάθμια/πρόληψη κτλ είναι ιδιαιτέρως εύγλωττη.

2. Η θεωρία των μακρών κυμάτων κάνει λόγο για πεντηκονταετείς (εμπειρικά) οικονομικούς κύκλους που χωρίζονται σε μακρύ κύμα επέκτασης και μακρύ κύμα ύφεσης. Το μακρύ κύμα ύφεσης αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής συνέπεια της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Αντίθετα το μακρύ κύμα επέκτασης προϋποθέτει το συνδυασμό πολλών παραγόντων όπως τεχνολογικές καινοτομίες, επιβολή νέων ταξικών σχέσεων και ένα εξωοικονομικό γεγονός (π.χ. πόλεμος). Με βάση αυτή την περιοδολόγηση: μεταπολεμικό κύμα επέκτασης (1940 ή 45 με 1968 ή 73), μακρύ κύμα ύφεσης 1973-1990 ή 1995) αναιμικό κύμα επέκτασης (1995-2008) νέο μακρύ κύμα ύφεσης με την παρούσα (2008-) οικονομική κρίση. Στην περίοδο της ύφεσης δεν αποκλείονται μικρά διαστήματα οικονομικής ανάπτυξης για κάποιες οικονομίες, ωστόσο η γενικότερη τάση είναι καθοδική.

3. Στην Ουγγαρία, η κυβέρνηση Όρμπαν ανέστειλε επ΄ αόριστον την κοινοβουλευτική λειτουργία μεταθέτοντας όλες τις αρμοδιότητες στην εκτελεστική εξουσία αναιρώντας και τυπικά την αστική δημοκρατία.

ΒΑΛΙΑ ΑΡΑΝΙΤΟΥ

Coronavirus crisis: μια κρίση που διέλυσε τους μύθους του νεοφιλελευθερισμού και στην Ελλάδα

Η κρίση που έχει ξεσπάσει από την πανδημία του κορωνοϊού, εκτός φυσικά και πρωτίστως από τα ευάλωτα άτομα και πολλούς από εμάς, έχει προσβάλει την παγκόσμια οικονομία, έχει αυξήσει δραματικά την επισφάλεια για τους εργαζόμενους, ενώ απειλεί με οικονομική κατάρρευση πολλές εθνικές οικονομίες μεταξύ των οποίων και την ελληνική, μεγεθύνοντας τις στρεβλώσεις και επιταχύνοντας τις αντιφάσεις που επιβάλλει ο νεοφιλελευθερισμός και η λογική του. Σε ένα παράλληλο επίπεδο έχει αναδείξει πόσο ατροφική αποδεικνύεται η Ε.Ε. στα ζητήματα διαχείρισης οικονομικών (και κοινωνικών) κρίσεων.

Επιπρόσθετα η πανδημία του COVID-19 έχει προκαλέσει μια σειρά από συζητήσεις, αντιπαραθέσεις και προβληματισμούς σε πολλαπλά πεδία και επίπεδα, για τον σημαντικό ρόλο του κράτους, τη σημασία των δημόσιων πολιτικών, την αυταξία των δημόσιων νοσοκομείων και της δημόσιας υγείας αλλά και γενικότερα την βαρύτητα των δημόσιων αξιών και των «κοινών αγαθών» (commons). Πρόκειται για αξίες που αρχικά αμφισβητήθηκαν και στην συνέχεια αποδομήθηκαν υπό την ηγεμονία του Νεοφιλελευθερισμού και από τις θεσμικές και πολιτικές ρυθμίσεις που προέκυψαν με τη Συναίνεση της Ουάσιγκτον. Ο Ronald Reagan διατύπωσε τον βασικό άξονα αυτών των πολιτικών, όπως εύστοχα μας θύμισε ο Stieglitz: «Η Κυβέρνηση δεν είναι η λύση στο πρόβλημα. Η Κυβέρνηση είναι το πρόβλημα». Η απόφανση αυτή παρά την απλοϊκότητα της, συμπυκνώνει την επιτομή της θεωρητικής και θεσμικής θεμελίωσης του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού. Πρόκειται για μια άποψη που έγινε πλέον κυρίαρχη σε όλον τουλάχιστον τον ανεπτυγμένο κόσμο και η οποία έχει υποστηριχθεί θεωρητικά από διαφορετικές ιδεολογικοπολιτικές λογικές και αφετηρίες: από την «κοινωνία του ρίσκου» για την οποία έκανε λόγο ο Ulrich Beck μέχρι «το τέλος της ιστορίας» και των ιδεολογιών του Fukuyama.

Η Βάλια Αρανίτου είναι αναπληρώτρια καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Κρήτης και επιστημονική διευθύντρια του Ινστιτούτου Εμπορίου και Υπηρεσιών της ΕΣΕΕ.

Στο πλαίσιο αυτό, και πέρα από τη γενική αντίδραση σε αυτήν την ηγεμονική *μονοκαλλιέργεια* του νεοφιλελευθερισμού, είναι γεγονός ότι η κρίση έχει ανοίξει πλέον μια συζήτηση για την αναπτυξιακή ανασυγκρότηση και την αναγκαιότητα ενός νέου και διαφορετικού μοντέλου ανάπτυξης που έχει ωστόσο δύο διαστάσεις.

1. Η πρώτη διάσταση αφορά στο ρόλο του κράτους στην κοινωνική οργάνωση και αναπαραγωγή, μια συζήτηση η οποία κυμαίνεται από μια επιπόλαια και επιδερμική έως την ουσιαστική αναθεώρηση του νεοφιλελεύθερου κυρίαρχου δόγματος. Μια συζήτηση που αγγίζει ένα μεγάλο εύρος θεματικών, όπως η σημασία της χρηματοδότησης της επιστημονικής έρευνας και την περικοπή των δημοσίων κονδυλίων[1] για αυτήν, μέχρι τον τρόπο ελέγχου των τιμών των προϊόντων που πωλούνται στις υπερεθνικές πλατφόρμες ηλεκτρονικών πωλήσεων[2] αλλά και την φορολόγηση της κίνησης των κεφαλαίων (Tobin tax).
2. Η δεύτερη διάσταση σχετίζεται με το πρότυπο της παραγωγικής συγκρότησης, για αυτήν καθ' εαυτήν την αγορά. Πιο συγκεκριμένα: σε ποια έκταση αλλά και με ποιο μείγμα πολιτικής μπορεί να είναι πιο ασφαλής (και πιο εύκολη) η «επανεκκίνηση» μιας οικονομίας. Γιατί, όπως έχει επισημανθεί, το ύψος και η μορφή αυτών των επιπτώσεων της κρίσης δεν θα κινηθούν ομοιόμορφα σε όλες τις κοινωνίες. Μια σειρά από διαφορετικές παραμέτρους, όπως τα δημοσιονομικά μέτρα που θα λάβει κάθε χώρα, ο ρόλος του χρηματοπιστωτικού τομέα αλλά και η δομή, η κλαδική διάρθρωση και η σύνθεση της οικονομικής δραστηριότητας είναι κρίσιμοι παράμετροι. Για παράδειγμα, θα εξαρτηθεί από το πόσες μικρές, μεσαίες και μεγάλες επιχειρήσεις συγκροτούν τον παραγωγικό ιστό της επιχειρηματικότητας αλλά και πως μετέχουν οι κλάδοι στην Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (ΑΠΑ) της εκάστοτε οικονομίας.

Οι οικονομίες με μεγαλύτερο ποσοστό υπερχρεωμένων επιχειρήσεων ή εκείνες με σημαντική συμμετοχή του τουρισμού στο ΑΕΠ βρίσκονται συνήθως σε πιο ευάλωτη θέση. Αντίθετα, οικονομίες με πρωτογενή ή δευτερογενή παραγωγή, με άλλα λόγια**,** αυτές των οποίων το ΑΕΠ δεν εξαρτάται τόσο από τον τουρισμό, πιθανότατα θα βιώσουν μια ταχύτερη ανάκαμψη, η οποία βέβαια εξαρτάται και από την τελική ανασύνταξη της εφοδιαστικής αλυσίδας. Σε αυτήν την περίπτωση η ανανέωση των παραγγελιών που θα ληφθούν αμέσως μετά την κρίση με στόχο την τροφοδότηση της αγοράς θα μπορούσαν να αντισταθμίσουν σε μεγαλύτερο βαθμό τις διαταραχές.

Αντιφάσεις και μύθοι για το κράτος και την οικονομία στην Ελλάδα

Οι δύο παραπάνω διαστάσεις της συζήτησης έχουν σημαντική εφαρμογή στην ελληνική περίπτωση, τόσο αναφορικά με τη σχέση κράτος-οικονομίας όσο και με εκείνη που σχετίζεται με την δομή και την οργάνωση του παραγωγικού υποδείγματος. Και αυτό γιατί οι δυνάμεις που διαχειρίστηκαν κυβερνητικά τις διαστάσεις της νεοφιλελεύθερης στρατηγικής, είτε με το πρόσημο του «εκσυγχρονισμού» είτε με εκείνο της «επανίδρυσης του κράτους» και που στη συνέχεια αποτυπώθηκαν με την πιο ακραία τους έκφραση στα Μνημόνια, έδωσαν συγκεκριμένες απαντήσεις αναφορικά και με τις δύο διαστάσεις. Απαντήσεις που τίθενται του-

λάχιστον σε αμφισβήτηση με την παρούσα κρίση. Απαντήσεις που εν τέλει σήμερα φαντάζουν περισσότερο με μύθους.

Ως γνωστόν, οι θιασώτες του «εκσυγχρονισμού», ανεξαρτήτως μεθοδολογικής και ιδεολογικής προέλευσης, αδιαφορώντας για τους ιστορικούς όρους συγκρότησης και αναπαραγωγής της ελληνικής κοινωνίας, υιοθέτησαν μια ιδιόμορφη απέχθεια προς το κράτος και έναν μυωπικό θαυμασμό στις «ικανότητες» της αγοράς. Αφού απέδωσαν όλα τα δεινά της ελληνικής κοινωνίας στις πελατειακές σχέσεις και τον λαϊκισμό, έχτισαν μια σειρά από μύθους. Τα δεινά της ελληνικής κοινωνίας οφείλονταν σε μια *αόριστη* χαμηλή ανταγωνιστικότητα, σε ανεπαρκή παραγωγικότητα (εδώ σίγουρα φταίνε οι μισθοί), σε περιορισμένη εξωστρέφεια, σε ένα παραγωγικό μοντέλο στραμμένο στην κατανάλωση, σε ένα υπερβολικά μεγάλο ποσοστό ατομικής ιδιοκτησίας, αλλά κυρίως στον τεράστιο δημόσιο τομέα και στον υπερβολικά μεγάλο αριθμό μικρών επιχειρήσεων. Ταυτόχρονα, οργανώθηκαν οι μύθοι/προτάσεις του εκσυγχρονισμού: λιγότερο δημόσιο, μείωση της φορολογίας, ιδιωτικοποιήσεις, ΣΔΙΤ, ιδιωτική ασφάλιση, εξωστρέφεια/τουρισμός, σύνδεση και χρηματοδότηση της έρευνας από την αγορά, μεγάλες επιχειρήσεις, ευελιξία τιμών-μισθών-συνθηκών εργασίας.

Φαίνεται ωστόσο ότι εν μέσω της κρίσης του Covid-19 αμφισβητούνται οι μύθοι αυτοί, όταν μάλιστα η κρίση προβλέπεται να είναι ιδιαίτερα έντονη, όπως αποτυπώνεται και στις προβλέψεις των οίκων: ενδεικτικά: HSBC: -10,3% για δεύτερο τρίμηνο 2020 (-6,0% για όλο το έτος), Morgan Stanley: -5,3%, , Citi: από -4,4% μέχρι -12,4%, Scope Rating GmBh: -7,0%, Uni-Credit: -18,6%, IMF -10%.

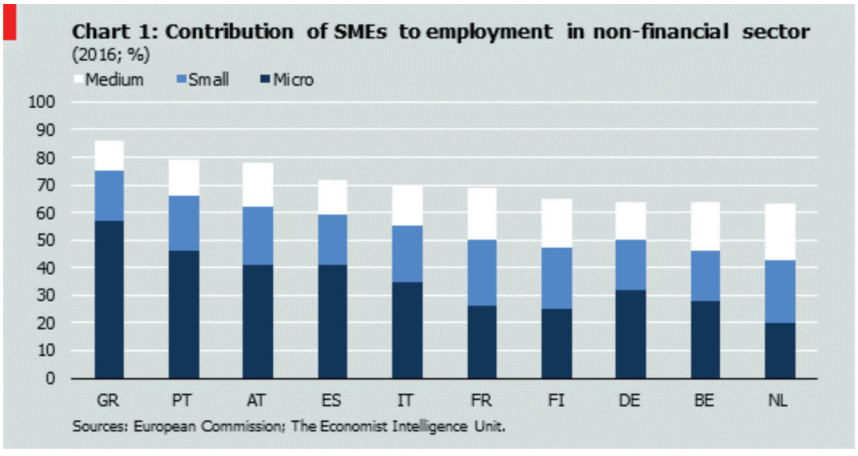
Ο ρόλος του κράτους, η παραγωγική συγκρότηση και η οργάνωση της αγοράς

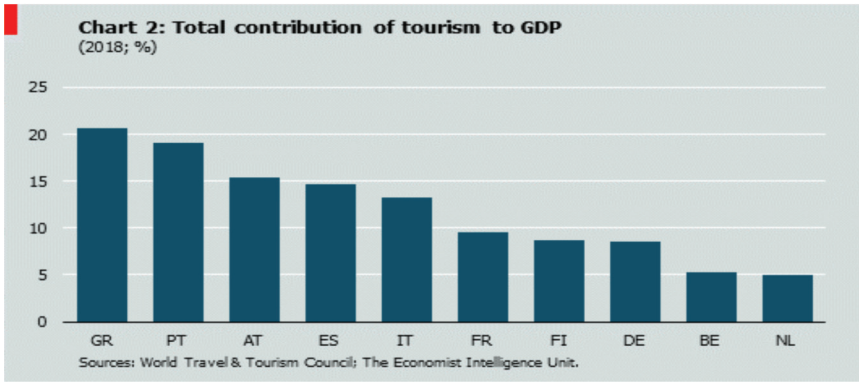
Χωρίς αμφιβολία ο πρώτος μύθος που αμφισβητήθηκε από την κρίση του κορωναϊου έχει να κάνει με το ρόλο του κράτους και τη σημασία του δημόσιου τομέα. Άλλωστε είναι τα δημόσια νοσοκομεία με τους γιατρούς και τους νοσηλευτές τους που ανέλαβαν όλο το βάρος. Είναι τα δημόσια Πανεπιστήμια (βλ. πχ. ΕΚΠΑ) που ανέλαβαν να προχωρήσουν σε πρωτοποριακές έρευνες σε διεθνές επίπεδο. Ο ίδιος ο Κυριάκος Μητσοτάκης στο διάγγελμά του ξεκάθαρα μας είπε: «Και διαπίστωσα από κοντά ότι μαζί με τα κτίρια και τα τεχνικά μέσα εκσυγχρονίζονται και οι αντιλήψεις για το ρόλο και τον τρόπο λειτουργίας της δημόσιας Υγείας. Η αναμόρφωση του ΕΣΥ δεν σταματά εδώ. Αποτελεί προσωπική μου δέσμευση να προσθέσουμε αμέσως εκατοντάδες κρεβάτια ΜΕΘ, ώστε να προσεγγίσουμε γρήγορα τον Ευρωπαϊκό μέσο όρο». Τα παραπάνω βέβαια προϋποθέτουν και την άλλη όψη του νομίσματος που σχετίζεται με τη δημοσιονομική πολιτική και τη φορολογία. Σύσσωμη η οικονομική και πολιτική ελίτ δαιμονοποιούσε την *υψηλή φορολογία* προβάλλοντας την ανάγκη μείωσή της, την ίδια στιγμή που οι αναπτυγμένες χώρες της ΕΕ που τόσο θαύμαζαν είχαν αντίστοιχους ή και υψηλότερους φορολογικούς συντελεστές.

Αλλά και στο πεδίο του παραγωγικού προτύπου φάνηκαν τα όρια και οι αδυναμίες της εκσυγχρονιστικής πρότασης. Μιας πρόταση που ενώ ασπάζονταν τον φονταμενταλισμό της αγοράς, στην πραγματικότητα ήταν σαν αγνοούσε την *ελληνική αγορά*, την ελληνική περίπτωση,

αφού αναζητούσε μια αγορά χωρίς μικρές επιχειρήσεις. Θεωρώντας τες αντιπαραγωγικές και απομεινάρι μιας *παρωχημένης κουλτούρας* απέφυγαν, με εξαίρεση τις προεκλογικές περιόδους, να τις εντάξουν ουσιαστικά στο σχεδιασμό της οικονομικής τους πολιτικής. Τουναντίον, οι τελευταίες βρέθηκαν «εκτός» των σύγχρονων χρηματοδοτικών εργαλείων, αντιμετωπίζοντας σοβαρή έλλειψη ρευστότητας με όλο και δυσκολότερη πρόσβαση στο τραπεζικό σύστημα. Γιατί μπορεί μεν όλα τα ΕΣΠΑ που πέρασαν από την χώρα να έκαναν αναφορά στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις, δεν ήταν όμως γνωστό, παρά μόνο στους ίδιους του επιχειρηματίες, ότι σε αυτήν την κατηγορία συμπεριλαμβάνονται επιχειρήσεις με απασχόληση έως 500 μισθωτούς. Με περιορισμένη έως αδύνατη επομένως πρόσβαση στο τραπεζικό σύστημα, αφού δεν είχαν να δώσουν εγγυήσεις παρά μόνο την πρώτη κατοικία τους. Μάλιστα οι περισσότεροι από αυτούς κινδυνεύουν τώρα να τη χάσουν (ίσως αυτό ικανοποιεί και την κριτική για μεγάλο ποσοστό μικρής ιδιοκτησίας). Το στοιχείο του ιδιωτικού χρέους είναι αυτό που επιτείνει την απώλεια ανταγωνιστικότητας των μικρότερων επιχειρήσεων σε σύγκριση με τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Έτσι, αυτό το δυναμικό στοιχείο της ελληνικής κοινωνικοοικονομικής δομής, που θα μπορούσε με τον αυθορμητισμό και την ευελιξία του να προσφέρει μια διέξοδο στην καινοτομία και τη δημιουργικότητα, ήταν το μαύρο πρόβατο, ταυτόσημο με φοροδιαφυγή κλπ.

Αλλά και ο μύθος της εξωστρέφειας με πρωταγωνιστή την ιερή αγελάδα του τουρισμού μοιάζει να καταρρίπτεται. Αμφισβητείται έτσι το αναπτυξιακό μοντέλο που διαχρονικά έχει επενδύσει στον τουρισμό και που μάλλον δεν φαίνεται να έχει τα χαρακτηριστικά της 'βαριάς βιομηχανίας' (sic!). Με σημαντική συμμετοχή στη σύνθεση του ΑΕΠ, ο τουρισμός είναι ένας τομέας που πολύ δύσκολα θα ανασυνταχτεί. Ιδιαίτερα για το μερίδιο του εξωτερικού τουρισμού, το σοκ θα είναι πολύ πιο μακροπρόθεσμο, εάν δεν αναπτυχθεί το εμβόλιο ή στην καλύτερη περίπτωση κάποια κατάλληλη θεραπευτική αγωγή για την αντιμετώπιση του ιού. Μόνο με αυτή την ασφάλεια θα μπορούν να προγραμματιστούν ταξίδια και να επανέλθουν οι προσδοκίες των καταναλωτών. Ειδικά στην Ελλάδα οι απώλειες, χωρίς τους θερινούς μήνες, και μόνο για το τρίμηνο Μάρτιος-Μάιος υπολογίζεται ότι θα είναι, με βάση τα στοιχεία του 2019, πάνω από 2,17 δις.

Συνοψίζοντας

Η παραπάνω εικόνα φαντάζει απαισιόδοξη. Η κρίση ενέτεινε εγγενή και χρόνια προβλήματα και παθογένειες του αναπτυξιακού προτύπου της χώρας και τώρα είναι πλέον φανερό ότι οι προοπτικές για την οικονομία και κυρίως στους τομείς της μικρής επιχειρηματικότητας είναι άκρως δυσοίωνες. Είναι πλέον σαφές ότι δεν θα πληγεί μόνο ο τουρισμός των μεγάλων ξενοδοχειακών επενδύσεων αλλά και το όλον «του αστερισμού της μικρής επιχειρηματικότητας» γύρω από τον τουριστικό τομέα. Ο κίνδυνος για εκτίναξη της ανεργίας, όχι μόνο των μισθωτών αλλά και των μικρών επιχειρηματιών, είναι μεγάλος. Οι φόβοι ότι πολλές μικρές επιχειρήσεις ενδεχομένως να μην *ξανά-ανοίξουν* είναι απολύτως βάσιμοι. Οι παρενέργειες θα είναι πολλαπλάσιες αφού θίγονται οι κύριες προϋποθέσεις της επιχειρηματικής τους λειτουργίας όπως η επαγγελματική στέγη και τα εισοδήματα που της αναλογούν (σε καθεστώς ενοικίου περίπου το 70%), η εκτίναξη του ιδιωτικού χρέους, ο κοινωνικός ιστός των πόλεων, το ασφαλιστικό σύστημα και τα δημόσια έσοδα.

Κατά συνέπεια τα μαθήματα από την Coronovirus Crisis ξαναβάζουν το ζήτημα της ανάπτυξης με άλλους όρους. Στο πλαίσιο αυτό, η παρέμβαση του κράτους θα πρέπει να είναι τέτοιας έκτασης, έντασης και λογικής ώστε να ενισχύσει τα δομικά συγκριτικά πλεονεκτήματα της ελληνικής οικονομίας. Φυσικά, η σχετική συζήτηση και οι συγκεκριμένες πολιτικές που θα προκύψουν θα πρέπει να κινηθούν μακριά από τις νεοφιλελεύθερες προκαταλήψεις και εμμονές. Η μικρή και μεσαία επιχειρηματικότητα, ιστορικός πυλώνας οικονομικής ανάπτυξης και κοινωνικής συνοχής, μετά από μια δεκαετία ύφεσης, θα πρέπει να στηριχθεί με ευρηματικό τρόπο, ώστε να συμβάλει όχι μόνο στις βραχυπρόθεσμες προκλήσεις αλλά και να βρει τον ρόλο και τον χώρο της στην αναγκαία και επείγουσα οικονομική και κοινωνική ανασυγκρότηση. Ανασυγκρότηση που θα ξεκαθαρίζει τους λογαριασμούς της με τις ευκολίες του παρελθόντος και θα αξιοποιεί τα συγκριτικά πλεονεκτήματα και τις δυνατότητες του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στο γενικότερο πλαίσιο, χωρίς φυσικά να αγνοεί το κλίμα που ήδη διαμορφώνεται διεθνώς, ακόμη και από κυβερνήσεις που ήταν πυλώνες του νεοφιλελευθερισμού, ο οποίος όμως πλέον κλονίζεται.

Εάν με άλλα λόγια η κρίση αυτή μας αναγκάζει –όπως και αλλού– να ξαναδούμε την μέχρι σήμερα πορεία της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, η επιβαλλομένη από την συγκυρία οικονομική ανασυγκρότηση μας φέρνει αντιμέτωπους με μια σειρά από μύθους οι οποίοι είτε άμεσα είτε έμμεσα αποτελούν απεικάσματα της ρηχότητας της νεοφιλελεύθερης θεώρησης, που στην Ελλάδα εκφράστηκε με το εκσυγχρονιστικό αφήγημα. Αποτελούν πεποιθήσεις των τοπικών οικονομικών και πολιτικών ελίτ, οι οποίες επιχείρησαν να νομιμοποιήσουν το αναπτυξιακό πρότυπο της χώρας. Σήμερα επιβάλλεται αναθεώρηση των υποθέσεων του ευρύτερου πλαισίου πάνω το οποίο στηριχτήκαμε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ενδεικτικά οι αμερικανικές επενδύσεις στην επιστήμη είναι επίσης ελάχιστες σε σύγκριση με το πιθανολογικό κόστος της τελευταίας επιδημίας στην οικονομία, για να μην αναφέρουμε την χαμένη χρηματιστηριακή αξία. Εντούτοις, όπως επισημαίνει η Linda Bilmes από το Χάρβαρντ, ο Trump πρότεινε περικοπές στη χρηματοδότηση κάθε χρόνο (10% το 2018, 19% το 2019) ενώ ζήτησε μείωση κατά 20% των δαπανών για προγράμματα για την καταπολέμηση των αναδυόμενων μολυσματικών και ζωονοσογόνων ασθενειών. Και το 2018, απομάκρυνε την υπηρεσία παγκόσμιας ασφάλειας για την υγεία και τη βιολογική απομάκρυνση.

2. Η ίδια η Amazon προειδοποιεί εταιρείες που χρησιμοποιούν Marketplace platform να μην αυξάνουν αλόγιστα τις τιμές σε προϊόντα όπως οι μάσκες, όσο η coronavirus crisis εξαπλώνεται στον πλανήτη.

ΠΕΤΡΟΣ ΛΙΝΑΡΔΟΣ ΡΥΛΜΟΝ

Αντιμετωπίζοντας τις παγκόσμιες κρίσεις

Η απόφαση του Ντόναλντ Τραμπ να επιτεθεί κατά του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, την ίδια στιγμή που ο ίδιος είναι υπεύθυνος για την καθυστέρηση της λήψης μέτρων για την αντιμετώπιση του κορωνοϊού, δείχνει οτι επιδιώκει να εντείνει τη νεοφιλελεύθερη στρατηγική του σε διεθνές επίπεδο, παρά την κρίση. Στην Ελλάδα, η κυβέρνηση Μητσοτάκη προσπαθεί να αξιοποιήσει το σύστημα υγείας, το οποίο επεδίωκε να ιδιωτικοποιήσει περαιτέρω, επεκτείνοντας τις επισφαλείς εργασιακές σχέσεις, ακόμα και για σκληρά εργαζόμενους ιατρούς και νοσηλευτές, συνεχίζοντας επίσης παρά την κρίση τη νεοφιλελεύθερη αντζέντα. Οι κυρίαρχες σήμερα νεοφιλελεύθερες κυβερνήσεις, έχουν αγνοήσει τις προειδοποιήσεις των διεθνών οργανισμών για θέματα περιβάλλοντος και υγείας ειδικότερα, και αυτή η στάση συνυπήρξε με στρατηγικές ενίσχυσης του χρηματοπιστωτικού συστήματος και καταπάτησης των κοινωνικών δικαιωμάτων, με αποτέλεσμα πλέον το συνδυασμό οικονομικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών κρίσεων. Όπως δείχνει με κραυγαλέο τρόπο η περίπτωση της Ελλάδας, η πραγματικότητα αυτή δεν πτοεί τη νεοφιλελεύθερη κυβέρνηση, που δεν επηρεάζεται σχετικά με τον βασικό πυρήνα της πολιτικής της, παρόλο που οι ενισχύσεις του κεφαλαίου και της κερδοφορίας του είναι προφανώς ανεπαρκείς απέναντι στις απειλές, αλλά και σε σχέση με συνθήκες σταθερότητας. Η Αριστερά πρέπει να γίνει το αντίπαλο δέος σε σχέση με αυτή την πραγματικότητα, κατανοώντας οτι το περιεχόμενο της σύγκρουσης του νεοφιλελευθερισμού με διεθνείς οργανισμούς και μέρος της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας, για ζητήματα περιβάλλοντος, είναι κατά βάθος πολιτικό και κοινωνικό.

Από όταν έγινε ευρύτερα γνωστή η περιοδική έκθεση της IPCC (της Διακυβερνητικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για την Κλιματική Αλλαγή) ήταν πλέον ορατή η ανάγκη να αλλάξει πλήρως ο τρόπος προσέγγισης της άσκησης πολιτικής από τις πολιτικές δυνάμεις που ασκούσαν κριτική στη διαχείριση του καπιταλισμού σε όλες τις εκδοχές του. Έπρεπε πλέον, όχι μόνο να ενσωματωθούν στους εναλλακτικούς προγραμματικούς λόγους τα ζητήματα του «περιβάλλοντος», αλλά να παίζει πλέον πρωτεύοντα ρόλο σε κρίσιμα στρατηγικά ζητήματα

Ο Πέτρος Λινάρδος Ρυλμόν είναι οικονομολόγος.

μια γνώση που υποδεικνύει σαφώς νέες κατευθύνσεις πολιτικών. Για την Αριστερά που περιλαμβάνει τις κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις, οι οποίες επιδιώκουν να αντιμετωπίσουν ζητήματα που προκύπτουν άμεσα από ορατές κοινωνικές συγκρούσεις στα επίπεδα των ανισοτήτων, της δημοκρατίας, και των σχέσεων παραγωγής, αυτό σήμαινε μια ριζική αλλαγή προσέγγισης. Έπρεπε πλέον άμεσα να γίνουν δεκτές προβλέψεις για γεγονότα που θα συμβούν μετά από κάποιες δεκαετίες, και να υιοθετηθούν πολιτικές που θα τα αντιμετωπίσουν στο μέλλον, ή θα αμβλύνουν τότε την εκδήλωση των επιπτώσεών τους. Η κρίση του κορωνοϊού μάς έδειξε οτι αυτή η σκοπιά αντιμετώπισης μεγάλων προβλεπόμενων κρίσεων, είναι πλέον μια επείγουσα αναγκαιότητα.

Το ότι υπάρχει μια πολυμελής διεθνής ομάδα επιστημόνων που μας λέει σήμερα τι πρέπει να κάνουμε για να αντιμετωπίσουμε τις επερχόμενες αλλαγές στο κλίμα αλλά και σε πολλά άλλα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της ζωής στον πλανήτη, δεν είναι το πιο φυσιολογικό πράγμα στον κόσμο. Όσο κι αν ψάξει εξάλλου κανείς, δεν θα βρει ένα κόμμα ή μια κυβέρνηση που να έχουν υιοθετήσει και αξιοποιήσει πραγματικά τις προβλέψεις και τις προτάσεις της IPCC. Το αποτέλεσμα όμως του βουβού κύματος για την κατάκτηση νέων γνώσεων είναι αυτό που χαρακτηρίζει την εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών, και επηρεάζει την έρευνα και την εκπαίδευση, αλλά και την ιδιαίτερη συγκυρία που διαμορφώθηκε μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, όταν θεωρήθηκε απαραίτητη η ύπαρξη ενός διεθνούς οργανισμού, ικανού να φροντίσει την ανθρωπότητα, πέρα από τα συμφέροντα και τις πολιτικές των εθνικών κρατών, του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών. Η μεταπολεμική περίοδος όμως, και η επονομαζόμενη «ένδοξη τριακονταετία», ενίσχυσαν επίσης τους θεσμούς παραγωγής γνώσης σε όλους τους τομείς, με τη δημιουργία και ανάπτυξη, σε εθνικό επίπεδο, ακαδημαϊκών και ερευνητικών θεσμών, με μεγάλο βαθμό ανεξαρτησίας σε σχέση με τους κυβερνητικούς μηχανισμούς, τουλάχιστον στην Ευρώπη.

Η έκθεση *The limits to Growth* (τα όρια της μεγέθυνσης) που είχε παρουσιάσει το 1972 το λεγόμενο Κλαμπ της Ρώμης –ένας ανεξάρτητος οργανισμός που συνδεόταν και συνδέεται με μεγάλα τμήματα της διεθνούς ερευνητικής κοινότητας– απεκάλυψε οτι η συνεχιζόμενη μεγέθυνση των καπιταλιστικών οικονομιών θα συναντούσε αργά ή γρήγορα σοβαρά όρια, καθώς θα έφτανε με διάφορους τρόπους στην εξάντληση των φυσικών πόρων, με τη μορφή όχι μόνο κάποιων εξορύξεων, αλλά και των δασών ή του αέρα που αναπνέουμε. Καθώς εκείνη την εποχή έφτανε στα όριά του το φορντιστικό μοντέλο που εξασφάλισε την ταχεία ανάπτυξη και μεγέθυνση των ευρωπαϊκών οικονομιών, η πρόθεση των κυρίαρχων τάξεων στις καπιταλιστικές κοινωνίες δεν ήταν να πάρουν στα σοβαρά αυτές τις προβλέψεις, και ήταν μάλλον, με εργαλεία διαχείρισης των σχέσεων μεταξύ κοινωνικών τάξεων, να αναζητήσουν τρόπους αποκατάστασης της κερδοφορίας, αλλά και σταθεροποίησης του ταξικού χαρακτήρα αυτών των κοινωνιών. Μια πρώτη επιλογή ήταν η αποδυνάμωση του κόσμου της εργασίας, οργανωτικά και πολιτικά, με στόχο όχι μόνο τη συγκράτηση των μισθολογικών αμοιβών, αλλά και τη μείωση της αντίστασης σε επιλογές αμφισβήτησης του κοινωνικού κράτους. Μια σημαντική επίσης επιλογή ήταν η ενίσχυση της συμμαχίας του κεφαλαίου με κατηγορίες πνευματικά εργαζόμενων στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, παράλληλα με την επέκταση αυτού του τομέα σε βάρος του δημοσίου και του κοινωνικού τομέα ειδικότερα. Η παραγωγή γνώσης

δεν έπρεπε πλέον να είναι στην υπηρεσία του κοινωνικού συνόλου και του δημοσίου συμφέροντος, αλλά στην υπηρεσία τόσο της κερδοφορίας του κεφαλαίου όσο και της αύξησης των αμοιβών των «knowledge workers» ή τουλάχιστον ενός σημαντικού ποσοστού αυτής της κατηγορίας. Η υιοθέτηση αυτής της νεοφιλελεύθερης προσέγγισης, δεν έγινε όμως δεκτή από όλους στη διεθνή επιστημονική κοινότητα.

Πρέπει να παραδεχτούμε οτι η Αριστερά, ως σύνολο σχεδόν, δεν έχει ως σήμερα κατορθώσει να αντλήσει τα απαιτούμενα διδάγματα από τη σχέση κρατικών πολιτικών και προβλέψεων σε ότι αφορά τις πλανητικές εξελίξεις, ακόμα κι αν οι προβλέψεις αυτές προέρχονται από έγκυρες πηγές και έχουν εξάλλου αρχίσει να επαληθεύονται με τον πλέον δραματικό τρόπο. Και είναι προφανές, οτι τέτοια διδάγματα δεν είναι μόνο συνάρτηση των εκτιμήσεων της IPCC, αλλά και εκτιμήσεων που συνδέουν τη δυναμική της κλιματικής αλλαγής με επιλογές που αφορούν διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των καπιταλιστικών κοινωνιών, όπως ο απόλυτος έλεγχος από ιδιωτικά συμφέροντα του χρηματοπιστωτικού συστήματος, η επιδίωξη του ελέγχου από τα ίδια συμφέροντα της παραγωγής και διάδοσης της γνώσης, και η διεύρυνση για χάρη τους των κοινωνικών ανισοτήτων, ακόμα κι αν το κοινωνικό και απλά ανθρώπινο κόστος ακολουθεί μια ανοδική εξέλιξη. Δεν μπορεί να ισχυριστεί κανείς, ότι δεν υπάρχουν σήμερα οι κατάλληλες γνώσεις που μπορούν να αξιολογηθούν και να αξιοποιηθούν, ώστε να θεμελιώσουν στρατηγικές και πολιτικές επιλογές προς όφελος της πλειοψηφίας των πληθυσμών. Αυτές οι γνώσεις όμως είναι διάσπαρτες σε θεσμούς και πολλές φορές σε άτομα που έχουν εργαστεί προς αυτή την κατεύθυνση στο πλαίσιο των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων.

Όσο κι αν φαίνεται ότι η Αριστερά έχει ως πλεονέκτημα το γεγονός ότι αντλεί τις προγραμματικές θέσεις της από τη στράτευση προς όφελος των αδύναμων και με στόχο μια κοινωνία της ισότητας και της δικαιοσύνης, η επεξεργασία του σχεδίου για την επικράτησή της στην κοινωνία, είναι μια επίπονη γνωσιακή διαδικασία που πρέπει να πραγματοποιηθεί σε συνθήκες αντίξοες ιδεολογικά, κοινωνικά και πολιτικά. Έχει να αντιμετωπίσει αντιστάσεις που οφείλονται σε παραμορφωτικές διαδικασίες στην ίδια την Αριστερά ή την επικράτηση επιτυχημένων καπιταλιστικών μοντέλων ή ακόμα και την επιθετικότητα των κυρίαρχων ταξικών δυνάμεων απέναντι στις κοινωνικές τάξεις που μπορούν να υιοθετήσουν ένα ανατρεπτικό σχέδιο. Η επικράτηση του σταλινισμού στο μεσοπόλεμο, επέβαλε ηγεσίες της Αριστεράς εξαρτημένες πολιτικά και αδύναμες ως προς τη δυνατότητα χειρισμού απρόσμενων και ιδιαίτερων καταστάσεων. Η άνθηση του καπιταλισμού μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, στις περισσότερες χώρες της δυτικής Ευρώπης, φάνηκε να υποδεικνύει μια νέα οδό για την Αριστερά, την ένταξη στους θεσμούς των καπιταλιστικών κοινωνιών, με την προοπτική της μεταρρύθμισής τους προς όφελος των λαϊκών τάξεων. Η ανάπτυξη ριζοσπαστικών λαϊκών και εργατικών κινητοποιήσεων στη δεκαετία του '70, και η αμφισβήτηση της πειθαρχίας του φορντιστικού εργοστασίου, μαζί με τη συνέχιση της δυναμικής ενίσχυσης των εργατικών μισθολογικών κατακτήσεων, οδήγησαν στην αντεπίθεση του κεφαλαίου και την πραγματοποίηση της νεοφιλελεύθερης στροφής, που βρήκε την Αριστερά εντελώς απροετοίμαστη.

Χρειάζεται σήμερα ένα νέο πειστικό σχέδιο, που θα προκύψει από την αξιοποίηση πολλών διαθέσιμων γνώσεων, αλλά και εμπειριών, ώστε να προστατευτεί το σύνολο του πληθυσμού από πιθανές ή αναμενόμενες κρίσεις, και από τις επιπτώσεις αναγκαίων αναδιαρθρώ-

σεων και αλλαγών προσανατολισμού. Οι απειλές για την υγεία είναι αναμενόμενες και επομένως είναι αναγκαίο να δημιουργηθούν επαρκή συστήματα υγείας, με προσωπικό που ζει και εργάζεται σε αξιοπρεπείς συνθήκες, και να υποστηριχτεί η σχετική επιστημονική έρευνα και παραγωγή υλικών και φαρμάκων. Οι κίνδυνοι από τις αλλαγές στο κλίμα, σχετικά με την παραγωγή, την κατοικία και τις μεταφορές πρέπει να καταγραφούν, να προγραμματιστούν τα κατάλληλα έργα και να αναπτυχθούν περαιτέρω οι αναγκαίες υπηρεσίες. Οι υστερήσεις σε κατάλληλες υποδομές, σε συνθήκες κλιματικής αλλαγής, απαιτούν ένα ανανεωμένο σχεδιασμό της χρήσης και ανακύκλωσης των υδάτων. Η αποανθρακοποίηση της παραγωγής ενέργειας απαιτεί συγκεκριμένα σχέδια ανασυγκροτήσεων της παραγωγής και της απασχόλησης, στις περιοχές του λιγνίτη, και εγκατάστασης ανανεώσιμων πηγών μέσω διαδικασιών διαβούλευσης και έγκρισης από τους τοπικούς πληθυσμούς.

Οι κοινωνίες που θα εξελιχθούν υπο τις απειλές κρίσεων, εκτός του ότι πρέπει να επιδιώξουν την άμβλυνση αυτών των κινδύνων, πρέπει να επιτύχουν μεγαλύτερη παραγωγική ικανότητα, όχι μόνο για την απασχόληση του διαθέσιμου ανθρώπινου δυναμικού, αλλά για την παραγωγή κοινωνικού πλούτου ικανού να εξασφαλίσει την προσφορά των αναγκαίων υπηρεσιών – στην υγεία πρωτίστως – και την χρηματοδότηση νέων έργων και επενδύσεων. Ο σχεδιασμός της παραγωγικής ανασυγκρότησης και ενίσχυσης, ο οποίος θα πάρει κατά τόπους μεγάλες διαστάσεις, ιδιαίτερα σε τουριστικές περιοχές μετά τη σημερινή κρίση, χρειάζεται να προετοιμαστεί και να υλοποιηθεί σε στενή συνεργασία με τις τοπικές κοινωνίες, ακολουθώντας όταν είναι δυνατόν έναν εσωστρεφή προσανατολισμό, χωρίς να εξαρτάται δηλαδή αποκλειστικά από εξωστρέφεια, χωρίς να ακολουθεί το αποτυχημένο δόγμα της παγκοσμιοποίησης. Στις συνθήκες του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού, η κάθε κρίση προσθέτει χρέος. Είναι προφανές ότι αυτό θα συμβεί στην Ευρώπη, αν δεν ακολουθήσουν τα διάφορα κράτη λογικές άλλες, δημιουργίας απευθείας δημοσίου χρήματος από τις κεντρικές τράπεζες ή χρησιμοποίησης συμπληρωματικών νομισμάτων.

Για το σύστημα υγείας, το οποίο απέκτησε λόγω της κρίσης του κορωνοϊού μεγάλη ορατότητα, θα μπορούσε να πει κανείς ότι η κατάλληλη προετοιμασία έχει γίνει. Είναι αρκετά καθαρό πως πρέπει να λειτουργεί και με ποιες συνθήκες για τους εργαζόμενους. Μια παρόμοια ορατότητα πρέπει να αποκτήσουν όλες οι πολιτικές που θα προτείνει η Αριστερά, υπό την προϋπόθεση οτι είναι θεμελιωμένες, και έχουν διαμορφωθεί με επαρκή θεωρητική γνώση και γνώση του πεδίου, αλλά και μεγάλη συμμετοχή των εργαζομένων και των λαϊκών τάξεων. Σήμερα, και μάλιστα εν μέσω κρίσης, εγκαθιδρύεται ένα καθεστώς για το οποίο δεν υπάρχει άλλη στρατηγική από την εξυπηρέτηση των ημετέρων και την απορρύθμιση και επομένως αποδυνάμωση της εργασίας. Είναι ένα καθεστώς που δεν μπορεί να αποτρέψει τη μετατροπή της κρίσης του κορωνοϊού σε οικονομική και κοινωνική κρίση. Η επεξεργασία και παρουσίαση ενός εναλλακτικού σχεδίου, με λεπτομέρειες τομεακού και τοπικού χαρακτήρα πρέπει να ξεκινήσει από τώρα, αξιοποιώντας τις διαθέσιμες γνώσεις και το διαθέσιμο ανθρώπινο δυναμικό. Αυτός είναι ο δρόμος για τη στενότερη σύνδεση με τις λαϊκές τάξεις και την ικανοποίηση των αναγκών τους, σε περίοδο απειλών για όλες τις πλευρές της ζωής τους.

17-4-2020

Πέτρος Λινάρδος Ρυλμόν

ΧΡΗΣΤΟΣ ΣΙΜΟΣ

Η μεγάλη (ιδεολογική) ανατριχίλα[1]

Απευθυνόμενος προς τον πρόεδρο του ΣΥΡΙΖΑ, και επικεφαλής της αξιωματικής αντιπολίτευσης, Αλέξη Τσίπρα, ο πρωθυπουργός και πρόεδρος της ΝΔ, Κυριάκος Μητσοτάκης, κατά την ομιλία του στη συζήτηση για τον προϋπολογισμό του 2020, είπε πως το σχέδιο του για την υγεία περιλαμβάνει τις Συμπράξεις του Δημόσιου με τον Ιδιωτικό Τομέα (γνωστές ως ΣΔΙΤ): «Και μέσα στον χρόνο – τώρα είναι που θα ανατριχιάσετε – θα ξεκινήσει η πιλοτική συνεργασία τριών δημόσιων νοσοκομείων με τον ιδιωτικό τομέα σύμφωνα με το σουηδικό μοντέλο».[2]

Η αναφορά του Κυρ. Μητσοτάκη στην «ανατριχίλα» προφανώς και δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία. Είναι γνωστό πως στο πλαίσιο της αγοραίας λογικής τα πάντα θεωρούνται ως «απλή λογική», «πραγματικότητα», «εμπειρία». Τα ιδεολογικά ζητήματα τίθενται από τους «άλλους», οι οποίοι «άλλοι» χαρακτηρίζονται ως «ιδεοληπτικοί». Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, ο Κυρ. Μητσοτάκης ήταν βέβαιος πως η εξαγγελία του για ΣΔΙΤ στο πεδίο της υγείας θα προκαλούσε «ανατριχίλα» στους «ιδεοληπτικούς» της Αριστεράς, που δεν μπορούν να διανοηθούν ότι μπορεί να συμβεί κάτι τέτοιο, ακριβώς λόγω της... ιδεοληψίας τους. Για τον Κυρ. Μητσοτάκη, λοιπόν, η επιλογή του να εξαγγείλει ΣΔΙΤ για τη δημόσια υγεία ή, ακριβέστερα, να εξαγγείλει τη σύμπραξη συγκεκριμένων δημόσιων νοσοκομείων με ιδιωτικά είναι κάτι που επιβάλλεται από την πραγματικότητα. Δεν εντάσσεται σε κάποιο πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο. Τα εγχειρίδια, άλλωστε, του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ), του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ), της Παγκόσμιας Τράπεζας ή του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου, τα οποία εδώ και δεκαετίες θέτουν μετ' επιτάσεως το ζήτημα των ιδιωτικοποιήσεων και των ΣΔΙΤ[3] αποτελούν υποδείξεις για την προσαρμογή στην πραγματικότητα, πάντα με βάση το πλαίσιο αυτό.

Ο Χρήστος Σίμος είναι δημοσιογράφος, απόφοιτος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου και του ΠΜΣ «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία» του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Ωστόσο, λίγους μόλις μήνες μετά, ο πρωθυπουργός αναγκάστηκε να αλλάξει άρδην τη θέση του για την υγεία, αντιμέτωπος με την επιδημία του κορωνοϊού. Έτσι λοιπόν, ο Κυρ. Μητσοτάκης ανακοίνωσε στο διάγγελμά του (11/3/2020) πως «ήδη κάνουμε ό,τι χρειάζεται για να θωρακιστεί η δημόσια υγεία: Προσθέτουμε κρεβάτια στις Μονάδες Εντατικής Θεραπείας των δημόσιων νοσοκομείων και αξιοποιούμε εγκαταστάσεις ιδιωτικών κλινικών σε όλη τη χώρα». Μια εβδομάδα αργότερα, μάλιστα, προχώρησε σε μια ακόμη πιο σαφή δήλωση για το δημόσιο σύστημα υγείας και τη σημασία του για την αντιμετώπιση της πανδημίας (19/3/2020): «Θα στηριχθούμε στις δυνάμεις του Εθνικού Συστήματος Υγείας [...]». Και συμπλήρωσε: «Ο ιδιωτικός τομέας λειτουργεί υπό την απόλυτη καθοδήγηση του Υπουργείου Υγείας».

Αναφερόμενος στο πώς μπορεί να συμβάλλει ο ιδιωτικός τομέας στην πανδημία, ο Κυρ. Μητσοτάκης (11/3/2020) σημείωσε: «Καμιά δομή δεν περισσεύει. Και δημόσιος και ιδιωτικός τομέας καλούνται να συνεργαστούν για το κοινό καλό». Το πώς αξιοποιούνται οι εγκαταστάσεις των ιδιωτικών κλινών, θα το δούμε λίγο παρακάτω. Ωστόσο, αξίζει να επισημανθεί πως η περίφημη λέξη «σύμπραξη» αποφεύγεται επιμελώς για να αντικατασταθεί με αυτή της «συνεργασίας». Στο ίδιο διάγγελμα, ο πρωθυπουργός ανακοίνωσε μάλιστα και την ενίσχυση του ΕΣΥ με γιατρούς και νοσηλευτικό προσωπικό: «Με διαδικασίες-εξπρές προσλαμβάνονται 2.000 νοσηλευτές και γιατροί με διετείς συμβάσεις. Οι πρώτοι θα είναι στις θέσεις τους στις αρχές της επόμενης εβδομάδας. Και μετά την κρίση, θα παραμείνουν στο δημόσιο σύστημα υγείας».

Στο δεύτερο διάγγελμα (17/3/2020), ο Κυρ. Μητσοτάκης κήρυξε τη χώρα σε καθεστώς εκτάκτου ανάγκης δηλώνοντας πως «είμαστε σε πόλεμο». Η κίνηση αυτή έχει ύψιστη πολιτική σημασία. Η σημασία της και οι συνέπειες της ως προς το ίδιο το πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο του Κυρ. Μητσοτάκη, το οποίο είχε θέσει προεκλογικά για το πεδίο της υγείας, θα εξεταστούν παρακάτω. Σε ό,τι αφορά τους «πολεμιστές», ο πρωθυπουργός τόνισε πως αυτοί δεν είναι άλλοι από το προσωπικό στον χώρο της υγείας: «Οι μαχητές των νοσοκομείων μας αξίζουν κάθε βοήθεια. Είναι οι ήρωες με τις λευκές και πράσινες μπλούζες».

Στο ίδιο διάγγελμα, ο Κυρ. Μητσοτάκης διέκρινε δύο στρατηγικές αντιμετώπισης της πανδημίας, ξεκαθαρίζοντας πως ο ίδιος τάσσεται αναφανδόν με τη δεύτερη:

> Στον κόσμο, σήμερα, διαμορφώνονται δύο πολιτικές αλλά και ηθικές αντιλήψεις για την αντιμετώπιση της πανδημίας: Η πρώτη βλέπει την υγειονομική απειλή υπό το πρίσμα της οικονομίας, η οποία θα πρέπει να στηριχθεί όσα θύματα και αν υπάρξουν στο μεσοδιάστημα. Είναι η επιλογή των κρατών που αρνούνται τα δυναμικά μέτρα, παρόλο που κάποια δείχνουν τώρα να το ξανασκέφτονται. Δεν παύουν, όμως, να αντιμετωπίζουν τους ανθρώπους ως αριθμούς, που θα επιβιώσουν με τον χρόνο και την λεγόμενη «ανοσία της αγέλης». Η δεύτερη αντίληψη θέτει ως προτεραιότητα την υγεία των κοινωνιών, ανεξάρτητα από το κόστος που θα απαιτηθεί. Αναγνωρίζει ότι η επόμενη ημέρα θα είναι δύσκολη, ίσως και εφιαλτική.

Η τοποθέτηση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία. Κι αυτό διότι στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης ατζέντας, η αποψίλωση του κράτους πρόνοιας και η μεταφορά της ευθύνης για την φροντίδα που αφορά την υγεία στα μεμονωμένα άτομα, αποτελεί κομβικής σημασίας ζήτημα[4].

Αποσαφηνίζοντας, ως ένα βαθμό, τον ρόλο που καλούνται να παίξουν τα ιδιωτικά νοσοκομεία στην αντιμετώπιση του κορωνοϊού, ο Κυρ. Μητσοτάκης είπε κατά την ομιλία του στη Βουλή (2/4/2020) πως αυτά είναι χρήσιμα για την «αποφόρτιση» των δημόσιων. Μία μέρα αργότερα, με ανακοίνωσή της, η Πανελλήνια Ένωση Ιδιωτικών Κλινικών ξεκαθάρισε την κατάσταση, αφού διευκρίνισε πως οι κλίνες που διαθέτει δεν αφορούν ασθενείς με κορωνοϊό: «[...] θέτει στην διάθεση της Κυβερνήσεως το σύνολο των 8.000 νοσηλευτικών κλινών, για την νοσηλεία ασθενών μη πασχόντων από COVID-19, για την αποσυμφόρηση των νοσοκομείων του ΕΣΥ [...]».

Στην ίδια ομιλία, ο Κυρ. Μητσοτάκης παραδέχτηκε ότι ο φάρος του νεοφιλελευθερισμού, δηλαδή η ιδιωτική πρωτοβουλία, δεν μπορεί να καλύψει τις αυξημένες ανάγκες για τα απαιτούμενα υλικά υγιεινής και ασφάλειας που είναι απαραίτητα εν μέσω πανδημίας:[5]

> Το ξέρετε πολύ καλά ότι διεξάγεται ένας παγκόσμιος διπλωματικός και εμπορικός πόλεμος για να μπορέσουμε να προμηθευτούμε μάσκες -απλές χειρουργικές μάσκες, αλλά και τις πιο προχωρημένες FPP2 και FPP3 τις οποίες χρησιμοποιούμε αποκλειστικά στα νοσοκομεία μας και ειδικά στις Εντατικές- στολές, εξοπλισμό ατομικής προστασίας. Όλες οι χώρες αυτή τη στιγμή διεκδικούν αυτά τα υλικά και γι' αυτό η προμήθειά τους δεν είναι εύκολη υπόθεση.

Και σαν να μην έφτανε αυτό, την ίδια μέρα ανακοινώθηκε αυτό που οι νεοφιλελεύθεροι απεχθάνονται περισσότερο από καθετί άλλο: την επιστράτευση (κυριολεκτικά) του Δημόσιου τομέα για την παραγωγή υλικών. Συγκεκριμένα, κατόπιν εντολής του αρμόδιου υπουργού Εθνικής Άμυνας, Ν. Παναγιωτόπουλου, τα στρατιωτικά εργοστάσια ξεκίνησαν την παραγωγή αντισηπτικού διαλύματος και μασκών, που αφορούν την κάλυψη των αναγκών συνολικά, όχι μόνο του στρατού.

Ο εθελοντισμός ως διακύβευμα

Ο Κυρ. Μητσοτάκης, το κόμμα του και η κυβέρνησή του, δεν μετατράπηκαν ξαφνικά, εν μέσω πανδημίας, σε θιασώτες του κράτους πρόνοιας, ούτε εγκατέλειψαν το οπλοστάσιο των βασικών εννοιών του νεοφιλελεύθερου πλαισίου. Τα παραδείγματα ως προς αυτό είναι πολλά. Ένα από αυτά είναι και η επιμονή του στην έννοια του εθελοντισμού. Ο Κυρ. Μητσοτάκης αναγκάστηκε να αναγνωρίσει τη σημασία του Δημόσιου Συστήματος Υγείας, όμως αυτό δεν τον εμποδίζει από το να προωθεί την ατζέντα του με το βλέμμα στην επόμενη μέρα.

Εν μέσω κρίσης, λοιπόν, μια από αυτές τις ιδέες που ο ίδιος θεωρεί ότι μπορεί να βρει πρόσφορο έδαφος είναι αυτή της εθελοντικής προσφοράς. Στο πλαίσιο αυτό, το υπουργείο Υγείας εξέδωσε (23/3/2020) ανακοίνωση με την οποία καλεί τους επιστήμονες της υγείας να προσφέρουν εθελοντικά τις υπηρεσίες τους για την αντιμετώπιση της πανδημίας (https://ethelontes.gov.gr/). Και την αμέσως επόμενη μέρα, η Νέα Δημοκρατία κάλεσε τα μέλη της να ενταχθούν εθελοντικά στο πρόγραμμα «Βοήθεια στο Σπίτι» του υπουργείου Εσωτερικών, προκειμένου να καλύψουν τις έκτακτες ανάγκες που έχουν προκύψει λόγω της καραντίνας.

Επιπλέον, ο πρωθυπουργός, κατά την ομιλία του στη Βουλή, ανέφερε πως ο εθελοντισμός αποτελεί ένα από τα διακυβεύματα της επόμενης μέρας: «Όλοι μας θα αφήσουμε πίσω τη σημερινή δοκιμασία έχοντας γίνει ωριμότεροι. Έχοντας εκπαιδευτεί περισσότερο στον εθελοντισμό, έχοντας εξοικειωθεί περισσότερο με τις μεγάλες δωρεές αλλά και τις μικρές δωρεές». Και την επόμενη μέρα της συνεδρίασης (3/4), πραγματοποίησε τηλεδιάσκεψη με εθελοντές για την παραγωγή μέσων ατομικής προστασίας.

Αναφερόμενη στην έννοια του εθελοντισμού, η Κατερίνα Ροζάκου[6] επισημαίνει: «Αντίθετα από κυρίαρχες προσεγγίσεις που βλέπουν τον νεοφιλελευθερισμό ως αντίθετο και ασύμβατο με την αρχή της ηθικής, εθνογραφικές μελέτες έρχονται να φωτίσουν τις ηθικές – και ηθοποιητικές– πλευρές της νεοφιλελεύθερης μεταρρύθμισης». Και προσθέτει: «Έτσι, πεδία της κοινωνικής ζωής που βρίσκονται έξω από τη λογική της αγοράς και του ατομικού συμφέροντος, αλλά εδράζουν στις αρχές της ανιδιοτέλειας και της προσφοράς, δεν είναι απλώς συμβατά, αλλά συστατικά και θεμελιώδη στη συγκρότηση αυτού του νεοφιλελεύθερου υποκειμένου. Αυτή η νέα «υποκειμενικότητα του εθελοντή» εγκαθιδρύει μια νέου τύπου σχέση ανάμεσα στο κράτος και στον πολίτη».

Στο πλαίσιο αυτό, σημειώνει πως κατά τη δεκαετία τη '90 το ελληνικό κράτος προχωρά στη συστηματική προώθηση της έννοιας του εθελοντισμού, θεσπίζοντας τις αναγκαίες γι' αυτό ρυθμίσεις για τη χαρτογράφηση των οργανώσεων αυτών, που είναι απαραίτητο συστατικό για την οικονομική τους ενίσχυση: «Η εγγραφή, επομένως, στα μητρώα και η "πιστοποίηση" των σωματείων είναι κομβικό μέρος μιας γραφειοκρατικής διαδικασίας θεσμοποίησης και διαχείρισης μορφών δημόσιας κοινωνικότητας, που συντελείται την εποχή της διάχυσης κρατικών δραστηριοτήτων σε μη κρατικούς φορείς». Από αυτή την επισήμανση, καθίσταται σαφής η αξία του εθελοντισμού στο πλαίσιο του νεοφιλελεύθερου προγράμματος, το οποίο προβλέπει το πέρασμα αγαθών και υπηρεσιών από το δημόσιο στην ιδιωτική σφαίρα. Τη μετατροπή, δηλαδή, των δημόσιων αγαθών από κρατική υποχρέωση σε ένα ακόμα πεδίο που έχει να κάνει με την ιδιωτική πρωτοβουλία.

Η έκτακτη ανάγκη της πανδημίας και οι συνέπειες

Η κρίση της πανδημίας δεν μοιάζει με την κρίση που ξέσπασε το 2008. Κι αυτό γιατί, καταρχάς, η κρίση του 2008 ήταν μια κρίση που είχε ως αφετηρία το πεδίο της οικονομίας, μια κρίση που περιγράφεται στα εγχειρίδια των οικονομολόγων, είτε αυτοί ανήκουν στο στρατόπεδο της νεοφιλελεύθερης σκέψης, είτε ανήκουν στους λεγόμενους ετερόδοξους. Ακόμα και για τους πρώτους, η χρήση του κράτους ως «δανειστή ύστατης καταφυγής», προκειμένου να ξεπεραστεί η κρίση, δεν συνιστά ταμπού. Αντίθετα, είναι κάτι που προβλέπεται.[7] Επιπλέον, η οικονομική κρίση, ως φαινόμενο που έχει να κάνει αμιγώς με τον ανθρώπινο, αποτέλεσε πεδίο στο οποίο αναζητήθηκαν πολιτικές ευθύνες και κατασκευάστηκαν «αποδιοπομπαίοι τράγοι». Συνθήματα όπως «μαζί τα φάγαμε», «για την κρίση φταίει ο περιπτεράς που δεν έκοβε αποδείξεις» ή ότι για όλα «φταίει το σπάταλο Δημόσιο» δεν ήταν δύ-

σκολο να βρουν, ως ένα βαθμό, πρόσφορο έδαφος, σε συνθήκες ήττας και υποχώρησης της Αριστεράς.

Ειδικότερα, στον κλάδο της υγείας, Εκπονήθηκε μια τεράστια εκστρατεία προκειμένου να συκοφαντηθεί η έννοια του κράτους πρόνοιας. Ποιος έχει ξεχάσει το κλείσιμο νοσοκομείων και κέντρων υγείας, ποιος έχει ξεχάσει το περίφημο εισιτήριο των 5 ευρώ που θεσπίστηκε για τα δημόσια νοσοκομεία, ποιος μπορεί να ξεχάσει τον τότε υπουργό Υγείας Αδ. Γεωργιάδη να ανακοινώνει με υπερηφάνεια απολύσεις γιατρών, το 2013;

Η κρίση της πανδημίας, όμως, ανάγκασε τον Κυρ. Μητσοτάκη, αλλά και άλλους, να παραδεχτεί την πρωτοκαθεδρία του δημόσιου συστήματος υγείας, να την ανακηρύξει ως τον βασικό πυλώνα για την αντιμετώπιση του κορωνοϊού και να θέσει την ιδιωτική υγεία υπό τον πλήρη έλεγχο του δημοσίου. Την ίδια στιγμή, οι ιδιωτικές κλινικές ανέλαβαν ρόλο επικουρικό, αποφεύγοντας την ανάληψη της ευθύνης για τα περιστατικά ασθενών με Covid-19. Την ίδια στιγμή, όσο κι αν αυτός προσπαθεί να κρατά στο προσκήνιο την ατζέντα του, είτε με τον εθελοντισμό, είτε παραλαμβάνοντας, μπροστά στις τηλεοπτικές κάμερες, υγειονομικό υλικό που δώρισε το Ίδρυμα Ωνάση, γνωρίζει πως όλα αυτά δεν μπορούν να σταθούν σε πρώτο πλάνο. Κι αυτό γιατί ο ίδιος έχει καταστήσει ως «πρωταγωνιστές» τους γιατρούς των νοσοκομείων, αποφεύγοντας, βεβαίως, να τους αποκαλεί ως γιατρούς του Δημοσίου, και προτιμώντας το πιο προσωποκεντρικό «ήρωες».

Σε κάθε περίπτωση, η έννοια του δημοσίου επιστρέφει δυναμικά στο προσκήνιο με όρους γκραμσιανής ηγεμονίας. Αναφερόμενος στον Ιταλό στοχαστή, ο Πέρρυ Άντερσον επισημαίνει την ανάγκη για τη μάχη στο πεδίο των ιδεών, υπογραμμίζοντας ότι «οι κομμουνιστές πρέπει να επικεντρωθούν στο καθήκον να υπονομεύσουν πρώτα την ιδεολογική μέγγενη του κεφαλαίου στις μάζες» και «να αγωνιστούν για την ηγεμονία της εργατικής τάξης». Και την ίδια στιγμή, υπενθυμίζει πως για την επικράτηση κάποιων θέσεων είναι απαραίτητος ο αγώνας σε καθημερινό επίπεδο. Υπό συνθήκες, μάλιστα, ο αγώνας αυτός μπορεί και να κερδηθεί χωρίς την πολιτική επικράτηση των δυνάμεων που αγωνίζονται για τις θέσεις αυτές. Κι η νίκη αυτή, ενδεχομένως, θα αποτελέσει αιτία για την πολιτική νίκη. Έτσι λοιπόν, ο Γκράμσι επέμενε στο εξής: «Μια τάξη μπορεί (και πρέπει) να ηγείται ακόμα και πριν ανέλθει στην εξουσία· όταν βρίσκεται στην εξουσία, γίνεται άρχουσα, αλλά και συνεχίζει να ηγείται».[8]

Το ερώτημα , λοιπόν, που τίθεται, ηγεμονικά μιλώντας, είναι το εξής: Αν η ιδιωτική υγεία και, κατ' επέκταση, η ιδιωτική ασφάλιση δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν σε συνθήκες κρίσης, στο πλαίσιο της οποίας δοκιμάζονται τα όρια και οι αντοχές όλων των συστημάτων, για ποιο λόγο οι κοινωνίες μπορούν να τις εμπιστευτούν και σε συνθήκες κανονικότητας;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παράφραση του τίτλου της ταινίας *Η μεγάλη ανατριχίλα*, που κυκλοφόρησε το 1983 σε σκηνοθεσία του Λόρενς Κάνσταν.

2. Για τη νεοφιλελεύθερη ρητορική περί αναποτελεσματικότητας των δημόσιων επιχειρήσεων και για τη σημασία των ΣΔΙΤ στη νεοφιλελεύθερη ατζέντα και, πιο συγκεκριμένα, για το πώς εφαρμόζονται στο πεδίο της υγείας, βλ. Κόλιν Κράουτς, *Ο Περίεργος Μη Θάνατος του Νεοφιλελευθερισμού*, Εκκρεμές, Αθήνα, 2014, σελ 45 και 126-133. Στο πλαίσιο αυτό, ο Κυρ. Μητσοτάκης είχε εξαγγείλει προεκλογικά (14/5/2019) τη σύμπραξη του δημόσιου με τον ιδιωτικό τομέα στο επίπεδο της υγείας αποφεύγοντας να μιλήσει για την εισαγωγή της έννοιας του κέρδους, αλλά λέγοντας πως το δημόσιο δεν είναι αποτελεσματικό: «Δεν θα είχα καμία αντίρρηση να δοκιμάσουμε σε ένα μεγάλο νοσοκομείο της Αθήνας να διοικηθεί το νοσοκομείο αυτό σε σύμπραξη με τον ιδιωτικό τομέα. Μια μακροχρόνια σύμβαση με ξεκάθαρα μετρήσιμα αποτελέσματα». Περιγράφοντας περαιτέρω το σχέδιο του, σημείωσε: «Τα νοσοκομεία μας καταναλώνουν πολλούς πόρους, δείχνουν όμως συχνά τριτοκοσμικά, με απαρχαιωμένο εξοπλισμό και με πάνω από 1.500 συμπολίτες μας που χάνουν κάθε χρόνο τη ζωή τους από νοσοκομειακές λοιμώξεις. Με ράντζα στους διαδρόμους –είχα την ευκαιρία να τα δω στην τελευταία μου επίσκεψη στο Αττικό Νοσοκομείο–, καθυστερήσεις στα χειρουργεία, λίγες μονάδες εντατικής».

3. Ντέιβιντ Χάρβεϊ, *Νεοφιλελευθερισμός. Ιστορία και παρόν*, Καστανιώτης, Αθήνα, σελ 56

4. Γουέντυ Μπράουν, *Η Καταστροφή του Δήμου. Η λαθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού*, Πατάκης, Αθήνα, σελ. 195, 202. Βλ. επίσης, Tithi Bhattacharya, Svenja Bromberg, Angela Dimitrakaki, Sara Farris, Susan Ferguson, «On Social Reproduction and the Covid-19 Pandemic. Seven Theses», *spectre*, https://spectre journal.com/seven-theses-on-social-reproduction-and-the-covid-19-pandemic/. Στην πρώτη τους θέση, οι συγγραφείς σημειώνουν πως ο καπιταλισμός θέτει σε προτεραιότητα το κέρδος έναντι της ζωής. Στο σημείο αυτό, είναι χρήσιμη η επισήμανση πως ο νεοφιλελευθερισμός ως πρόγραμμα δεν συνιστά πλήρη ρήξη αλλά συνέχεια του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού, οι βάσεις του οποίου είχαν τεθεί ήδη πολύ νωρίτερα. Βλ. Leo Panitch, Sam Gindin, *The Making of Global Capitalism. The Political Economy of American Empire*, Verso, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2012, σελ 14-15. Όπως επισημαίνουν, οι βασικές κατευθυντήριες γραμμές περί ελευθερίας των αγορών τέθηκαν από το αμερικανικό κράτος από την πρώτη στιγμή που αυτό εκπόνησε το σχέδιο για την επανεκκίνηση του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού, αμέσως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν κυριαρχούσε δηλαδή το κεϋνσιανό μοντέλο της κρατικής παρέμβασης. Οι ίδιοι επισημαίνουν ακόμη τον καθοριστικό ρόλο του κράτους για την εξάπλωση και τη σταθεροποίηση του νεοφιλελευθερισμού.

5. Ο Ντ. Χάρβεϊ σημειώνει πως στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού, ο ρόλος του κράτους αφορά στην εγγύηση της ποσότητας και της ακεραιότητας του χρήματος, στη διασφάλιση των δικαιωμάτων της ατομικής ιδιοκτησίας και στη δημιουργία νέων αγορών. «Πέραν αυτών των καθηκόντων, το κράτος δεν πρέπει να επιχειρεί». Ντ. Χάρβεϊ, *ό.π.*, σελ 24

6. Κατερίνα Ροζάκου, «Κοινωνικότητα και παραγωγή του πολίτη: Οι περιπτώσεις δύο εθελοντικών σωματείων τον πρώιμο 21ο αιώνα», https://www.academia.edu /19549015/2015_Sociality_and_the_production_of_the_volunteer_The_casestudies_of_two_voluntary_associations_in_early_21st_century_in_Greek_ Για την απόσυρση του νεοφιλελεύθερου κράτους από τον τομέα της πρόνοιας βλ. και Ντ. Χάρβεϊ, *οπ.π.*, σελ 99, 111

7. Leo Panitch, Sam Gindin, *οπ.π.*, σελ. 3

8. Πέρρυ Άντερσον, *Η λέξη από «Η». Η Περιπέτεια της Ηγεμονίας*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2017, σελ 38

ΝΙΚΟΣ ΚΟΥΤΣΙΑΡΑΣ

Η αβεβαιότητα, η ετοιμότητα, οι συνδηλώσεις

Περίληψη

Οι προβλέψεις για την εξέλιξη της πανδημίας και τις (υφεσιακές) συνέπειες των μέτρων προστασίας της δημόσιας υγείας είναι, εκ των πραγμάτων, αναξιόπιστες. Οι κεντρικές τράπεζες και οι εθνικές κυβερνήσεις, ωστόσο, έθεσαν ταχέως σε εφαρμογή ογκώδη προγράμματα νομισματικής διευκόλυνσης και δημοσιονομικής επέκτασης. Στην ευρωζώνη, ειδικότερα, η ΕΚΤ αναλαμβάνει ρόλο που, κατά μία έννοια, τείνει στα όρια της νομισματικής χρηματοδότησης των δημοσίων ελλειμμάτων, ενώ ο Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Σταθερότητας –που όμως δεν υποκαθιστά κάποιο εργαλείο αμοιβαιοποίησης χρεών– πρόκειται, πιθανότατα, να συνεισφέρει χρηματοδοτικώς στις δημόσιες δαπάνες των εθνικών κυβερνήσεων, ιδίως για την ενίσχυση των υπηρεσιών υγείας. Ο οικονομικός εθνικισμός, πάντως, ενθαρρύνεται – και στην ΕΕ η εσωτερική αγορά, σε ορισμένο βαθμό, κερματίζεται. Η (οψέποτε) προσδοκώμενη ανάκαμψη θα συνοδεύεται, πιθανώς, από την εκτίναξη των ρυθμών πληθωρισμού, μάλλον με την ανοχή των κεντρικών τραπεζών – μεταξύ άλλων αποβλέποντας στην μείωση της πραγματικής αξίας του χρέους. Η ανάσχεση της παγκοσμιοποίησης θα αμβλύνει τους περιορισμούς στην δημοσιονομική σταθεροποίηση των οικονομιών και στην νομισματική πολιτική. Στον δυτικό κόσμο, ειδικότερα, είναι πιθανή η αναβίωση της μεταπολεμικής τάξης πραγμάτων, ιδίως η ενδυνάμωση του κράτους ευημερίας.

Η αβεβαιότητα

Διάγουμε ημέρες –μάλλον εποχή– γενικευμένης αβεβαιότητας. Μπορεί η έρευνα της ιατρικής για τον κορωνοϊό να εξελίσσεται με πρωτοφανείς ρυθμούς, τα ευρήματά της όμως είναι

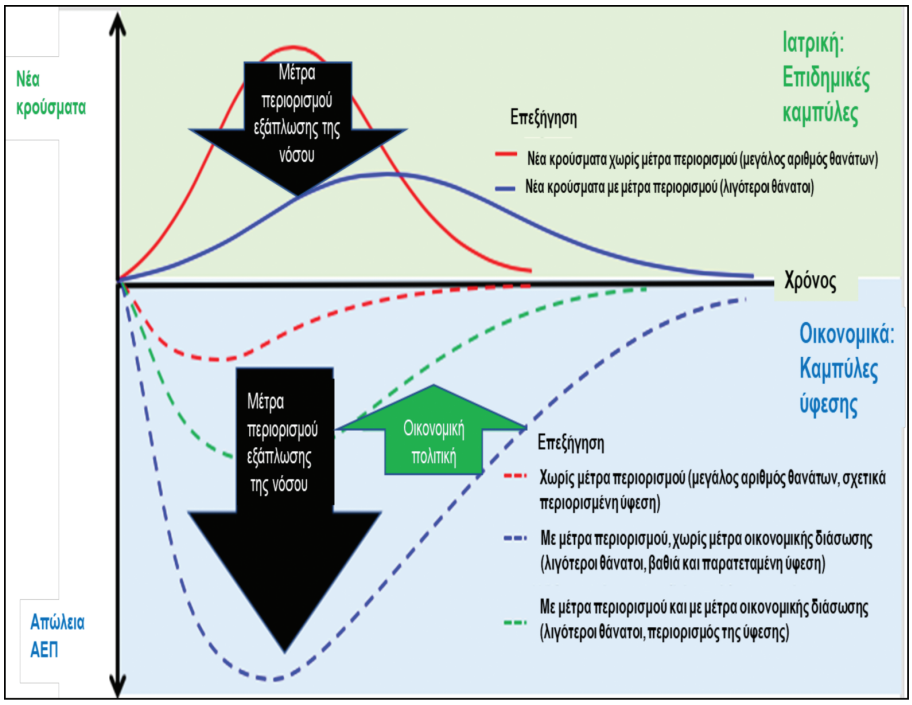
Ο Νίκος Κουτσιαράς είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Πολιτική Οικονομίας και Ευρωπαϊκών Δημόσιων Πολιτικών στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

αβέβαια –συχνά και αμφιλεγόμενα– κυρίως εξαιτίας των μικρών αριθμών και του βραχέος χρόνου.[1] Μπορεί οι ακαδημαϊκοί οικονομολόγοι και οι διεθνείς οικονομικοί οργανισμοί να επιχειρούν την πρόβλεψη των οικονομικών συνεπειών της πανδημίας –κατά κανόνα και κατ' ουσίαν ακολουθώντας σενάρια που, μεταξύ άλλων, διαφέρουν ως προς τις επιδημιολογικές και λοιμωξιολογικές παραμέτρους τους– οι προβλέψεις τους όμως είναι επίσης αβέβαιες, πολύ περισσότερο όσο ο χρονικός ορίζοντας των προβλέψεων αυτών επιμηκύνεται.[2]

Ίσως, ας λεχθεί με κάποια δόση υπερβολής, η ακριβής γνώση μας για την πανδημία και τις οικονομικές συνέπειές της μπορεί να συνοψίζεται σχηματικώς στις δύο καμπύλες του γραφήματος: Την επιδημική καμπύλη (την κόκκινη στο άνω τμήμα του γραφήματος) και την καμπύλη ύφεσης (την στικτή κόκκινη στο κάτω τμήμα), η χάραξη των οποίων, ωστόσο, δεν προκύπτει από ακριβή στατιστικά δεδομένα –αυτά είναι μόνον μερικά, αποσπασματικά, προσωρινά και, ως εκ τούτου, αναξιόπιστα– και ανταποκρίνεται, απλώς, σε θεωρητικές υποδείξεις ή/και στην ιστορική εμπειρική παρατήρηση. Η φυσική επιδημική τάση της νόσου και η τάση μεταβολής της οικονομικής δραστηριότητας –του ακαθάριστου εγχωρίου προϊόντος ή του εισοδήματος– εξελίσσονται σχεδόν εκ παραλλήλου: Η φάση εμβάθυνσης της ύφεσης προηγείται της φάσης (ή της στιγμής) της επιδημικής κορύφωσης –πιθανότατα και κορύφωσης της συχνότητας θανάτων– ενδεχομένως ως αποτέλεσμα της ραγδαίας επιδείνωσης των οικονομικών προσδοκιών και της αδυναμίας ταχείας προσαρμογής των οικονομιών στις επιδημικές συνθήκες. Οι οικονομικές προσδοκίες αναπτερώνονται, και η προσαρμογή των οικονομιών επιτυγχάνεται με ολοένα και ταχύτερους ρυθμούς, ιδίως κατά την φάση επιβράδυνσης της εξάπλωσης της νόσου.

Ας το επαναλάβουμε, τα διαθέσιμα στατιστικά δεδομένα είναι, για την ώρα, αναξιόπιστα, και τούτο εμποδίζει την πρόκριση μιας οικουμενικώς αποδεκτής –τουτέστιν αναμφίλεκτης– στρατηγικής για την αντιμετώπιση της πανδημίας. Μολαταύτα, η (κατά το δυνατόν) μείωση της απώλειας ανθρώπινων ζωών –ο έλεγχος και η μείωση του (για την ώρα άγνωστου) ποσοστού θνητότητας– αποτελεί, πράγματι, την κύρια επιδίωξη και, για τον σκοπό αυτό, ως άμεσος στόχος έχει, στις περισσότερες χώρες, τεθεί ο έλεγχος της εξάπλωσης της νόσου. Ο κρίσιμος εν προκειμένω παράγοντας είναι, ως γνωστόν, η επάρκεια των διαθέσιμων ιατρικών και νοσηλευτικών πόρων, με άλλα λόγια, η ικανότητα των (δημοσίων στην συντριπτική πλειονότητά τους) συστημάτων υγείας να ανταποκρίνονται αποτελεσματικώς στην νοσηλεία και τη θεραπεία του αυξανόμενου αριθμού κρουσμάτων. Σε αντίθεση προς τα επιδημικά δεδομένα, η ικανότητα των συστημάτων υγείας είναι εν πολλοίς γνωστή – οι εκτιμήσεις είναι εν προκειμένω ασφαλείς και σχετικώς ασφαλείς μπορεί να είναι οι εκτιμήσεις για την προστιθέμενη (νοσηλευτική και θεραπευτική) αξία της αύξησης των σχετικών πόρων.

Επιδημική καμπύλη και καμπύλη ύφεσης, χωρίς και με πολιτική

Πηγή: Baldwin, Richard (2020) «The supply side matters: Guns versus butter, COVID-style», https://voxeu.org/article/supply-side-matters-guns-versus-butter-covid-style

Όπως και να έχει, πάντως, στις περισσότερες εθνικές επικράτειες έχουν εφαρμοστεί –μολονότι όχι με τον αυτό χρονισμό και την αυτή ένταση– μέτρα περιορισμού ή/και αποκλεισμού των εγχώριων και διασυνοριακών οικονομικών συναλλαγών, τα οποία αποβλέπουν στην εξομάλυνση της χρονικής κατανομής των κρουσμάτων και, επομένως, του νοσηλευτικού και θεραπευτικού βάρους στα συστήματα υγείας, ελπίζοντας στην μείωση του αριθμού των θανάτων. Ασφαλώς, αυτά τα μέτρα περιορισμού έχουν ως αναπόφευκτη συνέπεια την δραματική επιδείνωση της ύφεσης.[3] Στην απεικόνιση του γραφήματος, η εξομαλυμένη επιδημική καμπύλη (η μπλε καμπύλη στο άνω μέρος του γραφήματος) συνδέεται με την βαθύτερη καμπύλη ύφεσης (την στικτή μπλε στο κάτω τμήμα). Είναι βεβαίως ευνόητο πως, και σε αυτή την περίπτωση, η χάραξη της εξομαλυμένης επιδημικής καμπύλης και της βαθύτερης καμπύλης ύφεσης δεν προκύπτουν από αξιόπιστα δεδομένα για τα επιδημικά αποτελέσματα και τις οικονομικές συνέπειες των περιοριστικών μέτρων, δεδομένης άλλωστε της απουσίας αξιόπιστων δεδομένων για τα αποτελέσματα και τις συνέπειες αυτές χωρίς την εφαρμογή των μέτρων. Ας σημειωθεί, ακόμη, ότι οι (επιθυμητές) εκτιμήσεις για τα επιδημικά αποτελέσματα

και τις οικονομικές συνέπειες χωρίς και με την εφαρμογή των περιοριστικών μέτρων επ' ουδενί ταυτίζονται με τις (επιχειρούμενες) εκτιμήσεις αποτελεσμάτων και συνεπειών πριν από και μετά την εφαρμογή των μέτρων.

Τα ίδια ισχύουν ασφαλώς και για την καμπύλη που απεικονίζει την ευεργετική επίδραση της αμιγώς οικονομικής πολιτικής (η στικτή πράσινη καμπύλη στο κάτω τμήμα του γραφήματος). Η οικονομική πολιτική αποβλέπει στην αντιστάθμιση των περιοριστικών μέτρων, έχει, με άλλα λόγια, ως επιδίωξη την άμβλυνση των υφεσιακών συνεπειών αυτών των μέτρων – εν γένει, των υφεσιακών συνεπειών της πανδημίας. Από την άλλη πλευρά, όμως, η αποτελεσματικότητα των συστημάτων υγείας, καθώς και η προστιθέμενη (νοσηλευτική και θεραπευτική) αξία της αύξησης των σχετικών πόρων μπορεί να εκτιμάται με σχετική ασφάλεια, καθώς οι εκτιμήσεις αυτές αφορούν αποκλειστικώς σε πραγματικά (καταγεγραμμένα) δεδομένα.

Η ετοιμότητα

Είναι ευνόητο πως η αβεβαιότητα –για την ακρίβεια, η αναξιοπιστία των στατιστικών δεδομένων και η συνακόλουθη μεροληψία των προβλέψεων– δεν επιτρέπει τον ακριβή (ιδίως ποσοτικό) προσδιορισμό των, διόλου απλών, πολιτικών διλημμάτων – διλημμάτων με οικονομικό περιεχόμενο και ηθική, σε κάθε περίπτωση, σημασία. Και τούτο δεν αφορά μόνον στην σκοπιμότητα εφαρμογής περιοριστικών μέτρων, εκτείνεται στο πεδίο της αμιγώς οικονομικής πολιτικής – πρωτίστως της μακροοικονομικής πολιτικής, αλλά και της πολιτικής ρύθμισης της λειτουργίας των αγορών. Πράγματι, η διάσταση των αρνητικών διαταράξεων στην προσφορά και τη ζήτηση δεν είναι, για την ώρα, ικανοποιητικώς προβλέψιμη· και η προσδοκώμενη ανάκαμψη των οικονομιών στερείται μαθηματικών ελπίδων – με άλλα λόγια, τα ενδεχόμενα V, U ή L είναι απιθανολόγητα. Ομοίως, απρόβλεπτες παραμένουν, για την ώρα, οι συνέπειες της οικονομικής ύφεσης για το χρηματοπιστωτικό σύστημα. Συναφώς, μπορεί η διαίσθηση, η θεωρία και η ιστορική εμπειρία να επιτρέπουν την διατύπωση λογικών υποθέσεων αναφορικά με τα αποτελέσματα, σε δεύτερο γύρο, των περιοριστικών μέτρων και της αμιγώς οικονομικής πολιτικής, ωστόσο η πρόβλεψη των αποτελεσμάτων αυτών (διάβαζε πληθωρισμός) είναι σχεδόν αδύνατη. Πάντως, κοινή είναι, πλέον, η πεποίθηση –η ολοένα πιο δυσοίωνη αναθεώρηση των ανασφαλών προβλέψεων αυτό υποδεικνύει– ότι οι οικονομικές επιπτώσεις της πανδημίας θα είναι δραματικές, χειρότερες εκείνων της πρόσφατης οικονομικής κρίσης και, πιθανότατα, οι ιστορικώς δυσμενέστερες μετά την Μεγάλη Κρίση της δεκαετίας 1930.

Αξιοσημείωτη είναι, δίχως άλλο, η άμεση παρέμβαση των κεντρικών τραπεζών –νομισματική πολιτική– και, κυρίως, των κυβερνήσεων –δημοσιονομική πολιτική– προκειμένου να περισταλούν οι υφεσιακές συνέπειες της πανδημίας. Ας υπογραμμιστεί ότι κοινός παρονομαστής των εθνικών δημοσιονομικών πολιτικών είναι η ενίσχυση των συστημάτων και υπηρεσιών υγείας – τα αποτελέσματα της οποίας είναι, σε κάθε περίπτωση, ορατά (και προβλέψιμα σε βραχύ και μέσο χρόνο). Ίσως, περισσότερο αξιοσημείωτη είναι η επιθετική δημο-

σιονομική επέκταση στις χώρες που διστακτικώς και μερικώς έθεσαν σε εφαρμογή μέτρα περιορισμού των οικονομικών συναλλαγών –εν γένει, μέτρα προστασίας της δημόσιας υγείας– πρωτίστως στις Ηνωμένες Πολιτείες και το Ηνωμένο Βασίλειο.[4] Η έκθεση των οικονομιών των δύο χωρών σε εξωτερικές οικονομικές επιδράσεις, μεταξύ άλλων ένεκα της εξάρτησης από τις παγκόσμιες αλυσίδες παραγωγής ή, της εξάρτησης από το διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα, αλλά και η (πολύ) χαλαρή ρύθμιση των αγορών εργασίας τους, θα προκαλούσαν, πιθανότατα, βαθύτερες υφεσιακές συνέπειες, παρά την εφαρμογή ήπιων περιοριστικών μέτρων – και ίσως, αυτή την φορά, περισσότερο παρατεταμένες σε σύγκριση με την κρίση του 2008. Η ογκώδης (θηριώδης) δημοσιονομική επέκταση –10% του ΑΕΠ στις Ηνωμένες Πολιτείες– είναι, επομένως, επιβεβλημένη, ούσα επίσης δυνατή. Αφενός, τα (πολύ) χαμηλά επιτόκια επιτρέπουν την αύξηση του δημοσίου χρέους – η παράταση της ύφεσης συνεπάγεται επίσης την αύξησή του, εξαιτίας της μείωσης των φορολογικών εσόδων και της αύξησης των δαπανών. Αφετέρου, το ενδεχόμενο και η ικανότητα νομισματικής χρηματοδότησης του χρέους είναι, σε αμφότερες τις χώρες, δεδομένες. Ας σημειωθεί, άλλωστε, ότι η προτίμηση ασφάλειας είναι για την ώρα το δολάριο και όχι τα ομόλογα της ομοσπονδιακής κυβέρνησης, γεγονός που προκαλεί (ανεπιθύμητες) ανατιμητικές πιέσεις στο νόμισμα και μείωση της ζήτησης για τα κυβερνητικά ομόλογα.

Η οικονομική πολιτική στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) και, ιδίως, στην ευρωζώνη έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, δεδομένης της αποκέντρωσης της δημοσιονομικής εξουσίας, ωστόσο υπό περιορισμούς, και της εκχώρησης της νομισματικής εξουσίας στην άπατρι ΕΚΤ. Είναι γεγονός ότι οι εθνικές κυβερνήσεις εφαρμόζουν εντόνως επεκτατικές δημοσιονομικές πολιτικές (3% του ΑΕΠ της ΕΕ συναθροιστικώς, εξαιρουμένων των αυτομάτων σταθεροποιητών, και 16% του ΑΕΠ της ΕΕ συναθροιστικώς ως εγγυοδοσία για δανειοδότηση επιχειρήσεων και αναβολή των φορολογικών υποχρεώσεών τους). Για τον σκοπό αυτό, οι περιορισμοί του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης έχουν (προσωρινώς;) αρθεί. Βεβαίως, δεν έχουν το σύνολο των εθνικών κυβερνήσεων τον ίδιο δημοσιονομικό χώρο ούτε, κατά συνέπεια, έχουν την αυτή πιστοληπτική ικανότητα (συναφώς και αξιολόγηση στις αγορές των ομολόγων). Οι χώρες του νότου, ιδίως οι βαρύτατα πληττόμενες Ιταλία και Ισπανία, καθώς και η Ελλάδα, απειλούνται –ο κίνδυνος εκδηλώθηκε άλλωστε πριν από λίγες ημέρες– από μια κατακόρυφη αύξηση των επιτοκίων δανεισμού τους.

Η ενίσχυση της συλλογικής δημοσιονομικής ικανότητας των εθνικών κυβερνήσεων δεν έγκειται, απλώς και μόνο, στον συντονισμό των εθνικών δημοσιονομικών πολιτικών. Σε τελική ανάλυση τουτέστιν παρακάμπτοντας τις διαφορές ως προς τις δημοσιονομικές και αναδιανεμητικές προτιμήσεις των εθνικών κυβερνήσεων, η απόκλιση των εθνικών δημοσιονομικών επεκτάσεων, ένεκα της απόκλισης ως προς τον δημοσιονομικό χώρο και την πιστοληπτική ικανότητα των εθνικών κυβερνήσεων, θα περιόριζε τις ευεργετικές επιδράσεις του συντονισμού. Εξού και η αναβίωση της συζήτησης –και της πολιτικής διαμάχης– περί την σκοπιμότητα αμοιβαιοποίησης του χρέους, εν προκειμένω του χρέους που γεννάται ως αποτέλεσμα της δημοσιονομικής επέκτασης λόγω της πανδημίας (βλ. κορωνοομόλογα – ο νεολογισμός καθ' εαυτόν μοιάζει με ειρωνεία).Τούτο όμως είναι, πιθανότατα, ανέφικτο. Αντί αυτού –αλλά χωρίς αξιώσεις υποκατάστασής του– προτείνεται η ενεργοποίηση του Ευρωπαϊκού Μηχα-

νισμού Σταθερότητας και, ιδίως, η εισαγωγή μιας ειδικής γραμμής προληπτικής πιστοδότησης των εθνικών κυβερνήσεων, δυνάμει προσιτής για πολλές χώρες ταυτοχρόνως και με ήπια ή/και στοχευμένη (για παράδειγμα, δαπάνες για τα συστήματα υγείας, επιδόματα ανεργίας) αιρεσιμότητα.[5]

Η ενεργοποίηση του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας επιτρέπει στην ΕΚΤ να θέσει σε εφαρμογή, εάν χρειαστεί ή, όποτε κρίνει σκόπιμο, το πρόγραμμα των απ' ευθείας νομισματικών συναλλαγών, αποτρέποντας την άσκηση πιέσεων στις αγορές ομολόγων των κυβερνήσεων των κρατών μελών της ευρωζώνης, με άλλα λόγια, διασφαλίζοντας την αναχρηματοδότηση των εθνικών κυβερνήσεων και την ρευστότητα, συνεπώς και την δανειακή επέκταση, των πιστωτικών ιδρυμάτων – στην ενθάρρυνση της τελευταίας αποβλέπει και η (ακραίως ευνοϊκή) χρηματοδότηση των τραπεζών από την ΕΚΤ. Τον ίδιο σκοπό υπηρετεί, άλλωστε, η εντυπωσιακή επέκταση (κατά 750 δισεκατομμύρια ευρώ) του προγράμματος αγοράς τίτλων – της καλούμενης ποσοτικής χαλάρωσης.

Εδώ ακριβώς έγκειται το ενδιαφέρον του πράγματος. Παρά τον αρχικό δισταγμό της, η ΕΚΤ δηλώνει επισήμως πρόθυμη να τροποποιήσει, εάν χρειαστεί, τους όρους και τα κριτήρια επιλεξιμότητας και, κυρίως, κατανομής των αγορών κυβερνητικών ομολόγων μεταξύ των εθνικών εκδοτών, με γνώμονα τις τιμές των διαφορικών επιτοκίων. Επιγραμματικώς, η ΕΚΤ δείχνει επισήμως πρόθυμη να αναλάβει, πράγματι, τον ρόλο (σχεδόν) αυθεντικού δανειστή ύστατης καταφυγής και, μάλιστα, εμμέσως έστω, δεν αποκλείει το ενδεχόμενο νομισματικής χρηματοδότησης των δημοσίων ελλειμμάτων.[6] Τούτο δεν προοιωνίζεται, ασφαλώς, ότι η ρητώς και επισήμως διατυπωμένη πρόθεση της ΕΚΤ θα μετουσιωθεί σε πράξη. Κάτι τέτοιο θα ήγειρε πιθανώς ζητήματα τυπικής και ουσιαστικής νομιμοποίησης και, εν τέλει, ερωτήματα περί την ανεξαρτησία της ΕΚΤ – και, δίχως άλλο, θα προσέκρουε σε σφοδρές αντιδράσεις ορισμένων κεντρικών τραπεζιτών/ μελών του Διοικητικού Συμβουλίου της ΕΚΤ. Υποδηλώνει, ωστόσο, ότι η ΕΚΤ επιζητεί –και πιθανώς πιέζει για– τον συντονισμό νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής και την συλλογική ενδυνάμωση της τελευταίας. Και, σε κάθε περίπτωση, προκαλεί ρωγμή στην, μέχρι σήμερα, προάσπιση της νομισματικής κυριαρχίας και αίρει τα προσχήματα πολιτικής ουδετερότητας της ΕΚΤ.

Τμήμα των δημοσιονομικών δαπανών των κυβερνήσεων, των ευρωπαϊκών περιλαμβανομένων, στρέφεται προς την ενίσχυση των επιχειρήσεων – για παράδειγμα, μέσω κρατικής εγγυοδοσίας του δανεισμού τους ή μέσω κάθε μορφής φορολογικών ελαφρύνσεων. Εκ των πραγμάτων, ειδικότερα, η νομοθεσία ανταγωνισμού της ΕΕ –ιδίως ό,τι αφορά στις κρατικές ενισχύσεις– παρακάμπτεται και, ως εκ τούτου, η εσωτερική αγορά στην πράξη, έστω σε ορισμένο βαθμό, κερματίζεται στις εθνικές αγορές. Κι αν, στην προκειμένη περίπτωση, ο προστατευτισμός υπαγορεύεται από «καλούς λόγους» (επιβίωση των επιχειρήσεων), το επιχείρημα της αγαθής προαίρεσης είναι απολύτως διάτρητο στην περίπτωση της απαγόρευσης των εξαγωγών υγειονομικού υλικού.[7]

Η ενδυνάμωση του οικονομικού εθνικισμού είναι σχεδόν αδιαμφισβήτητη. Οι τάσεις δεν ήταν άλλωστε ισχνές πριν από την εκδήλωση της πανδημίας, κάποιες φορές εκδηλώνονταν με πιο αμυδρό τρόπο, άλλες φορές επενδύονταν με –ή απηχούσαν πράγματι– γεωπολιτικές ανησυχίες και, σε ορισμένες περιπτώσεις, μετουσιώθηκαν και εμπεδώθηκαν ως πρώτης τά-

ξεως κρατικές πολιτικές – ακόμη και υπό την μορφή της τυπικώς πλήρους ανάκτησης της εθνικής κυριαρχίας (Ηνωμένο Βασίλειο). Αποτελεί κοινό τόπο, πιθανότατα, ότι η αναβίωση και ενδυνάμωση του οικονομικού εθνικισμού απηχεί εν πολλοίς τις προτιμήσεις των κοινωνιών και ανάγεται στις δυσμενείς οικονομικές και κοινωνικές παρενέργειες –ανισότητες– που βαθμιαίως συσσωρεύτηκαν τις προηγούμενες δεκαετίες και κορυφώθηκαν στην πρόσφατη Μεγάλη Ύφεση. Ίσως, λοιπόν, η ενδυνάμωση του οικονομικού εθνικισμού, εν μέσω πανδημίας, μαζί και η ετοιμότητα των εθνικών κυβερνήσεων –με την στήριξη των κεντρικών τραπεζών– να εξαντλήσουν την δυνητική δημοσιονομική ικανότητά τους, αυτοτελώς πράττουσες, ήταν πολιτικώς αναπόφευκτες και, κατά μία έννοια, προβλέψιμες.

Οι συνδηλώσεις

Η πανδημία κάποια στιγμή θα αναχαιτιστεί, τα μέτρα προστασίας της δημόσιας υγείας θα αρθούν –πιθανότατα η ταχεία, επιλεκτική και υγειονομικώς ασφαλής άρση των μέτρων θα ήταν οικονομικώς επωφελής–,[8] οι οικονομίες θα ανακάμψουν. Είναι πολύ πιθανό ότι, ως αποτέλεσμα της δημοσιονομικής επέκτασης και της νομισματικής διευκόλυνσης, και δεδομένης μιας, κατά τα φαινόμενα, μεσοπρόθεσμης διατάραξης της προσφοράς, θα εκδηλωθούν πληθωριστικές πιέσεις, ίσως υψηλές, την ίδια στιγμή που το δημόσιο, κυρίως, αλλά και το χρέος των επιχειρήσεων θα έχει σοβαρά διογκωθεί.

Είναι πολύ πιθανό ότι οι κεντρικές τράπεζες θα ανεχθούν την αύξηση του πληθωρισμού, μετά από μια μακρά περίοδο επίμονων αποπληθωριστικών τάσεων. Άλλωστε, τόσο η Fed όσο και η ΕΚΤ μελετούν την αναθεώρηση της στρατηγικής νομισματικής πολιτικής τους και στην Fed, ειδικότερα, το ενδεχόμενο υιοθέτησης ως στόχου της νομισματικής πολιτικής του μέσου όρου των ρυθμών πληθωρισμού, σε μεσοπρόθεσμο ορίζοντα, συζητείται εντόνως. Μεσοπρόθεσμα, όταν οι κεντρικές τράπεζες επιχειρήσουν να ελέγξουν την αύξηση του πληθωρισμού, θα βρεθούν αντιμέτωπες με δύο κοινής προέλευσης και ομόρροπες πληθωριστικές τάσεις: η (λογικώς προσδοκώμενη) ανάσχεση της παγκοσμιοποίησης θα εξασθενίσει, αφενός, τις αντιπληθωριστικές επιδράσεις του διεθνούς ανταγωνισμού και θα ενθαρρύνει, αφετέρου, τις μισθολογικές αξιώσεις των εργατικών συνδικάτων – η διαπραγματευτική ισχύς των οποίων θα αυξηθεί καθώς η προσφορά (προϊόντων και) εργασίας θα περιοριστεί, ίσως σε ικανό βαθμό, στις εθνικές επικράτειες.[9]

Η ανοχή υψηλότερων ρυθμών πληθωρισμού –ας πούμε 8%-10% κατά την αρχική φάση ανάκαμψης και 4%-5% σε κανονικές συνθήκες– θα συμβάλει ασφαλώς στην μείωση της πραγματικής αξίας του χρέους –όπως συνέβη μεταπολεμικώς–, συνάμα προκαλώντας αναδιανεμητικές μεταβιβάσεις προς όφελος των χρεωστών. Άλλωστε, η εφαρμογή πολιτικών λιτότητας –και δη γενικευμένης και εμπροσθοβαρούς– θα προσκρούσει στην συσσωρευμένη κόπωση της οικονομίας και των κοινωνιών – και στην Ευρώπη, ειδικότερα, στην απουσία θεσμικών και νομικών επιταγών, ανάλογων με εκείνες που προβλέπονταν στα προγράμματα διάσωσης στην κρίση της ευρωζώνης. Από την άλλη πλευρά, η μείωση των πραγματικών επιτοκίων, ως αποτέλεσμα της επιτάχυνσης του πληθωρισμού, θα ενθαρρύνει την οικονομική

δραστηριότητα, αυξάνοντας το ΑΕΠ και, συνεπώς, τον παρονομαστή στον λόγο του χρέους. Την ίδια στιγμή, δεν αποκλείεται η οργανωμένη αναδιάρθρωση ιδιωτικού και κυβερνητικού χρέους – ίσως για ομάδες χωρών.

Η ανάσχεση της παγκοσμιοποίησης θα έχει, επίσης, ως αποτέλεσμα την άρση σοβαρών περιορισμών στις δημοσιονομικές πολιτικές των κυβερνήσεων, και την αποθάρρυνση του φορολογικού ανταγωνισμού, μεταξύ άλλων διευρύνοντας τα περιθώρια δημοσιονομικής σταθεροποίησης των οικονομιών. Η δημοσιονομική πολιτική σταθεροποίησης θα ανακτήσει, πιθανώς, τον πρώτο λόγο – άλλωστε, η ενθάρρυνση, μέσω της νομισματικής πολιτικής, της δανειακής επέκτασης καταλείπει, όπως στην πρόσφατη οικονομική κρίση, υπέρογκα χρέη και έχει μικρά ή/και αμφιλεγόμενα αποτελέσματα στην πραγματική οικονομία. Η ανάσχεση της (χρηματοοικονομικής) παγκοσμιοποίησης, θα επιτρέψει, ακόμη, την άμβλυνση του περιορισμού του ισοζυγίου πληρωμών στην άσκηση των νομισματικών πολιτικών και, ενδεχομένως, θα ευνοήσει την αναδιάταξη των διεθνών νομισματικών σχέσεων, ίσως και την πρόκριση συστήματος σταθερών (αλλά προσαρμόσιμων) συναλλαγματικών ισοτιμιών.

Η ενίσχυση της πραγματικής δημοσιονομικής αυτονομίας των κυβερνήσεων θα έχει, πιθανώς, ως αποτέλεσμα την ενδυνάμωση των θεσμών και των πολιτικών του κράτους ευημερίας, αρχής γενομένης, ασφαλώς, από την ενίσχυση των δημοσίων υπηρεσιών υγείας. Και τούτο θα συμβάλει, πιθανότατα, στην μείωση των οικονομικών ανισοτήτων. Πράγματι, όπως υποστηρίζει, εμπεριστατωμένα και πειστικώς, ο Βάλτερ Σάιντελ, οι πόλεμοι, οι επαναστάσεις, οι πτώσεις κρατών και οι πανδημίες συνιστούν τις μείζονες δυνάμεις ισοπέδωσης στην παγκόσμια ιστορία.[10]

Κοντολογίς, στον δυτικό κόσμο θα αναβιώσει, πιθανότατα, η μεταπολεμική τάξη πραγμάτων, με εντονότερο τον οικονομικό και τον κοινωνικό ρόλο του εθνικού κράτους. Αυτή την φορά, είναι διαφορετικά.

Σημείωση: Στο βραχύ χρονικό διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ της συγγραφής αυτού του κειμένου (27/3) και της οριστικής παράδοσής του στους επιμελητές και εκδότες του παρόντος τόμου (11/4) συνέβησαν –και γράφηκαν–[11] ορισμένα αξιοσημείωτα πράγματα. Τουτέστιν:

α. Η τράπεζα της Αγγλίας και η κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου αποφάσισαν την απ' ευθείας (νομισματική) χρηματοδότηση από την πρώτη δημοσίων δαπανών ύψους 370 εκατομμυρίων δαπανών.

β. Η Fed αποφάσισε την, κατά 2.3 δισεκατομμύρια δολάρια, αύξηση της χρηματοδότησης επιχειρήσεων, νοικοκυριών και πολιτειακών κυβερνήσεων – με έμφαση στην αγορά εταιρικών ομολόγων.

γ. Οι υπουργοί οικονομικών της ευρωζώνης συμφώνησαν, μεταξύ άλλων, για την ενεργοποίηση γραμμής πιστοδότησης των κρατών μελών από τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας προκειμένου για την χρηματοδότηση των υπηρεσιών υγείας, μέχρι ύψους 2% του ΑΕΠ της εκάστοτε αιτούμενης χώρας, όσο διαρκεί η πανδημία. Το μέγεθος, η χρηματοδότηση και οι όροι του εθνικού δανεισμού από το (υπό κατασκευή) ταμείο ανασυγκρότησης παραμένουν, για την ώρα, ανοικτοί – και αμφιλεγόμενοι.

27 Μαρτίου 2020

Νίκος Κουτσιαράς

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλέπε, για παράδειγμα, το άρθρο του καθηγητή επιδημιολογίας στο πανεπιστήμιο Στάνφορντ Γιάννη Ιωαννίδη, https://www.tanea.gr/2020/03/21/inbox/arthro-fotia-gia-ton-koronaio-einai-to-megalytero-fiasko-tou-aiona/.

2. Ενδεικτικώς-και ως προς μία μόνο διάσταση (πηγή) της οικονομικής αβεβαιότητας- βλέπε Dietrich, Alexander, Keith Kuester, Gernot Müller, Raphael Schoenle (2020) «News and uncertainty about the economic fallout of COVID-19: Survey evidence and implications for monetary policy», https://voxeu.org/article/news-and-uncertainty-about-economic-fallout-covid-19.

3. Ερώτημα αποτελεί το κατά πόσο οι διαφορές μεταξύ των εθνικών πολιτικών περιορισμού αντανακλούν, έστω σε ορισμένο βαθμό, τις εθνικές δημογραφικές διαφορές, δεδομένης, ειδικότερα, της υψηλής συχνότητας θανάτων μεταξύ των ηλικιωμένων ασθενών. Ερώτημα είναι, επίσης, εάν οι διαφορές ως προς την ικανότητα των εθνικών συστημάτων υγείας εξηγούν, σε κάποιο βαθμό, τις αποκλίσεις των εθνικών πολιτικών περιορισμού.

4. Για την αναλυτική καταγραφή και ταξινόμηση των δημοσιονομικών μέτρων, βλέπε IMF (2020) «Policy Responses to COVID-19», https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19.

Για τα κράτη μέλη της ΕΕ, ειδικότερα, βλέπε *Anderson, Julia, Enrico Bergamini, Aliénor Cameron, Zsolt Darvas, Marta Domínguez Jiménez (2020) «The fiscal response to the economic fallout from the coronavirus», Bruegel datasets,* https://www.bruegel.org/publications/datasets/covid-national- dataset/?utm_content=buffer1d887&utm_medium=social&utm_source=twitter.com&utm_campaign=buffer+(Bruegel).

5. Η αρθρογραφία για την μακροοικονομική πολιτική, εν μέσω της πανδημίας, στην ευρωζώνη είναι ήδη εκτεταμένη. Στον ιστότοπο www.voxeu.orgαναρτώνται καθημερινώς -και συνήθως μικρής έκτασης- κείμενα πολιτικής, κατά κανόνα ακαδημαϊκών οικονομολόγων. Πηγή παρόμοιας πληροφόρησης είναι ο ιστότοπος Bruegel.org του ομώνυμου ινστιτούτου.

6. Σε περίπτωση που προκύψει ανάγκη αναδιάρθρωσης του χρέους κάποιας κυβέρνησης και εφόσον η ΕΚΤ διακρατεί μεγάλο μέρος του – η νομική απαγόρευση υφίσταται ασφαλώς, αλλά η εμπειρία της νομότυπης παράκαμψης (ή της διασταλτικής ερμηνείας) νομικών διατάξεων στην διάρκεια της κρίσης στην ευρωζώνη είναι αρκούντως διδακτική.

Κατά την άποψη ορισμένων, ιδίως των συντηρητικών (πρώην και νυν) κεντρικών τραπεζιτών στα βόρεια κράτη μέλη της ευρωζώνης, τόσο το πρόγραμμα αγοράς τίτλων, όσο και οι απ' ευθείας νομισματικές συναλλαγές συνιστούν, αφ' εαυτών, νομισματική χρηματοδότηση.

7. Evenett, Simon (2020) «Sickening thy neighbor: Export restraints on medical supplies during a pandemic», https://voxeu.org/article/export-restraints-medical-supplies-during-pandemic.

8. Dewatripont, Mathias, Michel Goldman, Eric Muraille, Jean-Philippe Platteau (2020) «Rapidly identifying workers who are immune to COVID-19 and virus-free is a priority for restarting the economy», https://voxeu.org/article/rapidly-identifying-workers-who-are-immune-covid-19-and-virus-free-priority-restarting-economy. Επίσης**,** Ichino, Andrea, Giacomo Calzolari, Andrea Mattozzi, Aldo Rustichini, Giulio Zanella, Massimo Anelli (2020) «Transition steps to stop COVID-19 without killing the world economy», https://voxeu.org/article/transition-steps-stop-covid-19-without-killing-world-economy.

9. Βλέπε και Goodhart, Charles, Manoj Pradhan (2020) «Future imperfect after coronavirus», https://voxeu.org/article/future-imperfect-after-coronavirus.

10. Scheidel, Walter (2017) *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-first Century,* Princeton and Oxford: Princeton University Press.

11. Βλέπε: Blyth, Mark (2020) «The U.S. Economy is Uniquely Vulnerable to the Coronavirus», https://www.foreignaffairs.com/articles/americas/2020-03-30/us-economy-uniquely-vulnerable-coronavirus· The Editorial Board (2020) «Virus lays bare the frailty of the social contract», *Financial Times*, 3 April· Georgieva, Kristalina (IMF Managing Director), (2020) «Confronting the Crisis: Priorities for the Global Economy», https://www.imf.org/en/News/Articles/2020/04/07/sp040920-SMs2020-Curtain-Raiser· Wren-Lewis, Simon

(2020) «Who still thinks austerity was a good idea?», https://mainlymacro.blogspot.com/ (7 April)· Wolf, Martin (2020) «We must focus attention on our next steps», *Financial Times*, 8 April· Blanchard, Olivier, Jean Pisani-Ferry (2020) «Monetisation: Do not panic», https://voxeu.org/article/monetisation-do-not-panic· Bowles, Samuel, Wendy Carlin (2020) «The coming battle for the COVID-19 narrative», https://voxeu.org/article/coming-battle-covid-19-narrative.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΙΡΜΠΑΣ

Η επίδραση του εκλογικού κύκλου στην αντιμετώπιση της πανδημίας Covid-19[1]

Μια κρίση του μεγέθους της πανδημίας του Covid-19 θα αποτελέσει οπωσδήποτε ερμηνευτική μεταβλητή της ψήφου στις εκλογές που θα την ακολουθήσουν, αποτελώντας κρίσιμο ζήτημα της προεκλογικής περιόδου και, συνεπώς, δυνητικό παράγοντα επιρροής της ψήφου σε όλες τις δημοκρατίες που επλήγησαν, λιγότερο ή περισσότερο, από την πανδημία. Ας συγχωρεθεί η, πιθανώς κακόηχη, βεβαιότητα των παραπάνω γραμμών, αλλά είναι σπάνιες οι φορές που ένας πολιτικός επιστήμονας έχει τη δυνατότητα να μιλήσει με τόση σιγουριά για τα μελλούμενα. Το θέμα είναι το πώς και κατά πόσο η πανδημία και οι προεκτάσεις της θα επηρεάσουν την εκλογική συμπεριφορά και όχι το αν. Με βάση το συγκεκριμένο δεδομένο, έχει συνεπώς, σημασία να εξετάσει κανείς τη συμπεριφορά των κυβερνητικών κομμάτων που διαχειρίζονται τη σοβούσα υγειονομική κρίση και που, αργά ή γρήγορα, θα κληθούν να υπερασπιστούν τη θέση τους σε εκλογές.

Εκλογική συμπεριφορά και διαχείριση κρίσεων

Η μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς έχει αρκετά να μας πει για το πώς αντιμετωπίζουν οι ψηφοφόροι τη διαχείριση κρίσεων από τις κυβερνήσεις τους. Σε πολλά, δε, από αυτά, δανείζεται, κατά την προσφιλή εδώ και τουλάχιστον μισό αιώνα συνήθειά της, εργαλεία της οικονομικής επιστήμης, ενώ σε άλλα χρησιμοποιεί γνωστικές και ψυχολογικές προσεγγίσεις.

Συγκεκριμένα, γνωρίζουμε ότι οι ψηφοφόροι ψηφίζουν αναδρομικά (Fiorina, 1981), αξιολογούν και σταθμίζουν τις κυβερνητικές επιδόσεις, συγκρίνουν εξαγγελίες με τελικά αποτελέσματα και δεν είναι γενναιόδωροι - θα τους λέγαμε στενόκαρδους: είναι πολύ πιο πρόθυμοι

Ο Γιάννης Τσίρμπας είναι Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

να τιμωρήσουν μια αποτυχία, παρά να επιβραβεύσουν μια επιτυχία (Lewis-Beck & Paldam, 2000). Επίσης, κατά ένα μεγάλο μέρος φοράνε κομματικά «γυαλιά» (θετικά και αρνητικά), δηλαδή φιλτράρουν τις κυβερνητικές δράσεις ανάλογα με τις συναισθηματικές προδιαθέσεις τους απέναντι στους κυβερνώντες (Campbell et al., 1960). Επιπρόσθετα, ψηφίζουν οικονομικά (Alesina & Rosenthal, 1995). Αν τα πηγαίνουν καλά οι μακροοικονομικοί δείκτες, είναι πιθανό να επιβραβεύσουν την κυβέρνηση. Αν δεν τα πηγαίνουν καλά, είναι σχεδόν σίγουρο ότι θα την τιμωρήσουν. Τέλος, σε περιπτώσεις σοβαρών κρίσεων, συσπειρώνονται «γύρω από τη σημαία» (rally around the flag) (Waltz, 1967), δηλαδή υποστηρίζουν την ηγεσία και τις ακολουθούμενες κυβερνητικές πολιτικές, συχνά ανεξάρτητα από την ορθότητα των τελευταίων (Polsby 1964, όπως αναφέρεται σε Mueller, 1970). Ταυτόχρονα, είναι εμπειρικά διαπιστωμένο ότι αυτή η συσπείρωση γύρω από τη σημαία προκύπτει όταν η κρίση έχει διεθνείς διαστάσεις, σαφές και δραματικό περιεχόμενο και υπάρχει σαφής αρμοδιότητα της κυβέρνησης για την επίλυσή της (Mueller, 1970). Επίσης, η συσπείρωση γύρω από τους κυβερνώντες συνδέεται με μια πρόσκαιρη συντηρητική στροφή του εκλογικού σώματος, ακόμα και των κοινωνικά φιλελεύθερων τμημάτων του, με σκοπό τον περιορισμό της αβεβαιότητας (Porat et al., 2019). Συνήθως, οι συγκεκριμένες κρίσεις αφορούν πολέμους. Ένας πόλεμος είναι πολύ πιθανό να δημιουργήσει τέτοιου είδους πολιτικά φαινόμενα και ίσως αυτό εξηγεί και την επίμονη μετωνυμική αναφορά της πανδημίας ως «πολέμου» από μια σειρά κυβερνήσεων, συμπεριλαμβανομένης της ελληνικής. Σε κάθε περίπτωση, η συγκεκριμένη επίδραση είναι συνήθως προσωρινή.

Με βάση τα παραπάνω, ένας σημαντικός παράγοντας είναι το *πότε* θα κληθούν οι ψηφοφόροι να αξιολογήσουν την κυβερνητική επίδοση, δηλαδή το πότε θα γίνουν εκλογές. Με άλλα λόγια, έχει σημασία το σε ποιο σημείο του εκλογικού κύκλου της βρίσκεται κάθε χώρα την ώρα που αντιμετωπίζει την πανδημία. Γνωρίζουμε ότι ο εκλογικός κύκλος παίζει ρόλο στην εκλογική συμπεριφορά και ότι ο χρόνος διεξαγωγής εκλογών έχει σημασία. Στην προκειμένη περίπτωση, αν γίνουν εκλογές κοντά ή κατά τη διάρκεια της πανδημίας, τότε αφενός αυτή θα εκληφθεί ως πρωτίστως υγειονομική κρίση (ως μια φυσική καταστροφή) και αφετέρου θα είναι αρκετά πιθανό να ισχύει ακόμα η επίδραση της συσπείρωσης γύρω από τη σημαία, άρα οι κυβερνώντες να έχουν πλεονέκτημα, ειδικά στην περίπτωση που έχουν στοιχειωδώς καλές επιδόσεις. Ένας δεύτερος σημαντικός παράγοντας έχει να κάνει ακριβώς, κατά περίπτωση, με το πώς θα αντιμετωπίσει κάθε κυβέρνηση την πανδημία ή/και τις οικονομικές επιπτώσεις των συνακόλουθων πολιτικών.

Εδώ υπεισέρχεται ένας ακόμα παράγοντας, τον οποίο θα δανειστούμε από τα συμπεριφοριστικά οικονομικά: το σημείο αναφοράς. Η επίδοση δεν είναι αντικειμενική, δεν υπάρχει δηλαδή ένα σαφές όριο ανθρώπινων ή οικονομικών απωλειών, κάτω από το οποίο μια επίδοση μπορεί να γίνει αντιληπτή ως επιτυχημένη, αλλά η επίδοση θα συγκριθεί με ένα σημείο αναφοράς, το οποίο είναι υποκειμενικό και, συχνά, ρευστό και μεταβαλλόμενο (Quatronne & Tversky, 1988). Οι κυβερνητικές επιδόσεις, δηλαδή, θα κριθούν με βάση κάποια προϋπάρχουσα αντίληψη για το τι συνιστά επιτυχία ή αποτυχία, στη συνείδηση του διάμεσου ψηφοφόρου. Αυτή μπορεί να είναι, ενδεικτικά και όχι εξαντλητικά, η σύγκριση με μια γειτονική χώρα, η σύγκριση με τον παγκόσμιο μέσο όρο ή η σύγκριση με συγκεκριμένες εξαγγελίες της

κυβέρνησης. Κάθε κυβέρνηση έχει τον στρατηγικό στόχο να θέσει το σημείο αναφοράς με βάση το οποίο θα κριθούν οι επιδόσεις της. Το αν καταφέρει το τελευταίο, είναι, προφανώς, μια πολυπαραγοντική υπόθεση. Για παράδειγμα ο Πρόεδρος των ΗΠΑ, Ντόναλντ Τραμπ, δήλωσε ότι αν ο αριθμός των εκεί θυμάτων περιοριστεί κάτω από τις 100.000, αυτό θα συνιστά επιτυχία για την κυβέρνησή του.[2]

Από τα παραπάνω, και με βάση τα περιορισμένα δεδομένα που διαθέτουμε αυτή τη στιγμή (Απρίλιος 2020) που η πανδημία βρίσκεται εν εξελίξει, απορρέει η ερευνητική υπόθεση ότι στις χώρες που επίκεινται άμεσα εκλογές, η αντιμετώπιση της υγειονομικής κρίσης θα είναι επιθετικότερη και αμεσότερη. Αυτό είναι πιθανό να επιφέρει και θετικά αποτελέσματα σε υγειονομικό επίπεδο για τους αντίστοιχους πληθυσμούς. Μπορούν να διατυπωθούν, προφανώς, πρόσθετες υποθέσεις, οι οποίες συνδυάζουν με πιο σύνθετο τρόπο τις παραπάνω θεωρητικές προκείμενες και αφορούν τα μεταγενέστερα στάδια της πορείας της πανδημίας και των συνεπειών της, οι οποίες όμως δεν είναι διερευνήσιμες αυτή τη στιγμή και προσιδιάζουν περισσότερο σε σενάρια παρά σε κλειστές υποθέσεις. Ως εκ τούτου, θα περιοριστούμε στη διερεύνηση της ανωτέρω υπόθεσης στο παρόν κείμενο.

Έννοιες, δεδομένα και μέθοδος ανάλυσης

Σε αυτό το σημείο, λοιπόν, απαιτείται η λειτουργικοποίηση των βασικών εννοιών της υπόθεσης ότι οι χώρες με άμεσες εκλογές θα έχουν επιθετικότερη και μάλλον επιτυχέστερη αντιμετώπιση της υγειονομικής κρίσης. Η έννοια της αμεσότητας των επόμενων εκλογών λειτουργικοποιείται χρησιμοποιώντας τη χρονική απόσταση από αυτές, μετρημένη σε μήνες. Ως εκλογές εννοούμε εκλογές πρώτης τάξης, όπου διακυβεύεται το ποιος θα ελέγχει την κυβέρνηση (Reif & Schmitt, 1980). Ως χώρες με άμεσες εκλογές θεωρούμε όσες χώρες θα έχουν εκλογές εντός των επόμενων 12 μηνών. Παράλληλα, ως μέτρα της «επιθετικότητας» αντιμετώπισης της υγειονομικής κρίσης χρησιμοποιούνται οι εξής ενδείκτες:

α) Οι ημέρες από το πρώτο επίσημο κρούσμα Covid-19 έως την επιλογή μέτρων κοινωνικής αποστασιοποίησης (αφού δεν έχουν ακολουθήσει όλες οι χώρες την επιλογή του lockdown). Πρόκειται για έναν δείκτη χρονικής αμεσότητας της αντίδρασης, όπως και ο επόμενος.

β) Οι ημέρες από το πρώτο κρούσμα έως την επιβολή lockdown (για όσες χώρες έχουν καταφύγει σε αυτή τη λύση).

γ) Ο δείκτης αυστηρότητας της επιβολής μέτρων περιορισμού της εξάπλωσης της πανδημίας, ο οποίος καταρτίστηκε και παρακολουθείται από το πανεπιστήμιο της Οξφόρδης (stringency index) (Hale et al., 2020) και συμπεριλαμβάνει επτά διαφορετικά μέτρα (κλείσιμο σχολείων, κλείσιμο χώρων εργασίας, απαγόρευση δημόσιων εκδηλώσεων, παύση δημόσιων συγκοινωνιών, διενέργεια δημόσιων εκστρατειών ενημέρωσης, περιορισμοί στις ατομικές μετακινήσεις, περιορισμοί στις μετακινήσεις από και προς το εξωτερικό). Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον συγκεκριμένο δείκτη βλ. Hale et al., 2020b. Για λόγους ομοιογένειας, το χρονικό σημείο στο οποίο καταγράφουμε τον δείκτη αυστηρότητας για κάθε χώρα είναι 23 ημέρες μετά το πρώτο επίσημο κρούσμα. Το συγκεκριμένο χρονικό σημείο επιλέγε-

ται γιατί αποτελεί τη μέση χρονική απόσταση έως τη λήψη των πρώτων μέτρων περιορισμού για τις χώρες που διερευνούμε (Hale et al., 2020).

δ) Οι δαπάνες για απευθείας χρηματική ενίσχυση (pocket money) των κατοίκων των χωρών που έχουν πληγεί, ανά νεκρό από Covid-19. Οι δαπάνες για απευθείας χρηματική ενίσχυση επιλέγονται ως ο ένας από τους δύο ενδείκτες της κρατικής οικονομικής απόκρισης στην πανδημία, αφενός γιατί είναι το είδος της ενίσχυσης, οι θετικές συνέπειες του οποίου γίνονται αμεσότερα αντιληπτές από τους ψηφοφόρους και αφετέρου γιατί τέτοιου είδους ενισχύσεις έχουν άμεσες πολλαπλασιαστικές συνέπειες για την οικονομία συνολικά, επιδρώντας απευθείας στη ζήτηση και στην κατανάλωση. Η αναλογία ενίσχυσης ανά νεκρό επιλέγεται ως το πιο αξιόπιστο σχετικά διαθέσιμο μέτρο, μια που τα υπόλοιπα επιδημιολογικά στοιχεία, όπως ο αριθμός κρουσμάτων είναι πολύ περισσότερο ρευστά.

ε) Οι δαπάνες για ενίσχυση των συστημάτων υγείας των χωρών που έχουν πληγεί, ανά νεκρό από Covid-19. Πρόκειται για τη δεύτερη σημαντική διάσταση της οικονομικής αντίδρασης των κυβερνήσεων, η οποία αφορά τη βελτίωση της δυνατότητας των συστημάτων υγείας να αντιμετωπίσουν την πανδημία.

στ) Ο αριθμός θανάτων από Covid-19 ανά εκατομμύριο κατοίκους, ως ενδείκτης της αποτελεσματικότητας αντιμετώπισης της πανδημίας.

Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, εύλογα, ότι ένας ακόμα ενδείκτης της επιθετικότητας της αντιμετώπισης της πανδημίας θα μπορούσε να είναι ο αριθμός τεστ για Covid-19, ανά εκατομμύριο κατοίκων. Πρόκειται για έναν πολυσυζητημένο δείκτη. Όσο εξελίσσεται η πανδημία, υπάρχει μια ολοένα αυξανόμενη συναίνεση στην επιστημονική κοινότητα για τη χρησιμότητα της πραγματοποίησης όσο το δυνατόν περισσότερων τεστ για Covid-19. Η πραγματοποίηση μαζικών τεστ αποτελεί, άλλωστε, και κεντρική σύσταση του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, μέσω επίσημων δηλώσεων του Γενικού Διευθυντή του (World Health Organization, 16/3/2020). Παρόλα αυτά, επιλέξαμε να μην εισαγάγουμε τον συγκεκριμένο δείκτη στην ανάλυση γιατί ακόμα και αν μια κυβέρνηση υιοθετούσε τη στρατηγική των πολλών τεστ, για μεγάλο χρονικό διάστημα υπήρχαν πρακτικά προβλήματα που σχετίζονταν με τη διαθεσιμότητα των ίδιων των τεστ και άρα πολλές κυβερνήσεις δεν θα μπορούσαν να εφαρμόσουν αυτήν την πολιτική ακόμα και αν ήθελαν. Αντιθέτως, οι δείκτες κυβερνητικής αντίδρασης που συμπεριλαμβάνουμε στην ανάλυση αφορούν ενέργειες, στις οποίες μπορούν να προβούν οι κυβερνήσεις ανεξαρτήτως άλλων παραγόντων.

Συνολικά, συμπεριλήφθηκαν 48 δημοκρατίες στην ανάλυση, 11 εκ των οποίων έχουν εκλογές εντός του επόμενου δωδεκαμήνου και 37 έχουν εκλογές αργότερα. Εξαιρέσαμε όσες χώρες διεξήγαγαν εκλογές εν μέσω της πανδημίας (Ιράν, Ισραήλ), όσες χώρες δεν έχουν εμπεδωμένη δημοκρατία και καθαρές εκλογές (Μολδαβία, Μαλαισία, Φιλιππίνες, Λευκορωσία, Σιγκαπούρη, Βενεζουέλα) και όσες δεν δημοσιεύουν αξιόπιστα δεδομένα για τα κρούσματα και τις απώλειες από Covid-19 (Τουρκία, Ρωσία). Προφανώς, κάποιες από τις παραπάνω χώρες εμπίπτουν σε περισσότερες από μία κατηγορίες εξαίρεσης.

Οι ανωτέρω ενδείκτες, ο τρόπος μέτρησής τους, οι αντίστοιχες πηγές και οι χώρες που συμπεριλήφθηκαν στην ανάλυση παρουσιάζονται στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1: Ενδείκτες, λειτουργικοποίηση και πηγές δεδομένων

Ενδείκτης	Μέτρηση	Πηγή δεδομένων	Αριθμός χωρών
Αριθμός ημερών από το πρώτο κρούσμα μέχρι τη λήψη των πρώτων περιοριστικών μέτρων	Αριθμός ημερών	Oxford Covid-19 Government Response Tracker, BBC research. https://www.bbc.com/news/world-52103747	48
Αριθμός ημερών από το πρώτο κρούσμα μέχρι την εφαρμογή lockdown	Αριθμός ημερών	Oxford Covid-19 Government Response Tracker, BBC research. https://www.bbc.com/news/world-52103747	31
Δείκτης αυστηρότητας μέτρων περιορισμού της πανδημίας, 23 μέρες μετά το πρώτο κρούσμα (Stringency Index)	Αθροιστική Κλίμακα 0-100	Oxford Covid-19 Government Response Tracker. Data downloaded from https://covidtracker.bsg.ox.ac.uk/about-api	41
Απευθείας χρηματική ενίσχυση (εκατομμύρια ευρώ) σε εργαζόμενους και νοικοκυριά ανά νεκρό από Covid-19	Εκατομμύρια Ευρώ ανά νεκρό από Covid-19	Οικονομικά στοιχεία: International Monetary Fund, policy Responses to Covid-19 (πρόσβαση 10/4/2020). https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19?fbclid=IwAR1vYENUc4FW6dxJqEX8kx-YhyemlgjY3Wr2XZDNS9Na5hlJwkTOxZCWOko#B Επιδημιολογικά στοιχεία: https://www.worldometers.info/coronavirus/ (πρόσβαση 12/4/2020)	42
Χρηματική ενίσχυση του εθνικού συστήματος υγείας, ανά νεκρό από Covid-19	Εκατομμύρια Ευρώ ανά νεκρό από Covid-19*	Οικονομικά στοιχεία: International Monetary Fund, policy Responses to Covid-19 (πρόσβαση 10/4/2020). https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19?fbclid=IwAR1vYENUc4FW6dxJqEX8kx-YhyemlgjY3Wr2XZDNS9Na5hlJwkTOxZCWOko#B Επιδημιολογικά στοιχεία: https://www.worldometers.info/coronavirus/ (πρόσβαση 12/4/2020)	36
Θάνατοι από Covid-19 ανά εκατομμύριο κατοίκους	Αριθμός νεκρών ανά εκατομμύριο κατοίκων	https://www.worldometers.info/coronavirus/ (πρόσβαση 12/4/2020)	48
Χρονική απόσταση από επόμενες εκλογές πρώτης τάξης	Μήνες	Election Guide, http://www.electionguide.org/elections/upcoming/, Wikipedia	48
Χώρες	Αλβανία, Αργεντινή, Αυστραλία, Αυστρία, Βέλγιο, Βοζνία-Ερζεγοβίνη, Βολιβία, Βόρεια Μακεδονία, Βουλγαρία, Βραζιλία, Γαλλία, Γερμανία, Δανία, Ελβετία, Ελλάδα, Εσθονία, Ηνωμένο Βασίλειο, ΗΠΑ, Ιαπωνία, Ινδονησία, Ιρλανδία, Ισλανδία, Ισπανία, Ιταλία, Καναδάς, Κροατία, Κύπρος, Λετονία, Λιθουανία, Λουξεμβούργο, Μάλτα, Μεξικό, Νέα Ζηλανδία, Νορβηγία, Νότια Αφρική, Νότια Κορέα, Ολλανδία, Ουγγαρία, Περού, Πολωνία, Πορτογαλία, Ρουμανία, Σερβία, Σλοβενία, Σουηδία, Τσεχία, Φινλανδία, Χιλή		

*Όπου το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο ανέφερε συνολικές δαπάνες χωρίς να τις διαχωρίζει μεταξύ εισοδηματικών ενισχύσεων και ενίσχυσης του συστήματος υγείας, υιοθετήθηκε η μέση αναλογία που ίσχυε στις χώρες που αυτά τα στοιχεία παρουσιάζονταν ξεχωριστά, δηλαδή 79,4% εισοδηματικές ενισχύσεις και 20,6% ενίσχυση του συστήματος υγείας. Στις περιπτώσεις όπου δεν γινόταν συγκεριμένη αναφορά σε κάποια από τις δύο κατηγορίες δαπανών, δεν εισάγονταν στοιχεία.

Εκλογικός κύκλος και αντιμετώπιση της πανδημίας Covid-19: ερευνητικά αποτελέσματα

Σύμφωνα με την κεντρική ερευνητική υπόθεση του παρόντος κειμένου, η εκδοχή η πανδημία του Covid-19 να γίνει αντιληπτή μόνο ως μια φυσική καταστροφή, δηλαδή να μην προλάβει να μεταμορφωθεί στην κυρίαρχη αντίληψη ως μια οικονομική κρίση και η επίδοση των αντίστοιχων κυβερνήσεων να αποτελέσει παράγοντα επιρροής της εκλογικής συμπεριφοράς, αφορά τις χώρες εκείνες που έχουν εκλογές σύντομα και βρίσκονται σε ανάλογο προεκλογικό κλίμα. Σε σχέση με τους παραπάνω ενδείκτες, λοιπόν, αναμένουμε ότι οι χώρες με άμεσες εκλογές θα έχουν λάβει μέτρα νωρίτερα, θα έχουν λάβει αυστηρότερα μέτρα, θα έχουν ανακοινώσει μεγαλύτερες δαπάνες ανά νεκρό από Covid-19 και θα έχουν λιγότερους νεκρούς από Covid-19 ανά εκατομμύριο κατοίκους (ακριβώς λόγω των συγκεκριμένων μέτρων). Στον Πίνακα 2, παρουσιάζονται συνοπτικά τα αποτελέσματα των συγκεκριμένων αναλύσεων.

Πίνακας 2: Ακολουθούμενες πολιτικές περιορισμού της πανδημίας και αριθμός νεκρών από Covid-19 ανά χρόνο επόμενων εκλογών

Ενδείκτης		Εκλογές σε διάστημα μεγαλύτερο των 12 μηνών	Εκλογές εντός των επόμενων 12 μηνών	Σύνολο
Αριθμός ημερών από το πρώτο κρούσμα μέχρι τη λήψη των πρώτων περιοριστικών μέτρων	Μ.Ο.	22.65	18.82	21.77
	N	37	11	48
	Τυπική Απόκλιση	14.95	15.32	14.96
Αριθμός ημερών από το πρώτο κρούσμα μέχρι την εφαρμογή lockdown	Μ.Ο.	27.73	19.33	25.29
	N	22	9	31
	Τυπική Απόκλιση	13.70	8.00	12.79
Δείκτης αυστηρότητας μέτρων περιορισμού της πανδημίας, 22 μέρες μετά το πρώτο κρούσμα (Oxford Stringency Index 0-100)	Μ.Ο.	57.22	66.19	59.41
	N	31	10	41
	Τυπική Απόκλιση	34.72	26.51	32.83
Απευθείας χρηματική βοήθεια (εκατομμύρια ευρώ) σε εργαζόμενους και νοικοκυριά ανά νεκρό από Covid-19	Μ.Ο.	111.13	211.14	132.56
	N	33	9	42
	Τυπική Απόκλιση	275.85	567.32	352.02
Χρηματική ενίσχυση του εθνικού συστήματος υγείας, ανά νεκρό από Covid-19	Μ.Ο.	11.56	13.80	12.18
	N	26.00	10	36
	Τυπική Απόκλιση	14.13	20.58	15.90
Θάνατοι από Covid-19 ανά εκατομμύριο κατοίκους	Μ.Ο.	56.04	24.44	48.79
	N	37.00	11	48
	Τυπική Απόκλιση	92.66	46.30	84.93

Είναι σαφές από τα στοιχεία του Πίνακα 2 ότι όλοι οι ενδείκτες κινούνται προς την κατεύθυνση που υποθέσαμε, παρόλο που μόνο μία από τις σχέσεις είναι στατιστικά σημαντική (ημέρες έως το lockdown, $p<0,1$), προφανώς λόγω του μικρού αριθμού περιπτώσεων που δεν προσδίδει μεγάλη στατιστική ισχύ για επαγωγικές αναλύσεις. Παρόλα αυτά, οι ενδείξεις για επιρροή του εκλογικού κύκλου είναι σαφείς. Συγκεκριμένα, οι χώρες που έχουν εκλογές εντός των επόμενων 12 μηνών υιοθέτησαν τα πρώτα μέτρα περιορισμού κατά μέσο όρο περίπου 4 ημέρες νωρίτερα από τις χώρες που έχουν εκλογές αργότερα (18,82 ημέρες έναντι 22,65). Επίσης, από τις 31 χώρες του δείγματός μας που έχουν πραγματοποιήσει lockdown, σε όσες επίκεινται εκλογές αυτό εφαρμόστηκε κατά μέσο όρο 19,33 ημέρες μετά το πρώτο κρούσμα, ενώ σε όσες δεν υπάρχουν προγραμματισμένες εκλογές εντός δωδεκαμήνου το lockdown πραγματοποιήθηκε κατά μέσο όρο οκτώ ημέρες αργότερα, δηλαδή 27,73 ημέρες μετά το πρώτο κρούσμα. Στους δύο συγκεκριμένους δείκτες που αφορούν την χρονική αμεσότητα λήψης μέτρων, η προφανέστερη ακραία περίπτωση είναι οι ΗΠΑ, οι οποίες εφάρμοσαν τα πρώτα μέτρα 59 μέρες μετά το πρώτο κρούσμα, ενώ έχουν εκλογές μόλις σε 7 μήνες. Ακραία περίπτωση είναι και η Νότια Αφρική, αλλά προς την αντίθετη κατεύθυνση, αφού πήρε μέτρα μόλις 11 ημέρες μετά το πρώτο κρούσμα, ενώ έχει εκλογές σε 49 μήνες.

Αναφορικά με τον δείκτη αυστηρότητας των περιοριστικών μέτρων, ο οποίος παίρνει τιμές από 0-100, όπου 100 σημαίνει την απόλυτη αυστηρότητα, οι χώρες σε, με την ευρεία έννοια, προεκλογικό κλίμα έχουν δείκτη αυστηρότητας μέτρων 66,19, ενώ όσες δεν περιμένουν άμεσα εκλογές έχουν μικρότερη κατά μέσο όρο αυστηρότητα μέτρων, με 57,22. Και στον συγκεκριμένο δείκτη οι ΗΠΑ αποτελούν εξαιρετική περίπτωση, παρουσιάζοντας τον πιο ακραίο συνδυασμό, με μόλις 9,52/100 δείκτη αυστηρότητας σε συνδυασμό με κοντινές εκλογές. Από την άλλη μεριά, και πάλι η Νότια Αφρική, αλλά και η Αυστρία, υιοθέτησαν αυστηρά μέτρα (100/100 και 95,24/100 αντίστοιχα), ενώ η επόμενη εκλογική τους αναμέτρηση απέχει τουλάχιστον τέσσερα χρόνια σε αμφότερες τις περιπτώσεις.

Σχετικά με την οικονομική διάσταση, δηλαδή τις δαπάνες, στις οποίες προβαίνει κάθε χώρα για την αντιμετώπιση των οικονομικών συνεπειών των μέτρων που περιορίζουν την κοινωνική δραστηριότητα, επίσης διαφαίνεται μια επιθετικότερη αντιμετώπιση από τις χώρες που θα έχουν εκλογές στο επόμενο έτος. Ειδικότερα, η απευθείας χρηματική βοήθεια σε εργαζόμενους και νοικοκυριά ανά νεκρό από Covid-19 ανέρχεται σε 111,13 εκατομμύρια ευρώ στις χώρες που δεν αναμένουν εκλογές, ενώ σχεδόν διπλασιάζεται, φτάνοντας τα 211,14 εκατομμύρια ευρώ, στις χώρες που βρίσκονται σε αναμονή εκλογών. Για τη συγκεκριμένη διαφορά στις μέσες δαπάνες βαρύνει δυσανάλογα για τις χώρες με άμεσες εκλογές η Νέα Ζηλανδία (εκλογές τον Σεπτέμβριο του 2020), η οποία έχει ανακοινώσει περίπου 40 φορές μεγαλύτερες χρηματικές ενισχύσεις από τη δεύτερη χώρα σε δαπάνες μεταξύ των χωρών που έχουν σύντομα εκλογές, δηλαδή τη Νότια Κορέα. Παρόλα αυτά, ακόμα και αν συγκρίνουμε τη διάμεση δαπάνη και όχι τη μέση δαπάνη, ώστε να εξουδετερώσουμε την επίδραση στον μέσο όρο της ακραίας τιμής της Νέας Ζηλανδίας, οι χώρες με εκλογές εντός δωδεκαμήνου βρίσκονται υψηλότερα από τις υπόλοιπες, με διάμεση δαπάνη 23,3 έναντι 22,8 εκατομμυρίων ευρώ (δεν παρουσιάζεται σε πίνακα).

Οι δε δαπάνες για την ενίσχυση των συστημάτων υγείας επίσης παρουσιάζουν διαφορές μεταξύ των δύο κατηγοριών χωρών, αν και αρκετά αμβλυμμένες: 13,8 εκατομμύρια ευρώ ανά νεκρό από Covid-19 στις χώρες που έχουν εκλογές και 11,56 στις χώρες που δεν έχουν. Και σε αυτή την περίπτωση η Νέα Ζηλανδία συμβάλλει δυσανάλογα πολύ στην αύξηση της μέσης δαπάνης των χωρών με άμεσες εκλογές. Και πάλι, όμως, η σύγκριση και των διάμεσων δαπανών για το σύστημα υγείας διατηρεί τις χώρες με άμεσες εκλογές μπροστά από τις χώρες με απομακρυσμένες εκλογές (6,38 έναντι 6,13 εκατομμυρίων ευρώ-δεν παρουσιάζεται σε πίνακα).

Τέλος, σημαντική διάσταση της υπόθεσής μας αποτελεί και η τελική αποτελεσματικότητα των ληφθέντων μέτρων. Και από την άποψη αυτή, οι χώρες που αναμένουν εκλογές εντός δωδεκαμήνου διαφοροποιούνται σαφώς από τις υπόλοιπες. Συγκεκριμένα, οι θάνατοι από Covid-19 ανά εκατομμύριο κατοίκων είναι 24,44 στις πρώτες και 56,04 στις δεύτερες. Φαίνεται, δηλαδή, ότι η επιθετικότητα στην αντιμετώπιση της πανδημίας που εφαρμόζουν οι χώρες με εκλογές στο επόμενο δωδεκάμηνο αντανακλάται και σε ένα βασικό δείκτη των υγειονομικών συνεπειών της πανδημίας: οι χώρες με μακρινές εκλογές έχουν υπερδιπλάσιο αριθμό νεκρών από Covid-19 ανά εκατομμύριο κατοίκων, σε σύγκριση με τις χώρες με εκλογές που πλησιάζουν. Εξαιρετικές περιπτώσεις ενάντια στην κατεύθυνση της υπόθεσή μας αποτελούν, από τη μια μεριά, οι ΗΠΑ, με 62 θανάτους ανά εκατομμύριο κατοίκων, αλλά εκλογές σύντομα και, από την άλλη, η Νότια Αφρική, η Ινδονησία, το Μεξικό και η Αργεντινή με πολύ χαμηλούς αριθμούς θανάτων ανά εκατομμύριο κατοίκων (0,4, έναν, δύο και δύο αντίστοιχα) και, ταυτόχρονα, μακρινές εκλογές. Βέβαια, για τις τελευταίες μπορεί να παίζει ρόλο και το γεγονός ότι εκεί καθυστέρησε το ξέσπασμα της πανδημίας και άργησαν να καταγραφούν τα πρώτα κρούσματα (περίπου αρχές Μαρτίου 2020 για όλες). Παράλληλα, αν χωρίσει κανείς τις χώρες σε δύο ομάδες, ανάλογα με το αν βρίσκονται πάνω ή κάτω από τον παγκόσμιο μέσο όρο στον δείκτη θανάτων ανά εκατομμύριο κατοίκων, παρατηρεί ότι η μέση απόσταση από τις επόμενες εκλογές των χωρών που βρίσκονται κάτω από τον παγκόσμιο μέσο όρο (δηλαδή έχουν καλές επιδόσεις στην αντιμετώπιση της πανδημίας) είναι 21,3 μήνες. Στον αντίποδα, στις χώρες που βρίσκονται πάνω από τον παγκόσμιο μέσο όρο θανάτων ανά εκατομμύριο κατοίκων, οι εκλογές απέχουν κατά μέσο όρο 31 μήνες. Συνεπώς, και στο επίπεδο της σοβαρότητας των υγειονομικών συνεπειών της πανδημίας ο εκλογικός κύκλος φαίνεται να παίζει ρόλο.

Συμπέρασμα

Διαφαίνεται, λοιπόν, ότι το σημείο του εκλογικού κύκλου στο οποίο έχει «χτυπήσει» η πανδημία την κάθε χώρα παίζει κάποιον ρόλο. Οι κυβερνήσεις των χωρών που αποδεικνύονται περισσότερο ενεργητικές, με οξυμένα αντανακλαστικά, εμπροσθοβαρείς πολιτικές και μεγαλύτερη επιτυχία, προσώρας, στην αντιμετώπιση της υγειονομικής κρίσης, κατά κανόνα αντιμετωπίζουν εκλογές στο αμέσως επόμενο διάστημα και, άρα, την ανάγκη υπεράσπισης των πιθανοτήτων επανεκλογής τους και άμβλυνσης των τιμωρητικών προδιαθέσεων των ψη-

φοφόρων τους. Αντιθέτως, οι κυβερνήσεις που δεν αντιμετωπίζουν το φάσμα του άμεσου ελέγχου της επίδοσής τους στην κάλπη, αφενός δεν είχαν τόσο άμεση και επιθετική αντίδραση στον περιορισμό της κοινωνικής δραστηριότητας και, αφετέρου, σε οικονομικό επίπεδο, μοιάζει να «κρατούν δυνάμεις» για όταν η πανδημία μεταπέσει (υποχρεωτικά) σε ένα πρωτίστως οικονομικό ζήτημα. Τότε, θα κριθούν και στο πολύ πιο σύνθετο και απαιτητικό επίπεδο της αντιμετώπισης των σοβαρών οικονομικών επιπτώσεων των μέτρων περιορισμού της κοινωνικής δραστηριότητας, στο πλαίσιο δηλαδή αυτού που ονομάζεται «οικονομική ψήφος».

Σε κάθε περίπτωση, τα ανωτέρω προκαταρκτικά αποτελέσματα δεν αποτελούν παρά απλές ενδείξεις. Για μια εμπεριστατωμένη και ολοκληρωμένη προσέγγιση απαιτείται ο έλεγχος συγκεκριμένων παραμέτρων των διαφορετικών χωρών που συμπεριλαμβάνονται στην ανάλυση, όπως, μεταξύ άλλων, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ τους, η κουλτούρα του κοινωνικού κράτους, η μορφή του πολιτικού και κομματικού τους συστήματος, η εκλογική τους νομοθεσία, ο βαθμός ανταγωνισμού ή συναίνεσης που επικρατεί, καθώς και η ύπαρξη ή μη κυβερνήσεων συνεργασίας. Ο στατιστικός έλεγχος για την πιθανή επίδραση των συγκεκριμένων και άλλων παραμέτρων είναι απολύτως απαραίτητος για την εξαγωγή οριστικών συμπερασμάτων και σε καμία περίπτωση ό,τι παρουσιάζεται εδώ δεν μπορεί να θεωρηθεί ως τέτοιο.

Πάντως, υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι το ξέσπασμα της πανδημίας εν μέσω προεκλογικής περιόδου (με την ευρεία έννοια) αποτελεί «τύχη», τόσο για ορισμένα κυβερνητικά κόμματα, τα οποία αναγκάζονται να δράσουν επιθετικά ώστε να κριθούν μόνο στο επίπεδο της αντιμετώπισης μιας φυσικής καταστροφής, όσο και για τις αντίστοιχες κοινωνίες, οι οποίες επωφελούνται αυτών των έγκαιρων δράσεων, αφού η ένταση της πανδημίας φαίνεται να είναι εκεί σαφώς μικρότερη. Οι κυβερνήσεις των χωρών αυτών, προσπαθώντας να επωφεληθούν από τα προσωρινά οφέλη του φαινομένου της συσπείρωσης γύρω από τη σημαία και να αποφύγουν τη μεταγενέστερη πιθανή τιμωρία στο πεδίο της οικονομικής ψήφου, είναι περισσότερο ενεργητικές και επιθετικές στην αντιμετώπιση της υγειονομικής κρίσης, κάτι που, εξ αντανακλάσεως, φαίνεται ότι ωφελεί και τις αντίστοιχες κοινωνίες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο συγγραφέας ευχαριστεί τον Νίκο Κουτσιαρά για τα χρήσιμα σχόλια του. Μια πρώιμη και συνοπτική παρουσίαση της κεντρικής ιδέας του παρόντος κειμένου δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα των Συντακτών, με τίτλο «Η αναπάντεχη (;) ωφέλεια του προεκλογικού κλίματος» (6/4/2020).

2. https://edition.cnn.com/2020/03/29/politics/trump-deaths-coronavirus/index.html, πρόσβαση: 11/4/2020

Βιβλιογραφία

Alesina, A. and Rosenthal, H. (1995*) Partisan Politics, Divided Government and the Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Campbell, A., Converse, P., Miller, W., & Stokes, D. 1960, *The American Voter.* New York: John Wiley & Sons.

Fiorina, M. P. (1981) *Retrospective Voting in American National Elections*. New Haven, Conn.: Yale University Press.

Hale, T., Webster, S., Petherick, A., Phillips, T., and Kira, B. (2020) "Oxford COVID-19 Government Response Tracker", Blavatnik School of Government.

Hale, T., Petherick, A., Phillips, T., Webster, S., (2020b) "Variation in Government Responses to COVID-19 Version 4.0". *Blavatnik School of Government Working Paper*. April 7, 2020. Available: www.bsg.ox.ac.uk/covidtracker

Lewis-Beck, M.S. and Paldam, M. (2000) "Economic voting: An introduction". *Electoral Studies*, 19: 113–121.

Mueller, J. E., (1970) "Presidential Popularity from Truman to Johnson". *The American Political Science Review*, 64:1, pp. 18-34.

Porat, R., Tamir, M., Wohl, M. J. A., Gur, T., & Halperin, E., (2019) "Motivated emotion and the rally around the flag effect: liberals are motivated to feel collective angst (like conservatives) when faced with existential threat", *Cognition and Emotion*, 33:3, 480-491.

Quattrone, G. A., & Tversky, A. (1988). Contrasting rational and psychological analyses of political choice. The American Political Science Review, 82 : 719-736.

Reif, K., & Schmitt, H. (1980) "Nine second-order national elections: A conceptual framework for the analysis of European election results". *European Journal of Political Research*, 8, 3-44.

Waltz, K. N., (1967) "Electoral Punishment and Foreign Policy Crisis" in Rosenau, J. (ed.) *Domestic Sources in Foreign Policy*, New York: Free Press.

World Health Organization, 16/3/2020, 'WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19 - 16 March 2020', *WHO*, https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19—-16-march-2020 (πρόσβαση 15/4/2020)

Έντγκαρ Άλλαν Πόε

Η μάσκα του κόκκινου θανάτου

Ο «Κόκκινος Θάνατος» ρήμαζε από καιρό τη χώρα. Καμιά επιδημία δεν είχε ποτέ σταθεί τόσο θανατερή, τόσο φριχτή. Το αίμα ήταν η ενσάρκωση κι η σφραγίδα του – το κόκκινο και απαίσιο αίμα. Δυνατοί πόνοι, ξαφνικές ζαλάδες, από τους πόρους άφθονη αιμορραγία, κι έπειτα ο θάνατος. Οι κόκκινες βούλες πάνω στο κορμί, και ειδικά στο πρόσωπο του θύματος, σήμαιναν την αποκήρυξή του από τους συνανθρώπους του, τη στέρηση κάθε βοήθειας και συμπόνιας. Η εκδήλωση της αρρώστιας, η πρόοδός της και ο θάνατος ήταν ζήτημα μισής ώρας.

Αλλά ο πρίγκηπας Πρόσπερο ήταν ευτυχισμένος, ατρόμητος και συνετός. Όταν το κράτος του ερημώθηκε από το μισό πληθυσμό, κάλεσε κοντά του χίλιους γερούς και ξένοιαστους ιππότες και κυρίες της αυλής του, και μαζί με όλους και όλες κλείστηκε σ' έναν οχυρό του πύργο κι απομονώθηκε αυστηρά. Αυτός ο πύργος ήταν μια πολύ μεγάλη και περίλαμπρη οικοδομή, κτισμένη σύμφωνα με τα εκκεντρικά, μα ωστόσο σεπτά γούστα του ίδιου του πρίγκιπα. Τον έζωνε ένας ψηλός και ισχυρός τοίχος, με σιδερένιες πύλες. Οι αυλικοί έφεραν μαζί τους φουρνέλα και βαριά σφυριά, και κάρφωσαν τις πύλες, έτσι που να μην ανοίγουν. Δεν άφησαν κανένα μέσον για να μπει κανείς από τους έξω, μέσα στην απελπισία του, είτε για να βγει κανείς από τους κλεισμένους, μέσα στο μεθύσι του. Ο πύργος ήταν εφοδιασμένος άφθονα με όλα τα καλά. Με τέτοιες προφυλάξεις, οι αυλικοί μπορούσαν ν' αψηφούν τη μετάδοση της επιδημίας. Ο έξω κόσμος ας φρόντιζε μονάχος για τον εαυτό του. Στο μεταξύ, ήταν ανοησία να κάθεται κανείς να χολοσκά και να συλλογιέται. Ο ηγεμόνας είχε φροντίσει να μη λείψει καμιά διασκέδαση: γελωτοποιοί, θεατρίνοι, χορεύτριες, μουσικοί, όμορφες γυναίκες και κρασί. Όλα αυτά, κι απόλυτη ασφάλεια μαζί, ήταν μέσα στον πύργο. Έξω ήταν ο «Κόκκινος Θάνατος».

Έκλεινε πια ο πέμπτος ή ο έκτος μήνας από τότε που ο πρίγκηπας Πρόσπερο είχε κλειστεί στον πύργο, ενώ έξω λυσσομανούσε η επιδημία, όταν έδωσε για τους χίλιους φίλους του ένα χορό μεταμφιεσμένων εξαιρετικής μεγαλοπρέπειας.

Έντγκαρ Άλλαν Πόε, «Η μάσκα του κόκκινου θανάτου» (1842), Μετ. Ευαγγελίδης Γιάννης , Γράμματα, 1982.

Ήταν ένα θέαμα που χαιρόσουν να το βλέπεις, αυτός ο χορός. Πρώτα, όμως, ας μιλήσω για τις αίθουσες. Ήταν εφτά αίθουσες στη σειρά – ένα μεγαλείο αυτοκρατορικό. Σε πολλά παλάτια, αυτές οι συνεχόμενες αίθουσες σχηματίζουν μια μακριά κι ολόισια προοπτική, ενώ οι πολύφυλλες πόρτες ανοίγουν σχεδόν ως τους τοίχους κι από τις δυο πλευρές, έτσι που τίποτα σχεδόν δεν εμποδίζει τη θέα σε όλη τους την έκταση. Εδώ, τα πράγματα ήταν πολύ διαφορετικά, όπως θα μπορούσε κανείς να το περιμένει από την αγάπη του ηγεμόνα για το *αλλόκοτο*. Οι αίθουσες είχαν μια τόσο ακανόνιστη διάταξη, που το μάτι δεν μπορούσε ν' απλωθεί πέρα από μια και μόνη αίθουσα, μ' ένα μικρό κομμάτι από τη διπλανή της. Κάθε είκοσι ή τριάντα γιάρδες ήταν και μιαν απότομη στροφή, και σε κάθε στροφή είχες μια καινούργια εντύπωση. Δεξιά κι αριστερά, καταμεσής του κάθε τοίχου, ένα ψηλόστενο γοτθικό παράθυρο έβλεπε σ' έναν κλειστό διάδρομο, που ακολουθούσε κι αυτός την ίδια φιδωτή διάταξη. Αυτά τα παράθυρα ήταν από χρωματιστά τζάμια, που το χρώμα τους παράλλαζε σύμφωνα με την απόχρωση που επικρατούσε στη διακόσμηση της σχετικής αίθουσας. Η πρώτη αίθουσα, λόγου χάρη, στην άκρη άκρη ανατολικά, είχε γαλάζιες κουρτίνες – και τα παράθυρα είχαν κι αυτά ένα ζωηρό γαλάζιο χρώμα. Η δεύτερη ήτανε ταπετσαρισμένη βυσσινιά, και τα τζάμια ήταν βυσσινιά. Η τρίτη πράσινη, το ίδιο και τα τζάμια. Η τέταρτη πορτοκαλιά, όπως και το φως που έμπαινε, η πέμπτη λευκή, η έκτη μενεξεδιά. Η έβδομη ήταν ολόκληρη ντυμένη με μαύρες βελούδινες ταπετσαρίες, που κρέμονταν απ' το ταβάνι και σκέπαζαν τους τοίχους, πέφτοντας με βαριές πτυχές πάνω στο χαλί που ήταν από το ίδιο ύφασμα κι είχε το ίδιο χρώμα. Αλλά μονάχα σ' αυτή την αίθουσα το χρώμα των τζαμιών δεν ταίριαζε με τη διακόσμηση. Εδώ, τα τζάμια ήταν κόκκινα – ένα βαθύ κόκκινο σαν αίμα. Καμιά από τις εφτά αίθουσες δεν είχε ούτε λάμπες, ούτε καντηλέρια, ούτε πολυέλαιο. Κανένα φως μέσα στις ίδιες τις αίθουσες. Στο διάδρομο όμως, αντίκρυ στο κάθε παράθυρο, ήταν από ένας ψηλός τρίποδας, που στην κορυφή του άναβε μια δυνατή φωτιά, ρίχνοντας τη λάμψη της μεσ' από το χρωματιστό τζάμι και φωτίζοντας άπλετα την αντίστοιχη αίθουσα. Έτσι, οι αίθουσες έπαιρναν μια πλούσια και φαντασμαγορική εμφάνιση. Αλλά στη δυτική ή μαύρη αίθουσα, το φως της φωτιάς καθώς ξεχυνότανε πάνω στα μαύρα υφάσματα μεσ' από το κόκκινο σαν αίμα τζάμι, της έδινε μια όψη φρικαλέα, και μια τόσο άγρια έκφραση στα πρόσωπα, που λίγοι είχαν το θάρρος να πατήσουν το πόδι τους εκεί μέσα.

Σ' αυτή την αίθουσα επίσης, ακουμπιστά στο δυτικό τοίχο, ορθωνότανε ένα πελώριο εβένινο εκκρεμές. Το βαρίδι του κουνιότανε δώθε κείθε μ' ένα μουντό, βαρύ, μονότονο τικ τακ. Κι όταν ο λεπτοδείκτης έκανε το γύρο της πλάκας και χτυπούσε η ώρα, από τα μετάλλινα πνεμόνια του ρολογιού έβγαινε ένας ήχος τόσο καθαρός, δυνατός, βαθύς και εξαιρετικά μουσικός, αλλά τόσο παράξενος κι εντατικός, που σε κάθε ώρα, οι μουσικοί της ορχήστρας σταματούσαν άθελα για μια στιγμή την εκτέλεση του κομματιού που έπαιζαν, για ν' ακούσουν τον ήχο. Έτσι, κι οι χορευτές αναγκάζονταν να σταματήσουν τους στροβιλισμούς, και μια ακεφιά πλάκωνε ολόκληρη την εύθυμη συντροφιά. Κι όσο χτυπούσε ακόμα το ρολόι, έβλεπες τους ξένοιαστους να χλωμιάζουν, και τους πιο ηλικιωμένους και ατάραχους να χαϊδεύουν με το χέρι τους το μέτωπο, σα να 'τανε παραδομένοι σε μιαν αόριστη ονειροπόληση ή συλλογή. Όταν όμως έσβηνε ολότελα η ηχώ, ένα ξαλαφρωμένο γέλιο έβγαινε απ' όλα τα στόματα μεμιάς, οι μουσικοί κοιτάζονταν αναμεταξύ τους και χαμογελούσανε, σα να κορόιδευαν την ίδια τους

την ταραχή, κι ορκίζονταν ψιθυριστά ο ένας στον άλλον πως ο κατοπινός χτύπος του ρολογιού δε θα τους έκανε την ίδια συγκλονιστική εντύπωση. Κι έπειτα, όταν περνούσαν εξήντα λεπτά (που κάνουν τρεις χιλιάδες εξακόσια δευτερόλεπτα του χρόνου που κυλάει και φεύγει) ακούγονταν άλλα χτυπήματα του ρολογιού, και πλάκωνε η ίδια ακεφιά, η ίδια ταραχή και συλλογή όπως πρωτύτερα.

Παρ' όλ' αυτά, ωστόσο, ήταν ένα τρικούβερτο και θαυμάσιο γλέντι. Τα γούστα του ηγεμόνα ήταν ιδιότυπα. Είχε μάτι εκλεπτυσμένο για τα χρώματα και τους συνδυασμούς. Περιφρονούσε τη συμβατική μόδα. Τα σχέδιά του ήταν τολμηρά, γεμάτα φλόγα, κι οι εμπνεύσεις τους είχαν μια βάρβαρη λαμπρότητα. Μερικοί θα μπορούσαν να τον πάρουν για τρελό. Οι ακόλουθοί του, όμως, ένιωθαν πως δεν ήταν. Έπρεπε να τον ακούς, να τον βλέπεις και να τον αγγίζεις, για να 'σαι βέβαιος πως δεν ήτανε τρελός.

Είχε επιβλέψει ο ίδιος για την πρόσθετη διακόσμηση των εφτά αιθουσών σ' αυτή τη μεγάλη γιορτή. Και η δική του κατεύθυνση είχε δώσει στη μασκαράτα τον ξεχωριστό της χαρακτήρα. Σίγουρα είχε κάτι το πολύ τραγελαφικό. Κάτι που σε θάμπωνε, σε αναστάτωνε – φανταχτερή, φαντασμαγορική. Αλλόκοτες μορφές, με αταίριαστα μέλη και ντυσίματα. Εξωφρενικές φαντασίες, που μόνο ένας τρελός θα μπορούσε να συλλάβει, πολλή ομορφιά, πολλή ακολασία, κάτι το πολύ αλλόκοτο και κάπως τρομακτικό μαζί, ακόμα και κάτι που θα μπορούσε να προξενήσει όχι λίγη αηδία. Λες κι ένα πλήθος όνειρα πηγαινοέρχονταν μέσα στις εφτά αίθουσες – όνειρα που κλωθογύριζαν εδώ κι εκεί, παίρνοντας το χρώμα τους από τις αίθουσες, και κάνοντας τη ζωηρή μουσική της ορχήστρας να φαίνεται σαν μια ηχώ από τα βήματά τους. Και ξαφνικά χτυπάει το εβένινο ρολόι μέσα στη βελουδένια αίθουσα. Και τότε, για μια στιγμή, όλα ησυχάζουν, όλα σωπαίνουν, εκτός από τη φωνή του ρολογιού. Τα όνειρα παγώνουνε κοκαλιασμένα εκεί που στέκονται. Μα να, σβήνουνε του ρολογιού οι ήχοι – κρατήσανε μονάχα μια στιγμή – κι ένα ξαλαφρωμένο μισοπνιγμένο γέλιο φτεροκοπάει πίσω τους έτσι που φεύγουν. Και τώρα, η μουσική φουντώνει, τα όνειρα ξαναζωντανεύουν και κλωθογυρίζουν πέρα δώθε πιο εύθυμα παρά ποτέ, παίρνοντας το χρώμα τους από τα ποικιλόχρωμα τζάμια, απ' όπου ξεχύνεται το φως που ρίχνουνε οι τρίποδες. Αλλά στην πιο δυτική αίθουσα από τις εφτά, κανένας από τους μασκαρεμένους δεν τολμά να πάει. Γιατί η νύχτα προχωρεί, κι από τα αιματοβαμμένα τζάμια χύνεται ένα φως πιο κόκκινο, κι η μαυρίλα τρομάζει εκεί μέσα, κι όποιος πατήσει το πόδι του στο μελανί χαλί, του έρχεται από το εβένινο ρολόι ένα τικ τακ αχνό, πιο εμφαντικά επίσημο απ' ό,τι φθάνει στ' αυτιά εκείνων που γλεντούνε στις παραπέρα αίθουσες.

Αυτές οι άλλες αίθουσες είναι γεμάτες κόσμο και σφύζουνε από ζωή. Κι η δίνη του γλεντιού δε σταματάει – ώσπου, τέλος, άρχισαν να χτυπούν μεσάνυχτα στο μεγάλο ρολόι. Και τότε η μουσική κόπηκε, έπαψαν οι στροβιλισμοί των χορευτών, και μια ανησυχητική παύση έγινε σε όλα. Τώρα όμως το ρολόι θα χτυπήσει δώδεκα φορές – και για τούτο, ίσως, περισσότερες σκέψεις, χάρη στον περισσότερο χρόνο τρύπωσαν μέσα στο μυαλό των στοχαστικών, ανάμεσα στους άλλους που γλεντούσαν ξένοιαστοι. Ίσως και για τούτο, επίσης, πριν σβήσει ολότελα κι η τελευταία ηχώ του τελευταίου χτύπου, πολλοί βρήκαν τον καιρό να προσέξουν την παρουσία ενός πρωσοπιδοφόρου, που κανένας δεν τον είχε αντιληφθεί πρωτύτερα. Κι όταν η είδηση αυτής της καινούργιας παρουσίας διαδόθηκε παντού ψιθυριστά,

υψώθηκε μια σιγανή βοή, ένα μουρμουρητό, που εκδήλωνε αποδοκιμασία κι έκπληξη – και, τέλος, τρόμο, φρίκη κι αηδία.

Πρέπει να υποθέσει κανείς, πως σε μια συντροφιά από εξωφρενικά φαντάσματα σαν αυτά εδώ, καμιά συνηθισμένη εμφάνιση δε θα μπορούσε να προκαλέσει τόση αίσθηση. Η ελευθερία στο μασκάρεμα ήταν πράγματι, σχεδόν απεριόριστη. Όμως αυτός εδώ το είχε παρακάνει, είχε ξεπεράσει ως και την απέραντη εκκεντρικότητα του πρίγκηπα. Και στου πιο ρέμπελου την καρδιά, υπάρχουν χορδές που όταν τις αγγίξεις συγκινείται. Ακόμα και για τον πιο χαμένο άνθρωπο, που παίρνει στ' αστεία και τη ζωή και το θάνατο, υπάρχουν πράγματα που δεν τα παίρνει στο αστείο. Πράγματι, ολόκληρη η συντροφιά, φαινότανε τώρα να το καταλαβαίνει πως το κοστούμι του ξένου δεν είχε τίποτα το έξυπνο ή το κατάλληλο για την περίσταση. Ήταν ψηλός και κοκαλιάρης, τυλιγμένος απ' το κεφάλι ως τα πόδια μέσα σ' ένα σάβανο. Η μάσκα που του έκρυβε το πρόσωπο έμοιαζε τόσο πολύ με αλύγιστη όψη νεκρού, που απ' όσο κοντά κι αν την εξέταζες, δυσκολευόσουν ν' ανακαλύψεις πως ήταν μια απατηλή εντύπωση και μόνο. Όλα αυτά, ωστόσο, οι τρελοί γλετζέδες θα μπορούσαν να τ' ανεχθούν, αν όχι να τα εγκρίνουν. Αλλά ο μασκαράς αυτός είχε προχωρήσει ως το σημείο να πάρει τη μορφή του Κόκκινου Θανάτου. Η φορεσιά του ήταν γεμάτη αίματα, και το πλατύ του μέτωπο, καθώς και όλο το πρόσωπό του, είχαν παντού τις απαίσιες κόκκινες βούλες.

Όταν η ματιά του Πρίγκιπα Πρόσπερο έπεσε πάνω σ' αυτή τη μορφή που έμοιαζε με φάντασμα *(και που με αργό κι επίσημο βήμα, σα να 'θελε να παίξει ακόμα καλύτερα το ρόλο του, πηγαινοερχότανε ανάμεσα στους χορευτές)*, τον είδανε ν' αναριγάειστην αρχή, λες από τρόμο, ή κι από αηδία. Όμως αμέσως έπειτα κοκκίνισε από το θυμό του.

«Ποιος τολμά;» ρώτησε με τραχιά φωνή τους αυλικούς που στέκονταν κοντά του

– «ποιος τολμά να μας προσβάλλει μ' αυτό το βλάσφημο εμπαιγμό; Πιάστε τον και βγάλτε του τη μάσκα – για να δούμε ποιος είναι αυτός που κρεμάσομε στις επάλξεις του πύργου μόλις βγει ο ήλιος!»

Ο ηγεμόνας Πρόσπερο στεκότανε στην ανατολική ή γαλάζια αίθουσα όταν πρόφερε αυτά τα λόγια. Αντήχησαν δυνατά και καθαρά απ' άκρη σ' άκρη και στις εφτά αίθουσες, γιατί ο πρίγκηπας ήταν άνθρωπος ρωμαλέος και με θάρρος, κι η μουσική είχε σωπάσει σ' ένα γνέψιμο του χεριού του.

Στη γαλάζια αίθουσα στεκόταν ο πρίγκηπας έχοντας πλάι του μια ομάδα κατάχλωμους αυλικούς. Στην αρχή, όσο ακόμα μιλούσε, οι αυλικοί έκαναν να ορμήσουν πάνω στον παρείσακτο, που εκείνη τη στιγμή βρισκότανε αρκετά κοντά, και που τώρα πλησίαζε ακόμα πιο κοντά, με βήμα σταθερό κι επιβλητικό. Αλλά από κάποιο ακαθόριστο φόβο που είχε εμπνεύσει σε όλους με τη μεταμφίεσή του, δε βρέθηκε κανένας που ν' απλώσει το χέρι του και να τον συλλάβει. Κι έτσι, ανεμπόδιστος, έφτασε σε μιας γιάρδας απόσταση από τον ηγεμόνα – κι ενώ το πλήθος, με μια ομαδική ορμέμφυτη κίνηση, αποτραβιότανε από τη μέση και μαζευότανε γύρω στους τοίχους, προχώρησε ολόισια – με το ίδιο επίσημο και μετρημένο βήμα που τον χαρακτήριζε απ' την αρχή – από τη γαλάζια αίθουσα στη βυσσινιά, από τη βυσσινιά στην πράσινη, από την πράσινη στην πορτοκαλιά από τούτη τη λευκή, έπειτα στη μενεξεδιά, χωρίς κανένας να τον σταματήσει. Εκείνη τη στιγμή, ωστόσο, ο ηγεμόνας Πρόσπερο, έξω φρενών από το θυμό και τη ντροπή του για τη στιγμιαία του ανανδρία, όρμησε και πέρασε βιαστικά τις έξι αίθουσες, χωρίς να τον ακολουθήσει κανένας από τους περίτρομους αυλι-

κούς. Κράταγε υψωμένο ένα μαχαίρι που τράβηξε από τη ζώνη του, και είχε φτάσει ακάθεκτος σε τρία τέσσερα πόδια απόσταση από τον άλλον που προχωρούσε, όταν, αυτός ο τελευταίος, που βρισκότανε στην άλλη άκρη της μενεξεδιάς αίθουσας, γύρισε απότομα κι αντίκρυσε το διώκτη του. Μια διαπεραστική κραυγή – και το μαχαίρι έπεσε γυαλιστερό πάνω στο μαύρο χαλί κι αμέσως έπειτα ο ηγεμόνας Πρόσπερο, νεκρός. Τότε, μέσα στην απόγνωσή τους, συγκεντρώνοντας όλο τους το θάρρος, ένα πλήθος αυλικοί χύθηκαν μεμιάς μέσα στη μαύρη αίθουσα, και καθώς άδραξαν τον προσωπιδοφόρο που στεκότανε ολόισιος κι ακίνητος στον ίσκιο του εβένινου ρολογιού, απόμειναν παράλυτοι από την ανείπωτη φρίκη, βλέποντας πως το σάβανο κι η νεκρική μάσκα, που τα τράβηξαν με τόση δύναμη, σκέπαζαν μια άυλη μορφή.

Και τώρα κατάλαβαν την παρουσία του Κόκκινου Θανάτου. Είχε έρθει σαν κλέφτης μες στη νύχτα. Κι ο ένας μετά τον άλλον έπεσαν οι γλετζέδες μέσα στις αιματοβαμμένες αίθουσες του γλεντιού των, και ο καθένας πέθανε στην ίδια απεγνωσμένη στάση όπου είχε πέσει. Και η ζωή του εβένινου ρολογιού έσβησε μαζί με τη ζωή του τελευταίου γλετζέ. Και στους τρίποδες ξεψύχησαν οι φλόγες. Σκοτάδι και Σαπίλα και ο Κόκκινος Θάνατος κυριάρχησαν απόλυτα απάνω σε όλα.

ΛΟΓΟΙ

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΜΠΑΛΤΑΣ

Για το εννοιολόγιο της εποχής

Τούτους τους σκληρούς μήνες, η εποχή που διατρέχει τον πλανήτη παρουσιάζεται ως εμφανέστατα *μεταβατική*. Ιδιόμορφα μεταβατική. Διαφαίνεται, και μάλιστα με την ισχύ του προφανούς, ότι κάτι εξαιρετικά σημαντικό συντελείται. Ότι διεργασίες όλων των ειδών, όλων των εντάσεων και όλων των ποιοτήτων πορεύονται διαπλεκόμενες στο προσκήνιο και στο παρασκήνιο, στην επιφάνεια των οξυμένων αισθήσεων, στη βουβή ή στη θορυβώδη έκφραση αισθημάτων, πάντα έντονων, αλλά συχνά αντιφατικών, στα βάθη των συνειδήσεων που προσωρινά καταλαγιάζουν ή εξεγείρονται χωρίς διέξοδο. Διεργασίες που συντελούνται υπόκωφα, πίσω από τη γενικεύμενη παραζάλη. Διεργασίες γενναιόδωρες, διεργασίες αλληλεγγύης και αυταπάρνησης όσο και διεργασίες μίζερες, εσωστρεφείς και ιδιοτελέστατες. Διεργασίες που όλες μαζί, έτσι μπλεγμένα, φαίνεται να οδηγούν σε ριζικές αλλαγές. Και μάλιστα στη βραχεία διάρκεια του ημερολογιακού χρόνου. Αλλά ποιές αλλαγές, πού αλλαγές, πότε αλλαγές, πώς αλλαγές; Τούτα τα ερωτήματα δεν επιδέχονται σήμερα σαφείς απαντήσεις.

Στην ιδιότυπη μεταβατική εποχή που διάγουμε, ο ορίζοντας περικλείεται από τα κουφώματα του σπιτιού και την ψευδαίσθηση βάθους που επιτρέπει η οθόνη της τηλεόρασης ή του υπολογιστή ενόσω η κίνηση του σώματος περιστέλλεται σε κάποια τετραγωνικά. Η συνέλευση σωμάτων απαγορεύεται, περιοριζόμενη στους απολύτως οικείους, ενώ κάθε συγκέντρωση στον ανοιχτό χώρο, κάθε ενσώματη δράση στο κέντρο των πραγμάτων, κάθε δημόσια και κατά τούτο διαπλαστική συμμετοχή στα δρώμενα και στα διακυβεύματα της μετάβασης βρίσκονται προσωρινά (πόσο προσωρινά;) εκτός παιδιάς. Συσσωρεύοντας έτσι εσωτερικές εντάσεις που εκφράζονται συχνά άστοχα ή άκαιρα. Οπότε η κατεύθυνση και η έκβαση της μετάβασης φαίνεται να εξαρτώνται, σε ό,τι αφορά τον καθένα και τη καθεμιά, από το πόσα λάικς και το ποια εμότικονς έπονται κάθε «ανάρτησης» των influencers. Αλήθεια,

---

Ο Αριστείδης Μπαλτάς είναι Ομότιμος Καθηγητής Φιλοσοφίας της Επιστήμης στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, πρώην Υπουργός Παιδείας και πρώην Υπουργός Πολιτισμού.

έχουμε καταλάβει ποιου είδους κόσμος ασκούσε τη «σκέψη» μας επί τόσα χρόνια; Δηλαδή τι την «προετοίμαζε» να αντεπεξέλθει σε τούτα που ζούμε σήμερα;

Σκέψη απομένει ωστόσο και μπορεί να διεγερθεί. Έστω σκέψη απογυμνωμένη από την διαπλαστική και για την ίδια δημόσια κίνηση του σώματος, σκέψη γυμνή, στερημένη από το ζωντανό βλέμμα και το ζωντανό χαμόγελο που την επιδοκιμάζει ή τις συνοφρυωμένες ενστάσεις, εξίσου ζωντανές, που την αποδοκιμάζουν, αλλά βοηθώντας την μολαταύτα. Όπου σκέψη γυμνή, σκέψη ασώματη, δεν μπορεί να είναι παρά σκέψη λειψή. Ωστόσο, ακόμη κι έτσι λειψή, η σκέψη μπορεί και να αντιστέκεται και να δημιουργεί. Να διευκρινίζει και να διευθετεί. Να παράγει αποτελέσματα και να κατευθύνει τον στοχασμό. Και για σήμερα και για χτες και για αύριο. Για τον εαυτό της, αλλά και για σκέψεις άλλες, ή σκέψεις άλλων. Υπό μία βασική προϋπόθεση: να ορθώνει το ανάστημά της απέναντι στη *βία* και απέναντι στη *βιασύνη*. Να μη βιάζει και να μη βιάζεται. Να μην εκβιάζεται να απαντήσει χωρίς να είναι έτοιμη, να παίρνει το χρόνο της χωρίς να προτρέχει. Γιατί εδώ, όπως σε κάθε μετάβαση, εγκυμονείται κάτι νέο. Κάτι καινοφανές που ενδέχεται να καταπλήξει. Επί καλώ ή επί κακώ. Όπου η υποδοχή του νέου χρειάζεται προετοιμασία τουλάχιστον της σκέψης. Όσο το μπορεί, όσο το προλαβαίνει. Πάντα χωρίς να εκβιάζεται και χωρίς να βιάζεται.

Επείγει, άρα, να προσπαθήσουμε να καλλιεργήσουμε μια ματιά της σκέψης –μια οπτική– σε μόνιμη εγρήγορση. Κατά το δυνατόν ψύχραιμα, αλλά όχι χωρίς το συναίσθημα που μπορεί να την κινητοποιεί και να τη θερμαίνει. Να προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε παραμέτρους, να οργανώσουμε γνώμονες, να σκάψουμε έννοιες. Για να αναδειχθούν ενδεχομένως έννοιες ακριβέστερες και περισσότερο διεισδυτικές, έννοιες αρθρωμένες μεταξύ τους και κατά το δυνατόν ανθεκτικές, έννοιες προικισμένες με την ικανότητα να αναμετρηθούν με το καινοφανές, με το απροσδόκητο, με το σημερινό άγνωστο ή αστάθμητο. Όχι μόνο για να εμπλουτιστούν οι ίδιες κατά την αναμέτρηση, αλλά κυρίως για να φτάσουν να γίνουν έμπρακτα αποτελεσματικές. Αποτελεσματικές στην πράξη. Ιδού το απαιτούμενο εννοιολόγιο της εποχής.

Και ιδού μία πρώτη έννοια. Έννοια πάντα συναρτημένη με μεταβάσεις, έννοια που εγκαλεί απευθείας τη βία, τον εκβιασμό και τη βιασύνη. Η έννοια «πόλεμος». Πατήρ μεν πάντων, αλλά και ως εκ τούτου κύριος αντίπαλος μιας ανθρωπότητας που διεκδικούσε και διεκδικεί την αντίστοιχη πατροκτονία: επί γης ειρήνη και ανθρώποις ευδοκία. Ενάντια ακόμη και στα λάβαρα των μονοθεϊστικών θρησκειών που διεκδικούσαν και διεκδικούν, συχνά με τα όπλα, την επί γης και εν ουρανοίς αποκλειστικότητα. Πόλεμος λοιπόν. Όπου ακόμη και τούτη η τόσο κοινότοπη έννοια απαιτεί στις σημερινές συνθήκες σκάψιμο. Για να αναδειχθούν οι διαστρωματώσεις της.

Πόλεμος Ι

Το λεξιλόγιο που κατακλύζει τούτες τις μέρες είναι λεξιλόγιο ιδιότυπου πολέμου. Όπου ο πόλεμος, τουλάχιστον όπως τον ξέραμε μέχρι σήμερα, συμφύεται με τη κατίσχυση ανθρώπινων κοινωνιών επί ανθρώπινων κοινωνιών και περιλαμβάνει την εκούσια καταστροφή «υλικών

και ανθρώπινων πόρων». «Ανθρώπινων και υλικών» έτσι μαζί για να υποδηλώνεται αυθόρμητα, εν τη απλή ρύμη του λόγου, η ταύτιση ποιότητας. Ώστε να νομιμοποιείται ευθέως η εκούσια *θανάτωση* «ανθρώπινων πόρων». Κυρίως στο πεδίο της μάχης, αλλά και μεταξύ των αμάχων. Έχουμε πλέον εμπεδώσει τα περί «παράπλευρων απωλειών». Θανάτωση γιατί οι «ανθρώπινοι πόροι» –όπως βέβαια και οι υλικοί– εκλαμβάνονται ως «φύσει» αναλώσιμοι: μια σχεδιασμένη απώλεια «ανθρώπινων πόρων» εδώ μπορεί να διασώσει καίριους «υλικούς πόρους» εκεί και να συμβάλει στην τελική κατίσχυση. Με μια λέξη, ο πόλεμος, όπως τον ξέραμε, συνιστά εγκώμιο θανάτου. Καταμαρτυρεί την απόλυτη εργαλειοποίηση της ανθρώπινης ζωής.

Αλλά ο σημερινός πόλεμος ενάντια στον κορωνοϊό δεν συνιστά εγκώμιο θανάτου. Το ακριβώς αντίθετο. Είναι πόλεμος –κρατάμε τη λέξη γιατί δύσκολα θα μπορούσαμε να φτιάξουμε εδώ λεξιλόγιο που δεν είναι πολέμου– *υπέρ* της ανθρώπινης ζωής, της γυμνής ανθρώπινης ζωής, της ζωής καθ' εαυτήν.

Ζωή λοιπόν. Το απολύτως πρωταρχικό υπόβαθρο σώματος και νου, η απόλυτη προϋπόθεση σκέψης και δράσης, το απόλυτο θεμέλιο των ανθρώπινων κοινωνιών και των πολιτισμών τους. Με τις ανθρώπινες κοινωνίες να ανήκουν πρώτα και πάνω απ' όλα, άτομο το άτομο, στο λεγόμενο «ζωικό βασίλειο». Οπότε, στις παρούσες συνθήκες, δεν μπορεί να μην τίθεται, και μάλιστα επιτακτικά, το ερώτημα: τι έχουμε κάνει με τούτο το πρωταρχικό και των πάντων θεμέλιο των ποικίλων κοινωνιών μας; Πώς το έχει αντιμετωπίσει ο αντίστοιχα ποικιλόμορφος ανθρώπινος πολιτισμός;

Είναι η *πανδημία* του κορωνοϊού που σήκωσε απότομα το πέπλο και έφερε τον καθρέφτη του ερωτήματος αιφνιδιαστικά μπροστά στα μάτια όλων. Όλων. Γιατί ακριβώς πρόκειται για παν-δημία, δηλαδή αφορά στο ίδιο μέτρο, στο μέτρο τελικά του *ανθρώπινου είδους*, όλους ανεξαιρέτως τους *δήμους*, όλες ανεξαιρέτως τις ανθρώπινες κοινωνίες.

Τι είδαμε να δείχνει ο καθρέφτης; Είδαμε κατ' αρχάς ότι το ανθρώπινο είδος είναι *ευάλωτο*. Ως μέρος όλου του ζωικού βασιλείου, όπως όλα τα είδη του ζωικού βασιλείου. Με τρόπους, μάλιστα, που δεν διαφέρουν δραστικά μεταξύ τους. Οπότε υποχρεωθήκαμε να συνειδητοποιήσουμε το πώς έχει αντιμετωπίσει τούτο το ευάλωτον, τούτο το απολύτως θεμελιώδες γνώρισμα της ίδιας της ζωής, ο οικείος πολιτισμός, ο λεγόμενος «δυτικός».

Αν πιάσουμε τον «δυτικό πολιτισμό» από τις απαρχές του, από τον Καρτέσιο και τον Διαφωτισμό, δεν θα λείψουμε να αναγνωρίσουμε ότι το ευάλωτον αντιμετωπίστηκε με υπέρμετρη αλαζονεία. Μην ακούγοντας τον Σπινόζα που δίδασκε ότι ο άνθρωπος –το ανθρώπινο είδος– δεν είναι κράτος εν κράτει, αλλά *μέρος της Φύσης* που διέπεται από τις ίδιες ακριβώς νομοτέλειες που διέπουν εκείνη, ο Καρτέσιος συντάχθηκε τελικά, και μαζί του σχεδόν σύσσωμος ο Διαφωτισμός, με την αυτάρεσκη αναγωγή του ανθρώπου σε «*εικόνα και ομοίωσιν*» του Θεού. Κρατώντας από τον Αριστοτέλη το «έλλογον» και ωθώντας στο περιθώριο το «ζώον». Και αυτό μάλιστα υπό την εντολή «*αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε καὶ πληρώσατε τὴν γῆν καὶ κατακυριεύσατε αὐτῆς καὶ ἄρχετε τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ πάντων τῶν κτηνῶν καὶ πάσης τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἑρπετῶν τῶν ἑρπόντων ἐπὶ τῆς γῆς*» (*Γένεσις* 1.28). Το ανθρώπινο είδος πληρωτής, άρχων και κυρίαρχος παντός του ζωικού βασιλείου και της Φύσης όλης λοιπόν. Η Φύση ως *έδαφος επιβολής* και *εργαλείο* του ανθρώπινου είδους. Από κει και πέρα, οι ρα-

γδαίες επιστημονικές και τεχνολογικές καινοτομίες προίκισαν τον χειριστή τούτης της εργαλειακότητας με υπεροψία και μέθη: η ιατρική θεραπεύει τις ασθένειες, οι πανδημίες έχουν εξαφανιστεί, το προσδόκιμο ζωής αυξάνεται σταθερά, το ανθρώπινο είδος θωρακίζεται διαρκώς πληρέστερα και αναβάλλει το απαράκαμπτα ευάλωτον της ζωής καθ' εαυτήν, τη μοίρα του θανάτου. Άρα η κατακυρίευση της γης και της Φύσης εδραιώνεται διαρκώς πληρέστερα, χωρίς η ολοκληρωτική επιβολή επ' αυτής να τίθεται εν κινδύνω.

Η πανδημία του κορωνοϊού ήρθε να κλονίσει εκ βάθρων τούτην ακριβώς την εικόνα επηρμένου αυτοθαυμασμού. Πάντες οι δήμοι πλήττονται, όλες οι ανθρώπινες κοινωνίες θίγονται, όλες οφείλουν να αναγνωρίσουν την κοινή συνθήκη, γιατί όλες συγκροτούν τμήματα του ανθρώπινου είδους. Άρα οφείλουν να αντιδράσουν όλες μαζί, να αμυνθούν και να πολεμήσουν όλες μαζί τον εχθρό που απειλεί τούτον τον συγκεκριμένο εκπρόσωπο του ζωικού βασιλείου. Ενώ δεν απειλεί τα άλλα είδη. Παραδόξως, ενώπιον του συγκεκριμένου εχθρού, το ανθρώπινο είδος αποδεικνύεται περισσότερο ευάλωτο από τα άλλα. Ακόμη και από τις νυχτερίδες. Έχοντας ξεχάσει ως είδος ότι είναι ούτως ή άλλως *εκ γενετής* ένα από τα περισσότερο ευάλωτα: το μικρό του ανθρώπου, τούτου του είδους γυμνού πιθήκου, χρειάζεται αρκετά χρόνια προκειμένου να αυτονομηθεί από τη γονική μέριμνα ώστε να επιβιώνει με τις δικές του δυνάμεις.

Η αλαζονεία θίγεται έτσι καίρια. Το ερώτημα που τελικά υποβάλλει ο καθρέφτης του κορωνοϊού είναι το ερώτημα του *επαναπροσδιορισμού* της σχέσης του ανθρώπινου είδους με τα άλλα μέρη του ζωικού βασιλείου και κατ' επέκτασιν με τη Φύση ολόκληρη: σε τι *ζωντανό* πλανήτη *θέλουμε να ζούμε*, σε τι ζωντανό πλανήτη θα εξακολουθήσουμε να *μπορούμε να ζούμε*;

Πόλεμος ΙΙ

Η αλαζονική εικόνα του ανθρώπου, του ανθρώπινου είδους, ως πληρωτή, άρχοντος και κυρίαρχου επί της Φύσης συνεπάγεται φυσιολογικά, όχι μόνον την ελέω Θεού μοναρχία, αλλά και τη νομιμοποιημένη δυνατότητα κάθε ευσεβούς πολιτικής κυριαρχίας –όπου, βέβαια, κάθε πολιτική κυριαρχία είναι «φύσει» ευσεβής– να εκλαμβάνει ως δικό της έδαφος το εκάστοτε κυριαρχούμενο από εκείνη *μέρος* του ανθρώπινου είδους, μέρος κατά κανόνα πολύ μεγαλύτερο. Και άρα να το εκλαμβάνει ως *δικό της* έδαφος επιβολής και *δικό της* αναλώσιμο εργαλείο για τη διεξαγωγή των *δικών της* πολέμων. Ιδού η ιερότητα της *ιδιοκτησίας*. Σε αυτή περίπου τη βάση, κάθε κοινωνία που έχει εμφανιστεί στην ιστορία είναι κοινωνία της ιδιοκτησίας των λίγων, κοινωνία *ταξική*, κοινωνία που διασχίζεται απ' άκρου εις άκρον από το καταστατικό κοινωνικό σχίσμα που της προσιδιάζει. Σχίσμα κατά το οποίο ένα μικρό τμήμα της κοινωνίας (ας πούμε μια τάξη) *κυριαρχεί πολιτικά* επί των υπολοίπων. Αλλά ταξική κοινωνία συνεπάγεται και προϋποθέτει ταξική πάλη, δηλαδή *ταξικό πόλεμο*. Σήμερα σε αυτόν τον πόλεμο κυριαρχούν οι φορείς της νεοφιλελεύθερης εκδοχής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ακόμη και στην Κίνα

Αφού το κοινωνικό σχίσμα διασχίζει τα πάντα, ο ταξικός πόλεμος δεν μπορεί παρά να αφορά κάθε στοιχείο που διαδραματίζει οιονδήποτε κοινωνικό ρόλο. Καθιστώντας έτσι κάθε τέτοιο στοιχείο *επίδικο* του διαρκούς ταξικού πολέμου. Ο κορωνοϊός και η αντιμετώπισή του

θα μπορούσαν να αποφύγουν, τουλάχιστον εν μέρει, τούτη την τύχη μόνον αν η πανδημία οδηγούσε ή οδηγήσει σε *πάνδημη συστράτευση* εναντίον του.

Αλλά αυτές τις βδομάδες εκείνο που βλέπουμε να παίζεται παντού, σε κάθε χώρα χωριστά, αλλά και σε όλες μαζί, είναι ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα δύο αυτά ασύμμετρα είδη πολέμου. Δηλαδή κάτι σαν πόλεμος στο τετράγωνο. Από τη μια πλευρά τίθεται σε απόλυτη προτεραιότητα η προστασία του ανθρώπινου είδους. Δηλαδή η βαθιά αίσθηση της κοινής μοίρας των ανθρώπων ως ανθρώπων, η εικόνα ενός πλανήτη ειρηνικού, πρόσφορου για τη ζωή και συνάμα αξιοβίωτου, η γενναιοδωρία και η αλληλεγγύη μεταξύ όλων, και ιδιαιτέρως απέναντι σε εκείνους που βρίσκονται στην πρώτη γραμμή του πυρός, όπως και απέναντι σε εκείνους από τους οποίους ο ταξικός πόλεμος έχει στερήσει μέσα άμυνας, ακόμη και στοιχειώδη. Ζητείται η κατάπαυση του πυρός σε όλα τα μέτωπα των θερμών πολέμων που διεξάγονται, η κατάργηση των ευρεσιτεχνιών στα φάρμακα, η πλήρης διαφάνεια των επιστημονικών αποτελεσμάτων, η ανιδιοτελής συνεργασία όλων των κοινωνίων σε όλα τα επίπεδα που αφορούν τον κορωνοϊό. Τα οποία είναι πολλά. Γιατί πολλά είναι τα ζωτικά.

Από την άλλη πλευρά στέκεται το «ναι μεν, αλλά». Ναι μεν πρέπει κάπως να αντιμετωπιστεί η πανδημία, αλλά η έμφαση είναι στο «αλλά». Δηλαδή πώς θα απορροφηθούν ανώδυνα οι διογκούμενες ενστάσεις ενάντια στο προηγούμενο καθεστώς της ιδιωτικοποιήσης των πάντων και ιδιαίτερα στον κλάδο της υγείας, πώς θα πειθαρχηθούν οι αναμενόμενες εκρήξεις οργής και πώς θα πειθαρχούνται συστηματικά οι πληθυσμοί, πώς, μέσα από τη νέα οικονομική κρίση, θα συγκεντρωθεί το κεφάλαιο σε συνδυασμό με την καταστροφή των επιχειρήσεων που δεν θα αντέξουν, πώς τα δικαιώματα της εργασίας θα συρρικνωθούν στο μη περαιτέρω προκειμένου να αυξηθούν τα κέρδη (και να θωρακιστούν οι τράπεζες), πώς θα προστατευθεί η «νόμιμη» ασυδοσία του κεφαλαίου και, τελικά, πώς η κρίση του κορωνοϊού θα μετεξελιχθεί σε ευκαιρία για την επάνοδο και την ισχυροποίηση της νεοφιλελεύθερης «κανονικότητας».

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο αυτών ασύμμετρων πολέμων, του τοξικού του κορωνοϊού και του ταξικού του νεοφιλελευθερισμού, δεν έχει κριθεί. Και δεν θα κριθεί ούτε άμεσα ούτε σύντομα. Οπότε δεν μπορούμε παρά να αναμένουμε πολεμώντας κυρίως (αλλά όχι μόνο) στα μέτωπα του πρώτου πολέμου. Γιατί είναι αυτός που περιστέλλει τα μέτωπα του δεύτερου. Όπως μπορούμε να πολεμήσουμε σε τούτες τις πρωτοφανείς περιστάσεις. Με πλήρη συναίσθηση ότι μόνον η δική μας πάνδημη συστράτευση, μόνον η δική μας μάχη απανταχού της υφηλίου μπορεί να γείρει την πλάστιγγα. Επειδή, ακριβώς, είναι μάχη που καλείται να τιμήσει ταπεινά την κυριολεκτικά υφ-ήλιο, δηλαδή τη γη κάτω από τον ήλιο που όλοι μοιραζόμαστε. Που μοιραζόμαστε με όλα τα άλλα μέλη του ζωικού και του φυτικού βασιλείου. Του βασιλείου της ζωής.

Πόλεμος ΙΙΙ

Όμως προετοιμάζεται συστηματικά ένας ακόμη πόλεμος. Ένας τρίτος πόλεμος που θα υπερβεί όλους τους άλλους, ένας τρίτος πόλεμος που αναβιβάζει την αλαζονεία πολύ πάνω από

τα όρια οποιασδήποτε μέθης. Ένας τρίτος πολέμος που αδιαφορεί επιδεικτικά για τον πόλεμο υπέρ της ζωής ενόσω εκλαμβάνει τον ταξικό πόλεμο ως εργαλειακά χρήσιμη μονιμότητα. Πρόκειται για τον πόλεμο που έχει έχει ήδη ξεκινήσει, υπέροχα μόνη, η «Διοίκηση (αγγλιστί Administration) Τραμπ», τον πόλεμο που υπόκειται στη σημαία «η (δική μου) Αμερική πρώτα». Αν αφεθεί να διεξαχθεί, τούτος ο πόλεμος θα είναι, κατά απόλυτον κυριολέξια, ο *Τρίτος Παγκόσμιος Πόλεμος*.

Τούτος ο πόλεμος έχει προετοιμαστεί με άκρα επιμέλεια. Ο «κινέζικος» ιός ανακαλεί ενσυνείδητα από τα βάθη μνήμες περί «κίτρινου κινδύνου», τον διαβολικό Φου Μαντσού, ολόκληρη την τρομολαγνική φαντασμαγορία των κοντόσωμων και ευκίνητων σχιστομάτηδων που επιβουλευόνται την ελευθερία μας, τα σπίτια και τις γυναίκες μας, τον «αμερικάνικο τρόπο ζωής». Ή, ευρύτερα, τον «δυτικό», ώστε να προσέλθουν στη γιορτή και οι «σύμμαχοι». Αυτά είχαν εν πολλοίς ξεχαστεί. Ενώ είχαν γεννηθεί και διαδοθεί πλατιά στις αρχές της δεκαετίας του 1950, μόλις οι ξυπόλητοι κινέζοι αγρότες είχαν αποτάξει την κυριαρχία των «μεγάλων δυνάμεων» που καταδυνάστευαν τη μεγάλη ιστορική χώρα επί αιώνες. Ήδη από την ίδρυση της Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών (ή μάλλον δύο Εταιρειών, μιας Ολλανδικής και μιας Βρετανικής) στα πρώτα χρόνια του 17ου αιώνα. Με ένα από τα ιστορικά αποτελέσματα τις στρατιές του κινέζικου υπο-προλεταριάτου που έστρωνε τις σιδηροτροχιές για την «κατάκτηση» της Αμερικάνικης Δύσης. Ζώντας στα παραπήγματα των «κινεζουπόλεων» που το ίδιο έφτιαχνε. Τσίγγο τον τσίγγο.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Πρόεδρος Τραμπ (η χρήση του τίτλου γεμίζει το στόμα) έχει ήδη κηρύξει τούτον τον πόλεμο. Και μάλιστα με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο, αφού έχει ήδη προβεί στην πρώτη ξεκάθαρα πολεμική ενέργεια: διακοπή, εν μέσω πανδημίας, της χρηματοδότησης του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας. Ανήκουστο μεν, αλλά σαφέστατο και επισημότατο. Η αφορμή; Μα προφανώς γιατί τον ΠΟΥ νέμονται οι φρικτοί Κινέζοι. Πατέρες του κορωνοϊού.

Ήδη από την πρώτη ημέρα τούτου του πολέμου, τα φερέφωνα άρχισαν να οργιάζουν. «Ρεπορτάζ» για το ποιόν του Προέδρου του ΠΟΥ και τις «δυσλειτουργίες» του οργανισμού. «Ιστορικές» υπενθυμίσεις της μυστικοπάθειας, των μηχανορραφιών και του απάνθρωπου χαρακτήρα του κινέζικου καθεστώτος. Συστηματική απαξίωση κάθε κινεζικού προϊόντος και εξίσου συστηματική συκοφάντηση κάθε κινεζικής διπλωματικής χειρονομίας. Διασπορά έμπειρων προπαγανδιστών εν μέσω επιλεγμένων κατηγορίων πληθυσμού απανταχού στον κόσμο. Μην ξεχνάμε την ενεργό παρουσία και το διαθέσιμο επί τούτω χρήμα του Μπάνον στην Ευρώπη. Επιστρατευμένες πένες της διεθνούς δημοσιογραφίας και της μπλογκόσφαιρας για να κατεδαφίσουν ανενδοίαστα κάθε αντίθετη φωνή. (Τι μπορεί να ξέρει ο Στίγκλιτς, ένας οικονομολόγος, έστω Βραβείο Νόμπελ, για κορωνοϊούς και τα συναφή;) Συστηματική επίκληση της νεο-μαλθουσιανής ανοησίας περί «υπερπληθυσμού», που στοχεύει κατ' εξοχήν την Κίνα για προφανείς λόγους, θέλοντας ταυτόχρονα να κρύψει πίσω από αυτόν τον δήθεν κίνδυνο την εγγενή ασυδοσία του κεφαλαίου που επιζητεί πάση θυσία το μέγιστο κέρδος. Ακόμη και μέσα από εξωτικά εδέσματα που διαταράσσουν τις ισορροπίες της φύσης. Επίκληση «έγκυρων» πηγών, πάντοτε ανωνύμων, προερχομένων από τα βάθη των μυστικών υπηρεσιών «συμμαχικών» χωρών. Και όλα τα πασιφανή ανάλογα, ων ουκ έστι αριθμός.

Τούτος ο τρίτος πόλεμος θέλει να επικαλύψει τους άλλους δύο. Να υπερκεράσει τον φόβο του κορωνοϊού δημιουργώντας έναν μεγαλύτερο –τις εκατόμβες και την καθολική δυστυχία ενός παγκοσμίου πολέμου– και να εκμηδενίσει ως αμελητέο τον ταξικό πόλεμο με επίδικο τη διαχείριση της οικονομικής κρίσης που έχει αρχίσει να ξεδιπλώνεται. Όπου μέσα στην ομίχλη των υπερτιθέμενων φόβων, μέσα στη νέα σύγχυση που θα δημιουργήσει η εκβιαστική διαίρεση του κόσμου σε αμερικανόφιλους και κινεζόφιλους, ο Πρόεδρος Τραμπ ευελπιστεί να κρύψει τις προσωπικές ευθύνες του για την εγκληματική διαχείριση του ζητήματος του κορωνοϊού. Ώστε να κερδίσει θριαμβευτικά τις εκλογές. Πάση θυσία. Προφανώς θυσία των άλλων. Τέλειος σχεδιασμός, άξιος ο μισθός του σχεδιαστή.

Θα επισυμβεί όντως Τρίτος Παγκόσμιος Πόλεμος με πραγματικά πυρά; Αμφίβολο. Για έναν πόλεμο χρειάζονται τουλάχιστον δύο ενώ το όλο γεωστρατηγικό πλαίσιο δομείται σήμερα με τρόπο ώστε οι σχετικά μεγάλοι παίκτες να είναι περισσότεροι από δύο. Με αρκετούς να διαθέτουν ισχυρές εφεδρείες. Θα πολωθούν όλοι οι παίκτες σε δύο μεγάλα στρατόπεδα; Κι αυτό αμφίβολο. Γιατί η παγκοσμιοποίηση έχει μπερδέψει πολύ τις μεταξύ τους σχέσεις και αλληξαρτήσεις. Αλλά ούτως ή άλλως το μέλλον δεν μπορεί σήμερα να προβλεφθεί. Ούτε είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τα νέα όπλα που έχουν ετοιμάσει οι πολεμικές βιομηχανίες – κεντρικοί χρηματοδότες, μην ξεχνάμε, του Προέδρου Τραμπ. Δίκην βόμβας νετρονίου που θανατώνει ανθρώπους χωρίς να πειράζει υποδομές και κτίρια. Αφού εδώ έχουμε ακριβώς ζήτημα «υπερπληθυσμού»... Το μέλλον δεν μπορεί να προβλεφθεί ούτε για τους λίγους επόμενους μήνες, αφού ο πολιτικός χρόνος είναι τόσο πυκνός. Το μόνο βέβαιο είναι ότι για το αμέσως επόμενο διάστημα ο κόσμος όλος θα τοποθετείται υπέρ ή κατά της Κίνας, υπέρ ή κατά της Αμερικής. Σαν να μην έφταναν οι άλλες καταλυτικές έγνοιες της εποχής.

Τελικό συμπέρασμα; Σήμερα δεν διατίθεται. Απαιτείται να σκεφτούμε περισσότερο, να βαθύνουμε τις έννοιες περισσότερο, να συζητήσουμε μεταξύ μας περισσότερο. Στην κλίμακα και με τους τρόπους που απαιτεί η πάνδημη ενεργός συστράτευση...

Υ.Γ. Οι (πολλές) με πλάγια υπογράμμιση λέξεις θέλουν να αναδείξουν τις έννοιες που απαιτούν εμβάθυνση. Προκειμένου να συγκροτηθεί, ακριβώς, το εννοιολόγιο της εποχής.

17 Απριλίου 2020

ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΛΤΣΑΣ

Βία, ιερότητα και επιδημία

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Σκοπός του παρόντος κειμένου είναι ο συσχετισμός της έννοιας της βίας με την έννοια της επιδημικής νόσου με αφετηρία τη θεωρία του εξιλαστήριου θύματος του René Girard. Στρέφοντας το βλέμμα του στο μυθολογικό υπόστρωμα της κοινωνίας των ανθρώπων, ο Girard αναπτύσσει τη θεωρία του εξιλαστήριου θύματος ως τον πρωταρχικό ανθρωπολογικό μηχανισμό ο οποίος ανάγεται στις απαρχές της ανθρωπογένεσης και της εξελικτικής πορείας του είδους και βρίσκεται στα θεμέλια της κοινωνίας και των θεσμών. Η θεωρία του εξιλαστήριου θύματος ενσωματώνει χρήσιμους στοχασμούς σε σχέση με τη συγκρουσιακή διάσταση της ανθρώπινης κοινωνικότητας, αλλά αδυνατεί να συγκροτήσει μια θεωρία του πολιτικού.

Μίμηση, επιθυμία, βία

Αφετηρία των στοχασμών του Girard σχετικά με τη θεωρία του εξιλαστήριου θύματος είναι η έννοια της μίμησης (Jauvion 1998). Αυτό που καθιστά τη βία εγγενές στοιχείο κάθε ανθρώπινη κοινωνίας είναι ο κατεξοχήν μιμητικός της χαρακτήρας. Η έννοια της μίμησης δεν έχει ψυχολογικό περιεχόμενο, αλλά τοποθετείται στο ευρύτερο πλαίσιο της θεωρίας της ανθρωπογένεσης και της διαμόρφωσης της ανθρώπινης κοινωνίας και των θεσμών. Κυρίαρχο ρόλο έχει εδώ η έννοια της μιμητικής επιθυμίας. Η μιμητική επιθυμία διατηρεί έναν εγγενώς διυποκειμενικό χαρακτήρα, παραπέμπει σε ένα καθεστώς κοινωνικής διαμεσολάβησης που αποτελεί το πρωτογενές ανθρωπολογικό υπόστρωμα της βίας. Η μιμητική επιθυμία έρχεται σε αντίθεση με την καντιανή έννοια της αυτονομίας στο βαθμό που προσανατολίζει την ανθρώπινη δράση στο έτερο πρόσωπο χωρίς το υποκείμενο της επιθυμίας να έχει επίγνωση

Ο Σπύρος Καλτσάς είναι ερευνητής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

της διαμεσολάβησης αυτής (Girard 2010, 10). Σύμφωνα με τον Girard, η μιμητική επιθυμία δεν ριζώνει ούτε στο υποκείμενο ούτε στο αντικείμενο καθεαυτά, αλλά στο έτερο πρόσωπο το οποίο επιθυμεί το αντικείμενο και του οποίου το υποκείμενο μιμείται η επιθυμία (Girard 1972/1991, 236-237/283)[1]. Με άλλα λόγια, η επιθυμία μας διαμεσολαβείται από την επιθυμία του έτερου προσώπου, αυτό που επιθυμούμε στην πραγματικότητα είναι η επιθυμία του έτερου προσώπου (Girard 1972/1991, 204-205/243-244). Αυτόν ακριβώς τον ρόλο επιτελούν οι διάφορες πολιτισμικές απαγορεύσεις οι οποίες περιστρέφονται γύρω από αντικείμενα τα οποία μπορεί να προκαλέσουν το ξέσπασμα της μιμητικής κρίσης. Το πρωταρχικό στοιχείο δεν είναι η απαγόρευση καθεαυτή, αλλά η μιμητική επιθυμία (Girard 1978, 323).

Η μιμητική επιθυμία αποτελεί το θεμέλιο των ανθρώπινων αλληλοδράσεων, στο βαθμό που συγκλίνει σε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο το οποίο όλοι επιθυμούν οδηγώντας στο ξέσπασμα της βίας, την οποία ο Girard ονομάζει μιμητική αντιζηλία (Girard 1972/1991, 235/281). Η μιμητική επιθυμία κλιμακώνεται σε μιμητική αντιζηλία όταν η διάκριση ανάμεσα στην επιθυμία του αντικειμένου και την προσανατολισμένη προς το έτερο πρόσωπο επιθυμία καθίστανται προοδευτικά αδιάκριτες οδηγώντας στη σύγκρουση και στο ξέσπασμα της βίας, η οποία τρέφεται από την ανεξέλεγκτη μετάδοσή της. Σε αυτήν την προοπτική, η βία δεν κατανοείται με θεωρητική αφετηρία την ατομική πράξη ή ευθύνη, αλλά τις ανθρωπολογικές και κοινωνικές της συνυποδηλώσεις. Μιμητική αντιζηλία σημαίνει ότι προοδευτικά η βία καθίσταται η ίδια αντικείμενο της μιμητικής επιθυμίας. Η βία υπερβαίνει τους χωροχρονικούς περιορισμούς, καθοδηγείται από τον «νόμο» της επανάληψης, από τη λογική της μιμητικής αμοιβαιότητας, από την προοδευτική διάχυσή της σε όλα τα μέλη της κοινότητας, από τη μολυσματική μετάδοσή της από γενιά σε γενιά. Η μίμηση οδηγεί στον διαρκή αναδιπλασιασμό της βίας, με την ανεξέλεγκτη βία να είναι η κλιμάκωση της μιμητικής αντιζηλίας. Η βία φαινομενικά διαιρεί τους ανθρώπους, αλλά στην πραγματικότητα έχει ως αποτέλεσμα τη «μονότονη επανάληψη της ίδιας φονικής χειρονομίας» (Girard 1978, 20, 27-28). Ο θεμελιώδης νόμος της μιμητικής αντιζηλίας είναι η αποδιαφοροποίηση, η προοδευτική εξάλειψη των κοινωνικών, πολιτισμικών ιεραρχικών, συγγενικών, διαγενεακών και άλλων διαφορών που συνοδεύει την προοδευτική κλιμάκωση της μιμητικής βίας εξομοιώνοντας τους ανθρώπους.

Η βία ως επιδημία

Η θεωρία του εξιλαστήριου θύματος αντιτίθεται σε κάθε ψυχολογικό αναγωγισμό. Αν και μπορεί να περιγραφεί με τέτοιους όρους, η (συλλογική) βία δεν παραπέμπει στους ψυχολογικούς μηχανισμούς της βίαιης αντίδρασης σε ένα εξωτερικό ερέθισμα. Η βία δεν μπορεί να παρασταθεί ως προσωρινή κοινωνική παρεκτροπή ή παθολογική παρέκκλιση ούτε παραπέμπει στην τάξη του ανορθολογικού. Το ξέσπασμα της βίας αποτελεί ένα κατακλυσμιαίο συλλογικό γεγονός που απειλεί να μολύνει όλα τα μέλη της κοινότητας με καταστροφικές συνέπειες για τα θεμέλια της κοινωνίας. Η αναλογία ανάμεσα στον τρόπο που εκδηλώνεται και μεταδίδεται η βία και τη μεταφορά της μολυσματικής νόσου είναι κάτι παραπάνω από εμφανής στη θεωρία του εξιλαστήριου θύματος (Girard 1972/1991, 53/59-60).

Η βία κατανοείται μέσα από τη μεταφορά της μεταδοτικής, επιδημικής νόσου, η οποία μολύνει τους ανθρώπους, τα αντικείμενα με τα οποία έρχεται σε επαφή, τον περιβάλλοντα χώρο (Girard 1972/1991, 50/56-57). Η βία χαρακτηρίζεται από την απόλυτη αυτονομία σχετικά με την εξατομικευμένη ανθρώπινη πράξη, είναι κάτι που μεταδίδεται και εξαπλώνεται, μεταδίδεται από άνθρωπο σε άνθρωπο, διαχέεται παντού και μολύνει τα πάντα. Ο μύθος του Οιδίποδα αποτελεί εδώ την πλέον χαρακτηριστική αναφορά και λειτουργεί ως ο κύριος άξονας γύρω από τον οποίο διαμορφώνεται η θεωρία του εξιλαστήριου θύματος στο θεμελιώδες έργο του Girard, *Η βία και το ιερό*. Η εικόνα του λοιμού που απειλεί την πόλη της Θήβας είναι ταυτόχρονα σύμβολο και σύμπτωμα της προοδευτικής αποδιαφοροποίησης, της προοδευτικής εξάλειψης των διαφορών που συνοδεύει την προοδευτική κλιμάκωση της βίας. Η επιδημική νόσος συμβολίζει τον επικείμενο θάνατο της κοινότητας και την ανεξέλεγκτη κλιμάκωση της βίαιης αμοιβαιότητας που καταλήγει στον πόλεμο όλων εναντίον όλων. Η βία κατανοείται λοιπόν ως μίασμα, μόλυνση, μεταδοτική ασθένεια την οποία πρέπει να αποφύγουμε πάση θυσία. Η μολυσματική βία διαχέεται παντού, εξαπλώνεται ραγδαία και επηρεάζει το σύνολο της κοινότητας. Ακόμη και οι πλέον σχολαστικές προφυλάξεις μπορούν να αποδειχθούν ανεπαρκείς σχετικά με την πανδημική εξάπλωση της μολυσματικής νόσου της βίας.

Βία, ιερότητα και ο μηχανισμός του εξιλαστήριου θύματος

Η κατακλυσμιαία εξάπλωση της βίας μολύνει την κοινότητα, η οποία πρέπει να απαλλαγεί από αυτή (Girard 1972, 59/1991, 67). Όταν η κοινότητα εισέλθει στον κύκλο της βίας, είναι αδύνατο να εξέλθει από αυτόν χωρίς να καταφύγει στη βία. Η βία κατανοείται, λοιπόν, ως ένας φαύλος κύκλος, διατηρεί έναν εγγενώς αμοιβαίο χαρακτήρα καθώς υπόκειται στον θεμελιώδη νόμο της μίμησης. Αυτή η προσφυγή στη βία, η «ομόθυμη βία», έχει έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα καθώς λειτουργεί καθαρτικά θραύοντας τον αέναο κύκλο της μιμητικής βίας, της βίας ως οφειλής που προσκαλεί στην αντεκδίκηση υποθηκεύοντας το μέλλον και απειλεί την ίδια την ύπαρξη της κοινότητας (Girard 1972, 120-1/1991, 139-140).

Η μιμητική βία εξαπλώνεται ραγδαία, «μεταδίδεται» όπως ο λοιμός, και μόνο ο «εμβολιασμός» με το θυσιαστήριο θύμα είναι σε θέση να επιφέρει την απαιτούμενη «ανοσία» στη νοσούσα κοινότητα (Girard 2010 23, Girard 1972, 113/1991, 131)[2]. Η κοινότητα θραύει τον μιμητικό κύκλο της βίας επιλέγοντας ένα θύμα το οποίο βαρύνεται με την ευθύνη της βίας. Η βία δεν μεταδίδεται πλέον ανεξέλεγκτα, αλλά προσανατολίζεται συλλογικά προς ένα επιλεγμένο, υποκατάστατο θύμα, το «εξιλαστήριο θύμα», το οποίο θεωρείται υπεύθυνο για το μίασμα που εξαπλώνεται στην πόλη, για τη βία που έχει καταπνίξει την κοινότητα. Η επιλογή του εξιλαστήριου θύματος ολοκληρώνει τον κύκλο της βίας και καταφέρνει να σταματήσει τη μολυσματική μετάδοση της βίας φέρνοντας αντιμέτωπη την κοινότητα με το υποκατάστατο θύμα πάνω στο οποίο προβάλλεται η ευθύνη για το ξέσπασμα της βίας.

Ο σωτήριος μηχανισμός του εξιλαστήριου θύματος εισάγει εν νέου τη διαφορά στην κοινότητα –η ομόθυμη κοινότητα ενάντια στο υποψήφιο θύμα– όταν ο παροξυσμός της κρίσης

οδηγεί στην κατακλυσμιαία αποδιαφοροποίηση και εξάλειψη των διαφορών. Η θυσιαστική ή τελετουργική θυσία λειτουργεί καθαρτικά στο βαθμό που λυτρώνει την κοινότητα από την ευθύνη της βίας, η οποία συγκλίνει ομόθυμα στο εξιλαστήριο θύμα αναιρώντας τα πρότυπα της μιμητικής βίας που λειτουργούν πολλαπλασιαστικά οδηγώντας στην αέναη μετάδοση της βίας μέσα από τη δημιουργία των ανάλογων μιμητικών διαθέσεων (Girard 1978, 33, Girard 1972/1991, 50-51, 121/ 57, 139-140).

Η θυσιαστήρια ή τελετουργική βία αποσκοπεί στην επαναφορά της συλλογικής ειρήνης και στην αποκατάσταση της συλλογικής ενότητας που έχει πληγεί από την ανεξέλεγκτη κρίση της μιμητικής βίας. Την ίδια στιγμή, το εξιλαστήριο θύμα, το οποίο φέρει το βάρος της ενοχής για τη βία που έχει καταπνίξει την κοινότητα, αποκτά έναν ιερό χαρακτήρα εξαιτίας της καθοριστικής συμβολής του στην ολοκλήρωση του κύκλου της βίας. Το ιερό ταυτίζεται ουσιαστικά με τη βία. Από την άλλη, η θρησκεία ανάγεται στην ιερότητα με την οποία περιβάλλεται το θυσιαστήριο θύμα υπό την προϋπόθεση ότι κατανοείται ως ένας μηχανισμός διαμεσολάβησης με σκοπό να επαναφέρει την κοινωνική ειρήνευση μέσα από τον μηχανισμό της θυσιαστήριας ή τελετουργικής θυσίας. Η σχέση της βίας με τη θρησκεία διαμεσολαβείται από τη συμφιλιωτική δυναμική της τελευταίας. (Girard 2010, ix, Girard 1978, 41, 57).

Σε αυτόν τον μηχανισμό, ο οποίος παραπέμπει στη γένεση και λειτουργία της κοινωνίας και των θεσμών, θεμελιώνεται η λειτουργία του ιερού που η μυθική αφήγηση αποκρύπτει, «παραγνωρίζει» σύμφωνα με την έκφραση του Girard, προκειμένου να μπορεί ο μηχανισμός του εξιλαστήριου θύματος να είναι αποτελεσματικός. Μόνο ο θεμελιώδης «νόμος» της παραναγνώρισης, της «άγνοιας» της πραγματικής λειτουργίας του μηχανισμού του εξιλαστήριου θύματος, επιτρέπει στον μηχανισμό να λειτουργήσει αποτελεσματικά. Ο μηχανισμός του εξιλαστήριου θύματος θα ήταν αδιανόητος δίχως τη διαδικασία της παραναγνώρισης. Η αποτελεσματικότητα του μηχανισμού εξαρτάται από το γεγονός ότι η βία εκλαμβάνεται πάντα ως απειλή του άλλου, δεν προέρχεται από την κοινότητα, αλλά τίθεται ως εξωτερική ως προς αυτή (Girard 1972/1991, 121-122/140-141).

Καταληκτικές παρατηρήσεις

Τους τελευταίους μήνες, η παγκόσμια κοινότητα βρίσκεται αντιμέτωπη με τις κοινωνικές, πολιτικές οικονομικές και πολιτισμικές συνέπειες της πανδημίας που οφείλεται στη μετάδοση του ιού «COVID-19». Σε μια συνέντευξη που χρονολογείται στα τέλη της δεκαετίας του 2000, ο Girard λαμβάνει ως αφορμή την εμφάνιση του ιού των πτηνών «H5N1» αναφέροντας ότι κάθε πανδημία επαναφέρει αναπόφευκτα στο προσκήνιο τον οιδιπόδειο μύθο και τον λοιμό της πόλης των Θηβών. Με αφορμή τον κίνδυνο μιας ενδεχόμενης πανδημίας από έναν ανεξέλεγκτο ιό, ο Girard τονίζει με έμφαση ότι η αντιμετώπιση ενός τέτοιου ενδεχόμενου σε παγκόσμιο επίπεδο θα απαιτούσε την ισότιμη διάθεση ενός εμβολίου και όχι την αποκλειστική διάθεσή του στις πλούσιες χώρες του πλανήτη (Girard 2010, 23-4). Η «προφητική» αυτή αναφορά έχει οπωσδήποτε αναλογίες με τα γεγονότα που διαδραματίζονται στις μέρες μας με την εξάπλωση του COVID-19. Αυτό που φαίνεται να αποτελεί τον κινητήριο μοχλό της κι-

νητοποίησης σε όλα τα επίπεδα –πολιτικό-θεσμικό, κοινωνικό και οικονομικό– δεν είναι τόσο το γεγονός του επιπολασμού και της νοσηρότητας του συγκεκριμένου ιού καθεαυτό, αλλά το κατεξοχήν «αρνητικό» γεγονός της έλλειψης, της έλλειψης σε υγειονομικό και ιατρικό υλικό, της έλλειψης σε πόρους, των χρόνιων δομικών ελλείψεων που χαρακτηρίζουν τα εθνικά, δημόσια συστήματα υγείας, της έλλειψης σε συνεννόηση, της έλλειψης σε κοινωνική αλληλεγγύη.

Η έννοια της έλλειψης είναι πανταχού παρούσα στην εξέλιξη της πανδημικής κρίσης που χτυπά κυρίως τις πλούσιες χώρες του πλανήτη. Έλλειψη σημαίνει ανάγκη και επιθυμία, σημαίνει μεταστροφή της μιμητικής επιθυμίας σε μιμητική αντιζηλία και ανεξέλεγκτη κλιμάκωση της βίας. Η έννοια της έλλειψης διατηρεί, ωστόσο, στη θεωρία του Girard έναν περιφερειακό χαρακτήρα. Ο ίδιος ο Girard τονίζει ότι η έννοια της έλλειψης δεν παραπέμπει σε μια γενική οικονομική θεωρία ή στη γένεση και διαμόρφωση του καπιταλιστικού συστήματος (Bertonneau 1987, 17). Εδώ αναδεικνύεται με ενάργεια ένα σημαντικό κενό στη θεωρία του Girard, η οποία ανάγει κάθε διάσταση της πολιτισμικής και κοινωνικής ύπαρξης του ανθρώπου στον μηχανισμό της μιμητικής επιθυμίας (Kearney 1979, 42).

Δεν είναι τυχαίο ότι στην προαναφερθείσα συνέντευξη ο Girard διατυπώνει τη θέση ότι η απάντηση της παγκόσμιας κοινότητας στις προκλήσεις και στη βία –ο Girard αναφέρει το ενδεχόμενο μιας επιδημικής ασθένειας και την τρομοκρατία εκτός των άλλων– δεν μπορεί να είναι στρατιωτική ή πολιτική, αλλά να έχει ως επίκεντρο τη δημιουργία μιας νέας ηθικής με κυρίαρχο άξονα την έννοια της καταστροφής (Girard 2010, 24). Εύκολα θα μπορούσε να συμφωνήσει κανείς με τη θέση ότι η στρατιωτική απάντηση στις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονες κοινωνίες αποτελεί μια απάντηση ανεπαρκή, η οποία οδηγεί στην κλιμάκωση της σύγκρουσης και την ανεξέλεγκτη μετάδοση της βίας. Παρ' όλα αυτά, η θεωρία του εξιλαστήριου θύματος αντιμετωπίζει τη συγκρουσιακή διάσταση της ανθρώπινης κοινωνικότητας και τη βία ως ένα αναλλοίωτο και αναπότρεπτο ανθρωπολογικό δεδομένο, ως ένα φυσικό δεδομένο σε αναλογία με μια ιογενή μεταδοτική νόσο, το οποίο υπερβαίνει κάθε δυνατότητα αυτόνομης δράσης. Το πρωταρχικό στοιχείο στη θεωρία του Girard παραμένει ο ανθρωπολογικός μηχανισμός της μιμητικής επιθυμίας, η οποία ανάγει κάθε συγκρουσιακή διάσταση της ανθρώπινης κοινωνίας στην ανθρωπολογική αρχή της μίμησης αγνοώντας τη θεμελιώδη διάσταση του πολιτικού (Scubla 2013).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι παραπομπές στο έργο του Girard, *Η βία και το ιερό*, λαμβάνουν υπόψη τους ταυτόχρονα το γαλλικό πρωτότυπο (1972) και την ελληνική μετάφραση (1991).

2. Ο Girard παραπέμπει συχνά στις αναλύσεις του στον όρο «Φάρμακον» που σημαίνει ταυτόχρονα δηλητήριο και ίαμα. Ομοίως, ο «Φαρμακός» συμβολίζει τη διττή υπόσταση του εξιλαστήριου θύματος, το οποίο βαρύνεται με την ενοχή για τη βία που έχει κατακλύσει την κοινότητα και την ίδια στιγμή θεωρείται υπεύθυνο

για την αποκατάσταση της ειρήνης και της τάξης (Girard, 2010, 23, Girard 1972/1991, 399/483). Η διττή σημασία της συγκεκριμένης έννοιας παραπέμπει, βέβαια, στη θεμελιώδη αμφισημία του ιερού. Είναι χρήσιμο να αναφερθεί εδώ ότι ο Girard συνδιαλέγεται με τον Derrida παραπέμποντας στο έργο *La pharmacie de Platon* (Girard 1972/1991, 410/496-497).

Βιβλιογραφία

Bertonneau, T.F. (1987), The Logic of the Undecidable: An Interview with Rene Girard, *Paroles Gelées* 5(1), σ. 1-24.

Girard, R. (1972), *La violence et le sacré*, Paris, Bernard Grasset.

Girard, R. (1978), *Des choses cachées depuis la fondation du monde. Recherches avec Jean-Michel Oughourlian et Guy Lefort*, Paris, Bernard Grasset.

Girard, R. (1991), *Το εξιλαστήριο θύμα. Η βία και ο ιερό*, Αθήνα, Εξάντας.

Girard, R. (2010), *Battling to the End: Conversations with Benoît Chantre*, translated by Mary Baker, East Lansing, Michigan: Michigan State University Press.

Jauvion, A. (1998), Mimesis et violence chez René Girard, *Hermès* 22, σ. 47-52.

Kearny, R. (1979), Terrorisme et sacrifice: Le cas de l'Irlande du Nord, *Esprit* 28(4), σ. 29-45.

Scubla, L. (2013), A Lacuna in Mimetic Theory: The Absence of the Political in the Girardian System, *Cités* 1(53), σ. 107-137.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΜΠΑΡΤΣΙΔΗΣ

Σημειώσεις για την διατομική ευθύνη

> Εφόσον οι άνθρωποι, όπως είπαμε, καθοδηγούνται περισσότερο από το πάθος παρά από τον λόγο, έπεται ότι αν το πλήθος ομονοεί κατά τρόπο φυσικό και δέχεται να καθοδηγείται σαν από κοινό πνεύμα, αυτό δεν οφείλεται στην καθοδήγηση του λόγου αλλά σε κάποιο κοινό πάθος, όπως η ελπίδα, ο φόβος ή η επιθυμία εκδίκησης για κάποια κοινή ζημιά.
>
> Εξάλλου, όλοι οι άνθρωποι φοβούνται την μοναξιά, διότι κανένας μέσα στη μοναξιά δεν έχει την δύναμη να υπερασπιστεί τον εαυτό του και να εξασφαλίσει όσα είναι απαραίτητα για τη ζωή· από 'δω προκύπτει ότι οι άνθρωποι εκ φύσεως επιθυμούν την πολιτική κοινωνία και ότι δεν μπορεί να συμβεί να την διαλύσουν ποτέ εντελώς.
>
> Σπινόζα, *Πολιτική Πραγματεία*, VI, 1.

1. Σε μια προσπάθεια «εξομάλυνσης» της μόλυνσης από την πανδημία SARS-CoV-2 («coronavirus»), πολλά κράτη επιβάλλουν περιορισμούς στην κυκλοφορία και την εμπορική δραστηριότητα των πολιτών τους. Αυτή η προσπάθεια συνίσταται στη θυσία της ελευθερίας των ατόμων για το κοινό καλό και προς το σκοπό αυτό απαιτεί την εκδήλωση της ατομικής ευθύνης, έννοια που ειδικά στην Ελλάδα χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον. Επιχειρούμε παρακάτω να σκιαγραφήσουμε μια διαφορετική έννοια της ευθύνης πέρα από την ατομική, που η σημασία της ενδεχομένως να φωτίσει ορισμένα ηθικο-πολιτικά προβλήματα της παρούσας πρωτότυπης ιστορικά συνθήκης υγειονομικής κρίσης που φαίνεται να λαμβάνουν χαρακτήρα αδιεξόδου.

2. Στο θεωρητικό πλαίσιο μιας σχεσιακής οντολογίας, υπογραμμίζεται ο *σχεσιακός* χαρακτήρας της ανθρώπινης φύσης και το *γίγνεσθαι* παρά το «είναι» της κοινωνικής σχέσης, της ατομικότητας και του υποκειμένου. Το άτομο δεν είναι μεμονωμένο και σταθερό αλλά σε μεταβατική κατάσταση όπου ισορροπούν οι διαδικασίες παραγωγής του, η ατομίκευση (indi-

---

Ο Μιχάλης Μπαρτσίδης διδάσκει στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο και είναι επιστημονικός διευθυντής του Ινστιτούτου Ν. Πουλαντζάς.

viduation) και η ατομικοποίηση (individualization). Η πρώτη δηλώνει την στιγμή του διαχωρισμού του ατόμου από ένα κοινό, αδιαφοροποίητο προατομικό στοιχείο, τη στιγμή που απομονώνεται, αποσπάται, αποχωρίζεται στρεφόμενο στον εαυτό του δίνοντας τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του. Η δεύτερη δηλώνει, συγχρόνως αλλά αντίστροφα, την ένταξη σε ένα ευρύτερο περιβάλλον που το επανασυνδέει με άλλα άτομα ολοκληρώνοντας την ατομικότητα, την ενότητα δηλαδή των επιμέρους πολλαπλών στοιχείων του που προέκυψαν από τις πολλαπλές, συνεχείς (εξ)ατομικεύσεις. Οι δυο όψεις βρίσκονται σε διαλεκτική ισορροπία συνθέτοντας το γίγνεσθαι αυτού που αποκαλούμε *ατομικότητα*. Το άτομο, συνεπώς, είναι αποτέλεσμα παραγωγής και δεν προϋπάρχει, δεν είναι σταθερό επειδή κρατάει αμετάβλητη την ουσία του, αλλά επειδή ισορροπούν οι δυο πλευρές παραγωγής του.

Η ατομικότητα είναι τα άτομα και οι σχέσεις τους ή τα άτομα στις σχέσεις τους και αποτελεί μια ενότητα ποικίλων χαρακτηριστικών. Ως ατομικότητες αποτελούμαστε από μέρη εαυτού και μέρη συλλογικού, άλλα δε από αυτά εγκαταλείπουμε και άλλα αποκτούμε σε μια συνεχή ισορροπία διάλυσης και ανασύνθεσης. Το άτομο και τα ποικίλα γνωρίσματά του αποτελούν μια ενότητα. Η ατομικότητα είναι μια *ενότητα διαφοράς*, μια ενικότητα (singularity), δηλαδή είναι το σύνολο των ποικίλων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του ατόμου, που πηγάζει από τις σχέσεις του με τα άλλα άτομα. Η ατομικότητα ως ενδιάμεση ζώνη είναι, όπως μάθαμε από τους φιλελεύθερους στοχαστές του 19ου αιώνα, το όριο της διάκρισης μεταξύ της αρνητικής και θετικής ελευθερίας αλλά και, σύμφωνα με την σπινοζική προοπτική, η βάση για την επινόηση μιας «αναγκαίας ελευθερίας» *(ex ductu rationis*).

Το άτομο δεν απομονώνεται φτιάχνοντας την ιδιοπροσωπεία του και μετά έρχεται σε επαφή με τα άλλα άτομα αναζητώντας μια κοινότητα, ούτε χάνεται μέσα στο συλλογικό εξομοιούμενο με τα άλλα βάση μιας κοινής αρχής. Για την ακρίβεια, δεν απομονώνεται ποτέ απολύτως, ούτε χάνεται μέσα στο συλλογικό απολύτως. Οι δυο όψεις του, εκείνη του ατόμου-εαυτού και η άλλη του ατόμου-θεσμού (Habermas 2014:279), βρίσκονται πάντοτε συσχετισμένες και αρθρωμένες με έναν τρόπο. Ο τρόπος αυτός αποτελεί μια δευτέρου βαθμού παράσταση, δηλαδή αναπαριστά τη *σχέση* των ατόμων που βρίσκονται *σε σχέσεις*. Είναι σταθερός για μια ιστορική περίοδο, λειτουργεί δε ως το μοντέλο παραγωγής των ατόμων αυτής της περιόδου έως ότου μπει σε κρίση και αλλάξει.

Ο τρόπος των σχέσεων των ατόμων μεταξύ τους, των διατομικών σχέσεων έχει λοιπόν ιστορικότητα. Για αυτό τον λόγο, το μοντέλο παραγωγής της ατομικότητας, δηλαδή η παραγωγή τόσο των ατομικών εαυτών όσων και των συλλογικών θεσμών τους, είναι ηθικό και πολιτικό. Στην ουσία, πρόκειται για το καθολικό ιδεώδες μιας κοινωνίας και μιας εποχής· μια κοινή παράσταση που τις διαπερνά. Το ιδεώδες συγκρατεί τα άτομα-εαυτούς και τα συλλογικά άτομα στη σχέση τους, τα *δια*περνά, υπάρχει ανάμεσά τους και τα *δια*σχίζει, και τα ολοκληρώνει σε ενότητες (trans). Ο τρόπος-ιδεώδες έχει την προτεραιότητα τόσο έναντι των ατόμων όσο και έναντι του όλου. Με άλλα λόγια, πρόκειται για ένα ηθικοπολιτικό ιδεώδες που ως δεσμός συγκρατεί σε σχέση τα ποικίλα άτομα, άτομα-εαυτούς και μέρη εαυτών, ομάδες ατόμων, ακριβώς επειδή έχει την προτεραιότητα.

3. Για να συλλάβουμε το διατομικό (trans-individual) ιδεώδες, μπορούμε να πούμε ότι είναι, αν επικαλεστούμε ενδεικτικά την θεμελιώδη εγελιανή κατηγορία του Απολύτου Πνεύ-

ματος, ένα «Πνεύμα-μη πνεύμα». Το διατομικό Πνεύμα, διατυπώνοντάς το εντελώς σχηματικά, δεν είναι ούτε η καντιανή *Moralität* όπου το άτομο είναι ικανό να παράγει τις αξίες του, ούτε η εγελιανή *Sittlichkeit* όπου πρέπει να καθοδηγείται από άλλους για να φτιάξει αξίες.

Δεν νοείται η προτεραιότητα ενός καθολικού, όπως για παράδειγμα μια προϋπάρχουσα και προδεδομένη αξία-έννοια της ανθρωπότητας, την οποία υπαγορεύει το ατομικό υποκείμενο στον εαυτό του δίκην εσωτερικού νομοθέτη και σύμφωνα με τον οποίο οφείλουμε να βλέπουμε την ανθρωπότητα τόσο στο πρόσωπό μας όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ως σκοπό και να υπακούμε τελικά στον εξωτερικό νόμο. Δεν νοείται, επίσης, ούτε η προτεραιότητα μιας υπέρτερης ουσίας-αρχής που αποτελεί το πνεύμα-ψυχή του όλου-κοινότητας, που αποτυπώνεται μετά στα μέλη του, τα εμ*πνέει* και τα κάνει να υπακούν στους κανόνες που απορρέουν από αυτό.

Μια διατομική ηθική (éthique, ethics) δεν μπορεί παρά να διακρίνεται από μια ηθικολογική (morale) θεώρηση του κόσμου και μάλιστα να την αντικαθιστά. Αντί της αξιολόγησης των δυνάμεων της ψυχής και του σώματος μέσω σύγκρισης με υπερβατικές αξίες, κάθε σχεσιακή ηθική «κρίνει συναισθήματα, συμπεριφορές και προθέσεις σχετίζοντάς τα με τρόπους ύπαρξης που προϋποθέτουν ή συνεπάγονται... (για αυτό) το καθαυτό μέλημα της ηθικής (éthique) είναι να φτάσουμε μέχρι την άκρη εκείνο που μπορούμε» (Ντελέζ 2002: 330). Μια σχεσιακή ηθική παράγεται, σύμφωνα με τον ανωτέρω σπινοζικής έμπνευσης ορισμό, από τη συσχέτιση των πράξεων με τρόπους ύπαρξης παρά με υπερβατικά ιδεώδη. Με άλλα λόγια, τα κριτήρια αξιολόγησης των στάσεων και συμπεριφορών είναι εμμενή στο τρόπο ύπαρξης που αυτές συγκροτούν. Με τη σπινοζική ορολογία, όταν «ενεργούμε σύμφωνα με τη δική μας φύση για να διατηρηθούμε στην ύπαρξη», χωρίς να καθοδηγούμαστε από τις παρορμήσεις καθιστάμενοι έρμαια εξωτερικών αιτιών.

Τείνουμε να περιγράψουμε μια επιτελεστική τροπικότητα της ηθικής και της πολιτικής. Αλλά τι σημαίνει αυτό για το είδος ηθικής που περιγράφουμε; Η θεωρία της ηθικής πράξης (ευθέως συνεπής με τη θεωρία της ατομίκευσης), σύμφωνα με τον Σιμοντόν, δεν είναι παρά μια θεωρία της «φερόμενης στην ενδελεχή τελειότητα της πραγματικά δρώσας πράξης». Σύμφωνα με αυτή την ηθική σύλληψη δεν υπάρχει ηθικολογική αντίθεση Καλού Κακού αλλά υπάρχει «ηθική διαφορά», δηλαδή διαφορά τρόπων ύπαρξης «που περικλείονται μέσα σε κείνο που δοκιμάζουμε, πράττουμε, σκεπτόμαστε». Υπάρχει καλύτερη ενότητα του είναι και του γίγνεσθαι από την πράξη; Αλλά την ίδια επιτελεστικότητα μας αποκαλύπτει και η έννοια του *παραδείγματος* της Χάνα Άρεντ όπως την συνάγει από την τρίτη καντιανή *Κριτική* μιλώντας για την μετατροπή του αφηρημένου απείρου σε καθορισμένο άπειρο ή συγκεκριμένη γενικότητα μέσω ενός Παραδείγματος. Το «σχήμα»-μορφή (της καντιανής έννοιας της φαντασίας) επιτρέπει την αλληλομετατροπή από το ιδιαίτερο ή ενικό στο πολλαπλό και τούμπαλιν, και έτσι καθίσταται το ίδιο το «σχήμα» αφενός κοινοποιήσιμο, αφετέρου, επιτρέπει τον μερισμό του. Στην *Τρίτη Κριτική* βρίσκουμε την έννοια του Παραδείγματος στο οποίο «δεν συντελείται μια υπαγωγή του ιδιαίτερου σε μια έννοια... αλλά (τα παραδείγματα) μας κατευθύνουν και μας καθοδηγούν αφού είναι το ιδιαίτερο που εμπεριέχει μια έννοια ή έναν γενικό κανόνα (Άρεντ 2008:156, Μπαρτσίδης 2017: 69, 71-2).

Το διατομικό ιδεώδες είναι παραγόμενο εμμενώς στην προσπάθεια των ατόμων να διατηρηθούν στο είναι τους μέσα από τις σχέσεις τους με τα άλλα άτομα. *Παράγεται* από π*ράξεις* που δεν έχουν ύπαρξη και νόημα παρά μόνο σε συσχέτιση με άλλες πράξεις, συνίσταται από ένα δίκτυο *ποιήσεων* και *πράξεων* και στηρίζεται σ' αυτό, διαχεόμενο χωρίς να χάνεται, αυτόδιαχεόμενο «καλό» (όπως έλεγαν οι σχολαστικοί, «bonum diffusum sui). Πόσο μακριά είμαστε πλέον από την αυτονομοθέτηση της ατομικής ευθύνης που γνωρίζει το σωστό και το καλό! Η γνώση, εδώ, αναφέρεται στην παραδειγματικότητα ως μια επιτελεστική συμμόρφωση των πράξεων στις αρχές, στη υποταγή και συγχρόνως ελευθερία της «ηθικής δύναμης» παρά στη γνώση του λογικού κριτηρίου αξιολόγησης όπως συμβαίνει στο κλασικό υπερβατολογικό υποκείμενο. Είναι μια ηθική που υπάγεται στην υπερβατικότητα των πράξεων (actes) έναντι του λόγου (discours), του ίδιου του ατόμου που την προτείνει . Η ηθική είναι τότε σκέψη της παραδειγματικότητας (exemplarité), νοούμενης ως ήδη δεδομένης συμμόρφωσης των πράξεων στις αρχές (principes).

Συγχρόνως όμως, διαμορφώνεται «από τα κάτω» και «από τα πάνω», δεν εξαντλείται σε μια απλή επιβολή αλλά περιλαμβάνει μια κατασκευή που αναφέρεται στην αναγνώριση του ανθρώπου ως ατόμου. Η κανονιστικότητα δεν είναι η απλή εξωτερική ηθική υπακοή στον νόμο. Στην πραγματικότητα, είναι η αμοιβαία, ταυτόχρονη αναγνώριση και ταυτοποίηση στο καθολικό, δηλαδή η αποδοχή του ως ένα σύνολο αξιών. Μπορούμε να παρατηρήσουμε ευκρινώς τη συνάφεια με την παραδειγματικότητα της «πράξης και συμπεριφοράς των μαζών ως εάν να καθοδηγούνταν από τον λόγο», όπως μας έδειξε η ανάγνωση του Σπινόζα εκ μέρους του Μπαλιμπάρ. Καθίσταται κατανοητό γιατί η διπλή και ταυτόχρονη διαδικασία αναγνώρισης συνιστά παραγωγή ενός νέου κάθε φορά καθολικού ιδεώδους, το οποίο δεν είναι σταθερή και αμετάβλητη ηθική (moral) ουσία αλλά πολιτική ηθική (ethics). Δεν είναι για παράδειγμα ένα προδεδομένο μοντέλο ανθρωπινότητας αλλά μια πολιτικοποίηση κάθε φορά της ανθρωπινότητας ως διαφοράς. Ακόμη και σε συνθήκες ευθραυστότητας του υποκειμένου, όπως συμβαίνει στην εποχή μας, δεν αναιρείται η δυνατότητα να απαιτείται από το υποκείμενο η ανάληψη της ευθύνης της απόφασης. *Η διατομική έννοια της ευθύνης προσδιορίζει την ευθύνη που αναλαμβάνει ο καθείς αντλώντας από την κοινή διατομική ευθύνη, από την «ευθύνη όλων». Καθώς αναλαμβάνει όχι ένα μέρος αλλά το όλον εξατομικεύοντάς το*, ενισχύει την διατομική σχέση.

4. Ας έρθουμε, τώρα, στο παράδειγμα της συμπεριφοράς σχετικά με τα μέτρα περιορισμού των επαφών, κυκλοφορίας κατά την πανδημική κρίση του κορωνοϊού.

Σύμφωνα με τη θέση της ατομικής ευθύνης, έχω πρώτα την ευθύνη εγώ προσωπικά, από μόνος μου και αυτοφυώς, ως αποτέλεσμα του ορθού Λόγου που είναι η ουσία μου ως ατόμου, η ικανότητα μου ως ανθρώπου να σκέφτομαι αυτοδύναμα, να κρίνω και να δρω, και μετά μεταβαίνω στο σύνολο συμβάλλοντας στην συλλογική ευθύνη. Εφαρμόζω την αρχή αυτή και μετά το κράτος οφείλει να κάνει τη δουλειά του, δηλαδή να περιορίσει τους ασυμμόρφωτους, να ελέγξει αυστηρά. Παρεμπιπτόντως, στην περίπτωση της ελληνικής διακυβέρνησης χωρίς να δώσει ούτε ένα ευρώ για την βελτίωση των δημόσιων υπηρεσιών υγείας, πρόνοιας.

Από την άλλη, είναι η κοινωνική ουσία είτε στην εκδοχή της οργανικής κοινότητας είτε σε εκείνη της ανοιχτής κοινωνίας, που έχει την προτεραιότητα. Η κοινωνία ως το υποκείμενο

της πολιτικής και όχι τα «άτομα», παίρνει την πρωτοκαθεδρία, η κοινότητα ως συλλογική δράση, κοινή εργασία. Η ουσία της έγκειται στην κοινή ανθρωπότητα (μια «ολική» ικανότητα), τα ανθρώπινα όντα είναι σύντροφοι μιας κοινής ανθρωπότητας, αυτό τους ενώνει. Ο άνθρωπος είναι το καλό και γεννήθηκε για να συνεργάζεται, δεν χρειάζεται το κράτος. Ή σε άλλη παραλλαγή, έχω την ευθύνη για μένα και για τους άλλους με αυτόβουλο αυτοπεριορισμό για το καλό της κοινωνίας αλλά το κράτος-όλον να κάνει αυτό που πρέπει και του αναλογεί, να πληρώσει γιατρούς, νοσηλευτικό προσωπικό, ΜΕΘ και να μην επιβάλει την πειθαρχία ως κεντρική εξουσία με λειτουργίες, μάλιστα, καθεστώτος εξαίρεσης στην οποία αποσπά την συναίνεση λόγω του φόβου. Η συλλογική ρύθμιση των δημόσιων πολιτικών έχει την προτεραιότητα και δεν πρέπει να μετατρέπεται σε ατομική ευθύνη.

Υπάρχει κάποιου είδους υπευθυνότητα πέρα από την πολυδιαφημισμένη «ατομική ευθύνη» και την αυταρχική ή μη επιβολή μιας αρχής από την κεντρική εξουσία;

Η κυβέρνηση δε θα έπρεπε να επισημάνει τους κινδύνους; Οι άνθρωποι δε θα έπρεπε να φοβούνται; Ποιο είναι το πρόβλημα με το ότι όσοι ζουν στην Ελλάδα, λιγότερο ή περισσότερο, ανέλαβαν «ως άτομα» την ευθύνη για τη μη μετάδοση της αρρώστιας; Ακριβώς αυτό δεν έχει οδηγήσει σε μια συλλογική έκφραση κοινωνικής υπευθυνότητας; Δε θα έπρεπε να υπάρχει συναίνεση; Είμαστε εναντίον της πειθαρχίας που επιβάλλεται για να μη χαθούν ζωές; Ή αλλιώς, γιατί η «ατομική ευθύνη» αποκλείει το συλλογικό χαρακτήρα της κινητοποίησης; Και πώς ξέρουμε ότι ισχύει το ένα και όχι το άλλο ώστε να εξηγήσουμε ότι δεν υπάρχει ατομική ευθύνη, αλλά δημοκρατική υπεράσπιση της υπευθυνότητας στην ατομική, στη συλλογική και στη δημόσια σφαίρα;

Οι ίδιες έννοιες όπως ο εθελοντισμός και η αλληλεγγύη διεκδικούν τον ακριβή προσδιορισμό τους για να γείρουν το βάρος από τη μια ή την άλλη πλευρά. Κατά τη διάρκεια της κρίσης χρέους στην Ελλάδα αναπτύχθηκαν πάρα πολλά παραδείγματα και εμπειρίες της διατομικής ενδυνάμωσης μέσα από δράσεις αλληλεγγύης και θεσμούς συμπερίληψης.

5. Στην προέκταση αυτής της δεύτερης αντίληψης λέμε κάτι άλλο πιο σύνθετο και, ενδεχομένως, πιο παραγωγικό: Σε μια λεπτή και οριακή γραμμή μεταξύ ατομικής ευθύνης και κοινωνίας, εκεί δηλαδή που εντοπίζεται με δυσκολία η διατομική υπευθυνότητα: ούτε από τα πάνω μόνο, ούτε από τα κάτω μόνο αλλά στη διάδραση, στην εμμενή παραγωγή των πολιτικών ρύθμισης, στη διαδικασία συγκρότησης συγχρόνως του λαού και της εξουσίας, των κανόνων ή των «νόμων» σύμφωνα με τον Μακιαβέλι στις *Διατριβές στον Τίτο Λίβιο*. Δεν είναι η ατομική ευθύνη η αιτία, και οι νόμοι το αποτέλεσμα.

Ο Σπινόζα αναφέρεται διαρκώς στην ηθική παράδοση της αγάπης και της φιλίας ως αρετών. Εισάγει, ωστόσο, μια διαφορετική έννοια της αρετής: είναι η δύναμη που έχουμε να διατηρηθούμε στην ύπαρξη (*Ηθική*, III 6 και 7, Conatus), ιδίως σε συνθήκες αστάθειας και κρίσης. Αναζητούμε μέσα στον εαυτό μας, το πνεύμα, τη δύναμη που θα μας κινητοποιήσει για να ξαναφτιάξουμε κοινότητα. Από την άλλη, όταν αλλάζω κοινότητα και εντάσσομαι σε μια ευρύτερη, τότε απελευθερώνομαι από τη μια αλλά και υποτάσσομαι με άλλο τρόπο. Δεν υπάρχει απόλυτη ελευθερία ή απόλυτη υποταγή. Οι κοινότητες αναδημιουργούνται συνεχώς, έχουμε ανάγκη να φτιάχνουμε κοινότητες.

Ακόμη και σε συνθήκες απομόνωσης, στην καραντίνα, μπορεί να ασκηθεί μια διατομική υπευθυνότητα επανεπινοώντας έτσι τα όρια του εντός/εκτός. Δεν υπάρχει κατάσταση πλήρους απομόνωσης και πλήρους διάλυσης της κοινωνικής σχέσης, του δεσμού. Μια νέα σχέση γνώσης και πολιτικής αποτελεί τη βάση επανεκκίνησης: *όσο σκέφτεται κανείς ολοένα και λιγότερο μόνος, δηλαδή μαζί με τους άλλους τόσο καλύτερα σκέφτεται και τόσο ενισχύει την δύναμή του* (Μπαλιμπάρ 1996: 292). Για παράδειγμα, το μοντέλο δημοσιότητας στις ΗΠΑ μάλλον αποκαλύπτει την έλλειψη ενημέρωσης και επικοινωνίας των πολιτών μεταξύ τους εξού και η ευκολότερη «χειραγώγηση». Ωστόσο, η οικεία πλέον και στις ευρωπαϊκές χώρες «επικοινωνιακή δημοκρατία» δεν σημαίνει αναγκαστικά την γενίκευση του κράτους-Λεβιάθαν αλλά την τάση εξομοίωσης των διαφορετικών ιστορικά μοντέλων δημοσιότητας και πολιτικής επικοινωνίας σε κάθε χώρα.

Οι ιδέες αυτές της διατομικής ευθύνης σε συνδυασμό με τον εκδημοκρατισμό της γνώσης, έχουν μια άμεση ηθική και πολιτική χρησιμότητα: να σκεφτούμε την ενδυνάμωση των υποκειμένων-ατόμων, να επινοήσουμε συλλογικά νέες μορφές δημοσιότητας, κοινωνικού δεσμού, ευθύνης, κοινωνικότητας, αλληλεγγύης και Πολιτείας.

Συνεπώς, τι σημαίνει ως δεσμός-θεσμός η αγάπη, η αλληλεγγύη και ο μερισμός στα κοινά; Με ευαισθησία στην ευαλωτότητα και την επισφάλεια όλων μας σημαίνει ότι δεν θα αναφερόμαστε πλέον *σε κάτι που ήμασταν μαζί* και το οποίο απωλέσαμε, αλλά σε κάτι *που θα φτιάξουμε μαζί* με διαφορετικές ταυτότητες από δω και στο εξής. Όταν από τις συνθήκες απόγνωσης, αναξιοπρέπειας και στιγματισμού όλων μας οι διατομικές εμπειρίες μας επαναφέρουν στη κοινή ζωή, ακόμη και σε συνθήκες «κοινωνικής απόστασης», στη ζώνη του ανθρώπου-πολίτη, τότε παράγεται κοσμοπολιτική. Τέτοιες δράσεις των χαρούμενων παθών αντί των θλιβερών παθών της θανατοπολιτικής, ενταγμένες σε μια αντίληψη κοσμοπολιτικής και όχι υποκριτικού κοσμοπολιτισμού είναι που ανανεώνουν μια κάποια ιδέα της ανθρωπ(ιν)ότητας ως κοινής ζωής.

6. Συνοψίζοντας, υποστηρίζουμε τη θέση ότι πέρα από την ατομική και πέρα από την συλλογική-υπεράνω των ατόμων ευθύνη και υπακοή, αναπτύσσεται πάντοτε εμμενώς στη σχέση κυριαρχίας και υποταγής μια διάδραση, ένας συντονισμός και φυσικά αποκλίσεις, στην παραγωγή, άσκηση και εφαρμογή των κανόνων. Με άλλα λόγια, η ελευθερία, δηλαδή η ζωή «υπό την καθοδήγηση του λόγου», διασφαλίζεται από την πόλη και τις ευεργετικές κοινωνικές σχέσεις που η πόλη είναι καταδικασμένη να προστατεύει. Το γεγονός ότι η υπευθυνότητα των ατόμων και των ομάδων συντονίζεται με τα κρατικά μέτρα περιορισμού, δεν σημαίνει τυφλή υποταγή, επικράτηση της εξατομίκευσης και σκοτεινή περίοδο για τις ελευθερίες και τη δημοκρατία. Εξίσου ενδεχόμενο είναι το αντίθετο σενάριο, καθόσον σύμφωνα με το διατομικό θεώρημα, μπορεί να σημαίνει την «αναγκαία ελευθερία» όπου όσο αυξάνεται η ατομική και συλλογική δύναμη τόσο αυξάνεται και η δύναμη της πολιτείας και το αντίστροφο. Η έκβαση δεν είναι προδιαγεγραμμένη αλλά διακύβευμα μέσα και βγαίνοντας από την καραντίνα.

Βιβλιογραφία

Arendt, H. (2008). Η *Πολιτική Φιλοσοφία του Καντ*, μτφρ. Β. Ρωμανός. Αθήνα: Νήσος.

Habermas, J. (2014). «Η ατομίκευση μέσω κοινωνικής συγκρότησης» στο Μπαρτσίδης, Μ. (2014), *Διατομικότητα, Κείμενα για μια οντολογία της σχέσης*, Αθήνα: Νήσος, 279-300.

Κοινωνικό Εργαστήριο Θεσσαλονίκης (2013). Ζωή, Λόγοι, Πολιτικές στον καιρό της κρίσης. Θεσσαλονίκη: ΈνεκενΜπαλιμπάρ, Ε. (1996), «Σπινόζα: πολιτική και επικοινωνία» στο Σπινόζα, *Πολιτική Πραγματεία*, μτφρ. Άρης Στυλιανού. Αθήνα: Πατάκη, 248-294.

Μπαρτσίδης, Μ. (2014), (εισαγ-επιμ.) *Διατομικότητα, Κείμενα για μια οντολογία της σχέσης*, μτφρ. Λουκία Μάνο-Χρηστίδη. Αθήνα: Νήσος.

Μπαρτσίδης, Μ. (2017), «Room: η φαντασία (einsbildungkraft) στην τοπική του "εσωτερικού ορίου"» στο Σάσα Λαδά & Κυριακή Τσουκαλά (2017), *Χωρικές αφηγήσεις της μνήμης*, Επίκεντρο, 53-82.

Ντελέζ, Ζυλ (2002). Ο *Σπινόζα και το πρόβλημα της έκφρασης*, μτφρ. Φώτης Σιατίτσας. Αθήνα: Κριτική.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Μια κάποια φυσική κατάσταση
Μερικές σκέψεις με αφορμή τον Μονταίν, τον Χομπς και την πανδημία

1. *Σταθερές προσδοκίες.* Πώς να συλλάβεις και να περιγράψεις το πρωτάκουστο; Οι άνθρωποι που γεννήθηκαν μετά τον πόλεμο (ανάλογα βέβαια και με το *που* γεννήθηκαν) αντιμετώπισαν ακραίες καταστάσεις και συναισθήματα, κυρίως την πρόκληση της ανασυγκρότησης μέσα από τα ερείπια αλλά κυρίως εκείνη της *συμφιλίωσης* με τους άλλους και τους εαυτούς τους. Ιδιαίτερα αυτό το τελευταίο αίτημα δεν ήταν ποτέ εύκολο και για τον λόγο αυτόν στο τέλος μιας μεγάλης καταστροφής η χαρά της λύτρωσης συνοδευόταν σε πολλές περιπτώσεις από μια έκρηξη εκδικητικότητας, σαν να μην αρκούσε το αίμα που είχε ήδη χυθεί, σαν να χρειαζόταν μια ακόμη, τελευταία, πράξη καθαρμού από το μίασμα.[1] Ωστόσο, αυτές οι πρώτες μεταπολεμικές γενιές και αυτές που ακολούθησαν έμαθαν παρά τις πολιτικές αναστατώσεις και τις οικονομικές αβεβαιότητες να ζουν με σταθερές προσδοκίες και με την πεποίθηση της βαθμιαίας βελτίωσης. Το πρωτάκουστο ήταν ξένο για κείνες.

Τις τελευταίες δεκαετίες, πλανητικής σημασίας διεργασίες, μεταμορφώσεις και συμβάντα, αφαίρεσαν κάποιες από τις βεβαιότητες που συνόδευαν τον πολιτικά, οικονομικά και τεχνολογικά προηγμένο κόσμο και οδήγησαν σε κοινωνική αστάθεια και «κρίση συνείδησης», οι επιπτώσεις των οποίων είναι ακόμη αισθητές στην Ευρώπη και την Αμερική. Όπως έχει πολλές φορές επισημανθεί, πολλοί νέοι άνθρωποι αισθάνονται σήμερα ότι η ζωή τους δεν θα είναι καλύτερη αλλά χειρότερη από εκείνη των γονιών τους, και το αίσθημα αυτό τους προκαλεί ανασφάλεια. Δεν είναι βέβαιο, ωστόσο, ότι το μέτρο σύγκρισης του σήμερα πρέπει να είναι πάντα η προηγούμενη γενιά και οι δικές της καθηλώσεις. Ο κόσμος μας έχει την τάση να κρίνει τα πράγματα στιγμιαία, χάνοντας τη συνείδηση του χρόνου και του όλου.

Η πανδημία και ο αναγκαστικός εγκλεισμός μάς έκαναν πάντως να χάσουμε όλοι πολλές και σημαντικές βεβαιότητες και αυτή τη στιγμή δεν είναι σαφές αν θα αποκατασταθούν όταν

Ο Κωνσταντίνος Α. Παπαγεωργίου διδάσκει Φιλοσοφία του Δικαίου στη Νομική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

επανέλθουμε σε μια νέα ισορροπία.[2] Ψυχολογικά αυτό φαίνεται εύλογο αφού το «σύστημα αναγκών» έχει περιοριστεί στο ελάχιστο και όλες οι ανθρώπινες επιθυμίες, σκοποί, εγχειρήματα και δραστηριότητες που στηρίζονται πάνω στο σύστημα αυτό έχουν ουσιαστικά υποχωρήσει. Η πιο προφανής υποχώρηση αφορά την ανθρώπινη επαφή και όλα τα αγαθά που αυτή καθιστά δυνατά: ψυχικά, ηθικά, πολιτιστικά, οικονομικά, πολιτικά. Ένα ολόκληρο σύμπαν μέσα στο οποίο έχουμε μάθει να σχεδιάζουμε και να εκτελούμε κοντινά και μακρινά ταξίδια έχει πλήρως ακινητοποιηθεί. Το σύμπαν αυτό επιβιώνει για τους περισσότερους από εμάς μόνον εικονικά και το συνεχιζόμενο ενδιαφέρον μας για αυτό μάς το υπογραμμίζει το διαδίκτυο και οι άπειρες, χρήσιμες και άχρηστες, ουσιώδεις και ανούσιες διαδρομές που μας επιτρέπονται.

2. *Ελευθερία και μοναξιά*. Η προστασία της ζωής έχει δικαιολογημένα[3] επιβάλει τη στέρηση της ελευθερίας της κίνησης και τους συναφείς περιορισμούς, αλλά βέβαια η γενίκευση της απαγόρευσης συνεύρεσης και επαφής σε όλο τον πληθυσμό έχει παράλληλα αλλάξει εκ θεμελίων τους όρους με τους οποίους ζούμε ως κοινωνικά όντα και διεκπεραιώνουμε ό,τι απαιτεί ή προϋποθέτει κοινωνική συνεργασία. Όταν συνήθως σκεφτόμαστε για τη στέρηση της ελευθερίας, τη συλλαμβάνουμε ως αρνητικό μέγεθος ατομικά και τοπικά, σκεφτόμαστε έναν φυλακισμένο σε έναν κόσμο ελευθέρων και όχι μια καθολική ανθρώπινη κατάσταση.[4] Όμως υπό τις σημερινές περιστάσεις το νόημα της ελευθερίας αλλοιώνεται και ο σκοπός της μεταμορφώνεται. Γιατί όταν κανείς δεν μπορεί να συνεχίσει τα έργα του, όταν το σύμπαν έχει ουσιαστικά ακινητοποιηθεί, η συνταγματικά κατοχυρωμένη ελευθερία της κίνησης, της φυσικής επαφής, της συνάθροισης γίνεται μια άνευ αντικειμένου ευχέρεια, μια ελευθερία ενάσκησης στο παράλογο. Το δημόσιο, ως πεδίο ανάπτυξής μας, έχει συρρικνωθεί και έχει γίνει ουσιαστικά εικονικό. Ως προνομιακός χώρος ελευθερίας αναπτύσσεται η «στωική» εσωτερικότητα των ανθρώπων και η μοναξιά.

Τι σημαίνει αυτό; Όλοι οι άνθρωποι εύλογα δυσανεκτούν. Από τη διαρκή κίνηση και επικοινωνία που τόσο επιταχύνθηκε και πύκνωσε τις τελευταίες δεκαετίες, εκπίπτουμε στην απόλυτη σχεδόν ακινησία και αναγκαστική απομόνωση. Το μέγεθος της ανατροπής είναι τεράστιο. Ίσως αυτό να εξηγεί την εμμονική και μαζική λήψη και αποστολή εικόνων, ιδεών και χειρονομιών. Θέλουμε να δηλώσουμε ότι είμαστε μαζί, αλλά με ποιους και με ποιο τρόπο; Ο Μονταίν υποβάλλει αυτό το ένστικτο της επικοινωνίας και ταύτισης σε μια ριζική ανατομία και αναθεώρηση. Στο δοκίμιο «Για τη μοναξιά» (1572-74) συνηγορεί για μια αναθεώρηση της φυσικής μας επιθυμίας να ανακατευόμαστε με τους άλλους και να αναλισκόμαστε σε δημόσια εγχειρήματα, τουλάχιστον για εκείνους που έχουν δώσει στον κόσμο τα πιο δημιουργικά τους χρόνια.

> Έχουμε μια ψυχή που μπορεί να στραφεί στον εαυτό της. Μπορεί να κάνει παρέα στον εαυτό της. Διαθέτει τα μέσα να επιτεθεί και τα μέσα να αμυνθεί, τα μέσα να δεχτεί και τα μέσα να δώσει: ας μην φοβόμαστε ότι μέσα σ' αυτή τη μοναξιά θα μείνουμε στάσιμοι, άπραγοι και αδρανείς. *Στη μοναξιά να είσαι για τον εαυτό σου πλήθος. Tibullus*.[5]

Καθόλου δεν υποτιμάει τα (εξωτερικά) αγαθά της ζωής ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγονται οικογένεια, αποκτήματα, φήμη και υγεία.[6]

> Ας λύσουμε τους δεσμούς εκείνους που είναι τόσο ισχυροί και που μας κάνουνε να αγαπάμε τούτο κι εκείνο και ας δεθούμε μονάχα με τον εαυτό μας. Ας κρατήσουμε τα άλλα πράγματα που είναι κι αυτά δικά μας, αλλά όχι τόσο κολλημένα πάνω μας που να μην μπορούμε να τα αποχωριστούμε χωρίς να αφαιρέσουμε μαζί τους το δέρμα μας και ένα κομμάτι από το ίδιο μας το σώμα. Το πιο σημαντικό πράγμα στον κόσμο είναι να γνωρίζεις πώς να ανήκεις στον εαυτό σου.[7]

Ας μην νομιστεί ωστόσο ότι αυτή η εσωστρεφής χειρονομία του Μονταίν σηματοδοτεί εγωισμό ή εγωπάθεια. Όπως ευθύς εξαρχής ξεκαθαρίζει:

> Ας αφήσουμε στην άκρη τις μακροσκελείς συγκρίσεις ανάμεσα στη μοναχική και τη δραστήρια ζωή και όσο για εκείνη την τοποθέτηση σύμφωνα με την οποία η φιλοδοξία και η φιλαργυρία παίρνουν το πάνω χέρι –ότι δήθεν δεν είμαστε φτιαγμένοι για τους ιδιωτικούς μας εαυτούς, αλλά για το δημόσιο χώρο– ας τολμήσουμε να απευθυνθούμε σε αυτούς που βρίσκονται ήδη στο χορό. Ας κεντρίσουνε λοιπόν τη συνείδησή τους και ας μας πουν αν, αντιθέτως, οι τίτλοι, τα αξιώματα και η οχλοβοή του κόσμου δεν είναι παρά πράγματα αρεστά αποκλειστικά και μόνον σε εκείνους που επιδιώκουν προσωπικό κέρδος από τα κοινά.[8]

3. *Φυσική κατάσταση*. Όταν περνάμε ωστόσο από το πεδίο της ψυχής στο πεδίο της πόλης (όχι ότι οι σκέψεις του Μονταίν δεν έχουν πολιτικά συμφραζόμενα και προεκτάσεις) το πρόβλημα του ενός και τους πλήθους αποκτά μια διαφορετική χροιά. Οι συμβολαϊκές θεωρίες της νεωτερικότητας οργανώνουν το επιχείρημά τους για τη συγκρότηση και νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας μέσα από ένα νοητικό πείραμα. Φαντάζονται μια κατάσταση πραγμάτων που έχει προηγηθεί της οργάνωσης των ανθρώπων σε πολιτικές κοινωνίες και η συγκεκριμένη κατάσταση ενσωματώνει τους λόγους που αποτελούν κίνητρο για τους ανθρώπους να την εγκαταλείψουν και να συστήσουν αντ' αυτής μια κρατικά οργανωμένη κοινωνία. Στη λεγόμενη φυσική κατάσταση (status naturalis) πολλά από τα αγαθά του οργανωμένου συλλογικού βίου δεν μπορούν να υπάρξουν λόγω των περιστάσεων ακραίου ανταγωνισμού, λόγω σπάνεως των πόρων, έλλειψης εμπιστοσύνης και ιδιαίτερα μια αυθεντίας επιφορτισμένης με την πρακτική αναγνώριση δικαιωμάτων και ελευθεριών.

Όπως επισημαίνει ο Χομπς σε μια από τις διάσημες περικοπές του Λεβιάθαν:

> [13] Σε αυτόν τον πόλεμο όλων εναντίων όλων, συμβαίνει και αυτό: ότι τίποτα δεν μπορεί να είναι άδικο. Εκεί που δεν υπάρχει κοινή ισχύς, δεν υπάρχει δίκαιο και νόμος και εκεί που δεν υπάρχει δίκαιο και νόμος δεν υπάρχει αδικία. Στον πόλεμο η βία και η απάτη είναι οι δύο θεμελιώδεις αρετές. Η δικαιοσύνη και η αδικία δεν αποτελούν ιδιότητες ούτε του σώματος, ούτε του νου. Αν αποτελούσαν, θα τις βρίσκαμε και σε έναν άνθρωπο που είναι μόνος του στον κόσμο, μαζί με τις αισθήσεις και τα πάθη του. Είναι ιδιότητες που σχετίζονται με ανθρώπους στην κοινωνία, όχι σε μονήρη κατάσταση. Συνεπώς στην ίδια κατάσταση οφείλεται το γεγονός ότι καμία κυριότητα και νομή δεν είναι δυνατή, δεν μπορεί να υπάρχει διάκριση ανάμεσα στο «δικό σου και το δικό μου», παρά μόνο ότι κάτι μπορεί να είναι οποιουδήποτε και για όσο διάστημα μπορεί να το

> κρατήσει...» [14] Τα πάθη που κάνουν τον άνθρωπο να τείνει προς την ειρήνη είναι ο φόβος του θανάτου, η επιθυμία των πραγμάτων που είναι αναγκαία για μια άνετη ζωή, και η ελπίδα ότι θα μπορέσει με τη δραστηριότητά του να τα αποκτήσει.[9]

Βέβαια, η φυσική κατάσταση που περιγράφουν οι φιλόσοφοι[10] δεν είναι μια πραγματική κατάσταση (παρά το ότι ακόμη και ο Χομπς δείχνει προς την κατεύθυνση προκρατικών κοινωνιών), ούτε μια ιστορική υπόθεση αλλά μια εικασία για το πως θα ήταν μια ζωή χωρίς κράτος και δίκαιο.

4. *Πείραμα, ασφάλεια και ελευθερία*. Τι είναι όμως αυτό που ζούμε σήμερα; Αν και δεν μοιάζει με τη φυσική κατάσταση των συμβολαϊστών (δεν υπάρχει αυτή τη στιγμή κάποια ιδιαίτερη σπάνις που να αναγκάζει τους ανθρώπους να καταφύγουν σε έναν βίαιο ανταγωνισμό για την επιβίωση και να αίρει έτσι την εμπιστοσύνη του ενός στον άλλο, ούτε έχουν καταργηθεί το κράτος και οι κανόνες), αισθανόμαστε στην πραγματικότητα σαν να ζούμε ένα πείραμα με ενδιαφέρουσες προεκτάσεις. Δεν υπάρχει βέβαια κάποιος που να πειραματίζεται μαζί μας και τέτοιου είδους υποθέσεις γλιστρούν απρόκλητα από τον πάντα εύλογο προβληματισμό για το μέλλον της δημοκρατίας στην παράνοια. Το κράτος έχει συνταγματικό καθήκον να μας προστατεύει από τις απειλές για τα θεμελιώδη μας αγαθά, όπως η ζωή και η σωματική ακεραιότητα και αυτό πράττει περιορίζοντας την ελευθερία της κίνησης.[11] Αυτός δεν ήταν, άλλωστε, ο βασικός λόγος να εγκαταλείψουμε την ανασφάλεια της φυσικής κατάστασης και να αναζητήσουμε προστασία σε μια κρατικά οργανωμένη κοινωνία; Ή για να το πούμε διαφορετικά, αυτός δεν είναι ο πιο θεμελιώδης λόγος να είμαστε πολίτες ενός δημοκρατικού κράτους, ενός κράτους ελεύθερων και ίσων (και να προσπαθούμε να έχουμε ένα τέτοιο κράτος);

Όμως τώρα το ίδιο το κράτος υπερακοντίζει τις συνήθεις του λειτουργίες και αρμοδιότητες και εστιάζοντας ευλαβικά στην *εξασφάλιση* της ζωής των πολιτών περιορίζει το περιεχόμενο της ζωής των ανθρώπων σε μια αυστηρά περιχαρακωμένη ρουτίνα σαν να πρόκειται για αμάχους σε περίοδο πολέμου. Αναπτύσσουμε εύλογα *Berührungsängste*, φοβίες επαφής με τους άλλους και πολλοί δυσκολεύονται να δουν ακόμα και ένα χαμόγελο ως κάτι που δεν είναι ύποπτο και απαγορευμένο. Όμως το πιο σημαντικό είναι, ότι ο τρόπος που τώρα ζούμε, μετατρέπει, εν μέρει τουλάχιστον, τη μεταφορική αξία ενός φιλοσοφικού επιχειρήματος σε κυριολεξία.[12] Ζούμε κάτω από έναν συνεχή «φόβο» μια κάποιου είδους «μοναχική» ζωή ακόμη και αν δεν γίνεται όπως στην κυριολεκτική φυσική κατάσταση «κακόβουλη», «άγρια», και «σύντομη». Και από την άλλη, κάποια από τα αγαθά που μας υπέσχετο η αναχώρηση από το status naturalis όπως η παραγωγή, η καλλιέργεια της γης, η ναυσιπλοΐα, η χρήση και απόλαυση υπερπόντιων εμπορευμάτων, η οικοδόμηση κτιρίων, η απόκτηση εργαλείων για τη μετακίνηση αντικειμένων, η εξερεύνηση του κόσμου, η αίσθηση του χρόνου, οι τέχνες, τα γράμματα, η κοινωνία δεν μπορούμε για την ώρα να τα απολαύσουμε (παρά μόνον ίσως ψηφιακά).

Αυτή η συνεύρεση της ανάγκης, του πειράματος, της εικονικότητας και της ανατροπής των προσδοκιών είναι παρά τις παρενέργειές της ενδιαφέρουσα. Δεν θα μπορούσαμε ποτέ άλλοτε να δημιουργήσουμε, ούτε καν σε προσομοίωση, παρόμοιες συνθήκες. Για την ατομική ζωή ο εγκλεισμός σηματοδοτεί μια ελευθερία της «μοναξιάς», τη δυνατότητα να εγκύψουμε

στους εαυτούς μας και να εξερευνήσουμε το πλήθος μέσα μας, όπως υπονοεί ο Μονταίν, ο οποίος υπερασπίζεται ακριβώς την αναχώρηση ως μια μη εγωιστική επιλογή. Τι σημαίνει ωστόσο πολιτικά η σχεδόν αποκλειστική ενασχόληση με τα βασικά και θεμελιώδη; Μήπως αυτή η ιδιόρρυθμη φυσική κατάσταση δημιουργεί ακριβώς τις προϋποθέσεις για μια τυφλή υιοθέτηση ενός προστατευτικού οργανισμού, μιας πατρικής εξουσίας που θα μας προστατεύει και θα μας ελέγχει ως ασθενείς ενός νοσοκομείου; Όπως επισημαίνει ο David Runciman,[13] η επικέντρωση της πολιτικής στα βασικά, όπως συμβαίνει αυτή την εποχή στο Ηνωμένο Βασίλειο και αλλού, αποσύρει από την κοινή θέα τα σκληρά διλήμματα της πολιτικής και το γεγονός ότι εντέλει κάποιοι (πρέπει να) αποφασίζουν για όλους. Οι ανατροπές που έφερε η πανδημία στη ζωή των ανθρώπων και των κοινωνιών, εύλογα προκαλούν φόβο για εμάς και τους δικούς μας, ασφυξία σήμερα και αγωνία για το αύριο. Πολλοί σκέφτονται, όχι ανεύλογα, το κόστος για την ελευθερία και τη δημοκρατία, τις ζοφερές προοπτικές για την οικονομία, τους κινδύνους[14] εγκαθίδρυσης ενός ψηφιακού «πανοπτικού». Νομίζω ωστόσο ότι η ασυνήθιστη αυτή οιονεί «φυσική κατάσταση» δείχνει ουσιαστικά πόσο ελεύθεροι είμαστε και πόσες δυνατότητες έχουμε να διαμορφώσουμε τη ζωή μας, τουλάχιστον όσοι από εμάς έχουμε την τύχη να ζούμε σε πολιτείες ελευθερίας και όχι σε δεσποτείες που διαχειρίζονται μονολιθικά την αλήθεια και αρνούνται να σεβαστούν τους πολίτες τους.[15]

5. *Δημοκρατία ως πολιτεία ελευθερίας*. Το δημοκρατικό κράτος δικαίου είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την αξία της ανθρώπινης ζωής και τον σεβασμό των ανθρώπων ως ελεύθερων υποκειμένων. Όλοι μετράνε το ίδιο ως φορείς αυταξίας[16] και υποκείμενα ελευθερίας, δίχως παραχωρήσεις σε ωφελιμιστικούς συγκερασμούς.[17] Ένα δημοκρατικό κράτος αντιμετωπίζει τους πολίτες όχι ως υλικό ή προσωπικό προς το οποίο απευθύνει εντολές, αλλά ως όντα που μπορούν να αναλάβουν ευθύνη έναντι εαυτών και αλλήλων. Και αυτό μας υπενθυμίζει ότι η συμβολαϊκή συνθήκη προϋποθέτει εξαρχής τη συναίνεση όλων (ακόμα και αν κάποιοι ανοήτως την αρνούνται) και προσπαθεί άοκνα να την εκμαιεύσει για όλες τις θεμελιώδεις αποφάσεις. Τότε γιατί μας εξαναγκάζει και μας απειλεί λένε κάποιοι. Επειδή διαφορετικά δεν θα είχαμε την *εξασφάλιση* μιας κατά το δυνατόν καθολικής συμμόρφωσης που είναι απαραίτητη για κανόνες συνταγματικά επιβεβλημένους και ηθικοπολιτικά νομιμοποιημένους. Αυτό δεν σημαίνει ότι όλα τα δημοκρατικά κράτη είναι πάντα στο ύψος των προσδοκιών, υπάρχει ωστόσο ένας γνώμονας που θέτει ένα πρότυπο αξιολόγησης και νομιμοποίησης.

Η κρίση της πανδημίας βοηθάει συνεπώς να αντιληφθούμε πόσο αναγκαίος είναι σε μια πολιτεία ελευθερίας ο ρυθμιστικός και προστατευτικός ρόλος του κράτους από τη μια, αλλά και η υπεύθυνη ελευθερία των πολιτών από την άλλη. Εννοώ την ελευθερία που έχουν οι πολίτες να διαμορφώσουν και να απολαύσουν τη ζωή τους όπως επιθυμούν και να επεξεργαστούν τις βάσεις της κοινής ελευθερίας με τους άλλους, αφενός κρίνοντας και ελέγχοντας την κρατική εξουσία, αφετέρου υποστηρίζοντάς την. Το κράτος είμαστε εμείς όλοι, υπάρχει για όλους, και η ελευθερία των πολιτών και τα ατομικά δικαιώματά τους περιγράφουν τις υποχρεώσεις και τα όριά του. Ιδιαίτερα στη δημοκρατία τίποτε δεν θα μπορούσε να γίνει χωρίς *αποτελεσματικά* προστατευτικό και ανταποδοτικό κράτος από τη μια, ελεύθερους, αλληλέγγυους και υπεύθυνους πολίτες από την άλλη. Φυσικά ισχύει και το αντίστροφο. Η δημοκρατία

αυτοϋπονομεύεται και απονομιμοποιείται όταν αδυνατεί να προστατεύσει και να απελευθερώσει.[18]

Το κοινωνικό πείραμα προστασίας και αυτοελέγχου ανέσυρε ακριβώς στην συνείδηση των πολιτών το στοιχείο της *κοινότητας πεπρωμένου* των μελών της με μια αποφασιστικότητα που δεν βρίσκουμε ανάλογό της στην επίκληση της εθνικής ιστορίας, πολιτισμικής ταυτότητας, κοινής γλώσσας και θρησκείας. Συνέβαλε έτσι στη διαμόρφωση ενός *πολιτικού πατριωτισμού της ανάγκης και του λόγου* που αναδεικνύει την ενότητα ελευθέρων και ίσων ως το υπέρτερο και θεμελιωδέστερο αίτημα έναντι της διαρκούς διαίρεσης και αντιπαράθεσης. Παρά τη μοναξιά του εγκλεισμού ξέρουμε ότι δεν είμαστε πραγματικά μόνοι και ότι πουθενά στον κόσμο δεν θα βρούμε καλύτερο καταφύγιο από αυτό που μια δημοκρατική πολιτική κοινότητα ελευθερίας και δικαιωμάτων, αλληλεγγύης και γνώσης εξασφαλίζει. Αυτό είναι μια τεράστια παρακαταθήκη για τη δύσκολη περίοδο της εξομάλυνσης.

Οι δημοκρατικές πολιτείες αποτελούν στην οιονεί φυσική κατάσταση της πανδημίας ασφαλή καταφύγια για τους πολίτες τους ακριβώς επειδή στηρίζονται στην ελευθερία, τη γνώση και την αλληλεγγύη. Όμως αυτό δεν σημαίνει ότι μια δημοκρατική πολιτεία ενδιαφέρεται μόνο για τους πολίτες της. Πρώτα απ' όλα το ίδιο το ορθολογικό τους συμφέρον επιτάσσει να επικοινωνούν, να συνεργάζονται και να βοηθούν εκεί που μπορούν σε έναν κόσμο που η τεχνολογία έχει φέρει τόσο κοντά. Οι δημοκρατίες ως ελεύθερες πολιτείες έχουν ωστόσο το επιπλέον καθήκον να συμβάλλουν ουσιαστικά υποστηρίζοντας θεσμούς και οργανισμούς παγκόσμιας εμβέλειας που μπορούν να συντονίσουν αποτελεσματικότερα και πιο ακριβοδίκαια το έργο της κοινής άμυνας της ανθρωπότητας απέναντι στους κινδύνους που την απειλούν.[19] Προφανώς αυτό είναι προς το συμφέρον τους αλλά είναι και επιταγή για όλες τις πολιτείες και όλους τους πολίτες που βρίσκονται χάρη στην ελευθερία τους σε πλεονεκτικότερη θέση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αυτήν την πτυχή της ανθρώπινης κατάστασης περιγράφει εξαιρετικά ο Ian Buruma στο θαυμάσιο βιβλίο του *Έτος Μηδέν, Μια ιστορία του 1945*, Εκδόσεις Θύραθεν, Αθήνα, 2019.

2. Φυσικά η απώλεια ενός σταθερού εισοδήματος για εργαζόμενους στον ιδιωτικό τομέα αλλά και επιχειρήσεις δημιουργεί τεράστια ζητήματα, κυρίως για το μέλλον. Αν δεν μπορεί να αναπληρωθεί από κάποια ειδική πρόνοια δημιουργεί πρόβλημα και για το παρόν. Για τις ευρύτερες επιπτώσεις της αναστολής της ανθρώπινης δραστηριότητας στην οικονομία δεν γίνεται λόγος. Είναι ανυπολόγιστες.

3. Για την συνταγματική αιτιολόγηση βλ. ενδεικτικά Γιάννης Α. Τασόπουλος, Η ελευθερία κίνησης, η διασπορά του Κορωνοϊού και το Σύνταγμα, https://www.constitutionalism.gr/2020-03-25_tassopoulos-coronavirus/ , Νίκος Αλιβιζάτος, Ποια δημοκρατία μετά τον COVID-19; https://www.kathimerini.gr/1070545/article/epikairothta/

ellada/n-alivizatos-poia-dhmokratia-meta-ton-covid-19, και του ιδίου, Οι επιστημονικές διαφωνίες σε ώρα κρίσης, https://www.kathimerini.gr/1073559/article/epikairothta/politikh/oi-episthmonikes-diafwnies-se-wra-krishs

4. Δεν μπορείς να πας στη δουλειά σου γιατί σε έχουν περιορίσει στο σπίτι, σου έχουν κλειδώσει την πόρτα, υπάρχει ένα φρουρός απέξω που παραφυλάει. Αυτή είναι η στέρηση της ελευθερίας ως παρεμπόδιση. Κι αν δεν θέλεις καθόλου να βγεις, γιατί μια χαρά είσαι και έτσι; Κι αν ο φρουρός είναι τελείως αόρατος για σένα και δεν σκέφτεσαι να βγεις; Το γεγονός ότι αν θέλαμε να βγούμε δεν θα μπορούσαμε, δείχνει ότι και σ' αυτήν την περίπτωση δεν είμαστε ουσιαστικά ελεύθεροι και ας μην το αντιλαμβανόμαστε. Ελευθερία σημαίνει όχι μόνο να μπορούμε να κάνουμε αυτό που θέλουμε, αλλά και να μπορούμε να το κάνουμε όταν το θέλουμε. Ελευθερία όμως σημαίνει επίσης να μπορούμε να ελέγχουμε οι ίδιοι αυτό που θέλουμε, να μπορούμε να κινηθούμε ό,τι κι αν λένε ή επιθυμούν οι άλλοι. Ελευθερία σημαίνει να μπορούμε να κάνουμε ό,τι θέλουμε ακόμα και αν δεν το θέλουν οι άλλοι. Όλες αυτές οι προσεγγίσεις αποκρυπτογραφούν τα στοιχεία της ελευθερίας υπό συνθήκες ομαλότητας. Έτσι στερείσαι την ελευθερία σου όχι μόνον όταν ενεργά εμποδίζεσαι, αλλά και όταν δεν σου επιτρέπεται να διανοηθείς μια εναλλακτική πορεία. Για εμβάθυνση βλ. Philip Pettit, *On the People's Terms, A Republican Theory and Model of Democracy, Cambridge* UP, Cambridge, 2012, σελ. 26-74 και του ιδίου, *Θεωρία της ελευθερίας, Από την ψυχολογία στην πολιτική της δράσης,* μετάφραση: Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Πόλις, Αθήνα, 2007.

5. Montaigne, *Essais*, Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard, 1950, Livre I, Chapitre xxxix, σ. 278.

6. Για μια εύστοχη κριτική στην υποτίμηση των «εξωτερικών αγαθών» από τους στωικούς, βλ. Martha Nussbaum, *The Cosmopolitan Tradition, A noble but flawed ideal*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge Mass/London UK, 2019, ιδιαίτερα σ. 80-96.

7. Όπ. παρ., 279-80.

8. Όπ. παρ., 274.

9. Hobbes, *Leviathan*, with selected vaiants from Latin, edition of 1668, edited with Introduction by Edwin Curley, Hackett, Indianapolis/Cambridge, Ch. XIII, σ. 79.

10. Εκτός από τον Χομπς το συμβολαϊκό υπόδειγμα ακολουθούν –ο καθένας βέβαια με έναν ιδιαίτερο τρόπο– ο Λοκ, ο Ρουσώ και ο Καντ.

11. Βλ. πιο πάνω υποσ. 3.

12. Όπ. παρ. σ. 76.

13. David Runciman, Coronavirus has not suspended politics – it has revealed the nature of power, https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/mar/27/coronavirus-politics-lockdown-hobbes#maincontent

14. Βλ. την εναργή παρουσίαση του Yuval Noah Harari, στο πρόσφατο άρθρο του The world after coronavirus, https://www.ft.com/content/19d90308-6858-11ea-a3c9-1fe6fedcca75

15. Ο Runciman πάντως δεν παραγνωρίζει αυτήν την πολύ ουσιώδη διαφορά.

16. Για μια κριτική της αρχικής πολιτικής της βρεταννικής κυβέρνησης και τα συναφή ηθικά διλήμματα, βλ. αντί πολλών Βάσω Κιντή, Η ανθρώπινη ζωή δεν μετριέται από κανένα https://www.athensvoice.gr/politics/631965_h-anthropini-zoi-den-metrietai-se-axia-apo-kanenan. Για έναν σχολιασμό τέτοιου τύπου διλημμάτων, βλ. Κωνσταντίνος Α. Παπαγεωργίου, Δράμα, δίκη, τρόμος, τραμ: Μερικές σκέψεις πάνω στο θεατρικό έργο Terror του Ferdinand von Schirach, https://theartofcrime.gr/δράμα-δίκη-τρόμος-τραμ-μερικές-σκέψει/

17. Κάποιοι, Γάλλοι κυρίως, διανοούμενοι έθεσαν πρόσφατα σε αμφισβήτηση την πολιτική απόλυτης προστασίας της ανθρώπινης ζωής θεωρώντας ότι οι αντιδράσεις είναι σήμερα υπερβολικές, υπαγορεύονται από τη δύναμη των ΜΜΕ και με το μέγεθος των απωλειών από τον Covid-19 να υπολείπεται δυσανάλογα σε σύγκριση με άλλες πανδημίες που έπληξαν την ανθρωπότητα 20ου αιώνα. Το επιχείρημα αυτό δεν είναι από μόνο του πειστικό γιατί το γεγονός ότι πολλά κακά ήταν αποδεκτά στο παρελθόν, ακόμα και πιο πρόσφατα, δεν υποδηλώνει τίποτε για την απαξία τους ή την έλλειψή της. Είναι περισσότερο πιθανό να υπογραμμίζει την κατανοητή αλλά όχι σήμερα αποδεκτή ηθική αναισθησία των κοινωνιών.

18. Για παράδειγμα, και οι δύο της αυτές λειτουργίες πλήττονται, όταν ένα δημοκρατικό κράτος υποστηρίζει ή συμβιβάζεται με πρακτικές που φιμώνουν την ελευθερία του λόγου. Για μια έξοχη ανάλυση για τις

διώξεις μελών του ΕΣΥ του Ηνωμένου Βασιλείου που εκφράζονται κριτικά για χειρισμούς και πολιτικές σε σχέση με το πεδίο εργασίας τους βλ. G. Letsas and V. Mantouvalou, «Is Gagging NHS Workers Lawful? Coronavirus and Freedom of Speech», UK Labour Law Blog, 14 April 2020, available at https://wordpress.com/view/uklabourlawblog.com)

19. Η στάση εν προκειμένω του προέδρου Τραμπ απέναντι στην πανδημία είναι άφρων και πολιτικά ακατανόητη, βλαπτική για τα συμφέροντα της χώρας του, προσβλητική για τους πολίτες άλλων κρατών και ηθικά ανεπίτρεπτη για την ανθρωπότητα.

ΒΑΣΙΑΝΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ

Για την έννοια της ανθεκτικότητας σε καιρούς πανδημίας

Σε μια τέτοια περίοδο, οι σκέψεις δεν μπορεί να είναι παρά πρωτόλειες, σε αναμονή των θεμελιακών αλλαγών που πιθανότατα θα διαμορφώσουν την επόμενη μέρα. Και σε αυτή τη συνθήκη μετάβασης, η επιστήμη της ψυχολογίας βρίσκεται αντιμέτωπη με ένα γνωστό σε αυτήν δίλημμα: την παροχή συμβουλών συναισθηματικής «επιβίωσης» ή το άνοιγμά της στην αμφιβολία και την πολλαπλότητα των διαφορετικών απαντήσεων που μια ανοίκεια εμπειρία εγγράφει στον κάθε ατομικό ψυχισμό – με τα εμπόδια αλλά και τις δυνάμεις που αυτή ενεργοποιεί. Αναγνωρίζοντας την αξία της πρώτης επιλογής ως ένα «κράτημα» [holding] που λειτουργεί καταπραϋντικά σε μια στιγμή κρίσης, η απόκλιση από τις παραδεδεγμένες βεβαιότητες για την επικράτεια του ψυχικού είναι, ωστόσο, μια κίνηση που η παρούσα συνθήκη όχι μόνο επιβάλλει αλλά και διανοίγει ως δυνατότητα.

Σε αυτό το πλαίσιο, μια από τις πολύ ενδιαφέρουσες έννοιες στον τομέα της σύγχρονης ψυχολογίας, η έννοια της *ανθεκτικότητας* [résilience],[1] διαμορφώνει ένα πεδίο αναστοχασμού για το παρόν και το μέλλον αυτής της κρίσης. Η έννοια της ανθεκτικότητας εισηγείται ότι μία από τις πιο ισχυρές θεραπευτικές δυνάμεις του ανθρώπινου ψυχισμού είναι η διαρκής, εσωτερική δυνατότητά του να επεξεργάζεται, να αναγνωρίζει, να ανανοηματοδοτεί και να μετουσιώνει τα εμπόδια, τις κρίσεις και τα τραύματα μιας βιογραφικής διαδρομής. Μια ψυχική δυνατότητα που δεν τυποποιείται και δεν υπάγεται σε ένα συγκεκριμένο θεραπευτικό πρόγραμμα, παρά αναπτύσσεται μέσα στην πορεία της ζωής, σε διασύνδεση με το διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον της ανθρώπινης εμπειρίας. Πρόκειται για μια έννοια που προτείνει ότι η ανταπόκριση του ανθρώπινου ψυχισμού σε δυσχερή ψυχικά συμβάντα δεν υπάγεται μονοσήμαντα στο παρελθόν, αλλά είναι εγγενώς «επινοητική», καθώς η στιγμή του εμποδίου διανοίγει διαρκώς εντός του ψυχισμού νέες, επίκαιρες δυνατότητες υπέρβασής του. Αυτή η έμφαση στην εσωτερική πλαστικότητα του ανθρώπινου ψυχισμού δεν προσφέρεται για κά-

Η Βασιάννα Κωνσταντοπούλου είναι ψυχολόγος και ερευνήτρια, διδάκτορας Κοινωνικής Θεωρίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

ποιου είδους κλινική εργαλειοποίηση, παρά προτείνει μια αλλαγή των όρων κατανόησης του δυσχερούς ψυχικού συμβάντος, μέσα από μια προσέγγιση που εστιάζει στις μη συστηματοποιήσιμες, αλλά υπαρκτές και απρόβλεπτες, δυνάμεις μετασχηματισμού που διαθέτει ο ανθρώπινος ψυχισμός, και όχι στις διαδικασίες αιτιοκρατικής αποτύπωσης των μηχανισμών του.

Σε μια συνέντευξή του, τις πρώτες μέρες της πανδημίας, ο Boris Cyrulnik, θεμελιωτής της έννοιας της ανθεκτικότητας, επισημαίνει ότι είναι ακόμα πολύ νωρίς για να μιλήσουμε για τη σταθεροποίηση μιας τέτοιας διαδικασίας τόσο στο επίπεδο της ατομικής ψυχικής επεξεργασίας, όσο και σε αυτό της συλλογικής, στο πλαίσιο της παρούσας κρίσης.[2] Αυτή τη στιγμή βρισκόμαστε, υποστηρίζει ο ίδιος, σε ένα «ενόσω»: στη φάση της αντιμετώπισης και της αντίστασης απέναντι σε μια απειλητική συνθήκη. Η στιγμή της συγκρότησης μιας πιο στέρεης αναπαράστασης, ικανής να ενταχθεί στη ροή της ζωής, προϋποθέτει μια απόσταση από τα γεγονότα, τη δυνατότητα νοηματοδότησης και αφομοίωσής τους, και κυρίως την έναρξη ενός νέου σταδίου ανάπτυξης μετά από μια τραυματική εμπειρία. Ωστόσο, ο ίδιος επισημαίνει ότι και σε αυτή τη μεταιχμιακή στιγμή, η ενεργοποίηση και ο πολλαπλασιασμός όλων των μηχανισμών κοινωνικής προστασίας, καθώς και η αλληλεγγύη και η ενίσχυση των ανθρώπινων δεσμών, αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για την ενίσχυση της δυνατότητας συναισθηματικής ανταπόκρισης των ανθρώπων. Με αυτή την έννοια, η ανθεκτικότητα αποτελεί μια συνθήκη ανοιχτή σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, αλλά και εξαρτώμενη από τις ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές απαντήσεις που θα δοθούν σε αυτήν την πανδημία.

Πέρα από την έμφαση που αποδίδει στην παλλόμενη δυνατότητα του ψυχισμού να αντιμετωπίζει τα εμπόδια, χωρίς να παραγνωρίζει την τραυματική τους διάσταση, η έννοια της ανθεκτικότητας εισηγείται εκ νέου, στο πεδίο των ψυχολογικών επιστημών, την αναγνώριση του άρρηκτου δεσμού που συνδέει το άτομο με το περιβάλλον του, κοινωνικό και οικολογικό. Απομακρυνόμενη από μια μακρά παράδοση αποκλειστικής επικέντρωσης στην ενδοψυχική συγκρότηση του υποκειμένου, όπου το περιβάλλον γίνεται αντιληπτό ως έχον έναν συγκυριακό ρόλο, ως εκλυτικός παράγοντας παρελθουσών αναμνήσεων και πρώιμων τραυματικών εμπειριών, η συγκεκριμένη θεώρηση υπογραμμίζει ότι ο χώρος της ρέουσας εμπειρίας αποτελεί για τον άνθρωπο μια διαρκώς ανανεούμενη και ενεργή πηγή ερεθισμάτων, που μπορεί να τροφοδοτήσει νέες μορφές και πρότυπα απόκρισης στη δυσκολία και τη διαρκή αλλαγή.

Μέσα από αυτή την οπτική, μια από τις διαστάσεις που φαίνεται να διατρέχει την παρούσα συγκυρία είναι και η επανεξοικείωσή μας όχι μόνο με τη διαρκή κίνηση της έμβιας δυναμικής –με αυτό που ο Ζορζ Κανγκιλέμ περιγράφει ως μια συνεχή αναζήτηση νέων κανόνων ύπαρξης[3]– αλλά και με το γεγονός ότι αποτελούμε ένα αναπόσπαστο και μη εξαιρούμενο μέρος της. Η δύναμη της ανθρώπινης φαντασίας, λέει ο Yuval Noah Harari, είναι αυτή που εξόπλισε τον άνθρωπο με μια μοναδική ικανότητα να δαμάζει το περιβάλλον του, δίνοντάς του μια αυτοπεποίθηση, η οποία ωστόσο δεν αναιρεί την ασυνείδητη ειδολογική του επισφάλεια.[4] Κι έτσι, την ίδια ώρα που παραμένουμε ευάλωτοι και πεπερασμένοι ως μέρος ενός ευρύτερου οικοσυστήματος, η ανθρώπινη διάνοια και η ιατρική θα αναζητούν πάντοτε τρόπους για την προστασία και τη διατήρηση της ζωής.

Η προσέγγιση της ανθρώπινης συνθήκης μέσα από το πρίσμα της βιολογικής αναγκαιότητας έχει τροφοδοτήσει ιστορικά μια σειρά ολοκληρωτικών ή συντηρητικών αναπαραστάσεων της κοινωνίας: από την ευγονική και τις θεωρίες του κοινωνικού δαρβινισμού, μέχρι τις «ομοιοστατικές» προσεγγίσεις για την κοινωνική λειτουργία και σύγκρουση.[5] Έτσι, με τον κυνισμό ορισμένων κυβερνήσεων, περιγραφήκαμε ξανά ως ένα είδος «αγέλης» – κάποια μέλη της οποίας, είπαν, θα αποκτήσουν ανοσία και άλλα θα αναλωθούν μέσα στον αναπόδραστο βιολογικό αγώνα.[6] Η συγκεκριμένη εργαλειοποίηση της πανδημίας επιστρατεύει ένα επιδημιολογικό μοντέλο, προκειμένου να αναπαραστήσει τα αποτελέσματα συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών ως αναπόφευκτες συνέπειες μιας φυσικής νομοτέλειας, ρισκάροντας έτσι να υπάρξουν ολέθριες συνέπειες. Στον αντίποδα αυτής της ιδεολογικά φορτισμένης βιολογικής αναγωγής, η αναγνώριση της πρωτογενούς σχεσιακότητας της ανθρώπινης εμπειρίας, δηλαδή της άρρηκτης σύνδεσής της με τις αδιάλειπτες αλλαγές του φυσικού και κοινωνικού της περιβάλλοντος, αποτελεί μια προϋπόθεση για τη διαμόρφωση πιο ανθεκτικών μορφών ψυχικής απόκρισης, στην παρούσα και σε μελλοντικές συγκυρίες. Κι αυτό γιατί θέτει στο προσκήνιο τα όρια της ανθρώπινης παντοδυναμίας, βασισμένης στο αίσθημα ότι ο άνθρωπος μπορεί να μονωθεί από το ζωτικό φυσικό του περιβάλλον, αλλά και γιατί επανοηματοδοτεί την αξία των ανθρώπινων και κοινωνικών δεσμών, σε συνθήκες όπου ο επιβιωτισμός [survivalism] αποτελεί μια αδύνατη επιλογή.[7]

Κλείνοντας, υπάρχει ένα απόσπασμα του Cyrulnik, στην αυτοβιογραφία του, όπου περιγράφει πως η σύνδεσή του με τον φυσικό χώρο γύρω του αποτέλεσε, στην τραυματική παιδική του ηλικία, μια από τις πιο θεραπευτικές στροφές της ζωής του. Περιγράφοντας μια από τις δύσκολες στιγμές, όπου βρέθηκε σε έναν άγνωστο τόπο, χωρίς την αναγκαία δομή ενός ασφαλούς πλαισίου, γράφει:

Δεν υπάρχει οργάνωση, δραστηριότητες, ψυχαγωγία –τίποτα. Γύρω από αυτό το σπίτι υπάρχουν βουνά, στην άλλη πλευρά του δρόμου υψώνεται ένας τοίχος από βράχια και πιο κάτω είναι ένα ποταμάκι που ακούω να το λένε «Μπουρν». Δεν ξέρω πού βρίσκομαι. Περιφέρομαι μόνος, προσπαθώ να βρω κάτι να κάνω. Τίποτα δεν με διασκεδάζει. Ξαναρχίζω να στριφογυρίζω και να κάνω το εκκρεμές.

Με έσωσαν τα μυρμήγκια. Κοντά στην πόρτα της εισόδου, στα αριστερά του κήπου, πρόσεξα μια πέτρα που έτρεμε. Πλησιάζοντας, κατάλαβα ότι επρόκειτο για ένα ισχυρό κάστρο φτερωτών μυρμηγκιών. Μπορούσες να δεις τις σήραγγες όπου τα έντομα εργάζονταν, αλλά και βάσεις απογείωσης, απ' όπου χοντρά κοκκινωπά μυρμήγκια πετούσαν σε σχηματισμούς. Τα ερωτεύτηκα: δίπλα μου, μες στη συναισθηματική μου έρημο, υπήρχε ένας θαυμαστός κόσμος! [...] Δεν είχα ξαναδεί ένα τόσο συναρπαστικό θέαμα. Δεν είχα ποτέ ξανασκεφτεί τόσο πολύ για τα ανθρώπινα όσο κοιτάζοντας τα μυρμήγκια.[8]

Διαβασμένη και σαν μια μικρή αλληγορία, η βιωματική αυτή κατάθεση, μιλά ίσως για την ιαματική διάσταση της ίδιας της κίνησης της ζωής, που σε όλες της τις μορφές δεν σταματά να επινοεί τρόπους για να προχωράει.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η έννοια της *ανθεκτικότητας* εμφανίζεται για πρώτη φορά, στο πεδίο των ψυχολογικών θεωριών, συνδεδεμένη με τη *θεωρία του δεσμού* [attachment theory], που εισηγήθηκε ο ψυχαναλυτής John Bowlby. Ο Bowlby, αναπτύσσοντας στο έργο του τη σημασία των πρώιμων συναισθηματικών δεσμών που διαμορφώνει ο άνθρωπος με τα βασικά πρόσωπα φροντίδας, διατύπωσε ισχυρές ενστάσεις για την επικέντρωση της ψυχαναλυτικής θεώρησης στους ασυνείδητους επικαθορισμούς και την υποτίμηση των περιβαλλοντικών παραγόντων. Την έννοια της *ανθεκτικότητας* ανέπτυξε και εμβάθυνε ο Boris Cyrulnik, νευροψυχίατρος και ηθολόγος, μέσα από τη μελέτη των στρατηγικών επιβίωσης και ψυχικής επανόρθωσης που αναπτύσσουν τα παιδιά που έχουν βιώσει σοβαρές τραυματικές εμπειρίες, όπως ο πόλεμος, η γονεϊκή αποστέρηση, η βία. (Βλ. B. Cyrulnik, C. Seron, *La résilience ou comment renaître de sa souffrance?*, Παρίσι: Fabert, 2012). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Cyrulnik ως παιδί επιβίωσε από μια σειρά διωγμών, κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, έχοντας χάσει τους γονείς του που συνελήφθησαν από τους Ναζί, και ζώντας κρυμμένος για κάποια διαστήματα σε διάφορα μέρη της Γαλλίας. Για την ιστορία της παιδικής του ηλικίας, που συνδέεται στενά με τη βασική έννοια που εισηγήθηκε, μιλά στο έργο του B. Cyrulnik, *Τρέξε να σωθείς, η ζωή σε καλεί*, μτφ. Α. Πλεύρη, Γ. Βεσσαλά, Αθήνα: Κέλευθος, 2015.

2. B. Cyrulnik, «Nous sommes dans l' affrontement, non dans la resilience», συνέντευξη στο περιοδικό *Le Point*, στις 23 Μαρτίου 2020, στον σύνδεσμο: https://www.lepoint.fr/debats/boris-cyrulnik-nous-sommes-dans-l-affrontement-non-dans-la-resilience-23-03-2020-2368354_2.php#xtmc=cyrulnik&xtnp=1&xtcr=1.

3. Βλ. Ζ. Κανγκιλέμ, *Το κανονικό και το παθολογικό*, μτφ. Γ. Φουρτούνης, Αθήνα: Νήσος, 2007.

4. Y. N. Harari, *Μια σύντομη ιστορία του ανθρώπου*, μτφ. Μ. Λαλιώτης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 36-37.

5. Για μια πολύ εμπεριστατωμένη κριτική της χρήσης των βιολογικών θεωριών στην ερμηνεία της ανθρώπινης κοινωνίας, βλ. S. Marshall, *Χρήσεις και καταχρήσεις της βιολογίας: Μια ανθρωπολογική κριτική της κοινωνιοβιολογίας*, μτφ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997.

6. Γίνεται αναφορά στην «ανοσία της αγέλης», που χρησιμοποιήθηκε στις αρχές της πανδημίας στη ρητορική της βρετανικής κυβέρνησης ως βασικό επιχείρημα για τη μη εφαρμογή αυστηρών μέτρων προστασίας του πληθυσμού.

7. Για μια ανάλυση των δυστοπικών συνεπειών που θα είχε για τις κοινωνίες η κυριαρχία ενός μοντέλου πολιτικού και κοινωνικού επιβιωτισμού, βλ, το άρθρο του J. Britton-Purdy, «The Only Treatment for Coronovirus is Solidarity», *Jacobin*, στον σύνδεσμο https://jacobinmag.com/2020/03/coronavirus-donald-trump-solidarity-profits.

8. B. Cyrulnik, *Τρέξε να σωθείς, η ζωή σε καλεί*, μτφ. Α. Πλεύρη, Γ. Βεσσαλά, Αθήνα: Κέλευθος, 2015, σ. 87-88.

ΝΑΣΙΑ ΛΙΝΑΡΔΟΥ-ΜΠΛΑΝΣΕ

Ο εφιάλτης της ζωής

Η εμπειρία που ζούμε με την πανδημία του Covid-19 ξεπερνάει στ' αλήθεια το πλέον εξεζητημένο σενάριο επιστημονικής φαντασίας. Προπομπός ή όχι των μελλοντικών κρίσεων που οι σημερινές γενιές θα ζήσουν, αποτελεί σημάδι ότι η πρόοδος συνεχίζεται χωρίς καμία εγγύηση και ότι οι κοινωνίες μας παραμένουν ανοιχτές στο χειρότερο. Παρόλο που μελετάει τα σενάρια κατάρρευσης, ο Pablo Servigne, ανεξάρτητος ερευνητής και από τους πρώτους που επινόησαν την έννοια της *καταρρευσιολογίας* (collapsologie, collapsology), ομολογεί σε συνέντευξή του στην εφημερίδα Le Monde: «Δεν ήμασταν καθόλου προετοιμασμένοι για ένα τέτοιο σοκ, τόσο ξαφνικό και τόσο βίαιο. Καταρχάς, επειδή ποτέ μέχρι τώρα δεν είχε συμβεί, αλλά και επειδή η πλειοψηφία των ανθρώπων, παρά τις προειδοποιήσεις των επιστημόνων εδώ και χρόνια, δεν ήθελε να το πιστέψει». Ούτε ο ίδιος όμως δεν είδε την καταιγίδα να έρχεται όσο και αν αυτή την κρίση τη γνώριζε «στη θεωρία».[1] Το γεγονός ωστόσο παραμένει, ότι το τραύμα διατηρεί μια σχέση με το τυχαίο και μας βρίσκει πάντοτε απροετοίμαστους.

Η μάστιγα είναι λοιπόν σήμερα παρούσα παντού και οι άνθρωποι καλούμαστε να αμυνθούμε. Ο ιός που μας απειλεί είναι αόρατος. Επεκτείνεται και μολύνει. Απειλεί τον ζωντανό ανθρώπινο οργανισμό. Καθώς δεν έχει κυτταρική οργάνωση είναι άραγε ο ίδιος ζωντανός οργανισμός; Τα σωματίδια του ιού ενσωματώνονται μέσα στα ζωντανά ανθρώπινα κύτταρα κι έτσι πολλαπλασιάζονται. Μολύνουν τα κύτταρα του οργανισμού στον οποίο διεισδύουν και τα χρησιμοποιούν προς όφελός τους καθώς δεν διαθέτουν τα ίδια τη βιοχημική δραστηριότητα της ζωής. Ο ιός ζει μεταξύ βιολογίας και βιοχημείας μια ζωή μέσω εξουσιοδότησης. Ταυτόχρονα, καθώς εμφανίζει μια εξαιρετική γενετική πλαστικότητα συνιστά πρωταθλητή της εξέλιξης. Με αυτή την έννοια θα λέγαμε ότι ζει στην κόψη του ξυραφιού. Τέλος, οι ιοί πεθαίνουν. Πόσο αρκούν άραγε οι παραπάνω ιδιότητες για να χαρακτηριστούν οι ιοί ζωντανοί οργανισμοί;

Η Νασία Λινάρδου-Μπλανσέ είναι ψυχαναλύτρια λακανικού προσανατολισμού και ψυχίατρος. Είναι μέλος της Νέας Λακανικής Σχολής και της Ελληνικής Εταιρείας της ΝΛΣ.

Το Πραγματικό της ζωής

Είναι γνωστός ο αφορισμός του Bichat, θεμελιωτή της σύγχρονης Ιστολογίας, που ενώ περιέγραφε με τρόπο εντυπωσιακό τον τρόπο με τον οποίο ο θάνατος επεκτείνεται από όργανο σε όργανο, διατύπωνε ότι, χωρίς να απαιτείται να γνωρίζουμε ποια είναι η αρχή της, «η ζωή είναι το σύνολο των δυνάμεων που ανθίστανται στο θάνατο». Σύμφωνα με τη διατύπωση του Georges Canguilhem, «η νοσηρή κατάσταση εξακολουθεί να είναι ένας ορισμένος τρόπος ζωής». Για τον Λακάν «δεν υπάρχει τίποτε πιο πραγματικό από τη ζωή». Και συμπληρώνει: «[...]πέρα από τη γενική διατύπωση που συνίσταται σε ένα *απολαμβάνω τη ζωή*, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι [για τη ζωή] δεν ξέρουμε τίποτε άλλο».[2] Πράγματι, η ζωή δεν μιλάει. Όπως το αναδεικνύει θαυμάσια ο Ζ.-Α. Μιλέρ στην παραβολή με την οποία ανοίγει το κείμενο του, *Η ζωή και η αλήθεια*, «η ζωή δεν λαμβάνει το λόγο. Εξάλλου ίσως γι' αυτό ξέρει τι θέλει. Θέλει να μεταβιβάζεται, θέλει να διαρκεί [...]. Εάν η ζωή σκεφτόταν, τότε θα μπορούσαμε να πούμε ότι δεν σκέφτεται παρά μόνο τη ζωή, λες και πρόκειται για εμμονή, η ζωή –εντέλει- εμμένει στη ζωή. [...] Όμως, ακόμη κι αν ξέρουμε τι θέλει η ζωή, αυτό δεν βοηθάει να απαντήσουμε στο "γιατί". Γιατί υπάρχει η ζωή; Γιατί υπάρχει η ζωή μέσα στην ύλη; Σε αυτό το ερώτημα δεν μπορούμε ίσως παρά να απαντήσουμε όπως ο Σιλέσιους που έλεγε ότι "η ζωή υπάρχει χωρίς γιατί". Γι' αυτό ίσως μπορούμε να την πούμε μάταιη. Γι' αυτό οδηγούμαστε στη σκέψη ότι ο Θεός αγαπάει τη ζωή, ότι την προστατεύει, κυρίως μέσω της Εκκλησίας, ενάντια στα ανθρώπινα όντα, που φαίνεται να μην την αγαπούν αρκετά και να μην υποτάσσονται εύκολα στην υπηρεσία της».[3]

Ακόμα λοιπόν κι αν δεν υπάρχει υπολογισμός της ζωής, υπάρχει ένα πρόγραμμα της ζωής. Η ζωή λειτουργεί σιωπηλά χωρίς υποκείμενο. Δεν την ταλαιπωρεί η αλήθεια. Δεν την απασχολεί ο θάνατος. Μεταδίδει τις αναγκαίες για τη συνέχισή της πληροφορίες χωρίς διφορούμενα και χωρίς υπαινιγμούς. Η επιστήμη της γενετικής εξηγεί το σχηματισμό του ζώντος με την παρουσία μέσα στην ύλη αυτού που ονομάζουμε πληροφορία. Τα εξειδικευμένα κύτταρα της αναπαραγωγής με όχημα τα ζωντανά σώματα μοιάζουν να υπόσχονται την αθανασία. Αυτή η διάσταση του πραγματικού της ζωής αναδεικνύεται από το βιολογικό σώμα. Σε αυτό η ιατρική εντοπίζει τις ασθένειες των οργάνων και των συστημάτων. Εκεί η ψυχανάλυση δεν προβάλλει αντιρρήσεις.

Η ζωή του υποκειμένου

Ο Λακάν καθόλου δεν αρνείται ότι η ζωή είναι η αρχή με την οποία συνδέονται τα σώματα που αναπαράγονται. Με αυτή την έννοια τα σώματα ανήκουν στο πραγματικό. Όμως το σώμα του ανθρώπου είναι το σώμα ενός όντος που μιλάει. Ο άνθρωπος είναι το ζώο που είναι άρρωστο από τη γλώσσα. Η γλώσσα για την οποία μιλάμε στην ψυχανάλυση δεν είναι η γλώσσα που χρησιμοποιεί η βιολογία όταν αναφέρεται στον γενετικό κώδικα, στο πρόγραμμα ή σε μηνύματα ορμονικά, ανοσολογικά, κ.ά. Στην ψυχανάλυση η γλώσσα δομείται από τη σημαίνουσα συνδυαστική που έχει επιπτώσεις νοήματος και άρα μηνύματος. Οι εν λόγω επιπτώσεις είναι

εν προκειμένω πάντοτε διφορούμενες και εξαρτώνται από τους νόμους λειτουργίας του σημαίνοντος, δηλαδή από τη μεταφορά και τη μετωνυμία. Η γλώσσα πέρα από τις επιπτώσεις νοήματος, έχει για τον υποκείμενο, σύμφωνα με τον Λακάν, και επιπτώσεις απόλαυσης. Η απόλαυση της γλώσσας, ο Άλλος της απόλαυσης, έχει πάντα ρίζα στη σάρκα. Το σύμπτωμα του υποκειμένου με την ψυχαναλυτική έννοια είναι αντήχηση της ποίησης της γλώσσας που ενσαρκώνεται. Το πεδίο της απόλαυσης είναι το κατεξοχήν πεδίο της ψυχανάλυσης. Η απόλαυση συνιστά το πραγματικό της ψυχανάλυσης. Είναι το όνομα που έδωσε ο Λακάν σε μια σειρά από φαινόμενα που ο Φρόυντ τοποθέτησε «πέραν της αρχής της ηδονής» καθώς διαρρηγνύουν την ομοιοστασία που εγγυάται τη συνέχιση της ζωής ως βιολογικού φαινομένου. Απόλαυση δηλώνει τόσο την υπερβολική ηδονή, την έντονη ικανοποίηση του υποκειμένου όσο και την οδύνη που προκαλείται από μια έντονη εσωτερική διέγερση που διαταράσσει την ισορροπία που απαιτεί η αρχή της ηδονής. Ο Φρόυντ συναντώντας μεταξύ άλλων την αρνητική θεραπευτική αντίδραση των ασθενών του, τον εφιάλτη της τραυματικής νεύρωσης, την επανάληψη οδυνηρών συμβάντων από τον νευρωτικό, αναρωτήθηκε το 1920 γιατί υπάρχουν στον άνθρωπο δυνάμεις που αντιμάχονται τη ζωή. Ονόμασε *ενόρμηση θανάτου* αυτή την τάση ισχυρότερη από την αρχή της ηδονής. Η ενορμητική ικανοποίηση υποστηρίζεται πάντοτε από την ενόρμηση του θανάτου. Δεν υπάρχει *Έρως* χωρίς *Θάνατο*.[4] Η απόλαυση συνιστά το πραγματικό της ζωής. Αποτελεί και τον εφιάλτη της. Είναι το τραύμα που αφυπνίζει και αγχώνει.

Η ψυχαναλυτική κλινική είναι, για τον Λακάν, «το πραγματικό ως το αδύνατον να υποφέρει κανείς».[5] Είναι η απόλαυση που δεν αφορά τη βιολογία και που δεν αποτελεί αντικείμενο της ιατρικής. Η απουσία ενός Άλλου που θα ήταν εγγυητής του πραγματικού της επιστήμης δεν είναι αντινομική αλλά συνάδει με το πραγματικό του ασυνειδήτου.

Το πραγματικό ως το αδύνατο να το υποφέρει κανείς είναι κάτι που ο ψυχαναλυτής ξέρει καλύτερα από τον καθένα. Μια από τις εκδοχές του είναι πρώτα πρώτα το πραγματικό του άγχους, δείκτης ότι το υποκείμενο παραμένει θεμελιωδώς αβοήθητο, hilflos, απέναντι στην εμπειρία της ζωής. Μια άλλη εκδοχή αυτού του πραγματικού είναι τα πάθη που αναδύονται. Ο Λακάν διέκρινε τρία ανθρώπινα πάθη: την αγάπη, το μίσος και την άγνοια. Είναι εντυπωσιακό σε ποιο βαθμό οι άνθρωποι μπορούν να αγνοούν, να μην θέλουν να ξέρουν σχετικά με το πραγματικό που τους πλήττει. Ο πρωθυπουργός της Βρετανίας δεν είναι άραγε το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του πάθους της άγνοιας; Δεν θεωρούσε κατόρθωμα ότι συνέχιζε τις χειραψίες με πολίτες ακόμα και σε ένα νοσοκομείο όπου νοσηλεύονταν ασθενείς με κορωνοϊό; Γνωρίζουμε ότι στη συνέχεια νοσηλεύτηκε πυρέσσων σε ΜΕΘ στο Λονδίνο.

Όσο για το μίσος, ο Λακάν το θεωρεί το πλέον διαυγές πάθος καθώς στοχεύει το είναι του Άλλου. Εν προκειμένω τι είδους Άλλος είναι ο ιός στον οποίο απευθύνεται το μίσος; Είναι από τη μια το σώμα ως Άλλος της απόλαυσης, καθώς περνάει στην κατοχή του ιού. Είναι επίσης ο ξένος με το σώμα του που συναντάμε στο δρόμο ή στο σούπερ μάρκετ. Κάποιες σκηνές βίας διαδραματίστηκαν σε καταστήματα ή σε δημόσιους χώρους σε ώρες πανικού («Απομακρυνθείτε», «Μπορεί να με μολύνετε») δίνοντας συνεκτικότητα στο homo homini lupus. Ωστόσο, ο Λακάν μας διδάσκει ότι εκείνο που μισούμε στον Άλλο είναι εκείνο το κομμάτι του είναι μας που, όντας για μας ανυπόφορο, το τοποθετούμε εκτός, δηλαδή στον Άλλο. Τέλος, ας πούμε για την αγάπη ότι μία από τις εκφάνσεις του πάθους που εκπροσωπεί στην παρούσα κρίση είναι η αγάπη του

Θεού. Πολλοί μας είπαν –ακόμα και μία καθηγήτρια Ιατρικής– ότι είναι η αγάπη του Θεού που είναι ζωοδότρια και επιτρέπει στο μυστήριο της Θείας Κοινωνίας να νικήσει το θάνατο.

Το ομιλ-όν αντιμετωπίζει τα γεγονότα που συναντάει στη ζωή του σύμφωνα με τη λογική του ασυνειδήτου. Οι άνθρωποι αφυπνίζονται από τον εφιάλτη του πραγματικού. Είναι η απόλαυση της ζωής που ως Άλλος τους εγκαλεί με το ερώτημα «Che vuoi?», «Τι θέλεις;». Δεν αργούν να κινητοποιήσουν τη φαντασίωσή τους ή το παραλήρημά τους για να απαντήσουν και να ερμηνεύσουν τη θέση τους μέσα στον κόσμο και τα όσα συμβαίνουν.

Κοινωνικός δεσμός

Η απομόνωση στο σπίτι ανέδειξε ασφαλώς για τον καθένα ποιο είναι το έδαφος των κοινωνικών σχέσεων που υποστηρίζουν την ύπαρξή του, ποιες είναι οι ενορμητικές ικανοποιήσεις της καθημερινότητας που δημιουργούν δεσμούς με τη ζωή. Το πραγματικό της επιστήμης είναι άλλο από το πραγματικό της ψυχανάλυσης. Η βιολογία μιλάει για μορφές ζωής όταν η ψυχανάλυση ενδιαφέρεται για τα διαφορετικά στυλ ζωής, γεγονός που εμπλέκει την απόλαυση ως τρόπο ικανοποίησης αλλά και κοινωνικοποίησης. Είναι εντυπωσιακό πόσο πολύ οι άνθρωποι γράφουν αυτές τις μέρες. Είναι βέβαιο ότι μυθιστορήματα, νουβέλες, ποιήματα αλλά και μελέτες θα έρθουν προσεχώς να μετουσιώσουν την εμπειρία. Προς το παρόν, ίσως μόνον το «τώρα» αντέχει (Hélène Cixous). Με αυτή την έννοια υπάρχει τώρα τρόπος να διατηρείται η κοινωνία όπως μας το αποδεικνύει η ξεχωριστή εμπειρία που έχει με το πραγματικό καθένας από τους συγγραφείς που συμβάλουν στο «Ημερολόγιο της Πανδημίας» (Pandemic Journal) που δημοσιεύεται στους *New York Times* αλλά και οι μαρτυρίες στο «Ημερολόγιο των ανθρώπων με τις άσπρες μπλούζες» που δημοσίευσε η *Le Monde*.

Ο Λακάν θεωρούσε ότι η ανθρώπινη κατάσταση είναι κατεξοχήν άβολη. Η ψυχανάλυση, έλεγε, είναι ό,τι καλύτερο έχουμε σήμερα για να επιτρέψει στον άνθρωπο να την υπομένει. Έτσι, ευθύνη των αναλυτών, στη σημερινή συγκυρία, είναι να επινοήσουν πέρα από πρότυπα, κατά περίπτωση, τους τρόπους που μπορεί να διατηρηθεί παρόν το πραγματικό μέσα στην ψυχαναλυτική μεταβίβαση ως σχέση ζωής.

Αθήνα, 20 Απριλίου 2020

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Εφημερίδα *Le Monde*, 10/04/2020.

2. Lacan J., «La Troisième», texte établi par J.-A. Miller, *La Cause freudienne*, *Nouvelle Revue de Psychanalyse*, No 79, Παρίσι 2011, σ. 30: «Αυτή η χημική σύνθεση που, από στοιχεία τοποθετημένα οπουδήποτε και με

όποιο τρόπο κι αν θελήσουμε αυτό να το χαρακτηρίσουμε, άρχισε ξαφνικά να χτίζει σύμφωνα με τους νόμους της φύσης το μόριο του DNA, πώς μπόρεσε να ξεκινήσει; Όλα τα συμπεράσματα στα οποία μας οδηγεί η επιστήμη είναι ότι δεν υπάρχει τίποτε πιο πραγματικό από αυτό πράγμα – που σημαίνει τίποτε που να είναι περισσότερο αδύνατο να φανταστούμε»,

3. Μιλέρ Ζ.-Α., *Ο Λακάν και η ψυχανάλυση*, επιμ. Νασία Λινάρδου, Εκκρεμές, Αθήνα 2003, σ. 98.

4. Βλ. Freud S., *Essais de psychanalyse*, «Au-delà du principe du plaisir », Payot, Paris, 1981, σ. 110: Οδηγούμαστε στην αποδοχή ότι αυτός ο Έρως δραστηριοποιείται ήδη από το ξεκίνημα της ζωής και ότι μπαίνει σε αντιπαράθεση ως «ενόρμηση της ζωής» με την «ενόρμηση του θανάτου» που εμφανίστηκε εξ αιτίας του γεγονότος ότι η ανόργανη ουσία απέκτησε ζωή. (μετάφραση από τα γαλλικά δική μου).

5. Lacan J., « Ouverture de la Section Clinique », *Ornicar ?,* no 9, 1977, σσ. 7-14.

ΕΦΗ ΓΑΖΗ

Covid 19: Η «πανδημία» των πληροφοριών

1. «Στον άρρωστο το γιατρικό, στον πονεμένο ο λόγος»: πανδημία και πληροφορία

Η πανδημία του covid 19, όπως κάθε μεταδοτική και οιονεί θανατηφόρα ασθένεια, φέρνει πόνο, ανησυχία, φόβο και μεγάλες αλλαγές στις ζωές μας. Μεταξύ άλλων, η εποχή του covid 19, της καραντίνας και της επιβεβλημένης απόστασης μεταξύ μας δίνει νέα δυναμική στη ροή των πληροφοριών, των ειδήσεων, της ενημέρωσης αλλά και στους ρόλους και τις λειτουργίες των πάσης φύσης μίντια. Ένας τεράστιος αριθμός πληροφοριών αλλά και αφηγημάτων γύρω από την προέλευση, τα χαρακτηριστικά, τους ενδεδειγμένους τρόπους αντιμετώπισης του covid 19 διακινείται στο δημόσιο χώρο με πολλαπλές επιπτώσεις και συνέπειες. Δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι ο Γενικός Διευθυντής του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (ΠΟΥ) Tedros Adhanom Ghebreyesus περιέγραψε τις εξελίξεις στο μιντιακό τοπίο ως μια «επιδημία πληροφοριών» («infodemic»)[1] ενώ πολλοί μελετητές και σχολιαστές επισημαίνουν την ιδιαιτερότητα της παρούσας συγκυρίας: καθώς η έννοια της «κανονικότητας» έχει διαρραγεί και βιώνουμε μια πανδημία σε «μη κανονική» διάσταση, η εγκυρότητα των πληροφοριών για τον covid 19 έχει ιδιαίτερη σημασία ενώ κάθε μορφή παραπληροφόρησης αποκτά ιδιαίτερα μεγάλη βαρύτητα, με επιπτώσεις τόσο στη δημόσια υγεία όσο και στη δημόσια κοινωνικότητα. Άλλωστε το σύγχρονο «μιντιακό οικοτοπίο», σε αντίθεση με παλαιότερες ιστορικές περιόδους, διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό από την τηλεόραση και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ενώ ο έντυπος τύπος αλλά και οι λεγόμενες «επίσημες» πηγές (π.χ. κρατικοί μηχανισμοί κτλ.) έχουν απολέσει το μονοπώλιο και τον έλεγχο του πεδίου ή τουλάχιστον τη σημαντική θέση που κατείχαν σε αυτό. Ως εκ τούτου, ειδήσεις, δημοσιεύσεις, πληροφορίες κάθε είδους διακινούνται σε ατέρμονες ροές ενώ τα fake news αλλά και γενικότερα το πεδίο των fake infos διευρύνεται. Δεν είναι τυχαίο ότι μεγάλες πλατφόρμες, π.χ. facebook,

---

Η Έφη Γαζή είναι ιστορικός και διδάσκει στο Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

twitter κ.α., αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες ώστε να προβάλλονται ιατρικές και συναφείς πληροφορίες γύρω από τον covid 19 από έγκυρες πηγές και φορείς.

2. Fake news, παραπληροφόρηση, θεωρίες συνωμοσίας

> Η πανδημία έφερε στην επικράτεια των πληροφοριών πολλά σενάρια και αφηγήματα με διαφορετικές στοχεύσεις και λειτουργίες. Σημαντικό μερίδιο κατέχει μια δέσμη πληροφοριών γύρω από εναλλακτικές ή ιδιόμορφες «θεραπείες» ή «μεθόδους προστασίας». Άλλοτε ακίνδυνες και άλλοτε πολύ επικίνδυνες, αυτές οι «θεραπείες» και οι «μέθοδοι προστασίας» έχουν μια σημαντική οικονομική διάσταση, αφού σε πολλές περιπτώσεις αφορούν σε προϊόντα προς πώληση, καθώς έχει ήδη διαμορφωθεί σε πολλές χώρες μια σχετική «αγορά». Αλοιφές, οδοντόκρεμες, συμπληρώματα διατροφής, βότανα, κολώνιες, μάσκες προσώπου αλλά και φαρμακευτικά προϊόντα που διατίθενται χωρίς ιατρική έγκριση έχουν κατακλύσει τις τηλεοπτικές οθόνες και το διαδίκτυο. Η βεντάλια των επιπτώσεων είναι ιδιαίτερα μεγάλη και περιλαμβάνει δυστυχώς και περιπτώσεις χρήσης ή κατανάλωσης προϊόντων με εξαιρετικά δυσμενή εξέλιξη για την υγεία των ανθρώπων.

Διαφαίνεται μια αόρατη σύνδεση ανάμεσα στις πληροφορίες για εναλλακτικές θεραπείες και σε παλαιότερα ή τωρινά πολιτισμικά σενάρια γύρω από την προέλευση των λοιμών, των μεταδοτικών ασθενειών και των ιών. Από τον καιρό της πανώλης μέχρι το AIDS, η προέλευση των μεταδοτικών ασθενειών ανάγεται συχνά σε μεταφυσικά αίτια όπως η θεία βούληση ή η τιμωρία της ανθρώπινης αμαρτίας ή της ύβρεως. Δεν είναι σπάνιο να συνδέεται η μεταφυσική ερμηνεία της προέλευσης με μια μακρά παράδοση δυστοπικής πολιτισμικής φαντασίας που έχει συχνά τεχνοφοβικά χαρακτηριστικά. Στην περίπτωση του covid 19, τα δίκτυα 5G ή τα ηλεκτρομαγνητικά δίκτυα ενοχοποιήθηκαν για τον ιό. Ο φόβος της μόλυνσης δημιουργεί τους «επικίνδυνους άλλους». Τα δυστοπικά σενάρια δεν περιορίζονται αποκλειστικά στην προέλευση αλλά συχνά αφορούν και στους «φορείς» των μολυσματικών ασθενειών: οι μάγισσες, οι Εβραίοι, οι ξένοι που έφταναν στα λιμάνια, οι εχθροί της πατρίδας, οι αλλόθρησκοι, οι ομοφυλόφιλοι είναι μερικές από τις ομάδες ανθρώπων που βρέθηκαν στο στόχαστρο εκστρατειών δαιμονοποίησης σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους στις οποίες ξέσπασαν λοιμοί ή εμφανίστηκαν μεταδοτικές ασθένειες. Μια σειρά φημών σε διαφορετικά σημεία του πλανήτη, όπως για παράδειγμα στην Ουκρανία, προκάλεσαν αρνητικές αντιδράσεις ή και βίαιες ενέργειες απέναντι σε άτομα ή ομάδες που θεωρούνταν «μολυσμένοι».

Επισημαίνεται συχνά ότι οι σύγχρονες κοινωνίες βρέθηκαν απροετοίμαστες μπροστά στην πανδημία του covid 19 καθώς οι ιατρικές πρόοδοι, οι εμβολιασμοί, τα αντιβιοτικά, τα φάρμακα κτλ. είχαν εν πολλοίς εξαλείψει παλιότερες μεταδοτικές ασθένειες. Αυτή η διαπίστωση ανταποκρίνεται βέβαια στην πραγματικότητα των τελευταίων δεκαετιών. Ωστόσο, χρήσιμο είναι να λάβουμε σοβαρά υπ' όψιν το γεγονός ότι υπάρχουν ήδη από τον 19ο αιώνα αλλά κυρίως από την ψυχροπολεμική περίοδο βαθιά ριζωμένα «πρωτόκολλα φόβου» για το ενδεχόμενο «επιμόλυνσης» των κοινωνιών από «επικίνδυνους άλλους» (π.χ. μετανάστες)

αλλά και (βιο)δυστοπικές αφηγήσεις γύρω από «βιολογικά όπλα» που μπορεί να εφευρεθούν μέσα στην αέναη πάλη των ισχυρών του κόσμου καθώς οι βιο-τεχνολογίες εξελίσσονται.[2]

Στην επικράτεια των πληροφοριών και των «πολέμων γύρω από τις πληροφορίες» (info wars), ο συνδυασμός «ψυχροπολεμικού» κυρίως τύπου αφηγημάτων για τον αδυσώπητο ανταγωνισμό των μεγάλων πολιτικο-οικονομικών δυνάμεων με τα «πρωτόκολλα του φόβου» έχει ξαναφέρει στο προσκήνιο τις θεωρίες του «βιολογικού πολέμου». Ας μην βιαστούμε να χρεώσουμε αυτές τις θεωρίες σε εκκεντρικούς κύκλους συνωμοσιολόγων. Αντίθετα, ξεχωριστή θέση καταλαμβάνουν πλέον στον mainstream πολιτικό λόγο ενώ ενδυναμώνονται μέσα στο ταραγμένο αλλά και ασταθές πεδίο του παγκόσμιου ανταγωνισμού. Ο Πρόεδρος Τραμπ έχει αφήσει ουκ ολίγες αιχμές για τον «κινέζικο ιό», τροφοδοτώντας ποικίλες θεωρίες κατασκευής του ιού σε Ερευνητικό Ινστιτούτο της Wuhan για να πλήξει τις ΗΠΑ.[3] Από την άλλη πλευρά, αξιωματούχοι της κινέζικης κυβέρνησης ανταπάντησαν ότι μέλη του αμερικανικού στρατού μπορεί να έχουν εισαγάγει τον ιό στην Κίνα. Στη συνεχή ροή και διάχυση αυτών των αφηγημάτων, αξίζει να σημειωθεί η διασύνδεση και τελικά η μίξη των πολιτικών τοποθετήσεων με λογοτεχνικά ή κινηματογραφικά «σενάρια» γύρω από βιολογικά όπλα καταστροφής.

Η πολιτική διάσταση του ζητήματος είναι ιδιαίτερα σημαντική· αφενός η διεθνής γεωπολιτική είναι ασταθής και ενδεχομένως απρόβλεπτη και αφετέρου παρατηρείται έλλειμμα πολιτικής εμπιστοσύνης και απονομιμοποίηση ή έστω αποδυνάμωση και αποδιάρθρωση των πολιτικών συστημάτων σε πολλές χώρες. Στη Γερμανία, διατυπώθηκαν ήδη φόβοι για την τοξική διάσταση θεωριών συνωμοσίας, που είτε κλονίζουν την εμπιστοσύνη στις πολιτικές δυνάμεις είτε στιγματίζουν ομάδες πληθυσμού, π.χ. ξένους ή μετανάστες.[4] Στην Ισπανία, ένα βίντεο που παρουσίαζε έναν γιατρό να ισχυρίζεται ότι αναπνευστήρες αφαιρούνταν από τους ασθενείς για να δοθούν σε άλλους, αποδείχθηκε ότι δεν ανήκε σε γιατρό ενώ συνδέθηκε με λογαριασμούς στα social media μελών του ακροδεξιού κόμματος Vox. Η ισπανική αστυνομία διαψεύδει καθημερινά εκατοντάδες ιστοσελίδες που κυκλοφορούν με fake news (bulos, στα ισπανικά).[5]

3. Viral ασθένειες, *Viral* πληροφορίες;

Η αναγωγή μιας παροντικής πραγματικότητας σε ένα μακρινό παρελθόν μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε αυτή την πραγματικότητα, αρκεί να μην γίνεται με αναλογικό τρόπο. Η πανδημία του covid 19 απηχεί πολιτισμικά σενάρια και δυστοπικές αφηγήσεις παλαιότερων εποχών και λοιμών, όπως η πανούκλα ή η «ισπανική γρίπη» αλλά αποτελεί μια νέα πραγματικότητα. Πρόκειται για έναν νέο ιό και μια νέα ασθένεια ενώ η πανδημία εξελίσσεται στο πλαίσιο ενός «μεγάλου μετασχηματισμού» στο πεδίο των τηλε-επικοινωνιών και της τεχνολογικά διαμεσολαβημένης εμπειρίας που θα μας συντροφεύει για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα. Δεν χρειάζεται λοιπόν να καταφύγουμε σε ένα «επείγον παρελθόν» (urgent past) για να αναδείξουμε αναλογίες και ομοιότητες.[6] Αντιθέτως, απαραίτητο είναι να σκεφτούμε τις ιδιαιτερότητες της δικής μας ιστορικής στιγμής. Μια από αυτές είναι ότι ζούμε σε έναν κόσμο όπου διασταυρώνεται μια *viral* ασθένεια με *viral* πληροφορίες. Σ' αυτή τη «βιο-πληροφορική»

ιστορική συνθήκη, η ροή της πληροφορίας, ο διαμοιρασμός και η ενσωμάτωση της στο οικοσύστημά μας μπορεί να είναι τόσο μολυσματική για το κοινωνικό σύνολο όσο και η ασθένεια, ειδικά όταν πρόκειται για ψευδείς πληροφορίες ή ειδήσεις ή για εκστρατείες προπαγάνδας, παραπληροφόρησης ή δαιμονοποίησης.[7] Εύλογα ανησυχούμε για τον αυξανόμενο έλεγχο των τεχνολογιών της επιτήρησης και ελέγχου στις σύγχρονες δημοκρατίες. Αν όμως η ελευθερία του λόγου και της δράσης μπορεί να περιοριστεί σε αυτό το τεχνολογικά διαμεσολαβημένο panopticum, η διάχυση κάθε μορφής fake news, προπαγάνδας, τοξικής συνωμοσιολογίας και δαιμονοποίησης πρέπει να μας απασχολεί εξίσου. Η ελευθερία του λόγου δεν προστατεύεται αλλά υπονομεύεται στην επικράτεια των *viral* fake news παντός είδους και στόχευσης και πρέπει ίσως, όπως και με τον covid 19, να σκεφτούμε «πώς θα σταματήσουμε τη διάδοση». Δεν πρόκειται απλώς για ατομική ευθύνη αλλά για δημοκρατικό καθήκον.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. σχετικά https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200202-sitrep-13-ncov-v3.pdf?sfvrsn=195f4010_6, τελ. πρόσβαση 9/4/2020

2. Βλ. και το πρόσφατο δημοσίευμα στην ελληνική γλώσσα, Σωτ. Τριαντάφυλλος, «Περιμένοντας την αποκάλυψη: βιοδυστοπία και πανδημία», *Marginalia* 11, 5 Απριλίου 2020, https://marginalia.gr/arthro/perimenontas-tin-apokalypsi-viodystopia-kai-pandimia/, τελ. πρόσβαση 10/4/2020.

3. Βλ. ενδεικτικά Eren Orbey, «Trump's "Chinese Virus" and What's at Stake in the Coronavirus's Name», *The New Yorker* 25/3/2020, https://www.newyorker.com/, τελ. πρόσβαση 10/4/2020.

4. Κρίστοφερ Νέρινγκ,«Κορωνοϊός και ιστορίες συνωμοσίας», https://www.dw.com/el/%CE%BA%CE%BF%CF%81%CF%89%CE%BD%CE%BF%CF%8A%CF%8C%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B5%CF%82-%CF%83%CF%85%CE%BD%CF%89%CE%BC%CE%BF%CF%83%CE%AF%CE%B1%CF%82/a-52712576, τελ. πρόσβαση 11/4/2020

5. https://www.ert.gr/eidiseis/diethni/evropi/kai-i-ispania-xeperase-tin-kina-se-thymata-fake-news-o-giatros-poy-klaiei/?fbclid=IwAR0VyFt9i9Onmglz8Z-uordIc1BIrW7VnBoLKbGvtsf1h51L_H3lAgt54BU, Πηγή ΕΡΤ, Ανταπόκριση-Μαδρίτη: Δώρα Μακρή, τελ. πρόσβαση 9/4/2020

6. Guillaume Lachenal – Gaetan Thomas, « Covid 19, When History Has No Lessons», http://www.history-workshop.org.uk/author/guillaume-lachenal-and-gaetan-thomas/, τελ. πρόσβαση 9/4/2020.

7. Για το θέμα από πλευράς της ιστορικής πληροφορίας, βλ. Μ. Μπιλάλης, «Ιο-πολιτική και ιστορική κουλτούρα», στο Αντρέας Ανδρέου κ.ά., *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο 2015, σελ. 65-81.

ΑΡΓΥΡΗΣ ΑΡΧΑΚΗΣ

Η νόσος του κορωνοϊού και οι μεταναστευτικές «ροές» ως εθνικές απειλές: Παράλληλες αναγνώσεις από μία κοινωνιογλωσσολογική οπτική και όχι μόνο

Στην Ελλάδα, η νόσος του κορωνοϊού ενέσκηψε αρχές Μάρτη του 2020, σχεδόν ταυτόχρονα με τις μαζικές μετακινήσεις μεταναστών και προσφύγων (κατά άλλους, ταυτόχρονα με την υποκινούμενη και «παράνομη εισβολή» τους) προς την ελληνική εθνική επικράτεια από την Τουρκία. Το μεταναστευτικό/προσφυγικό ζήτημα και η νόσος του κορωνοϊού παρουσιάζουν παραλληλίες πέρα από την προφανώς συγκυριακή ταυτοχρονία τους. Εκλαμβάνονται ως εθνικές απειλές για την αντιμετώπιση των οποίων προκρίνεται η ίδια λύση: *ο αποκλεισμός*.

Το διακύβευμα στο θέμα των μεταναστών (στο εξής με τον όρο αυτό θα αναφερόμαστε και στους πρόσφυγες) είναι πώς θα αποκλειστούν εκτός των ελληνικών τειχών ώστε να μην έρθουμε σε καμία επαφή μαζί τους. Πώς ΑΥΤΟΙ οι «άλλοι» δεν θα «μολύνουνε» τη γλώσσα, τον πολιτισμό, τη θρησκεία και γενικότερα τον εθνικό ΜΑΣ «τόπο» με την παρουσία τους. Στο θέμα του ιού ωστόσο ο εθνικά απειλητικός «μιαρός» δεν μας διευκολύνει. Δεν είναι μόνο ο εθνογλωσσικά και θρησκευτικά διαφορετικός μετανάστης. Επιπλέον, ο κάθε εθνογλωσσικά ΟΜΟΙΟΣ χριστιανός συγγενής, φίλος, διπλανός μας, ακόμη και ο σύντροφός μας είναι δυνητικά μολυσματική πηγή (βλ. Δουζίνας 2020). Αυτόν πλέον καλούμαστε να αποκλείσουμε και από αυτόν να αποκλειστούμε. Πρόκειται για μία μάλλον οδυνηρή εμπειρία που ίσως ρηγματώσει τα περιοριστικά εθνικά μας αυτονόητα μέσα από μια διαδικασία κριτικής συνειδητοποίησης.

Η πραγμάτευσή μας, με κύριο (όχι αποκλειστικό) οδηγό τη σχέση γλώσσας και κοινωνίας, θα ξεκινήσει με τη μεταναστευτική «απειλή» για να συνεχίσουμε πιο κάτω μ' αυτήν του κορωνοϊού.

Ο Αργύρης Αρχάκης είναι Καθηγητής Ανάλυσης Λόγου και Κοινωνιογλωσσολογίας στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών.

Λόγω των πρόσφατων γεωπολιτικών μεταβολών, την τελευταία τριακονταετία εκατοντάδες χιλιάδες μεταναστών έχουν κινηθεί προς την Ελλάδα. Αρχικά, από τα Βαλκάνια και κυρίως την Αλβανία. Τα τελευταία χρόνια, κυρίως από μουσουλμανικές χώρες. Ως εκ τούτου, η Ελλάδα «[μ]ια χώρα ιστορικά εθισμένη στην παραγωγή της ομοιότητας βρίσκεται ξαφνικά με ένα πλεόνασμα ετερότητας» (Παπαταξιάρχης 2006: ix). Εγείρονται έτσι μια σειρά από «υπαρξιακά» ερωτήματα σχετικά με τη συγκρότηση του ελληνικού έθνους-κράτους, αλλά και γενικότερα των εθνών-κρατών ως «θεμελιωδών μονάδων πολιτικής οργάνωσης του κόσμου» (Blackledge 2005: 40), όπως τα ακόλουθα (βλ. Αρχάκης 2020):

- Μπορούμε να φανταστούμε τον κόσμο πέρα από τον πολιτικό σχηματισμό του έθνους-κράτους και πέρα από τον εθνικό του λόγο (national discourse);[1]
- Μπορούν οι άνθρωποι να υπάρξουν πέρα από εθνικούς προσδιορισμούς και εθνικές ταυτότητες;
- Μπορούν οι γλώσσες να μην αποτελούν θεμέλια για την οριοθέτηση των εθνών-κρατών;
- Μπορούν οι γλωσσικές χρήσεις των μετακινούμενων μεταναστών και προσφύγων να συμβάλλουν στην αμφισβήτηση της ομοιογένειας των εθνών-κρατών;
- Μπορούν οι άνθρωποι να υπάρξουν με ρευστούς προσδιορισμούς και υβριδικές ταυτότητες;
- Μπορούμε να φανταστούμε τον κόσμο χωρίς εθνικά (γλωσσικά και πολιτισμικά) σύνορα, χωρίς χαρακτηριστικά παγκόσμιας ομογενοποίησης, αλλά σε μια μετα-εθνική κατάσταση γλωσσικής και πολιτισμικής απροσδιοριστίας;

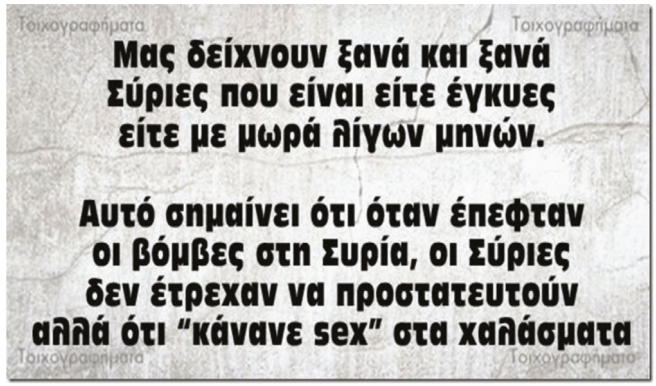
Σύμφωνα με τις απόψεις των Moyer και Rojo (2007), οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί συγκαταλέγονται ίσως στους πιο υπονομευτικούς παράγοντες του εθνικού ομογενοποιητικού λόγου και των «σταθεροποιητικών» επιδιώξεών του. Κι αυτό διότι, αντίθετα από τις εθνικές προσδοκίες, οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί συχνά αισθάνονται να μην περιορίζονται σε έναν εθνικό τόπο και μία εθνική ταυτότητα, αλλά να ανήκουν σε παραπάνω από έναν τόπο και πολιτισμό ταυτόχρονα. Συχνά επίσης είναι σε θέση να συνδυάζουν ποικίλα γλωσσικά ρεπερτόρια μέσω υφολογικών εναλλαγών και μείξεων καθώς και να διαχειρίζονται και να κατασκευάζουν διαφορετικές (πολιτισμικές και γλωσσικές) ταυτότητες (βλ. Rampton 1995, Blackledge και Creese 2017).

Προσεγγίζοντας ειδικά το γλωσσικό φαινόμενο στα νέα 'τοπία' της γλωσσικής και πολιτισμικής *υπερποικιλότητας* (βλ. Blommaert 2010), δεν μπορούμε να περιοριστούμε στην παραδοσιακή του αναπαράσταση στο πλαίσιο του εθνικού λόγου. Σε μια αναπαράσταση δηλαδή που μας «συστήνει» τις γλώσσες ως ονοματισμένα, αυτόνομα, ομοιογενή και καλοδομημένα συστήματα που συνήθως εκτείνονται σε εθνικά όρια και συμπορεύονται με (ή και εκφράζουν) το εθνικό πνεύμα. Αντίθετα και υπό το πρίσμα της παρατηρούμενης υπερποικιλότητας, το γλωσσικό φαινόμενο γίνεται κατανοητό στη ρευστότητά του ως «πόροι εν κινήσει», σύμφωνα με τη διατύπωση του Blommaert (2010: 47). Και οι πόροι αυτοί αποτελούνται από διαρκώς ανανεώσιμα γλωσσικά στοιχεία ποικίλου ιστορικού, πολιτισμικού και άλλου χρωματισμού, τα οποία ως επιλογές (μεταναστών και όχι μόνο) ομιλητών τροφοδοτούν την επικοινωνιακή πράξη και τη διαχείριση και κατασκευή ταυτοτήτων (βλ. Blommaert και Rampton 2011: 4-5).

Στο πλαίσιο αυτό θεωρούμε ότι σταδιακά διαμορφώνεται κάτωθεν ένας νέος λόγος (discourse), αντίπαλος του εθνικού, τον οποίο μπορούμε να ονομάσουμε *μετα-εθνικό λόγο της υπερποικιλότητας και απροσδιοριστίας*. Ο λόγος αυτός εδράζεται στην κινητικότητα των μεταναστών και ενεργοποιείται από αυτήν, καθώς επίσης και από τη ρευστότητα της γλωσσικής και πολιτισμικής τους πραγματικότητας, χωρίς να έχει ως φορείς και θιασώτες του αποκλειστικά ή αναγκαστικά τους ίδιους τους μετανάστες (βλ. Αρχάκης 2020). Ο μετα-εθνικός λόγος επισημαίνει το γεγονός ότι γλώσσες και πολιτισμοί που εκλαμβάνονταν ως «καθαρόαιμοι» και «εθνικοί», αρχίζουν σταδιακά να παρουσιάζουν (και να γίνονται αντιληπτοί με περισσότερο) υβριδική μορφή (βλ. De Fina 2016: 168). Ο μετα-εθνικός λόγος επιχειρεί έτσι τον κλονισμό του δυτικού εθνικού οικοδομήματος και την άρση των διαχωριστικών (γλωσσικών και πολιτισμικών) συνοριογραμμών που το προσδιορίζουν (βλ. Cooke και Simpson 2012: 126). Πρέπει δε να διακριθεί από τον άνωθεν επιβαλλόμενο λόγο της δυτικής παγκοσμιοποίησης, ο οποίος προσομοιάζει αρκετά ως προς τη δομή του με τον εθνικό λόγο επιδιώκοντας μάλλον την πλανητική ιμπεριαλιστική εφαρμογή *ενός εθνικού μοντέλου* και, συγκεκριμένα, την επεκτατική επιβολή του δυτικο-αμερικανικού νεοφιλελεύθερου μοντέλου.

Είναι βέβαια γνωστό ότι ο εθνικός λόγος παρουσιάζει ανθεκτικότητα και επιστρατεύει τις ρατσιστικές πρακτικές του για να αντιμετωπίσει τις αμφισβητήσεις και τις απειλές που δέχεται. Πρωτίστως, επιχειρεί να αποκλείσει του μετανάστες αποτρέποντας τις μετακινήσεις τους προς τις εθνοκρατικές επικράτειες. Οι μετακινήσεις αυτές, ακριβώς επειδή θέτουν σε αμφισβήτηση «αυτονόητες» εθνικές παραδοχές, αντιμετωπίζονται με απροκάλυπτο ή και καλυμμένο[2] ρατσισμό (βλ. Baider 2017).

Στην Ελλάδα, ιδιαίτερα ενδεικτικά είναι τα πρόσφατα γεγονότα στις αρχές του Μάρτη του 2020 στη Λέσβο. Μεταξύ άλλων, εθνικά εξαγριωμένοι κάτοικοι εμπόδισαν τη θαλάσσια προσέγγιση σε έγκυο μουσουλμάνα μετανάστρια στηλιτεύοντας χυδαία τις εικαζόμενες σεξουαλικές και αναπαραγωγικές της αντιλήψεις.[3] Οι ρατσιστικές αυτές πρακτικές καλλιεργούνται καιρό τώρα στην Ελλάδα: Πέρα από τις ναζιστικές δράσεις της Χρυσής Αυγής, ποικίλες εκδοχές ρατσισμού κυκλοφορούν, μεταξύ άλλων, σε εύπεπτες πρωινές εκπομπές ποικίλης ύλης (infotainments),[4] αλλά και σε «χιουμοριστικά» μιμίδια (memes) όπως το παρακάτω (βλ. Archakis και Tsakona 2019):

Ο Λιάκος (2005: 115-117), αναδεικνύει με γλαφυρό τρόπο τους εθνικο-ρατσιστικούς αποκλεισμούς που οι εθνικοί πλειονοτικοί πολίτες επιφυλάσσουν στους μετανάστες, βαφτίζοντάς τους απενοχοποιητικά «(λαθρο)μετανάστες». Αξιοποιώντας τη διάκριση του Agamben (1995/2018) ανάμεσα στην απροστάτευτη, «βιολογική», σκέτη *ζωή*, από τη μια, και στον *βίο* με ανθρώπινα και πολιτικά δικαιώματα, από την άλλη,[5] σημειώνει χαρακτηριστικά τα εξής:

> Η διάκριση δεν είναι θεωρητική. Παράδειγμα οι «λαθρομετανάστες». Τα αζήτητα νεκρά πτώματα των «λαθρομεταναστών» από τα ναυάγια, από τις νάρκες στα σύνορα ή από το κρύο στα ορεινά περάσματα (...) δείχνουν τι σημαίνει ζωντανό σώμα εκτός επικράτειας, επομένως *ζωή* εκτός *βίου*. Δεν ανήκουν πλέον ούτε στην επικράτεια από την οποία προήλθαν, εφόσον διέφυγαν, ούτε σε εκείνη στην οποία θέλουν να πάνε (...). Αλλά ο αποκλεισμός δεν είναι εδαφικός, ή μάλλον δεν είναι μόνο εδαφικός. Είναι και εσωτερικός. Στα ίδια εδάφη, εντός επικράτειας, υπάρχουν άνθρωποι με δικαιώματα και άνθρωποι χωρίς δικαιώματα. Άνθρωποι με *βίο* και άνθρωποι με απογυμνωμένη *ζωή*. Γιατί δεν είναι μόνο τα σύνορα και τα στρατόπεδα εκεί όπου ένας άνθρωπος αποδεικνύεται φορέας απλών βιολογικών λειτουργιών και όχι δικαιωμάτων. Είναι και η εν δυνάμει κατάσταση η οποία μπορεί κάθε στιγμή να γίνει πραγματικότητα. Π.χ. κάθε μετανάστης χωρίς χαρτιά μπορεί να βρεθεί, κάθε στιγμή, ξαφνικά, από το κέντρο της πόλης σε στρατόπεδο εγκλεισμού ή στα σύνορα, ζωντανός ή αδιεκδίκητος νεκρός.

Και ερχόμαστε τώρα στην πανδημία του κορωνοϊού, μιας νόσου που παρουσιάζει ταχύτατη μολυσματική διάδοση. Παρά το ότι πρόκειται για πανδημία, δηλαδή η εξάπλωσή της αφορά όλον τον πλανήτη και δεν ξεχωρίζει εθνικούς πλειονοτικούς πολίτες ή μετανάστες, εκλαμβάνεται από το κάθε κράτος ως *εθνική* απειλή και, ως εκ τούτου, η αντιμετώπισή της γίνεται στο πλαίσιο των εθνών-κρατών. Τα εθνοκρατικά «οπλοστάσια» ενεργοποιούνται. Όπως σε κάθε νοσηρή συγκυρία –και όχι μόνο–, αντλούν (ρητά ή καλυμμένα) τη βαθύτερη ισχύ τους από τα εθνικά «νάματα», τον «πλούτο» της εθνικής γλώσσας και το «βάθος» του εθνικού πολιτισμού. Και θέλουν να προστατεύσουν εθνικά διαμορφωμένους πολίτες,[6] φορείς και συνεχιστές του εθνικού πολιτισμού και της γλώσσας του, γι' αυτό άξιους και κατάλληλους να επιβιώσουν και από αυτήν την εθνική απειλή. Χρησιμοποιώντας τις πολύ εύστοχες διατυπώσεις του Δουζίνα (2020), θα λέγαμε ότι «[τ]ο ανοσοποιητικό σύστημα του έθνους πρέπει να δραστηριοποιηθεί» όχι μόνο για «να αποβάλει τον επικίνδυνο [μετανάστη] εισβολέα», αλλά πλέον «για να αποκρούσει την απειλή στην υγεία. Το εθνικό σώμα των Ελλήνων κινδυνεύει από ξένους και αρρώστιες».

Ο ελληνικός στόχος, κατά συνέπεια, την εποχή του κορωνοϊού είναι η προστασία και η ίαση των Ελλήνων πολιτών. Γι' αυτό, απαγορεύονται οι μετακινήσεις τους προς άλλες χώρες, ενώ γίνονται «συγκινητικές» και πανάκριβες ενέργειες «επαναπατρισμού» όσων Ελλήνων πολιτών βρέθηκαν εκτός συνόρων. Το ελληνικό σύστημα υγείας πρέπει να αποδειχθεί σε καλύτερη ετοιμότητα και αποτελεσματικότητα από αυτό άλλων χωρών. Να διαφυλάξει για τους εθνικούς του πολίτες το ιατρικό του υλικό. Να καταγράψει λιγότερα κρούσματα και λιγότερους θανάτους συγκριτικά με άλλες χώρες. Να κατορθώσει να εισπράξει εύσημα και αναγνώριση από τον διεθνή τύπο. Να αποτελέσει παράδειγμα για άλλα εθνικά συστήματα υγείας. Σποτάκια της ελληνικής τηλεόρασης με σλόγκαν όπως τα ακόλουθα είναι αποκαλυπτικά:

> …Και τότε ίσως όλοι να έχουν κάτι να μάθουν για εμάς από εμάς τους Έλληνες…
> Μένουμε σπίτι. Κρατάμε αποστάσεις. Προστατεύουμε την υγεία μας και τους αγαπημένους μας. Προστατεύουμε την Ελλάδα.
> Μένουμε σπίτι και βοηθάμε την Ελλάδα να τα καταφέρει.

Αποκαλυπτική είναι επίσης η διάκριση σε εθνικά κρούσματα, από τη μια, και μεταναστευτικά/προσφυγικά κρούσματα, από την άλλη, στην ενημέρωση της 03-04-2010 από τον μελίρρυτο εθνικό μας λοιμωξιολόγο καθηγητή κ. Τσιόδρα:

> Σήμερα, ανακοινώνουμε 27 νέα κρούσματα του νέου ιού στη χώρα μας και επιπλέον 23 κρούσματα από τη δομή φιλοξενίας προσφύγων στη Ριτσώνα.

Η Ελλάδα λοιπόν και οι *πολίτες της* είναι αυτοί που πρέπει κατεξοχήν να προστατευθούν και να διασωθούν. Γιατί ακριβώς είναι οι *εθνικοί* πολίτες της.

Στο πλαίσιο αυτό, αναπτύσσονται ποικίλοι και εντέλει αναπόφευκτα οικονομικοί ανταγωνισμοί μεταξύ των εθνών-κρατών, τα οποία εκ νέου ισχυροποιούνται ως προς τον ρόλο που καλούνται να παίξουν και τον λόγο που καλούνται να αρθρώσουν. Στους εθνικούς λόγους ευδοκιμεί *η μεταφορά του πολέμου* επιβάλλοντας την λογική της εθνικής έκτακτης ανάγκης. Στις δύσκολες «εμπόλεμες» ώρες λοιπόν, μόνο τα έθνη-κράτη εμφανίζονται να μπορούν να προσφέρουν αρωγή, θαλπωρή, προστασία και ασφάλεια στους πολίτες τους. Η αντιμετώπιση του ιού μπορεί να επιχειρηθεί αποτελεσματικά μόνο εντός της εθνικής εστίας. Και η νίκη κατά του ιού δεν μπορεί παρά να είναι *εθνική νίκη*. Έτσι, οι εθνικές κλειστοφοβικές ταυτότητες αναδύονται ισχυρές και αδιαμφισβήτητες.

Ωστόσο, παρά την αναζωπύρωση του εθνικού φαντασιακού και των ναρκισσιστικών ηδονών του μέσω του εθνικού εγκλεισμού, δεν μπορεί να διαφύγει της προσοχής ότι η κεντρική οδηγία υγιεινής προς όλους τους εθνικούς πολίτες, είναι απειλητική, αποστειρωτική και αυτοπεριοριστική. Το «εθνικό καλό» απαιτεί να τιθασευτούν οι απείθαρχες «ατομικότητες» και οι απρόβλεπτες συναθροίσεις και συσχετίσεις τους σε δρόμους και πλατείες. Εντέλει, να εκπέσουν όλοι από βασικά κοινωνιοπολιτισμικά και πολιτικά χαρακτηριστικά του βίου και να καταστούν άβουλα, γυμνά σώματα υπάκουα στις ιατρικές διαταγές του «εθνικού καλού» (βλ. Agamben 2020).

Η δυτική ιατρική λογική που (εξ)υπηρετεί τα εθνικά κατασκευάσματα, «στα δύσκολα» – και όχι μόνο– φαίνεται να είναι κατεξοχήν αυταρχική, αστυνομοκρατική: Πραγματώνεται προστακτικά απαιτώντας ο ανθρώπινος βίος να καταντήσει γυμνή, βιολογική ζωή. Και με τον τρόπο αυτό να μπει σε (μεταφορικό ή κυριολεκτικό) νάρθηκα, σε (μεταφορική ή κυριολεκτική) αναισθησία, ώστε πάνω της να γίνουν πειράματα και χειρουργικές επεμβάσεις (βλ. Feyerabend 1986). Ο άνθρωπος και ο βίος του, ως κοινωνικοπολιτισμικό επίτευγμα, καταργείται.

Έτσι, και στην περίπτωση της πανδημίας του κορωνοϊού, η πλειοψηφία των «πολιτισμένων» δυτικότροπων εθνικών πολιτών δέχτηκαν να απωλέσουν ελευθερίες και δικαιώματα και να καταντήσουν γυμνές βιολογικές ζωές, δεκτικές ιατρικών πειραματισμών αλλά και πανοπτικών ψηφιακών βιοεξουσιατικών περιορισμών και επιτηρήσεων. «Μοιραίοι και άβουλοι» οι δυτικότροποι εθνικοί πολίτες συμβιβάστηκαν να μετακομίσουν με ρομποτική

πειθαρχία όλη τους τη ζωή, επαγγελματική και προσωπική, στο σύμπαν της οικιακής, ασώματης ψηφιακής ψευδαίσθησης. Και βέβαια η ψηφιακή, πειθαρχημένη τους συναίνεση έχει τη σφραγίδα της ταξικής διάκρισης: Το σλόγκαν «Μένουμε σπίτι» αποτελεί μεν καθολική προσταγή για το «εθνικό καλό», η εκτέλεση όμως της προσταγής δεν έχει για όλους και όλες τις ίδιες συνέπειες, δεν αναφέρεται στην ίδια οικιακή «ατμόσφαιρα», ασφάλεια και χωρητικότητα και δεν συνεπάγεται τις ίδιες (εξοπλιστικές) ανέσεις (βλ. Κυπριανός 2020). Επιπρόσθετα, το σλόγκαν αυτό της εθνικής εξασφάλισης έχει μια εξοργιστική προϋπόθεση: Ότι όλοι έχουμε σπίτι για να μείνουμε!

Καθώς λοιπόν εξαναγκαζόμαστε σταδιακά να απεκδυθούμε τα κοινωνιοπολιτισμικά μας προνόμια και να αποκλειστούμε από τα πολιτικά μας δικαιώματα για να προσαρμοστούμε στις περιορισμένες και περιοριστικές ιατρικές προσλαμβάνουσες για το «εθνικό καλό», ίσως κάποιοι να συνειδητοποιούμε καλύτερα από ποτέ ότι η ύπαρξη έχει αξία μόνο *ως απρόβλεπτη, απροσδόκητη και απεριόριστη συνύπαρξη*.

Καθώς έγκλειστοι και πεπτωκότες βρισκόμαστε σ' αυτό το οριακό σημείο, ίσως είναι καλή ευκαιρία να μπούμε σε διαδικασίες κριτικής αυτοσκόπευσης και κοινωνικής ενσυναίσθησης και να μην γαντζωθούμε σε επικές φαντασιώσεις εθνικής ανωτερότητας που επιτείνουν τους διαχωρισμούς και τους αποκλεισμούς. Έχοντας πλέον παρόμοιες, τηρουμένων των αναλογιών, εμπειρίες, να «ξαναδούμε» τους μετανάστες που εξαιτίας των ρατσιστικών πρακτικών που εκπορεύονται από τον εθνικό μας λόγο, ανέστιοι αποκλείονται από τα εθνικά μας σύνορα ή εγκλωβίζονται σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, εκπίπτοντας σε γυμνά σώματα χωρίς αξία, κοινωνιοπολιτισμικά προνόμια και πολιτικά δικαιώματα.

Ας φανταστούμε λοιπόν και ας προετοιμάσουμε τις συνυπάρξεις μας πέρα από εθνογλωσσικούς και θρησκευτικούς περιορισμούς αυτάρεσκης ομοιότητας. Ας αντισταθούμε και ας αντιπαλέψουμε τη «λογική» συνέπεια της ιατρικής «λογικής» που μας λέει περίπου το εξής: Αφού για να έρθουμε σε επαφή με τον έμπιστο εθνογλωσσικά όμοιο, ομόθρησκο και ομοαίματο πρέπει να απολυμανθούμε και να τον δούμε να απολυμαίνεται, η επαφή μας με τους απροσδιόριστης προέλευσης εθνογλωσσικά και θρησκευτικά «άλλους» θα πρέπει να αποφεύγεται κατά κόρον.

Ας μπούμε στη διαδικασία οικοδόμησης ευρύχωρων *μετα-εθνικών λόγων* –υπό το πρίσμα μιας διαρκούς κριτικής αναθεώρησης και επαναθεώρησής τους– που δεν θα εμποδίζουν τις απρόβλεπτες μείξεις γλωσσών, πολιτισμών, θρησκειών και ανθρώπων. Που θα αμφισβητούν τα καθαρόαιμα έθνη, τους καθαρόαιμους πολιτισμούς και τις ομοιογενείς, ονοματισμένες και οριοθετημένες τους γλώσσες – το βασικό τους θεμέλιο. Που θα αμφισβητούν τις επιστήμες, της ιατρικής προεξάρχουσας, όσο υπηρετούν αποκλειστικά και κερδοσκοπικά «καθαρόαιμους» και «αποστειρωμένους» εθνικούς πληθυσμούς – με ευφάνταστα πάντα ανθρωπιστικά και διεθνιστικά προσχήματα. Που θα αμφισβητούν *την καθαρ(ι)ότητα* (στην κυριολεκτική ή μεταφορική της διάσταση) ως προϋπόθεση της ύπαρξης. Που εντέλει θα οραματίζονται, *χωρίς εξαιρέσεις έκτακτων αναγκών*, απρόβλεπτες, απροσδόκητες και απεριόριστες, εκτός τειχών, ανθρώπινες συνυπάρξεις αρμονικές με το περιβάλλον.

Στην παρούσα συγκυρία, προφανώς το αίτημα όλων μας δεν μπορεί παρά να είναι η ηθική και οικονομική ενίσχυση του *δημόσιου* –όχι αναγκαστικά εθνικού– συστήματος υγείας – στο

οποίο πλέον προστρέχουν και οι νεοφιλελεύθεροι του κοινωνικού δαρβινισμού με τόση άνεση και ευκολία όση τους χαρακτήριζε και όταν το λοιδορούσαν. Ίσως όμως το αίτημα αυτό είναι λειψό, στον βαθμό που δεν αμφισβητεί το γεγονός ότι το ιατρικό «επιστημονικό αντικείμενο» περιγράφεται και οριοθετείται ως το βιολογικό υποκατάστατο του ανθρώπου, ξεκομμένο από τις πολιτικές και κοινωνιοπολιτισμικές του συνυπάρξεις. Είναι λειψό στον βαθμό που δεν φέρνει στο προσκήνιο την υγεία του *δημόσιου*, κοινωνικού ανθρώπου στην ολότητα των απρόβλεπτων και απροσδιόριστων σχέσεων και αντιφάσεών του. Του ανθρώπου που *δεν θα είναι υγιής αν φοβάται να ακουμπά* με τα χέρια (με το στόμα και με το μυαλό του) κάθε άνθρωπο, οποιουδήποτε γλωσσικού, πολιτισμικού και θρησκευτικού χρώματος, χωρίς περιορισμούς και κοινωνικούς αποκλεισμούς σε εθνικές ομοιότητες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο όρος *λόγος* (discourse) προέρχεται από την παράδοση του Foucault (βλ. λ.χ. 1969/2017) και έχει δεχθεί ποικίλους προσδιορισμούς. Στο παρόν άρθρο με αυτόν τον όρο αναφερόμαστε σε ειδικές σημασιακές σχέσεις βάσει των οποίων επιτυγχάνονται, υπό συγκεκριμένη οπτική, αναπαραστάσεις της πραγματικότητας (βλ. Jørgensen Phillips 2002: 143, Fairclough 2003).

2. Σε σχέση με τις μορφές καλυμμένου ρατσισμού, βλ. την ιστοσελίδα του Ερευνητικού Προγράμματος TRACE: «Ανιχνεύοντας τον ρατσισμό στον αντιρατσιστικό λόγο: Μια κριτική προσέγγιση στον ευρωπαϊκό δημόσιο λόγο για τη μεταναστευτική και προσφυγική κρίση» (TRACE/HFRI-FM17-42, ΕΛΙΔΕΚ 2019-2022) https://trace2019.wixsite.com/trace-project

3. Βλ. https://www.gazzetta.gr/plus/koinwnia/article/1451406/katoikos-se-metanasti-na-mi-gsoyna-santi-skyla-na-min-isoyn-gkastromeni-vid

4. Βλ. λ.χ. https://www.koutipandoras.gr/article/mora-mono-gia-ellines-i-tsimtsili-enohleitai-apo-egkyes-metanastries-poy-mpainoyn-se-barka

5. Για μια σκόπιμη παρερμηνεία της διάκρισης αυτής, βλ. Θεοδωρόπουλος (2020).

6. Για τις πολύπλοκες (και αποτρεπτικές για τους μετανάστες) διαδικασίες απόκτησης ελληνικής ιθαγένειας βλ., μεταξύ άλλων, Κουζέλης και Χριστόπουλος (2012), Χριστόπουλος (2012).

Βιβλιογραφία

Agamben, G. (1995/2018). *Homo Sacer: Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*. Μετάφραση Π. Τσιαμούρης. Επίμετρο Φ. Πατσάκης. Αθήνα: Έρμα.

Agamben, G. (2020). Ο φόβος είναι ο καλύτερος γιατρός (του συστήματος). 20.03.2020. https://www.sarajevomag.gr/wp/2020/03/o-fovos-einai-o-kalyteros-giatros-toy-systimatos/

Αρχάκης, Α. (2020, υπό εκτύπωση). *Από τον εθνικό στον μετα-εθνικό λόγο: Μεταναστευτικές ταυτότητες και κριτική εκπαίδευση*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκης.

Archakis, A. και Tsakona, V. (2019). Racism in recent Greek migrant jokes. *Humor: International Journal of Humor Research* [Festschrift for Christie Davies] 32 (2): 267-287.

Baider, F. H. (2017). Thinking globally, acting locally: Analyzing the adaptation of mainstream supremacist concepts to a local socio-historical context. *Journal of Language Aggression and Conflict* 5 (2): 179- 207.
Blackledge, A. (2005). *Discourse και Power in a Multilingual World*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
Blackledge, A. και Creese, A. (2017). Translanguaging in mobility. Στο S. Canagarajah (επιμ.) *The Routledge Handbook of Migration and Language*. London/New York: Routledge, 31-46.
Blommaert, J. (2010). *The Sociolinguistics of Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
Blommaert, J. και Rampton, B. (2011). Language and superdiversity. *Diversities* 13 (2): 1-20.
Cooke, M. και Simpson, J. (2012). Discourses about linguistic diversity. Στο M. Martin-Jones, A. Blackledge και A. Creese (επιμ.) *The Routledge Handbook of Multilingualism*. London/New York: Routledge, 116-130.
De Fina, A. (2016). Linguistic practices and transnational identities. Στο S. Preece (επιμ.) *The Routledge Handbook of Language and Identity*. London/New York: Routledge, 163-178.
Δουζίνας, Κ. (2020). Η βιοπολιτική της επιδημίας. *Η εφημερίδα των συντακτών* 30.03.2020. https://www.efsyn.gr/themata/politika-kai-filosofika-epikaira/237142_i-biopolitiki-tis-epidimias-1
Fairclough, N. (2003). *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge.
Feyerabend, P. K. (1986). *Γνώση για ελεύθερους ανθρώπους*. Θεσσαλονίκη: Σύγχρονα Θέματα.
Foucault, M. (1969/2017). *Η αρχαιολογία της γνώσης*. Μετάφραση Κ. Παπαγιώργης. Επιμ. Β. Πατσογιάννης. Αθήνα: Πλέθρον.
Θεοδωρόπουλος, Τ. (2020). Ο Αγκάμπεν και οι γιδοβοσκοί. *Καθημερινή* 27.03.2020.https://www.kathimerini.gr/1071050/opinion/epikairothta/politikh/o-agkampen-kai-oi-gidovoskoi
Jørgensen, M. και Phillips, L. (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage.
Κουζέλης, Γ. και Χριστόπουλος, Δ. (επιμ.) (2012). *Ιδιότητα του πολίτη: Πολιτικός λόγος, ιστορία και κανόνες σε συγκριτικές προοπτικές*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
Κυπριανός, Π. (2020). Να σκεφτόμαστε, να ονειρευόμαστε και στο σπίτι. *Αορτή* 04.04.2020. https://aortipatras.blogspot.com/2020/04/pic-kamila-kansy.html
Λιάκος, Α. (2005). *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο*. Αθήνα: Πόλις.
Moyer, M. και Rojo, L. M. (2007). Language, migration and citizenship: New challenges in the regulation of bilingualism. Στο M. Heller (επιμ.) *Bilingualism: A Social Approach*. Basingstoke: Palgrave, 137-160.
Παπαταξιάρχης, Ε. (2006γ). Πρόλογος. Στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.) *Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, ix- xiii.
Rampton, B. (1995). *Crossing: Language and Ethnicity among Adolescents*. London/New York: Longman.
Χριστόπουλος, Δ. (2012). *Ποιος είναι Έλληνας πολίτης; Το καθεστώς ιθαγένειας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως τις αρχές του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

«Να μείνουν ανοιχτές οι εκκλησίες». (Ακρο)δεξιός ακτιβισμός, ταυτότητα, και αριστερός αναστοχασμός

Ολόκληρη η χώρα μπήκε σε καραντίνα, ακολουθώντας τις συμβουλές των αρμόδιων επιστημόνων, προκειμένου να προστατευθεί η ζωή ιδιαίτερα των πιο ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, των ηλικιωμένων. Οι τελευταίοι χώροι συνάθροισης που έκλεισαν ήταν οι εκκλησίες, αν και εκεί πηγαίνουν κυρίως ηλικιωμένοι/ες. Η Ιεραρχία της Εκκλησίας δεν ήθελε να τις κλείσει και η κυβέρνηση δεν ήθελε να αναλάβει την ευθύνη για το κλείσιμό τους. Έστω και με καθυστέρηση δέκα ημερών, όμως, αμφότερες έκαναν τα αυτονόητα βήματα, ώστε να κλείσουν και οι τελευταίοι χώροι συνάθροισης. Έκτοτε, ωστόσο, διάφοροι ιεράρχες και ιερείς, καθώς και θρησκευόμενοι πολίτες (κάποιων αιρετών συμπεριλαμβανομένων), παρουσιάζουν σημάδια απείθειας. Ανοίγουν παράνομα τις εκκλησίες και συμμετέχουν παράνομα σε λειτουργίες, παρόλο που όλος ο κόσμος είναι κλεισμένος στο σπίτι του, ακολουθώντας τις οδηγίες για την αντιμετώπιση της πανδημίας. Που οφείλεται, άραγε, αυτή η θρησκευτική ανυπακοή, αν όχι σε απλή ανευθυνότητα; Και τι μας λέει για την κοινωνία στην οποία ζούμε;

Προκαταβολικά, πρέπει να επισημάνουμε ότι το προφίλ και τα κίνητρα των ανθρώπων που δεν συμμορφώνονται προς τας υποδείξεις είναι ποικίλα: ριζοσπαστικοποιημένοι ζηλωτές ρασοφόροι που θεωρούν ότι απειλείται η πίστη τους, ιεράρχες-υπεύθυνοι για τα συμφέροντα της εκκλησίας που δεν θέλουν να δουν την επικράτεια της θρησκείας να μικραίνει, συντηρητικοί ή αντιδραστικοί νέοι που ψάχνουν να αγωνιστούν και αυτοί για κάτι υψηλό, συντηρητικοί πολίτες που βλέπουν την επιστήμη (που δεν αποτελεί στοιχείο της ταυτότητάς τους) να υπερισχύει έναντι της θρησκείας (που είναι στοιχείο της ταυτότητάς τους) σε μια αντιπαράθεση που διαβάζουν ως πόλεμο ταυτοτήτων και όχι ως προσπάθεια διασφάλισης της δημόσιας υγείας, μικροαστοί που έχουν καταρρεύσει οικονομικά και αξιακά και επιζη-

Ο Δημήτρης Παπανικολόπουλος είναι διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης και ερευνητής στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

τούν να δείξουν τα δόντια τους σε όποιον θεωρούν ότι τους στερεί και το συμβολικό κεφάλαιο που τους έχει απομείνει, ακροδεξιοί συνωμοσιολόγοι που διαβάζουν τις τρέχουσες εξελίξεις μέσα από προκατασκευασμένα σχήματα περί σχεδίων εξαφάνισης του ελληνισμού, πολιτευτές που θέλουν να πλασαριστούν καλύτερα στις προτιμήσεις του συντηρητικού ακροατηρίου, ακροδεξιοί που έχασαν το momentum τις εθνικιστικής και αντιμεταναστευτικής έξαρσης και βλέπουν να καταλαγιάζουν τα πάθη που προσδοκούσαν να εκμεταλλευτούν.

Δεν ξέρω αν ο κατάλογος είναι εξαντλητικός, ούτε αν είναι απολύτως έγκυρος. Σίγουρα, όμως, αποδίδει μια εικόνα της πολυπλοκότητας των ομάδων που συντείνουν, άλλη περισσότερο και άλλη λιγότερο, άλλη πρωταγωνιστικά και άλλη υποστηρικτικά, άλλη με πράξεις και άλλη με λόγια, στην ανάδειξη του αιτήματος να μείνουν ανοιχτές οι εκκλησίες. Δεν έχει τόση σημασία πόση έκταση θα πάρει τελικά έως ότου τελειώσει η καραντίνα, ούτε εάν η κυβέρνηση ενδώσει ή όχι σε αυτή την πίεση. Η ανάπτυξη αυτής της δυναμικής αποκαλύπτει ήδη ενδιαφέροντα πράγματα για τα κίνητρα και την ανθρωπογεωγραφία αυτής της ετερόκλητης συμμαχίας που από τα προηγούμενα χρόνια εισήλθε στον κινηματικό ακτιβισμό.

Η εύθραυστη κοινωνική συμμαχία που δημιουργήθηκε τα προηγούμενα χρόνια γύρω από την κατά τόπους δράση ενάντια στην παρουσία προσφύγων και μεταναστών, ενάντια στον δικαιωματισμό της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ, και φυσικά ενάντια στη Συμφωνία των Πρεσπών, νιώθει πλέον το εκτόπισμά της. Ένα κομμάτι της, λοιπόν, αυτό που συνδέεται περισσότερο με την εκκλησία και τη θρησκεία, αντιλαμβάνεται ότι δεν πρέπει να επιτρέψει να υποστεί τη συμβολική ήττα του κλεισίματος των εκκλησιών. Αντιθέτως, νιώθει δυνατή και αντιδρά, έστω και από μειοψηφική θέση (γιατί η πλειοψηφία των συντηρητικών πολιτών θέλει πρώτα και κύρια να συντηρήσει την υγεία του και μετά την ταυτότητά του). Πίσω από αυτή την αντίδραση μπορούμε να εντοπίσουμε μια σειρά από αιτιώδεις μηχανισμούς γνωστούς στους μελετητές των κοινωνικών κινημάτων. Το κλείσιμο των εκκλησιών γίνεται αντιληπτό ως απειλή (attribution of threat), γιατί πλέον, λόγω online διασύνδεσης ανθρώπων και ομάδων που καμία σχέση δεν είχαν πριν μεταξύ τους (brokerage), αφενός η διάδοση του μηνύματος της απειλής είναι πολύ μεγαλύτερη (diffusion), αφετέρου τα πιο μετριοπαθή μέλη αυτής της συμμαχίας εκτίθενται συστηματικά στο μήνυμα των πιο ριζοσπαστικών στοιχείων που επισημαίνουν την απειλή που συνδέεται με την αδράνεια και καλούν σε δράση (collective action framing). Το αποτέλεσμα είναι αυτοί που διατείνονται ότι εκπροσωπούν αυθεντικά την κατηγορία κοινής υπαγωγής (πχ. πιστοί χριστιανοί) να μετατοπίζουν προς πιο ριζοσπαστική κατεύθυνση τις στάσεις και συμπεριφορές των πιο μετριοπαθών. Ό,τι δηλαδή στη σχετική βιβλιογραφία ονομάζουμε radical flank effect. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα ράλι προσωπικής επίδειξης, όπου όλοι/ες θέλουν να δείξουν ότι είναι αυθεντικοί εκπρόσωποι μιας σημαντικής ιδέας. Άπαντες, πάντως, ικανοποιούνται στην ιδέα ότι αγωνίζονται για «τα ιερά και τα όσια», γεγονός που μεταμορφώνει φιλήσυχους πολίτες σε κάτι πανθομολογουμένως ανώτερο: σε αγωνιστές.

Η εσωτερική αυτή δυναμική, η οποία αναπτύσσεται σε κρίσιμο βαθμό στον ψηφιακό κόσμο, δεν εκβάλει μόνο σε έναν (ακρο)δεξιό ακτιβισμό, αλλά συντηρεί ή διευρύνει και την ίδια την κοινωνική συμμαχία, δεδομένου ότι μια συμμαχία που δεν διαθέτει ακόμα ισχυρές κινηματικές υποδομές (movement infrastructures) ή δομές εν υπνώσει (abeyance structures),

είναι υποχρεωμένη να ανανεώνει τις κινηματικές εκστρατείες, προκειμένου να παραμένει ενεργή. Αυτή η μέριμνα συνδέεται με άλλες δύο κρίσιμες στοχεύσεις: να διατηρηθεί μια ευνοϊκή δομή πολιτική ευκαιριών, καθώς και κρίσιμοι ταυτοτικοί και συμβολικοί πόροι. Ευνοϊκή πολιτική ευκαιρία είναι η παρουσία της ΝΔ στην κυβέρνηση, η οποία κέρδισε τις εκλογές με τη συνεπικουρία των πλέον συντηρητικών στρωμάτων. Αυτά τα τελευταία (ή μάλλον τα πιο θερμοκέφαλα στοιχεία τους) δεν θέλουν να μεταβληθεί αυτή η ευνοϊκή συνθήκη λόγω κορωνοϊού και γι' αυτό πιέζουν την κυβέρνηση να μην πάψει να αξιοδοτεί ως σημαντικά τα ταυτοτικά ζητήματα με τα οποία οι (ακρο)δεξιοί τροφοδοτούν την δημόσια ατζέντα. Με λίγα λόγια, δεν θέλουν να γύρει η πλάστιγγα υπέρ της επιστήμης και της επιστημονικής διαχείρισης των σύγχρονων προβλημάτων. Ομοίως, δεν θέλουν να απαξιωθεί ο ταυτοτικός και συμβολικός πόρος της εκκλησίας, που συνιστά και ένα σημείο αναφοράς γι' αυτή την ετερόκλητη συμμαχία. Για να γίνει απολύτως κατανοητό αυτό, θα τολμήσω μια βλάσφημη παρομοίωση. Ό,τι είναι το πανεπιστήμιο για τους προοδευτικούς, είναι οι εκκλησίες για τους συντηρητικούς. Και αν η αστυνομία δεν πρέπει να μπαίνει στο πανεπιστήμιο, ακόμα και αν σημειώνονται καταστροφές στο εσωτερικό του, έτσι και το κράτος δεν μπορεί να κλείνει τις εκκλησίες, επειδή μπορεί να κολλήσουν κάποιοι κορωνοϊό. Αμφότεροι αριστεροί και (ακρο)δεξιοί θέλουν να διατηρήσουν ατόφιες τις πηγές της συμβολικής αίγλης και απροσπέλαστους για τους αντιπάλους τους χώρους της αναπαραγωγής τους.

Οι αριστεροί/ες πρέπει να καταλάβουν ότι και οι δεξιοί/ες έχουν εξίσου πνευματικές και ταυτοτικές ανησυχίες, οι οποίες τρέφονται από (και τρέφουν με τη σειρά τους) έντονα συναισθήματα. Δεν θέλω να σταθώ στον παραλογισμό που συνδέεται με αισθήματα αδυναμίας και φόβου απέναντι σε έναν πολύπλοκο κόσμο ή πραγματικές και φανταστικές απειλές, που τους κάνει τόσο επιρρεπείς σε υπεραπλουστευτικές και εσφαλμένες θεωρίες συνωμοσίας. Ούτε θέλω να σταθώ στις ρατσιστικές ιδέες τους που εκβάλουν σε μίσος κατά των αλλοφύλων. Ούτε στην ανασφάλειά τους απέναντι στους διαφορετικούς που τους κάνει να αποζητούν με βίαιο τρόπο τον αποκλεισμό των τελευταίων και τη μόνωση μια κοινωνίας «κανονικών». Θέλω να σταθώ στο αίτημα των συντηρητικών για ταυτότητα, που τροφοδοτεί έντονα τον (ακρο)δεξιό ακτιβισμό. Ποιο είναι το «εμείς» στο οποίο μπορούν οι άνθρωποι αυτοί να προσβλέπουν; Τι σημαίνει να είσαι Έλληνας και Ελληνίδα την εποχή της αρνητικής παγκοσμιοποίησης; Ποιος είναι ο ιστορικός προσανατολισμός της κοινωνίας μας, μετά την κατάρρευση του ονείρου του ευρωπαϊκού εκσυγχρονισμού, του πλουτισμού και της περιφερειακής ηγεμονίας; Τα ερωτήματα αυτά δεν μπορεί κανείς να τα αποφύγει. Μπορεί απλώς να δώσει εναλλακτικές απαντήσεις. Αν η κοινωνία μας δεν μπορεί να παράξει νέες σημασίες, ουτοπίες και ταυτότητες, τότε είναι υποχρεωμένη να καταναλώνει τις προηγούμενες.

Η γνώμη μου είναι ότι απέναντι στην ιστορική ελληνορθόδοξη ταυτότητα, στην οποία βρίσκουν καταφύγιο όσοι είδαν τις ταυτότητές τους να συντρίβονται στα χρόνια της ηγεμονίας του παγκοσμιοποιημένου νεοφιλελευθερισμού, πρέπει να αντιτάξουμε μια εθνική ταυτότητα φτιαγμένη από τα καλύτερα υλικά της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, ώστε να χτίσουμε την πιο δημοκρατική multilocal και οικολογικά βιώσιμη (για να 'ναι πάντα όμορφη) κοινωνία μορφωμένων ανθρώπων. Το να είσαι, λοιπόν, Έλληνας και Ελληνίδα σήμερα, πρέπει να σημαίνει α) να ζεις στην πιο δημοκρατική χώρα, στη χώρα που γέννησε τη δημοκρατία,

και αυτό δεν μπορεί να συμβεί αν δεν μπολιάσουμε το φθαρμένο αντιπροσωπευτικό σύστημα με θεσμούς άμεσης (δηλαδή αρχαιοελληνικής) δημοκρατίας, β) να ζεις σε μια από τις πρώτες χώρες που πραγματοποίησαν την οικολογική μετάβαση, χάρη στην αγάπη των κατοίκων της για ένα από τα ωραιότερα φυσικά περιβάλλοντα στον κόσμο, γ) να ζεις σε μια χώρα με μεγάλες παραγωγικές δυνατότητες που βασίζονται στις δεξιότητες ενός προσοντούχου εργαζόμενου λαού και στα τοπικά δίκτυα συνεργασιών που παράγουν αγαθά και υπηρεσίες μεγάλης ποιότητας, δ) να είσαι μορφωμένος/η, γιατί στη χώρα που ονομάτισε όλες τις επιστήμες, η γνώση και η αγάπη για τα γράμματα κάνει τον άνθρωπο πλούσιο και τον πολίτη απρόσβλητο από την τυραννία, ε) να έχεις μέσα σου πολλές από τις ταυτότητες, που αυτό το χωνευτήρι του κόσμου κατάφερε να φέρει κοντά και να φτιάξει μια multilocal κοινωνία. Έλληνας και Ελληνίδα δεν πρέπει να σημαίνει παντοτινή άμυνα απέναντι στους άλλους που δήθεν ενδιαφέρονται να αλλοιώσουν τις δήθεν αναλλοίωτες κοινότητές μας, αλλά παντοτινή ενεργητικότητα για να φτιάξουμε τις κοινότητές μας όπως τις θέλουμε.

Και κάτι τελευταίο που πρέπει να λαμβάνουμε υπόψιν: στην εκκλησία οι (συντηρητικοί) άνθρωποι νιώθουν ίσοι. Είναι ο δικός τους χώρος όπου νιώθουν ανακουφισμένοι από τα ψυχολογικά βάρη της σύγκρισης. Ακόμα και αν η ισότητα αυτή μοιάζει να είναι μη χειραφετητική, μια ισότητα προς τα κάτω, σε κάθε περίπτωση είναι ισότητα. Και η ισότητα κάνει τα βάρη της ζωής πιο ελαφριά. Γιατί η δυστυχία υποφέρεται πιο εύκολα, όταν είμαστε όλοι/ες ίδιοι. Όπως, λοιπόν, και στο ζήτημα της ταυτότητας, έτσι και στο ζήτημα της ισότητας, που είναι και αυτό ένα μείζον αίτημα των συντηρητικών ανθρώπων, οι αριστεροί/ες πρέπει να αναστοχαστούν. Να κατανοήσουν ότι, όπως οι αριστεροί επιζητούν την οικονομική ισότητα, έτσι και οι δεξιοί επιζητούν την πνευματική ισότητα. Δικαίως θα αναρωτηθείτε «γιατί δεν ζητούν τότε να μπορούν όλοι/ες να πηγαίνουν στο πανεπιστήμιο, αντί να πηγαίνουν όλοι/ες στην εκκλησία». Η αλήθεια είναι ότι το αίτημα της πνευματικής ισότητας μέσω της απρόσκοπτης συμμετοχής στην εκκλησία δεν αφορά τόσο αυτούς/ες στους οποίους το πανεπιστήμιο εξασφάλισε ευκαιρίες πνευματικής ισότητας, αλλά αφορά τους υπόλοιπους/ες. Έπειτα, η επιστήμη δεν προσφέρει τόσο την ανακούφιση της μη σύγκρισης, όσο τα εφόδια που εξασφαλίζουν την ευνοϊκή έκβαση της σύγκρισης. Μόνο μια βαθιά δημοκρατική κοινωνία με περιορισμένες ανισότητες θα μπορούσε να προσφέρει την ανακούφιση που προσφέρει σε συντηρητικούς ανθρώπους η «θεία κοινωνία». Άλλωστε, μια τέτοια κοινωνία θα ήταν θεία.

ΙΛΕΙΑΝΑ ΔΗΜΑΔΗ

7 Σημειώσεις γραμμένες έξω από άδεια θέατρα

Φωτογραφία: © Tim Etchells and Hugo Glendinning

Λόγος παρηγορητικός

Βρετανός σκηνοθέτης και θεατρικός δημιουργός, ο Tim Etchells, ιδρυτικό μέλος της πρωτοποριακής ομάδας Forced Entertainment («Βεβιασμένη Ψυχαγωγία»). Σε συνεργασία με τον φωτογράφο Hugo Glendinning, απαθανατίζουν από το 2003 άδειες σκηνές θεάτρου ανά τον

Η Ιλειάνα Δημάδη είναι Θεατρολόγος, Υπεύθυνη Δραματουργίας στη Στέγη του Ιδρύματος Ωνάση.

κόσμο. «Empty Stages» ονομάζεται αυτό το φωτογραφικό πρότζεκτ που ξαφνικά αποκτά νέους συμβολισμούς, κατακλύζοντας τα social media.

Μέχρι την Πέμπτη 12 Μαρτίου 2020, στην Αθήνα παίζονταν 1.362 παραστάσεις. Μεγάλες συζητήσεις διαμείβονταν στο καλλιτεχνικό συνάφι για το νόημα αυτής της πλημμυρίδας θεαμάτων εδώ και χρόνια: για την αναγκαιότητα ή μη αυτού του πληθωρισμού, για τη σχέση ποσότητας-ποιότητας, για το προβληματικό εργασιακό καθεστώς των καλλιτεχνών, των τεχνικών και όσων απασχολούνται σε αυτό το χώρο. Μια αίσθηση ψυχαναγκαστικής ψυχαγωγίας επικρατούσε. Οι καλλιτέχνες έπρεπε να παράξουν παραστάσεις. Άλλοτε απλώς για να ζήσουν, κάποτε γιατί μόνο έτσι έχει νόημα η ζωή. Οι θεατές για να τις καταναλώσουν ώστε είτε να έχουν κάτι αξιόλογο να συζητούν στα δείπνα τους είτε γιατί το θέατρο είναι για εκείνους θρησκεία κανονική. Σε κάθε περίπτωση, μια σωστή πολυτέλεια ήταν οι αμοιβές για πρόβες ή έρευνα. Τα πάντα ακολουθούσαν το άρμα της ακατάπαυστης παραγωγικότητας, μπερδεύοντας τα όρια ανάμεσα στο τι άξιζε να παραχθεί, να ειπωθεί και να ιδωθεί και τι όχι.

Την Παρασκευή 13 Μαρτίου 2020, με κυβερνητική απόφαση, έκλεισαν όλα τα θέατρα της πόλης. Παραμένει άγνωστο πότε θα ανοίξουν ξανά. Εξίσου άγνωστο παραμένει πότε θα αποφασίσει το κοινό να τα επισκεφθεί και πάλι.

Το 1603, όταν ο λοιμός ενέσκηψε στο Λονδίνο, συνέβη το ίδιο: με βασιλικό διάταγμα, όλα τα δημόσια θέατρα της πόλης έκλεισαν. Όταν άνοιξαν ξανά, ο Σαίξπηρ ήταν έτοιμος: οι Λονδρέζοι είδαν για πρώτη φορά στη σκηνή τις μεγάλες τραγωδίες του: τον *Οθέλλο* (1604), το *Βασιλιά Ληρ* (1605), τον *Μακμπέθ* (1606).

Λοιμοί και σφίγγες

Το 428 π.Χ., δύο μόλις χρόνια μετά το ξέσπασμα του λοιμού των Αθηνών που προκάλεσε την πτώση της πόλης-κράτους, της αθηναϊκής δημοκρατίας και τον θάνατο του Περικλή, διδάχθηκε από τον Σοφοκλή ο *Οιδίπους Τύραννος*. Εκεί, ο Οιδίποδας, ωσάν αστυνομικός ντετέκτιβ, αναλαμβάνει να βρει ποιος είναι ο δολοφόνος του Λαΐου. Γιατί σύμφωνα με το μαντείο των Δελφών, ο δολοφόνος αυτός είναι ο υπαίτιος για τον λοιμό που έχει ενσκήψει στη Θήβα. Ο Οιδίποδας έχει από παλιά αποδείξει ότι ξέρει να διαλευκάνει μυστήρια. Εκείνος, από όλους τους ανθρώπους, έλυσε το αίνιγμα της Σφίγγας: *«Ποιο είναι το ον που το πρωί στέκεται στα τέσσερα, το μεσημέρι στα δύο και το βράδυ στα τρία;»*

Απαντώντας «ο άνθρωπος», ως βρέφος στη χαραυγή της ζωής του, ως ενήλικος στη μέση της και ως ηλικιωμένος με βακτηρία, στο τέλος, ο Οιδίπους συνέτριψε τη σφίγγα, κέρδισε τον τίτλο του βασιλιά της Θήβας, παίρνοντας αυτόματα για γυναίκα του τη χήρα του δολοφονηθέντος βασιλιά Λαΐου, Ιοκάστη. Η ιστορία είναι γνωστή: ο δολοφόνος ήταν, εν αγνοία του, ο ίδιος ο Οιδίποδας. Μόνο που ο Λάιος, εκτός από βασιλιάς της Θήβας, ήταν κι ο πατέρας του, η Ιοκάστη η μητέρα του, επομένως και τα τέκνα που απέκτησε μαζί της ήταν και αδέρφια του.

Κανείς δεν ξέρει αν ο τωρινός λοιμός θα φέρει αντίστοιχα αριστουργήματα, όπως εκείνα του Σαίξπηρ και του Σοφοκλή. Θα ήταν, όμως, εξαιρετικά υγιές αν μετατοπίσει τα πράγματα,

συμπαρασύροντας καλλιτέχνες και θεατές στην αναζήτηση του απολύτως ουσιώδους. Κανείς επίσης δεν ξέρει αν ο τωρινός λοιμός θα φέρει αντίστοιχους τραγικούς ήρωες, όπως ο Οιδίποδας, ο Οθέλλος, ο Ληρ κι ο Μακμπέθ. Πιθανότατα όμως οι καιροί να μη χρειάζονται ήρωες αλλά, απλώς, υπεύθυνους πολίτες.

Παν μέτρον ο άνθρωπος, όπως διδάσκει ο μύθος της σφίγγας.

Πέρασμα άνευ κοινωνίας

Εθνολόγοι και ανθρωπολόγοι συμφωνούν πάνω-κάτω σε αυτό: δεν υπήρξε μορφή πολιτισμού που να μην ανέπτυξε κάποια μορφή τελετουργίας. Κάτοικοι, δηλαδή, μιας περιοχής συγκεντρώνονταν σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο για να τελέσουν μια σειρά από προκαθορισμένες δράσεις, οι οποίες δεν απέκλειαν τον χορό, το τραγούδι, την οινοποσία, συχνά ακόμη και τη θυσία. Ενδέχεται οι ρίζες του θεάτρου να βρίσκονται στις πρωτόγονες αυτές ιερουργίες, τις λεγόμενες «διαβατήριες τελετές».

Σύμφωνα με τον Βέλγο ανθρωπολόγο Άρνολντ βαν Γκέννεπ, τρία ήταν τα στάδια αυτών των τελετών:

α) αποσύνδεση από την καθημερινότητα και τον κοινωνικό περίγυρο

β) αιώρηση σε μια ενδιάμεση, μεταιχμιακή κατάσταση

γ) ενσωμάτωση και επανένταξη στο κοινωνικό σύνολο με μια νέα ταυτότητα.

Η κοινή συνθήκη του υποχρεωτικού εγκλεισμού, στον οποίο τώρα βρισκόμαστε, ίσως μπορεί να παραλληλιστεί με μια μορφή «περάσματος». Θυμίζει μοναχική διαβατήρια τελετή, εκτός κοινότητας και κοινωνίας, στην οποία όμως ψηφιακά συνδεόμαστε συλλογικά με κάθε κοινότητα και κοινωνία.

Αν είναι έτσι, σε ποιο, άραγε στάδιο βρισκόμαστε; Διανύουμε ακόμη την αποσύνδεση; Βρισκόμαστε στην αιώρηση; Μήπως είμαστε ήδη στην «ενσωμάτωση»;

Ο σκοτεινός Ηράκλειτος θα αποφαινόταν: «Το μέλλον γαρ άδηλο».

Οι παύσεις και τα όπλα του Τσέχωφ

Δεν είναι σιωπή αυτό που συμβαίνει.
Είναι παύση.
Έτσι λένε όλοι.
Κανείς όμως στα αλήθεια δεν ξέρει.

Ο Τσέχωφ ήξερε πάντως να τις ξεχωρίζει: οι παύσεις έχουν μικρότερη διάρκεια από τις σιωπές. Ο Τσέχωφ ήξερε κάτι ακόμη: όταν ένα όπλο εμφανιστεί στη σκηνή, πρέπει και να εκπυρσοκροτήσει. Έχει να κάνει με τη θαυμαστή οικονομία του δράματος.

Σε αντίθεση με τον Σαίξπηρ και τους βασιλιάδες του, ο Τσέχωφ έγραψε για κανονικούς ανθρώπους και για τις καθημερινές τους κωμωδίες.

Είναι να απορείς.

Ποιοι θα είναι οι συνηθισμένοι άνθρωποι και ποιες οι καθημερινές τους κωμωδίες μετά από όλο αυτό;

Υπόμνημα για τον Άμλετ

«Ήμουν ο Άμλετ. Στεκόμουνα στην ακτή και μιλούσα στα κύματα που πάφλαζαν ΜΠΛΑΜΠΛΑ, με την πλάτη στραμμένη στα ερείπια της Ευρώπης»: έτσι ξεκινά το θεατρικό έργο ΜΗΧΑΝΗ ΑΜΛΕΤ του Ανατολικογερμανού Χάινερ Μύλλερ (1929-1995), στη μετάφραση της Ελένης Βαροπούλου.

Προσαρμόζοντάς το στην παρούσα συνθήκη, θα αποτολμούσα μια αντικατάσταση: όπου «Ευρώπης», εκεί «ανθρωπότητας».

Ας μη γελιόμαστε. Η πανδημία αυτή είναι γεγονός κοσμογονικό. Κανείς δεν ξέρει πόσα ερείπια θα αφήσει πίσω του. Βρίσκω παρηγορητικό ωστόσο να σκέφτομαι ότι στο νεκροταφείο της Οξυρρύγχου, στην Αίγυπτο, ανάμεσα σε ερείπια και σωρούς νεκρών, βρέθηκε, ως υλικό μονωτικό για τη συντήρηση των μουμιών, ο πάπυρος με την *Αθηναίων Πολιτεία* του Αριστοτέλη, αρχαίες ωδές, θραύσματα από τραγωδίες και σατυρικά δράματα του Σοφοκλή και του Ευριπίδη.

Μικρό μυθολογικό ανέκδοτο

Στα όρια των παραστατικών τεχνών και της πλαστικής χειρουργικής μας πηγαίνει η ετυμολογία του προαναφερθέντος αιγυπτιακού χωριού. Γιατί, σύμφωνα με τη μυθολογία, ο οξύρρυγχος είναι το ψάρι του Νείλου που έφαγε το πέος του θεού Όσιρι. Η μητέρα του, η Ίσιδα, όταν βρήκε τον Όσιρι διαμελισμένο και τον επανασυναρμολόγησε, δεν κατάφερε ποτέ να βρει το συγκεκριμένο μέλος, οπότε και το αποκατέστησε με μαγεία. Θυμίζω εδώ πως ο Όσιρις είναι το αντίστοιχο του Διονύσου, του θεού της αμπέλου, της μεταμόρφωσης, του αέναου σπαραγμού και της αέναης αναγέννησης. Επίσης και, υπό μια έννοια, πρωτίστως, θεού του Θεάτρου.

Επίγραμμα βακχικό

Η τελευταία σωζόμενη αρχαία τραγωδία είναι οι «Βάκχες» (407 π.Χ.) του Ευριπίδη. Γραμμένες από τον 70χρονο Ευριπίδη στην Πέλλα της Μακεδονίας, λίγο πριν τον κατασπαράξει, σύμφωνα με τις διηγήσεις, μια αγέλη σκύλων, συνιστούν το ευαγγέλιο της διονυσιακής θρησκείας και, ταυτόχρονα, το ρέκβιεμ της πόλης-κράτους, κάτι σαν προειδοποίηση για τα δεινά που θα ακολουθήσουν λόγω της απομάκρυνσης των Αθηναίων από τη «φύση» της δημοκρατίας.

Είναι δε η μόνη από τις διασωθείσες τραγωδίες που πρωταγωνιστεί ο θεός Διόνυσος, μολονότι όλη η αρχαία δραματουργία είναι αφιερωμένη σε αυτόν. Εδώ εμφανίζεται ως Θεός-εκδικητής, που τιμωρεί τη θνητή οικογένειά του που δεν πιστεύει στη θρησκεία του. Χειρότερα από όλους τιμωρεί τον άπιστο ξάδελφό του, βασιλιά Πενθέα, τον οποίο οδηγεί στον πιο αποτρόπαιο θάνατο: να κατασπαραχθεί από την ίδια τη βακχευμένη μητέρα του, την Αγαύη, η οποία, πλανεμένη κι αυτή από τον θεό, τον μπερδεύει με λιονταράκι. Μπορεί ο μύθος να διαβαστεί και σαν διαβατήρια τελετή: ο Πενθέας αποκόβεται από τα εγκόσμια καθώς «υπνωτίζεται» από τον Διόνυσο που τον μεταμορφώνει σε μαινάδα, μυείται στα άδυτα των μυστηρίων του και, τελικά, επιστρέφει στην ανυπαρξία.

Σαν παράδοξη προσευχή για το τώρα, οι στίχοι που ακούστηκαν από το Χορό, ως ύμνος στο θεό Διόνυσο, στην παράσταση της Στέγης του Ιδρύματος Ωνάση *Βάκχες* του Ευριπίδη, στη σκηνοθεσία-διασκευή του Άρη Μπινιάρη, βάσει της μετάφρασης του Γιώργου Χειμωνά, λέγανε τα εξής:

Όρθωσέ μας υπέροχους. Νέους και γηραιούς
Ζώσε μας με τις πνοές σου
Πλύνε τα αίματα από τα πρόσωπά μας
Πλύνε τα αίματα από τις ψυχές μας
Να γλιστράν οι πνοές σου απάνω μας. Να μας γλείφουν
Απάλλαξέ μας από πένθη που φυλάμε για τα σπίτια μας
Απάλλαξέ μας από πένθη που φυλάμε για τα τέκνα μας
Τα σπλάχνα μας. Τα σωθικά μας. Τα αγαπημένα της κοιλιάς μας

12 Απριλίου 2020

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΠΙΣΚΟΠΑΝΗ

Χωρίς μάσκες. Η ελευθερία του λόγου του ιατρονοσηλευτικού προσωπικού την εποχή της πανδημίας

Εισαγωγή

Τον Δεκέμβριο του 2019 ο οφθαλμίατρος Li Wenliang, προσπάθησε να ενημερώσει τους συναδέλφους του για την επικινδυνότητα ενός νέου ιού στην επαρχία Ουχάν της Κίνας. Ανακρίθηκε από την κινεζική αστυνομία που τον προειδοποίησε να σταματήσει να διαδίδει ψεύδη. Ο ίδιος συνέχισε να κουράρει τους ασθενείς του, αρρώστησε από τον ιό και πέθανε λίγες βδομάδες μετά.[1] Η ιστορία του έγινε γνωστή από συναδέλφους του, οι οποίοι έχοντας πλέον επίγνωση της σοβαρότητας της ασθένειας και την ανάγκη της πληροφόρησης του κόσμου έδωσαν συνεντεύξεις σε μεγάλα δημοσιογραφικά δίκτυα προσφέροντας τις πρώτες μαρτυρίες και εικόνες για τη μάχη με τον ιό στα νοσοκομεία της Κίνας.[2]

Γιατροί και νοσηλευτές στην Ιταλία, τη Γαλλία, στο Ηνωμένο Βασίλειο και τις ΗΠΑ ακολούθησαν τους επόμενους μήνες το παράδειγμά τους. Μοιράστηκαν τις εμπειρίες τους είτε μιλώντας σε δημοσιογράφους είτε στους προσωπικούς λογαριασμούς κοινωνικής δικτύωσης ή σε ειδικές online ιστοσελίδες που δημιουργήθηκαν για αυτό το σκοπό.[3] Μίλησαν για τις ελλείψεις σε αναγκαίο υλικό του συστήματος υγείας, για τις δυσκολίες να προσφέρουν την καλύτερη δυνατή περίθαλψη σε όλους τους ασθενείς τους και τις αδιανόητα δύσκολες αποφάσεις που χρειάστηκαν να πάρουν αναφορικά με το ποιος ασθενής θα μπει στις λιγοστές ΜΕΘ και ποιος θα επιλεγεί να πεθάνει με τρόπο όσο το δυνατόν πιο ανώδυνο.[4]

Ο δημόσιος λόγος τους έγινε και βαθιά προσωπικός. Μίλησαν για την σωματική και ψυχική εξάντληση, για το φόβο που ένιωθαν κάθε φορά που πήγαιναν στη βάρδια, για την αγωνία μήπως κολλήσουν τους αγαπημένους τους, για την οδύνη όταν έχαναν έναν ασθενή ή κάποιον συνάδελφό τους. Μίλησαν για συνθήκες έντασης στα νοσοκομεία που θύμιζαν εμ-

Η Άννα-Μαρία Πισκοπάνη είναι νομικός, διδάκτορας Συνταγματικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και θεατρική συγγραφέας.

πόλεμη ζώνη. Μοιράστηκαν συναισθήματα απελπισίας, θυμού και φόβου σε μια εναγώνια προσπάθεια να πείσουν για την ανάγκη στήριξης των δημόσιων συστημάτων υγείας, για την πρόληψη μέσω της κοινωνικής αποστασιοποίησης και για την αξία μιας ουσιαστικής και πολύπλευρης αλληλεγγύης σε αυτές τις κρίσιμες στιγμές. Ο λόγος τους συνέβαλε στην κοινωνική ευαισθητοποίηση, στην αποδοχή των περιοριστικών μέτρων από μεγάλο μέρος των πολιτών και στην έμπρακτη βοήθεια με χορηγίες και εθελοντές.

Αλλά ταυτόχρονα ο λόγος τους ενόχλησε. Στις ΗΠΑ αναφέρθηκαν οι πρώτες καταγγελίες για απολύσεις γιατρών, οι οποίοι είχαν δημοσιοποιήσει τις σοβαρές ανεπάρκειες του συστήματος υγείας σε προστατευτικά μέσα και διαγνωστικά τεστ και τους κινδύνους για την υγεία των ίδιων και των ασθενών τους. Από τις διοικήσεις των νοσοκομείων τούς είχε ζητηθεί προηγουμένως να σιωπήσουν για λόγους εμπιστευτικότητας και –όπως οι ίδιοι οι εκπρόσωποί τους προσέθεσαν– για να προστατευθεί η καλή φήμη των ιδιωτικών νοσοκομείων.[5]

Αντίστοιχα έγγραφα είδαν το φως της δημοσιότητας και στην Ελλάδα. Διοικήσεις μεγάλων δημόσιων νοσοκομείων εξέδωσαν ανακοινώσεις προς το ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό. Σε αυτές απαγόρευαν στους εργαζομένους να προβαίνουν σε δηλώσεις στα μέσα μαζικής ενημέρωσης αναφορικά με τη διαχείριση περιστατικών του κορωνοϊού. Επίσης ανέφεραν, ότι οποιαδήποτε δημόσια δήλωση στα μέσα μαζικής ενημέρωσης θα έπρεπε να γίνει μετά από συνεννόηση με το Υπουργείο Υγείας.[6] Είχαν προηγηθεί διαμαρτυρίες τόσο νοσοκομειακών γιατρών όσο και επίσημων εκπροσώπων τους για σοβαρές ελλείψεις σε προσωπικό, αναλώσιμα και προσλήψεις.[7] Στις 7 Απριλίου με αφορμή την Παγκόσμια Ημέρα της Υγείας διοργανώθηκαν κινητοποιήσεις από ενώσεις γιατρών με αιτήματα τη λήψη ατομικών μέτρων προστασίας, την απολύμανση χώρων από εξειδικευμένο προσωπικό, κοινωνική απομόνωση των ιατρών που νόσησαν και ιχνηλάτηση των επαφών τους.[8]

Μια σειρά από ερωτήματα αναδύονται. Ποια είναι η αξία αυτού του λόγου εν μέσω μιας παγκόσμιας πανδημίας; Πότε είναι θεμιτοί οι περιορισμοί της ελευθερίας του λόγου του προσωπικού των νοσοκομείων; Οι πολίτες έχουν λόγους να ενδιαφέρονται για τον προσωπικό βιωματικό λόγο των γιατρών ή θα πρέπει να διαμορφώνουν την άποψή τους βασιζόμενοι αποκλειστικά στην ενημέρωσή τους από καθιερωμένα μέσα ενημέρωσης και από τους επίσημους αρμόδιους φορείς;

1. Μιλώντας για την εμπειρία της πανδημίας

Ο αυτοβιογραφικός λόγος, είναι μια μορφή λόγου που εκφράζει τις προσωπικές εμπειρίες και τις τελευταίες δεκαετίες βρίσκεται σε ιδιαίτερη άνθιση. Η γραπτή αυτοβιογραφία έχει αποτελέσει προνόμιο των λίγων, μορφωμένων και των ισχυρών τους προηγούμενους αιώνες. Πλέον η τεχνολογία έχει δώσει τη δυνατότητα στον καθένα να αναρτά ένα βίντεο, μια φωτογραφία ή ένα κείμενο και ο λόγος του να αποκτά σε λίγα λεπτά μια ευρύτατη δημοσιότητα με δυνητικούς αποδέκτες όλους τους χρήστες του διαδικτύου. Αυτή ακριβώς τη δυνατότητα χρησιμοποίησαν, όπως αναλύθηκε παραπάνω, γιατροί και νοσηλευτές τους τελευταίους μήνες για να εκφράσουν τις πρωτόγνωρες εμπειρίες που βιώνουν.

Έχει αξία αυτός ο λόγος και αν ναι, χρήζει αυξημένης προστασίας; Από δεοντοκρατική σκοπιά συνεισφέρει στην αυτονομία και στην αυτοπραγμάτωση. Η δημόσια έκφραση συναισθημάτων για μια –εμπόλεμης ζώνης– εμπειρία συνεισφέρει στη διαχείριση του μετατραυματικού στρες. Επίσης ενδυναμώνει ανθρώπους που αισθάνονται ανήμποροι απέναντι σε ένα άγνωστο και αχαρτογράφητο ακόμα ιό και αναγκάζονται με δυσκολίες να κάνουν το λειτούργημά τους. Με αυτόν τον τρόπο αποκτούν κοινωνική υπόσταση. Δεν είναι αφανείς ήρωες. Δημιουργούν δίκτυα επαφών και αλληλοϋποστήριξης με σημαντικά προσωπικά και επιστημονικά οφέλη. Επίσης μέσω του λόγου τους δίνουν και παίρνουν θάρρος και ελπίδα. Οι γιατροί και νοσηλευτές που κοινοποιούν στιγμές που ασθενείς τους νικούν τον ιό, μοιράζουν αισιοδοξία σε συναδέλφους και ασθενείς ανά τον κόσμο.

Από συνεπειοκρατική οπτική ο λόγος τους έχει πολλαπλή αξία για το σύνολο της κοινωνίας. Πέραν της επιστημονικής αξίας, συμβάλει στην πληροφόρηση του κοινού για τις πραγματικές συνθήκες που επικρατούν στα νοσοκομεία. Έχει πολιτική αξία καθώς το ιατρονοσηλευτικό προσωπικό ασκεί κριτική στο τρόπο διαχείρισης της υγειονομικής κρίσης από τους αρμόδιους φορείς. Είναι βαθιά πολιτικός λόγος, καθώς κρίνει πως η εκτελεστική εξουσία αξιολογεί την ανθρώπινη ζωή και κατά πόσο τα μέτρα που λαμβάνει επαρκούν για την αποτελεσματική προστασία της.[9]

Οι γιατροί δεν αποκαλύπτουν μόνο ελλείψεις και πως βιώνουν οι ίδιοι την ακραία πίεση, αλλά και πως αναρρώνουν οι ασθενείς από την ασθένεια. Εκφράζοντας τις δυσκολίες στο εργασιακό τους περιβάλλον προκαλούν ενσυναίσθηση στους αποδέκτες του λόγου τους. Αποκαλύπτουν τους ανθρώπους πίσω από τις μάσκες. Ο λόγος τους συμβάλει ώστε οι διαρκώς αυξανόμενοι ασθενείς τους να κατανοούν τις ιδιαίτερες συνθήκες και να τους βοηθούν στο έργο τους.[10] Επίσης μειώνει το στίγμα έναντι των ασθενών μιας ιδιαίτερα μεταδοτικής ασθένειας.

Ταυτόχρονα ευαισθητοποιούν για το σοβαρό βιοηθικό δίλημμα του ποιος και με ποια κριτήρια θα αποφασίζει ποιος θα ζήσει και ποιος θα πεθάνει σε περίπτωση που καταρρεύσει το σύστημα υγείας και δεν επαρκούν οι Μονάδες εντατικής θεραπείας για όλους τους ασθενείς που τις χρειάζονται.[11] Γιατροί σε πολλές χώρες αποκαλύπτουν, ότι τα περισσότερα νοσοκομεία δεν έχουν εγκεκριμένες κατευθυντήριες γραμμές για συνθήκες έκτακτης ανάγκης, με αποτέλεσμα να αναγκάζονται οι ίδιοι να λαμβάνουν επί τόπου τέτοιες αποφάσεις με το δυσβάστακτο ψυχικό και συναισθηματικό βάρος που συνεπάγεται.[12] Βρίσκονται σε ένα ηθικονομικό κενό και αποφασίζουν με τη συνείδησή τους. Επιπρόσθετα, οι αφηγήσεις τους αποκτούν και την αξία ενός ιστορικού τεκμηρίου. Θα είναι πολύτιμες για τους ιστορικούς που θα θελήσουν να μελετήσουν αυτή την περίοδο στο άμεσο ή στο απώτερο μέλλον.[13]

Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός, ότι ο λόγος τους δεν μεταφέρει μια αυστηρά προσωπική εμπειρία, αλλά αφορά ζητήματα δημοσίου ενδιαφέροντος. Σε αποφάσεις τόσο του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ όσο και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου αναγνωρίζεται αυξημένη προστασία στη διακίνηση πληροφοριών, απόψεων, εκτίμησης συνθηκών και αιχμηρής κριτικής επί πραγματικών γεγονότων. Μάλιστα θεωρείται ότι είναι προτιμότερο να υπάρχει περισσότερη πληροφόρηση ακόμα και αν αποδειχθεί ανακριβής παρά αποσιώπηση γεγονότων.[14] Επίσης, σε πρόσφατες αποφάσεις του ΕΔΔΑ ανα-

γνωρίζεται ότι η αφήγηση ενός προσωπικού βιώματος χρήζει προστασίας καθότι προάγει την αυτονομία του ατόμου. Όπως έχει κριθεί, η προστασία της προσωπικής αφήγησης υπερτερεί έναντι της προστασίας άλλων δικαιωμάτων, όταν αφορά ένα ζήτημα δημοσίου ενδιαφέροντος.[15]

Θεμιτοί περιορισμοί στο λόγο των γιατρών μπορούν να επιβληθούν στην περίπτωση που αποκαλύπτουν προσωπικά στοιχεία ασθενών τους παραβιάζοντας το δικαίωμα ιδιωτικότητάς τους και το ιατρικό απόρρητο. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι θα μπορούσε υπό προϋποθέσεις να γίνει δεκτή η δημοσιοποίηση προσωπικών δεδομένων ασθενών, εφόσον ήταν δικαιολογημένη για λόγους δημοσίου συμφέροντος.[16]

Θεμιτοί είναι, επίσης, οι περιορισμοί στον λόγο που διασπείρει με πρόθεση ψευδείς πληροφορίες και ιδίως αν αυτές έχουν σοβαρές και δυσχερείς συνέπειες για την υγεία του αναγνώστη.[17] Όπως προαναφέρθηκε, εν μέσω πανδημίας προβάλλεται ένα δημόσιο συμφέρον περιορισμού του λόγου των γιατρών από διοικήσεις και κυβερνήσεις, καθώς θεωρείται ότι μπορεί να διασπείρει το φόβο στην κοινότητα και να δημιουργήσει έλλειψη εμπιστοσύνης στο σύστημα υγείας. Αυτό, όμως, που καταγγέλλουν ενώσεις προστασίας ατομικών δικαιωμάτων είναι ότι εν προκειμένω η επίκληση στο δημόσιο συμφέρον χρησιμοποιείται ώστε να εισαχθούν δυσανάλογοι περιορισμοί στο λόγο και τέτοιες απαγορεύσεις δημιουργούν έλλειμμα διαφανούς πληροφόρησης και δημοκρατικής λογοδοσίας.[18]

Μια διαφορετική προσέγγιση που θα επέτρεπε μόνο την έκφραση επίσημου κρατικού ή ελεγχόμενου δημοσιογραφικού λόγου εν μέσω πανδημίας και θα απαγόρευε το βιωματικό λόγο των ιατρών και νοσηλευτών, θα απειλούσε σοβαρά το δικαίωμα πληροφόρησης των πολιτών. Θα υπονοούσε ότι οι τελευταίοι δεν έχουν τις πνευματικές ικανότητες και δεν είναι άξιοι εμπιστοσύνης να κρίνουν και να αξιολογούν τις πληροφορίες που λαμβάνουν από διαφορετικές πηγές.

Αποτελεσματική μέθοδος για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης μέσω της μετάδοσης κατασκευασμένων ειδήσεων για τον ιό, είναι η εκπαίδευση των πολιτών να ελέγχουν τις πηγές τους και ο εντοπισμός και δημοσιοποίηση ψευδών ειδήσεων .[19] Δεν αρμόζει σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα να φιμωθεί ένας γιατρός ή ένας νοσηλευτής, ο οποίος με εμφανή σημάδια της μάσκας ανοίγει την κάμερα στο κινητό του ως μέρος μιας βαθιάς προσωπικής ανάγκης μετά το τέλος μιας μεγάλης βάρδιας να μιλήσει σε ένα άγνωστο ανώνυμο κοινό, για να το προειδοποιήσει για να κρατηθεί για να συνεχίσει.

2. Μετουσιώνοντας την εμπειρία της πανδημίας σε καλλιτεχνικό λόγο

Ένα θέατρο στο Λονδίνο καλεί τους γιατρούς και νοσηλευτές του συστήματος υγείας να στείλουν τις μαρτυρίες τους.[20] Ηθοποιοί του θεάτρου θα ερμηνεύσουν αυτούς τους μονολόγους, δημιουργώντας ένα εικονικό θεατρικό έργο που θα μεταδοθεί ελεύθερα στο διαδίκτυο. Θα συγκροτήσουν από αυτές τις εμπειρίες ένα όλον που θα δώσει μια συνολική εικόνα, θα αποκαλύψει το ψηφιδωτό της εμπειρίας της πανδημίας από τους ανθρώπους της πρώτης γραμμής. Σημαντική τάση του σύγχρονου πολιτικού θεάτρου είναι ακριβώς να αντλεί από την

πραγματικότητα, να καθιστά πρωταγωνιστές τους αφανείς απλούς καθημερινούς ανθρώπους και να δραματοποιεί τις ιστορίες τους.[21] Το όφελος είναι ότι ο θεατής γίνεται κοινωνός μιας αδιαμεσολάβητης οπτικής της πραγματικότητας.

Η θεατρική κοινότητα έχει έρθει αντιμέτωπη με την αγωνία της οικονομικής επιβίωσης καθώς οι καλλιτεχνικοί χώροι θα αργήσουν πολύ να ανοίξουν για τους θεατές. Παρόλα αυτά δίνονται σημαντικές ευκαιρίες σε όσους θελήσουν είτε να μιλήσουν για τη νέα συνθήκη του εγκλεισμού, να καταγράψουν την εμπειρία της κοινωνικής απομόνωσης και ανασφάλειας, να καταστήσουν εαυτούς αντικείμενα προς παρατήρηση είτε να ονειρευτούν την επόμενη μέρα.[22]

Υπάρχουν και φωνές που δυσπιστούν για την ανάγκη μιας έκρηξης δημιουργικότητας, μιας διάθεσης αντίστασης απέναντι στην αδράνεια και τους διαφορετικούς ρυθμούς που επιβάλλουν οι μέρες και τη δυνατότητα τόσο πρόωρα να μετουσιωθεί και αναδειχθεί το νόημά της. Ο τραγουδοποιός Nick Cave μιλά για την ανάγκη μιας αναδίπλωσης και παρατήρησης του εαυτού και της κοινωνίας που μετασχηματίζεται.[23] Αυτός ο νέος μετασχηματισμένος εαυτός τότε ίσως έχει κάτι ενδιαφέρον πάλι να πει.

Επίλογος

Αυτό που μας λέει ο Nick Cave –και μετά τον θάνατο του έφηβου γιου του δεν είναι αμάθητος στις δραματικές ανατροπές της ζωής– είναι ότι όλοι βρεθήκαμε ξαφνικά σε μια οντισιόν. Και όπως ξέρουν όλοι οι καλλιτέχνες, οι οντισιόν είναι απρόβλεπτες. Μπορεί να πας προετοιμασμένος για τον πρώτο ρόλο και να βρεθείς κομπάρσος ή να φύγεις άπραγος και το αντίστροφο. Γιατροί της πρώτης γραμμής βρίσκονται σε πολυήμερη καραντίνα, ιδιαίτερα ευπαθείς ομάδες επιβιώνουν και φαινομενικά προστατευμένοι από τις κοινές αρρώστιες, κινηματογραφικοί αστέρες και πρωθυπουργοί χωρών νοσούν. Οι γιατροί και οι νοσηλευτές μιλούν, αντιδρούν και φωνάζουν ακριβώς γιατί γνωρίζουν καλά αυτές τις εν νυκτί αντιστροφές των ρόλων. Ακριβώς για τον ίδιο λόγο συγκινούν.

Εν μέσω πανδημίας περιμένουμε. Χωρίς πραγματικούς διαχωρισμούς σε πρωταγωνιστές και παρατηρητές της, χωρίς κανένα εφόδιο για την προετοιμασία μας εκτός από την ανθρωπινότητά μας. Περιμένουμε όλοι μαζί στην μεγάλη σκηνή κοιτάζοντας μπροστά μας το βαθύ σκοτάδι κρατώντας την ανάσα μας. Περιμένουμε αυτόν τον αόρατο σκηνοθέτη να μας δώσει τον ρόλο μας.

Και το μόνο που πραγματικά μπορούμε να κάνουμε είναι να κρατηθούμε γερά από τα χέρια και να ευχηθούμε για τη μέρα που θα βρεθούμε όλοι μαζί *στο φως* και θα μοιραστούμε τις ιστορίες μας χωρίς μάσκες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Li Wenliang, «Coronavirus death of Wuhan doctor sparks anger», *BBC*. 7 February 2020. Προσβάσιμο σε: https://www.bbc.com/news/world-asia-china-51409801 (ημερ. Τελ. Πρόσβασης 5/4/2020).

2. Ενδεικτικά συνέντευξη του γιατρού Xie Jiang στην επαρχία της Hubei της Κίνας στο BBC news στις 28/2/2020.

3. Ενδεικτικά Whitney Holmes, «The worries of a doctor treating patients in New York City's coronavirus cluster», *The New Yorker* 3/04/2020 Προσβάσιμο σε: https://www.newyorker.com/news/video-dept/the-worries-of-a-doctor-treating-patients-in-new-york-citys-coronavirus-cluster Επίσης δημιουργήθηκε μια ειδική ιστοσελίδα από μια νοσοκόμα στο New Jersey, όπου οι συνάδελφοί της μπορούσαν ανώνυμα να δημοσιεύσουν τις ιστορίες τους χωρίς το φόβο της απόλυσης. Όπως ανέφερε, ο λόγος που την οδήγησε σε αυτή την απόφαση ήταν γιατί διαπίστωνε πόσο ελλιπής ήταν η ενημέρωση από τα ΜΜΕ για το τι πραγματικά συνέβαινε. Βλ. Αναλυτικά Edmund Lee, «Nurses share coronavirus stories anonymously in an online document», *The New York Times*, 24/03/2020, Προσβάσιμο σε: https://www.nytimes.com/2020/03/25/business/media/coronavirus-nurses-stories-anonymous.html (ημερ. Τελ. Πρόσβασης 4/04/2020).

4. Michelle Roberts, «Coronavirus: Doctors face agonizing life-death decisions», *Bbc.com*, 2/04/2020 Προσβάσιμο σε: https://www.bbc.com/news/health-52137001

5. Olivia Carville, Emma Court and Kristen Brown, «Hospitals Tell Doctors They'll Be Fired If They Speak Out About Lack of Gear», *Bloomberg* 31/3/2020, Προσβάσιμο σε: https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-03-31/hospitals-tell-doctors-they-ll-be-fired-if-they-talk-to-press. Denis Campbell, «NHS staff 'gagged' over coronavirus shortages». *The Guardian* 31/03/2020 https://www.theguardian.com/society/2020/mar/31/nhs-staff-gagged-over-coronavirus-protective-equipment-shortages

6. «Απαγόρευση δηλώσεων στα ΜΜΕ από Λαϊκό Νοσοκομείο». *The PressProject*. 04/04/2020. Προσβάσιμο σε: https://thepressproject.gr/apagorefsi-diloseon-sta-mme-apo-to-laiko-nosokomio/.

7. «Γιατροί στο Αττικόν, "Με το σταγονόμετρο" τα υλικά ατομικής προστασίας», *News247* 26/03/2020. Προσβάσιμο σε: https://www.news247.gr/koinonia/giatroi-attikon-stagonometro-ylika-atomikis-prostasias.7610524.html

8. Πηγαδάς Αλέξανδρος, «Ένα σύστημα υγείας με πήλινα πόδια», *Εφημερίδα των Συντακτών* 11/04/2020. Προσβάσιμο σε: https://www.efsyn.gr/nisides/238921_ena-systima-ygeias-me-pilina-podia

9. Για τη σχέση εξουσίας και αποφάσεων επί ζωής και θανάτου των πολιτών, βλ. David Runciman, «Coronavirus has not suspended politics. It has revealed the nature of power», *The Guardian* 27/03/2020, Προσβάσιμο σε :https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/mar/27/coronavirus-politics-lockdown-hobbes

10. Βλ. τη μαρτυρία της γιατρού Dawn Adams και έκκληση για κατανόηση στη δημοσιογράφο Linda Villarosa στο αφιέρωμα του *New York Times Magazine* για τους εργαζόμενους κατά τη διάρκεια του κορωνοϊού με τίτλο «Exposed, afraid and determinated». 01/04/2020, Προσβάσιμο σε: https://www.nytimes.com/interactive/2020/04/01/magazine/coronavirus-workers.html#adams

11. D. Remnick, «In a nightmare scenario, how should we decide who gets medical care?» *The NewYorker*, 31/3/2020. Προσβάσιμο σε: https://www.newyorker.com/podcast/political-scene/in-a-nightmare-scenario-how-should-we-decide-who-gets-medical-care

12. Angela Giuffrida, «Italian nurse, An experience I would compare to a world war», *Guardian*, 13/03/2020, https://www.theguardian.com/world/2020/mar/13/italian-doctor-an-experience-i-would-compare-to-a-world-war

13. Για την ανάλυση της πολλαπλής αξίας του αυτοβιογραφικού λόγου, βλ. αναλυτικά Sonja R. West, «The Story of Me: The Underprotection of Autobiographical Speech». University of Georgia Legal Studies Research Paper No. 06-009, *Washington Law Review*, Vol. 84, 2007. Προσβάσιμο σε: SSRN: https:// ssrn.com/abstract=921637.

14. Στην περίφημη απόφαση New York v. Sullivan 376 U.S. (1964). Για επισκόπηση της σχετικής νομολογίας, βλ. Χριστίνα Βρεττού, *Η αιχμηρή κριτική ως συνταγματικό δικαίωμα*, Νομική Βιβλιοθήκη 2014.

15. Ojala και Etukeno Oy κατά Φιλανδίας (αριθ. Προσφ.69939/10) της 14 Ιανουαρίου 2014, Couderc et Hachette Filipacchi κατά Γαλλίας (αριθ. Προσφ.40454/07) της 10 Νοεμβρίου 2015. Για σχετική ανάλυση, βλ. Πισκοπάνη Άννα-Μαρία, *Το δικαίωμα στην προσωπική ιστορία και η ελευθερία της τέχνης*, Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ 2019 σελ. 464 επ.

16. Βλ. για τις προϋποθέσεις μιας τέτοιας δημοσιοποίησης σχετικά Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, Κατευθυντήριες γραμμές για την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα στο πλαίσιο διαχείρισης του covid-19. 18/03/2020. Προσβάσιμο σε https://www.dpa.gr/APDPXPortlets/htdocs/documentSDisplay.jsp?docid=163,39,44,101,194,223,3,99

17. Για την αστική και ποινική ευθύνη για την παραπληροφόρηση, βλ. Philippe Jougleux, *Η παραπληροφόρηση στην ψηφιακή εποχή*, ΔιΜΜΕ 4/2016, σελ.504 επ.

18. *Θέσεις Ελληνικής Ένωσης Δικαιωμάτων Ανθρώπου για τα δικαιώματα σε καιρούς πανδημίας: Δημοκρατική επαγρύπνηση και ανάγκη διαφύλαξης της κοινωνικής συνοχής*. 14/4/2020 Προσβάσιμο σε: https://www.hlhr.gr/%ce%b8%ce%b5%cf%83%ce%b5%ce%b9%cf%83-%ce%b5%ce%bb%ce%b5%ce%b4%ce%b1-%ce%b3%ce%b9%ce%b1-%cf%84%ce%b1-%ce%b4%ce%b9%ce%ba%ce%b1%ce%b9%cf%89%ce%bc%ce%b1%cf%84%ce%b1-%cf%83%ce%b5-%ce%ba%ce%b1%ce%b9%cf%81/ Για σχετικούς περιορισμούς στο λόγο δημοσιογράφων, βλ.: *Commissioner for human rights. Statement Press freedom must not be undermined by measures to counter disinformation about COVID-19*. Council of Europe. https://www.coe.int/en/web/commissioner/view/-/asset_publisher/ugj3i6qSEkhZ/content/press-freedom-must-not-be-undermined-by-measures-to-counter-disinformation-about-covid-19.

19. Για το σχετικό ευρωπαϊκό project εντοπισμού παραπληροφόρησης και τα πρόσφατα ευρήματά του, βλ. https://euvsdisinfo.eu/repeating-a-lie-does-not-make-it-true/

20. «No masks, a virtual play in response to covid-19». *Stratford East* 31/3/2020 Προσβάσιμο σε: http://www.stratfordeast.com/news/no-masks-a-virtual-play-in-response-to-covid-19.

21. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν οι παραστάσεις της θεατρικής ομάδας Rimini Protocol.

22. Ενδεικτικά βλ. την πρωτοβουλία του The Greek Theatre Project με πρόσκληση σε ανθρώπους του θεάτρου να φανταστούν την επόμενη μέρα. Προσβάσιμο σε: http://greek-theatre.gr/public/

23. Nick Cave, «Ποια είναι τα σχέδιά σου για την πανδημία του κορωνοϊού, Πως θα γεμίσεις το χρόνο σου;» *Popaganda* 02/04/2020 Προσβάσιμο σε: https://m.popaganda.gr/newstrack/nick-cave-corona-virus/

Θουκυδίδης

Ιστορίαι 460-397 π.Χ.

Η αρρώστια άρχισε, όπως λέγεται, πρώτα από την Αιθιοπία, στην Άνω Αίγυπτο, κατέβηκε έπειτα στην Αίγυπτο και τη Λιβύη και στο μεγαλύτερο μέρος της χώρας του Βασιλέως. Στην πόλη της Αθήνας εμφανίστηκε ξαφνικά, και οι πρώτοι άνθρωποι που προσβλήθηκαν ήσαν στον Πειραιά, γι' αυτό και είπαν τότε πως είχαν ρίξει δηλητήρια στα πηγάδια οι Πελοποννήσιοι· βρύσες δεν υπήρχαν ακόμα εκεί. Ύστερα έφθασε και στην άνω πόλη και πέθαιναν πολύ περισσότεροι πια. Καθένας τώρα, γιατρός ή αδαής, μπορεί να λέει ό,τι σκέπτεται σχετικά με αυτό, από τι δηλαδή είναι πιθανό να προήλθε, επίσης να προσδιορίζει τις αιτίες που κατά τη γνώμη του έχουν τη δύναμη να επενεργούν τόσο εις βάθος στη φύση. Εγώ θα εκθέσω την πορεία της νόσου και τα συμπτώματά της που βλέποντάς τα κανείς, εάν ενσκήψει ποτέ πάλι, θα τα ξέρει εκ των προτέρων και θα τα αναγνωρίσει· θα τα περιγράψω διότι πέρασα ο ίδιος την αρρώστια και είδα ο ίδιος άλλους που είχαν προσβληθεί από αυτήν.

Τη χρονιά εκείνη συνέβαινε κατά κοινή ομολογία να μην υπάρχουν άλλες αρρώστιες· εάν, όμως, υπέφερε κανείς ήδη από κάποιο άλλο νόσημα, όλα κατέληγαν σε αυτή την αρρώστια. Τους άλλους, χωρίς να υπάρχει καμία φανερή αιτία, ξαφνικά, ενώ ως τότε ήσαν καλά, τους έπιανε πονοκέφαλος με υψηλό πυρετό, κοκκίνιζαν τα μάτια τους και έτσουζαν πολύ, επίσης εσωτερικά ο φάρυγγας και η γλώσσα γίνονταν αμέσως κόκκινα σαν αίμα και η αναπνοή τους έβγαζε μια παράξενη δυσοσμία· έπειτα ερχόταν φτέρνισμα και βραχνάδα κι ύστερα από λίγο ο πόνος κατέβαινε στο στήθος με δυνατό βήχα· κι όταν πήγαινε στην καρδιά, έφερνε ανακάτωμα και ακολουθούσαν εμετοί χολής όλων των ειδών που έχουν περιγράψει οι γιατροί, μεγάλη ταλαιπωρία κι αυτό. Οι περισσότεροι είχαν τάση προς εμετό χωρίς να βγάζουν τίποτα, η οποία προκαλούσε ισχυρό σπασμό που σε άλλους σταματούσε μετά από αυτά τα συμπτώματα, ενώ σε άλλους πολύ αργότερα. Και το σώμα του αρρώστου, όταν το άγγιζε κανείς εξωτερικά, δεν ήταν πολύ ζεστό ούτε ωχρό, αλλά κοκκινωπό, μελανιασμένο, με μικρές φουσκάλες και πληγιασμένα εξανθήματα. Εσωτερικά όμως έκαιγε τόσο πολύ, που οι άρρω-

Θουκυδίδης, *Ιστορίαι* 460-397 π.Χ., Μετ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Πόλις, 2011.

στοι δεν ανέχονταν σκεπάσματα, ούτε τα πιο λεπτά ρούχα και σεντόνια ούτε άλλο τίποτα, παρά μόνο να είναι γυμνοί, και με πολύ μεγάλη ανακούφιση θα ρίχνονταν σε κρύο νερό. Και πράγματι, πολλοί από εκείνους που δεν είχαν κανέναν να τους κοιτάξει το έκαναν αυτό και ρίχτηκαν σε στέρνες, από την ακατάπαυστη δίψα που τους βασάνιζε· είτε πολύ έπιναν είτε λίγο, ήταν το ίδιο. Επίσης η αδυναμία να βρουν ησυχία, να μπορέσουν να κοιμηθούν, βασανιστική σε όλη τη διάρκεια της αρρώστιας. Και το σώμα, όσο η αρρώστια ήταν στην οξεία φάση της, δεν καταβαλλόταν, αλλά άντεχε στην ταλαιπωρία περισσότερο απ' ό,τι θα περίμενε κανείς, έτσι που οι περισσότεροι ή πέθαιναν από τον υψηλό πυρετό την ένατη ή την έβδομη ημέρα, έχοντας ακόμα κάποιες δυνάμεις, ή, εάν γλίτωναν, η αρρώστια κατέβαινε παρακάτω στην κοιλιά προκαλώντας εκεί πολλά πληγιάσματα και συγχρόνως ακατάσχετη διάρροια, εξαιτίας της οποίας πολλοί πέθαιναν ύστερα από εξάντληση πια. Γιατί το κακό περνούσε από όλο το σώμα, αρχίζοντας από το κεφάλι όπου αρχικά εκδηλωνόταν, και το αν είχε κανείς γλιτώσει από τα χειρότερα γινόταν φανερό από την προσβολή των άκρων του αρρώστου· γιατί η αρρώστια χτυπούσε στα γεννητικά όργανα και τα δάχτυλα των χεριών και των ποδιών και πολλοί γλίτωναν χάνοντάς τα αυτά, μερικοί μάλιστα και τα μάτια τους. Άλλοι, πάλι, μόλις σηκώνονταν από την αρρώστια, πάθαιναν γενική αμνησία και δεν αναγνώριζαν τον εαυτό τους και τους δικούς τους.

Πραγματικά, η φύση της νόσου δεν ήταν δυνατόν να περιγραφεί με λόγια και η σφοδρότητα της προσβολής ξεπερνούσε τις αντοχές της ανθρώπινης φύσης, και το ακόλουθο σημάδι δείχνει καθαρά πως επρόκειτο για κάτι διαφορετικό και όχι κάτι συνηθισμένο. Τα όρνεα και τα τετράποδα, όσα αγγίζουν ανθρώπινο κρέας, παρόλο ότι πολλοί έμεναν άταφοι, αυτά ή δεν πλησίαζαν ή, εάν έτρωγαν, ψοφούσαν. Απόδειξη η εξαφάνιση τέτοιων πουλιών, που έγινε αισθητή και δεν τα έβλεπε πια κανείς ούτε γύρω από τα πτώματα ούτε αλλού πουθενά· εμφανέστερο έκαναν αυτό το αποτέλεσμα οι σκύλοι, επειδή συμβιώνουν με τους ανθρώπους. Τέτοια ήταν, λοιπόν, σε γενικές γραμμές η μορφή της νόσου, εάν παραλείψει κανείς και πολλά άλλα ασυνήθη συμπτώματα, όπως τύχαινε να παρουσιάζονται με διαφορετικό τρόπο από άρρωστο σε άρρωστο. Άλλη καμιά από τις συνηθισμένες αρρώστιες δεν ταλαιπωρούσε εκείνη τη χρονιά τους Αθηναίους· αλλά, κι αν παρουσιαζόταν κάποιο κρούσμα, κατέληγε σε αυτήν.

Οι άνθρωποι πέθαιναν, άλλοι από έλλειψη φροντίδας και άλλοι παρά τη μεγάλη περιποίηση που είχαν· φάρμακο, για το οποίο θα μπορούσε κανείς να πει ότι δίνοντάς το στον άρρωστο θα τον βοηθούσε, δεν βρέθηκε ούτε ένα· το ίδιο γιατρικό, που έκανε καλό στον ένα, τον άλλο τον έβλαπτε. Καμία κράση, ισχυρή ή ασθενική, δεν αποδείχτηκε ικανή να αντισταθεί στην αρρώστια αλλά τους θέριζε όλους, ακόμη και όσους νοσηλεύονταν με ιατρική φροντίδα. Το φοβερότερο, όμως, απ' όλα σε τούτο το κακό ήταν η κατάθλιψη, όταν καταλάβαινε κανείς ότι αρρώστησε (γιατί τους έπιανε αμέσως απελπισία, παραδίνονταν και δεν αντιστέκονταν), και το ότι, επειδή κολλούσαν την αρρώστια ο ένας από τον άλλο καθώς περιποιούνταν κάποιον, πέθαιναν αράδα σαν πρόβατα· κι αυτό ήταν το πιο ολέθριο. Επειδή φοβούνταν να πλησιάσουν ο ένας τον άλλον, οι άρρωστοι ή χάνονταν αβοήθητοι, και σπίτια πολλά ερημώθηκαν αφού δεν υπήρχε κανένας να τους περιποιηθεί, ή πάλι, εάν πλησίαζαν, πέθαιναν, προπαντός όσοι ήθελαν να φανούν κάπως γενναίοι· από φιλότιμο έμπαιναν στα σπίτια άρ-

ρωστων φίλων χωρίς να λογαριάζουν τον εαυτό τους, γιατί στο τέλος ακόμη και οι δικοί τους, αποκαμωμένοι από τη συμφορά, παρατούσαν τα μοιρολόγια γι' αυτούς που πέθαιναν. Περισσότερο όμως λυπούνταν τον ετοιμοθάνατο και τον πάσχοντα όσοι είχαν περάσει την αρρώστια κι είχαν σωθεί, διότι ήξεραν από δική τους πείρα πώς ένιωθαν και επειδή οι ίδιοι ήσαν πια ασφαλείς· πράγματι, δύο φορές τον ίδιο άνθρωπο δεν τον έπιανε η αρρώστια, θανατηφόρα τουλάχιστον. Και οι άλλοι τους μακάριζαν ενώ και οι ίδιοι από τη χαρά τους εκείνης της στιγμής άρχιζαν να τρέφουν κάποιες επιπόλαιες ελπίδες για το μέλλον πως τάχα δεν θα πέθαιναν πια ούτε από άλλη αρρώστια.

Κάτι πολύ πιεστικό, πέρα από την ταλαιπωρία της αρρώστιας, ήταν και η συγκέντρωση του πληθυσμού από την ύπαιθρο στην πόλη, ιδίως για τους πρόσφυγες. Καθώς δεν υπήρχαν αρκετά σπίτια αλλά ζούσαν σε καλύβια αποπνικτικά μέσα στο κατακαλόκαιρο, ο όλεθρος συντελείτο σε συνθήκες μεγάλης αταξίας, νεκροί κείτονταν ο ένας πάνω στον άλλο, όπως ξεψυχούσαν, κι άλλοι μισοπεθαμένοι κυλιούνταν στους δρόμους και γύρω σε όλες τις βρύσες από τη λαχτάρα τους για νερό. Και τα ιερά όπου είχαν κατασκηνώσει ήσαν γεμάτα πτώματα, αφού οι άνθρωποι πέθαιναν εκεί. Διότι με τις διαστάσεις που είχε πάρει το κακό, οι άνθρωποι, στην απόγνωσή τους, αδιαφορούσαν για τα ιερά και τα όσια. Και τα έθιμα που τηρούσαν ως τότε κατά την ταφή των νεκρών καταπατήθηκαν όλα, και τους έθαβαν όπως καθένας μπορούσε. Πολλοί μάλιστα, από έλλειψη των απαιτούμενων για την ταφή, επειδή προηγουμένως είχαν ήδη πεθάνει αρκετοί δικοί τους, κατέφυγαν σε αναίσχυντους τρόπους ταφής· έτρεχαν σε ξένες πυρές και προλαβαίνοντας εκείνους που είχαν σωριάσει τα ξύλα ακουμπούσαν επάνω τον δικό τους νεκρό κι άναβαν τη φωτιά, άλλοι πάλι έριχναν τον νεκρό που έφεραν πάνω σε κάποιον άλλο που καιγόταν κι έφευγαν.

Και από άλλες απόψεις ο λοιμός έγινε αφορμή για μεγαλύτερη ανομία στην πόλη. Ευκολότερα δηλαδή αποτολμούσε κανείς πράγματα που πρωτύτερα απέφευγε να κάνει κατά τις ορέξεις του, διότι έβλεπαν τώρα πόσο απότομα ήσαν τα γυρίσματα της τύχης και για τους ευκατάστατους που ξαφνικά πέθαιναν και για τους άλλους που πρωτύτερα δεν είχαν τίποτα δικό τους και τώρα έπαιρναν αμέσως τα πλούτη εκείνων. Αποφάσιζαν έτσι να χαρούν τη ζωή τους και να την απολαύσουν γρήγορα, πιστεύοντας ότι και τα σώματα και τα χρήματα ήσαν εξίσου εφήμερα. Κανένας δεν είχε διάθεση να επιμένει περισσότερο σε κάτι που το θεωρούσε καλό, αφού δεν ήταν βέβαιος ότι δεν θα πέθαινε προτού να το πραγματοποιήσει· κι έτσι η απόλαυση της στιγμής και ό,τι κατά οποιονδήποτε τρόπο συντείνει σε αυτήν θεωρήθηκε καλό και χρήσιμο. Κανένας φόβος των θεών ή νόμος των ανθρώπων δεν τους συγκρατούσε, αφ' ενός διότι έκριναν ότι είναι το ίδιο είτε σέβεται κανείς τους θεούς είτε όχι, αφού έβλεπαν ότι χάνονταν όλοι αδιακρίτως, και αφ' ετέρου διότι κανένας δεν έτρεφε την ελπίδα ότι θα ζούσε μέχρι να γίνει η δίκη και να τιμωρηθεί για τις πράξεις του, απεναντίας πολύ μεγαλύτερη τιμωρία θεωρούσαν να πέσει στο κεφάλι τους αυτή που τους είχε κιόλας επιβληθεί και που, προτού να τους χτυπήσει, λογικό ήταν να θέλουν να απολαύσουν κάτι στη ζωή τους. Έχοντας πέσει σε τέτοια συμφορά οι Αθηναίοι υπέφεραν, αφού και μέσα στην πόλη οι άνθρωποι πέθαιναν και έξω η γη τους ερημωνόταν. Στη δυστυχία αυτή φυσικό ήταν να θυμηθούν και τον ακόλουθο στίχο, που οι γεροντότεροι έλεγαν ότι τραγουδιόταν παλιά: Πόλεμος θα 'ρθει δωρικός και λοιμικό μαζί του. Και διαφωνούσαν βέβαια μερικοί υποστηρίζοντας ότι

στον στίχο του παλαιού ποιήματος δεν γινόνταν λόγος για λοιμό αλλά για λιμό, όπως όμως ήταν φυσικό σε τούτη την περίσταση επικράτησε ότι ο στίχος αναφερόταν σε λοιμό· γιατί οι άνθρωποι προσάρμοζαν τη μνήμη τους σε αυτά που υπέφεραν. Και νομίζω πως εάν γίνει κάποτε άλλος δωρικός πόλεμος, ύστερα από τούτον, και συμβεί να συμπέσει με λιμό, φυσικά τότε θα ψάλλουν και τον στίχο ανάλογα. Θυμήθηκαν επίσης τον χρησμό, όσοι τον ήξεραν, που είχε δοθεί στους Λακεδαιμονίους, όταν σε ερώτησή τους στον θεό εάν έπρεπε να πολεμήσουν εκείνος απάντησε πως, αν ριχτούν στον πόλεμο με όλη τους τη δύναμη, θα νικήσουν και πως ο ίδιος είπε ότι θα βοηθήσει. Σε σχέση λοιπόν με τον χρησμό θεωρούσαν ότι αυτά που συνέβαιναν τον επαλήθευαν: η επιδημία άρχισε αμέσως μετά την εισβολή των Πελοποννησίων και δεν επεκτάθηκε στην Πελοπόννησο σε βαθμό άξιο λόγου αλλά εξαπλώθηκε προπαντός στην Αθήνα, έπειτα και στα πιο πυκνοκατοικημένα από τα άλλα μέρη. Αυτά λοιπόν σχετικά με την επιδημία.

ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΙ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΖΗΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ

Ημέρες στο σπίτι, σκηνές της πλοκής του κατ' οίκον περιορισμού

Εισαγωγική παραδοχή

Πλέξη, πλέγμα, πλοκή: μια γραμμή, η κλωστή, τυλίγεται σε βρόγχο, το μεταλλικό άγκιστρο κυκλώνει το βρόγχο, έναν δύο τρεις βρόγχους, θηλιά σε κόμπο και ξανά αγκίστρι, βρόγχος, βρόγχος, βρόγχος, θηλιά, κόμποι σε σειρά, βρόγχος, θηλιά, βρόγχος, βρόγχος, θηλιά, κόμπος και ξανά πάλι. Επικρατεί ο ρυθμός μέχρι τη γεωμετρική τελείωση του σχεδίου.

Βρίσκομαι στο σπίτι· διάβασα ένα βιβλίο, ξεφύλλισα παλιές φωτογραφίες, παρακολούθησα μία ταινία, επιμελήθηκα επιφάνειες, εργάστηκα στον υπολογιστή. Και πάλι ξανά, από την αρχή, με τούτη ή την άλλη σειρά. Στο σπίτι, το μόνο μέχρι στιγμής «αντίδοτο» στον ιό, κι έχει φτιαχτεί από αρχιτέκτονες, εκτυλίσσονται σκηνές όπως οι ακόλουθες:

Σκηνή 1η. Η ταινία *Parasite* του Μπονγκ Τζουν Χο [Bong Joon Ho]. Νότια Κορέα 2019. Πλοκή.

Σκηνή 2η. Το βιβλίο. *Weaving Truth* της Αν Μπέργκρεν [Ann Bergren]. *Περιπλοκή*.

Σκηνή 3η. Οι φωτογραφίες. Λεύκωμα *Πόλισμα Δόμων και Πολιτισμού* Πάτρα. *Πλέγμα*.

Σκηνή 4η. Η επιμέλεια, το πλέξιμο και η οικιακή οικονομία. *Πλέξη*.

Σκηνή 5η. Η εργασία. Οικολογία, τι κρατάμε και τι αφήνουμε; *Επιπλοκή*.

Με οποιαδήποτε σειρά.

Σκηνή 1η. Η ταινία *Parasite* του Μπονγκ Τζουν Χο [Bong Joon Ho]. Νότια Κορέα 2019. *Πλοκή*

Στην ταινία, που σάρωσε τα φετινά βραβεία, έλαβε τον Χρυσό Φοίνικα στο Φεστιβάλ Καννών και το Όσκαρ καλύτερης ταινίας μεταξύ άλλων, με τίτλο *Parasite* του Μπονγκ Τζουν Χο [1] (στην ελληνική γλώσσα μεταφράστηκε ως «Παράσιτα» σε πληθυντικό αριθμό και όχι στον ενικό

Η Κατερίνα Ζησιμοπούλου είναι αρχιτέκτων και υποψήφια διδάκτωρ στη σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου.

όπως είναι ο πρωτότυπος τίτλος), πρωταγωνιστεί ένα σπίτι. Η πολυτελής κατοικία της οικογένειας Παρκ σε προάστειο της Σεούλ στη Νότια Κορέα[2], αν και είναι εξ ολοκλήρου κατασκευασμένο σκηνικό και όχι πραγματικό κτίριο, πιστώνει στην αρχιτεκτονική τον ταυτοποιητικό μηχανισμό του οίκου και κλέβει τις εντυπώσεις, όπως έχει ήδη γραφτεί από πολλούς. Η ταινία μπορεί να αναλυθεί σε πολλά επίπεδα, όπως κάθε πραγματικό έργο τέχνης, θα επιμείνω ωστόσο στο σπίτι και την αρχιτεκτονική του. Στο *Παράσιτο* το σπίτι δείχνει την κοινωνική τάξη και την ταυτότητα του καθενός, από πού εκκινεί και πού στοχεύει. Αρχή και τέλος. Ποιο είναι το σπίτι λοιπόν; ποιο το σπίτι που θα θέλαμε να έχουμε; πώς διαμορφώνει την προσωπικότητά μας και τι αποκαλύπτει για το βίο; πώς στεγάζει τις συγκρούσεις, ταξικές και άλλες, και πώς πλαισιώνει τις δυνατότητες της ανθρώπινης δράσης;

Ποιος κατοικεί τελικά στο σπίτι των Παρκ; Μόνο η οικογένεια Παρκ; ποιος παρασιτεί και σε βάρος ποιου οργανισμού; Ο οικιακός χώρος στεγάζει την πλοκή στο μεγαλύτερο μέρος της ταινίας. Δομείται με σαφείς αρχιτεκτονικούς όρους και δίνει έμφαση στη μοντέρνα «μινιμαλιστική» αισθητική, τις μεταβάσεις και τις επιφάνειες. Ο κενός χώρος χαρακτηρίζει την πολυτέλεια και οι υφές των επιφανειών αναδεικνύονται κυρίαρχες, τονίζοντας το υλικό από το οποίο απορρέουν η ουσία και οι ιδιότητές του. Οι αντανακλάσεις και η διαφάνεια παίζουν σημαντικό ρόλο στη φωτογραφία όπως αποτυπώνει το σκηνικό του οίκου. Καθρέφτες και οθόνες, βιτρίνες και δάπεδα, οι επιφάνειες περικυκλώνουν και περιγράφουν τους όγκους, αδρές και γυαλιστερές, μαλακές και λείες, θερμές και ψυχρές, διαγραμμισμένες και γεωμετρημένες, και πλαισιώνουν τη δράση. Τι θα συνέβαινε άραγε εκεί, εντός του, τον καιρό του περιορισμού, τηρουμένων των κοινωνικών αποστάσεων; ποιες θα ήταν οι συγκρούσεις σε μια τέτοια περίπτωση; ποιος είναι ο εχθρός; ένας αόρατος ιός ή ένας άλλος ορατός; ίσως ο ίδιος ο εαυτός; τι συμβαίνει εδώ τελικά; τι συνθέτει τον *οίκο* αν όχι τα γεγονότα εντός του χώρου όπου προσφύγαμε όλοι πρόσφατα; Οικομαχίες, λογομαχίες και αψιμαχίες τελούνται όλες κάτω από την ίδια στέγη.

«*Πόλεμος πατήρ πάντων*», λοιπόν; Μοιραία ανακύπτει η «ηρακλείτεια» διαπίστωση στην κρατούσα «πολεμική» επικαιρότητα, με τον εχθρό «αόρατο» μεν, με παγκόσμια ωστόσο διάσταση και διείσδυση. Η γραμμή άμυνας εφιαλτική με τις εκατόμβες των θυμάτων να απειλούν εκθετικά αριθμούμενες. Ίσως ο ιός να υπονοεί ότι πρέπει να καταλήξουμε στα δεινά του πολέμου για να επανεκτιμηθεί η ομαλότητα που παρήλθε μέσω της ανωμαλίας της αντίθετης κατάστασης. Εξουθενωτικά αλλοτριωμένοι αξίζει ίσως να ασκηθούμε εντός του οίκου μας στην ενσυναίσθηση κι ενσυνείδηση που απωλέσαμε. Ζούμε μια πρωτοφανή εξοντωτική τακτική, μια «προκρούστεια» μέθοδο εξόντωσης με αναπροσαρμοζόμενη χωρητικότητα σε κλίνες. Κι αν ο πόλεμος ολέθριος διεκδικεί την πατρότητα (κατά τον Ηράκλειτο) μιας διασποράς, τότε στη μητρότητα εναπόκειται η «κυοφορία του αντίδοτου», μιας αποκατάστασης, μιας θεραπείας εντός του οίκου, και η γένεση μιας αρχής, διττά νοούμενης ως έναρξης και βάσης διέπουσας τον βίο. Είναι το τέλος του παιχνιδιού που στήνεται ερήμην παικτών· χωρίς φυσικά κερδισμένους, απλά προσαρμοσμένους αποδέκτες.

Σκηνή 2η. Το βιβλίο. *Weaving Truth* της Αν Μπέργκρεν [Ann Bergren]. *Περιπλοκή*

Η Αν Μπέργκρεν γράφει στον πρόλογο του βιβλίου *Weaving Truth* [Υφαίνοντας Αλήθεια], καθώς επεξηγεί περιληπτικά το κεφάλαιο «Υφαίνοντας στην Αρχιτεκτονική: Η Αλήθεια του Κτιρίου» και αναλύει συναρπαστικά το υφαντό έργο της Ντόρα Ουίλερ [Dora Wheeler] που απεικονίζει τη μυθική ομηρική Πηνελόπη να ξηλώνει τη νύχτα ότι έπλεκε την ημέρα:

> Η ταυτοποίηση της Πηνελόπης με το υφαντό της Ουίλερ θυμίζει τον ισχυρισμό του Φρόιντ για την καταγωγή αυτής της τέχνης. [3] Η ύφανση, λέει, είναι γυναικεία εφεύρεση. [...] είναι η γυναίκα η ίδια που επινοεί τον τρόπο να μετατρέψει τη φυσική της κατάσταση σε ένα τεχνητό αντίγραφο, μια μίμηση που υπερβαίνει το παράδειγμά της. Διότι είναι η γυναίκα που, σε μια παραδειγματική στιγμή «μεταμορφωτικής νοημοσύνης» της θεάς Μήτιδος, εφευρίσκει «το βήμα που απέμενε να γίνει... κάνοντας τα νήματα να εφαρμόζουν το ένα στο άλλο.» Με την ύφανση που εκτελεί, η γυναίκα δημιουργεί ένα τεχνούργημα (χειροτεχνικό δημιούργημα) –ένα τεχνητό στιγμιότυπο– του εαυτού της.
>
> Λόγω αυτής της σχέσης της με την ύφανση-πλέξη, το θηλυκό γίνεται αρχέτυπο αρχιτέκτονα. Για πολλούς πολιτισμούς, όπως μελετήθηκε από τον αρχιτέκτονα του 19ου αιώνα Γκότφριντ Ζέμπερ [Gottfried Semper], η προέλευση της αρχιτεκτονικής βρίσκεται στην ύφανση-πλέξη. [4] Ο τοίχος είναι πλεγμένος – από λυγαριά, σανίδες από ξύλο ή αλληλοσυνδεόμενες σειρές τούβλινης τοιχοποιίας. Με την υφαντική πλέξη της, η γυναίκα φτιάχνει την αρχιτεκτονική –τα κατακόρυφα χωρικά περίκλειστα κελύφη– του σώματος και του οίκου. [3]

Αυτή την περίοδο αναμονής για τα κατακλύζοντα τεκταινόμενα εξυφαίνεται μια ωρίμανση, ευελπιστώντας να δεξιωθούμε τελικά τον ρόλο της σοφής Μήτιδος, πέρα από τα φύλα και τους μύθους. Και αυτό συντελείται εντός του οίκου, του χώρου που ορίζεται ως προσωπικός για τον καθένα και τους οικείους του.[4] Η Ωκεανίδα Μήτις, αρχέγονη θεά της σοφίας, της φρόνησης, της πονηρής εφευρετικότητας, πρώτη σύζυγος του Δία, η οποία, εγκυμονώντας την Αθηνά, κατέληξε στο στομάχι του Δία που καρπώθηκε τη σοφία της,[5] συμβολίζει για την αρχιτεκτονική την ευφυή προσαρμογή της σύνθεσης (εφευρετική ύφανση και πλέξη μαζί) των χώρων στις ανάγκες του οίκου και τα δεδομένα της κατασκευής. Επιστροφή, λοιπόν, στη συστατική κοινωνική ομάδα, την οικογένεια, οικουρώντας εντός του οίκου, το αντικείμενο της αρχιτεκτονικής ενάργειας, προϊόν της ύφανσης του σεναρίου της ζωής, της πλοκής της αστικής κατάστασης, της εμπλοκής με την ύλη και το κόστος και τον διαθέσιμο χώρο. Επιστροφή και στο οικείο και στην οικονομία ανάλωσης των βασικών. Ποιος σχεδίασε αυτό που ζούμε; ποιος ορίζει τον χώρο;

Ο χρόνος αποκαθίσταται και εξοικονομείται, στοχεύοντας στο ελάχιστο δείγμα, και εισχωρεί στον άλλοτε «αχώρητο» οίκο[6] που υποδέχεται πλέον και την εργασία με τον εξοπλισμό της τεχνολογίας και την αξιοποίηση της πληροφορίας. Ο κάτοικος της πόλης, αλλά όχι πάντα απαραίτητα του οίκου του, αποκαθίσταται μόνιμος ένοικος εντός του και επιδίδεται στο ρόλο οικειοποίησης της πραγματικότητας όπως διαμορφώνεται από τον περιορισμό. Τότε το όριο του οίκου επεκτείνεται, διανοίγεται, όμως η ουσία του κατοικείν παραμένει ως ασφάλεια και προστασία. Επάνοδος λοιπόν στον οίκο, στον κεντρικό χώρο ανανέωσης και αγωγής του βίου, της οικογενειακής δράσης και ανατροφής, τον τόπο που μας ακολουθεί και τον αναπαράγουμε

όπου βρεθούμε, σαν το σημείο του Αρχιμήδη[7] για να κινηθεί η γη και να πιστώνεται τις αξίες και το μέτρο της συναναστροφής. Συγκεντρωμένη λοιπόν στο ενδιαίτημα του οίκου, την αστική μονάδα, οικουρεί η συστατική κοινωνική μονάδα της οικογένειας, και οικονομεί τα του βίου, τα οικειοποιείται και περιορίζεται στο ευσύνοπτο συστελλόμενη στα αρκούντως αναγκαία, ως επιστροφή στα ουσιαστικά, τα εν οίκω. Και ο οίκος αποθεώνεται, το προσιτό μας καταφύγιο, το όριο της κάθε χειρονομίας. Ακόμα και το διαμέρισμα, που επιδέχεται την συνοίκηση, διευρύνεται, επιτέλους μας χωράει αναγκαστικά πια και εμφιλοχωρούν συνέργειες. Γειώνεται ο άνθρωπος, γειώνεται το υπερώον και εκτονώνεται στον δρόμο, στην αυλή, στην πλατεία για να ανασαίνει την οικειοποίηση του περίγυρου που δεξιώνεται τη φύση και τις εποχές.

Σκηνή 3η. Οι φωτογραφίες. Λεύκωμα *Πόλισμα Δόμων και Πολιτισμού* Πάτρα. *Πλέγμα*

Φυλλομετρώ τις φωτογραφίες της πόλης μου στο Λεύκωμα για το φωτογραφικό αρχείο του αρχιτέκτονα Μιχάλη Δωρή της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πατρών. Αναζητώ τις ρωγμές, τα ανοίγματα, τον χώρο της επικοινωνίας του μέσα με το έξω, τα κατώφλια του Σταύρου Σταυρίδη,[8] «μια ανάδειξη του εμφανούς ως υπόδειξη σε αφανείς καιρούς»[9] όπως σημειώνει ο υπότιτλος στην εισαγωγή της αρχιτέκτονος στο Λεύκωμα. Καταργώντας την προσωπική συνάντηση και απομονώνοντας την εργασία από τη συναλλαγή, μια και μπορεί να γίνεται ανέπαφα ή διαδικτυακά, το κατώφλι, η πόρτα, το παράθυρο, αποκτούν μια νέα σημαντικότητα. Στην εγγύτητα της πόλης πριν μισό αιώνα υπήρχαν ανοίγματα, συναντούσαμε «υπερυψωμένες εξώθυρες με πλαίσια, από περίτεχνα σκαλιστά θυρώματα, μαρμάρινα συνήθως, ή και απλούστερα κορνιζώματα με παραστάδες και επιστύλια στην συμβολή κάθετων και οριζόντιων γραμμώσεων στην όψη του κτηρίου, καθήμενα σε βάση, ευφάνταστα σιδηρά ρόπτρα και εξαρτήματα εξοπλισμού.»[10] Η απλότητα που επιδίωξε ο αρχιτέκτων της κατοικίας των Παρκ στο *Παράσιτο* καθόλου δεν αγνόησε τα στοιχεία που επέλεξε να φωτογραφήσει ο Δωρής στην πόλη κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Τα επιμελήθηκε όλα προσεκτικά, αντικαθιστώντας την περίτεχνη περιπλοκότητα με εναλλαγή των υφών και γεωμέτρηση των μερών. Πού βρίσκονται σήμερα οι θύρες, οι πόρτες και τα ανοίγματα που ενώνουν και οριοθετούν; πότε μετατράπηκαν τα ανοίγματα του οίκου σε οθόνες και μηνύματα; πού χάθηκαν οι λεπτομέρειες που στέγαζαν τη μετάβαση, τα στέγαστρα, οι στοές και τα πρόστωα, τα στολίσματα, τα ρόπτρα κι οι χειρολαβές; Πώς γίνονται πλέον οι μεταβάσεις μεταξύ των χώρων και των τόπων;

Αναζητείται η αξία της ιδιωτικότητας και οι ενδιάμεσοι χώροι, αυλές και κήποι, κοινόχρηστα ή κοινόκτητα, τα κοινά μέρη όπου συμβαίνει η διάβαση, το πέρασμα και λαμβάνει χώρα η «συνήθεια» του χαιρετισμού. Μεταξύ των κινήσεων που περιορίζονται ο τόπος φθίνει κι οι ενδιάμεσοι χώροι εκλείπουν. Ραγίζει τότε ο καθρέφτης της εικονικής πραγματικότητας, όπου μέσα του παραμορφώνεται ο κάτοικος του οίκου, υποδυόμενος ρόλους ηθοποιού που προδιαγράφουν κοινωνικές συμβάσεις, για να ενδυθεί πάλι τον εαυτό του, να ενσκήψει στα μέτρα του, να ξαναμετρηθεί ενδοσκοπούμενος και λογιζόμενος σε αυτογνωσία και αυθεντικότητα. Έπειτα κοιτάζω και πάλι το είδωλο, δεν είναι άλλος, είμαι εγώ. Συμμαζεύομαι και οικοδομούμαι, άσοφη και ανέτοιμη, αιφνιδιάστηκα και συνθηκολόγησα μοιραία. Γκρεμίσαμε την πόλη

που νοσταλγούμε και χτίσαμε μια άλλη στη θέση της που απωθεί και ξενίζει.

Περιορίζονται πια τα κοινωνικά μεγέθη εντός του οίκου, οι εκτάσεις και οι διαστάσεις μαζί φιλτράρονται μέσα από την θύρα, την πόρτα, το κατώφλι. Ο οίκος καθίσταται πεδίον υποστάσεων και συνοχής, άσκηση σε κοσμιότητα, μικρογραφία κοινωνικής συνέργειας, οι ρόλοι δοκιμάζονται, υπηρετούνται, διαφέρουν και ενδιαφέρουν. Δεν είναι οι φωτογραφίες που γοητεύουν, αλλά το μέρος του εαυτού που χάθηκε και οι ιστορίες που έσβησαν.

Σκηνή 4η. Η επιμέλεια, το πλέξιμο και η οικιακή οικονομία. *Πλέξη*

Η επικράτηση της αλόγιστης χρήσης των πόρων και του χώρου με την αρωγή της τεχνολογίας εξασφαλίζει τη διασπορά της σκόνης, του ιού και της είδησης σαν προτροπή για συνειδητοποίηση και ενδοσκόπηση. Η αποστασιοποίηση, δηλαδή ο «λανθάνων» βίος που ακολουθούμε, έβλαψε εμάς και τον κόσμο. Η εξολόθρευση του μύθου φτωχαίνει τους τόπους μας. Αναζητείται η επιμέλεια του εαυτού ως χειροτέχνη, με την επιστροφή στη χειρωνακτική εργασία, την άσκηση στη σκέψη που κατευθύνει το ερέθισμα από το χέρι και την αφή στη συναίσθηση και τον λόγο. Αγόμαστε προς νέες κοινωνικές ουτοπίες και θέσεις πέρα από το ασυνάρτητο όπου οδηγήθηκε η βραχυκύκλωση των πολλαπλών συνδέσεων μετά τη χαοτική παγκοσμιοποίηση και την προϊούσα μαζικότητα. Αμφισβητείται ο αλλοτριωμένος τρόπος του βίου, ο βιασμός χώρου και χρόνου, ως μοντέλο αποδεκτό που τείνει στη μίμηση και τον εξαναγκασμό, τον στραγγαλισμό της αυθεντικότητας. Ο ένοικος δεξιώνεται με επιμέλεια την έγκλεισή του, φράσσει την αρνητική επενέργεια κι απορροφά την εντροπία του συστήματος με τη γεωμετρική δράση και την αντίδραση στην αδράνεια. Πλέκει τη δική του ιστορία και υφαίνει τη διεργασία-διαδικασία της επιμέλειας του εαυτού. Αναζητά τη χειροτεχνική επίδοση, τη φιλοτέχνηση του εργόχειρου, σαν εποπτεία πληρότητας στο χώρο του οίκου. Επανέρχομαι ανάστροφα στην επισήμανση του Σέμπερ ότι «η προέλευση της αρχιτεκτονικής βρίσκεται στην ύφανση-πλέξη» για να σταθώ στη διενέργεια της διαδικασίας του πλεξίματος και της ύφανσης.

Νήμα, πλέξη, σειρές, βρόγχος, αέρα, κόμβος, στροφή, αλυσίδα, κόμβος, καμάρες, αψίδες, συνδέσεις· το κύκλωμα με αυτή την τεχνική που μοιάζει σε λαβύρινθο, σφιγμένο με αράχνης ιστό. Οικείες επιφάνειες της πλέξης συζητούν το πρόβλημα *της κανονικής διαίρεσης του επιπέδου*, σε ένα οικιακό πεδίο εφαρμογής τηρουμένων των αναλογιών. Μια επιφάνεια αναγόμενη σε ένα ευρύτερο *επίπεδο*, κατά τον Έσερ [Escher], «μπορεί να επεκταθεί χωρίς όρια προς όλες τις κατευθύνσεις, να γεμίσει ή να διαιρεθεί στο άπειρο, σύμφωνα με έναν περιορισμένο αριθμό συστημάτων, με παρόμοιες γεωμετρικές φιγούρες που είναι συνεχόμενες σε όλες τις πλευρές του χωρίς να αφήνουν κενό χώρο.»[11]

Αντίστοιχα λοιπόν μπορούν να εξεταστούν πλεκτά και υφαντά ως αποτέλεσμα της οικιακής οικονομίας. Η πλέξη είναι η ενεργητική διαδικασία που παράγει χωρική επιφάνεια σε ποικίλες χρήσεις και διαστάσεις. Ξεκινά από έναν μίτο, αρχίζει από ένα νήμα, μία κλωστή, μία γραμμή. Το πλέξιμο προϋποθέτει μια κίνηση συστροφής και την προσαρμογή της μέχρι την παραγωγή της επιφάνειας. Ο κόμπος, η διαπλοκή και η θηλιά προκύπτουν με τον χειρισμό του νήματος. Η βελόνα κατευθύνει και τα δάκτυλα τυλίγουν, σφίγγουν, τραβούν και δένουν. Η κίνηση είναι

επαναλαμβανόμενη και μοιάζει μηχανική. Η πλοκή λοιπόν περιλαμβάνει την εξελικτική διαδικασία της δημιουργίας θηλιών και κόμπων σε σειρά, τη διαπλοκή τους με εργαλεία βελόνες και βελονάκια και τη δημιουργία αλλεπάλληλων σειρών. Αναδιπλώνοντας μια γραμμή σε θηλιές και πλέκοντας αυτές με τη σειρά τους δημιουργείται το πλεκτό. Η γραμμικότητα συνδυάζεται με την πλέξη για να παράγουν ένα ενιαίο σύνολο. Η τεχνική της πλέξης προϋποθέτει την ύπαρξη νοερού σχεδίου που εκτελείται με μέτρημα και έχει ως ελάχιστη μονάδα το μέγεθος της κάθε θηλιάς.[12] Το πάχος της πρώτης ύλης του νήματος καθορίζει τόσο το μέγεθος της τελικής επιφάνειας και του κανάβου[13] του συστήματος της πλέξης. Το πλέγμα ως δίκτυο από συστροφές θηλιών δημιουργεί τελική επιφάνεια με ρυθμό που διαβάζεται γεωμετρικά. Αν η προέλευση της αρχιτεκτονικής βρίσκεται στην ύφανση-πλέξη, καθώς και σε αντίστοιχες διεργασίες που επιτελούνται στην καθημερινή επιμέλεια της κατοικίας, με την καταγραφή και συνειδητοποίηση της διεργασίας της οικιακής οικονομίας, ο οίκος ανακτά ευρύτερο περιεχόμενο.

Αποσυρόμενη στον οίκο, το κατάλυμα, πιθανόν να «οικολογώ», παρατηρώντας με θαυμασμό τη φύση να ανακτά τον ρυθμό και το κύρος της έναντι της ρύπανσης και της σπατάλης.[14] Ίσως εξοικονομηθεί και ο απαραίτητος χρόνος ώστε η κυριαρχούσα είδηση να προφταίνει αναμασώμενη να αφομοιωθεί ως συνείδηση, ενεργούσα συνετά και φρόνιμα. Γιατί η όποια δυνατή τελείωση δεν αποκλείεται να αποφύγει να «σκοντάφτει» στο τελείωμα για να προλάβει το τελείωμα του σκοπού, όπως διφυώς οι αρχαίοι Έλληνες διατύπωσαν με την έννοια «τέλος».

Σκηνή 5η. Η εργασία. Οικολογία, τι κρατάμε και τι αφήνουμε; *Επιπλοκή*

Φυσικές διεργασίες όπως η προσαρμογή στο περιβάλλον, που αποτέλεσαν τον ακρογωνιαίο λίθο για την επιβίωση, διαταράχθηκαν με παραβίαση των συστημάτων της φύσης, γεγονός που προκαλεί παρενέργειες και επιστρέφεται σαν εκδίκηση και εκδίκαση για τον «μαθητευόμενο μάγο», τον άνθρωπο, που αδυνατεί να διακρίνει την ομοιόσταση των συστημάτων. Η επιτάχυνση στους ρυθμούς του χρόνου μας τείνει σε ανάλωσή του κι ανάλογα αναλωτική είναι κι η εξάπλωση στο χώρο. Επιπλέον μία μορφή ασυνείδητης απενοχοποίησης διασαλεύει τον άνθρωπο-αναλωτή-καταναλωτή, κάτι σαν μυωπική αντίληψη, μια και η αλόγιστη και εύκολη διενέργεια εργασιών, συχνά μη αναγκαίων, οδηγεί σε κακοήθεια και παθογένεια, αντί σε επιτυχία και έπαινο. Παλιά άλλωστε οι άνθρωποι εξόρκιζαν και την επιτυχία φοβούμενοι την θεία Δίκη για την υπερβολή, κι ο Προμηθέας την πλήρωνε ακριβά στον Δία πάνω στον βράχο.

Η «κερδισμένη ατομικότητα» νομίζει ότι καινοτομεί όταν δικτυώνεται στην αγέλη των ομοίων, ή έστω των παρόμοιων, των μη διακριτών, απλώς συναρθρούμενων. Αυτή λοιπόν η συσσωρευμένη κρίσιμη μάζα των ομοίων, πληθωρική, και ασύνδετη, έχοντας θυσιάσει τις αναφορές στα παραδοσιακά των συνθετικών μερών της και καταπνίγοντας τους μύθους, αδυνατεί να αναδείξει νέες καθολικές αρχές. Ωστόσο διακατέχεται από οίηση λόγω αριθμητικής υπεροχής και εισέρχεται επικίνδυνα στην περιοχή της αρχαιοελληνικής ύβρεως. Έχει πλέον σημασία να μην επιστρέψουμε εκεί από όπου ξεκινήσαμε αλλά να επιδιώξουμε τη θεραπεία προς μια ουσιαστική και αειφόρο κατάσταση που θα καταστήσει τον κοινωνικό βίο εκ νέου βιώσιμο. Ο Μπρούνο Λατούρ [Bruno Latour] γράφει για την προσπάθεια να μην επανέλθουμε στο παραγωγικό μοντέλο που επικρατούσε πριν την τρέχουσα κρίση τα εξής:

> Επομένως, το θέμα δεν πρόκειται πλέον για ένα σύστημα παραγωγής που επανέρχεται ή περιορίζεται, αλλά να ξεφύγουμε από την παραγωγή ως την κυριαρχική αρχή της σχέσης μας με τον κόσμο. Περισσότερο από επανάσταση, πρόκειται για διάλυση, σημείο προς σημείο. Ο Πιέρ Σαρμπονιέ [Pierre Charbonnier] το επέδειξε: μετά από μια εκατονταετία σοσιαλισμού που περιορίστηκε μόνο στην *αναδιανομή* των κερδών της οικονομίας, θα μπορούσε τώρα να είναι περισσότερο θέμα εφεύρεσης ενός σοσιαλισμού που αμφισβητεί *την ίδια την παραγωγή*. Η αδικία δεν αφορά μόνο την αναδιανομή των καρπών της προόδου, αλλά και τον ίδιο τον τρόπο με τον οποίο ο πλανήτης *καθίσταται γόνιμος*. Αυτό δεν σημαίνει απο-ανάπτυξη, ή να ζούμε μόνο με αγάπη και πόσιμο νερό. Σημαίνει να μαθαίνεις να επιλέγεις κάθε κομμάτι αυτού του λεγόμενου μη αναστρέψιμου συστήματος, να θέτεις ένα ερωτηματικό σε κάθε μία από τις υποτιθέμενες απαραίτητες συνδέσεις του και στη συνέχεια να δοκιμάζεις με όλο και μεγαλύτερη λεπτομέρεια τι είναι επιθυμητό και τι έχει πάψει πλέον να είναι.
>
> Εξ ου και η πρωταρχική σημασία για τη χρήση αυτού του χρόνου της επιβαλλόμενης απομόνωσης για να *περιγράψουμε*, αρχικά ένα προς ένα, στη συνέχεια ως ομάδα, με τι συνδεόμαστε· τι είμαστε έτοιμοι να αποχωριστούμε· ποιες αλυσίδες είμαστε έτοιμοι να ξαναφτιάξουμε και αυτές που, στη συμπεριφορά μας, αποφασίσαμε να διακόψουμε.[15]

Καλούμαστε να θεραπεύσουμε όσα δεν προλάβαμε ή δεν προβλέψαμε ή απλουστεύσαμε εφησυχάζοντας. Αγκυροβολήσαμε τα συναισθήματα για να μην παλινδρομούμε, τα φυλακίσαμε. Εξορίσαμε το παιχνίδι που μας διανοίγει στην αυθεντία, νομίζοντας ότι μεγαλώσαμε. Σφάλαμε και ήρθε η ώρα να επανορθώσουμε.

Συμπεράσματα

Έχοντας συμπληρώσει μία αλληλουχία σκέψεων, αναζητώντας τρόπους και οπτικές συσχέτισης του χώρου του οίκου με την ανάληψη της καθημερινότητας του οικουρείν υπό την παρούσα κατάσταση, μπορούμε να διαπιστώσουμε με σιγουριά πως η εξάρτηση του οίκου από την καθημερινότητα δεν είναι αθώα ούτε ακίνδυνη, αλλά ενέχει μεθοδεύσεις ελέγχου, τεχνικές διαχείρισης και τη δυνατότητα να παράξει μια ισχυρή μεταβολή, ίσως και ρήξη. Η ευθραυστότητα και η αυτονομία πορεύονται μαζί, χέρι με χέρι με υπολογιστές, οθόνες, προβολές, κινητά ως προσθετικά μέλη, υπαγορεύοντας εμπροσθοβαρείς προστατευτικές σχεδιαστικές λύσεις, ενώ καλούμαστε αναπόφευκτα να αναλογιστούμε νέα πρωτόκολλα διαβίωσης, κοινωνικής απομάκρυνσης, διαδικτυακής παίδευσης και εθελοντικού αυτοπεριορισμού, για να μπορούμε να συνυπάρχουμε. Ο αρχιτέκτονας δεν ενεργεί άμεσα στην ανθρώπινη φυσιολογία για την διατήρηση της ζωής και τη φυσική της αποκατάσταση, την υγεία. Μόνο έμμεσα επενεργεί στην ανθρώπινη υπόσταση καλουπώνοντας και κατασκευάζοντας τα δοχεία της ζωής, τα οικήματα, και την συγκρότησή τους σε οικισμό, γειτονιά ως και τη συναίρεσή τους σε πόλη, όπου διαπλάθεται το ήθος του πολίτη για να διεξάγεται η πολιτική και να εξάγεται ο πολιτισμός και η καλλιέπεια. Έτσι έμμεσα, αλλά καθόλου απλά, παρίσταται και επενεργεί, στήνοντας, οικοδομώντας, εξωραΐζοντας και καθιστώντας λειτουργική την εγκατάσταση του εξελισσόμενου βίου από την πρώτη ως και την τελευταία κατοικία, παρακο-

λουθώντας τον εαυτό και τον άλλο μέσα από την οικοδόμηση των καταλυμάτων, σκηνοθετώντας και σκηνογραφώντας τον χώρο όπου παίζεται το έργο της ζωής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. https://www.imdb.com/title/tt6751668/ (Απρίλιος 2020).

2. Η Νότια Κορέα ήρθε ξανά στην πρόσφατη επικαιρότητα ως η χώρα που έλεγξε τον ιό με μέτρα που ενδεχομένως καταπατούν προσωπικά δεδομένα και τα ανθρώπινα δικαιώματα.

3. Bergren, Ann (2008). *Weaving Truth: Essays on Language and the Female in Greek Thought.* Hellenic Studies Series 19. Washington, DC: Center for Hellenic Studies. σ. 6. Ανακτήθηκε από https://chs.harvard.edu/CHS/article/display/5726.ann-bergren-weaving-truth-essays-on-language-and-the-female-in-greek-thought (Απρίλιος 2020). Η μετάφραση είναι της γράφουσας. Η αναφορά του Φρόιντ είναι στην πλέξη και την ύφανση [plaiting and weaving], βλ. Freud, Sigmund (1932). "Lecture XXXIII Femininity." Στο *New Introductory Lectures on Psycho-analysis, vol.22*. London: the Hogarth Press and the Institute of Psycho-analysis. σ. 132.

4. Γράφω με την ελπίδα ότι αυτός ο χώρος υφίσταται πραγματικός για τους πολλούς, γνωρίζοντας ωστόσο ότι αυτό δεν είναι καθολικό δεδομένο.

5. Ησίοδος. *Θεογονία*. Στ. 886-900. Ανακτήθηκε από http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/ library/browse.html?text_id=2&page=18 (Απρίλιος 2020).

6. Με αφετηρία τη φράση «δε με χωρά το τόπος» διερωτώμαι «μας χωρούσε άραγε ποτέ το σπίτι μας για τόσο πολύ χρόνο»;

7. Αποδίδεται στον Αρχιμήδη η φράση «Δῶς μοι πᾶ στῶ καὶ τὰν γᾶν κινάσω».

8. Βλ. Σταυρίδης, Σταύρος (επιμ.) (1999). Προς μια ανθρωπολογία του κατωφλιού. Στο *Ουτοπία: διμηνιαία έκδοση θεωρίας και πολιτισμού, τεύχος 33*. Αθήνα: Στάχυ. σ. 107-121.

9. Δήμος Πατρέων, Δημοτική Βιβλιοθήκη - Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Πατρέων, Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών (2019). *Πόλισμα δόμων και πολιτισμού, Η Πάτρα πριν από μισό αιώνα με τον φακό του αρχιτέκτονα Μιχάλη Δωρή*. Πάτρα: Δημοτική Βιβλιοθήκη – Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Πατρέων. σ. 6.

10. Στο ίδιο. σ. 44.

11. Escher, M. C. (1989). *Escher on Escher, Exploring the Infinite*. Ford K. (μετάφραση). New York: Harry N. Abrams, Inc. Publishers. σ. 93.

12. Το πλέξιμο και η ύφανση απαιτούν καλή γνώση γεωμετρίας.

13. Εκτός από κάναβος ή κάνναβος, το γεωμετρικό ρυθμικό μέτρο μιας επιφάνειας αποδίδεται συχνά και ως εμβάτης. Η προέλευση της λέξης κάναβος είναι αριστοτελική, βλ. επ. Των περί τα ζώα ιστοριών/βιβλίο 3, κεφ.5 "Αἱ μὲν γὰρ φλέβες, ὥσπερ ἐν τοῖς γραφομένοις κανάβοις, τὸ τοῦ σώματος ἔχουσι σχῆμα παντὸς' (515b.) Βλ. επ. Ἀριστοτελους τα σωζομενα. Aristotelis opera omnia quæ extant uno volumine, edidit Carolus Hermannus Weise (1843), σ. 223.

14. Ρόδα και κοτσύφια στολίζουν τις νερατζιές και τον πεύκο που παρατηρώ καθημερινά. Προφανώς ήταν πάντα εκεί.

15. Πρόκειται για απόσπασμα άρθρου που δημοσιεύτηκε στο σύνδεσμο https://aoc.media/opinion/2020/03/29/imaginerles-gestes-barrieres-contre-le-retour-a-la-production-davant-crise/ και ανακτήθηκε από http://www.bruno-latour.fr/node/853.html (Απρίλιος 2020). Ευχαριστώ τον Νίκο Αναστασόπουλο για την κοινοποίηση του συνδέσμου. Η μετάφραση είναι της γράφουσας.

ΟΛΓΑ ΛΑΦΑΖΑΝΗ, ΚΩΣΤΗΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ

Οι άνισοι χώροι της πανδημίας

Το σημείωμα έχει ως αφετηρία μια διαπίστωση: σε περιόδους κρίσης όπως η σημερινή (αλλά και σε πολλές άλλες), ο χώρος –οι πολλαπλές του κλίμακες και οι διαφορετικές του διαστάσεις– έρχεται εμφατικά στο προσκήνιο ενώ ταυτόχρονα αγνοείται σε επίπεδο ανάλυσης, ως συνήθως. Μιλάμε για τον χώρο ως κοινωνικά κατασκευασμένο, ως επίδικο, ως πρακτική, ως έννοια και ως βιωμένη εμπειρία. Το σύνορο, ο Ευρωπαϊκός και εθνικός χώρος, η πόλη, η μετακίνηση και εγκατάσταση, η μετανάστευση, η τοπική αλλά και η παγκοσμιοποιημένη οικονομία, το προσφυγικό στρατόπεδο, οι φυλακές, οι τόποι δουλειάς, το σπίτι, η εγγύτητα/απόσταση, το σώμα, ο δημόσιος χώρος, η μετακίνηση, ο άυλος χώρος του διαδικτύου διαπλέκονται, χωρίς ιεράρχηση από το «μεγάλο» στο «μικρό» και αντίστροφα. Όχι μόνο με τις προφανείς φυσικές Ευκλείδειες διαστάσεις τους αλλά και με τις αναπαραστάσεις που συνδηλώνουν, τις πρακτικές και τις εμπειρίες που ενσωματώνουν, τα ποικίλα τους νοήματα. Η εξουσία έχει επιστρατεύσει κάθε δυνατή αξιοποίηση τους στην περίοδο της πανδημίας και έχει αναδείξει όσο ποτέ άλλοτε την χωρικότητά της. Το ερώτημα βέβαια που πλανάται είναι ποιος θα διαχειριστεί αυτή την κρίση, με ποιους τρόπους και πώς θα εργαλειοποιήσει τις πολλαπλές χωρικότητες, σε όφελος κάποιων έναντι κάποιων άλλων. Ποιοι κατά την διάρκεια ή με το τέλος αυτής της κρίσης θα πλουτίσουν, ποιοι θα αποκτήσουν μεγαλύτερη εξουσία, ποιοι/ες θα αποκλειστούν παραπάνω, θα βρεθούν σε ακόμα χειρότερη μοίρα, θα χάσουν και τα λίγα που είχαν κατακτήσει με κόπο. Γιατί σίγουρα όταν θα τελειώσει ο εγκλεισμός ο κόσμος που συναντήσουμε θα είναι διαφορετικός.

Στόχος μας δεν είναι να πούμε αν τα μέτρα που εφαρμόζονται στην πανδημία είναι «σωστά» ή όχι. Με βάση τους επιδημιολόγους είναι σίγουρο πως η μείωση των μετακινήσεων και των επαφών σημαίνει μείωση της διάδοσης του ιού. Η οπτική μας στοχεύει περισσότερο να αναδείξει πως νοηματοδοτούνται αυτά τα μέτρα, πως πλαισιώνονται από συγκεκριμένους

Η Όλγα Λαφαζάνη είναι συμβασιούχος διδάσκουσα στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Ο Κωστής Χατζημιχάλης είναι Ομότιμος Καθηγητής στο Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου.

λόγους, τι είδους συνδηλώσεις και πρακτικές παράγονται και πώς επηρεάζουν άνισα τις κοινωνικές σχέσεις.

Μέσω των πολλαπλών κρίσεων –στην οικονομία πριν μια δεκαετία, στο προσφυγικό πριν μια πενταετία, στη δημόσια υγεία σήμερα– η ζωή μας τείνει να καθορίζεται όλο και περισσότερο από συνθήκες «έκτακτης ανάγκης». Οι κρίσεις στις αρχές του 21ου αιώνα αναδεικνύουν την αλληλοδιαπλοκή των χώρων, των τόπων, των σωμάτων και διαμορφώνουν νέα καθεστώτα καθημερινής ζωής, συνύπαρξης και επιβίωσης. Τους τελευταίους μήνες τα «σύνορα», ο «εγκλεισμός» και η απαγόρευση της ελεύθερης μετακίνησης σε πολλαπλές κλίμακες και χώρους είναι στο προσκήνιο της πολιτικής σκηνής. Τον Φλεβάρη του 2020 η «απειλή» για την εθνική ασφάλεια ήταν τα γεωπολιτικά παιγνίδια μεταξύ Ερντογάν-ΕΕ και οι ανέστιοι πρόσφυγες, ενώ ο στρατός, η Frontex και οι ακρίτες προστάτεψαν, υποτίθεται, το σώμα του έθνους. Από τον Μάρτη του 2020, λόγω πανδημίας, κλεισμένοι στα σπίτια προστατεύουμε τα δικά μας σώματα και τα σώματα άλλων.

Τον 19ο αιώνα, ο γεωγράφος Friedrich Ratzel, γνωστός για τις φυσιοκρατικές του απόψεις και τη θεωρία του «Ζωτικού Χώρου», έγραφε ότι «Εάν το κράτος ήταν ένα σώμα, τότε το σύνορο θα ήταν το δέρμα του».[1] Όπως το σώμα ανθίσταται μέσω του δέρματος σε ορισμένες αρρώστιες και «η λύση της συνέχειας του δέρματος», δηλαδή ένα τραύμα, μπορεί να μολύνει ένα σώμα, έτσι και τα σύνορα, κατά Ratzel, ανθίσταται στους «εχθρούς» που επιβουλεύονται την εθνική κυριαρχία, το «εθνικό σώμα». Ένα «βήξιμο με πυρετό» σε μια πόλη της Κίνας πριν μερικούς μήνες ήταν αρκετό να θέσει σε καραντίνα το 1/3 του πλανήτη και να καταρρίψει τον μύθο των «θωρακισμένων» εθνικών συνόρων στη διέλευση ατόμων. Τελικά ο ιός δεν πέρασε τα ελληνικά σύνορα από την ανατολή μέσω των «μιαρών» μεταναστών, ταξίδευσε από τη δύση με business class και έφτασε από τους καθαγιασμένους Αγίους Τόπους, καταρρίπτοντας και τον μύθο ότι η θρησκευτική πίστη θωρακίζει το σώμα. Όμως δεν απαξίωσε και τη σημασία του ανθρώπινου δέρματος στη μετάδοση του κορωνοϊού. Γάντια, μάσκες, τακτικό πλύσιμο χεριών, να μην ακουμπάμε άλλα σώματα αλλά ούτε το δικό μας πριν πλυθούμε, είναι οι καθημερινές φροντίδες για το δέρμα που προστατεύουν το σώμα.

Ωστόσο, η διαπερατότητα των κλειστών συνόρων από τα σώματα δεν αντιστοιχεί με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα υλικά εμπορεύματα. Ο εμπορικός έλεγχος των συνόρων και η συγκράτηση έως κατάρρευση της κατανάλωσης με τον εγκλεισμό χτυπά την πιο κρίσιμη χρονοχωρικότητα του κεφαλαίου: τη μείωση του χρόνου πραγματοποίησης της υπεραξίας που είναι ενσωματωμένη στα εμπορεύματα. Αν το εμπόρευμα που παράγεται στα εργοστάσια της Χουάν, στα εργοστάσια/βιοτεχνίες ρούχων στο Μπαγκλαντές ή στην Τουρκία δεν φτάσει στα σημεία πώλησης, αν δεν ταξιδέψουν οι τουρίστες για να αγοράσουν αεροπορικές και ξενοδοχειακές υπηρεσίες, τότε δεν θα μπορέσουν να πωληθούν τα προϊόντα/υπηρεσίες. Το επενδεδυμένο κεφάλαιο τότε υφίσταται δραματική απαξίωση η οποία έχει οδηγήσει ήδη στη νέα μεγάλη ύφεση και στη τεράστια ανεργία που βιώνουμε σήμερα. Γιατί, όπως μας θυμίζει ο Μαρξ, ο σκοπός των καπιταλιστών δεν είναι μόνο να παράγουν αλλά κυρίως να πουλήσουν όσο δυνατόν ταχύτερα. Η απαξίωση του κεφαλαίου έχει, όπως πάντα, άνισες ταξικές και έμφυλες επιπτώσεις και επειδή είναι πάντα γεωγραφικά συγκεκριμένη οι επιπτώσεις θα είναι εξόχως άνισες ως προς τις χώρες και τις περιφέρειες.

Σε μια παγκοσμιοποιημένη οικονομία και σε συνθήκες χωροχρονικής συμπίεσης, μας θυμίζει ο Ντέιβιντ Χάρβεϋ,[2] ο άκρατος νεοφιλελευθερισμός των προηγούμενων δεκαετιών έχει επιμείνει στην κατάργηση των συνόρων για το κεφάλαιο, τα προϊόντα, και τις πλούσιες ελίτ – μια διαδικασία που ενέχει ποικίλους αποκλεισμούς και εξαιρέσεις όπως έχει εξηγήσει η Ντορίν Μάσσευ.[3] Ο θανατηφόρος ιός δεν θα αναγνώριζε, βέβαια, τις γραμμές στο χάρτη των εθνικών συνόρων. Γι' αυτό ορισμένοι, λαμβάνοντας υπόψη και τις οικονομικές επιπτώσεις που σημειώσαμε παραπάνω, υποστηρίζουν ότι έφτασε το τέλος της παγκοσμιοποίησης. Πιστεύουμε ότι κάνουν λάθος. Μόλις ελεγχθεί κάπως η πανδημία, οι παγκόσμιες ροές θα τεθούν σε νέες τροχιές γιατί αποτελούντο αίμα που κυκλοφορεί στις φλέβες του καπιταλισμού.

Τα κράτη έχοντας χάσει τη «μάχη» ενάντια στον ιό στα εθνικά σύνορα, την μεταφέρουν στο εσωτερικό τους με τα πρωτοφανή μέτρα που εφαρμόζονται ως "έκτακτης ανάγκης" όπως η απαγόρευση της κυκλοφορίας, ο εγκλεισμός, η υποχρεωτική άδεια εξόδου, η απαγόρευση της εγγύτητας. Σε μας θέτουν το ερώτημα εάν και πως αυτά τα μέτρα «κανονικοποιούνται» μέσα από την έκτακτη συνθήκη και εάν μπορεί να επανέλθουν σε άλλες περιόδους. Για παράδειγμα η εφαρμογή των capital control ξανά σήμερα δεν θα φαινόταν ως ένα λογικό και «αυτονόητο» μέτρο αν δεν είχε εφαρμοστεί κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης. Η σημερινή, για παράδειγμα, απαγόρευση των συγκεντρώσεων θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί με άλλες αφορμές και σε άλλες μορφές.

Ταυτόχρονα ο υλικός χώρος υποκαθίσταται από τον άυλο χώρο του διαδικτύου. Η υποκατάσταση αυτή εμφανίζεται ως η «νέα κανονικότητα» καθώς έχει προετοιμαστεί καιρό τώρα από τη χρήση διαφορετικών εφαρμογών του διαδικτύου. Ο χώρος της αγοράς αντικαθίσταται από το e-shop, η πλατεία, το μπαρ και το καφενείο από το facebook, το tinder και το instagram, το σινεμά από το Netflix. Το νεοφιλελεύθερο πρότυπο του ατομικισμού κερδίζει έδαφος καθώς οι τηλε-σχέσεις υποκαθιστούν την συνάντηση των σωμάτων στην εργασία και τον δημόσιο χώρο της πόλης διαμορφώνοντας ταυτόχρονα νέα τοπία εξαιρέσεων σε σχέση με τη τάξη, την εθνικότητα, το φύλο, την ηλικία. Πόσοι/ες δεν έχουν υπολογιστή, smartphone ή πρόσβαση στο διαδίκτυο;

Σε όλα τα παραπάνω το θέμα της δημοκρατίας εμφανίζεται ως κομβικό πρόβλημα με αποκορύφωμα την περιστολή των συνταγματικών δικαιωμάτων. Πρακτικά, η κυβέρνηση αποφασίζει ό,τι θέλει, όποτε θέλει και όπως θέλει, χωρίς να δίνει λόγο και χωρίς να μπορεί να ελεγχθεί. Σήμερα ως αναγκαία εξαίρεση, αύριο όμως; Ένα μόνο παράδειγμα: φανταστείτε στο μέλλον την καθιέρωση εκ του μακρόθεν της ψηφοφορίας στο κοινοβούλιο, χωρίς συζήτηση ή την αντίστοιχη ψήφο στις εκλογές. Σε μια άλλη κλίμακα, μπορεί το διαδίκτυο να ενημερώσει για μια συγκέντρωση αλλά αν τα σώματα δεν πάνε στην πλατεία, η διαδικτυακή επικοινωνία είναι χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο.

Πόσους ταξικούς, εθνικούς και έμφυλους αποκλεισμούς και διαχωρισμούς υποκρύπτει το «μένουμε σπίτι»; Είναι διαφορετικό το «μένουμε σπίτι» αν ζεις σε μια ευρύχωρη μονοκατοικία με αυλή και διαφορετικό αν ζεις σε ένα ημιυπόγειο 25 τετραγωνικών στα Σεπόλια με δυο παιδιά που έχουν «λαλήσει» από το μέσα. Αν για κάποιους και κάποιες (ίσως για την πλειοψηφία όσων διαβάσουν εντέλει αυτό το κείμενο) είναι όντως το σπίτι ένας ασφαλής χώρος για πόσους και κυρίως πόσες άλλες το σπίτι και η οικογένεια αποτελούν χώρους που διέπον-

ται από πολλαπλές σχέσεις ιεραρχίας, επιβολής, καταναγκασμού και βίας. Δεν προσφέρουν όλοι οι οικιακοί χώροι ασφάλεια και προστασία γιατί είναι διαποτισμένοι με άνισες κοινωνικές σχέσεις και ασύμπτωτες συμπεριφορές τις οποίες φωτίζει ο εγκλεισμός. Για άλλη μια φορά η φροντίδα παιδιών, ηλικιωμένων, τροφοδοσίας, μαγειρικής και καθαρισμού θα είναι γυναικεία υπόθεση. Αντίστοιχα στα νοσοκομεία οι «ήρωες με τις άσπρες μπλούζες» δουλεύουν παράλληλα με τις νοσηλεύτριες οι οποίες φροντίζουν τους ασθενείς αλλά και με τις καθαρίστριες που φροντίζουν την υγιεινή των χώρων. Όμως κανένας δεν βγαίνει στα μπαλκόνια να χειροκροτήσει τις τελευταίες γιατί η εργασία τους είναι, για άλλη μια φορά «βοηθητική» και αόρατη. Τι σημαίνει ο χώρος του σπιτιού για μια νοσηλεύτρια, για μια γιατρό, για έναν οδοκαθαριστή: ποιες προφυλάξεις, πόσες αγωνίες και τι βάρος ευθύνης φέρνει μαζί της/του όταν γυρίζει στο σπίτι;

Και τέλος πόσοι και πόσες δεν μπορούν να μείνουν σπίτι; Είτε γιατί είναι άστεγοι που διαβιούν σε κακές συνθήκες, είτε λόγω εργασίας. Δεν εργάζονται όλοι/ες με ένα υπολογιστή ούτε έχουν την πολυτέλεια να μην εργαστούν για κάποιους μήνες. Αν «μείνουν σπίτι» θα χάσουν το μεροκάματο ενώ ο εργοδότης εκτός από την μείωση του μισθού, τους/τις απειλεί και με απόλυση. Η πανδημία έχει μια σαφή ταξικότητα και έχει αναδείξει τις ανισότητες στον κοινωνικό, χωρικό και έμφυλο καταμερισμό της εργασίας.

Υπάρχουν όμως και άλλοι εγκλεισμοί που δεν οφείλονται στην πανδημία. Μιλάμε για τις φυλακές και τα προσφυγικά στρατόπεδα. Είδαμε την εξέγερση στις ιταλικές φυλακές, τι θα συμβεί στις ελληνικές αν ο ιός «διαρρήξει» το τείχος, όπως στις γυναικείες φυλακές Διαβατών; Και βέβαια η μεγάλη αγωνία βρίσκεται στα πυκνοκατοικημένα προσφυγικά στρατόπεδα με τις άθλιες συνθήκες υγιεινής. Εκεί που το «σπίτι» είναι στην καλύτερη περίπτωση ένα κοντέινερ που το μοιράζονται μία ή δύο οικογένειες ενώ σε πολλές περιπτώσεις είναι μια σκηνή ή μια κατασκευή από χαρτόκουτα τυλιγμένα με νάιλον. Εκεί που ούτε καν το πλένουμε συστηματικά τα χέρια μας δεν μπορεί να εφαρμοστεί όταν υπάρχουν ελάχιστες κοινόχρηστες βρύσες για χιλιάδες ανθρώπους. Άραγε (αν υπάρξουν) νεκροί πρόσφυγες θα προσμετρηθούν στο εθνικό σύνολο των θυμάτων του κορωνοϊού? Ή ακόμα και ο θάνατός τους –όπως η ζωή τους– είναι «ξένος» στο εθνικό σώμα;

Όταν βγεις για λίγο στους έρημους δρόμους της πόλης με τα κλειστά μαγαζιά μπαίνεις σε ταινίες επιστημονικής φαντασίας όπως το *Hot Zone* (1995) ή το *Contagion* (2011) ακόμη και στα παλιά κόμικς του Bilal. Οι αστυνομικοί σου ζητούν την άδεια εξόδου, ακόμη δεν είδαμε, όπως αλλού, τους πάνοπλους στρατιώτες σε στιλ RoboCop, ίσως να μην αργήσει όμως κι' αυτό. Τα όρια του σώματος επανακαθορίζονται από γάντια, μάσκες και τα δύο μέτρα απόσταση. Αν κάποιος τα παραβεί ένα άγριο βλέμμα ή δύο βήματα πίσω από τον διπλανό έρχονται να τα επαναχαράξουν, κάποιοι/ες ευτυχώς χαμογελούν. Ο φόβος εξαπλώνεται όπως ο ιός και όλοι/ες είναι «ύποπτοι», «φορείς». Αν πριν την πανδημία το «ξένο» σώμα της μετανάστριας ή του πρόσφυγα ήταν αυτό που παρουσιαζόταν ως επικίνδυνο και μιαρό, τώρα είναι το σώμα της φίλης, της κόρης, του συναδέλφου. Άραγε αυτός ο φόβος θα επικρατήσει; Θα ριζώσει; Θα ενσωματωθεί; Θα καθορίσει τις ζωές μας; Θα τον συνηθίσουμε; θα μάθουμε να ζούμε με την απόσταση;

Πέρα από το σπίτι και τη μεγάλη πόλη, υπάρχουν τα μικρά νησιά και τα ορεινά χωριά με τους λίγους ηλικιωμένους κατοίκους. Είναι απροστάτευτα στις νέες αφίξεις συγγενών και φίλων και χωρίς νοσοκομεία αντιμετωπίζουν με άνισους όρους τη γεωγραφική διασπορά της πανδημίας. Το νησιωτικό και ορεινό τοπίο αποκτά μια νέα τραγικότητα, κάτι που έχει περιγράψει ο Άγγελος Ελεφάντης για άλλες συνθήκες.[4]

Η ευρωπαϊκή αποικιοκρατική και ρατσιστική λογική θολώνουν το βλέμμα. Η Ευρώπη, με την θανατηφόρα εξάπλωση του ιού στην Κίνα είχε χρόνο να προετοιμάσει μια οργανωμένη αντίδραση. Παρόλα αυτά η αποικιοκρατική υπεροψία της Δύσης θεώρησε ότι η επιδημία δεν θα περάσει τα σύνορα του Παγκόσμιου Βορρά.[5] Άλλωστε τις τελευταίες δεκαετίες οι μαζικοί θάνατοι από επιδημίες συνέβαιναν κυρίως στην Ασία και την Αφρική, εκεί που κατοικούν άνθρωποι «αναλώσιμοι» και «περιττοί». Στην αρχή της πανδημίας σε μια επαρχία της Κίνας, δεκάδες ρεπόρτερ γύρω από την Ακρόπολη, έψαχναν τον «κινέζικο ιό» στα πρόσωπα των επισκεπτών ρωτώντας όποιον έμοιαζε κινέζος «γιατί είναι εδώ» και «γιατί δεν φοράει μάσκα». Στην γειτονική όμως Ιταλία τα ελληνικά μίντια θρηνούσαν για το κακό που βρήκε τους Ιταλούς γείτονες χωρίς βέβαια να δαιμονοποιούν τους ιταλούς. Η πανδημία κατέρριψε (για άλλη μια φορά) και τον μύθο της Ευρωπαϊκής Κοινοτικής αλληλεγγύης. Οι αποφάσεις μοιάζουν τόσο πολύ μ' αυτές της εποχής της οικονομικής κρίσης (π.χ. η άρνηση Ολλανδίας και Γερμανίας για ευρωομόλογο) και οι λεπτομέρειες για την κατακράτηση υγειονομικού υλικού από τις κεντροευρωπαϊκές χώρες ενώ προορίζονταν για τον Νότο είναι ανατριχιαστικές. Η αλληλεγγύη ήρθε από τους «εχθρούς του ελεύθερου κόσμου», από την Κούβα και την Ρωσία που έσπευσαν με γιατρούς, υλικό και τεχνογνωσία να βοηθήσουν –έχοντας φυσικά τους δικούς τους λόγους– ξεγυμνώνοντας έτσι την ΕΕ και το ΝΑΤΟ.

Η Σάσκια Σάσσεν[6] είχε γράψει ότι «η οικονομική παγκοσμιοποίηση αποεθνικοποιεί τις εθνικές οικονομίες. Αντιθέτως, η μετανάστευση επανεθνικοποιεί την πολιτική». Φαίνεται πως και η πανδημία παίζει τον ίδιο ρόλο επανεθνικοποίησης της πολιτικής όπως φαίνεται από τις μικρόψυχες αντιρρήσεις της Γερμανίας και των δορυφόρων της απέναντι στα αιτήματα του Ευρωπαϊκού Νότου. Ο τελευταίος διεκδικεί άλλη μια φορά τη γεωγραφική και κοινωνική του ιδιαιτερότητα: «προετοιμασμένος» από την δεκάχρονη οικονομική κρίση και την ακραία λιτότητα, με κατεστραμμένα τα δημόσια συστήματα υγείας και γενικά τον δημόσιο τομέα, μετρά ένα στα τέσσερα κρούσματα διεθνώς.[7] Αντί για αλληλεγγύη αυτό που προσφέρει σήμερα η Ευρώπη είναι, δυστυχώς, ένα μείγμα εθνικισμού και σοβινισμού, με τις κυβερνήσεις να ζητούν εθνική ενότητα και ομοψυχία.

Αλλά και εντός της ελλαδικής επικράτειας οι πολλαπλές χωρικές ανισότητες της πανδημίας – οι ταξικές, έμφυλες και φυλετικές αντιθέσεις πρέπει να μπουν στο περιθώριο. Παρουσιάζονται ως διχαστικές φωνές σε μια περίοδο που πρέπει να δείξουμε «εθνική ομοψυχία» αν και βιώνουμε άνισα και ασύμμετρα τόσο τις επιπτώσεις όσο και τα μέτρα ελέγχου της πανδημίας.

Μένουμε σπίτι λοιπόν, όσοι/ες έχουμε σπίτι και μπορούμε να μείνουμε σε αυτό. Πειθαρχημένοι και πειθαρχημένες όχι όμως σιωπηλοί και ομονοούντες στις επιλογές της κυβέρνησης. Βιώνουμε άλλη μια αλλαγή κλίμακας, τη μετάθεση της ευθύνης στο άτομο –το κλασικό

πρότυπο του νεοφιλελευθερισμού– και την αποποίηση από το κράτος της δική του ευθύνης την ώρα που χρηματοδοτεί με σκανδαλώδη ποσά τους ιδιώτες αντί να ενισχύει το ΕΣΥ.

Σταδιακά και αμήχανα μπροστά σε μια συνθήκη πρωτόγνωρη εμφανίζονται πρωτοβουλίες για την υποστήριξη των πιο αδύναμων με συλλογικές κουζίνες ή διανομή τροφίμων στις γειτονιές, για διεκδικήσεις στα εργασιακά θέματα, για την στήριξη του ΕΣΥ. Τα μπαλκόνια τις Ιταλίας μετατράπηκαν προσωρινά σε «πλατείες» όπου νέες συναντήσεις και διεκδικήσεις αρθρώνονταν. Αλλά και μέσω διαδικτύου γίνονται καμπάνιες, κυκλοφορούν αφίσες και συνθήματα, οργανώνονται διαδικτυακές συνελεύσεις, συναυλίες, σινεμά αλλά και ενημερωτικές εκπομπές και ιντερνετικά ραδιόφωνα όπως το «Καραντίνα Social».

Θα αγκαλιαστούμε ξανά, όπως λέει το σύνθημα. Ας σκεφτούμε προσεκτικά, όμως, αυτή την αγκαλιά – μέσα από ποιες συλλογικές αφηγήσεις θα αρθρώνεται, ποια νοήματα και πρακτικές θα εσωκλείει και σε ποια θα εναντιώνεται, ποιους/ες θα συμπεριλαμβάνει και ποιους/ες θα εξαιρεί. Ας επιχειρήσουμε, μέσα από τις εμπειρίες μιας ακόμα κρίσης, να ανοίξουμε μια αγκαλιά αλληλεγγύης και αγώνα των «από κάτω».

Volveremos a Abrazarnos λοιπόν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παρατίθεται από VanDijk, H., 1999, *State borders in Geography and History*. Στο Nationalising and denationalising European border regions, 1800-2000: views from geogrpahy and history. Επιμ. H. Knippenberg & J. Markusse. Dordrecht, Boston: Kluwer academic.

2. Harvey, D., 2009 [1989] *Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας: Διερεύνηση των απαρχών της πολιτισμικής μεταβολής*. μτφρ. Αστερίου Ε., Αθήνα: Μεταίχμιο.

3. Massey, D. B., 1995 [1991] «Η Παγκοσμιότητα του Τοπικού», *Η Νέα Οικολογία* 56-61.

4. ΆγγελοςΕλεφάντης (2002) «ΤαΒουνά. Στα ίχνη μιας τραγικής ζωής», *Ο Πολίτης*, νο 98, Μάρτιος 2002.

5. Για περισσότερα βλ. «Γιατί απέτυχε η Δύση και όχι η Ανατολή», Antapo/crisis, 1η Απρίλη 2020, https://www.antapocrisis.gr/γιατί-απέτυχε-η-δύση-και-όχι-η-ανατολή/

6. Sassen, S. 2003 [1996] *Χωρίς έλεγχο; Η εθνική κυριαρχία, η μετανάστευση και η ιδιότητα του πολίτη στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*. Μεταφρ. Π. Παπανδρέου, Αθήνα: Μεταίχμιο.

7. Στ. Γκιάλης, https://arcg.is/oTDCq8

ΝΙΚΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

Η Σφίγγα και η Άρνηση

Στην Αμερική, όπως και άλλες χώρες, όταν πρωτοακούσαμε τα νέα για τον θανατηφόρο κορωνοϊό η Κίνα έμοιαζε να είναι μακριά. Πολύ γρήγορα τα πράγματα άλλαξαν προς το χειρότερο και η πανδημία του ιού εξαπλώθηκε στο μεγαλύτερο μέρος του πλανήτη, έκλεισαν σύνορα, αεροδρόμια, επιχειρήσεις, και ο κόσμος υποχρεώθηκε να μένει στο σπίτι.

Η Νέα Υόρκη είχε την αύρα να μεταμορφώνει τον ξένο σε φίλο, και τώρα που ζούμε στη σκιά της πόλης, οι φίλοι γίνονται ξένοι. Όμως οι Νεοϋορκέζοι είναι ανθεκτικοί, και φαίνεται να υπάρχει ελπίδα στον κόσμο. Γνωστοί και άγνωστοι σεφ προσφέρουν γεύματα στους εργαζόμενους σε νοσοκομεία, πολλές μικρές επιχειρήσεις παραγωγής μπύρας ή ποτών οινοπνεύματος παράγουν τώρα απολυμαντικά χεριών, διάσημοι και μη καλλιτέχνες ή μόδιστροι ράβουν και προμηθεύουν μάσκες.

Μπορεί ο ιός να μην κάνει διακρίσεις στην μετάδοσή του, αλλά (και) στη Νέα Υόρκη το ποιος θα πεθάνει από τον ιό, είναι ευθέως συνδεδεμένο με ταξικές και φυλετικές ανισότητες. Μέχρι στιγμής έχουν καταμετρηθεί πάνω από 10.000 θάνατοι, αλλά δυστυχώς είναι περισσότεροι γιατί δεν συμπεριλαμβάνονται όσοι έχουν πεθάνει εκτός νοσοκομείων. Στους ισπανόφωνους το ποσοστό θανάτων ανέρχεται στο 35% και των μαύρων στο 30%, σε σύγκριση με 27% λευκών και 7% Ασιατών. Τα δημόσια νοσοκομεία που έτσι κι αλλιώς ήταν σε άθλια κατάσταση δεν μπορούν να ανταποκριθούν στη συρροή ασθενών, που στη μεγάλη πλειοψηφία τους είναι και χωρίς ασφάλεια υγείας. Ακόμα πιο θλιβερό είναι ότι υπάρχουν πολλές περιπτώσεις που οι νεκροί θάβονται σε ομαδικούς τάφους στο νησί Χαρτ, που βρίσκεται κοντά στο Μανχάταν.

Στην καρδιά του καπιταλισμού, δεν είναι υποβαθμισμένο μόνο το δημόσιο σύστημα υγείας, αλλά υπάρχει και τεράστιο πρόβλημα στέγασης και εργασίας. Η φορμαλιστική έκφραση διάγνωσης θανάτου με «υποκείμενο νόσημα», κατ' ουσία σημαίνει συστημική φτώχεια. Και όχι μόνο. Το ότι προπαγανδίζεται εμφατικά ότι υπήρχαν και κάποια άλλα θέματα

Ο Νίκος Αλεξίου, κοινωνιολόγος και ποιητής, διδάσκει στο Queens College του CUNY και είναι ιδρυτής και διευθυντής του Hellenic American Project.

υγείας των θυμάτων εκτός από τον ιό, λειτουργεί υπέρ της ουδετεροποίησης των νεκρών και ομαλοποιεί την αποδοχή του θανάτου.

Η Νέα Υόρκη άργησε να πάρει περιοριστικά μέτρα. Τα εκατομμύρια των Νεοϋορκέζων και των τουριστών προχωρούσαν για καιρό ανενημέρωτοι στην πρώτη φάση εξάπλωσης του ιού. Η Κίνα και η Κορέα είχαν ήδη προσανατολιστεί στην πολιτική «μένουμε σπίτι». Ο πρόεδρος Τραμπ, πάντα αυτάρεσκος και αλαζών, και για πολλοστή φορά κατώτερος των περιστάσεων, αναγκάστηκε να αναγνωρίσει την πανδημία στις 31 Μαρτίου, ενώ γνώριζε για υπαρκτά συμπτώματα στην Αμερική από τον Ιανουάριο, και ίσως και πιο νωρίς, όπως λένε αρκετοί αναλυτές, έχοντας πάντα ως προτεραιότητα το πολιτικό του κέρδος και προφίλ, καθώς και τα συμφέροντα των οικονομικών ελίτ.

Επιστήμονες ειδικοί σε θέματα που αφορούν την επίδραση του τραύματος από καταστάσεις περιβαλλοντικών καταστροφών και επιδημιών αναφέρονται σε συμπτώματα που θεωρούνται «ψυχοσωματικά». Η σωματοποίηση του τραύματος, είναι η κατά φαντασία πίστη ότι κάποιος έχει ασθενήσει από τον ιό και έχει τα ίδια συμπτώματα με κάποιον που πραγματικά έχει προσβληθεί. Με άλλα λόγια, αυτό που μπορεί να μας κάνει άρρωστους κι απομονωμένους από την κοινωνία είναι ο φόβος. Ο φόβος είναι ένα μεγάλο όπλο κυριαρχίας. Ειδικά από τα κέντρα εξουσίας των νεοφιλελεύθερων πολιτικών.

Και ο (φυσιολογικός) φόβος της πανδημίας χρησιμοποιείται από διάφορες εξουσίες μεθοδευμένα και χειραγωγημένα για την τροφοδότηση περισσότερου φόβου. Ήδη πλανιέται πάνω από την Αμερική και την Ευρώπη, ο φόβος της εκτεταμένης ανεργίας και μιας οικονομικής κρίσης μεγαλύτερης και από το κραχ του 1929. Επιπλέον, πολλές κυβερνήσεις βρίσκουν δικαιολογία για να προωθήσουν πολιτικές εις βάρος συνταγματικών ελευθεριών και σχέσεων εργασίας. Χρειάζεται άρνηση στον φόβο. Η άρνηση ως πολιτική πράξη. Ο Μάρξ, κάνοντας κριτική στον Προυντόν, για την ανάλυση των οικονομικών αντιθέσεων, του αποδίδει ότι πρόκειται για ηθικολογία και κομφορμισμό. Κι αυτό γιατί η πρόταση του Προυντόν βασίζεται σε μια μηχανική αντίληψη της διαλεκτικής, θέση-αντίθεση-σύνθεση, όπου η ακύρωση, η άρνηση, ενός κακού επιτυγχάνεται επιτυχώς με την πρόταξη του καλού και μόνο. Δυστυχώς, υπενθυμίζει ο Μάρξ, η ιστορία εξελίσσεται με την «κακή πλευρά» της. Συγχρόνως όμως, προσφέρει τις συνθήκες της άρνησης του φόβου, τις συνθήκες πάλης για δημοκρατικά δικαιώματα.

Η Σφίγγα, δηλαδή ο λοιμός και οι πανδημίες, υπήρχαν και σε άλλες εποχές. Από τον Αθηναϊκό λοιμό του 430 π.Χ., στην πανούκλα των μεσαιωνικών χρόνων, και την ισπανική γρίπη του 1918. Το αίτημα να βρεθεί άμεσα μια αποτελεσματική λύση και διέξοδος παραμένει διαχρονικά το ίδιο. Στον Οιδίποδα, όταν η πόλη/κοινωνία υπέφερε από «κακορίζικη αρρώστια», κι άδειαζε «από ζωές πολλών ανθρώπων», το πρώτο μέλημα ήταν «την πόλιν δέξου…τούτην να σώσεις…». Γιατί, όπως λέει ο ποιητής, «κάλλιο γεμάτη η πόλις μας να 'ναι απ' ανθρώπους παρ' αδειανή. Δεν θ' άξιζε καράβι ή κάστρο έρημον απ' ανθρώπινη ζωή που μένει». Επίσης, εκτός από το διαχρονικό αίτημα ίασης, υφίσταται και το αίτημα αλλαγής, της μετάβασης σε νέες και καλύτερες συνθήκες, στην μετά-πανδημίας εποχή. Το θέμα είναι αν η μετάβαση θα είναι καθορισμένη από την «κακή πλευρά» της ιστορίας και προς όφελός της. Η μαρξιστική κοινωνιολογία αντι-προτάσσει την «άρνηση της άρνησης» της ιστορίας (Μαρξ), ή την Μεγάλη

Άρνηση (Μαρκούζε). Η μετάβαση σε καλύτερες ή χειρότερες συνθήκες δεν είναι ούτε δεδομένη ούτε προκαθορισμένη. Είναι αποτέλεσμα, συνακόλουθο ανάπτυξης, έντασης, και συμμετοχής στη συνθετική διαδικασία ανάπτυξης των ανταγωνισμών της κακής και καλής πλευράς της ιστορίας. Η Αριστερά που αντιλαμβάνεται την ιστορική αναγκαιότητα, που αρνείται να βολεύεται μόνο σε κινήματα διαμαρτυρίας αλλά διεκδικεί να κυβερνήσει (Καστοριάδης έναντι Λεφόρ) οφείλει να συνδέσει τα άτομα, τις συλλογικότητες και τα κινήματα που αντιστέκονται στην «κακή πλευρά». Και σ' αυτή τη μετάβαση η Αριστερά πρέπει να έχει τις πολιτικές και το κουράγιο της συνύπαρξης του μέλλοντος, με το παρόν και το παρελθόν.

Οι σκέψεις αυτές γράφτηκαν κάτω από δύσκολες συνθήκες απομόνωσης και απώλειας. Και με μεγάλη προσπάθεια. Είναι μια απόπειρα να προφέρουμε σιγά όσα έχουν χαθεί. Όχι από νοσταλγία για το παλιό, αλλά γιατί είναι μπρος στο φάσμα της απώλειας που ανθίζει η ελπίδα.

«Ο μαραγκός ύψωσε τον σταυρό του
και περιμένει
αυτόν
που θα σηκώσει το βάρος των ημερών μας
ν' αναστηθούμε»

Μιχάλης Κατσαρός, Έτος 1957.

ΝΙΚΟΣ ΦΩΚΑΣ

όταν σ' έχει παραλύσει ο φόβος ...

«Που σε κάνει να πιστεύεις ότι η πρόοδος της ελευθερίας θέτει σε κίνδυνο» ...

Η Ουγγρική Κυβέρνηση, λόγω Covid-19, στις 11 Μαρτίου επέβαλε στη χώρα –κατά λέξη, όπως το ορίζει το Σύνταγμα– «κατάσταση κινδύνου». Εντός αυτού του νομικού πλαισίου η κυβέρνηση με διατάγματα έθεσε σε ισχύ μια σειρά εκτάκτων μέτρων. Πρώτα έκλεισε τα πανεπιστήμια, λίγο αργότερα μετά την έκδηλη απαίτηση της κοινής γνώμης έκλεισε και τα σχολεία. Έχει επιβάλει περιορισμούς στα ωράρια λειτουργίας εμπορικών καταστημάτων και εστιατορίων, έχει κλείσει τα σύνορα της χώρας, και στις 28 Μαρτίου επέβαλε περιορισμό κυκλοφορίας.

Στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης πάρθηκαν παρόμοια μέτρα. Οι κυβερνήσεις κυβερνούν με διατάγματα, που στην καλύτερη περίπτωση «προσυπογράφονται» από τα Κοινοβούλια. Γιατί όμως η κυβέρνηση της Ουγγαρίας κατηγορείται για παράκαμψη των δημοκρατικών, κοινοβουλευτικών κανόνων;

Ο πρωθυπουργός της Ουγγαρίας στις 30 Μαρτίου ζήτησε από τη Βουλή να παρατείνει τα έκτακτα μέτρα και να εξουσιοδοτήσει την κυβέρνηση να επιβάλει και νέα έκτακτα μέτρα λόγω κορωνοϊού χωρίς την προηγούμενη έγκριση της Βουλής και χωρίς συγκεκριμένο χρονικό ορίζοντα έως τη λήξη της «κατάστασης κινδύνου». Αξίζει να σημειωθεί ότι βάσει του Συντάγματος η παύση της «κατάστασης κινδύνου» ανήκει αποκλειστικά στη δικαιοδοσία της κυβέρνησης. Η εξουσιοδότηση αυτή θεωρείται από τους επικριτές της Ουγγρικής κυβέρνησης επ' αόριστον αναστολή του δημοκρατικού πολιτεύματος, και de jure διακοπή των εργασιών του Κοινοβουλίου. Δεδομένου όμως ότι το άρθρο 3. παρ. 2 του ίδιου νόμου διατηρεί το δικαίωμα της Βουλής να αποσύρει αυτή την εξουσιοδότηση, ο νόμος τελικά δεν αφαιρεί το δικαίωμα των βουλευτών να απορρίψουν στο μέλλον οποιαδήποτε παράταση των εκτάκτων μέτρων. Συνεπώς η Ουγγαρία θεσμικά βρίσκεται ακόμα εντός του συνταγματικά προβλεπόμενου πλαισίου διαχείρισης μιας έκτακτης κατάστασης.

Και από εδώ και πέρα το ζήτημα είναι πια άκρως πολιτικό αντί συνταγματικό. Μπορούμε να πιστέψουμε ότι η κυβέρνηση της Ουγγαρίας δεν θα εκμεταλλευτεί αυτές τις υπερεξουσίες

Ο Νίκος Φωκάς είναι Καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Eotvos Lorand (ELTE) στη Βουδαπέστη.

σαν τέλειες ευκαιρίες για να εδραιώσει περαιτέρω την εξουσία της; Εμπειρία μιας δεκαετίας μας διδάσκει να μην εμπιστευόμαστε την δημοκρατική αφοσίωση του καθεστώτος.

Πρέπει να επισημανθεί ότι οι εκλογές του 2010 προκάλεσαν ραγδαία και χρονικά συμπυκνωμένη μεταβολή του κομματικού συστήματος. Δηλαδή λειτούργησαν στην Ουγγαρία σαν «εκλογές-σεισμός». Έναυσμα της μεταβολής αυτής ήταν η ραγδαία κατάρρευση του Σοσιαλιστικού Κόμματος. Η κρίση εμπιστοσύνης προς τους σοσιαλιστές προκλήθηκε από την απόσταση μεταξύ προεκλογικών υποσχέσεων και μετεκλογικών κυβερνητικών μέτρων. Και σαν να μην έφτανε αυτό, τον Σεπτέμβρη του 2006 ήρθε στη δημοσιότητα μια ομιλία του τότε σοσιαλιστή πρωθυπουργού στην οποία αναγνώρισε ευθέως ότι στα προηγούμενα χρόνια διακυβέρνησης των σοσιαλιστών «λέγανε μέρα-νύχτα ψέματα».

Η έως τότε αξιωματική αντιπολίτευση, το Fidesz, με πάνω από 52% των ψήφων κέρδισε ενισχυμένη πλειοψηφία, δηλαδή πάνω από τα δύο τρίτα των εδρών στη βουλή. Με αυτή την πλειοψηφία είχε το δικαίωμα να ψηφίσει νέο Σύνταγμα, καθώς επίσης να αλλάξει το εκλογικό νόμο και τη δυνατότητα να στελεχώσει μονομερώς με κομματικά μέλη του το Συμβούλιο Επικρατείας, το Ανώτατο Δικαστήριο, το Γενικό Λογιστήριο του Κράτους και το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης. Αυτή η πρακτική της ουγγρικής κυβέρνησης έφερε σημαντική φθορά τους δημοκρατικούς θεσμούς. Από τότε αυτές οι θεωρητικά ανεξάρτητες αρχές, λειτουργούν σαν εξαρτήματα της εκτελεστικής εξουσίας και του Όρμπαν προσωπικά.

Με αυτές τις μεθοδεύσεις το Fidesz, αν και οριακά, κέρδισε πάλι ενισχυμένη πλειοψηφία στις βουλευτικές εκλογές του Απρίλη 2014. Η δυσάρεστη έκπληξη για το Fidesz ήρθε ακριβώς μετά την επικράτηση τους τον Οκτώβρη στις δημοτικές εκλογές. Σε ένα μήνα το Fidesz είχε χάσει ένα εκατομμύριο υποστηρικτές. Πως δύναται αυτή η δυσαρέσκεια των ψηφοφόρων έναντι του Fidesz να μην έχει αξιολογηθεί από την αντιπολίτευση, και το Fidesz να έχει επικρατήσει μάλιστα με άνεση και στις εκλογές του 2018; Ακολούθως εξετάζεται το ζήτημα αυτό.

«**Το να είσαι δημοκράτης σημαίνει προπαντός να μη φοβάσαι**»

Αυτή είναι η πιο γνωστή φράση του István Bibó, ο οποίος θεωρείται ένας από τους μεγαλύτερους Ούγγρους πολιτικούς στοχαστές του εικοστού αιώνα. Τα σημαντικότερα άρθρα του: «Η κρίση της Ουγγρικής Δημοκρατίας», «Η μιζέρια των Μικρών Χωρών της Ανατολικής Ευρώπης», «Η παραμόρφωση της ουγγρικής ιδιοσυστασίας, και τα αδιέξοδα της ουγγρικής ιστορίας» είναι και στις μέρες μας επίκαιρα παρότι δημοσιεύτηκαν στην περίοδο 1945 - 1948.

Το 1950 απομακρύνθηκε από όλα τα αξιώματά του και δούλευε ως βιβλιοθηκάριος στην Κεντρική Βιβλιοθήκη του ELTE. Σε αυτή την θέση τον βρίσκει η εξέγερση του 1956. Στην περίοδο της Ουγγρικής Επανάστασης, ενήργησε ως υπουργός της Εθνικής Κυβέρνησης του Ίμρε Νάγυι. Συνελήφθη στις 23 Μαΐου 1957 και στις 2 Αυγούστου 1958 καταδικάστηκε σε ισόβια κάθειρξη. Απελευθερώθηκε με την αμνηστία του Κάνταρ το 1963.

Τα έργα του ξαναήρθαν στο προσκήνιο του ενδιαφέροντος μετά το θάνατό του το 1979. Το 1983 ένα κολέγιο φοιτητικής αριστείας του ELTE καλλιεργώντας την πνευματική του κληρονομία πήρε το όνομα του.

Όρμπαν, FIDESZ 1988, Bibó István College for Advanced Studies

Σαν φοιτητής της Νομικής Σχολής του ELTE σε αυτό το κολέγιο σπούδαζε και ο τωρινός πρωθυπουργός της Ουγγαρίας Βίκτορ Όρμπαν. Τα μέλη του κολεγίου συμμεριζόμενα το πνεύμα της φράσης «Το να είσαι δημοκράτης σημαίνει προπαντός να μη φοβάσαι», αναλαμβάνοντας και κάποιο προσωπικό ρίσκο, το 1988 ιδρύσανε την πρώτη ανεξάρτητη φοιτητική οργάνωση, το σημερινό κυβερνών κόμμα το Fidesz.

Φαίνεται ο Βίκτορ Όρμπαν δεν έχει απλός μάθει σαν φοιτητής την προαναφερθείσα φράση, άλλα σαν έμπειρος πολιτικός πια γνωρίζει και τον τρόπο ανατροπή της. Γνωρίζει ότι

> όταν σ' έχει παραλύσει ο φόβος που σε κάνει να πιστεύεις ότι η πρόοδος της ελευθερίας θέτει σε κίνδυνο την υπόθεση του έθνους, δεν μπορείς να επωφεληθείς από τα αγαθά της δημοκρατίας. (Bibó)

Βασιζόμενος σε αυτή τη σκέψη κι εκμεταλλευόμενος την προσφυγική κρίση, ο Όρμπαν από τις αρχές του 2015 επιχείρησε να μετατρέψει την Ουγγαρία σε φοβική κοινωνία για να δεχτεί τη σταδιακή εδραίωση μιας αυταρχικής διακυβέρνησης.

Αφορμή του εγχειρήματος ήταν η αιματηρή τρομοκρατική επίθεση στα γραφεία του σατιρικού περιοδικού Charlie Hebdo. Λίγες μέρες αργότερα, μετά την συμμετοχή του στην πορεία αλληλεγγύης, ο Βίκτορ Όρμπαν δήλωσε από το Παρίσι στην Ουγγρική δημόσια τηλεόραση ότι:

> Η οικονομική μετανάστευση είναι κακό πράγμα για την Ευρώπη, είναι πηγή προβλημάτων και κινδύνων για τους ευρωπαϊκούς λαούς, γι' αυτό πρέπει να σταματήσει... Όσο θα είμαι πρωθυπουργός, η Ουγγαρία δεν θα είναι προορισμός για τους μετανάστες... θέλουμε η Ουγγαρία να παραμείνει Ουγγαρία.

Στη συνέχεια η ουγγρική κυβέρνηση φρόντισε να βάλει την μεταναστευτική πολιτική στην εθνική ατζέντα. Στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας, στις 24 Απριλίου 2015 η κυβέρνηση έστειλε ερωτηματολόγιο σε οκτώ εκατομμύρια Ούγγρους ψηφοφόρους λανσάροντας μια

σφυγμομέτρηση που τιτλοφορείται: «Εθνική Διαβούλευση - Για την Τρομοκρατία και τη Μετανάστευση». Από τον τίτλο και μόνο γεννιούνται αρνητικοί συνειρμοί κατά των μεταναστών. Το ερωτηματολόγιο περιείχε δώδεκα παρεμφερή ερωτήματα. Μεταξύ άλλων:

- «Συμφωνείτε με τη θέση ότι η λανθασμένη μεταναστευτική πολιτική των Βρυξελλών συνδέεται με την αύξηση της τρομοκρατίας;»
- «Υπάρχουν κάποιοι που πιστεύουν ότι οι οικονομικοί μετανάστες θέτουν σε κίνδυνο τις θέσεις εργασίας και τα μέσα διαβίωσης των Ούγγρων. Συμφωνείς;»
- «Συμφωνείτε με τη θέση της κυβέρνησης να στηρίξει τις ουγγρικές οικογένειες και τον οικογενειακό προγραμματισμό αντί της κατανομής κονδυλίων για τη μετανάστευση;»

Παράλληλα με την Εθνική Διαβούλευση το Μάιο του 2015 η ουγγρική κυβέρνηση εγκαινίασε μια «ενημερωτική εκστρατεία». Στα σύνορα της Ουγγαρίας με τη Σερβία συναντούσες μεγάλες πινακίδες με μηνύματα που απευθύνονταν στους μετανάστες:

Δεδομένου ότι οι αφίσες ήταν όλες στην ουγγρική γλώσσα, είναι εύκολο να φανταστεί κανείς ότι πραγματικά στόχευαν στους Ούγγρους πολίτες. Πριν καν λήξει η Εθνική Διαβούλευση στα μέσα Ιουνίου η ουγγρική κυβέρνηση ανακοίνωσε σχέδιο για την κατασκευή φράχτη κατά μήκος των συνόρων της με την Σερβία και στις 6 Ιουλίου το σχέδιο εγκρίθηκε με μεγάλη πλειοψηφία από το ουγγρικό κοινοβούλιο. Η πρώτη φάση του φράχτη ολοκληρώθηκε στις 29 Αυγούστου.

Αυτή η ατζέντα της ουγγρικής κυβέρνησης ανέτρεψε τη μείωση της δημοτικότητας του Fidesz, το οποίο στις αρχές Σεπτεμβρίου πλησίασε ξανά τα προηγούμενα υψηλά επίπεδα. Σαν επόμενο βήμα, στις 24 Φεβρουαρίου του 2016 ο πρωθυπουργός Βίκτορ Ορμπάν ανακοίνωσε την απόφαση της ουγγρικής κυβέρνησης για την διεξαγωγή δημοψηφίσματος προκειμένου να αποφασίσει για τις υποχρεωτικές ποσοστώσεις για τους πρόσφυγες.

Η προεκλογική περίοδος συνέπεσε με τους Θερινούς Ολυμπιακούς Αγώνες του 2016 και η απευθείας μετάδοση των αγώνων από την δημόσια τηλεόραση έδωσε την ευκαιρία στην κυβέρνηση για μια άνευ προηγουμένου διαφημιστική εκστρατεία. Παντού, στα τηλεοπτικά κανάλια, τους ραδιοφωνικούς σταθμούς, τις εφημερίδες τους δρόμους αντιμετωπίσαμε αφίσες με την ερώτηση: Γνωρίζετε ότι;

«**Γνωρίζετε ότι**, μόνο στη Λιβύη, ένα εκατομμύριο μετανάστες θέλουν να έρθουν στην Ευρώπη;»

«**Γνωρίζετε ότι** τις τρομοκρατικές επιθέσεις στο Παρίσι τις εκτέλεσαν μετανάστες;»

«**Γνωρίζετε ότι**, από τις αρχές της μεταναστευτικής κρίσης πάνω από 300 άτομα σκοτωθήκανε σε τρομακτικές επιθέσεις;»

«**Γνωρίζετε ότι**, πέρυσι ενάμισι εκατομμύριο παράνομοι μετανάστες φτάσανε στην Ευρώπη;»

Τελικά το δημοψήφισμα θεωρήθηκε άκυρο λόγω χαμηλής συμμετοχής. Ωστόσο στο δημοψήφισμα το 98,32% των έγκυρων ψήφων, δηλαδή 3,3 εκατομμύρια ψηφοφόροι, ήταν υπέρ της κυβερνητικής πρότασης, πολύ περισσότεροι από τους 2,1 εκατομμύρια ψήφους που είχε λάβει το Fidesz στις εκλογές του 2014. Συνεπώς μπορούμε να μιλήσουμε για κυβερνητική επιτυχία. Ως προς τους πρόσφυγες και τους μετανάστες, τα τελευταία χρόνια η Ουγγαρία φαίνεται να βρίσκεται –σύμφωνα με τον όρο των κοινωνιολόγων Cohen και Young– σε περίοδο «ηθικού πανικού», κατά την οποία «μία κατάσταση, ένα περιστατικό, άτομο η ομάδα καταλήγει να ορίζεται ως απειλή στις αξίες και τα συμφέροντα της κοινωνίας.»

Σε περιόδους ηθικού πανικού η φύση μιας ομάδας παρουσιάζεται από τα ΜΜΕ με ιδιαίτερη συναισθηματική φόρτιση. Γενικώς, σύμφωνα με τον Luhmann, «τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, όταν γνωστοποιούν παραβιάσεις κανόνων και σκάνδαλα, μπορούν να δημιουργήσουν καλύτερα από οποιονδήποτε άλλο τρόπο ένα αίσθημα κοινής δυσάρεστης εμπειρίας και αγανάκτησης» και φόβου θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε εμείς.

Και δεν έχουμε φτάσει ακόμα στο τέλος. Τον Απρίλη του 2017 η κυβέρνηση εγκαινίασε μια νέα «εθνική διαβούλευση» με τίτλο: «Ας σταματήσουμε τις Βρυξέλλες!»

Το Σεπτέμβρη του 2017 η κυβέρνηση εγκαινίασε άλλη μια «εθνική διαβούλευση»: «Για το σχέδιο Σόρος» Και φυσικά μας καλούσε να μην αφήσουμε «τον Σόρος να γελάσει τελευταίος».

Και έτσι φτάνουμε στην τελική ευθεία της προεκλογικής περιόδου του 2018 με μια αφίσα όπου οι ηγέτες της αντιπολίτευσης παρουσιάζονται μαζί με τον Σόρος – να ξηλώνουν το φράχτη.

Τα αποτελέσματα φαίνεται να δικαιώνουν απολύτως την κυβερνητική πολιτική. Στις εκλογές του 2018 το Fidesz πήρε 49% των ψήφων και στην επαρχία κέρδισε σχεδόν όλες τις μονοεδρικές περιφέρειες. Μόνο η Βουδαπέστη διατήρησε πολυκομματικό χαρακτήρα. Δεδομένου ότι η Ουγγαρία από την Άνοιξη του 2016 πρακτικά δεν έχει ροές παράνομων μεταναστών – όπως ένα σατιρικό ουγγρικό κόμμα έλεγε στη διάρκεια του δημοψηφίσματος: «ένας Ούγγρος έχει περισσότερες πιθανότητες να δει μπροστά του ένα ούφο παρά έναν μετανάστη»– αυτή η επιτυχία οφείλεται αποκλειστικά στην κυβερνητική επικοινωνιακή πολιτική η οποία στόχευε να κατασκευάσει ένα ξεχωριστό σύμπαν για τους Ούγγρους πολίτες.

Σύμφωνα όμως με τον István Bibó, «σε αντίθεση με την κοινή αντίληψη, [...] *στην πολιτική δεν μπορεί να ψεύδεται κανείς*. Ή, σωστότερα: μπορείς να *λες* ψέματα κάπου-κάπου αλλά πάνω σε ψέματα δεν μπορείς να οικοδομήσεις πολιτικά οικοδομήματα, πολιτικό *πρόγραμμα*». Και το ψέμα άρχισε ήδη να εκδικείται στην πολιτική της Ουγγαρίας. Στις δημοτικές εκλογές του 2019 το καθεστώς Όρμπαν έχασε τη Βουδαπέστη, την πλειοψηφία των διαμερισμάτων της Βουδαπέστης, και πολλές άλλες μεγάλες πόλεις.

Και τώρα που *ο φόβος* –που μας κάνει να πιστεύουμε ότι οι ελευθερίες θέτουν σε κίνδυνο την υγεία μας– δοκιμάζει τις αντοχές των κοινωνιών μας, η πολιτική του πρωθυπουργού της Ουγγαρίας δείχνει με ιδιαίτερη ευκρίνεια πως βρίσκει την τέλεια ευκαιρία να εκμεταλλευτεί στο έπακρο τις έκτακτες συνθήκες για περαιτέρω ενίσχυση και εδραίωση της εξουσίας του. Η υπουργός δικαιοσύνης έχει ήδη δηλώσει ότι κάποια έκτακτα μέτρα μπορούν να μείνουν σε ισχύ και μετά την άρση της «κατάστασης κινδύνου». Γιατί η «κατάσταση κινδύνου» σε κάποια κατάλληλη για την κυβέρνηση στιγμή θα αρθεί σίγουρα. Ο πρωθυπουργός της Ουγγαρίας ετοιμάζεται από τώρα για τις εκλογές του 2022. Για εκλογές, όχι για την κατάλυση του κοινοβουλευτισμού. Το καθεστώς του δεν είναι δικτατορία, και αυτός δεν είναι «εκλεγμένος δικτάτορας». Δημοκρατία είναι, ή για την ακρίβεια «καχεκτική δημοκρατία». Και εμείς οι Έλληνες ξέρουμε πολύ καλά τι σημαίνει αυτό.

ΑΡΓΥΡΩ ΒΑΤΑΚΗ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΗΣ ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

Ο χρονισμός του χρόνου στα χρόνια της COVID-19

Πόσος καιρός έχει περάσει από τότε που η COVID-19 πρωτοεμφανίστηκε στην Ελλάδα; Πόσος καιρός μεσολάβησε από τότε που η κυβέρνηση μάς ζήτησε να μείνουμε σπίτι; Πόσο γρήγορα κυλάει ο χρόνος από τότε που μας ζητήθηκε να αποστασιοποιηθούμε κοινωνικά και σωματικά από τον περίγυρο μας; Αν δυσκολεύεστε να απαντήσετε άμεσα σε αυτές τις ερωτήσεις, δεν είστε οι μόνες/οι. Επίσης, δεν είστε οι μόνες/οι που αισθάνεστε ότι οι ρυθμοί της καθημερινής σας ζωής και η αίσθηση του χρόνου που περνάει, έχουν μεταβληθεί. Αυτήν την περίοδο βιώνουμε μια κατάσταση πανδημίας, η οποία έχει αλλάξει ριζικά τόσο την παρούσα πραγματικότητα μας, όσο και την αίσθηση του χρόνου μας. Ειδικά, αυτή η τελευταία αίσθηση είναι κρίσιμη δεδομένης της εμπλοκής της σε κάθε διάσταση της ζωής μας, από καθημερινά έργα όπως ο συντονισμός των άκρων μας για να περπατήσουμε με ασφάλεια, μέχρι τον προγραμματισμό του μέλλοντος των παιδιών μας. Οπότε δημιουργείται το ερώτημα για το πώς η παρούσα κατάσταση των πραγμάτων επιδρά στην τρέχουσα και στη μακροπρόθεσμη αίσθηση του χρόνου. Αυτήν την στιγμή ένας μεγάλος αριθμός ερευνών σχετικών με την COVID-19 βρίσκονται σε εξέλιξη (δείτε εδώ για παράδειγμα http://timingforum.org/covid19/), αλλά μέχρι να ολοκληρωθούν, μπορούμε να προσπαθήσουμε να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, είτε με βάση την ανασκόπηση προηγούμενων ερευνών που σχετίζονται με κάποιο είδος απομόνωσης ή αποστασιοποίησης, είτε αναλύοντας το πώς η παρούσα κατάστασή μας μπορεί να σχετίζεται με τη νόηση, μιας κι η αντίληψη του χρόνου είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις διεργασίες του νου.

Η Αργυρώ Βατάκη είναι Επίκουρη Καθηγήτρια στο Τμήμα Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

Ο Βασίλης Θανόπουλος είναι υποψήφιος διδάκτορας του Τμήματος Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Χρονικές εμπειρίες κατά τη διάρκεια απομόνωσης και σωματικής/κοινωνικής αποστασιοποίησης

Στο πρόσφατο παρελθόν, δεν έχουμε βιώσει κάποια αντίστοιχη καθολική ανάγκη για κοινωνική και σωματική απομόνωση. Σε ατομικό επίπεδο από την άλλη, οι επιστήμονες πάντοτε έβρισκαν «γοητευτικά» τα δυνητικά αποτελέσματα της απομόνωσης τόσο στην αντίληψη γενικότερα, όσο και στον χρονισμό πιο συγκεκριμένα. Για παράδειγμα, το 1961, ο Γάλλος γεωλόγος Michel Siffre ηγήθηκε μιας αποστολής δύο εβδομάδων, προκειμένου να μελετήσει έναν υπόγειο όγκο πάγου κάτω από την οροσειρά των γαλλικών Άλπεων και τελικά κατέληξε να παραμείνει εκεί απομονωμένος για δύο μήνες, εγκαταλείποντας το ρολόι του και ό,τι άλλο σχετικό με τον «πάνω» κόσμο, μιας και ενδιαφερόταν για το πως οι συνθήκες ολικού σκοταδιού μπορούν να επηρεάσουν την ανθρώπινη βιολογία. Μεταξύ των πολλών πειραμάτων που πραγματοποίησε, παρατήρησε ότι για ένα συγκεκριμένο χρονικό έργο, του πήρε 5 λεπτά να μετρήσει αυτό που νόμιζε ότι ήταν 120 δευτερόλεπτα. Αυτή η επιβράδυνση του χρόνου παρατηρήθηκε και πάλι το 1993 από τον κοινωνιολόγο Maurizio Montalbini, ο οποίος εγκαταστάθηκε σε ένα υπόγειο σπήλαιο κοντά στο Πέζαρο της Ιταλίας για 366 μέρες, ενώ ο ίδιος νόμιζε ότι είχαν περάσει μόνο 219 μέρες. Στο ίδιο μοτίβο, αλλά τώρα σε επίπεδο μελέτης πολλών συμμετεχόντων, κατά την περίοδο 1964-1967, οι Aschoff και Daan (1997) διεξήγαγαν μια μελέτη, στην οποία 18 συμμετέχοντες έμειναν σε δύο υπόγειες μονάδες απομόνωσης στο Άντεχς της Γερμανίας για περίπου 24 μέρες χωρίς καμία επαφή με τον έξω κόσμο, χωρίς ρολόι ή οποιαδήποτε άλλη πληροφορία σχετική με την ώρα της ημέρας. Οι συμμετέχοντες σε αυτήν την έρευνα έπρεπε να εκτιμήσουν χρονικά διαστήματα που ξεκινούσαν από τα 10 δευτερόλεπτα και έφταναν μέχρι την 1 ώρα ενώ ήταν εκτεθειμένοι σε διαφορετικές συνθήκες φωτισμού (χαμηλό/έντονο φως). Τα αποτελέσματα έδειξαν υπερεκτίμηση του χρόνου για όλα τα διαστήματα που δοκιμάστηκαν, καθώς και ότι οι διαφορές που προέκυψαν ήταν συνάρτηση των διαφορετικών συνθηκών φωτισμού, με εκτιμήσεις μικρότερες σε πιο φωτεινά περιβάλλοντα σε σύγκριση με ελλιπώς φωτιζόμενα περιβάλλοντα.

Συνεπώς, το να βρισκόμαστε σε κοινωνική και σωματική "απόσταση" σε συνδυασμό με ένα αισθητηριακά περιορισμένο περιβάλλον, όπως στις προαναφερθείσες ακραίες περιπτώσεις, μπορεί να οδηγήσει σε μια επιβράδυνση της αίσθησης του περάσματος του χρόνου. Είναι λογικό να σκεφτούμε ότι κι εμείς αυτήν την περίοδο βιώνουμε το πέρασμα του χρόνου ως βραδύτερο, αλλά σίγουρα όχι στο επίπεδο της απομόνωσης που περιγράφηκε παραπάνω. Επομένως, για να κατανοήσουμε καλύτερα τον χρονισμό την περίοδο της COVID-19, ας προσπαθήσουμε να ρίξουμε μια ματιά σε μια εναλλακτική προσέγγιση που συνδέει την παρούσα κοινωνική και σωματική μας απομόνωση με συγκεκριμένες νοητικές διεργασίες, οι οποίες επηρεάζουν και καθορίζουν την αντίληψη του χρόνου.

Τα πιθανά αποτελέσματα της σωματικής/κοινωνικής αποστασιοποίησης στη νόηση και τον χρονισμό

Η τρέχουσα κοινωνική και σωματική μας αποστασιοποίηση θα μπορούσε να εξεταστεί και από μια νοητική σκοπιά, όπου ο χρονισμός μπορεί να διαστέλλεται ή να συστέλλεται εξαιτίας της προσοχής, ή συναισθηματικών και άλλων παρεμφερών νοητικών διεργασιών. Τέτοιες διεργασίες ή ο συνδυασμός τους θα σχολιαστούν συνοπτικά στο επόμενο σκέλος.

Προσοχή: Οι διεργασίες της προσοχής διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στις εκτιμήσεις χρονικών διαρκειών, με τα ερεθίσματα που βρίσκονται επιλεκτικά στο επίκεντρο της προσοχής μας, να κρίνονται ως μεγαλύτερης διάρκειας σε σύγκριση με τα ερεθίσματα που βρίσκονται εκτός εστίασης της προσοχής. Η χρονική στιγμή που αναμένουμε ένα ερέθισμα να εμφανιστεί, η χρονική διάστασή του, η επερχόμενη τοποθεσία του (π.χ. Coull κ.ά., 2004· Grondin και Rammsayer, 2003· Seinfried και Ulrich, 2011), ή η κατάλληλη αισθητηριακή τροπικότητα (Mattes και Ulrich, 1998), αποτελούν παραμέτρους που έχουν βρεθεί να ενισχύουν την αντιληπτική επεξεργασία του ερεθίσματος, και συνεπώς, να αυξάνουν την αντιληπτή διάρκειά του (Matthews και Meck, 2016). Συλλογικά, αυτές οι μελέτες κατατάσσουν τη διαστολή της αντιληπτής διάρκειας ως μια λειτουργία της επιλεκτικής προσοχής. Τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών, ενώ μπορεί να φαίνονται εκ πρώτης όψεως πολύ μακρινά από τις παρούσες συνθήκες, εντούτοις μπορεί να σχετίζονται στενότερα απ' όσο νομίζουμε, μιας και η οργάνωση της προσοχής σε συγκεκριμένες πτυχές της τρέχουσας κατάστασης (όπως π.χ. η αναμονή για την έναρξη της καθιερωμένης πλέον ενημέρωσης των 18.00μ.μ. για την πορεία της COVID 19 στην Ελλάδα και τον υπόλοιπο κόσμο) μπορεί δυνάμει να οδηγεί σε μια εμφανή διαστολή της πραγματικής τους διάρκειας.

Διέγερση και συγκίνηση: Η συγκίνηση έχει βρεθεί ότι είναι ένας παράγοντας με ιδιαίτερη επίδραση στην αντίληψή μας για τον χρόνο (π.χ. Droit-Volet και Berthon, 2017). Συγκεκριμένα, μια σειρά ερευνών έχει δείξει ότι η παρουσίαση συγκινησιακών, στρεσογόνων ή φοβογόνων ερεθισμάτων, είναι ικανή να επιμηκύνει τη φαινομενική διάρκεια ενός διαστήματος (π.χ. Bar-Haim κ.ά., 2010· Campbell και Bryant, 2007· Loftus κ.ά., 1987), με την υπερεκτίμηση να είναι εντονότερη για τα αρνητικά ερεθίσματα σε σχέση με τα θετικού ή ουδέτερου σθένους ερεθίσματα. Η διέγερση επηρεάζει επίσης τις χρονικές εκτιμήσεις, όπως αποδεικνύεται από μελέτες που δείχνουν ότι διεγερτικά ερεθίσματα (π.χ. αποτρεπτικοί ήχοι, πόνος) μπορούν να προκαλέσουν διαστολή του χρόνου (Rey κ.ά., 2017· Rinot και Zakay, 2000). Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γεγονός ότι η σχέση μεταξύ διέγερσης και χρόνου φαίνεται να είναι αμφίδρομη. Αυτό σημαίνει ότι και το συμπιεσμένο αντίλημμα ενός διαστήματος θα οδηγήσει στο αντίλημμα μειωμένων επιπέδων διέγερσης (π.χ. πόνος· Pomares κ.ά., 2011· Rey κ.ά., 2017). Συνολικά, η επίδραση της συγκίνησης και της διέγερσης στη χρονική αντίληψη έχει αποδοθεί τόσο στο γεγονός ότι τα στρεσογόνα, αρνητικού σθένους και υψηλής διέγερσης ερεθίσματα ενεργοποιούν μια αποτρεπτική απόκριση, όσο και στο ότι είναι πιθανότερο να προηγείται η επεξεργασία τους, λόγω της μεγαλύτερης βιολογικής τους σημασίας (Matthews και Meck, 2016). Αυτό με την σειρά του, αυξάνει την ταχύτητα του εσωτερικού ρολογιού, οδηγώντας με αυτόν τον τρόπο στην υπερεκτίμηση της διάρκειας. Κατά πάσα πιθανότητα, τα τε-

λευταία ευρήματα μπορούν να δικαιολογήσουν επίσης την παραμορφωμένη αίσθηση του χρόνου που βιώνουμε όταν αντιμετωπίζουμε στρεσογόνες και απειλητικές για τη ζωή μας καταστάσεις (π.χ. Martial κ.ά., 2017). Η αποστασιοποίησή μας μπορεί να συσχετιστεί με διαφορετικούς βαθμούς και όψεις της συγκίνησης και της διέγερσης, κάτι το οποίο θα οδηγήσει σε μια αλλοιωμένη αίσθηση του χρόνου, είτε με το να επιμηκύνει, είτε με το να συμπιέζει τη χρονική μας πραγματικότητα.

Καταστάσεις αναμονής: Αυτή την περίοδο που διανύουμε, βιώνουμε μια κατάσταση «αναμονής». Αναμένουμε πότε θα τελειώσουν όλα αυτά ή, πιο βραχυπρόθεσμα, αναμένουμε την επόμενη ευκαιρία για να βγάλουμε βόλτα τον σκύλο μας (Μην ξεχαστείτε, η βόλτα αυτή πρέπει να διαρκέσει λιγότερο από 15 λεπτά!). Αυτές τις καταστάσεις αναμονής, όπως είδαμε και στην προηγούμενη ενότητα, μπορούμε να τις βιώσουμε διαφορετικά όσον αφορά τον χρονισμό τους, ανάλογα με τη συναισθηματική μας κατάσταση (π.χ. Droit-Volet κ.ά., 2015), καθώς και με τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς μας (π.χ. Wittmann κ.ά., 2017). Μελέτες όπου οι ερευνητές ζητούσαν από τους συμμετέχοντες να περιμένουν για 5 ή 7:30 λεπτά μέχρι να πρέπει να ολοκληρώσουν ένα συγκεκριμένο έργο (π.χ. Jokic κ.ά., 2018), έδειξαν ότι τα άτομα με πιο θετικά συναισθήματα, χαμηλότερα επίπεδα διέγερσης και υψηλότερα επίπεδα χαλάρωσης εκτίμησαν την περίοδο αναμονής ως σχετικά μικρότερη. Αντίθετα, η περίοδος αναμονής υπερεκτιμήθηκε και το πέρασμα του χρόνου έγινε αντιληπτό ως πιο αργό όταν τα άτομα αισθάνονταν περισσότερη ενόχληση και υψηλότερη διέγερση (Jokic κ.ά., 2018· Wittmann κ.ά., 2017· Pfeifer και Wittmann, 2020). Ωστόσο, στις προαναφερθείσες καταστάσεις αναμονής οι συμμετέχοντες είχαν κάποιο ρητό σκοπό, αφού περίμεναν να ολοκληρώσουν ένα συγκεκριμένο έργο. Υπάρχουν διαφορετικές έρευνες, στις οποίες έχει μελετηθεί η εμπειρία της αναμονής για 6:30 λεπτά σε ένα στείρο δωμάτιο και χωρίς την εκτέλεση κάποιου έργου, με τους συμμετέχοντες απλά να κάθονται και να «σκέφτονται». Ο Pfeifer και οι συνεργάτες του (2019α) έδειξαν ότι τα άτομα μετά την περίοδο αναμονής αισθάνθηκαν περισσότερο χαλαρά, με καλύτερη διάθεση και χαμηλότερα επίπεδα διέγερσης, σε σύγκριση με την περίοδο πριν την αναμονή. Οι συμμετέχοντες δήλωσαν ότι δεν έπληξαν, ότι αισθάνθηκαν τον χρόνο να κυλάει σχετικά γρήγορα και ότι η αντίληψη του εαυτού τους αυξήθηκε με έναν θετικό συναισθηματικά τρόπο (αλλά δείτε Wilson κ.ά., 2014). Επομένως, όταν ζητήθηκε από τα άτομα «απλά να σκέφτονται», ο χρόνος φαινόταν να «πετάει» και ας ήταν ολομόναχα σε ένα στείρο, άσπρο δωμάτιο.

Οι παραπάνω καταστάσεις αναμονής δημιουργήθηκαν σε πολύ ελεγχόμενα περιβάλλοντα με συγκεκριμένους πειραματικούς σχεδιασμούς και χειρισμούς, άρα δεν είναι ίδιες με τις περιόδους και τις καταστάσεις αναμονής που βιώνουμε αυτήν τη στιγμή. Η διατήρηση, όμως, μιας θετικής και λιγότερο παρορμητικής στάσης ίσως μας βοηθήσει να βιώσουμε ένα μικρότερο "σύρσιμο" του χρόνου στην καθημερινή μας ρουτίνα. Επίσης, εάν στην πρό-COVID 19 εποχή εξασκούμασταν σε παρεμβάσεις μυαλού-σώματος (π.χ. yoga), ίσως θα ήταν καλή ιδέα να τις βάλουμε προσωρινά «στον πάγο», αφού μελέτες που χρησιμοποίησαν τέτοιες παρεμβάσεις ή απουσία θορύβου κατά την περίοδο αναμονής, έδειξαν ότι τα άτομα βίωναν μια επιβράδυνση του περάσματος του χρόνου. Αυτό το φαινόμενο έχει επίσης παρατηρηθεί στη

μουσικοθεραπεία, στην παρέμβαση βαθιάς χαλάρωσης και σε άλλες παρόμοιες παρεμβάσεις (Pfeifer κ.ά., 2016, 2019β).

Πλήξη: Το κύριο πρόβλημα του να είμαστε περιορισμένες/οι ως προς την καθημερινή μας ρουτίνα, τις εξόδους μας και τις κοινωνικές μας επαφές, είναι η πλήξη (η δυσάρεστη, παροδική συναισθηματική κατάσταση, στην οποία το άτομο αισθάνεται μια διάχυτη έλλειψη ενδιαφέροντος; Fisher, 1993· Witowska κ.ά., 2020). Προηγούμενες έρευνες έχουν δείξει ότι η πλήξη μπορεί να οδηγήσει στην υπερεκτίμηση της χρονικής διάρκειας και στο αίσθημα του "συρσίματος" του χρόνου σε περιπτώσεις μονότονων έργων (Danckert και Allman, 2005· Watt, 1991). Όταν το άτομο πλήττει, έχει την τάση να εστιάζει την προσοχή του στο πέρασμα του χρόνου, κάτι το οποίο έχει ως επακόλουθο την υποκειμενική αντίληψη ότι ο χρόνος περνά πιο αργά (π.χ., Zakay, 2014· Zakay και Block, 2004) και βαρετά έργα να θεωρούνται ότι διαρκούν περισσότερο από την πραγματική, φυσική τους διάρκεια (London κ.ά., 1972· Rodin, 1975· Troutwine και O'Neal, 1981). Μελέτες έχουν δείξει ακόμα ότι η πλήξη μπορεί να μεταβάλλει τις χρονικές μας εμπειρίες λόγω επίδρασής της στις ικανότητες αυτοελέγχου. Συγκεκριμένα, χαμηλά επίπεδα αυτοελέγχου σχετίζονται με υψηλότερα επίπεδα πλήξης, κάτι που οδηγεί στην υποκειμενική αντίληψη ότι ο χρόνος κυλάει πιο αργά (Witowska κ.ά., 2020). Γενικά λοιπόν, ο χρόνος φαίνεται να επιμηκύνεται όταν πλήττουμε (Danckert και Allman, 2005), κάτι που σίγουρα θέλουμε να αποφύγουμε σε καταστάσεις μακροχρόνιου κοινωνικού και σωματικού αποκλεισμού.

Ο χρονισμός τον καιρό της COVID-19

Η παγκόσμια κοινωνική και σωματική αποστασιοποίηση που βιώνουμε αυτή την περίοδο έχει έναν πολυεπίπεδο χαρακτήρα, που περιλαμβάνει ένα εύρος από διαφορετικές πτυχές της νόησης. Συνεπώς δεν προκαλεί έκπληξη ότι, μεταξύ άλλων, επηρεάζεται και η αίσθηση του χρόνου μας. Η σύντομη ανασκόπηση της βιβλιογραφίας μας επιτρέπει να εξηγήσουμε εν μέρει την ευπλαστότητα του αντιληπτού μας χρόνου: εστιάζοντας επιλεκτικά την προσοχή μας σε συγκεκριμένα ερεθίσματα ή γεγονότα επεκτείνεται η υποκειμενική τους διάρκεια, εμπειρίες αρνητικού σθένους και υψηλής διέγερσης οδηγούν κι αυτές σε υποκειμενικές υπερεκτιμήσεις χρονικών διαστημάτων, η πλήξη και οι χρόνοι αναμονής σε συνδυασμό με κάποια χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, όπως η παρορμητικότητα, δημιουργούν την υποκειμενική αίσθηση ότι ο χρόνος περνάει πιο αργά. Δεν είναι όλα όμως τόσο αρνητικά! Αλλάζοντας την εστίαση της προσοχής μας, εστιάζοντας σε γεγονότα και ερεθίσματα που δεν προκαλούν άγχος, παίρνοντας χρόνο να σκεφτούμε και να ελέγξουμε τις παρορμητικές μας τάσεις, είναι δυνατό να επιταχύνουμε το αντιληπτό πέρασμα του χρόνου και να μειώσουμε την υποκειμενική «επιμήκυνση» της διάρκειας των γεγονότων. Επωφεληθείτε από τη δημιουργία μιας καθημερινής ρουτίνας, αφού προηγούμενες μελέτες έχουν δείξει ότι ένα τυπικό χρονοδιάγραμμα συμβάλλει στο να αντιλαμβανόμαστε ένα γρηγορότερο πέρασμα του χρόνου (θυμάστε, για παράδειγμα, την προ-COVID-19 εποχή όπου η ημέρα σας περνούσε αρκετά γρήγορα, η εβδομάδα σας γρηγορότερα, ακόμα κι αν κάνατε τα ίδια περίπου πράγματα; Avni-

Babad και Ritov, 2003), με αποτέλεσμα να αποφεύγουμε την πλήξη. Μείνετε ασφαλείς και προσπαθήστε να περνάτε καλά, καθώς αυτός είναι ο μόνος σίγουρος τρόπος για να κάνετε το χρόνο σας να κυλάει γρήγορα!

Βιβλιογραφία

Aschoff, J., και Daan, S. (1997). Human time perception in temporal isolation: Effects of illumination intensity. *Chronobiology International*, *14*(6), 585-596.

Avni-Babad, D., και Ritov, I. (2003). Routine and the perception of time. *Journal of Experimental Psychology: General*, *132*(4), 543-50.

Bar-Haim, Y., Kerem, A., Lamy, D., και Zakay, D. (2010). When time slows down: The influence of threat on time perception in anxiety. *Cognition και Emotion*, *24*(2), 255-263.

Campbell, L. A., και Bryant, R. A. (2007). How time flies: A study of novice skydivers. *Behaviour Research and Therapy*, *45*(6), 1389-1392.

Coull, J. T., Vidal, F., Nazarian, B., και Macar, F. (2004). Functional anatomy of the attentional modulation of time estimation. *Science*, *303*(5663), 1506-8.

Danckert, J. A., και Allman, A. A. (2005). Time flies when you're having fun: Temporal estimation and the experience of boredom. *Brain and Cognition*, *59*, 236-245.

Droit-Volet, S., και Berthon, M. (2017). Emotion and implicit timing: The arousal effect. *Frontiers in Psychology*, *8*.

Droit-Volet, S., Fanget, M., και Dambrun, M. (2015). Mindfulness meditation and relaxation training increases time sensitivity. *Consciousness and Cognition*, *31*, 86-97.

Fisher, C. D. (1993). Boredom at work: A neglected concept. *Human Relations*, *46*(3), 395-417.

Grondin, S., και Rammsayer, T. (2003). Variable foreperiods and temporal discrimination. *The Quarterly Journal of Experimental Psychology*, *56*, 731-765.

Jokic, T., Zakay, D., και Wittmann, M. (2018). Individual differences in self-rated impulsivity modulate the estimation of time in a real waiting situation. *Timing και Time Perception*, *6*, 71-89.

Loftus, E. F., Schooler, J. W., Boone, S. M., και Kline, D. (1987). Time went by so slowly: Overestimation of event duration by males and females. *Applied Cognitive Psychology*, *1*(1), 3-13.

London, H., Schubert, D. S., και Washburn, D. (1972). Increase of autonomic arousal by boredom. *Journal of Abnormal Psychology*, *80*(1), 29-36.

Martial, C., Cassol, H., Antonopoulos, G., Charlier, T., Heros, J., Donneau, A., Charland-Veville, V., και Laureys, S. (2017). Temporality of features in near-death experience narratives. *Frontiers in Human Neuroscience*, *11*.

Mattes, S., και Ulrich, R. (1998). Directed attention prolongs the perceived duration of a brief stimulus. *Perception και Psychophysics*, *60*, 1305-1317.

Matthews, W. J., και Meck, W. H. (2016). Temporal cognition: Connecting subjective time to perception, attention, and memory. *Psychological Bulletin*, *142*(8), 865-907.

Pfeifer, E., Geyer, N., Storch, F., και Wittmann, M. (2019α). "Just think"—Students feel significantly more relaxed, less aroused, and in a better mood after a period of silence alone in a room. *Psychology*, *1*, 343-352.

Pfeifer, E., Fiedler, H., και Wittmann, M. (2019β). Enhanced relaxation in students after combined depth relaxation music therapy and silence in a natural setting. *Arts Psychother*, *63*, 68-76.

Pfeifer, E., Sarikaya, A., και Wittmann, M. (2016). Changes in states of consciousness during a period of silence after a session of depth relaxation music therapy (DRMT). *Music και Medicine*, *8*, 180-186.

Pfeifer, E., και Wittmann, M. (2020). Waiting, thinking, and feeling: Variations in the perception of time during silence. *Frontiers in Psychology, 11*.
Pomares, F. B., Creach, C., Faillenot, I., Convers, P., και Peyron, R. (2011). How a clock can change your pain? The illusion of duration and pain perception. *Pain, 152*, 230-234.
Rey, A. E., Michael, G. A., Dondas, C., Thar, M., Garcia-Larrea, L., και Mazza, S. (2017). Pain dilates time perception. *Scientific Reports, 7*(1).
Rinot, N., και Zakay, D. (2000). *Prospective duration judgment and hedonic evaluation of Tome's sequences*. Tel Aviv, Israel: Department of Psychology, Tel-Aviv University.
Rodin, J. (1975). Causes and consequences of time perception differences in overweight and normal weight people. *Journal of Personality and Social Psychology, 31*(5), 898-904.
Seifried, T., και Ulrich, R. (2011). Exogenous visual attention prolongs perceived duration. *Attention, Perception και Psychophysics, 73*, 68-85.
Troutwine, R., και O'Neal, E. C. (1981). Volition, performance of a boring task and time estimation. *Perceptual and Motor Skills, 52*(3), 865-866.
Watt, J. D. (1991). Effect of boredom proneness on time perception. *Psychological Reports, 69*, 323-327.
Wilson, T. D., Reinhard, D. A., Westgate, E. C., Gilbert, D. T., Ellerbeck, N., Hahn, C., Brown, C. L., και Shaked, A. (2014). Just think: The challenges of the disengaged mind. *Science, 345*, 75-77.
Witowska, J., Schmidt, S., και Wittmann, M. (2020). What happens while waiting? How self-regulation affects boredom and subjective time during a real waiting situation. *Acta Psychologica, 205*, 103061.
Wittmann, M., Fiedler, H., Gros, W., Mossbridge, J., και Lucci, C. R. (2017). Individual differences related to present and future mental orientation predict the sense of time. *PsyArXiv*.
Zakay, D. (2014). Psychological time as information: The case of boredom. *Frontiers in Psychology, 5*.
Zakay, D., και Block, R. A. (2004). Prospective and retrospective duration judgments: An executive-control perspective. *Acta Neurobiologiae Experimentalis, 614*, 319-328.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Γράμμα από το Λονδίνο: Η Ισπανική Γρίπη και η Βρετανική Ανοσία

Συχνά σε περιόδους κρίσης, ιστορικοί και δημοσιολογούντες στηρίζονται σε ιστορικές αναλογίες, και διδάγματα από το παρελθόν, προκειμένου να κατανοήσουν και να εξηγήσουν το παρόν. Εν προκειμένω, στα σχόλια των ημερών φιγουράρουν αμέτρητες πανδημίες: λοιμοί, πανώλες, γρίπη (σε ρωσική, ισπανική ή ασιατική εκδοχή), AIDS, SARS, H1NI κ.ο.κ.[1] Καθώς οι στιγμές γίνονται ιστορικές, λησμονημένα ιστορικά πονήματα ξαναγίνονται best seller.[2] Αν και πάντοτε ελλοχεύει ο κίνδυνος του αναχρονισμού, αναφορές σε περασμένες ιστορικές περιόδους απεγκλωβίζουν τον δημόσιο διάλογο από την τυραννία του παρόντος. Στο σημείωμα που ακολουθεί θα επιχειρήσω να καταγράψω κάποιες πρώτες σκέψεις με αναφορά στις αρχές του εικοστού αιώνα, και να χρονογραφήσω την υπό εξέλιξη Βρετανική διαχείριση της υγειονομικής και πολιτικής κρίσης των ημερών.

Η Ισπανική Γρίπη

Ένα από τα ευρέως διαδεδομένα (viral) σκίτσα των ημερών περιγράφει μια συνάντηση στο μπαρ «the rat and bat» τριών συνδαιτημόνων: της μαύρης πανώλης, της ισπανικής γρίπης, και του κορωνοϊού. Οι δυο τελευταίοι μοιάζουν αρκετά μεταξύ τους. Σαφώς νεότερος και στην εφηβεία του ο κορωνοϊός ανακοινώνει στην ομήγυρη ότι στόχος του δεν είναι τόσο οι απώλειες ανθρώπινων ζωών, όσο η «ευαισθητοποίηση για την πρόσβαση στην δημόσια υγεία». Η απάντηση της μαύρης πανώλης είναι αφοπλιστική: «fucking millennials». Η ισπανική γρίπη παραμένει συγκαταβατική. Το ανέκδοτο, μεταξύ άλλων, αναδεικνύει την σημασία των δημόσιων συστημάτων υγείας και πρόνοιας που με τη σειρά τους είναι απότοκο του «μακρύ» εικοστού αιώνα.

Τον Ιούλιο του 1918, καθώς η λεγόμενη «ισπανική γρίπη» ξεκινούσε το ταξίδι της ανά τον κόσμο, ένας ανώνυμος ιατρικός συντάκτης της *Manchester Guardian* προειδοποιούσε για την

Ο Γιώργος Γιαννακόπουλος είναι Μεταδιδακτορικός Ερευνητής στην Ακαδημία Αθηνών και Επισκέπτης Ερευνητής στο King's College του Λονδίνου.

αερογενή μετάδοση της νόσου. Αυτό που είχε σημασία ήταν ο καλός εξαερισμός: «οι μαθητές σε καλά εξαερισμένα σχολεία δεν διατρέχουν ιδιαίτερο κίνδυνο, σε αντίθεση με όσους στοιβάζονται σε κινηματογράφους». Οι οδηγίες προφύλαξης ήταν σχετικά απλές: «κάθε φορέας του ιού πρέπει όσο είναι δυνατόν να απομονώνεται σπίτι και, σε κάθε περίπτωση, κανένας μαθητής με συμπτώματα δεν πρέπει να πηγαίνει σχολείο». Στο τέλος του άρθρου ο ανταποκριτής της βρετανικής εφημερίδας σημείωνε με στόμφο: «η νέα επιστήμη της επιδημιολογίας πρέπει να εξηγήσει πώς εμφανίζεται η πανδημία μιας ασθένειας – πώς δηλαδή πρακτικά μια ασθένεια διασπείρεται σε ολόκληρο τον κόσμο».[3]

Σήμερα, έναν αιώνα μετά την πανδημία της «ισπανικής γρίπης» η οποία κόστισε περισσότερες ανθρώπινες ζωές από τον πρώτο ολοκληρωτικό πόλεμο του εικοστού αιώνα, η επιστήμη της επιδημιολογίας δεν είναι μια «νέα» επιστήμη, αλλά έχει ήδη αποκτήσει την δική της ιστορία. Είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με μεγαλύτερη ευκρίνεια και ταχύτητα πώς εμφανίζονται και διασπείρονται επιδημίες, και πώς μπορεί να προστατευθεί καλύτερα ο πληθυσμός. Μπορούμε όμως να καταγράψουμε ορισμένες ενδιαφέρουσες ομοιότητες: *Πρώτον*, όπως και τότε, έτσι και σήμερα η συζήτηση για τον προορισμό της επιδημίας βρίθει ρατσιστικών μοτίβων. Αν και έχει περάσει ένας αιώνας ακόμη και σήμερα οι επιστήμονες διαφωνούν για την προέλευση του ιού. Το μόνο σίγουρο είναι ότι η περιώνυμη γρίπη δεν ξεκίνησε στην Ισπανία. Μάλιστα, στις σελίδες της Wikipedia διεξάγεται μια ενδιαφέρουσα συζήτηση για την αλλαγή του όρου «ισπανική γρίπη». Σήμερα, αν και όλοι γνωρίζουν το σημείο προέλευσης, απαξιωτικές αναφορές στον «κινεζοϊό» και επιθέσεις σε Ασιάτες είναι στην ημερήσια διάταξη. *Δεύτερον*, όπως τότε έτσι και σήμερα ψευδείς ειδήσεις και θεωρίες συνομωσίας για την προέλευση του ιού βρίσκουν γόνιμο έδαφος. Η εποχή του πρώτου παγκόσμιου πολέμου ήταν χρυσή εποχή της προπαγάνδας, οπότε δεν φαντάζουν παράδοξες οι φήμες ότι η νόσος ήταν ουσιαστικά γερμανικό βιολογικό όπλο που διέσπειραν ανά τον κόσμο τα γερμανικά υποβρύχια. Σήμερα, την εποχή της υποτιθέμενης «διαφάνειας» που φέρνει η διασύνδεση του πλανήτη, οι θεωρίες συνωμοσίας για την προέλευση του ιού αφθονούν: αμερικανικό βιολογικό όπλο, κινεζικό βιολογικό όπλο, προϊόν της δημιουργίας νέων επικοινωνιακών δικτύων. *Τρίτον*, όπως και τότε έτσι και σήμερα συζητούνται παρόμοιες στρατηγικές προστασίας της δημόσιας υγείας (κοινωνική απόσταση, απομόνωση, κλείσιμο σχολείων).

Σε πιο γενικό επίπεδο, η επιστροφή στις πρώτες δυο δεκαετίες του εικοστού αιώνα εξακολουθεί να έχει ενδιαφέρον γιατί φωτίζει τα θεμέλια δυο διαφορετικών προοπτικών που αφορούν τη *διαχείριση των επιδημιών/πανδημιών* σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, αλλά και την οργάνωση της αλληλεγγύης σε τοπικό επίπεδο όπως θα δούμε στο τελευταίο μέρος του σημειώματος. Στην στροφή του δέκατου ένατου αιώνα η Ευρώπη βίωσε την έξαρση εθνικιστικών και διεθνιστικών ρευμάτων. Παράλληλα με τους γνωστούς ενδο-αυτοκρατορικούς ανταγωνισμούς ο δυτικός ευρωπαϊκός κόσμος έκανε μεγαλύτερα βήματα διεθνών συνεργασιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η δημιουργία του διεθνούς γραφείου δημόσιας υγιεινής το 1907 στο Παρίσι, που συστηματοποίησε τον χώρο που είχαν ήδη δημιουργήσει τα διεθνή υγειονομικά συνέδρια του δέκατου ένατου αιώνα. Κατά την διάρκεια του Πρώτου Πολέμου οι κύριες συντεταγμένες της διεθνούς συνεργασίας αλλάξαν μορφή. Η συστηματική Αγγλο-Γαλλική συνεργασία σε μια σειρά τομείς που άπτονταν των πολεμικών αναγκών έθεσε το

πλαίσιο των μεσοπολεμικών οικονομικών και πολιτικών συνεργασιών.[4] Τον Δεκέμβριο του 1920, ακριβώς έναν αιώνα από την έξαρση της επιδημίας στην Wuhan, στον απόηχο της ισπανικής γρίπης αλλά και άλλων σημαντικών επιδημιών όπως ο τύφος, δημιουργείται ο οργανισμός υγείας της Κοινωνίας των Εθνών. Με όχημα τον οργανισμό ειδικοί επιδημιολόγοι και γιατροί άρχισαν για πρώτη φορά να μοιράζονται επιδημιολογικά δεδομένα απαντώντας στο κάλεσμα του ανώνυμου ανταποκριτή της *Manchester Guardian*.[5] Σταδιακά, και καθόλου γραμμικά, στην διάρκεια του εικοστού αιώνα, ο οργανισμός υγείας της Κοινωνίας των Εθνών μετεξελίχθηκε στον γνωστό σε όλους μας Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας.

Η Βρετανία στον κόσμο

Η Βρετανία έπαιξε κεντρικό ρόλο στις ανακατατάξεις των αρχών του εικοστού αιώνα. Η εκτεταμένη αυτοκρατορική εμπειρία αλλά και η έκβαση του πολέμου έφερε τη χώρα στο επίκεντρο του μεσοπολεμικού συστήματος διεθνούς συνεργασίας. Παράλληλα, ο νέος φιλελευθερισμός των αρχών του εικοστού αιώνα (που δεν πρέπει να συγχέεται με τον θατσερικό «νεοφιλελευθερισμό») έθεσε τα θεμέλια του κοινωνικού κράτους πρόνοιας. Για παράδειγμα, η καθιέρωση ενός αρκετά εκτεταμένου συστήματος ιατροφαρμακευτικής ασφάλισης χρονολογείται από το 1911, πάνω από τέσσερις δεκαετίες πριν την καθιέρωση του Εθνικού Συστήματος Υγείας (NHS). Έναν αιώνα αργότερα, η χώρα του Brexit, σταδιακά αποκομμένη από τους ευρωπαίους ετέρους της, έχοντας απωλέσει δραματικά την ισχύ της στον κόσμο, με αποδυναμωμένους τους βασικούς πυλώνες του κοινωνικού της κράτους, και τους δεσμούς που συνέχουν την πολυεθνοτική της συγκρότηση, βρέθηκε να στροβιλίζεται στην δίνη μιας πρωτοφανούς υγειονομικής και πολιτικής κρίσης.

Τίποτε δεν το συμβολίζει περισσότερο από την εικόνα ενός άρρωστου πρωθυπουργού να σπεύδει στο νοσοκομείο την ίδια ώρα που η ενενηντατριάχρονη Βασίλισσα Ελισάβετ επέλεγε να απευθυνθεί στον Βρετανικό λαό (και την Κοινοπολιτεία) μέσω ενός σπάνιου για τα Βρετανικά πολιτικά χρονικά διαγγέλματος. Για άλλη μια φορά τα τελευταία χρόνια οι στιγμές έγιναν ιστορικές στην Βρετανία. Πώς φθάσαμε από τη λεγόμενη πολιτική της «συλλογικής ανοσίας» στην απόφαση για ένα γενικευμένο lockdown; Σε ποιο βαθμό είναι βρετανικό ιδίωμα η εκ πρώτης όψεως παρέκκλιση στην αντιμετώπιση της πανδημίας σε σχέση με τον ευρωπαϊκό κανόνα;

Ας μιλήσουν οι ειδικοί

Σε μια πολιτική συνθήκη με νωπές της μνήμες της πολεμικής εναντίων των «ειδικών» και των τεχνοκρατικών συμβουλών την εποχή του δημοψηφίσματος του Brexit, η τοποθέτηση επιστημόνων κύρους με «βαριά βιογραφικά» στην κορυφή της πυραμίδας λήψης αποφάσεων εξέπεμπε ένα μήνυμα αισιοδοξίας. Οι ίδιοι πολιτικοί που λίγα χρόνια πριν παρότρυναν του πολίτες να «χειραφετηθούν» από τους τεχνοκράτες δεν έπαψαν να επισημαίνουν ότι η απάν-

τηση στην πανδημία καθοδηγείται από τις συμβουλές ειδικών επιστημόνων. Λοιμωξιολόγοι, ειδικοί στις μολυσματικές ασθένειες, καθηγητές δημόσιας υγείας απέκτησαν τον πρώτο λόγο στη δημόσια σφαίρα. Καθηγητές από το Imperial College, το London School of Hygiene and Tropical Medicine, κολέγια της Οξφόρδης και του Καίμπριτζ–θεσμούς που άλλοτε βρίσκονταν στην πρωτοπορία της διεθνούς και αποικιοκρατικής πολιτικής για την υγεία– απέκτησαν ρόλο στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Πώς όμως αυτή η υπερσυγκέντρωση τεχνοκρατών με ειδικό κύρος και γνώσεις οδήγησε σε προφανείς καθυστερήσεις, και αγνοήσεις των συμβουλών του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας;

Η κλιμάκωση της κρίσης βρήκε την κυβέρνηση απροετοίμαστη έχοντας συνειδητά υποεκτιμήσει την σοβαρότητα της κατάστασης. Από την μια πλευρά χάθηκε πολύτιμος χρόνος για τη συλλογή απαραίτητου ιατρικού εξοπλισμού (διαγνωστικά εργαλεία, αναπνευστήρες, προστατευτικός εξοπλισμός). Από την άλλη, οι «ειδικοί» δεν μιλούσαν με ενοποιημένη γλώσσα. Διαφορετικά επιδημιολογικά μοντέλα, με διαφορετικά δεδομένα, οδηγούσαν σε αντικρουόμενα συμπεράσματα. Ορισμένοι υποστήριζαν εγκαίρως την άμεση λήψη μέτρων κοινωνικής απόστασης, άλλοι αντέτειναν ότι η καραντίνα θα οδηγούσε στην ταχύτερη μετάδοση του ιού εντός των οικογενειακών τειχών. Κοινωνικοί ψυχολόγοι εφαρμόζοντας διφορούμενα συμπεριφοριστικά μοντέλα, με την υποστήριξη άλλων επιδημιολόγων, επέμεναν στη λογική της λεγόμενης «συλλογικής ανοσίας» - της ιδέας ότι μια ελεγχόμενη μετάδοση της επιδημίας θα αύξανε τα επίπεδα της ανοσίας στον πληθυσμό, αποκρούοντας την επανεμφάνιση διαδοχικών κυμάτων. Όλοι επιχειρηματολογούσαν με πάθος και δεδομένα – ο καθείς με το δικό του μοντέλο ακριβείας.

Το αποτέλεσμα ήταν ότι για περίπου έντεκα ημέρες, ενώ οι περισσότερες Ευρωπαϊκές χώρες (με σημαντικές εξαιρέσεις) «έκλειναν», στη Βρετανία διεξαγόταν μια συζήτηση για την λεγόμενη «συλλογική ανοσία» και για το πώς θα μπορούσε η επιδημία να μεταδοθεί στον γενικό πληθυσμό χωρίς να επηρεάσει τους πιο ευάλωτους. Σε πείσμα όσων επιχειρηματολογούσαν ότι δεν είναι σαφές πως η συγκεκριμένη νόσος μπορεί να αντιμετωπιστεί ως μια επιδημία γρίπης. Η προσέγγιση αυτή δεν είναι «ίδιον» της Βρετανικής ιδιαιτερότητας όπως λανθασμένα έχει επισημανθεί, παρά τις επικολυρικές αναφορές του πρωθυπουργού στην Βρετανία ως την «χώρα της ελευθερίας». Ανάλογη πορεία ακολούθησαν η Ολλανδία και η Σουηδία. Η κυνική έμφαση στην ανάγκη να συνεχιστεί η οικονομική δραστηριότητα, οι αντικρουόμενες ερμηνείες με βάση τα υποδείγματα και η –σε έναν βαθμό αυθαίρετη– ιδέα πως η μετάδοση μέσα στην κοινότητα θα χτίσει μιας μορφής ανοσία καθοδηγούσαν την λήψη αποφάσεων. Οι εκκλήσεις του ΠΟΥ για μαζικά διαγνωστικά τεστ έπαψαν να εισακούονται και η κυβέρνηση δια στόματος των τεχνοκρατών ανακοίνωνε ότι σκόπευε να στραφεί από τον περιορισμό της επιδημίας μέσω ιχνηλατήσεων, στην επιβράδυνσή της και να κατευθύνει τα διαγνωστικά τεστ αποκλειστικά στα νοσοκομεία. Κάπου εκεί, ανάμεσα στην δεύτερη και την τρίτη εβδομάδα του Μαρτίου ο ιός άρχισε να κυκλοφορεί ελεύθερα και στο παλάτι του Westminster προσβάλοντας μεταξύ άλλων και τον πρωθυπουργό. Όσο και να προσπαθούσε να μιμηθεί τον Churchill, τα πάθη του θυμίζουν περισσότερο τον Lloyd George, όταν ο τελευταίος προσβλήθηκε από την ισπανική γρίπη τον Σεπτέμβρη του 1918 και νοσηλεύτηκε για δέκα μέρες σε ένα νοσοκομείο του Μάντσεστερ.

Το σημείο καμπής ήρθε την τρίτη εβδομάδα του Μαρτίου όταν μια μελέτη μιας από τις ομάδες ειδικών με έδρα το Imperial College ενσωματώνοντας στοιχεία από την πορεία της επιδημίας στην Ιταλία έκρουσε τον κώδωνα του κινδύνου. Η κυβέρνηση υποχρεώθηκε να ακολουθήσει την ευρωπαϊκή πεπατημένη των περιοριστικών μέτρων. Οι «προτροπές» έγιναν «προσταγές» και «η χώρα της ελευθερίας» περιέστειλε την ελευθερία των κινήσεων των πολιτών της. Οι πρώτες εβδομάδες του lockdown ήταν και παραμένουν χαοτικές. Ο υπουργός οικονομίας κάθε λίγο και λιγάκι ανακοίνωνε μέτρα υποστήριξης, ενώ αρκετές πρόνοιες ακόμη δεν έχουν διασαφηνιστεί. Οι προμήθειες προστατευτικού και ιατρικού εξοπλισμού στα νοσοκομεία είναι ελλιπείς. Ο αριθμός των νεκρών αυξάνεται εκθετικά. Η αριθμός των διαθέσιμων διαγνωστικών εργαλείων παραμένει στάσιμος ενώ η κυβέρνηση τελώντας σε πανικό αγοράζει αναξιόπιστα τεστ αντισωμάτων. Νέες μονάδες θεραπείας αμφιβόλου ποιότητας ξεκίνησαν να δημιουργούνται σε εκθεσιακούς χώρους στο Λονδίνο και αλλού. Για μια ακόμη φορά (όπως και στις αρχές του εικοστού αιώνα) η Γερμανία γίνεται το μέτρο σύγκρισης της ορθής διαχείρισης. Ακόμη και ο επικεφαλής των τεχνοκρατών αναφέρεται σε «διδάγματα από την Γερμανία».

Προστατέψτε το NHS!

Η οδηγία «μείνετε στο σπίτι», «προστατέψτε το NHS», «σώστε ζωές» ηχεί παντού. Ίσως πρόκειται για την μεγαλύτερη επιτυχία των συμπεριφοριστών συμβούλων της κυβέρνησης, μαζί με το «πλύνετε τα χέρια σας τραγουδώντας δις Happy Birthday». Στον πολιτικό λόγο της τελευταίας δεκαετίας το εθνικό σύστημα υγείας έχει αναχθεί σε εθνικό τοτέμ. Αποτελεί έναν από τα τελευταίους ενοποιητικούς κρίκους μιας «βρετανικότητας» που βάλλεται από τον αγγλικό και τον σκωτσέζικο εθνικισμό. Την ίδια στιγμή, οι συντηρητικοί κυβερνώντες κάνουν ότι μπορούν για να αποδυναμώσουν το σύστημα υγείας μέσω της υποχρηματοδότησης και της σταδιακής ιδιωτικοποίησης τμημάτων του. Οι αριθμοί εδώ είναι αμείλικτοι. Οι δαπάνες για το NHS κατά πολύ υπολείπονται των αντίστοιχων δαπανών για την υγεία στην Γαλλία και την Γερμανία. Δεν προκαλεί καμία εντύπωση λοιπόν το γεγονός ότι ο αριθμός των μονάδων εντατικής στη χώρα είναι κατά πληθυσμιακή αναλογία αντίστοιχος με αυτόν της Ελλάδας, μακριά από τον Ευρωπαϊκό μέσο όρο. Ούτε πρέπει να ξαφνιάζει ο ρυθμός των θανάτων στα αγγλικά νοσοκομεία και τις νέες λεγόμενες «εντατικές» μονάδες.

Μέχρι που γράφονται αυτές οι γραμμές στην Βρετανία, όπως και σε πολλές χώρες της Ευρώπης, βρίσκονται σε πλήρη εξέλιξη τρεις επιδημίες: στα οργανωμένα νοσοκομεία, στον άτακτο χώρο των γηροκομείων και λοιπών προνοιακών δομών, και στην ευρύτερη κοινότητα. Στην πρώτη περίπτωση η επιδημία είναι υπό έλεγχο, στην δεύτερη περίπτωση ο έλεγχος λανθάνει και στην τρίτη περίπτωση η πορεία είναι ανεξέλεγκτη. Η πρόσβαση στα νοσοκομεία δεν είναι καθολική. Είναι πολλές οι περιπτώσεις πολιτών που αποθαρρύνονται και καταλήγουν στα σπίτια τους. Η πορεία των επιδημιών αναδεικνύει το κοινωνικό πρόβλημα μιας βαθιά άνισης κοινωνίας – μιας από τις πλουσιότερες χώρες του κόσμου στην οποία η σίτιση ενός μεγάλου μέρους του μαθητικού της πληθυσμού εξαρτάται από την παροχή δωρεάν γευ-

μάτων στα σχολεία. Οι κοινωνικές ανισότητες έχουν σαφή φυλετικά χαρακτηριστικά. Μαύρες, Ασιατικές, και λοιπές μειονοτικές ομάδες (BAME) είναι πρακτικά αδύνατο να τηρήσουν μέτρα κοινωνικής απόστασης καθώς ζουν σε μεγαλύτερη πυκνότητα, σε πολυπληθείς και διαγενεακές οικογενειακές εστίες. Διαχρονικά οι ομάδες αυτές ανήκουν στις κατηγορίες υψηλού κινδύνου για χρόνια νοσήματα που συνδέονται με την ποιότητα ζωής και τις συνθήκες σίτισης. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι μια πρόσφατη μελέτη προβλέπει πως περίπου το ένα τρίτο όσων νοσούν ανήκουν στις παραπάνω ομάδες, ένα ποσοστό κατά πολύ μεγαλύτερο από το συνολικό τους αποτύπωμα στον γενικό πληθυσμό.[6]

Δίκτυα Αλληλοβοήθειας

Το 1921, την πρώτη χρονιά λειτουργίας του διεθνούς οργανισμού υγείας της Κοινωνίας των Εθνών, στη δοκιμαζόμενη από λοιμούς και εμφύλιους πόλεμους Ρωσία άφησε την τελευταία του πνοή ο θεωρητικός του αναρχοκομμουνισμού Πιοτρ Κροπότκιν. Το φάντασμα του Κροπότκιν πλανάται στην σημερινή Αγγλία, όχι μόνο γιατί πέρασε αρκετά χρόνια της ζωής του εδώ, αλλά γιατί η «αλληλοβοήθεια», με την οποία συνέδεσε το όνομά του, έχει γίνει ένας από τους βασικούς τρόπους έκφρασης κοινωνικής αλληλεγγύης την εποχή της πανδημίας.[7]

Καθώς η επιδημία άρχισε να εξαπλώνεται στην χώρα, στον χώρο του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους τοπικές δικτυώσεις αλληλοβοήθειας (Mutual Aid), το όνομα των οποίων παραπέμπει στην σύνθεση αναρχισμού, κοινοτισμού και σοσιαλισμού που επιχείρησε να κάνει το έργο του Κροπότκιν. Τα δίκτυα αλληλοβοήθειας λειτουργούν σε τοπικό επίπεδο γειτονιάς, δρόμου ή διοικητικής δημοτικής ενότητας και ενεργοποιούνται μέσω εφαρμογών κοινωνικής δικτύωσης (WhatsApp). Δημιουργούνται μέσα από πρωτοβουλίες ατόμων ή ομάδων χωρίς μεταξύ τους διασυνδέσεις, και λειτουργούν οριζόντια. Βασική τους αποστολή είναι η δημιουργία ενός χώρου εθελοντών ικανών να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες «ευάλωτων» συμπολιτών που βρίσκονται σε απομόνωση και χρειάζονται βοήθεια.

Αν και στην πλειοψηφία των περιπτώσεων τα δίκτυα αυτά δεν έχουν ιδιαίτερες ιδεολογικές συγγένειες με την πολιτική σκέψη του Κροπότκιν, ο τρόπος λειτουργίας τους συνθέτει μορφές κοινοτισμού με μορφές φιλανθρωπίας και φιλευσπλαχνίας ο ηθικός κώδικας των οποίων υπερβαίνει την ατομοκεντρική θεώρηση του κοινωνικού. Ο αριθμός των μελών διαφέρει από τόπο σε τόπο, όπως και η αποτελεσματικότητά τους και σε κάθε περίπτωση η σύνθεσή τους έχει συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Στην περίπτωση του δικτύου που συντονίζω στο κεντρικό Λονδίνο, υπάρχει μια σταθερή συμμετοχή 150 περίπου μελών που έχουν δημιουργήσει μια ad hoc ζώσα κοινότητα. Αν και η βασικότερη λειτουργία του δικτύου είναι να συνδέει εθελοντές με άτομα που ζητούν βοήθεια με κριτήριο την διαθεσιμότητα και την γειτνίαση, μέρα με την μέρα ξεπηδούν νέες πρωτοβουλίες όπως εθελοντικές παραδόσεις φαγητού και προστατευτικού υλικού σε γειτονικά νοσοκομεία. Ταυτόχρονα έχει δημιουργηθεί ένας παράλληλος χώρος κοινωνικοποίησης και διαλόγου με σχεδόν καθημερινές τηλεδιασκέψεις (pub quiz, συζήτηση ταινιών).

Αν και τα δίκτυα αυτά είναι ad hoc εικονικές συσσωματώσεις «ειδικού σκοπού», υποκαθιστούν τις αδυναμίες των φορέων ενός κράτους που αδυνατεί να διαχειριστεί μια έκτακτη κρίση. Προσφέρουν μια εικονική (virtual) διέξοδο σε όσους και όσες νιώθουν (μεταφορικά και κυριολεκτικά) παγιδευμένοι/ες στα σπίτια τους. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι «επιστρέφοντας στην κανονικότητα» αυτές οι δικτυώσεις θα σβήσουν σταδιακά από τον διαδικτυακό χάρτη, και από τα κινητά μας. Αυτό που ίσως επιβιώσει είναι η ανάμνηση του ίχνους που η έμπρακτη κοινωνική αλληλεγγύη θα έχει αφήσει στην ζωή του καθενός, ένα ίχνος αντίστοιχο με αυτά που ανασυνθέτουν οι ιστορικοί όταν στοχάζονται το παρόν μέσα από τα εργαλεία της δουλειάς τους.

Λονδίνο, 19.04.2020

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. ενδεικτικά Άγγελος Χανιώτης, «Η Μεγάλη Χίμαιρα: τοπικές λύσεις σε παγκόσμια ζητήματα», *Καθημερινή* 13.04.2020, Simon Schama, «Plague Time», *Financial Times*, 10.04.2020, Jane Whittle, "The Black Death, COvid-19 and Universal Basic Income", *History Workshop Journal* online,18.04. 2020.

2. W.H. Macneill, *Plagues and People* (New York: Anchor Books, 1976)

3. A Medical Correspondent, «Influenza», *The Manchester Guardian*, 01.07.1918

4. Elizabeth Greenhalgh, *Victory Through Coalition: Britain and France During the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).

5. Heid S. Tworek, «Communicable Disease: Information, Health and Globalization in the Interwar Period», *The American Historical Review* 124/3 (June 2019), 813-42.

6. https://www.huffingtonpost.co.uk/entry/coronavirus-black-asian-minorities-racism_uk_5e8db37fc5b62459a931bf9e?guccounter=1&guce_referrer=aHRocHM6Ly93d3cuZ29vZ2xlLmNvbS8&guce_referrer_sig=AQAAAL5XVWvbIYNEMFoyzh_SP-f6XawbTRh_oN73y6Qkv7jGpM5tUzZgIFpa_4z-SuFLimvEUCuFb3hVeCT-NWB0486n1n1LXtmLUqmOWAeFfqpwTdi5H1c65-mS8cH-NzHRVNMZ8QbvaULi_ELs8Pe-Xve3zDxu-JhuwUgWs2hcOETq-f

7. Βλ. Πιοτρ Κροπότκιν, *Αλληλοβοήθεια: Ένας παράγοντας της εξέλιξης* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2009).

ΣΠΥΡΟΣ ΡΑΓΚΟΣ

Τότε και τώρα:
AethiD-31 (Αθήνα, 430 π.Χ.) και CoviD-19 (Υφήλιος, 2020 μ.Χ.)

Το καλοκαίρι του 430 π.Χ. μια άγνωστη λοιμώδης νόσος χτύπησε την Αθήνα. Ας την ονομάσουμε AethiD-31, αφού λέγεται ότι προήλθε από την Αιθιοπία (Θουκ. II.48.1).[1] Η πρώτη εμφάνισή της διήρκεσε δύο συναπτά έτη και άφησε πίσω της χιλιάδες νεκρούς. Το 427/6 π.Χ. η AethiD-31 επανεμφανίστηκε για έναν χρόνο, χωρίς να έχει στο μεταξύ διάστημα εκλείψει παντελώς (III.87.1-2). Τριάντα χρόνια αργότερα, οι Αθηναίοι προφασίστηκαν αδυναμία να συμμετάσχουν στην πανελλήνια εκστρατεία κατά των Περσών που οργάνωναν οι Σπαρτιάτες υπό την αρχηγία του βασιλιά Άγη, λόγω των σοβαρών απωλειών που είχε προκαλέσει στην πόλη τους ο πελοποννησιακός πόλεμος (431-404 π.Χ.) και η νόσος. Μόλις τότε (398 π.Χ.), είπαν, άρχισε να ξαναβρίσκει η πόλη τους την πρότερη ευρυθμία της (Παυσ. III.9.2). Εννοούσαν, φυσικά, ότι δεν ήταν διατεθειμένοι να διακινδυνεύσουν εκ νέου την πρόσφατη δημογραφική ανάκαμψη. Ήταν ηττημένοι.

Το ίδιο επιχείρημα είχε χρησιμοποιηθεί και νωρίτερα. Το 415 π.Χ. ο Νικίας προσπάθησε να αποτρέψει τους Αθηναίους από την επίφοβη, κατά τη γνώμη του, σικελική εκστρατεία λέγοντας ότι πολύ πρόσφατα, δηλαδή μια ολόκληρη δεκαετία μετά την οριστική εξάλειψη της νόσου, είχε συγκεντρωθεί αρκετός μάχιμος πληθυσμός και χρήματα στην Αθήνα, και θα ήταν δείγμα μέγιστης αφροσύνης να τεθούν τα νεοαποκτηθέντα αγαθά ενώπιον των κινδύνων που συνεπάγεται μια απομακρυσμένη εκστρατεία (VI.12.1 πβ. VI.26.2). Τα συνετά λόγια του Νικία δεν έπιασαν τόπο (VI.19.1, VI.24.2-3). Όσοι είχαν καταφέρει να διαφύγουν από τις δύο θανάσιμες επιδρομές της νόσου θεωρούσαν τους εαυτούς τους άτρωτους (II.51.6). Επειδή ο άγνωστος λοιμός δεν φαίνεται να έπληξε έντονα τον παιδικό πληθυσμό (Hillard 2006/07), οι νέοι που είχαν εντωμεταξύ ενηλικιωθεί αισθάνονταν τόσο ασφαλείς ώστε να επιθυμούν με ζέση περιπέτειες σε εξωτικά, όπως τα φαντάζονταν, μέρη, ενώ οι λιγότερο ονειροπόλοι, που ήταν και οι περισσότεροι, αντιμετώπιζαν την εκστρατεία ως κατάλληλη ευκαιρία για γρήγορο

Ο Σπύρος Ράγκος είναι Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας και Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Πατρών.

και σταθερό πλουτισμό των ίδιων και της πόλης τους (VI.24.3). Αντί να κάμψει το φρόνημα των πολιτών, ο αποδεκατισμός της νόσου λειτούργησε όπως το κλάδεμα στα φυτά: έφερε στο προσκήνιο μια νέα ριψοκίνδυνη γενιά της οποίας ηγήθηκε ο φιλόδοξος και χαρισματικός, όσο και ιδιοτελής, Αλκιβιάδης.

Η γνώση μας για την AethiD-31 προέρχεται αποκλειστικά από τον Θουκυδίδη. Η εκτενής περιγραφή του λοιμού και των συνεπειών του, που παρουσιάζει ο ιστορικός στο δεύτερο βιβλίο του έργου του (II.47-54), κατέστη αντικείμενο θαυμασμού ήδη από την αρχαιότητα. Ο Λουκρήτιος (*De rerum natura* VI. 1138-1286), ο Οβίδιος (*Metamorphoses* VII.523-613) και ο Προκόπιος (*Ὑπὲρ τῶν πολέμων* II.22-23) μιμήθηκαν το ύφος και την ακρίβεια του Θουκυδίδη, κάποτε με επαναλήψεις εκφράσεων που προκαλούν θυμηδία, ενώ το καυστικό πνεύμα του Λουκιανού (*Περὶ τοῦ πῶς δεῖ ἱστορίην συγγράφειν* 15) στυλίτευσε σαρκαστικά ιστορικό της εποχής του ο οποίος, από έλλειψη έμπνευσης και στόχου, αναμασούσε άκαιρα θουκυδίδειες διατυπώσεις για να αναβαθμίσει δήθεν την ποιότητα του έργου του. Στην νεότερη εποχή, τα εγκωμιαστικά για τον Θουκυδίδη σχόλια ξεκινούν από την αγγλική μετάφραση του Thomas Hobbes (1629) και διατηρούνται, σχεδόν χωρίς διακυμάνσεις, μέχρι τις μέρες μας. Ένα από τα πιο πολυσυζητημένα και σχολιασμένα χωρία είναι η περιγραφή της νόσου.

Ο θαυμασμός αρχαίων και νεοτέρων δεν είναι αδικαιολόγητος. Η έκθεση του λοιμού που παρουσιάζει ο Θουκυδίδης λειτουργεί, όπως το θέλησε ο ίδιος για το σύνολο του έργου του (I.22.3), ως *κτῆμα ἐς αἰεί*, ακριβώς εξαιτίας της αμίμητης ιδιαιτερότητας του ύφους –le style c'est l'homme même–, της απαράμιλλης προσοχής στη λεπτομέρεια και της εξαιρετικής ακρίβειας στην περιγραφή. Εγκύπτοντας, με προσήλωση ευλαβική, στη συμπτωματολογία της νόσου και την παθολογία των κοινωνικών και ηθικών συνεπειών της και αποκρούοντας προγραμματικά κάθε εικοτολογία για τις αιτίες της (II.48.3), ο Θουκυδίδης κατόρθωσε να αναγάγει το επιμέρους στο καθολικό χωρίς κωδωνοκρουσίες και θεωρητικολογίες. Η περιγραφή της AethiD-31 είναι η πιο συμπυκνωμένη και στέρεη περιγραφή λοιμού που διαθέτουμε από την αρχαία γραμματεία. Η καθολικότητά της προέρχεται από την πιστότητα με την οποία περιγράφονται εντός της τα φαινόμενα. Ο Θουκυδίδης υπήρξε αυτόπτης και αυτοπαθής μάρτυρας της νόσου (II.48.3), και κατά την μαρτυρία του δεν επέτρεψε σε καμία προσωπική προκατάληψη (θρησκευτική, ηθική, πολιτική ή επιστημονική) να του φράξει τον δρόμο της εμπειρικής θέασης της αλήθειας. Οι τρεις καινοφανείς πρωτοτυπίες που βρίσκουμε στην αφήγησή του δεν θα μπορούσαν να έχουν προβληθεί στην οθόνη του κειμένου του, όπως ακριβώς εξέλαμψαν στον νου του ιδίου, αν ο αποδέκτης τους δεν είχε καθαρθεί από κάθε αλλότρια σκέψη. Ο Θουκυδίδης δεν μπήκε στον μάταιο κόπο να σκεφθεί: αφέθηκε στον εύφορο τόπο της παρουσίας και της παρατήρησης, στον κυματισμό των παθημάτων που παρέχουν οι αισθήσεις –κατ' εξοχήν παθήματα αυτές– και το ζωντανό και πάσχον σώμα.

Το παραδοσιακό πλαίσιο αντίληψης για τις επιδημίες στην αρχαία Ελλάδα το δίνει ο Όμηρος στην πρώτη ραψωδία της *Ιλιάδας* (Α.33-52). Ατιμασμένος από τον Αγαμέμνονα που αρνείται να του επιστρέψει την αιχμάλωτη κόρη του, ο Χρύσης, ιερέας του Απόλλωνα, προσεύχεται στον θεό και ζητά βοήθεια. Ο Απόλλων τον εισακούει και αναλαμβάνει αμέσως δράση. Οπλισμένος με φαρέτρα και βέλη ο θεός, αόρατος και μαύρος «σαν τη νύχτα»,

κατεβαίνει στο στρατόπεδο των Αχαιών και σημαδεύει, θανάσιμα και αδιακρίτως, τα μουλάρια, τους σκύλους, τους ανθρώπους. Οι νεκρικές πυρές, αθρόες, καίνε διηνεκώς στο στρατόπεδο των Αχαιών, σχολιάζει ο ποιητής κινούμενος αστραπιαία από την πράξη στο αποτέλεσμα (Α.52). Με τρόπο παρόμοιο, στην αρχή του *Οιδίποδος Τυράννου* (22-30, 59-64) του Σοφοκλή, μιας τραγωδίας που ίσως διδάχτηκε στα χρόνια του λοιμού της Αθήνας ή αμέσως μετά, η πόλη της Θήβας παρουσιάζεται να έχει πληγεί από επιδημία σταλμένη από τον Απόλλωνα, η οποία αποδεκατίζει ανθρώπους και ζώα, προκαλεί αποβολές στις εγκύους, και καταστρέφει τις σοδειές. Αιτία της συμφοράς είναι κάποιο ανοσιούργημα του παρελθόντος, ένα *μίασμα* (97), το οποίο, στην κατάληξη του έργου, αποδεικνύεται ότι συνίσταται στην πατροκτονία και αιμομειξία που έχει διαπράξει ο ίδιος ο ηγέτης της πόλης Οιδίπους. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις, και πολλές άλλες που θα μπορούσαν να προστεθούν, η λοιμώδης νόσος που καταστρέφει έναν τόπο έχει υπερφυσική αιτία: ένας θεός, συνήθως ο Απόλλων, εξοργισμένος από την παραβίαση (συνειδητή ή ανεπίγνωστη) της ηθικής τάξης που έχει προκληθεί από κάποιον θνητό, στέλνει την επιδημία ως συλλογική ποινή, έως ότου ο υπαίτιος της ανωμαλίας αναγνωριστεί και η τάξη αποκατασταθεί. «Παραβίαση», «τιμωρία» και «αποκατάσταση» είναι οι τρεις όροι που εξηγούν την εκδήλωση και την παύση των επιδημιών. Στα άκρα τους βρίσκεται το δίπολο της μόλυνσης και του καθαρμού, ενώ η ίδια η εκδήλωση του λοιμού, αν και αποδίδεται σε θεϊκή παρέμβαση, φαίνεται συχνά να λειτουργεί με έναν αυτοματισμό σχεδόν νομοτελειακό. Το ανθρώπινο και το θεϊκό συνυφαίνονται σε μια ενότητα ηθικής αρμονίας, διατάραξης και αποκατάστασης, με σαφώς αναγνωρισμένη την ιεράρχηση των δύο πόλων. Και οι επιδημίες αντιμετωπίζονται ως δραματικές διασαλεύσεις που απαιτούν, από την πλευρά τόσο του απλού λαού όσο και των ηγετών του, δραματοποιημένες τελετές εξιλέωσης για να επιλυθούν (Παυσ. Ι.3.4, Χ.11.5, Διογ. Λαέρτ. Ι.110, Atkinson 2001).

Τίποτε αντίστοιχο δεν βρίσκουμε στον Θουκυδίδη. Οι θεοί, που ούτως ή άλλως λάμπουν διά της απουσίας τους στο έργο του, ούτε έχουν προσβληθεί, ούτε εισακούουν τις ικεσίες των ανθρώπων, ούτε απαντούν με μαντείες ή χρησμούς (ΙΙ.47.4). Η αδιαφορία τους αυτή, σε συνδυασμό με το μέγεθος της συμφοράς, οδηγεί τους Αθηναίους στην απόγνωση και τελικά στην παραμέληση των πάτριων λατρειών (ΙΙ.53.3). Αν και ο Θουκυδίδης αναφέρει τον καθαρμό της Δήλου που ακολούθησε χρονικά την δεύτερη επίθεση της νόσου (ΙΙΙ.104.1-3), ωστόσο δεν τον συνδέει αιτιακά με την εξιλέωση του Απόλλωνα και την παύση της AethiD-31, όπως κάνουν μεταγενέστερες πηγές (Διόδ. Σικ. ΧΙΙ.58.5-7). Πρώτη πρωτοτυπία του Θουκυδίδη αποτελεί η σταθερή άρνησή του να εξέλθει από το περιορισμένο πεδίο του ανθρωπίνως γνωστού και να θεολογήσει – ακόμα και όταν βρίσκεται ενώπιον μιας ακατανόητης συμφοράς, την οποία ο Περικλής, όπως τον παρουσιάζει ο ίδιος, ανάγει εμμέσως στην τάξη των θεών (ΙΙ.64.2).

Βεβαίως, αντιδράσεις απέναντι στις θεολογικές εξηγήσεις των ασθενειών βρίσκουμε και στα ιπποκρατικά συγγράμματα. Ο συντάκτης του έργου *Περὶ ἱερῆς νούσου* (1-2), επί παραδείγματι, αρνείται διαρρήδην την θεϊκή προέλευση της επιληψίας που διατυμπάνιζαν περιπλανώμενοι θεραπευτές και μάγοι της εποχής και ισχυρίζεται ότι η αρρώστια αυτή, όπως και όλες οι άλλες, έχει αίτια φυσικά, τα οποία μάλιστα ο ίδιος ανευρίσκει στην

συμφόρηση των αγγείων που μεταφέρουν αέρα στον εγκέφαλο λόγω υπερβολικού φλέγματος (3-9). Όμως ο Θουκυδίδης, όπως ακριβώς αρνείται να θεολογήσει, έτσι αρνείται και να επιστημολογήσει τη νόσο (II.47.1-3). Κατά τη γνώμη του, τόσο οι θρησκευτικές όσο και οι ιατρικές εξηγήσεις του λοιμού είναι παρόμοιας νοητικής δομής διαδικασίες, αφού βασίζονται εξίσου σε αβέβαιες υποθέσεις και αποδεικνύονται στην πράξη ομοίως αναποτελεσματικές.

Ο Θουκυδίδης επιμένει στην προσεκτική παρατήρηση και την ακριβή κλινική καταγραφή των συμπτωμάτων με την ελπίδα ότι ίσως στο μέλλον ο λόγος του οδηγήσει στην ταυτοποίηση της νόσου (II.48.3). Αν η ελπίδα του έχει μέχρι στιγμής διαψευσθεί (Morens & Littman 1992, King & Brown 2015) –δεδομένου ότι είναι πάνω από τριάντα οι ασθένειες που έχουν κατά καιρούς προταθεί και καμία από τις τρεις ή τέσσερεις επικρατέστερες δεν έχει κατορθώσει να κερδίσει τη σύμφωνη γνώμη της επιστημονικής κοινότητας έως σήμερα–, αυτό πιθανότατα οφείλεται περισσότερο στην εξάλειψη ή μετάλλαξη του παθογόνου μικροοργανισμού (ή και την γενικευμένη ανοσία) στο χρονικό διάστημα που έχει μεσολαβήσει (Holladay & Poole 1979, πβ. Manlay 2004), παρά στην έλλειψη πληρότητας ή ακρίβειας των καταγεγραμμένων συμπωμάτων. Στην άρνηση του αβάσιμου αναγωγισμού, είτε θρησκευτικού είτε επιστημονικού, που αποτελεί την πρώτη και σπουδαιότερη πρωτοτυπία του Θουκυδίδη, πρέπει να συνυπολιστούν δύο άλλες, μικρότερου βεληνεκούς και πιο συγκεκριμένης στόχευσης, βασισμένες στην παρατήρηση κι αυτές. Η πρώτη είναι η αναγνώριση της μεταδοτικής φύσης της AethiD-31 (II.47.4, II.50, II.51.4-5) και η δεύτερη η καταγραφή της ειδικής ανοσίας που περιλάμβανε η ανάρρωση από αυτήν (II.51.6).

Οι διαπιστώσεις αυτές μπορεί σήμερα να φαίνονται αυτονόητες αλλά την εποχή του Θουκυδίδη, και για πολλούς αιώνες μετά, όχι μόνον δεν ήταν κοινώς παραδεκτές σταθερές αλλά και βρίσκονταν σε σύγκρουση με τις επιστημονικώς έγκυρες θέσεις της ιατρικής. Την ύπαρξη παθογόνων μικροοργανισμών δεν την είχε κανείς υποψιαστεί μέχρι και τον δέκατο έκτο αιώνα – επιστημονική ορθοδοξία άρχισαν να γίνονται μόλις κατά τον ύστερο δέκατο ένατο–, ενώ ο μηχανισμός δημιουργίας αντισωμάτων παρέμενε παντελώς άγνωστος ακόμα και μετά την εφεύρεση των πρώτων εμβολίων. Η ιπποκρατική ιατρική εξηγούσε τις επιδημίες με επίκληση κλιματολογικών κυρίως παραγόντων, και πρωτίστως της ποιότητας του αέρα, άλλοτε κατ᾽ αποκλειστικότητα και άλλοτε σε συνδυασμό με τον ιδιαίτερο τρόπο ζωής των ασθενών (την *δίαιταν*: διατροφή, ενδιαίτηση, άσκηση, ασχολίες) και την κράση τους (Jouanna 2012). Στο ερώτημα της ταυτόχρονης πληθώρας ή ραγδαίας αύξησης των κρουσμάτων σε μια περιοχή η ιατρική απαντούσε επικαλούμενη την αρχή ότι ίδιες αιτίες προκαλούν ταυτόσημα ή παρόμοια αποτελέσματα. Οι λοιμώδεις νόσοι πιστευόταν ότι μεταδίδονται από τον μολυσμένο αέρα στον ασθενή, όχι από τον έναν άρρωστο στον άλλο (π.χ. Ιπποκρ. *Περὶ Φυσῶν* 6). Όταν σε ένα ψευδοαριστοτελικό έργο ([Αριστ.] *Προβλ*. I.7, 859b15-20) βρίσκουμε το ερώτημα της μεταδοτικότητας των λοιμών να απαντάται με αναφορά σε ένα *ὑπέκκαυμα* της νόσου που μεταφέρεται από τον ασθενή σε όποιον βρίσκεται κοντά του, η πρωτοτυπία του συγγραφέα είναι έκδηλη. Ο Διόδωρος Σικελιώτης (XII.58.2-5), αντλώντας κατά πάσα πιθανότητα από τον Έφορο τον Κυμαίο, ένα ιστορικό του τέταρτου αιώνα (π. 400-330 π.Χ.), υποστηρίζει, σε ευθεία γραμμή με την κυρίαρχη άποψη της επιστήμης, ότι αιτία

της πρόκλησης της AethiD-31 υπήρξε ο συνδυασμός τριών παραγόντων: α) των υδάτων που είχαν λιμνάσει από τον προηγούμενο βροχερό χειμώνα και αναθυμίαζαν, μέσα στον καύσωνα του καλοκαιριού, αέρα μολυσμένο, β) της κακής ποιότητας των αγροτικών προϊόντων εκείνης της χρονιάς εξαιτίας της υπερβολικής υγρασίας που είχαν λάβει, και γ) της απουσίας μελτεμιών που θα μπορούσαν να έχουν καθαρίσει την ατμόσφαιρα. Ο Θουκυδίδης, που ήταν αναντίρρητα γνώστης της ιπποκρατικής γραμματείας (Page 1953, Craik 2001, Thomas 2011, πβ. Parry 1969, Morgan 1994), προτίμησε να απόσχει από εικοτολογίες. Ακόμα και την συσσώρευση πλήθους πολιτών από τους αγροτικούς δήμους της Αττικής εντός του περιορισμένου χώρου που καθόριζαν τα θεμιστόκλεια και τα μακρά τείχη, γεγονός αποφασιστικής αιτιακής σημασίας για την πρόκληση της AethiD-31 κατά τον Πλούταρχο (*Περικλ*. 34.4-5, *Νικ*. 6.3), ο Θουκυδίδης την είδε περισσότερο ως μια επιπλέον συνθήκη πίεσης των πολιτών παρά ως αιτία της νόσου (II.53.1). Η παρατηρητικότητά του όμως δεν μπορούσε να μην υπογραμμίσει την μεταδοτικότητα του λοιμού από τον έναν ασθενή στον άλλο (II.47.4, II.51.4-5, II.58.2) και από την μία περιοχή στην άλλη (II.48.1-2), ακόμα και εντός του ζωικού βασιλείου (II.50), παρά τους περί του αντιθέτου ισχυρισμούς των ιατρών. Ομοίως, η αδικαιολόγητη από την οπτική γωνία της επιστήμης ειδική ανοσία των θεραπευθέντων, ως γεγονός της εμπειρίας, δεν μπορούσε ούτε να αποσιωπηθεί αλλά ούτε και να διογκωθεί ώστε να περιλάβει γενική ανοσία από κάθε ασθένεια, όπως αφελώς ήθελαν να πιστεύουν, χωρίς αποδείξεις αλλά βασιζόμενοι στην μάταιη δύναμη της ελπίδας, οι διασωθέντες (II.51.6).

Ο Θουκυδίδης είχε τη δύναμη να ομολογήσει τι γνώριζε και τι όχι: το είδος της νόσου υπερέβαινε τις ανθρώπινες δυνάμεις κατανόησης –ήταν, χαρακτηριστικά, *κρεῖσσον λόγου*–, όπως ακριβώς και η ίδια η δύναμή της ξεπερνούσε κατά πολύ τις φυσικές αντοχές της ανθρώπινου οργανισμού (II.50.1). Όπως όμως η μεγάλη ποικιλία των συμπτωμάτων της AethiD-31 και οι τεράστιες διαφορές με τις οποίες εξελισσόταν σε κάθε μεμονωμένη περίπτωση ασθενούς δεν εμπόδισαν τον ιστορικό να καταγράψει (II.49) μια ακριβή και εύληπτη εικόνα της γενικής μορφής της, της *ἰδέας* της (II.51.1), έτσι και η πολυμορφία των ανθρώπινων αντιδράσεων απέναντι στην εξάπλωσή της δεν τον εμπόδισε να διαγνώσει μια γενική τάση: την σταδιακή κατάλυση της συμμόρφωσης στους γραπτούς και άγραφους νόμους της κοινωνίας και την ηθική αποχαλίνωση (II.53).

Η γέφυρα που οδήγησε από τις διευρυμένες απώλειες φίλων και συγγενών στην γενική καταπάτηση των νόμων ήταν η ειδική παραμέληση των ταφικών εθίμων η οποία προκλήθηκε εξ ανάγκης από το πλήθος των νεκρών (II.52.3-4). Είμαστε σε θέση να επιβεβαιώσουμε αρχαιολογικά την παρατήρηση αυτή. Στις σωστικές ανασκαφές που διενεργήθηκαν την δεκαετία του 1990 για την δημιουργία του σταθμού του μητροπολιτικού σιδηροδρόμου στον Κεραμεικό (Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη και Τσιριγώτη-Δρακώτου 2000), δύο ομαδικές ταφές, που χρονολογούνται στο τελευταίο τρίτο του πέμπτου αιώνα, συνολικής χωρητικότητας έως 150 ατόμων η μία και αρκετά μικρότερης η άλλη, δείχνουν, με τα επάλληλα στρώματα ταφής και την άτακτη συσσώρευση των σκελετών, την μεγάλη αταξία και βιασύνη που πρέπει να επικράτησε κατά τους ενταφιασμούς. Η επιβεβλημένη, λόγω των συνθηκών, καταπάτηση των ταφικών εθίμων που σημειώθηκε μετά το 430 π.Χ. βρίσκεται σε καταφανή αντίθεση με την εύτακτη και οργανωμένη απόθεση των νεκρών του πρώτου

έτους του πολέμου, λίγους μήνες πριν (II.34.1-6), που έδωσε την ευκαιρία στον Θουκυδίδη να βάλει στο στόμα του Περικλή τον μοναδικό επιδεικτικό λόγο της *Ιστορίας* του, τον περίφημο Επιτάφιο (II.35-46). Παράλληλα, η σύγχυση των ταφών άνοιξε, κατά τον Θουκυδίδη, την θύρα για μία πολύ μεγαλύτερη και σοβαρότερη ανωμαλία: τον ατομοκεντρικό ηδονισμό του παρόντος που δημιούργησε η εικαζόμενη απουσία μέλλοντος και προοπτικής. *Ὑπερβιαζομένου γὰρ τοῦ κακοῦ οἱ ἄνθρωποι, οὐκ ἔχοντες ὅ τι γένωνται, ἐς ὀλιγωρίαν ἐτράποντο καὶ ἱερῶν καὶ ὁσίων ὁμοίως* (II.52.3).

Η ταχύτητα με την οποία άλλαζαν, από τη μια στιγμή στην άλλη, οι τύχες των ανθρώπων και οι περιουσίες τους, έκανε τους πάντες να στρέφουν την προσοχή τους αποκλειστικά στην τέρψη της στιγμής. Τόσο οι ζωές όσο και ο πλούτος κατέστησαν πράγματα εφήμερα (II.53.2). Κανείς πλέον δεν ενδιαφερόταν για το σωστό και το δίκαιο, για το καλό και το ορθό. Αντιθέτως, το απολαυστικό και το κερδοφόρο κατέστη ο μοναδικός σκοπός της ζωής (II.53.3). Αιτία αυτής της αντιστροφής των αξιών ήταν η πλήρης κατάλυση του φόβου της τιμωρίας τόσο εκ μέρους των θεών όσο και από την πλευρά του ανθρώπινου νόμου (II.53.4). Αφού ευσεβείς και ασεβείς πέθαιναν χωρίς διάκριση και εξίσου συχνά, οι άνθρωποι πίστεψαν ότι η ευσέβεια δεν ωφελεί διόλου και η βοήθεια προς τον πλησίον ίσως και να βλάπτει (II.51.5). Και δεδομένου ότι ήταν αμφίβολο αν κάποιος θα ζούσε αρκετά ώστε να πληρώσει το τίμημα των άδικων πράξεών του (II.53.4), η νόσος προκάλεσε άκρατο ηδονισμό, ιδιοτέλεια και παντελή αδιαφορία για τον άλλον. Οι πάντες ζούσαν ως ήδη καταδικασμένοι και ετοιμοθάνατοι. Είναι εδώ που το μήνυμα του Θουκυδίδη γίνεται ίσως επίκαιρο, αν αναλογιστούμε τις προβλεπόμενες οικονομικές συνέπειες της παρούσας λοιμικής κρίσης.

Μιλώντας τόσο για τα ηθικά επακόλουθα του λοιμού στην Αθήνα του 430 π.Χ. όσο και για τα αντίστοιχα που προκλήθηκαν λόγω της εμφύλιας διαμάχης ολιγαρχικών και δημοκρατικών στην Κέρκυρα το 427 π.Χ. (III.82-84), ο Θουκυδίδης παρουσιάζει με πολύ μελανά χρώματα την αλλοίωση στην κανονική συμπεριφορά των ανθρώπων που συνεπάγονται οι οριακές καταστάσεις αφόρητης πίεσης. Στην πρώτη περίπτωση, η απρόβλεπτη συμφορά προκάλεσε μια πλήρη αποπολιτικοποίηση του βίου που βρέθηκε αίφνης σε πλήρη αντίθεση με την εύθραστη ισορροπία δημόσιου και ιδιωτικού συμφέροντος που είχε εξάρει ο Περικλής στον Επιτάφιο λόγο του ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του δημοκρατικού πολιτεύματος της Αθήνας (II.37). Στην δεύτερη περίπτωση, η προβλέψιμη, στον βαθμό που είχε προκληθεί από ανθρώπινες ενέργειες, εμφύλια σύρραξη είχε το ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα: την άμετρη πολιτικοποίηση, ή μάλλον τον φατριασμό, του βίου και την καθολική καχυποψία για τον πλησίον (Orwin 1988). Ο Θουκυδίδης δεν αποφαίνεται ρητά αν οι οριακές αυτές καταστάσεις φέρνουν στο προσκήνιο την πραγματική ανθρώπινη φύση που λανθάνει κρυμμένη στις κανονικές συνθήκες της ευπορίας ή αν, αντιθέτως, προκαλούν μια βίαιη διαστροφή της φύσης αυτής όμοια με την ριζική διασάλευση της σωματικής υγείας που προκαλούν οι σοβαρές ασθένειες (Reeve 1999). Βέβαιο πάντως είναι ότι θεωρεί τόσο την αιφνίδια εμφάνιση των οριακών καταστάσεων όσο και τις ηθικές συνέπειές τους ως ανεξάλειπτα δεδομένα της ανθρώπινης ζωής. Πρόκειται για *γιγνόμενα μὲν καὶ αἰεὶ ἐσόμενα ἕως ἂν ἡ αὐτὴ φύσις τῶν ἀνθρώπων ᾖ* (III.82.2). Εδώ, οι δρόμοι της κλασικής εποχής και της νεωτερικότητας αποκλίνουν.

Έχουμε αρνηθεί την ιδέα της φύσης ως πάγιας σταθεράς στη συμπεριφορά των ανθρώπων ενώ έχουμε εξάρει τη φυσική αναγκαιότητα τόσο στο ανθρώπινο σώμα όσο και στο περιβάλλον – χαρακτηριστικά ονομασμένο έτσι ως το περικείμενο σκηνικό για να δεξιωθεί την ανθρώπινη δράση. Έχουμε επίσης αρνηθεί την ιδέα της φύσης ως έλλογης προσαρμοστικής διαδικασίας. Το κοσμοείδωλο της νεωτερικότητας δεν μπορεί να ανεχθεί εσκεμμένη ενέργεια έξω από το περιορισμένο πλαίσιο του κυρίαρχου στον κόσμο ανθρώπινου νου. Η φυσική τελεολογία θεωρείται γενικά έννοια ξεπερασμένη –παρά κάποιες, ακόμα περιθωριακές, προσπάθειες αναβίωσής της στη βιολογία και αλλού–, και οι επιστημονικές εξηγήσεις περιορίζονται προγραμματικά στο τί και το πώς, στη μηχανική δράση και αντίδραση και διόλου στο ερώτημα «για ποιον σκοπό;». Είναι χαρακτηριστικό ότι δημοφιλείς συνωμοσιολογίες για τις αιτίες εμφάνισης του SARS-Cov-2, του κορωνοϊού που προκαλεί την CoviD-19, οι μόνες ουσιαστικά προσπάθειες σήμερα που επιζητούν να απαντήσουν στο ερώτημα του *τέλους* της νόσου, αναζητούν αφελώς τους υπαίτιους της εμφάνισης του ιού στα χημικά εργαστήρια της Κίνας ή της Αμερικής – όπως ακριβώς οι Αθηναίοι υποπτεύονταν τους Σπαρτιάτες που είχαν στρατοπεδεύσει στην Αττική ως υπεύθυνους για το ξέσπασμα της AethiD-31 μέσω υποτιθέμενου δηλητηριασμού των υδροφόρων δεξαμενών του Πειραιά, εκεί όπου πρωτοεμφανίστηκε η νόσος (II.48.2). Ο Θουκυδίδης καταγράφει τη φημολογία με καταφανή αποστασιοποίηση (II.48.3). Γι' αυτόν η νόσος ανήκει, μαζί με τους σεισμούς, τις εκρήξεις ηφαιστείων, τις ηλιακές εκλείψεις, τις ξηρασίες και τις σιτοδείες, σε μια τάξη φαινομένων που δεν ανήκουν στην ανθρώπινη σφαίρα (I.23.3). Δεν πρόκειται για τον «αόρατο εχθρό» ενός μυστικού «πολέμου», ούτε για μια «ασύμμετρη απειλή» κομμένη και ραμμένη στα μέτρα των ανθρώπινων ωμοτήτων, αλλά για απρόβλεπτο φυσικό συμβάν που υπενθυμίζει την ουσιώδη αστάθεια και το ευπρόσβλητο της ύπαρξης, την καταστατική εμβάπτιση της ανθρώπινης ζωής σε ένα αμνιακό υγρό αβεβαιότητας που ονομάζεται στον Θουκυδίδη *τύχη*.

Μια τέτοια στάση είναι σήμερα σχεδόν αδιανόητη. Η ανθρώπινη ζωή έχει οχυρωθεί πίσω από εμβόλια και θεραπείες, προληπτικές εξετάσεις και φάρμακα, με αποτέλεσμα όχι μόνον να έχει υψωθεί σημαντικά το προσδόκιμο όριο ζωής αλλά και να θεωρεί ο δυτικός άνθρωπος το μέλλον του προβλέψιμο και βέβαιο και την πιθανή διασάλευση αυτής της βεβαιότητας ως μια ασύμμετρη, δηλαδή αδιανόητη και άδικη, απειλή που πρέπει να ηττηθεί κατά κράτος. Αυτά βεβαίως ισχύουν στον προηγμένο κόσμο όπου υπάρχουν συστήματα υγείας, με περισσότερες ή λιγότερες κλίνες στις μονάδες εντατικής θεραπείας, τα οποία και απειλούνται με κατάρρευση από μία μη ελεγχόμενη εξάπλωση της νόσου. Στις αναπτυσσόμενες ή υπανάπτυκτες οικονομίες του πλανήτη, οι λοιμοί, οι σιτοδείες, οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης και ο θάνατος μπορεί να μαίνονται επί δεκαετίες χωρίς να προκαλούν καμία διευρυμένη ευαισθησία για βοήθεια. Το AIDS έχει σκοτώσει τριάντα εκατομμύρια ανθρώπους στον πλανήτη, πρωτίστως στην Αφρική, αλλά επειδή η μεταδοτικότητα του ιού HIV διέρχεται οδούς που είναι ηθικώς «επιλήψιμες» και επαφίενται, υποτίθεται, στην προαίρεση του πράττοντος αλλά, κυρίως, επειδή η εξάπλωσή του έχει περιοριστεί σημαντικά στον δυτικό κόσμο, η παρουσία του δεν προκαλεί καμία κινητικότητα μείζονος κλίμακας. Το ίδιο με τον Ebola που έπληξε την δυτική Αφρική με μέσο ποσοστό θνησιμότητας το 50% και άφησε πίσω

του χιλιάδες θύματα, σε αναλογική σύγκριση με τα οποία οι τωρινές ποσοστιαίες απώλειες από τον κορωνοϊό είναι απλά πταίσματα. Ο δυτικός άνθρωπος, διαθετειμένος να «μείνει σπίτι» επί μακρόν, υφίσταται αγόγγυστα όλους τους περιορισμούς που η συνθήκη αυτή επιβάλλει προς χάριν της επιβίωσης. Αλλά μέχρι χτες θα του ήταν αδιανόητο να θυσιάσει μια ώρα, έστω, την εβδομάδα από τον χρόνο και τις ανήσυχες μετακινήσεις του προκειμένου να συνδράμει, άμεσα ή έμμεσα, τον συνάνθρωπο στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες – όπως και θα παραμείνει εξίσου ανάλγητος όταν η παρούσα κρίση καταλαγιάσει. Ο κορωνοϊός, με την ταχεία μεταδοτικότητά του, έρχεται να μας θυμίσει ότι δεν είμαστε άτρωτοι και ότι η παγκοσμιοποίηση δεν άνοιξε τα σύνορα μόνον για τις επιχειρήσεις και το κέρδος αλλά και για απρόβλεπτους παράγοντες αποσταθεροποίησης της ανθρώπινης ζωής που δεν προέρχονται από την έλλογη δράση των ανθρώπων. Μήπως η φύση στενάζει κάτω από τη δεσποτεία του ανθρώπου, τον υπερπληθυσμό της περιφέρειας και τον ευδαιμονισμό του κέντρου; Και μήπως, τελικά, η οικολογική απειλή, οι τρομακτικές κοινωνικές ανισότητες, το παγκόσμιο μεταναστευτικό πρόβλημα και, τώρα, η πλανητική εξάπλωση της CoviD-19 δεν είναι παρά επιμέρους όψεις μιας γενικότερης κρίσης (Latour 2019); Ο Θουκυδίδης, που θεώρησε ότι το μέγεθος, η ένταση και η διάρκεια του πελοποννησιακού πολέμου υπήρξαν φαινόμενα μοναδικά στην παγκόσμια ιστορία, η μεγαλύτερη αναταραχή (*κίνησις*) που είχε συμβεί μέχρι τις μέρες του (I.1, I.23.1), δεν παρέλειψε να υπογραμμίσει την ασυνήθιστη συχνότητα καταστροφικών φυσικών φαινομένων (σεισμών, ξηρασιών, ηφαιστειακών εκρήξεων, παλιρροϊκών κυμάτων και, βεβαίως, της νόσου) την ίδια περίοδο (I.23.2-3, III.89, III.116), χωρίς να θολώσει την παρατήρησή του αυτή πίσω από μια εύκολη εξήγηση περί δήθεν οργής των θεών.

Αν ο κορωνοϊός αφήνει στο πέρασμά του έναν παρανοϊό φοβοκρατίας και ευπείθειας, δικαιολογημένης ίσως περιστολής ατομικών ελευθεριών, μετακίνησης και αυτοδιάθεσης αλλά και αδικαιολόγητης καταστολής της αντίθετης γνώμης, αυτό οφείλεται πρωτίστως στο γεγονός ότι η πολιτική, όπως και η συνολική αντίληψη της ζωής, έχει προ πολλού υπαχθεί στην επιστημονική τεχνοκρατία και η αυθόρμητη δημιουργικότητα στην έλλογη οργάνωση και την αποτελεσματικότητα. Αν ο λεγόμενος καταναλωτισμός είναι σύμπτωμα αλλά και αιτία μιας αβαθούς βίωσης της ζωής, η παγκόσμια εξάπλωση του κορωνοϊού έρχεται να μας υπενθυμίσει ότι στις προηγμένες κοινωνίες μας η ψιλή επιβίωση, δίχως εθνικά, θρησκευτικά, πολιτιστικά ή πανανθρώπινα ιδανικά που προϋποθέτουν θάρρος, αλλά με μόνο το κέρδος και την ναρκισσιστική προβολή ως εμμονικούς στόχους, έχει γίνει το μοναδικό αντικείμενο μέριμνας όλων μας, αφού είμαστε οι πάντες πρόθυμοι να θυσιάσουμε τα πάντα στον βωμό της.

Το φρόνημα των Αθηναίων, αν και κλωνίστηκε προσωρινά από την AethiD-31 και αναζήτησε να ρίξει την υπαιτιότητα της συμφοράς στον Περικλή και την πολιτική που ακολουθούσε (II.59), ωστόσο δεν κάμφθηκε αλλά συνέχισε τον πόλεμο για άλλα πέντε χρόνια. Μάλιστα, μετά από την «ύποπτη ανακωχή» του 421 π.Χ. (V.26.2-3), ο αθηναϊκός επεκτατισμός επανήλθε ορμητικά, έξι έτη αργότερα, με μια μεγαλεπήβολη εκστρατεία (VI.1-26). Το κλάδεμα είχε αποδώσει καρπούς. Αλλά οι καρποί είχαν την ίδια γεύση με την ξεχασμένη εντωμεταξύ επίγευση της AethiD-31: το όνομά της ήταν *πανωλεθρία* (VII.87.6).

Το έργο του εξόριστου Θουκυδίδη, που αποστασιοποιείται από όλα αυτά και τα περιγράφει σαν από την γαλήνια κορυφή κάποιου Παγγαίου όρους, αποτελεί το μαργαριτάρι ενός στρειδιού που πάσχει από την εισβολή ξένου σώματος εντός του, εντός της *φύσεώς* του, και προσπαθεί να καταστείλει την επώδυνη δράση του αλλότριου εισβολέα αγκαλιάζοντάς τον με τα μαλάματα (και τους περιορισμούς) του λόγου.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Στη συνέχεια του κειμένου, όλες οι παρενθετικές αναφορές στις αρχαίες πηγές που δεν μνημονεύουν όνομα συγγραφέα, εκτός από τις περιπτώσεις όπου τα συμφραζόμενα αποκλείουν τη σύγχυση, προέρχονται από τον Θουκυδίδη.

Βιβλιογραφία

Atkinson 2001, J. E. Atkinson, «Turning Crises into Drama: The Management of Epidemics in Classical Antiquity», *Acta Classica* 44 (2001), 35-52.

Craik 2001, E. M. Craik, «Thucydides on the Plague: Physiology of Flux and Fixation», *Classical Quarterly* 51 (2001), 102-108.

Hillard 2006/07, Tom W. Hillard, «Children and the Onset of the Athenian Plague», *Mediterranean Archaeology* 19/20 (= *Proceedings of the 25th Anniversary Symposium of the Archaeological Institute at Athens: Athens 10–12 October, 2005*) (2006/07), 151-167.

Holladay και Poole 1979, A. J. Holladay και J. C. F. Poole, «Thucydides and the Plague of Athens», *Classical Quarterly* 29 (1979), 282-300.

Jouanna 2012, Jacques Jouanna ,«Air, Miasma and Contagion in the Time of Hippocrates and the Survival of Miasmas in Post-Hippocratic Medicine (Rufus of Ephesus, Galen and Palladius)», *Greek Medicine from Hippocrtates to Galen: Selected Papers,* Leiden & Boston: Brill 2012, 121-136.

King και Brown 2015, Helen King και Jo Brown «Thucydides and the Plague», Christine Lee και Neville Morley (επιμ.), *A Handbook to the Reception of Thucydides,* Chichester, Malday (MA), Oxford: Wiley-Blackwell 2015, 449-473.

Latour 2019, Bruno Latour, *Πού θα προσγειωθούμε; Δοκίμιο πολιτικού προσανατολισμού στο νέο κλιματικό καθεστώς*, μτφρ. Άγγελος Μουραφίδης, Αθήνα: Πόλις 2019.

Manley 2004, Jennifer Manley, «Measles and Ancient Plagues: A Note on New Scientific Evidence», *Classical World* 107, (2014), 393-397.

Morens και Littman 1992, David M. Morens and Robert J. Littman, «Epidemiology of the Plague of Athens», *Transactions of the American Philological Association*122 (1992), 271-304.

Morgan 1994, Thomas E. Morgan, «Plague or Poetry? Thucydides on the Epidemic at Athens», *Transactions of the American Philological Association* 124 (1994), 197-209.

Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη και Τσιριγώτη-Δρακώτου 2000, Έφη Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη και Ιωάννα Τσιριγώτη-Δρακώτου, «Σταθμός Κεραμεικός», Λιάνα Παρλαμά και Νικόλαος Χρ.

Σταμπολίδης (επιμ.), *Η πόλη κάτω από την πόλη*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης 2000, 265-274.
Orwin 1988, Clifford Orwin, «Thucydides on the Dissolution of Society», *Journal of Politics* 50 (1988), 831-847.
Page 1953, D. L. Page, «Thucydides' Description of the Great Plague at Athens», *Classical Quarterly* 3 (1953), 97-119.
Parry 1969, Adam Parry, «The Language of Thucydides' Description of the Plague», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 16 (1969), 106-118.
Reeve 1999, C. D. C. Reeve, «Thucydides on Human Nature», *Political Theory* 27 (1999), 435-446.
Thomas 2011, Rosalind Thomas, «Το πνευματικό περιβάλλον του Θουκυδίδη και ο λοιμός», Αντώνης Ρεγκάκος και Χρήστος Τσαγγάλης (επιμ.), *Τριάντα δύο μελέτες για τον Θουκυδίδη*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press 2011, 88-110.

ΓΙΟΑΧΙΜ ΤΑΪΖΕΝ

2450 χρόνια αργότερα (από τον λοιμό των Αθηνών το 430 π.Χ.)

> [Τότε] για πρώτη φορά, παρουσιάστηκε στην Αθήνα η λοιμική [νόσος]. Λέγεται ότι η αρρώστια είχε άλλοτε παρουσιαστεί και σ' άλλα μέρη, αλλά πουθενά δεν θυμόνταν επιδημία σε τόση έκταση και τόσο θανατηφόρα. Ούτε οι γιατροί, που για πρώτη φορά αντιμετώπιζαν την αρρώστια και δεν την ήξεραν, μπορούσαν να βοηθήσουν (αντίθετα, πέθαιναν οι περισσότεροι επειδή έρχονταν σ' επαφή με τους αρρώστους) ούτε τίποτε άλλο. [...] Αφήνω στον καθένα, γιατρό ή αδαή, να εξηγήσει, κατά τα όσα ξέρει, από πού ήρθε και ποια ήταν η αιτία της [...] Εγώ, που αρρώστησα ο ίδιος και είδα, με τα μάτια μου, άλλους ν' αρρωσταίνουν, θα περιγράψω την αρρώστια και τα συμπτώματά της, ώστε αν τύχει και ξανάρθει ποτέ, να τα έχει ο καθένας υπόψη του και να ξέρει την αρρώστια για να πάρει καλά τα μέτρα του. Τον χρόνο εκείνο, όπως το παραδέχονται όλοι, σημειώθηκαν πολύ λίγες άλλες αρρώστιες. Όλοι, όμως, όσοι ήσαν υγιείς πάθαιναν την αρρώστια ξαφνικά. [...] Άρχιζε φτέρνισμα και η αρρώστια κατέβαινε ύστερα από λίγο στο στήθος, προκαλώντας δυνατό βήχα. [...] Δεν μπορούσαν να βρουν καμιά ανάπαυση και τους βασάνιζε η αϋπνία. [...] Η αρρώστια διαπερνούσε όλο το σώμα. [...] Η αρρώστια ήταν τέτοια, ώστε οι λέξεις δεν φτάνουν για να την περιγράψει κανείς, και χτυπούσε τόσο βαριά, ώστε δεν ήταν δυνατόν ν' ανθέξει ανθρώπινη φύση. [...] Πέθαιναν οι άνθρωποι, και όσοι δεν είχαν καμιά περιποίηση και άλλοι, παρ' όλες τις περιποιήσεις. Μπορεί κανείς να πει ότι κανένα αποτελεσματικό φάρμακο δεν βρέθηκε, γιατί εκείνο που ωφελούσε τον ένα έβλαπτε τον άλλο.

Είναι προφανές ότι το παραπάνω απόσπασμα δεν αναφέρεται στη σημερινή πανδημία του κορωνοϊού και στην αναπνευστική νόσο Covid-19 που αυτός προκαλεί. Η ιατρική ορολογία, όπως φτάνει σε μας μέσα από συνεντεύξεις τύπου και άρθρα εφημερίδων, ακούγεται πολύ διαφορετική, είναι πολύ πιο συγκεκριμένη και συχνά συνοδεύεται από στατιστικές, με αναφορές σε συγκεκριμένες χώρες και χρονικές περιόδους, ή και από προβλέψεις, που ενδεχο-

Ο Γιοάχιμ Τάιζεν (Joachim Theisen) είναι Επίκουρος Καθηγητής με αντικείμενο την Ιστορία της Γερμανικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας στο Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

μένως αφορούν τους κανόνες κοινωνικής αποστασιοποίησης ή τους πιθανούς μελλοντικούς αριθμούς κρουσμάτων.

Το πιο πάνω απόσπασμα αποτελεί συρραφή σύντομων χωρίων από τον *Πελοποννησιακό Πόλεμο* του Θουκυδίδη,[1] ο οποίος στην καμπή του 5ου προς τον 4ο π.Χ. αιώνα περιγράφει με νηφαλιότητα την εκδήλωση και εξάπλωση του «λοιμού των Αθηνών», αλλά και τις συνέπειές του για την υγεία και την κοινωνία. Επί μακρόν εθεωρείτο ότι επρόκειτο για επιδημία πανώλης, σήμερα όμως αποδεχόμαστε την άγνοιά μας, αφού τα συμπτώματα που περιγράφει ο Θουκυδίδης ταιριάζουν σε πολλές ασθένειες. Η ονομασία άλλωστε δεν έχει σημασία, προφανώς δεν απασχόλησε τους Αθηναίους τότε, όπως και δεν απασχόλησε την πλειοψηφία των κατοίκων της Μεσογείου 970 χρόνια αργότερα, όταν μεταξύ 541 και 544 πέθαιναν –είτε οι ίδιοι ή οι συγγενείς και οι γείτονές τους– εξαιτίας της πανώλης του Ιουστινιανού. Άλλα 800 χρόνια αργότερα, μεταξύ 1347 και 1351, η πανούκλα εξαπλώθηκε και πάλι ταχύτατα σε ολόκληρη την Ευρώπη: σύμφωνα με εκτιμήσεις, το ένα τρίτο του πληθυσμού έπεσε θύμα της. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, η ιατρική και επιστημονική αμηχανία, η ανθρώπινη απελπισία και οι κοινωνικές συνέπειες ήταν λίγο-πολύ ίδιες. Κατά το λοιμό των Αθηνών, που διήρκεσε από το 430 έως το 426 π.Χ.,[2] η κατάσταση επιδεινώθηκε και εξαιτίας του Πελοποννησιακού πολέμου, καθώς οι κάτοικοι της Αττικής ήταν αναγκασμένοι να μείνουν μέσα στα μακρά τείχη, οι αγρότες (και οι δούλοι τους) δεν μπορούσαν να καλλιεργήσουν τη γη, τα τρόφιμα λιγόστευαν και, βέβαια, δεν μπορούσε να αποφευχθεί ο στενός συγχρωτισμός. Ο πόλεμος έπαιξε ρόλο και στην αποκαλούμενη «ισπανική» γρίπη, η οποία το 1918 έπληξε σε όλη σχεδόν την υφήλιο έναν πληθυσμό ήδη εξασθενημένο από τον τετραετή Μεγάλο Πόλεμο. Περίπου 20 εκατομμύρια άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους στον πόλεμο αυτό, 10 εκατομμύρια στρατιώτες και 10 εκατομμύρια πολίτες, ενώ η ισπανική γρίπη είχε 30 έως 50 εκατομμύρια θύματα σε όλο τον κόσμο (και πάλι ο αριθμός αυτός μπορεί μόνο να εκτιμηθεί).

Με βάση τη μαρτυρία του Θουκυδίδη και τις σύντομες αναφορές στις πανδημίες του 6ου, του 14ου και των αρχών του 20ού αιώνα, θα προβώ στη συνέχεια σε κάποιες συγκρίσεις που αφορούν την εκδήλωση και την πορεία της σημερινής κρίσης του κορωνοϊού.

Πώς είναι η πληροφόρηση; Η μόνη (σχετικά) σύγχρονη του αθηναϊκού λοιμού πηγή που διαθέτουμε είναι ο Θουκυδίδης. Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης αναφέρεται στον λοιμό σχεδόν 400 χρόνια αργότερα. Οι ίδιοι οι Αθηναίοι, θανόντες και επιζώντες, δεν είχαν πληροφόρηση για τη νόσο και δεν είχαν τη δυνατότητα να κάνουν ασφαλείς προγνώσεις. Το μόνο που μπορούσαν να κάνουν ήταν να παρατηρούν και να ερμηνεύουν. Γιατί δεν προσβλήθηκε ο εχθρός, οι Λακεδαιμόνιοι; Φυσικά: Εκείνοι έφεραν το λοιμό στην Αθήνα! Ή: Αφού η επιδημία ξεκίνησε από τον Πειραιά, θα πρέπει να προήλθε από τη θάλασσα. Και καθώς οι επιδημίες συνδέονται με τη θερμότητα και την υγρασία, η Αίγυπτος αλλά και η νότια Αιθιοπία ήταν πιθανός τόπος προέλευσης. Αυτό που παραμένει αινιγματικό στον Θουκυδίδη, συμπυκνώνεται στον Διόδωρο σε μια θεωρία βασισμένη σε τοπικά δεδομένα:

> Τόν προηγούμενο χειμώνα ἔπεσαν μεγάλες βροχές [...] καί πολλές κοιλότητες τοῦ ἐδάφους πού δέχθηκαν ἄφθονα νερά ἐλίμνασαν καί κράτησαν στεκούμενα νερά, ὅπως συμβαίνει μέ τίς ἐλώδεις ἐκτάσεις. Κι ὅταν αὐτά τά νερά ζεσταίνονταν τό καλοκαίρι καί σήπονταν σχηματίζονταν πυκνοί καί δυσώδεις ἀτμοί, πού, καθώς ἀναδίδονταν, ἐμό-

> λυναν τόν ἀέρα τοῦ περιβάλλοντος. [...] Συνετέλεσε ἐπίσης στήν ἐμφάνιση τοῦ λοιμοῦ καί ἡ κακή ποιότητα τῶν τροφῶν. [...] Καί μιά τρίτη αἰτία τῆς ἀρρώστιας ὑπῆρξε τό γεγονός, ὅτι δέν φύσηξαν τά μελτέμια, πού κατά τό θέρος δροσίζουν τήν ἀτμόσφαιρα ἀπό τόν πολύ καύσωνα. [...] Κι οἱ Ἀθηναῖοι ἀπέδιδαν στό θεό τίς αἰτίες τῆς συμφορᾶς τους. Γι' αὐτό καί ἀκολουθώντας κάποιο χρησμό ἔκαναν καθαρμό τῆς νήσου Δήλου πού εἶναι ἱερά νῆσος τοῦ Ἀπόλλωνος καί εἶχε μιανθῆ, ὅπως πίστεψαν, ἀπό τό γεγονός ὅτι εἶχαν θάψει ἐκεῖ τούς νεκρούς.[3]

Και ο Θουκυδίδης (3.104) αναφέρει τον καθαρμό αυτόν, δεν τον συνδέει όμως με το λοιμό. Η διαφορά ανάμεσα στις δύο αφηγήσεις είναι σαφής: ο Θουκυδίδης (σύμφωνα με την αξίωσή του, την οποία διατυπώνει στο μεθοδολογικό κεφάλαιο, 1.20-22) κάνει διάκριση ανάμεσα στην αντικειμενική καταγραφή και τη διατύπωση προσωπικών απόψεων, ενώ ο Διόδωρος παραθέτει από μεγάλη χρονική απόσταση, τη μία μετά την άλλη, διάφορες αιτίες. Κι ενώ το κείμενο του Θουκυδίδη αντανακλά την αβεβαιότητα του πληθυσμού και των ειδικών, ο Διόδωρος δίδει μια φαινομενικά επιστημονική εξήγηση. Και στους δύο συγγραφείς διαφαίνεται η ανάγκη των πληγέντων για πληροφόρηση, κανείς τους όμως δεν μπορεί να την ικανοποιήσει, καθώς οι υπάρχουσες πληροφορίες δεν ήταν αξιόπιστες.

Τον 21ο αιώνα αντίθετα δεν μπορούμε να αποφύγουμε την πληροφόρηση. Έχουμε στη διάθεσή μας μια τεράστια πληθώρα πληροφοριών, για παράδειγμα μαθαίνουμε με ακρίβεια πόσοι άνθρωποι έχουν προσβληθεί, πεθάνει ή αναρρώσει παγκοσμίως. Όμως, πόσο ακριβείς είναι οι αριθμοί αυτοί, με ποιον ακριβώς τρόπο προκύπτουν και πόσοι άνθρωποι εντέλει υποβάλλονται σε διαγνωστικά τεστ; Δεν είναι γνωστό πόσα ασυμπτωματικά κρούσματα υπήρξαν ή υπάρχουν, ούτε και όλα τα συμπτώματα είναι γνωστά. Στα μέσα ενημέρωσης, οι εμπειρογνώμονες δεν προλαβαίνουν να παίρνουν τη σειρά τους μπροστά στα μικρόφωνα και να μας ανακοινώνουν δήθεν ασφαλή συμπεράσματα. Το ότι η τήρηση αποστάσεων και το καλό πλύσιμο των χεριών έχουν νόημα σε όλες τις μεταδοτικές ασθένειες, το γνώριζε ήδη ο Θουκυδίδης.

Πώς ονομάζεται η ασθένεια; Αυτό το γνωρίζουμε: «Covid-19». Ο όρος «πανούκλα/πανώλη» είναι πολύ γενικός, αρχικά δεν σημαίνει τίποτε παραπάνω από «επιδημία» και έτσι χρησιμοποιείται στην καθομιλουμένη συχνά ακόμη και σήμερα. Το «Covid-19» ωστόσο μόνο καθομιλούμενη δεν είναι, αλλά είναι σύντμηση του αγγλικού «Corona Virus Disease 2019». Πρόκειται για αναπνευστική νόσο, σύμφωνα όμως με επιστημονικά πορίσματα δεν επιτίθεται μόνο στους πνεύμονες, αλλά ενδέχεται να προκαλέσει μόνιμες βλάβες και σε άλλα όργανα. Κάποτε θα έχουμε καλύτερη γνώση του θέματος. Αλλά πότε; Και μετά;

Όσο λιγότερα ξέρουμε –τότε και τώρα– τόσο πιο εύκολα καταφεύγουμε σε απλές απαντήσεις: Οι Λακεδαιμόνιοι είχαν δηλητηριάσει τα πηγάδια του Πειραιά (Θουκ. 2.48.2). Τα δηλητηριασμένα πηγάδια που προκαλούσαν αρρώστιες στην ύστερη αρχαιότητα, ήταν έργο των Χριστιανών. Αργότερα, και για πολλούς αιώνες, οι Χριστιανοί κατηγορούσαν τους Εβραίους, και για όποιον πιστεύει πως σήμερα τα πράγματα είναι διαφορετικά: υπάρχουν ομάδες αντισημιτών στο διαδίκτυο, που πίσω από τον κορωνοϊό βλέπουν –και πάλι– το διεθνές εβραϊκό κεφάλαιο, που έχει αναπτύξει το εμβόλιο εδώ και καιρό, αλλά περιμένει την κατάλληλη στιγμή για να έχει το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος και να πετύχει την παγκόσμια κυριαρ-

χία. Ενώ όσοι ενδιαφέρονται για την τεχνολογία και, φυσικά, θεωρούν εαυτούς εξυπνότερους από κάθε ειδικό, κατηγορούν τα συστήματα ασύρματης τηλεφωνίας πέμπτης γενιάς (5G) για την εξάπλωση του ιού – και, πίσω από αυτά, όλους όσοι πλουτίζουν εξαιτίας τους. Καθησυχαστικό τουλάχιστον είναι ότι ο Νοστράδαμος –και αυτό αναφέρθηκε στα μέσα– δεν είχε προβλέψει την πανδημία· ή μήπως αυτό είναι ακόμη πιο ανησυχητικό;

Πώς αντιλαμβανόμαστε τον κορωνοϊό; Στο Μεξικό υπάρχει, και αυτό το διαβάσαμε, η μπύρα Corona, της οποίας οι πωλήσεις αρχικά έπεσαν και εντέλει σταμάτησε η παραγωγή. Στην πόλη του Άαχεν γίνονται από τον Μάρτιο του 2020 εργασίες αποκατάστασης της σαρκοφάγου της Αγίας Κορώνας, της προστάτιδας των πασχόντων από ασθένειες και επιδημίες, που έζησε τον 2ο αιώνα. Ο ιός ωστόσο δεν πήρε το όνομά του από την αγία, αλλά ονομάστηκε έτσι επειδή στο μικροσκόπιο μοιάζει σαν να περιβάλλεται από ένα στέμμα (corona), η επιστημονική του ονομασία του είναι «SARS-CoV-2». Όταν ο αμερικανός πρόεδρος τον ονόμαζε «chinese virus» ή «Wuhan virus», δεν αναφερόταν απλά και μόνο στον τόπο της πρώτης εμφάνισής του – και η αντίδραση της κινεζικής κυβέρνησης ήταν ανάλογη. Η ισπανική γρίπη παρεμπιπτόντως δεν ονομάστηκε έτσι επειδή ξεκίνησε από την Ισπανία, αλλά επειδή η Ισπανία διατήρησε την ουδετερότητά της στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και οι ισπανικές εφημερίδες παρείχαν πληροφορίες για τη γρίπη, πράγμα που οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες απαγόρεψαν για να μην εκτεθούν στον εχθρό και ρίξουν το ηθικό των πολιτών τους.

Ποιες είναι οι δυνατότητες θεραπείας; Με την πρώτη ματιά ούτε τότε υπήρχε, ούτε και σήμερα υπάρχει θεραπεία. Η διαφορά ωστόσο είναι τεράστια. Σήμερα υπάρχουν πολλοί επιστήμονες, που δεν μπορούν μεν να παρουσιάσουν ένα θαυματουργό γιατρικό, θα αναπτύξουν όμως αργά ή γρήγορα ένα φάρμακο – γι' αυτό είμαστε βέβαιοι. Τη βεβαιότητα αυτή ωστόσο θα έπρεπε να μπορούμε να την έχουμε και σε εποχές μη-κρίσης. Πιθανότατα κανείς δεν μπορούσε να διανοηθεί πριν την πανδημία ότι θα ζούσαμε ένα τέτοιο σενάριο lockdown (ή shutdown). Στην πραγματικότητα όμως, ήδη το 2012 το Ινστιτούτο Robert Koch διενήργησε κατ' εντολή της γερμανικής κυβέρνησης την ανάλυση κινδύνου «Πανδημία εξαιτίας του Virus Modi-SARS», η οποία συνοψίζεται στο Ομοσπονδιακό Έντυπο (Bundesdrucksache) 17/12051 και βρίσκεται εδώ: https://dipbt.bundestag.de/dip21/ btd / 17/120 / 1712051.pdf. Το παράρτημα, που παρουσιάζει πιθανούς αριθμούς κρουσμάτων και θανάτων, οι οποίοι ελπίζουμε πως δεν αντιστοιχούν στην πορεία της πανδημίας του κορωνοϊού, αρχίζει στη σελίδα 56 με τη διαπίστωση ότι μια τέτοια πανδημία είναι «πιθανή υπό προϋποθέσεις: ένα γεγονός που στατιστικά συμβαίνει συνήθως μία φορά στα 100 έως 1000 χρόνια». Για επίσημα μέτρα που παραλύουν τον δημόσιο βίο, δεν γίνεται βέβαια λόγος, αλλά (στη βάση της υπόθεσης ότι στη Γερμανία θα πεθάνουν τουλάχιστον 7,5 εκατομμύρια άνθρωποι σε διάστημα τριών ετών ώσπου να διατεθεί ένα αποτελεσματικό εμβόλιο) υπολογίζεται ότι θα υπάρξουν αλλαγές συμπεριφοράς όπως «αποφυγή του πλήθους» και «αποφυγή της δημόσιας ζωής γενικότερα» (σελ. 80).

Ωστόσο δεν αρκούν μόνο η επιστημονική τεχνογνωσία και η ανάπτυξή της σε εποχές μη-κρίσης: Την Παγκόσμια Ημέρα της Υγείας, στις 7 Απριλίου, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας διαπίστωσε ότι υπάρχει έλλειψη 5,9 εκατομμυρίων νοσηλευτών παγκοσμίως. Θα μπορούσαμε να έχουμε πολύ καλύτερο προβάδισμα από τους Αθηναίους του 430 π.Χ. Οι δαπάνες για κα-

λούς επιστήμονες και για καλό νοσηλευτικό προσωπικό είναι αμελητέες σε σύγκριση με το υπέρογκο κόστος μιας πανδημίας.

Ο Θουκυδίδης τελειώνει τη μαρτυρία του με μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση:

> Μέσα στην συμφορά θυμήθηκαν μερικοί, όπως ήταν φυσικό, και άλλες προφητείες, αλλά και τον ακόλουθο χρησμό που, καθώς έλεγαν οι γεροντότεροι, τον έψελναν άλλοτε: «Θά᾽ρθει πόλεμος δωρικός και μαζί του λοιμός». Πολλές φιλονικίες έγιναν τότε, γιατί άλλοι έλεγαν ότι στον χρησμό δεν γινόταν λόγος για λοιμό (αρρώστια) αλλά για λιμό (πείνα), επικράτησε όμως η γνώμη ότι το σωστό ήταν λοιμός, επειδή οι άνθρωποι ερμήνευαν τον χρησμό ανάλογα με τα παθήματά τους [οἱ γὰρ ἄνθρωποι πρὸς ἃ ἔπασχον τὴν μνήμην ἐποιοῦντο]. Νομίζω ότι, αν ποτέ ξαναγίνει δωρικός πόλεμος και τύχει να έρθει μαζί λιμός, θα τον ερμηνέψουν όπως θα ταιριάζει στην περίσταση. (2.54.2)

Εκκινώντας από την προφανή σύγχυση ανάμεσα σε «λοιμό» και «λιμό», οι γλωσσολόγοι διαφωνούσαν για το κατά πόσο τον 5ο αιώνα π.Χ. το «οι» προφερόταν ήδη ως «ι». Δεν έχει όμως σημασία αυτό, σημασία έχει η φράση: «οἱ γὰρ ἄνθρωποι πρὸς ἃ ἔπασχον τὴν μνήμην ἐποιοῦντο». Στον 21ο αιώνα, σε αντίθεση με το λοιμό των Αθηνών, την πανώλη του Ιουστινιανού και την ισπανική γρίπη, έχουμε τη ρεαλιστική δυνατότητα όχι μόνο να θυμόμαστε την ασθένεια και την κοινωνική κρίση, αλλά και την αντιμετώπισή της· προ παντός όμως και πέρα από αυτό έχουμε την ευκαιρία να εξάγουμε σημαντικά διδάγματα από τη μνήμη αυτή – έστω κι αν μια νέα τέτοια πανδημία είναι «πιθανή υπό προϋποθέσεις: ένα γεγονός που στατιστικά συμβαίνει συνήθως μία φορά στα 100 έως 1000 χρόνια».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Θουκυδίδου Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου*. Μτφρ. Άγγελος Σ. Βλάχος. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»: 2.47.3 - 2.51.2. < http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=73&page=61.

2. Ο Θουκυδίδης γράφει (3.87.1-2): «Τον επόμενο χειμώνα η επιδημία ξανάρθε για δεύτερη φορά στην Αθήνα. Δεν είχε ποτέ εξαφανιστεί εντελώς, αλλά είχε σημειώσει ύφεση. Την δεύτερη φορά κράτησε ένα χρόνο, ενώ την πρώτη φορά είχε κρατήσει δύο χρόνια.»

3. *Διοδώρου Σικελιώτου Ιστορική Βιβλιοθήκη*. Μτφρ. Απόστολος Παπανδρέου Αθήνα: Εκδ. Γεωργιάδη – «Βιβλιοθήκη των Ελλήνων» 2001: 12.58.3. <https://heptapolis.com/sites/default/files/diodoros-sikelioths8.pdf>.

ΠΕΤΡΟΣ-ΙΩΣΗΦ ΣΤΑΝΓΚΑΝΕΛΛΗΣ

Συνειρμοί ενός έγκλειστου

Η συνθήκη του αναγκαστικού εγκλεισμού, σε συνάρτηση με την απαγόρευση λειτουργίας των βιβλιοπωλείων και των βιβλιοθηκών, δεν ευνοεί την έναρξη μιας νέας έρευνας. Ακόμα κι αν κάποιος διαθέτει το χάρισμα της οιωνοσκόπησης (χρήσιμο για τον Μπένγιαμιν, αλλά μάλλον σπανίζον στην εποχή μας), δεν θα μπορούσε να έχει συλλέξει, παρά μόνο τα υλικά στα οποία θα ενέσκηπτε για να απαντήσει στα αρχικά του ερωτήματα. Για τα υπόλοιπα, θα έπρεπε να περιμένει τη λήξη της καραντίνας...

Όταν δήλωσα συμμετοχή στην διαδικτυακή, επιστημονική πασιέντζα,[1] με τη μορφή συλλογικού τομιδίου, είχα κατά νου να γράψω για το Δεκαήμερο του Βοκάκιου. Για την ακρίβεια, είχα μόλις τελειώσει την ανάγνωσή του. Όποιος κι όποια δεν έχει διαβάσει το Δεκαήμερο, θα μπορούσε να το θεωρήσει ως ταιριαστό ανάγνωσμα για την εποχή της πανδημίας. Βέβαια, ο Βοκάκιος άρχισε να το συνθέτει πριν το ξέσπασμα της πανώλης, το 1348, και ο σκοπός του ήταν άλλος - και πολύ πιο μεγαλεπήβολος. Δεν «γράφει», άλλωστε, αλλά «αφηγείται», και μάλιστα αφηγήσεις άλλων, όπως επαναλαμβάνει διαρκώς στα εισαγωγικά κείμενα των Ημερών.

Παρά τη φαινομενική του απλότητα, ή, μάλλον, ακριβώς εξαιτίας της, το Δεκαήμερο είναι ένα δύσκολο και σχετικά απρόσιτο ανάγνωσμα, όπως όλα τα έργα που ιδρύουν τομείς και είδη. Ο επιμελητής της έκδοσης από την οποία το διάβασα, ο Amedeo Quondam, θεωρεί ότι ο σύγχρονος αναγνώστης θα πρέπει να το μελετά με τη συνοδεία βοηθήματος, όπως, για παράδειγμα πράττουν (και έπρατταν εξαρχής, ακόμα και αμέσως μετά τον θάνατο του Δάντη), οι αναγνώστες της Θείας Κωμωδίας.[2]

Έργο πειραματικό, διάνοιξης μιας οδού από την προφορικότητα προς το μυθιστόρημα. Με πρώτη ύλη, ιστορίες που κυκλοφορούσαν από στόμα σε στόμα, ιστορίες καταγεγραμμένες, αλλά και ιστορικά έργα του παρελθόντος. Μεταμοντέρνο, θα μπορούσε να το θεωρήσει

Ο Πέτρος-Ιωσήφ Στανγκανέλλης είναι ιστορικός, υποψήφιος διδάκτορας μεθοδολογίας των κοινωνικών επιστημών στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

κάποιος, αν αυτός ο κάποιος, βέβαια, αγνοούσε την πορεία προς το μοντέρνο. Εφτά αιώνες λήθης.

Αυτό που είχα σκοπό να γράψω, εν συντομία, εδώ, θα επικεντρωνόταν στην inventio του Βοκάκιου. Μια νύξη για το τι θα μπορούσε να δει κανείς στο εργαστήριό του. Παρότι, τα τελευταία χρόνια, ιδίως στον αγγλοσαξονικό κόσμο, οι μελέτες σχετικά με το Δεκαήμερο επικεντρώνονται στις gender διαστάσεις του (γυναίκες που αφηγούνται, μέσα από την αφήγηση ενός άνδρα - και μάλιστα τα μέλη της περίφημης «onesta brigata» είναι, διόλου τυχαία, εφτά γυναίκες και τρεις άνδρες, δεν λείπουν κι άλλες οπτικές. Έχουν γραφτεί μελέτες σχετικά με την επιστημολογία του Βοκάκιου, τον Βοκάκιο ως (ηθικό, κυρίως) φιλόσοφο, για την Κικερώνεια Αναγέννηση και το Δεκαήμερο.[3] Στα χέρια μου (ή, μάλλον, στην οθόνη του υπολογιστή μου, μιας που τα διαθέτω σε ηλεκτρονική μορφή), είχα μόλις τρία, αυτά που αναφέρονται στην υποσημείωση. Θα ήταν ένα απονενοημένο διάβημα να προχωρήσω μόνο με αυτά. Φυσικά και δεν θα το κάνω. Ούτε το σύντομο της διορίας για τη συγγραφή, ούτε οι απαγορεύσεις της συγκυρίας, ευνοούν τέτοιες φιλοδοξίες.

Αυτή η πρώτη οπισθοχώρηση με οδήγησε σε μια οπισθοχώρηση άλλων εφτά αιώνων. Σε ένα κείμενο που ο Βοκάκιος χρησιμοποιεί, σχεδόν αυτούσιο (αποτελεί κοινό κτήμα για τους ερευνητές ότι το γνώριζε, το παράθεμα υπάρχει άλλωστε στις σημειώσεις του, στο zibaldone του, το οποίο έχει διασωθεί). Διότι, ο Βοκάκιος, παρότι η πανώλη βρίσκεται μπροστά στα μάτια του, καθώς συνεχίζει τη συγγραφή της αφήγησής του, επιλέγει να παραθέσει μια εικόνα από μια άλλη πανώλη, αυτή του Ιουστινιανού. Πρόκειται για το Τέταρτο κεφάλαιο του Δεύτερου Βιβλίου της Ιστορίας των Λομβαρδών, του Παύλου Διάκονου.

Ας το κάνω κι εγώ, με τη σειρά μου. Είναι σύντομο, μπορεί να παρατεθεί ολόκληρο, και να μιλήσει ίσως και σε εμάς, μετά από δεκατρεισήμισι αιώνες.

> Την εποχή του [Ναρσή], ξέσπασε μια σφοδρή πανώλη, κυρίως στην περιοχή της Λιγουρίας [565-6]. Εμφανίστηκαν κάποιοι λεκέδες στα σπίτια, στις πόρτες, στα σκεύη και τα ρούχα, κι αν κάποιος πήγαινε να τους καθαρίσει, επανεμφανίζονταν ακόμα περισσότεροι. Πέρασε ένας χρόνος, άρχισαν να εμφανίζονται στα αχαμνά των ανθρώπων, ή σε πιο απόκρυφα μέρη, κάποια εξογκώματα, περίπου στο μέγεθος καρυδιού ή χουρμά, κι αμέσως μετά ακολουθούσε ένας υψηλός, αβάσταχτος πυρετός, με αποτέλεσμα μέσα σε τρεις μέρες, οι άνθρωποι να πεθαίνουν. Όμως, αν κάποιος άντεχε για τρεις μέρες, είχε ελπίδες να ζήσει. Επικρατούσε παντού πένθος, παντού δάκρυα. Κι επειδή είχε διαδοθεί η φήμη ότι κάποιος θα μπορούσε να γλυτώσει από την πανώλη, αν έφευγε μακριά, τα σπίτια εγκαταλείφθηκαν από τους κατοίκους τους, και αφέθηκαν να τα φυλάνε μόνο τα σκυλιά, τα κοπάδια έμειναν μόνα τους στα βοσκοτόπια, χωρίς βοσκούς να τα επιβλέπουν. Τη μια μέρα, κάποιος έβλεπε τα αγροκτήματα και τους οικισμούς γεμάτους κόσμο, την επομένη όλα ήταν παραδομένα στη σιωπή, γιατί όλοι είχαν φύγει. Τα παιδιά παρατούσαν άταφα τα πτώματα των γονιών τους, οι γονείς, λησμονώντας το πιο φυσικό αίσθημα, αυτό της στοργής, εγκατέλειπαν τα άρρωστα παιδιά τους. Όποιος, κατά τύχη, κινούμενος από το αρχαίο αίσθημα του ελέους, σταματούσε για να θάψει τον πλησίον του, έμενε ο ίδιος άταφος, και τη στιγμή που παραδινόταν στο έλεος, καταστρεφόταν από αυτό, κι ενώ παρείχε φροντίδες στον θάνατο, ο δικός του θάνατος έμενε παραμελημένος. Ο κόσμος έμοιαζε σαν να επέστρεφε στην αρχαία σιωπή. Καμιά φωνή στους αγρούς, κανένα σφύριγμα βοσκού, καμιά επίθεση αγριμιού στα κοπάδια, καμιά θανάτωση πουλερικού. Οι καλλιέργειες, καθώς περνούσε

> ο καιρός της συγκομιδής, ανέγγιχτες ανέμεναν τον αγρότη, τα κλήματα, καθώς είχαν ρίξει τα φύλλα τους, έμεναν ακέραια, με τα σταφύλια να λάμπουν. Έφτανε σιγά σιγά ο χειμώνας, και τις ώρες της μέρας και της νύχτας, αντηχούσε μια σάλπιγγα σαν αυτές της μάχης, και πολλοί νόμιζαν ότι ακούνε την βουή ενός στρατού, αλλά δεν υπήρχε ίχνος διαβάτη, δεν υπήρχε κανείς επιτιθέμενος. Κι όμως, τα συσσωρευμένα πτώματα ήταν περισσότερα από όσα μπορούσε να συλλάβει ανθρώπου μάτι. Τα βοσκοτόπια είχαν μετατραπεί σε χώρους ταφής για τους ανθρώπους, και τα σπίτια καταφύγιο για τα άγρια ζώα. Αυτό το κακό εξαπλώθηκε μόνο στο εσωτερικό της Ιταλίας, μέχρι το σύνορο με τους Αλαμανούς και τους Βαυαρούς, κι επλήγησαν μόνο οι Ρωμαίοι. Εντωμεταξύ, πέθανε ο Ιουστινιανός, και στην Κωνσταντινούπολη ανέλαβε την κυβέρνηση ο Ιουστίνος ο Νεότερος [ο Β']. Την ίδια περίοδο πάντα, ο πατρίκιος Ναρσής, ο οποίος βρισκόταν πάντα σε επιφυλακή, φυλάκισε και καταδίκασε σε εξορία στη Σικελία τον Βιτάλιο, επίσκοπο της πόλης του Αλτίνο [στη σημερινή περιφέρεια του Αμπρούτζο], ο οποίος πριν πολλά χρόνια είχε καταφύγει στο βασίλειο των Φράγκων, και, πιο συγκεκριμένα, στην πόλη του Αγκούντουμ [Innichen, στο ανατολικό Τιρόλο].[4]

Η Ιστορία των Λομβαρδών (των Λανγκοβάρδων, σύμφωνα με τον συγγραφέα, των Λογγοβάρδων, σύμφωνα με άλλους), έμεινε ανολοκλήρωτη, μιας που ο λομβαρδός μοναχός Παύλος Διάκονος (Paul Warnefried), πέθανε το 789, στο αβαείο του Μόντεκασίνο. Το έργο αποτελεί την κύρια πηγή για την ιστορία του λομβαρδικού βασιλείου στην σημερινή Ιταλία (584-774). Εδώ, δεν θα πω περισσότερα, ούτε για τον συγγραφέα, ούτε για το έργο. Διότι, αν εξαιρέσουμε το τελευταίο μέρος του αποσπάσματος, όπου βρίσκουμε τον Ναρσή (έναν από τους τρεις στρατηγούς που κατέπνιξαν τη Στάση του Νίκα), η υπόλοιπη αφήγηση μοιάζει άχρονη. Παρόμοιες περιγραφές θα βρούμε, για παράδειγμα, για την Μαύρη Πανώλη (1347-8), για την πανώλη του Λονδίνου (1665), από τον Ντεφόε, του Πόρτο (1666), για την επιδημία χολέρας στη Μασσαλία (1832).

Μια άγνωστη και πρωτοφανής ασθένεια ενσκήπτει σε έναν τόπο. Κανείς δεν ξέρει από πού προέρχεται, κανείς δεν μπορεί να προφυλαχθεί. Κυκλοφορούν διάφορες εικασίες, στηριζόμενες σε εμπειρικές παρατηρήσεις. Άνθρωποι πεθαίνουν μόνοι τους, μακριά από τα προσφιλή τους πρόσωπα. Τα ήθη και η ηθική μεταβάλλεται. Ο οίκτος, το έλεος, η στοργή μπορεί να έχουν θανατηφόρα αποτελέσματα. Οι άνθρωποι, απελπισμένοι, προσπαθούν να απομακρυνθούν από το επίκεντρο της ασθένειας. Η οικονομία παραλύει. Επικρατεί παντού ερημιά και σιωπή. Η φύση επιστρέφει στον τόπο του πολιτισμού. Μόνο οι Ρωμαίοι ασθενούν. Αλλού, η ζωή συνεχίζεται.

Ας επιστρέψουμε στη σημερινή συγκυρία. Μια πανδημία στη σημερινή Ευρώπη. Διαψεύδοντας τους ιστορικούς της δεκαετίας του 1970 και 1980, οι οποίοι θεωρούσαν ότι, οι ευρωπαϊκές πανδημίες αποτελούσαν, πια, αποκλειστικά δικό τους αντικείμενο, κι ότι πανδημίες θα ξεσπούσαν, πια, μόνο στον Τρίτο κόσμο.[5]

Κι όμως, «τα τελευταία 20 χρόνια η ανθρωπότητα έχει έρθει αντιμέτωπη με νέους, άγνωστους μέχρι πριν, παθογόνους παράγοντες (πχ. SARS, MERS, Zika, Ebola), οι οποίοι έχουν προκαλέσει επιδημικές εξάρσεις και η εμφάνιση των οποίων σχετίζεται με την επαφή του ανθρώπου με άγρια είδη ζώων, το αυξημένο ζωικό κεφάλαιο και την αυξημένη εξ' αυτού πιθανότητα ζωονοτικής μετάδοσης. Ο κίνδυνος μίας πανδημίας, ήταν γνωστός. Το νέο στέλεχος του κορωνοϊού (SARS-CoV2) την πυροδότησε, λόγω από ότι φαίνεται των ιδιαίτερων χαρα-

κτηριστικών του, τα υψηλά ποσοστά δηλαδή ασυμπτωματικής νόσησης και την ταχεία μεταδικότητά του».[6]

Μια «εξωτική» ζωονόσος, η οποία, μέσω spillover, μεταλλάχθηκε και πέρασε στον άνθρωπο.[7] Όπως, άλλωστε, το 60% των νόσων που προσβάλλουν τον άνθρωπο. Όπως όλα τα είδη γρίπης. Δεν γνωρίζουμε από ποιο ζώο άρχισαν όλα. Αντιλαμβανόμαστε, με τον πιο τραγικό τρόπο, ότι κι εμείς, οι άνθρωποι, είμαστε ζώα.

Μια νόσος για την οποία δεν γνωρίζουμε πολλά, αφού είναι ακόμα νέα και μεταλλάσσεται ακόμα. Παρά τον καταιγισμό των ειδήσεων και των έκτακτων «ενημερωτικών» εκπομπών. Ο χρόνος της επιστήμης δεν είναι αυτός της δημοσιογραφίας, ούτε της οικονομίας, ούτε της πολιτικής.

«Covid-19», ή «κινέζικη νόσος», όπως την ονόμασε ο Ντ. Τραμπ,[8] επαναφέροντας, εμμέσως αλλά σαφέστατα, ακόμα στο πεδίο της ρητορικής, μια σχεδόν χιλιετή ιστορία συνωμοσιολογιών και διώξεων, που αρχίζει τον 14ο αιώνα, στα εδάφη της σημερινής Ισπανίας και Γαλλίας. Συνωμότες που σκοπίμως μόλυναν πληθυσμούς με λέπρα: εβραίοι, μουσουλμάνοι, αιρετικοί, αλλά και οι ίδιοι οι λεπροί, κάθε ομάδα μόνη της, ή κάθε μια με τη βοήθεια μιας άλλης.[9]

Πολιτικές αντιμετώπισης της πανδημίας, με κυρίαρχες αυτές της εθελούσιας απομόνωσης, του (οικειοθελούς ή μη) εγκλεισμού και της φυγής, αλλά, ταυτόχρονα, και πολιτική αντιμετώπισή της. Χρήσιμη η υπόμνηση του παραδείγματος της Νάπολης. Το 1884 ξέσπασε στην πόλη μια επιδημία χολέρας, η οποία οδήγησε στον πολεοδομικό επανασχεδιασμό της. Παρόλα αυτά, το 1910-11, η χολέρα εμφανίστηκε εκ νέου, ακόμα πιο θανατηφόρα. Τότε, το ιταλικό κράτος ξεκίνησε μια εκστρατεία αποσιώπησης. Επιβλήθηκε λογοκρισία, στάλθηκαν ψευδείς αναφορές στη διεθνή κοινότητα, φαλκιδεύτηκαν στατιστικές.[10]

Η άρνηση της ύπαρξης μιας πανδημίας, είναι ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο στην ιστορία. Αποφυγή διακοπής των εμπορικών σχέσεων και της οικονομικής δραστηριότητας μιας περιοχής, φόβος για την διατάραξη της κοινωνικής ειρήνης, για το ξέσπασμα ταραχών. Όχι μόνο οι αρχές, αλλά και οι ίδιοι οι γιατροί προσπαθούσαν να αρνηθούν την ύπαρξη της πανώλης ή της χολέρας, κάνοντας λόγο για κρούσματα κοινής γρίπης ή κρυολογήματος, με υψηλό πυρετό. Αλλά και πολλοί πολίτες, θεωρούσαν ότι οι ειδήσεις για την εμφάνιση θανατηφόρων ασθενειών ήταν κατασκεύασμα της αστυνομίας.[11]

Γιατί όμως τα γράφω όλα αυτά; Όχι για να προβάλλω το σχήμα της επανάληψης στην Ιστορία, βασιζόμενο σε μια κάποια, εκτός Ιστορίας «ανθρώπινη φύση». Στην πραγματικότητα, το ακριβώς αντίθετο θέλω να κάνω. Οικειοθελώς εγκλεισμένος στο σπίτι μου, διαβάζω ή βλέπω ειδήσεις για τον έξω κόσμο. Τις διαβάζω, μέσα από τις γνώσεις μου, τις σπουδές μου, τα βιβλία μου, τις αφηγήσεις που έχω συσσωρεύσει κατά τη διάρκεια της ως τώρα ζωής μου. Διαβάζω μια είδηση, ότι τα ψάρια επέστρεψαν στα κανάλια της Βενετίας, τα δελφίνια στο Σορρέντο, βλέπω τις εικόνες άδειων πλατειών των φοιτητικών μου χρόνων στον ιταλικό βορρά, και θυμάμαι αυτό το συγκεκριμένο απόσπασμα από τον Παύλο Διάκονο, εκείνο το παράθεμα από τον Θάνατο στη Δύση, του Ντελουμώ, το πρώτο βιβλίο του πρώτου μαθήματος που έδωσα στο πανεπιστήμιο της Μπολόνια, πριν από 24 χρόνια. Αφηγήσεις που ανακαλούν άλλες αφηγήσεις, αφηγήσεις που διαβάζονται μέσα από προηγούμενες αφηγήσεις,

αφηγήσεις που στηρίζονται ή επινοούνται από αφηγήσεις. Η οδός της τέχνης της Ιστορίας ανέκαθεν περνούσε από τέτοιες διαδρομές. Ο Μαρκ Μπλοκ, στα χαρακώματα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου παρατήρησε την διάδοση των «ψευδών ειδήσεων».[12] Χρόνια αργότερα, έγραψε τους Θαυματουργούς βασιλείς, δηλαδή μια μελέτη για την «ψευδή είδηση» της θεραπείας της χοιράδωσης από τους βασιλείς της Γαλλίας.[13]

Ένα τυχαίο αρχικό συμβάν, που πυροδοτεί τις διεργασίες της φαντασίας. Μιας φαντασίας ήδη προετοιμασμένης για αυτό. Και κάπου εκεί η πανδημία του κορωνοϊού συναντά τον Βοκάκιο, ο οποίος συναντά τον Παύλο Διάκονο, ο οποίος συναντά εμένα, αποκλεισμένο σε ένα μπαλκόνι στο Μετς…

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ginzburg C. Prosperi A., *Giochi di pazienza: Un seminario sul «Beneficio di Cristo»*, Einaudi, Τορίνο 1975.

2. Quodam A., Fiorilla M., Alfano G. (επιμ.), Giovanni Bocaccio *Decameron*, BUR, Μιλάνο 2013

3. Ενδεικτικά: Andrei F., *Boccaccio the Philosopher. An Epistemology of Decameron*, Palgrave Macmillan, 2017. Του ίδιου, Boccaccio the Philosopher: The Language of Knowledge in the Decameron, ProQuest LLC, Άνν Άρμπορ 2013. Paasche Grudin Michaella, Grudin R., (επιμ.) *Boccaccio's Decameron and the Ciceronian Rennaisance*, Palgrave Macmillan 2012.

4. Για την παρούσα μετάφραση του χωρίου από την Historia Langobardorum, χρησιμοποίησα ως οδηγό την μετάφραση του Italo Pin, ο οποίος έχει γράψει και την εισαγωγή, στην έκδοση: Paolo Diacono, *Storia dei Longobardi*, Edizioni Studio Tesi, Πορντενόνε, 1990, II,4 (σ. 38-40). Η μοναδική αγγλική μετάφραση, του William Dudley Foulke, του 1907, επανεκδόθηκε από το University of Pennsylvania Press, το 2003, και είναι διαθέσιμη, μεταξύ άλλων, εδώ: http://www.northvegr.org/index.html

5. Ruffie J., Sournia J.C., *Le epidemie nella storia*, Editori Riuniti, Ρώμη, 1985, σ. 10.

6. Κέντρο Έρευνας και Εκπαίδευσης στη Δημόσια Υγεία, την Πολιτικής Υγείας και την Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας, «Κριτική αποτίμηση της ετοιμότητας και των πολιτικών αντιμετώπισης της πανδημίας του νέου κορωναϊού (SARS – CoV-2): διεθνής και ελληνική εμπειρία», εδώ: https://healthpolicycenter.gr/el/topics/primary-health-care/sars-cov-2?fbclid=IwAR0Tt9eBMezJwCYFwMvLH2N9A3A4QyPtaSHwBy6d8d44l1ceW-jaFGUrRPHY

7. Quammen, D. *Spillover*, Adelphi, Μιλάνο, 2014, σ. 18-19.

8. Ενδεικτικά: https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-03-25/trump-says-he-ll-stop-using-chinese-virus-easing-blame-game

9. Ginzburg, C. *Storia notturna. Una decifrazione del sabba*, Einaudi, Τορίνο, 1989, σ. 5-27.

10. Snowden F., *Naples in the time of Cholera, 1884-1911*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1995.

11. Delumeau J., *La paura in Occidente*, Società Editrice Internazionale, Τορίνο 1979, σ. 168-170.

12. Μπλοκ Μ. *Ψευδείς ειδήσεις σε καιρό πολέμου. Σκέψεις ενός ιστορικού*, Επέκεινα, Αθήνα 2014 [1921] .

13. Bloch M. *I re taumaturghi*, Einaudi, Τορίνο 1973 [1924].

ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΑΡΑΚΛΑΣ

Ἐγκλεισμὸς καὶ πολιτεία

Ὁ ἰὸς προτίθεται νὰ μᾶς συνδέσει κι ἐμεῖς ἀρνούμαστε. Σὲ αὐτὴ τὴν ἐνδιαφέρουσα περίσταση, ἡ κοινωνία τοῦ ἐγωισμοῦ δὲν κλονίζεται ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν ἀτόμων, ὅπως εἶναι τὸ ἀναμενόμενο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀπομόνωσή τους. Τὰ πράγματα φαίνονται ἀντιφατικά. Διότι τότε, ὅταν κλείνομαι στὸν ἑαυτό μου, τότε *δὲν* εἶμαι ἐγωιστής, ἐνῶ ὅταν ἀνοίγομαι στὸν ἄλλον, τότε *εἶμαι* ἐγωιστής, ἀφοῦ τότε ἀπειλῶ τὴν ζωή του. Ναί, συντρέχω τὸν συνάνθρωπό μου ὅταν δὲν κουνάω τὸ δαχτυλάκι μου, τὸν προστατεύω ὅταν κάθομαι σπίτι μὲ σταυρωμένα χέρια. Ἐγωιστικὸ δὲν εἶναι τώρα ν' ἀπομακρύνομαι ἀπὸ τὸν ἄλλον, ἀλλὰ νὰ *μὴν* ἀπομακρύνομαι ἀπὸ αὐτόν. Φαίνεται νὰ εἶμαι ἐγωιστὴς ὅταν δὲν εἶμαι ἐγωιστὴς καὶ νὰ μὴν εἶμαι ὅταν εἶμαι. Λίγοι δὲν ζοῦν σὲ αὐτὸ τὸν ἀντεστραμμένο κόσμο: οἱ ἰατροί, οἱ νοσηλευτές, γενικὰ ἡ πολιτεία. Καὶ τὸ ζήτημα ποὺ τίθεται εἶναι: Τί μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν ἐγκλεισμὸ ὡς πρὸς τὸν ὁρισμὸ τῆς πολιτείας καὶ πῶς θὰ πρέπει νὰ φέρεται ἡ ἴδια σὲ περίοδο ἐγκλεισμοῦ γιὰ νὰ εἶναι ἀντάξια τοῦ ὁρισμοῦ της;

Τὸ παράξενο αὐτὸ σχῆμα τοῦ ἀλτρουιστικοῦ ἐγωισμοῦ δὲν ἐμφανίζεται μόνο μὲ τὸν ὑγειονομικὸ ἐγκλεισμό. Ὅταν προστατεύει ἕνας ἄνδρας τὴν σύντροφό του ἀπὸ μιὰν ἀνεπιθύμητη ἐγκυμοσύνη φορώντας προφυλαχτικό, μεριμνᾶ γιὰ αὐτήν. Καὶ ἡ κοινὴ ἡδονή τους ἔχει ὡς προϋπόθεση ἕναν ὁρισμένο χωρισμό. Ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ ἐγκλεισμοῦ, ἡ γνήσια ἐπικοινωνία ἀπαιτεῖ μιὰ ὁρισμένη διακοπὴ τῆς ἐπικοινωνίας. Οἱ γαλήνιοι ἐραστὲς δὲν τὰ μοιράζονται πάντα ὅλα, ἀντιθέτως.

Τέτοιας δομῆς φαίνεται νὰ εἶναι καὶ ἡ θεία κοινωνία, ἡ χριστιανικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸ θεῖον. Ἐπικοινωνώντας ὁ καθένας προσωπικὰ μὲ τὸν Θεό, οἱ πιστοὶ συγκροτοῦνται ὡς κοινότητα πιστῶν, ποὺ μεριμνοῦν ὁ ἕνας γιὰ τὸν ἄλλο. Δὲν εἶναι μιὰ πολιτικὴ κοινότητα, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν ἐκλέγουν ἡγέτες, οὔτε μιὰ οἰκογενειακὴ κοινότητα, δὲν ὑπακοῦν σὲ κάποιους ἐνήλικες, καὶ ἂς ἔχουν ἐνίοτε ἡγέτες, ποὺ τοὺς προσφωνοῦν μάλιστα «πατέρες». Εἶναι μιὰ κοινότητα μονάδων ποὺ μοιράζονται τὸν ἀτομικό τους ἴλιγγο ἐνατένισης τοῦ θείου, οἱ ὁποῖες

Ο Γιώργος Φαράκλας είναι Καθηγητής Πολιτικής Φιλοσοφίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

εἶναι τόσο περισσότερο δεμένες, ὅσο πιὸ πολὺ βυθίζονται ἡ καθεμιὰ στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό της, ὅσο πιὸ προσωπικὸ εἶναι τὸ βίωμα τῆς καθεμιᾶς. Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι μιὰ κοινότητα ἀπὸ ἄτομα ποὺ δὲν τὰ μοιράζονται ὅλα δὲν εἶναι ἀπαραιτήτως μιὰ κοινότητα ἀπὸ ἐγωιστές, κάθε ἄλλο.

Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ «μοναδολογία» τοῦ Λάιμπνιτς, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸν κόσμο ἀποτελοῦν μονάδες ποὺ ἐπικοινωνοῦν ἡ καθεμιὰ μόνο μὲ τὸν Θεό, κι ὄχι ἡ μία μὲ τὴν ἄλλη, ὑπῆρξε τὸ πρότυπο τοῦ ἐγωιστικοῦ ἀτομικισμοῦ, εἶναι μᾶλλον ἐπιφανειακή.[1] Τὰ πρόσωπα μποροῦν κάλλιστα νὰ ἀλληλεπιδροῦν ἀλληλοαποδεσμευόμενα. Μᾶλλον ἡ μοναδολογία ἀποτυπώνει σὲ μεταφυσικὸ ἐπίπεδο μιὰ χριστιανικὴ κοινωνικὴ σχέση, ὅπου τὰ ἄτομα δίνουν ἄφεση τὸ ἕνα στὸ ἄλλο ὅπως ὁ Θεὸς δίνει ἄφεση στὸ καθένα. Ἀλληλεπιδροῦν ἐλεύθερα ἐκεῖνοι ποὺ συγκροτοῦνται ἀμοιβαῖα ὡς ἄτομα. Αὐτὸ ὅμως ἀπαιτεῖ νὰ ὑπάρχουν χώρια καὶ συνάμα νὰ παραστέκονται ὁ ἕνας στὸν ἄλλο. «Θεὸς» εἶναι τότε ἡ σύνδεση τῶν ἀτόμων μὲς ἀπὸ τὴν πλήρη αὐτονομία τους.

Ἂς μεταφερθοῦμε τώρα στὸ πολιτικὸ πεδίο. Προτοῦ ψηφίσω, ἀπαιτεῖται βέβαια νὰ διαμορφώσω μιὰ γνώμη, μιὰ ὁρισμένη βούληση, ἕνα «θέλω». Πῶς θὰ τὸ πετύχω αὐτὸ ἔτσι ὥστε τὸ θέλω μου νὰ εἶναι δίκαιο, νὰ μὴν εἶναι τὸ ὄχημα μιᾶς ἐπιμέρους ἀξίωσης ἰσχύος; Ἡ λύση τοῦ Ρουσσὼ εἶναι ἡ μὴ ἐπικοινωνία μὲ ἄλλους: «Ἂν, τὴν ὥρα ποὺ διαβουλεύεται ἕνας ἐπαρκῶς ἐνημερωμένος λαός, οἱ πολίτες του δὲν εἶχαν καμμία ἐπικοινωνία μεταξύ τους, τότε ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν μικρῶν διαφορῶν θὰ προέκυπτε πάντα ἡ γενικὴ βούληση, καὶ ἡ διαβούλευση θὰ ἦταν πάντα σωστή». Ἔτσι θὰ ἀπέφευγε κανεὶς τὴν ἀνάδειξη τῆς βούλησης μιᾶς ὁμάδας σὲ βούληση ὅλων καὶ συνεπῶς μιὰ κατάσταση ὅπου δὲν θὰ ψήφιζαν τὰ ἄτομα ἀλλὰ οἱ φράξιες διὰ τῶν ἀτόμων, ἀπειλώντας ἔτσι τὴν ὕπαρξη μιᾶς γενικῆς βούλησης τοῦ συνόλου.[2]

Στὴν συνουσία, στὴν θεία κοινωνία, στὴν ψηφοφορία ἡ ἀπομόνωση ἀπαιτεῖται ἀπὸ τὸ κοινὸ καλό. Ἂν θέλω ν' ἀποφύγω λάθη ποὺ ὀφείλονται σὲ ἐλλειπὴ ἐνημέρωση, εἶναι ἐνδεδειγμένο νὰ συζητήσω κάθε θέμα ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερο. Ἂν ὅμως θεωρῶ σημαντικὸ νὰ μὴν ἐπηρεαστῶ ἀπὸ συμφέροντα, ἱκανὰ νὰ στρεβλώσουν τὴν αἴσθηση δικαίου ποὺ διαθέτω, εἶναι καλὸ νὰ μὴν ἐρωτήσω κανέναν τί νὰ ψηφίσω. Ἔτσι, θαρρῶ, καταλήγει ὁ Ρουσσὼ στὴν ἀναπάντεχη θέση του.

Ἀπὸ μιὰν ἄποψη τὸ παράδοξο σχῆμα τῆς εὐνοϊκῆς γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ ἀπομόνωσης τοῦ ἀτόμου ἐμφανίζεται λοιπὸν καὶ στὴν πολιτική. Ἐμφανίζεται ἐδῶ ὅσον ἀφορᾶ τὸ πρακτέο, ἕνα θέμα ποὺ ἀφορᾶ τὴν συνείδηση τοῦ καθενός. «Μὴ σὲ νοιάζει τί θέλουν οἱ ἄλλοι, καὶ ἂς εἶναι πολλοί, κι ἂς ἔχεις ἀπέναντί σου τὴν βούληση ὅλων», φαίνεται νὰ μᾶς συμβουλεύει ὁ Ρουσσώ: «Κοίτα νὰ καταλάβεις μόνο ποιά πρέπει νὰ εἶναι ἡ βούληση ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαν ὅλοι», αὐτὸ ποὺ ὁ ἴδιος ὀνομάζει «γενικὴ βούληση». Αὐτὴ εἶναι ἡ βούληση ποὺ ὅλοι θὰ εἶχαν ἂν βυθίζονταν ὁ καθένας στὸν ἑαυτό του, ἂν ὁ καθένας ρωτοῦσε τὴν συνείδησή του κόβοντας κάθε ἐπικοινωνία μὲ ἄλλους. Γιατὶ ἔτσι θὰ παραμερίζονταν τὰ ἰδιαίτερα συμφέροντα ἐπιμέρους ὁμάδων.

Τὸ παράδοξο σχῆμα τοῦ ἐγκλεισμοῦ ἐμφανίζεται στὴν πολιτικὴ διαβούλευση, στὸ μέτρο ποὺ αὐτὴ προκύπτει πρῶτα στὸν καθένα χώρια ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Εἶναι ἕνας ἐσωτερικὸς διάλογος, καὶ ἔπειτα μόνο διάλογος μὲ ἄλλους. Ἴσως εἶναι ὅ,τι λέγεται «ἀναλογίζομαι» στὴν

ἔκφραση «ἀναλογίσου τὶς εὐθύνες σου». Καὶ ἂν εἶναι ἔτσι, τότε διαβουλεύομαι δὲν σημαίνει οὔτε πάντοτε οὔτε πρωτίστως ἐπικοινωνῶ μὲ ἄλλους.

Ὁ διαφωτιστικὸς ἐγκλεισμὸς τῆς Τουλώνης

Ἀλλὰ ὑπάρχει κι ἕνας ἄλλος λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ παράδοξο σχῆμα τοῦ ἐγκλεισμοῦ εἶναι ἀναμενόμενο νὰ ἐμφανίζεται ἐδῶ. Τὴν πολιτεία δὲν ἀπειλοῦν μόνον οἱ φατρίες ἀλλὰ κι ἡ κοινωνικὴ ἀνισότητα, ὁ ὑγειονομικὸς ἐγκλεισμὸς ἀπαιτεῖται δὲ γιὰ νὰ ἐπιβληθεῖ τὸ συμφέρον τῆς κοινότητας ἀπέναντι σὲ ἐπιζήμιες ἰδιωτικὲς πρωτοβουλίες ἀλλὰ κυρίως ἀπέναντι στὶς ὀλέθριες ἐν μέσῳ ἐπιδημίας συνέπειες τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητας. Αὐτὸ μᾶς δείχνει ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ Γάλλου ἱστορικοῦ Μισελὲ γιὰ τὸν ἐγκλεισμὸ τῶν κατοίκων τῆς Τουλώνης τὸ 1720:

> Τρομαγμένοι οἱ προύχοντες ἑτοιμάζονταν νὰ ἐκδράμουν, νὰ σκορπιστοῦν στὴν ὕπαιθρο. Ὁ πρῶτος τῶν ὑπάτων, ὁ ἥρωας κύριος ντ' Ἀντρεσώς, τοὺς τὸ ἀπαγόρευσε, λέγοντάς τους ἐπικριτικά: «Καὶ ὁ λαός, κύριοι, τί θ' ἀπογίνει ὁ λαὸς σ' αὐτὴ τὴν ρημαγμένη πόλη ἂν οἱ πλούσιοι ἀποσύρουν τὰ πουγγιά τους;» Τοὺς ἀπαγόρευσε νὰ φύγουν, ὑποχρέωσε τοὺς πάντες νὰ παραμείνουν. Ὑπεύθυνη γιὰ τὴν φρίκη τῆς Μασσαλίας εἶχε θεωρηθεῖ ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν κατοίκων. Ὁ ντ' Ἀντρεσὼς δοκίμασε ἕνα ἄλλο σύστημα, ἐντελῶς ἀντίθετο: Ἀπομόνωσε τοὺς κατοίκους τῆς Τουλώνης, τοὺς ἔκλεισε στὰ σπίτια τους. Δύο τεράστια νοσοκομεῖα στήθηκαν στὸν κόλπο καὶ στὰ βουνά. Οἱ μὴ νοσηλευόμενοι ἔμεναν ἀναγκαστικὰ σπίτι ἐπὶ ποινῇ θανάτου. Ὁ ντ' Ἀντρεσὼς κατόρθωσε ἔτσι κάτι ποὺ φαινόταν ἀδύνατον: Γιὰ ἑπτὰ ὁλόκληρους μῆνες φύλαγε καὶ τάιζε κατ' οἶκον ἕναν πληθυσμὸ 26.000 ψυχῶν. Γιὰ ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα, ἡ Τουλώνη ἦταν ἕνας τάφος. Ἡ μόνη κίνηση ἦταν, τὸ πρωί, τὸ μοίρασμα τοῦ ψωμιοῦ ἀπὸ πόρτα σὲ πόρτα καὶ ἡ περισυλλογὴ τῶν πτωμάτων. Οἱ περισσότεροι γιατροὶ πέθαναν, οἱ ἀξιωματοῦχοι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ντ' Ἀντρεσώς, πέθαναν. Οἱ νεκροθάφτες πέθαναν. [...] Ἔκλεισαν ὅλες οἱ ἐκκλησίες, οἱ γιορτὲς (τὰ Χριστούγεννα, ποὺ εἶναι τόσο χαρούμενα στὴν Τουλώνη) ἀκυρώθηκαν. [...] Ὁ ντ' Ἀντρεσὼς εἶχε δεῖ τοὺς πάντες νὰ πεθαίνουν, τοὺς γιούς του, τοὺς ἀδελφοὺς καὶ τοὺς συναδέλφους του, καὶ εἶχε δοξαστεῖ ξοδεύοντας ὅλη τὴν περιουσία του, τόσο ποὺ ἀναγκαζόταν νὰ γευματίζει στοὺς γείτονές του· οἱ φτωχοὶ μάλωναν ποιός θὰ εἶχε τὴν τιμὴ νὰ τὸν τραπεζώσει.[3]

Οἱ φτωχοὶ στηρίζουν αὐτὸν ποὺ τοὺς στήριξε καταστέλλοντας τὶς ἐπιθυμίες τῶν πλουσίων καὶ σώζοντας ἔτσι ἔστω δέκα χιλιάδες κατοίκους. Οἱ φτωχοὶ δὲν ἤθελαν νὰ σωθοῦν αὐτοὶ ἀντὶ τῶν πλουσίων. Ἤθελαν νὰ μὴ θυσιαστοῦν αὐτοὶ γιὰ νὰ σωθοῦν οἱ πλούσιοι. Ὑπάρχει διαφορά. Τῆς ἴδιας γνώμης ἦταν προφανῶς καὶ ὁ πολιτικὸς ἡγέτης τῆς πόλης, καὶ τὸ τίμημα ποὺ πλήρωσε ὁ ἴδιος, ὁ ὁποῖος ἀνῆκε στοὺς πλούσιους, ἦταν τόσο βαρύ, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ εἰλικρίνειά του. Γιὰ νὰ ἐπιβάλει τὸ κοινὸ συμφέρον, τοὺς ὅρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἤλπιζε νὰ σώσει τοὺς πιὸ πολλοὺς ἀνεξαρτήτως κοινωνικῆς τάξης, παρέμεινε ὁ ἴδιος στὴν πόλη μὲ τὴν οἰκογένειά του. Προτίμησε νὰ διακινδυνεύσει τὴν ζωὴ τῶν παιδιῶν του (ποὺ πέθαναν ὄντως) παρὰ νὰ ἀφήσει τοὺς φτωχοὺς νὰ βγοῦν ἔξω πρὸς ἄγραν τροφῆς. Προφανῶς χρησιμοποίησε τὴν περιουσία τῶν πλουσίων, ὅπως ὅλη τὴν δική του, γιὰ νὰ σώσει τὴν ζωὴ ἐκείνων ποὺ δὲν εἶχαν περιουσία οἱ ἴδιοι, καὶ μόνον ἔτσι μποροῦσαν νὰ σωθοῦν. Σὲ συνθῆκες ἔκτακτης ἀνάγκης, θὰ σκέφτηκε, πρέπει νὰ δοθεῖ σὲ ὅλους ἡ εὐκαιρία νὰ ζήσουν.

Εἶναι γενικὴ συνήθεια στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ πιὸ πολὺ βέβαια πρὶν τὴν ἔλευση τῆς κεφαλαιοκρατίας, ὅτι σὲ τέτοιες συνθῆκες οἱ κοινωνικὲς ἀνισότητες ὑποχωροῦν μπρὸς στὴν κοινὴ σωτηρία.[4] Ἀπαγορεύονται τότε οἱ εὐνοϊκὲς μεταχειρίσεις ὅπως καὶ ἡ λογικὴ τοῦ κέρδους. Ὁ ντ' Ἀντρεσὼς ἀκολουθεῖ αὐτὴ τὴν παλαιὰ γραμμή, τὴν ἴδια ποὺ ἀκολουθοῦν οἱ ΕΑ-Μίτες τὸ 1941 ὅταν μοιράζουν τὰ τρόφιμα ἀπὸ τὶς ἀποθῆκες τῶν μαυραγοριτῶν. Ἂν ἡ λογικὴ τῆς κοινωνίας λέει ὅτι «ὅλα τὰ δάχτυλα δὲν εἶναι ἴσα», ἡ λογικὴ τῆς πολιτείας θέλει τὸ ἰδιαίτερο συμφέρον νὰ ὑποτάσσεται στὸ γενικό. Οἱ ντ' Ἀντρεσὼς ὅλων τῶν ἐποχῶν εἶναι ἐκεῖνοι πού, ὅταν ὁ χάρος βγαίνει παγανιά, ὑποτάσσουν τὴν λογικὴ τῆς κοινωνίας στὴν λογικὴ τῆς πολιτείας.

Ὁ ντ' Ἀντρεσὼς εἶναι τάχα ἕνας κρατιστὴς πρόδρομος τοῦ Στάλιν καὶ τοῦ Χίτλερ, ὅπως ἀντιλαμβανόταν τὸν Ρουσσὼ ὁ Μπέρτραντ Ράσσελ;[5] Μήπως πρόκειται γιὰ ἕναν τύραννο, μιᾶς καὶ διαιρεῖ τοὺς πολίτες –καὶ μάλιστα μὲ ἀπόλυτο τρόπο! Τὸ ἀντίθετο. Στὴν ἐπιδημία, τὸ «διαίρει καὶ βασίλευε» εἶναι θεμιτό. Τότε *μόνο* μιὰ ἰσχυρὴ ἐξουσία προστατεύει εἰδικὰ τοὺς *ἀσθενέστερους*. Ἡ ἀλληλεγγύη ὅλων εἶναι τότε αὐτὸ ποὺ ὑπαγορεύει τὸν ἐγκλεισμό. Ἀλλὰ ὄχι ὁποιονδήποτε ἐγκλεισμό: Ἕναν ἐγκλεισμὸ ποὺ δίνει στοὺς φτωχοὺς τὴν δυνατότητα νὰ προστατευτοῦν σὰν νἄταν κι αὐτοὶ πλούσιοι.

Δυὸ τύποι ἐγκλεισμοῦ στὴν ἀναγεννησιακὴ Φλωρεντία

Ἴσως θεωρήσει κανεὶς ὅτι αὐτὰ εἶναι ὅλα μιὰ παράτολμη γενίκευση μὲ πολὺ μικρὴ ἐμπειρικὴ βάση. Ἂς ἐρωτηθεῖ λοιπόν, πιὸ πίσω στὸν χρόνο, ὁ Βοκκάκιος γιὰ τὰ εἴδη ἐγκλεισμοῦ στὴν Φλωρεντία τὸ 1348, ὅπου δὲν ὑπῆρχε κάποια συλλογικὴ μέριμνα. Στὴν τυπολογία του τῶν ἀντιδράσεων ἀπέναντι στὴν ἀπειλὴ συγκαταλέγονται δύο εἴδη ἐγκλεισμοῦ. Ὑπῆρχαν ὁμάδες εὐκατάστατων ποὺ ἀπομονώνονταν, ὑγιεῖς ὄντες, σὲ μιὰ οἰκία. Ἔτρωγαν, ἔπιναν «ἐξαίσια κρασιά», καὶ ἐπεβίωναν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη «ὁ λαουτζίκος καὶ ἕνα μεγάλο μέρος τῆς μεσαίας τάξης παρουσίαζαν ἕνα θέαμα τῆς πιὸ φρικτῆς ἐξαθλίωσης» γιατὶ «ἡ φτώχεια [...] κρατοῦσε τοὺς περισσότερους στὰ σπίτια τους», ὅπου ἀπεβίωναν «δίχως καμμία βοήθεια, δίχως καμμιᾶς λογῆς ἐξυπηρέτηση».[6]

Ὁ ἐγκλεισμὸς εἶναι καλὸς στὸν βαθμὸ ποὺ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία μεριμνᾶ γιὰ ὅλους, ὅπως ὑπὸ τὸν ντ' Ἀντρεσώς, γιατὶ τότε καθιστᾶ ὅλους ἱκανοὺς νὰ μοιραστοῦν τὸν ἐγκλεισμὸ τῶν εὐπόρων, ἐνῶ ἀντίθετα τοὺς γλυτώνει ἀπὸ τὸν ἐγκλεισμὸ τῶν ἀπόρων, ὁ ὁποῖος, στὸ φάσμα ἀντιδράσεων ποὺ μᾶς δίνει ὁ Βοκκάκιος, τοποθετεῖται στὸ ἄλλο ἄκρο, γιατὶ εἶναι ὁ ἐγκλεισμὸς στὸν ὁποῖο ἀναγκάζονται ὅσοι δὲν μποροῦν πιὰ νὰ βγοῦν ἔξω γιὰ νὰ βροῦν κάτι νὰ φᾶνε. Ὁ ἐγκλεισμὸς εἶναι στὴν ὑπηρεσία τοῦ κοινοῦ καλοῦ ἂν ἡ πολιτεία προσφέρει στοὺς ἔγκλειστους πόρους γιὰ νὰ ζήσουν, ἂν αὐτὴ λοιπὸν εἶναι –ἂς ποῦμε– μᾶλλον κοινωνικὸ κράτος παρὰ ἕνα κράτος τῶν πλουσίων.

Προϋπόθεση γιὰ νὰ κρίνει καλὰ ὁ ἀναλογιζόμενος πολίτης εἶναι γιὰ τὸν Ρουσσώ, «κανένας πολίτης νὰ μὴν εἶναι τόσο πλούσιος, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἐξαγοράσει κάποιον ἄλλον, καὶ κανεὶς τόσο φτωχός, ὥστε νὰ ἀναγκάζεται νὰ πουλήσει τὸν ἑαυτό του».[7] Μόνο μιὰ πολιτεία ποὺ μειώνει τὸν ὑπερβολικὸ πλοῦτο καὶ τὴν ὑπερβολικὴ ἔνδεια –μιὰ παρεμβατικὴ πολιτεία, μιὰ πο-

λιτεία ποὺ θεωρεῖ ὅτι ἀποτελεῖ καθῆκον της νὰ ἐπιβάλλει τὴν ἰσότητα ἐνάντια στὴν διαμόρφωση ἀνισοτήτων, ἀκόμη κι ἂν αὐτὲς δημιουργοῦνται αὐθόρμητα–, μπορεῖ νὰ διέπεται, ὅσο τὸ δυνατόν, ἀπὸ τὸν κανόνα τῆς «γενικῆς βούλησης», δηλαδὴ νὰ πορεύεται δίκαια. Ἔτσι παρέχεται στὸν καθένα ἡ εὐχέρεια ν' ἀπομονώνεται μὲ τέτοιο τρόπο ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ὥστε νὰ μὴν προωθεῖ κάποιο ἰδιαίτερο συμφέρον, τὸ δικό του, ἂν εἶναι πολὺ πλούσιος καὶ «ἐξαγοράζει» ἄλλους, ἢ τὸ ἰδιαίτερο συμφέρον τοῦ πλούσιου τοῦ ὁποίου ὁ ἴδιος εἶναι πελάτης, ἂν ὁ ἴδιος εἶναι πολὺ φτωχὸς καὶ «ἀναγκάζεται νὰ πουλήσει τὸν ἑαυτό του». Μιὰ πολιτεία σὰν αὐτὴν ἐπιτρέπει, χάρη στὴν παρεμβατικότητά της, στοὺς φτωχοὺς νὰ μετάσχουν στὴν εὐεργετήματά της ὅπως οἱ πλούσιοι. Ἄρα μᾶλλον μόνο μιὰ τέτοια πολιτεία θὰ προσφέρει στοὺς φτωχοὺς τὸν καλὸ τύπο ἐγκλεισμοῦ, αὐτὸν τῶν πλουσίων.

Ὅμως αὐτὸ τὸ παράδοξο –ἡ διὰ τοῦ χωρισμοῦ ταύτιση μὲ τὸν ἄλλον, ἡ ἀτομικὴ σχέση μὲ τὸ κοινό, ὁ ἀπὸ ἀλληλεγγύη ἐγκλεισμός–, παραμένει νόμιμη στὸ μέτρο ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὴν ἀλληλοβοήθεια, ὄχι τὸν ἐγωισμό. Ὁ Βοκκάκιος ἀναφέρει: «Ὅσο γι' αὐτοὺς ποὺ τοὺς ἄφηναν στὴν τύχη τους, πολλοὶ θὰ μποροῦσε νἄχαν σωθεῖ ἂν εἶχε βρεθεῖ κάποιο πονετικὸ χέρι νὰ τοὺς βοηθήσει», νὰ τοὺς προσφέρει «τὴν κατάλληλη περιποίηση».[8] Ὅσοι φροντίζουν τοὺς ἄλλους εἶναι οἱ ἥρωες τῆς ἐπιδημίας, γιατὶ εἶναι οἱ φορεῖς τῆς πολιτείας, ἢ μᾶλλον ἐπιτελοῦν τὸ ἔργο ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναλαμβάνει ἡ πολιτεία, στὸ μέτρο ποὺ μᾶς σώζει ὅταν δὲν μᾶς ἀφήνει νὰ συνδεόμαστε ἄμεσα καὶ ὑποκαθιστᾶ τὴν ἀμοιβαία μέριμνά μας. Ἡ περιποίηση ποὺ ἔλειπε στὴν Φλωρεντία ἦταν αὐτὴ ποὺ καθιστᾶ ἕνα κράτος ἀντάξιο τοῦ ὀνόματος «πολιτεία».

Ἐγωισμὸς καὶ μὴ στὴν ἀρχαία Ἀθήνα

Ἡ πολιτεία ποὺ λειτουργεῖ ἀπέναντί μας ὅπως ὁ Θεὸς τοῦ Λάιμπνιτς, φροντίζοντας τὶς μονάδες ποὺ «δὲν ἔχουν παράθυρα ἀπὸ τὰ ὁποῖα κάτι τι μπορεῖ νὰ μπεῖ ἢ νὰ βγεῖ»,[9] σπάει ἡ ἴδια τὴν ἀπομόνωσή μας στέλνοντάς μας τὶς κρατικές της ὑπηρεσίες. Ὅταν λείπει αὐτὴ ἡ παρέμβαση τοῦ «ἐπίγειου-θείου» –ὁ Ἔγελος ὀνόμαζε ἔτσι τὴν πολιτεία,[10] ἴσως τώρα καταλαβαίνουμε ὅτι αὐτὸ δὲν ὑποδηλώνει κάποια «θεοποίηση» τοῦ κράτους–, ἡ μόνη διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀπομονώνεται καὶ αὐτοῦ ποὺ συντρέχει τὸν ἄλλον εἶναι ὁ ἐγωισμὸς τοῦ πρώτου. Κατὰ τἄλλα, πεθαίνουν καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Λουκρήτιος περιγράφοντας τὸν «λοιμὸ» ποὺ ρημάζει τὴν Ἀθήνα στὴν ἀρχὴ τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου:

> Τί αὐτοὺς ποὺ τοὺς ἀρρώστους τους ξεφεύγουν [ἀποφεύγουν] νὰ βαϊλεύουν [βοηθοῦν]
> Τρομάζοντας [φοβούμενοι] τὸν θάνατο καὶ τὴν ζωὴ ποθώντας
> Πάρα πολύ, μὲ θάνατον κακὸν καὶ μαυρισμένον
> Ἀβοήθητους, παντέρημους, σὲ λίγο ἡ ἴδια ἡ ἀμέλεια
> Τοὺς τιμωροῦσε ἡ φόνισσα· μὰ κι' ὅσους στὸ πλευρό τους
> Ἐστέκονταν, τοὺς πέθαινε τὸ μόλεμα [ἡ μόλυνση] κι ὁ κόπος,
> Ποὺ ἡ συστολὴ τοὺς ἔκανε νὰ θέλουν νὰ ὑποφέρνουν,
> Καὶ τῶν ἀρρώστων ἡ γλυκειὰ φωνὴ κ' οἱ στεναγμοί τους.
> Ὁ πλιὸ καλὸς ἐλάβαινε θάνατον τέτοιον τότες.[11]

Σύντομα οἱ ἴδιοι ποὺ ἐπέλεξαν νὰ ἀπομονωθοῦν πεθαίνουν ἐγκαταλελειμένοι. Ὁ οἰκειοθελὴς ἐγκλεισμὸς τῶν πλουσίων μεταπίπτει στὸν ἀναγκαστικὸ ἐγκλεισμὸ τῶν φτωχῶν. Ἔτσι οἱ ἐγωιστὲς πεθαίνουν κι αὐτοί, ὅπως οἱ ἀξιοπρεπεῖς ἄνθρωποι. Αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς δεύτερους εἶναι ὅτι ντρέπονται νὰ ἀφήσουν τοὺς δικούς τους νὰ πεθάνουν ἀβοήθητοι. Ἡ λέξη pudor,[12] ποὺ ὁ Θεοτόκης ἀποδίδει «συστολή», στὰ γαλλικὰ ἔχει ἀποδοθεῖ honneur, «τιμή», καὶ στὰ γερμανικὰ Pflichtgefühl, «αἴσθηση τοῦ καθήκοντος».[13] Μεταφράζει τὴν λέξη «αἰσχύνη» ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Θουκυδίδης (ἡ βασικὴ πηγὴ τοῦ Λουκρήτιου γιὰ τὸν λοιμὸ).[14]

Πέθαιναν ὅλοι καὶ στὴν Φλωρεντία τοῦ Βοκκάκιου, καὶ τοῦτο, ὅπως μᾶς λέει, γιατὶ «οἱ θεματοφύλακες καὶ οἱ λειτουργοὶ τοῦ νόμου ἢ ἄρρωστοι ἦταν ἢ εἶχαν τόσο μεγάλη ἔλλειψη ἀπὸ βοηθούς, ποὺ τοὺς ἦταν ἀδύνατον νὰ ἐνεργήσουν».[15] Μὲς στὴν ἐπιδημία οὔτε ὁ πλοῦτος τελικὰ δὲν βοηθᾶ, μὰ οὔτε καὶ ἡ ἀρετή. Τὸ μόνο ποὺ βοηθᾶ εἶναι ἡ πολιτεία. Ἡ πραγματικὴ ἀρετὴ –πραγματικὴ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι τὰ καραφέρνει– εἶναι ἡ πολιτεία. Αὐτὴ εἶναι ποὺ ἔλειπε στὴν Ἀθήνα τὸ 430 π.Χ. καὶ στὴν Φλωρεντία τὸ 1348, καὶ ποὺ ὑπῆρξε στὴν Τουλώνη τὸ 1720, στὸ πρόσωπο τοῦ ντ᾽ Ἀντρεσώς.

Ἡ «πολιτεία» διαφέρει ἀπὸ τὸ «κράτος». Ὄχι ἐπειδὴ ἡ ἑλληνικὴ τυχαίνει νὰ ἔχει δύο λέξεις γιὰ κάτι ποὺ σὲ ἄλλες γλῶσσες λέγεται μὲ μία. Ὅτι διαφέρουν φαίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ δεξιὸς ἀναρχικὸς εἶναι ἐχθρὸς τῆς πολιτείας καὶ ὄχι τοῦ κράτους, ὁ δὲ ἀριστερὸς ἀναρχικὸς ἐχθρὸς τοῦ κράτους κι ὄχι τῆς πολιτείας, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ πρῶτος ἔχει πρόβλημα μὲ τὴν μέριμνα, ὄχι μὲ τὴν καταστολή, ἐνῶ ὁ δεύτερος μὲ τὴν καταστολή, ὄχι μὲ τὴν μέριμνα (ὁ ἕνας ἀρνεῖται τὴν καθολικὴ περίθαλψη, ὄχι τὴν ἀστυνομικὴ καταστολή, ὁ ἄλλος τὸ ἀντίστροφο). Ἡ καταστολὴ κι ἡ μέριμνα εἶναι διαφορετικὲς λειτουργίες, κι ἂς ἀνήκουν συνήθως στὸν ἴδιο θεσμό.

Ὀνομάζουμε «κράτος» μιὰ δύναμη ποὺ δύναται νὰ κάμνει καὶ καλὸ καὶ κακό, ποὺ ἄλλοτε μᾶς προστατεύει ἀπὸ δολοφόνους, ἄλλοτε ἀπὸ πιθανοὺς εὐεργέτες, ἰδίως ἂν εἶναι ἐπαναστάτες (ἐμφανίζοντάς τους συχνὰ ὡς δολοφόνους). Ὀνομάζουμε συνήθως «πολιτεία» τὸ κράτος ποὺ πιστεύουμε ὅτι πράττει τὸ καλό. Μιὰ ἐξουσία ποὺ ὑπηρετεῖ τὸν ἐγωισμὸ τῶν ἰσχυρῶν, θὰ τὴν ποῦμε «κράτος», ὄχι «πολιτεία». Μιὰ ὅμως ποὺ ἀντιτάσσεται στὸν ἐγωισμὸ τῶν ἰσχυρῶν, θὰ τὴν ποῦμε καὶ «πολιτεία». Τὸ κράτος ποὺ μᾶς ἐπιβάλλεται γιὰ νὰ σώσει τὴν ὑπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων δὲν τὸ λέμε «πολιτεία». Μὲ τὸ ὄνομα «πολιτεία» τιμοῦμε, ὅμως, ἕνα κράτος ποὺ «μεριμνᾶ» γιὰ μᾶς, δηλαδὴ μᾶς ἐπιβάλλεται γιὰ νὰ σώσει τὴν ζωή μας, τὴν «μόνη πολυτέλεια τῶν φτωχῶν», ὅπως ἔλεγε ἕνας ἀριστερὸς ἀναρχικός.[16]

Ὁ πολίτης ποὺ ἀναλογίζεται τὶς ἀρχές του ἀντὶ νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὸν συσχετισμὸ δυνάμεων δὲν φέρεται ἐγωιστικά. Ὁ πιστὸς ποὺ σχετίζεται μὲ τὸν Θεὸ ἀδιαφορώντας γιὰ τὸ τί θὰ σκεφτοῦν οἱ ἄλλοι γι᾽ αὐτὸν δὲν φέρεται ἐγωιστικά. Ὁ ἄνδρας δὲν φοράει προφυλαχτικὸ ἀπὸ ἐγωισμό. Τυπικὰ μιλώντας, ὁ ἐγκλεισμὸς μοιάζει μὲ τὴν ἀμοιβαία ἀναγνώριση τοῦ ἀνεξάρτητου αὐτοκαθορισμοῦ τοῦ ἄλλου, κι ἂς φαίνεται, λόγῳ τῆς παρέμβασης τοῦ κράτους, νὰ εἶναι περίπου τὸ ἀντίθετο. Στὸν βαθμὸ ποὺ τὸ κράτος δὲν μᾶς ἀναγκάζει μόνο νὰ μείνουμε σπίτι ἀλλὰ μεριμνᾶ γιὰ τὴν σωτηρία μας, ἔχουμε κάθε λόγο νὰ τὸ ὀνομάζουμε «πολιτεία». Στὸν βαθμὸ ποὺ δὲν πληροῖ αὐτοὺς τοὺς ὅρους, ποὺ δὲν παρεμβαίνει ὡς ἐργαλεῖο τῆς πολιτείας, παραμένει ἁπλῶς «κράτος».

Αὐτὸ δὲν σημαίνει βέβαια ὅτι ἡ ἀπομόνωση εἶναι αὐταξία. Κακῶς ταμπουρωνόμαστε πίσω ἀπὸ τὰ σύνορά μας. Τὸ κύτταρο χρειάζεται μιὰ πλασματικὴ μεμβράνη καὶ ὁ ὀργανισμὸς τὸ δέρμα, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀλήθεια ὅτι μιὰ κοινότητα ὑπάρχει μόνο ἂν ἔχει ἕναν ἐχθρό, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ Ρεζὶς Ντεμπραὶ στὸ *Ἐγκώμιο τῶν συνόρων*.[17] Αὐτὴ ἡ ἀναβίωση τοῦ ὁρισμοῦ τῆς πολιτικῆς ποὺ εἶχε προτείνει ὁ θεωρητικὸς τοῦ ναζισμοῦ Κὰρλ Σμὶττ (τὴν ὁποία εἶχε γενικεύσει ὁ Κονδύλης σὲ κάθε ἀνθρώπινη σχέση) εἶναι ἐπικίνδυνη. Μετὰ τὸ 1945 θεωροῦμε «ἐπικίνδυνο» ὅ,τι ἐνδέχεται νὰ ξαναφέρει τὸν ἐθνικοσοσιαλισμό. Εἶναι ὅμως καὶ λάθος. Ποιός ἐχθρὸς δίνει στὴν ὁμάδα Ἐσκιμώων τὴν ὥθηση νὰ γίνει κοινότητα; Ποιές ὁμάδες Πολυνησίων ἐπιβίωσαν; Αὐτὲς τῶν ὁποίων τὰ σύνορα συνέπιπταν μὲ τὶς ἀκτὲς τοῦ νησιοῦ τους ἢ αὐτὲς ποὺ ἀπὸ τοὺς πολλοὺς πολέμους κατέστρεψαν τὸ νησὶ καὶ τὸν ἑαυτό τους (αὐτὸ μᾶλλον ἔγινε στὸ Νησὶ τοῦ Πάσχα); Ἐν τούτοις μιὰ θέση τοῦ Ντεμπραὶ φαίνεται σωστή. Ἡ ὕπαρξη συνόρων εὐνοεῖ τὸν ἀσθενέστερο. Οἱ ἀδύναμες οἰκονομικὰ χῶρες βάζουν δασμοὺς στὰ σύνορά τους.[18] Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο ἀποτελεῖ καὶ οὐσιῶδες μέρος τοῦ ἐγκλεισμοῦ, ὅπως προσπάθησα νὰ δείξω. Ἂν ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς Τουλώνης κλειστοῦν στὰ σπίτια τους, οἱ φτωχοὶ καὶ οἱ πλούσιοι ἔχουν συγκρίσιμες πιθανότητες νὰ ζήσουν. Ἀλλιῶς θὰ ζήσουν μόνον οἱ πλούσιοι.

Πασαλιμάνι, 9-17 Ἀπριλίου 2020

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αὐτὴ εἶναι ἡ βασικὴ θέση τοῦ A. Renaut, *L'ère de l'individu*, Gallimard, Παρίσι 1989.

2. J.-J. Rousseau, *Du contrat social*, βιβλ. 2, κεφ. 3, *Œuvres complètes* III, Gallimard, Παρίσι 1964, σ. 371-372. Ζ.-Ζ. Ρουσσώ, *Τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο*, μτφ. Β. Γρηγοροπούλου-Ἀλ. Σταϊνχάουερ, Πόλις, Ἀθήνα 2004 (τροποποιημένη), σ. 78-79.

3. J. Michelet, *La sorcière*, Flammarion, «GF», Παρίσι 1966, σ. 231-232.

4. Βλ. K. Polanyi, *The Great Transformation*, 1944, κεφ. 4. γαλλ. μτφ. *La grande transformation*, Παρίσι 1983, σ. 75 (ἐλλ. ἔκδ. *Ὁ μεγάλος μετασχηματισμός*, μτφ. Β. Τομανᾶς, Νησίδες, Θεσ/νίκη 2007).

5. B. Russell, *A History of Western Philosophy*, 1945. *Ἱστορία τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας*, Ἀρσενίδης, Ἀθήνα χ.χ., τ. 7, σ. 435, 457.

6. Βοκάκιος, *Δεκαήμερον*, μτφ. Κ. Πολίτης, Γράμματα/Ἐλευθεροτυπία, Ἀθήνα 1993, τ. Α΄, σ. 26, 29.

7. Rousseau, *Du contrat social*, βιβλ. 2, κεφ. 11, *ὅ.π.*, σ. 391-392. μτφ. *ὅ.π.*, σ. 106-107.

8. Βοκάκιος, *ὅ.π.*, σ. 28.

9. G.W. Leibniz, *La monadologie*, συγγρ. 1714, § 7· δίγλ. ἑλλ. ἔκδ. *Ἡ μοναδολογία*, μτφ. Στ. Λαζαρίδης, Ὑπερίων, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 32/33.

10. G.W.F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 272, προσθήκη, *Werke in 20 Bänden*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1969, τ. 7, σ. 434

11. Lucretius, *De rerum natura*, Ὀξφόρδη 21922, στ. 1238-1245· ἑλλ. ἔκδ. Τίτου Λουκρήτιου Κάρου, *Περὶ φύσεως*, μτφ. Κ. Θεοτόκη, Κείμενα, Ἀθήνα 1986, σ. 290-291.

12. Lucretius, *ὅ.π.*, στ. 1243.

13. Βλ. Lucrèce, *De la nature*, Flammarion, «GF», Παρίσι 1964, σ. 231· Lukrez, *Vom Wesen des Weltalls*, Reclam, Λειψία 1989, σ. 329.

14. Thucydidis, *Historiae*, τ. Α΄, Όξφόρδη 21942, II, 51, 5, 34· Θουκυδίδου, *Ἱστορία*, μτφ. Ἄ. Βλάχου, Ἑστία, Ἀθήνα 1998, τ. Α΄, σ. 156.

15. Βοκάκιος, *ὅ.π.*, σ. 26.

16. G. Brassens, *Mourir pour des idées*. Μτφ. στὰ *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 130-131, 2015, σ. 6.

17. R. Debray, *Eloge des frontières*, Gallimard, Παρίσι 2010· Ρ. Ντεμπρέ, *Ἐγκώμιο τῶν συνόρων*, μτφ. Ἀ. Καραβασίλης, Ἑστία, Ἀθήνα 2015, σ. 50.

18. Ντεμπρέ, *ὅ.π.*, σ. 77-78.

ΜΑΓΔΑ ΦΥΤΙΛΗ

Το «πνεύμα του 1945» σε καιρούς κρίσης

Η σημερινή πανδημία χαρακτηρίζεται συχνά στο δημόσιο λόγο ως μία κατάσταση έκτακτης ανάγκης ή η χειρότερη παγκόσμια κρίση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.[1] Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η κατοχή του εθνικού εδάφους από εχθρικά στρατεύματα προκάλεσε σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες μια οπισθοδρόμηση της εσωτερικής κοινωνικής διάρθρωσης, ιδιαίτερα αισθητή στον τομέα των οικονομικών σχέσεων και κατά συνέπεια σε κάθε εκδήλωση πολιτισμού, ψυχικής ζωής και υγείας. Το καθεστώς τρόμου που είχαν επιβάλει οι κατακτητές εξαφάνισε κάθε αίσθημα ασφάλειας. Κανείς δεν ήταν πια ασφαλής, καθώς ό,τι και να ήταν αυτό που παρείχε στον καθένα ασφάλεια βρισκόταν είτε υπό απειλή είτε το είχε ήδη απωλέσει – το σώμα του, τα υπάρχοντά του, τη δουλειά του, την υπόληψη του, τις πεποιθήσεις του, τους έρωτες του. Εξακολουθητικά αισθήματα άγχους, αγωνίας, φόβου και τρόμου εν αναμονή του άγνωστου πλημμύριζαν την καθημερινότητα και μετέτρεπαν την πρότερη ασφάλεια και «κανονικότητα» σε ένα μακρινό παρελθόν. Ο κόσμος είχε μεταμορφωθεί και κάθε βεβαιότητα είχε κλονιστεί. Ολόκληρη η Ευρώπη ζούσε μέσα στην αβεβαιότητα: «[...] τη νύχτα ξέραμε ότι τα μόνα βήματα που αντηχούσαν έξω, ήταν τα βήματά τους. Είναι αδύνατο να μεταδώσει κανείς την εντύπωση που έδινε η έρημη πόλη, αυτό το no mans land».[2]

Ταυτόχρονα, όμως, υπήρξε μια αντίρροπη κίνηση μέσω μιας γιγάντιας προσπάθειας για αντίσταση στον αφανισμό. Η Αντίσταση μεγέθυνε μεν τους κινδύνους και την ανασφάλεια, αλλά «[...] πολλοί για να ξεφύγουν, για να αποκτήσουν ένα μέλλον, έναν προορισμό ρίχτηκαν στην Αντίσταση. Αλλόκοτο μέλλον, με μόνες προοπτικές τα βασανιστήρια, τη φυλακή, το θάνατο, αλλά που το φτιάχνανε τουλάχιστον με τα ίδια τους τα χέρια».[3] Το άτομο όταν αποτελεί μέρος μιας ομάδας έχει την εντύπωση μιας απεριόριστης δύναμης, «ο αγωνιστής ταυτίζει την τύχη του με την ομάδα όπου συμμετέχει και τη μελλοντική της νίκη, και έτσι εξασφαλίζει ένα είδος αθανασίας».[4] Σύμφωνα με τους Σκούρα, Χατζηδήμου, Καλούτση και Παπαδημητρίου, οι οποίοι μελέτησαν τον ψυχολογικό ρόλο της Αντίστασης, μέσω της αντιστασιακής δράσης

Η Μάγδα Φυτιλή είναι μεταδιδάκτορας ερευνήτρια στο ΕΚΠΑ (ΕΛΙΔΕΚ).

το άτομο μπορούσε να ξεπεράσει την ψυχολογική τυραννία του άγχους και την οπισθοδρόμηση της προσωπικότητάς του από την τρομοκρατία και την πείνα και να «εξανθρωπιστεί».

Εντούτοις, το 1945 η Ευρώπη ήταν κυριευμένη από αποτροπιασμό μπροστά στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, στο Ολοκαύτωμα και σε κάθε είδους θηριωδία που είχε λάβει χώρα σχεδόν σε κάθε χώρα. Η Ευρώπη ήταν μια ήπειρος γεμάτη συντρίμμια, ρημαγμένη από τον πόλεμο, τους βομβαρδισμούς και τις μαζικές σφαγές, η οποία έπρεπε όχι μόνο να ανασυγκροτηθεί αλλά και να «εξανθρωπιστεί». Η Αντίσταση και ο αντιφασισμός αποτέλεσαν, μέσα σε αυτό το πλαίσιο, τη βάση για τη μεταπολεμική σταθερότητα και ευημερία. Στη Δυτική Ευρώπη, ο αντιφασισμός συνδέθηκε άμεσα με τη σοσιαλδημοκρατία και το κοινωνικό κράτος και στην Ανατολική, με τον κρατικό έλεγχο των μέσων παραγωγής.[5] Μετά από την ενδημική φτώχεια που είχαν βιώσει τα περισσότερα προπολεμικά κράτη, η αίσθηση αισιοδοξίας που ακολούθησε τη νίκη στον Πόλεμο οδήγησε στην επέκταση του κράτους πρόνοιας, την ίδρυση των Εθνικών Συστημάτων Υγείας και την εθνικοποίηση σημαντικών τμημάτων της οικονομίας. Ταυτόχρονα, νέοι υπερεθνικοί οργανισμοί οικοδομήθηκαν, όπως ο ΟΗΕ και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα, ενώνοντας οικονομικά και πολιτικά τις ευρωπαϊκές χώρες με στόχο την εξασφάλιση διαρκούς ειρήνης.

Το «πνεύμα του '45»,[6] βέβαια, δεν κατόρθωσε να μεταβάλει ριζικά τις πολιτικο-κοινωνικο-οικονομικές δομές του συστήματος παραγωγής. Η σταδιακή απονομιμοποίηση του αντιφασισμού,[7] η οποία ξεκίνησε από τη δεκαετία του 1970, αποτέλεσε μια παράλληλη διαδικασία με τη σφοδρή αμφισβήτηση των οικονομικών επιτευγμάτων της σοσιαλδημοκρατίας και του σοβιετικού κρατισμού. Η κατάρρευση των πολιτικών προγραμμάτων της σοσιαλδημοκρατίας στη Δυτική Ευρώπη και του κομμουνισμού στην Ανατολική επέφερε και τον οριστικό θάνατο του «πνεύματος του '45» και την επικυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού. Ο πρωτοεμφανιζόμενος νεοφιλελευθερισμός της στυγνής δικτατορίας του Πινοσέτ στη Χιλή επεκτάθηκε σταδιακά στα ευρωπαϊκά και στα αμερικανικά δημοκρατικά καθεστώτα και εν τέλει επικράτησε ως μια συναινετική, διαχειριστική διακυβέρνηση, η οποία αποκηρύσσει τις θεμελιώδεις αντιπαραθέσεις και αποκλείει την ύπαρξη διαφορετικών προσεγγίσεων για το κοινωνικό και πολιτικό σύστημα.[8]

Σήμερα έχουμε ελάχιστες βεβαιότητες σχετικά με την πανδημία και τις περαιτέρω επιπτώσεις της, πέρα από την ήδη τεράστια ανθρωπιστική, κοινωνική και οικονομική κρίση. Πρόκειται, για μια πραγματική κρίση, η οποία μας πλημμυρίζει εκ νέου με συναισθήματα φόβου, άγχους και αγωνίας. Ένας από τους ήρωες του Malraux έλεγε: «Μόνο ένα πράμα με φοβίζει. Ο φόβος για τους κρεμασμένους. Αυτό φοβίζει. Το αίμα είναι φυσικό, οι κρεμασμένοι δεν είναι φυσικοί».[9] Ο θάνατος των γιαγιάδων μας και των παππούδων μας από φυσιολογικό γήρας ή ακόμη και από κάποια αρρώστια είναι κάτι «φυσικό». Το να πεθαίνουν όμως μαζικά, και ταυτόχρονα τόσο μοναχικά μέσα στις ΜΕΘ ή στους οίκους ευγηρίας, μας τρομοκρατεί, δεν είναι «φυσικό». Στις παρούσες συνθήκες, δεν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε ένα από τα καλύτερα «όπλα» που έχει η ανθρωπότητα στη διάθεσή της για να αντιμετωπίζει καταστάσεις κρίσεων, την κοινωνική κινητοποίηση. Σε αντίθεση με τη συλλογική δράση που αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια της Αντίστασης στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, σήμερα καλούμαστε να αποτραβηχτούμε σε οικογενειακές μονάδες και να αντιμετωπίσουμε ατομικά και όπως

μπορεί ο καθένας την κρίση, εκτοπισμένοι σε σφαίρες σχετικής απομόνωσης. Ταυτόχρονα, όμως αυτή η «κοινωνική απόσταση» μας επιτρέπει να συνδεθούμε με άλλους τρόπους, να φανταστούμε και να εξερευνήσουμε άλλους τρόπους αλληλεγγύης, και να παράγουμε μαζί κοινά σχέδια για ένα μέλλον εντελώς απρόβλεπτο. Πρωτοβουλίες όπως της διαδικτυακής αλληλοϋποστήριξης και ενδυνάμωσης όλων όσων μένουν σπίτι –«Κανένας μόνος, αλληλεγγύη στις γειτονιές της Αθήνας», «#ΚανέναςΜόνος, ΚαμίαΜόνη» κ.α.– είναι ενδεικτικές των νέων αυτών μορφών αλληλεγγύης και συλλογικής δράσης.

Το πρόσφατο κίνημα διαμαρτυρίας στη Χιλή αντέτεινε, σε εκείνους που μιλούσαν για την εξαιρετικότητα της στιγμής, ότι η «κανονικότητα» ήταν το πραγματικό πρόβλημα. Εν μέσω μιας στιγμής εξαίρεσης λόγω του Covid-19, συνειδητοποιούμε πως η φροντίδα των πιο αδύναμων και ευάλωτων είναι κάτι ουσιαστικό και απαραίτητο. Κάποιοι παρατηρούν πως τα σπίτια μας θα έπρεπε να είναι να φτιαγμένα με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι βιώσιμα και όχι για να περνάμε μόνο λίγες βιαστικές ώρες. Κάποιοι άλλοι πιστεύουν πως η βασική σχέση που περικλείει το τρίγωνο εργασίας-ζωής-επιβίωσης πρέπει να επανεξεταστεί εξολοκλήρου και να τεθεί σε νέες βάσεις. Και είναι πολλοί εκείνοι που αποκτούν επίγνωση πως ο χρόνος μπορεί να πάρει άλλες νοηματοδοτήσεις πέρα από το «βιάζομαι ή έφτασα αργά». Η εξαιρετικότητα της στιγμής αντιτίθεται στην χαμένη μας «κανονικότητα». Η παρούσα εξαιρετικότητά μας βοηθάει να διαπιστώσουμε πως η «κανονικότητά» μας ήταν στην πραγματικότητα μια διαρκής κρίση. Η εξαιρετικότητα μας κάνει να αντιληφθούμε τις κριτικές όψεις μιας «κανονικότητας», η οποία δεν ήταν σε καμία περίπτωση ικανοποιητική για τις περισσότερες και τους περισσότερους από εμάς.

Εν τέλει, είναι «κανονική» ή εξαιρετική η κατάσταση την οποία ζούμε σήμερα; Υπό μία έννοια, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως είναι «κανονική», εφόσον οι επιπτώσεις της συνεχιζόμενης καπιταλιστικής κρίσης εξακολουθούν να υφίστανται και, γίνονται ακόμη πιο έντονες, όπως παραδείγματος χάριν οι συνέπειες από την αποσάθρωση των δημόσιων συστημάτων υγείας. Προφανώς, πρέπει να μας ανησυχεί το γεγονός ότι οι κυβερνήσεις εκμεταλλεύονται την παρούσα εξαιρετικότητα, την έκτακτη κατάσταση και τον κίνδυνο για τη ζωή μας, για να την μετατρέψουν σε μια επιθυμητή κανονικότητα, μέσω της αιτιολόγησης της μαζικής παρακολούθησης, και της υπεροχής της ασφάλειας πάνω από κάθε άλλη αξία. Ωστόσο, όλοι μας γνωρίζουμε ότι τα θεμέλια όλων αυτών των «εκτάκτων» μέτρων σφυρηλατήθηκαν σε συνθήκες «κανονικότητας», ενώ τώρα απλά παρακολουθούμε τις συνέπειες. Οι ανησυχητικές αυτές τάσεις δύναται να καταλήξουν σε ανεκτές καθημερινές ζωές, ενώ οι ανισότητες όσον αφορά τις επιπτώσεις της πανδημίας γίνονται όλο και πιο σαφείς, ιδιαίτερα σε χώρες που υιοθετούν δαρβινικές λογικές.

Όπως πολύ εύστοχα έχει επισημάνει ο Γάλλος φιλόσοφος Ζαν-Λυκ Νανσύ, είναι πολύ πιθανό να αναγκαστούμε όντως να αναπροσαρμόσουμε τους αλγορίθμους μας, αλλά τίποτα δεν δείχνει πως αυτό θα αρκέσει για να επικρατήσει ένα άλλο πνεύμα.[10] Σε αντίθεση με το «πνεύμα του '45», το οποίο οδήγησε στη δημιουργία δεσμών αλληλεγγύης μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών, η σημερινή κρίση καταγράφεται ως μια έντονη πολιτική κρίση των ευρωπαϊκών θεσμών, με υπονομευμένη τη συνοχή τους, και με καθαρά απούσα κάθε έννοια ευρωπαϊκής αλληλεγγύης. Η πολιτική στάση της Πορτογαλίας και της Ουγγαρίας απέναντι

στην παρούσα κρίση σηματοδοτούν δύο εκ δια μέτρου διαφορετικές και αλληλοαποκλειόμενες πολιτικές απαντήσεις. Η Πορτογαλία αναγνώρισε τους μετανάστες και πρόσφυγες που βρίσκονται στην επικράτειά της ως μόνιμους κάτοικους της χώρας, ώστε να έχουν πρόσβαση στο σύστημα υγείας της χώρας εν μέσω της υγειονομικής κρίσης που προκάλεσε η πανδημία του κορωνοϊού. Στην Ουγγαρία, το κοινοβούλιο χορήγησε υπερεξουσίες στην κυβέρνηση του Βίκτορ Ορμπάν, καθώς του επέτρεψε να νομοθετεί με διατάγματα, στο πλαίσιο μιας επ' αόριστον κατάστασης έκτακτης ανάγκης με αφορμή την καταπολέμηση της επιδημίας.

Το σενάριο της πανδημίας δεν είναι απαραίτητα αυτό της κρίσης του νεοφιλελευθερισμού ή του καπιταλισμού. Αλλά είναι ένα σενάριο στο οποίο οι αντιφάσεις του καπιταλισμού αυξάνονται και γίνονται ιδιαίτερα έκδηλες. Μεταξύ εκείνων που ανακοινώνουν το τέλος του κόσμου όπως τον γνωρίζουμε και εκείνων που διατείνονται με απόλυτη σιγουριά πως όλα θα συνεχιστούν όπως και πριν, θα έπρεπε ίσως να αναζητήσουμε σημεία ισορροπίας που να μας επιτρέψουν να ξαναφανταστούμε και ξαναιδιοποιηθούμε την «κανονικότητά» μας. Θα μπορούσαμε μάλιστα να δούμε αυτή την κρίση ως ένα είδος γενικής πρόβας για το τι θα μπορούσε να ακολουθήσει, τόσο στον τομέα της υγείας, όσο και, γενικότερα, στον τομέα της ζωής και της σχέσης μας με τον πλανήτη. Σε αυτό το πλαίσιο, πρέπει να αναλογιστούμε αν τα σύνορα, τα θεμέλια του οικονομικού μας συστήματος, οι μέθοδοι ηλεκτρονικής επιτήρησης και τόσα άλλα μέσα, που τώρα ορισμένοι προσπαθούν να ενισχύσουν και να θεωρήσουν αμετάβλητα, μας είναι αναγκαία. Άραγε αυτό που τώρα είναι εξαιρετικό είναι απλά ένα προοίμιο για τη νέα μας «κανονικότητα»; Το μόνο σίγουρο είναι πως η υπεράσπιση της ζωής – και όχι μονάχα της ευρωπαϊκής – οφείλει να αποτελέσει απόλυτη προτεραιότητα. Υπό αυτή την έννοια, δεν μπορούμε να επιστρέψουμε σε μια υποτιθέμενη «κανονικότητα», νομίζοντας ότι αυτό θα φέρει πίσω μια ασφάλεια που στην πραγματικότητα δεν είχαμε ποτέ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «ΟΗΕ: Η χειρότερη παγκόσμια κρίση μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο», https://www.efsyn.gr/node/237435

2. J. P. Sartre, "Paris under the Occupation", *Sartre Studies International*, vol. 4: 2, 1998, σ. 4.

3. J. *Οπ. π.*, σ. 8.

4. Φ. Σκούρας, Α. Χατζηδήμος, Α. Καλούτσης, Γ. Παπαδημητρίου, *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*, Αθήνα: Οδυσσέας / Τρίαψις Λόγος 3, 1991, σ. 190.

5. D. Stone, *Goodbye to all that? The story of Europe since 1945*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 2014, σ. ix.

6. Τίτλος ντοκιμαντέρ του Βρετανού σκηνοθέτη Ken Loach, «Το Πνεύμα του '45» (2013).

7. Στη δεκαετία του '70 το «αντιφασιστικό παράδειγμα» άρχισε να μπαίνει σε κρίση, καθώς συνέπεσε με την κρίση του μαρξισμού και τη «συντηρητική επανάσταση» του 1980 με ιδεολογική σημαία τον αντιολοκληρωτισμό και τα ανθρώπινα δικαιώματα.

8. Βλ. την εισαγωγή του μεταφραστή Α. Κιουπκολή, «Μεταδημοκρατία και ελληνική πολιτική», στο Κ. Κράουτς, *Μεταδημοκρατία*, Αθήνα: Εκκρεμές, 2006.

9. A. Malraux, *Η ελπίδα*, (μτφ. Γ. Σπανός), Αθήνα: Εξάντας, 1989, σ. 317.

10. Ζαν-Λυκ Νανσύ, «Ένας υπερβολικά ανθρώπινος ιός», (μτφ. Α. Λαμπρόπουλος, Β. Ιακώβου), https://nomadicuniversality.com/2020/03/22/%CE%B6%CE%B1%CE%BD%CE%BB%CF%85%CE%BA-%CE%BD%CE%B1%CE%BD%CF%83%CF%8D-%CE%AD%CE%BD%CE%B1%CF%82-%CF%85%CF%80%CE%B5%CF%81%CE%B2%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CE%B1%CE%BD%CE%B8%CF%81%CF%8E%CF%80%CE%B9/?fbclid=IwAR3u99FH5ehtkldtzrbeXrcJ-NQqUjDaT1RABjKPmVluUjU9l7g2ygl5J-4

Προκοπίου Καισάρεως

Υπέρ πολέμων, Β

Ἐκεῖνα τά χρόνια [=542 μ.Χ.] ἔπεσε μεγάλος λοιμός, ἀπό τόν ὁποῖο κινδύνευσε νά ἐξαφανιστεῖ ὅλο τό ἀνθρώπινο γένος. Γιά ὅλες τίς συμφορές πού πέφτουν ἀπό τόν οὐρανό ἴσως κάποιοι τολμηροί νά δώσουν κάποτε ἐξηγήσεις ... Ἀλλά γι᾽ αὐτή τή συμφορά εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατον νά πεῖ κανείς λέξη ἤ νά κάνει ὁποιαδήποτε σκέψη γιά ἐξήγηση, ἐκτός ἀπό τήν ἀναφορά στόν Θεό. ... Ξεκίνησε, λοιπόν, ἀπό τούς Αἰγύπτιους που κατοικοῦν στό Πηλούσιο. Καί κινήθηκε τόσο πρός τήν Ἀλεξάνδρεια καί τήν ὑπόλοιπη Αἴγυπτο, ἀπό τή μιά, ὅσο καί στή γειτονική Παλαιστίνη, ἀπό τήν ἄλλη. Ἀπό ἐκεῖ ἡ ἀρρώστια ἁπλώθηκε σ᾽ ὅλη τή γῆ κι ἐπεκτεινόταν διαρκῶς κατά τίς ἐποχές πού τήν εὐνοοῦσαν. ...

Τούτη ἡ ἀρρώστια ξεκινοῦσε πάντα ἀπό τά παράλια καί ἀπό ἐκεῖ προχωροῦσε πρός τό ἐσωτερικό. Στόν δεύτερο χρόνο, στά μέσα τῆς ἄνοιξης, ἔφτασε στό Βυζάντιο, ὅπου ἔτυχε νά βρίσκομαι κι ἐγώ ἐκεῖνο τόν καιρό. Καί ἐκδηλώθηκε κατά τόν ἑξῆς τρόπο. Παρουσιάστηκαν σέ πολλούς φαντάσματα δαιμόνων (*φάσματα δαιμόνων*) μέ ἀνθρώπινη μορφή· ὅσοι τά ἔβλεπαν εἶχαν τήν ἐντύπωση πώς τούς χτύπησε σέ κάποιο σημεῖο τοῦ σώματός τους ὁ ἄνθρωπος πού συνάντησαν· καί σχεδόν ταυτόχρονα ἔβλεπαν τό φάντασμα καί τούς χτυποῦσε καί ἡ ἀρρώστια. Ἐκεῖνοι πού ἔβλεπαν αὐτά τά φαντάσματα προσπαθοῦσαν στήν ἀρχή νά τά ἐξορκίσουν μέ διάφορους τρόπους, ὅπως νόμιζε καλύτερα ὁ καθένας, ἐπικαλούμενοι τά ἱερότερα ὀνόματα καί ἐξορκίζοντάς τα ὅπως ἤξερε ὁ καθένας. Ὡστόσο, τίποτα δέν ἔκαναν, ἀφοῦ καί ἀπ᾽ αὐτούς πού κατέφευγαν στά ἱερά πέθαιναν ἐκεῖ οἱ περισσότεροι. Ἀργότερα, δέν ἤθελαν οὔτε στίς ἐπικλήσεις τῶν φίλων νά προστρέχουν· κλείνονταν στά δωμάτιά τους καί ἔκαναν ὅτι δέν ἄκουγαν, παρόλο πού χτυποῦσαν δυνατά τίς πόρτες τους, ἀπό φόβο μήπως ἦταν κάποιος ἀπό τούς δαίμονες αὐτός πού τούς καλοῦσε. Μερικούς ὁ λοιμός δέν τούς προσέβαλε μέ αὐτόν τόν τρόπο, ἀλλά ἔβλεπαν στό ὄνειρό τους (*ὄψιν ὀνείρου ἰδόντες*) ὅτι ὑπέφεραν τά ἴδια στά χέρια τοῦ πλάσματος πού τούς ἐπέβλεπε ἤ ἄκουγαν φωνές πού τούς προέλεγαν ὅτι ἔχουν γραφτεῖ στόν κατάλογο ἐκείνων πού θά πεθάνουν. ...

Προκοπίου Καισάρεως, *Υπέρ πολέμων*, Β, μετ. Π. Ροδάκης, Λιβάνης, 1996.

Πολλοί ἀπό αὐτούς πού ἀνέλαβαν νά θάβουν πεθαμένους ἤ νά περιποιοῦνται ἀρρώστους, χωρίς νά ἔχουν μαζί τους συγγενικό δεσμό, πέρα ἀπό κάθε προσδοκία δέν μολύνθηκαν ἀπό τήν ἀσθένεια· ἀντίθετα, ἄλλοι προσβάλλονταν ἀπό τήν ἀρρώστια χωρίς καμιά προειδοποίηση καί πέθαιναν ἀμέσως. ...

Σ' αὐτήν τήν ἀρρώστια δέν ὑπῆρχε αἰτία πού νά μπορεῖ νά τή συλλάβει λογικά ὁ ἄνθρωπος, γιατί σέ κάθε περίπτωση ἡ πορεία τῆς ἀρρώστιας ἦταν ἐντελῶς ἀπρόβλεπτη.

... Γενικά, θά μποροῦσε νά πεῖ κανείς ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν κατάφερε νά ἀνακαλύψει κανένα μέσο γιά τή σωτηρία του, ἔτσι ὥστε, παίρνοντας τίς κατάλληλες προφυλάξεις, νά μήν προσβληθεῖ ἀπό τήν ἀρρώστια ἤ, σέ περίπτωση πού ἀρρώσταινε, νά μπορεῖ νά θεραπευτεῖ χρησιμοποιώντας τά κατάλληλα μέσα θεραπείας. Ἡ ἀρρώστια ἐρχόταν χωρίς προειδοποίηση καί ἡ σωτηρία, ὅταν ἐρχόταν, δέν ἦταν ἀποτέλεσμα ἐξωτερικῆς παρέμβασης. ...

Ἡ ἐπιδημία αὐτή κράτησε στό Βυζάντιο τέσσερις μῆνες, ἐνῶ ἡ μεγάλη της ἔξαρση κράτησε μόνο τρεῖς μῆνες. Στήν ἀρχή, σημειώθηκαν θάνατοι κάπως περισσότεροι ἀπό τούς συνηθισμένους. Ὕστερα, τό κακό μεγάλωσε καί ὁ ἀριθμός τῶν νεκρῶν ἔφτανε τίς πέντε χιλιάδες τήν ἡμέρα, καί, ἀργότερα, τίς δέκα χιλιάδες καί ἀκόμα παραπάνω. Στήν ἀρχή, ὁ καθένας φρόντιζε γιά τήν ταφή τῶν νεκρῶν τῆς οἰκογένειάς του (*τῆς ταφῆς αὐτὸς ἕκαστος ἐπεμελεῖτο τῶν κατὰ τὴν οἰκίαν νεκρῶν*)· ἔφτασαν μάλιστα νά τούς βάζουν ἀκόμα καί σέ τάφους ἄλλων (*ἐς ἀλλοτρίους θήκας ἐρρίπτουν*), εἴτε κρυφά εἴτε μέ τή βία. Ἀργότερα, ἡ σύγχυση γενικεύτηκε. Δοῦλοι ἔχασαν τά ἀφεντικά τους, ἄνθρωποι ἰδιαίτερα πλούσιοι στό παρελθόν στερήθηκαν τούς ὑπηρέτες τους, πού εἴτε ἀρρώστησαν εἴτε πέθαναν, καί πολλά σπίτια ἔμειναν ἔρημα ἀπό ἀνθρώπους. Καί ἔφτασαν στό σημεῖο νά μένουν γιά πολλές μέρες ἄταφοι μερικοί σημαντικοί ἄνθρωποι, ἐξαιτίας τῆς γενικῆς σύγχυσης.

Ὅπως ἦταν φυσικό, ὅλο τό βάρος τῆς κατάστασης ἔπεσε στόν ἴδιο τόν βασιλιά. Ἔτσι, λοιπόν, κάλεσε στρατιῶτες τοῦ Παλατιοῦ του καί, ἀφοῦ τούς μοίρασε χρήματα, διέταξε τόν Θεόδωρο νά ἀναλάβει αὐτό τό ἔργο. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός προϊστατο τῶν βασιλικῶν ἀκροάσεων, ὄντας ἐπιφορτισμένος νά ἀνακοινώνει στόν βασιλιά τά αἰτήματα τῶν ἱκετῶν ... Σέ ὅσα σπιτικά, λοιπόν, εἶχαν ἀπομείνει κάποιοι ἄνθρωποι, αὐτοί φρόντιζαν μόνοι τους τήν ταφή τῶν οἰκείων τους. Ὁ Θεόδωρος χρησιμοποίησε τά χρήματα τοῦ βασιλιᾶ καί πολλά ἀπό τά δικά του γιά τήν ταφή τῶν ἀποξεχασμένων νεκρῶν (*τοὺς ἀπημελημένους τῶν νεκρῶν*). Ἐπειδή, ὅμως, ὅλοι οἱ τάφοι πού ὑπῆρχαν γέμισαν μέ νεκρούς, ἄρχισαν ν' ἀνοίγουν τάφους ἕνα γύρο σ' ὅλη τήν πόλη καί ἔθαβαν ὅπως τύχαινε τούς νεκρούς· ἀλλά καί πάλι οἱ τάφοι πού ἀνοίγονταν δέν ἐπαρκοῦσαν γιά νά καλύψουν τόν ἀριθμό τῶν νεκρῶν, ὁπότε τούς ἀνέβαζαν στούς πύργους τῶν τειχῶν πού βρίσκονται στίς Συκιές [=Γαλατᾶς]. Ἄνοιγαν ἐκεῖ τίς σκεπές, πετοῦσαν μέσα τούς νεκρούς σέ πλήρη ἀταξία καί, ὅταν γέμιζαν οἱ πύργοι καί οἱ σωροί τῶν νεκρῶν ἔφταναν ὡς ἐπάνω, ξανάβαζαν τή σκεπή. Ἀπ' αὐτό τό μέρος ἀναδινόταν ἔντονη δυσοσμία, πού ἁπλωνόταν σ' ὅλη τήν πόλη καί ἐνοχλοῦσε ἀκόμα περισσότερο τούς κατοίκους της, ἰδιαίτερα ὅταν φυσοῦσε ἀέρας ἀπό ἐκεῖνο τό μέρος.

Ἐκείνη τήν ἐποχή ἐγκαταλείφθηκε ἡ καθιερωμένη τελετουργία τῆς ταφῆς (*ὑπερώφθη τὰ περὶ τὰς ταφὰς νόμιμα*). Οὔτε ἡ ἐκφορά τῶν νεκρῶν γινόταν μέ τή συνηθισμένη συνοδεία (*ᾗ νενόμισται*) οὔτε καί ἔψελναν τούς ὕμνους πού συνηθίζονταν (*καταψαλλόμενοι ᾗπερ εἰώθει*) στίς κηδεῖες· τούς νεκρούς τούς μετέφεραν κάποιοι στούς ὤμους ὣς τήν ἀκρογιαλιά καί ἐκεῖ τούς

παρατοῦσαν· ἀπό ἐκεῖ τά πτώματα τά φόρτωναν σωρηδόν σέ βάρκες καί τά μετέφεραν σέ διάφορα μέρη. Ἐκείνη τήν ἴδια περίοδο, τά μέλη τῶν δήμων πού εἶχαν διαφορές μεταξύ τους, ἄφησαν κατά μέρος τά μίση (*ἔχθους τοῦ ἐς ἀλλήλους ἀφέμενοι*) καί φρόντιζαν ὅλοι μαζί τήν ταφή τῶν νεκρῶν (*τῆς ὁσίας τῶν τετελευτηκότων κοινῇ ἐπεμέλοντο*), μεταφέροντας καί θάβοντας ἀνθρώπους πού δέν ἦταν συγγενεῖς τους. Ἀλλά κι ἐκεῖνοι πού στό παρελθόν ἀσχολοῦνταν μέ πονηρά καί αἰσχρά πράγματα ἀπαρνοῦνταν τήν παρανομία τῆς καθημερινῆς ζωῆς τους (*τὴν ἐς τὴν δίαιταν ἀποσεισάμενοι παρανομίαν*) καί ἐπιδίδονταν σέ πράξεις εὐσεβεῖς, ὄχι ἐπειδή ἔγιναν ξαφνικά σώφρονες καί ἐραστές τῆς ἀρετῆς, ... [ἀλλά] ἐπειδή εἶχαν τρομοκρατηθεῖ μέ ὅσα συνέβαιναν καί, ἐπειδή πίστευαν ὅτι σέ λίγο θά πέθαιναν, ἀπό ἀνάγκη πιά γιά ἕνα διάστημα ἐπιδείκνυαν μετριοπάθεια. Καί, ὅταν γλίτωσαν ἀπό τήν ἀρρώστια καί σώθηκαν, ... ὅλοι αὐτοί γύρισαν στό ἀντίθετο, καί μάλιστα σέ κατάσταση χειρότερη ἀπό πρίν, καί διέπρατταν τά ἀτοπήματά τους πιό ἐπιδεικτικά, ξεπερνώντας τούς ἑαυτούς τους στήν πονηριά καί στήν παρανομία. ...

Σέ ὅλη αὐτή τήν περίοδο δέν ἦταν εὔκολο νά δεῖ κανείς ἄνθρωπο στούς δρόμους τοῦ Βυζαντίου· ὅλοι ἔμεναν στά σπίτια τους καί ὅσοι τύχαινε νά εἶναι ὑγιεῖς στό σῶμα εἴτε φρόντιζαν τούς ἀρρώστους εἴτε θρηνοῦσαν ὅσους πέθαιναν. Καί, ἄν τύχαινε κανείς νά συναντήσει ἄνθρωπο στό δρόμο, κάποιον νεκρό θά μετέφερε. Κάθε εἶδος ἐργασίας εἶχε σταματήσει· οἱ τεχνῖτες εἶχαν ἐγκαταλείψει τίς τέχνες τους καί ὅσοι ἐργάζονταν χειρωνακτικά εἶχαν παρατήσει τίς δουλειές τους. Σ' ὁλόκληρη τήν πόλη, πού εἶχε λίγο πρίν πολύ μεγάλη ἀφθονία, πλανιόταν τώρα λιμός. Ἦταν δύσκολο, καί πολύ σημαντικό ταυτόχρονα, νά βρεῖ κανείς ψωμί ἤ ὁ,τιδήποτε ἄλλο ἀγαθό. Πολλοί ἄρρωστοι πέθαιναν γρηγορότερα ἀπό ἔλλειψη ἀγαθῶν. Μέ δυό λόγια, δέν ἔβλεπες πλέον στό Βυζάντιο ἄνθρωπο πού νά φορᾶ χλαμύδα, ἰδιαίτερα ὅταν ἀρρώστησε καί ὁ βασιλιάς (γιατί καί αὐτοῦ πρήστηκε ὁ βουβώνας)· ἀλλά στήν πόλη, πού κυριαρχεί σ' ὁλόκληρη τή ρωμαϊκή ἐπικράτεια, οἱ ἄνθρωποι ἔμεναν κλεισμένοι στά σπίτια τους (*ἡσυχῇ ἔμενον*), φορώντας ροῦχα ἁπλῶν ἰδιωτῶν.

ΚΑΤ’ ΟΙΚΟΝ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΝΤΙΝΑ ΒΑΪΟΥ

«Μένουμε σπίτι»: συρρίκνωση του χώρου και ψηφίδες μιας δύσκολης καθημερινότητας

Καθώς οι εβδομάδες περνούν και τα κρούσματα του Covid-19 αυξάνονται στην Ελλάδα όπως και αλλού, το «μένουμε σπίτι» γίνεται η νέα συνθήκη ζωής στις αποκενωμένες πόλεις, μετατρέποντας την προστασία από τον ιό σε προσωπική ευθύνη. Τα επίσημα ανακοινωθέντα φέρνουν κάθε μέρα μέσα σε κάθε σπίτι τη ζοφερή αποτίμηση θυμάτων, κινδύνων και μέτρων, επιβεβαιώνοντας ταυτόχρονα τις πρακτικές πειθάρχησης των σωμάτων μέσα από επικοινωνιακή χειραγώγηση και πολύμορφη άσκηση βίας. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και οι ενημερωτικές ιστοσελίδες, από την πλευρά τους, κατακλύζουν, όσες και όσους έχουμε πρόσβαση, με ειδήσεις που επιμελώς αποκρύπτει η επίσημη ενημέρωση. Έτσι, ενώ οι εκκλήσεις από το δημόσιο σύστημα υγείας μένουν στον αέρα, μαθαίνουμε για σκανδαλώδεις κυβερνητικές ενέργειες, όπως η ενημερωτική καμπάνια 11εκ.€, ο διπλασιασμός του καλυπτόμενου κόστους ανά κρεβάτι ΜΕΘ και η γενικότερη ενίσχυση ιδιωτικών θεραπευτηρίων με 30εκ.€ ή η αναβολή πληρωμών για τα ιδιωτικά τηλεοπτικά κανάλια. Ταυτόχρονα, με συνοπτικές διαδικασίες, περνάνε έκτακτες ρυθμίσεις που απελευθερώνουν τις απολύσεις, επιτρέπουν μείωση απασχόλησης και μισθών, προωθούν επιδόματα πείνας σε επιλεγμένες κατηγορίες εργαζομένων και «επανακατάρτιση» σε άλλες, και πολλά ακόμη. Αναδύεται έτσι ένα παρόν δυστοπικό και, κυρίως, ένα μέλλον όπου η δημοκρατία, η κοινωνική συνοχή, η αμειβόμενη εργασία, τα κοινωνικά δικαιώματα θα έχουν καταλυθεί στο όνομα της έκτακτης ανάγκης, διαμορφώνοντας μια νέα «κανονικότητα».

Στο σύντομο αυτό κείμενο προσεγγίζω το «μένουμε σπίτι» στην Αθήνα, μια μητρόπολη που βρίσκεται μπροστά στη νέα κρίση χωρίς ακόμη να έχει αντιμετωπίσει τα προβλήματα που επισώρευσαν δέκα χρόνια μνημονίων και ακραίας λιτότητας. Εστιάζω σε συνήθως αθέατες πλευρές της ζωής σε συνθήκες εγκλεισμού και *συρρίκνωσης του (υλικού) χώρου* της καθημερινότητας[1]. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, τέτοιες πλευρές δεν απασχολούν τη συζήτηση που

Η Ντίνα Βαΐου είναι ομότιμη καθηγήτρια ΕΜΠ στον Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας.

αναπτύσσεται, κυρίως στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και τις εναλλακτικές ιστοσελίδες. Τα σχετικά σχόλια, αναλύσεις, κριτικές και προβλέψεις για την μετά-τον-κορωνοϊό εποχή, με διάφορους βαθμούς εμβάθυνσης και από διαφορετικές οπτικές, ακόμη και αριστερές, δεν ασχολούνται με «λεπτομέρειες της καθημερινότητας», όπως τι σημαίνει εργάζομαι από το σπίτι και για ποιους και ποιες είναι εφικτό, τι σημαίνει φροντίζω σε συνθήκες εγκλεισμού μικρά παιδιά, ηλικιωμένα άτομα, ανθρώπους που έχουν χάσει τις ρουτίνες και τα καθησυχαστικά σημεία αναφοράς της καθημερινότητας. Λιγότερο ακόμη, τι σημαίνουν όλα αυτά για τα ενσώματα υποκείμενα της φροντίδας.

Μια παρατήρηση έχει σημασία προκαταρκτικά: ακόμη και με την υπόθεση ότι όλες και όλοι έχουμε σπίτι, το σπίτι που καλείται να αναλάβει τις παραπάνω λειτουργίες δεν είναι για όλες/ους μια άνετη μεσοαστική κατοικία, με ευρυζωνική σύνδεση και Νέτφλιξ, με υπολογιστές και τάμπλετ διαθέσιμα σε όλους, με άτομα που έχουν ακόμη μισθό και αποταμιεύσεις. Για τα περισσότερα νοικοκυριά στην πόλη μας, που έτσι κι αλλιώς ζούσαν στο όριο και πριν την πανδημία, το σπίτι είναι διαμέρισμα σε πολυκατοικία με περιορισμένο μέγεθος, με ελάχιστο υπαίθριο χώρο, με στοιχειώδη εξοπλισμό και με ψηλό δείκτη πυκνοκατοίκησης (δηλαδή, άτομα ανά δωμάτιο). Ο δείκτης μάλιστα έχει επιδεινωθεί από τις συγκατοικήσεις που προέκυψαν στα χρόνια των μνημονίων και πάντα ήταν ψηλός για τα μεταναστευτικά νοικοκυριά που σε κάποιες κεντρικές γειτονιές αποτελούν το ένα τέταρτο των κατοίκων. Σε τέτοια σπίτια πρέπει να χωρέσει η αμειβόμενη εργασία ορισμένων, το σχολείο από απόσταση, η διασκέδαση, το παιχνίδι, η επικοινωνία εφήβων και ενήλικων με φίλους/ες μέσα από υπερφορτωμένες υποδομές, η ιδιωτικότητα και η συνεύρεση όσων συγκατοικούν, οι υπαρξιακές και άλλες αγωνίες, τα πιθανά βίαια ξεσπάσματα και πολλά ακόμη. Ο χώρος της καθημερινότητας συρρικνώνεται υλικά, έστω κι αν, περισσότερο ή λιγότερο, διευρύνεται εικονικά μέσω του διαδικτύου και των εφαρμογών της τεχνολογίας. Παράλληλα, *ο χρόνος συμβίωσης διαστέλλεται* καθώς όλα τα μέλη κάθε νοικοκυριού, τα οποία στην προ Covid-19 συνθήκη περνούσαν μεγάλο μέρος της ημέρας εκτός σπιτιού, πλέον παραμένουν μέσα.

Αφού κανένα μέλος δεν πάει σε χώρο εργασίας ή διασκέδασης, στο σχολείο, τον παιδικό σταθμό, την παιδική χαρά ή το χώρο άθλησης, στο ΚΑΠΗ ή το καφενείο, η οργάνωση της καθημερινότητας χρειάζεται να προσαρμοστεί στο χώρο και τον χρόνο, πράγμα που αυξάνει και διαφοροποιεί σημαντικά τον όγκο και το περιεχόμενο της φροντίδας και της απλήρωτης οικιακής εργασίας. Μέσα από έναν συνήθως αθέατο προγραμματισμό και συντονισμό, πρέπει να γίνουν οι κατάλληλες προμήθειες ώστε όλα τα γεύματα και τα ενδιάμεσα σνακ της αμηχανίας εγκλεισμού να προετοιμαστούν στο σπίτι, να σερβιριστούν, να μαζευτούν τα χρησιμοποιημένα σκεύη [2]. Τα παιδιά πρέπει να παρακολουθήσουν όσα μαθήματα το σχολείο καταφέρνει να τους προσφέρει από απόσταση και αυτό δεν είναι κάτι που γίνεται «αυτόματα»: χρειάζονται επίβλεψη και βοήθεια που κάποιες μητέρες, μετανάστριες κι όχι μόνο, δεν μπορούν να τους προσφέρουν, ενώ οι τεχνικές και άλλες δυνατότητες αναδεικνύουν τις κοινωνικά άνισες συνθήκες ζωής (δημόσια/ιδιωτικά σχολεία, δυνατότητες του τεχνολογικού εξοπλισμού στο σπίτι, μορφωτικό επίπεδο των γονιών κλπ). Η γιαγιά και ο παππούς βοήθησαν στη φροντίδα των παιδιών και στην επιβίωση όλων με τις συντάξεις τους, όμως πλέον μπορεί να χρειάζονται βοήθεια για να σηκωθούν από το κρεβάτι, να φάνε, να πάνε στην τουα-

λέτα, να πλυθούν – όλα εκείνα τα αυτονόητα και καθημερινά που όμως δεν μπορούν να γίνουν χωρίς βοήθεια και γίνονται πολύ δύσκολα όταν δεν υπάρχει συγκατοίκηση.

«Μένοντας σπίτι», οι συγκατοικούντες εικοσιτέσσερις ώρες επί επτά μέρες την εβδομάδα δημιουργούν περισσότερη ακαταστασία από «πριν» και ανάγκη καθαρισμού, ιδιαίτερα τώρα που χρειάζεται προσοχή στην υγιεινή, ξοδεύουν ενέργεια που αυξάνει τους λογαριασμούς κοινής ωφέλειας ενώ τα εισοδήματα μειώνονται, διεκδικούν προσωπικό χώρο και χρόνο, για δουλειά ή για χαλάρωση, επιδιώκουν να συγκροτήσουν νέες ρουτίνες για να αντέξουν τον εγκλεισμό. Ακόμη και οι προμήθειες εξ αποστάσεως είναι λιγότερο αυτονόητη δραστηριότητα από όσο πολλοί νομίζουν. Κατ' αρχάς γιατί τα συστήματα παραγγελίας και διανομής δεν είναι προσιτά σε όλες και όλους (αρκεί εδώ να σκεφτούμε τους πιο ηλικιωμένους), αλλά και γιατί δεν έχουν προβλεφθεί για τέτοια ζήτηση: ακόμη κι αν είναι ανοιχτή η δυνατότητα παραγγελίας από απόσταση, θα τη φέρουν σε περισσότερο από δύο εβδομάδες. Επιπλέον, τα συστήματα αυτά προϋποθέτουν χρήση πιστωτικής κάρτας, η οποία δεν είναι τόσο γενικευμένη, όσο θεωρούν η κυβέρνηση και οι τράπεζες, σε μια οικονομία με σημαντική άτυπη δραστηριότητα, όπου οι αμοιβές και οι πληρωμές γίνονται με ρευστό και με ενσώματη παρουσία[3].

Στις συνθήκες αυτές, τα ψώνια, η ετοιμασία του φαγητού και το καθάρισμα, η περιποίηση ενός ηλικιωμένου, τα μαθήματα και το παιχνίδι ενός παιδού, η ανάγκη μιας έφηβης για κουβέντα δύσκολα συνδυάζονται με την αμειβόμενη εργασία από το σπίτι, ακόμη και αν είναι τεχνικά εφικτή. Οι χρόνοι και οι χώροι για μια τηλεδιάσκεψη εργασίας, για τη σύνταξη ενός υπηρεσιακού εγγράφου ή για την προετοιμασία μαθημάτων από απόσταση διασταυρώνονται και συγκρούονται με τις ποικίλες και διαφοροποιημένες ανάγκες πρακτικής και ψυχολογικής φροντίδας. Είναι μεγάλο και παλιό το ερώτημα ποιες (και ποιοι;) αναλαμβάνουν να επιτελέσουν τον όγκο αυτής της φροντίδας. Η πανδημία επαναφέρει το ερώτημα, μαζί με τις υποθήκες που εγγράφονται για τις έμφυλες και διαγενεακές σχέσεις μέσα από το «μένουμε σπίτι» για άγνωστο χρόνο. Στην πατριαρχική κοινωνία μας, για την ώρα(;), είναι γυναίκες εκείνες που επωμίζονται τα τρία τέταρτα της φροντίδας, και τον αυξημένο όγκο που επιφέρει το «μένουμε σπίτι»[4].

Όμως, για να λειτουργεί στοιχειωδώς το «μένουμε σπίτι», κάποιες και κάποιοι πρέπει να μην μείνουν εκεί, να πάνε στη δουλειά. Πέρα από τις και τους εργαζόμενους στον τομέα της υγείας, οδηγοί μέσων μαζικής μεταφοράς, εργαζόμενες και εργαζόμενοι στα σούπερ μάρκετ, ντελιβεράδες, ταξιτζήδες, ταχυμεταφορείς και άλλες/οι παίρνουν το ρίσκο και τον χρόνο να κινηθούν από το σπίτι στους τόπους δουλειάς, διασχίζοντας την έρημη πόλη. Αντίθετα, άλλες και άλλοι αντιμετωπίζουν έναν ανεπιθύμητο αποκλεισμό από τέτοιες μετακινήσεις μια και η αμειβόμενη εργασία τους έχει διακοπεί βίαια από τα μέτρα. Καθημερινά παραδείγματα εδώ οι πωλήτριες σε καταστήματα που έκλεισαν· οι μετανάστριες οικιακές βοηθοί που δεν είναι ίσως ευπρόσδεκτες στα σφραγισμένα σπίτια των ντόπιων, συχνά ούτε και μπορούν να φτάσουν ως εκεί, με τα αραιωμένα δρομολόγια των μέσων μαζικής μεταφοράς· οι καθαρίστριες σε συνεργεία των οποίων το αντικείμενο καταργήθηκε καθώς τα γραφεία, τα σχολεία, τα πανεπιστήμια που καθάριζαν παραμένουν κλειστά· οι μηχανικοί και οικοδόμοι σε γιαπιά που έχουν κλείσει· οι κομμώτριες αυτοαπασχολούμενες ή μισθωτές, των οποίων η δουλειά θεωρήθηκε πολυτέλεια. Οι παραπάνω, όπως και πολλές άλλες και άλλοι, έχουν να διαχειρι-

στούν «στο σπίτι» τις άμεσες δυσκολίες επιβίωσης με το πενιχρό επίδομα που αποφάσισε για ορισμένους/ες η κυβέρνηση, με το φόβο της επικείμενης μακροχρόνιας ανεργίας, με τη διαστολή της οικιακής εργασίας και τις ποικίλες ανασφάλειες και ανάγκες των συγκατοίκων στον διευρυμένο χρόνο καθημερινής συμβίωσης.

Οι προσωπικές ανάγκες και επιδιώξεις πολλών γυναικών (με όλες τις ταξικές, εθνοτικές, σεξουαλικές, ηλικιακές και άλλες ανισότητες στην κατηγορία φύλου) τσακίζονται από το βάρος της φροντίδας στο συρρικνωμένο χώρο του σπιτιού και υποθηκεύονται για το απροσδιόριστο χρονικά, αλλά σίγουρα δυσμενέστερο, «μετά». Επιπλέον, η παραμονή όλων στο σπίτι έχει ήδη οδηγήσει σε αυξημένα περιστατικά ενδο-οικογενειακής βίας κατά των γυναικών και των πιο ευάλωτων. Τα εγκλωβισμένα θύματα αναγκάζονται να παραμείνουν εκεί, μαζί με αυτούς που ασκούν βία, μη έχοντας άλλες εναλλακτικές, πρακτικά ούτε και δυνατότητες καταγγελίας. Μεταξύ άλλων, στο ρεπερτόριο των λόγων εξόδου που αναφέρει η κυβερνητική ΠΝΠ δεν περιλαμβάνεται προφανώς η καταγγελία της βίας, ούτε η διακοπή ανεπιθύμητης κύησης ως λόγοι για να βγει κάποια από το σπίτι.

Στις συνθήκες που διαμορφώνει το «μένουμε σπίτι», πολλαπλές ανισότητες αναδύονται ή/και μεγαλώνουν, καθώς δεν χωρούν στον συρρικνωμένο χώρο οι λειτουργίες και δραστηριότητες που καλείται να στεγάσει (χαρακτηριστικό παράδειγμα εδώ η υποστήριξη των παιδιών για το σχολείο από απόσταση). Η καθ' ημάς ανανεωτική/ριζοσπαστική Αριστερά, παρά τη σχεδόν εμμονική μέχρι τώρα άρνησή της, είναι ανάγκη να προσγειωθεί σε λεπτομέρειες της καθημερινότητας σαν αυτές στις οποίες επιγραμματικά αναφέρθηκα, προκειμένου να κατανοήσει τις συνθήκες όπου ζουν εκείνες/οι στο όνομα των οποίων μιλάει. Να «δει» τα, ως τώρα «αόρατα» μέσα στις γενικεύσεις της, ενσώματα υποκείμενα που, σε οποιεσδήποτε αντιξοότητες, διαμορφώνουν συνθήκες επιβίωσης στον μικρόκοσμο του σπιτιού, στην πόλη και στην κοινωνία. Με αυτόν τον τρόπο ίσως «ανακαλύψει» επιτέλους πως ο καπιταλισμός αναπαράγεται εκμεταλλευόμενος ελεύθερα την απλήρωτη εργασία φροντίδας και όσες την επιτελούν[5]. Ας λειτουργήσει ο Covid-19 ως καταλύτης για εμπλουτισμό του προβληματισμού και, κυρίως, για τη διεκδίκηση καλύτερων συνθηκών εργασίας για όσες επιτελούν τη φροντίδα με ή χωρίς αμοιβή, για την επινόηση εναλλακτικών προτύπων συγκατοίκησης και καταμερισμών εργασίας, για μια πραγματική επανάσταση φροντίδας, προκειμένου αυτή να πάψει να θεωρείται «ατομική ευθύνη» των γυναικών.

Επίμετρο, με την επέκταση των μέτρων

Οι αρχικοί λόγοι εξόδου, μονοσήμαντοι στη σύλληψή τους, δεν αντιστοιχούσαν έτσι κι αλλιώς στις ανάγκες της φροντίδας και στη συνθετότητα διαδρομών που αυτή απαιτεί. Μόνο όποιος δεν έχει εμπλακεί σε τέτοιες... λεπτομέρειες δεν γνωρίζει πως η βόλτα του σκύλου συνδυάζεται με επίσκεψη στο φαρμακείο για τα φάρμακα του παππού, πέρασμα από το φούρνο και τον μανάβη, κλπ. συχνά μαζί με ένα μικρό παιδί που έχει μπαφιάσει από τον εγκλεισμό. Ποιον αριθμό να γράψω στο sms; και πόση ώρα εκτός σπιτιού χρειάζομαι;

Ο περιορισμός του χρόνου εκτός σπιτιού (με τη δικαιολογία ότι «κάποιοι ανεύθυνοι» βρίσκονται όλη μέρα έξω... χωρίς λόγο) αγνοεί πως η τήρηση των κανόνων για να μπει κανείς στο σουπερμάρκετ ή στο φαρμακείο προϋποθέτουν απροσδιόριστο χρόνο αναμονής, η προ-

σφορά βοήθειας σε έναν ηλικιωμένο δεν μπορεί να προϋπολογιστεί χρονικά, οι διαδρομές στην πόλη είναι χρονοβόρες καθώς τα δρομολόγια των ΜΜΜ έχουν αραιώσει δραματικά – οι αυξημένες ανάγκες φροντίδας δεν μπορούν να χωρέσουν σε τακτοποιημένες κατηγορίες και χρόνους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Lefebvre, Henri (1968) *La vie quotidienne dans le monde moderne*,Παρίσι: Gallimard, Smith, Dorothy (1987) *The Everyday World as Problematic: A Feminist Sociology*, Βοστώνη: Northeastern University Press. Dyck, Isabel (2005) "Feminist geography, the 'everyday', and local-global relations: hidden spaces of place-making", Suzanne Mackenzie Memorial Lecture, *The Canadian Geogrpaher / Le Géographe Canadien* 49 (3): 233-243.

2. «Πάντα κάποιος πρέπει να πλύνει τα καταραμένα πιάτα», όπως έλεγε βινιέτα των αγγλίδων φεμινιστριών της δεκαετίας 1980.

3. Κατά τη σχετική βιβλιογραφία, η κυκλοφορία ρευστού ήταν και είναι είναι ένδειξη και τρόπος μέτρησης της άτυπης δραστηριότητας. Βλ. Williams, Colin and Windebank, Jan (1998) *Informal Employment in the Advanced Economies. Implications for work and welfare*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge. Βαΐου, Ντίνα και Χατζημιχάλης, Κωστής (1997) *με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα: Εξάντας (Β' έκδοση 2003).

4. Παρόλο που οι δυισμοί των κατηγοριών φύλου έχουν αμφισβητηθεί έντονα από τη φεμινιστική θεωρία και δεν αποδίδουν την ποικιλομορφία των κατηγοριών φύλου, σε ότι αφορά την φροντίδα δεν έχουμε άλλη πληροφορία πέρα από τα δίπολα.

5. Φρέηζερ, Νάνσυ (2016), *Κρίση της φροντίδας; Οι αντιφάσεις της κοινωνικής αναπαραγωγής στην εποχή του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού*, 10η ετήσια διάλεξη στη μνήμη του Νίκου Πουλαντζά, Αθήνα: ΙΝΠ

ΚΩΣΤΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Μεταφράζοντας και σχολιάζοντας σε καιρό καραντίνας

> Και είναι πολύ δύσκολο να καθίσεις μπροστά στη γραφομηχανή σου και να συγκεντρωθείς, αν φοβάσαι τον κόσμο που σε περιβάλλει.
>
> Τζέιμς Μπόλντουιν

I

Να προσέχεις τι εύχεσαι γιατί ποτέ δεν ξέρεις, μπορεί κάποτε να το δεις να συμβαίνει. Δεν νομίζω να γνωρίζω μεταφραστή ή μεταφράστρια που να μην έχει ευχηθεί κάποια στιγμή «αχ, να μπορούσα να κλειστώ έναν μήνα στο σπίτι για να τελειώσω το βιβλίο!».

Και μετά ήρθε η καραντίνα: πρώτα η 14ήμερη προσωπική, λόγω ενός πυρετού που ακόμα δεν έχω μάθει πού οφειλόταν, και κατόπιν, πάνω που ολοκληρωνόταν, οι γενικοί περιορισμοί της κυκλοφορίας. Και κανένα βιβλίο δεν τελείωσε. Όλα ξαφνικά άρχισαν να κυλούν σε αργή κίνηση, μεταξύ των οποίων και οι αμετάφραστες σελίδες μπροστά μου. Μοναδική «παρηγοριά», η κατσίκα του γείτονα: όλοι και όλες με το ίδιο παράπονο, «δεν μπορώ να συγκεντρωθώ να δουλέψω».

Βέβαια, στη γενική ανησυχία και ανασφάλεια αυτής της πρωτόγνωρης κατάστασης που έκανε τον καθένα και την καθεμιά μας να συνειδητοποιήσει πόσο εύθραυστη ήταν η συνθήκη στην οποία είχαμε μάθει να ζούμε, ερχόταν να προστεθεί και η επισφάλεια που συνοδεύει πλέον όλο τον χώρο του βιβλίου και τους εργαζόμενους σε αυτόν: σήμερα αλλά και μετά την «κρίση του κορωνοϊού», περισσότερο από ποτέ νομίζω, η εργασία καθενός εργαζόμενου στον χώρο του βιβλίου έχει μια προοπτική που συνοδεύεται από ένα ερωτηματικό. Θα βγει άραγε το βιβλίο που μεταφράζω; Πότε θα βγει; Πότε θα ανοίξουν τα βιβλιοπωλεία; Η κρίση των εφημερίδων θα επιφέρει ακόμα μεγαλύτερη μείωση στον –έτσι κι αλλιώς ελάχιστο– χώρο που διαθέτουν στις σελίδες τους για το βιβλίο; Τέλος πάντων, πότε θα «ομαλοποιηθεί» η κα-

---

Ο Κώστας Αθανασίου είναι μεταφραστής.

τάσταση; Και ποιο είναι το σημείο αναφοράς γι' αυτή την «ομαλοποίηση»; Τι θα γίνει, εν ολίγοις, με τον χώρο του βιβλίου μετά (και) από αυτή την κρίση;

Ο χώρος αυτός, έτσι κι αλλιώς μονίμως παραμελημένος από την πολιτεία, πληγώθηκε βαριά τα χρόνια της κρίσης, ενώ και οι κυβερνήσεις του ΣΥΡΙΖΑ ελάχιστα επέλεξαν ή κατάφεραν να τον στηρίξουν. Και τώρα τρώει κατακέφαλα ακόμα μια κρίση, με άγνωστη προοπτική.

Είναι όμως χαρακτηριστικό πως σε όλες τις συζητήσεις περί πολιτισμού, ακόμα και στις ανακοινώσεις των κομμάτων της αντιπολίτευσης, το βιβλίο πάντα βρίσκεται σε κάποια μικρή γωνίτσα. Από την πλευρά της, η κυβέρνηση δίνει διαρκώς δείγματα μιας πολιτικής αδιάφορης αν όχι εχθρικής για το βιβλίο. Ειδικός φορέας για το βιβλίο δεν προβλέπεται να γίνει, μας το ξεκαθάρισε η υπουργός, ενώ στις πρόσφατες «18 δράσεις» που θα επιχορηγηθούν από το Υπουργείο Πολιτισμού με το εξωπραγματικά γενναιόδωρο ποσό των 15 εκατομμυρίων («ανάσα για τον πολιτισμό», διαβάσαμε!...) βλέπουμε κάτι για ψηφιακούς τίτλους παιδικής λογοτεχνίας και για υποστήριξη ηθοποιών-αναγνωστών, διαβάζουμε για κάποιο πρόγραμμα μεταφράσεων «που έχει ήδη *εξαγγελθεί*», βλέπουμε όμως και το ανησυχητικό ότι «θα επανασχεδιαστεί, με δυναμικό τρόπο, η Έκθεση Βιβλίου της Θεσσαλονίκης προκειμένου να καταστεί πιο εξωστρεφής και αποτελεσματική, *τόσο ως προς τον εμπορικό της σκοπό*, όσο και ως προς την ευρύτερη ενθάρρυνση της φιλαναγνωσίας» (υπογραμμίσεις δικές μου). Και όλα αυτά για μια Έκθεση που τα τελευταία χρόνια έχει φτάσει σε κορυφαία σημεία ως προς την εξωστρέφεια, τον αντίκτυπο, την εμβέλεια, τον αριθμό εκδηλώσεων, ομιλητών και επισκεπτών, το δυναμικό της στίγμα. Τι άραγε σημαίνει, λοιπόν, αυτός ο «επανασχεδιασμός»; Μήπως «πολιτικό» αναπροσανατολισμό; Μήπως έμφαση στην «εμπορικότητα»;

Αυτή την ερώτηση, όπως και άλλες, θα μπορούσαν να θέσουν συντάκτες του πολιτιστικού ρεπορτάζ και, επειδή εγώ δεν πιστεύω ότι σε μερίδα τους υπάρχει μια a priori γραμμή υποστήριξης της συγκεκριμένης υπουργού που αποσιωπά κάθε πρόβλημα, όπως λένε κάποιοι κακοπροαίρετοι, είμαι σίγουρος πως κάποια στιγμή θα τις θέσουν.

Από την άλλη, έχουν πληθύνει στον Τύπο και στα social media πανηγυρικά και δοξαστικά κείμενα για τον on line κόσμο του βιβλίου, για τη νέα, ψηφιακή εποχή του βιβλίου κ.λπ. Βέβαια, η συζήτηση περί ηλεκτρονικού και έντυπου βιβλίου είναι αρκετά παλιά και υπάρχει αρκετή εμπειρία πλέον επί του θέματος, καθώς φαίνεται πως οι προβλέψεις περί αντικατάστασης του έντυπου βιβλίου από το ψηφιακό δεν μοιάζουν προς το παρόν να δικαιώνονται: το καθένα έχει την αξία του, τον ρόλο του, παίρνει τη θέση που του αντιστοιχεί. Άλλο πράγμα βέβαια είναι η ηλεκτρονική αγορά του βιβλίου, αν και τα στοιχεία δείχνουν πως στο διάστημα της καραντίνας μάλλον δεν υπήρξε καμιά φοβερή κίνηση στο ηλεκτρονικό εμπόριο των βιβλίων...

Το θέμα όμως με την τωρινή κρίση δεν είναι απλώς το πρώτο, οφθαλμοφανές επίπεδο των επιπτώσεων και των μέτρων άμεσης οικονομικής ανακούφισης κάποιων από τους πληττόμενους στον χώρο του βιβλίου (π.χ. κλείνουν τα βιβλιοπωλεία, άρα κάποιοι εργαζόμενοι πρέπει να στηριχτούν οικονομικά), αλλά αυτές οι εξελίξεις στη δυναμική τους, ότι δηλαδή αυτή η μορφή της κρίσης είναι πιθανό να ευνοήσει άλλες, πιο δομικές και μακροπρόθεσμες αλλαγές στον χώρο. Υπάρχει, για παράδειγμα, απάντηση στο κατά πόσο –χωρίς βιβλιοπω-

λεία και με φτωχή ενημέρωση από τον Τύπο– μπορεί η διαφήμιση σε συνδυασμό με τον μηχανισμό των πολυπαινεμένων ηλεκτρονικών αγορών να επηρεάζουν τον προσανατολισμό των αναγνωστών προς τα μπεστ-σέλερ και προς τη «λογική του μπεστ-σέλερ», ευνοώντας συγκεκριμένους εκδοτικούς οίκους και πλήττοντας βαριά τους μικρούς εκδοτικούς οίκους και τις λιγότερο εμπορικές εκδόσεις;

Μήπως λησμονούμε πως το βιβλιοπωλείο δεν είναι απλώς ένα εμπορικό κατάστημα, μήπως χάνουμε από την οπτική μας το βιβλιοπωλείο ως ζωντανό κύτταρο ανταλλαγής, μήπως ξεχνάμε την αξία που έχουν η περιπλάνηση στα βιβλία ως φυσικά αντικείμενα, το ξεφύλλισμα, τα εξώφυλλα και τα οπισθόφυλλα;

Μήπως τελικά αυτοί οι πανηγυρικοί έρχονται να προστεθούν σε εκείνες τις απόψεις που βλέπουν το βιβλίο κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, ως εμπορικό προϊόν που οφείλει κι αυτό να ακολουθεί τους κανόνες της ελεύθερης αγοράς;

Το βιβλίο ήταν και είναι πάντα οι ανοιχτοί ορίζοντες και τέτοιου τύπου αλλαγές, μέσα σε ένα περιβάλλον γενικευμένης κρίσης, θα το πλήξουν ακόμη περισσότερο (και κυρίως μια συγκεκριμένη μερίδα του), θα στενέψουν τους ορίζοντες, θα το βάλουν σε μια ακόμη πιο μικρή γωνίτσα «του πολιτισμού» και της ζωής. Και υπάρχει πάντα το αδυσώπητο ερώτημα: ποιοι θα αντισταθούν σ' αυτά;

II

Δευτέρα πρωί συνήθιζα να αναρτώ στο φέισμπουκ το κείμενό μου στην *Εποχή*. Κάτι δεν μου πήγαινε καλά τις μέρες της καραντίνας ως προς αυτό, και τις πρώτες βδομάδες δεν το έκανα. Η ζωή δεν συνεχιζόταν κανονικά και δεν μπορούσαν όλα να συνεχίζονται με μια λογική business as usual. Σίγουρα ανάμεσα στις ενθουσιώδεις κραυγές «να συνεχίσουμε τη ζωή μας σχεδόν σαν να μη συμβαίνει τίποτα, να συνεχίσουμε να κάνουμε σχεδόν τα ίδια, έστω *με άλλους τρόπους*» και στην καταθλιπτική εγκατάλειψη της απραξίας, υπάρχει κάποια μέση οδός, την οποία όμως εγώ άργησα πολύ να βρω.

Σκέφτομαι συχνά αυτές τις μέρες το διήγημα «Επτά όροφοι», του Ντίνο Μπουτζάτι. Όχι τόσο για τη –βήμα-βήμα, όροφο-όροφο— βασανιστική κατάβαση του πρωταγωνιστή στους ορόφους τής (πραγματικής ή συμβολικής) αρρώστιας, από τον έβδομο όροφο (με τις πολύ ελαφριές περιπτώσεις, με αυτούς που σχεδόν δεν είναι καν άρρωστοι) μέχρι τον πρώτο (όπου φιλοξενούνται οι απελπιστικές περιπτώσεις, οι μελλοθάνατοι), όσο για την άρνηση του πρωταγωνιστή να αποδεχθεί το προφανές, την πραγματικότητα, για τον τρόπο που γαντζώνεται μέχρι την τελευταία στιγμή στη βεβαιότητα πως αυτός στην πραγματικότητα ανήκει στον έβδομο, πως στον πρώτο έχει καταλήξει από μια τραγική διαδοχή αποτρόπαιων λαθών και συμπτώσεων

Σε μια εποχή που γράφονται δεκάδες σελίδες για, ή με αφορμή, τον εγκλεισμό, το σκέφτομαι αυτό καθώς διαβάζω συνεχώς –δίπλα σε πολύ ωραία και ενδιαφέροντα κείμενα– μια ποικιλία από καταστροφολογικές μελλοντολογικές αναλύσεις, από δυστοπικές ιστορίες, από θεωρίες συνωμοσίας σχεδόν, αλλά και από υπεραισιόδοξες αναλύσεις, με τις οποίες δεν

μπορώ να συμφωνήσω και αναρωτιέμαι μήπως κάνω κι εγώ άρνηση, μήπως αρνούμαι να δω αυτό που συμβαίνει γύρω μου.

Στην αρχή και στη διάρκεια της οικονομικής κρίσης γράφτηκαν χιλιάδες σελίδες με αναλύσεις για το πού θα οδηγούσε και πώς θα κατέληγε η κρίση. Θα είχε ενδιαφέρον να τις ξανακοιτάξει κανείς ψάχνοντας να βρει ποιες, πού, πόσο, αν δικαιώθηκαν, τι απ' αυτές τις αναλύσεις βγήκε αληθινό.

Έτσι και τώρα, με βάση μια εμπειρία που μέχρι τη στιγμή που γράφεται τούτο το σχόλιο δεν υπερβαίνει τις 120 μέρες (τόσο περίπου είναι το διάστημα από τότε που εντοπίστηκε στην Κίνα ο νέος ιός), το διαδίκτυο βομβαρδίζεται με αναλύσεις μάλλον βιαστικές και πρόχειρες, αναλύσεις είτε για το τέλος του καπιταλισμού ή για το τέλος του καπιταλισμού «όπως τον ξέρουμε», είτε αναλύσεις καταστροφολογικές για φοβερές δυστοπίες που ενέσκηψαν ήδη και που θα μείνουν μάλλον για πάντα κ.λπ. Νομίζω πως όλα αυτά είναι λίγο πρόωρα, δεν υπάρχει επαρκές υλικό για να συναχθούν μεγάλα συμπεράσματα.

Δεν είναι αμελητέα η κρίση του ιού, ναι, θα υπάρξει οικονομική κρίση, έχει αρχίσει ήδη να υπάρχει έτσι κι αλλιώς, αλλά από την άλλη δεν είναι ανάγκη να ψάχνουμε διαρκώς για τομές και ορόσημα. Δεν νομίζω πως ξέρουμε πώς θα είναι ο «αυριανός» κόσμος, δεν ξέρουμε καν αν θα αλλάξει σημαντικά, καθώς πολλά από αυτά που περιγράφονται ως απειλές είναι ήδη εδώ. Αν για παράδειγμα βρεθούν θεραπευτικά σχήματα ή εμβόλιο το επόμενο διάστημα, αν η εξάπλωση του ιού περιοριστεί σημαντικά (τίποτα από αυτά δεν είναι απίθανο), είναι άγνωστο αν θα έχουν προλάβει να εμπεδωθούν αλλαγές που να αποκτήσουν μονιμότητα και να συνθέσουν κάποια «νέα κατάσταση».

Συνήθως οι αναλύσεις αυτές είτε, από τη μια πλευρά, ξεχνούν τις τεράστιες δυνατότητες προσαρμογής που έχει αποδείξει πως έχει ο καπιταλισμός, που ανάλογα με τους κοινωνικούς συσχετισμούς έχει την ικανότητα να γίνεται πιο νεοφιλελεύθερος, πιο κεϊνσιανός κ.λπ., είτε, από την άλλη, παραβλέπουν και τις αντιστάσεις που έχει η κοινωνία: κάτι που δέχεται σε μια κρίση που απειλεί την υγεία και τη ζωή δεν είναι αυτονόητο ότι τόσο εύκολα και αγόγγυστα θα το αποδεχθεί ως μόνιμο μέτρο για κάποιον άλλο λόγο. Δεν είναι τόσο απλό να συναγάγει κανείς από την τωρινή, μόλις τρίμηνη και για λόγους υγείας, κατάσταση ότι η κοινωνία θα εγκαταλείψει τόσο εύκολα τις ελευθερίες της στο όνομα της ασφάλειας για άλλους λόγους, όταν πλέον θα έχει παρέλθει ο κίνδυνος για την υγεία και τη ζωή, ανεξαρτήτως αν κάποιοι προσπαθούν και θα προσπαθούν διαρκώς να αναπτύσσουν νέες μορφές κυριαρχίας και καταστολής είτε υπάρχει ιός είτε όχι. Μακριά από μοιρολατρίες ή νομοτέλειες, το σκοινί τραβιέται ή μπορεί να τραβιέται και από τις δύο μεριές και κάπου εκεί είναι και ο ρόλος της Αριστεράς και των κινημάτων.

Είδαμε βέβαια και τις αιώνιες απόψεις για την κρίση ως ευκαιρία, μια άποψη συνήθως αφ' υψηλού που επαναλαμβάνεται σε κάθε μείζονα κρίση για να επιβεβαιωθεί μόνο ως προς την ευκαιρία να περιοριστούν τα εργασιακά δικαιώματα και οι μισθοί, να γίνουν απολύσεις κ.λπ.

III

Αν κάτι επλήγη βαριά από την καραντίνα είναι η συλλογικότητα, η συλλογική δράση και η συλλογική λειτουργία. Φυσικό επακόλουθο μιας στιγμής στην οποία κυριαρχεί ο ενσωματωμένος φόβος για την επαφή, για το άγγιγμα, για την προσέγγιση, για την εγγύτητα με άλλους ανθρώπους. Όσο αυτός ο ιός είναι επενδυμένος με τρόμο, θα τίθεται διαρκώς το θέμα της ισορροπίας μεταξύ διακινδύνευσης και επαφής καθώς και το θέμα της προσωπικής απόφασης.

Ωστόσο, η κατάσταση των περιορισμών έδειξε με τον πιο κραυγαλέο τρόπο τα όρια του ψηφιακού κόσμου, της «ψηφιακής συλλογικότητας», που τόσο πολύ έχει συζητηθεί. Στην ουσία του πράγματος, πέρα από την ανισότητα στην πρόσβαση, μια ανισότητα που πολλές φορές τείνουμε να ξεχνάμε, έδειξε τα όρια μεταξύ ψηφιακής ανταλλαγής και ενσώματης συλλογικότητας.

Για την Αριστερά, το πλήγμα στη συλλογικότητα είναι κρίσιμο. Σε ένα σχήμα της Αριστεράς, για παράδειγμα, και ειδικά αν αυτό έχει μια ελλιπή συλλογική λειτουργία, μια κατάσταση καραντίνας στην ουσία απλώς μπορεί να επικυρώσει και να παγιώσει κάτι που έτσι κι αλλιώς υπήρχε σε άλλο όμως βαθμό: η όποια κρίσιμη λειτουργία και λήψη αποφάσεων να περιοριστεί στον αρχηγό και ίσως σε μια μικρή ομάδα γύρω του, με πλήρη εξαφάνιση των πολυπρόσωπων οργάνων, επιτρέποντας ταυτόχρονα να φουντώσουν ανεξέλεγκτα οι όποιες προσωπικές στρατηγικές στελεχών του, χωρίς δημοκρατικές διαδικασίες αλλά και χωρίς λογοδοσία.

Η ενσώματη συλλογικότητα για την Αριστερά είναι η καρδιά της πολιτικής λειτουργίας, είναι το πεδίο της πραγματικής ανταλλαγής, της σύνθεσης, της συνδιαμόρφωσης. Η ενσώματη κοινή δράση είναι ο αέρας που ανασαίνει η Αριστερά.

Και για έκτακτες καταστάσεις όπως η παρούσα; Εκεί χρειάζεται μια πολύ βαθιά εμπεδωμένη δημοκρατική πεποίθηση και λειτουργία για να βρει τρόπους, κώδικες, μηχανισμούς να αντεπεξέλθει σε μια τέτοια κατάσταση, σε ένα τέτοιο προσωρινό αναγκαίο κακό, έχοντας επίγνωση ωστόσο πως αυτή η κατάσταση διαταράσσει την ίδια την καρδιά της λειτουργίας ενός φορέα της Αριστεράς: τη συλλογική, δημοκρατική λειτουργία.

IV

Πολύ θα ήθελα να δω αυτόν που προγραμμάτισε μια από τις βραδιές του εγκλεισμού το *Εξπρές του μεσονυχτίου*... Γενικά αυτές τις μέρες είχα την ευκαιρία να παρακολουθήσω αρκετή τηλεόραση, πολύ περισσότερο απ' όσο τις άλλες, τις «κανονικές» εποχές. Μεταξύ αυτών, και τα ενημερωτικά προγράμματα, τα δελτία ειδήσεων κ.λπ.

Νομίζω, και συγγνώμη για την κοινοτοπία, πως η κρίση του κορωνοϊού υπήρξε ακόμη ένας θάνατος της δημοσιογραφίας ή, μάλλον, μια ασφυκτική κυριαρχία ενός συγκεκριμένου είδους της. Είδαμε τη δημοσιογραφία της εντατικής (βέβαια με σκιασμένα πρόσωπα των ασθενών, αλίμονο, για ποιους μας περνάτε), είδαμε αγιογραφίες και δαιμονοποιήσεις και αποσιωπήσεις, αναλόγως, είδαμε παπαγαλάκια να απαγγέλλουν τις πληροφορίες για ορδές

μεταναστών μολυσμένων με κορωνοϊό (ιδού και μακρόθεν τεστ για τον ιό, με το μάτι, εύκολα και φτηνά, φοβερή ανακάλυψη των πηγών του Υπουργείου Άμυνας και των παπαγάλων του), είδαμε και θεωρίες συνωμοσίας, είδαμε απ' όλα. Είδαμε να αναπαράγεται ακατάσχετα η αφόρητη επίσημη ηθικολογία περί της οικογένειας (όταν φούντωσε το πράγμα, βέβαια, αναγκαστήκαμε να πούμε και μια κουβεντούλα περί κακοποίησης), είδαμε να περιγράφεται η ευαλωτότητα ως φυσικό φαινόμενο. Είδαμε δημοσιογράφους με γάντια μέσα στο στούντιο και ρεπόρτερ με τη μάσκα-φουλάρι να μαλώνουν πολίτες επειδή δεν φοράνε γάντια στον δρόμο («δεν παίρνουν μέτρα»!»)...

Το βασικό όμως είναι ότι αυτή η δημοσιογραφία της εποχής του ιού συνέβαλε σε κρίσιμο βαθμό στην αναπαραγωγή των μεγάλων μύθων σχετικά με τον ιό, και κυρίως στο να κυριαρχήσει ο μέγας μύθος: ο ιός δεν κάνει διακρίσεις, απέναντι στον ιό είμαστε όλοι ίσοι. Πίσω από την όψιμη λατρεία για τους υγειονομικούς του ΕΣΥ από κάποιους που μέχρι πρότινος ήθελαν να τους απολύσουν, εξαφανίστηκε η συζήτηση για το ποιοι έχουν τη δυνατότητα να δουλεύουν με ασφάλεια, ποιοι μπορούν να προστατεύονται επαρκώς, ποιοι νοσηλεύονται και πού, ποιος έχει τα οικονομικά αποθέματα να περάσει και πόσο καιρό, ποιος προσπάθησε να απαξιώσει και ποιος να διασώσει το ΕΣΥ κ.ά. Αν ο ιός δεν κάνει διακρίσεις, κάνει όμως η καπιταλιστική κοινωνία, που εκθέτει περισσότερο τους πιο φτωχούς, που προστατεύει λιγότερο τους πιο αποκλεισμένους.

Επιπλέον, μέσα στην ασφυξία της καραντίνας, ξεχάσαμε πολλές φορές ότι αυτές οι δύσκολες συνθήκες εντός μιας στέγης είναι κάτι περιζήτητο για άλλες κοινωνικές ομάδες. Η φτώχια και ο αποκλεισμός παρουσιάστηκαν και συζητήθηκαν μόνο ως απειλή για τους πιο προνομιούχους – από τους οικισμούς των Ρομά, την είσοδο πολυκατοικίας του άστεγου και τους καταυλισμούς των μεταναστών μέχρι τις χώρες της Αφρικής, οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, που θα μπορούσαν να γίνουν άρμα δρεπανηφόρο γι' αυτές τις κοινωνίες και τις κοινωνικές ομάδες, συζητήθηκαν μόνο σε σχέση με τον κίνδυνο που αποτελούν για «εμάς», αποδεικνύοντας για άλλη μια φορά τη σχετικότητα της αξίας της ζωής... Αλλά γι' αυτό το θέμα έχουν γραφτεί πλέον πολλά.

Στην πρωτεύουσα της Αϊτής, το Πορτ-ο-Πρενς, υπάρχει μια παραγκούπολη όπου ζουν σε άθλιες συνθήκες πάνω από 80.000 άνθρωποι, και η οποία λέγεται Ζαλουζί, ζήλια δηλαδή, κι αυτό επειδή είναι χτισμένη δίπλα σε μια περιοχή γεμάτη πανάκριβες βίλες. Δεν ξέρω αν είναι μια επίδειξη πικρόχολου μαύρου χιούμορ, σίγουρα όμως δείχνει το βάρος της απόφασης να πεις τα πράγματα με το όνομά τους, όσο κι αν αυτό είναι δύσκολο και οδυνηρό, όσο κι αν αυτό εκθέτει σε δημόσια θέα τις βαθιές πληγές σου.

Η απομόνωση και η «αόρατη απειλή» τροφοδοτούν τα πιο μύχια συναισθήματα (περισσότερο άραγε σε όσους και όσες τη βιώνουν μοναχικά; ποιος ξέρει). Φόβος, μοναξιά, απουσία, λύπη, θυμός, έλλειψη, ανασφάλεια, δύσκολα συναισθήματα, συνήθως ανομολόγητα, βουβά, που όσο κι αν φούντωσαν την εποχή της καραντίνας συνήθως χάθηκαν μεταξύ κλισέ «εκ βαθέων εξομολογήσεων» και σιωπής, μεταξύ τηλεοπτικών καμερών (για τους «επώνυμους», ανάμεσα στους οποίους και πολιτικοί) και τεσσάρων τοίχων... Κατάφερε άραγε κανείς απ' όλους μας να μιλήσει γι' αυτά, να πει αυτά τα πράγματα με το όνομά τους;

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ

Τηλεψυχανάλυση και εγκλεισμός

Απαντώντας στην πρόσκληση των προσφιλών μου εκδόσεων «Νήσος» για μια πρώτη ηλεκτρονική συγκέντρωση ιδεών γύρω από το θέμα του εγκλεισμού που μας επιβλήθηκε λόγω της πανδημίας, θα θίξω κάποια θέματα όπως αυτά προκύπτουν από την άσκηση της ψυχανάλυσης και της ψυχαναλυτικής θεραπείας «εκ του μακρόθεν», τηλεφωνικά ή οπτικοακουστικά. Ο σκοπός μου είναι να δείξω κυρίως τι από τη «νέα πρακτική» φωτίζει βασικά σημεία της ανθρώπινης συνάντησης που ισχύουν πέρα από κάθε πλαίσιο (θεραπευτικό, ακαδημαϊκό, επαγγελματικό, ερωτικό, οικογενειακό) όπως αυτά τονίστηκαν είτε λόγω της εντονότερης παρουσίας τους ή λόγω της δύναμης της απουσίας τους.

Εντονότατα εμφανίστηκε το ζήτημα ότι για να «κρατηθεί» η δυνατότητα παραγωγής νέας «σκέψης» μέσα σε μια ασαφή βιολογική και κοινωνική κρίση, και μάλιστα σκέψης που ως λόγος εκφερόμενος έχει θεραπευτική αποτελεσματικότητα, χρειάζεται η ύπαρξη ενός δικτύου που θα υποστηρίζει τα σκεπτόμενα υποκείμενα, τους ψυχαναλυτές, στην περίπτωση που εξετάζουμε. Απαιτείται μια βασική τριάδα: θεσμική υποδομή, το αίτημα μιας «ανοιχτής θεωρίας» και το αξίωμα του «μεθύστερου» για την παραγωγή μιας θεωρίας που τείνει προς την «αλήθεια». Ας δούμε τη διαδρομή μέσα στο διεθνές δίκτυο των ψυχαναλυτών και τις συνεπαγωγές της.

Η Διεθνής Ψυχαναλυτική Ένωση (International Psychoanalytic Association), οι επιμέρους Ομοσπονδίες ανά ήπειρο που τη συγκροτούν και οι ανά χώρα Ψυχαναλυτικές Εταιρείες έδειξαν ότι δεν αποτελούν μόνο θεσμικά όργανα αλλά ζωντανό δίκτυο «εταίρων». Από την πρώτη στιγμή άρχισε σε διαπροσωπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο συζήτηση για τις θεωρητικοκλινικές επιπτώσεις της αλλαγής του θεραπευτικού πλαισίου αλλά και μια γενικότερη συζήτηση για το «συλλογικό» κάτω από τις ρέουσες επιπτώσεις της πανδημίας και του εγκλεισμού.

Ο Αθανάσιος Αλεξανδρίδης είναι Ψυχίατρος, διδάσκων Ψυχαναλυτής της Ελληνικής Ψυχιατρικής Εταιρείας, μέλος της Γαλλικής και της Διεθνούς Ψυχαναλυτικής Ένωσης.

Τρεις προϋπάρχοντες λόγοι βοήθησαν σημαντικά στην άμεση ανάπτυξη αυτών των αντανακλαστικών:

– Η ψυχαναλυτική κοινότητα τον τελευταίο μισό αιώνα με την επιθυμία επέκτασης της θεραπευτικής της προσπάθειας σε κλινικές οντότητες πέραν της νευρώσεως, όπως ψυχώσεις, εξαρτήσεις, οριακές, ψυχοσωματικές και ναρκισσισικές οργανώσεις και πιο πρόσφατα διαταραχές της ταυτότητας και του φύλου, είχε υποχρεωθεί σε αλλαγές και κυρίως σε περαιτέρω θεωρητικοποίηση του πλαισίου, θεωρητικοποίηση που συχνά γίνεται με μεγάλες αλλά κατά την εκτίμησή μου γόνιμες αντιπαραθέσεις. Συνοπτικά «το πλαίσιο» είναι ένα ανοιχτό θέμα για την ψυχανάλυση και ιδιαίτερα η τηλεψυχανάλυση αποτελούσε ένα από τα επίκαιρα θέματά της, ιδιαίτερα με την επέκταση της Ψυχανάλυσης στις «Νέες χώρες», όπως η Κίνα, απομεμακρυσμένες περιοχές της Ρωσίας κ.α. Η υποχρεωτική και παγκόσμια τηλεψυχανάλυση βρήκε την παγκόσμια ψυχαναλυτική κοινότητα σε κάποια ετοιμότητα για το θέμα αλλά του προσέδωσε μια άλλη δυναμική. Άρα το ερώτημα, δεν εφευρέθηκε αλλά προϋπήρχε μέσα στον προβληματισμό της κοινότητας. Μόνο που τώρα τίθεται ως «παγκόσμιο πείραμα» σε ένα «παγκόσμιο εργαστήριο» συγκροτούμενο από όλα τα ψυχαναλυτικά «ντιβάνια» και τις επιστημονικές και τις θεσμικές μας Εταιρείες. Υποθέτω, ότι και στα άλλα κείμενα αυτού του τόμου, θα παρουσιασθεί αυτή η ίδια διαπίστωση: «προϋπήρχε» το ερώτημα σχετικά με το πώς των συνεχών μετατροπών του πλαισίου και της τεχνικής μιας επιστήμης (όπως η κοινωνιολογία, η παιδαγωγική, η βιοϊατρική κ.α.) και ειδικότερα όσον αφορά στην τηλε-άσκησή της.

– Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, οι ψυχαναλυτές μοιάζει διεθνώς να παράγουν λίγα έργα σχετικά με το «κοινωνικό» αλλά αυτό δεν είναι αληθές. Τα έργα δεν έχουν την πρωτοτυπία, το ρηξικέλευθο και το τόσο αμφισβητούμενο των φροϋδικών έργων ούτε τους ακροβατισμούς της μετά τον Μάη του '68 παραγωγής. Είναι όμως πολλά σε αριθμό και εξετάζουν πιο ώριμα την από την έναρξη της ζωής αλληλοεπίδραση του «ατομικού» και του «συλλογικού», τη δυναμική των ομάδων, τη συγχρονία και τη διαχρονία , τα συλλογικά και διαγενεαλογικά τραύματα, τις κοινωνικές αναπαραστάσεις για τη διαμόρφωση ταυτότητας και φύλου. Ακόμη πιο συγκεκριμένα, πλήθος εργασιών αναφέρονται στις συνθήκες της διαδικτυακής ζωή, στον αυξανόμενο ναρκισσικό ατομικισμό και στη σύγχρονη μοναξιά. Το αίτημα του «κοινωνικού» είναι ενεργές στο μυαλό του κάθε ψυχαναλυτή κάθε στιγμή στην κάθε συνεδρία με τον κάθε ασθενή του και αποτελεί το θέμα των τωρινών μας συζητήσεων στις διαπροσωπικές, εθνικές και διεθνείς συναντήσεις. Υπάρχει πλήθος ιδεών που εγκυμονούν αλλά η επιστήμη μας διέπεται από την αρχή του «μεθύστερου», του après coup, που απαιτεί κάποιο χρόνο εσωτερικής συνειδητής και ασυνείδητης διεργασίας για τη διαμόρφωση, εννοιολόγηση και ερμηνεία των φαινομένων. Ο χρόνος αυτός υποστηρίζεται από μια ικανότητα που ο κάθε αναλυτής καλείται να αναπτύξει για την καλή άσκηση της πρακτικής του και που λέγεται «η αρνητική ικανότητα», δηλαδή να μπορείς να παραμένεις σε μία δύσκολη αδιαμόρφωτη κατάσταση ιδεών και συναισθημάτων και να μην καταφεύγεις σε κάποια προκατασκευασμένη θεωρία για την πρόσκαιρη ανακούφισή σου. Ανακούφιση που όμως έχει ως αντίτιμο μια ψευδή ιδέα, μια αλλοτριωτική στάση για σένα και, ακόμη χειρότερα, για τον ασθενή σου. Με αυτή τη στάση που γενικά τηρείται από τους συναδέλφους μου ψυχαναλυτές και προς τον κοινωνικό χώρο (γιατί

δεν δώσαμε προς το κοινό «οδηγίες» για την άμεση διαχείριση των φόβων και των αγωνιών που έχουν διακινηθεί, αλλά κάποιους δρόμους σκέψης) δείχνουμε σε όσους θέλουν να το καταλάβουν την ηθική στάση της Επιστημοσύνης γενικότερα. Ελπίζω αυτό θα φανεί και στα άλλα κείμενα του τόμου, γιατί βλέπω ότι και οι άλλες Επιστήμες (Disciplines) πειθαρχούν σε αυτόν τον επιστημονικό κανόνα του «μεθύστερου». Γενικά, επιβεβαιώνεται ότι η Επιστήμη μιλά για ότι ξέρει και μέχρι εκεί που ξέρει και από τη στάση της, στις παρούσες στιγμές, φαίνεται να ανακτά ένα μέρος του σεβασμού που της οφείλεται έναντι άλλων θεσμικών λόγων. Η αίσθησή μου όμως είναι ότι αυτό δεν θα έχει διάρκεια και αποδοχή σε βάθος. Οι Πολλοί και πάλι θα καταφύγουν στην Ψευδοεπιστήμη και στη σαγήνη της Ρητορικής και θα κωφεύουν στην Επιστήμη και στις σκληρές διαπιστώσεις της. Αυτό νομίζω συμβαίνει με όλες τις Επιστήμες Φυσικές, Βιολογικές και του Ανθρώπου, και είναι κάτι που η Ψυχανάλυση το γνωρίζει πολύ καλά γιατί ως λόγος αποκαλυπτικός της βιαιότητας και της μικρής δυνατότητας αυτοδιάθεσης και αυτονόμησης των Πολλών, συνεχώς και συστηματικά εξοστρακίζεται από τους Ακαδημαϊκούς και Πολιτειακούς Θεσμούς. Με το κίνημα συντηρητισμού που κατά τη γνώμη μου θα ακολουθήσει την πανδημία, αυτό τον περιορισμό θα υποστούν και οι άλλες Επιστήμες. Άρα, έχουμε και θα έχουμε δύο αναντίστοιχα φαινόμενα: έντονη διεργασία μέσα στις επιστημονικές ομάδες για την ανάπτυξη αληθινού και καινούριου λόγου, έντονο αποκλεισμό αυτού του καινούριου λόγου από τις δομές της Εξουσίας που δεν θα μπορούν να τον διαχειρισθούν προς όφελός τους. Επικαιροποιείται εντονότατα η σύγκρουση Εξουσίας (Pouvoir) και Γνώσης (Savoir), έστω και αν τυχοδιωκτικά η Εξουσία μοιάζει τώρα να «ακούει» την Επιστήμη.

– Οι ψυχαναλυτές είναι μια διεθνής «φυλή» με ισχυρότατους δεσμούς αγάπης, μίσους, αναγνώρισης και απαξίωσης, ναρκισσικών και γενεαλογικών προβολών μεταξύ των μελών και των «υποφυλών» της. Τουλάχιστον εμείς, οι αναγνωρισμένοι βάσει σκληρών κριτηρίων ψυχαναλυτές της Διεθνούς, δεν είμαστε περισσότεροι από 13.000 σε ολόκληρο τον κόσμο, οι μισοί περίπου εκ των οποίων στην Ευρώπη. Το μικρό μας πλήθος, η έντονη εταιρική ζωή μας, η μεγάλη μας συμμετοχή σε διεθνή ηπειρωτικά και δι-ηπειρωτικά συνέδρια, η μεγάλη διάρκεια της επαγγελματικής μας ζωής, η «δια βίου επιμόρφωση, διαμόρφωσή μας» που κυρίως γίνεται με την «έκθεση» της δουλειάς μας σε ημεδαπούς ή/και αλλοδαπούς συναδέλφους , και κυρίως χάρη στο μοντερνικό, ανεκτικό και επιστημονικά στραμμένο προς τη διαφορετικότητα πνεύμα που μας διακρίνει, αποτελούν παράγοντες που έχουν ως αποτέλεσμα πολλοί από εμάς να γνωριζόμαστε αρκετά καλά και να έχουμε αναπτύξει ισχυρούς δεσμούς μεταξύ μας. Επικοινωνούμε συστηματικά, υπάρχουμε ο ένας για τον άλλο «με σάρκα και οστά». Η συνθήκη αυτή ενεργοποιήθηκε αμεσότατα με την άφιξη της κρίσης και του εγκλεισμού και χιλιάδες συνάδελφοι επικοινώνησαν με τους συναδέλφους που εμπιστεύονται με το απλό ερώτημα «εσύ πώς δουλεύεις τώρα;», ερώτημα που σε εμάς δεν σημαίνει μόνο πώς δουλεύεις με τον «άλλο» αλλά και πώς διεργάζεσαι εσωτερικά, στον ψυχισμό σου, τις νέες συνθήκες. Αναδεικνύεται λοιπόν η αξία της παγκόσμιας (ανιδιοτελούς ως προς το υλικό επίπεδο, ιδιοτελούς ως προς το ψυχικό επίπεδο) κοινότητας ομοίων και «ισοτίμων» (εκ των οποίων κάποιοι είναι «πρώτοι μεταξύ ίσων») εταίρων που έχουν εμπιστοσύνη μεταξύ τους, μιλούν συλλογικά και με ειλικρίνεια «για την εμπειρία» τους, με σκοπό πρώτα-πρώτα να αλ-

ληλοστηριχθούν συναισθηματικά μέσα στη δοκιμασία προσφέροντας ο καθένας το «υλικό του» από το οποίο, ίσως, προκύψει όπως έγραφα στην προηγούμενη παράγραφο σε μετέπειτα χρόνο Λόγος συλλογικός και συνεκτικός.

Έρχομαι τώρα σε αυτά που δηλώθηκαν με την απουσία τους:

Οι αρχές που επιβεβαιώθηκαν στην ψυχαναλυτική κοινότητα σχετικά με το «κράτημα» και την ικανότητα αναμονής για την παραγωγή σκέψης, βρέθηκαν, βρίσκονται σε κρίση όσον αφορά την άσκηση της τηλεψυχανάλυσης κατά τη διάρκεια των συνεδριών. Μεγάλο μέρος των συναδέλφων μοιάζει να δυσκολεύεται να βρίσκει την απαραίτητη ισορροπία ανάμεσα στο «κράτημα» και σε αυτό που αποκαλούμε «ψυχαναλυτική ουδετερότητα», δηλαδή μια στάση «ίσης απόστασης» ανάμεσα στα διάφορα στοιχεία του «υλικού» των λόγων του αναλυομένου, ώστε με τη βοήθεια των ελεύθερων συνειρμών του και της θεωρίας να διατυπωθεί η λειτουργική ερμηνεία. Κάτω από την πίεση των πραγματικών γεγονότων, η συνεδρία «γέρνει» προς το πραγματικό και το άμεσο, χάνοντας τον βασικό της προσανατολισμό που είναι η σύνδεση του «εδώ και τώρα» βιώματος με το «απωθημένο» και διαχρονικό του ασθενούς, μόνη σύνδεση που μπορεί να καταδείξει τα ελλείμματα και τα τραύματα και να τα ερμηνεύσει, αποτρέποντας έτσι την επανάληψή τους. Η τηλεψυχανάλυση κινδυνεύει να «κλίνει» προς τη γνωσιακή συμβουλευτική και να γίνει διαχείριση «κρίσεων» και όχι θεραπεία της υπαρξιακής ψυχοσεξουαλικής κρίσης του υποκειμένου. Έχω την αίσθηση ότι κάτι ανάλογο, το επείγον της αντιμετώπισης της παρούσης κρίσης να έρχεται να σκεπάσει το ερώτημα της «δομικής κρίσης», θα παρατηρείται και στους άλλους τομείς σκέψης και διαχείρισης των παρόντων βιολογικών και κοινωνικών παραμέτρων.

Η μη συνάντηση της ψυχαναλυτικής δυάδας μέσα στον ίδιο χώρο φέρνει στο προσκήνιο δύο κατ' εξοχήν ψυχαναλυτικά ζητήματα, τα οποία δυστυχώς θα αναφέρω συνοπτικά, αν και κατά τη γνώμη μου αποτελούν θεμελιώδη συστατικά της «ανθρώπινης συνάντησης».

Το ένα είναι «το σώμα» ή καλύτερα η ενεργοποίηση λόγου ή/και φαντασιώσεων που θίγουν, ακουμπούν, κεντρίζουν το σώμα. Μόνο όταν ενεργοποιείται αυτή η συνθήκη της «ενσωμάτωσης του λόγου», μόνο όταν τα «πάθη» του αναλυομένου (και ίσως παράλληλα τα κρυφά πάθη του αναλυτή) γίνονται «ένυλα πάθη», κατά τον Αριστοτέλη και κατά τον, σε μεγάλο βαθμό αριστοτελικό Σ.Φρόυντ, συμβαίνει η ενοίκηση του ψυχισμού μέσα στο σώμα, συνθήκη απαραίτητη για την απαρτίωση του ατόμου. Ελπίζω ο αμύητος στην ψυχανάλυση αναγνώστης ανατρέχοντας σε δικές του συγκλονιστικές αναμνήσεις ψυχοσωματικής πληρότητας ερωτικού, επιθετικού ή εκστατικού περιεχομένου να καταλάβει τι εννοώ. Η τηλεανάλυση καταφέρνει κάπως να λειτουργεί μόνο αν έχουν ήδη δημιουργηθεί ήδη τα μνημονικά ίχνη της ενσάρκωσης του λόγου κατά την αναλυτική πράξη. Ο αναλυτής που δεν έχει αντιληφθεί την αξία τους θα τα ατονήσει περαιτέρω, οδηγώντας την ανάλυση στην «εκλογίκευση», ο αναλυτής που θα αναγνωρίζει την αξία τους αλλά χάσει το μέτρο από την ψυχρότητα του νέου πλαισίου θα επιχειρήσει την υπερδιέγερσή τους γινόμενος αποπλανητικός και , ίσως, τραυματικός.

Έρχομαι στο τελευταίο, αν και πρωταρχικό ζήτημα: το θέμα της «καταπάτησης του Νόμου» εντός της ψυχαναλυτικής συνθήκης. Η ψυχαναλυτική συνάντηση ορίζεται από έναν κανόνα, ότι τα πάντα μπορούν και οφείλουν να έρθουν στον λόγο, τίποτε δεν μπορεί να συν-

τελεσθεί ως πράξη μεταξύ του αναλυτή και του αναλυόμενου. Ο κανόνας αυτός έχει άμεση αναφορά στο ταμπού της απαγόρευσης της αιμομιξίας, αλλά βασίζεται στο θεμελιακό αξίωμα ότι μόνο περνώντας από τη γλώσσα οι αισθήσεις και οι εικονικές φαντασιώσεις εγγράφονται πολυδύναμα στον ψυχισμό. Όπως καταλαβαίνουμε , με την ανάκληση των τραυμάτων ή/και με την ασυνείδητη επανάληψή τους μέσω της «μεταβίβασης», η αυθεντική ψυχανάλυση ακροβατεί πάνω «στην κόψη του ξυραφιού» επιδιώκοντας την οριακή ενδοψυχική αναβίωσή τους για να επιτευχθεί η «ενσάρκωση» που προανέφερα αλλά και η αποτροπή της επανάληψης του τραύματος με πράξη χάρη στις δυνατότητες ελέγχου της επίθεσης των ενστίκτων, των ενορμήσεων και των ελλειμμάτων από το συσκέπτεσθαι και συνφαντάζεσθαι της αναλυτικής δυάδας. Μόνο η αναστολή της επιβαλόμενης, μηχανιστικά, αυτόματα, ασυνείδητα πράξης, θα οδηγήσει στη σκέψη, στη συγκράτηση, στην αναγκαία, έστω και στιγμιαία εν-κράτεια που επιτρέπει τη διαμόρφωση σκέψης και «στάσης» μέσα στην οποία αυτοαναγνωρίζεται το υποκείμενο. Η τηλεανάλυση στερούμενη αυτού του όρου του «πραγματικού», αυτής της «απειλής», δεν μπορεί να δώσει την αίσθηση της νίκης του νοητικού επί του θυμικού, συνθήκη που, νομίζω, σε παναθρώπινο επίπεδο αποτελεί την βάση για την αυτοαναγνώριση και την αυτονόμηση του υποκειμένου.

ΑΘΗΝΑ ΜΙΧΑΛΑΚΕΑ

This is the Law of the Plague
Υγειονομικές κρίσεις, νόμος και εργασία στο σεξ

Στα απομνημονεύματά του από την επιδημία πανούκλας στην Φλωρεντία του 1630, ο Giovanni Baldinucci περιγράφει πόσο μελαγχολική ήταν η εικόνα των άδειων δρόμων και εκκλησιών, αλλά και πως απαγορεύθηκαν συνηθισμένες ως τότε μορφές οικειότητας. Η μοναξιά μόλυνε τους κατοίκους της πόλης με ταχύτερους ρυθμούς από την ασθένεια. Η Sanità, το Υγειονομικό Συμβούλιο της πόλης, επέβαλε τον Ιανουάριο του 1631 γενική καραντίνα διάρκειας 40 ημερών επί ποινή προστίμου και φυλάκισης για τους παραβάτες. Οι ποινές στόχευαν να περιορίσουν άμεσα τους φτωχούς, οι οποίοι θεωρούνταν διανοητικά ανίκανοι να ενεργούν προς το συμφέρον της πόλης εξακολουθώντας να επισκέπτονται φίλους και συγγενείς, αλλά και ως έχοντες σώματα με φυσική ροπή προς την ασθένεια. Εκτός από τους φτωχούς, και άλλες περιθωριοποιημένες ομάδες κρίθηκαν ως έχουσες «εγγενή τάση προς τη σήψη», λ.χ. οι Εβραίοι, οι οποίοι παρέμειναν κλειδωμένοι στο γκέτο. Στο στόχαστρο της Sanità βρέθηκαν και οι πόρνες: η «υπερβολική θερμότητα του σώματος», αποτέλεσμα της σεξουαλικής δραστηριότητας, θεωρούνταν ότι καθιστούσε το σώμα περισσότερο ευάλωτο στις μολύνσεις.[1] Πέρα από έκφραση οικειότητας, το σεξ για εκείνες ήταν και μέσο βιοπορισμού.

Οι Φλωρεντινοί αξιωματούχοι είδαν τους φτωχούς, τις πόρνες και άλλες περιθωριοποιημένες ομάδες συγχρόνως ως θύματα και ως εγκληματίες: ανυπεράσπιστους μεν μπροστά στην αρρώστια αλλά και διαρκείς εστίες μόλυνσης εξαιτίας της ανήθικης και ανυπάκουης φύσης τους. Η σύνδεση της φτώχειας με την ασθένεια και την ανηθικότητα δεν ήταν νέο φαινόμενο. Σε αυτή βασίστηκαν οι μαζικές διώξεις και εκτελέσεις αστέγων, ζητιάνων και ιερόδουλων, μα και των περιπλανώμενων γυναικών και όσων αρνούνταν να υπαχθούν στο σύστημα της μισθωτής εργασίας ήδη από τη δεκαετία του 1530. Η ανεργία, η οκνηρία και η ανηθικότητα, εκπορευόμενες από τη λαγνεία του σώματος, θεωρούνταν πηγή της ανωμαλίας.[2] Ακριβώς τις ιδιότητες αυτές, επενδεδυμένες με το υπερφυσικό στοιχείο του δαιμονισμού,

Η Αθηνά Μιχαλακέα είναι δικηγόρος, διδακτορική φοιτήτρια της Νομικής Σχολή του Birkbeck College, UoL.

αποσκοπούσε να περιστείλει το κυνήγι των μαγισσών.[3] Στον έλεγχο και την προσπάθεια κανονικοποίησης αυτών των υποκειμένων, αλλά και στην κάθαρση της κοινωνίας μέσω της απομόνωσης των περιθωριακών και νοσηρών στοιχείων της στόχευε ο Μεγάλος Εγκλεισμός του 18ου αιώνα που περιγράφεται από τον Φουκώ στην *Ιστορία της Τρέλας* – πάντοτε υπό την επίφαση της διαφύλαξης της υγείας του κοινωνικού σώματος και της συλλογικής ευημερίας.

Στην Ελλάδα αλλά και τον υπόλοιπο κόσμο το 2020, εν μέσω της πανδημίας του Covid-19, μπορεί μεν οι τεχνικές της βιοεξουσίας να έχουν σαφώς υποστεί μετασχηματισμούς, ωστόσο ελάχιστα έχουν μεταβληθεί τα ανθρώπινα υποκείμενα που κυρίως πλήττονται από αυτήν. Αφενός η πανδημία, βεβαίως, επέφερε –τουλάχιστον στη σφαίρα του δημόσιου διαλόγου– ένα ισχυρό πλήγμα στη νεοφιλελεύθερη ρητορική δεκαετιών περί «σπάταλου δημοσίου», αποτυπωμένης μεταξύ άλλων στην πρακτική της συστηματικής απίσχνασης της δημόσιας υγείας, καθώς η πλειονότητα των δυτικών, ακόμα και των συντηρητικών, κυβερνήσεων, φάνηκε να προστρέχει σε ό,τι απέμεινε από τη δημόσια υγεία· αφετέρου, ωστόσο, η πανδημία υπογράμμισε με τον πλέον έντονο τρόπο τις ταξικές, εθνοτικές και έμφυλες διαστάσεις της κρατικής θανατοπολιτικής. Η ίδια η συνθήκη του εγκλεισμού –με δεδομένη τη κοινωνική της αναγκαιότητα– πέραν των νέων τεχνικών επιτήρησης και ορισμένων αμφίβολης συνταγματικότητας προεκτάσεών της, ανέδειξε κατά κύριο λόγο τα όρια του ίδιου του κοινωνικού κράτους δικαίου στον ύστερο καπιταλισμό και εν τέλει την εγγενή οριακότητα της αναγνώρισης υποκειμένων ως φορέων δικαιωμάτων.

Γράφτηκε ήδη πολλές φορές τις τελευταίες εβδομάδες πως ο εγκλεισμός στο σπίτι έχει ως αναγκαίο προαπαιτούμενο το να έχει κανείς σπίτι: οι άστεγοι, οι πρόσφυγες και οι φυλακισμένοι, υποκείμενα πάντοτε επικίνδυνα και ρυπαρά για τον κυρίαρχο εξουσιαστικό Λόγο, παραμένουν, όπως πάντοτε, εκτεθειμένοι, ακόμα περισσότερο ευάλωτοι στον ιό.

Γράφτηκε επίσης πως για να μπορεί κάποιος να μείνει στο σπίτι πρέπει να έχει ένα ασφαλές σπίτι: ήδη από την πρώτη εβδομάδα του υποχρεωτικού εγκλεισμού οι καταγγελίες περιστατικών ενδοοικογενειακής βίας παρουσίασαν ραγδαία αύξηση παγκοσμίως[4] (η πραγματική αύξηση εκτιμάται να είναι σαφώς μεγαλύτερη δεδομένου ότι η πλειονότητα των περιστατικών αυτών δεν καταγγέλλονται). Αποδεικνύεται έτσι, ότι το αίτημα της κοινωνικής στέγασης είναι στον πυρήνα του, πέρα από ταξικό, και φεμινιστικό ζήτημα.

Στο επίκεντρο της συζήτησης τέθηκε και το ξήλωμα, για ακόμα μια φορά μέσα σε μια δεκαετία, των εργασιακών δικαιωμάτων με την απουσία θεσμικής θωράκισης ενάντια στις απολύσεις, αλλά και τις προκλητικές περικοπές μισθών των ιδιωτικών υπαλλήλων που ανακοίνωσε ο Υπουργός Εργασίας.

Προϋπόθεση όμως του ξηλώματος των εργασιακών δικαιωμάτων είναι η προηγούμενη αναγνώριση και κατοχύρωσή τους από τον νόμο. Τι συμβαίνει όμως με όλες εκείνες τις ομάδες εργαζομένων που δεν τους αναγνωρίζεται κανένα εργασιακό δικαίωμα, για παράδειγμα με τους εργαζόμενους στο σεξ; Η συγκυρία της πανδημίας φέρνει επιτακτικά στο προσκήνιο, μεταξύ όσων προαναφέρθηκαν, και το ζήτημα του προβληματικού ελληνικού νομικού πλαισίου. Όπως και στην ιταλική πανούκλα του 1631 έτσι και σήμερα, το σεξ είναι *και* μέσο βιοπορισμού, τα σώματα των εργαζομένων στο σεξ δεν είναι ευάλωτα μόνο απέναντι στην ασθένεια, μα και απέναντι στην πείνα, τη φτώχεια και τον στιγματισμό.

Η εργασία στο σεξ στην Ελλάδα ρυθμίζεται από τον Νόμο 2734/1999, ο οποίος εισήχθη ενόψει των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 με στόχο την αποτροπή της ευδοκίμησης του σεξοτουρισμού κατά τη διάρκεια των αγώνων και ώστε να εξωραΐσει την εικόνα της πρωτεύουσας, παρά για να διορθώσει τις αστοχίες προηγούμενων νομοθετημάτων. Ο νόμος αποφεύγει τη χρήση τόσο του όρου «πορνεία» όσο και αυτού της «εργασίας στο σεξ», προκρίνοντας αντ' αυτών τον όρο «εκδιδόμενα επ' αμοιβή πρόσωπα», καθιστά δε την άσκηση της συγκεκριμένης δραστηριότητας νόμιμη υπό προϋποθέσεις. Συγκεκριμένα, είναι υποχρεωτική η κατοχή πιστοποιητικού άσκησης επαγγέλματος διάρκειας τριών ετών, η οποία χορηγείται από την Περιφέρεια του τόπου κατοικίας του προσώπου και ισχύει μόνο εντός των ορίων αυτής, κι εφόσον αυτό πληροί μια σειρά από προϋποθέσεις, μεταξύ των οποίων να είναι άγαμο, διαζευγμένο ή σε χηρεία, να μην πάσχει από μολυσματική νόσο, ενώ πρέπει να υποβάλλεται ανά 15 ημέρες σε πλήρεις ιατρικές εξετάσεις με μέριμνα των υγειονομικών υπηρεσιών των Περιφερειών. Η Ελλάδα είναι μία εκ των τεσσάρων χωρών της Ευρώπης (μαζί με την Αυστρία, τη Λετονία και την Ουγγαρία) που θέτει τον συστηματικό και πλήρη ιατρικό έλεγχο ως προϋπόθεση για την απόκτηση και τη διατήρηση της επαγγελματικής άδειας.[5]

Υποχρεωτική είναι και η κατοχή άδειας εγκατάστασης όσων προσώπων είναι εφοδιασμένα με άδεια άσκησης επαγγέλματος, η οποία χορηγείται από τον Δήμαρχο και διαρκεί δύο έτη· εγκατάσταση η οποία συναντά ωστόσο πλήθος πολεοδομικών εμποδίων, καθώς απαγορεύεται η λειτουργία οίκων ανοχής σε κτίρια που απέχουν, σε ακτίνα λιγότερο από 200 μέτρα (απόσταση η οποία μπορεί και να επεκτείνεται κατόπιν απόφασης του οικείου δημοτικού συμβουλίου) από ναούς, σχολεία, νηπιαγωγεία, φροντιστήρια, παιδικούς σταθμούς, νοσηλευτικά ιδρύματα, κέντρα νεότητας, αθλητικά κέντρα, οικοτροφεία, βιβλιοθήκες και ευαγή ιδρύματα, καθώς και από πλατείες και παιδικές χαρές. Ο γεωγραφικός χώρος καθίσταται μέσω του νόμου πεδίο άσκησης της πολιτικής κυβερνολογικής αντίστοιχο με το σώμα και την σεξουαλικότητα, αποτυπώνοντας την παντοδυναμία του υγιεινιστικού ιδεώδους, ιδεώδους κατά τον Αντόρνο πολύ αυστηρότερου από το ασκητικό.[6] Ο οίκος ανοχής γίνεται αντιληπτός ως ένας *νοσο-αρχιτεκτονικός μηχανισμός*,[7] ο οποίος αποσκοπεί στο να προλάβει την εκδήλωση του κινδύνου για την δημόσια υγεία, κινδύνου που κατά κυριολεξία ενσαρκώνει η σωματικότητα των εργαζομένων στο σεξ ως διαρκής πηγή μόλυνσης.

Είκοσι χρόνια μετά από την ψήφιση του νόμου, οι διατάξεις αυτές έχουν αποδειχθεί όχι απλώς αναποτελεσματικές, καθώς ελάχιστοι από τους οίκους ανοχής σε όλη την επικράτεια λειτουργούν νόμιμα (στην Αττική μόνο υπολογίζεται ότι λειτουργούν περίπου 600 παράνομοι), μα και βλαπτικές για τα εκδιδόμενα άτομα, καθώς η πλειονότητά τους εξωθείται στην παρανομία, καθώς εργάζονται είτε σε παράνομους οίκους, είτε στο πεζοδρόμιο, είτε μέσω του διαδικτύου. Επιπλέον, ο ισχύον νόμος δεν αναγνωρίζει στα εκδιδόμενα άτομα κανένα εργασιακό δικαίωμα (π.χ. άδειες, περίθαλψη, κοινωνική ασφάλιση) αφού, όπως φαίνεται από τα πρακτικά της Ολομέλειας της Βουλής αλλά και την αιτιολογική έκθεση του νόμου, ο νομοθέτης ηθελημένα δεν αναγνώρισε την εργασία στο σεξ ως εργασία, παρά ως οικονομική δραστηριότητα που γίνεται ανεκτή υπό προϋποθέσεις. Η άρνηση αυτή της αναγνώρισης, λαμβάνοντας υπόψη την υποκειμενοποιητική λειτουργία του νόμου και τη γενεαλογική της

σύνδεση με την έννοια της παραγωγικότητας, πέρα από τις πρακτικές της επιπτώσεις συντελεί και στην περιθωριοποίηση των εργαζομένων και σε συμβολικό επίπεδο.

Ο αντίκτυπος των διατάξεων αυτών στη ζωή των εργαζομένων στο σεξ γίνεται ακόμα εντονότερος στη συνθήκη της πανδημίας. Μπορεί οι (ελάχιστοι νόμιμοι) οίκοι ανοχής και τα στούντιο να συμπεριλαμβάνονται στις επιχειρήσεις που έκλεισαν στις 18 Μαρτίου και των οποίων οι ιδιοκτήτες δικαιούνται αποζημίωση, όμως οι εργαζόμενες σε αυτούς δεν δικαιούνται ούτε το έκτακτο επίδομα των 800€ και την έκπτωση του μισθώματος για την κύρια κατοικία, ούτε και την παράταση για τη ρύθμιση των ασφαλιστικών εισφορών τους, καθώς τυπικά θεωρούνται ελεύθεροι επαγγελματίες. Σε αυτές προστίθενται και τα εκατοντάδες –ή και χιλιάδες– άτομα στη χώρα που εργάζονται σε παράνομους οίκους ή στο πεζοδρόμιο, και τα οποία έχουν να «επιλέξουν» μεταξύ της απόλυτης φτώχειας και του ρίσκου να κολλήσουν ή να μεταδώσουν τον ιό.

Εννοείται ότι ούτε η απαγόρευση της κυκλοφορίας επηρεάζει δραστικά τις εργαζόμενες: «*Θεωρείς ότι 150 ευρώ πρόστιμο, θα σταθεί εμπόδιο σε κάποιον, όταν δεν έχει στην κυριολεξία να φάει ή να ταΐσει το παιδί του; Έτσι και αλλιώς, τα πρόστιμα είναι καθημερινή ρουτίνα. Ένα πάνω, ένα κάτω, δεν κάνει τη διαφορά. Δεν κρύφτηκα ποτέ πίσω από το δάχτυλο μου· η επιβίωση είναι άγριο πράγμα*», επισήμανε η ακτιβίστρια και διευθύντρια της οργάνωσης Red Umbrella Athens Άννα Κουρουπού σε πρόσφατη συνέντευξή της,[8] συμπληρώνοντας πως η ζήτηση για σεξ δεν σταματά ποτέ. Όπως εξάλλου η ίδια είχε γράψει τις πρώτες μέρες του lockdown στον προσωπικό της λογαριασμό στο φέισμπουκ: «*όταν κάποτε τελειώσει όλο αυτό, εμείς θα μετράμε θύματα κι εσείς θα μας κρεμάσετε στα μανταλάκια ως "επικίνδυνες πόρνες"*». Οι κίνδυνοι είναι ακόμα μεγαλύτεροι για τους μετανάστες και τις μετανάστριες εργαζόμενες, ειδικά αν δεν έχουν άδεια νόμιμης διαμονής.

Από τις επιδημίες της πανώλης και της σύφιλης της πρώιμης νεωτερικότητας έως και την εμφάνιση του HIV, οι εργαζόμενες και οι εργαζόμενοι στο σεξ υπήρξαν τα κατεξοχήν θύματα όχι μόνο της εκάστοτε νόσου μα και του ηθικού πανικού που συνόδευε την υγειονομική κρίση. Και οι εκρήξεις του ηθικού πανικού είναι πάντοτε έμφυλες, φυλετικοποιημένες και σαφώς ταξικές.

Ποιος μπορεί άραγε να ξεχάσει τους μαζικούς εξονυχιστικούς ελέγχους, την πρωτοφανή δίωξη των οροθετικών γυναικών υπό την κατηγορία της παράνομης πορνείας και της σκόπιμης μετάδοσης του HIV και τον δημόσιο εξευτελισμό τους από τα ΜΜΕ και την Κυβέρνηση την άνοιξη του 2012; Μιας δίωξης που συντελέστηκε τα πρώτα χρόνια της οικονομικής κρίσης και των μνημονίων, εν μέσω ευρείας κανονικοποίησης του ρατσιστικού και εθνικιστικού λόγου, στην υπηρεσία του οποίου τέθηκε και ο ιατρικός λόγος. Η στοχοποίηση των μεταναστριών σεξεργατριών είχε ξεκινήσει σταδιακά ήδη από τα μέσα του 2011 από τον τότε Υπουργό Υγείας Α. Λοβέρδο, καθώς, σύμφωνα με δηλώσεις του (που έρχονταν σε πλήρη αναντιστοιχία με τα επιδημιολογικά δεδομένα του ΚΕΕΛΠΝΟ), αυτές ήταν υπεύθυνες για την μετάδοση του HIV, για να κορυφωθεί στην έκδοση, την 1η Απριλίου 2012, της Υγειονομικής Διάταξης 39Α (ΦΕΚ 1002/β/2012), βασιζόμενης σε αναγκαστικό νόμο του 1940, με θέμα: «Ρυθμίσεις που αφορούν τον περιορισμό της διάδοσης λοιμωδών νοσημάτων».

Το πάσχον σώμα της μετανάστριας ιερόδουλης μετατράπηκε μέσω των κυρίαρχων λόγων σε «υγειονομική βόμβα» που απειλεί το σώμα της –νοούμενης με σχεδόν βιολογικούς όρους– ελληνικής οικογένειας και της αρρενωπότητας που ηγείται αυτής, εντέλει απειλώντας και την αρρενωπή κατασκευή του ίδιου του Έθνους. Εξάλλου, ο ίδιος ο όρος «υγειονομική βόμβα»

δεν είναι παρά μια πολεμική μεταφορά, αντίστοιχη με αυτές που τόσες φορές ακούσαμε το τελευταίο διάστημα από τον Πρωθυπουργό και άλλα μέλη της Κυβέρνησης όταν αναφέρονται είτε στον αόρατο εχθρό (τον κορωνοϊό) είτε σε ορατούς εχθρούς ή εισβολείς, που δεν είναι άλλοι από τους πρόσφυγες.

Η «πρωτοτυπία» της διάταξης 39Α, η οποία καταργήθηκε το 2015, ήταν ότι επιχειρούσε, πέραν του υγειονομικού ελέγχου των μεταναστευτικών πληθυσμών (αλλά ατύπως και των άστεγων και τοξικοεξαρτημένων), να θεσπίσει και προϋποθέσεις της νόμιμης διαμονής τους, εναρμονίζοντας τους ιατρικούς με τους αστυνομικούς ελέγχους. «Δύο πρακτικά αντίθετης ιδεολογίας υπηρεσίες, συμπορεύονται, αλληλεπιδρούν σε ένα περίεργο φαινόμενο ώσμωσης. *Η καταστολή με τη φροντίδα*».[9]

Στην πραγματικότητα, η διάταξη αυτή ούτε πρωτότυπη ήταν, ούτε και δημιουργήθηκε εν κενό. Πρώτον, οι πολιτικές Λοβέρδου-Χρυσοχοΐδη, π.χ. οι επιχειρήσεις εναντίον των μεταναστών υπό την ονομασία «Ξένιος Δίας», συμβαδίζουν με τον λόγο που έχει αναπτυχθεί από τα Ηνωμένα Έθνη ήδη από το Πρωτόκολλο του Παλέρμου του 2000, σύμφωνα με το οποίο οι μετανάστριες που εργάζονται στη βιομηχανία του σεξ είναι πάντοτε αθώα θύματα στυγνών εκμεταλλευτών που για να λυτρωθούν πρέπει να απελαθούν. Πρόκειται βεβαίως για έναν λόγο που δεν θέτει στο επίκεντρο το ζήτημα της γυναικείας χειραφέτησης ούτε του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, παρά την ενίσχυση των συνοριακών ελέγχων και την διακρατική συνεργασία των αστυνομικών δυνάμεων. Τα κέντρα μαζικής κράτησης που τότε δημιουργήθηκαν πρώτη φορά στην Ελλάδα, και σήμερα είναι περισσότερο ενδυναμωμένα από ποτέ, επενδύθηκαν από το «φιλανθρωπικό» πνεύμα που υπαγόρευε πως η κράτηση των μεταναστών ήταν αναγκαία για την αυτοπροστασία τους μέχρι την ώρα της απέλασής τους.

«Η ίδια η εικόνα των μεταναστών ως θυμάτων trafficking είναι από μόνη της μια ακόμα πρακτική ηθικού πανικού, μέσα απ' τη συνειρμική αναπαράσταση μεγάλων αριθμών ανθρώπων που μετακινούνται "απηχώντας φόβους για *πλημμύρες* και για *ορδές* (παράνομων) μεταναστών". Μέσα από αυτή την πρακτική τελικά, αυτό που δεν προσβάλλεται είναι οι κρατικές πολιτικές που ρυθμίζουν τη μετανάστευση και ο τρόπος με τον οποίο συμβάλλουν στο να πέφτει πράγματι ένας αριθμός μεταναστριών γυναικών θύμα της βίας των κυκλωμάτων διακίνησης, ενώ ταυτόχρονα ανάγεται το πρόβλημα στην ίδια τη διαδικασία της μετανάστευσης και άρα στους ίδιους τους μετανάστες. [...] Το "αντι-τράφικινγκ" έχει πλέον γίνει ένας πολιτικά ορθός όρος για την απέλαση».[10]

Δεύτερον, η ελληνική νομοθεσία γύρω από την πορνεία, από το 1836 μέχρι σήμερα, την καθιστά συγχρόνως αντικείμενο ιατρικού ελέγχου και αστυνομικής καταστολής, άλλοτε εκχωρώντας υπερεξουσίες στην αστυνομία, άλλοτε «απλώς», θέτοντάς την στο περιθώριο της νομιμότητας και αφήνοντας ανοιχτό το πεδίο συνεχών ελέγχων, επιβολής προστίμων και ποινικών διώξεων, πάντοτε όμως θέτοντάς την στο επίκεντρο ενός ακραία ιατρικοποιημένου λόγου που έχει περισσότερο ηθικιστική παρά επιστημονική βάση.

Αν μπορεί να μας μάθει κάτι το συμβάν του 2012 είναι ότι δεν ήταν ούτε μοναδικό ούτε ανεπανάληπτο. Αντίθετα, συνιστά απόδειξη της ύπαρξης μιας κοινής συνισταμένης που διατρέχει την κρατική βιοπολιτική από την πρώιμη νεωτερικότητα μέχρι και σήμερα.

Ενώ η ταύτιση της λαγνείας και της σεξουαλικότητας με τον δαιμονισμό οδήγησε στους διωγμούς των μαγισσών και την μαζική εξόντωση των ιερόδουλων, η διαιώνιση του στίγματος σε βάρος των τελευταίων τις κατέστησε διαχρονικά θύματα τις κρατικής εξουσίας υπό το πρόσχημα της προστασίας της δημόσιας υγείας. Σήμερα, εν μέσω μιας – υπαρκτής αυτή τη φορά – υγειονομικής κρίσης, της πρωτοφανούς καταστολής ατομικών ελευθεριών και της ελεύθερης κυκλοφορίας μόνο των αστυνομικών δυνάμεων, της διαφαινόμενης οικονομικής καταστροφής αλλά και της μεγαλύτερης ίσως έξαρσης αντιμεταναστευτικού και ρατσιστικού λόγου των τελευταίων δεκαετιών, οι σις και τρανς άνθρωποι που εργάζονται στο σεξ, μετανάστ(ρι)ες ή μη, έχουν να αντιμετωπίσουν, εκτός από την πανδημία και τη φτώχεια, και τον κίνδυνο νέων διώξεων σε βάρος τους. Διώξεις που ευδοκιμούν ειδικά σε περιόδους που, εκτός από τις σωματικές εκφράσεις της οικειότητας, υποχωρούν και τα κοινωνικά και κινηματικά μας αντανακλαστικά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πληροφορίες από το άρθρο της Erin Maglaque, «Inclined to Putrefection», *London Review of Books*, Λονδίνο, 20 Φεβρουαρίου 2020, διαθέσιμο και εδώ: https://www.lrb.co.uk/the-paper/v42/n04/erin-maglaque/inclined-to-putrefaction.

2. Federici, Sylvia, *Caliban and the witch. Women, body and primitive accumulation*, Autonomomedia, Νέα Υόρκη, σελ. 84-92.

3. Ό.π., 2004, σελ. 138.

4. Taub, Amanda, «A New Covid-19 Crisis: Domestic Abuse Rises Worldwide», *The New York Times*, 6 Απριλίου 2020, διαθέσιμο εδώ: https://www.nytimes.com/2020/04/06/world/coronavirus-domestic-violence.html?smid=fbshare&fbclid=IwAR1wnPSFMQw9DizO3pJEolFepSDaQj8CjK83AJrqp1XPp_4PaIQNTAEQNn8

5. «Intersectional Activism Toolkit for Sex Workers and Allies» – ICRSE, 2018: https://sxpolitics.org/wp-content/uploads/2018/03/ICRSE_Intersectional_Activism_Toolkit_final.pdf· «Sex work Legal Frameworks in Central- Eastern Europe and Central Asia (CEECA)», SWAN NET, http://www.swannet.org/files/swannet/art-phetamin_sexworklegalframeworks_EN_a5_web_0.pdf

6 .Adorno, T. W., «Sexual Taboos and Law Today», στο *Critical Models: Interventions and Catchwords*, Columbia University Press, 2005, σελ. 76.

7. Preciado, P.-B., «Restif de la Bretonne's State Brothel: Sperm, Sovereignty, and Debt in the Eighteenth-Century Utopian Construction of Europe», στο South as a state of mind, Issue #9 – documenta 14 - #4, Κάσσελ- Αθήνα, 2017, διαθέσιμο εδώ: https://www.documenta14.de/en/south/45_restif_de_la_bretonne_s_state_brothel_sperm_sovereignty_and_debt_in_the_eighteenth_century_utopian_construction_of_europe

8. «Μήπως ήρθε η ώρα να στηρίξεις και εσύ τα άτομα που εργάζονται στο σεξ;», συνέντευξη στην Χρύσα Λύκου, ηλεκτρονικό περιοδικό *provocateur*, διαθέσιμη εδώ: https://provocateur.gr/prisma/18371/mhpws-hrthe-h-wra-na-sthrikseis-kai-esy-ta-atoma-poy-ergazontai-sto-seks

9. Μπότση, Χρ., Με αφορμή την επέτειο της διάταξης 39α: «Ρυθμίσεις που αφορούν τον περιορισμό της διάδοσης λοιμωδών νοσημάτων», ηλεκτρονικό περιοδικό *Pressenza*, 31.3.2020., διαθέσιμο εδώ: https://www.pressenza.com/el/2020/03/me-aformi-tin-epetio-tis-diataxis-39a-rithmiseis-pou-aforoun-ton-periorismo-tis-diadosis-loimodon-nosimaton/

10. Γεωργακόπουλος, Β., *Επικίνδυνα σώματα στην Κρίση – Ανάλυση Λόγου στη δίωξη των οροθετικών γυναικών*, Διπλωματική Εργασία, ΠΜΣ Πολιτική Επιστήμη & Κοινωνιολογία ΕΚΠΑ, Αθήνα 2017.

Αθηνά Μιχαλακέα

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΓΟΥΤΣΟΣ

Ο Χούμπολτ δεν είναι διαθέσιμος

Είτε πιστεύει κανείς ότι τα μέτρα του «μεγάλου εγκλεισμού» ήταν απολύτως δικαιολογημένα και μάλιστα επιβεβλημένα, είτε συμμερίζεται την άποψη του Agamben ότι μια αναιτιολόγητη κατάσταση έκτακτης ανάγκης οδήγησε σε άλλη μια «κατάσταση εξαίρεσης»,[1] κανείς δεν αμφιβάλλει πια ότι δεν υπάρχει επιστροφή σε αυτό που ήταν πριν, στην περίφημη κανονικότητα, όπως την αντιλαμβανόταν καθένας μας. Ακόμη κι αν με το πάτημα ενός κουμπιού ξαναγυρίζαμε ακριβώς στο σημείο που είχαμε μείνει, αφήναμε τα παιδιά στο σχολείο στο δρόμο για τη δουλειά, ξαναπιάναμε το νήμα της συζήτησης εκεί που κόπηκε, ξαναβγαίναμε στον ήλιο, δεν θα μπορούσαμε να ξεχάσουμε το βίωμα του φόβου, της μαζικής καταστολής, της κοινωνικής απόστασης. Ούτε, βέβαια, θα ξεχάσουν όσα έμαθαν αυτοί που επιδιώκουν να επωφεληθούν από το μεγαλύτερο πείραμα επιτήρησης στην ιστορία της ανθρωπότητας, ένα πείραμα που δεν θα μπορούσε καν να φανταστεί ο Φουκώ από την ασφαλή δεκαετία του 1970. Αν ο εικοστός αιώνας εγκαινιάστηκε με μια πιστολιά στο Σεράγεβο, ο εικοστός πρώτος άρχισε με ένα φτέρνισμα στη Γιουχάν. Ήδη έχουμε αρχίσει να βλέπουμε τα πρώτα σημάδια του μέλλοντος που περιγράφει ο Harari (2018): για παράδειγμα, η Google έδωσε στη δημοσιότητα αναλυτικές αναφορές για τις κινήσεις πολιτών σε 131 χώρες σε ένα διάστημα 90 ημερών για «να βοηθήσει αξιωματούχους της δημόσιας υγείας στην υφήλιο να προστατεύσουν τους ανθρώπους από τη μετάδοση του COVID-19».[2]

Σε κάθε χώρα και σε κάθε σφαίρα της ανθρώπινης δραστηριότητας το γεγονός[3] της πανδημίας έρχεται να συγκεφαλαιώσει και να επιταχύνει εξελίξεις που είχαν αρχίσει να διαφαίνονται και να προετοιμάσει άλλες. Για να δώσω ένα μικροσκοπικό παράδειγμα («εξ όνυχος τον λέοντα») σε επιστολή του το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, ενώ αποποιείται των ευθυνών του για τη διανομή των συγγραμμάτων, θυμίζει στους πανεπιστημιακούς καθηγητές ότι, σύμφωνα με τον πολυθρύλητο νόμο Διαμαντοπούλου του 2011 «οι παραδόσεις-

Ο Διονύσης Γούτσος είναι Καθηγητής Κειμενογλωσσολογίας στο Τμήμα Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

σημειώσεις των μαθημάτων που διδάσκουν οι καθηγητές όλων των βαθμίδων αναρτώνται υποχρεωτικά στο διαδίκτυο». Παρότι αναρτώ (αν και καθόλου υποχρεωτικά) εκπαιδευτικό υλικό στο διαδίκτυο, ομολογώ άγνοια νόμου, αλλά και έλλειψη φαντασίας: δεν φαντάζομαι τον Ι. Θ. Κακριδή, τον Αριστόξενο Σκιαδά, τον Ι.-Θ. Παπαδημητρίου, τον Γεώργιο Μπαμπινιώτη να αναρτούν (υποχρεωτικά μάλιστα) τις «παραδόσεις-σημειώσεις» τους στο διαδίκτυο αν υπήρχε όταν δίδασκαν και αυτό δεν οφείλεται καθόλου στην κολοσσιαία διαφορά μεγέθους και διαμετρήματος που με χωρίζει από αυτούς τους δασκάλους. Απλώς η αντίληψη ότι το πανεπιστημιακό μάθημα συνίσταται σε παραδόσεις, που ακολουθούν συγκεκριμένες σημειώσεις, μου φαίνεται εντελώς μυωπική και ασύμβατη με αυτό που συμβαίνει στην πραγματικότητα στο αμφιθέατρο και σε ολόκληρο το Πανεπιστήμιο. Αναγνωρίζω, ωστόσο, ότι η αντίληψη αυτή αντανακλά την επέλαση της έννοιας της εργαλειακής λογοδοσίας (accountability) στα Πανεπιστήμια, της οποίας ο Νόμος 4009 του 2011 αποτέλεσε την εμπροσθοφυλακή στη χώρα μας, και ταυτόχρονα την περιφερειακή ιστορία του ελληνικού πανεπιστημίου, που περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, το υποχρεωτικό σύγγραμμα, τον ασφυκτικό κρατικό εναγκαλισμό, την έλλειψη της κουλτούρας των βιβλιοθηκών κ.λπ.

Το ίδιο παράλογη μου φαίνεται η ευκολία με την οποία ταυτίζεται η διδασκαλία με τη μετάδοση «εκπομπών» με τηλεδιάσκεψη. Η σχετική ταχύτητα και άνεση με την οποία υιοθετήθηκε η τηλεκπαίδευση στα περισσότερα Πανεπιστήμια του κόσμου είναι, εκτός από πρόσκαιρα ανακουφιστική, ανησυχητική στις προεκτάσεις της, και πάλι σε συσχέτιση τόσο με το διεθνές πεδίο της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης όσο και με τις γνωστές τοπικές ιδιαιτερότητές μας. Είναι εύκολο να γλιστρήσουμε από μια ευκαιριακή λύση «για να μη χαθεί το εξάμηνο» σε μια εύκολη θεραπεία για κάθε νόσο του εκπαιδευτικού μας συστήματος, από την επετειακή κατάληψη των σχολών έως τις «χαμένες» ώρες των αργιών ή του καλοκαιριού και από τις διοικητικές δυσχέρειες έως τις δυσκολίες των αποδυναμωμένων περιφερειακών Τμημάτων. Το πρόβλημα, επαναλαμβάνω, δεν βρίσκεται στις δυνατότητες που μπορούν να προσφέρουν οι σύγχρονες τεχνολογίες, αλλά στη λανθάνουσα εξίσωση της διδασκαλίας με τη μετάδοση πληροφοριών και της πανεπιστημιακής μόρφωσης με την εξ αποστάσεως διδασκαλία.

Ίσως η αδυναμία να καταλάβουμε τη διαφορά να εκφράζει τον εθισμό μιας κοινωνίας σε μια νεωτερική ή μεταμοντέρνα παρακολούθηση από απόσταση, σε αντίθεση με τη συμμετοχή της προνεωτερικής εποχής. Ένας από τους λίγους ουσιαστικούς θεατρανθρώπους της Ελλάδας, ο Δημήτρης Τάρλοου αντιλαμβάνεται τι ακριβώς διακυβεύεται όπως φαίνεται στο σημείωμα του για τις προβολές παραστάσεων από το αρχείο του θεάτρου του:

> Θα θέλαμε να επισημάνουμε και πάλι τη θεμελιώδη διαφορά της παρακολούθησης μίας παράστασης στο θέατρο και στην οθόνη. Η θεατρική τέχνη παίρνει υπόσταση μόνο διά ζώσης και δεν μπορεί να αποτυπωθεί σε όλη της την έκταση πουθενά αλλού παρά στη σκηνή του θεάτρου, καθώς η αμιγώς κιναισθητική εμπειρία που προσφέρει το θέατρο στον θεατή νοείται μόνο με την αλληλεπίδραση ηθοποιών-κοινού.

Τι είναι αυτό που συμβαίνει στο θέατρο και/ή στο αμφιθέατρο; Διαβάζω σποραδικά μεταφράζοντας από το βιβλίο του μεγάλου σκηνοθέτη Πίτερ Μπρουκ *Ο άδειος χώρος* (Brook 1990):

> Σε ένα ζωντανό θέατρο θα προσεγγίζαμε κάθε μέρα την πρόβα θέτοντας τις ανακαλύψεις του χθες σε δοκιμασία, έτοιμοι να πιστέψουμε ότι το πραγματικό έργο μας έχει διαφύγει για άλλη μια φορά. Το νεκρό θέατρο όμως προσεγγίζει τους κλασικούς από την οπτική γωνία ότι κάπου, κάποιος έχει βρει και έχει ορίσει πώς θα πρέπει να παιχτεί το έργο. (17)
>
> Αν ο ηθοποιός μπορεί να τραβήξει το ενδιαφέρον του θεατή κι έτσι να μειώσει τις άμυνές του και στη συνέχεια να τον δελεάσει σε μια αναπάντεχη θέση ή την επίγνωση της σύγκρουσης αντικρουόμενων αντιλήψεων, απόλυτων αντιφάσεων, τότε το κοινό γίνεται πιο ενεργό. (144)
>
> Κι εδώ η ερώτηση επιστρέφει στον θεατή. Θέλει να αλλάξουν καθόλου οι συνθήκες ζωής του; Θέλει κάτι διαφορετικό για τον ίδιο, τη ζωή του, την κοινωνία; Αν δεν θέλει, τότε δεν χρειάζεται να είναι το θέατρο βοηθός, μεγεθυντικός φακός, προβολέας ή τόπος αντιπαράθεσης. (153)

Μόνο εγώ βλέπω την ομοιότητα ανάμεσα στο θέατρο και την πανεπιστημιακή διδασκαλία, που βασίζεται στην έρευνα, την αμφισβήτηση των παραδεδομένων αντιλήψεων, τον σωκρατικό διάλογο; Όπως όλο και περισσότερο οι ηθοποιοί του θεάτρου έρχονται αντιμέτωποι με θεατές εκπαιδευμένους από τη νεκρή τηλεόραση, έτσι κι εμείς οι υποκριτές του αμφιθεάτρου δεν αντιμετωπίζουμε όλο και περισσότερο νέους που, παίζοντας με τα κινητά τους, αντιμετωπίζουν τον καθηγητή σαν ομιλούσα κεφαλή χωρίς –δυστυχώς γι' αυτούς– τις δυνατότητες του τηλεκοντρόλ; Να που ήρθε η στιγμή να βγούμε κι εμείς «στο γυαλί», ξεχνώντας πως η γνώση παράγεται όταν ανάψει η σπίθα της έμπνευσης, είναι το απόσταγμα της μαθητείας, που προϋποθέτει τη φυσική αλληλεπίδραση μέσα σε μια κοινότητα συμμετεχόντων.

Αν φαίνονται κάπως παλιομοδίτικες οι ιδέες αυτές, οφείλεται στο ότι πραγματικά είναι παλιές. Πάνε πίσω στον 19ο αιώνα στον Βίλχελμ φον Χούμπολτ, μεταξύ πολλών άλλων, γλωσσολόγο και ιδρυτή του φερώνυμου Πανεπιστημίου του Βερολίνου, που στοχάστηκε εκτεταμένα πάνω στην έννοια της εκπαίδευσης και τον ρόλο του Πανεπιστημίου σε αυτήν. Για τον Χούμπολτ ο πυρήνας της εκπαίδευσης είναι η διαλογική διαδικασία μάθησης που εμπλέκει φοιτητές και καθηγητές σε μια κοινότητα αμοιβαίας δια-μόρφωσης και προόδου (Bildung). Η έρευνα συνδέεται με τη διδασκαλία γιατί ακριβώς γίνεται κατανοητή ως μια αυτόνομη διερώτηση για την προαγωγή της θεωρητικής γνώσης μέσα στην κοινότητα αυτή (Wissenschaft). Και η ανάγκη της αυτονομίας της διδασκαλίας και έρευνας συνδέεται άμεσα με το αυτοδιοίκητο των Πανεπιστημίων, αυτό που στο ελληνικό περικείμενο (θα έπρεπε να) ονομάζουμε «πανεπιστημιακό άσυλο». Η αλληλεξάρτηση των τριών αυτών ανεξάρτητων δραστηριοτήτων, της διδασκαλίας, της έρευνας και της διοίκησης, αποτελεί τον θεμέλιο λίθο του Πανεπιστημίου και την ειδοποιό του διαφορά από τις άλλες βαθμίδες εκπαίδευσης.

Η κάπως δασκαλίστικη αυτή επίκληση στις αρχές του Χούμπολτ, που θα έπρεπε να θεωρούνται πια γνωστές και κοινότοπες, δεν υπαινίσσεται μια ανιστορική ανάγνωση του εισηγητή τους,[4] ούτε παραβλέπει την τεράστια διαδρομή των πανεπιστήμιων από θεσμούς της ελίτ σε μαζικά ιδρύματα τη δεκαετία του '60 έως το πρόγραμμα για την απάλειψη των πανεπιστημίων στις μέρες μας για μια εργατική τάξη που δεν χρειάζεται πια να είναι μορφωμένη (Blacker 2013). Ούτε πάλι για να επισείσει ως φόβητρο την «ιερή μορφή του δασκάλου», μια μυθοπλασία που αναπαράγεται όσο οι πραγματικοί δάσκαλοι φτωχαίνουν και περιθωριο-

ποιούνται στην κοινωνία. Είναι απαραίτητη η υπενθύμιση, όμως, σε ένα κλίμα που ασχολείται μόνο με τεχνικά και επουσιώδη ζητήματα και σε ένα πλαίσιο λόγων που διαποτίζονται από μια εργαλειακή αντιμετώπιση της εκπαίδευσης.

Στο ελληνικό περικείμενο ο νόμος 2009 εκφράζει πρωτοτυπικά αυτό το πλαίσιο, καθώς, για παράδειγμα, λέξεις όπως *αξιολόγηση* και *πιστοποίηση* αναφέρονται περισσότερες φορές από λέξεις όπως *έρευνα* και *διδασκαλία*, εμφανίζονται έννοιες όπως *αποτελεσματικότητα* και *αποδοτικότητα* και τονίζεται ευθύς εξαρχής ότι «τα Πανεπιστήμια δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην υψηλή και ολοκληρωμένη εκπαίδευση, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της επιστήμης, της τεχνολογίας και των τεχνών, καθώς και της διεθνούς επιστημονικής πρακτικής σε συνδυασμό με τα αντίστοιχα επαγγελματικά πεδία». Τι σημαίνει άραγε «υψηλή και ολοκληρωμένη» εκπαίδευση στα ελληνικά; Αν ψάξουμε τη φράση αυτή σε άλλα κείμενα, θα διαπιστώσουμε ότι απαντά σε μια σειρά από κειμενικά είδη με θεματικό πεδίο που αφορά το εμπόριο και την παροχή υπηρεσιών, όπως και σε κείμενα με διαφημιστικό στόχο. Δεν πρόκειται για μια τυχαία εμφάνιση, αλλά ούτε και για μια απλή μεταφραστική αστοχία ενός αγγλοσαξονικού προτύπου (high and comprehensive), αλλά αποτελεί την ελληνική εκδοχή μιας συστηματικής προσπάθειας να μετατραπούν αγαθά όπως η παιδεία και η υγεία σε εμπορεύσιμα προϊόντα και υπηρεσίες, που συμβαδίζει με μια αντίστοιχη διαδικασία εμπορευματοποίησης των δημόσιων πόρων. Όπως διαπιστώνει ο Hohendahl, «προφανώς, στο πανεπιστήμιο της αριστείας, δεν υπάρχει θέση για τον Χούμπολτ» (2011: 192).

Αν έχει να μας διδάξει κάτι το παράδειγμα της αναγκαστικής στροφής της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης λόγω της πανδημίας στην τηλεδιδασκαλία, είναι η ανάγκη να αναστοχαστούμε, να θέσουμε ερωτήματα και να επανεξετάσουμε την κατεύθυνση των μετασχηματισμών του τέλους του 20ού και των αρχών του 21ου αιώνα, φέρνοντας στην επιφάνεια και προβάλλοντας τις αξίες που έχουν ξεχαστεί κάτω από στρώματα συστηματικής και απερίσκεπτης προπαγάνδας. Θα μπορέσει αυτή η κρίση να μας βοηθήσει να θέσουμε πάλι τα ερωτήματα αυτά, όπως δεν μπόρεσαν οι προηγούμενες κρίσεις (βλ. Frambach 2015); Σε αυτό το πείραμα τεράστιας κλίμακας που συνδέεται με την περιπέτεια του κορωνοϊού ποια θεμελιώδη ερωτήματα εγείρονται από την εμπλοκή της τεχνολογίας;

Στο πεδίο της τέχνης τα ερωτήματα αυτά έχουν πράγματι τεθεί, αλλά ο παραγκωνισμός της από το κέντρο της δημόσιας ζωής ως μιας μη αναγκαίας πολυτέλειας δεν μας έχει επιτρέψει να αφουγκραστούμε τις απαντήσεις. Το ζωντανό θέατρο μπορεί να οξύνει την αντίληψή μας για τη διαφορά ανάμεσα στο βίωμα και την εικονική αναπαράστασή του στις χιλιάδες οθόνες που περικυκλώνουν τη ζωή μας. Οι ανθρωπιστικές επιστήμες με την εμμονή τους στην ερμηνεία και τη θεωρία θα μπορούσαν να αφυπνίσουν το κατακερματισμένο Πανεπιστήμιο, να καλλιεργήσουν μια εμπειρία διδακτικής κοινότητας εκεί που επικρατεί ο ψυχαναγκασμός της εξειδίκευσης και η λαγνεία των δημοσιεύσεων, θα μπορούσαν ίσως να επαναφέρουν στο προσκήνιο τον διάλογο της ερευνητικής αναζήτησης μέσα στην άγονη πεδιάδα των ετεροαναφορών.

Τι παραμένει ζωντανό και παλλόμενο στην κοινωνία της σύγχρονης τεχνολογίας, ποιος είναι ο αναλλοίωτος πυρήνας της ανθρώπινης επαφής που δεν υποκαθίσταται ούτε εκχωρείται, πώς μπορούμε να επαναφέρουμε την προσοχή μας στο παρόν, στο να βρισκόμαστε

στη στιγμή, τώρα που η τυφλή πίστη σε μια αέναη μελλοντική πρόοδο μέσω της επικράτησης πάνω στη φύση έχει θρυμματιστεί ολοκληρωτικά; Να ρωτούσαμε ίσως τον Χούμπολτ γι' αυτά; Όχι όμως μέσω σκάιπ γιατί φαίνεται να μην είναι διαθέσιμος…

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παρότι πολλοί έσπευσαν να επικρίνουν σφοδρά το άρθρο του Giorgio Agamben, που δημοσιεύθηκε στις 26/2/2020, για απρονοησία, ο ίδιος στηρίζει τα επιχειρήματά του στη δήλωση του Εθνικού Συμβουλίου Ερευνών της Ιταλίας, σύμφωνα με το οποίο ο κίνδυνος μόλυνσης στη χώρα είναι «εξαιρετικά χαμηλός»: https://ilmanifesto.it/lo-stato-deccezione-provocato-da-unemergenza-immotivata/

2. https://blog.google/technology/health/covid-19-community-mobility-reports/

3. Ο Alain Badiou εμφατικά αρνείται να του προσδώσει τις διαστάσεις του γεγονότος (événement) όπως το περιγράφει η θεωρία του: https://tracts.gallimard.fr /fr/products/tracts-de-crise-n-20-sur-la-situation-epidemique

4. Για παράδειγμα, ο Hohendahl (2011) δείχνει πώς οι αρχές του Χούμπολτ αποτέλεσαν την αφετηρία για μεταρρυθμίσεις στη Γερμανία, τόσο από αριστερά όσο και από δεξιά και με τελείως διαφορετικούς στόχους.

Βιβλιογραφία

Blacker, D. J. (2013). *The Falling Rate of Learning and the Neoliberal Endgame*. Zero Books.

Brook, P. (1990). *The Empty Space*. London: Penguin.

Frambach, H. A. (2015). «What remains of Humboldt at times of the Bologna Reform?» Στο J. G. Backhaus (ed.) *The University According to Humboldt. History, Policy, and Future Possibilities*. Springer, 39-51.

Harari, Y. N. (2018). *21 Lessons for the 21st Century*. London: Jonathan Cape.

Hohendahl, P. U. (2011). «Humboldt revisited: Liberal education, University reform, and the opposition to the neoliberal University». *New German Critique* 113, 38 (2), 159-196.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΚΟΥΓΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗ

...σκέψεις για τα αυτονόητα που καταλύονται (;) εν μέσω πανδημίας...

«*Μένουμε σπίτι*», «*Είναι ασυνείδητοι αυτοί που δεν εφαρμόζουν την ατομική ευθύνη*», «*Οι αστυνομικοί θα είναι παντού!*», «*Οι νέοι είναι απειθάρχητοι*», «*Να χειριστείς το παιδί παράλληλα με τη δουλειά σου, είναι πάρα πολύ δύσκολο!*», «*Πώς να περάσετε δημιουργικά το χρόνο σας με τα παιδιά σας*». Αυτές είναι μερικές μόνον από τις εντολές, τις παραινέσεις, τις συμβουλές και τις εκτιμήσεις που ακούμε και διαβάζουμε τις τελευταίες εβδομάδες από εκείνους που ανέλαβαν τη διαχείριση της κρίσης της πανδημίας – κι αυτοί είναι πρωτίστως, οι κρατικοί και οι υγειονομικοί λειτουργοί, οι ειδικοί της ψυχικής υγείας και οι δημοσιογράφοι. Οι Λόγοι της πολιτικής και της επιστήμης με τη συνδρομή του Λόγου των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, αναπτύσσουν μια ρητορική πειθάρχησης των συνειδήσεων στοχεύοντας στη διατήρηση των κυρίαρχων μορφών κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων. Τα παραδείγματα πολλά, ανεξάντλητα, που αν μη τι άλλο προ(σ)καλούν έναν κοινωνικό επιστήμονα να χρησιμοποιήσει την κοινωνιολογική του φαντασία σε μια προσπάθεια κατανόησης της τρέχουσας κοινωνικής συγκυρίας και των δυνητικών επιπτώσεών της στις ανθρώπινες σχέσεις και στα κοινωνικά συστήματα. Ποιο είναι στα αλήθεια, αυτό που λέγεται και αυτό που αποσιωπάται σε φράσεις σαν τις παραπάνω; Τι αμφισβητείται και τι επιβάλλεται; Ποιες παγιωμένες αντιλήψεις αναπαράγονται με αφορμή ένα κοινωνικό γεγονός –την πανδημία– το οποίο, με έναν τρόπο βίαιο και σαρωτικό φαίνεται να ανατρέπει την «κανονικότητα» του νεωτερικού υποκειμένου; Ας εστιάσουμε σε μερικά από τα παραπάνω σημεία, όχι εξαντλητικά, αλλά κυρίως για τα ερωτήματα και τους προβληματισμούς που θέτουν, με αφετηρία την έννοια της ατομικής ευθύνης.

Η ατομική ευθύνη δεν είναι μια νέα ιδέα· πηγάζει από την ιδέα του ατόμου ως αυτόνομου και ελεύθερου κοινωνικού υποκειμένου, που κληροδότησε στον σύγχρονο άνθρωπο ο Ανθρωπισμός της Αναγέννησης και τα φιλοσοφικά διδάγματα του Διαφωτισμού. Η νέα σημασία που αποδόθηκε στο άτομο ως πρόσωπο, συνδέεται με ευρύτερες αλλαγές στα πεδία της οικονομίας, της κοινωνίας, της επιστήμης και της πολιτικής, και εκφράστηκε μέσα από τις αστι-

Η Φωτεινή Κουγιουμουτζάκη είναι μόνιμη λέκτορας «Κοινωνιολογίας και κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης», στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

κές επαναστάσεις ως αίτημα απελευθέρωσης του ανθρώπου από τα ισχυρά δεσμά της Εκκλησίας και της ελέω Θεού Βασιλείας. Στην πορεία των αιώνων, η ιδέα αυτή του ατόμου νοηματοδοτήθηκε και αξιοποιήθηκε με πολλούς διαφορετικούς τρόπους, κάθε φορά όμως εξυπηρετώντας κυρίαρχα οικονομικά συμφέροντα. Ειδικότερα, έγινε τμήμα της ρητορικής και της πολιτικής πρακτικής της νέας μορφής εξουσίας που ανέδειξε ο καπιταλισμός. Ο οικονομικός φιλελευθερισμός της πρώτης φάσης του καπιταλισμού και ο νεοφιλευθερισμός των τελευταίων δεκαετιών ενίσχυσαν τον ατομικισμό και ανανοηματόδησαν κατά το δοκούν, τη σημασία της συλλογικότητας και της συλλογικής δράσης και ευθύνης. Η πιο πρόσφατη εκδοχή του ατομικισμού ενυπάρχει στη θέση ότι τα άτομα φέρουν την αποκλειστική ευθύνη των επιλογών της ζωής τους σε όλα τα επίπεδα – εργασία, εκπαίδευση, οικογένεια, σχέσεις κ.λπ.

Όταν ο Durkheim μιλούσε για το αυτόνομο υποκείμενο της σύγχρονης κοινωνίας, αναφερόταν στην πραγματικότητα σε ένα συλλογικό υποκείμενο αλλά με όρους διαφορετικούς από το συλλογικό υποκείμενο της προ-βιομηχανικής κοινωνίας που «εξαφανίζονταν» μέσα στο σύνολο. Ανεξάρτητα από την επιστημολογική σκοπιά του Durkheim, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι το αυτόνομο και ταυτόχρονα συλλογικό υποκείμενό του, προϋποθέτει ένα άτομο ελεύθερο με επίγνωση της κοινωνικής του ευθύνης, και ένα κοινωνικό σώμα που σέβεται τις αξίες της δικαιοσύνης και της ισότητας. Ωστόσο, η αυτονομία σήμερα μεταφράζεται σε ατομική ευθύνη η οποία με τη σειρά της περιορίζεται στην επίτευξη της ατομικής επιτυχίας – μια αξία κυρίαρχη στη δυτική κοινωνία, η οποία προϋποθέτει την ισότητα ευκαιριών: Εφόσον εξασφαλίζονται ίσες ευκαιρίες για όλους –έτσι τουλάχιστον, διατείνεται η σύγχρονη δημοκρατία– τότε όσοι εργαστούν σκληρά και μοχθήσουν, αξίζουν, δικαιούνται και μπορούν να απολαμβάνουν την επιτυχία, οριζόμενη κυρίως με υλικούς όρους. Το να χαρακτηρίζουμε επομένως, κάποιον σήμερα, ως ασυνείδητο επειδή δεν αναλαμβάνει την ατομική του ευθύνη (δηλαδή, να μείνει στο σπίτι), σε τι ακριβώς διαφέρει από τον χαρακτηρισμό του άνεργου ως τεμπέλη, του αποτυχημένου μαθητή ως ανεπίδεκτου μαθήσεως και οκνηρού, της κακοποιημένης γυναίκας ως προκλητικής κ.ο.κ.; Οι αποτυχημένοι σήμερα είναι αυτοί που δεν προσπάθησαν πολύ, ενώ όσοι τα «καταφέρνουν» το οφείλουν αποκλειστικά στον εαυτό τους. Πρόκειται για μια εμπεδωμένη, βαθιά ριζωμένη αντίληψη που αναπαράγεται εκ νέου σήμερα μέσα από τη ρητορική της «ατομικής ευθύνης». Το ερώτημα ωστόσο, που τίθεται είναι το εξής: Εφόσον, φαίνεται να έχουμε υιοθετήσει αυτή τη στάση ζωής, εφόσον ορίζουμε την ατομική ευθύνη ως την πλέον κατάλληλη πυξίδα που κατευθύνει τις επιλογές μας –και ο ρόλος του εκπαιδευτικού συστήματος είναι καταλυτικός ως προς αυτό– γιατί, ξαφνικά δυσκολευόμαστε να υπακούσουμε στην εντολή/παραίνεση περί ατομικής μας ευθύνης; Γιατί χρειαζόμαστε την αστυνομία; Μήπως διότι η επίκληση των αρμοδίων στην ατομική ευθύνη γίνεται στο όνομα του *κοινού καλού και του καλώς εννοούμενου δημοσίου συμφέροντος*, τα οποία αποδυνάμωσε η νεοφιλελεύθερη καπιταλιστική λογική και τα οποία σήμερα δεν έχουν πλέον θέση σε καμία μορφή εκπαίδευσής μας; Μήπως διότι το αυτόνομο υποκείμενο της ύστερης νεωτερικότητας, κοιτάζει συνεχώς το είδωλό του στον καθρέφτη; Ο ατομικισμός σήμερα εκδηλώνεται ως άκρατος εγωισμός στον οποίο δεν περισσεύουν η αλληλεγγύη και ο αλτρουισμός. Είναι όμως πάντα έτσι;

Μεταξύ εκείνων που φαίνεται να μην εφαρμόζουν «την ατομική ευθύνη», σύμφωνα με την ρητορική των υπευθύνων, είναι και οι νέοι οι οποίοι στοχοποιούνται και ενοχοποιούνται με διάφορους τρόπους: Στην αρχή της πανδημίας, οι νέοι ενοχοποιήθηκαν συμβολικά, διότι είχαν υψηλό κίνδυνο μετάδοσης αλλά όχι υψηλό κίνδυνο μόλυνσης. Αυτό εκφράστηκε με τη στοχοποίηση των νέων που εξακολουθούσαν να κυκλοφορούν «αμέριμνοι» (πριν την απαγόρευση) «αδιαφορώντας» για τους μεγαλύτερους (σημειώνουμε εδώ, την επίκληση στο συναίσθημα καθώς στη ρητορική των αρμοδίων οι «μεγάλοι» αναφέρονται ως «οι γονείς σας», «οι παππούδες σας», «οι αγαπημένοι σας» κ.λπ.). Στη συνέχεια κάποιοι νέοι ενοχοποιήθηκαν διότι δεν έφευγαν από τις φοιτητικές εστίες ενώ κάποιοι άλλοι, διότι παρέμεναν στα αεροδρόμια του εξωτερικού δημιουργώντας έτσι προβλήματα στο κράτος και σε ολόκληρη την κοινωνία. Στην πρώτη περίπτωση, πρόκειται για νέους που μένουν σε φοιτητικές εστίες διότι προφανώς δεν έχουν άλλη δυνατότητα, και οι οποίοι αρνήθηκαν να τις εγκαταλείψουν για να μη διασπείρουν τον ιό στους δικούς τους ανθρώπους, ακολουθώντας πιστά την εντολή/παραίνεση «μείνετε μακριά από τους μεγαλύτερους και ηλικιωμένους για να μην τους μολύνετε!» και εκδηλώνοντας –με βάση τη λογική του κράτους και των ειδικών– μια υπεύθυνη στάση. Ωστόσο, κάθε άλλο παρά υπεύθυνη στάση θεωρήθηκε· αντ' αυτού καλλιεργείται η αίσθηση ότι οι νέοι αυτοί λειτουργούν περίπου ως «καταληψίες» με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την κοινωνική ευρυθμία. Στη δεύτερη περίπτωση, πιθανότητα πρόκειται για νέους που αναγκάστηκαν, λόγω της οικονομικής κρίσης, να φύγουν στο εξωτερικό –μια κρίση που δημιούργησαν οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές– και που ενδεχομένως δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα παράτασης της παραμονής τους. Η προσπάθειά τους να επιστρέψουν στην Ελλάδα εκλαμβάνεται ως άρνηση της παραίνεσης/εντολής «μην γυρίσετε πίσω για να μη διασπείρετε τον ιό». Πρόκειται για τους ίδιους ανθρώπους που μέχρι και λίγες εβδομάδες πριν, η ελληνική κοινωνία «θρηνούσε» με το επιχείρημα ότι η χώρα χάνει πολύτιμο οικονομικό κεφάλαιο και μορφωμένο εργατικό δυναμικό. Όλοι αυτοί οι νέοι άνθρωποι, εμφανίζονται να είναι ατομικά και κοινωνικά ανεύθυνοι και επικίνδυνοι. Ο ρόλος δε των μέσων ενημέρωσης είναι καταλυτικός στη διασπορά ηθικού πανικού για τους νέους, μέσω του οποίου αναπαράγονται αντιλήψεις σαν τις παραπάνω. Όταν η νεωτερική κοινωνία διαχώρισε τα παιδιά και τους νέους από τους ενήλικες, επιτρέποντας στους ενήλικες να καταλάβουν τη δημόσια σφαίρα και περιορίζοντας τις ηλικιακές αυτές ομάδες σε συγκεκριμένους κοινωνικούς τόπους επιβάλλοντάς τους κανόνες και μέτρα πειθάρχησης, κανείς δεν μπορούσε να φανταστεί την αντιστροφή της εικόνας. Μια τέτοια εξέλιξη ακριβώς επειδή απειλεί τον έλεγχο και την εξουσία των ενηλίκων, χρειάζεται άμεσα και δραστικά μέτρα – τα οποία και πάρθηκαν! Η αλληλεγγύη και ο αλτρουισμός που χαρακτηρίζει τη συμπεριφορά αρκετών από αυτούς τους νέους, αποσιωπήθηκε τεχνηέντως.

Κι ένα τελευταίο σχόλιο για την εκπαίδευση. Στη φράση «*Να χειριστείς το παιδί παράλληλα με τη δουλειά σου, είναι πάρα πολύ δύσκολο!*» συμπυκνώνεται μία από τις κεντρικές λειτουργίες της εκπαίδευσης στη σύγχρονη κοινωνία. Τι ακριβώς (υπο)δηλώνεται εδώ; Καταρχάς, ότι θεωρούμε πλέον τόσο δεδομένο και αυτονόητο ότι τα παιδιά πρέπει να βρίσκονται στο σχολείο που κάθε άλλη εναλλακτική κατάσταση φαντάζει αδιανόητη και αδιαπραγμάτευτη. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, αντιλαμβανόμαστε ότι η εκπαίδευση ως θεσμός της νεωτερικότητας, δια-

μορφώθηκε και συντηρήθηκε διότι εξυπηρετεί κατά κύριο λόγο, συμφέροντα της κοινωνίας των ενηλίκων. Εάν αφορούσε αποκλειστικά στις ανάγκες των παιδιών (όπως κι αν ορίζονται αυτές οι ανάγκες) δεν θα είχε τέτοια δύναμη και διάρκεια. Τα παιδιά τοποθετούνται κοινωνικά, συμβολικά και πραγματικά, στα εκπαιδευτικά ιδρύματα, για την εξυπηρέτηση των αναγκών των ενηλίκων ή μάλλον, της κυρίαρχης τάξης πραγμάτων του καπιταλισμού – γεγονός που, με αφορμή την πανδημία, αποδεικνύεται περίτρανα για μια ακόμα φορά. Η εσπευσμένη δε εφαρμογή της «εξ αποστάσεως» εκπαίδευσης, στοχεύει μεταξύ άλλων, να διατηρήσει μια επίφαση «κανονικότητας», διατηρώντας αναλλοίωτη την κατανομή των κοινωνικού χώρου και χρόνου και των αποδιδόμενων ρόλων σε γονείς και παιδιά καθώς και τη μορφή των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ ενηλίκων και ανηλίκων.

Τα ζητήματα που αναδύονται σε αυτή τη συγκυρία είναι πολλά. Είναι κρίσιμο να θυμόμαστε ότι μπορεί η επιδημία αυτή να μην κάνει διακρίσεις τάξης, φύλου, εθνότητας, θρησκείας ή ό,τι άλλο, αλλά είναι βέβαιο ότι η διαχείρισή της από τα κράτη και τους ανθρώπους υλοποιείται και βιώνεται αντίστοιχα, με ακραία διαφορετικούς τρόπους λόγω ακριβώς των παραπάνω διακρίσεων οι οποίες γεννούν ανισότητα, ανεργία, φτώχια και εκμετάλλευση. Το πως θα είναι η επόμενη ημέρα θα εξαρτηθεί από τη διάρκεια αυτής της κατάστασης που βιώνει ο πλανήτης – όσο μεγαλύτερη είναι αυτή η διάρκεια, τόσο αυξάνει το ενδεχόμενο ανάδυσης μιας διαφορετικής κοινωνικής πραγματικότητας εντός της οποίας θα κληθούμε να επαναπροσδιορίσουμε την κοινωνική μας υπόσταση και να οργανώσουμε εκ νέου τις ανθρώπινες σχέσεις και τα κοινωνικά συστήματα. Το ερώτημα είναι προς ποια κατεύθυνη…

ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

Το ελληνικό σχολείο στην εποχή του κορωνοϊού: από την τεχνολειτουργική στην πολιτική προσέγγιση

Ξαφνικά το ελληνικό σχολείο, όπως και πολλά άλλα στον κόσμο, πρέπει –λόγω της επιδημίας του κορωνοϊού– σε πολύ σύντομο διάστημα να μετατραπεί σε ψηφιακό και τα μαθήματα να διδάσκονται από απόσταση. Η ανάγκη αυτή συνοδεύτηκε και συνοδεύεται από πολιτικές επιλογές, από πρωτοβουλίες εκπαιδευτικών και, όπως είναι φυσικό, από κριτική (κόμματα, συνδικαλιστικοί φορείς, εκπαιδευτικοί, μέσα ενημέρωσης κ.λπ.).

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το ζήτημα παρουσιάζει τεράστιο επιστημονικό ενδιαφέρον, αφού τα εκπαιδευτικά συστήματα μετατρέπονται αίφνης σε εργαστήρια, όπου και εξελίσσεται ζωντανά ένα αναγκαστικό πείραμα. Στο πλαίσιο του «πειράματος» αυτού, δοκιμάζονται στην πράξη η τεράστια διεθνής βιβλιογραφία και έρευνα ως προς τον ρόλο των ψηφιακών μέσων (ΨΜ) στην (εξ αποστάσεως) εκπαίδευση και τις παραμέτρους που την επηρεάζουν.

Είναι πολύ νωρίς ακόμη, για να αναλυθούν με βάση πραγματολογικά δεδομένα όψεις των παραπάνω. Από επιστημονικό ενδιαφέρον, προσπαθώ από την πρώτη μέρα να συγκεντρώσω δεδομένα, για να μελετήσω συστηματικά το θέμα αυτό. Ό,τι ακολουθεί αποτελεί μια πρώτη αποτίμηση, όχι τόσο για να αναλύσει την κατάσταση, όσο για να ομαδοποιήσει τα επίπεδα με βάση τα οποία φαίνεται να προσεγγίζεται ως τώρα το υπό συζήτηση θέμα και με βασικό στόχο να αναδείξω το βαθύτερο πολιτικό διακύβευμα που ενυπάρχει σε κάθε ένα από αυτά.

Προκειμένου να αναδειχθεί αυτό, θα διακρίνω στη συνέχεια τρία επίπεδα προσέγγισης και θα συζητήσω στα συμπεράσματα την πολιτική διάσταση του καθενός. Υποστηρίζω ότι, παρότι στην επείγουσα παρούσα φάση η εστίαση στα δύο πρώτα επίπεδα είναι κατανοητή, είναι άκρως απαραίτητο η εστίαση να περάσει σταδιακά προς μια βαθύτερη, πολιτική (Κουτσογιάννης 2017) προσέγγιση των πραγμάτων. Με δεδομένη την περιορισμένη έκταση του

Ο Δημήτρης Κουτσογιάννης είναι καθηγητής στο Τμήμα Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

κειμένου, αποφεύγω την παράθεση δεδομένων και την εκτενή χρήση βιβλιογραφικών παραπομπών.

Επίπεδο πρώτο: η τεχνική διάσταση

Στο ζήτημα αυτό εστιάζουν οι περισσότερες συζητήσεις τη στιγμή που γράφεται το παρόν κείμενο, τέλος Μαρτίου-αρχές Απριλίου του 2020, περίπου ένα μήνα από το κλείσιμο των σχολείων (11 Μαρτίου 2020). Αναδεικνύεται ως το επείγον ζήτημα και συμπυκνώνεται στα εξής ερωτήματα: Ποιες πλατφόρμες θα αξιοποιηθούν, προκειμένου τα μαθήματα να γίνονται από απόσταση; Θα χρησιμοποιηθούν ασύγχρονα ή και σύγχρονα περιβάλλοντα και πώς θα γίνει ο συνδυασμός τους;

Μία σημαντική δυσκολία φαίνεται να βρίσκεται στον ανθρώπινο παράγοντα και αυτός είναι ένας άλλος βασικός άξονας στον οποίο συγκεντρώνεται μεγάλο μέρος αυτού του προβληματισμού. Τα κυριότερα ζητήματα που τίθενται προς αυτή την κατεύθυνση είναι αν οι εκπαιδευτικοί έχουν την τεχνική επάρκεια για να αξιοποιήσουν τα κατάλληλα ψηφιακά περιβάλλοντα και αν όλοι οι γονείς, ιδιαίτερα στις μικρές ηλικίες, μπορούν να υποστηρίξουν τα παιδιά τους.

Από τα ως τώρα δεδομένα μου προκύπτει, ότι μεγάλος αριθμός εκπαιδευτικών επιχειρεί να κινηθεί δυναμικά προς την κατεύθυνση της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, προκύπτει επίσης ότι το πρόβλημα στα σημεία αυτά υπάρχει, σε κάποιες δε περιπτώσεις είναι σημαντική και η έλλειψη τεχνολογικών υποδομών στα σπίτια των παιδιών (υπολογιστής, διαδίκτυο κ.λπ.), ιδιαίτερα σε μη προνομιούχα από οικονομική άποψη κοινωνικά στρώματα. Η αξιοποίηση των κινητών τηλεφώνων, τα οποία είχαν απαγορευτεί να χρησιμοποιούνται στα σχολεία, φαίνεται να είναι «μια κάποια λύσις» προς το παρόν στις περιπτώσεις αυτές.

Η συζήτηση εστιάζει επίσης και στην αντοχή των τεχνολογικών υποδομών. Επισημαίνεται ότι οι ισχύουσες υποδομές του σχολικού δικτύου δυσκολεύονται να αντέξουν το βάρος μιας τέτοιας ψηφιακής εκπαιδευτικής κινητικότητας. Αντίθετα, δεν φαίνεται να υπάρχει έλλειψη σε πόρους, αφού τα σχολικά βιβλία έχουν ψηφιοποιηθεί, έχουν δημιουργηθεί αρκετοί μαθησιακοί ψηφιακοί πόροι (βλ. Φωτόδεντρο, Πύλη για την ελληνική γλώσσα, Ψηφίδες) και υπάρχουν αρκετές βάσεις δεδομένων με διδακτικά σενάρια για τη μαθησιακή αξιοποίηση των ΨΜ (π.χ. Αίσωπος, Ιφιγένεια, Πρωτέας), παρότι βέβαια χρειάζονται προσαρμογή στη νέα πραγματικότητα.

Προβλήματα που σχετίζονται με την τεχνική διάσταση φαίνεται να απορροφούν το μεγαλύτερο μέρος των συζητήσεων κατά τις πρώτες βδομάδες. Είναι άξιο ενδιαφέροντος ότι στο συγκεκριμένο ζήτημα εστιάζουν τόσο η επίσημη εκπαιδευτική πολιτική όσο και η κριτική που ασκείται προς αυτή. Η επίσημη πολιτική επιχειρεί να βρει σχετικές λύσεις και να δείξει ότι το σύστημα αντεπεξέρχεται, ότι τα ποσοστά συμμετοχής των εκπαιδευτικών είναι υψηλά και ότι το σχολείο λειτουργεί. Η κριτική προς αυτή την πολιτική σχετίζεται με το λανθασμένο ή ανέφικτο της επιδίωξης αυτής, με την έλλειψη υποδομών και με ζητήματα ηθικής δεοντολογίας που αναδεικνύονται.

Επίπεδο δεύτερο: λειτουργική διάσταση

Ένα μέρος των συζητήσεων και των πρωτοβουλιών που αναπτύσσονται δεν εστιάζει τόσο στα τεχνικά ζητήματα, αλλά στο περιεχόμενο που μπορεί να πάρει η διδασκαλία από απόσταση. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν προτάσεις και διδακτικά παραδείγματα εκπαιδευτικών τα οποία αναρτούν συνήθως σε εκπαιδευτικές πλατφόρμες ή και περιβάλλοντα κοινωνικών δικτύων. Οι προτάσεις αυτές έχουν (και σταδιακά θα έχουν όλο και περισσότερο) μεγάλη αποδοχή από τους εκπαιδευτικούς, αφού απαντούν σε επείγουσες ανάγκες της στιγμής.

Μερίδιο στον προβληματισμό αυτό δείχνει να αναζητούν και επιστημονικές φωνές που εστιάζουν στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Στην προκειμένη περίπτωση το πρόβλημα μετατίθεται στη σπουδαιότητα που έχει η κατάκτηση βασικών επιστημονικών αρχών ως προς την εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Οι αρχές αυτές θεωρούνται, στην προκειμένη περίπτωση, ως κρίσιμες για μια επιτυχή διδασκαλία από απόσταση.

Είναι προφανές ότι η λειτουργική διάσταση θα αποκτάει όλο και μεγαλύτερη διάδοση, αν και εφόσον τα τεχνικά ζητήματα λυθούν σε κάποιο βαθμό. Αξίζει να επισημανθούν κάποια ενδιαφέροντα στοιχεία που σταδιακά αναδεικνύονται: η δημιουργία δικτύων αλληλοϋποστήριξης των εκπαιδευτικών, που δεν είναι συνηθισμένα σε ένα ατομοκεντρικό ελληνικό σχολείο· η εμπειρία που αποκτάται στη λειτουργική χρήση των ΨΜ σε επίπεδο καθημερινής διδασκαλίας· οι νέοι θεσμοί υποστήριξης που δημιουργούνται στα σχολεία· ο τεράστιος όγκος των διδακτικών παραδειγμάτων που θα προκύψει αλλά και η νέα κουλτούρα διασύνδεσης των εκπαιδευτικών με τους επίσημους εκπαιδευτικούς θεσμούς. Όλα αυτά μπορούν να αξιοποιηθούν την επόμενη μετά από την επιδημία μέρα, προκειμένου το ελληνικό σχολείο να κάνει ένα σοβαρό βήμα προς τη λειτουργική αξιοποίηση των ΨΜ.

Το πρόβλημα με τις διδακτικές πρακτικές και συζητήσεις που ανήκουν στη συγκεκριμένη κατηγορία έγκειται στο γεγονός ότι σπάνια γίνεται συζήτηση για την ποιότητα του περιεχομένου των παραδειγμάτων που προκύπτουν. Σε ποιο βαθμό όντως συνιστούν κάτι διαφορετικό και καινοτόμο για την ελληνική εκπαίδευση και σε ποιο βαθμό αποτελούν προεκτάσεις του ισχύοντος – κυρίαρχου σχολικού λόγου;

Το ίδιο ισχύει και για τις επιστημονικές προσεγγίσεις από την οπτική της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης: το ζήτημα μετατρέπεται σε γνώση τεχνικών δεξιοτήτων ως προς το πώς διδάσκει κανείς από απόσταση και το ζήτημα του περιεχομένου της διδασκαλίας θεωρείται αυτονόητο, επομένως μπορεί κάλλιστα να μην απέχει από τα ισχύοντα.

Τρίτο επίπεδο: ιστορία και η συνειδητή πολιτική διάσταση

Το ελληνικό σχολείο φαίνεται να διανύει σε διάστημα λίγων μηνών ό,τι πραγματοποιήθηκε σταδιακά και σε επίπεδο δεκαετιών στην ιστορία της αξιοποίησης των ψηφιακών μέσων στην εκπαίδευση στον δυτικό εκπαιδευτικό κόσμο. Είναι γνωστό διεθνώς ότι η βαρύτητα αρχικά δόθηκε στην τεχνική διάσταση, κυρίως στη δημιουργία υποδομών. Παρότι το ζήτημα αυτό δεν έχει απολύτως λυθεί, από τη δεκαετία του 1990 και ύστερα η βαρύτητα έχει περάσει στη

λειτουργική διάσταση, κυρίως στο πώς θα αξιοποιηθούν δημιουργικά τα ψηφιακά μέσα στην καθημερινή εκπαιδευτική πραγματικότητα.

Στη διαδρομή αυτή σπάνια αντιμετωπίζει κανείς σοβαρές φωνές που εστιάζουν στην πολυπλοκότητα των εκπαιδευτικών συστημάτων, στο γεγονός ότι η αλλαγή δεν είναι μια εύκολη υπόθεση και στο ότι δεν εξαρτάται από το εύρος της χρήσης της τεχνολογίας ή τη γνώση κάποιων τεχνικών στη χρήση ψηφιακών περιβαλλόντων, στη δημιουργία «κυψελών» ή στο «να γνωρίζουν οι εκπαιδευτικοί τα μυστικά της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης». Στην πορεία αυτή έχει, για παράδειγμα, υποβαθμιστεί παντελώς το γεγονός ότι τα σχολεία ως θεσμοί είναι ιστορικές κατασκευές που διαμορφώθηκαν κάτω από συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα, τα οποία και εκφράζουν, και ότι η όποια αλλαγή χρειάζεται μακροχρόνιο σχεδιασμό που θα λαμβάνει υπόψη τη σοβαρή αυτή διάσταση αλλά και το πώς φαντάζεται κανείς το μέλλον.

Φαίνεται ότι η λάμψη ή οι δυσκολίες του τεχνολογικά νέου να έχουν σχεδόν εξαφανίσει την ούτως ή άλλως αδυνατισμένη από τις επιστήμες έμφαση στην ιστορία. Η βαρύτητα δίνεται σε μια διαχείριση του παρόντος, και όχι στο πως παρόν και παρελθόν αλληλοδιαπλέκονται. Θα αναφερθώ εν συντομία στο ζήτημα της ιστορίας σε σχέση με την ελληνική εκπαίδευση και τη διδασκαλία μέσω των ΨΜ, αναδεικνύοντας δύο ενδεικτικές πτυχές της: μία πιο πρόσφατη και μία παλιότερη, που προσδιορίζει όμως την ισχύουσα πραγματικότητα, κυρίως στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Θα ξεκινήσω με την πιο πρόσφατη και θα μεταβώ στη συνέχεια στην παλιότερη.

Υπάρχει ήδη μια εμπειρία τουλάχιστον είκοσι χρόνων στην προσπάθεια για εναλλακτική και δημιουργική αξιοποίηση των ΨΜ στο ελληνικό σχολείο και χιλιάδες ώρες επιμορφώσεων έχουν πραγματοποιηθεί προς αυτή την κατεύθυνση (βλ. επίπεδα Β, Β1 και τώρα Β2). Αν δεν υπήρχε η αφετηρία αυτή, τόσο η τεχνική όσο και κυρίως η λειτουργική διάσταση (βλ. παραπάνω) θα ήταν σε πολύ χειρότερη κατάσταση αυτή τη στιγμή. Τα πρώτα δεδομένα δείχνουν ότι οι επιμορφωμένοι εκπαιδευτικοί, είτε αποτελούν στελέχη της εκπαίδευσης με σημαντικό ρόλο, είτε πρωταγωνιστούν στη δημιουργία δικτύων αλληλοϋποστήριξης, είτε αποτελούν στα σχολεία τους κέντρα υποστήριξης των άλλων συναδέλφων τους και ο ρόλος τους φαίνεται ότι είναι πολύ σημαντικός.

Το ερώτημα είναι όμως εύλογο: γιατί η όλη αυτή μαγιά των επιμορφωθέντων εκπαιδευτικών δεν μπόρεσε να λειτουργήσει πιο δυναμικά ως τώρα στα σχολεία και έπρεπε να αναδειχθεί κάτω από την επείγουσα παρούσα συγκυρία; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν είναι εύκολη και είναι βέβαιο ότι τα αίτια είναι πολλά. Θα εστιάσω στη συνέχεια σε ένα, κατά τη γνώμη μου το κυριότερο, από τα αίτια αυτά, μεταβαίνοντας στην παλιότερη και σημαντικότερη πτυχή που σχετίζεται με την ιστορία.

Για να είναι αποτελεσματική και ουσιώδης τόσο η εκ του σύνεγγυς όσο και η εξ αποστάσεως εκπαίδευση, είναι απαραίτητο να σκεφτεί κανείς ευρύτερα και με όρους ιστορικούς. Θα δώσω ένα ενδεικτικό παράδειγμα: αυτή τη στιγμή το ωρολόγιο πρόγραμμα του Γυμνασίου προβλέπει 19 διδακτικά αντικείμενα ανά τάξη στα οποία αναλογούν 32 ώρες τη βδομάδα. Αντιστοιχούν δηλαδή λιγότερες από δύο ώρες ανά διδακτικό αντικείμενο τη βδομάδα και η κατάσταση είναι πολύ χειρότερη από το ωρολόγιο πρόγραμμα του 1961 (Δημαράς 2003: 242), όταν 12 διδακτικά αντικείμενα αντιστοιχούσαν σε 36 ώρες τη βδομάδα. Πιστεύει κανείς ότι

σε δύο ώρες τη βδομάδα (οι οποίες δεν είναι καν συνεχείς) μπορεί να πραγματοποιηθεί σοβαρή εναλλακτικού τύπου διδασκαλία και να εφαρμοστούν φιλόδοξες διδακτικές προτάσεις με (ή χωρίς) την αξιοποίηση των ΨΜ; Επειδή αυτό δεν είναι εύκολο να πραγματοποιείται σε καθημερινή βάση, η εκπαιδευτική πραγματικότητα έχει προσαρμόσει τη διδασκαλία είτε στην απομνημόνευση είτε σε διδακτικά σχήματα που υπηρετούν την ισχύουσα σχολική χρονική στίξη.

Είναι απαραίτητο να αναδειχτεί, τουλάχιστον τώρα, ότι οι ισχύουσες σχολικές δομές δημιουργήθηκαν κάτω από τελείως διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες, όταν αρκούσε η προτεραιότητα στη γραμμική προσέγγιση της ύλης, στη διεκπεραίωση των βιβλίων και στην αξιολόγηση όλης αυτής της προσπάθειας ενδιάμεσα αλλά και στο τέλος της χρονιάς. Οι δομές που περιγράφηκαν παραπάνω, και οι διδακτικές λογικές που τις υπηρετούν, επαρκούσαν για το συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο μέχρι και τη δεκαετία του 1960, αλλά δεν επαρκούν για διδακτικές πρακτικές που απαιτούν δράση, συνεργασία, σύνθεση και κριτική από τα παιδιά. Αυτού του είδους οι διδακτικές πρακτικές απαιτούν σοβαρές αλλαγές στις δομές και σχεδιασμό για ριζικές αλλαγές σε επίπεδο τουλάχιστον δεκαετίας που θα ενσωματώνει όλες τις διαστάσεις του εκπαιδευτικού γίγνεσθαι. Απαιτούν σαφές σχέδιο εκπαιδευτικής πολιτικής που θα περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων: διαφορετική οργάνωση του σχολικού χρόνου, ανάπτυξη Π.Σ. και μαθησιακού υλικού, επιμόρφωση εκπαιδευτικών και κυρίως δημιουργία αποκεντρωμένων θεσμών που θα ευνοούν τις πρωτοβουλίες των εκπαιδευτικών.

Σε αυτό το πλαίσιο θα ενταχθεί και η διδακτική αξιοποίηση των Ψ.Μ. και όχι ως μια ανεξάρτητη μεταβλητή που θα επιφέρει από μόνη της αλλαγές ή θα τις εμποδίσει. Σε ένα τέτοιο σχέδιο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να αναπτυχθούν διαφορετικές επιστημονικές και πολιτικές προσεγγίσεις και όχι σε τεχνολειτουργικό επίπεδο.

Συμπεράσματα και συζήτηση

Η ελληνική εκπαίδευση, όπως συμβαίνει άλλωστε και διεθνώς, βρίσκεται κατά την περίοδο του κορωνοϊού σε μια μεγάλη πρόκληση, ανάλογη με αυτή που έχει ο θεσμός της υγείας. Μετά από την πρώτη αμηχανία, φαίνεται οι εκπαιδευτικοί να δείχνουν σημαντικά αντανακλαστικά και μεγάλο μέρος τους να προσαρμόζεται στη νέα πραγματικότητα.

Ένα μέρος των δυσκολιών που αναδεικνύονται σχετίζεται με την ποιότητα των υποδομών, κάτι που δεν είναι αποκλειστικά τεχνικό θέμα αλλά και θέμα κοινωνικό. Είναι γνωστό ότι οι λιγότερο προνομιούχες από οικονομική άποψη οικογένειες δεν διαθέτουν τις απαραίτητες ψηφιακές υποδομές για την παρακολούθηση της διδασκαλίας από απόσταση. Ο αποκλεισμός όμως των κοινωνικών αυτών στρωμάτων δεν εξαρτάται μόνο από την ποσοτική τεχνολογική διάσταση αλλά κυρίως από ποιοτικές διαστάσεις,[1] κάτι που όμως σπάνια αναδεικνύεται και στην παρούσα συγκυρία. Τα άλλα τεχνικά ζητήματα μπορούν να ξεπεραστούν με τον ένα ή άλλο τρόπο, αργά ή γρήγορα, η κοινωνική διάσταση όμως του ζητήματος χρειάζεται να αποτελέσει σοβαρό άξονα κατά τον συνολικό σχεδιασμό του σχολείου που προτείνεται εδώ.

Επισημάνθηκε παραπάνω ότι, στην προσπάθειά τους να προσαρμοστούν στη νέα πραγματικότητα, οι εκπαιδευτικοί μας αποκτούν νέες τεχνικές και λειτουργικές δεξιότητες που σχετίζονται με τα ψηφιακά μέσα. Επιτυγχάνεται δηλαδή κάτι που θα απαιτούσε χιλιάδες ώρες επιμορφώσεων κάτω από ομαλές συνθήκες. Το ενδιαφέρον είναι όμως ότι αποκτώνται και στοιχεία ταυτοτήτων που δεν τα συναντούσε κανείς συχνά στο ελληνικό σχολείο, όπως η συνεργατικότητα, η αλληλοϋποστήριξη και η συμμετοχή σε δομές υποστήριξης ανά σχολείο, ανά περιφέρεια αλλά και μέσω κοινωνικών δικτύων για την αναζήτηση λύσεων. Και όλα αυτά με την αποκλειστική χρήση της νέας τεχνολογίας. Φαίνεται με άλλα λόγια ότι το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα διαθέτει αντανακλαστικά και μπορεί να ανταποκριθεί σε προκλήσεις, αν απελευθερωθεί από την ασφυκτική κεντρική καθοδήγηση. Είναι κάτι εξαιρετικά αισιόδοξο και θα πρέπει να αξιοποιηθεί.

Οι νέες αυτές δεξιότητες που αποκτούνται δεν σημαίνει ότι θα οδηγήσουν αυτομάτως και σε μια νέα παιδαγωγική πραγματικότητα. Η αλλαγή παιδαγωγικών ταυτοτήτων είναι κάτι πιο απαιτητικό και αποτέλεσμα μακροχρόνιου σχεδιασμού με σαφές μεταρρυθμιστικό σχέδιο. Ο μεγάλος κίνδυνος είναι μετά από τη λήξη της επιδημίας του κορωνοϊού η κατάσταση να επανέλθει στις γνωστές δομές και πρακτικές που ως τώρα ισχύουν: γραμμική προσέγγιση της ύλης, αυστηρή κεντρική καθοδήγηση, έμφαση στις εξετάσεις και σε Προγράμματα Σπουδών με τεράστια παιδαγωγική ρητορεία, που δεν μπορούν όμως να εφαρμοστούν στην πράξη. Και δεν μπορούν να εφαρμοστούν για λόγους ιστορικούς: το ελληνικό σχολείο (οι χρόνοι του, οι πρακτικές του, οι εξετάσεις του, τα βιβλία του) είναι δομημένο για άλλο εκπαιδευτικό παράδειγμα από αυτό που οι καιροί επιβάλλουν. Σε μια τέτοια εκδοχή οι περισσότερες γνώσεις και δεξιότητες που αποκτήθηκαν σε τεχνικό και λειτουργικό επίπεδο θα ξεχαστούν γρήγορα, γιατί απλούστατα δεν θα χρειάζονται.

Δυστυχώς, αυτή είναι η μεγαλύτερη πιθανότητα. Και είναι η πιο πιθανή εκδοχή, γιατί η ιστορική διάσταση και πρόκληση πολύ σπάνια τίθενται στο επίκεντρο των συζητήσεων, αφού πολιτικοί, εκπαιδευτικοί – συνδικαλιστικοί θεσμοί αλλά και το μεγαλύτερο μέρος του επιστημονικού προβληματισμού φυσικοποιούν τις ισχύουσες εκπαιδευτικές δομές και λογικές. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο αποτελεί λογική συνέπεια η έμφαση να δίνεται στην τεχνική ή στη λειτουργική διάσταση, κυρίαρχες άλλωστε τάσεις και στη διεθνή βιβλιογραφία, και να μην γίνεται κατανοητή η βαθύτερη πολιτική διάσταση των πραγμάτων.

Υποστηρίζω ότι η παρούσα συγκυρία είναι ιδανική για τη μεταφορά του ενδιαφέροντος από τη μυωπική μικροπολιτική και τεχνολειτουργική αντιμετώπιση του παρόντος σε μια σοβαρή συζήτηση για το μέλλον της εκπαίδευσης. Εδώ οι διαφωνίες θα υπάρξουν, και πρέπει να υπάρξουν, αλλά θα είναι διαφωνίες ουσίας και όχι τεχνο-διαδικασιών.

Το μεγάλο πρόβλημα δεν είναι η τεχνολογία και η έλλειψη γνώσεων στις τεχνικές της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Είναι τα όρια της σκέψης του ισχύοντος προβληματισμού τα οποία καθορίστηκαν κάτω από διαφορετικά ιστορικά δεδομένα και που οδηγούν «συντηρητικές» και «προοδευτικές» πολιτικές και προτάσεις σχεδόν να ταυτίζονται. Είναι άκρως επείγον η συζήτηση να αλλάξει κατεύθυνση και τώρα είναι μια (ακόμη) σημαντική ευκαιρία.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Για μια εκτενή σχετική ανάλυση και συζήτηση βλ. Κουτσογιάννης 2011.

Βιβλιογραφία

Δημαράς, Α. (2003). *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε* (τόμος Β΄). Αθήνα: Εστία.

Κουτσογιάννης, Δ. (2011). *Εφηβικές πρακτικές ψηφιακού γραμματισμού και ταυτότητες*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.

Κουτσογιάννης, Δ. (2017). *Γλωσσική διδασκαλία χθες, σήμερα, αύριο: μια πολιτική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ-Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

Οικονομώντας την γνώση με όρους τηλε-παραγωγής ή Η δημόσια εκπαίδευση στον καιρό της καραντίνας

Στις 11 Μαρτίου 2020, και καθώς η πανδημιά του COVID-19 δείχνει για τα καλά τα δόντια της σε όλο τον κόσμο, η ελληνική κυβέρνηση αποφασίζει να τροποποιήσει την λειτουργία όλων των εκπααιδευτικών δομών που εποπτεύονται από το Υπουργείο Παιδείας.[1] Έτσι, «οι δομές αναστέλλουν την δια ζώσης εκπαιδευτική διαδικασία ...» κατ' αρχάς για 14 μέρες. «Το έκτακτο αυτό μέτρο λαμβάνεται για προληπτικούς λόγους, με στόχο τη μείωση της διασποράς του ιού στους πολίτες», η ισχύς του ανανεώνεται δύο φορές και τελικά παραμένει σε ισχύ μέχρι και τα μέσα Μαΐου (ανάλογα με τη βαθμίδα).

Δύο μέρες μετά την απόφαση για κλείσιμο των εκπαιδευτικών δομών το Υπουργείο Παιδείας εξαγγέλλει την έναρξη της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, την οποία χαρακτηρίζει και ως καινοτομία. Η σχετική ανακοίνωση αναφέρει σχετικά:

> Το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, ανταποκρινόμενο άμεσα στις εξελίξεις, ενεργοποιεί από σήμερα ψηφιακά εργαλεία που θα επιτρέψουν την εξ αποστάσεως διδασκαλία. Η εξ αποστάσεως διδασκαλία συνιστά το πλέον πρόσφορο εργαλείο για να *διατηρήσουν* οι μαθητές, οι σπουδαστές και οι φοιτητές μας *την επαφή* τους με την εκπαιδευτική διαδικασία στις παρούσες, έκτακτες συνθήκες που βιώνει η χώρα μας - χωρίς να αποσκοπεί στο να υποκαταστήσει τη δια ζώσης εκπαίδευση ούτε να καλύψει τη διδακτέα ύλη. [...] Η διαδικασία θα υλοποιηθεί συνδυαστικά τόσο με σύγχρονες, όσο και με ασύγχρονες μεθόδους διδασκαλίας: Ως σύγχρονη διδασκαλία νοείται η *απευθείας διδασκαλία και μετάδοση μαθήματος* σε πραγματικό χρόνο από εκπαιδευτικό [...] Ασύγχρονη είναι η διδασκαλία κατά την οποία *ο εκπαιδευόμενος μαθαίνει σε διαφορετικό χρόνο από τη διαδικασία παράδοσης* του μαθήματος [...].[2] Οι επισημάνσεις μέσα στο κείμενο είναι δικές μου.

Ο Γιώργος Μαυρομμάτης είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης στην Προσχολική Ηλικία του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

Την ίδια μέρα πραγματοποιείται και η πρώτη πιλοτική εφαρμογή. Στις 16/3/20 εκδίδονται από το Υπουργείο Παιδείας και επίσημες οδηγίες για την εξ αποστάσεως διδασκαλία, με αναφορές σε μεθόδους και εργαλεία που «*μπορούν να χρησιμοποιούνται* κατά την περίοδο αναστολής λειτουργίας των μαθημάτων στις σχολικές μονάδες» και έτσι ξεκινάει, εκ μέρους όλων των εμπλεκομένων, ένας χορός ανακοινώσεων και εφαρμογών, με τους εκπαιδευτικούς κυρίως να καταγγέλλουν, και το Υπουργείο κυρίως να διαφημίζει την δράση. Σημειωτέον ότι η συμμετοχή στα μαθήματα δεν ορίζεται ως υποχρεωτική ούτε για διδάσκοντες ούτε για διδασκόμενους.

Από τη πρώτη στιγμή υπάρχουν πολλές απορίες για τη ακριβή λειτουργία του σχήματος, για το περιεχόμενο των μαθημάτων, για τον τρόπο χρήσης των όποιων υλικών, και πολλές καταγγελίες, κυρίως από εκπαιδευτικούς δευτεροβάθμιας αλλά και πρωτοβάθμιας. Οι καταγγελίες αφορούν κυρίως την ανυπαρξία ή την παλαιότητα και την ακαταλληλότητα της υπάρχουσας τεχνικής υποδομής (δίκτυο, πλατφόρμες, υλικό κ.λπ.) για την υλοποίηση εξ αποστάσεως μαθημάτων τόσο από πλευράς μαθητών όσο και από πλευράς καθηγητών (έλλειψη σύνδεσης και έλλειψη ή ακαταλληλότητα συσκευών τόσο σε μαθητές όσο και σε καθηγητές), το ζήτημα της προστασίας των προσωπικών δεδομένων των συμμετεχόντων, την αδυναμία υλοποίησης εργαστηριακών μαθημάτων, το αντιπαιδαγωγικό του όλου εγχειρήματος, την (διά της εφαρμογής του μέτρου) αύξηση των εκπαιδευτικών και κοινωνικών ανισοτήτων, τον εξαναγκασμό των γονέων σε συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία με τρόπους που οι ίδιοι δεν μπορούν, δεν ξέρουν και συχνά δεν θέλουν να υποστηρίξουν κ.λπ. Επίσης καταγγέλλεται η εμπλοκή ιδιωτικών εταιριών στην όλη διαδικασία, ως ένα βήμα προώθησης της ιδιωτικοποίησης της δημόσιας εκπαίδευσης και εκφράζεται η ανησυχία των εκπαιδευτικών για μελλοντική επέκταση, ίσως και σε βαθμό υποκατάστασης κατά περιπτώσεις, των δια ζώσης μαθημάτων με μαθήματα τηλεκπαίδευσης και συνεπώς την μείωση των θέσεων εργασίας[3].

Κατά το πρώτο δεκαήμερο εφαρμογής του μέτρου τα πράγματα δεν φαίνεται να είναι ικανοποιητικά (παρατηρούνται προβλήματα στην εφαρμογή, χαμηλός αριθμός συμμετεχόντων και από πλευράς μαθητών και από πλευράς διδασκόντων),[4] ενώ αργότερα τα πράγματα φαίνεται να βελτιώνονται. Μάλιστα, ένα μήνα μετά την εφαρμογή της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, και καθώς το σχήμα βρίσκεται σε πλήρη ανάπτυξη, η Υπουργός Παιδείας κρίνει επιτυχές το εγχείρημα παραθέτοντας πλήθος στατιστικών στοιχείων και επισημαίνει ότι «από τις 11 Μαρτίου, οπότε και ανεστάλη η δια ζώσης διδασκαλία και λειτουργία όλων των εκπαιδευτικών δομών μετά τις συστάσεις των ειδικών, μέχρι σήμερα, *θεμελιώσαμε ένα νέο σύστημα τηλεκπαίδευσης, ώστε να συνεχιστεί η μάθηση και στο σπίτι*».[5] Η επισήμανση δική μου.

Αξιοσημείωτο είναι εδώ, πως όταν η Υπουργός αναφέρεται σε συμμετοχές μαθητών και εκπαιδευτικών (αθροιστικά, μάλλον πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευση) σε μαθήματα σύγχρονης εκπαίδευσης, και ειδικότερα σε ψηφιακές τάξεις, στον αριθμό των ψηφιακών τάξεων και σε λεπτά μαθημάτων σύγχρονης τηλεκπαίδευσης, παραθέτει απόλυτους αριθμούς, που βεβαίως δείχνουν εντυπωσιακοί, αλλά δεν μπορούμε να ξέρουμε σε τι ποσοστό ενός δυνητικού συνόλου αντιστοιχούν, και έτσι να σχηματίσουμε κι εμείς άποψη για το πόσο (συγκριτικά) καλά πάνε τα πράγματα. Η μη κατάθεση ποσοστών προφανώς και δεν

οφείλεται σε κάποια τεχνική αδυναμία, αφού λίγο παρακάτω στην ανακοίνωσή της, η Υπουργός παραθέτει ποσοστά για τον αριθμό προπτυχιακών μαθημάτων που παραδίδονται μέσω σύγχρονης εξ αποστάσεως εκπαίδευσης στα ελληνικά ΑΕΙ.

Στη συνέχεια αυτού του κειμένου, θέλω να καταθέσω ορισμένες σκέψεις και σχόλια πάνω στη σύλληψη, το σχεδιασμό και την εφαρμογή του συγκεκριμένου σχήματος εξ αποστάσεως εκπαίδευσης την εποχή του κορωνοϊού. Τα σχόλιά μου αφορούν κυρίως τα όσα φαίνεται να συμβαίνουν στον χώρο της πρώτης και δεύτερης βαθμίδας εκπαίδευσης. Και αυτό γιατί στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, δηλαδή σε ένα χώρο εκπαίδευσης ενηλίκων, τα πράγματα είναι αλλιώς, αφού εκπαιδευτές και εκπαιδευόμενοι έχουν εισέλθει μετά από πολλά κοσκινίσματα και οι εκπαιδευτές τουλάχιστον έχουν, εκ των πραγμάτων, υψηλό βαθμό εξοικείωσης με τη χρήση ηλεκτρονικών μέσων σε διάφορους τομείς της εκπαιδευτικής διαδικασίας.[6]

Πρώτο και κύριο μέλημα του ελληνικού Υπουργείου Παιδείας φαίνεται να αποτελεί η διατήρηση μιας κάποιας κανονικότητας. Έτσι εισάγει το σύστημα της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης και ζητά να εφαρμοστεί με σκοπό «να διατηρήσουν οι μαθητές την επαφή με την εκπαιδευτική διαδικασία», χωρίς να έχει υπάρξει ιδιαίτερη προετοιμασία από τους εκπαιδευόμενους και τους εκπαιδευτές όλων των βαθμίδων. Σύμφωνα με τον αρχικό σχεδιασμό στην πρώτη και δεύτερη βαθμίδα γίνονται κυρίως επαναλήψεις και ασκήσεις εμπέδωσης, ενώ στη τρίτη βαθμίδα εκπαίδευσης οι «παραδόσεις» προχωρούν κανονικά. Και κανονικά, απ' ότι φαίνεται, θα γίνουν και οι εξετάσεις και η λειτουργία του πανεπιστημίου θα συνεχιστεί με κάποια στοιχειώδη ευρυθμία. Θεμιτά όλα αυτά. Και έτσι αποφασίζεται η υλοποίησή τους, ωσάν να είναι εξασφαλισμένη και η ύπαρξη και επάρκεια μηχανημάτων και δικτύων και εξασφαλισμένος ο ψηφιακός γραμματισμός διδασκόντων και διδασκομένων. Που δεν είναι.

Υπάρχει όμως και άλλο σοβαρό ζήτημα με τη διδασκαλία, αφού το Υπουργείο, μετά από δύο εβδομάδες επεξεργασίας και ζυμώσεων, καταλήγει στο να παρέχει σειρά τεχνικών πληροφοριών για τα μαθήματα εξ αποστάσεως, χωρίς να κάνει καμία αναφορά σε στοχοθεσία, μεθόδους, περιεχόμενο κ.λπ. Εκτός και αν όλα αυτά θεωρούνται γνωστά και δεδομένα, και αποτελεί αυτονόητο ότι μπορούν και πρέπει να εφαρμοστούν απαράλλαχτα και μέσα στο νέο πλαίσιο.

Όπως και να έχει, δεν είναι σαφές το τι ακριβώς ζητιέται από τους μαθητευόμενους σε μια περίοδο που όλοι οι άνθρωποι πάσχουν από την έλλειψη ανθρώπινης επαφής –αναφέρομαι κυρίως στο ζωντανό ανθρώπινο βλέμμα–, σε μια περίοδο που τα παιδιά και οι έφηβοι έχουν αποδιοργανωθεί και έχουν χάσει κάθε ενδιαφέρον για μάθηση.[7] Προφανώς, άλλο πράγμα είναι η βοήθεια ή η καθοδήγηση των μαθητών –και φοιτητών– στο να διαχειριστούν καλύτερα τον άπλετο χρόνο τους και να κάνουν κάτι σχετικά δημιουργικό και ευχάριστο σε αυτές τις αμέτρητες ώρες βαρεμάρας, και άλλο πράγμα είναι η θερμή, να το πω έτσι, ενθάρρυνση εκπαιδευτικών και μαθητευομένων να παρακολουθήσουν ένα σχήμα διδασκαλίας που έχει μια θολή εικόνα περί ύλης, μέσω και μεθόδων, και δεν ορίζει στόχους, τρόπους με τους οποίους αυτοί θα επιτευχθούν και μέσα για να μετρηθεί η αποτελεσματικότητα του εγχειρήματος. Δεν ξέρω τι ακριβώς περιμένει η διοίκηση της εκπαίδευσης από δασκάλους που στη πλειονότητά τους δεν έχουν καμία τριβή με τηλεκπαίδευση και από μαθητευόμενους

που, κατά πάσα πιθανότητα παρακολουθούν το μάθημα μάλλον ξαπλωμένοι στο σαλόνι ή και στο υπνοδωμάτιο του σπιτιού τους, μάλλον φορώντας πιτζάμες και με τις κάμερες των υπολογιστών ή των κινητών τους κλειστές, συχνά και καθ' υπόδειξη των εκπαιδευτών τους για να μην «πέσει το σύστημα».

Ωστόσο. Αυτό που εμένα με προβληματίζει περισσότερο είναι οι θεωρήσεις, η κατανόηση και οι παραδοχές που φαίνεται να έχει η διοίκηση της εκπαίδευσης αναφορικά με την εκπαιδευτική διαδικασία. Κοιτώντας λίγο προσεκτικά τον λόγο που εκφέρει –σχετικά αποσπάσματα παρατίθενται εδώ, παραπάνω– βλέπω να παραμένει προσηλωμένη στο ξεπερασμένο εδώ και καιρό σχήμα «ο δάσκαλος παραδίδει και ο μαθητής προσλαμβάνει/μαθαίνει», ακόμα και στο σπίτι, μόνος του, αποκομμένος από την κοινότητα γνώσης στην οποία ανήκει.

Η διοίκηση της εκπαίδευσης νοιάζεται μην χαθεί η χρονιά, μη χαθεί το εξάμηνο, μη και δε γίνουν στην ώρα τους οι πανελλαδικές, και καλά κάνει. Δεν φαίνεται όμως από πουθενά να νοιάζεται για το είδος της γνώσης που αποκτιέται. Δείχνει να θεωρεί γνώση την αναπαραγωγή της πληροφορίας. Ο λόγος της δεν αφήνει να φανεί ούτε καν υποψία έγνοιας γύρω από τον τρόπο αξιολόγησης και επεξεργασίας της πληροφορίας ώστε να συντεθεί σε γνώση. Παραπέρα, κάνει σαν να ξεχνάει πως συγκρότηση της γνώση, δεν είναι μια ατομική διεργασία. Ότι συντελείται πάντα μέσα από αλληλεπίδραση του κάθε μαθητή με εκπαιδευτικούς και συνεκπαιδευόμενους, μέσα στο πλαίσιο της εκάστοτε κοινότητας γνώσης. Ότι μέσα εκεί ορίζονται, ρητά ή υπόρρητα, οι (ιδεολογικοί και λοιποί) κανόνες διαχείρισης και επεξεργασίας της πληροφορίας. Και ότι από αυτά που λέγονται και γίνονται στο χώρο της κοινότητας αυτής, νοηματοδοτούνται σε μεγάλο βαθμό οι ζωές των συμμετεχόντων. Μέσα από διαπραγματεύσεις που κάνουν τα μέλη της δομούνται συνεργασίες και ανταγωνισμοί, συγκροτούνται κίνητρα αναγνώρισης, οργανώνονται προσπάθειες διάκρισης κ.λπ.

Το σημαντικότερο. Πουθενά στο λόγο της διοίκησης της εκπαίδευσης δεν υπάρχει αναφορά σε κριτική σκέψη. Ο μαθητής μπορεί μέσα από την τηλεκπαίδευση, και με τη συμβολή των γονιών, να καταφέρει να λύσει μια άσκηση. Τίποτα όμως δεν μας λέει ότι θα καταφέρει να λύσει ένα πρόβλημα. Ενδεχομένως θα ακούσει ή θα διαβάσει το αφήγημα της σχολικής ιστορίας για ένα συμβάν, αλλά μέσα από τις διαδικασίες εξ αποστάσεως εκπαίδευσης μάλλον δεν θα καθοδηγηθεί στο να αναρωτηθεί γιατί συνέβη και με τι άλλο μπορεί να σχετίζεται. Ενδεχομένως θα εκπαιδευτεί συστηματικά στις χρονικές αντικαταστάσεις ρημάτων, αλλά μάλλον δεν θα φτάσει να σκεφτεί τι σημαίνει ύφος συγγραφής και πως και γιατί αυτό αλλάζει.

Βρισκόμαστε μέσα σε μια κρίση. Και κρίση σημαίνει ότι τα πράγματα δεν λειτουργούν όπως πριν. Έτσι, ίδιες δράσεις δεν έχουν το ίδιο αποτέλεσμα. Είμαστε ενάμιση μήνα κλεισμένοι στα σπίτια μας και χάνουμε πολλά ως άτομα, ως κοινότητες, ως κοινωνία. Τα σχολεία μας είναι κλειστά ενάμιση μήνα. Εφαρμόζουμε ένα ασαφές σχήμα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης που αρχικά επινοήθηκε για να «κρατήσει την επαφή» των μαθητών με την εκπαιδευτική διαδικασία. Ωστόσο, σύντομα, στο μυαλό των διοικούντων την εκπαίδευση κάτι σαν να άλλαξε – τώρα άλλαξε ή τώρα φάνηκε; Έτσι αρχίζουν να υπάρχουν και αναφορές για «μάθηση στο σπίτι» και «κάλυψη ύλης πέραν των επαναλήψεων»,[8] ενθαρρύνοντας ενδεχομένως κάποιους να σκεφτούν, ή να αρχίσουν να φοβούνται συστηματικότερα, ότι ένα πιο επεξεργασμένο τέ-

τοιο σύστημα θα μπορούσε κατά φάσεις και περιόδους να υποκαθιστά την δια ζώσης εκπαιδευτική διαδικασία.

Αντιμετωπίζουμε μια πανδημία και τηρούμε καραντίνα, πράγμα που σημαίνει απόσταση μεταξύ ανθρώπων, απόσταση μεταξύ δασκάλων και μαθητών. Όμως, δεν ξεχνάμε ότι προϋπόθεση κάθε μαθητείας είναι η (πολυεπίπεδη) εγγύτητα μεταξύ δασκάλου και μαθητή...

Μαθήματα από απόσταση λοιπόν. Και όχι εκπαίδευση από απόσταση και αποστασιοποιημένη μάθηση. Και στο βάθος η οικο-νομία, η διαχείριση του οίκου (μας;). Και δίπλα, πάντα παρόντα τα ερωτήματα γύρω από την παραγωγή και την διαχείριση της νέας γνώσης, και τη αναπαραγωγή της κοινωνίας. Και οι προβληματισμοί γύρω από το τι ακριβώς επιθυμεί μια κοινωνία και το πόσο δέχεται να της κοστίζει για να αποκτήσει ή να το διατηρήσει. Ερωτήματα που είναι δύσκολο να απαντηθούν και σίγουρα δεν απαντιούνται με τον ίδιο τρόπο από όλους. Ωστόσο, ερωτήματα που πρέπει να απαντήσουμε, έχοντας πάντα κατά νου ότι η (κάθε) κρίση δεν δημιουργεί νέα ερωτήματα. «Απλώς» επαναφέρει τα παλιά· τώρα με επιτακτικότερο τρόπο και φωτισμένα με διαφορετικό φως.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. ΚΥΑ Δ1α/ΓΠ.οικ. 16838 , ΦΕΚ 783Β'/ 10-4-20.

2. https://www.minedu.gov.gr/ypapegan/anakoinoseis/44339-13-03-20-eimaste-etoimoi-ksekina-i-eks-apostaseos-ekpaidefsi-stirizoume-tin-ekpaideftiki-koinotita-me-kainotoma-ergaleia-3, 13/3/2020.

3. Αναλυτικά βλ. www.alfavita.gr, «εξ αποστάσεως εκπαίδευση».

4. Απόστολος Λακασάς, «Μικρή η συμμετοχή στην τηλεκπαίδευση», www.kathimerini.gr/1070532/article/epikairothta/ellada/mikrh-h-symmetoxh-sthn-thlekpaideysh, 25.3.20

5. www.iefimerida.gr/ellada/enas-minas-ex-apostaseos-ekpaideysis-sta-sholeia,13/4/20

6. Μάλιστα, στο χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης υπάρχουν και πολύ ενδιαφέροντα παραδείγματα σχημάτων εξ αποστάσεως εκπαίδευσης όπως αυτό του Κέντρο Ανοικτών Διαδικτυακών Μαθημάτων *Mathesis* στο Πανεπιστήμιο Κρήτης που παρέχει, με ασύγχρονη διδασκαλία, διαδικτυακά μαθήματα υψηλής ποιότητας.

7. Μαριαλένα Σπυροπούλου, «Κουλτούρα χωρίς κόσμο», www.kathimerini.gr/1072363/article/epikairothta/ellada/analysh-koyltoyra-xwris-kosmo, 4.4.20

8. www.lifo.gr/now/greece/279349/epistrofi-sta-sxoleia-oi-pithanes-imerominies-ton-panelladikon , 22/4/20

ΑΛΙΒΙΖΟΣ (ΛΟΪΖΟΣ) ΣΟΦΟΣ

Μάθηση από το σπίτι λόγω κορωνοϊού; Προβληματισμοί και ζητήματα που προκύπτουν

Το άρθρο επικεντρώνεται στις επίκαιρες εξελίξεις που βιώνουμε όλοι μας λόγω της πανδημίας από τον κορωνοϊό, εστιάζοντας στα θέματα που σχετίζονται με την εκπαίδευση. Οι συνέπειες αυτές έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα, αν λάβουμε υπόψη μάλιστα, ότι την τελευταία δεκαετία η ελληνική κοινωνία βίωσε ένα πρωτόγνωρο και επίπονο πλαίσιο «δημοσιονομικής σύγκλισης», στο πλαίσιο της οποίας «καθιερώθηκαν» γενικότερα νέες ιδεολογίες και πρακτικές (π.χ. αμφισβήτηση παγιωμένων θέσεων, αναγκαιότητα λιτότητας, μείωση εισοδημάτων, καθιέρωση του ηλεκτρονικού χρήματος), που απείχαν από την μέχρι τότε γνωστή «πραγματικότητα» του ορατού χρήματος, αλλά και στην εκπαίδευση ειδικότερα (π.χ. συγχώνευση σχολικών μονάδων, έλλειψη διορισμών στην εκπαίδευση περίπου για 10 χρόνια, ελλιπή επιμόρφωση). Και ενώ δεν υπήρξε ουσιαστικός χρόνος να «συνέλθει» κανείς, λίγους μόνο μήνες, μετά τη επίσημη έξοδο της χώρας από τα μνημόνια, βρισκόμαστε όλοι αντιμέτωποι με μια νέα επίπονη πραγματικότητα.

Η διαφορά μεταξύ των δύο «βίαιων» πραγματικοτήτων που έχουν επιβληθεί (καθώς δεν υπάρχει ακόμα ανάκαμψη των συνεπειών π.χ. ανάκτηση εισοδημάτων) έγκειται στο ότι η δημοσιονομική κρίση είχε περιφερειακή ισχύ και η «επίλυσή» της επηρέασε έμμεσα με αργό ρυθμό τα κοινωνικά υποσυστήματα (οικογένεια, υγεία, εκπαίδευση, δικαιοσύνη), ενώ η πανδημία του κορωναϊού, είναι παγκόσμια και επηρεάζει άμεσα τα υποσυστήματα, όπως οικονομία (παύση του εμπορείου), υγεία (χιλιάδες θάνατοι), εκπαίδευση (κλείσιμο του σχολείου στην παραδοσιακή του μορφή) κ.α. Επιπλέον, η πανδημία αναδεικνύει με τον πιο αναγνώσιμο τρόπο τα κενά σε υποδομές, ιδιαίτερα λόγω της πρότερης «δημοσιονομικής σύγκλησης»,

Ο Αλιβίζος (Λοΐζος) Σοφός είναι καθηγητής Παιδαγωγικής και Παιδαγωγικής των Μέσων και Πρόεδρος στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Διευθυντής του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών «Επιστήμες της Αγωγής - Εκπαίδευση με χρήση Νέων τεχνολογιών» και Πρόεδρος του Εθνικού Κέντρου Επιμόρφωσης Εκπαιδευτικών.

τις πολιτικές αποφάσεις που δεν προσανατολίζονται στην κοινωνική ανάπτυξη (ασφαλιστικό, έλλειψη ουσιαστική πολιτικής στη μετανάστευση, το προσφυγικό ζήτημα και την κοινωνική ένταξη για πολλές δεκαετίες), τις ελλειμματικές εκπαιδευτικές πολιτικές, ιδιαίτερα σε θέματα εκπαίδευσης και νέων τεχνολογιών και ψηφιακών μέσων.

Αναδεικνύεται όλο και περισσότερο ο σημαντικός ρόλος της ΨΗΦΙΑΚΟΤΗΤΑΣ (Digitalisierung), που παίρνει διάφορες μορφές πρακτικών σε επιμέρους κοινωνικά υποσυστήματα. Ενδιαφέρον έχουν επίσης και οι διευρυμένες ορολογίες που χρησιμοποιώντας, συχνά μη μπορώντας να αποδώσουν ακριβές νόημα οι οποίες μπορεί να είναι και αντιθετικές μεταξύ τους, καθώς αναμειγνύουν αναλογικές, ηλεκτρονικές ή και ψηφιακές ιδιότητες, π.χ. *ηλεκτρονικό χρήμα* για διαδικτυακές συναλλαγές, *άυλη συνταγογράφηση* στο χώρο υγεία, το smartbook, ο έξυπνος πίνακας, η *εξ αποστάσεως εκπαίδευση* στο χώρο της εκπαίδευσης, *εκκλησιασμός από το σπίτι* (εδώ γίνεται ταυτόχρονα αναφορά στην τηλεόραση και στο διαδίκτυο), το *έξυπνο κομποσκοίνι* σε συνδυασμό με το smartphone, το *ηλεκτρονικό κατάστημα* για αγορές, το ηλεκτρονικό βιβλίο, κ.α.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στο πλαίσιο της πανδημίας με τη συνολική αύξηση των ψηφιακών δυνατοτήτων βιώνουμε μια νέα *Τηλε-Καθημερινότητα* που εμπεριέχει ταυτόχρονα περισσότερες κατηγορίες καθημερινής πραγματικότητας, μάλιστα ελλείψει καθιερωμένων διαχωριστικών, όπως μας είναι γνωστές στον αναλογικό κόσμο, εργασία, ψυχαγωγία, εκπαίδευση, δημιουργία κ.α. Αυτή η νέα πραγματικότητα που «επιβλήθηκε» λόγω κορωνοϊού έχει προκαλέσει κατανοητές «βιασύνες/επισπεύσεις» σε επίπεδο πολιτικών αποφάσεων οι οποίες με τη σειρά τους έχουν μεταφερθεί και σε επαγγελματίες του χώρου. Στον εκπαιδευτικό χώρο για παράδειγμα, οι «πιεσμένες» αποφάσεις για την έναρξη εξ αποστάσεως εκπαίδευσης σε σχολεία και πανεπιστήμια, που παρέχουν σίγουρα μεγάλες ευκαιρίες για εκπαιδευτική ανανέωση και καινοτομία, «καταβάλλουν» τους εκπαιδευτικούς, αφού τους πιέζουν και τους φέρνουν αντιμέτωπους με ποικίλα ζητήματα όπως, με την ίδια τη διαδικασία αλλαγής του τρόπου εργασίας, με ζητήματα εξοπλισμού, με τεχνολογικά προβλήματα, με το υπάρχον ψηφιακό χάσμα, με θεσμικά ζητήματα κ.α..

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο άρθρο αυτό επικεντρώνεται σε θέματα εκπαίδευσης, όπως αυτά προκύπτουν και διαμορφώνονται από τις αρχές του Μαρτίου και πιο συγκεκριμένα με την, ορθή κατά τα άλλα, απόφαση να κλείσουν σχολεία και πανεπιστήμια σε συνδυασμό με την απόφαση του υπουργείου να εφαρμοστεί η εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Τις τελευταίες τρεις εβδομάδες διαβάζουμε στον τύπο ποικίλα δημοσιεύματα που αναφέρονται στην εφαρμογή της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης στο σχολείο. Το περιεχόμενό τους και η επιχειρηματολογία τους διαφέρει: α) τα δημοσιεύματα από το υπουργείο παιδείας αναφέρονται σε οδηγίες προς τους εκπαιδευτικούς, συνήθως με την μορφή προτεινόμενων προτάσεων, ανακοινώνουν εξοπλισμό υποδομής (server), προβάλλουν επικοινωνιακά ως σημαντικό επίτευγμα την εγγραφή μεγάλου αριθμού,[1] β) οι συνδικαλιστικές ομοσπονδίες σχολιάζουν κριτικά τις επιτακτικές επιλογές του υπουργείου και την ελλιπή στήριξη και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών τονίζοντας τη διαχρονική απραξία από την πλευρά της πολιτείας, γ) επιστήμονες του χώρου επισημαίνουν τις ευκαιρίες, αλλά σύναμμα και την εργαλειοποίηση που γίνεται επικοινωνιακά στο δημόσιο χώρο. Ταυτόχρονα παρατηρούμε την ειλικρινή και φιλότιμη προ-

σπάθεια των εκπαιδευτικών να συνεισφέρουν, έτσι ώστε τα μαθήματα να συνεχίσουν χάριν των μαθητών, κάτω από την πίεση που διαισθάνονται είτε από τη διοίκηση είτε από τους γονείς, αλλά συνάμα και τα πραγματικά εμπόδια που συναντούν (έλλειψη φορητών υπολογιστών, διαδικτυακών γραμμών, εξοπλισμού, γνώσης χειρισμού κ.α.), στα οποία καλούνται με επίμονο τρόπο να βρουν λύσεις.

Λαμβάνοντας υπόψη τα πιο πάνω εστιάζω στο βασικό ερώτημα: *τι σημαίνει η προαναγγελθείσα απόφαση για την εφαρμογή της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης και πως επηρεάζει την εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Ελλάδα;* Το ερώτημα αυτό σηματοδοτεί ταυτόχρονα την κριτική, όχι αρνητική, θεώρηση της απόφασης αυτής και την αποστασιοποίηση από την εργαλειακή εφαρμογή στη διδασκαλία. *Η ανάπτυξη του θέματος πραγματοποιείται με τη διατύπωση ζητημάτων που σχετίζονται με επίπεδα ανάλυσης, όπως το μακροκοινωνικό, το μεσοκοινωνικό, το μικροκοινωνικό και το ενδοατομικό.*

Εισαγωγικά σημειώνω ότι η αξιοποίηση της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης αποτελεί σημαντική μεθόδευση στην εκπαίδευση που μπορεί να συνεισφέρει θετικά. Η επιστημονική κοινότητα των ειδικών τόσο μέσα από έρευνες, από πιλοτικές παρεμβάσεις και εκπαιδευτικές εφαρμογές εισηγείται εδώ και δεκαετίες θετικά για την εφαρμογή της προς το υπουργείο παιδείας. Ας μου επιτραπεί σε αυτό το σημείο η προκλητική και παράλληλα ειρωνική διατύπωση, ότι μη *σχετικοί με το θέμα επιστήμονες συνείσφεραν λόγω της μετάδοσης του κορωνοϊού στην Ελλάδα, για να εφαρμοστεί επιτέλους η εξ αποστάσεως εκπαίδευση, που για δεκαετίες δε λαμβάνονται υπόψη στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής.* Αλλά ας εξετάσουμε συνοπτικά μερικά από τα σημαντικότερα ζητήματα που διαμορφώνονται από τη νέα πραγματικότητα στην εκπαίδευση.

1. Το κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο των μέσων στην εκπαίδευση

Η τεχνολογία και τα Μέσα (κλασικά ή νέα), σύμφωνα με τον W. Dilthey (1833-1911), νοούνται ως οι πολιτισμικές αντικειμενοποιήσεις («αντικείμενα»), οι οποίες επινοήθηκαν, εφευρέθηκαν ή κατασκευάστηκαν από μεμονωμένα άτομα ή ομάδες («υποκείμενα») (Kron & Σοφός, 2007). Η αξιοποίησή τους στο πλαίσιο της επικοινωνίας γίνεται αντιληπτή ως ανθρωπολογικό-πραγματιστικό γεγονός που βασίζεται στη σχέση του ανθρώπου με το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο δρα και παράγει εργασία, χρησιμοποιώντας διαφορετικές τεχνολογίες και Μέσα (Baacke, 1977). Στα πολιτισμικά τεχνουργήματα (artefacts) εντάσσονται γλωσσικές εκφάνσεις με τη μορφή διαφόρων κειμενικών ειδών, ραδιοφωνικές παραγωγές, εικόνες και κάθε είδους μιντιακά περιεχόμενα, όπως κινηματογράφος, τηλεόραση, βίντεο, Η/Υ, διαδίκτυο. Σήμερα οι εκπαιδευτικοί καλούνται να αξιοποιήσουν *υπό έκτακτες περιστάσεις* τα νέα ψηφιακά μέσα της εποχής, διαδικτυακές τηλεδιασκέψεις και πλατφόρμες, χωρίς να έχει προηγηθεί ουσιαστική προετοιμασία και κατάλληλη υποδομή, ενώ υπάρχει μερική ενημέρωση αναφορικά με τα χαρακτηριστικά της ηλεκτρονικής μάθησης στο πλαίσιο της ουσιαστικής αξιοποίησής της στην εκπαίδευση.[2] Πέρα από αυτό, η «ξαφνική έως εσπευσμένη» εφαρμογή της μάθησης στο σπίτι, θυμίζει έντονα τις ξένες, μέχρι τότε και «αυθόρμητες» κοινωνικές πρακτικές που

εμφανίστηκαν στην Φλωρεντία το 1348 στο πλαίσιο της πανώλης που παρουσιάζονται στο *Δεκαήμερον* από τον Βοκάκιο μέσα από 100 πικάντικές ιστορίες 10 νέων και λειτουργούν ως ένα είδος κοινωνικής συνταγογράφησης ή αφηγηματικής μεθόδου προφύλαξης.[3] Αντίστοιχες κοινωνικές πρακτικές έχουμε σήμερα μέσα από διαδικτυακά φόρουμ και ομάδες που στέλνουν ενημερώσεις, μηνύματα κ.α. Παράλληλα με τις κοινωνικές πρακτικές, υπάρχουν και θεσμικές π.χ. η προσπάθεια «μαθαίνουμε στο σπίτι» η οποία, αν και ξένη έως τώρα στο υπάρχον κοινωνικο-πολιτισμικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο, έχει στόχο να ρυθμίσει την εκπαιδευτική πραγματικότητα επαναφέροντας την κανονικότητα.

2. Το εκπαιδευτικό σοκ

Διαχρονικά η εκπαίδευση παρέχεται στο φυσικό χώρο του σχολείου, ο οποίος είναι κατάλληλα διαμορφωμένος (Σοφός, 2016). Το περιβάλλον μάθησης του σχολείου, δηλαδή «μέρος συνάντησης, επικοινωνίας και συνεργασίας» (Heidegger, 1958) συνδέεται με δύο βασικές κατηγορίες: α) την έννοια του παιδαγωγικού πεδίου και β) της παιδαγωγικής κατάστασης. Το πρώτο που μας έρχεται στο μυαλό, όταν ακούμε τον όρο «περιβάλλον μάθησης», είναι ο μετρικός χώρος, η τάξη του σχολείου, η αίθουσα διδασκαλίας του πανεπιστημίου, η αίθουσα σεμιναρίων, το εργαστήριο, το αμφιθέατρο, η εκπαιδευτική εκδρομή κ.ά. Η παιδαγωγική κατάσταση διαμορφώνεται από τον εκπαιδευτικό στο πλαίσιο του διδακτικού μετασχηματισμού. Σήμερα, εντός 2-3 εβδομάδων ο/η εκπαιδευτικός καλείται να «ενεργήσει» σε έναν ψηφιακό χώρο, ως νέο περιβάλλον μάθησης. Αναφορικά με τον χώρο αυτό, η αποπλαισίωσή του δημιουργεί μια διαφοροποιημένη έκφραση και παίρνει τη μορφή του άυλου ψηφιακού περιβάλλοντος, κατ' αναλογία με τα άυλα προϊόντα της μετανεωτερικότητας (Kron & Σοφός, 2007). Αν εστιάσουμε στα ψηφιακά περιβάλλοντα μάθησης, ερχόμαστε αντιμέτωποι με μία εντελώς διαφορετική πραγματικότητα. Οι ιδιότητες που προαναφέρθηκαν μετριάζονται ή ακόμα εξαφανίζονται. Ο κύριος σκοπός των πραγματικών χώρων μάθησης, δηλαδή η σύναξη του εκπαιδευτικού και των διδασκομένων, αποβαίνει άνευ σημασίας. Εδώ, ο χρόνος και ο τόπος δεν είναι καθορισμένα (Kron & Sofos, 2003). Ο χώρος δεν είναι κλειστός ούτε προστατευμένος. Οι εκπαιδευτικοί καλούνται λοιπόν να κάνουν τρία πράγματα: α) να κατανοήσουν τον ψηφιακό χώρο, β) να εντάξουν λειτουργικά την τεχνολογία και γ) να οργανώσουν τη διδασκαλία τους σε νέα βάση. Το εγχείρημα αυτό γίνεται πιεστικό αν λάβει κάνεις υπόψη, τις κατευθυντήριες του υπουργείου και τη δημόσια λογοδοσία στην οποία είναι εκτεθειμένοι οι εκπαιδευτικοί.

Αυτό γίνεται ακόμα πιο δύσκολο, αν λάβουμε υπόψη το μέσα από έρευνες καταγεγραμμένο γεγονός, ότι οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί προσπαθούν να «μεταδώσουν γνώσεις» χρησιμοποιώντας τη δασκαλοκεντρική προσέγγιση αναπαράγοντας μοντέλα που οι ίδιοι τα βίωσαν ως μαθητές (Βρατσάλης, 2005). Εφαρμόζοντας μια τέτοια πρακτική οι εκπαιδευτικοί προφανώς θα τη διατηρήσουν και στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Παράλληλα γνωρίζουμε ότι η διαφοροποίηση της διδασκαλίας ανάλογα με το μαθησιακό επίπεδο των μαθητών αποτελεί σημαντική προϋπόθεση για την ενσωμάτωση όλων των μαθητών στη διδακτική πράξη.

Πώς θα εφαρμόσει τη διαφοροποίηση αυτή ο εκπαιδευτικός στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση; Ο διδακτικός μετασχηματισμός των γνωστικών αντικειμένων στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση κρίνεται από σημαντικός ως απαραίτητος για να επιτευχθεί η οικειοποίηση της γνώσης από τους μαθητές. Πώς ο εκπαιδευτικός θα ανταπεξέλθει σε αυτά τα ζητήματα, αφού δεν έχει λάβει καμία επιμόρφωση; Δεν τα εφαρμόζει στη δια ζώσης διδασκαλία και τώρα καλείται να τα εφαρμόσει (καθώς είναι επιβεβλημένο) στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση.

3. Η σχέση ψηφιακών Μέσων, κοινωνίας και εκπαίδευσης

Από την σκοπιά μιας κοινωνιολογικής κοινωνικο-ιστορικής αναδρομής γίνεται εμφανές ότι η ένταξη των ψηφιακών Μέσων εναρμονίζεται με μοντέλα οργάνωσης της κοινωνίας (1. με απλή δόμηση, 2. αναπτυγμένες κοινωνίες, 3. κοινωνίες με μεγάλη κοινωνική διαφοροποίηση των δομών τους, 4. μεταμοντέρνες κοινωνίες), ενώ η «εναρμονισμένη» επιλογή τους είναι λειτουργική και το μιντιακό περιβάλλον που καθιερώνεται διαμορφώνει ένα νέο μιντιακό οικοσύστημα για την εκπαίδευση. Η διδακτική σχέση, που καλλιεργείται μεταξύ του αναπτυσσόμενου ατόμου και του εκπαιδευτικού διαφοροποιείται και εξαρτάται από τέσσερις παράγοντες: α) *τον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας*, β) τ*η σχέση που αναπτύσσεται* (δυαδική σχέση, διδακτικό τετράγωνο), γ) τ*ην εγκαθίδρυση νέων μέσων και τεχνολογικών τεχνουργημάτων* και δ) *την απορρέουσα αντίληψη για τον τρόπο αξιοποίησης των Μέσων και των τεχνολογιών στην εκπαιδευτική διαδικασία* (Σοφός, 2017). Από τη σκοπιά των επιστημών της Παιδαγωγικής, ενδιαφέρον παρουσιάζει το ακόλουθο κεντρικό ερώτημα: *Πότε η ένταξη των ψηφιακών Μέσων συνεισφέρει στη μάθηση;* Το ερώτημα αυτό πηγάζει από τη θέση ότι τα Μέσα (κλασικά και ψηφιακά) εναρμονίζονται με μοντέλα οργάνωσης της κοινωνίας, ενώ η "εναρμονισμένη" επιλογή τους είναι λειτουργική ως προς τη λογική και τη φιλοσοφία της κοινωνίας, της οικονομίας και της εκπαίδευσης (Σοφός, 2018). Από την άλλη μεριά, το μιντιακό περιβάλλον που καθιερώνεται, διαμορφώνει ένα νέο μιντιακό οικοσύστημα, που συχνά μένει ασύνδετο με την πρακτικοβιωματική καθημερινότητα των μαθητών (Κουζέλης, 2005). Ο αντιθετικός τρόπος ένταξης των ψηφιακών Μέσων δρομολογεί εξελίξεις στον χώρο της εκπαίδευσης και θέτει ανοικτά ζητήματα που άπτονται της μάθησης στην εκπαιδευτική διαδικασία. Εδώ παραμένουν ασύνδετες ή απουσιάζουν πλήρως και άλλες βασικές λειτουργίες που λαμβάνουν χώρα στην εκπαιδευτική διαδικασία, όπως η ουσιαστική επικοινωνία και η διάδραση μεταξύ των συμμετεχόντων, διαδικασίες αγωγής για τη διαμόρφωση ταυτοτήτων και κοινωνικοποίησης στην ομάδα των συνομηλίκων κ.α.

4. Η μέχρι τώρα προσέγγιση του εκπαιδευτικού συστήματος

Μπορούμε να διακρίνουμε μεταξύ τριών προσανατολισμών: α) *διδασκαλία της τεχνολογίας*, β) διδασκαλία *μέσω τεχνολογίας* και γ) *μάθηση με την τεχνολογία*. Η βασική κατεύθυνση που ισχύει μέχρι και σήμερα είναι η πρώτη. Αυτό ισχύει, αν και κάπως σε μικρότερο βαθμό, και για την

πρωτοβάθμια εκπαίδευση, καθώς διδάσκεται κυρίως ως διακριτό γνωστικό αντικείμενο από ειδικότητες. Η δεύτερη διευκολυνόταν για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση από το ΔΕΠΠΣ του 2003 σε μικρό βαθμό. Σε αυτήν την περίπτωση κάθε εκπαιδευτικός αξιοποιεί τα ψηφιακά μέσα εντός της τάξης συγχρονικά, εκτός από αυτήν ασύγχρονα ή με μεικτό τρόπο, με στόχο να βελτιστοποιήσει κυρίως τη διδασκαλία του και τα μαθησιακά αποτελέσματα. Η τρίτη προσέγγιση έχει σημείο αναφοράς τη μάθηση, όπως αυτή μπορεί να διαμορφωθεί μέσα από τις δυνατότητες που έχουν λόγω της τεχνολογικής αρχιτεκτονικής τους τα ψηφιακά μέσα. Εδώ διαμορφώνεται ένα δυναμικό σύστημα, στο οποίο τα ψηφιακά Μέσα γίνονται αντιληπτά ως στοιχεία που αναβαθμίζουν ποιοτικά τη διαδικασία της μάθησης. Με τη βοήθεια τους, επιτυγχάνεται η επικοινωνία μεταξύ εσωτερικών και ξένων περιβαλλόντων του συστήματος, μια διαδικασία που είναι απαραίτητη για την επιτυχή ανάπτυξη του ίδιου του συστήματος. Αυτό ισχύει επίσης για το σχολείο και τη διδασκαλία. Αξιοσημείωτη είναι εδώ η ικανότητα των συστημάτων να επεξεργάζονται με τέτοιο τρόπο τις πληροφορίες, ώστε μέσα από αυτό να μπορούν να δημιουργηθούν νέες λειτουργίες για αυτά (αυτοποιητική ικανότητα). Για τη διδασκαλία αυτό σημαίνει ότι τα Μέσα, παράλληλα με την διαφοροποιημένη λειτουργία τους, παρέχουν επίσης στους χρήστες τους τις προϋποθέσεις για το νέο τρόπο οργάνωσης της δομής της διδασκαλίας και κυρίως της μάθησης. Παράλληλα, η πρόοδος και η σταθερότητα της διδασκαλίας δεν επιβάλλεται κανονιστικά από έξω, αλλά παράγεται και εξασφαλίζεται μέσω της επικοινωνίας στο εσωτερικό των μαθητών. Μέσω των δραστηριοτήτων των μαθητών, ως πλαίσιο εργασίας και ουσιαστικής γνωστικής εμπλοκής, η διδασκαλία δημιουργεί σύγχυση με την έννοια των θετικών ερεθισμάτων και αποσταθεροποιήσεων, κάτι που χαρακτηρίζει ένα λειτουργικό σύστημα που επιχειρεί και οργανώνεται δυναμικά. Σε τέτοια συστήματα είναι δυνατό να γίνει αναζήτηση και επίτευξη νέων λύσεων, οι οποίες μπορούν να συνδεθούν με τις νέες λειτουργίες των συστημάτων. Σε αυτές τις συνδετικές θέσεις (πεδία υποδοχής και σύζευξης περισσοτέρων συστημάτων) δεν έχουν χώρο μόνο τα κοινωνικά συστήματα (υπουργεία, σχολικές αρχές και σχολεία), αλλά επίσης τα ψυχολογικά συστήματα (μαθητές, εκπαιδευτικοί, γονείς).

5. Η σημασία των ψηφιακών μέσων στην εκπαίδευση

Τα ψηφιακά Μέσα δεν είναι κατάλληλα per se για τη διδασκαλία, αλλά πρέπει να τα λαμβάνει κανείς υπόψη ως πλαίσια ευκαιριών και δυνατοτήτων που προωθούν τη διάδραση. Πρέπει δε να μετασχηματίζονται από τον εκπαιδευτικό, για τους σκοπούς δημιουργίας κατάλληλου περιβάλλοντος μάθησης. Σε αντίθεση με την κοινωνικο-τεχνολογική προσέγγιση των εποπτικών Μέσων, που υποδηλώνει τη δυνατότατα ρύθμισης και ελέγχου της διδασκαλίας, τα νέα Μέσα γίνονται αντιληπτά στο πλαίσιο του μοντέλου της «προσφοράς και της χρήσης» (Schelle, Rabenstein, Reh, 2010). Σύμφωνα με αυτό, τα ψηφιακά Μέσα δομούν πλαίσια ευκαιριών και δυνατοτήτων, ενώ τα μορφωτικά περιεχόμενα που προσφέρουν, προσλαμβάνονται, γίνονται αντικείμενο επεξεργασίας και εφαρμόζονται πραξιακά σε διαφορετικό βαθμό από τους μαθητές, ανάλογα με την ποιότητα του περιεχομένου, τη διευθέτηση του

περιβάλλοντος εργασίας στην τάξη, το γνωστικό υπόβαθρο, την μεθοδολογική και κοινωνική επάρκεια, το μιντιακό γραμματισμό και την ικανότητα των μαθητών αλλά και σε σχέση με άλλους παράγοντες, όπως το κλίμα μάθησης και εργασίας, την επάρκεια και την επαγγελματική στάση του εκπαιδευτικού, την ποιότητα των υποδομών της σχολικής μονάδας κ.α. (Kron & Σοφός, 2007).

Ως εκ τούτου, φαίνεται δύσκολο να καθορίζουμε στα Μέσα, εκ των προτέρων, μια αξία (adhoc), δίνοντας έτσι προβάδισμα στην πρώτη διάσταση της τεχνολογικής δομής, π.χ. στην ύπαρξη της τηλεδιάσκεψης ή μιας διαδικτυακή πλατφόρμας και μόνο. Στα πιο νέα και συνθετικά Μέσα που βασίζονται στην τεχνολογική σύγκλιση, όπως π.χ. στον υπολογιστή, μόνο υπό όρους μπορεί να αποδοθεί μια υπεραξία σε σχέση με τη διδακτική δομή. Καθοριστικά είναι τα συγκεκριμένα λογισμικά που λειτουργούν σε έναν Η/Υ, και πιο συγκεκριμένα η ποιότητα του περιεχομένου τους, η διδακτική τους δομή, καθώς επίσης η ικανότητα της αλληλεπίδρασης και της διάδρασης διαλόγου των δρώντων υποκειμένων. Το ίδιο ισχύει και για το διαδίκτυο και τις υπηρεσίες που προσφέρει, και πολύ περισσότερο για τα μαθήματα που προσφέρονται ή θα προσφέρονται από το σπίτι.

6. Η σημασία της μάθησης και της διαφοροποίησης έναντι της τεχνολογίας

Η ανθρώπινη μάθηση αποτελεί παράλληλα ένα από τα πιο συναρπαστικά και από τα πιο περίπλοκα φαινόμενα. Συντελείται καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής, από τη στιγμή της γέννησης ως εκείνη του θανάτου, ενώ σε πολλές περιπτώσεις χαρακτηρίζεται ως μία βασική προϋπόθεση της ανθρώπινης ανάπτυξης. Είναι φανερό ότι από τις πρώτες στιγμές της ζωής του ο άνθρωπος μαθαίνει με «άτυπους» τρόπους, ανταποκρινόμενος στα ερεθίσματα του περιβάλλοντος, ενώ καθώς αναπτύσσεται, οι μορφές μάθησης γίνονται πιο σύνθετες και εντατικές. Η μάθηση είναι ένα φαινόμενο που συνδέεται με τη διατήρηση και εξέλιξη της ίδιας της ζωής. Θα μπορούσαμε να πούμε, κατ' αναλογία με το πρώτο αξίωμα της ανθρώπινης επικοινωνίας του Watzlawick: η απουσία της μάθησης είναι ανέφικτη ή ο άνθρωπος δεν μπορεί παρά να μαθαίνει. Το θέμα λοιπόν είναι ότι κάποιες πρακτικές διευκολύνουν ενώ άλλες δυσχεραίνουν τη μάθηση, είτε σε μετρικό δια ζώσης είτε σε ψηφιακό περιβάλλον. Οι πρακτικές που δυσχεραίνουν τη μάθηση, ακόμα και σε εξ αποστάσεως περιβάλλον μέσω τεχνολογίας, σχετίζονται με διαδικασίες συσσώρευσης, αποταμίευσης πληροφοριών που είναι αποκομμένες από το πρακτικοβιωματικό πλαίσιο. Αντιθέτως, οι πρακτικές που διευκολύνουν τη μάθηση δίνουν τη δυνατότητα, οι μαθητές να καταφεύγουν στην προσωπική τους εμπειρία, σε αλληλεπίδραση με τα πράγματα, σε γνωστικές ενέργειες, π.χ. συγκρίσεις, συμπερασμούς, δηλαδή να εργάζονται με αυτά συνδυάζοντας νέα στοιχεία, σε περιβάλλοντα εργασίας και μάθησης, προκειμένου να αναδιαμορφώσουν και να αποδημήσουν υφιστάμενα γνωστικά σχήματα ή να δημιουργήσουν νέα.

Αυτό το βασικό χαρακτηριστικό της μάθησης καθώς επίσης και η διεργασία παραμένει είτε στο πλαίσιο της δια ζώσης είτε της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης με χρήση ψηφιακών μέσων. Η ποιότητα της διδασκαλίας, δεν καθορίζεται λοιπόν από την τεχνολογία ή από συγ-

κεκριμένες πλατφόρμες, αλλά από το περιβάλλον εργασίας που μπορεί να οργανώσει ο εκπαιδευτικός. Κομβικό σημείο αποτελεί το ερώτημα, αν ο εκπαιδευτικός τελικά, αναπαράγοντας συχνά παγιωμένες πρακτικές και ελλείψει παιδαγωγικών και ψηφιακών γνώσεων, συμβάλλει στον περιορισμό της μάθησης, στη βάση ενός συμβατικού μοντέλου εξ αποστάσεως «μετάδοσης» μαθήματος και αποθήκευσης των πληροφοριών από τους μαθητές ή αν είναι σε θέση, αξιοποιώντας ίσως και σε μικρότερο βαθμό τα ψηφιακά μέσα, να οργανώσει διαφοροποιημένα πλαίσια γνωστικής εμπλοκής, εργασίας στην πράξη, επικοινωνίας, συνεργασίας και διαλόγου, ακολουθώντας τη φυσική πορεία της μάθησης, στη βάση της παραδοχής, ότι κάθε φόρα που κάνουμε κάτι, εργαζόμαστε με αντικείμενα σε κοινωνικό πλαίσιο, αλλάζει ο τρόπος σκέψης και συμπεριφοράς.

7. Ανοιχτές εκπαιδευτικές πηγές ως δομικά στοιχεία στην ψηφιακή μάθηση

Πέρα από τα ψηφιακά μέσα που αποτελούν, σήμερα, προϋπόθεση για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τοποθετούνται και τα μορφωτικά αγαθά, τα οποία στο πλαίσιο της σύγκλισης της τεχνολογίας γίνονται και αυτά ψηφιακά. Η νέα αυτή μορφή διαμορφώνει διευρυμένες συνθήκες για τη διανομή τους, αλλά ταυτόχρονα φέρνει αντιθέσεις και συγκρούσεις, στο πλαίσιο του υφιστάμενου νομικού πλαισίου, ιδίως σε σχέση με τα πνευματικά δικαιώματα. Ενδεικτικά αναφέρεται το ζήτημα που έχει διαμορφωθεί μεταξύ υπουργείου παιδείας και εκδοτών, αναφορικά με την ψηφιακή διάθεση των πανεπιστημιακών συγγραμμάτων.[4] Οι νέες δυνατότητες που βασίζονται στην ιδιαίτερη αρχιτεκτονική των ψηφιακών «βιβλίων» σχετίζονται α) με τη μορφή που μπορούν να έχουν, β) τη δημιουργία και γ) με την εκπαιδευτική τους αξιοποίηση:

Α. Αναφορικά με τη μορφή τους βλέπουμε ότι αυτά μπορεί να είναι ψηφιοποιημένες εκδόσεις υπαρχόντων βιβλίων (Σοφός, 2019), όπως ψηφιακά βιβλία,[5] αλληλεπιδραστικές εκδόσεις σχολικών βιβλίων[6] που περιέχουν ενσωματωμένα βίντεο και αλληλεπιδραστικές δραστηριότητες,[7] ψηφιακά εκπαιδευτικά βοηθήματα,[8] σχετικά βίντεο,[9] μαθήματα από την κρατική τηλεόραση,[10] βιβλία στη βάση της επαυξημένης πραγματικότητας,[11] πανεπιστημιακά συγγράμματα ως ανοικτοί πόροι.[12]

Β. Η ψηφιακή υποδομή των εκπαιδευτικών πηγών δίνει διευρυμένες δυνατότητες στους ίδιους τους εκπαιδευτικούς για τη *δημιουργία* τους αξιοποιώντας αντίστοιχα λογισμικά ή διαδικτυακές εφαρμογές (Σπύρου & Σοφός, 2019). Από την νέα αυτήν πραγματικότητα προκύπτουν προκλήσεις για τον εκπαιδευτικό που σχετίζονται με την επιλογή του είδους (ψηφιακό βιβλίο, διαδραστική παρουσίαση, καταγραφή οθόνης screencast, επεξηγηματικό βίντεο κ.α.), το σχεδιασμό ψηφιακών πόρων, τη γνώση εργαλείων για τη δημιουργία τους, συγκεκριμένα βήματα υλοποίησης, καθώς επίσης και με θέματα που έχουν να κάνουν με δικαιώματα χρήσης κειμένων και μιντιακών στοιχείων (φωτογραφίες, βίντεο) (Ζερβού & Σοφός, 2017).

Γ. Η σημασία των υλικών αυτών για το *σχολείο* και τη *διδασκαλία* είναι μεγάλη, ιδιαίτερα όταν ενσωματώνονται στην εκπαίδευση ως ανοιχτές εκπαιδευτικές πηγές (Σοφός & Κώστας 2009). Σύμφωνα με την προσέγγιση της UNESCO (2002) οι ανοιχτές εκπαιδευτικές πηγές

(ΑΕΠ) περιλαμβάνουν το εκπαιδευτικό περιεχόμενο, τα εργαλεία και τις πηγές υλοποίησης. Η τεκμηρίωση αυτής της προσέγγισης στηρίζεται μεταξύ άλλων και σε παιδαγωγικές θεωρήσεις που σχετίζονται με την ανοικτότητα πρόσβασης, με την ανοικτότητα της εκπαίδευσης και της διδασκαλίας καθώς επίσης και με διδακτικές προσεγγίσεις από το πεδίο του πραγματισμού, του κοινωνικού εποικοδομισμού κ.α. Στη βάση των προσεγγίσεων αυτών οι ΑΕΠ ως ανοικτοί ψηφιακοί πόροι παρέχουν μικρή αξία, όταν αξιοποιούνται από εκπαιδευτικούς ως «μοντέρνα εποπτικά μέσα» που προσφέρονται για την αποθήκευση πληροφοριών. Η πρόκληση για την προώθηση της ποιοτικής εκπαίδευσης συνδέεται με την αξιοποίησης τους στο πλαίσιο της ενεργούς μάθησης, δηλαδή σε περίπτωση που οι εκπαιδευτικοί είναι σε θέση να δημιουργήσουν classroom based ψηφιακές πηγές και να διευκολύνουν του μαθητές να εργάζονται και εκείνοι σε ανοικτά μαθησιακά περιβάλλοντα, δημιουργώντας ποικίλα μαθησιακά προϊόντα.

Οι ανοιχτές εκπαιδευτικές πηγές ως παιδαγωγική αρχή της μαθητοκεντρικής προσέγγισης σε ψηφιακά περιβάλλοντα καθιστά αναγκαίο, κάθε εκπαιδευτικός, πέρα από την γνώση της τεχνολογίας, να αποκτήσει νέες δεξιότητες στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση για το σχολείο, όπως κατανόησης της μορφής, σχεδιασμού, δημιουργίας και παιδαγωγικής αξιοποίησης.

8. Η σημασία των θεσμικών διευθετήσεων

Η ψηφιακή μάθηση δεν είναι δυνατόν να λειτουργήσει με ουσιαστικό τρόπο, με το μοντέλο της προσθετικής ένταξης της τεχνολογίας σε ήδη υπάρχουσες δομές. Αντιθέτως αυτό μπορεί να έχει επιτυχία, και έχει νόημα να γίνει λαμβάνοντάς υπόψη τους ακόλουθους βασικούς παράγοντες: α) εξοπλισμός/υποδομή, β) οργανωτικές/νομικές ρυθμίσεις και γ) επιμόρφωση

Το επίπεδο *εξοπλισμού και υποδομών* είναι αυτονόητο και φαίνεται με ιδιαίτερα έντονο τρόπο στη σημερινή περίσταση που έχει διαμορφωθεί από την πανδημία. Δεν υπάρχουν βάσιμα στατιστικά πόσοι/ες εκπαιδευτικοί διαθέτουν την κατάλληλη υποδομή, ενώ τα στατιστικά για τις υποδομές των σχολείων δεν αποτυπώνουν την πραγματική κατάσταση. Ιδιαίτερα για το πρώτο, ακόμα και αν υπάρχει ένας υπολογιστής σε ένα σπίτι εκπαιδευτικών, δε σημαίνει ότι αυτός είναι λειτουργικός για συγχρονικές τηλεδιασκέψεις. Τι συμβαίνει όμως όταν υπάρχει έστω και ένας υπολογιστής για τον γονέα που ως εκπαιδευτικός τον χρειάζεται για τη διδασκαλίας του, ενώ παράλληλα χρειάζεται από έναν ή δύο, ανάλογα πόσα παιδιά έχει που πηγαίνουν στο σχολείο; Επιπλέον, και εδώ φαίνεται ότι η παραδοσιακή προσέγγιση του εργαστηρίου υπολογιστών διαμορφώνεται ως δυσλειτουργική επιλογή, βλέποντας την ανάπτυξη των ψηφιακών μέσων και των επίκαιρων προκλήσεων για οργάνωση της διδασκαλίας από απόσταση. Ίσως είναι πλέον ώριμη απόφαση, ο εξοπλισμός εκπαιδευτικών και μαθητών με αντίστοιχους φορητούς υπολογιστές αξιοποιώντας τους ψηφιακούς πόρους που έχουν ήδη δημιουργηθεί από δημόσιους πόρους. Αυτό θα πρέπει προφανώς να συνδυάζεται με την εξασφάλιση δικτύων που θα είναι ικανά να διευκολύνουν το πλαίσιο συγχρονικών τηλεδιασκέψεων άλλων εργασιών.

Οι *οργανωτικές και νομικές ρυθμίσεις* αποτελούν βασική προϋπόθεση για τη διευκόλυνση της ψηφιακής μάθησης, καθώς δεν είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν πραγματικά νέες δυνατότητες σε παλιά πλαίσια. Στη Δανία για παράδειγμα οι μαθητές μπορούν να παρακολουθήσουν από το σπίτι μέχρι και το 15% όλων των μαθημάτων. Αυτό σημαίνει βέβαια ότι έχει αναπτυχθεί ή διασφαλιστεί για όλα τα μαθήματα αντίστοιχο ψηφιακό εκπαιδευτικό υλικό. Σε άλλες περιοχές, π.χ. πολιτεία του Καναδά, για την σχολική από απόσταση εκπαίδευση ο γονείς πρέπει να έχουν λάβει πιστοποιητικό μετά από τρίμηνη παρακολούθηση. Γίνεται σαφές σε καμιά βαθμίδα της εκπαίδευσης δεν είναι εφικτή η προώθηση α) της ψηφιακής μάθησης και β) της σχολικής εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, χωρίς να γίνουν αντίστοιχές ρυθμίσεις στη νομοθεσία. Στην τριτοβάθμια εκπαίδευση για παράδειγμα είναι δύσκολο να εφαρμοστεί το μοντέλο μικτής εκπαίδευσης (εναλλαγή ασύγχρονων εργασιών και δια ζώσης συναντήσεων) που συναντάμε διεθνώς, εφόσον τα 13 εξαμηνιαία μαθήματα είναι υποχρεωτικά με τη διά ζώσης επικοινωνία. Η σημερινή πραγματικότητα δείχνει επίσης πιο συγκεκριμένα προβλήματα που προκύπτουν. Ενδεικτικά και μόνο δύο παραδείγματα: 1. εκπαιδευτικοί είναι παράλληλα γονείς μαθητών μικρής ηλικίας. Καλούνται λοιπόν να διδάξουν στην πρωινή ζώνη τους δικούς τους μαθητές, ενώ την ίδια ώρα θα πρέπει να στηρίξουν ως γονείς τα δικά τους παιδιά κατά τη διδασκαλία από το σπίτι. 2. Οι διευθυντές των σχολείων καλούνται να διαμορφώσουν το ωρολόγιο πρόγραμμα για την εξ αποστάσεως διδασκαλία, προσπαθώντας να τετραγωνίσουν τον κύκλο, όντας δηλαδή υπό πίεση να εφαρμόσουν το κανονικό ωρολόγιο πρόγραμμα με μειωμένη ώρα διδασκαλίας, λαμβάνοντας υπόψη τους εκπαιδευτικούς της τάξης και των ειδικοτήτων, μη μπορώντας όμως να επιλύσουν το συγκεκριμένο πρόβλημα που δημιουργείται από το γεγονός ότι οι εκπαιδευτικοί ως γονείς αναλαμβάνουν και άλλους ρόλους στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση.

Ενώ κατά τα άλλα η δυνατότητα αυτόνομης διαμόρφωσης των μαθημάτων school-based και class-based curriculum είναι καλή πρακτική που εφαρμόζεται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό διεθνώς και έχει νόημα να ενταχθεί και στο δικό μας εκπαιδευτικό σύστημα, οι πιεστικές συνθήκες εφαρμογής της την καθιστούν δύσκολη αν όχι δυσλειτουργική. Μην ξεχνάμε ότι στα άλλα κράτη έχουν επιμορφωθεί οι εκπαιδευτικοί σχετικά και έχει παραχθεί εκπαιδευτικό υλικό που υποστηρίζει αυτή τη μορφή εκπαίδευσης.

Η *επιμόρφωση* αποτελεί τον τρίτο βασικό παράγοντα, καθώς αυτός αναφέρεται σε ποικίλα επίπεδα του ψηφιακού γραμματισμού των εκπαιδευτικών. Ο *θεσμικός/επίσημος μιντιακός γραμματισμός* σχετίζεται με δομές επιμόρφωσης π.χ. Α ή Β επιπέδου σε ΤΠΕ, που αυτές νομιμοποιούν τη χρήση των ψηφιακών μέσων για τον εκπαιδευτικό. Θεωρούνται απαραίτητο στοιχείο για τη μεταβίβαση του νοήματος και των πρακτικών στους αποδέκτες εκπαιδευτικούς. Αυτές οι κοινωνικό-πολιτικές προϋποθέσεις εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πεδίο ενδιαφέροντος που προσδιορίζεται ως θεσμικός μιντιακός γραμματισμός. Πέρα από αυτές τις δομές δεν υπάρχουν άλλες οργανωμένες τις τελευταίες δεκαετίες. Ο *δημόσιος μιντιακός γραμματισμός* σχετίζεται με αντιλήψεις και πρακτικές για τις νέες τεχνολογίες και τα ψηφιακά μέσα, όπως αυτός διαμορφώνεται, μέσα από τη γενικότερη αρθρογραφία, τα ΜΜΕ, την τέχνη και άλλους τομείς της κοινωνίας. Ο δημόσιος μιντιακός γραμματισμός διαμορφώνεται μέσα στο κοινωνικό σύνολο, σε συνδυασμό και με αλληλοεπιδράσεις των επιμέρους κοινωνικών συστημάτων

και προφανώς διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία. Είναι υπερκείμενος των ατομικών προσεγγίσεων και χαρακτηρίζει το πνεύμα που επικρατεί σε συγκεκριμένες κοινωνίες, σε κοινωνικές και επαγγελματικές ομάδες. *Ο γραμματισμός σχολικής μονάδας* διαμορφώνει συνήθως ή όχι τη μιντιακή κουλτούρα για την ψηφιακή μάθηση ως σύνολο ατομικών αντιλήψεων, αναπαραστάσεων και πρακτικών που χαρακτηρίζουν μια ομάδα εκπαιδευτικών και αποτυπώνονται σε έναν φορέα. Ο *ατομικός γραμματισμός εκπαιδευτικού* σχετίζεται τουλάχιστον με τρεις διαστάσεις: α) το λειτουργικό, β) τον παιδαγωγικό και γ) το διδακτικό γραμματισμό (Kron & Σοφός, 2007: 110-120). Εδώ ο εκπαιδευτικός καλείται να μην λειτουργήσει ως μεταπράτης, αλλά να νοηματοδοτήσει τις «δοσμένες θεσμικές πρακτικές» αναγνωρίζοντας τη σχέση μεταξύ των ψηφιακών μέσων, του εαυτού του και της εργασίας του ως εκπαιδευτικού και σχεδιαστή παιδαγωγικών παρεμβάσεων.

Ενώ και οι τέσσερις προσεγγίσεις του γραμματισμού στα ψηφιακά Μέσα είναι σημαντικές, στις σημερινές συνθήκες το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην πρώτη. Ο σχεδιασμός και η υλοποίηση εξ αποστάσεως μαθημάτων αναδεικνύει δύο βασικά προβλήματα. Το πρώτο σχετίζεται με το γεγονός ότι οι εκπαιδευτικοί «σπρώχνονται στα βαθιά νερά», καθώς καλούνται σήμερα να δράσουν ως «αυτοδίδακτοι» επαγγελματίες του χώρου, γεγονός που οδηγεί στην ενίσχυση παγιωμένων πρακτικών ή στη διαισθητική οργάνωση. Το δεύτερο καθιστά ευδιάκριτο το γεγονός ότι οι επιμορφώσεις είναι συχνά αποπλαισιωμένες από το φυσικό τους περιβάλλον. Οι εκπαιδευτικοί που έχουν λάβει κάποιες θεωρητικές γνώσεις και, στην καλύτερη περίπτωση, γνώσεις χειρισμού καλούνται τώρα να προβούν στην εφαρμογή συνδέοντας α) θεωρία, β) δεξιότητες και γ) εφαρμογή σε πραγματικές συνθήκες.

Από την παρουσίαση των πιο πάνω προσεγγίσεων, γίνεται κατανοητό, ότι είναι ουσιαστικά ανέφικτη η ποιοτική μάθηση μέσω εξ αποστάσεως διδασκαλίας, λόγω του «εσπευσμένου και ξαφνικού» τρόπου που αυτή έχει εφαρμοστεί. Σε όλες τις οδηγίες και παραινέσεις του υπουργείου διακρίνεται μια καλοπροαίρετη διάθεση, να μείνουν οι μαθητές συνδεδεμένοι με το σχολείο. Παράλληλα οι λύσεις και οι διαδικασίες που προτείνονται είναι κυρίως διαχειριστικές σε επίπεδο λειτουργίας πλατφορμών και συστημάτων τηλεδιάσκεψης, χωρίς αναφορές σε ζητήματα διαμόρφωσης ουσιαστικού περιβάλλοντος εργασίας και δραστηριοποίησης σε ψηφιακούς χώρους μάθησης. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, ενώ η διάθεση του υπουργείου είναι καλοπροαίρετη, τελικά να ενισχύεται η πλέον δασκαλοκεντρική προσέγγιση της διδασκαλίας, καθώς τελικά εφαρμόζεται το κλασικό μοντέλο, όπου ο/η εκπαιδευτικός διδάσκει σε ομάδα μαθητών, συχνά έως και 22 ατόμων και ο μαθητής ακούει, χωρίς ουσιαστική επικοινωνία και διάδραση.

Συμπερασματικά

Από την σκιαγράφηση των πιο πάνω ζητημάτων γίνονται σαφή τα προβλήματα και οι ευκαιριακές λύσεις που δημιουργήθηκαν από την πανδημία του κορωνοϊού.

Αν δούμε το θέμα από μία άλλη διάσταση η εξ αποστάσεως εκπαίδευση ως συγκεκριμένη προσέγγιση και η ψηφιακή μάθηση ως διευρυμένη προσέγγιση, δεν αποτελούν αναγκαιό-

τητα μόνο λόγω του κορωνοϊού, αλλά ευκαιρία που συνεισφέρει στην ουσιαστική μάθηση όταν υποστηριχθεί σωστά στο πλαίσιο ανάλυσης που προηγήθηκε, αμβλύνοντας *μόνιμα* και όχι μόνο περιστασιακά προβλήματα, π.χ. ορεινότητα, νησιωτικότητα, μαθησιακή στήριξη κ.α.

Κατ' αναλογία λοιπόν, η απόφαση από το υπουργείο να αξιοποιηθεί η εξ αποστάσεως εκπαίδευση στο σχολείο θα κριθεί εκ του αποτελέσματος. Αν δηλαδή στο επίκεντρο τοποθετηθεί μόνο η τεχνολογική διάσταση ως «από μηχανής θεός», μια προσέγγιση που αναπαραγάγει υφιστάμενες δομές και παγιωμένες μορφές διδασκαλίας ή η ψηφιακή μάθηση που αγκαλιάζει το ευρύτερο σχολικό και θεσμικό περιβάλλον, στη βάση της παραδοχής ότι η Ψηφιακότητα (digitalization) δεν αλλάζει ούτε κάνει αποτελεσματικό ένα μεμονωμένο κοινωνικό υποσύστημα όπως την εκπαίδευση, αλλά είναι μέρος μια γενικότερης κοινωνικής σύγκλισης και αλλαγής παραδείγματος στην εκπαίδευση.

Κλείνοντας επανέρχομαι στην αρχή, διατυπώνοντας εδώ την ακόλουθη θέση: *όπως η οικονομική κρίση έφερε νέα δεδομένα και καθιέρωσε πλέον νέες πρακτικές, π.χ. το πλαστικό χρήμα και το web-banking, με ανάλογο τρόπο η πανδημία του κορωνοϊού, με την πάροδό της, θα έχει καταφέρει τουλάχιστον μια αποσταθεροποίηση του εκπαιδευτικού συστήματος υπέρ της ψηφιακής μάθησης γενικότερα*. Οι προσπάθειες που γίνονται σήμερα,[13] λόγω επιβεβλημένης ανάγκης και όχι λόγω συνειδητής εκπαιδευτικής πολιτικής, για τη διευκόλυνση της διδασκαλίας μέσω διαδικτύου (συγχρονικής ή ασύγχρονης), ίσως να δρομολογούν μια νέα περίοδο που καθιστά ολοφάνερη την ανάγκη να «μετασχηματιστούν ψηφιακά»[14] ποικίλα επαγγελματικά πεδία. Εξάλλου συχνά συμβαίνει αυτό, οι εξελίξεις και μικρές ή μεγάλες αλλαγές να δρομολογούνται, όταν υπάρχει πραγματικός λόγος, και αυτές επιλύουν απρόβλεπτες καταστάσεις. Το ζητούμενο όμως δεν είναι ο εργαλειακός ή ξύλινος τεχνολογικός μετασχηματισμός, αλλά η τεκμηριωμένη ένταξη της τεχνολογίας από τη σκοπιά κάθε επιστημονικού πεδίου (Σοφός, 2014). Κρατάμε ως θετική την όλη προσπάθεια, γιατί δίνει την δυνατότητα να τεθούν και να ερευνηθούν ζητήματα, να προβληματιστούν οι χαράσσοντες εκπαιδευτική πολιτική για θέματα που ενώ υπήρχαν δεν έδιναν την πρέπουσα σημασία και να αποτελέσει αφετηρία για διαφοροποιήσεις στην εκπαίδευση μελλοντικά αν όχι τώρα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. https://www.esos.gr/arthra/66809/yp-paideias-664841-eggrafes-mathiton-kai-166949-ekpaideytikon?fbclid=IwAR1IVPzA9YzfaMSUISkXg_gYvcWwBgbIrevgfT_Pvoa2eILznk1MlEBR7nw.

2. Δες το πρώτο κεφάλαιο που αναφέρεται στον εννοιολογικό προσδιορισμό και τις 10 θέσεις για την ηλεκτρονική μάθηση https://repository.kallipos.gr/pdfviewer/web/viewer.html?file=/bitstream/11419/188/1/01_kefalaio_1.pdf από το βιβλίο Online εξ αποστάσεως εκπαίδευση https://repository.kallipos.gr/handle/11419/182.

3. https://www.enallaktikos.gr/Article/51609/dekahmeron-decameron-toy-bokakioy-%E2%80%93-to-italiko-biblio-toy-140y-aiwna-ws-odhgos-epibiwshs-ston-korwno%CF%8Ao.

4. https://www.esos.gr/arthra/66842/dianomi-kat-oikon-ta-syggrammata-ton-foititon-meso-etaireias-tahymetaforas-apofasisan.

5. http://ebooks.edu.gr/new/.

6. http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSDIM-E104/515/3338,13514/.

7. https://www.youtube.com/watch?v=AIciPbceYIw.

8. http://www.study4exams.gr/anc_greek/course/view.php?id=128#2.

9. http://photodentro.edu.gr/video/.

10. https://webtv.ert.gr/shows/mathainoume-sto-spiti/.

11. https://youtu.be/MWtQq0qsXGQ.

12. https://repository.kallipos.gr/handle/11419/2.

13. https://mathainoumestospiti.gr/.

14. https://lawnet.gr/wp-content/uploads/2020/04/12330-19992516047167750941.pdf.

Βιβλιογραφία

Baacke, D. (1977): *Medienpädagogik*. Tübingen: Niemeyer.

Βρατσάλης, Κ. (2005). Η διδακτική στην Ψυχανάλυση και στα Παιδαγωγικά: Ανάλογες διαδρομές; Στο Βρατσάλης Κ. (Επιμ.). *Κείμενα για την Επιμόρφωση των Εκπαιδευτικών* (239-252). Αθήνα: Ατραπός.

Ζερβού, Κ., & Σοφός, Α. (2017). Εξοικείωση εν ενεργεία εκπαιδευτικών με τις έννοιες της Ανοικτής Εκπαίδευσης και τη χρήση Ανοικτών λογισμικών. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση, 9(4Α), σελ 56-69.

Κουζέλης, Γ. (2005). Ενάντια στα φαινόμενα. Για μια επιστημολογική συγκρότηση της Διδακτικής των Κοινωνικών Επιστημών. Νήσος, Αθήνα.

Kron, F. W./Σοφός, Α. (2007): *Διδακτική των Μέσων. Νέα Μέσα στο πλαίσιο διδακτικών και μαθησιακών διαδικασιών*. Αθήνα: Gutenberg.

Kron, F. W./Sofos, A. (2003): *Mediendidaktik. Neue Medien in Lehr- und Lernprozessen*. München, Basel: Rheinhardt Verlag.

Schelle, C., Rabenstein, K., Reh, S. (2010): *Unterricht als Interaktion. Ein Fallbuch für die Lehrerbildung*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt.

Σπύρου, Σ. & Σοφός, Α. (2019). Διαδικασία Επαύξησης Σχολικών Βιβλίων. Στο Γ. Παπαδημητρίου & Χρ. Κωσταρής (Επιμ.). *Εκπαίδευση στον 21ο αιώνα: Σχολείο και Πολιτισμός*, 4ο Πανελλήνιο Συνέδριο, Τομ. Ε΄, σσ129-142. Αθήνα.

Σοφός, Α. (2014). 13 θέσεις γύρω από την Παιδαγωγική των Μέσων ως Εισαγωγή στη θεματική και τα άρθρα του τόμου. Σοφός, Α, Βρατσάλης Κ. (Επιμ.). Παιδαγωγική Αξιοποίηση Νέων Μέσων στην εκπαιδευτική διαδικασία (σελ. 11-35). Αθήνα: ΙΩΝ https://tinyurl.com/vkdrdh5

Σοφός, Α. (2017). Η χωροχρονική αποπλαισίωση της διδασκαλίας – Τύποι και παιδαγωγικές θέσεις της Ψηφιακής μάθησης. Στο Α. Σοφός κ.α. (Επιμ.), *Εκπαίδευση με Χρήση Νέων Τεχνολογιών. Παιδαγωγική Αξιοποίηση ψηφιακών Μέσων στην εκπαιδευτική διαδικασία*. (σελ. 15-33). Αθήνα: Γρηγόρης. https://tinyurl.com/vwdm30y

Σοφός, Α. (2018). Νέα Μέσα, κλασικά παιδαγωγικά ζητήματα: η θεώρηση της μάθησης από την προοπτική των μαθησιακών σχηματισμών και της νευροβιολογίας. Στο Α. Σοφός κ.α. (Επιμ.), *Νέα Μέσα Νέα Μάθηση;* (σελ. 15-39). Γρηγόρης: Αθήνα.

Σοφός, Α., Κώστας, Α. (2009). Ανοικτές Εκπαιδευτικές Πηγές - Το Παράδειγμα του eXe, Στο: Δαπόντες, Ν., Τζιμόπουλος, Ν. (Επιμ.): *Αξιοποίηση των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας στη Διδακτική Πράξη*, 4ο Πανελλήνιο Συνέδριο των Εκπαιδευτικών για τις ΤΠΕ, (σελ. 1-10), Σύρος: Εκδόσεις Νέων Τεχνολογιών.

Σοφός, Α. (2019). Παιδαγωγικός προβληματισμός, ιδέες και προτάσεις για το ψηφιακό σχολικό βιβλίο του μέλλοντος. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*. Τομ. 19, 145-166.

UNESCO (2002) Forum on the Impact of Open Courseware for Higher Education in Developing Countries, UNESCO, Paris, 1-3 July 2002: final report. Retrieved online from http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001285/128515e.pdf

ΠΑΥΛΟΣ ΧΑΡΑΜΗΣ

Για μια *παιδαγωγική της πανδημίας*; Άμεσα μέτρα και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις

Καθώς η υγειονομική κρίση που έπληξε την ανθρωπότητα μέρα τη μέρα κορυφώνεται δραματικά, εντείνεται παρακολουθηματικά και ο δημόσιος διάλογος τόσο για τους τρόπους αντιμετώπισης των άμεσων συνεπειών της πανδημίας όσο και για τις πρωτοβουλίες που θα χρειαστεί να αναληφθούν την επόμενη μέρα. Στο πλαίσιο αυτών των συζητήσεων εντάσσεται αναντίρρητα και ο τομέας της εκπαίδευσης. Η λειτουργία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων δέχτηκε καίριο πλήγμα με την επιβολή του μέτρου της κοινωνικής αποστασιοποίησης (social distancing), με αποτέλεσμα η ίδια η πολιτεία να έχει αναστείλει, ανάμεσα σε άλλα, και την παροχή του δικαιώματος στην εκπαίδευση. Τα σύγχρονα εκπαιδευτικά συστήματα σε όλο τον κόσμο φάνηκαν ανέτοιμα να υποκαταστήσουν μεσούντος του διδακτικού έτους τη διδασκαλία της ζωντανής τάξης με τις πρακτικές της online μάθησης, τουλάχιστον σε ανάλογη κλίμακα με εκείνη της συμβατικής εκπαίδευσης, και όπου αυτό επιχειρήθηκε λειτούργησε συμπληρωματικά καλύπτοντας σε κάθε περίπτωση κλάσμα του συνολικού μαθητικού ή φοιτητικού δυναμικού.

«Είμαστε τώρα όλοι unschoolers», δηλώνει αφοριστικά και με αρκετή δόση ειρωνείας στον τίτλο πρόσφατου άρθρου της η Kesson (2020), από το πανεπιστήμιο του Brooklyn, θυμίζοντάς μας το κίνημα του «unschooling» στις ΗΠΑ από τη δεκαετία του '70. Πρόκειται για ένα κίνημα που βασιζόταν στη μάθηση εκτός σχολείου, στον φυσικό χώρο του παιδιού (σπίτι, γειτονιά) με μεθόδους που περιλάμβαναν το παιχνίδι, την ενασχόληση με το νοικοκυριό, τα προσωπικά ενδιαφέροντα και τις ευθύνες του κ.τ.ό. Οι οικογένειες που επέλεγαν ως σήμερα αυτή τη μορφή εκπαίδευσης, διευκρινίζει η Kesson, έφταναν στην απόφαση αυτή μετά από διεξοδική συζήτηση και προβληματισμό σχετικά με τα υπέρ και τα κατά. Τώρα, από τη μια

Ο Παύλος Χαραμής είναι εκπαιδευτικός στη δημόσια Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.

μέρα στην άλλη έχουμε εκατοντάδες χιλιάδες νέων ανθρώπων που δεν έχουν πια σχολείο να πάνε – *μια υποχρεωτική μη-εκπαίδευση*. Και συνεχίζει:

> Ενώ κάποιες οικογένειες θα καταφέρουν να τα βγάλουν πέρα (εκείνες που έχουν δυνατότητες για εναλλακτική φροντίδα των παιδιών, εκείνες που μπορούν να εργαστούν από το σπίτι, εκείνες με καλή πρόσβαση στο Internet και άφθονα διδακτικά βιβλία και υλικά), πολύ περισσότερες θα χρειαστεί να κάνουν οδυνηρές επιλογές. Θα αφήσω τα παιδιά μόνα στο σπίτι; Πώς θα συνεχίσουν τη σχολική τους εργασία; Θα τελειώσουν άραγε το σχολείο; Κι άλλες καταπιάνονται με ακόμα πιο σοβαρά ζητήματα. Πώς θα πληρώσω το νοίκι; Πώς θα βρω να ταΐσω το παιδί μου; Πώς μπορώ να το κρατήσω σε ασφάλεια;

Σπουδαίοι φιλόσοφοι και παιδαγωγοί, από τον J. Dewey ως τον P. Freire, μας έχουν διδάξει πως βασική αρχή για την οργάνωση της διδακτικής/μαθησιακής διαδικασίας είναι η κατανόηση του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος μέσα στο οποίο και ζουν και αναπτύσσουν την προσωπικότητά τους οι νέοι πολίτες. Και όταν στο περιβάλλον αυτό δεσπόζει ένα γεγονός με παγκόσμια σημασία και δραματικές επιπτώσεις στη ζωή των πολιτών όπως είναι μια πανδημία, το να κλείνουμε τα μάτια μπροστά σε αυτή την πραγματικότητα και να οργανώνουμε μαθήματα *as usual*, με τον ίδιο και απαράλλακτο τρόπο όπως πριν, αντικαθιστώντας απλώς την πραγματική τάξη με την εικονική, όπως επιχειρείται αυτή την περίοδο και στη χώρα μας από τις αρμόδιες υπηρεσίες, είναι μια απρόσφορη και ατελέσφορη επιλογή.

Ακόμη κι αν ο όρος *παιδαγωγική της πανδημίας* (pandemic pedagogy), που επιστρατεύεται συχνά τελευταία (βλ. π.χ. Ebner 2020. Ebner & Press 2020) για να περιγράψει τις νέες απαιτήσεις στο χώρο της εκπαίδευσης σε περίοδο πανδημίας, ακουστεί υπερβολικά φιλόδοξος, η ανάγκη για μια συνολική επανεξέταση της *εσωτερικής* λειτουργίας των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στις νέες συνθήκες, από την ιεράρχηση των σκοπών και των στόχων που αυτά θέτουν ως τη διδακτική πραγμάτωση και την αξιολόγησή της, εξακολουθεί να παραμένει επιτακτική. Από τη στιγμή ο ιερόσυλος ιός εισέβαλε με εκκωφαντικό τρόπο στα άδυτα της εκπαίδευσης, επιμολύνοντας με απίστευτη θρασύτητα ακόμη και το απαραβίαστο ιερό βήμα της, τη σχολική τάξη, αμφισβητώντας καθιερωμένες από δεκαετίες αρχές και πρακτικές της (ιδιωτικότητα, «κλειστό» πρόγραμμα σπουδών, «τυφλή» γραπτή αξιολόγηση κ.λπ.), εκείνο που πρέπει να μας απασχολεί δεν είναι μόνο τα άμεσα παιδαγωγικά μέτρα της περιόδου του υποχρεωτικού εγκλεισμού (που και αυτά δεν πρέπει να τα αγνοούμε), αλλά και η αντιμετώπιση των μακροπρόθεσμων επιπτώσεων της επόμενης μέρας.

Ωστόσο, τα δύο αυτά επίπεδα συχνά αλληλοδιαπλέκονται σχεδόν αξεχώριστα. Η εμπειρία της Κίνας, που είχε το δυσάρεστο προνόμιο να βρεθεί στην πρωτοπορία αυτών των εξελίξεων και στον τομέα της εκπαίδευσης, είναι αρκούντως ενδεικτική. Η βασική επιδίωξη της κινεζικής εκπαιδευτικής στρατηγικής συμπυκνώθηκε στο κεντρικό σύνθημα «Τάξεις σε διακοπή – μάθηση αδιάκοπη» (Zhang *et al*. 2020: 1). Όπως αναφέρεται σε ένα αρκετά κατατοπιστικό εγχειρίδιο, όπου περιγράφονται τα πρώτα εκπαιδευτικά μέτρα της Κίνας μετά το ξέσπασμα της επιδημίας, ως πρώτο αποφασιστικό βήμα για την αντιμετώπιση της νέας κατάστασης χρειάστηκε να αξιοποιηθεί, με ένα διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι στο παρελθόν, η *ευέλικτη παιδαγωγική*. Οι συγγραφείς την ορίζουν ως μια μαθητοκεντρική εκπαιδευτική στρα-

τηγική που παρέχει στις μαθήτριες και στους μαθητές ποικιλία επιλογών σε ό,τι αφορά τις βασικές διαστάσεις της μάθησης, όπως είναι ο χρόνος και ο τόπος, οι διδακτικές προσεγγίσεις, οι μαθησιακές δραστηριότητες και η υποστήριξη τόσο των εκπαιδευτικών όσο και των μαθητών και μαθητριών (Huang *et al*. 2020: 2). Με την εφαρμογή των τεχνικών της από απόσταση εκπαίδευσης στην Κίνα, αμέσως μετά τη λήψη των μέτρων κοινωνικής αποστασιοποίησης, η ευέλικτη μάθηση εξασφάλισε νέες δυνατότητες και δημιούργησε νέα εκπαιδευτικά πρότυπα, καθιστώντας τα παιδιά πιο αυτοδύναμα και υπεύθυνα για τη μάθησή τους, ενώ το διδακτικό προσωπικό μετακινήθηκε προς τον ρόλο των «διευκολυντών». Η ευελιξία σε αυτό το παιδαγωγικό πλαίσιο δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο των μαθητών, όπως τονίζουν οι συγγραφείς, αλλά διέπει και τις εκπαιδευτικές στρατηγικές σε θεσμικό επίπεδο, ενώ ως υποκείμενη θεωρία αυτών των εκπαιδευτικών πρακτικών εκλαμβάνεται η μαθητοκεντρική φιλοσοφία. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα, προστίθεται ότι στο Binbei School της επαρχίας Shandong άνοιξε ένα σούπερ-μάρκετ μαθημάτων για το σπίτι με βασικό γνώρισμα την ευελιξία, που βοηθάει τα παιδιά να αποκτήσουν όχι μόνο γνώσεις αλλά και ικανότητες αυτοδιαχείρισης. Οι θεματικές αυτών των μαθημάτων έχουν μεγάλο εύρος, από τη φωτογραφία, το νοικοκυριό, τη μουσική και το bodybuilding ως την ανάγνωση και την [κινεζική] καλλιγραφία.

Η τελευταία αναφορά στις θεματικές των προσφερόμενων μαθημάτων παραπέμπει ευθέως στο ζήτημα του περιεχομένου και από εκεί οδηγεί σε προβληματισμούς που αφορούν το υποκείμενο σύστημα αξιών, τους σκοπούς και τους στόχους της εκπαίδευσης. Η εμμονή στην κάλυψη της επίσημα προσδιορισμένης διδακτέας ύλης, που συνήθως προβάλλεται – και στη χώρα μας– ως βασικός στόχος της από απόσταση εκπαίδευσης σε συνθήκες πανδημίας, δεν ευδοκίμησε ούτε στην περίπτωση της Κίνας. Οι περισπασμοί που συνοδεύουν τη διδασκαλία στο σπίτι, σε ένα κοινωνικό περιβάλλον επιβαρημένο σοβαρά από την πανδημία, η απομείωση των εξωτερικών κινήτρων στη μάθηση και του άνωθεν επιβαλλόμενου εξαναγκασμού, η πλημμελής προετοιμασία των εκπαιδευτικών για online δραστηριότητες και η ακαταλληλότητα του διαθέσιμου διδακτικού υλικού είναι αρνητικοί παράγοντες που συνήθως αναφέρονται για ανάλογες περιπτώσεις σε διάφορες χώρες του κόσμου και καθένας από αυτούς θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο εξειδικευμένης ανάλυσης. Κοινός παρονομαστής, σχεδόν σε όλους αυτούς τις αρνητικούς παράγοντες, είναι οι κοινωνικές ανισότητες, που κάτω και από αυτές τις συνθήκες οδηγούν με τη σειρά τους σε εκπαιδευτικές ανισότητες, συμβάλλοντας στη διαιώνιση ενός φαύλου κύκλου. Και ας μη λησμονούμε, ακόμη, ότι για κάποια νοικοκυριά τέτοιοι προβληματισμοί είναι πολυτέλεια, καθώς δεν διαθέτουν ούτε την απαραίτητη υποδομή ούτε τις αναγκαίες γνώσεις για να συμμετέχουν σε προγράμματα online εκπαίδευσης. Το πιο σημαντικό μειονέκτημα, ωστόσο, αυτής της επιλογής, της εκπαίδευσης *as usual*, όπως αναφέρθηκε ήδη, είναι ότι ουσιαστικά εθελοτυφλεί μπροστά στη νέα πραγματικότητα καθώς δείχνει να αγνοεί βασικές παραμέτρους της, που επηρεάζουν καθοριστικά όλες τις πτυχές του εκπαιδευτικού συστήματος. Με ποιους σκοπούς και στόχους, λοιπόν, με ποιο περιεχόμενο και ποιες διδακτικές/μαθησιακές διαδικασίες θα μπορούσαμε να κινηθούμε, ώστε να περιορίσουμε τις αρνητικές επιπτώσεις της συγκυρίας και να πορευ-

τούμε με ασφάλεια προς ένα πιο ευοίωνο μέλλον; Με αφετηρία αυτά τα ερωτήματα θα αναπτυχθούν στη συνέχεια κάποιες σκέψεις.

Καταρχάς, πεποίθησή μας είναι ότι η φυσική συμπαρουσία και αλληλεπίδραση των μελών της μαθητικής κοινότητας είναι πολύτιμο και αναντικατάστατο στοιχείο μιας ολοκληρωμένης παιδαγωγικής διαδικασίας για τα σχολεία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Από την άλλη πλευρά, η αξιοποίηση των δυνατοτήτων της από απόσταση μάθησης στις παρούσες, έκτακτες συνθήκες καθίσταται αναγκαία, καθώς η επιβολή των περιοριστικών μέτρων για την αντιμετώπιση της διασποράς του ιού επέφερε διάρρηξη του πυρήνα της παιδαγωγικής λειτουργίας του σχολείου με την ολοσχερή ακύρωση της παιδαγωγικής σχέσης. Ωστόσο, το αναγκαίο σε αυτή την περίοδο υποκατάστατο, μόνο όταν λειτουργεί συμπληρωματικά προς την άμεση διδασκαλία και με αυστηρά προσδιορισμένους διδακτικούς και παιδαγωγικούς όρους και επιδιώξεις μπορεί να έχει θετικά αποτελέσματα, υποβοηθώντας την επανασύνδεση βασικών αρμών της παιδαγωγικής σχέσης μέσω της online επικοινωνίας. Δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να υποκαταστήσει την ολοκληρωμένη παιδαγωγική σχέση που πλάθεται καθημερινά στο σχολικό περιβάλλον μέσω της φυσικής συμπαρουσίας και της διαρκούς αλληλεπίδρασης των μελών της σχολικής κοινότητας.

Το περιεχόμενο και οι δραστηριότητες που περιλαμβάνονται σε προγράμματα που έχουν σχεδιαστεί για περιόδους πανδημίας πρέπει να έχουν ως πρωτεύοντα στόχο τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, της αλληλεγγύης και των δεσμών που έχουν αναπτυχθεί ήδη στις σχολικές κοινότητες μάθησης και που στην παρούσα φάση είναι αναγκαίο όχι μόνο να διατηρηθούν αλλά και να ενισχυθούν. Η υποστήριξη της ομαλής ψυχοσωματικής ανάπτυξης του παιδιού, που τόσο δοκιμάζεται με τον αφύσικο διαρκή εγκλεισμό στο σπίτι, πρέπει να αποτελεί αδιάλειπτη μέριμνα εκείνων που σχεδιάζουν αυτές τις παρεμβάσεις. Παράλληλα, η εμπειρία κυρίως των διεθνών οργανισμών σε ό,τι αφορά την εκπαίδευση σε δύσκολες συνθήκες (education in emergency) αναδεικνύει τη μεγάλη σημασία που έχει η προφύλαξη του παιδιού από κάθε κίνδυνο που κρύβει η συγκυρία. Στην περίπτωση ειδικότερα της πανδημίας, ζωτικής σημασίας είναι η αγωγή σε θέματα υγείας και προφύλαξης από την ίδια την πανδημία , αλλά και αντιμετώπισης των συνεπειών από τον περιορισμό στο σπίτι (κινητική αδράνεια, μεγαλύτερη έκθεση σε κινδύνους από την πολύωρη προσήλωση στην οθόνη, ενδοοικογενειακές συγκρούσεις και αντιμετώπισή τους κ.ο.κ.). Υποστηρικτικά προγράμματα που θα μπορούσαν να αναπτυχθούν σε αυτό τον τομέα προϋποθέτουν τη συνεργασία με ειδικούς επιστήμονες και ταυτόχρονα τη δημιουργία ενός κλίματος ασφάλειας και εμπιστοσύνης στην online επικοινωνία, που θα επιτρέπει τον ειλικρινή διάλογο και την αβίαστη αποδοχή της υποστηρικτικής παρέμβασης. Η πρακτική της Θεματικής Εβδομάδας, που είχε καθιερωθεί τα τελευταία χρόνια και, δυστυχώς, καταργήθηκε το τρέχον σχολικό έτος, είχε ανοίξει ευοίωνες προοπτικές για μια τέτοια διεπιστημονική και διαθεματική συνεργασία μεταξύ του σχολείου, της επιστημονικής κοινότητας και των αρμόδιων φορέων σε συνθήκες συμβατικής λειτουργίας του σχολείου, που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν με τις κατάλληλες προσαρμογές στην από απόσταση εκπαίδευση και υποστήριξη των παιδιών.

Τέλος, είναι σημαντικό να επιδιωχθεί η διατήρηση μιας συνεχούς επαφής των παιδιών με τη γνώση, την παιδεία και τον πολιτισμό, αλλά για να έχει αξιόλογα αποτελέσματα μια τέ-

τοια παρέμβαση πρέπει να χρησιμοποιεί μεθόδους και περιεχόμενα που διαφέρουν από εκείνα των συμβατικών σχολικών τάξεων και των εγκεκριμένων αναλυτικών προγραμμάτων. Ανατρέχοντας πάλι στην εμπειρία της Κίνας, ως βασική προϋπόθεση της online μάθησης, σύγχρονης και ασύγχρονης, τέθηκε η ενεργός μάθηση, ενώ οι παραδοσιακές δασκαλοκεντρικές προσεγγίσεις μέσω διαλέξεων έδωσαν χώρο σε μαθητοκεντρικές, ατομικές ή ομαδικές δραστηριότητες. Αξίζει εδώ να αναφερθούν δύο παραδείγματα ενδεικτικά των τρόπων με τους οποίους υποστηρίχθηκαν αυτές οι επιδιώξεις. Η ίδρυση μιας εθνικής δημόσιας πλατφόρμας για την παροχή εκπαιδευτικών πόρων (National Public Service Platform for Educational Resources) σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης υπήρξε μια πρωτοβουλία της κεντρικής κυβέρνησης που ξεκίνησε στις συνθήκες της επιδημίας. Στην πληθώρα των πόρων που παρέχει περιλαμβάνονται ψηφιακοί πόροι που αντιστοιχούν σε όλες τις τάξεις της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, γενικής και τεχνικής/επαγγελματικής (π.χ. σχέδια μαθημάτων, εκπαιδευτικό λογισμικό, διδακτικές βιντεοταινίες, υλικό μαθημάτων κ.λπ.) και μια βάση δεδομένων που περιλαμβάνει προβλήματα και τεστ για τις εισαγωγικές εξετάσεις του Λυκείου και πρόσβασης στην τριτοβάθμια ιδρύματα. Ενδιαφέρον είναι ότι ανάμεσα στους πόρους που παρέχει συμπεριλαμβάνονται προγράμματα και δραστηριότητες για την υγιεινή και ασφάλεια, την ηθική εκπαίδευση, τη φυσική αγωγή, την υγεία και τις τέχνες. Στο πλαίσιο, εξάλλου, μιας άλλης πλατφόρμας, της National Network Cloud Platform for Primary and Secondary School, εντάχθηκαν θεματικές καθώς και υλικό εκπαίδευσης για την πρόληψη επιδημιών, την ηθική εκπαίδευση, τη βελτίωση της μάθησης σε αντικείμενα του προγράμματος σπουδών, θέματα προστασίας της ζωής και ασφάλειας, αγωγή υγείας, θέματα οικογένειας, ανάγνωση κλασικών, θέματα κινηματογράφου και τηλεόρασης και ψηφιακά βιβλία (e-books). Τα εγκαίνια της λειτουργίας της νέας πλατφόρμας έγιναν στις 17 Φεβρουαρίου και καταγράφηκαν πάνω από 8 εκ. επισημάνσεις από εκατομμύρια χρηστών (Huang *et al*. 2020: 13-14).

Εύλογα θα υποστηρίζαμε ότι ένα τέτοιο άνοιγμα των προγραμμάτων σπουδών, ειδικά σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα όπως αυτό της Κίνας, θα αφήσει ισχυρό αποτύπωμα και στις εκπαιδευτικές εξελίξεις της επόμενης μέρας, μετά την άρση των περιοριστικών μέτρων, τόσο στις παιδαγωγικές αντιλήψεις όσο και στις ακολουθούμενες πρακτικές. Ωστόσο, αυτές οι ενδεχόμενες θετικές επιπτώσεις είναι ίσως μόνο μικρό μέρος των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων που θα έπρεπε να μας απασχολήσουν. Τα εκπαιδευτικά συστήματα όλων των χωρών του κόσμου καλούνται στο εξής να στοχαστούν με πολύ μεγαλύτερη ευρύτητα πάνω στο μέλλον των εκπαιδευτικών θεσμών.

Ας είμαστε εδώ πιο αναλυτικοί. Μια πρόσφατη έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην Ισπανία (Amat *et al*., 2020) εξέτασε τις επιπτώσεις της πανδημίας στην πολιτική ζωή της χώρας δίνοντας έμφαση στην έννοια και τις αντιλήψεις της δημοκρατίας. Η έρευνα έδειξε ότι η κρίση πανδημίας που προκάλεσε ο COVID-19 δημιουργεί μια σειρά από σχετικά διλήμματα, όπως κυρίως μεταξύ παγκοσμιοποίησης και εθνικισμού, μεταξύ της διαφύλαξης της δημόσιας υγείας και της διατήρησης των πολιτικών ελευθεριών και μεταξύ μιας πολιτικής και μιας τεχνοκρατικής μορφής διακυβέρνησης. Καθώς η κρίση της πανδημίας έχει ως επίδικο πολύτιμα αγαθά όπως η υγεία και η ζωή, ωθούνται οι πολίτες να αποδέχονται πιο συγκεντρωτικά πρότυπα διακυβέρνησης και να συναινούν χωρίς πολλές αντιρρήσεις στην αναστολή βασικών

δημοκρατικών δικαιωμάτων και λειτουργιών με την προσδοκία μιας πιο αποτελεσματικής διαχείρισης της πανδημίας (Amat, ό.π.). Έδειξε, επίσης, πως μετά το ξέσπασμα της πανδημίας στην Ισπανία ενισχύθηκε η προτίμηση προς μια πιο τεχνοκρατική μορφή διακυβέρνησης. Αν δεχτούμε ότι και αυτές και άλλες ανάλογες εξελίξεις θα αφήσουν το δικό τους αποτύπωμα στις μελλοντικές κοινωνικές διεργασίες, ας αναρωτηθούμε ποια θα έπρεπε να είναι η αντίδραση των εκπαιδευτικών θεσμών τόσο σε ό,τι αφορά τους σκοπούς και τα περιεχόμενα της εκπαίδευσης όσο και την ίδια τη δομή, οργάνωση και λειτουργία τους. Ας σκεφτούμε πόσο σημαντικό θα είναι για το μέλλον κάθε χώρας η νέα γενιά να είναι προετοιμασμένη κατάλληλα, ώστε να απαντά σε τέτοια διλήμματα βρίσκοντας τη σωστή ισορροπία ανάμεσα στο επιθυμητό και το αναγκαίο και αχρηστεύοντας κάθε πρόθεση επιβολής ή εξαναγκασμού. Και, κάτι εξίσου σημαντικό, να μπορεί να διακρίνει τους κινδύνους που εγκυμονεί σήμερα μια ανεξέλεγκτη διαχείριση του φυσικού πλούτου και να υποστηρίζει ενεργά τις κατάλληλες προληπτικές πολιτικές, ώστε να μειώνει την πιθανότητα εμφάνισης ανάλογων κινδύνων στο μέλλον. Ας αναλογιστούμε, ακόμα, πόσο θα βάραινε στις μελλοντικές εξελίξεις αν οι πολίτες ήταν αποφασισμένοι να διεκδικήσουν ένα κράτος πρόνοιας που θα εξασφάλιζε την εκπαίδευση, την υγεία και την ευημερία τους και θα αποτελούσε ασπίδα προστασίας σε κάθε ενδεχόμενο ακραίων καταστάσεων.

Φαίνεται, τελικά, ότι η πανδημία λειτουργεί ως ένα βαθμό σαν μεγεθυντικός φακός που μας βοηθάει να διακρίνουμε με μεγαλύτερη ενάργεια, ακρίβεια και διορατικότητα κάποιες από τις ευκαιρίες και τους κινδύνους που κρύβει το μέλλον για την ανθρωπότητα. Το αν θα μπορέσουμε να αξιοποιήσουμε τις πρώτες και να ελαχιστοποιήσουμε τους δεύτερους, είναι ζήτημα που εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ποιότητα της εκπαίδευσης που σήμερα παρέχουμε.

Βιβλιογραφία

Amat, F. *et al.* (2020). Pandemics meet democracy. Experimental evidence from the COVID-19 crisis in Spain.
Ανακτήθηκε: 12 Απριλίου 2020, από: https://scholar.google.com/scholar?cluster=8498271891293159690&hl=el&as_sdt=0,5&as_ylo=2020

Ebner, N. (2000). "Next Week, You Will Teach Your Courses Online": A Reassuring Introduction to Pandemic Pedagogy. Ανακτήθηκε: 16 Απριλίου 2020, από: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3552124

Ebner, N. & Press, S. (2020). Pandemic Pedagogy II: Conducting Simulations and Role Plays in Online, Video-Based, Synchronous Courses (March 19, 2020). Ανακτήθηκε: 4 Απριλίου 2020, από: SSRN: https://ssrn.com/abstract=3557303 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3557303

Huang, R.H. - Liu, D.J. - Tlili, A. - Yang, J.F. - Wang, H.H. *et al.* (2020). Handbook on Facilitating Flexible Learning During Educational Disruption: The Chinese Experience in Maintaining Undisrupted Learning in COVID-19 Outbreak. Beijing: Smart Learning Institute of Beijing Normal University. Ανακτήθηκε: 4 Απριλίου 2020, από: https://scholar.google.com/scholar?hl=el&as_sdt=0%2C5&as_ylo=2020&q=Handbook+of+Facilitating+Flexible+Learning&btnG=

Kesson, K. R. (2020). We are All Unschoolers Now. Middle Grades Review: Vol. 6 : Iss. 1 , Article 2. Ανακτήθηκε: 12 Απριλίου 2020, από: https://scholarworks.uvm.edu/mgreview/vol6/iss1/2

Zhang, W. *et al*. (2020) Suspending Classes Without Stopping Learning:

China's Education Emergency Management Policy in the COVID-19 Outbreak. *Journal of Risk and Finance Management*, 13, 55. Ανακτήθηκε: 7 Απριλίου 2020, από: https://scholar.google.com/scholar?hl=el&as_sdt=0%2C5&as_ylo=2020&q=Suspending+Classes+Without+Stopping+Learning%3A+China%E2%80%99s+Education+Emergency+Management+Policy+in+the+COVID-19+Outbreak&btnG=

ΣΧΕΔΙΑ ΑΠΟΔΡΑΣΗΣ

ΜΑΡΩ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ

Ενδοσκοπήσεις και εσώψυχα υπό την επήρεια πανδημίας

Αυτές τις μέρες, το πρωί ξυπνάω μέσα σε μια εκκωφαντική σιωπή. Τίποτα δεν ακούγεται. Και τα πουλιά, που μας ξυπνούσαν «προ εγκλεισμού», κι αυτά σιώπησαν. Ενώ τη νύχτα βλέπω όνειρα, όνειρα πολλά. Κάποτε περίπλοκα και δυσανάγνωστα, λαβυρινθώδη, που προδίδουν τις «εσωτερικές μου άλλες», άλλοτε απλοϊκά, με προφανείς συμβολισμούς συχνά πολιτικού περιεχομένου, που δεν χρειάζονται πολλή σκέψη για να ερμηνευτούν. Μάλλον συνδέονται με αυτή την ενοχική αίσθηση ευθύνης για όλους και για όλα, που με βασανίζει μονίμως (κατά το καζαντζακικό «*εγώ* θα σώσω τον κόσμο… κι αν ο κόσμος δεν σωθεί, *εγώ* θα φταίω»). Το ασυνείδητό μου δεν είναι πολύ έξυπνο πάντα, κι έτσι δεν απαιτείται βοήθεια από τον φίλο μου τον Κ., που μας ανέλυε τα όνειρα, σε καλοκαιρινές παραλίες του Πηλίου τη δεκαετία του ’90. Θυμάμαι έντονα τώρα, στην κλεισούρα, εκείνα τα καλοκαίρια, την ανοιχτοσύνη και τις ατέρμονες συζητήσεις μας πίνοντας κρύο κρασί στην άμμο, δίπλα στη νυχτερινή θάλασσα. Και σκέφτομαι πως η «κανονικότητα» είναι χίμαιρα. Προσωρινά σταθεροποιημένη κατάσταση είναι απλώς. Όταν και εάν τελειώσει όλο αυτό, δεν θα γυρίσουμε στο πριν. Όλα θα είναι αλλιώτικα. Και οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες και οι σχέσεις και τα συναισθήματα και οι (όλο και λιγότερες) βεβαιότητες. Ίσως, τελικά, κανονικότητα να είναι (πλέον;) μια σειρά διαδοχικών κρίσεων, και όχι ένα φαντασιακό ωραίο πριν, που μπορεί και να μην υπήρξε. Με την επικέντρωση στην επιβίωση να είναι πάντα, ούτως ή άλλως, το αντίθετο του γόνιμου κι εμπλουτιστικού. Φτωχαίνει. Ενίοτε μας κάνει ζητιάνους, έστω μόνο για αγάπη, επαφή, χαμόγελο.

Μου λείπει αφόρητα ο μικρός Θ. Οι αγκαλιές μας, τα γέλια μας, οι ιστορίες που λέγαμε, το άγριο παιχνίδι μαζί του. Και η κόρη μου, μού λείπει. Η υπέροχη, αυστηρή κόρη μου. Μου λείπει η καθημερινότητα της δουλειάς, οι συνάδελφοι κι οι συναδέλφισσές μου, η αίσθηση

Η Μάρω Παντελίδου Μαλούτα είναι Καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και Διευθύντρια του Εργαστηρίου Ελληνικής Πολιτικής του ίδιου Τμήματος.

ότι δίπλα-δίπλα, *μαζί*, κάνουμε κάτι χρήσιμο, το οποίο αγαπάμε. Ακόμη και αυτοί που λέγαμε απλώς καλημέρα, μου λείπουν, ως φόντο μιας σταθεροποιημένης, ευχάριστης καθημε-ρινότητας. Αλλά βεβαίως μου λείπουν οι φίλες και οι φίλοι μου, ακόμη κι η πόλη, οι δρόμοι, τα αυτοκίνητα. Τα «παιδιά» επίσης, μου λείπουν κι αυτά. Κι ας τα βλέπω μέσω υπολογιστή: Είναι αλλιώτικα στα σπίτια τους. Σαν σε κλουβιά. Με κλειστά τα μικρόφωνα την περισσότερη ώρα «για να λειτουργήσει το σύστημα» (τι απλοϊκά συμβολικό!), μοιάζουν αφημένα, παραιτημένα. «Ceci n'est pas une école», γράφει κάτω από μια φωτογραφία φορητού υπολογιστή που κυκλοφόρησε πρόσφατα στο διαδίκτυο (υποθέτω από κάποιους/ες που δεν εκφράζουν άγρια χαρά για τη διαδικτυακή διδασκαλία τους). D'autant moins une université, θα προσέθετα, παραπέμποντας κι εγώ στον ίδιο πίνακα του Μαγκρίτ. Όχι, η λεγόμενη εξ αποστάσεως εκπαίδευση (που δεν είναι τέτοια), καθόλου δεν με ικανοποιεί. Και δεν θέλω ούτε να διανοηθώ ότι μπορεί να προσληφθεί ως τίποτα άλλο, πέρα από προσωρινή λύση ανάγκης. Απομονωμένοι/ες, μπροστά στις οθόνες, δεν μπορούμε να αναπτύξουμε προβληματισμούς, επιχειρήματα, κριτική σκέψη, να διατυπώσουμε οράματα, να παίξουμε με το εφικτό και το ανέφικτο, να πλάσουμε ουτοπίες καλύτερων κόσμων. Μαζί. Το «μαζί» δύσκολα κερδίζει τη μάχη με την οθόνη. Ο *κοινός χώρος* χρειάζεται. Γι' αυτό ίσως, όταν πρόκειται να κάνω διαδικτυακό μάθημα, δεν έχω την ίδια αγωνία και τον κόμπο στο στομάχι που, σαράντα χρόνια τώρα, νιώθω όταν έχω μάθημα-μάθημα.

Τακτικά πλέον όταν ξυπνάμε, ο Θ. μού ανακοινώνει που δεν πήγε. «Σήμερα δεν πήγα στο Μιλάνο». «Το κινητό μου λέει πώς σήμερα είχα συνάντηση στο Βερολίνο». Αυτά είναι τα *μη ταξίδια* του κορωνοϊού. Τα παρ' ολίγον ταξίδια του Θ., που θέλει συνεχώς να ταξιδεύει, να φωτογραφίζει πόλεις, κτήρια, ανισότητες, διαχωρισμούς. «Εσύ, πού δεν πήγες σήμερα;» Γελάμε. Αλλά καταλαβαίνουμε πόσο τυχεροί είμαστε, που είχαμε να πάμε, και δεν πήγαμε. Που έχουμε σπίτι, όπου μας αρέσει να είμαστε, και κλειστήκαμε. Που μπορούμε να προγραμματίσουμε ωραία γεύματα με ωραίο κρασί, και να τα έχουμε. Που είμαστε μαζί. Που μπορούμε ακόμη να συζητάμε για όλα. Που είμαστε καλά. Άλλοι, και άλλες, όχι. («Μένουμε σπίτι για μας και γι' αυτούς που αγαπάμε!», επιμένει εμμονικά το σύνθημα/παραφθορά του θατσερικού: «Δεν υπάρχει κοινωνία. Μόνο άτομα και οικογένειες». Όχι! Αν ο γείτονας δεν έχει κανέναν να τον αγαπάει;)

Όχι. Γι' αυτό και δεν αποδέχομαι ότι «*αρκεί* να μην νοσήσουμε όλοι μαζί», που ακούγεται από αρμόδια χείλη ως ενδεχόμενο αποκορύφωμα της επιτυχίας: Όχι δεν αρκεί. Να μην νοσήσουμε χρειάζεται. Σκέτο. Στο 2020 είμαστε, δεν γίνεται να (ξανα)ζούμε με αυτό τον τρόπο (κρυφτείτε!), καταστάσεις λοιμού, στις σημερινές συνθήκες ανάπτυξης (και) της βιοϊατρικής έρευνας. Ούτε είναι αποδεκτό, αν νοσήσουμε, να μην πάμε όλες/οι σε άψογα στελεχωμένα νοσοκομεία, με ξεκούραστο προσωπικό, με επαρκή αριθμό εξοπλισμένων ΜΕΘ και με όλα τα απαραίτητα αναλώσιμα. Ούτε να μην βρίσκουμε εύκολα και δωρεάν το διαγνωστικό τεστ ή γιατρό να φέρουμε στο σπίτι, αν αισθανθούμε τέτοια ανάγκη. Αυτά μόνο θα αρκούσαν. Και πρέπει να αναχθούν σε στοιχειώδη. Είναι φανερό πλέον σήμερα ότι η δημόσια υγεία πρέπει να είναι πρώτη προτεραιότητα, ως συλλογικό αγαθό. Και ως θέμα επιβίωσης, άρα δημοσίου συμφέροντος, αποτελεί και κεντρικό θέμα δημοκρατίας. Συνεπώς, κάτι δεν πάει καλά: Η παγκόσμια οικονομία, προφανώς δεν υπηρετεί την κοινωνία (καπιτα-

λισμό έχουμε!). Άρα; Δεν είναι φανερό το «διά ταύτα»; Από μια άποψη μοιάζει με ειρωνεία το ότι όλο αυτό συνέβη τώρα, όταν στη χώρα διαχειρίζονται την κατάσταση όσοι πιστεύουν πως *και* η υγεία είναι ένας τομέας ανάπτυξης επιχειρηματικότητας. Ανησυχώ όμως πολύ, μήπως η «ειρωνεία» αξιοποιηθεί τελικά κατά τρόπο που δεν θα είναι υπέρ του πολύπαθου κράτους πρόνοιας, άρα ούτε της δημοκρατίας. (Από την Αριστερά εξαρτάται, σε μεγάλο βαθμό, η έκβαση.)

Σκέφτομαι πως αν τη δεκαετία του '70, κυρίως μετά το 1974, μου περιέγραφαν τη σημερινή κατάσταση, κοινωνική, πολιτική, ιδεολογική, επιδημιολογική (!), στα τότε αυτιά μου θα ακουγόταν σαν μια μελλοντολογική δυστοπία, με αξιώσεις επιστημονικής φαντασίας: Με ανθρώπους να φοβούνται να πλησιάσουν ο ένας τον άλλο, με την «αρρώστια» να επισείεται ως πανταχού παρών κίνδυνος, με όλες/ους στο καβούκι τους, χωρίς κοινωνικές επαφές, χωρίς έμφαση στην αλληλοβοήθεια και την αλληλεγγύη, χωρίς συλλογική ανάληψη ευθύνης και χωρίς συλλογικά οράματα διεξόδου. Μόνο ατομική ευθύνη για να «τη βγάλουμε» και αυταρχικές οδηγίες για το πως. Ακόμη και για να πλύνουμε τα χέρια μας, χρειάζονται κατευθύνσεις και οδηγίες. Και άδεια για να βγούμε από την πόρτα μας. Η δημοκρατία, που έχει ως χωροταξική προϋπόθεση το δημόσιο χώρο, γίνεται ανέκδοτο, ενώ η ατομική ευθύνη (προφανώς υπαρκτή) επισείεται, όπως το «όλοι φταίμε» στην προηγούμενη κρίση, ως *ατομική ενοχοποίηση*. Διερωτώμαι πώς συνδυάζεται η έμφαση στην ατομική ευθύνη, με «αυστηρά μπλόκα στους δρόμους» και με κυρώσεις; Μήπως πρέπει να επιλέξουμε; Ή ατομική ευθύνη με παραινέσεις ή συλλογική ευθύνη με ανάληψη ευθύνης από την κυβέρνηση (με σοβαρά μέτρα υπέρ της δημόσιας υγείας) και οδηγίες προς τους/ις πολίτες από το κράτος, με έλεγχο για την εφαρμογή τους. Μου αρέσει το σχόλιο του Χάρβεϋ ότι τα καλά νεοφιλελεύθερα υποκείμενα έχουν μάθει να κατηγορούν τον εαυτό τους (ή τον Θεό!) όταν πάει κάτι άσχημα. Αλλά να μην μπορούν να διανοηθούν ότι, ίσως, το πρόβλημα να είναι ο καπιταλισμός.

Υπάρχουν άνθρωποι σε συνθήκες συλλογικού εγκλεισμού (τυπικού ή άτυπου), που κινδυνεύουν δέκα φορές περισσότερο από άλλους. Αλλά, βέβαια, «άλλων οι ζωές μετράνε και άλλων οι ζωές μετριόνται». Οι άστεγοι/ες; Όσοι/ες βρίσκονται σε συνθήκες φτώχιας; Οι κακοποιημένες γυναίκες που πλήθυναν επικίνδυνα; Σε ποια σπίτια θα κλειστούν όλοι/ες αυτοί/ές; Ο δε «Μεγάλος Αδελφός» μάς λέει μονότονα και *αυταρχικά* κάθε βράδυ (ιδιαίτερα στην αρχή), τι πρέπει να κάνουμε, «or else». (Μετά τον συμπαθητικό «μικρό ξάδελφο», είναι αλήθεια, που αυτός, μοιάζει να δίνει την ψυχή του.) Μιλάει πατερναλιστικά ή/και αυταρχικά σε άτακτα παιδιά; Σε υπηκόους; Σε μικροαπατεώνες, που παρακολουθούνται, αφού «γνωρίζουμε ποιοι περνούν τα διόδια»; (Ατομική ευθύνη με παρακολούθηση και έλεγχο.) Και δεν είναι τόσο το τι λέει (βρισκόμαστε σε έκτακτες συνθήκες), παρότι, *είναι* κι αυτό. Αλλά το πως. Πολύ συχνά, βέβαια, πολιτικοί της Δεξιάς δίνουν την εντύπωση ότι δεν συνειδητοποιούν πως *δεν άρχουν*. Αλλά διαχειρίζονται τα κοινά για το συλλογικό συμφέρον, και ότι στόχος τους (πρέπει να) είναι η δημοκρατικότερη δυνατή διαχείριση της συλλογικής ζωής. Ακόμη και σε κρίσεις. Η δημοκρατία και οι ελευθερίες ποτέ δεν είναι πολυτέλεια, ούτε παζαρεύονται. Κι αν, εκτάκτως, υπάρξει ανάγκη περιορισμού κάποιων ελευθεριών, αυτό πρέπει να επισημαίνεται ως μέγιστη ανωμαλία. Χωρίς ύφος αυτάρεσκου αυταρχισμού ή πατερναλιστικής παραίνεσης (που μπορεί να προκαλέσουν και εθισμό σε ευεπίφορους/ες).

Σήμερα, που δεν είναι πια δεκαετία του '70, και δεν είμαι πια είκοσι χρονών, όλο αυτό δεν (θέλω να) το βιώνω ως μελλοντολογική δυστοπία, αλλά ως πισωγύρισμα. Θυμίζει άλλες εποχές, ενώ φουκωϊκοί φίλοι και φίλες μου θα πουν, ότι πρόκειται για άσκηση γενικής και ανοικτής εφαρμογής της βιοεξουσίας, που λειτουργεί απολύτως νομιμοποιητικά. Ποιος/α δεν θέλει να προστατευτεί; Άρα, κρυφτείτε σε απομόνωση χωρίς πολλές-πολλές συζητήσεις, αφού τώρα, παίζεται η επιβίωση. Εγώ μάλλον νοιώθω ότι, αυτή την εποχή η Arendt με αγγίζει πιο πολύ, με την vita activa, που συρρικνώνεται στο πρώτο της σκέλος, σε επιβιωτική προσπάθεια. Μπορεί, άραγε, να συνεχιστεί σε αυτές τις συνθήκες η vita contemplativa; Πρέπει πάντως. Οφείλουμε να σκεφτούμε τι αλλαγές θα επιφέρει η πανδημία και ο χειρισμός της στην πραγματικότητα της ζωής, μετά. Στο πολιτικό σύστημα και στη συγκρότηση των όρων του πολιτικού ανταγωνισμού στη χώρα. Στην ΕΕ, στον νεοφιλελευθερισμό ως ιδεολογική ηγεμονία και ως αντιμεταρρύθμιση στον προνοιακό καπιταλισμό, όπου δέχεται δριμύτατο πλήγμα. Και ευρύτερα, τι αλλαγές θα συντελεστούν στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα μετά το χτύπημα στην κατανάλωση με αναπότρεπτη απόρροια την ύφεση; Αλλά και πόσο θα επηρεαστεί η κοσμοαντίληψη των υποκειμένων, πόσο διαφορετικά θα επεξεργαστούν την εμπειρία τους, στο πλαίσιο όπου βρίσκονται, και ανάλογα με την ηλικία, το φύλο και την ταξική τους θέση; Και, πρωτίστως, τι θα γίνουν τα ανατρεπτικά οράματα αλλαγής, για καλύτερο/δικαιότερο/δημοκρατικότερο κόσμο; *Δεν μπορεί!* Η εμπειρία της πανδημίας γεννάει τη συνειδητοποίηση ότι η παγκόσμια οικονομία *δεν γίνεται να μην λειτουργεί* προς όφελος της δημόσιας υγείας, ως μετωνυμία της κοινωνίας, εν προκειμένω. Παντού. (*Και* στον Τρίτο Κόσμο, που με στοιχειώνει πάντα.) Ότι χωρίς ένα καλό σύστημα δημόσιας υγείας δεν επιβιώνουμε, διεθνώς, και ότι θα έπρεπε, με τα δεδομένα του 21ου αιώνα, να το έχουμε. Πρώτη φορά αισθάνομαι πόσο η πραγματικότητα *μάς αναγκάζει*, επιτακτικά, να σκεφτούμε με όρους οικουμενικής ιδιότητας του ανθρώπου. Και να βγάλουμε τα απαραίτητα ανατρεπτικά συμπεράσματα. Από το ειδικό και το «εθνικό», πρέπει να περάσουμε στο παγκόσμιο. Και τανάπαλιν. Με το ειδικό, το κλείσιμο σχολείων και Πανεπιστημίων, για παράδειγμα, να αναδεικνύουν αναπόφευκτα τη σημασία και την αναγκαιότητα της καλής δημόσιας εκπαίδευσης για όλες/ους. Ή με τις αλλαγές στα εργασιακά να δείχνουν πως αν δεν υπάρχει ουσιαστική προστασία της εργασίας και ανεπτυγμένο κράτος πρόνοιας παντού, η κοινωνική συμβίωση δεν μπορεί να συνεχίσει χωρίς να αποδέχεται ανθρωποθυσίες, συνειδητά και εκπεφρασμένα πλέον. Με την αλληλεγγύη στις συνθήκες αυτές, όχι απλώς ως εθελοντισμό αλλά ως εγγενή παράμετρο όλων των μέτρων πολιτικής, να προβάλλει ως απαραίτητη/ αυτονόητη συνιστώσα, που ξεπερνά, όπως ο κορωνοϊός (και το κεφάλαιο), τις εθνικές επικράτειες.

Μήπως τώρα θα μπορέσουμε να αποδεχτούμε, μαζί με τη Nussbaum, την ηθική θέση που εξέφρασε ο Μάρτιν Λούθερ Κινγκ, σχετικά με την αφοσίωση στην κοινότητα του ανθρώπινου γένους, ως την ύψιστη υποχρέωσή μας, με βασική αρχή το σεβασμό στην ισότιμη αξία όλων των μελών της κοινότητας αυτής; Και, βεβαίως, να καταλήξουμε, τρεις αιώνες αφότου πρωτοδιατυπώθηκε η αρχή περί ίσης ηθικής αξίας όλων, στα απαραίτητα «διά ταύτα»; Αυτή είναι η μόνη «παγκοσμιοποίηση» που αρμόζει στα κεκτημένα της νεότερης πολιτικής φιλοσοφίας και του Διαφωτισμού (με την οικονομία να λειτουργεί *ως μέσο* για την επίτευξή της). Μήπως, λοιπόν, «ο κορωνοϊός» και η διαχείρισή του, εκτός από ευεργετική επίδραση στη

μείωση της εκπομπής αερίων που συμβάλλουν στο φαινόμενο θερμοκηπίου, αποτελέσουν και έναυσμα κοινωνικοπολιτικής αφύπνισης; Μήπως ωθήσουν προς την κατεύθυνση μιας άλλης αντίληψης για την οργάνωση της κοινωνικής συμβίωσης, ως εφικτής, προσβάλοντας τη νεοφιλελεύθερη ηγεμονία; Μήπως, η απάντηση στο εμβληματικό ερώτημα της πολιτικής «πώς μπορούμε να συμβιώσουμε καλύτερα», θα τείνει τώρα προς την κατεύθυνση της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, ως προϋποθέσεις για ελευθερία; Δηλαδή, προς την κατεύθυνση της *ουσιαστικής* δημοκρατίας, που μόνο αυτή, όπως φαίνεται, μπορεί να εξασφαλίσει την επιβίωση και την ευημερία όλων; Μήπως; Δυνητικά, η απάντηση είναι σαφώς καταφατική, γιατί η εμπειρία της οικουμενικής απειλής είναι πράγματι συγκλονιστική, παρέχοντας αφειδώς τα απαιτούμενα για ριζοσπαστική αμφισβήτηση. Πραγματιστικά, δεν ξέρω, αλλά επιλέγω να ελπίζω. Γιατί με προβληματίζουν οι προεκτάσεις της γνωστής γελοιογραφίας, όπου δεινόσαυροι, λίγο πριν την εξαφάνισή τους, βλέποντας έναν τεράστιο μετεωρίτη να έρχεται κατά πάνω τους συζητούν πόσο ανησυχούν για την οικονομία.

9.4.2020

ΕΛΛΗ ΔΡΟΥΛΙΑ

Μια βόλτα πριν να...

Βραδάκι. Εκεί περί τις έξι που παίρνει να σκοτεινιάζει. Πριν δύσει εντελώς το φως, τα χρώματα αλλάζουν. Χάνουν την έντασή τους, γλυκαίνουν κάπως. Ώρα που γεννιόνται οι σκιές, βλέπεις και δεν βλέπεις.

Ήταν μακριά από την βάση του, τρεις δρόμους κάτω από την πλατεία Βικτωρίας. Δεινός περιπατητής, του άρεσε να περπατάει στην πόλη. Άλλοτε με γοργό, σταθερό βηματισμό, όταν πήγαινε σε συγκεκριμένη συνάντηση. Προσωπική ή επαγγελματική, για ψώνια δεν είχε σημασία. Άλλοτε πιο ράθυμα, χωρίς συγκέντρωση στην διαδρομή. Απλώς να σεργιανίζει, να σουλατσάρει χαλαρά, μιας και συχνά έβγαινε να μαζέψει εικόνες, ματιές και κινήσεις, σκόρπια λόγια, ήχους, ξεφτισμένες λέξεις, αναγνωρίσιμες και μη. Του άρεσε να παρατηρεί ανθρώπους και συμπεριφορές.

Σήμερα είχε φτάσει αρκετά μακριά. Στην πλατεία Συντάγματος. Και είχε σκοπό να επιστρέψει σπίτι του και πάλι περπατώντας, αν και αισθανόταν μια κάποια κόπωση. Τα πόδια του βάραιναν ανεπαίσθητα και οι κάλτσες του είχαν υγρανθεί ελαφριά από τον ιδρώτα των ποδιών του. Γεγονός που τον ενοχλούσε. Θα το έκανε, όμως, οπωσδήποτε. Δεν θα έπαιρνε το μετρό από το Σύνταγμα, ούτε από το Πανεπιστήμιο πιο κάτω ούτε από την Ομόνοια. Παρόλο που τώρα δεν κυκλοφορούσε και πολύς κόσμος, τα βαγόνια ήταν άνετα, χωρίς στριμωξίδια και σπρωξίματα. Έτσι εύκολα έμπαινε σε εφαρμογή αυτό για τα δύο μέτρα απόσταση ο κάθε άνθρωπος. Θα περπατούσε. Θα έκανε το δικό του οδοιπορικό πριν καταλήξει στο διαμέρισμα του τέταρτου ορόφου, όπου θα κλεινόταν έως ότου δοθεί το σύνθημα ελεύθερης μετακίνησης κατά βούληση. Βέβαια, μέχρι την γωνία, ούτε δέκα μέτρα από την πολυκατοικία του, θα έβγαινε, στον φούρνο-ζαχαροπλαστείο-τυροπιτάδικο-σαντουιτσάδικο. Η ύπαρξή του, τού έδινε ένα αίσθημα ασφάλειας. Κάλυπτε πολλές ανάγκες. Διατροφικές, εννοείται, μα και κοινωνικές γιατί είχε μια κουβέντα με τον Ηπειρώτη φούρναρη που ξυπνούσε αχάραγα να ζυμώσει, να ψήσει, να βάλει μπρος το κατάστημα έως ότου εμφανιστεί η νεαρότερη γυ-

---

Η Έλλη Δρούλια εργάζεται στην Βιβλιοθήκη της Βουλής και προσπαθεί να γράφει.

ναίκα του. Μετά τα οικιακά και τα μαγειρέματά της, προς το μεσημεράκι. Περιποιημένη πάντα, καλοντυμένη, καλοχτενισμένη, με νύχια βαμμένα έντονα να πάρει την θέση της στο σκαμπό μπροστά από την ταμειακή μηχανή, έως αργά το βράδυ. Κατέβαινε από το σκαμπό να εξυπηρετήσει, να ζυγίσει, να τυλίξει και ξανασκαρφάλωνε για να κάνει ταμείο, όταν ο άντρας της ήταν απασχολημένος ή έκανε διάλειμμα για την σιέστα του. Οικογενειακά δούλευαν την επιχείρηση, ξένο δεν έβαλαν ποτέ. Και με αυτήν είχε κουβέντες, πιο ανάλαφρες, όχι για την επικαιρότητα, τα οικονομικά, τα αθλητικά, όπως με τον φούρναρη. Ένα κομπλιμέντο, ένα χαμόγελο, για το καιρό, το σπίτι, την οικογένεια γιατί είχαν και δυο παιδιά του δημοτικού. Με αυτήν την σειρά. Τα παιδιά τα φρόντιζε η γιαγιά τους.

Το σιντριβάνι ανατροφοδοτούσε τους πίδακες όπου πολλοί, ημεδαποί και αλλοδαποί, πόζαραν για σέλφι. Η Βουλή ορθωνόταν πάνω από τις σκάλες της πλατείας επιβλητική, τυλιγμένη με την αύρα της ιστορίας. Τα δέντρα καθόλου εντυπωσιακά, τα μαγαζιά με τραπεζοκαθίσματα κλειστά θεόκλειστα, τα παγκάκια σήκωναν από έναν ή ένα ζευγάρι, ο κουλουρτζής σταθερή αξία, το καροτσάκι με τους ξηρούς καρπούς προσέθετε στο φολκλόρ, λιγοστά παιδιά με τα σκέιτ μπορντ πάνω κάτω τις σκάλες με φωνές και ανταλλαγές κοσμητικών επιθέτων.

Η οδός Σταδίου έχει άνετα πεζοδρόμια. Στην δεξιά πλευρά το Ιστορικό Μουσείο στο κτήριο της παλιάς Βουλής, με τον έφιππο Κολοκοτρώνη να ορίζει το σημείο. Το κτήριο του ΟΤΕ και οι κινηματόγραφοι «Απόλλων» και «Αττικόν» ρημαγμένοι από πυρκαγιά το 2012, από τις ταραχές και τις χαμένες ζωές που δεν μπορεί να ξεχάσει, ενώ είχαν πει, όχι απλώς πει μα δεσμευτεί ότι άμεσα θα τους επισκεύαζαν, ακόμα χάσκουν και πεζοδρόμιο δεν υπάρχει σε εκείνο το ύψος. Προτίμησε την απέναντι όχθη. Εκεί, κάπως προστατευμένοι, και έξω από στο εγκαταλειμμένο ξενοδοχείο «Εσπέρια», έχουν βρει καταφύγιο άστεγοι στη σειρά.

Έψαξε στις τσέπες του για ψιλά, είχε 20 σεντς και 50 σεντς. Να τα δώσει, αποφάσισε. Στον πρώτο άφησε τα 20. Ήταν ξαπλωμένος με την πλάτη προς τον τοίχο της Τράπεζας της Ελλάδος και δεν έδειξε σημάδια ότι ένιωσε την παρουσία του. Λίγο πιο κάτω, έσκυψε να αφήσει και τα 50 σεντς σε ένα λερωμένο ποτήρι καφέ. Όμως, με το που έσκυψε οι κουβέρτες κινήθηκαν και μια αγριεμένη μορφή αποκαλύφθηκε. Αξύριστη, με μαλλιά ανάκατα και σκασμένα χείλια, ανέδιδε δυσάρεστες μυρωδιές. Ήρθαν σχεδόν πρόσωπο με πρόσωπο, ούτε δέκα εκατοστά δεν τους χώριζαν. Αισθάνθηκε τα χνώτα της πάνω του και τρομοκρατήθηκε. Το πενηντάλεπτο έχασε τον στόχο του, και από το σαστισμένο χέρι του έπεσε στα ρούχα χωρίς να κάνει θόρυβο. Ορθώθηκε με τα καλύτερα αντανακλαστικά που διέθετε και άνοιξε την περπατησιά του, χωρίς να κοιτάξει πίσω του. Έβγαλε ένα καθαρό μαντίλι και σκούπισε το πρόσωπό του. Κοίταξε να δεις τώρα, τι μου έτυχε στα καλά καθούμενα, αναλογίστηκε. Ένα καλό πήγα να κάνω! Νευρικά ξανασκούπισε το πρόσωπό του και τα χέρια του και πέταξε το μαντίλι στον πρώτο πράσινο κάδο που συνάντησε. Είχε και θέμα με τα μικρόβια από μικρός. Ήταν σιχασιάρης γενικά. Και αν αυτός είχε τον καταραμένο ιό που μεταδίδεται από τα σταγονίδια της ανάσας;

Αποσυντονισμένος εξαιτίας του συμβάντος άνοιξε την περπατησιά του. Το σχέδιο του οδοιπορικού πήγε στράφι. Σταμάτησε να παρατηρεί και να ενδιαφέρεται για το αστικό περιβάλλον. Κατηφόριζε την Σταδίου χωρίς να κοντοσταθεί στον Ιανό, τα καταστήματα Zara,

τον Κωτσόβολο, όπως το είχε στον νου του. Χαμηλότερα τα μεγάλα εμπορικά που είχαν γνωρίσει δόξες, τώρα παράπαιαν σκονισμένα μεταξύ φθοράς και αφθαρσίας, το ίδιο και οι σκοτεινές μοναχικές στοές, το κενό που κάποτε στέγαζε τον Κατράντζο Σπορ. Ανήκε στην ομάδα της πρώτης φουρνιάς που είχαν χάσει την δουλειά τους, με κοινωνικά κριτήρια, του είχαν πει γιατί δεν είχε παιδιά να φροντίσει, μόνον τον εαυτό του. Έστριψε δεξιά για να πάρει την Πατησίων, άλλη μεγάλη ξεπεσμένη, αποφεύγοντας την πλατεία Ομόνοιας. Είχε αρχίσει να θυμώνει κιόλας. Ο αυθορμητισμός, έστω και μετρημένος, έπρεπε να κοπεί. Ή πάλι δεν έπρεπε; Πού θα οδηγούσε αυτή η αντίδραση; Ο φόβος της αρρώστιας τον κυρίευε, μαζί με σκέψεις ασφυξίας του επικείμενου εγκλεισμού. Η ιδέα κάθε είδους ελέγχου τον έκανε να επαναστατεί. Εξάλλου, για αυτό δεν είχε γυναίκα και οικογένεια. Ήθελε να πηγαινοέρχεται, να ξοδεύει κατά βούληση, το κεφάλι του ήσυχο χωρίς δεσμεύσεις, υποχρεώσεις, απαιτήσεις, αναφορές, γκρίνιες, πρέπει το ένα, πρέπει το άλλο. Τα μέτρα για το καλό όλων, για την υγεία, ήταν εδώ, πόσο θα διαρκούσαν, πότε θα αίρονταν; Ερωτήσεις χωρίς απαντήσεις. Η ελευθερία και τα καλά της είναι εύθραυστα αγαθά.

Ερημιά παντού. Τα πεζοδρόμια, ευτυχώς φαρδιά, χωρούσαν άνετα δύο να διασταυρωθούν. Ακόμα καλύτερα αν αποστρέφονταν τα κεφάλια τους σε αντίθετη κατεύθυνση. Και αν είχε κολλήσει κάτι, αυτό το ανεπαίσθητο λεπτό; Μπα, αποκλείεται. Τόσο γκαντέμης πια! Στο σπίτι του, είχε προμηθευτεί τα πάντα, είδη φαρμακείου, ποτά, σαπούνι πλυντηρίου, χαρτιά, τροφές μακράς διάρκειας που δεν ήξερε να μαγειρεύει αλλά θα μάθαινε, δεν μπορεί να ήταν και τόσο δύσκολο. Θα έμενε μόνος με την τηλεόραση, το τηλέφωνο, το διαδίκτυο, άρα δεν θα ήταν και τόσο μόνος. Οι οδηγίες τον κούραζαν, τι επιτρέπεται και τι δεν επιτρέπεται, νέοι κανόνες, άδειες κυκλοφορίας, του έφερναν αντίδραση. Οι αριθμοί, τα μαθηματικά μοντέλα, οι στατιστικές τον προβλημάτιζαν. Οι συζητήσεις αντί να τον βοηθούν, αντίθετα τον μπέρδευαν. Άλλοι έβλεπαν συνωμοσίες παντού, υποψίες για κίνητρα, καταστροφές, ωφελημένους και κατεστραμμένους. Είναι δεν είναι, ή κατά πόσο είναι φτιαχτά; Από το μπαλκόνι του, μακριά πολύ, ξεκάθαρα όμως, έβλεπε την Ακρόπολη, θέα πολύτιμη για την ψυχολογία του.

Επιτέλους, έφτασε στην πλατεία Βικτωρίας. Μια μικρή ιστορική πλατεία, με τα ζαχαροπλαστεία της, προορισμός εξόδου, μαζί με την διασημότερη Φωκίωνος. Σήμερα, γεμάτη μετανάστες που μένουν, πουλάνε διάφορα σε αυτοσχέδιες αγορές στα πεζοδρόμια ή στα μισογκρεμισμένα μαγαζιά. Οι μπαμπουλωμένες γυναίκες τους κυκλοφορούν λίγο και αργά το βράδυ. Τα παιδιά τους παίζουν βγάζοντας χαρούμενες φωνές σε γλώσσες του κόσμου. Λιγοστοί αναδύονταν στην επιφάνεια από την έξοδο του ηλεκτρικού. Το «Βιβλιοχαρτοπωλείο Έλλη» ήταν ένα άλλο σταθερό σημείο αναφοράς του. Του άρεσε η ατμόσφαιρα που απέπνεε, παλιακή, χαρτί και ξύλο, δύσκολος φωτισμός. Δεν είχε διαβάσει πολλά βιβλία είναι αλήθεια αλλά τα λίγα που είχε, τα ήξερε απέξω και πάντα είχε σκοπό του να αυτομορφωθεί διαβάζοντας. Ταλαντευόταν μεταξύ των λεγόμενων κλασικών και των σύγχρονων. Από πού να αρχίσει; Ώσπου να αποφασίσει, μελετούσε τον «Ελληνικό Πολιτισμό» στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Είχε δουλειά μπροστά του.

Διέσχισε την πλατεία με ανανεωμένες δυνάμεις, επειδή λίγο είχε ακόμη. Πέρασε μπροστά από το κουρείο του Ινδού που είχε εμπιστευτεί μια φορά και μόνο το κεφάλι του, έτσι για την εμπειρία του πατσουλί. Τώρα έκανε ότι δεν τον είδε καν, αν και εκείνος του χαμογε-

λούσε από μακριά. Και ξαφνικά, αναπάντεχα από το πουθενά, πετάχτηκαν μπροστά του δυο με κάτι ξεσχισμένες παντόφλες και ρυπαρές κελεμπίες που τον πλησίασαν στο χιλιοστό και του φώναζαν ακατάληπτα κατάμουτρα. Τον μπλόκαραν και δεν τον άφηναν να προχωρήσει κάνοντας χειρονομίες και βγάζοντας ήχους, μάλλον, αγωνίας. Δεν ήθελε να τους αγγίξει στο ελάχιστο. Οπισθοχώρησε και άλλαξε ρότα. Με ανακούφιση είδε ότι δεν τον ακολούθησαν αλλά είχε ταραχτεί και πάλι. Συνέχισε να περπατάει προσπαθώντας να συνέλθει και από αυτήν την συνάντηση. Τι να ήθελαν; Αυτόν βρήκαν; Λες αυτοί που πάνε και στις παρυφές των λαϊκών αγορών, μέσα σε τόσο κόσμο, να είχαν τον ευκολομεταδιδόμενο ιό; Θα έκανε ένα ζεστό μπάνιο, θα τριβόταν γερά με απολυμαντικό σαπούνι και το σκληρό σφουγγάρι. Θα έπλενε το κεφάλι του και τα δόντια του.

Μα να έφτασε στην γωνιά του φούρνου-ζαχαροπλαστείου-τυροπιτάδικου-σαντουιτσάδικού του. Περίεργο, τα φώτα κλειστά, όλα σκοτεινά, άνθρωπος κανείς και η πόρτα κλειδωμένη. Πολύ νωρίς για να έχει κλείσει. Κανένα χαρτί με κάποια πληροφορία. Εκείνη την στιγμή περνούσε ο γείτονας επιπλοποιός. Ανέδιδε τα χημικά των ξυλοφαρμάκων που τον είχαν ποτίσει, τα ρούχα και το πετσί του. Ήταν νηφάλιος πριν πάει να τελειώσει την μέρα του στο ταβερνάκι παραδίπλα, κοπανώντας τα ποτηράκια του. Τον κατάλαβε ότι γύρευε γιατί ήταν κλειστά. Χωρίς και πριν να ρωτήσει του έσκασε το μαντάτο. Ο φούρναρης και η γυναίκα του είχαν βρεθεί θετικοί στον κορωναϊό, αυτός ήταν κάπως σοβαρά, τον είχαν πάει στο Σωτηρία γιατί είχε ακατέβατο πυρετό.

Βόμβα να είχε πέσει, δεν θα τον τάραζε τόσο συθέμελα. Χτες ήταν εδώ, τρεις φορές, και αγόρασε διάφορα. Είχε επαινέσει τον αρτοποιό για την τέχνη του και είχε χαμογελάσει ιδιαίτερα γοητευτικά στην σενιαρισμένη γυναίκα στο ταμείο. Λες; Αναρωτήθηκε. Βρήκε το κλειδί της εξώπορτας και βιαστικά πορεύτηκε προς την εξώπορτα της πολυκατοικίας.

Θα έμενε μέσα και θα ήξερε αν κόλλησε σε δύο εβδομάδες. Πνιγόταν. Θα το άντεχε αυτό το πακέτο; Κλείσιμο, στέρηση κινήσεων, μοναξιά, ανησυχία και φόβο.

Αθήνα, 14 Απριλίου 2020

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΤΣΙΡΗ

And Nothing Else Matters

So close, no matter how far
Couldn't be much more from the heart
Forever trusting who we are
And nothing else matters
Metallica

Τον Ιανουάριο του 2018 συμμετείχα επιτυχώς σε ένα διαγωνισμό καινοτομίας, κάτι που άλλαξε τα ερευνητικά μου ενδιαφέροντα άρδην και με έβαλε σε μια διαδικασία να φτιάχνω ηλεκτρονικές συσκευές με αισθητήρες χαμηλού κόστους για το Διαδίκτυο των Πραγμάτων. Όπως αποδείχθηκε ήταν ένα μαραθώνιο έργο.

Εξαιτίας αυτού, άρχισα να δουλεύω όλο και περισσότερο στην Αθήνα και να πηγαινοέρχομαι στην Ξάνθη σε εβδομαδιαία βάση, κάτι που κλόνισε τις αντοχές μου και κυρίως τίναξε τη μπάνκα στον αέρα.

Την άνοιξη του 2019, σε μια στιγμή επιφοίτησης, έκανα αίτηση για επιστημονική άδεια στο Cambridge όπου είχα κάνει το διδακτορικό μου. Οι παλιοί μου καθηγητές με δέχθηκαν, κάτι που εξέλαβα ως θαύμα σχεδόν, δεδομένου ότι είχαν περάσει πάνω από δέκα χρόνια από την αποφοίτησή μου! Η προοπτική του να ξαναγυρίσω στον τόπο στον οποίο είχα περάσει τέσσερα από τα καλύτερα χρόνια της ζωής μου ±χρόνια που μπορούσαν να τα συναγωνιστούν μόνο δύο χρόνια στις Βρυξέλλες νωρίτερα δουλεύοντας για την Procter&Gamble– με γέμισε με μια γλυκιά προσμονή, μια ελπίδα για την ερευνητική μου καριέρα και με κάποιο άγχος για το πώς θα πάνε τα πράγματα εκεί.

Τον πρώτο μήνα της άδειάς μου τον πέρασα στο υπόγειο του πατρικού μου. Εκεί είχα στήσει ένα άτυπο ηλεκτρονικό εργαστήριο στο οποίο έγραφα κώδικα και έφτιαχνα με τη βοήθεια

Η Ελευθερία Κατσίρη είναι Επίκουρη Καθηγήτρια στο Τμήμα Ηλεκτρολόγων Μηχανικών και Μηχανικών Υπολογιστών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

του πατέρα μου και ενίοτε του αδελφού μου ηλεκτρονικές πλακετίτσες για το διαγωνισμό καινοτομίας.

Έτσι, κατάφερα να μπω στο αεροπλάνο για Αγγλία την Καθαρά Δευτέρα 2 Μαρτίου του 2020, με δυο βαλίτσες με ελάχιστα ρούχα, σεντόνια και πολλά ηλεκτρονικά καθώς και ένα backpack με ένα απαστράπτον Macbook air, ένα παλιό Macbook pro με ραγισμένη οθόνη για προγραμματισμό και ένα iPad Pro για να βλέπω ταινιούλες. Τα εντελώς απαραίτητα δηλαδή, γιατί θα γύριζα στην Ελλάδα ξανά σε δύο εβδομάδες για το διαγωνισμό, προτού ξαναπάω οριστικά για να μείνω και το καλοκαίρι. Είχα επίσης καβατζώσει μια άδεια Netflix από τη συνδρομή του αδερφού μου και ήλπιζα να δουλεύει στο Η.Β. Επειδή στο δωμάτιο που είχα νοικιάσει είχα περιορισμένη πρόσβαση μόνο στην κουζίνα (και το μπάνιο), έπρεπε κάπως να οργανωθώ. Το σπίτι ήταν όμορφο, βικτωριανό και ανήκε σε ένα φυσιοθεραπευτή που το μοιραζόταν με τη γερμανίδα σύντροφό του και με μια αγγλο-γαλλίδα post-doc με το εξής πάτερν: Η πρώτη έμενε σε ένα ατμόπλοιο στο ποτάμι κάθε Τετάρτη και Πέμπτη ενώ η δεύτερη έμενε στο σπίτι μόνο κάθε Πέμπτη.

Στις 2 Μαρτίου είχαν μόλις εμφανιστεί 3 κρούσματα κορωνοϊού στην Ελλάδα σε μέλη μιας εκδρομής του Κολλεγίου Αθηνών στο Μιλάνο κάτι που είχε κάνει trigger τις πρώτες συζητήσεις για έναν posh κορωνοϊό. Παράλληλα κυκλοφορούσαν στα κοινωνικά μέσα τα posts του Ηλία Μόσιαλου που προειδοποιούσε για τον κίνδυνο με τις ανατριχιαστικές λεπτομέρειες της ανέγερσης νοσοκομείων στην Κίνα σε έξι μέρες. Η προοπτική του να ξαναπάω στο Cambridge όμως ήταν τόσο απελευθερωτική που είχα κάνει ενδόμυχα τη σκέψη ότι φεύγω την κατάλληλη στιγμή από την Ελλαδίτσα.

Στο αεροδρόμιο του Βενιζέλου παρατήρησα κάποιες μάσκες οι οποίες χαμηλώναν όταν ο κόσμος ήταν πιο αραιός. Ωστόσο μια μητέρα με δύο (όμορφες) κόρες από τη μέση ανατολή που καθόντουσαν δίπλα μου στην πύλη έριξαν τις μάσκες μόνο για να πιουν ένα Starbucks latte. Τους ζήτησα να ρίχνουν μια ματιά στα πράγματα και πήρα κι εγώ έναν – υπέροχος. Όταν βγήκαμε στο Terminal 5, δεν υπήρχε ούτε μια μάσκα για δείγμα, κάτι που ασυναίσθητα μου τόνισε την αυτοπεποίθηση και την εμπιστοσύνη για τον προηγμένο δυτικό κόσμο :) Στο σταθμό των λεωφορείων ζορίστηκα λίγο με το συνωστισμό ενώ στην τηλεόραση ο Μπόρις Τζόνσον, cool, χωρίς ήχο και με υπότιτλους, έκανε έκκληση στους πολίτες να πλένουν τα χέρια τους και να μην πιάνουν το πρόσωπο τους γιατί τα πράγματα θα χειροτερέψουν.

Αυτή η αίσθηση των βρώμικων χεριών δεν ήταν πρωτόγνωρη: όσο έμενα στο Λονδίνο και κυκλοφορούσα με το μετρό πέταγα τις άκρες από τα τσιψάκια που είχα πιάσει με το χέρι. Στο λεωφορείο όμως, μετά από μεγάλη σκέψη και εξίσου μεγάλη πείνα έφαγα μια σακούλα με τσιψάκια M&S χωρίς προφύλαξη, αφού φορτωμένη δεν είχα μπορέσει να πλύνω τα χέρια μου.

Τρίτη

Νομίζω δε χρειάζεται να είναι κάποιος λάτρης της τεχνολογίας για να εκτιμήσει ότι στη στάση του αστικού λεωφορείου, η οθόνη που δείχνει σε πραγματικό χρόνο τις αφίξεις είναι από Ε-

ink, την τεχνολογία που ανέπτυξε το MIT και χρησιμοποιεί η Amazon στο Kindle. (Το αντίθετο: οι κομπιουτεράδες πολλές φορές υποτιμούμε την αισθητική και την εμπειρία του χρήστη.)

Ενώ το Cambridge δεν είχε αλλάξει ουσιαστικά τα πρώτα 800 χρόνια από την ίδρυσή του, τα τελευταία 11 είχε γίνει από πολλές απόψεις αγνώριστο. Ο σταθμός του τρένου νόμιζες ότι εξυπηρετούσε το City του Λονδίνου. Στο βορρά όπου βρίσκεται το science park, είχε φτιαχτεί και δεύτερος σταθμός τρένου. Στη δύση όπου στεγαζόταν το Computer Lab χτιζόντουσαν κι άλλα ακόμη πιο μοντέρνα κτίρια, του διάσημου τμήματος φυσικής (Cavendish lab), εκκολαπτήριο για startups και εστίες με όλα τα κομφόρ. Δίπλα στο κτίριο της Microsoft Research είχε τώρα στεγαστεί και η Nokia Research και ερευνούσε την επεξεργασία ήχου μέσω έξυπνων ακουστικών για το κινητό. Τη γαλήνη διέκοπτε και μια μικρή διαδήλωση με πλακάτ και πανό. «Ο σύλλογος Μελών ΔΕΠ απεργεί για τις συντάξεις που κόβει η κυβέρνηση» μου εξήγησε ο Alan, ο supervisor, αργότερα, ενώ συμπλήρωσε ότι ήταν αντίθετος με το Brexit και ανησυχούσε για το μέλλον.

«Έχε υπόψη σου ότι κάποιοι από αυτούς τους τύπους δεν έχουν ξανακάνει ποτέ απεργία στη ζωή τους», σχολίασε κάποια στιγμή αργότερα ο Chris, ο οποίος ψήφιζε Labor. «Ο Μπόρις είναι κλόουν», προσέθεσε, «αλλά δεν είναι χαζός. Είναι λάθος να φύγουμε από την Ευρώπη αλλά πολλά από τα πράγματα που κάνει είναι προς τη σωστή κατεύθυνση. Εγώ τον έχω παραδεχθεί τελικά», συμπλήρωσε.

Σ' αυτό το υπέροχο συνοθύλευμα ήμουν προσωρινά κι εγώ επίσημο μέλος. Ο φοιτητικός μου λογαριασμός είχε αναστηθεί, και είχα ασύρματη καρτούλα για να ανοιγοκλείνω ανέπαφα τις πόρτες, καθώς και το δικό μου γραφείο, το οποίο μοιραζόμουν με μια άλλη κοπέλα.

Αλλά δεν ήταν μόνο το μέρος που είχε εξελιχθεί, ήταν και ο Alan. Πλησιάζοντας πλέον στη σύνταξη αυτός ο σεμνός καθηγητής Λογικής είχε εφεύρει το raspberry pi, τον υπολογιστή μονής πλακέτας με σήμα το ροζ σμέουρο τον οποίο χρησιμοποιούν χιλιάδες μαθητές, φοιτητές και νεοφυείς επιχειρήσεις στον κόσμο, και που τα τελευταία χρόνια χρησιμοποιούσα κι εγώ! Με όπλο τον επεξεργαστή ARM, συν-εφεύρεση του άλλου μου supervisor, του Andy Hopper, είχαν φτιαξει και προωθήσει στην αγορά μια μικρή συσκευή ισχυρή όσο ένας κανονικός υπολογιστής και εύκολη όσο το κινητό μας (το οποίο επίσης έχει μέσα έναν ARM!) Φανταστείτε πόση εντύπωση μου έκανε όταν το βράδυ που έφευγα, συχνά τελευταία, στην είσοδο του κτιρίου η οθόνη πλάσμα μας καλημυχτιζε με ένα υπέροχο ροζ σμέουρο. Υπάρχει επίσης στην πόλη το μοναδικό raspberry pi store. Τηρώντας την αισθητική του apple store, ήταν γεμάτο με kit με αντιστάσεις, πυκνωτές και έγχρωμα καλωδιάκια.

Την πρώτη συνάντηση με τον Alan ακολούθησε μεσημεριανό στο κολλέγιο, στο Robinson, με πρωταγωνιστές ένα υπέροχο κριθαράκι με λαχανικά και μια τάρτα λεμόνι με custard – είναι άλλωστε γνωστή παρεξήγηση αυτό που λένε για το αγγλικό φαγητό :) Ο Άλαν με ρώτησε αν είχα γνωρίσει τον συγκάτοικο στο γραφείο μου. «Is it a boy OR a girl?» θα μπορούσε να με είχε ρωτήσει και θα του είχα απαντήσει «Correct!»[1]. Με πολύ κοντό μαλλί και ντυμένη με τζιν και t-shirt, η συγκάτοικος την οποία γνωρίσαμε εκείνο το απόγευμα είχε μόλις πάρει εθελούσια έξοδο από το Brighton που ήταν καθηγήτρια. Η σύζυγός της έκανε commute στο Cambridge τα τελευταία 24 χρόνια δουλεύοντας στην Autodesk, πάροχο του AutoCAD.

«Γιατί δεν μετακομίζετε εδώ»; τη ρώτησα και μου είπε ότι το σπίτι τους ήταν στο Brighton κοντά στους γονείς και τις γάτες τους και ότι με το να μένει ο ένας εδώ και ο άλλος εκεί δημιουργεί δύο διαφορετικούς κόσμους κι εμποδίζει τη συμβίωση. «Ελπίζω να με θυμηθεί ότι είμαι πλέον κι εγώ εδώ!», αναστέναξε «Είναι ικανή να ξεχαστεί και να γυρίσει μόνη της στο Brighton!» Δύσκολη η πρώτη μέρα στη νέα δουλειά!

Τετάρτη

Την άλλη μέρα η γραμματεία έστειλε το εξής περίεργο email: Μια ομάδα αναρχικών είχε προγραμματίσει κατάληψη κοντά μας και θα έπρεπε να προσέχουμε να μην αφήνουμε αγνώστους στο κτίριο. Στο email αυτό ήρθε η ακόμη πιο περίεργη απάντηση του Jon, παλιού καθηγητή, ο οποίος ενοχλήθηκε με το χαρακτηρισμό μιας ομάδας της οποίας είχε υπάρξει και εκείνος μέλος ως επικίνδυνης.

«Μην πάτε μακριά, η αστυνομία έχει και τα δικά μου στοιχεία» μας είπε! «Βασικά είναι άκακοι», συμπλήρωσε, «μόνο να μην είχαν κάνει αυτή τη μαλ...ια που πήγαν να καταλάβουν το Kings College, έτσι έφυγα κι εγώ από δαύτους. Εγώ θα φοβόμουν περισσότερο κάτι νεοαφιχθέντες Ιταλούς που έχουν έρθει στο τμήμα...» συμπλήρωσε. Η τελευταία δήλωση με κατέπληξε. Μετά από ώρες ένας Ιταλός φοιτητής του παραπονέθηκε γραπτά, μονολεκτικά: «Hey!!!...»

«Μα είναι ασφαλές να γυρίσεις τώρα στην Ιταλία»; τον ρώτησα τον Pietro, έναν Ιταλό καθηγητή που ήξερα από παλιά. «Έχω γυναίκα και κόρη στην Φλωρεντία και είναι πολύ τρομαγμένες», μου είπε. «Τότε αλλάζει», παραδέχτηκα. «Πρέπει να πας». Το πρόβλημα ήταν πολύπλοκο αφού κι αυτός έκανε commute! Φλωρεντία-Cambridge κάθε δεύτερη εβδομάδα και είχε ήδη βγάλει τα εισιτήρια του Μαΐου και του Ιουνίου και δεν ήξερε πότε θα μπορούσε να ξαναγυρίσει. Ανησύχησα κι εγώ λίγο με την προοπτική αυτή αλλά είχα ένα task at hand, να συναντήσω τη Cecilia, co-host του sabbatical. Ωστόσο αυτό αποδείχθηκε δύσκολο γιατί την πρώτη εβδομάδα έλειπε, ενώ όταν γύρισε ακύρωσε το ραντεβού-γεύμα μας οπότε το υποβιβάσαμε σε καφέ και το αναβάλαμε για την Τρίτη, μια εβδομάδα μετά.

Τρίτη – μια εβδομάδα μετά

Αφού η Cecilia δεν εμφανίστηκε ούτε στο δεύτερο ραντεβού, πήγα γραμμή στο γραφείο της και τη βρήκα αυτή τη φορά, να συζητά με μια φοιτήτρια. Ήταν εγκάρδια και μου μίλησε για τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα. Μεταξύ άλλων είχε πάρει και ένα ERC στην κινητή ιατρική. Τελικά και μέσα στα μόλις 15 λεπτά που κράτησε η συνάντηση μας, συμφωνήσαμε να συνεργαστούμε για να φτιάξουμε ένα έξυπνο ρολογάκι, στα χνάρια της Nokia Research. Ωστόσο δεν μου έδωσε καμία πιο συγκεκριμένη πληροφορία. Είχε μια νευρικότητα κι έριχνε κλεφτές ματιές στην οθόνη του υπολογιστή της.

«Η αλήθεια, Ελευθερία», μου είπε, «είναι ότι διάλεξες μια πολύ κακή στιγμή να πάρεις sabbatical».

Την κοίταξα άναυδη. «Τίποτα από όσα λέμε τώρα δεν είχε καμία σημασία», συνέχισε, «τώρα προέχουν άλλα, διαφορετικά πράγματα. Η υγεία μας και η ασφάλεια μας. Ούτε μπορεί να γίνει καμία έρευνα τώρα και στο άμεσο μέλλον. Πόσο μάλλον στην Ιατρική αφού τα νοσοκομεία βουλιάζουν και ποιος ξέρει πότε θα ξεμπερδέψουν. Θα σε έφερνα σε επαφή με τον post-doc μου» συνέχισε, «αλλά είναι Κινέζος και είναι σε αυτο-απομόνωση στο σπίτι. Αρνείται να έρθει στο γραφείο παρά μόνο για την εβδομαδιαία μας συνάντηση», μου είπε κουνώντας το κεφάλι της στενοχωρημένη. «Είναι τρομοκρατημένος και θέλει να επιστρέψει στην Κίνα, αλλά δεν τον αφήνω».

«Θέλει να επιστρέψει στην Κίνα μα γιατί; αφού έχουν κορωνοϊό κι είναι κλεισμένοι μέσα!» – «Αυτό του λέω κι εγώ ότι μπορεί να αυτό-απομονωθεί στο σπίτι, αλλά φοβάται να είναι εδώ». – «Φοβάται να είναι στην Αγγλία και θέλει να γυρίσει στην Κίνα;» – «Ναι ακριβώς!» – «Μου φαίνεται απίστευτο! Μήπως επειδή έχουν δουλέψει τα μέτρα για τον ιό εκεί όπως λένε;» – «Μάλλον. Λέει ότι θα είναι πολύ επικίνδυνα τα πράγματα εδώ και δεν βγαίνει από το σπίτι.» Δεν πίστευα στα αυτιά μου κι άρχισαν να με ζώνουν τα φίδια. «Θα κλείσουμε τώρα», μάσησε λίγο τα λόγια της. «Τουλάχιστον μια εβδομάδα. Μετά βλέπουμε». Τελικά δέχτηκε να επικοινωνήσουμε σε 10 μέρες για να δούμε σε τι κατάσταση θα είμαστε τότε.

Έφυγα από τη συνάντηση βαθιά ανήσυχη. Αυτή τη φορά μέσα στο λεωφορείο για το σπίτι ήταν ένα ζευγάρι αλκοολικών που γέμιζε κρυφά ένα μπουκάλι από χυμό με άσπρο κρασί μέσα από μια σακούλα sainsburys. Στο σπίτι ο Chris άκουγε τα μη-μέτρα του Μπόρις στην τηλεόραση υπνωτισμένος. Ήταν η νύχτα που η φίλη του έμενε στο σκάφος της. «Λυπάμαι», έλεγε ο Μπόρις Τζόνσον, αυτή τη φορά με φωνή και χωρίς υπότιτλους, «θα έχουμε θανάτους. Οικογένειες θα χάσουν αγαπημένα πρόσωπα. Μείνετε σπίτι». Έμεινα λίγο όρθια στην πόρτα και μετά πήγα για ύπνο. Άλλωστε το σαλόνι ήταν off-limits.

Πέμπτη

Ξύπνησα από ένα θόρυβο στην κουζίνα κατά τις 8:30πμ όπου και συνάντησα τη φίλη του Chris εμφανώς άρρωστη. Με διαβεβαίωσε ότι δεν είχε πυρετό αλλά στο γραφείο τρόμαξαν όλοι τόσο πολύ που την ανάγκασαν να δουλέψει από το σπιτι.

«Αψού!» φτερνίστηκε πάνω στα κορν φλέικς μου που είχα αφήσει εκεί δίπλα! – «Το φτέρνισμα δεν είναι σημάδι του κορωνοϊού» την καθησύχασα και πήγα να την αποφύγω τεχνηέντως εγκαταλείποντας και τα κορν φλέικς μου. – «Επ! ξέχασες τα κορν φλέικς σου», μου χαμογέλασε και μου έδωσε το μπολ! Την ευχαρίστησα και τα έφαγα στο δωμάτιο μου.

Στο λεωφορείο για το lab συνειδητοποίησα ότι ακολουθούσαμε ένα τεράστιο Range Rover. Τα μάτια μου πέσαν αυτόματα στην πινακίδα και ως δια μαγείας ήταν η σωστή ! HOPIIIN. Το τζιπ που υποσυνείδητα έψαχνα να βρω παρκαρισμένο κάθε μέρα στο προαύλιο του lab. Ανήκε στον Andy Hopper, συν-ιδρυτή της ARM, πρόεδρο του τμήματος μέχρι και πέρυσι.

Όταν έφτασα στο lab τον βρήκα πράγματι, αραγμένο στο γραφείο του, να αναρωτιέται τι απέγιναν τα σαντουιτσάκια του μεσημεριανού της Πέμπτης που χορηγούσε. Ο υπεύθυνος ερευνητής απεργούσε. Βρήκα ευκαιρία και τον ρώτησα για τον κορωνοϊό.

Μου είπε ότι καταρχήν ο σύμβουλος του Μπόρις ήταν φίλος του και ότι του τηλεφώνησε μετά την ανακοίνωση λέγοντας: «Ωραία παράσταση έδωσες φίλε μου, πρέπει να είσαι περήφανος!» Πίσω από τον προσεγμένο λόγο, διέκρινα εκνευρισμό. «Δεύτερον, εμένα προσωπικά με βολεύει. Μην ξεχνάς ότι είμαι ιδρυτής της εταιρείας RealVNC που φτιάχνει λογισμικό για την εξ αποστάσεως εργασία. Επίσης έχω ξεκινήσει μια νέα ΜΚΟ υψηλού προφίλ η οποία φτιάχνει τσιπάκια ανοικτού υλικού τα οποία παρέχουν εγγυήσεις ιδιωτικότητας για τη Google και τη Huawei. Θα μπορούν να απαντούν σε όσους τους κατηγορούν ότι λειτουργούν ως κράτος εν κράτει, ότι η υποδομές τους έχουν κτιστεί πάνω σε ανοικτό υλικό». Έκανε μια μικρή παύση.

«Είμαι έξαλλος με την Αγγλία», ξέσπασε ξαφνικά, κλασσικός Andy. «Μόνο για την πάρτη της ενδιαφέρεται. Καταρχήν βλέπω να έρχεται άγριο Brexit. Ο Μπόρις έχει βάλει σε όλες τις επιτροπές δικούς τους ανθρώπους που δεν έχουν κανένα ουσιαστικό προσόν κι ας τους ονομάζει δήθεν τεχνοκράτες. Αλλά αυτά μπορώ να το πω σε σένα γιατί είσαι Ελληνίδα. Δε μπορώ να τα πω στους Άγγλους γιατί θυμώνουν. Κι ας μην έχουν ψηφίσει τον Μπόρις. Γιατί άραγε Ίαν;» (απευθύνεται στον Ίαν ο οποίος δεν απαντά κι ας μην είχε ψηφίσει τον Μπόρις Τζόνσον).

Όταν έφυγε για να πάει για φαγητό σε ένα πολωνικό μπακάλικο, έμαθα ότι είχε κυκλοφορήσει ένα email που ενθάρρυνε όλα τα μέλη ΔΕΠ να δουλεύουν από το σπίτι μέχρις ότου η κυβέρνηση να αποφασίσει να κλείσει το πανεπιστήμιο. Γύρισα στο γραφείο και έκλεισα εισιτήριο με Aegean για το Σάββατο. Είχα τη δουλίτσα μου κι αυτό με παρηγορούσε. Μέσα μου όμως ήμουν πολύ στεναχωρημένη. Αισθάνθηκα ότι κάτι πολύ σημαντικό χάθηκε, μια ευκαιρία που ανοίχτηκε γκρεμίστηκε πριν καλά καλά ξεκινήσει και κάτι που έμοιαζε τόσο με ευτυχία δεν μπόρεσε να ορθοποδήσει.

Επίλογος

Δύο σχεδόν εβδομάδες αργότερα έκλεισε και επίσημα το Computer Lab. Όχι όμως πριν στήσουν online πλατφόρμες συνεργασίας, online μαθήματα και online κοινωνικές εκδηλώσεις. Μ' αυτά πέρασε και λίγο η στενοχώρια και ήρθε αχνή ή ελπίδα ότι με τον καιρό μπορεί και να επιστρέψω πάλι εκεί.

Πολλές φορές ανατρέχω στις δέκα αυτές μέρες που πέρασα στο Cambridge και καταλήγω πάντα στο ίδιο, ότι «χρωστάω» στη Cecilia που μου άνοιξε τα μάτια για τον κίνδυνο. Και οι δυο μας «χρωστάμε» στους Κινέζους post-docs της, που είχαν «ξαναδεί» το έργο και έδωσαν και σε εκείνη να το καταλάβει. Επειδή σεβάστηκαν την επικινδυνότητα του ιού, επι-μένοντας σπίτι, παρά τις πιέσεις, όπως έκαναν κι οι συμπατριώτες τους στην Κίνα, ο μόνος τρόπος για να μην κολλήσουν.

Η ουσία είναι ότι ποτέ στη μέχρι τώρα ζωή μας δεν έχουμε χάσει τα θεμέλιά μας, δηλαδή την ασφάλεια και την ευημερία μας, ούτε θα το πιστεύαμε ποτέ αν μας το έλεγε κάποιος. Κι επομένως πώς να πιστέψεις ότι κάτι τόσο απόλυτα κακό συμβαίνει αν δεν το αισθανθείς «στο πετσί» σου;

Ένα τόσο σημαντικό γεγονός, δεν μπορεί παρά να χρήζει άπειρης προσοχής. Κανένας στοχασμός δεν μπορεί να είναι περιττός. Γιατί αλλάζει η οπτική γωνία, κάτι που δε γίνεται συχνά. Σκέφτομαι για παράδειγμα όλους αυτούς που μετακινούνται διαρκώς μεταξύ δουλειάς και σπιτιού. Τώρα η οπτική γέρνει από την άλλη μεριά. Μαζί. Στο σπίτι. Αναγκαστικά. Με άλλα θετικά και αρνητικά. Μακάρι να μπορούσαμε να αξιοποιήσουμε αυτή την αλλαγή για να γίνουμε πιο ευτυχισμένοι.

Διαβάζοντας το βιβλιο *The Gene*,[2] στην περίπτωση της γενετικής –που σχετίζεται με τους ιούς– η αλλαγή της οπτικής που προκαλούν οι μεγάλες ανακαλύψεις βασίζεται στο ένα και μοναδικό πείραμα που θα πετύχει, το οποίο έπεται των εκατομμυρίων πειραμάτων που αποτυγχάνουν (ενίοτε ίσως συμβαίνει και το αντίστροφο :( ). Φαίνεται ότι πολύ συχνά το τίμημα είναι μεγάλο. Για την ανακάλυψη του DNA οι Watson και Crick χρειάστηκε να κλέψουν από τη Rosalind Franklin τη φωτογραφία που αποδεικνύει την ύπαρξη της διπλής έλικας κάνοντας έτσι narrow down τα πιθανά μοντέλα τους στο σωστό, κάτι που αλλιώς ήταν αδύνατο. Η καημένη Rosalind ενώ είχε κάνει όλα τα πειράματα της κρυσταλλογραφίας τελικά πέθανε από ραδιενέργεια χωρίς να πάρει Νομπελ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρόκειται για ανέκδοτο για logicians. Η διάξευξη OR είναι πάντα αληθής είτε πρόκειται για αγόρι ή κορίτσι.

2. The Gene: An Intimate History. Siddhartha Mukherjee

ΣΟΦΙΑ ΜΠΕΜΠΕΖΑ

Το αντικείμενο εικοσιένα επί τριάντα ή μια επιβεβλημένη υπόθεση εργασίας

Δεν είναι κάτι πρωτόγνωρο για εκείνη να χρησιμοποιεί το μεταλλικό αντικείμενο μεγέθους εικοσίενα επί τριάντα εκατοστών τις περισσότερες ώρες της ημέρας. Αν και πρόκειται για έναν φορητό υπολογιστή με ύψος μόλις μισή ίντσα και βάρος ενάμισι κιλό, εκείνη φαντάζεται δύο κόλλες χαρτί Α4 σε οριζόντια διάταξη που εφάπτονται σε μία πλευρά τους και ανοιγοκλείνουν σαν βιβλίο. Αυτό το αντικείμενο που φωσφορίζει στο σκοτάδι, εδράζεται σε γραφεία παντός τύπου, στριμώχνεται στο τραπέζι της κουζίνας, ζεσταίνεται στον καναπέ και στα σεντόνια των δωματίων, παίρνει ρεύμα και φτιάχνει ζωή. Εν προκειμένω, η πρόθεση της δεν είναι να σκιαγραφήσει το πορτραίτο της χρήσης των φορητών υπολογιστών, μα να αναλογιστεί τη νέα επιβεβλημένη συνθήκη ζωής εν μέσω της επιδημίας του κορωνοϊού, στις αρχές της καραντίνας. Οι πρώτες σκέψεις σχετικά με αυτήν τη συνθήκη είναι η ανακατανομή και η αναδιάταξη: των ζωτικών χώρων και των αντικειμένων, των εργασιών της φροντίδας και της αναπαραγωγής της ζωής, της παραγωγής των αγαθών και της παροχής υπηρεσιών. Σε αυτήν τη συνθήκη της ενδημικής νόσου το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού εξανάγκαζεται να παραμείνει (κυρίως) στο σπίτι και να συνεχίσει τις εργασίες του εκεί, ενώ ένα άλλο μέρος εργάζεται πυρετωδώς για τη φροντίδα των ασθενών και των ευπαθών ομάδων αλλά και την εξυπηρέτηση των βασικών αναγκών.

Το ατομικό μας σύμπαν, των θεωρητικά απεριόριστων (καταναλωτικών) επιλογών και της ελευθερίας κινήσεων (εάν δε βρισκόμαστε σε κατάσταση εγκλεισμού, προσφυγιάς ή μετανάστευσης), δοκιμάζεται ίσως περισσότερο από άλλες φορές στη σχέση του με το συλλογικό και το δημόσιο. Καθώς η ατομικότητα κατανοείται μόνο σε σχέση με τη συλλογικότητα, το ιδιωτικό μας σύμπαν μοιάζει να βιώνεται εντονότερα και να γίνεται ακόμη πιο κοινό και με αυτήν την έννοια πιο πολιτικό (το ιδιωτικό αναγωρίστηκε ως πολιτικό χάρη στην πρώιμη φεμινιστική σκέψη). *Το ιδιωτικό είναι (και) πολιτικό*, το ιδιωτικό συνδέεται άρρηκτα με το δημό-

---

Η Σοφία Μπέμπεζα είναι θεωρητικός της τέχνης και εικαστικός, εντεταλμένη αναπληρώτρια και μεταδιδακτορική ερευνήτρια στο Ινστιτούτο Φιλοσοφίας και Επιστήμης των Τεχνών του Πανεπιστημίου Leuphana στο Λύνεμπουργκ της Γερμανίας.

σιο, ακόμα και στην κατάσταση του περιορισμού της κυκλοφορίας. Στο κυρίαρχο αφήγημα, εστιάζοντας στο ελληνικό συγκείμενο, μια προνομιακή συνθήκη ατομικότητας, που (απο)λαμβάνει ως επί το πλείστον πολιτειακά δικαιώματα και υπηρεσίες μέσω της νεοφιλελεύθερης οικονομίας, εγκαλείται να αναλάβει ευθύνη ενόσω μια ριζική ανακατανομή των πόρων και των προσβάσεων λαμβάνει χώρα. Με άλλα λόγια, η διάθεση μασκών και υλικών στις κλινικές μοιάζει με διακίνηση πολύτιμων λίθων, οι αναπνευστήρες στις ΜΕΘ αλλάζουν σώματα και ηλικίες, η (μη) πρόσβαση στο τεστ εξαρτάται σε ένα βαθμό από τον οβολό μας, στο τηλεφώνο του ΕΟΔΥ οι οδηγίες δίνονται από call center βάσει αλγορίθμου, η λίστα με τις ελλείψεις και τα δανεικά στα φαρμακεία διογκώνεται, ενώ πολλοί εργαζόμενοι σε εταιρείες παροχής υπηρεσιών συνωστίζονται ακόμη σε χώρους εργασίας δίχως προστασία. Είναι γνωστό ότι η σημερινή κυβέρνηση πλειοψηφίας δεν κάνει τίποτε διαφορετικό από αυτά που είχε προλογήσει: δηλαδή την ουσιαστική στήριξη του ιδιωτικού τομέα έναντι του δημοσίου, τη μεταβίβαση των κοινών στην ελεύθερη αγορά και την ενίσχυση των κρατικών υπηρεσιών καταστολής. Η απώλεια μισθών και εργασιακών δικαιωμάτων ενισχύει την ευαλωτότητα των επισφαλών υποκειμένων καθώς η συνθήκη της αβεβαιότητας και της ανησυχίας διογκώνεται. Ενόσω η Ευρωπαϊκή Ένωση διαπραγματεύεται τον καταμερισμό του κόστους για την αντιμετώπιση της πανδημίας, ο ιός υπερπηδά από τη μια χώρα στην άλλη δίχως άδεια παραμονής ή διαβατήριο. Ενώ τις τελευταίες δεκαετίες η θεσμική προάσπιση της δημόσιας και δωρεάν υγείας έχει εξασθενίσει ουσιαστικά, σε πολλές πληττόμενες χώρες το «κράτος πρόνοιας» δείχνει εκ των συνθηκών να περνάει σε άμεση προτεραιότητα, εμφανίζοντας τα ισχυρά και τα ανίσχυρα σημεία του.

Ο λόγος περί ατομικής ευθύνης (με γνώμονα την αναγκαία ατομική και συλλογική προστασία) ήχει καθημερινά στα αυτιά μας μέσω των εξαγγελιών των κυβερνητικών και επιστημονικών εκπροσώπων και διαμορφώνει ήδη τις καθημερινές μας ενέργειες. Την ίδια στιγμή το κυρίαρχο αίτημα της βαρύτατης πολιτειακής ευθύνης για την αντιμετώπιση της πανδημίας διαχέεται σε ηλεκτρονικά μέσα και κοινωνικά δίκτυα. Αυτό που γίνεται εντονότερα συνειδητό, όπως σημειώνει η φιλόσοφος Marina Garcés σε μια σύντομη τοποθέτησή της στην ισπανική τηλεόραση,[1] δεν είναι τόσο η ευαλωτότητα της ατομικής ζωής όσο η ευθραστότητα του κοινωνικού συστήματος που αναδεικνύεται στη συνθήκη της πανδημίας. Ίσως μέσω της μαζικής και επίπονης συνειδητοποίησης της συλλογικής ευαλωτότητας οδηγούμαστε (πρακτικά και νοητικά) σε ισχυρότερες πολιτικές κοινωνικής αλληλεγγύης. Από μια πιο αισιόδοξη ιστορική σκοπιά εξετάζεται η πιθανή αλλαγή του ιδεολογικού *mind set* της εποχής μας, που αναδεικνύει το σύγχρονο υποκείμενο πρωτίστως ως καταναλωτή, χρήστη πολλαπλών εφαρμογών και κοινωνό εμπειρίων.

Δεν οφελεί να ανησυχούμε διαρκώς για το μέλλον, συμβουλεύουν οι ηλεκτρονικοί οδηγοί αντιμετώπισης της στεναχώριας. Αναμφίβολα, η συνθήκη του παρόντος δείχνει να επιβάλεται στην ενατένιση του μέλλοντος. Έτσι το εγχείρημα του κειμένου δεν προσβλέπει σε μια εφ' όλης της ύλης κριτική επισκόπηση των κοινωνικών και πολιτικών δομών στις οποίες μετέχουμε ή μας περιβάλουν, αλλά αποτελεί μια αβέβαιη παρατήρηση της ιδιαίτερης συνθήκης της πανδημίας, που εντυπώνεται μέσα μας με πολλούς τρόπους: Ίσως ως κινηματογραφικό δυστοπικό έργο επιστημονικής φαντασίας ή ως ένα κακό όνειρο από το οποίο ελπίζουμε να

βγούμε το συντομότερο, ει δυνατόν με τις λιγότερες απώλειες. Παραμερίζοντας προς στιγμήν τις στέρεες θεωρητικές εξηγήσεις, οι απαντήσεις στα ερωτήματα που φέρνει στο προσκήνιο η πανδημία μοιάζουν λειψές, ρευστές ή διφορούμενες, αλλά συγχρόνως περισσότερο οικείες. Πώς συμβάλουμε εξ επιλογής ή εξ ανάγκης στην επαναξέταση των σχέσεων αλληλεγγύης, φροντίδας και ενσυναίσθησης, τις οποίες θέτει στο επικέντρο η παρούσα συνθήκη; Με τι κριτήρια ιεραρχούνται και νοηματοδούνται οι εργασίες και οι απασχολήσεις μας; Πώς βιώνεται μια ανοίκεια πραγματικότητα όπου αναγνωρίζουμε όψεις της προηγουμένης καθημερινότητάς μας, π.χ. ψηφιακή επικοινωνία, μελαγχολία, υπερδιέγερση, οι οποίες ενισχύονται ή αποκτούν άλλη βαρύτητα; Με αυτές και άλλες σκέψεις, με λιγότερη ή περισσότερη ψυχραιμία, αντιμετωπίζουμε την πιθανότητα φιλοξενίας του ιού μέσα μας ή δίπλα μας.

Η υπόθεση εργασίας λαμβάνει χώρα κατ' οίκον μέσα από φορητό υπολογιστή και συνοδεύεται από τη φροντίδα ευπαθών ατόμων στο ίδιο σπίτι και εκτός αυτού. Με την παρούσα συνθήκη του κατ' οίκον περιορισμού (για όσες τυχαίνει να βρίσκονται σε έναν χώρο σχετικά ασφαλή και οικείο), οι εργασίες για τη συντήρηση και την αναπαραγωγή της ζωής αποκτούν μια διάσταση πιο ουσιώδη. Τα υποκείμενα που επωμίζονται τις εργασίες αυτές μοιάζει να έρχονται στο προσκήνιο, καθώς οι λεγόμενες καθημερινές δουλειές του σπιτιού, αλλά και εκείνες της φροντίδας άλλων ατόμων, γίνονται πλήρως ορατές. Δύο παραδείγματα από το πεδίο της τέχνης συμπληρώνουν αυτήν τη σκέψη: Σε αντιδιαστολή με τις στερεοτυπικές «εργασίες των γυναικών» η Faith Ringgold ζωγραφίζει την τοιχογραφία *For the Women's House* (1971) για την ομώνυμη γυναικεία φυλακή στη Νέα Υόρκη, υπερμεγενθύνοντας στο χώρο ενός σωφρονιστικού ίδρυματος καθημερινές σκηνές με δραστηριότητες και εργασίες των γυναικών* εκτός σπιτιού. Την ίδια περίοδο, το συνολικό έργο της Mierle Laderman Ukeles προσβλέπει στην καταφατική λογική της αναγνώρισης των εργασιών για τη διατήρηση της ζωής. Ιδιαίτερα το μανιφέστο της για την έκθεση «Φροντίδα» με τίτλο *Maintenance Art Manifesto 1969! Proposal for an exhibition «CARE»* (1969), αναδεικνύει τη σημασία των εργασιών της καθημερινής φροντίδας για την αναπαραγωγή της ζωής.

Στην κατάσταση «μένουμε σπίτι» η σχέση με τη χρονικότητα αλλάζει: άλλες φορές ο χρόνος συμπυκνώνεται, όπως συμβαίνει στην εμφάνιση μιας φωτογραφίας ή ενός αντικειμένου από το μακρινό παρελθόν, κι άλλες φορές η ώρα μοιάζει να ξεχειλώνει εμπρός στην οθόνη του υπολογιστή πολλαπλών χρήσεων. Η χωρικά περιορισμένη ατομικότητά της αποτελεί ήδη μέρος ευρύτερων ομάδων και συλλογικοτήτων, που τώρα προσεγγίζει διαμέσου του μηχανήματος εικοσιένα επί τριάντα εκατοστά. Η ηλεκτρονική αλληλογραφία εναλάσσεται με την επικοινωνία στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Ό,τι κατεβάσει ο αλγόριθμος, σκέφτεται. Τα αυτιά της σφαλισμένα με ακουστικά στις διαδικτυακές συνευρέσεις με συνεργάτιδες και φίλες, συχνά πυκνά τα ηχητικά παράσιτα του ίντερνετ ροκανίζουν τα καλώδια. Την ίδια στιγμή αρχειακό υλικό, ηλεκτρονικές βιβλιοθήκες και οπτικοακουστικές πλατφόρμες γίνονται άμεσα προσβάσιμα. Από την κλειδαρότρυπα του ίντερνετ εισχωρεί σε χώρους που αποκτούν υλική υπόσταση με δυο βήματα ποντικιού, από τον ένα σύνδεσμο στον άλλο, από τον ένα διακομιστή στον επόμενο πιο μακρυά.

Η εκπαιδευτική κοινότητα του πανεπιστημίου ανασυγκροτείται για την άμεση διεξαγωγή της μαθησιακής διαδικασίας μέσω διαδικτύου. Το δωμάτιο (ό,τι είναι ορατό από τη γωνία

λήψης) μετέχει στην επιτέλεση καθώς μετατρέπεται ευκαιριακά σε αίθουσα διδασκαλίας και μικρό κινηματογραφικό στούντιο. Να μη χαθεί τίποτα, να συνεχίσουμε την προγραμματισμένη παραγωγή γνώσης και τέχνης, να βρούμε ενναλακτικούς τρόπους ψηφιακής διδασκαλίας, να αξιοποιήσουμε τα μάλα τη νέα επιβεβλημένη «κανονικότητα», κι όσο γίνεται να μην αδρανίσουμε. Όμως γιατί να κακολογούμε την έλλειψη (αυτό)συγκέντρωσης, τη συνεχή διάσπαση προσοχής, τους μικρούς πανικούς, και τη μείωση της παραγωγικότητας; Ενόσω διαβάζει εντός του διαδικτύου τα όρια της οθόνης παραμένουν τα ίδια. Την ίδια στιγμή νιώθει ευγνωμοσύνη για τους κόπους των εργαζομένων στο σύστημα υγείας ενώ συνεχίζει την οικιακή φροντίδα ευπαθών ατόμων. Την ίδια στιγμή είναι δασκάλα και μαθητευόμενη, ακάματη και μαλθακή, ειδική και ανίδεη συνάμα.

Δίχως επιστημονικές γνώσεις του αντικειμένου της λοιμωξιολογίας, αυτό που καταγράφεται στην κοινή λογική είναι μάλλον η κινητικότητα του ιού και ο γρήγορος πολλαπλασιαμός του μέσω της γειτνίασης. Ο ιός δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια γενετική πληροφορία που πολλαπλασιάζεται καθώς αντιγράφεται και μεταγράφεται αναζητώντας νέα ένζυμα για να επιβιώσει. Με μια παρόμοια λογική η θεραπεία του αντιγράφεται ή μεταφράζεται σε διαφορετικές κοινότητες. Αντιγράφοντας και επικολλώντας στην οθόνη του υπολογιστή εκείνη «σώζει» τις ηλεκτρονικές σκέψεις που ευδοκιμούν πολλαπλασιαζόμενες στο ντέσκτοπ:

Αν επικεντρωθούμε στις κοινότητες στις οποίες η αλληλεγγύη, η αγάπη και η αδιάκοπη φροντίδα είναι πρωταρχικής σημασίας, διαβάζουμε στο συλλογικό εγχειρίδιο *Ασιατικά και αμερικανικά φεμινιστικά αντισώματα*,[2] δε θα δυσκολευτούμε να εστιάσουμε στις δίκαιες πρακτικές φροντίδας, όχι μόνο εντός των θεσμικών δομών υγείας αλλά και γύρω από αυτές. Ίσως τώρα, προτείνει επιτακτικότερα η Jade Begay, επιβάλλεται να αποαποικιοκρατηθεί η λογική της μοντέρνας ατομικότητας και να επανασυνδέθει με τις ιατρικές γνώσεις και τις θεραπευτικές πρακτικές των σύγχρονων αυτόχθονων κοινοτήτων.[3] Δεν μπορούμε να αναστρέψουμε εν μία νυκτί την πολύχρονη παραμέληση των δημόσιων συστημάτων υγείας γράφουν οι Plan C στη Μ. Βρετανία, αλλά οφείλουμε να (συν)εργαστούμε για την άμβλυνση της πανδημίας μέσω κοινωνικών μέτρων, τα οποία θα επιφέρουν αλλαγές στο κράτος πρόνοιας. Σε συνάρτηση με διάφορες διεθνείς πρωτοβουλίες οι Plan C προτάσσουν το αίτημα του *βασικού εισοδήματος κορόνα* ως μέρος του «μανιφέστου πανδημικών αιτημάτων».[4] Εν μέσω της πανδημίας επανέρχονται στον κυρίαρχο δημόσιο λόγο αρκετές ιδέες, που λίγες εβδομάδες νωρίτερα έμοιαζαν να προέρχονται από σοσιαλιστικά σενάρια επιστημονικής φαντασίας: οι κοινωνικές πρακτικές αλληλεγγύης, τα αιτήματα ανακατανομής των πόρων, τα σχέδια για τη διεύρυνση των κοινωνικών παροχών και οι προοπτικές κρατικοποίησης στα πλαίσια των έκτακτων οικονομικών μέτρων.

Ειδήσεις και κειμένα σε διάφορες γλώσσες περιδιαβαίνουν στην οθόνη της εν αναμονή της επόμενης μέρας. Όμως, η σωματική και διανοητική προσαρμογή στην καθημερινότητα της πανδημίας καλύπτει όλο και περισσότερες σελίδες του ημερολογίου. Δεν οφελεί να φαντάζεται το πολύτιμο *Room of One's Own*, εκείνη τη δημιουργική απομόνωση που δεν βρίσκεται για όλες και χωρίς τίμημα. Η αναπροσαρμογή στη διαδικασία της συγγραφής γίνεται μέσω μη παραγωγικών κενών, μουσικών αφιερώσεων, διαδικτυακών συζήτησεων, τηλεφωνικών εκνευρισμών και μαγειρέματος. Η υπόθεση εργασίας προσωρινά ολοκληρώνεται. Το πρό-

γραμμα συγγραφής κειμένων μετράει τις λέξεις και τα σημεία υπολογίζοντας το χώρο έκθεσης.

Απρίλιος 2020

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Marina Garcés: «La fragilitat és una quotidianitat que el virus ha vingut a intensificar»: https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/planta-baixa/marina-garces-la-fragilitat-es-una-quotidianitat-que-el-virus-ha-vingut-a-intensificar/video/6035518/, (1.4.2020).

2. *Asian American Feminist Antibodies: Care in the Time of Coronavirus*, by An Asian American Feminist Collective & Bluestockings NYC Collab, March 2020. https://static1.squarespace.com/static/59f87d66914e6b2a2c51b657/t/5e7bbeef7811c16d3a8768eb/1585168132614/AAFCZine3_CareintheTimeofCoronavirus.pdf?fbclid=IwAR36nZxetN7Zu_dGq6-VmosqKS8P4MlILAolgcDvJ567MQEXs0u7D09LP-Q.

3. Jade Begay: «Decolonizing Community Care in Response to COVID-19»: https://ndncollective.org/indigenizing-and-decolonizing-community-care-in-response-to-covid-19.

4. Plan C, https://www.weareplanc.org/blog/pandemic-inequalities-pandemic-demands/.

ΑΛΙΚΗ ΚΟΣΥΦΟΛΟΓΟΥ

«Homeland»: Πολιτική της ανάγκης ή του εξαναγκασμού

> Κι όμως, την ώρα που γράφονταν αυτές οι γραμμές δεν είχε παιχτεί ακόμη το τελευταίο επεισόδιο.
>
> (Spoiler Alert)

Η συνθήκη της καραντίνας επαναπροσδιόρισε τη διεθνή διάσταση της έκτακτης ανάγκης. Τα μέτρα για την αντιμετώπιση της εξάπλωσης του COVID-19, μέτρα περιορισμού κυρίαρχα –και λιγότερο (συγκριτικά) μέτρα πρόληψης και στήριξης της δημόσιας περίθαλψης– που εφαρμόστηκαν στις περισσότερες χώρες του κόσμου έφεραν την ενίσχυση της επιτήρησης και της αστυνόμευσης με όλα τα διαθέσιμα μέσα, τεχνολογικά και άλλα, καθώς και τον περιορισμό των μετακινήσεων. Αρκετές χώρες, μεταξύ των οποίων και αυτή στην οποία βρίσκομαι τώρα, απέκλεισαν τις εισερχόμενες διεθνείς πτήσεις και έπαυσαν μέχρι νεωτέρας τις εσωτερικές πτήσεις. Οι αποστάσεις έγιναν πάλι αγεφύρωτες και το παγκόσμιο χωριό, έστω προσωρινά, διαλύθηκε.

Η ταχύτατη διεθνοποιήση του «πολέμου ενάντια στη πανδημία» έφερε ραγδαίες αλλαγές στην καθημερινότητα, οι οποίες στο όνομα της (έκτακτης) ανάγκης καθιερώθηκαν με τις ελάχιστες αντιρρήσεις. Αν εξαιρέσουμε τους εργαζόμενους και τις εργαζόμενες στην καθαριότητα, τους εργαζόμενους και τις εργαζόμενες στα σούπερ μάρκετ και στα εστιατόρια που κάνουν διανομές κατ οίκον, τους/τις γιατρούς και τους νοσηλευτές/-τριες, τους/τις φαρμακοποιούς, τους αστέγους και τις άστεγες, τους κρατούμενους και τις κρατούμενες, τους μετανάστες και τις μετανάστριες στα κέντρα κράτησης, τους/τις οδηγούς λεωφορείων, τους εργαζόμενους και τις εργαζόμενες σε εργοστάσια τροφίμων και αρκετές και αρκετούς που παρέλειψα να αναφέρω –δηλαδή αυτούς και αυτές που αν τους αθροίσουμε δεν είναι και

Η Αλίκη Κοσυφολόγου είναι διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης και Κοινωνιολογίας. Εργάζεται στο Ριάντ ως social impact assessment expert.

λίγοι/ες– οι υπόλοιποι μάθαμε πως έπρεπε να μαζευτούμε στα σπίτια μας. Και κάπως έτσι έγινε μάλλον.

Πώς οικοδομείται όμως η (έκτακτη) ανάγκη; Στην περίπτωση του Covid -19 το θεμέλιο έγινε αναμφίβολα η πραγματική απειλή της υγείας και της ζωής εκατομμυρίων ανθρώπων. Το γεγονός αυτό βέβαια, δεν αναιρεί δυστυχώς τον ενδεχόμενο αρνητικό κοινωνικό αντίκτυπο της εφαρμογής των μέτρων έκτακτης ανάγκης: φτωχοποιήση, περαιτέρω ελαστικοποιήση των σχέσεων εργασίας ή ακόμη και επερχόμενους νέους κύκλους λιτότητας. Στην περίπτωση της έκτασης ανάγκης του «πολέμου ενάντια στην τρομοκρατία» αν και τα επιχειρήματα ήταν το δίχως άλλο λιγότερο «πειστικά» και σε κάποιες περιπτώσεις βασισμένα σε χαλκευμένα στοιχεία, τα «μέτρα» που εφαρμόστηκαν υπήρξαν βαθύτατα επιδραστικά: Αφενός γιατί καθόρισαν εκ νέου την έννοια της πολιτικής της διεθνούς ασφάλειας, τους κανόνες της κίνησης ανθρώπων και εμπορευμάτων σε μια παγκοσμιοποιημένη αγορά και αφετέρου γιατί συνέλαβαν στο να στοχοποιηθεί μια παγκόσμια κοινότητα ανθρώπων με γνώμονα την εθνική καταγωγή, τη γλώσσα, το χρώμα και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις.

Λίγο πριν ξεσπάσει η κρίση του Covid-19 και στις ΗΠΑ, σε μια δημοσκόπηση του USA Today/Ipsos 52% των ερωτηθέντων απάντησαν ότι η δολοφονία του Ιρανού στρατηγού Κασέμ Σουλειμανί, κάνει τις ΗΠΑ «λιγότερο ασφαλείς», υπό την έννοια ότι αυτή η δολοφονία μπορεί να είναι η αφετηρία για έναν ακόμη μεγάλο πόλεμο των ΗΠΑ.[1] Επιπλέον το 47% των ερωτηθέντων και ερωτηθεισών στην ίδια έρευνα υποστήριξε ότι «ο Τραμπ διέταξε τη δολοφονία του Σουλειμάνι για να μετακινήσει την προσοχή από τη δίκη του» (Impeachment Trial).[2] Με αλλά λόγια, για μια μεγάλη μερίδα Αμερικανών, όχι μόνο είναι δυσερμήνευτη η στρατηγική που ακολουθούν οι ΗΠΑ στη Μέση Ανατολή, αλλά επίσης αυτή η στρατηγική γίνεται αντιληπτή ως εργαλείο χειραγώγησης της κοινής γνώμης. Υπάρχουν λοιπόν ρωγμές και ταλαντώσεις στο ισχυρότερο καθεστώς έκτακτης ανάγκης που οικοδομήθηκε τα τελευταία είκοσι χρόνια; Η προφανής απάντηση είναι πως υπάρχουν. Ας επιστρέψουμε όμως στο αρχικό ερώτημα αναφορικά με τις αιτίες της «πάνδημης» συμμόρφωσης προς τους κανόνες και τα όρια που τέθηκαν στο όνομα της έκτακτης ανάγκης του Covid-19: Αυτό που είναι ενδιαφέρον για να διερευνηθεί και έχει σημασία και για τη συνέχεια, είναι αν τα εργαλεία που δημιούργησε και οι πρακτικές που καθιέρωσε αυτή η έκτακτη ανάγκη του Covid-19 έφτιαξαν έναν τέτοιον μηχανισμό ελέγχου, διεθνοποιημένο και σταδιακά μονιμοποιούμενο.

Είχα ξεκινήσει να παρακολουθώ το Homeland, τον περασμένο Ιανουάριο, πριν ακόμη η κρίση του Covid-19 αποκτήσει αυτόν τον διεθνή χαρακτήρα. Τα συχνά αεροπορικά ταξίδια που χρειάστηκε για επαγγελματικούς λόγους να κάνω αυτή τη χρονιά –μεταξύ χωρών εντός και εκτός Σένγκεν–, με έβαλαν συχνά σε σκέψη αναφορικά με τον μόνιμο, βαθύ και αμετακίνητο χαρακτήρα διάφορων μέτρων «περιορισμού» ή αποτροπής που είναι σε ισχύ και καθορίζουν τον τρόπο που οι άνθρωποι ταξιδεύουν στον κόσμο. Το ξέσπασμα της πανδημίας και η επιβεβλημένη καραντίνα ενίσχυσαν αυτή τη σκέψη. Μέσα σε αυτή τη νέα συνθήκη, συνεχίζοντας να παρακολουθώ μεταξύ άλλων σειρών και το Homeland –γιατί και τί άλλο να κάνω στην καραντίνα;–[3] ανακάλυψα ένα νέο πεδίο «δοκιμής» του σχήματος «ανάγκη ή εξαναγκασμός».

Το Homeland των Άλεξ Γκάνσα και Χάουαρν Γκόρντον βασίζεται στο βιβλίο του Ισραηλινού Γιδεόν Ραφ *Prisoners of War* ή *Hatufim*, το οποίο είχε αρχικά μεταφερθεί στην Ισραηλινή τηλεόραση (2010 – 2012) σε σκηνοθεσία και παραγωγή του ίδιου του Γιδεόν Ραφ. Η αμερικανική εκδοχή του ως Homeland έκανε πρεμιέρα στις 02 Οκτωβρίου του 2011 μέσα από το δίκτυο Showtime. Η σειρά ολοκληρώνεται στον 8ο κύκλο, το τελευταίο επεισόδιο του οποίου πρόκειται να προβληθεί στις 26 Απριλίου του 2020. Για τις ανάγκες της σειράς έγιναν γυρίσματα σε Ευρώπη, Ασία, Αφρική και Αμερική, το μεγαλύτερο μέρος της τελευταίας σαιζόν ωστόσο διαδραματίζεται στο Αφγανιστάν. Η σειρά έχει τιμηθεί με πολλά βραβεία, μεταξύ άλλων βραβεία σκηνοθεσίας και φωτογραφίας και ερμηνείας για την Κλερ Ντέινς, που υποδύεται την κεντρική ηρωίδα της σειράς, την Κέρι Μαθισον, μια πράκτορα της CIA με εντυπωσιακές ικανότητες αλλά σε ασταθή συναισθηματική κατάσταση, που οφείλεται εν μέρει στη διπολική της διαταραχή.[4] Εκτός από την Κέρι, άλλοι κεντρικοί χαρακτήρες της σειράς είναι ο Σαούλ Μπέρενσον (Μάντι Πάντινκιν), εβραϊκής καταγωγής στέλεχος της CIA, που είναι μια πατρική φιγούρα για την Κέρι, ο Νικολας Μπρόντι (Ντέιμιαν Λούις) πράκτορας της CIA που εμπλέκεται σε μια συνομωσία ενάντια στις ΗΠΑ και ταυτόχρονα εραστής και πατέρας του παιδιού της, ο Πίτερ Κουήν επίσης πράκτορας, φίλος της Κέρι και κρυφά ερωτευμένος μαζί. Στην τελευταία σαιζόν, κεντρικό ρόλο έχουν επίσης ο Γεβγκένι Γκρόμωφ (Κόστα Ρόνιν), ένας Ρώσος πράκτορας που βρίσκεται κι αυτός στο Αφγανιστάν αλλά ο Χαισάμ Χακάνι (Νουμάν Ακάρ)[5], ο αρχηγός των Ταλιμπάν.

Κατά τη διάρκεια όλων των σαιζόν της σειράς υπάρχουν αναφορές σε πραγματικά γεγονότα αλλά και συμπτώσεις με αυτά, όπως για παράδειγμα συνέβη με την 6η σαιζόν που διαδραματίζεται στο Βερολίνο, κατά τη διάρκεια της οποίας προβλήθηκε ένα επεισόδιο κατά το οποίο ανατρέπεται μια τρομοκρατική επίθεση σε σταθμό του μετρό στο Βερολίνο, λίγες ημέρες μετά την επίθεση στον συναυλιακό χώρο Μπατακλάν στο Παρίσι. Εδώ πέρα βέβαια, δεν θα ταίριαζε μία αφελής παράθεση του «η ζωή μιμείται την τέχνη».

Το 2015 η Ροζίνα Άλι έγραψε στο *New Yorker* ένα κείμενο στο οποίο υποστήριζε ότι το Homeland είναι μια εκλεπτυσμένη ισλαμοφοβική προπαγάνδα που δικαιολογεί τον πόλεμο ενάντια στην τρομοκρατία.[6] Το κείμενο της είναι πειστικό, μοιάζει ωστόσο να προσπερνά τον σύνθετο χαρακτήρα αυτής τηλεοπτικής σειράς. Ο Τζελάνι Κομπ, ένα χρόνο νωρίτερα είχε, κατά τη γνώμη μου, συλλάβει καλύτερα τις αντιθέσεις και τις ιδεολογικές διαπραγματεύσεις που θίγονται Homeland, στο κείμενο του «Homeland and the Innocence of Innocents»[7] («Homeland και η αθωότητα των αθώων»), επίσης στο *New Yorker*. Ο Κομπ γράφει με αφορμή ένα επεισόδιο του 4ου κύκλου της σειράς κατά το οποίο η Κέρι είναι επικεφαλής μιας επιχείρησης ρήψης drone που σκοπό έχει τη δολοφονία του Χαισάμ Χακάνι, αρχηγού των Ταλιμπάν και η οποία έχει ως αποτέλεσμα το θάνατο αρκετών αμάχων, μεταξύ των οποίων και παιδιών. Η σημασία του γεγονότος αυτού για την εξέλιξη της ιστορίας επιτονίζεται από τον διάλογο μεταξύ της Κέρι και του Πίτερ Κουήν που ακολουθεί, όπου στην ερώτηση του τελευταίου αν την ενοχλεί αυτό που έγινε, η Κέρι απαντά «Ήταν η οικογένεια του Χακάνι. Ήξεραν ποιος είναι. Ήξεραν τον κίνδυνο που διέτρεχαν μένοντας εκεί». Η σκηνή αυτή –κι έχει δίκιο ο Kobb– αντανακλά τον ηθικό αντίκτυπο του ιδεολογικού καθεστώτος που επικράτησε στις ΗΠΑ μετά

την 11η Σεπτεμβρίου: ο ηθικός σχετικισμός έφτασε μέχρι του σημείο της υπέρβασης εμβληματικών ορίων του δυτικού πολιτισμού, όπως για παράδειγμα της Σύμβασης στη Γενεύης.[8]

Όμως, εν προκειμένω, σε αντίθεση με τις ταινίες –για καλό και ή και για κακό– οι σειρές δίνουν κι άλλη «ευκαιρία» στους χαρακτήρες τους. Στη σαιζόν 8, η «ώριμη» Κέρι επιστρέφει στον τόπο της δολοφονίας και αναμετριέται ξανά με την υπόθεση της δολοφονίας των αμάχων, από ρίψη drone που είχε διατάξει εκείνη. Ο Πίτερ Κουήν είναι ήδη νεκρός, όμως το ερώτημα που της είχε θέσει βουίζει στα αυτιά της ενώ στέκεται απέναντι από τους τάφους των δολοφονημένων. Στο σημείο αυτό ο κλονισμός της Κέρι είναι παράλληλος με τον κλονισμό της αφηγηματικής – ιδεολογικής συνέχειας της τηλεοπτικής σειράς.

Η διπολικότητα της Κέρι, σε πολλές περιπτώσεις, είναι η αφορμή ή ο κύριος παράγοντας της ρήξης με τη «συνέχεια» τόσο στην αφήγηση, αλλά ενδεχόμενα και στην πραγματικότητα που η αφήγηση υπονοεί. Στη σαιζόν 6 εξηγεί στον γερμανό σύντροφό της ότι χρειάζεται να σταματήσει τα φάρμακα της για να μπορέσει να σκεφτεί καθαρά.[9] Η τάξη του διανοητικού της κόσμου είναι αναγκαίο να αμφισβητηθεί, έτσι ώστε να αμφισβητηθεί η τάξη του κόσμου στον οποίο ζει. Η Κέρι πασχίζει να δει πέρα από την αναπαριστάμενη ως μοναδική πραγματικότητα. Μήπως δηλαδή πασχίζει να δει πέρα από την μετα-αποικιοκρατία και τον ιμπεριαλισμό; Το γεγονός αυτό δεν την οδηγεί απαραίτητα να αλλάξει την κοσμοαντίληψη της. Παραμένει γαντζωμένη στη μηχανή της CIA, όχι όμως χωρίς κόστος και όχι χωρίς συνέπειες. Η παραίτηση από την προοπτική της ομαλής οικογενειακής ζωής, είναι η κυριότερη από αυτές τις συνέπειες, αλλά όχι και η μοναδική. Η κρίση του ηθικού της κώδικα είναι η άλλη.

Η Κέρι γίνεται συγκινητική μέσα στην απόγνωση της. Η αίσθηση του δίκαιου που εμφανίζεται να έχει, διαρκώς συγκρούεται με την ιδεολογία της: «Εγώ δεν θα προδώσω την πατρίδα μου», επαναλαμβάνει διαρκώς, ακόμη και τη στιγμή που ακολουθεί τον Γεβγκένι, τον εντεταλμένο Ρώσο πράκτορα στην τελευταία αποστολή της στο Αφγανιστάν. Κι όμως η επιλογή της δεν τεκμηριώνει ούτε ηθικό συσχετισμό, ούτε οπορτουνισμό. Αυτό που κρίνει ως σωστό –με το αποδεδειγμένα αλάθητο ένστικτό της– είναι λάθος για τον ιδεολογικό κόσμο που την έχει «αναθρέψει». Η αμφισβήτηση αυτού της δημιουργεί ενοχές, που την κάνουν να διακηρύσσει με εμμονικό τρόπο την αφοσίωση στην πατρίδα. Ενοχές, που φαίνεται πως η Κλερ Ντεινς έχει εσωτερικεύσει και στην πραγματική ζωή. Αναφερόμενη στη γνωριμία της με πραγματικούς πράκτορες της CIA: «Θαυμάζω τον πατριωτισμό τους ...αλλά υπάρχουν και οι αποτυχίες τους».[10]

Υπό αυτή την έννοια, η ανάδειξη του Γεβγκένι, του Ρώσου πράκτορα, σε κεντρικό ήρωα της αφήγησης στην τελευταία σαιζόν, μόνο συγκυριακή δεν μπορεί να είναι. Αρχικά, είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι η μορφή του Γεβγκένι, «διασκεδάζει» εν μέρει την ιστορικότητα της αναπαράστασης των Ρώσων πρακτόρων στον αμερικανικό κινηματογράφο και την τηλεόραση: ο Γεβγκένι, είναι ξανθός, σκληρός –μια πολεμική μηχανή (όπως είναι όμως και η Κέρι)– αλλά όχι μονοδιάστατος. Το μυστήριο γύρω από το τι συνέβη μεταξύ εκείνου και της Κέρι κατά τη διάρκεια της ομηρείας της στη Ρωσία, αποκτά μια αναβαθμισμένη σημασία για την εξέλιξη της πλοκής μέσα από τα αποσπασματικά φλας μπακ που παρακολουθούμε ως αναπαραστημένους εφιάλτες του ταραχώδους ύπνου της Κέρι.

Ο Γεβγκένι όμως δεν είναι ο «άλλος» –σύμφωνα τουλάχιστον με την ερμηνευτική οπτική του οριενταλισμού του Σαιντ–[11] καθώς δεν περιγράφεται με έναν άκαμπτο μονολιθικό τρόπο όπως συνήθως περιγράφονται οι «αντίπαλοι Ρώσοι»[12] στον μαζικό εμπορικό κινηματογράφο. Αντίθετα, η Κέρι –η Αμερικάνα πράκτορας– μάλλον κλονίζεται διαρκώς απέναντι του, παρά είναι σε θέση υπεροχής ή συμβολικής εξουσίας για να τον ορίσει ως τον κυριαρχούμενο «άλλο». Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από το ότι σε στιγμές της πλοκής, ως θεάτριες βιώνουμε την εξέλιξη της σχέσης, ως μια σχέση συναγωνιστών και συντρόφων παρά αντιπάλων. Σε αυτό το σημείο, οπωσδήποτε λανθάνει ο κίνδυνος της υποτίμησης της πολιτικής διάστασης των γεγονότων που περιγράφονται. Από την άλλη όμως, υπάρχει και το «δίκαιο της αφαίρεσης» που πρέπει να αναγνωρίζεται στην τέχνη, όπως ακριβώς αναγνωρίζεται και στη φιλοσοφία ή τη ζωγραφική.

Προφανώς, όλα τα προηγούμενα, δεν καταργούν τα στερεότυπα ή τις αναπαραστημένες προκαταλήψεις, αλλά επιβεβαιώνουν την υπόθεση ότι πρόκειται για μια αναπαράσταση σύνθετη και γεμάτη με ρωγμές, όπως γεμάτοι ρωγμές (σωματικές και ψυχολογικές) είναι οι ήρωες που πρωταγωνιστούν σε αυτή.

Ο συντετριμμένος «ήρωας» Πήτερ Κουήν, η εξέλιξη του χαρακτήρα του οποίου θυμίζει έντονα εμβληματικές φιγούρες του αμερικανικού αντιπολεμικού κινηματογράφου, βρίσκεται στο επίκεντρο αυτής της κρίσης της συνοχής της αφήγησης, που είναι εν τέλει παράλληλη και με μια πραγματική ηθική και κοινωνική κρίση. Η σκηνή του ατυχούς θανάτου του λίγο πριν το τέλος του έβδομου κύκλου της σειράς μοιάζει βγαλμένη από το σύμπαν του «Αποκάλυψη Τώρα» και οι στίχοι του Τ.Σ Έλλιοτ, που στην ταινία διαβάζει ο Συνταγματάρχης Κουρτζ – Μάρλον Μπράντο[13] λίγο πριν πεθάνει θα μπορούσαν να παίζουν ξανά –στο μυαλό μας αυτή τη φορά– ως υπόκρουση: Ο κόσμος του τελειώνει «όχι με ένα βρόντο, μα με ένα λυγμό».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Edward Wong (2020), "Americans Demand a Rethinking of the forever war", 02.02.2020, New York Times, available at: https://www.nytimes.com/2020/02/02/us/politics/trump-forever-war.html

2. «A majority of Americans believe the Killing of the Iranian General Soleimani has made the United States less safe», Ipsos: News Poll, 09.01.2020, διαθέσιμο στο: https://www.ipsos.com/en-us/news-polls/majority-less-safe-after-killing-iranian-general

3. Τα ποσοστά παρακολούθησης τηλεοπτικών σειρών και πλατφορμών μέσω διαδικτυακών πλατφορμών αυξήθηκαν ραγδαία μέσα στην καραντίνα: Steve Rose (2020), «Corona Virus: When Bing –watch goes viral», 12.03.2020, *The Guardian*, https://www.theguardian.com/film/2020/mar/12/coronavirus-binge-watching-netflix-streamers-viral

4. Έτσι περιγράφεται ο χαρακτήρας της Κέρι. Η πρόταση αυτή δεν υπονοεί κάποια προσωπική αξιολογική κρίση για τη συναισθηματική κατάσταση των ανθρώπων με διπολική διαταραχή.

5. Spoiler alert: το επεισόδιο της δολοφονίας του Χακάνι από την αμερικανόφιλη κυβέρνηση του Αφγανιστάν προβλήθηκε περίπου ένα μήνα μετά τη δολοφονία του στρατηγού Σουλειμάνι, γεγονός που αποτελεί τουλάχιστον μια ενδιαφέρουσα σύμπτωση.

6. Rosina Ali (2015), «How homeland helps Justify the war on terror», December 20, *New Yorker*, διαθέσιμο στο https://www.newyorker.com/culture/culture-desk/how-homeland-helps-justify-the-war-on-terror

7. Jelani Kobb (2014), "The Innocent of the Innocents", New Yorker, 16.10.2014, διαθέσιμο στο: https://www.newyorker.com/news/daily-comment/homeland-meaning-innocence

8. Το σχόλιο αυτό αποτελεί μέρος ενός συλλογισμού και όχι προτροπή για τη μη λήψη φαρμάκων ή τοποθέτηση σχετικά με τη διπολική διαταραχή.

9. Συνέντευξη της πρωταγωνίστριας Κλερ Ντέινς στην πρωινή ενημερωτική εκπομπή «This Morning CBS», 03.02.2020: https://www.youtube.com/watch?v=8duwHIh6E34

10. Edward W. Said (1978), *Orientalism*, Routledge & Keagan Paul, 1978

11. Ο Ντράγκο «ο Σοβιετικός Γίγαντας» στο Ρόκι 4 ίσως είναι ένα τέτοιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα.

12. Ο Μάρλον Μπράντον ως Συνταγματάρχης Κουρτζ διαβάζει λίγο πριν πεθάνει το απόσπασμα από το ποιήμα του Τ.Σ. Έλιοτ «Κούφιοι Άνθρωποι»: https://www.youtube.com/watch?v=zWrvfxSbEmc, «Αποκάλυψη Τώρα», Φ.Φ. Κόπολα, 1979.

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΙΝΤΖΙΔΗΣ

Περί δαιμονικού λόγου

Η πίστη και η δύναμη του θαύματος είναι το ένα. Αλλά το τι είναι θαύμα είναι το άλλο. Και θαύμα δύναται να είναι η γαλήνη με την οποία κανείς φεύγει από τούτο τον κόσμο. Και θαύμα μπορεί να είναι χιλιάδες μικροπράγματα που με τη δύναμη της πίστης του κατακτά ή και δεν κατακτά κανείς αλλά εντός του βρίσκεται σε λυτρωτική παρηγορία.
Ποιος όμως ανάγει σε κριτήριο το θαύμα για να ορίσει την πίστη; Ποιος είναι αυτός που θα πει "να μεταλάβεις και δεν θα κολλήσεις κορονοϊό εφόσον πιστεύεις"; (Γιατί αν δεν πιστεύεις θα κολλήσεις;). Ποιος είναι αυτός που προκαλεί ζητώντας δήλωση πίστης και απόδειξη πίστης από τον άνθρωπο που εκκλησιάζεται προκειμένου να διαβαθμίσει την πίστη του ή και να τη δοκιμάσει;

Δεν είναι άλλος από τον Μεγάλο Ιεροεξεταστή. Δεν είναι άλλος από τον Δαίμονα.

Το βίωσε ως πρόσωπο παρόν στην Ιστορία μας ο Χριστός όταν στην έρημο δοκιμάστηκε από το δαιμονικό. Οι Πειρασμοί του Δαιμονικού είναι η κοινοτοπία του κακού που πάντα έπληττε και εξακολουθεί να πλήττει τις ανθρώπινες κοινότητες. Οι Ευαγγελιστές, Ματθαίος, Μάρκος και Λουκάς, έχουν παρουσιάσει τους Πειρασμούς και τη στάση του Χριστού "Τότε ὁ Ἰησοῦς ἀνήχθη εἰς τὴν ἔρημον ὑπὸ τοῦ πνεύματος πειρασθῆναι ὑπὸ τοῦ διαβόλου".(Μτ 4,1).

Στις Ευαγγελικές αφηγήσεις ο δαιμονικός λόγος έθετε το κριτήριο πότε ως μεταμόρφωση ύλης: αν είσαι ο γιος του Θεού κάνε τις πέτρες ψωμί και πότε με συντήρηση της ύλης: πέσε από τη στέγη του ναού να δούμε αν μείνεις αλώβητος καθώς Άγγελοι θα σε συγκρατήσουν. Σήμερα ο δαιμονικός λόγος απευθύνεται σε εμάς, τους πιστούς, και μας λέει: αν πιστεύεις και έχεις τον Χριστό εντός σου κοινώνησε μαζί με τον νοσούντα από κορονοϊό και δεν θα κολλήσεις.

Και απαντά ο Χριστός με τη βιβλική φράση (Παλαιά Διαθήκη) "οὐκ ἐκπειράσεις κύριον τὸν Θεόν σου.". Με μία διαφορά: ενώ οι Ισραηλίτες στην έρημο δοκιμάστηκαν από τον Θεό, στην Καινή Διαθήκη, στο Ευαγγέλιο, είναι ο Χριστός που δοκιμάζεται από τον Δαίμονα.

Ο Βαγγέλης Ιντζίδης είναι εκπαιδευτικός και συγγραφέας, μέλος ΕΔΙΠ στο Τμήμα Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Δεν μας ζητάει κανένας Θεός, δεν μας ζητάει ο Χριστός, να δοκιμάσουμε την πίστη μας προς αυτόν. Είναι ο Δαίμονας που μας το ζητάει. Όλες οι απαντήσεις του Χριστού στον δαίμονα είναι από το Δευτερονόμιο 6-8, χωρίο που περιγράφει την εμπειρία των Ισραηλιτών στην έρημο. Και αυτό που γέγραπται εκεί (στις Γραφές) τώρα ο Χριστός το επανασημασιοδοτεί. Με μέριμνα για τον άνθρωπο. Μέριμνα της Ελευθερίας του Ανθρώπου. Μιας ελευθερίας που ήδη προεξαγγέλλεται από τον Ιώβ καθώς αυτός και παρ' όλες τις ταλαιπωρίες και καταστροφές που τον βρήκαν δεν τις αποδίδει σε μια δική του αμαρτία για την οποία τον δοκιμάζει/τιμωρεί ο Θεός. Δεν μπαίνει σε αλισβερίσι όπως του προτείνουν οι φίλοι του, πες καημένε ότι παραδέχεσαι αμαρτία και ζήτα συγνώμη να μη σε τιμωρεί ο Θεός. Ο Ιώβ είναι ο πρώτος που μετασχηματίζει την εμπειρία του Θεού από εμπειρία τιμωρίας και δοκιμασίας σε εμπειρία αγάπης. Ο Θεός μήτε τιμωρεί και μήτε δοκιμάζει. Ο Θεός αγαπά.

Όποιος δοκιμάζει την πίστη μας είναι στη θέση του Μεγάλου Ιεροεξεταστή στους Αδελφούς Καραμάζωφ του Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι . Και εκεί ο Μεγάλος Ιεροεξεταστής δοκιμάζει τον άνθρωπο επειδή δεν πιστεύει στον Θεό. Όποιος δοκιμάζει είναι το δαιμονικό μιας φοβικής πανώλης που θέλει να μας κλείσει στο μπουντρούμι της ανυπαρξίας. Ο Ντοστογιέφσκι αντιτίθεται στη δοκιμασία ενός Ιεροεξεταστή. Αν ο Θεός είναι ελεύθερος τότε δεν έχει ανάγκη να δοκιμάσει κανέναν. Αγαπά πλήρης σε πλήρη ελευθερία. Δεν δοκιμάζει. Ο άνθρωπος αντέχει την Ελευθερία;

Σε όποιον λοιπόν μας δοκιμάζει ας μη φοβηθούμε και προπάντων ας μην ενδώσουμε στον δαιμονικό του λόγο. Αν νοσήσουμε από οτιδήποτε δεν είναι δοκιμασία πίστης ή δοκιμασία προερχόμενη από τον Θεό. Μπορεί να είναι (όπως κι αν δεν νοσήσουμε) μια πρόσκληση στην Ελευθερία της Αγάπης.

Ο Θεός δεν δοκιμάζει κανέναν επειδή είναι ελεύθερος. Και είναι ελεύθερος επειδή αγαπά. Αγαπά τον νοσούντα, αγαπά αυτόν που διστάζει, αγαπά αυτόν που προφυλάσσεται και αγωνιά από φόβο θανάτου. Δεν απαιτεί από κανέναν να πέσει από τη στέγη του ναού για να δει αν η πίστη του/της είναι ικανή, ώστε να στείλει Αγγέλους να τον συγκρατήσουν για να μην τσακιστεί. Ποιος εργαλειοποιεί την πίστη;

Μην ενδίδουμε στον πειρασμό επίδειξης "τόλμης" για το χατίρι του Δαίμονα. Ο καθένας και η καθεμιά ας αναστοχαστεί σε πνεύμα ελευθερίας και αγάπης, δηλαδή σε πνεύμα μέριμνας για τον άλλο. Γιατί αυτή είναι η μοναδική δοκιμασία. Αν αντέχουμε να αγαπάμε τους άλλους όπως αγαπάμε τον Εαυτό μας (αν τον αγαπάμε όντως).

ΜΙΧΑΛΗΣ ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ

Αναπαραστάσεις της «αποκάλυψης» στη δημοφιλή κουλτούρα: Η ριζοσπαστική λογοτεχνία φαντασίας της N.K. Jemisin

Δεν υπάρχει καλύτερη στιγμή για να διαβάσει κανείς μια ιστορία για το τέλος του κόσμου από όταν βρίσκεται εγκλωβισμένος στο σπίτι του εξαιτίας μιας παγκόσμιας θανατηφόρας επιδημίας.

Στις 24 Μαρτίου 2020 η Αφροαμερικάνα συγγραφέας Nora Keita Jemisin είχε προγραμματίσει την έκδοση του νέου της βιβλίου με τίτλο *The City We Became* μαζί με όλες τις συνοδευτικές παρουσιάσεις, εκδηλώσεις και ομιλίες που είχε κανονίσει ο εκδοτικός της οίκος. Η ιστορία του νέου της βιβλίου καταπιάνεται με την ιδέα μιας φανταστικής Νέας Υόρκης στην οποία επιτίθεται ένα μυστηριώδες μολυσματικό τέρας. Ο εισβολέας αυτός υποστηρίζεται στο νέο της έργο με τις φοβίες των συντηρητικών κατοίκων της πόλης απέναντι στον πολυπολιτισμικό της χαρακτήρα. Η νέα νουβέλα είχε διαφημιστεί ήδη πριν από την έκδοση της, ως μια χιουμοριστική αλληγορία που στηλίτευε τον εξευγενισμό των αστικών κέντρων των ΗΠΑ και τον ενδημικό ρατσισμό της αμερικάνικης κοινωνίας.[1] Δύο περίπου εβδομάδες πριν από την έκδοση του βιβλίου όμως, ένα τέρας πολύ διαφορετικό «χτύπησε» τη Νέα Υόρκη. Στις 7 Μαρτίου ο κυβερνήτης Andrew Cuomo κήρυξε την πολιτεία της Νέας Υόρκης σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης και την ώρα που γράφονταν ετούτες οι γραμμές η Αμερική, και δη η Νέα Υόρκη, φάνταζε πλέον ως το παγκόσμιο επίκεντρο της πανδημίας του Covid-19.

Η έκδοση του νέου της βιβλίου βρήκε την Jemisin στο απόγειο μιας απολύτως απροσδόκητης καριέρας στο χώρο της λογοτεχνίας του φανταστικού. Με σπουδές στην ψυχολογία, με την οποία ασχολήθηκε και επαγγελματικά, η 48χρονη Jemisin έγραφε από τα παιδικά της χρόνια. Παραδόξως όμως, η πρώτη της ολοκληρωμένη νουβέλα εκδόθηκε μόλις το 2010. Η ίδια σε συνεντεύξεις της σχολιάζει την αδυναμία της μέχρι τότε να βρει εκδότη, λέγοντας πως οι διαδοχικές απορρίψεις των χειρόγραφών της αιτιολογούνταν στη βάση της θεματικής

Ο Μιχάλης Νικολακάκης είναι διδάσκων κοινωνιολογίας στο ΕΚΠΑ και μέλος ΣΕΠ του ΕΑΠ.

εστίασης του έργου της σε ζητήματα που αφορούσαν την φυλετική καταπίεση. Αυτό καθιστούσε την έκδοση των βιβλίων της οικονομικά επισφαλή σε μια αγορά, όπως αυτή του sci-fi και του fantasy, η οποία κυριαρχούνταν μέχρι και πριν από μια δεκαετία από λευκούς και αρένες παραγωγούς και καταναλωτές.[2]

Η πορεία της δε θα μπορούσε να έχει ματαιώσει αυτούς τους ισχυρισμούς περισσότερο. Από το 2010 μέχρι σήμερα η Jemisin έχει εκδώσει 9 νουβέλες και οι τελευταίες 3 –που απαρτίζουν το *Broken Earth Trilogy*– έχουν αποσπάσει για τρεις συνεχόμενες χρονιές το Hugo Award, το βραβείο με το μεγαλύτερο κύρος διεθνώς στο χώρο της λογοτεχνίας του φανταστικού και της επιστημονικής φαντασίας. Κατάφερε μάλιστα, να κερδίσει το βραβείο, παρά το γεγονός ότι η ίδια αποτέλεσε θύμα της μοναδικής περίπτωσης ακροδεξιού ακτιβισμού και της κινητοποίησης που έγινε για να μην πάρει λογοτεχνικό βραβείο ένας έγχρωμος συγγραφέας.[3]

Το έργο της Jemisin αντλεί από κλασικές συγγραφείς του χώρου, όπως η επίσης Αφροαμερικάνα Octavia Butler και η Ursula Le Guin οι οποίες άνοιξαν το πεδίο του φανταστικού σε αφηγήσεις μπολιασμένες με τη ματιά και την οπτική του φύλλου και της φυλής. Ωστόσο, το έργο της δεν είναι πολιτικά στρατευμένο με την κλασική έννοια του όρου. Η Jemisin δεν αναζητά ομολογίες, παραβολές και διδακτισμούς στις αφηγήσεις της. Αντίθετα, το έργο της είναι συνειδητά πολιτικό και αυτό φαίνεται από τον τρόπο με τον οποίο «κατασκευάζει» τους φανταστικούς της κόσμους.

Στο *Broken Earth Trilogy* η Jemisin αφηγείται την ιστορία ενός κόσμου που καταστρέφεται. Όχι ενός κόσμου στον οποίο επίκειται η αποκάλυψη. Το ίδιο το κατακλυσμιαίο γεγονός, η έλευση της «πέμπτης εποχής» που συχνά εμφανίζεται στο σύμπαν της τριλογίας, και τα διαδοχικά κύματα φυσικών καταστροφών που προκαλεί, είναι η αφετηρία της αφήγησης. Ο κόσμος του «Stillness» (έτσι αποκαλείται η Ήπειρος όπου λαμβάνει χώρα το έργο μας) είναι μια τεκτονικά ασταθής και κλιματολογικά μεταβαλλόμενη ήπειρος. Η ιδιομορφία αυτή ενισχύεται από την ικανότητα ενός είδους ανθρώπων, των «ορογενών», να χρησιμοποιούν την ενέργεια από τον πυρήνα της γης. Οι «ορογενείς» έχουν την ικανότητα να προκαλούν σεισμούς, ηφαίστεια, να βράζουν ή να παγώνουν το περιβάλλον γύρω τους ή, αντίστοιχα, να σταματούν κάθε ανεξέλεγκτο φυσικό φαινόμενο. Οι άνθρωποι αυτοί διώκονται ανηλεώς και θεωρούνται κοινωνικά βδελύγματα, τα οποία πρέπει να θανατώνονται με τη γέννηση τους.

Η ήπειρος αυτή είναι πολιτικά οργανωμένη στη βάση μιας χαλαρά ιεραρχημένης δικτύωσης πόλεων, η οποία την εποχή της αφήγησης έχει το χαρακτήρα αυτοκρατορίας, που όμως, καταρρέει κάθε φορά που ο κόσμος «καταστρέφεται». Η μοναδική δημόσια εξουσία που επιβιώνει του κύκλου των περιοδικών βιβλικών καταστροφών είναι «οι Φύλακες», ένα δίκτυο που υπάρχει για τον εντοπισμό, την εκπαίδευση και, σε περίπτωση που αυτό δεν είναι εφικτό, την εξουδετέρωση των «ορογενών».

Στην αφήγηση ο αναγνώστης συναντά διάσπαρτα χιλιάδες διαφορετικά κατεστραμμένα τεχνολογικά τεχνουργήματα. Καθώς ο κόσμος έχει καταστραφεί ξανά και ξανά, ο υλικός τεχνολογικός πολιτισμός του αποτελείται από ένα σωρό από άγνωστα αντικείμενα, η χρήση των οποίων είτε αγνοείται είτε ανανεώνεται προς νέους σκοπούς από τους αενάως εκβαρβαρισμένους επιζήσαντες της τελευταίας «αποκάλυψης». Η γνώση είναι επίσης κατακερμα-

τισμένη και τις μόνες μορφές διαγεννεακής σοφίας αποτελούν η προσπάθεια καταγραφής της εμπειρίας από τις προηγούμενες στιγμές καταστροφής –με σχετική όμως αξία ή σημασία– και ο κανονιστικός λόγος των «Φυλάκων».

Στον κόσμο του Stillness η φύση είναι κάτι το ρευστό καθώς, κάθε φορά που απελευθερώνεται ένα σεισμικό γεγονός, ο ίδιος ο πλανήτης στρέφεται εναντίον των ανθρώπων. Σε κάθε νέα «αποκάλυψη» οι διαφορετικές μορφές πανίδας και χλωρίδας αναπροσαρμόζονται γενετικά ώστε να ανταπεξέλθουν σε ένα περιβάλλον υψηλής περιεκτικότητας σε θειάφι, διοξείδιο του άνθρακα, σπάνεις νερού και μηδενικής βλάστησης. Η ολοκληρωτική οικολογική καταστροφή δεν είναι δηλαδή ένα επερχόμενο γεγονός, αλλά μια περιοδική κανονικότητα.

Η ιστορία εκτυλίσσεται μέσα από τρεις παράλληλες και ασύγχρονες αφηγήσεις τριών έγχρωμων γυναικών. Σταδιακά αποκαλύπτεται ότι οι τρεις ηρωίδες είναι το ίδιο πρόσωπο. Η πρώτη αφήγηση διαδραματίζεται τη στιγμή που εκδηλώνεται το κατακλυσμιαίο γεγονός, το οποίο σηματοδοτεί το «νέο» τέλος του πολιτισμού. Η δεύτερη ιστορία επικεντρώνεται σε ένα νεαρό κορίτσι την περίοδο που εντάσσεται στη σχολή των «φυλάκων» και εκπαιδεύεται στην κοινωνικά χρήσιμη και υπεύθυνη αξιοποίηση της «δύναμης» της. Η τελευταία ιστορία εκκινεί από τη μέση της «καριέρας» της ηρωίδας, όταν γνωρίζει έναν έμπειρο «ορογενή», η επαφή με τον οποίο την οδηγεί σταδιακά στην απομυθοποίηση της εξουσιαστικής τάξης του κόσμου της και στην απενοχοποίηση της βιολογικής ιδιαιτερότητας της. Η δομή του βιβλίου στηρίζεται στο εγχείρημα συνένωσης αυτών των ιστοριών, στην εξήγηση του λόγου για τον οποίο ένας από τους πρωταγωνιστές του βιβλίου επέλεξε να καταστρέψει εκ νέου τον κόσμο και στις δύσκολες επιλογές αλλά και τα αδιέξοδα που αυτό συνεπάγεται για τους υπόλοιπους πρωταγωνιστές της τριλογίας. Το ίδιο όμως το βιβλίο αποτελείται από διαδοχικές στιβάδες ιστοριών καταπίεσης που εκτείνονται στα βάθη του χρόνου και ιστορίες αποκρυστάλλωσης των εξουσιαστικών δομών, οι οποίες οδήγησαν στη μορφή του κόσμου που συναντά ο αναγνώστης.

Ο κόσμος της Χαλασμένης Γης είναι ριζικά ξένος για τον αναγνώστη. Σε αυτό δεν κατατείνει μόνο η μορφή της φανταστικής μυθοπλασίας της Jemisin. Οι προσπάθειες κατηγοριοποίησης της ως μια εκδοχή αφροφουτουρισμού μάλλον απαντάνε στην αδυναμία να ενταχθεί η γραφή της σε ένα από τα διαδεδομένα υποείδη του χώρου.[4] Συμβάλλει ακόμα περισσότερο και το πρόσωπο της γραφής. Η τριλογία της «Σπασμένης Γης» είναι περί τις 1.400 σελίδες γραμμένες σε δεύτερο ενικό. Γραφή πολύ ιδιότροπη και απολύτως μη ενδεδειγμένη για ένα κείμενο που παλεύει να αποστασιοποιηθεί από τους πρωταγωνιστές του και να περιγράψει ένα διαφορετικό σύμπαν. Αυτό δίνει στο τελικό αποτέλεσμα μια έντονη αίσθηση υποκειμενικότητας, σαν το τέλος του κόσμου να μην υποτάσσεται σε ένα master narrative αλλά να αποτελεί πάντα και μια υποκειμενική εμπειρία. Σαν τον εγκλεισμό, για παράδειγμα, δύο ανθρώπων σε μια καραντίνα…

Η αφήγηση της Jemisin στο *Broken Earth* έχει παρουσιαστεί ως ένα λογοτεχνικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο κυρίαρχες μορφές εξουσίας και κοινωνικά στερεότυπα εκδηλώνονται εν μέσω μια κατακλυσμιαίας κρίσης, μοτίβο εξάλλου διαδεδομένο στο χώρο της επιστημονικής φαντασίας ήδη από τον 19ο αιώνα σε διηγήματα όπως το *The Time Machine* του H.G. Wells.[5] Εν μέσω της παγκόσμιας πανδημίας είναι δύσκολο κανείς να μην κάνει τον πα-

ραλληλισμό με την εμπειρία τον μουσουλμάνων οι οποίοι θεωρήθηκαν υπαίτιοι της σημερινής πανδημίας στην Ινδία,[6] την επίρριψη ευθυνών στους Κινέζους οι οποίοι ενοχοποιήθηκαν συλλογικά στις ΗΠΑ ή τις κραυγές εναντίον Σύριων προσφύγων ότι τάχα αποτελούν υγειονομική βόμβα, πριν καν εκδηλωθεί ο ιός Covid-19 στην Ελλάδα. Έτσι, οι διάσπαρτες σε όλη την αφήγηση παραπομπές σε ιστορικές εμπειρίες, όπως των Αφροαμερικάνων σκλάβων, της Αϊτινής επανάστασης και των ιθαγενών της Αυστραλίας –θυμάτων της αποικιοκρατίας– μεταμορφώνονται σε μια ευρύτερη παραπομπή σε διαφορετικές μορφές καταπίεσης που υπερβαίνουν τα συμφραζόμενα των ΗΠΑ και την φυλετική καταπίεση.

Βασικό μοτίβο στο έργο της Jemisin είναι η αποστέρηση της ανθρώπινης ιδιότητας από τα κοινωνικά υποκείμενα ως νομιμοποιητική βάση της εκάστοτε εξουσίας. Στο *Broken Earth Trilogy* οι «Ορογενείς» κρύβουν τις ιδιότητές τους ακόμα και όταν είναι οι μόνοι που μπορούν να βοηθήσουν τις κοινότητες να επιβιώσουν από τις φυσικές καταστροφές. Αυτό λειτουργεί, όμως, ανταγωνιστικά με τον αγώνα της επιβίωσης. Η φυσική αντίδραση κάθε κοινότητας-αυτόνομης πόλης είναι σε συνθήκες σπάνεις των πόρων να ενισχύσει τους μηχανισμούς εξοστρακισμού κάθε εξω-ομάδας και το κλείσιμο στον εαυτό της, παρότι μόνο η διακοινοτική αλληλεγγύη και η προσέλκυση σπάνιων δεξιοτήτων δίνει κάποιες ελπίδες για την επιβίωση σε κάθε νέα «Πέμπτη Εποχή».

Οι παραλληλισμοί όμως με την παρούσα κατάσταση δεν τελειώνουν εδώ. Στο opus magnum της Jemisin οι ήρωες έχουν τα μέσα για να αποκαταστήσουν τη φυσική τάξη του κόσμου αλλά ο τρόπος τους για να το πετύχουν είναι τελικά η ίδια η καταστροφή του κόσμου. Η πολιτική εξουσία τους αποτρέπει από το να σταθεροποιήσουν τεκτονικά τον πλανήτη σε μια αναμέτρηση όπου η προσπάθεια αποκατάστασης της περιβαλλοντικής ισορροπίας ανταγωνίζεται την προσπάθεια σταθεροποίησης του status quo. Σε αντίθεση με όλη την παράδοση της επικής λογοτεχνίας φαντασίας όπου το μεταφυσικό είναι μια διαρκής νοσταλγική αναφορά σε έναν κόσμο πριν από την απομάγευση της επιστήμης,[7] η «μαγεία» στο *Broken Earth Trilogy*, το «sessing», λειτουργεί διαρκώς ως μεταφορά για την ίδια την επιστήμη. Ο κόσμος του «Stillness», συμπεριλαμβανομένης της φυσικής τάξης του, είναι δημιούργημα των ανθρώπων και η φύση είναι μια έκφανση των εξουσιαστικών δομών τους που μοιάζουν φυσικοί νόμοι στους πρωταγωνιστές της ιστορίας. Κάτι σαν έναν κόσμο ο οποίος αρνείται να αλλάξει –παρά το γεγονός ότι έχει τους γνωστικούς πόρους και τα μέσα για να το κάνει εν μέσω μιας πανδημίας– καθώς οι απαντήσεις της επιστήμης θα ανέτρεπαν τον τρόπο με τον οποίο κατανέμεται η εξουσία.

Η επιστημονική φαντασία ήταν ένα παιχνίδι με τον χρόνο ήδη από τον 19ο αιώνα, όταν γεννήθηκε ως διακριτό λογοτεχνικό είδος. Το ταξίδι σε άλλους χώρους που πυροδοτούσε το αποικιοκρατικό φαντασιακό μετουσιώνεται στα τέλη του 19ου αιώνα σε ταξίδι σε άλλους πλανήτες, με όχημα την υπό διαμόρφωση τεχνολογική δυνατότητα και το βλέπουμε στο έργο συγγραφέων όπως ο Jules Verne.[8] Η βιωμένη εμπειρία της διαρκούς εναλλαγής της καθημερινής υλικής ζωής των ανθρώπων δημιουργούσε τη λογοτεχνική δυνατότητα μιας αναζήτησης για το μέλλον του τρόπου ζωής της ανθρωπότητας, καθώς και τη ρομαντική φοβία για τις δυνητικές συνέπειες των αλλαγών που επέφερε η τεχνολογία σε έργα όπως αυτά της Mary Shelley ή του Edgar Allan Poe.[9]

Η διαδρομή αυτή, με τα διαφορετικά εθνικά ιδιόλεκτά της, έχει ως σημαντικό σταθμό τη δεκαετία του '60. Στο πολιτισμικό περιβάλλον της «μακράς δεκαετίας του '60» αναπτύσσεται ένα ιδίωμα της επιστημονικής φαντασίας γύρω από το τότε επονομαζόμενο «νέο κύμα» και το περιοδικό *New Worlds*, το οποίο ενσωμάτωνε τη στροφή προς τον ριζοσπαστισμό τόσο στη φόρμα όσο και στο περιεχόμενο.[10] Με αυτό τον τρόπο οι σταθερές ενός αποκρυσταλλωμένου λογοτεχνικού είδους στο μεταπολεμικό κόσμο μέσα από τα γραπτά των κλασσικών του είδους, ήτοι του Asimov, του Heinlein και του Clarke, αποκτούσαν νέα πνοή, νέα ακροατήρια και νέα συμφραζόμενα, ακριβώς την ίδια στιγμή που στην έβδομη τέχνη η κλασική επιστημονική φαντασία γινόταν mainstream.

Το «Νέο Κύμα», και συγγραφείς που ηθελημένα ή άθελά τους ταυτίστηκαν με το εγχείρημά του, έθετε συχνά στο επίκεντρο του προβληματισμού όλη την ατζέντα του Μάη του '68, όπως την κριτική προς τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας, τις εθνοτικές και ταξικές διαφορές, την εξουσία κ.λπ. Έθετε όμως, και το ζήτημα του περιβάλλοντος σε κείμενα όπως *Η πλημμύρα* του Ballard, *Η λέξη για τον κόσμο είναι δάσος* της Le Guin ή το *Dune* του Frank Herbert. Την αντίληψη, δηλαδή, ότι η τεχνολογία απειλεί το περιβάλλον και τα οικοσυστήματα, γήινα ή εξωγήινα, με τα οποία οι άνθρωποι έρχονταν σε επαφή. Σε μια αντιστροφή των ρόλων του αποικιοκράτη, το διαστημόπλοιο δεν σταματούσε ενώπιων του ριζικά άγνωστου εξωγήινου στοιχείου αλλά η ίδια η οργιώδης ξένη φύση απειλούνταν από τη φιλοδοξία του νεωτερικού εξερευνητή. Στα προαναφερθέντα κείμενα, η δύναμη που απειλούσε τη φύση ήταν ο άνθρωπος, η τεχνολογική του δυνατότητα, η πολιτική του μυωπία και η οικονομική του απληστία.[11]

Φυσικά η επιστημονική φαντασία δεν καινοτομούσε εκείνη τη στιγμή. Η περιβαλλοντική συνείδηση αναπτύσσεται τη δεκαετία του '60 ως αποτέλεσμα μιας σειράς παραγόντων: Των κοινών πολιτισμικών σημαινόντων που προκαλούσαν οι εικόνες από το φεγγάρι για όλη την ανθρωπότητα,[12] των δραματικών επιπτώσεων της έντονης αστικοποίησης που στοίχειωναν τη λογοτεχνική φαντασία ήδη από τον 19ο αιώνα, τον Charles Dickens κ.ά. Πάνω από όλα όμως, τη δεκαετία του '60 η περιβαλλοντική συνείδηση στις χώρες της Δύσης αναπτύσσονταν ως αποτέλεσμα της εμπειρίας του Β΄ Π.Π., της κούρσας πολεμικών εξοπλισμών και της πραγματικής πιθανότητας ενός πυρηνικού ολοκαυτώματος. Ο Norbet Elias περιέγραφε αυτό το πολιτισμικό μοτίβο, δηλαδή την αδυναμία διαχείρισης ενός ακόμα κύκλου διεθνούς ανταγωνισμού, ως το «τέλος του δρόμου».[13]

Πάνω σε αυτό το πολιτισμικό μοτίβο του επαπειλούμενου τέλους η επιστημονική φαντασία μεγαλούργησε προσφέροντας τις καλύτερες στιγμές της σε μορφές πολιτισμικής αγωνίας για τις συνέπειες μιας ανάλογης καταστροφής. Τη σκυτάλη των μεγάλων αφηγήσεων και της διαστημικής όπερας της δεκαετίας του '70 την πήρε ο ενθουσιασμός και η απαισιοδοξία για τις νέες μορφές τεχνολογίας που κατέκλυζαν τις ζωές μας και το εξέφρασαν συγγραφείς όπως ο William Gibson και ο Neal Stephenson, που φαντάστηκαν τις λειτουργίες του διαδικτύου πριν αυτές να γίνουν κοινό βίωμα. Ωστόσο, τις τελευταίες δύο δεκαετίες το άγχος για την οικολογική καταστροφή επανέρχεται και αποτελεί βαθιά εμπεδωμένο μοτίβο σε όλο το φάσμα της σύγχρονης μαζικής πολιτισμικής παραγωγής, σε σειρές και βιβλία όπως το *Handmaidens Tale* της Margaret Atwood, μέχρι τα πλέον ακριβοπληρωμένα blockbuster, όπως είναι οι εμπορικές εποποιίες των *Avengers* ή του *Avatar*. Η αγωνία αυτή φυσικά εκφρά-

ζεται και στην παραγωγή έργων επιστημονικής φαντασίας «υψηλής» λογοτεχνικής σημασίας, όπως το the *Wind-up Girl* του Paolo Batigaluci ή το σύνολο του έργου του Kim Stanley Robinson.

Αν όμως, υπάρχει κάτι κοινό σε αυτά τα πολιτισμικά μοτίβα είναι η εξωτερικότητα της απειλής που αντιπροσωπεύει ο άνθρωπος για το περιβάλλον και η γραμμική χρονικότητα του ενός μοναδικού κατακλυσμικού γεγονότος πέρα από το οποίο δεν υπάρχει επιστροφή. Προσπαθώντας να συμπυκνώσει αυτού του τύπου την γοητεία που ασκεί η δυστοπική αφήγηση για τον πολιτισμό μας, ο Fredrik Jameson ανέφερε ότι σήμερα «είναι πιο εύκολο να φανταστούμε το τέλος του κόσμου παρά το τέλος του καπιταλισμού».[14] Υπό αυτό το πρίσμα η περιβαλλοντική δυστοπία της επιστημονικής φαντασίας είναι πάντοτε και μια απόπειρα απώθησης της πολιτικής δυνατότητας της συγκεκριμένης ουτοπίας.

Το έργο της Jemisin τοποθετεί την αφήγηση της πέρα από αυτό το πολιτισμικό μοτίβο. Το «Stillness» είναι ένας κυκλικός κόσμος, η διαμόρφωση και η αέναη καταστροφή του οποίου είναι αποκλειστικά και μόνο έργο των ανθρώπων. Δεν υπάρχει εκεί έξω καμία πάνσοφη φύση που εκδικείται τα παιδιά της όταν δεν την σέβονται. Σε μια ειρωνική, μάλιστα, αντιστροφή των έμφυλων ρόλων, οι κάτοικοι μιλάνε για τον εκδικητικό Πατέρα Γη.

Αυτή η σύλληψη της ανθρώπινης συνθήκης απηχεί τόσο πολύ την αίσθηση της σημερινής στιγμής. Βιώνοντας τη δεύτερη κατακλυσμιαία οικονομική κρίση μέσα σε μία δεκαετία, εν μέσω μιας πανδημίας –η ενδεχομενικότητα της οποίας βρισκόταν προφανώς διάσπαρτη στις εμπειρίες του SARS και του H1N1– και βιώνοντας μια κρίση που είναι συνάμα οικολογική και ταυτόχρονα ανατρεπτική για τους κοινούς τόπους σχετικά με το τι είναι βιώσιμο και τι είναι οικολογικό στον κριτικό λόγο της εποχής μας, το έργο της Jemisin είναι μάλλον κάτι παραπάνω από επίκαιρο. Η στιγμή έχει την αίσθηση μιας αιώνιας επιστροφής σε αυτό το ανθρωπογενές βιβλικό γεγονός που θα ανέτρεπε το δυτικό πολιτισμό και αυτό κάνει την αφήγηση του *Broken Earth* τόσο συναισθηματικά και πολιτικά αποσταθεροποιητική για τον/την αναγνώστη/αναγνώστρια του.

Πέρα από τις φιλελεύθερες τεχνοεπιστημονικές ουτοπίες και την ψευδαίσθηση ότι κάποια στιγμή θα ανακαλυφθεί η μια και μοναδική ενεργειακή τεχνολογική λύση υπέρβασης της κλιματικής αλλαγής, το ένα εμβόλιο ενάντια στον κορωνοϊό ή η μια και μοναδική τεχνολογία που θα θέσει τέλος στην εξάντληση των υδάτινων αποθεμάτων του πλανήτη, το έργο της Jemisin μας υποχρεώνει να κοιτάξουμε την οικολογική ή την υγειονομική καταστροφή με άλλο μάτι. Μας υποχρεώνει, δηλαδή, να δούμε την «αποκάλυψη» ως μια στιγμή υπέρβασης της ανθρωπογενούς κρίσης μιας ανθρωπογενούς φύσης στην οποία οι δομές πολιτικής και οικονομικής εξουσίας είναι εγγεγραμμένες στις κατηγορίες ανάλυσης και άρα στις πρακτικές δυνατότητες που έχουμε για την υπέρβαση τους.[15] Εξάλλου, όπως και η ίδια η Jemisin ανέφερε σε μια συνέντευξη της, «...η αποκάλυψη είναι ένα πολύ σχετικό πράγμα».[16]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. L. Miller, "The Battle for New York: An urban fantasy form N.K. Jemisin that's uncannily relevant to a city under siege", *Slate*, 1 Απριλίου 2020 (Πρόσβαση στις 12/4/2020 στο: http://slate.com/culture/2020/04/the-city-we-became-nk-jemisin-review)

2. R. Khatchadourian, «N. K. Jemisin's Dream Worlds», *The New Yorker*, 27 Ιανουαρίου 2020 (Πρόσβαση στις 12/4/2020 στο: https://www.newyorker.com/magazine/2020/01/27/nk-jemisins-dream-worlds?fbclid=IwAR3Im0S4tqqAbvFfZXthzlppFf_Gvy4Ddbl9KWFyuHOVlVAV3ud3OMvR A6U)

3. H. Voigt, «Sad Puppies and Happy Queers: Vibrations Along the Interstices in N.K. Jemisin's 'The Broken Earth'», *Writing From Below* (Πρόσβαση στις 12/4/2020 στο: https://writingfrombelow.org/ science-fiction/sad-puppies-and-happy-queers/)

4. C. Bigoni, «Afrofuturism: Liberation and inclusionbeyond literature with N. K. Jemisin», *Roots & Routes* (Πρόσβαση στις 12/4/2020 στο: https://www.roots-routes.org/afrofuturism-liberation-and-inclusion-beyond-literature-with-n-k-jemisin-by-clara-bigoni)

5. R. Lochhurst, «From Scientific Romance to Science Fiction: 1870-1914», σσ. 44-71, στο R. Lockhurst (επιμ.), *Science Fiction: A Literary History*, The British Library, Λονδίνο, 2017, σ. 51.

6. A. Roy, «The pandemic is a portal», *Financial Times*, 3 Απριλίου 2020 (Πρόσβαση στις 12/4/2020 στο: April 3 2020: https://www.ft.com/content/10d8f5e8-74eb-11ea-95fe-fcd274e920ca)

7. D. Suvin, *Metamorphoses of Science Fiction: On the Poetics and History of a Literary Genre*, Peter Lang, Βέρνη, 2016, 392, 427.

8. A.B. Evans, «The Beginnings: Early Forms of Science Fiction», σσ. 11-43, στο R. Lockhurst (επιμ.), *Science Fiction: A Literary History*, The British Library, Λονδίνο, 2017, σσ. 34-39.

9. B. Aldiss, *Trillion Year Spree: The History of Science Fiction*, Victor Gollancz Ltd., Λονδίνο, 1986, σσ. 25-65

10. R. Latham, «The New Wave 'Revolution', 1960-1976», σσ. 157-179, στο Lockhurst (επιμ.), *Science Fiction: A Literary History*, The British Library, Λονδίνο, 2017, σσ. 161-165.

11. F. Jameson, *Archeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*, Verso, Λονδίνο, 276-277.

12. J. Urry, Climate Change and Society, Polity Press, Λονδίνο, 88-105.

13. N. Elias, «Humana Conditio», σσ. 75-170, στο *The Collected Works of Norbert Elias, vol. 6*, University of Dublin Press, Δουβλίνο, 2010, σ. 118.

14. F. Jameson, «Future City», *New Left Review*, τεύχος 21, 2003, σ. 76.

15. A. Iles, «Repairing the Broken Earth: N.K. Jemisin on Race and Environment in Transitions», *Elementa: Science of the Anthropocene*, τεύχος 7, No. 26, 2019.

16. J. Hurley, «An Apocalypse is a Relative Thing: An Interview with N.K. Jemisin», *ASAP/Journal*, τεύχος 3, No. 3, 2018.

ΚΙΜΩΝΑΣ ΜΑΡΚΑΤΟΣ

«...ότι ο βάκιλος της πανούκλας δεν πεθαίνει και δεν εξαφανίζεται ποτέ»[1]: Η *Πανούκλα* του Καμύ και η λογοτεχνία των πανδημιών στη συγκυρία του Covid-19

και είναι το να περιγράψεις μια μορφή αιχμαλωσίας με κάποια άλλη, όσο λογικό είναι το να περιγράφεις κάτι υπαρκτό με κάτι ανύπαρκτο[2]

Είναι κάποιο βράδυ της εβδομάδας και παρακολουθούμε μια παράσταση *Ο Βασιλιάς Ληρ* από έναν μεγάλο κινηματογραφικό ηθοποιό με το εύηχο όνομα Άρθουρ Λιάντερ. Στην έρημη χειμωνιάτικη νύχτα μετά την παράσταση, ένα τηλεφώνημα από έναν φίλο γιατρό σε ένα από τα μεγάλα νοσοκομεία της πόλης ενημερώνει τον πρωταγωνιστή μας (είναι άραγε όντως ο πρωταγωνιστής;) ότι η γεωργιανή γρίπη που χτες βράδυ είχε αρχίσει να αναστατώνει τη Ρωσία και τις γειτονικές της χώρες και να τρομοκρατεί τους τοπικούς υγειονομικούς ιθύνοντες, έχει έρθει πλέον και εδώ με κάποια πτήση από τη Μόσχα. Είναι διαολεμένα πιο μεταδοτική και ανθεκτική από την κοινή γρίπη, και σημαντικά πιο θανατηφόρα. Πολύ πιο θανατηφόρα. Λίγες ώρες αργότερα όλοι οι επιβάτες της χτεσινοβραδινής πτήσης από τη Μόσχα μπαίνουν στην εντατική, και ένας-ένας αφήνουν εκεί την τελευταία τους πνοή, ενώ όλα τα νοσοκομεία της πόλης κατακλύζονται από τους βαριά άρρωστους που έχουν κολλήσει τον ιό ερχόμενοι –έστω και στιγμιαία— σε επαφή με τους επιβάτες της πτήσης. Όχι μόνο η Γεωργία –ο τόπος μηδέν του νέου ιού–, αλλά και όλες οι κοντινές της χώρες και σύντομα ολόκληρη η Ευρώπη, βρίσκονται ήδη σε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης. Ο πρωταγωνιστής μας ενθαρρύνεται από τον φίλο του στο τηλέφωνο να πάει στο κοντινότερο σουπερμάρκετ και να αγοράσει ό,τι προλαβαίνει από τα βασικά και αναγκαία, και αν προλαβαίνει, να φύγει όσο πιο γρήγορα μπορεί από την πόλη.

Ο Κίμων Μαρκάτος ειναι κοινωνιολόγος και ιστορικός, διδάκτωρ του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου της Φλωρεντίας.

Αυτή είναι η εισαγωγή του *Σταθμού Έντεκα* (2014) της Emily St. John Mandell, ενός από τα διασημότερα και ομορφότερα πρόσφατα βιβλία τα οποία χρησιμοποιούν το σεναριακό όχημα της (τρομακτικά) θανάσιμης πανδημίας για να κατασκευάσουν το περιβάλλον και το ιστορικό υπέδαφος της αφήγησής τους. Είκοσι χρόνια αργότερα, το 99% του πληθυσμού της γης έχει εξαφανιστεί, οι απομείναντες εν ζωή άνθρωποι ζουν ως νομάδες σε έναν πλανήτη στερήσεων, αλλά ο Σαίξπηρ συνεχίζει να αντέχει τη δοκιμή του χρόνου και να δίνει νόημα στις ζωές τους. Αυτό ακριβώς είναι και το επίκεντρο του βιβλίου: η αντοχή της τέχνης στον χρόνο, και συνεπώς η αντοχή όλων αυτών που κάνουν τους ανθρώπους να παραμένουν Άνθρωποι σε έναν απάνθρωπο κόσμο. Το επίκεντρο του βιβλίου της Mandel δεν είναι η πανδημία, ούτε οι δραματικές λεπτομέρειες της εξέλιξής της. Το επίκεντρο του βιβλίου δεν είναι όμως ούτε αποκλειστικά το *μετά* της καταστροφής. Η γοητεία του *Σταθμού Έντεκα* βρίσκεται ακριβώς στην ασυνέχεια των δύο αυτών κόσμων: του κόσμου όπως ήταν πριν την πανδημία, και του κόσμου είκοσι χρόνια μετά, μαζί με όλη τη στεναχώρια και τη νοσταλγία που προκαλεί η απόσταση ανάμεσα στα δύο. Η μετάβαση δεν έχει τόσο ενδιαφέρον όσο έχει το χάσμα ανάμεσα στις δύο πραγματικότητες. Αυτή είναι σίγουρα μια γνώριμη χρήση του σεναριακού εργαλείου της πανδημίας, τόσο για έναν οποιονδήποτε τυχαίο αναγνώστη λογοτεχνίας, όσο και για κάποιον που βρίσκει τη φανταστική λογοτεχνία της καταστροφής ιδιαιτέρως ελκυστική.

Την ίδια ακριβώς χρήση της πανδημίας ως σεναριακού οχήματος για την δραματική αλλαγή του κόσμου χρησιμοποίησε και η Margaret Atwood στην ιδιαίτερα επιτυχημένη τριλογία της που απαρτίζεται από τα *Oryx and Crake* (2003), *The Year of the Flood* (2008) και *Maddadam* (2013), με την ουσιαστική διαφορά όμως, ότι στη δική της εκδοχή της ιστορίας του αποδεκατισμού της ανθρωπότητας, ο ιός είναι το συνειδητό προϊόν ενός επιστήμονα ο οποίος προσπαθεί να ξεκινήσει την ανθρωπότητα απ' την αρχή. Πάλι, το επίκεντρο των τριών βιβλίων της Atwood δεν είναι η πανδημία αυτή καθαυτή, αλλά αυτά που κάνουν τους ανθρώπους να είναι άνθρωποι σε έναν κόσμο που επιβάλει σε όλους ζωώδη χαρακτηριστικά και πράξεις. Αυτή ακριβώς η φράση, θα μπορούσε γενικώς να περιγράψει το μεγαλύτερο μέρος της δυστοπικής μετα-καταστροφικής λογοτεχνίας, ακόμα και στις περιπτώσεις που το τέλος του κόσμου δεν το προκαλεί ένας ιός. Στο ίδιο περίπου πνεύμα, ο Kim Stanley Robinson, στο μνημειώδες *The years of rice and salt* του 2002, αφηγούνταν μια εναλλακτική ιστορία του κόσμου με βάση την οποία η μαύρη πανώλη του 14ου αιώνα έχει αφανίσει το μεγαλύτερο μέρος του ευρωπαϊκού πληθυσμού, αφήνοντας έτσι ανοιχτή την ιστορία για τον εποικισμό της Ευρώπης από μουσουλμανικά φύλα και τον στρατό της Κινεζικής αυτοκρατορίας. Η εναλλακτική ιστορία του κόσμου του Robinson ανατρέπει τον συνήθη δυτικο-κεντρισμό των έργων αυτού του είδους.

Αυτά είναι μόνο τρία σχετικά πρόσφατα παραδείγματα περιπτώσεων της φανταστικής λογοτεχνίας στα οποία η πανδημία χρησιμεύει ως σεναριακό «γεγονός», όπως μάλλον θα το περιέγραφε ο A. Badiou. Είναι, δηλαδή, το «γεγονός» ή το «συμβάν» αυτό, που προκαλεί τη χρονική ρήξη ανάμεσα σε μία περίοδο ή στιγμή και σε μία άλλη και ανοίγει την πόρτα για έναν μετα-καταστροφικό κόσμο, ο οποίος λειτουργεί πάντα σαν καθρέφτης των φόβων και των δραματικότερων πιθανών σεναρίων που έχει κατά νου η ανθρωπότητα την εποχή που γράφεται το εκάστοτε τέτοιο έργο.

Όμως, η πανδημία ως αφηγηματικό εργαλείο για την κατασκευή του *μετά*, είναι μόνο μία από τις πολλές εκδοχές και χρήσεις της πανδημίας στη λογοτεχνία. Ίσως η πιο καθιερωμένη χρήση της πανδημίας στη μυθοπλασία αλλά και στη δημόσια και λαϊκή μυθολογία, να είναι αυτή της πανδημίας ως μεταφοράς, συνήθως για μια ιδέα ή έννοια που δεν αφορά τον υλικό κόσμο, αλλά την ιδεολογία και την ηθική. Για να γίνει όσο πιο παραστατική γίνεται αυτή η μεταφορά, πρέπει η πανδημία να είναι όσο πιο ιμπρεσσιονιστικά έντονη μπορεί.

Η πανδημία έχει ανά τα χρόνια παίξει το ρόλο του συμβολικού αναλόγου διαφόρων πραγμάτων και ιδεών. Από τη βιβλική εκδοχή του λοιμού (λέπρα, πανούκλα) ως θεόσταλτης τιμωρίας, μέχρι τη μεσαιωνικής έμπνευσης *Κόλαση* του Δάντη, όπου η αρρώστια εμφανίζεται ως τιμωρία στον όγδοο κύκλο της κόλασης, και ακόμη, μέχρι τις σύγχρονες αναπαραστάσεις του ιού των ζόμπι στον κινηματογράφο –*Η Νύχτα των Ζωντανών Νεκρών* (1968) ή το *28 Μέρες Μετά* (2002) – και τα κόμιξ (*The Walking Dead* 2003-έως σήμερα), στις οποίες η πανδημία λειτουργεί ως συμβολική αντανάκλαση της εκδίκησης των καταπιεσμένων ή ως επιστροφή των πιο πρωτόγονων ενστίκτων της ανθρωπότητας, υπάρχουν δεκάδες παραδείγματα μεταφορικών ή αλληγορικών χρήσεων της πανδημίας.

Ο Βοκάκιος στο διάσημο *Δεκαήμερό* του (1349-1352) χρησιμοποίησε την πανούκλα στην Φλωρεντία ως σκηνικό μέσα στο οποίο παίζονται οι ιστορίες των πρωταγωνιστών του. Όμως οι χαρακτήρες του Βοκάκιου ζουν και δρουν παρά την πανούκλα. Δεν είναι δηλαδή κεντρικό θέμα του έργου η αρρώστια ή η απομόνωση και ο θάνατος που αυτή φέρνει, αλλά η παντοδυναμία του έρωτα και του (σωματικού κυρίως) πάθους. Η πανούκλα με άλλα λόγια, λειτουργεί συμβολικά ως η σήψη και η αποσύνθεση που απειλεί τη δύναμη για ζωή, η οποία πρέπει να συνεχίσει κόντρα στον θάνατο που εξαπλώνεται.

Στα *Χρόνια της Αρρώστιας* (1988) του Norman Spinrad, ο ιός που απειλεί την ανθρωπότητα μεταδίδεται μέσω της σεξουαλικής επαφής και των έντονων απολαύσεων. Η πανδημία του Spinrad ήταν μια αλληγορία για τον HIV και τις αντιδράσεις σε αυτόν. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα στοιχεία του έργου είναι οι αντιδράσεις της συντηρητικής πολιτικής κοινότητας της Αμερικής απέναντι στον ιό μέσα από την προσωπικότητα του παρανοϊκού γερουσιαστή Μπίγκελοου. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1994, ο μεξικανός Mario Bellatin, έγραψε μια νουβέλα (*Salón de Belleza*) για τη ραγδαία εξάπλωση ενός ιού που μοιάζει πολύ με την πανούκλα, και στον οποίο ο ανώνυμος πρωταγωνιστής –ένας ομοφυλόφιλος κομμωτής που ντύνεται με γυναικεία ρούχα–, αντιτίθεται μετατρέποντας το κομμωτήριό του σε άσυλο στο οποίο βρίσκουν καταφύγιο όσοι νοσούν και πεθαίνουν απ' την ασθένεια στο περιθώριο της κοινωνίας. Το βιβλίο του Bellatin χρησιμοποίησε την πανδημία για την υποστήριξη μιας πλοκής στην οποία τα ζητήματα των φύλων και της σεξουαλικότητας έχουν τον απόλυτα κεντρικό ρόλο.

Σε μια άλλης κοπής αλληγορία, ο νομπελίστας πορτογάλος Jose Saramago, στο *Περί τυφλότητος* (1995), φαντάστηκε μια υπόθεση κατά την οποία όλο και περισσότεροι άνθρωποι στον κόσμο χάνουν την όρασή τους. Αρχικά οι κυβερνήσεις βάζουν σε καραντίνα τους τυφλούς, αφού η αιφνίδια αυτή τύφλωση γίνεται αντιληπτή ως απόλυτο σύμπτωμα μιας πιθανής αρρώστιας, αλλά σύντομα η κατάσταση βγαίνει εκτός ελέγχου δοκιμάζοντας τα όρια της κοινωνίας και της ανθρωπότητας εν γένει. Στην καρδιά του έργου βρίσκονται κυρίως τα ηθικής φύσεως ερωτήματα που προκύπτουν από μια τέτοια παραβολή. Στο *Περί τυφλότητος*, ο συγ-

γραφέας εστίασε όλη του την προσοχή και την περιγραφική δεινότητα στην καθημερινότητα αυτών που βιώνουν την «πανδημία» της τυφλότητας.

Αυτή η παρατήρηση μας φέρνει σε μια ακόμη γενική κατηγορία των έργων που ασχολούνται με την πανδημία και τις διαφορετικές μορφές της. Πέρα από την πανδημία ως μεταφορά ή αλληγορία και την πανδημία ως «γεγονός» ή «συμβάν», υπάρχουν έργα των οποίων το επίκεντρο μοιάζει να μην είναι το *πριν* ή το *μετά* ή το *αντί* και το συμβολικό καθρέφτισμα της πανδημίας, αλλά η εμπειρία της πανδημίας αυτή καθαυτή. Φυσικά, αυτές οι (ελαφρώς χονδροειδείς) γενικές κατηγορίες δεν είναι αλληλοαποκλειόμενες. Υπάρχει όμως μεγάλη διαφορά ανάμεσα στην περίπτωση ενός μυθιστορήματος που μεταχειρίζεται την πανδημία ως σεναριακό εργαλείο για την σύντομη και δραματική περιγραφή της καταστροφής του κόσμου, και ενός μυθιστορήματος που αντιμετωπίζει την καθημερινή εμπειρία της πανδημίας ως το κεντρικό σημείο ενδιαφέροντός του. Αυτή ακριβώς ήταν η σκέψη που με έκανε πριν από περίπου ένα μήνα να στραφώ ξανά στην *Πανούκλα* του Καμύ.

Η Πανούκλα ήταν το δεύτερο μεγάλο μυθιστόρημα του Γαλλο-Αλγερινού Albert Camus και κυκλοφόρησε το 1947. Σύμφωνα με τη μυθοπλαστική υπόθεση της *Πανούκλας*, κάποιο απροσδιόριστο καλοκαίρι της δεκαετίας του 1940, στην παραθαλάσσια πόλη του Οράν στην Αλγερία, παρουσιάζεται μια ξαφνική επιστροφή της βουβωνικής πανώλης. Η αφήγηση που διαβάζουμε είναι γραμμένη από την προοπτική του γιατρού Ριέ, αλλά έχει την μορφή ενός αναλυτικού χρονικού της πανούκλας, στο οποίο παρακολουθούμε τις προσπάθειες πολλών διαφορετικών προσώπων να αντιμετωπίσουν τη θανάσιμη ασθένεια στο αποκλεισμένο Οράν.

Την *Πανούκλα* την πρωτοδιάβασα πριν από αρκετά χρόνια, όταν μόλις είχα τελειώσει το λύκειο, και αφού είχα διαβάσει τα υπόλοιπα βιβλία του Καμύ και ήμουν απολύτως συνεπαρμένος τόσο από τον απογυμνωμένο τρόπο γραφής του όσο και από τα θεματά του. Η *Πανούκλα* όμως, ήταν τότε για μένα ένα πολύ δύσκολο βιβλίο για σοβαρή ανάγνωση. Δεν καταλάβαινα καθόλου γιατί ο δωρικός αυτός συγγραφέας επέλεξε να ασχοληθεί τόσο πολύ με την επαναλαμβανόμενα δραματική καθημερινότητα των έγκλειστων χαρακτήρων του, καθώς και τις συμβολικές χρήσεις ορισμένων χαρακτήρων του έργου. Ακόμη και αφού διάβασα τον *Επαναστατημένο άνθρωπο* (1951) και οι συμβολικές χρήσεις ορισμένων στοιχείων του έργου μου έγιναν λίγο πιο σαφείς, η *Πανούκλα* παρέμενε για τον μετεφηβικό εαυτό μου ένα δύσβατο και ενίοτε ακόμη και βαρετό έργο. Όταν πια έφτασα στην ανάγνωση των τελευταίων του σελίδων, το βιβλίο μεταμορφώθηκε ξαφνικά. Ένιωθα ότι ακόμα και χωρίς να έχω καταλάβει το μεγαλύτερο μέρος «αυτού που ήθελε να πει ο συγγραφέας» αυτό ήταν ένα πραγματικά τρομερό βιβλίο, και μ' έναν διόλου παράδοξο τρόπο, ένιωθα ότι η κούραση της ανάγνωσης ενός χρονικού του αργού και μαζικού θανάτου των φανταστικών κατοίκων του Οράν, άξιζε τελικά για την επιβράβευση που ένιωθες όταν πλέον είχε περάσει αυτή η ταλαιπωρία. Στα επόμενα χρόνια, επέστρεψα ξανά αρκετές φορές στον Καμύ, και ενώ ξανασκέφτηκα κατά καιρούς την *Πανούκλα* με κάποια ρομαντική νοσταλγία, ομολογώ ότι ήταν το μοναδικό έργο του που δεν δέχτηκα να ξαναδιαβάσω ποτέ. Ποτέ δηλαδή μέχρι αυτόν τον Μάρτιο.

Με αφορμή την καινούρια πραγματικότητα που επέβαλε η εξάπλωση του covid-19 και τα σχετικά μέτρα περιορισμού, ξανασκέφτηκα τον Καμύ και την *Πανούκλα* και μέσα από αυτήν

ξανασκέφτηκα και όλα τα μυθιστορήματα εκείνα που πραγματεύονται την καθημερινότητα της πανδημίας, την απομόνωση, τον εγκλεισμό, τον φόβο, τις τεχνικές καθημερινές λεπτομέρειες της επιβίωσης σε ένα τόσο παράξενο καθεστώς.

Ίσως το πιο επιδραστικό κείμενο σε αυτή την κατηγορία μυθιστορημάτων, να ήταν *Η χρονιά της πανούκλας* (1722) του Daniel Defoe. Ο συγγραφέας του ακόμη διασημότερου Ροβινσώνα Κρούσου, εξιστορεί εδώ τις εμπειρίες ενός ανθρώπου κατά τη διάρκεια της εξάπλωσης της βουβωνικής πανώλης στο Λονδίνο το 1665-1666, η οποία εκτιμάται ότι αποτέλεσε την αιτία θανάτου για περίπου το ένα τρίτο του πληθυσμού της πόλης εκείνης της εποχής. Μπορεί η ιστορία του πρωταγωνιστή του Defoe να είναι αποτέλεσμα μυθοπλασίας, αλλά ο συγγραφέας χρησιμοποίησε δεκάδες πραγματικά στοιχεία (επίσημοι αριθμοί νεκρών, ημερολόγια, αφηγήσεις επιζώντων) για την κατασκευή της ιστορίας του. Τα στοιχεία αυτά εντάσσονται μέσα στην αφήγηση δίνοντας στο κείμενο έναν ανατριχιαστικό χαρακτήρα αντικειμενικότητας, αλλά λειτουργούν εξίσου και ως μια αόρατη σκαλωσιά πάνω στην οποία στηρίζεται η αφήγηση του Defoe. Η *Χρονιά της πανούκλας* ήταν εξίσου ένα χρονικό της βουβωνικής πανώλης του 1665-66 και ένα μυθιστόρημα για τις ανθρώπινες πραγματικότητες εν μέσω της πανδημίας. Εδώ, η πανδημία δεν χρησιμεύει ως πέρασμα σε κάτι άλλο, ούτε συμβολίζει κάτι πέρα από τον εαυτό της. Ο διδακτικός τόνος του έργου και ο τρομοκρατικός χαρακτήρας των συστηματικά μακάβριων περιγραφών του, ήταν καθαρές επιδιώξεις του Defoe, αφού μόνο έτσι μπορούσε να επιτύχει τον στόχο του: να τρομοκρατήσει και να προετοιμάσει τους αναγνώστες του για την πιθανή επιστροφή της πανώλης.[3]

Αυτή η κατηγορία πραγμάτευσης της πανδημίας, που θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε –λόγω έλλειψης καλύτερου όρου– κυριολεκτική, μετρά πολύ λιγότερα έργα τέχνης απ' ότι οι άλλες. Η *Χρονιά της πανούκλας* αποτελεί κατά μια έννοια το αρχετυπικό κείμενο αυτού του είδους, αφού πολλοί εμπνεύστηκαν από αυτήν και ακολούθησαν το παράδειγμά της. Η *Χρονιά της πανούκλας* αποτέλεσε τη βασική πηγή έμπνευσης για το γράψιμο της *Πανούκλας* του Καμύ αλλά και του *Έρωτα στα χρόνια της χολέρας* (1985) του Gabriel Garcia Marquez. Ο Καμύ, ακολουθώντας το παράδειγμα του Defoe, μάζευε μανιωδώς στοιχεία για την επιδημία της πανούκλας του μεσαίωνα αλλά και για τις πιο πρόσφατες περιπτώσεις εμφάνισης της βουβωνικής πανώλης στα τέλη του 19ου αιώνα, προετοιμάζοντας το δικό του κείμενο. Επίσης, ακολουθώντας ξανά το παράδειγμα του Defoe αλλά πηγαίνοντάς το ακόμα πιο μακριά, έγραψε για την πανούκλα ως καθημερινή εμπειρία, φτιάχνοντας ένα χρονικό της επιδημίας μοναδικό στην μέχρι σήμερα λογοτεχνία. Η φράση που ανοίγει το παρόν κείμενο, είναι μία από τις πιο διάσημες φράσεις του Defoe από τον *Ροβινσώνα Κρούσο*, και η φράση την οποία χρησιμοποίησε ο Καμύ ως παράθεμα/προοίμιο για το δικό του επιδημικό χρονικό.[4]

Παρά την ιδιαίτερη θέση που έχουν οι πανδημίες και οι λοιμοί διαφόρων ειδών στην ιστορία της παγκόσμιας μυθοπλαστικής τέχνης, πολλές πτυχές τους μοιάζει να μένουν έξω από τα περισσότερα σχετικά λογοτεχνικά έργα. Τέτοιες πτυχές είναι η καθημερινότητα της απομόνωσης, ο καθημερινός φόβος της μόλυνσης, ο γενικευμένος πανικός, αλλά κυρίως, οι καθημερινές στρατηγικές και πρακτικές διαβίωσης στη σκιά της πανδημίας. Η ιδιαιτερότητα της *Πανούκλας* του Καμύ είναι ότι όλα αυτά, αποτελούν ακριβώς το αντικείμενό της.[5] Με αφορμή λοιπόν την επιστροφή μου στην *Πανούκλα*, αναρωτήθηκα τι άλλο πέρα από τα πα-

ραπάνω τείνει να ξεφεύγει από τα μέχρι τώρα καθιερωμένα λογοτεχνικά έργα που πραγματεύονται επιδημίες και πανδημίες. Η πρώτη απάντηση στον εαυτό μου ήταν σαφώς πεζή και αναπάντεχη: Η οικονομία.

Η πελώρια συζήτηση που διεξάγεται αυτές τις μέρες στα ΜΜΕ και στο διαδίκτυο γύρω από την επερχόμενη οικονομική κρίση ή και καταστροφή λόγω των απρόβλεπτων επιπτώσεων της εξάπλωσης του covid-19, μοιάζει να βρίσκεται πολύ μακριά από οτιδήποτε τείνει να συζητάει η λογοτεχνία των λοιμών και των καταστροφών. Για την ακρίβεια, δεν μπορώ να σκεφτώ κανένα λογοτεχνικό κείμενο που να δίνει κεντρικό ρόλο στις επιπτώσεις της πανδημίας στην οικονομία. Φυσικά αυτό δεν είναι περίεργο, καθότι είναι αναμενόμενο οι περισσότεροι/περισσότερες συγγραφείς και αναγνώστες/αναγνώστριες να ενδιαφέρονται πιο πολύ για τις ανθρώπινες ή ανθρωπιστικές πτυχές και επιπτώσεις μιας τέτοιας ιστορίας, παρά για την πτώση του χρηματιστηρίου και τη μοίρα του ΑΕΠ.

Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για το πόσο λίγο τείνουν να ασχολούνται αυτά τα κείμενα με τις επιπτώσεις που έχει η πανδημία στις διάφορες μορφές παγκόσμιας επικοινωνίας, μεταφοράς ή ανταλλαγής. Για παράδειγμα, οι αναγκαίες αλλαγές που θα επέλθουν στις εναέριες και στις θαλάσσιες μεταφορές ή στον τουρισμό δεν αποτελούν σχεδόν ποτέ κεντρικό αντικείμενο αυτών των κειμένων. Ο βαθμός στον οποίο αυτά τα ζητήματα μονοπωλούν το ενδιαφέρον των δημόσιων (πολιτικών) συζητήσεων των ημερών μας όμως, μάς δείχνει και τον βαθμό στον οποίο η οικονομία και η τεχνολογία έχουν παγκοσμιοποιηθεί από την εποχή του Καμύ ή, ακόμη, έχουν με τον τρόπο τους υποβοηθήσει και προωθήσει την παγκοσμιοποίηση κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Η επέκταση των πεδίων της οικονομίας και της τεχνολογίας είναι πλέον όχι μόνο πολύ πιο προχωρημένη, αλλά και πολύ πιο ευδιάκριτη στην καθημερινότητά μας. Ο αποκλεισμός και η μοναξιά των κατοίκων του Οράν είναι απείρως πιο δραματικοί από τον δικό μας και μόνο για το γεγονός ότι γι' αυτούς, με την έκλειψη των προσωπικών άμεσων επαφών χάνονται εξ ορισμού όλες οι επαφές κάθε είδους. Στην δική μας καθημερινότητα, ακόμα και στην υποθετική περίπτωση μιας επιδημίας τόσο επιθετικής όσο αυτής της *Πανούκλας*, η τεχνολογία θα επέτρεπε σε χιλιάδες αποκλεισμένους να διατηρούν έστω και κάποια ελάχιστη επαφή με τον έξω κόσμο. Μια ακόμη σημαντική παρατήρηση για τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν την προσέγγιση του Defoe και του Καμύ από των υπολοίπων έργων, είναι το γεγονός ότι ο λοιμός του Καμύ και του Defoe είναι περιορισμένος σε μία πόλη. Η απομόνωση δεν αφορά μόνο τους ανθρώπους που ζουν την καθημερινότητά τους σε καθεστώς καραντίνας, αλλά και την αποκοπή των πόλεών τους από τον υπόλοιπο κόσμο. Η μοναξιά και η απομόνωση δεν αφορά μόνο τα πρόσωπα, αλλά ολόκληρα τα οικιστικά και κοινωνικά περιβάλλοντά τους. Αντίθετα, στις περιπτώσεις του *Σταθμού Έντεκα* και του *Salón de Belleza* ή του δικού μας πραγματικού κορωνοϊού, η ασθένεια είναι μια πραγματική πανδημία που γονατίζει ολόκληρη την υφήλιο στο πέρασμά της.

Τέλος, ένα ακόμη βασικό σενάριο γύρω από τις πανδημίες το οποίο συνήθως δεν πραγματεύονται αυτά τα μυθοπλαστικά κείμενα, είναι το σενάριο στο οποίο η πανδημία δεν σκοτώνει τελικά την πλειονότητα του ανθρώπινου πληθυσμού. Πολλοί από εμάς φαντάζονται ή θέλουν να φαντάζονται, το τέλος του covid-19, σαν μια επιστροφή στο business as usual. Με την εξαίρεση κάποιων περιπτώσεων όπως αυτής του Καμύ, το μεγαλύτερο μέρος των έργων

που πραγματεύονται πανδημίες, τις αντιμετωπίζουν ως απολύτως καθοριστικά για την ανθρωπότητα «συμβάντα». «Γεγονότα» που αλλάζουν την ιστορία και τη χωρίζουν ανάμεσα στο *πριν* και το *μετά*. Για τον Καμύ, η επιδημία ως ηθικό βάρος, αφορά ολόκληρο τον κόσμο, αλλά ως αφήγηση, αφορά μόνο τους κατοίκους του Οράν. Για την «κυριολεκτική» προσέγγιση του Defoe και του Καμύ, η επιδημία δεν είναι στιγμιαίο «γεγονός», αλλά περίοδος. Για τον Καμύ, παρότι δεν υπάρχει τόσο έντονα η αίσθηση της απολυτότητας του κατά Badiou «συμβάντος», η στρατηγική αφηγηματική επιλογή του χρονογραφήματος κάνει την *Πανούκλα* να έχει προειδοποιητικό και διδακτικό χαρακτήρα. Δεν έχει σημασία πως θα είναι ο κόσμος *μετά*, αλλά το πως θα σταθούμε ενάντια στον ιό *κατά τη διάρκεια*. Οι ημέρες της επιδημίας είναι ακριβώς η δοκιμασία που δείχνει ποιοι και πώς παραμένουν Άνθρωποι σε απάνθρωπες συνθήκες, και είναι ακριβώς αυτή η δοκιμασία και η στάση τους που θα ορίσει τη φύση του *μετά*. Επειδή όμως αντιλαμβάνεται την πανούκλα σαν συμβολική αντανάκλαση του απόλυτου κακού/του απόλυτου εχθρού, πάλι η αρρώστια καταλήγει να παίζει έναν ρόλο παρόμοιο με αυτόν του «γεγονότος». Δεν είναι όμως ένα παθητικό «γεγονός», που απλώς συμβαίνει στην ανθρωπότητα. Δεν είναι ένα στιγμιαίο ή σύντομο «συμβάν» που αφανίζει το 99% του ανθρώπινου πληθυσμού, αλλά μια διαδικασία δοκιμασίας. Το μέλλον δεν ορίζεται από το «γεγονός» μόνο, αλλά από τη μάχη της ανθρωπότητας εναντίον του.

Για να λειτουργήσει δραματουργικά η υπόθεση των περισσότερων έργων που πραγματεύονται πανδημίες, αυτό προϋποθέτει ότι η πανδημία έχει αρκετά δραματικές συνέπειες που να είναι λίγο-πολύ ένα κατά Badiou «γεγονός». Προϋποθέτει δηλαδή, ότι οι αριθμοί των νεκρών θα είναι παντού ανάλογοι ή και πολύ μεγαλύτεροι αυτών που βλέπουμε στην Ιταλία και την Ισπανία αυτές τις μέρες, καθώς και ότι οι οικονομικές, ψυχολογικές και κοινωνικές συνέπειες της πανδημίας θα είναι ισοπεδωτικές για τις κοινωνίες που την υποφέρουν. Κανένα λογοτεχνικό κείμενο δεν παρουσιάζει την πανδημία ως ένα περαστικό πρόβλημα. Αν υπήρχε η αίσθηση ότι το τέλος της πανδημίας θα είναι business as usual, οι αναγνώστες/αναγνώστριες του εν λόγω υποθετικού κειμένου θα το έβρισκαν βαρετό, και οι συγγραφείς δεν θα ήθελαν πλέον να το γράψουν. Εδώ λοιπόν βρίσκεται άλλη μία ιδιαιτερότητα της *Πανούκλας*. Το τέλος της επιδημίας είναι σαν μια κάποια επιστροφή στην κανονικότητα. Επειδή όμως ο/η αναγνώστης/αναγνώστρια έχει εντωμεταξύ υποβληθεί στο βασανιστήριο της περιγραφής της καθημερινότητας εν μέσω βουβωνικής πανώλης, η πρώην κανονικότητα έχει πια ανανεωθεί, και η επιστροφή σε αυτήν μοιάζει ηθικά ξανά καινούργια. Όλα είναι όπως πριν, αλλά μετά από κάτι τέτοιο δεν θα είναι ποτέ ξανά ακριβώς όπως πριν, αν όχι για οποιονδήποτε άλλο λόγο, τότε γιατί οι ζωές και τα πράγματα που χάσαμε στον αγώνα του εγκλεισμού, μας έκαναν να ωριμάσουμε πικρά. Η επιστροφή στην πρώην κανονικότητα είναι συνώνυμη με την επιστροφή στην ελευθερία, επειδή ακριβώς η ελευθερία ορίζεται ως απόλυτο αντίθετο του εγκλεισμού και του περιορισμού που ζήσαμε *κατά τη διάρκεια*.

Ξαναδιαβάζοντας την *Πανούκλα* αυτές τις μέρες, η ανάγνωσή της ήταν «ευκολότερη», πιο άμεση, και πιο ενδιαφέρουσα. Όχι βέβαια επειδή η δική μας πραγματικότητα μοιάζει με αυτή του Οράν εν καιρώ βουβωνικής πανώλης αλλά επειδή τόσο στο βιβλίο όσο και στην δική μου απομόνωση ανακάλυπτα έναν ρυθμό. Η καθημερινότητα του εγκλεισμού, του φόβου και της απομόνωσης των κατοίκων της Αλγερινής πόλης δεν ήταν πλέον ένα αναγνωστικό

βουνό που έπρεπε να σκαρφαλώσω λαχανιασμένος, αλλά μια καθημερινότητα με τη δική της εσωτερική λογική, και προπάντων με τον δικό της ρυθμό. Υπήρχε στις ευρύτερες συνθήκες μέσα στις οποίες διάβαζα ξανά αυτό το βιβλίο μια πραγματική ιδιαιτερότητα, μια αλλαγή που έκανε όλη τη διαφορά: ο ίδιος ο εγκλεισμός.

Η *Πανούκλα* λοιπόν, είναι ίσως το μοναδικό μυθιστόρημα του είδους που ισορροπεί ανάμεσα σε όλες τις «κατηγορίες» και τις τάσεις που συζητήσαμε πιο πάνω: Για τον Καμύ, η πανώλη ήταν ένα «συμβάν» το οποίο όμως δεν σηματοδοτεί από μόνο του την απόλυτη και συνολική αλλαγή της υφηλίου. Το κείμενο είναι ταυτόχρονα χρονικό μιας επιδημίας, αλλά και μυθιστόρημα. Λειτουργεί ως μια τεράστια και σύνθετη αλληγορία, αλλά είναι ταυτόχρονα και μια λεπτομερής ρεαλιστική περιγραφή της καθημερινότητας εν μέσω επιδημίας.

Η πιο γνωστή και διαδεδομένη αλληγορική λειτουργία της *Πανούκλας* είναι φυσικά αυτή που ο ίδιος ο Καμύ είχε κατά νου γράφοντας το κείμενο και την οποία προώθησε ενεργά μετά τη δημοσίευσή του: Αυτή της πανώλης ως αλληγορίας για την εξάπλωση του Ναζισμού, και του αποκλεισμού του Οράν ως αντανάκλαση του αποκλεισμού της Γαλλίας από τις δυνάμεις του άξονα.[6] Η *Πανούκλα* έχει ανά τα χρόνια διαβαστεί ως αλληγορία για πολλά πράγματα. Πάντα είχε έναν πρώτο εαυτό, αυτόν του χρονικού μιας επιδημίας και των αντιδράσεων των χαρακτήρων της σε αυτή, και έναν δεύτερο εαυτό, που λειτουργούσε ως λευκός καμβάς πάνω στον οποίο μπορούσε να προβληθεί ή να ζωγραφιστεί κάθε λογής συμβολική αναπαράσταση. Βρισκόμαστε όμως για πρώτη φορά από την εποχή που γράφτηκε, στη θέση να μπορούμε να διαβάσουμε την *Πανούκλα* όχι ως αλληγορία, αλλά ως απλώς ένα κυριολεκτικό χρονικό. Η δική μας εμπειρία του εγκλεισμού και της απομόνωσης, μας δίνει την ευκαιρία να την διαβάσουμε ως τέτοιο, χωρίς να χρειάζεται να σημαίνει κάτι άλλο πέρα από τον πρώτο εαυτό της. Δεν χρειάζεται να την διαβάσει κανείς σαν ένα κείμενο για κάτι άλλο πιο μεγάλο και διαχρονικό. Ο φόβος του ιού, η ανησυχία για τους δικούς μας ευάλωτους ανθρώπους, η αίσθηση της μοναξιάς, η επιθυμία και ο αγώνας να διατηρήσουμε ότι θέλουμε να κρατήσουμε από την προηγουμένη ζωή μας, όλα αυτά είναι θέματα αρκούντως μεγάλα από μόνα τους.

Επιστρέφοντας στην εισαγωγική φράση του Defoe, αναρωτιόμαστε ποιος είναι ο ρόλος της στο πλαίσιο της *Πανούκλας* και γιατί για τον Καμύ «ήταν λογικό το να περιγράψει κανείς μια μορφή αιχμαλωσίας με κάποια άλλη». Όχι γιατί οι λεπτομέρειες του ενός αποκλεισμού/της μίας αιχμαλωσίας, είναι ταυτόσημες με αυτές κάποιας άλλης, αλλά γιατί οι συναισθηματικές και συχνά οι ηθικές πραγματικότητες αυτών που ζουν την όποια μορφή αποκλεισμού ή αιχμαλωσίας, μοιάζουν αρκετά με αυτές που ζουν κάποιοι άλλοι. Για τον Καμύ, η μόνη μεταφορά που θα μπορούσε να περιγράψει τη μάχη εναντίον του φασισμού (του απόλυτου για αυτόν εχθρού στο επίπεδο της ηθικής) με έναν αρκετά απόλυτο και διαχρονικό τρόπο, ήταν αυτή του κακού ως επιδημίας. Τίποτα άλλο δεν θα μπορούσε να είναι εξίσου τρομακτικό, να έχει τόσο διαχρονικό χαρακτήρα, και ταυτόχρονα να δικαιολογεί μια αφήγηση για την απομόνωση και την αιχμαλωσία τόσων ανθρώπων, παρά μόνο το χρονικό μιας επιδημίας.

Η ιστορία του Καμύ όμως, δεν είναι ούτε μια στερεοτυπική ηρωική αφήγηση, ούτε οι πρωταγωνιστές της είναι οι ξεχωριστοί ήρωες ενός πολεμικού αγώνα. Κι αυτό, γιατί οι σελίδες της δεν αφορούν τελικά τον πόλεμο γενικώς, αλλά την αιχμαλωσία και τη μοναξιά της αντίστασης.

Ξαναδιαβάζοντας την *Πανούκλα* στον δικό μου μικρό και ίσως φαινομενικά αστείο εγκλεισμό, ένιωσα μια πτυχή του έργου που δεν είχα ξανανιώσει πριν και κατάλαβα κάτι για την σκέψη του Καμύ που δεν είχα καταλάβει πριν: ο εγκλεισμός και η απομόνωση απέναντι στην πανδημία δεν χρειάζεται να είναι πόλεμος, μπορούν όμως σίγουρα να είναι αντίσταση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αλμπέρ Καμύ, *Η Πανούκλα*, Σ.Ι Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 1986, σ 311

2. And 'tis as reasonable to represent one kind of Imprisonment by another, as it is to represent any Thing that really exists, by that which exists not. Daniel Defoe, *Robinson Crusoe*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, 2007, σ 267. Μετάφραση στα ελληνικά δική μας.

3. Ο λονδρέζος συγγραφέας, μαζί με τη *Χρονιά της πανούκλας* δημοσίευσε έναν ακόμη τόμο με τον τίτλο *Αναγκαίες προετοιμασίες για την πανούκλα, τόσο για την ψυχή, όσο και για το σώμα* (Due Preparations for the Plague, as Well for Soul as Body), ο οποίος χρησίμευε κυριολεκτικά ως εγχειρίδιο προετοιμασίας των αναγνωστών της εποχής για την πιθανή επιστροφή του μαύρου θανάτου.

4. Δυστυχώς, πολλές από τις ελληνικές μεταφράσεις της *Πανούκλας* δεν κράτησαν το εισαγωγικό παράθεμα.

5. Για παράδειγμα, δες τις σημειώσεις από το ημερολόγιο του Καμύ: Albert Camus, *Σημειωματάρια*, Εξάντας, 1987, σ 202-207

6. Mme Jacqueline Bernard, *The Background of The Plague: Albert Camus' Experience in the French Resistance*, Kentucky Romance Quarterly, 14:2, 1967, σ 165-173

ΜΑΡΙΝΑ ΜΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

Όταν ο Άρθουρ Κόναν Ντόυλ συνάντησε τον Ρόμπερτ Κωχ και όταν η Ευρώπη έμαθε για το σεισμό της Λισαβόνας: επίκαιρα ερεθίσματα από δύο ανεπίκαιρες ιστορίες εν μέσω πανδημίας

Ιστορία πρώτη: Άρθουρ Κόναν Ντόυλ και Ρόμπερτ Κωχ

Το 1890 ένας άσημος επαρχιώτης νεαρός άγγλος γιατρός, ονόματι Άρθουρ Κόναν Ντόυλ, γόνος μιας ξεπεσμένης αριστοκρατικής οικογένειας του Εδιμβούργου, πληροφορείται πως ο τότε «γίγαντας» της ιατρικής επιστήμης και πρωτοπόρος στις ιατρικές έρευνες, Ρόμπερτ Κωχ, ο οποίος –ομού με τον γάλλο Λουί Παστέρ και τον βρετανό Τζόζεφ Λίστερ– θα συμβάλει με τις ανακαλύψεις του στον, αναδρομικό, χαρακτηρισμό του τελευταίου τέταρτου του 19ου αιώνα ως της εποχής των μεγάλων επιστημονικών επαναστάσεων στο χώρο της υγείας, είχε αναγγείλει την πραγματοποίηση μιας δημόσιας διάλεξης στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Εκεί θα δημοσιοποιούσε σε ένα ευρύτερο κοινό τα τελευταία εργαστηριακά του πορίσματα: μια πρόσφατη ουσία, την οποία ο Κωχ είχε ονοματίσει tuberculin και η οποία, κατά τους ισχυρισμούς του, μπορούσε να θεραπεύσει τη φυματίωση (tuberculosis). Η μακρά και συστηματική ενασχόληση του Κωχ με τη μάστιγα της τότε εποχής, τη φυματίωση, καθώς και το γεγονός ότι ήταν ο πρώτος που είχε κατορθώσει να απομονώσει τον βάκιλο της φυματίωσης (microbacterium tuberculosis) το 1882, αναβάθμιζαν τη διάλεξη σε μείζον και πολυαναμενόμενο γεγονός.[1]

Ο Κόναν Ντόυλ αποφάσισε πως ήθελε να παραστεί αυτοπροσώπως σ' αυτήν τη διάλεξη και, καθώς παράλληλα με την άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος αποτολμούσε κάποια δειλά βήματα στο χώρο της λογοτεχνικής γραφής, προθυμοποιήθηκε, επ' ευκαιρία, να σκιαγραφήσει το πορτρέτο του Κωχ, – «της μεγαλύτερης προσωπικότητας της επιστήμης στην τότε Ευρώπη»–, για λογαριασμό του περιοδικού *Review of Reviews*. Από κάποια αβλεψία όμως

Η Μαρίνα Μαροπούλου είναι Ανθρωπολόγος του δικαίου και μέλος του εκπαιδευτικού και ερευνητικού προσωπικού της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ.

δεν υπήρξε πρόνοια ώστε να εξασφαλιστεί ένα εισιτήριο εισόδου στην αίθουσα της διάλεξης, με αποτέλεσμα, όταν ο Κόναν Ντόυλ κατέφθασε στο χώρο διεξαγωγής της ομιλίας, τα εισιτήρια να έχουν εξαντληθεί. Απελπισμένος ο νεαρός γιατρός περίμενε μπροστά από την κύρια είσοδο της αίθουσας, μέχρι που έφθασε ο Κωχ, οπότε και τον πήρε *στο κατόπι . «Έχω κάνει χιλιάδες χιλιόμετρα»* είπε *«δεν μπορώ να μπω μέσα;»*.

Ο Κωχ φάνηκε να μην συγκινείται από την παράκληση. Όπως ο ίδιος ο Κόναν Ντόυλ ανακαλεί το επεισόδιο στις *Ενθυμήσεις* του: *Σταμάτησε και με αγριοκοίταξε μέσα από τα γυαλιά του, «Ίσως θα θέλατε να πάρετε τη θέση μου» μούγκρισε, εκνευρισμένος σε τέτοιο βαθμό που φανέρωσε μια ιδιαίτερα αλλόκοτη αναστάτωση, τόσο ξένη προς την βαριά γερμανική φύση. «Είναι η μόνη θέση που απέμεινε. Ναι, ναι πάρτε τη θέση μου, το εννοώ. Οι τάξεις μου είναι ήδη γεμάτες από Άγγλους» . Σχεδόν έφτυσε τη λέξη «Άγγλος»*. [2]

Ο Κόναν Ντόυλ τελικά δεν παρακολούθησε τη διάλεξη. Ένας Αμερικάνος από τον κύκλο του Κωχ, παρών στο επεισόδιο, τον λυπήθηκε και του έδειξε την επόμενη ημέρα τις δικές του ιδιόχειρες σημειώσεις. Μετά από ανάλυση των πορισμάτων και των εμπειρικών δεδομένων αναφοράς που περιλαμβάνονταν στις σημειώσεις ο Κόναν Ντόυλ καταλήγει: *«είχα το θράσος να διαφωνήσω σε όλα τα σημεία με την ανακοίνωση και να συμπεράνω πως το πράγμα (the whole thing) ήταν ερασιτεχνικό και πρόωρο. Ένα κύμα τρέλας έχει καταλάβει τον κόσμο και, από όλα τα μέρη, κυρίως από την Αγγλία, φτωχοί και άρρωστοι άνθρωποι τρέχουν στο Βερολίνο για θεραπεία, κάποιοι από αυτούς σε τόσο προχωρημένο στάδιο της αρρώστιας, που πεθαίνουν μέσα στο τρένο»*. Για το λόγο αυτό με μια καυστική επιστολή του στην εφημερίδα *Daily Telegraph* συνιστούσε στους συμπατριώτες του και αναγνώστες της *«να μην σπεύδουν να δίνουν πίστη στον ισχυρισμό του Κωχ πως ο εμβολιασμός με την ουσία tuberculin* , θα *μπορούσε να οδηγήσει στη θεραπεία της φυματίωσης»*.

Η πρόβλεψη του νεαρού γιατρού υπήρξε, εν προκειμένω, ορθή: ο εμβολιασμός με την ουσία tuberculin αποδείχτηκε πράγματι μια μη επιτυχής μέθοδος θεραπείας της φυματίωσης. Ωστόσο, μετά από αυτό το ταξίδι ο Άρθουρ αποφασίζει να μετακομίσει στο Λονδίνο και πολύ λίγο αργότερα αποφασίζει να εγκαταλείψει την άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος για να αφοσιωθεί αποκλειστικά στο γράψιμο, δηλαδή στις ιστορίες εγκλημάτων και τιμωριών με πρωταγωνιστή/ήρωα τον, ομόχρονο με την εποχή της κυριαρχίας του λογικού θετικισμού, ντέντεκτιβ Σέρλοκ Χολμς.

Πολλοί έχουν υποδείξει τις περιπέτειες του Σέρλοκ Χολμς ως «ευχάριστο» ανάγνωσμα του πανδημικού εγκλεισμού. Υπάρχει όμως ένα βαθύτερο νήμα που συνδέει τον Σέρλοκ Χολμς και τον ίδιο τον δημιουργό του με τη σημερινή συνθήκη της πανδημίας.

Είναι αλήθεια πως αυτή η μυθοπλαστική φιγούρα της ύστερης Βικτωριανής περιόδου υπήρξε και εν πολλοίς παραμένει το ιδεώδες που τροφοδότησε την αυτο-εικόνα όσων καταγίνονται με τη δικαστική και προ-δικαστική «εξιχνίαση» εγκλημάτων στην πραγματική ζωή·[3] το «ίχνος» αποτελεί το θετικό δεδομένο, αόρατο στο μη οξυμένο μάτι, ωστόσο υπαρκτό, που θα αποτελέσει το θεμέλιο του Χολμσιανού λογικού συλλογισμού, όχι τυχαία ένα παράγωγο αυτής της λέξης, η «ιχνηλάτηση» (των επαφών του φέροντος τον ιό) είναι σε χρήση στον ιατρικό λόγο και την πρακτική στο πλαίσιο της σύγχρονης πανδημίας. Εξίσου μεγάλη φαίνεται να υπήρξε η επιρροή του Σέρλοκ Χολμς για τις αυτο-αντιλήψεις όσων κινούνταν στο χώρο

των ιατρικών επιστήμων, καθώς η πειραματική και η διαγνωστική μέθοδος έχουν θέση σε κάμποσα διηγήματά του.[4] Η επιρροή αυτή στον χώρο της εγκληματολογικής και της ιατρικής πρακτικής θα μπορούσαμε να πούμε πως υπακούει στο σχήμα «η ζωή μιμείται την τέχνη».[5]

Υπάρχει όμως και το επίπεδο της λαϊκής πρόσληψης, δηλαδή της ευρύτερης και πιο «αργοκίνητης» λαϊκής κουλτούρας, εντός του οποίου η σταθερή δημοφιλία του Χολμς οφείλεται στο ότι η τέχνη του Κόναν Ντόυλ κατάφερε να πλάσει έναν ήρωα σαν να ήταν ένας πραγματικός –«βγαλμένος από την ζωή»– άνδρας, που αγωνίζεται ηρωικά, με το δικό του Εξκάλιμπερ, το νου του, να βρει την αληθινή πηγή του κακού στην πραγματική ζωή και αυτό να γίνει πιστευτό, επιβεβαιώνοντας το σχήμα «η τέχνη μιμείται τη ζωή». Το θετικιστικό παράδειγμα, στην απολυτότητά του, στον χώρο των επιστημών μπορεί μεν σήμερα να έχει ξεπεραστεί δίνοντας χώρο στην πολυ-παραδειγματικότητα και την πολυ-παραγοντικότητα της μελέτης των φαινομένων, ωστόσο ο Σέρλοκ Χολμς, παράγωγο της εποχής του θετικισμού, σε επίπεδο λαϊκής κουλτούρας συνεχίζει να κυριαρχεί και να προτεραιοποιεί την εδώ και τώρα αναζήτηση της μιας αιτίας του κακού –«από πού ξεφύτρωσε ο κορωνοϊός;»– στο περιβάλλον της σύγχρονης πανδημίας. Οι αναζητήσεις αυτές, από ειδήμονες και μη είτε κινούνται στο μικροεπίπεδο – η συγκεκριμένη νυχτερίδα που μόλυνε τον συγκεκριμένο μυρμηγκοφάγο ή σκύλο την συγκεκριμένη στιγμή στην αγορά της Ουχάν– είτε στο μακροεπίπεδο –η οικολογική διαταραχή που προέκυψε από την υπέρμετρη αστικοποίηση σε βάρος της άγριας φύσης, γεγονός που οδήγησε την έλευση αυτής της άγνωστης και ατιθάσευτης ετερότητας, τον ιό, στην επικράτεια του πολιτισμού–, χρωστούν πολλά στην μυθοπλαστική «science of deduction» (επιστήμη της αναγωγής) που εκλαΐκευσε ο Χολμς.[6]

Από την άλλη, αν ακολουθούσαμε και εμείς την αναγωγική αιτιώδη αλυσίδα, με τον τρόπο του Σέρλοκ Χολμς, θα αποδίδαμε την αιτία δημιουργίας του Σέρλοκ Χολμς στην ξενοφοβική προσβολή που ο μελλοντικός δημιουργός του δέχθηκε από έναν τότε ομότεχνό του, η οποία του προκάλεσε μια κριτική αποστασιοποίηση από το ιατρικό σινάφι, τις ιεραρχήσεις και τους ανταγωνισμούς του. Κάτι από αυτήν την γενεαλογική ξενοφοβία επιβιώνει στο περιβάλλον της νέας πανδημίας, όπου οι νέοι Σέρλοκ Χολμς κάνουν καριέρα. Παρά την παγκοσμιοποίηση και τη διεθνοποίηση των επιστημονικών δικτύων και τις διακρατικές προσπάθειες αναζήτησης των κατάλληλων θεραπευτικών μεθόδων, οι προσλήψεις της πανδημίας εγκλείονται σε εθνικά ιδιώματα, μερικεύονται στα καθέκαστα ενός εθνικού πολιτισμού, μιας πολιτικής ιστορικής παράδοσης (φιλελευθερισμός-ολοκληρωτισμός, συμμετοχή στον πόλεμο κατά του ιού (Ελλάδα), τακτική ουδετερότητας απέναντι σ' αυτόν (Ολλανδία, Σουηδία), με τρόπο που να ανακαλούν τη μνήμη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου). Από κοινού με την πολεμική μεταφορά και ρητορική, οι οποίες αποκτούν, εν προκειμένω, χαρακτήρα παγκόσμιου σημαίνοντος της σημερινής κατάστασης, οι προσλήψεις αυτές ενεργοποιούν το σχήμα «εμείς» –οι επαρκείς/αθώοι– και οι «άλλοι» – οι ανεπαρκείς/ένοχοι. Δυνάμει μιας ιδιόμορφης κορωνοϊκής κατασκοπείας η Γαλλία είναι απρόθυμη να δείξει στη δημοσιότητα τα δικά της γηροκομεία, σπεύδει όμως να υπερπροβάλει τα γηροκομεία-τόπους θανάτου της Ισπανίας, η Αγγλία συσκοτίζει τους δικούς της θανάτους, δείχνει όμως μετ' επιτάσεως τις εκατόμβες των νεκρών της Νέας Υόρκης. Η Ελλάδα δίνει πρόθυμα τον λόγο στους γιατρούς της «εμπόλεμης ζώνης» των ΜΕΘ της γείτονος Ιταλίας, δεν δίνει όμως το λόγο στους γιατρούς και τις νοσηλεύτριες

της ελληνικής «εμπόλεμης πρώτης γραμμής». Ο πρόεδρος των ΗΠΑ προσδίδει καθεστώς αλλοδαπότητας –«κινεζικό»– στον ιό, οι κινέζοι αξιωματούχοι μιλούν για «προδοσία» της Δύσης (συλλήβδην), η γαλλική κυβέρνηση δημιουργεί διπλωματικό επεισόδιο κοινοποιώντας έντονη διαμαρτυρία στον κινέζο πρεσβευτή στη Γαλλία, ο οποίος μίλησε προσβλητικά για τη Γαλλική Δημοκρατία.

Ιστορία δεύτερη: ο σεισμός της Λισαβόνας

Πολλοί υποστηρίζουν πως η αποφασιστική στιγμή για το πέρασμα της δυτικής φιλοσοφικής σκέψης στην εποχή της νεωτερικότητας υπήρξε ένα καταστροφικό και βίαιο γεγονός: ο μεγάλος σεισμός της Λισαβόνας την 1η Νοεμβρίου του έτους 1755 (8,7 βαθμοί της κλίμακας Ρίχτερ), ο οποίος ισοπέδωσε το 85% μιας ευδαιμονούσας και λαμπρής πολιτείας και προκάλεσε το θάνατο 18.000 ανθρώπων.[7] Ο μεγάλος σεισμός ταρακούνησε τις εφησυχασμένες από τη βεβαιότητα για την ύπαρξη ενός καλού και αγαθού Θεού και τις ασφαλείς μέσα στις εθνικές ή θρησκευτικές τους περιχαρακώσεις ευρωπαϊκές συνειδήσεις της εποχής. Εξήντα χρόνια μετά από το συμβάν τα ερωτήματα που ο φονικός σεισμός γέννησε γύρω από τη δικαιοσύνη του Θεού και τα οποία συνοψίζονταν στο «πώς μπορεί να σπέρνει το θάνατο επί δικαίων και αδίκων;», ήταν ακόμη ζωντανά στις συζητήσεις των αστικών και εκκλησιαστικών κύκλων της Φραγκφούρτης και ο απόηχός τους θα αποτυπωθεί στην παιδική μνήμη του Γιόχαν Βόλφγκανγκ φον Γκαίτε.[8]

Οι φωνές που σηκώθηκαν σ' όλη την Ευρώπη από τα ερείπια αυτής της καταστροφής, θυμωμένες και απελπισμένες από έναν ανελεήμονα πλέον και ανεξιχνίαστο ως προς τις βουλές του Θεό, ο οποίος είχε προκαλέσει ή είχε επιτρέψει να συμβεί μια τόσο μεγάλη «αδικία», ήταν τόσο δυνατές ώστε κάλυψαν τους, εξασθενημένους πλέον, ψίθυρους που αναζητούσαν το νόημα αυτής της συμφοράς στη θεοδικία και στο μοτίβο της δίκαιης –καθαρτήριας– θεϊκής τιμωρίας μιας πόλης αμαρτωλής, μάταια επικαλούμενες τη μεταφυσική θεμελίωση του κακού επί της γης.[9] Ο Βολταίρος μέσα από τους στίχους του *Poème sur le désastre de Lisbonne* θα επερωτήσει με πάθος, ως υπεύθυνο των καταστροφικών συνεπειών του σεισμού, τον Θεό, εξαπολύοντας, ταυτόχρονα, επίθεση στην οπτιμιστική τελεολογία του Λάιμπνιτς και στο αξίωμά του «ό,τι συμβαίνει γίνεται επ' αγαθώ», ενώ ο Ρουσσώ στο έργο του *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, κάνοντας αντιδιαστολή μεταξύ του σεισμού ως φυσικού φαινομένου και των καταστροφικών του συνεπειών ως πολιτικού ζητήματος, θα μεταθέσει την πηγή προέλευσης του κακού στις ανθρώπινες πράξεις, κατονομάζοντας ως «αληθινούς» παράγοντες αυτής της «αδικίας», τους πλούσιους και τους ισχυρούς, καθώς και το καθεστώς πολιτικο-κοινωνικής οργάνωσης που παράγει συνθήκες ανισότητας και πολιτικής ανελευθερίας.[10]

Για τον Καντ, νεαρό διδάσκοντα τότε στο Πανεπιστήμιο του Καίνιγκσμπεργκ, ο σεισμός της Λισαβόνας, γνώση του οποίου θα λάβει από δημοσιοποιημένες αφηγήσεις Γερμανών που κατοικούσαν στη Λισαβόνα την εποχή του σεισμού, θα αποτελέσει την αφετηρία της αποκαλούμενης επιστημονικής στροφής του. Στα τρία και κάπως εκλαϊκευτικά δοκίμια που

θα αφιερώσει στους σεισμούς, με αφορμή την περίπτωση της Λισαβόνας, θα προκρίνει μια αποστασιοποιημένη και απο-δραματοποιημένη, «νατουραλιστική» μορφή εξήγησης, στον αντίποδα των εξηγητικών παραδειγμάτων που πολώνονταν μεταξύ της θεϊκής ή της ανθρώπινης ευθύνης των σεισμών.[11] Το σεισμικό γεγονός ανάγεται στην τάξη ενός φυσικού «επεισοδίου» –ως συνέπεια της λειτουργίας της φύσης– ενώ η συμφορά που βιώθηκε από τους ανθρώπους ως κακό, υπάγεται στην ιδέα της αναπόφευκτης φυσικής αναγκαιότητας. Ο Καντ μεταθέτει το κέντρο της ηθικής προσοχής στις συμφορές που έχουν όντως ανθρώπινη προέλευση και είναι πιο καταστροφικές για το ανθρώπινο γένος, στις οποίες ωστόσο οι άνθρωποι θα μπορούσαν να δώσουν ένα πραγματικό τέλος, όπως είναι οι πόλεμοι. Η καντιανή οπτική της ανθρώπινης συμφοράς κινείται στην ίδια κατεύθυνση με τον στοχασμό του Κικέρωνα, όταν και αυτός επί των ερειπίων της Καρχηδόνας αποδυόταν σε μια σύγκριση μεταξύ φυσικών και ανθρωπογενών καταστροφών.

Η σύγχρονη πανδημία, σε επίπεδο βιωματικής αλλά και θεωρητικής στάσης, θυμίζει κάτι από το αιφνιδιαστικό και το απρόβλεπτο ενός σεισμού, που παραστατικοποιεί η ιστορία της Λισαβόνας. Το κλίμα της πανδημίας έχει κάτι από την αποσταθεροποίηση και την ανασφάλεια που ο σεισμός δημιουργεί. Ανασύρει στο προσκήνιο την ανθρώπινη ευαλωτότητα και ευθραυστότητα, την επίγνωση ότι ο άνθρωπος μπορεί να εξολοθρευτεί από ένα σταγονίδιο και έναν μονοκύτταρο οργανισμό.

Στο περιβάλλον της δεύτερης ιστορίας η λέξη πόλεμος, κοινός τόπος με το πλαίσιο της πρώτης ιστορίας, αλλάζει νοηματικό εύρος και κέντρο, δεν «πνίγει» τα πάντα όπως στην πρώτη περίπτωση, επιτρέποντας, στα καθέκαστα του 18ου αιώνα, τη διάνοιξη της σκέψης στην αναζήτηση των θεσμών και των τρόπων που θα μας επιτρέπουν να ζούμε ειρηνικά. Το αιτούμενο αυτό αντιστοιχιζόμενο στο συγκείμενο της σύγχρονης πανδημίας του 21ου αιώνα, στο πώς μπορεί η ανθρώπινη ζωή να ζήσει τη θνητότητά της με αξιοπρέπεια, αποζητά τον επίκαιρο στοχασμό και κριτικό αναστοχασμό μας.

Ο σεισμός της Λισαβόνας ήταν η δυνατή στιγμή όπου η ευρωπαϊκή σκέψη έζησε μια δραματική τροπή και αναγκάστηκε να γυρίσει σελίδα, βιώνοντας την αίσθηση της αποστασιοποίησης από τον προηγούμενό της εαυτό, παρόμοια με την αποστασιοποίηση που θα ένιωσε ο γιατρός Άρθουρ Κόναν Ντόυλ από την προσβλητική συμπεριφορά του Ρόμπερτ Κωχ. Μια τέτοια δυνατή στιγμή θα μπορούσε να πει κανείς πως διασχίζουμε σήμερα.

Από τους φιλοσόφους του παρελθόντος ας κρατήσουμε, πέραν των με αφορμή τον σεισμό της Λισαβόνας το έτος 1755 κειμένων τους, και μια άδηλη διάσταση, την οποία εμπεριέχει η ίδια η κίνηση της γραφής (τους) και διά της οποίας θέλησαν να επισημάνουν πως, κατά κάποιον τρόπο, από τα δικά τους μακρινά γεωγραφικά σημεία, στον τόπο της καταστροφής «ήταν και αυτοί εκεί».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια μυθιστορηματική αλλά ιστορικά ακριβή αφήγηση της ζωής του Άρθουρ Κόναν Ντόυλ, βλ. Julian Barnes *Arthur and George*, μτφρ. Αλεξάνδρα Κονταξάκη, *Άρθουρ και Τζορτζ*, Μεταίχμιο, 2005.

2. Βλ. Arthur Conan Doyle, *Memories and Adventures*, 1924, σ. 81-84, διαθέσιμη στην ιστοσελίδα: http://gutenberg.net.au/ebooks14/1400681h.html

3. Βλ. Ronald Thomas, *Detective Fiction and the Rise of Forensic Science*, Cambridge University Press,2003.

4. Βλ. Martin Booth, *The Doctor and the Detective: A Biography of Sir Arthour Conan Doyle*, Thomas Dunne Books, 1997.

5. Η Royal Society of Chemistry το έτος 2002 απένειμε μια έκτακτη τιμητική υποτροφία με το όνομα Σέρλοκ Χολμς αποκαλώντας τον «τον πρώτο ντέντεκτιβ που χρησιμοποίησε την επιστήμη της χημείας ως τρόπο (επιστημονικής) αναζήτησης». Βλ. http://en.wikipedia.org/wiki/SherlockHolmes.

6. Για τον ορισμό της science of deduction, βλ. την Χολμσιανή ιστορία με τίτλο *Σπουδή στο Άλικο*, μτφρ. Α. Γεωργούτσος, 1887, η οποία διατίθεται ηλεκτρονικά από την Digital Press Translations (2005).

7. Βλ. J-P Poirier, *Le Tremblement de Terre de Lisbonne: 1755*, Paris, Odile Jakob,2005.,

8. *The Autobiography of Johanan Wolfgang von Goethe*, αγγλική μτφρ. John Oxenford, Chicago, University of Chicago Press, 1974, σ.25-26.,

9. Βλ. ενδεικτικά T. Braun J. και Radner (dir.), *The Lisbon Earthquake of 1755- Representations and Reactions*, Oxford, Voltaire Foundation, 2005.

10. Για την προσφυγή στην έννοια της αδικίας ως λογοθετικής πρακτικής κατανόησης των φυσικών ατυχιών-καταστροφών βλ. Judith N. Shklar, *Faces of Injustice*, γαλ. μτφρ. Jean Mouchard, *Visages de l'injustice*, Circé Belfort, 1990, σ.79-83.

11. Βλ. Luis Manuel A. V. Bernardo, «La nouvelle du tremblement de terre est arrivée à Königsberg. Les écrits de Kant sur l'événement», *Revue de métaphysique et de morale*, 2013(2), σ.185-213.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

«Keeping connected, creative and calm»: μικρά σχόλια στη βιοπολιτική της δημιουργικότητας

I.

«Keeping connected, creative and calm», μας προτρέπει το email της Tate Modern που έφτασε σήμερα το πρωί στην αυλή του λάπτοπ. Λέτε αν μείνουμε connected, να μη χάσουμε τη δημιουργικότητά μας; Λέτε αν καταφέρουμε να είμαστε «creative» –για μια ακόμη φορά– να μείνουμε connected; Λέτε, αν είμαστε connected *και* creative, να καταφέρουμε να μείνουμε calm; Ή μήπως το αντίστροφο;

Αν οι ερωτήσεις αυτές φαίνονται ανόητες, αυτό είναι διότι όροι όπως δημιουργικότητα, διασύνδεση, ισορροπία, δεν μπορούν να υπάρξουν εν κενώ, «ακέραιοι», «αυτόνομοι» και «μόνοι». Ή μάλλον, μπορούν να υπάρξουν, «αυτόνομοι» και «μόνοι», μόνο ως σλόγκαν στα πλαίσια της νεοφιλελεύθερης βιοπολιτικής. Αντίθετα, αποκτούν το χειραφετικό τους νόημα και την πιθανή δύναμή τους μόνο μέσα από σχέσεις και πράξεις ανθρώπινες που διαμορφώνονται σε καθεστώς που αντιστέκεται στην εργαλειοποίηση. Αντίσταση στην εργαλειοποίηση είναι δυνατή όταν μια πράξη ή μια διαδικασία έχει αξία ακριβώς λόγω του ίδιου της του περιεχομένου. Αλλά και όταν καταφέρνουμε να διατηρήσουμε μια γόνιμη απορητική στάση απέναντι στις συνέπειες αυτών των πράξεων και των διαδικασιών – με άλλα λόγια απέναντι στις συνέπειες που έχει η εντρύφηση σε δραστηριότητες των οποίων το περιεχόμενο έχει αυταξία. Αντίσταση στην εργαλειοποίηση δεν σημαίνει υποχρεωτικά άρνηση του ότι κάτι έχει κάποιον σκοπό ή ότι κάτι «παράγει» αποτελέσματα. Σημαίνει ότι οι λόγοι για τους οποίους κάνουμε κάτι, τα «αποτελέσματα», οι συνέπειες, και οι τρόποι μέσα από τους οποίους αυτές προκύπτουν μπορούν να σμιλευτούν με βάση μια διαδικασία κριτικού πειραματισμού. Να είμαστε συνδεδεμένοι. Πώς και γιατί; Να είμαστε δημιουργικοί; Πώς, μέσα σε ποιο πλαίσιο, και για ποιόν λόγο;

Ο Παναγιώτης Α. Κανελλόπουλος είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Μουσικής Παιδιαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Καμιά φορά σκέφτομαι ότι η τέχνη και η παιδαγωγική των τεχνών ζουν διαρκώς σε μια κατάσταση έντασης η οποία προκύπτει από το αίτημα για αυτονομία και την ταυτόχρονη άρνησή της. Δεν μιλώ βέβαια για αυτονομία με τους όρους του δόγματος «η τέχνη για την τέχνη». Μιλώ για το αίτημα της τέχνης, των έργων και των καλλιτεχνικών διεργασιών ως πολιτισμικών πρακτικών να διανοίγουν και να οριοθετούν έναν «τόπο αλλιώς», έναν τόπο που αρνείται να υποταχθεί στο αγοραίο, διατηρώντας το δικαίωμα να καθιστά αντικείμενο διερώτησης τόσο το τι είναι κάθε φορά αγοραίο αλλά και πώς μπορεί κανείς να αντισταθεί σε αυτό. Αυτή η αντίληψη για την αυτονομία της τέχνης «πηγάζει από τον πόθο και την ανάγκη να διεκδικηθεί ένα πεδίο όπου οι άνθρωποι να μπορούν να αμφισβητούν βεβαιότητες δίχως το ρίσκο της πλάνης, της αυτο-επιβεβαίωσης ή του δογματισμού».[1] Αυτή ακριβώς η αγωνία για αυτονομία έχει συνέπειες: διαμορφώνει καλλιτεχνικές και παιδαγωγικές πρακτικές οι οποίες, ως κοινωνικές πρακτικές λειτουργούν απελευθερωτικά τόσο σε προσωπικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Αυτό ακριβώς θέλει να δηλώσει η αναφορά στη διαρκή ένταση ανάμεσα στην αυτονομία και την άρνησή της. Και είναι αυτή η ένταση που διαπλάθει την πολιτικότητα της τέχνης. Ο Ρανσιέρ έχει διατυπώσει το ζήτημα με τον ακόλουθο τρόπο:

> Η τέχνη δεν καθίσταται πολιτική λόγω των μηνυμάτων και των συναισθημάτων τα οποία μεταδίδει για κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα. Ούτε είναι πολιτική εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο παριστά τις κοινωνικές δομές, τις συγκρούσεις ή τις ταυτότητες. Είναι πολιτική δυνάμει της ίδιας της απόστασης που παίρνει σε σχέση με τις λειτουργίες αυτές. Είναι πολιτική στο μέτρο που διαμορφώνει όχι μόνον έργα ή μνημεία αλλά ένα ιδιαίτερο αισθητήριο του χώρου και του χρόνου, αισθητήριο το οποίο καθορίζει τρόπους να είμαστε μαζί ή χωριστά, μέσα ή έξω, μπροστά ή στο μέσον κτλ..[2]

II.

Νιώθω ότι αυτό που έχει συμβεί –και το οποίο ο υγειονομικός εγκλεισμός στη δίνη του οποίου ζούμε τη στιγμή που γράφονται αυτές οι γραμμές φέρνει στο προσκήνιο με τρόπο αμείλικτο και κυνικό– είναι ο περιορισμός των υλικών και άυλων χώρων άσκησης καλλιτεχνικής ελευθερίας και εκπαίδευσης στην καλλιτεχνική ελευθερία, η υποταγή της καλλιτεχνικής δημιουργικότητας και της δημιουργικής καλλιτεχνικής εκπαίδευσης στις λογικές και τις επιταγές της δημιουργικής οικονομίας του 21ου αι., και η επιβολή της υποχρέωσης όλων όσων ασχολούνται με την τέχνη να υιοθετούν πρακτικές που διέπονται από τη λογική της δημιουργικής επιχειρηματικότητας. Όπως σημειώνει η McRobbie «[ο]ι επιχειρηματικές σπουδές εντάσσονται πλέον ως δομικό στοιχείο στο σύστημα των "σχολών τεχνών"».[3] Ο επαγγελματίας καλλιτέχνης δεν μπορεί πια να είναι παρά ένας επιχειρηματίας του εαυτού του. Βρισκόμαστε μπροστά σε μια κατάσταση που κυριαρχεί η «οικονομικοποίηση της φαντασίας» και η «εμπορευματοποίηση της δημιουργικότητας».[4] Παράλληλα, οι νέοι τρόποι εργασίας και οικονομικής δραστηριοποίησης που αναδύονται, οικειοποιούνται (υφαρπάζουν θα έλεγα) κεντρικά χαρακτηριστικά της καλλιτεχνικής διαδικασίας και των φορέων της, τα οποία, αποστερημένα από τα χειραφετικά τους χαρακτηριστικά, περιγράφουν πια τον entrepreneur του 21ου αιώνα:

ευελιξία, ανάληψη υψηλού ρίσκου, έμφαση στη «διαίσθηση», παράτολμη αδιαφορία για τις συνέπειες (και η οποία πολλές φορές οδηγεί σε απρόσμενη κερδοφορία), αυτοαπασχόληση, εργασία αρθρωμένη με βάση τη λογική του project.[5]

Αυτός είναι ο λόγος που κυριαρχεί η εντύπωση ότι η «δημιουργικότητα» είναι το απαραίτητο «όπλο» που θα καταστήσει ακόμη κι αυτή τη «νέα» μας ζωή εν μέσω πανδημίας μια «ευκαιρία» για «καινοτόμες» ιδέες. Οι δημιουργικοί entrepreneurs, κατηγορία στην οποία έχουν υπαχθεί βίαια οι λεγόμενοι «creatives», και οι οποίοι με τη σειρά τους έχουν οικειοποιηθεί και εργαλειοποιήσει επίσης βίαια μια σειρά από πρακτικές που παλαιότερα ανήκαν αποκλειστικά στους «καλλιτέχνες» και στις καλλιτεχνικές πρωτοπορίες,[6] καλούνται και πάλι να «δράσουν», κρατώντας εαυτούς και αλλήλους, «connected, creative and calm». «Καμία» σημασία δεν έχει η επισφαλής θέση στην οποία βρίσκονται αυτή τη στιγμή οι περισσότεροι από τους ανθρώπους που καταπιάνονται με την τέχνη και τη διδασκαλία της.[7] Ας βρουν «δημιουργικούς» τρόπους να αντιδράσουν. Άλλωστε, όπως μας ενημερώνει και η Στέγη του Ιδρύματος Ωνάση, «η απόσταση μας ενώνει».[8]

Αυτή η λογική φαίνεται επίσης να βρίσκεται κάτω από τη μανιώδη προσπάθεια για μετάβαση στην εποχή της online «δημιουργικής» διδασκαλίας η οποία κατακλύζει την (τριτοβάθμια και όχι μόνο) εκπαίδευση αυτή την περίοδο. Σαν να «έπρεπε» να δούμε την πανδημία του Covid-19 ως ευκαιρία για κινήσεις που «θα έπρεπε να είχαμε κάνει από καιρό». Ας σας θυμίζει κάτι αυτό, σωστά σας το θυμίζει: αν δεν υπήρχαν τα μνημόνια, θα έπρεπε να τα εφεύρουμε, μας έλεγαν. Ο Γιώργος, μουσικοπαιδαγωγός με παιδιά και δίχως κανένα εισόδημα αφού η δραστηριότητά του έχει απλώς διακοπεί χωρίς κανένας να σκέφτεται τις συνέπειες,[9] βιώνει βαθιά το ότι κάποιες ζωές μετράνε ενώ κάποιες άλλες μετριούνται.[10] Μια από τις πρώτες κινήσεις του MoMA (που έχει τον έβδομο μεγαλύτερο προϋπολογισμό μουσείων στις Η.Π.Α.) ήταν να απολύσει όλους τους συμβασιούχους συνεργάτες του στο τμήμα εκπαιδευτικών δράσεων.[11] Η «απάντηση» του νεοφιλελευθερισμού σε αυτή την κατάσταση είναι ότι είναι ότι όλοι όσοι υφίστανται τις συνέπειες των κρίσεων και της αβεβαιότητας δεν έχουν παρά να σκεφτούν και να πράξουν «δημιουργικά». Το λέει άλλωστε, και πάλι, η Στέγη: παραμένουμε κοντά (close), όχι κλειστά (closed) [«we stay close, not closed»][12]. Και από ότι ακούστηκε σήμερα (4 Απριλίου του 2020), το να στοιβάζονται (close-ly) πρόσφυγες σε κλειστά (close-d) κέντρα στα οποία έχουν εκδηλωθεί κρούσματα Covid-19 δεν πρέπει να θεωρείται πρόβλημα: «Έχουμε φτιάξει καραντίνες μέσα στα καμπ» δήλωσε ο αρμόδιος κρατικός αξιωματούχος.[13] Θέλω να πω: η βιοπολιτική της δημιουργικότητας και ο αυταρχικός νεοφιλελευθερισμός[14] ίσως έχουν δυνατότερους δεσμούς από ότι αρχικά νομίζει κανείς.

Κλεισμένοι στα σπίτια μας στα πλαίσια απαγορεύσεων κυκλοφορίας πρωτοφανών για τη γενιά μας, απαγορεύσεων που, όπως θα έλεγε η Άρεντ,[15] μπορεί να γίνουν η αρχή κάθε μορφής δουλείας, συρόμαστε στο να συμμετέχουμε στη διαμόρφωση νέων τρόπων σχέσης με τον πολιτισμό και τη διδασκαλία. Με το πώς ακούμε, βλέπουμε, παίζουμε, δημιουργούμε, και μελετάμε μουσική, χορό, θέατρο, ζωγραφική, performances κάθε είδους. Με τα μαθήματά μας στο Πανεπιστήμιο, με τις φοιτήτριες και τους φοιτητές μας, αλλά και με τη γνώση, τη συζήτησή της, τη διαθεσιμότητά της, και την αξία της. Όπως σημειώνει η Aisha Ahmad, αυτή τη στιγμή έχει μεγάλη σημασία να αντισταθούμε σθεναρά στη μανία για μεγιστοποίηση

της παραγωγικότητας («Coronavirus-Inspired Productivity Pressure») που έχει κατακλύσει τα κοινωνικά δίκτυα,[16] διαχειριστές πολιτιστικών δικτύων και θεσμών, αλλά και τα μυαλά των ιθυνόντων της δημόσιας και της ιδιωτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα.[17]

III.

Προσπαθούμε λοιπόν. Ήρθε ένα email πρόσφατα, το οποίο περιείχε μια πρόσκληση στη διαδικτυακή, «παγκόσμια» εκτέλεση του *Tuning Meditation*, μιας λεκτικής παρτιτούρας της αυτοσχεδιάστριας, συνθέτριας, ακτιβίστριας και παιδαγωγού Pauline Oliveros (1932-2016). Βασισμένο στις πρακτικές της βαθιάς ακρόασης (deep listening) που ανέπτυξε η Oliveros, το *Tuning Meditation* (2007) αποτελεί μια πρόσκληση για τη δημιουργία ομαδικών αυτοσχεδιασμών όπου η καλλιέργεια μιας σχέσης με τον ήχο, την αναπνοή, το σώμα, τον εαυτό και τον άλλο βασίζεται, σε σημαντικό βαθμό πάνω σε αυτό που ο Michael Nyman χαρακτηρίζει ως «people processes»:[18] η ηχητική πολυμορφία, η εξέλιξη, και η ομορφιά αν θέλετε, της μουσικής δεν πηγάζει μόνο από τις προσωπικές συνθετικές αποφάσεις των ανθρώπων που λαμβάνουν μέρος, αλλά και από την ίδια τους τη διαφορετικότητα (π.χ. τη διαφορετική διάρκεια εκπνοής, τις δυνατότητες και τις αδυναμίες μας, την ιδιαιτερότητα της φωνής μας, τη διαφορετική δυνατότητα εστίασης, τον τρόπο που ακούμε το σώμα μας).[19]

Η Oliveros δούλευε αυτή αλλά και παρόμοιες συνθήκες συλλογικής αυτοσχεδιαστικής δράσης με μικρές ή μεγαλύτερες ομάδες, με προσοχή και βραδύτητα, σε βάθος χρόνου. Μέσω της συλλογικής αυτής εργασίας οι συμμετέχουσες/οντες έχτιζαν μια κοινή αντίληψη για τον ήχο και τη μουσική αλλά και ανέπτυσσαν μια προσωπική σχέση με τον χρόνο και το σώμα. Ταυτόχρονα συνέδεσε τέτοιες μορφές συλλογικής μουσικής δράσης με το δεύτερο κύμα του φεμινισμού, το οποίο τόνισε εμφατικά τη σχέση ανάμεσα στην ανθρώπινη και τη γυναικεία απελευθέρωση.[20] Η Oliveros «όχι μόνο ζητά από τους μουσικούς να σκεφτούν πάνω στο τι θεωρείται “μουσική”, αλλά επίσης προτρέπει τις φεμινίστριες να αναρωτηθούν πάνω στο τι μετρά ως φεμινιστική θεωρία».[21]

Kim Noce, σκίτσο ενός screenshot, *World Wide Tuning Meditation*, 4/4/20

Η διαδικτυακή μεταφορά τέτοιων μουσικών πρακτικών (έχουν ήδη λάβει χώρα δύο «επίσημες» συναντήσεις, 28/3 και στις 4/4 του 2020, ενώ προγραμματίζονται ακόμη τρεις τον Απρίλιο) συνιστά έναν τρόπο να αντιδράσουμε στην καραντίνα, αλλά και ένα, σύμφωνα με τους διοργανωτές, μέσο υποστήριξης των καλλιτεχνών που πλήττονται από τις συνέπειες των πολιτικών περιορισμού της διασποράς του Covid-19[22] (αν και δεν είναι διόλου ξεκάθαρο το πως πραγματικά λειτουργεί αυτή η υποστήριξη). 477 άνθρωποι συμμετείχαν στην περφόρμανς στις 4/4.[23] Η πρόσκληση είναι, εν δυνάμει, ανοιχτή σε όλους – σε όσους όμως έχουν την δυνατότητα πρόσβασης. Οι διοργανωτές είναι ανοιχτοί στο να ακούσουν σχόλια, εμπειρίες και να δεχτούν ηχητικές, εικαστικές ή άλλες παρεμβάσεις που βασίζονται στη μουσική που δημιουργείται. Τη στιγμή της ίδιας της εμπειρίας, νιώθει κανείς ότι οι φωνές αλληλεπιδρούν δημιουργώντας έναν φανταστικό χώρο «σαν να έμπαινες ξαφνικά σε έναν γιγάντιο θόλο ή μια τεράστια σπηλιά χιλιάδων φωνών», όπως έγραψε μία από τις συμμετέχουσες, συμπληρώνοντας ότι «ήταν απίστευτο μόνο και μόνο το γεγονός ότι τόσοι άνθρωποι από διαφορετικά σημεία του κόσμου συναντιόντουσαν για να τραγουδήσουν μαζί. Αυτό πραγματικά έμοιαζε με world tuning meditation... το να προσπαθείς δηλαδή να πιάσεις έναν τόνο από την άλλη άκρη της γης και να εναρμονιστείς/συντονιστείς με αυτόν, από το σαλόνι σου»[24].

Σε κάθε περίπτωση, μπορεί κανείς να δει αυτό το πρότζεκτ ως ένα παράδειγμα αυτού που ο Ντε Σερτώ θα ονόμαζε αποκλίνουσα χρήση του διαδικτύου, ως έναν τρόπο αντίστασης στην εμπορευματοποιημένη και εν πολλοίς ετεροκαθοριζόμενη λειτουργία των διαδικτυακών εργαλείων.[25] Όπως σημειώνει ο Λυς Ζιάρ, προκειμένου να κατανοήσουμε αυτό και άλλα παρόμοια φαινόμενα, είναι αναγκαία μια μετατόπιση της προσοχής «από την υποτιθέμενη παθητική κατανάλωση των παραδεδεγμένων προϊόντων στην ανώνυμη δημιουργία, που γεννιέται από την πρακτική της απόκλισης στη χρήση των προϊόντων αυτών».[26] Η εμπειρία αυτή αναδεικνύει μια σειρά ερωτήματα στα οποία η απάντηση δεν είναι εύκολη, τα οποία όμως υποδεικνύουν την ύπαρξη μιας σειράς εντάσεων, ανάμεσα στη χρήση, την απόκλιση, την εκμετάλλευση, την αντίσταση και την υποταγή. Ένα καίριο ζήτημα είναι αυτό της άυλης (απλήρωτης, εθελοντικής) εργασίας την οποία παράγουμε χρησιμοποιώντας τις διαδικτυακές πλατφόρμες. Η ίδια η χρήση πλατφόρμων όπως η zoom.us παράγει (κερδοφόρα) δεδομένα των οποίων ο έλεγχος από τους χρήστες είναι μάλλον αδύνατος. Ταυτόχρονα, η χρήση αυτή φαίνεται πως συνεισφέρει στην αύξηση της χρηματιστηριακής αξίας των εταιριών που στις οποίες ανήκουν.[27] Από μια άλλη οπτική γωνία, το World Wide Tuning Meditation δεν δίνει αρκετή έμφαση στις πολιτικές απολήξεις που είχε η έμφαση στη σωματικότητα και την αργή και βαθιά καλλιέργεια της προσωπικής ματιάς στον ήχο μέσα από τη διά-πλαση σχέσεων – στοιχεία που είχαν μεγάλη σημασία για τον τρόπο εργασίας της Oliveros. Το World Wide Tuning Meditation, παρά τις χειραφετικές αφετηρίες του είναι δύσκολο να ξεφύγει από τα προβλήματα που ανακύπτουν από την πλατφορμοποίηση της πολιτισμικής παραγωγής. Ο όρος πλατφορμοποίηση έχει πρόσφατα χρησιμοποιηθεί στα πλαίσια προσπαθειών κριτικής θεώρησης του ριζικού μετασχηματισμού της σχέσης μας με τη ζωντανή μουσική εμπειρία τον οποίο επιφέρει η διαδικτυακή διαμεσολάβηση.[28] Η Δανάη Στεφάνου σημειώνει ότι σήμερα παρατηρείται μια ευρύτερη στροφή προς λογικές βασισμένες στην πλατφορμοποίηση, καθώς η τελευταία αρχίζει να κυριαρχεί στον χώρο της πολιτιστικής διαχείρισης συνολικά:

«Οι επιμελητές τέχνης δεν λογίζονται πια ως υπεύθυνοι να παρουσιάσουν διαφορετικές καλλιτεχνικές απόπειρες πάνω σε ένα συγκεκριμένο θέμα μέσα στον χωρικά και χρονικά προσδιορισμένο τόπο της έκθεσης ή της εκδήλωσης. Αντίθετα, η εργασία τους υπερβαίνει κάθε τοπικό και χωρικό όριο. Ό,τι κάνουν μετασχηματίζεται σε data την ίδια τη στιγμή που γίνεται, τροφοδοτώντας στο διηνεκές τη δημιουργία και διατήρηση ενός ψηφιακού οικοσυστήματος».[29] Παραμένει επομένως ανοιχτό το δύσκολο ερώτημα αν το World Wide Tuning Meditation είναι μια πράξη αντίστασης στην εργαλειοποίηση των καλλιτεχνικών πρακτικών στα πλαίσια της ζωής μέσα στη δίνη του Covid-19, ή αν τελικά «είναι μια παρωδιακή και μερική πτυχή της εκδίκησης την οποία παίρνουν οι τακτικές χρησιμοποίησης από την εξουσία που είναι κυρίαρχη της παραγωγής».[30]

IV.

Σταματώ εδώ. Το γράψιμο αυτού του κειμένου είναι για μας ένας τρόπος να νιώσουμε ελεύθεροι, μια διαδικασία να καταλάβουμε κάποιες πλευρές της κρίσης που ο Jérôme Baschet πρότεινε να δούμε ως το αληθινό ξεκίνημα του 21ου αιώνα.[31] Καθώς η πανδημία του Covid-19 σαφώς σχετίζεται με την οικολογική καταστροφή που καθημερινά επιτελείται, πολλοί θεωρούν ότι η κρίση αυτή θα μπορούσε να σηματοδοτήσει την αρχή μιας οικολογικής στροφής. Δίχως να θέλουμε να ενδώσουμε στον κυνισμό, μα ούτε και στην απελπισία,[32] πιστεύουμε ότι κάτι τέτοιο δύσκολα θα συμβεί. Μια τέτοια αλλαγή πλεύσης προϋποθέτει την ύπαρξη χώρων δημόσιας ελευθερίας όπου να ασκείται η πολιτική: από μια Αρεντιανή οπτική, η αυτοδιάλυση «της φιλελεύθερης δημοκρατίας, συνεπεία της εντεινόμενης αποπολιτικοποίησης του πολιτικού και μιας αυξανόμενης πολιτικής κηδεμόνευσης των πολιτών»,[33] δημιουργεί δυσκολίες ανυπέρβλητες.

Υιοθετώντας μια Φουκωϊκή οπτική ο Αγκάμπεν σημειώνει: «οι κυβερνήσεις της ασφάλειας (les gouvernements sécuritaires) δεν λειτουργούν αναγκαστικά με το να παράγουν την κατάσταση εξαίρεσης, αλλά με το να την εκμεταλλεύονται και με το να την καθοδηγούν όταν αυτή συμβαίνει».[34] Αυτό νιώθω ότι συμβαίνει τη στιγμή αυτή, καθώς οι μηχανισμοί ελέγχου και διαχείρισης του πολιτισμού και της εκπαίδευσης «πειραματίζονται« με τρόπους «διαχείρισης» της γνώσης και της δημιουργικότητας, «keeping [us] connected, creative and calm» – τη στιγμή που γράφω αυτή τη φράση, δίπλα μου ένα κορίτσι της τρίτης δημοτικού ασκείται στην τηλεκπαίδευση– «σταδιακά καταργείται το σπίτι και ό,τι αυτό σημαίνει».[35] Η φωνή της πέφτει στο διαδικτυακό κενό, καθώς η δασκάλα κρατά τα μικρόφωνα κλειστά, ανοίγοντάς τα μόνον όταν «πρέπει» και μόνο σε ένα παιδί κάθε φορά. Στο κενό και ο αρχικός παιδικός ενθουσιασμός. Πρώτα η πειθαρχία.

Ευχαριστίες: Στην Τατιάνα Ζωγράφου, στη Σοφία Καραλαζάρου, στον Μάκη Κουζέλη, στη Νίκη Μπαραχάνου, στη Νίκη Νικονάνου, στον Χάρη Ράπτη, στην Ιωάννα Χρήστου, στη Δανάη Στεφάνου, στον Βασίλη Πανταζή, στον Γιώργο Χαρωνίτη. Για τις κουβέντες μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. John Baldacchino, *Art's Way Out: Exit pedagogy and the cultural condition* (Sense Publishers, Ρότερνταμ: 2012), 2.

2. Jacques Rancière, «Η πολιτική της αισθητικής», στο Γ. Σταυρακάκης & Κ. Σταυρακάκης (επιμ.) *Το Πολιτικό στη σύγχρονη τέχνη* (Εκκρεμές, Αθήνα: 2008), 85-100, 85-86.

3. Angela McRobbie, «Ο καλλιτέχνης ως ανθρώπινο κεφάλαιο: Οι εργατικοί (New Labour), δημιουργική οικονομία, ο κόσμος της τέχνης», στο Ε. Καραμπά, Δ. Ζευκιλή & Γλ. Σταθοπούλου (επιμ.), *Η Δημιουργικότητα ως εργασιακή μεταρρύθμιση ή η τέχνη θα επιβιώσει, οι καλλιτέχνες όχι* (Όμπλος, Πάτρα: 2018), 10-27, 27.

4. *ό.π.*

5. ό.π., 21. Επίσης: Panagiotis A. Kanellopoulos, «Musical creativity and "the police": Troubling core music education certainties», στο C. Benedict, P. Schmidt, G. Spruce & P.l Woodford (επιμ..), *The Oxford Handbook of Social Justice in Music Education* (Oxford University Press, Οξφόρδη: 2015), 318-339, Gerald Raunig, *Factories of Knowledge, Industries of Creativity* (Semiotext(e), Λος Άντζελες: 2013).

6. Pascal Gielen, *The Murmuring of the Artistic Multitude: Global art, politics and post-fordism* (Valiz, Άμστερνταμ: 2015).

7. Όπως τόνισε πρόσφατα η Judith Butler, η κρίση του Covid-19 επαναφέρει με τρόπο τρομακτικό «την κίβδηλη διάκριση ανάμεσα σε ζωές που είναι άξιες να θρηνούνται και ζωές ανάξιες θρήνου, δηλαδή ανάμεσα σε εκείνους που θα πρέπει να προστατεύονται από τον θάνατο με κάθε κόστος και εκείνους που η ζωή τους θεωρείται ότι δεν αξίζει να προφυλαχθεί από την ασθένεια και τον θάνατο», Butler, «Ο καπιταλισμός έχει τα όριά του», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 30-3-2020: https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/237216_o-kapitalismos-ehei-ta-oria-toy

8. https://www.onassis.org/el/channel/about?utm_medium=email&utm_campaign=_Onassis%20YouTube&utm_content=_Onassis%20YouTube+CID_accc36dc1d5dce96f4311a1feed4c1c3&utm_source=Email%20marketing%20software&utm_term=ONASSIS%20YOUTUBE

9. Βλ. το συγκλονιστικό κείμενο διαμαρτυρίας της Έλιας Βεργανελάκη: «ο καλλιτέχνης δεν είναι άνθρωπος», https://www.youtube.com/watch?feature=share&v=4I3kDsl1vm4&app=desktop

10. Butler, «Ο καπιταλισμός έχει τα όριά του».

11. François Matarasso, «What are we saving, and why?» (2020): https://parliamentofdreams.com/2020/04/05/what-are-we-saving-and-why/amp/?__twitter_impression=true&fbclid=IwAR1PSFD67HN2VhqAf-SbXdDmKPlQPfR5s103uVGN4U9HELZeGNgFXu8HFekI. Στην εύλογη απορία «γιατί τέτοια βιασύνη; Από τέτοιες περικοπές θα σωθεί το μουσείο;», η απάντηση είναι ότι «Υπολογίζουμε ότι θα χρειαστούν μήνες, αν όχι χρόνια, για να επανέλθουμε σε επίπεδα προϋπολογισμού και λειτουργίας τέτοια ώστε να χρειάζεται η ανάπτυξη υπηρεσιών εκπαίδευσης» (ό.π.). Η φράση αυτή βέβαια από μόνη της δείχνει την επιδερμική αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών δράσεων των μουσείων.

12. https://www.youtube.com/OnassisFoundationChannel

13. https://tvxs.gr/news/ellada/mitarakis-mporei-stoys-kataylismoys-oi-prosfyges-na-einai-pio-prostateymenoi

14. Για την έννοια του αυταρχικού νεοφιλελευθερισμού βλ. Ian Bruff, «The rise of authoritarian neoliberalism», *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society*, 26(1), 2014: 113–129, και Bruff, «Overcoming the allure of neoliberalism's market myth» *The South Atlantic Quarterly*, 118(2), 2019: 363-378.

15. «[Ο] περιορισμός της ελευθερίας της κίνησης, ήταν, από αρχαιοτάτων χρόνων, η προϋπόθεση της υποδούλωσης», Hannah Arendt, *Men in Dark Times* (Harcourt, Brace & World, Inc., Νέα Υόρκη: 1968), 9.

16. https://www.chronicle.com/article/Why-You-Should-Ignore-All-That/248366

17. https://www.efsyn.gr/node/237777

18. Michael Nyman, *Πειραματική Μουσική*, 2η έκδ. (Εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα: 2012), 39.

19. Η λεκτική αυτή παρτιτούρα λέει τα εξής: «Ξεκινήστε παίρνοντας μια βαθιά ανάσα. Εκπνεύστε αφήνοντας τον ήχο του αέρα ν'ακουστεί [ψάξτε με το εσωτερικό σας αυτί για μια νότα] / Με μια επόμενη αβίαστη

ανάσα, χρησιμοποιώντας τον ήχο ενός φωνήεντος, τραγουδήστε τη νότα που φανταστήκατε [ακούστε με προσοχή το συνολικό ηχητικό τοπίο που δημιουργεί η ομάδα] / Διαλέξτε τη φωνή κάποιου που βρίσκεται μακρυά σας και κουρδίστε τη δική σας νότα με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ακρίβεια πάνω στη νότα που ακούτε από αυτή τη φωνή [ακούστε πάλι προσεκτικά το συνολικό ηχητικό τοπίο που δημιουργεί η ομάδα] / Συνεισφέρετε στον συνολικό ήχο τραγουδώντας μια νότα που καμία άλλη φωνή δεν έχει διαλέξει [συνεχίστε ακούγοντας, κι έπειτα εναλλάξ τραγουδήστε μια δική σας νότα και μια νότα δανεισμένη από κάποιον άλλον]».

20. Χλόη Κολύρη, *Το Φύλο σαν Δόλωμα: Ψυχανάλυση, πολιτική και τέχνη* (Πατάκης, Αθήνα: 2017).

21. Martha Mockus, *Sounding Out: Pauline Oliveros and lesbian musicality* (Routledge, Νέα Υόρκη: 2008), 3.

22. Το project αυτό οργανώθηκε από το International Contemporary Music Ensemble στα πλαίσια του διαδικτυακού μουσικού φεστιβάλ *Music on the Rebound*, βλ. https://www.youtube.com/watch?v=HBUeRnlGzQo&feature=youtu.be

23. Το ηχητικό αποτύπωμα της μουσικής που γεννήθηκε στις 4/4/2020 μπορεί να το ακούσει κανείς εδώ: https://soundcloud.com/iceorg/the-world-wide-tuning-meditation-april-4-2020

24. Ιωάννα Χρήστου, προσωπική συνομιλία μέσω email, 5/4/2020.

25. Μισέλ ντε Σερτώ, *Επινοώντας την Καθημερινή Πρακτική: Η πολύτροπη τέχνη του πράττειν* (Σμίλη, Αθήνα: 2010).

26. Λυς Ζιάρ, «Ιστορία μιας έρευνας», στο Μισέλ ντε Σερτώ, *Επινοώντας την Καθημερινή Πρακτική*, 11-48, 18.

27. Βλ. https://www.tanea.gr/2020/04/01/science-technology/ektokseythike-i-xrisi-tou-zoom-ekfrazetai-anisyxia-kata-poso-einai-asfales/

28. Danae Stefanou, «Listening for landscape in the age of platformisation», στο C. Brüstle (επιμ.), *Music and Landscape / Soundscape and Sonic Art* (Universal Edition: Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 2019), 247-260, 251.

29. *Ό.π.*

30. Ντε Σερτώ, *Επινοώντας την Καθημερινή Πρακτική*, 137.

31. Jérôme Baschet, «Covid-19: Τώρα ξεκινάει ο 21ος αιώνας», δημοσιεύτηκε στο ιστολόγιο *σφίγγα και άλλες χίμαιρες σε δύσκολου καιρούς* (2020): https://sfiggandotherchimeras.wordpress.com/2020/04/04/covid-19-%CF%84%CF%8E%CF%81%CE%B1-%CE%BE%CE%B5%CE%BA%CE%B9%CE%BD%CE%AC%CE%B5%CE%B9-%CE%BF-21%CE%BF%CF%82-%CE%B1%CE%B9%CF%8E%CE%BD%CE%B1%CF%82-%CF%84%CE%BF%CF%85-jerome-baschet/

32. Όπως σημειώνει ο Richard Bernstein, εμβριθής μελετητής της Άρεντ, η τελευταία «[μ]ας προειδοποίησε για τον κίνδυνο να παρασυρθούμε από την απελπισία και τον κυνισμό. Η διερεύνηση του νοήματος και της καταξίωσης της πολιτικής [η οποία δεσπόζει ως κύρια συνιστώσα του έργου της] προορίζεται να λειτουργήσει ως πράξη ανάκτησης και επαναφοράς - να λειτουργήσει ως υπενθύμιση των πραγματικών δυνατοτήτων που συνδέονται βαθιά με τη γεννητικότητά μας», Richard Bernstein, *Γιατί Πρέπει να Διαβάζουμε Χάνα Άρεντ* (Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη: 2019), 133.

33. Albrecht Wellmer, *Η Ελευθερία στο Νεωτερικό Κόσμο: Για μια ερμηνευτική του δημοκρατικού πολιτισμού* (Αλεξάνδρεια, Αθήνα: 2001), 170.

34. Giorgio Agamben: «Μας λένε ότι πρέπει να αναστείλουμε την ζωή για να την προστατέψουμε»: https://www.babylonia.gr/2020/03/31/giorgio-agaben-mas-lene-oti-prepei-na-anasteiloume-tin-zoi-gia-na-tin-prostatepsoume/

35. Χάρης Ράπτης, προσωπική συνομιλία μέσω e-mail, 8/4/2020.

ΝΙΚΟΛΑΣ ΤΣΑΦΤΑΡΙΔΗΣ

Όλα τα πρωινά του κόσμου

Προοίμιο

Η πανδημία του κορωνοϊού έχει χαρακτηριστεί από πολλούς κρατούντες ως πόλεμος με έναν αόρατο εχθρό με άγνωστα για εμάς όπλα. Πόλεμος χαρακτηρίστηκε και η συνάθροιση προσφύγων και μεταναστών στον Έβρο ωθούμενοι από τις ψευδείς ειδήσεις της Τουρκίας για άνοιγμα των συνόρων. Ένας πόλεμος χωρίς να προσδιοριστεί ο εχθρός ούτε καν σαν αόρατος αφού ο εχθρός ούτε όπλα διέθετε ούτε απειλές εκτόξευε. Ωστόσο και στις δυο περιπτώσεις ο εχθρός δεν είχε κανένα από τα βασικά χαρακτηριστικά ενός πολέμου. Δεν ήταν «αγώνας μεταξύ ζωντανών οντοτήτων, αντίθετων δυνάμεων ή αρχών»[1] ούτε υπήρξαν ούτε χρησιμοποιήθηκαν όπλα όπως πολλά λεξικά προϋποθέτουν για ένα πόλεμο. Αρκετοί μάλιστα ορισμοί ενσωματώνουν φιλοσοφικές θέσεις και αντανακλούν μια Ηρακλείτεια μεταφυσική οπτική κατά την οποία αντίθετες δυνάμεις ενεργούν η μια στην άλλη για να δημιουργηθούν αλλαγές και στην οποία ο πόλεμος είναι το προϊόν αυτής της μεταφυσικής οπτικής.[2]

Όσο για τη χρήση του όρου με επιθετικούς προσδιορισμούς (ψυχρός πόλεμος, εμπορικός πόλεμος) μπορεί να μην υπάρχει εμφανής η χρήση όπλων αλλά δεν σημαίνει ότι δεν βρίσκονται στην εργαλειοθήκη των αντιμαχομένων πλευρών. Αυτές οι σκέψεις με απασχόλησαν όταν για πρώτη φορά άκουσα ότι «βρισκόμαστε σε πόλεμο» στα σύνορα μας χωρίς να προσδιορίζεται ο «εχθρός» ούτε τα «όπλα» που μας απειλούσαν. Στην περίπτωση του κορωνοϊού έχουμε πάλι «πόλεμο» εδώ τον εχθρό τον ξέρουμε, ένα επιθετικός ιός θανατηφόρος και προσπαθούμε να αναπτύξουμε «όπλα» για να σκοτώσουμε (αυτό γίνεται στον πόλεμο!) έναν μη ζωντανό οργανισμό!

Ο Νικόλας Τσαφταρίδης είναι μέλος ΕΕΠ Μουσικής Αγωγής στο Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Θα μείνω στην δεύτερη περίπτωση του ιού, όχι γιατί το θέμα των προσφύγων έχει λήξει αλλά γιατί αυτός έγινε αφορμή αυτού του κειμένου.

Σχετικά με τον covid-19 λοιπόν η αμυντική μας στρατηγική βασίζεται στην απομόνωση και στον εγκλεισμό μας. Οι όποιες μεταξύ μας επικοινωνίες μπορούν να γίνονται μόνο μέσω των ηλεκτρονικών και ψηφιακών μέσων και όχι με φυσική επαφή. Αυτό μας φέρνει σε μια καινούργια πραγματικότητα που για πρώτη φορά δεν μπορούν μια σειρά από κοινωνικές και πολιτιστικές ανταλλαγές να γίνουν με πραγματική επαφή. Δεν μπορούμε δηλαδή να μοιραστούμε μια εμπειρία μαζί με άλλους, φίλους, αγαπημένους, συγγενείς, ακόμα και αγνώστους συν/ακροατές, θεατές, παρευρισκόμενους, δημιουργούς. Δεν μοιραζόμαστε καμιά ταυτότητα με τον άλλον, κανένα συναίσθημα και καμιά εκ του σύνεγγυς επικοινωνία.

Η τέχνη σε αυτή την περίπτωση χάνει τον αποδέκτη της, το κοινό αλλά και την ομαδική δημιουργική σχέση με τους ειδικούς, τους καλλιτέχνες. Ο κάθε μουσικός, ηθοποιός, χορευτής δεν μπορεί παρά να κλειστεί σε ένα καβούκι χάνοντας τελείως τη φυσική του σχέση με την ομάδα του (μουσική ορχήστρα, θεατρικό θίασο, ομάδα χορού), τους τόπους συνάντησης της ομάδα ομάδας (θέατρο, αίθουσα συναυλιών, στούντιο) ακόμα και την παρέα του που ερασιτεχνικά ή αυθόρμητα θα δημιουργήσει. Και αυτό θεωρώ ότι είναι ένα επιπλέον πλήγμα που έχουμε δεχτεί ως κοινωνία από μια πανδημία. Δεν μπορούμε δηλαδή πριν από κάθε μάχη να μαζευτούμε και να συζητήσουμε, όπως έλεγε για τον πόλεμο, ο πρόσφατα εκλιπών Μανώλης Γλέζος. Σε έναν πόλεμο ακόμα και στην περίπτωση που ξέρουν οι αντιμαχόμενοι ότι μπορεί να πεθάνουν ή ειδικά τότε, η ρομαντική εικόνα του γλεντιού πριν από το θάνατο παίρνει μια άλλη υπόσταση και γίνεται γήινη, ανθρώπινη και ταυτόχρονα υπερβατική.

Δυστυχώς οι παραστατικές (επιτελεστικές) τέχνες χάνουν το μεγάλο τους πλεονέκτημα και μετατρέπονται σε μια «ψυχαγωγία κατά μόνας» ή έστω κατά «ελαχίστων» και φυσικά συγκατοίκων. Μια τέτοια μορφή τέχνης είναι και ο κινηματογράφος μέσω προσωπικής ή οικογενειακής οθόνης. Το δε έργο που με ώθησε να μοιραστώ αυτές τις σκέψεις, όπως θα έκανα μετά την θέαση, με την παρέα μου, με εσάς αγαπητοί αναγνώστες και άγνωστοι φίλοι μου, είναι η μυθοπλαστική δημιουργία *Όλα τα Πρωινά του Κόσμου*. Δεν πρόκειται για ανάλυση του έργου αλλά για ψήγματα ιστορικότητας και αφορμές για σκέψεις. Αυτό που λόγω του εγκλεισμού μας και της απομόνωσης με έκανε να ερευνήσω σε βάθος ένα όργανο και έναν συνθέτη με λεπτομέρειες οι οποίες όμως ξεπερνούν αυτό το βιωματικό σημείωμα.

Η ιστορία (γεγονότα, πρόσωπα, καταστάσεις) πάντα υπήρξε πηγή έμπνευσης για όλες τις μορφές τέχνης. Άλλοτε έχοντας σε πρώτο πλάνο την ιστορικότητα με στοιχεία μυθοπλασίας και άλλοτε χρησιμοποιώντας ψηφίδες από ιστορικά γεγονότα ή πρόσωπα ως αφόρμιση για να ξετυλιχτεί η φαντασία του δημιουργού.

Τα παραδείγματα στον κινηματογράφο και ειδικά σε ταινίες όπου η μουσική βρίσκεται στο πυρήνα του έργου είναι πάμπολλα. Αναφέρω απλώς ενδεικτικά μερικές από αυτές: *Και το πλοίο φεύγει* (Φ. Φελλίνι, 1983), *Η πρόβα ορχήστρας* (Φ. Φελλίνι, 1978), *Amadeus* (Μ. Φόρμαν, 1984), *The Bird* (Κ. Ήστγουντ, 1988) *Walk the Line* (Τζ. Μάνγκολντ, 2005), D*e-Lovely* (Ι. Γουίνκλερ, 2004).

Ως μουσικός σπουδαγμένος αρχικά στον σκληρό πυρήνα της μουσικής[3] έκανα μεγάλη προσπάθεια για να απεμπλακώ από την «επαγγελματική διαστροφή του ειδικού» και να βλέπω μια ταινία με τέτοια θέματα ως έργο τέχνης που μπορεί να περιέχει στοιχεία μυθο-

πλασίας αλλά και ιστορικά δεδομένα. Άλλωστε η τέχνη, η όποια μορφή τέχνης, επιτελεί το σκοπό της μόνο αν αφεθείς και παραδοθείς σε αυτή. Μεγάλη κουβέντα θα μου πείτε αλλά τουλάχιστον μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι είναι σημαντικό να μην προσεγγίζουμε ένα έργο τέχνης με προκατάληψη και αντιστάσεις. Τα κέρδη μας από τέτοιες περιπτώσεις είναι το έργο τέχνης per se, ο αναστοχασμός πάνω σε ερεθίσματα που μας δίνει και η περιέργεια ενημέρωσης και γνώσης σε θέματα τα οποία δεν γνωρίζουμε ή απαιτούν επικαιροποίηση.

Η ταινία *Όλα τα Πρωινά του Κόσμου* έχει ως καμβά την ιστορική περίοδο που στη μουσική ονομάζεται Baroque (1600-1750). Ένα από τα μουσικά όργανα που κυριαρχούν κατά τον 17ο αιώνα είναι και η βιόλα ντα γκάμπα (viola da gamba) ή viol, ή division-viol μέλος οικογένειας εγχόρδων με τόξο διαφορετικής όμως από του βιολιού. Τα σίγουρα εμφανή στοιχεία ταυτότητας ανάμεσα στις οικογένειες βιολιού και βιόλας είναι ο αριθμός των χορδών και η ύπαρξη των τάστων.[4] Τέσσερες χορδές στην οικογένεια των βιολιών, συνήθως έξι στις βιόλες (ή περισσότερες αν υπάρχουν και συμπαθητικές χορδές). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το κοινωνικό status που είχε αυτό το όργανο εκείνη την εποχή το οποίο «η αριστοκρατία, οι έμποροι και άλλοι καλλιεργημένοι άνθρωποι απολαμβάνουν στον ελεύθερο χρόνο τους»[5] σε αντίθεση με το βιολί που το θεωρούσαν μάλλον «λαϊκό» όργανο.

Τέλος να σημειώσουμε ότι πιθανόν λόγω της ύπαρξης των τάστων δηλαδή της σχετικής «ευκολίας»[6] να παίξουν με τονική ακρίβεια τις νότες (intonation) ήταν αγαπημένο όργανο των ερασιτεχνών και πιθανόν «επέζησε χάρις στην αδιάλειπτη συνέχεια των ερασιτεχνών μουσικών».[7] Μια πολύ ενδιαφέρουσα πρόταση για όσους/ες ερασιτέχνες λατρεύουν τον ήχο των εγχόρδων με τόξο αλλά αντιμετωπίζουν με φόβο τα άταστα (δηλαδή χωρίς οδηγούς) μουσικά όργανα.

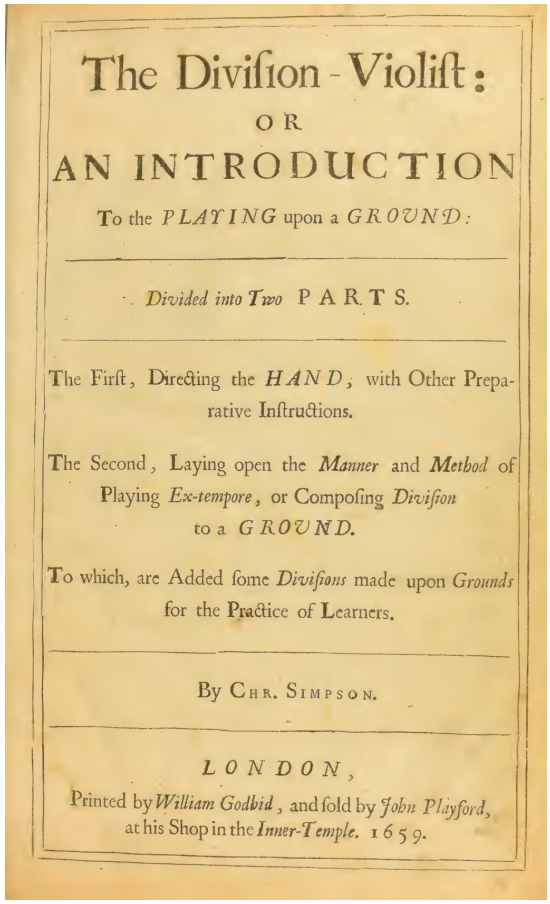
Σύγχρονη κατασκευή βιόλας ντα γκάμπα.

division-viol από το βιβλίο του Σίμπσον.

Η ταινία με τον γαλλικό τίτλο *Tous Les Matins Du Monde* του 1991 έχει διάρκεια κάτι λιγότερο από δύο ώρες. Όχι άδικα έχει χαρακτηριστεί ως «μια συνεργασία του συγγραφέα Πασκάλ Κινιάρ (Pascal Quignard), του σκηνοθέτη Αλέν Κορνό (Alain Corneau), και του μουσικού Ζορντί Σαβάλ (Jordi Savall)».[8] Πρόκειται για μια πολύ ποιητική ταινία στην οποία πρωταγωνιστής

The Diviſion-Violiſt:
OR
AN INTRODUCTION
To the *PLAYING* upon a *GROUND*:

Divided into Two PARTS.

The Firſt, Directing the *HAND*, with Other Preparative Inſtructions.

The Second, Laying open the *Manner* and *Method* of Playing *Ex-tempore*, or Compoſing *Diviſion* to a *GROUND*.

To which, are Added ſome *Diviſions* made upon *Grounds* for the Practice of Learners.

By CHR. SIMPSON.

LONDON,
Printed by *William Godbid*, and ſold by *John Playford*, at his Shop in the *Inner-Temple*. 1659.

είναι η μουσική από βιόλα ντα γκάμπα με αυθεντικά κομμάτια γνωστών Γάλλων συνθετών της εποχής και τρία κομμάτια του Σαβάλ. Το σενάριο έχει αρκετά στοιχεία μυθοπλασίας μπλεγμένα με ιστορικά γεγονότα και πρόσωπα.

Οι περισσότεροι από εμάς χρωστάμε σε αυτό το έργο την γνωριμία μας με ένα τόσο σημαντικό όργανο και ακόμα περισσότερο με έναν συνθέτη, ερμηνευτή και δάσκαλο έστω και μέσα από μια μυθοπλαστική ταινία. Όπως και να δούμε αυτή την ταινία πάντως, με μια λέξη θα μπορούσα να την χαρακτηρίσω *ποίημα!*

Ίσως ο αναστοχασμός πάνω σε έργα τέχνης να αποτελεί ένα ουσιαστικό στοιχείο άμυνας την περίοδο της απομόνωσης και του εγκλεισμού. Ίσως πάλι να προσπαθούμε να δούμε μια ακτίνα φωτός, μια θετική πλευρά για να μπορέσουμε να αντέξουμε αυτήν τη λαίλαπα!

Ευχαριστώ τους φίλους: Μάκη Κουζέλη που είχε την ιδέα αυτού του e-τόμου, Ορέστη Κωνσταντά για τις υποδείξεις, Γιάννη Τουλή αν. καθηγητή στο ΤΜΣ Ιονίου Πανεπιστημίου λόγω

της ιδιαίτερης αγάπης του για την βιόλα ντα γκάμπα του οποίου η συμβολή για τη συγγραφή αυτών των σκέψεων υπήρξε καθοριστική, Σπύρο Κωνσταντάτο για τη «γαλλική βοήθεια» και όπως γράφουν πάντοτε οι συγγραφείς «οι όποιες αβλεψίες και λάθη βαρύνουν προσωπικά εμένα»!

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Oxford Dictionary στο Internet Encyclopedia of Philosophy.
2. Internet Encyclopedia of Philosophy.
3. Στην δεκαετία του '70 οι μόνες οργανωμένες μουσικές σπουδές ήταν οι ωδειακές.
4. Τάστα (it. tasto, eng. fret) λέγονται τα «χωρίσματα» πάνω στο μπράτσο των χορδόφωνων οργάνων (κιθάρα, μπουζούκι, μαντολίνο, λαούτο κτλ) τα οποία λειτουργούν ως σημεία-οδηγοί μείωσης της χορδής όταν ο εκτελεστής πιέσει το δάχτυλό του πάνω στη χορδή.
5 . Φιλιμπέρ Ζαμπ ντε Φερ,1556, στο Hoffman 2018, σελ 3.
6. Ας με συγχωρήσουν οι λίγοι και σπουδαίοι έλληνες ερμηνευτές της βιόλας ντα γκάμπα. Η παράγραφος αυτή αναφέρεται την παιδαγωγική διάσταση της εκμάθησης μουσικών οργάνων σε σχέση με τα άταστα όργανα και σε καμία περίπτωση δεν υποτιμά αυτό το σπουδαίο όργανο και την αξία του.
7 . Έντουαρντ Τζον Πάιν (1844-1904) στο Hoffman σελ. 337.
8. François Velde, Early Music FAQ.

Αναφορές (και ειδικές λεπτομέρειες για την βιόλα ντα γκάμπα)

The Philosophy of War. The Internet Encyclopedia of Philosophy. Ανακτήθηκε από https://www.iep.utm.edu/war/

Holman, P. (2010). *Life after death. The Viola da Gamba in Britain from Purcell to Dolmetsch*. Woodbridge: The Boydell Press.

Hoffmann, B. (2018). *The viola da gamba*. London and New York: Routledge .

Ottersteadt An. (2002). *The Viol. History of an Instrument*. Kassel: Bärenreiter.

Simpson, Chr. (1659). *The Division-Violist or An Introduction to the Playing upon a Ground*. London: William Godbid (photocopied reprint).

Εικόνες

Καράφα και γκοφρέτες https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/2/23/Lubin_Baugin_001.jpg/512px-Lubin_Baugin_001.jpg

Βιόλα ντα γκάμπα. Benning Violins - Own work, CC BY-SA 4.0, https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=85618235

ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΑΡΑΤΟΣ

Ζωγραφικά βλέμματα σε καιρούς πανδημιών

Τα ζωγραφικά έργα είναι, όπως και τα πλοία, οι απόλυτες ετεροτοπίες. Ταξιδεύουν στο χρόνο. Κατώφλια σε οικείους, πρωτόγνωρους ή παράξενους τόπους, φαντασιακούς, ουτοπικούς, δυστοπικούς, εξιδανικευμένους. Ποτέ δεν αναπαριστούν απλώς τον κόσμο, τον ανακατασκευάζουν. Μεταφέρουν, με τα δικά τους εκφραστικά μέσα, απόηχους, δοξασίες, φιλοσοφικές και πολιτικές αντιλήψεις, μετουσιωμένες επιθυμίες, βιώματα ακατέργαστα ή τροχισμένα από τη μνήμη, αδιόρατες ή φανερές επιρροές. Γίνονται αδιάψευστοι μάρτυρες ή πολύτιμοι αγγελιαφόροι με τους γρίφους και τους κώδικές τους, τελικά αναπόσπαστο τμήμα της συλλογικής μνήμης. Όσες φορές κι αν έχει εξαγγελθεί ο θάνατος της ζωγραφικής «πάντα κάτι μένει να ζωγραφιστεί». Η γλώσσα της εξελίσσεται, εμπλουτίζεται, ανατρέπεται, ανανεώνεται. Το βλέμμα της αλλάζει μαζί με τους ανθρώπους μέσα στο χρόνο και αλλάζει και τα δικά τους βλέμματα.

Εδώ, παρατίθενται παραδείγματα έργων που φτιάχτηκαν σε καιρούς πανδημιών και αναζητώνται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Η μικρή τους ιστορία, ο ιδιαίτερος τρόπος γραφής και πραγμάτευσης, το προσωπικό βλέμμα στα γεγονότα, η εποχή τους και όσα από τις κυρίαρχες νοοτροπίες και τις υπόγειες δυναμικές της κουβαλούν μέσα τους. Τι συγκρατούν οι δημιουργοί στο έργο τους από τη βίαιη εισβολή μιας επιδημίας στην καθημερινότητα των ανθρώπων, από τον φόβο που γεννά ή τον απόηχό της. Πώς την χρησιμοποιούν για να μιλήσουν για τον καιρό τους. Πώς τελικά συναντώνται μέσα στην τέχνη, οι κοινωνικοί και πολιτικοί καθορισμοί, τα επίδικα τη ζωής και το αναπόδραστο του θανάτου.

Ο Ανδρέας Μαράτος είναι ζωγράφος και υποψήφιος διδάκτορας φιλοσοφίας.

Ο θρίαμβος του θανάτου

Πίτερ Μπρέγκελ ο πρεσβύτερος, *Ο θρίαμβος του θανάτου*, περ.1562, λάδι σε ξύλο, 117 x 162 cm, Μουσείο Πράδο, Μαδρίτη

Η πανδημία της πανώλης, του «μαύρου θανάτου», σάρωσε την ευρωπαϊκή ήπειρο τον 14ο αιώνα. Το πιθανότερο είναι ότι ξεκίνησε από τα βάθη της Ασίας. Με τις επιδρομές των μογγολικών φύλων έφτασε μέχρι με τη Μαύρη Θάλασσα και τη Μεσόγειο και μέσα από το γενοβέζικο εμπορικό δίκτυο εξαπλώθηκε σε όλη την Ευρώπη. Η πανώλη, νόσος που προκαλείται από έναν βάκιλο, μπορούσε να μεταδοθεί πολύ εύκολα στους ανθρώπους από ψύλλους που παρασιτούν σε άρρωστα τρωκτικά, και από άνθρωπο σε άνθρωπο μέσω σταγονιδίων. Η εύκολη μετάδοση, η συγκέντρωση μεγάλων πληθυσμιακών ομάδων σε πόλεις, χωρίς στοιχειώδεις κανόνες υγιεινής, οι χαμηλές θερμοκρασίες της περιόδου σε όλη την ήπειρο, τα πυκνά εμπορικά δίκτυα, η ιατρική άγνοια, οι πλανερές δεισιδαιμονίες, ευνόησαν την ευρύτατη διασπορά της νόσου. Ο κόσμος του ύστερου μεσαίωνα διαποτισμένος με τον ενοχικό λόγο περί της αμαρτίας και τον φόβο του τιμωρού Θεού επιδόθηκε σε αυτοτιμωρητικές τελετουργίες στην ύπαιθρο και τις πόλεις με πορείες αυτομαστίγωσης και εκστατικούς χορούς. Οργίασαν οι μισαλλόδοξες πρακτικές. Ενοχοποιήθηκαν τα εύκολα θύματα του συλλογικού φαντασιακού. Οι ξένοι, οι άπιστοι, οι εβραίοι που δηλητηρίαζαν τάχα μου τα πηγάδια, τα νεαρά κορίτσια που προσέλκυαν τον μαύρο θάνατο. Τα γιατροσόφια της εποχής δεν μπορούσαν να βοη-

θήσουν, ενοχοποιήθηκαν οι νοτιάδες και η ζέστη, οι άνθρωποι περίμεναν τους «καθαρτήριους» αέρηδες του βορρά. Κλείνονταν στα σπίτια τους, κι όταν ο θάνατος θέριζε πόλεις ολόκληρες οι επιζώντες τις εγκατέλειπαν. Τα πλοία εξαναγκάζονταν σε αποκλεισμό σαράντα ημερών στα λιμάνια, τη λεγόμενη καραντίνα. Η ασθένεια, σε όλες της τις παραλλαγές, άφησε πίσω της εκατομμύρια θύματα αλλά δεν εγκατέλειψε την Ευρώπη. Έγινε ενδημική και παρουσίαζε συχνές επιδημικές εξάρσεις και τους επόμενους αιώνες. Είναι βέβαιο πως αυτό το βαθύ τραύμα στη συλλογική μνήμη συνέβαλε στην ανάπτυξη της επιστημονικής σκέψης της εποχής.

Η τέχνη δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη. Ο *Μακάβριος χορός*, ο χορός του θανάτου, έγινε μέρος της καλλιτεχνικής παράδοσης και αποτύπωσε εικαστικά και λογοτεχνικά τον πικρό στοχασμό για την εξουσία του θανάτου. Οι επιδημίες αποδόθηκαν ως στρατοί σκελετών που εισβάλλουν αιφνίδια και απρόβλεπτα στις ζωές των ανθρώπων, θυμίζοντάς τους το αναπόδραστο της μοίρας τους, τον ευάλωτο και πρόσκαιρο χαρακτήρα της ύπαρξης. Οι θανατερές στρατιές δεν κάνουν διακρίσεις. Για αυτό και στους ζωγραφισμένους μακάβριους χορούς βλέπουμε σκελετούς να σέρνουν στο ρυθμό τους, αυτοκράτορες, βασιλείς, εκκλησιαστικούς άρχοντες, εμπόρους, χειρώνακτες, παιδιά.

Όταν ο Πίτερ Μπρέγκελ ο πρεσβύτερος (Pieter Bruegel, περ. 1525–1569) ζωγραφίζει τον *Θρίαμβο του θανάτου*, γύρω στα 1562, ο φόβος της πανώλης είναι ακόμα παρών. Ο ζωγράφος έχει σίγουρα τον *Μακάβριο χορό* στις αποσκευές της έμπνευσής του. Τον ξέρει από την προφορική παράδοση αλλά και από τις παλαιότερες και ευρύτατα διαδεδομένες ξυλογραφίες του τόπου του. Τον συνάντησε ως *Θρίαμβο του θανάτου* σε τοιχογραφίες στα ταξίδια του στην ιταλική χερσόνησο, όπως όφειλε κάθε ζωγράφος της εποχής του ώστε να έρθει σε επαφή με τα έργα των μεγάλων δασκάλων της Αναγέννησης. Έχει όμως επηρεαστεί και από τις φιγούρες στα περιθώρια των μεσαιωνικών χειρογράφων. και κυρίως από τις ονειρικές και εφιαλτικές, σχεδόν σουρεαλιστικές, πολύπλοκες συνθέσεις του, μεγαλύτερού του κατά μία γενιά, Ιερώνυμου Μπος, που με απαράμιλλη σχεδιαστική και χρωματική δεινότητα εξέφρασε αναστοχαστικά τις λαϊκές δοξασίες και δεισιδαιμονίες του καιρού του.

Στον *Θρίαμβο του θανάτου* ο Μπρέγκελ, διατηρεί ακόμα το σατυρικό και αλληγορικό χαρακτήρα της τέχνης των παλαιότερων και πολλών από τους συγχρόνους του στον ευρωπαϊκό βορρά. Τα χαρακτηριστικά όμως στοιχεία του ύστερου έργου του είναι όλα ήδη παρόντα. *Η πανοραμική θέαση* των διαδραματιζομένων, στην οποία υποτάσσει τη χρήση της αναγεννησιακής προοπτικής και την οικοδόμηση της σύνθεσής του. Το βλέμμα του θεατή καλείται εποπτικά να διατρέξει ένα αρχετυπικό τοπίο ζόφου και καταστροφής με οικεία στοιχεία της φλαμανδικής υπαίθρου και των συγκαιρινών του ζωγράφου ιστορικών γεγονότων. *Όλα εξελίσσονται σαν μία κινηματογραφική σεκάνς χωρίς ένα εμφανές κέντρο δράσης*. Αντίθετα αναπτύσσονται σαν ιστός αράχνης, σαν ένα πυκνό δίκτυο συμβάντων που το καθένα ζητά την προσοχή στις λεπτομέρειές του, ενώ συνεχώς το βλέμμα παρασύρεται εξίσου από το σύνολο. *Μεγάλος πλούτος γήινων και κιτρινωπών αποχρώσεων συνομιλεί με φλογερά κόκκινα και λαμπερά γαλάζια και κίτρινα στα ρούχα των ανθρώπων* που δέχονται τη βίαιη, σαδιστική επίθεση του στρατού των σκελετών. Μια αιφνίδια, μεταφυσική λεηλασία της καθημερινότητας των ανθρώπων λαμβάνει χώρα μπροστά στα μάτια μας. Όλες οι κοινωνικές αντιθέσεις εξαφανίζονται μπροστά στον τρόμο

της θανατερής εισβολής. Βασιλιάδες και ζητιάνοι έχουν το ίδιο τέλος. Οι φωτιές πίσω από τα βουνά, το γκρίζο της θάλασσας και του ουρανού, τα πυρπολημένα πλοία και τα ναυάγια δίνουν οικουμενικές διαστάσεις στην καταστροφή.

Υπάρχει όμως και μια δεύτερη διάσταση. Ακριβώς επειδή ο ζωγράφος, με την τέχνη του, δεν έμεινε αμέτοχος στις εντάσεις του καιρού του. Ο τόπος του, οι ενωμένες ακόμη τότε Κάτω Χώρες, αποτελούσε τον 16ο αιώνα τμήμα της ισπανικής αυτοκρατορίας. Ο τοποτηρητής του ισπανικού θρόνου στις Βρυξέλλες ασκούσε καθήκοντα αντιβασιλέα. Τα συμφέροντα του θρόνου και η καθολική πίστη ήταν τα ενοποιητικά στοιχεία της πολυεθνικής αυτοκρατορίας. Η οικονομική ανάπτυξη των φλαμανδικών και ολλανδικών πόλεων –μεγάλη εμπορική δραστηριότητα μέσω θαλάσσης με όλο τον τότε γνωστό κόσμο και μέσω ποτάμιων δρόμων με την ηπειρωτική ενδοχώρα, εκτεταμένη αγροτική και βιοτεχνική παραγωγή– ενέτεινε τις αποσχιστικές τάσεις. Η Ισπανία αντέδρασε δημιουργώντας μια νέα τάξη ντόπιων ευγενών αποδίδοντας τίτλους και αξιώματα σε επιφανείς οικονομικούς παράγοντες. Εξασφάλισε έτσι τη συνέχιση της κυριαρχίας της. Όμως οι αντιθέσεις δεν άργησαν να αποκτήσουν θρησκευτική έκφραση. Οι προτεστάντες ζητούσαν ελευθερία στην εκδήλωση της πίστης τους και οι Ισπανοί καθολικοί επέβαλαν βίαιο προσηλυτισμό. Η βασιλική και εκκλησιαστική εξουσία ασκούσε το απόλυτο δικαίωμά της πάνω στη ζωή και το θάνατο των υπηκόων της, δικαίωμα όμως που απονομιμοποιούσε η άρση της πίστης τους στο πρόσωπό της. Ακόμα και μέλη της ευνοημένης νεοαριστοκρατίας απέσυραν την εμπιστοσύνη τους. Στις πρακτικές της κατοχής συμπεριλαμβάνονταν ανακρίσεις από την ιερά εξέταση, βασανιστήρια, καταδίκες στην πυρά. Οι απείθαρχοι συχνά δένονταν και αφήνονταν να ξεψυχήσουν αβοήθητοι στους τροχούς πάνω σε ξύλινους πασσάλους, σαν αυτούς που βλέπουμε διάσπαρτους στον πίνακα του Μπρέγκελ.

Τελικά ο *Θρίαμβος του θανάτου* είναι μια αλληγορία μέσα στην αλληγορία. Στον στρατό των σκελετών συνυπάρχουν τα στοιχεία του μακάβριου χορού και οι πρακτικές του ισπανικού στρατού, το πεδίο θανάτου είναι και πεδίο μάχης. Οι συμβολικές μορφές των λαϊκών μύθων πλήττονται το ίδιο με τους ζωγραφισμένους εκπροσώπους των κοινωνικών τάξεων και της τοπικής αρχής. Η πανούκλα ως θεϊκή τιμωρία επί δικαίων και αδίκων για την ανθρώπινη ύβρη και αμαρτία και η «πανούκλα» της αδικίας της ισπανικής κατοχής σε αυτό το τοπίο Αποκάλυψης.

Ποιος πιστοποίησε το θάνατο από χολέρα;

Η χολέρα είναι επιδημική ασθένεια που στοίχειωσε την ανθρωπότητα ειδικά τον 19ο αιώνα και ακόμα κάνει την εμφάνισή της, ειδικά σε χώρες του τρίτου κόσμου. Προκαλείται από βακτήριο που μολύνει το νερό και τις τροφές και μέσω αυτών περνά στον άνθρωπο και του προκαλεί σοβαρή αφυδάτωση, που αν δεν αντιμετωπιστεί επιφέρει τον θάνατο. Η χολέρα προέρχεται μάλλον από την ινδική χερσόνησο. Εμφανίζεται ως ασθένεια στην ιατρική βιβλιογραφία σε κείμενα του 17ου αιώνα για την Ινδία. Μόνο τον 19ο αιώνα σημειώθηκαν τρεις μεγάλες πανδημίες χολέρας σε όλο τον κόσμο. Τα βρετανικά πλοία και στρατεύματα αλλά και οι

Αντουάν Βιρτζ, *Η πρόωρη ταφή*, 1854, λάδια σε καμβά, 160 x 235 cm, Μουσείο Βίερτζ, Βρυξέλλες.

μεταναστευτικές ροές της εποχής μετέδωσαν την ασθένεια στην Ευρώπη, την Αμερική, την Άπω Ανατολή και τη Βόρεια Αφρική. Τα πλοία, εμπορικά και στρατιωτικά, στα οποία εμφανίζονταν κρούσματα της ασθένειας αναγκάζονταν να σηκώσουν κίτρινη ή κιτρινόμαυρη σημαία και να τεθούν σε καραντίνα. Οι άθλιες συνθήκες ύδρευσης και αποχέτευσης στις πόλεις, η έλλειψη κανόνων δημόσιας και ατομικής υγιεινής, η κακή συντήρηση και ο μη καθαρισμός των τροφών, η ευκολία διάδοσης της νόσου μέσω των υδάτινων οδών, συνέβαλαν στην εξάπλωσή της. Μόλις στα μέσα του 19ου αιώνα έγινε από έναν Άγγλο γιατρό στο Λονδίνο η συσχέτιση της νόσου με το μολυσμένο νερό και όχι με τον αέρα, όπως λανθασμένα πιστευόταν, χωρίς να γίνει ακόμα γνωστός ο μηχανισμός της μόλυνσης. Η μεγάλη συχνότητα των επιδημιών χολέρας, η γρήγορη διασπορά και ο επώδυνος θάνατος που προκαλούσε, μαζί με την άγνοια για τις αιτίες της, ακριβώς όπως και με την περίπτωση της πανούκλας, δημιούργησαν ένα εκτεταμένο κλίμα φόβου στις κοινωνίες της εποχής που συνοδευόταν από αισθήματα αποστροφής για τα θύματα. Αντιμετωπίζονταν ως μιάσματα, και τους έθαβαν βιαστικά σε μια προσπάθεια να σταματήσουν την εξάπλωση.

Η πρακτική αυτή για την οποία έχουμε αρκετές μαρτυρίες σε Ευρώπη και Αμερική δεν άργησε να συναντηθεί με έναν άλλο φόβο επίσης διαδεδομένο στο συλλογικό ασυνείδητο, τον φόβο του να θαφτεί κάποιος ζωντανός. Σε κείμενα της εποχής και μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα περιγράφονταν περιπτώσεις πρόωρης ταφής. Σε ελάχιστες από αυτές οι θαμμένοι ζωντανοί κατόρθωσαν να σωθούν, στις περισσότερες οι περιγραφές για τα ίχνη που άφησαν

στην προσπάθειά τους να απελευθερωθούν ήταν ανατριχιαστικές. Ακόμα και μέσα στην υπερβολή τους θα έβρισκαν πρόθυμα αυτιά, αφού συνυπήρχαν με αντίστοιχες λαϊκές δοξασίες καθώς και με δεισιδαιμονίες για ζωντάνεμα των νεκρών κι επιστροφή τους στον κόσμο των ζωντανών επιζητώντας δικαίωση ή εκδίκηση. Έτσι θα προταθεί ακόμα και η κατασκευή φέρετρων με κατάλληλο μηχανισμό π.χ. με έναν σωλήνα που θα τα συνδέει με την επιφάνεια της γης ώστε να μην επέρχεται ασφυξία αν ο θαμμένος δεν ήταν στ' αλήθεια νεκρός. Κατά τη διαδικασία, μέσα στη νεωτερικότητα, της εξατομίκευσης της ζωής, της κατοχύρωσής της ως αυταξίας και τον εξοβελισμό του θανάτου από τον λόγο για τη ζωή και τους όρους της ύπαρξης, φαίνεται πως το ιατρικό βλέμμα χρειάστηκε χρόνο για να κατακτήσει το κύρος του και την αυθεντία του ακόμα και στο θέμα της πιστοποίησης του θανάτου. Θα προταθούν, από τα τέλη του 18ου αιώνα και μέχρι το τέλος του 19ου, διάφορα πρωτόκολλα ασφαλούς πιστοποίησης, μερικά από τα οποία φαντάζουν αφελή τώρα πια, και θα επιβληθεί η χρονική απόσταση ενός τουλάχιστον διημέρου από τη στιγμή του θανάτου μέχρι την ταφή του νεκρού. Αν όλα αυτά φαίνονται σήμερα μακρινά, ας αναλογιστούμε τον σύγχρονο διάλογο και τα ηθικά διλήμματα που ανακύπτουν για την ευθανασία, και τα δυσδιάκριτα όρια μεταξύ ζωής και θανάτου όταν χαρακτηρίζουμε έναν ασθενή κλινικά ή εγκεφαλικά νεκρό.

Ο Βέλγος ζωγράφος Αντουάν Βιρτζ (Antoine Wiertz, 1806 – 1865) σπούδασε ζωγραφική στην Αμβέρσα, έζησε για λίγο στο Παρίσι και με υποτροφία ταξίδεψε στη Ρώμη όπου και συνέχισε τις σπουδές του στη Γαλλική Ακαδημία. Έγινε διάσημος στη χώρα του μα η φήμη του δεν κατάφερε να ξεπεράσει τα σύνορά της. Στα παρισινά Σαλόν δεν έγινε ποτέ δεκτός όσο ζούσε, όμως το βελγικό κράτος δώρισε ένα μουσείο για να στεγάσει το έργο του. Ο ζωγραφικός του κόσμος είναι βυθισμένος σε έναν σκοτεινό ρομαντισμό που συνδιαλέγεται με μύθους και λογοτεχνικά κείμενα. Τα χρώματά του υπηρετούν αυτή την ιδιαίτερη πειστικά ρομαντική ατμόσφαιρα ενώ με την προσωπική τεχνική που αναπτύσσει κατορθώνει να αφαιρέσει από τις ελαιογραφίες τη χαρακτηριστική γυαλάδα τους.

Στον πίνακα του *Η πρόωρη ταφή* συναντούμε κυρίαρχα στοιχεία των όσων προαναφέρθηκαν. Καταρχάς, ο τίτλος του έργου είναι ίδιος με εκείνον ενός διηγήματος που δημοσίευσε ο Έντγκαρ Άλαν Πόε σε εφημερίδα της Φιλαδέλφειας των ΗΠΑ το 1844, δέκα χρόνια δηλαδή πριν τη δημιουργία του πίνακα. Στο διήγημα, ο ανώνυμος αφηγητής υποστηρίζει ότι πάσχει από κάποια μορφή καταληψίας που κατά τη διάρκεια των κρίσεων τον καθιστά φαινομενικά νεκρό γιατί περιέρχεται σε κατάσταση ασυνειδησίας και απόλυτης απώλειας της επαφής με το περιβάλλον. Η επανάληψη και η αυξανόμενη ένταση των κρίσεων γιγαντώνει το φόβο του μην του συμβεί σε λάθος στιγμή και ταφεί ζωντανός από αγνώστους. Θα κλειστεί στο σπίτι και θα κατασκευάσει έναν τάφο κατάλληλο για να μπορεί να απελευθερωθεί αν ο φόβοι του πραγματοποιηθούν. Δεν ξέρουμε αν όντως ο ζωγράφος έχει επηρεαστεί από το διήγημα του Πόε, η ταύτιση του τίτλου όμως είναι ενδεικτική της νοσηρής δημοφιλίας του θέματος. Πάντως, το 1832, όταν ο Βιρτζ βρισκόταν στη Ρώμη είχε μια παράξενη εμπειρία. Μαθαίνοντας πως στη Νάπολη είχε εμφανιστεί επιδημία χολέρας και, κινούμενος από νοσηρή περιέργεια, επισκέφθηκε την αποκλεισμένη πόλη, αφού πρώτα διαβεβαίωσε τις υγειονομικές αρχές της Ρώμης πως δεν θα επιστρέψει. Βρέθηκε έτσι μπροστά στο μακάβριο θέαμα να θάβουν τα θύματα της αρρώστιας βιαστικά, ακόμα και πριν ξεψυχήσουν. Τέτοιος ήταν ο φόβος της επι-

δημίας. Η εμπειρία αυτή μοιάζει να αποτυπώνεται με ιδιαίτερο τρόπο στον συγκεκριμένο πίνακα όπου ο τρόμος συνυπάρχει με το μακάβριο χιούμορ. Ένα μισάνοιχτο φέρετρο κυριαρχεί στο κέντρο της σύνθεσης και ο θαμμένος ζωντανός, συνειδητοποιώντας έντρομος που βρίσκεται, προσπαθεί ν' απελευθερωθεί. Ο χώρος παραπέμπει σε μια σκοτεινή κρύπτη χωρίς διέξοδο, γύρω του υπάρχουν κι άλλα φέρετρα, σφραγισμένα όλα εκτός από ένα και στο πάτωμα μπροστά του κείτονται τα απομεινάρια ενός σκελετού. Επάνω στο ανοιγμένο φέρετρο διαβάζουμε την ειρωνική επιγραφή «θάνατος από χολέρα, πιστοποιημένος από τους γιατρούς».

Η πανούκλα ή αλλιώς το επερχόμενο τέλος του κόσμου

Στα τέλη του 19ου αιώνα μία ακόμα πανδημία πανούκλας σάρωσε την Ευρώπη. Ο Ελβετός ζωγράφος Άρνολντ Μπέκλιν (Arnold Böcklin, 1827-1901) αποτύπωσε ζωγραφικά με τον ιδιότυπο συμβολισμό του, το 1898, τον τραυματικό απόηχο του γεγονότος δίνοντάς του σχεδόν μυθικές διαστάσεις. Η πανούκλα αποδίδεται ως ένα ιπτάμενο, τερατώδες πλάσμα με σώμα ερπετού και φτερά νυχτερίδας, που με αναβάτη και καθοδηγητή το θάνατο, σαρώνει τους δρόμους μιας μεσαιωνικής πόλης μολύνει τον αέρα σκορπώντας τρόμο και αφήνοντας νεκρούς στο πέρασμά της. Ο θάνατος αμείλικτος έχει τη μορφή νεκρού σε αποσύνθεση που επέστρεψε ως τιμωρός. Τέρας και αναβάτης κυριαρχούν στη σύνθεση. Πράσινα της σήψης, καφετιά, γκρίζα και ώχρες, πηχτό μαύρο καθορίζουν χρωματικά τον εφιάλτη. Μοναδική παραφωνία ζωής στο θανατερό τοπίο το κατακόκκινο φόρεμα της γυναίκας που είναι πεσμένη πάνω στο κουφάρι της λευκοντυμένης στη μέση του δρόμου, στο πρώτο πλάνο του πίνακα. Άραγε θρηνεί το χαμό της ή πεθαίνει κι αυτή; Είναι προφανής η πρόθεση του ζωγράφου να μεταφέρει το δέος και το παράλογο, το ανείπωτο μπροστά στην επέλαση του μαζικού θανάτου. Προσπαθεί με τους συμβολισμούς και τον στυλιστικό βερμπαλισμό του, κατά την προσφιλή του τακτική, να συνομιλήσει με το θεατή του με όρους υψηλού. Είναι εξίσου αλήθεια πως η εικόνα φτάνει με την υπερβολή της στα όρια του γκροτέσκο, του κιτς. Αρκεί όμως να αναλογιστούμε πόσο κοντά βρίσκεται αυτή η απεικόνιση της πανούκλας με τον τρόπο που καλλιεργείται σήμερα εν μέσω της πανδημίας του κορωνοϊού από δυτικά μέσα ενημέρωσης το αντικινεζικό μένος με νυχτερίδες και παγκολίνους σε σκοτεινά εργαστήρια.

Ο Μπέκλιν ξεκίνησε τη ζωγραφική του περιπέτεια επηρεασμένος βαθιά από τον γερμανικό ρομαντισμό. Φλέρταρε με τον υπαιθρισμό και το ρεαλισμό το σύντομο διάστημα που έμεινε στο Παρίσι, το οποίο βρισκόταν ήδη στο επίκεντρο των καλλιτεχνικών εξελίξεων. Οι επαναστάσεις του Φεβρουαρίου και του Ιουνίου το 1848, τον τρομοκράτησαν και του προκάλεσαν μεγάλη απέχθεια για το Παρίσι και τις καινοτομίες του στην τέχνη. Αναζήτησε άλλους δρόμους για τη ζωγραφική του. Βρήκε ιδανικό καταφύγιο στη Ρώμη και άρχισε να μελετά τους μεγάλους της Αναγέννησης και του Μπαρόκ. Θέλησε στα έργα του να μην είναι εμφανής η χειρονομία της γραφής του, για αυτό συχνά κατέφυγε (όπως και στον συγκεκριμένο πίνακα) στη χρήση της τέμπερας πάνω σε ξύλο, προσδίδοντας μια αίσθηση μη δογματικής θεολογικά ιερότητας και υπηρετώντας τελικά το συμβολικό βάρος του περιεχομένου της τέχνης του. Τα

Άρνολντ Μπέκλιν, *Η πανούκλα*, 1898, τέμπερα σε ξύλο, Μουσείο Τέχνης, Βασιλεία.

έργα του εμφορούμενα από τη σκοτεινιά, τον ερωτισμό και τη μελαγχολία του απόηχου ενός εξιδανικευμένου παρελθόντος, διαποτισμένα συχνά με μια ιδιότυπη ειρωνεία, ήταν πολύ δημοφιλή στην εποχή του. Μέσω των λιθογραφικών ανατυπώσεων κυριάρχησαν στα σαλόνια της γερμανόφωνης μεσαίας τάξης. Φιλάσθενος και μελαγχολικός, έχοντας χάσει τα πέντε από τα έντεκα παιδιά του, με μια πικρή, ειρωνική αίσθηση για τα πράγματα και με έναν αέρα αριστοκρατικής παρακμής, αγωνιά επί της ουσίας στο έργο του για έναν φαντασιακό μεγαλειώδη κόσμο που πεθαίνει από αναδυόμενες, αλλότριες, ανάξιες δυνάμεις που τον επιβουλεύονται. Ίσως είναι ακριβώς αυτός ο λόγος που το έργο του αγαπήθηκε ιδιαίτερα από τον γερμανικό εθνικισμό και μεγαλοϊδεατισμό. Το οξύμωρο της υπόθεσης είναι πως, αν και ο ίδιος δεν ένιωθε μοντερνιστής, η τέχνη του επηρέασε τις εξελίξεις στον 20ο αιώνα. Άμεσες

επιρροές του ανιχνεύουμε στον Τζόρτζιο ντε Κίρικο, στο κίνημα των σουρεαλιστών, αλλά και στον μεταμοντερνισμό αφού αποδείχθηκε πως ο συμβολισμός, όσο κι αν αλλάζει μορφοπλαστικά μέσα στο χρόνο, δεν έχασε ποτέ το ειδικό του βάρος στην εξέλιξη της τέχνης.

Τελικά, η *Πανούκλα* του Μπέκλιν φαίνεται να φτιάχτηκε ως αλληγορία ενός διπλά ταπεινωμένου κόσμου.

Η «ισπανική» γρίπη και μια οικογένεια που δεν πρόλαβε να υπάρξει

Η «ισπανική» γρίπη είναι η πρώτη από τις τρεις μεγάλες πανδημίες γρίπης που συντάραξαν την ανθρωπότητα τον εικοστό αιώνα. Μέσα σε λιγότερο από δυο χρόνια προσέβαλε το ένα τρίτο του παγκόσμιου πληθυσμού της γης και άφησε πίσω της πάνω από είκοσι εκατομμύρια θύματα. Ο ιός μεταπήδησε από τα πτηνά στον άνθρωπο και στη συνέχεια άρχισε να μεταδίδεται μεταξύ των ανθρώπων. Έχοντας την ιδιότητα να μεταλλάσσεται πολύ εύκολα έκανε την εμφάνισή του σε δύο κύματα με το δεύτερο φονικότερο του πρώτου. Η ιστορία είναι λίγο πολύ γνωστή αν και συχνά λησμονείται αυτή η παράμετρος στις αναλύσεις για την εποχή. Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος με τη φονική χρήση των χημικών αερίων και των αεροπλάνων, η κατάρρευση τριών αυτοκρατοριών σε ευρωπαϊκό έδαφος, η Οκτωβριανή επανάσταση, κρατούν, και δικαίως, τα σκήπτρα της προσοχής μας. Όμως στο γενικευμένο κλίμα αβεβαιότητας, ανασφάλειας, θανάτου, ματαίωσης, μετέωρων βημάτων και εξελίξεων, άλυτων εκκρεμοτήτων, η φονική σάρωση της γρίπης άφησε ανεξάλειπτο το στίγμα της. Ίσως σε πολλές περιοχές να καθόρισε και την έκβαση του πολέμου. Είναι ενδεικτικό του γενικότερου κλίματος της εποχής το γεγονός ότι ακόμα και πρωτοπόροι της ευρωπαϊκής ζωγραφικής τέχνης ένιωσαν την ανάγκη να επανεφεύρουν με νέους όρους την παραστατικότητα.

Η ίδια η αρχική ονομασία της πανδημίας αποκαλύπτει τις πολιτικές σκοπιμότητες που μπορεί και να συνέβαλαν στο βαθμό εξάπλωσης του ιού. Όλες οι εμπόλεμες χώρες επέβαλαν λογοκρισία των ειδήσεων στο όνομα του εθνικού συμφέροντος, έτσι για λόγους διατήρησης του ηθικού απέκρυψαν τα στοιχεία για τα κρούσματα τόσο μέσα στους στρατούς τους όσο και στο γενικότερο πληθυσμό. Πρώτες οι ισπανικές εφημερίδες λοιπόν, επειδή η χώρα τους έμεινε ουδέτερη και αμέτοχη, έκαναν εκτενείς αναφορές στα κρούσματα γρίπης κι έτσι η πανδημία απέκτησε το παραπλανητικό της όνομα. Ο ιός ήταν ιδιαίτερα θανατηφόρος και κυρίως ανάμεσα στους νέους ενήλικες. Στα στρατεύματα, όσους νοσούσαν ελαφρύτερα τους κρατούσαν στα πολεμικά μέτωπα, τα πιο βαριά περιστατικά τα έστελναν στα σπίτια τους. Οι μεταλλάξεις του ιού εμπόδισαν την γρήγορη ανάπτυξη ανοσίας στους πληθυσμούς και η διασπορά υπήρξε έτσι ταχύτατη μέσα στις πόλεις. Τα νοσοκομεία γέμιζαν, τα καταστήματα έκλειναν, γενικεύτηκε η χρήση μάσκας, λιγόστευαν συνεχώς οι υγιείς άνθρωποι που θα μπορούσαν να βοηθήσουν τους αρρώστους. Εκσκαφικά μηχανήματα άνοιγαν μαζικούς τάφους χωρίς φέρετρα. Κοινότητες και γειτονιές ερήμωναν. Μια αόρατη απειλή πλανιόταν μέσα στα ερείπια του πολέμου. Κανείς δεν μπορεί ακόμα να πει με βεβαιότητα ποια ήταν η γεωγραφική προέλευση της πανδημίας.

Έγκον Σίλε, *Η οικογένεια*, 1918, λάδια σε καμβά, 150 × 160.8 cm, Πινακοθήκη Μπελβεντέρε, Βιέννη

Ο Έγκον Σίλε (Egon Schiele 1890 – 1918) υπήρξε αγαπημένος μαθητής και προστατευόμενος του Γκούσταβ Κλιμτ και ανδρώθηκε καλλιτεχνικά μέσα στο κλίμα της αυστριακής απόσχισης από τις παραδοσιακές μορφές έκφρασης. Ο Σίλε, όχι μόνο αφομοίωσε τα καινοτόμα στοιχεία του έργου του δασκάλου του αλλά κατόρθωσε πολύ γρήγορα να ξεπεράσει τον διακοσμητικό τους χαρακτήρα. Η αίσθηση νοσηρότητας που προκύπτει από τη χρήση των χρωμάτων με τα οποία πλάθει τις μορφές του, ο τρόπος που τις παραμορφώνει τονίζοντας τον αισθησιασμό ή τον πόνο τους, τα βασανισμένα, διεισδυτικά ή ερωτικά βλέμματά τους που αντιγυρίζουν το βλέμμα του θεατή όταν δεν συστρέφονται ή δεν κλείνονται στον εαυτό τους χαρακτηρίζουν το ανθρωποκεντρικό, εξπρεσιονιστικό του έργο. Παραβιάζοντας τους συμβατικούς κανόνες ομορφιάς κατορθώνει να διεισδύσει στον ψυχισμό των μοντέλων του ή να αυτοβιογραφηθεί με αμεσότητα και ειλικρίνεια που ξαφνιάζει. Η τόλμη της γραφής του και της θεματογραφίας του δεν θα του χαρίσουν μόνο φήμη αλλά θα τον βάλουν και σε περιπέτειες. Θα κρατηθεί στη φυλακή δώδεκα μέρες για πορνογραφία και αποπλάνηση ανηλίκου

μέχρι να γίνει η δίκη και να καταπέσουν οι βαρύτερες κατηγορίες αλλά θα τιμωρηθεί τελικά για το άσεμνο περιεχόμενο των πινάκων του. Το 1915 λίγο πριν καταταγεί στο στρατό και παρουσιαστεί στην Πράγα παντρεύεται την Έντιθ. Λόγω της ασθενικής του κράσης κάνει βοηθητικές δουλειές μέσα στο στρατόπεδο ενώ του επιτρέπεται να ζωγραφίζει και να συναντιέται περιστασιακά με τη γυναίκα του. Σταδιακά, αρχίζουν να τον απασχολούν ο θάνατος και η αναγέννηση, η μητρότητα και η οικογένεια, οι μορφές του γίνονται πληρέστερες και μοιάζει να καταλαγιάζει η ψυχική τους ένταση. Το 1917 επιστρέφει στη Βιέννη. Η ισπανική γρίπη τους βρίσκει την επόμενη χρονιά σε μια πολύ σημαντική στιγμή της ζωής τους. Ο Έγκον είναι μόλις 28 χρόνων, η τέχνη του ωριμάζει, η Έντιθ περιμένει το παιδί τους. Πρώτη θα πεθάνει εκείνη, έξι μηνών έγκυος. Σε τρεις μέρες θα την ακολουθήσει.

Ο πίνακας του Σίλε, *Η οικογένεια*, εκτέθηκε λίγους μήνες πριν το θάνατό του. Σε αυτόν φαίνεται η εξέλιξη της ζωγραφικής του. Η σύνθεση είναι εξαιρετικά ισορροπημένη έχοντας ως κέντρο βάρους της τη μητρότητα. Το αδρό περίγραμμα της γυμνής γυναικείας φιγούρας, της Έντιθ, με τις πιο θερμές αποχρώσεις, περιβάλλει με ασφάλεια το παιδί που βρίσκεται ανάμεσα στα πόδια της.

Ο Έγκον, περήφανος, μάλλον χαρούμενος και με μια αίσθηση απορίας αλλά και πληρότητας στέκεται προστατευτικά πίσω τους κοιτώντας κατάματα τον θεατή. Κάθε μορφή με τη δική της χρωματική κλιμάκωση συμμετέχει ενεργά και ισότιμα στη δυναμική ισορροπία του συνόλου, αποδίδοντας έτσι την προσδοκώμενη οικογενειακή αρμονία. Το πυκνά δουλεμένο φόντο με τα ψυχρά μπλε και πράσινα και τις θερμές υποστρώσεις ορίζει το ασφαλές καταφύγιο της οικογένειας και περιφρουρεί τη συναισθηματική φόρτιση της στιγμής.

Ο Σίλε ζωγράφισε αυτό το τριπλό πορτρέτο, την οικογένεια που ονειρευόταν να κάνει με την Έντιθ, χρησιμοποιώντας ως μοντέλο για το παιδί τους, που θα ερχόταν σε λίγους μήνες στον κόσμο, τον αγαπημένο του ανιψιό. Στο έργο η μητέρα μοιάζει απορροφημένη στις σκέψεις της ενώ ένα εξωτερικό ερέθισμα φαίνεται να έχει αποσπάσει την προσοχή του παιδιού. Τα διαφυγόντα βλέμματα είναι και οι μόνες υπαρκτές προεικονίσεις του γεγονότος ότι πρόκειται για μια οικογένεια που δεν πρόλαβε να υπάρξει.

Κάποια μέρα αυτό το παιδί θα ξέρει ότι είναι η Ιστορία που μας κρατά ξύπνιους τις νύχτες

Το AIDS είναι μια παγκόσμια πανδημική νόσος που προκαλεί την σταδιακή κατάρρευση του ανοσοποιητικού συστήματος του ανθρώπου. Προκαλείται από τον ιό HIV που πιθανολογείται πως μεταφέρθηκε στους ανθρώπους από τους χιμπατζήδες της κεντροδυτικής Αφρικής στις αρχές του 20ου αιώνα ενώ ανιχνεύτηκε πρώτη φορά κλινικά στις ΗΠΑ το 1981. Μεταδίδεται κυρίως με τη σεξουαλική επαφή, την έκθεση σε μολυσμένα σωματικά υγρά κι από τη μητέρα στο έμβρυο. Η μαζική εμφάνιση της νόσου, αρχικά στις κοινότητες ομοφυλόφιλων και ναρκομανών των ΗΠΑ και της Ευρώπης, συνέπεσε με τα αποτελέσματα της μεγάλης καπιταλιστικής κρίσης της δεκαετίας του '70, δηλαδή την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού στον δυτικό κόσμο και την επέλαση των νεοσυντηρητικών αντιλήψεων καθώς και με την εξάντληση του ελευθεριακού πνεύματος που γέννησαν τα χειραφετητικά και απελευθερωτικά κι-

Ντέιβιντ Βοϊνάροβιτς, *Η Ιστορία με κρατάει ξύπνιο τη νύχτα (για τη Ρίλο Χμίελορζ)*, 1986. Ακρυλικά, βαφές ψεκασμού και κολάζ σε ταμπλό, 170,2 x 200 cm. Συλλογή John P. Axelrod. Φωτογραφία από τον Ron Cowie.

νήματα της δεκαετίας του '60 και συνέβαλε στην κατοχύρωση της νέας οπισθοδρόμησης στο συλλογικό φαντασιακό. Τα πρώτα χρόνια εξάπλωση της νόσου επικράτησε σιωπή στο δημόσιο λόγο, την αντιμετώπισαν ως νόσο των περιθωριακών. Ο πρόεδρος των ΗΠΑ, Ρόναλντ Ρέιγκαν, αναφέρθηκε πρώτη φορά δημοσίως το 1985 ενώ είχαν ήδη σημειωθεί περίπου 4000 θάνατοι στη Νέα Υόρκη που σχετιζόντουσαν με αυτήν. Οι άνθρωποι υπέφεραν και πέθαιναν και εξαιτίας της αδράνειας των κυβερνήσεων. Τα φάρμακα ήταν πολύ ακριβά κι ελάχιστοι μπορούσαν να έχουν πρόσβαση. Η παραπληροφόρηση αναζωπύρωσε ένα μεγάλο κύμα ακραίας ομοφοβίας. Πολλοί Ρεπουμπλικάνοι στις ΗΠΑ ζητούσαν την απομόνωση των ομοφυλοφίλων, οι πιο ακραίοι την εξόντωσή τους. Η υποκριτική, παραπειστική και ηθικολογική, κοινωνικά και πολιτικά, αντιμετώπιση της ασθένειας, γέννησε αντιστάσεις στα πιο προοδευτικά τμήματα της αμερικανικής κοινωνίας, οι οποίες σε έναν βαθμό βρήκαν πεδίο δράσης στα νέα κινήματα δικαιωμάτων, αυτοπροσδιορισμού και ταυτότητας φύλου και πρόσθεσαν νέα περιεχόμενα στο πάγιο αίτημα ελευθερίας της έκφρασης. Επειδή όμως είναι οι κυρίαρχες πολιτικές που καθορίζουν τους κανόνες του παιχνιδιού και η μετατροπή των πολιτών σε καταναλωτές απο-

δείχτηκε αναπόδραστη για τις μεγάλες πλειοψηφίες των δυτικών κοινωνιών, οι αντιστάσεις αυτές απώλεσαν σε μεγάλο βαθμό τις αιχμές του πολιτικού τους περιεχομένου.

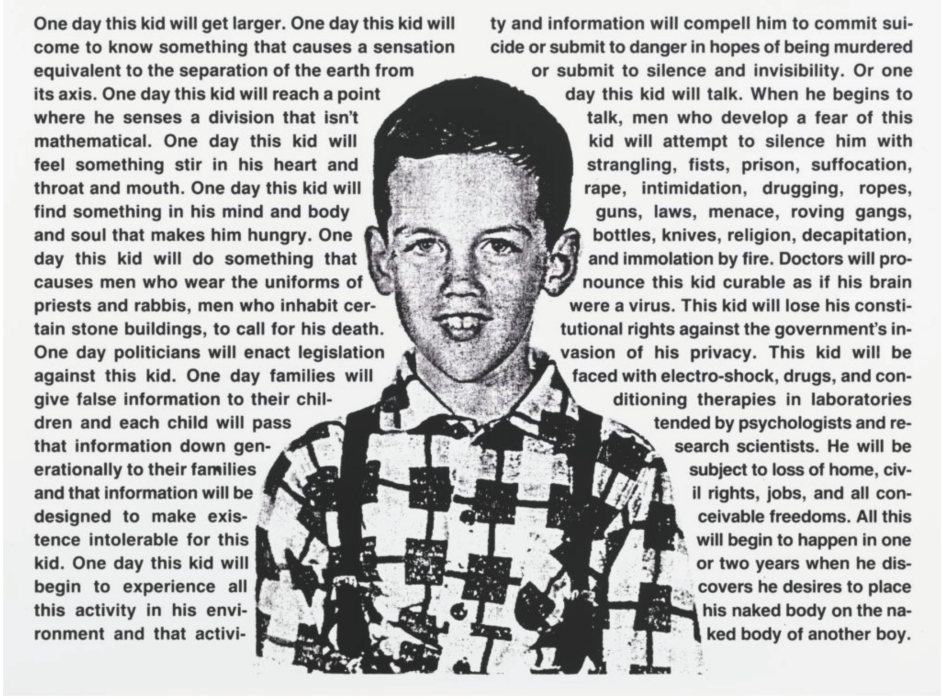
Ο Ντέιβιντ Βοϊνάροβιτς (David Wojnarowicz, 1954 – 1992), γεννήθηκε στο Νιού Τζέρσεϋ. Ο πατέρας του ήταν αλκοολικός και οι γονείς του χώρισαν όταν ήταν πολύ μικρός. Είχαν, αυτός και τα αδέλφια του, δύσκολη παιδική ηλικία, με πολλές στερήσεις και συχνές αλλαγές σπιτιών. Ο Ντέιβιντ υπήρξε θύμα κακοποίησης και κατά τη διάρκεια των εφηβικών του χρόνων ζούσε περιθωριακά ενώ δεν άργησε να εκδηλώσει την ομοφυλοφιλία του. Δεν μπόρεσε να πάει στο κολλέγιο αλλά όταν, σαν υπάλληλος βιβλιοπωλείου, ανακάλυψε τον Ρεμπώ και τον Ζενέ ανακάλυψε μαζί τους μια νέα αισθητική της ύπαρξης, τρόπους καλλιτεχνικής έκφρασης που του ταίριαζαν. Αν και σε μεγάλο βαθμό αυτοδίδακτος, αναδείχτηκε ως ένα από τα πιο εξέχοντα και παραγωγικά μέλη μιας πρωτοποριακής ομάδας καλλιτεχνών που συνδύασαν διαφορετικά εκφραστικά μέσα στα έργα τους. Στο δικό του έργο, από το τέλος της δεκαετίας του '70 μέχρι τον πρόωρο θάνατό του από AIDS, συνδύασε τη ζωγραφική, το γκράφιτι, τη γλυπτική, το κολλάζ, την εννοιολογική φωτογραφία, τη γραφή, τη μουσική νιου γουέιβ, την περφόρμανς, τον καλλιτεχνικό ακτιβισμό, όλα όσα δηλαδή συντάραξαν τότε την καλλιτεχνική σκηνή της Νέας Υόρκης. Τολμηρός, προκλητικός και εξωστρεφής φώτισε, συχνά με τρόπο ακραίο, τις σκοτεινές πλευρές της αμερικάνικης κοινωνίας όπως εκδιπλώθηκαν με αφορμή την πανδημία του AIDS.

Το εικαστικό του έργο με τίτλο *Η Ιστορία με κρατάει ξύπνιο τη νύχτα*, αφιερωμένο στην καλλιτέχνιδα φίλη του Ρίλο Χμίελορζ και τις συζητήσεις τους, φτιάχτηκε το 1986. Σε αυτό χρησιμοποιεί διαφορετικές τεχνικές –κολλάζ, τυπώματα, σπρέυ, ζωγραφική με ακρυλικά χρώματα– ενσωματώνοντας στο πολύπλοκο δίκτυο της εικαστικής σύνθεσης πολυσήμαντους συμβολισμούς. Θα χρησιμοποιήσει αυτή την αντρική φιγούρα που κοιμάται κι άλλες φορές στο έργο του. Ο φαινομενικά ήρεμος ύπνος του ανθρώπου αλλά και η αμεριμνησία της ανθρωπότητας που μοιάζει να συμβολίζει ο έγχρωμος άτλαντας κυριαρχούν στο κάτω μέρος του πίνακα, απειλούνται και διαταράσσονται από όλα που συγκροτούν τη δυστοπία της αμερικάνικης κοινωνίας. Τυπωμένο χρήμα, γραφειοκρατικά εμβλήματα και κίβδηλες κλασσικές αξίες αποτυπωμένες σε ακέφαλα αγάλματα και πεσμένους κίονες. Στόχοι σκοποβολής, οπλοχρησία και εγκληματικότητα, η αγελαία βία και το δίκαιο του ισχυρού. Δίκτυα, μηχανές, εταιρικά πειράματα. Η ανάγκη. Ο ζόφος. Το ανθρώπινο σώμα –οι μύες, τα οστά, τα όργανα– ευάλωτο και απόλυτα εκτεθειμένο στο ερευνητικό ιατρικό βλέμμα, τον ανοίκειο φόβο και την απειλή της αρρώστιας που θα το αφανίσει. Στο έργο την υποδύεται μάλλον ένα απάνθρωπο και γκροτέσκο, μονόφθαλμο μυθικό τέρας. Ο φόβος που γεννάει η αρρώστια και ο φόβος της ιστορίας σε μια αξεδιάλυτη διαλεκτική. Και η γενεαλογία μιας βίας που έχει υποστεί ο Βοϊνάροβιτς ως ομοφυλόφιλος, της βίας εκείνης που υφίστανται οι αποσυνάγωγοι, οι διαφορετικοί, οι ξένοι, οι μη κανονικοί, όσοι ενσαρκώνουν το εκτός κατεστημένης νόρμας.

Ως αποδέκτης αυτής της βίας, εξεγείρεται γεμάτος θυμό και περιφρόνηση. Έχοντας ήδη προσβληθεί και ο ίδιος από τον ιό κι έχοντας χάσει αγαπημένα του πρόσωπα, αντεπιτίθεται με το φωτογραφικό κολλάζ *Κάποια μέρα, αυτό το παιδί*. Το παιδί είναι ο ίδιος, φωτογραφημένος στις αρχές της δεκαετίας του '60, που κοιτάει το φακό με την αισιοδοξία της άγνοιας των όσων θα ακολουθήσουν. Γύρω του το κείμενο περιγράφει το μέλλον που τον περιμένει ως ομοφυ-

λόφιλο που θα βρεθεί αντιμέτωπος με την οικογένειά του, την εκκλησία, το σχολείο, την κυβέρνηση, τις δικαστικές και υγειονομικές αρχές, θα χάσει το σπίτι του, τη δουλειά του, θα στερηθεί τα πολιτικά του δικαιώματα και βασικές ελευθερίες. Και καταλήγει «...Όλα αυτά θα αρχίσουν να συμβαίνουν ένα δυο χρόνια αφότου ανακαλύψει ότι επιθυμεί να πλαγιάσει το γυμνό του κορμί πάνω στο γυμνό κορμί ενός άλλου αγοριού».

Η σημερινή Αμερική των τεράστιων ανισοτήτων, των αστέγων, των ανασφάλιστων, των μαζικών τάφων για ανθρώπους στα αζήτητα, της κατασκευής βολικών εχθρών και των ακροδεξιών κινητοποιήσεων για... ανοιχτά κομμωτήρια, συνεχίζει να μην περιέχει αυτό το παιδί και δεν μοιάζει ακόμα διατεθειμένη να μάθει τίποτα από την ιστορία της.

Ντέιβιντ Βοϊνάροβιτς, *Χωρίς τίτλο (Κάποια μέρα, αυτό το παιδί)*, 1990-91, Μουσείο Γουίτνεϋ Αμερικάνικης Τέχνης, Νέα Υόρκη.

Και τώρα έχεις να κάνεις μαζί μου

Μίλο Μανάρα, *Και τώρα έχεις να κάνεις μαζί μου*, 2020. Σειρά από εικόνες που δημοσίευσε στον λογαριασμό του στο twitter αποτείνοντας φόρο τιμής στις εργαζόμενες στη μάχη κατά της πανδημίας.

Η αλόγιστη εκμετάλλευση και κατασπατάληση των φυσικών πόρων, η εντατικοποίηση και συγκεντροποίηση της κτηνοτροφικής και αγροτικής παραγωγής, η κατευθυνόμενη ζήτηση, η υπερκατανάλωση, η ερήμωση οικοσυστημάτων, η γιγάντωση των αστικών κέντρων, οι εταιρικοί ανταγωνισμοί, η διασπορά σε όλο τον κόσμο των γραμμών παραγωγής με σκοπό τη μείωση των δαπανών και τη μεγιστοποίηση των κερδών, η πύκνωση του δικτύου δραστηριοτήτων παγκοσμίως, η αλματώδης αύξηση των αεροπορικών μετακινήσεων, μπορούν πολυπαραμετρικά να εξηγήσουν και την αύξηση της συχνότητας εμφάνισης επιδημιών ιών γρίπης και κορωνοϊών διαφόρων προελεύσεων και την αύξηση της ταχύτητας διασποράς τους τις τελευταίες δεκαετίες.

Ο καπιταλισμός, άλλωστε, παγκοσμιοποιημένος και χωρίς αξιόμαχους αντιπάλους επιδίδεται σχεδόν ανενόχλητος σε μια ξέφρενη κούρσα απόλυτης έντασης των εσωτερικών του αντιφάσεων. Το κυρίαρχο νεοφιλελεύθερο μοντέλο, με αέρα ψευδεπίγραφης ιστορικής ακινησίας, εδραιώθηκε επιβάλλοντας σε κοινωνικές πλειοψηφίες μια γλώσσα ξένη στα πραγματικά τους συμφέροντα, με λεξιλόγιο, αυτό των μετόχων σε μεγάλη ανώνυμη πολυεθνική

εταιρεία. Με τα κριτήρια «ανάπτυξης» και «ευημερίας» που κυριάρχησαν αποδιαρθρώθηκαν τα εθνικά, δημόσια συστήματα υγείας, παιδείας, πρόνοιας, οι κρατικές υποδομές, αμφισβητήθηκε ο δημόσιος χαρακτήρας ακόμα και των βασικών αγαθών. Η πανδημία του Covid19 φτάνοντας σε διάστημα λίγων εβδομάδων από τις χώρες της Άπω Ανατολής στα παραδοσιακά κέντρα του δυτικού κόσμου, αποκάλυψε με την ταχύτητά της, ακόμα και σε όσους θα ήθελαν ακόμα να εθελοτυφλούν, το μέγεθος της κατάρρευσης, τον βαθμό της όξυνσης των ανισοτήτων και των κοινωνικών αντιθέσεων. Γιατί, ο ιός μπορεί να είναι αταξικός και να μην κάνει διακρίσεις, δεν συμβαίνει το ίδιο με τις κοινωνίες που καλούνται να αντιμετωπίσουν τις επιπτώσεις του.

Ο βορράς της Ιταλίας, δέχτηκε ίσως το βαρύτερο πλήγμα από την πανδημία, από κάθε άλλη περιοχή της ευρωπαϊκής ηπείρου. Το πιο κοσμοπολίτικο και οικονομικά αναπτυγμένο τμήμα της χώρας βρέθηκε ανυπεράσπιστο απέναντι στις συνέπειες της εισβολής του κορωνοϊού. Η διασύνδεση του κόσμου της ιταλικής μόδας με τις μονάδες παραγωγής των ασιατικών χωρών με τα χαμηλότερα μεροκάματα, ο τουρισμός, οι διεθνείς εμπορικές συναλλαγές και τα συχνά επιχειρηματικά ταξίδια μπορούν να χαρτογραφήσουν τις διαδρομές εισόδου της ασθένειας στη χώρα. Ο τραγέλαφος της έλλειψης συντονισμού μεταξύ κεντρικής διοίκησης και τοπικών αρχών, ο δισταγμός για έγκαιρη λήψη μέτρων, το γεγονός ότι οι μεγάλες βιομηχανικές μονάδες, καθώς και τα κέντρα αναψυχής συνέχισαν να δουλεύουν παρά τα πρώτα μέτρα καραντίνας για τον γενικό πληθυσμό, άνοιξαν τον ασκό του Αιόλου. Οι τεχνικές βιοπολιτικής πειθάρχησης που αποτελούν, με παραλλαγές ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες, γενικό κανόνα για τη διαχείριση των πληθυσμών των νεωτερικών κοινωνιών έγιναν αποκλειστική οδός, μονόδρομος αντιμετώπισης, από τη στιγμή που το σύστημα υγείας και πρόνοιας στην Ιταλία –μέλος των G7–, αποδείχθηκε απολύτως ανεπαρκές στην αντιμετώπιση της νόσου. Οι γιατροί βρέθηκαν στην τραγική θέση να πρέπει να επιλέξουν ποιον ασθενή θα κρατήσουν στην εντατική και ποιον όχι, ποιον θα σώσουν στην πραγματικότητα, γιατί οι κλίνες δεν έφταναν – αυτό κι αν είναι βιοπολιτική. Αναλογιζόμενοι τις παραμέτρους της ιταλικής περιπέτειας, διαπιστώνουμε πως κάθε αναφορά σε ευρωπαϊκή αλληλεγγύη, οικονομική ανάπτυξη, τεχνολογική πρόοδο και ψηφιακή μετάβαση, κόσμο ελευθεριών και δικαιωμάτων, αποκτά στην καλύτερη περίπτωση προσχηματικό χαρακτήρα. Η αυτοπειθάρχηση, η αλληλεγγύη και η διάθεση προσφοράς έγιναν τα κύρια όπλα του πληθυσμού απέναντι στην πανδημία και την πολιτική της διαχείριση, δημιουργώντας ένα ποιοτικό αντίβαρο που δύσκολα θα βρει πολιτική διέξοδο. Ο βασιλιάς είναι γυμνός.

Ο Μίλο Μανάρα (Milo Manara, 1945) γεννημένος στη βόρεια Ιταλία, στην οποία ζει μέχρι σήμερα, σπούδασε αρχιτεκτονική και ζωγραφική και είναι ο επιφανέστερος δημιουργός κόμικς στη χώρα του και ιδιαίτερα γνωστός σε όλο τον κόσμο. Έγινε διάσημος κυρίως για τις εικονογραφημένες ιστορίες του με ηρωίδες, νέες γυναίκες, πανέμορφες, καλογυμνασμένες, χυμώδεις, συχνά αφύσικα και εξωπραγματικά αισθησιακές καθώς απολαμβάνουν τη θωπεία των αντρικών βλεμμάτων και όχι μόνο, άλλοτε βγαλμένες από κοινότοπες, πορνογραφικές φαντασιώσεις, άλλοτε κινούμενες με δυναμισμό σε μυθικά σύμπαντα. Καλοσχεδιασμένες, έγχρωμες, γυαλιστερές ιστορίες, συνήθως με σενάρια προς τέρψη ενός κοινού εθισμένου σε όλες τις παραλλαγές της ακμαίας, και άχρονης στη φιλοσοφία της, ποπ κουλτούρας, που κά-

νουν για πολλά χρόνια το γύρο του κόσμου. Και ο ίδιος; Κάποιος που είχε την τύχη να γίνει διάσημος ζωγραφίζοντας τις φαντασιώσεις του; Ένας σύγχρονος, ελαφρύς, ξεθυμασμένος ντε Σαντ, που εικονογράφησε έναν δημοφιλή κόσμο ερωτικής ελευθεριότητας και ακατα-πόνητων σεξιστικών στερεοτύπων; Ένας προκλητικός και ευφάνταστος καλλιτέχνης; Μάλλον όλα αυτά μαζί. Άλλωστε στο έργο του βρίσκει επίσης κανείς αναφορές σε κλασσικά κείμενα της λογοτεχνίας, στην ινδιάνικη οπτική της ιστορίας, στον Καραβάτζιο, αλλά και σπουδαίες συνεργασίες. Με τον μέντορά του Ούγκο Πρατ εικονογραφώντας δύο ιστορίες του, με το σκη-νοθέτη Φεντερίκο Φελίνι εικονογραφώντας ένα σενάριό του, με τον πολυπράγμονα και ατα-ξινόμητο Αλεχάντρο Χοδορόφσκι φτιάχνοντας την τετράτομη σάγκα *Βοργίες*. Εκθέτει συχνά τα έργα του, συνεργάζεται με μεγάλους εκδοτικούς οίκους, συμμετέχει στα μεγαλύτερα φε-στιβάλ κόμικς στον κόσμο.

Ο Μανάρα απομονωμένος, λόγω της καραντίνας, στο κτήμα του στο Βένετο μαζί με τη γυ-ναίκα του, χωρίς καμιά διάθεση να ασχοληθεί με τις ιστορίες του, τρομαγμένος και κατάπλη-κτος από την επιθετικότητα της νόσου στη χώρα του και έχοντας το παράδειγμα της ανιψιάς του που εργάζεται ως νοσηλεύτρια αποφασίζει να δώσει με τα σχέδιά του φωνή στις εργα-ζόμενες γυναίκες στα νοσοκομεία, στα φαρμακεία, στα συνεργεία καθαρισμού, στα σούπερ μάρκετ, στις πιο εκτεθειμένες απ' όλους στον κίνδυνο της μετάδοσης της νόσου, την ώρα που προσφέρουν τα σημαντικότερα στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Οι χάρτινες, αισθη-σιακές πρωταγωνίστριες της εργογραφίας του ντύνονται τα ρούχα της δουλειάς και γίνονται για λίγο τα κορίτσια της διπλανής πόρτας, οι ανώνυμες ηρωίδες στον καιρό της πανδημίας. Στην πιο διάσημη, από τη σειρά, εικόνα, η νοσηλεύτρια στέκεται αποφασιστικά μπροστά στον ιό εμποδίζοντάς τον να εισβάλει. Ο ιός έχει αποκτήσει στη ζωγραφιά υπερφυσικές δια-στάσεις, ανάλογες με το μέγεθος της απειλής και του φόβου που προκαλεί. Θυμίζει περισ-σότερο τον πλανήτη *Μελαγχολία* που ετοιμάζεται να συγκρουστεί με τη Γη στην ομώνυμη ται-νία του Λαρς φον Τρίερ. Είναι διπλά ενδιαφέρον το εγχείρημα. Από τη μια, ο Μανάρα επι-στρατεύει αυθόρμητα, ειλικρινά και με αίσθηση επείγοντος τον φαντασιακό του κόσμο στη μάχη της συγκυρίας και φωτίζει εκείνες τις κοινωνικές της διαστάσεις που πολύ εύκολα προ-σπερνιούνται ως αυτονόητες. Από την άλλη, οι εξιδανικευμένες φιγούρες του, φαίνονται να ασφυκτιούν στη στολή του καθήκοντος, μοιάζουν να ανυπομονούν να επιστρέψουν στην προ-ηγούμενη κατάσταση. Εκείνες, στην ικανοποίηση των φαντασιώσεων του δημιουργού τους και η χώρα τους, σε μια κανονικότητα, που στην πραγματικότητα ευθύνεται για το γεγονός ότι βρέθηκαν ανυπεράσπιστες σ' αυτή τη θέση.

Ίσως βέβαια να με κάνει καχύποπτο το γεγονός ότι και στη χώρα μας υπήρξαν σημαίνοντα πρόσωπα που ένιωσαν την ανάγκη να κάνουν αντίστοιχες αναφορές. Ο πρωθυπουργός, για παράδειγμα. Ενώ λίγο παλαιότερα μας εξηγούσε με ύφος γλαφυρό ότι η κοινωνική ανισότητα είναι φυσικό φαινόμενο, στα πρόσφατα διαγγέλματά του αναφέρθηκε, με την κατάλληλη για την περίσταση συγκίνηση και το απαραίτητο πατρικό ύφος, στα επαγγέλματα που θα πρέπει να πάψουν να είναι αόρατα (sic) λόγω της, αποδεδειγμένης πια, μεγάλης προσφοράς τους, διατηρώντας στο ακέραιο στην περιγραφή του για αυτά, όλες τις στερεοτυπικές διακρίσεις ταξικής θέσης, φύλου, ηλικίας και τόπου κατοικίας. Ή ο διευθυντής μεγάλης και παλαιάς εφημερίδας, φανατικός υπέρμαχος όλων των ιδιωτικοποιήσεων και μεταρρυθμίσεων εις

βάρος των εργαζομένων, που προσβλήθηκε από τον ιό. Αναρρώνοντας, ένιωσε την ανθρώπινη ανάγκη να ευχαριστήσει ειλικρινά το προσωπικό του δημόσιου νοσοκομείου στο οποίο νοσηλεύτηκε υπενθυμίζοντάς μας ταυτόχρονα προβληματισμένος, και εξίσου πατρικά, τη χαμηλή τους μισθοδοσία. Προφανώς όχι εισηγούμενος να αρθεί αυτή η πασιφανής αδικία, δεν το επιτρέπουν άλλωστε οι καιροί, απλώς σα να είναι κι αυτή ένα ακόμη φυσικό και αναπόδραστο φαινόμενο.

Και τώρα έχεις να κάνεις μαζί μου. Ένα πράγμα είναι σίγουρο. Στο τέλος της μέρας, στο τέλος της μάχης, δεν έχουν να αντιμετωπίσουν μόνο τον κορωνοϊό με αυτή τη φράση οι πραγματικές –με σάρκα, οστά και ατέλειες– γυναίκες, που τις υποδύθηκαν και τις εκπροσώπησαν με την τροπαιοφόρο ομορφιά τους, οι ζωγραφιστές ερωμένες του Μίλο Μανάρα.

Πού μας πηγαίνει το δουλεμπορικό;

Ο Ουίλιαμ Τέρνερ ζωγράφισε το έργο του, *Δουλέμποροι ρίχνουν στη θάλασσα νεκρούς και ετοιμοθάνατους – Έρχεται τυφώνας*, ή αλλιώς, *Το Δουλεμπορικό*, το 1840, αντλώντας την έμπνευσή του από μια μακάβρια πραγματικότητα. Την κοινή πρακτική των δουλεμπόρων που μετέφεραν σκλάβους με πλοία στον Ατλαντικό να πετάνε στη θάλασσα εκείνους που αρρώσταιναν επειδή τους είχαν ασφαλισμένους σε περίπτωση πνιγμού, αλλά όχι όταν πέθαιναν από κάποια ασθένεια, θεωρώντας τους ευπαθή εμπορεύματα που πρέπει να πετιούνται αν υποστούν κάποια ζημιά. Έκανε μάλιστα συγκεκριμένη αναφορά στο ταξίδι του πλοίου Zong το 1783, όταν με απόφαση των δουλεμπόρων, το πλήρωμα πέταξε στη θάλασσα 132 σκλάβους. Ο Τέρνερ αν και υπήρξε ένθερμος οπαδός του κινήματος κατάργησης της δουλείας, πρωτίστως ζωγραφίζει. Τον ενδιαφέρει ο συναισθηματικός αντίκτυπος της τέχνης του στον θεατή μέσα από την έκρηξη των χρωμάτων και τις συνθετικές επιλογές, η συγκινησιακή φόρτιση που θα του προκαλέσει, αυτή που θα τον ωθήσει να πλησιάσει και να αναζητήσει τις λεπτομέρειες του έργου. Και για αυτή την αναζήτηση έχει θέσει ως οδηγό τον αναλυτικό τίτλο. Με την ιδιότυπη τεχνική του να τρίβει τις χρωστικές του ύλες απευθείας στην επιφάνεια και να τις απλώνει σχεδόν ανεπεξέργαστες και με τη χρήση των καθαρών χρωμάτων ο ρομαντισμός του προσλαμβάνει εξπρεσιονιστικές διαστάσεις. Ο ουρανός και η θάλασσα γίνεται συμπαντικές, υπέρτερες δυνάμεις της φύσης απέναντι στα ανθρώπινα. Άλλωστε είναι και οι πραγματικοί πρωταγωνιστές του έργου. Το κόκκινο του ηλιοβασιλέματος τονίζει τον τραγικό χαρακτήρα του συμβάντος ενώ σαν αίμα διακρίνεται και πάνω στο νερό. Στους ριγμένους στην ταραγμένη θάλασσα επιτίθενται παράξενα ψάρια και άλλα απροσδιόριστα πλάσματα ενώ διακρίνονται οι αλυσίδες τους μαζί με τις οποίες τους πέταξαν στο νερό. Το πλοίο, που συχνά χρησιμοποιούνταν ως αλληγορία για την ανθρωπότητα και την πορεία της ζωής, έχει μαζέψει τα πανιά του και συνεχίζει την αβέβαιη πορεία του προς τον επερχόμενο τυφώνα, που με την παρουσία του ολοκληρώνει την αίσθηση ύβρεως κατά της ανθρώπινης υπόστασης και αξιοπρέπειας με την οποία αποδίδεται το συμβάν. Οι κριτικοί ειρωνεύτηκαν το έργο για όλα εκείνα τα στοιχεία που θεώρησαν υπερβολικά. Ο Τζον Ράσκιν, προστάτης του ζωγράφου, που υποστήριζε πως πρόκειται για το αριστούργημά του, και αργότερα ο Μαρκ Τουαίην ήταν

Ουίλιαμ Τέρνερ, *Δουλέμποροι ρίχνουν στη θάλασσα νεκρούς και ετοιμοθάνατους – Έρχεται τυφώνας*, 1840, λάδια σε καμβά, 90.8 × 122.6 cm, Μουσείο Καλών Τεχνών, Βοστώνη.

ανάμεσα στους υπερασπιστές του. Πολλοί υποστηρίζουν πως ο Τέρνερ, μονήρης, αλαζονικός και ιδιόρρυθμος αλλά και ευαίσθητος παρατηρητής των εξελίξεων, επιστημονικών και κοινωνικών, θέλησε με το συγκεκριμένο έργο να στηλιτεύσει και το όργιο εκμετάλλευσης ενήλικων και παιδιών στα χρόνια της βιομηχανικής επανάστασης. Σε αυτό συνηγορούν και οι στίχοι ενός παλαιότερου ποιήματός του –ειδικά ο τελευταίος– με το οποίο συνόδευε την έκθεση του συγκεκριμένου πίνακα:

> Σηκώστε τα χέρια, μαζέψτε τα πανιά, δέστε τα παλαμάρια
> Εκείνος ο θυμωμένος ήλιος που δύει και τα αγριεμένα σύννεφα
> αναγγέλλουν τον ερχομό του τυφώνα.
> Πριν σαρώσει το κατάστρωμα, ρίξτε στη θάλασσα
> τους νεκρούς και τους ετοιμοθάνατους ποτέ δεν προσέχουν τις αλυσίδες τους
> Ελπίδα! Ελπίδα! Απατηλή ελπίδα!
> Πού είναι η αγορά σου τώρα;

Ο τρόπος πραγμάτευσης του θέματος, οι συμβολισμοί του, οι πικρές του διαπιστώσεις και τα ανοιχτά ερωτήματα που θέτει, πιστεύω πως δικαιολογούν απόλυτα, και με βάση όσα προηγήθηκαν, τη θέση του εδώ, εκτός χρονολογικής σειράς και χωρίς να αναφέρεται σε κάποια επιδημική τραγωδία.

Η τέχνη έχει συχνά την ικανότητα, με τα προσίδια εκφραστικά της μέσα, να γεφυρώνει τους χρόνους, να συναντιέται με κάποιο από τα πιθανά ή δυνατά της μέλλοντα, να φωτίζει όχι μόνο ξεχασμένες ή αποσιωπημένες πτυχές και κοινωνικές δυναμικές του παρελθόντος αλλά και καινούργια σημαινόμενα, να κρατά ζωντανό το ουτοπικό της φορτίο, τον αδιόρατο ηλιοτροπισμό της.

Και το ερώτημα παραμένει ανοιχτό: *Πού μας πηγαίνει το δουλεμπορικό;*

Απρίλιος 2020

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Β. ΠΡΩΙΜΟΣ

Η τέχνη ενώπιον της πανδημίας και η πανδημία ως εφαλτήριο ανάγνωσης της τέχνης[1]

Ο άγιος είναι πάνω σε ένα βάθρο συνεπικουρούμενος από την ιερατική του συνοδεία πίσω του, και κυρίως από τη θεία συνδρομή στο έργο του, όπως φαίνεται από την οπτασία που κυριαρχεί στον ουρανό από πάνω του. Κάτω από το βάθρο, ένα πλήθος πιστών περιμένουν με ένταση και ανυπομονησία τη χάρη και το θαύμα στο οποίο ελπίζουν ένεκα της παρουσίας του: ένα άνδρας προσβεβλημένος από τη βουβωνική πανώλη με εμφανή τα σημάδια του επερχόμενου θανάτου έχει μαζέψει όση δύναμη του απομένει για να ανασηκωθεί και να στραφεί προς τον άγιο, μια μητέρα κρατά και προτείνει το άρρωστο παιδί της και ένας τυφλός σπεύδει στο σημείο μήπως καταφέρει να βρει το φως του. Ο άγιος κατευθύνει το βλέμμα του προς τους αρρώστους που ελπίζουν στην ευλογία και ίαση. Απέναντι από το βλέμμα του, ένα ινδουιστικό είδωλο καταστρέφεται από την παρουσία της εκκλησίας που σαρώνει στο πέρασμά της τους παλιούς θεούς της Ινδίας.

Το έργο του Πέτερ Πάουλ Ρούμπενς, *Τα θαύματα του Αγίου Φραγκίσκου Ξαβιέ* (535Χ395 εκ.) ζωγραφίστηκε το 1617 κατόπιν παραγγελίας του Jacobus Tirinus, επικεφαλής του τάγματος των Ιησουιτών της Αμβέρσας για την Αγία Τράπεζα της εκκλησίας τους και σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης της Βιέννης.[2] Η ιστορία της τέχνης είναι γεμάτη από έργα που δείχνουν την αρρώστια και τη διαρκή πάλη του ανθρώπου με αυτήν μέσω της ιατρικής, εφόσον η τέχνη είχε ανέκαθεν να κάνει με αυτό που απασχολεί τον άνθρωπο, με ό,τι είναι καθοριστικό και ουσιώδες για την ανθρώπινη συνθήκη.[3]

Η Ελένη Γέμτου επιχειρεί να εξερευνήσει τη σχέση μεταξύ ιατρικής και τέχνης αναφερόμενη στην περίπτωση της Ορλάν και των κοσμητικών χειρουργικών επεμβάσεων στο πρόσωπό της στο πλαίσιο του έργου *Η μετενσάρκωση της Αγίας Ορλάν* (1990) με αναφορά σε απεικονίσεις γυναικείων προσώπων σε διάσημα έργα τέχνης του Μποτιστέλι, του Λεονάρντο, του Μωρώ και άλλων. Η περίπτωση της Ορλάν δείχνει ειδικά με τον τρόπο που τιτλοφορεί

Ο Κωνσταντίνος Β. Πρώιμος διδάσκει στο Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο Κύπρου και στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

το εγχείρημά της ,να μην ασπάζεται τον καθαρό χωρισμό μεταξύ τέχνης και ιατρικής, τον οποίο η Γέμτου φαίνεται να επιθυμεί να προκρίνει. Αν πράγματι η ιατρική ορίζεται σύμφωνα με το μοντέλο του Ισαάκ Νεύτωνα ως εμπειρική επιστήμη, ωστόσο στον τομέα των αξιών που την καθοδηγούν και οι οποίες είναι επέκεινα της επιστημονικής διαπραγμάτευσης, φαίνεται να εμφορείται από τους ίδιους «μύθους και θρύλους» που κυριαρχούν στην ηγεμονική τάξη της τέχνης.[4]

Ακόμα κι αν η τέχνη και η ιατρική εμφορούνται από τις ίδιες αξίες, που καθοδηγούν τους χειρουργούς στις επεμβάσεις τους πάνω στο πρόσωπο της Ορλάν, αυτό δε σημαίνει ότι σήμερα η τέχνη και η ιατρική ταυτίζονται, αν και στο παρελθόν πολλές φορές ταυτίστηκαν. Μέσω της ιατρικής μπορούμε να διαβάσουμε τις γενετικές ασθένειες και άλλες ασυνήθιστες ιατρικές καταστάσεις που αφορούν τα πρόσωπα που απεικονίζονται σε πίνακες ζωγραφικής.[5] Αυτό που φαίνεται καθαρά στην περίπτωση της μελέτης των Laskowska et al είναι ότι χρειαζόταν το ιατρικό βλέμμα πάνω στα έργα που παρατίθενται για να πιστοποιήσει την ασθένεια ή τη γενετική ανωμαλία. Αν εξαιρέσει κανείς την περίπτωση του πορτρέτου του Achille Emperaire του 1867 του Σεζάν που φαίνεται ότι πρόκειται για μια περίπτωση ενός νάνου, σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, η ασθένεια ή γενετική ανωμαλία θα μπορούσε να περάσει ως απαρατήρητη. Αλλά ακόμα και στην περίπτωση του πορτρέτου του Σεζάν φαίνεται η πρόθεση του ζωγράφου να μην προβάλει τόσο τη γενετική ανωμαλία, όσο να αναδείξει το χαρακτήρα του εικονιζόμενου, έτσι όπως αυτός διαγράφεται από την ενδιαφέρουσα ηρεμία και μελαγχολία του βλέμματός του, το οποίο είναι στυλωμένο σε κάτι που βρίσκεται εκτός της οπτικής εμβέλειας του θεατή, κάτω δεξιά του πίνακα.

Αυτή η προσπάθεια να δειχτεί η αρρώστια ως μέρος της ζωής και όχι απαραίτητα ως το πιο σημαντικό της κομμάτι, είναι μια ενδιαφέρουσα κατάφαση στην ασθένεια από πλευράς της τέχνης που από τη μελέτη των Laskowska et al φαίνεται να έχει μάλιστα ένα διαχρονικό χαρακτήρα. Η κατάφαση στην ασθένεια ως στάδιο στην πορεία μιας ζωής που εγκαλεί την ενδοσκόπηση και τη συνειδητοποίηση της ιστορικότητας της ύπαρξης, είναι το πρωτεύον μέλημα στην περίπτωση της εγκατάστασης του Γιώργου Χατζημιχάλη στο ελληνικό περίπτερο της Μπιενάλε της Βενετίας το 2005. Η εγκατάσταση που έχει τίτλο *Νοσοκομείο* είναι πράγματι μια διασταύρωση του υπαρξιακού και του ιστορικού όπως σωστά αναφέρει ο Σάββας Μιχαήλ στην κριτική ανάγνωση του έργου.[6] Ενώ το έργο έχει ένα ξεκάθαρα εννοιολογικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι στοχεύει ξεκάθαρα στο στοχασμό και στην κατανόηση ενός θεσμού όπως το νοσοκομείο και λιγότερο στην παραγωγή μιας σειράς αντικειμένων, από την άλλη πλευρά συνεπάγεται μια κριτική στην εννοιολογική ορθοδοξία, με την έννοια ότι δεν εξαφανίζει το άτομο ως προσωπικότητα για χάρη της δομής είτε αυτή λέγεται γλώσσα είτε θεσμική οργάνωση.[7] Ο Χατζημιχάλης αντίθετα, με αναφορά σε καλλιτέχνες όπως ο Γιόζεφ Μπόυς αλλά και ο Μαρσέλ Μπροτέρς αμφισβητεί την απαγόρευση της οπτικότητας, την αυταρχική υποβάθμιση της ατομικής καλλιτεχνικής δημιουργικότητας και τη συνολική απαγόρευση του οπτικού που παρουσιάστηκαν ως επιτεύγματα της εννοιολογικής τέχνης και επιστρέφει σε παραδοσιακούς όρους όπως η ζωγραφική, η ατομικότητα και η αυτοβιογραφία με τους οποίους μπολιάζει την εννοιολογική τέχνη.[8]

Η προσωπική τέχνη είναι πολιτική σύμφωνα με τον Χατζημιχάλη και είναι αυτή η προσωπική ματιά που προσπαθεί να αναδείξει η εγκατάσταση του *Νοσοκομείου* για ένα θεσμό που κατά γενική ομολογία συνθλίβει την προσωπικότητα υπό το τρομερό άχθος της ασθένειας.[9] Για το λόγο αυτό ακόμα και στρατηγικές του Μαρσέλ Ντυσάν, όπως η παρακολούθηση μέσα από την κλειδαρότρυπα, χρησιμοποιούνται στο έργο του Χατζημιχάλη με στόχο την ανάδειξη της ατομικής σκοπιάς του θεατή και όχι την κατάργησή της ενώπιον ενός ηδονοβλεπτικού ή/και τρομερού θεάματος όπως στην περίπτωση του *Etant donnés* του 1946-1966 του Ντυσάν.[10] Οι προβολές στιγμιότυπων της θέας από τα παράθυρα του νοσοκομείου μαζί με οικογενειακές φωτογραφίες του καλλιτέχνη δείχνουν, ότι η περίφημη αντίληψη που εξύμνησαν οι μινιμαλιστές ποτέ δεν μπορεί να διαχωριστεί από τη μνήμη, ούτε ότι το υποκείμενο είναι απλά ένα ασθενές πάσχον σώμα με κάποια συμπτώματα, αλλά έχει μια ιστορία που υπεισέρχεται όχι μόνο στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τα πράγματα[11] αλλά και στον τρόπο με τον οποίο μπορεί να θεραπευτεί.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Χατζημιχάλης δεν είναι μόνος του στο εγχείρημα που συνδέει την προσωπική ιστορία με την εννοιολογική κριτική. Η εγκατάσταση του Κύριλλου Σαρρή *BibliotheKa (Οπτική ακριβείας)* του 2014 στο Μουσείο Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών με επιμελήτρια την Ειρήνη Σαββανή ακολουθεί λεπτομερώς το πρωτόκολλο της εννοιολογικής τέχνης, αλλά εκπορεύεται και από την επιθυμία του καλλιτέχνη να τιμήσει τη μνήμη του πατέρα του που ήταν οφθαλμίατρος, συνδέοντας ξανά την επιθυμία στοχασμού και ορισμού της οπτικής ακριβείας με μια προσωπική μνήμη.

Η επιδημία του AIDS που κυριάρχησε κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990 σε όλο τον κόσμο ώθησε την καλλιτεχνική κοινότητα να αμφισβητήσει τις αυστηρές προκείμενες της εννοιολογικής ορθοδοξίας και να θέσει θέματα που άπτονται του προσωπικού και του συλλογικού στην καλλιτεχνική ατζέντα. Τόσο στο έργο των Φελίξ Γκονσάλες-Τόρες, όσο και στις δουλειές των Κηθ Χάρινγκ και Ρόμπερτ Μάπλθορπ για να αναφέρουμε τους πιο γνωστούς καλλιτέχνες που συνδέθηκαν ιδιαίτερα με την πανδημία του AIDS,[12] τίθενται ζητήματα τρόπου ζωής που μέχρι πρότινος ήταν ταμπού στην κοινωνία. Προς την ίδια κατεύθυνση αναπτύχθηκε και το ακτιβιστικό κίνημα Act Up (Aids Coalition to Unleash Power), που ιδρύθηκε στη Νέα Υόρκη το 1987 με στόχο την πίεση στην κυβέρνηση για να διαθέσει πόρους για την καταπολέμηση της ασθένειας αλλά και την πίεση στην κοινωνία για να αναγνωρίσει τους ομοφυλόφιλους και τον τρόπο ζωής τους. Ένδειξη της επιρροής που είχε συνολικά στην τέχνη το Act Up είναι το ότι ολόκληρο το τεύχος του *October* του χειμώνα του 1987 ήταν αφιερωμένο στον πολιτιστικό ακτιβισμό για το AIDS.[13] Κατά την επιδημία του AIDS, ο καλλιτεχνικός ακτιβισμός που αναπτύχθηκε έδειξε ότι η επιτυχής αντιμετώπιση υγειονομικών κρίσεων όπως αυτή του AIDS, προϋποθέτει μια ειλικρινή αποδοχή του τρόπου ζωής και της σεξουαλικής ταυτότητας των μειονοτικών ομάδων που κατεξοχήν πλήττονταν από την επιδημία.[14]

Η κατεύθυνση της εξερεύνησης της ταυτότητας βρίσκεται στο κέντρο ορισμένων τάσεων της σύγχρονης τέχνης που εστιάζουν σε πρακτικές επιμέλειας του εαυτού, ανεξάρτητα από τον διαχωρισμό μεταξύ υγείας και ασθένειας. Το έργο της Γεωργίας Σαγρή, *Ίαση*, 2020 που έχει ήδη λάβει χώρα στο Mimosa House του Λονδίνου και συνεχίζεται στην Αθήνα διαδικτυακά αλλά και διά ζώσης, με την υποστήριξη του χώρου ΤΑΥΡΟΣ είναι προγραμματισμένο

να συνεχιστεί στο Άμστερνταμ στο Ίδρυμα De Appel. Είναι ένα έργο σε διαρκή εξέλιξη, που δεν καθορίζει μία και μόνο κατάσταση ως φυσιολογική στην οποία το σώμα οφείλει να επιστρέψει. Ο στόχος του είναι να εξερευνήσουμε και να μάθουμε από τον εαυτό έτσι ώστε να ανταποκριθούμε ομαλά στις συνεχείς αλλαγές στις οποίες το σώμα εκτίθεται. Η Σαγρή οργανώνει τη διάδρασή της κεκλεισμένων των θυρών, σε συνεδρίες ένας προς έναν, μέσα στις οποίες μοιράζεται την προσωπική της πρακτική που περιλαμβάνει ασκήσεις αναπνοής, φωνής και κίνησης με στόχο τη σωματική και ψυχική «ίαση» των συμμετεχόντων.[15] Οι συνεδρίες της Σαγρή λειτουργούν με έναν πολύ μικρό αριθμό ανθρώπων και αυτές καθαυτές δεν εκτίθενται φωτογραφικά ή σε βίντεο. Σε αντίθεση με τη Μέθοδο Αμπράμοβιτς που παρουσιάστηκε στο Μουσείο Μπενάκη της Αθήνας το 2016 με τη συνεργασία του ΝΕΟΝ και του ιδρύματος της γνωστής καλλιτέχνιδας, το έργο της Σαγρή στηρίζεται στην προσωπική επαφή, στο πρωτόκολλο της ανωνυμίας και στο αποτέλεσμα των συνεδριών στον κάθε συμμετέχοντα αποκλειστικά. Το έργο δηλαδή δεν εμφανίζεται ποτέ σε μορφή αρχειακής καταγραφής ή παρουσίασης, όπως έγινε στην περίπτωση της Αμπράμοβιτς, αλλά και στις πρακτικές του Τσεν Ζεν που επιχειρούν να γεφυρώσουν την κινέζικη με τη δυτική ιατρική, όπως αυτές παρουσιάστηκαν στο Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης της Αθήνας το 2002 σε επιμέλεια της Άννας Καφέτση.[16]

Κανείς δεν αμφιβάλει ότι η ιατρική είναι επιστήμη και όχι τέχνη. Ωστόσο, ως επιστήμη, η ιατρική έχει να κερδίσει πολλά διερευνώντας αφενός το παρελθόν της, τον καιρό που ακόμα θεωρείτο τέχνη, αφετέρου τις πολιτιστικές της προκείμενες τις οποίες η τέχνη βοηθά να διαυγάσει.[17]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Μάκη Κακολύρη, την Άννα Καφέτση, την Καλλιόπη Μηνιουδάκη, τη Γεωργία Σαγρή, τον Κύριλλο Σαρρή και τον Γιώργο Χατζημιχάλη που χωρίς την εμπιστοσύνη και τη βοήθειά τους το κείμενο αυτό δεν θα είχε ολοκληρωθεί.

2. Frans Baudouin, *P. P. Rubens*, transl. Elsie Callander, New York, Harry N. Abrahms, 1977, σελ. 20, 106, 157-158.

3. Ενδεικτικά μπορεί κανείς να αναφέρει πολλά έργα που ασχολούνται με το θέμα της ασθένειας και της αντιμετώπισης της. Ένα πρώτο παράδειγμα είναι το έργο του Τιντορέττο, *Ο Άγιος Ρόκκος θεραπεύει τα θύματα της πανώλης* του 1549 (ελαιογραφία σε μουσαμά 307Χ673 εκ.) και βρίσκεται στον Άγιο Ρόκκο της Βενετίας. Ο Γιώργος Χατζημιχάλης μου επέστησε την προσοχή στο έργο του Ματίας Γκρούνεβαλντ, *Η σταύρωση*, 1512-1516, (307Χ269 εκ). το οποίο θεωρεί ότι λειτουργούσε διαδραστικά και ιαματικά, όντας μέρος της μονής και του θεραπευτηρίου του Αγίου Αντωνίου στο Ίζενχαϊμ.

4. Eleni Gemtou, «"Medicine for art's sake"? A Philosophical Study on the Relationship between Medicine, Art and Science» *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, vol. 3, no 4, 2011, σελ. 639-650.

5. Magdalena Laskowska, Anna Krzeslak, Ewa Forma, Pawel Joswiak, Magdalena Brys, «Genetic diseases and other unusual disorders presented in art paintings» στο *Folia Medica Lodziensia*, 39/1, 2012, σελ. 5-19. Η με-

λέτη αυτή παρουσιάζει πολλά ενδιαφέροντα παραδείγματα από την Ευρωπαϊκή ζωγραφική, από τον Φίλιππο Λίππι και τον Πέτερ Μπρύγκελ το πρεσβύτερο μέχρι τον Πωλ Σεζάν, τον Κρίστιαν Σαντ και τον Ντικ Κετ στα έργα των οποίων εμφανίζεται με γλαφυρό τρόπο η αρρώστια ή η γενετική ανωμαλία.

6. Σάββας Μιχαήλ, *Collegium Nosocomium*, ευγενική παραχώρηση κειμένου από τον Γιώργο Χατζημιχάλη.

7. Βλέπε Benjamin Buchloh, «Από την αισθητική της διαχείρισης στην θεσμική κριτική» στο Νίκος Δασκαλοθανάσης, επιμ., *Από τη μινιμαλιστική στην εννοιολογική τέχνη. Μια κριτική ανθολογία*, μτφ. Ελεάννα Πανάγου, Αθήνα, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών, 2006, σελ. 313-370.

8. Στο ίδιο, σελ. 329, 255, 362. Βλέπε επίσης Christopher Reed, «Μεταμοντερνισμός και η τέχνη της ιδιαίτερης ταυτότητας» στο Νίκος Στάνγκος, επιμ., *Έννοιες της μοντέρνας τέχνης. Από τον φωβισμό στον μεταμοντερνισμό*, μτφ. Ανδρέας Παππάς, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, 2003, σελ. 377-411, για το θέμα της αυτοβιογραφίας ως μεταμοντέρνας καλλιτεχνικής πρακτικής.

9. Βλέπε την συζήτηση του Γιώργου Χατζημιχάλη με την Κατερίνα Κοσκινά, επίτροπο της ελληνικής συμμετοχής στη Μπιενάλε της Βενετίας στο Εργαστήριο Σχεδίων και Εικόνων σε Κρίση, το Μάρτιο του 2005 σε κείμενο που είναι ευγενική παραχώρηση του καλλιτέχνη.

10. Ο αείμνηστος Σταύρος Τσιγκόγλου αναφέρει την απορία «Γιατί να βλέπουμε από την κλειδαρότρυπα;» με αφορμή την επίσκεψή του στο ελληνικό περίπτερο της Μπιενάλε της Βενετίας που βρίσκεται στις προσωπικές του καταγραφές στο βιβλίο Σταύρος Τσιγκόγλου, *Σήμερα η τέχνη*, Αθήνα, Καστανιώτης 2010, σελ. 26, 27. Το ενδιαφέρον του Τσιγκόγλου για το έργο του Χατζημιχάλη ήταν πηγαίο και σημαντικό με δεδομένο το επάγγελμά του ως γιατρός αλλά και την έκθεση που συνεπιμελήθηκε στο Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης της Κρήτης με τη Μαρία Μαραγκού με τίτλο *Το πάσχον σώμα* το 2004.

11. Hal Foster, «The Crux of Minimalism» στο *The Return of the Real*, Cambridge Massachusetts, The MIT Press, 1996, σελ. 43.

12. Για μια πιο επισταμένη επισκόπηση της τέχνης σε σχέση με το AIDS βλ. την έκθεση *Art, Aids, America*, The Bronx Museum of the Arts, Bronx, NY, 13/7-23/10/2016.

13. *October*, vol. 43, *Aids: Cultural Analysis/Cultural Activism*, Winter 1987. Το τεύχος αυτό για το οποίο ήταν υπεύθυνος ο Douglas Crimp ήταν η αιτία της διάσπασης της συντακτικής ομάδας του *October* και της απομάκρυνσης του Douglas Crimp και του Craig Owens από τα υπόλοιπα μέλη.

14. Είναι εδώ σκόπιμο να αναφερθούμε επίσης στην κριτική, φεμινιστική η μη, που άσκησαν καλλιτέχνιδες όπως η Μπία Ντάβου, η Alina Szapocznikow, η Carolee Schneemann και η Hannah Wilke εκκινώντας από τις προσωπικές τους περιπέτειες με την αρρώστια και τον καρκίνο, στη Frida Kahlo που έκανε την αναπηρία της μέρος της δουλειάς της και στην ακτιβιστική δράση της Barbara Hammer με στόχο την αλλαγή της νομοθεσίας για το δικαίωμα στην ευθανασία. Βλέπε Amelia Jones, «The Rhetoric of the Pose: Hannah Wilke and the Radical Narcissism of Feminist Body Art» στο *Body Art. Performing the Subject*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1998, σελ. 151-195 και ειδικά 185-195.

15. https://mimosahouse.co.uk/georgia-sagri και https://tavros.space/projects/iasi, 11/4/2020.

16. Chen Zhen, *Μεταφορές του σώματος*, κατ. εκθ., επιμ. Άννα Καφέτση, Αθήνα, Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 21/3/2002-18/5/2002.

17. Για τη σύγχρονη τέχνη ως διαγνωστικό εργαλείο βλέπε επίσης Nina Power, "Artist Heal Thyself!", *Art Review*, September 2018, https://artreview.com/features/ar_september_2018_feature_nina_power/12/4/2020. Βλέπε επίσης το κλασικό κείμενο του 1849 του Soren Kierkegaard, *Ασθένεια προς θάνατον*, μτφ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα, Καστανιώτης 2001, στην οποία η ασθένεια συναρτάται με την απελπισία και την αδυναμία του εαυτού να συμπορευτεί με το Θεό. Είναι ένα από τα πιο ουσιαστικά φιλοσοφικά κείμενα που συνδέουν την αρρώστια με τις πολιτιστικές της προκείμενες.

ΦΙΟΡΗ – ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ

Ο ανοιξιάτικος ουρανός

Η Άνοιξη που διανύουμε είναι ίσως η σκληρότερη που έχουμε βιώσει, αφού μας περιορίζει και μας επιβάλλει μέτρα. Οι δύσκολες καταστάσεις που βιώνουμε, μάς έχουν κάνει ίσως περισσότερο επινοητικούς και παρατηρητικούς. Μας οδηγούν να αναζητούμε νέα «παράθυρα» για την παρατήρηση του εαυτού μας και του κόσμου.

Και υπάρχουν «παράθυρα» που όλοι μπορούμε να ανοίξουμε και να ταξιδέψουμε στο άπειρο που μας ορίζουν: Το άπειρο του ουρανού. Την απέραντη ομορφιά του ανοιξιάτικου ουρανού της χώρας μας, με την Σελήνη, πλανήτες και λαμπερούς αστερισμούς να μας προσφέρουν μοναδικό θέαμα. Μπορούμε να παρατηρήσουμε ουράνια αντικείμενα και φαινόμενα ακόμα και διά γυμνού οφθαλμού, χωρίς τηλεσκόπια, κιάλια ή ειδικό εξοπλισμό. Αρκεί να σταθούμε μπροστά σε ένα «παράθυρο». Να βγούμε στο μπαλκόνι, την ταράτσα ή την αυλή του σπιτιού μας και να κοιτάξουμε ψηλά.

Θα προσπαθήσω να δώσω ορισμένες κατευθύνσεις που θα βοηθήσουν ακόμα και έναν αρχάριο παρατηρητή του ουρανού.

Αφροδίτη

Ο πλανήτης Αφροδίτη, μέχρι και λίγο μετά τα μέσα Μαΐου, θα λάμπει στον εσπερινό ουρανό. Είναι το πρώτο ουράνιο σώμα που παρατηρούμε μετά την δύση του ηλίου, κοιτώντας στο δυτικό ορίζοντα. Η Αφροδίτη είναι το λαμπερότερο ουράνιο σώμα που παρατηρούμε τις εσπερινές ώρες, μετά βεβαίως την Σελήνη, όταν είναι και αυτή ορατή. Στην λαϊκή μας παράδοση την ονομάζουμε και Αποσπερίτη. Στις δε περιπτώσεις που την παρατηρούμε πριν την ανατολή του Ηλίου, την ονομάζουμε Αυγερινό.

Η Φιόρη – Αναστασία Μεταλληνού είναι αστροφυσικός, υπεύθυνη σε θέματα επικοινωνίας της Αστρονομίας στο Κέντρο Επισκεπτών Θησείου του Εθνικού Αστεροσκοπείου Αθηνών.

Δίας, Κρόνος, Άρης

Όποιοι ξυπνάτε νωρίς το πρωί, θα έχετε την ευκαιρία να παρατηρήσετε τους πλανήτες Δία, Κρόνο και Άρη κοιτώντας στον νοτιοανατολικό ορίζοντα. Τα ξημερώματα, πριν την ανατολή του Ηλίου, ο Δίας θα είναι το λαμπερότερο ουράνιο αντικείμενο, θα ακολουθεί ο Κρόνος και μετά ο Άρης, ο οποίος χαρακτηρίζεται από το κοκκινωπό του χρώμα. Οι τρεις πλανήτες στις 18/03/2020 τα ξημερώματα βρέθηκαν σε πολύ κοντινή περιοχή του ουρανού, στον αστερισμό του Τοξότη και σχεδόν σε ευθεία γραμμή. Το φαινόμενο το ονομάζουμε σύνοδο. Στην συγκεκριμένη περίπτωση οι πλανήτες βρέθηκαν σε σύνοδο και με την Σελήνη. Οι Δίας, Κρόνος και Άρης θα εξακολουθούν να φαίνονται σε κοντινές θέσεις μεταξύ τους όλη την Άνοιξη, τις πρωινές ώρες, μέχρι και τον Ιούνιο, όπου σταδιακά θα τους βλέπουμε να απομακρύνονται μεταξύ τους με τους Δία και Κρόνο να οδεύουν προς το νότο.

Αστερισμοί

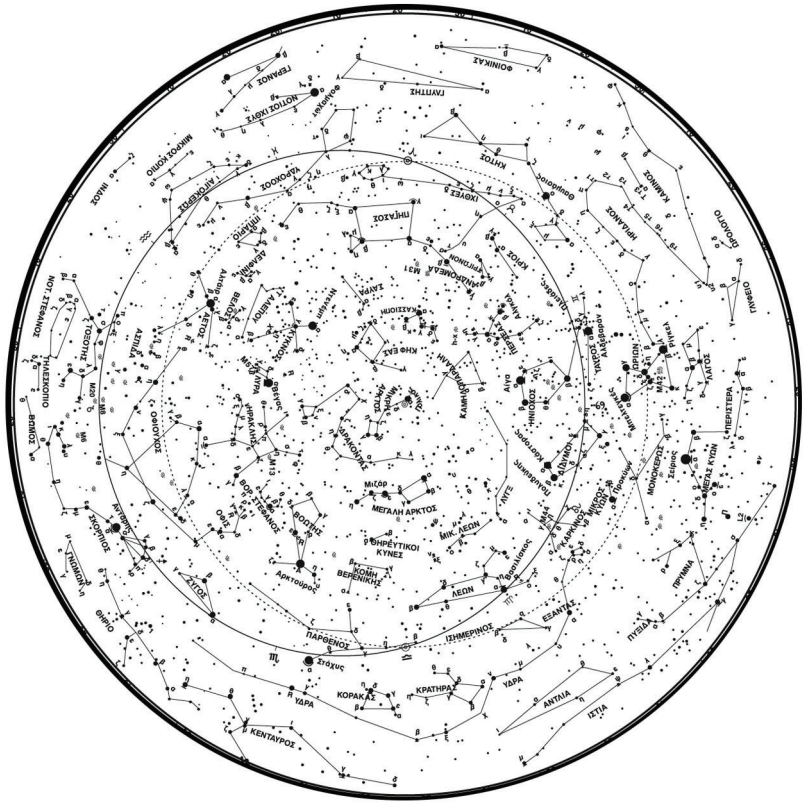
Είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ότι ο ουρανός ανέκαθεν αποτελούσε πηγή έμπνευσης τόσο για τους αστρονόμους, όσο και για τους καλλιτέχνες. Η Ελληνική Μυθολογία με τον πλούτο των μύθων, των ηρώων και των συμβολισμών που περιέχει, οδήγησε τους αρχαίους παρατηρητές να σχηματίσουν αστερισμούς εμπνευσμένους, από τον κόσμο των μύθων και των ηρώων. Έτσι σήμερα, ονόματα και σχήματα αστερισμών, κυρίως του βορείου ημισφαιρίου, που διεθνώς χρησιμοποιούμε και που η Διεθνής Αστρονομική Ένωση (International Astro-

Εικόνα 1: *Τα αστέρια της Μεγάλης Άρκτου όπως φαίνονται στο νυχτερινό ουρανό. Φωτογραφία: Αντώνης Φαρμακόπουλος, Πάρνωνας 2010.*

nomical Union) επισήμως έχει ορίσει, προέρχονται από την ελληνική μυθολογία. Παρατηρώντας μια ξάστερη νύχτα την ομορφιά του ουρανού, μας αποκαλύπτεται η αστείρευτη φαντασία των προγόνων μας, μέσα από κατορθώματα θνητών και θεών, άθλους και πράξεις ηρωικές, ιστορίες αγάπης και έρωτα μυθικών ζευγαριών: Ο κυνηγός Ωρίωνας και ο αντίπαλός του ο Σκορπιός, η Λύρα του Ορφέα, η Μικρή και η Μεγάλη Άρκτος που μας υπενθυμίζουν τον έρωτα του Δία με την πανέμορφη Καλλιστώ και οι νύμφες Πλειάδες έχουν δώσει ονόματα σε αστερισμούς που παρατηρούμε τις νύχτες.

Η Άνοιξη αποτελεί μια μεταβατική περίοδο όπου δύουν οι χειμερινοί αστερισμοί και ανατέλλουν οι θερινοί. Έτσι αυτή την περίοδο και μέχρι το τέλος σχεδόν του Απριλίου μπορούμε και βλέπουμε μετά την δύση του ηλίου και για λίγες ώρες ορισμένους λαμπερούς αστερισμούς που μεσουρανούσαν στον χειμερινό ουρανό: Τον Ωρίωνα τον κυνηγό, με τον λαμπερό αστέρα Σείριο να τον ακολουθεί στον αστερισμό του Μεγάλου Κυνός. Κοντά στον Ωρίωνα ο αστερισμός του Ταύρου, και δίπλα του το αστρικό σμήνος των Πλειάδων ή αλλιώς η Πούλια.

Εικόνα 2: *Χάρτης του ουρανού με τους αστερισμούς του βορείου ημισφαιρίου. Επεξεργασία εικόνας: Ελβίρα Μεταλληνού.*

Μετά τα μεσάνυχτα ανατέλλουν και αστερισμοί που θα απολαμβάνουμε για όλο το καλοκαίρι όπως η Λύρα και ο Κύκνος, ενώ τα ξημερώματα έχουν ανατείλει ο Σκορπιός και ο Τοξότης. Οι δε Μεγάλη και Μικρή Άρκτος είναι αστερισμοί που φαίνονται κάθε βράδυ στον ουρανό και όλες τις εποχές, αποτελώντας οδηγό για τον προσανατολισμό μας και την εύρεση του βορά, μέσω του λαμπερότερου αστέρα της Μικρής Άρκτου – του πολικού αστέρα.

Η αναγνώριση των αστερισμών απαιτεί προσεκτική παρατήρηση του ουρανού και κατά προτίμηση από περιοχές με χαμηλή φωτορρύπανση. Ο χάρτης του ουρανού στην Εικόνα 2, θα φανεί χρήσιμος για όσους ξεκινήσουν να αναζητούν και να αναγνωρίζουν τους αστερισμούς του ουρανού.

Πανσέληνος

Στις 8 Απριλίου παρατηρήσαμε την πρώτη πανσέληνο της Άνοιξης. Από την στιγμή που ανέτειλε μέχρι και τα ξημερώματα που έδυσε, τη θαυμάσαμε να λάμπει στον ουρανό.

Την συγκεκριμένη βραδιά, έτυχε να βρίσκεται η Σελήνη και στο περίγειό της, δηλαδή στην πλησιέστερη απόστασή της προς τη Γη. Σε τέτοιες περιπτώσεις η πανσέληνος φαίνεται 14% μεγαλύτερη και 30% φωτεινότερη σε σχέση με πανσελήνους που συμβαίνουν στο απόγειο (στο πιο απομακρυσμένο σημείο της τροχιάς της από τη Γη).

Εικόνα 3: *Η πρώτη πανσέληνος της Άνοιξης (08/04/2020) πάνω από την Ακρόπολη. Φωτογραφία: Θοδωρής Λιανόπουλος.*

Οι έμπειροι παρατηρητές και οι αστροφωτογράφοι μπορούν να το διαπιστώνουν. Γι' αυτό και πολλοί την χαρακτηρίζουν ως υπερπανσέληνο. Εντός του έτους μπορούμε να παρατηρήσουμε 3 με 4 υπερπανσελήνους.

Αναμένουμε την επόμενη πανσέληνο στις 7 Μαΐου. Στην συνέχεια, κατά την πανσέληνο του Ιουνίου (05/06/2020) η Σελήνη θα περάσει μέσα από την παρασκιά της Γης (όχι την πολύ βαθειά αλλά ελαφρότερη σκιά) και θα έχουμε την ευκαιρία να παρατηρήσουμε μια «σεληνιακή έκλειψη παρασκιάς». Θυμηθείτε επίσης πως όταν παρατηρούμε την Σελήνη κατά την ανατολή ή την δύση της, επειδή βρίσκεται χαμηλά στον ορίζοντα μάς δίνει την εντύπωση ότι είναι πιο μεγάλη απ' ότι στην μεσουράνησή της. Αυτό συμβαίνει διότι την συγκρίνουμε με το επίγειο τοπίο και μας φαίνεται πιο εντυπωσιακή.

Ο Κομήτης Άτλαντας

Η φετινή Άνοιξη μάς προσφέρει την δυνατότητα παρατήρησης ενός νέου κομήτη με το όνομα Άτλαντας – για την ακρίβεια: ATLAS C/2019 Y4. Ανακαλύφθηκε από αστρονόμους στις 28 Δεκεμβρίου 2019 στον αστερισμό της Μεγάλης Άρκτου. Ανιχνεύθηκε από κατοπτρικό τηλεσκόπιο διαμέτρου 0.5 μέτρων στο όρος Mauna Loa στη Χαβάη. Το συγκεκριμένο τηλεσκόπιο αποτελεί μέρος του συστήματος ATLAS (Asteroid Terrestrial-impact Last Alert System).

***Εικόνα 4**: Ο κομήτης Άτλας όπως φωτογραφήθηκε στις 29 Μαρτίου 2020 από τον Αντώνη Φαρμακόπουλο στην Κερατέα Αττικής.*

Η λαμπρότητα του κομήτη Άτλαντα από την ανακάλυψή του μέχρι και το τέλος Μαρτίου παρουσίαζε συνεχή αύξηση, οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι σύντομα θα γίνει ορατός και διά γυμνού οφθαλμού. Πρόσφατες όμως παρατηρήσεις, των αρχών Απριλίου, οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι ο πυρήνας του διασπάστηκε, σε τουλάχιστον τέσσερα τμήματα. Παρακολουθούμε λοιπόν την εξέλιξή του με μεγάλο ενδιαφέρον και αναμένουμε, αν θα μας προσφέρει τελικά ένα εντυπωσιακό θέαμα και διά γυμνού οφθαλμού.

ΜΕΤΑ ΤΑ ΤΟΠΙΚΑ

ΝΤ. ΒΑΝΣ ΣΜΙΘ

Πανδημία, χώρος πανικού και πανούκλα

Η πανδημία είναι αδιανόητη δίχως την έννοια του τόπου. Κάθε αναφορά σχετικά με τον Μαύρο Θάνατο που ήρθε στην Ευρώπη το 1347 συνοδεύεται με εικασίες για την προέλευσή της: «στα βάθη της Ανατολής», «κοντά στην Κίνα», λένε τα σύγχρονα χρονικά. ΤΟ AIDS/HIV ήρθε στην δύση με μαζί με έναν αγχώδη λόγο για την υποτιθέμενη προέλευσής του από την Αφρική. Ο Τραμπ απλά αποκάλυψε την ξενοφοβική λογική του λόγου περί πανούκλας επιμένοντας να αποκαλεί τον COVID-19 «κινέζικό ιό» ή «ιό της Ουχάν».

Η υποβόσκουσα χωρική λογική της πανδημίας εκφράστηκε θαυμάσια από τους δημιουργούς του AIDS Memorial Quilt, το μαζικό κοινοτικό εγχείρημα όπου ράβεται ένα γιγαντιαίο σκέπασμα από περισσότερες από 50,000 υφασμάτινες επιφάνειες το οποίο καλύπτει δημόσιους χώρους, αρχίζοντας από το Εθνικό Πάρκο της Ουάσινγκτον, για να τιμηθεί τη μνήμη όσων έχουν πεθάνει από AIDS. Είναι σήμερα, σύμφωνα με την Wikipedia, «το μεγαλύτερο εγχείρημα κοινοτικής λαϊκής τέχνης στον κόσμο».

Η πανδημία είναι αδιανόητη δίχως την έννοια του τόπου. Αλλά, υπό θεμελιώδη έννοια, η πανδημία είναι αδιανόητη. Υπερβαίνει τις διακρίσεις που ρυθμίζουν τον κόσμο˙ γκρεμίζει τα όρια μεταξύ εμού και των διαφόρων άλλων τα οποία συγκροτούν την εικόνα που έχω για τον κόσμο. Αυτός είναι, εν μέρει, ο λόγος που κατά τη διάρκεια της πανδημίας αναδύεται πανικός σχετικά με την προέλευση της: καθίσταται σημαντικό να δημιουργηθεί μια προέλευση, προκειμένου να μην γίνει όλος ο χώρος ανυπόφορα ομογενής και πολλαπλός. Η πανδημία είναι αδιανόητη δίχως την έννοια του τόπου. Αλλά τότε ο τόπος είναι αδιανόητος στην πανδημία: καταλήγει να αφορά τους πάντες (παν-δήμος), ο κόσμος μετατρέπεται σε έναν χώρο πανικού. Ο Πάνας, η θεότητα του δάσους, του οποίου η κραυγή προκαλούσε τρόμο στους ανθρώπους στην πόλη: ο κραυγή της άγριας φύσης, που απειλεί με αποκάλυψη, την υπέρβαση των πάντων, [Πλάτων, *Κρατύλος*: ο λόγος[1] αποκαλύπτει τα πάντα[2] (*το πάν*)].

Ο Ντ. Βανς Σμιθ (D. Vance Smith) είναι Καθηγητής Μεσαιωνικής Λογοτεχνίας στο Τμήμα Αγγλικών του Πανεπιστημίου του Πρίνστον.

Ο πανικός, η πρόκληση για αναπαράσταση, αποτελεί την επιστροφή του θείου που έχει αποκλειστεί από τον κύαμο, την επιστροφή μια παρουσίας προγενέστερη του *saeculum*, του εκκοσμικευμένου κόσμου στον οποίο ζούμε. Ακόμα και στον θρησκευόμενο Μεσαίωνα, ο πανικός της πανδημίας απειλούσε την εμπιστοσύνη στην κοσμολογική τάξη. Σε μία αξιοσημείωτη αναφορά, αξιοσημείωτη καθώς προβλέπει τόσο ξεκάθαρα αυτό το οποίο όλοι μας κάνουμε αυτή τη στιγμή, ο μεγάλος Γάλλος ποιητής του δεκάτου τετάρτου αιώνα Γκιγιώμ ντε Μασώ περιγράφει,[3] πως έναν Νοέμβρη του 1349 κατά τα τη διάρκεια του Μαύρου Θανάτου, βρήκε καταφύγιο στο δωμάτιό του (me tenoie a couvert),[4] μόνος στο δωμάτιο και στη σκέψη του (Tous seuls en ma chambre et pensoie). Σαν τους μεσαιωνικούς εραστές της μελαγχολίας, υποφέρει γιατί είναι απομονωμένος από το οποιοδήποτε αντικείμενο αγάπης. Αλλά το πιο φρικτό, λέει, είναι πως τώρα ελάχιστοι δείχνουν ευλάβεια στον Θεό, δεν υφίσταται πλέον τάξη (ordenance), και ο καθένας γίνεται η καταστροφή του (chascuns se pere).[5] Η καταστροφή όμως, δεν σταματάει εκεί. Ο νους, που στην μεσαιωνική ψυχολογική παράδοση μπορεί να επιφέρει ανάρρωση καταφεύγοντας στις πηγές της μνήμης, είναι ανίκανος να συλλάβει την κατάρρευση του κόσμου. Η πανδημία υπερβαίνει τις πηγές της αναπαράστασης: είναι τόσο διαφορετική από οτιδήποτε άλλο, που δεν μπορεί να γίνει αντικείμενο της μνήμης (Dont homme puet avoir memoire), ούτε μπορεί να υπάρχει καταγραφή της σε ιστορικά κείμενα (Car je ne truis pas en histoire/Lisant nulles si mervilleuses).[6]

Έχοντας μελετήσει τα κείμενα του Μασοτ, ο Τζέφρυ Τσώσερ, ο πιο σημαντικός ποιητής της μεσαιωνικής Αγγλίας, στο ιπποτικό ρομάντζο του *Η Ιστορία του Ιππότη* πραγματεύεται σαν θέμα το κενό μεταξύ της ικανότητας να δημιουργούμε τάξη και την ασυνείδητη αποδοχή ότι ζούμε στα ερείπια του κόσμου. Το ποίημα τελειώνει με ένα θριαμβευτικό λόγο του Θησέα, βασιλιά των Αθηνών (έξω από όπου βρίσκεται το άλσος του Πάνα), με τον οποίο τιμά τον Δία (Jove), επικεφαλής των ρωμαϊκών θεών και πρότυπο του Τσώσερ για τον Χριστιανικό Θεό, ως εγγυητή της τάξης του κόσμου. Το σύμπαν είναι σε απόλυτη τάξη, απολύτως διαυγές και ευανάγνωστο. Όμως ο Θησέας κάνει λάθος. Στο ποίημα, ο κόσμος δεν κυβερνάται από τον Δία αλλά από τον Κρόνο. Είναι ο θεός της καταστροφής, ο «πατέρας του λοιμού». Αλλά, στον κόσμο του ποιήματος δεν το γνωρίζει αυτό κανείς. Αυτή η άγνοια είναι το ασυνείδητο της πανούκλας, η σφραγισμένη κρύπτη που αποκλείει από τους ζωντανούς την αβάσταχτη αλήθεια την καταστροφής. Την αλήθεια την βλέπουμε μόνο φευγαλέα μέσα από τις ρωγμές της γλώσσας.

Ο Γκιγιόμ ντε Μασότ αποτελεί εξαίρεση, ενώ ο Τζόφρυ Τσώσερ όχι. Ο Μασότ αποτελεί εξαίρεση διότι γράφει για την πανούκλα άμεσα. Ο Τσώσερ είναι τυπικός: όπως σχεδόν όλοι οι ποιητές στον απόηχο της πανούκλας, γράφει για εκείνη μόνο έμμεσα. Θα έλεγα ότι γράφει για εκείνη *κρυπτικά*. Όπως οι συγγραφείς για σχεδόν σαράντα χρόνια μετά τον Μαύρο Θάνατο, αναφέρεται σε αυτήν με ένα τρόπο που αποκλείει ή που αποστρέφει το βλέμμα από την έκταση του τρόμου, σαν να είναι ακόμα μη αναπαραστάσιμος. Και είναι: ακόμα και η αλληγορία, η συνήθης πηγή στην οποία καταφεύγει η μεσαιωνική εξήγηση, δραματοποιεί την ίδια της της κατάρρευση. Ένα άλλο ποίημα του Σώσερ, η «Ιστορία του Πωλητή Συχωροχαρτιών»,[7] δραματοποιεί την αναζήτηση τριών νέων για τον «Θάνατο» – ο μεσαιωνικός αγγλικός όρος για την Πανούκλα: ο «Θάνατος» με κεφαλαίο, ως αλληγορία, μπορούσε τρόπον τινά να

κάνει αυτό που δεν μπορούσε ο απλός «θάνατος». Το αξιοσημείωτο και συγκλονιστικό είναι είναι ότι οι νέοι αυτοί αδυνατούν να καταλάβουν πως ο Θάνατος, και ο θάνατος, δεν μπορεί να κατανοηθεί, συλληφθεί, com-pris[8], begriffen[9], ως οντότητα ή ως έννοια.

Η γιορτινή μακαβριότητα που εμείς –ο Χουιζίνγκα, ο Αριές, ο Μπένγιαμιν– συσχετίζουμε με τον Μεσαίωνα εμφανίστηκε μόνο όταν η καταστροφή είχε απομακρυνθεί αρκετά ώστε να μπορεί να προσεγγιστεί μέσω αναπαράστασης. Το αρχείο αντικατέστησε την κρύπτη˙ δεν έχουμε πλέον την πίστη ότι μπορούμε να κατανοήσουμε τον θάνατο, αλλά μπορούμε να καταγράψουμε την ενασχόλησή μας με αυτόν. Η αποτυχία της σύλληψης της *ποιότητας* του θανάτου αντικαθίσταται με την πρωτοβουλία του υπολογισμού της έκτασής του, της καταγραφής με ποσοτικούς, ακόμα και κοινωνιολογικούς όρους, την ολότητα του πεδίου του. Την πρωτοβουλία την ξεκίνησε το Παρίσι. Μόνο κατά τη διάρκεια πρώτου κύματος του Μαύρου Θανάτου στο Παρίσι, έως και πεντακόσια πτώματα μεταφέρονταν κάθε μέρα στο κοιμητήριο της Εκκλησίας των Άγιων Αθώων (Cimetière des Innocents). Μέχρι τα τέλη του δεκάτου τετάρτου αιώνα είχε γεμίσει τόσο, που ανεγέρθηκαν κτίρια γύρω από το νεκροταφείο για να φυλάσσονται κόκαλα λόγω των εκταφών προκειμένου να υπάρξει χώρος στο κοιμητήριο για νέα πτώματα. Αυτά τα κόκαλα μαζεύονταν σε ορατές στοίβες, με τα κρανία συχνά να βλέπουν προς τα έξω μέσω ανοιγμάτων στους τοίχους και στις οροφές. Εν ολίγοις, τα σώματα των νεκρών εκθέτονταν.

Αυτή η έκθεση των νεκρών έδινε τη δυνατότητα για μία νέα πηγή αναπαράστασης: το αρχείο, τη δημόσια παρουσίαση της παρουσίας του θανάτου. Το πιο γνωστό έργο τέχνης στην Εκκλησία των Αγίων Αθώων ήταν ο πρώτος γνωστός Χορός του Θανάτου,[10] ο *Μακάβριος Χορός* (Danse Macabre). Ζωγραφισμένος στο νότιο τοίχο της στοάς γύρω από το νεκροταφείο, ο *Μακάβριος Χορός* περιλάμβανε μία αναπαράσταση όλων των κοινωνικών βαθμίδων, από τον πάπα, τον αυτοκράτορα και τον βασιλιά, μέχρι τον χωρικό, το παιδί και τον ερημίτη. Η τοιχογραφία ήταν μία καταγραφή, ένα αρχείο, της ολότητας του θανάτου, ή τουλάχιστον μια απόπειρα αναπαράστασής της. Λίγο πριν ζωγραφιστεί, το 1424, ο Ζαν Γκερσόν, πρύτανης του Πανεπιστημίου του Παρισιού, συνέγραψε μία πραγματεία όπου αναγνώριζε την κοινωνική βαρύτητα του θανάτου και την ανάγκη να προετοιμαζόμαστε για αυτόν: το πρώτο *ars moriendi*,[11] Τέχνη του Θανάτου. Η άμεση απήχησή του κατά μήκος της Ευρώπης δημιούργησε ένα είδος γραφής –στην πραγματικότητα έναν τρόπο γραφής– το οποίο ενέγραψε την πανταχού παρουσία του θανάτου και τα κοινωνικά του αποτελέσματα. Ο θάνατος άρχισε να νοείται ως κοινωνική σχέση, κάτι που μπορεί να συλληφθεί εντός του αρχείου – τόπος κοινοτικής μνήμης και εξωτερική αναπαράσταση των τεχνών της διακυβέρνησης (*αρχεία*,[12] «δημόσια καταγραφή», από την *αρχή*,[13] «κυβέρνηση»). Με άλλα λόγια, ο θάνατος έγινε δημόσιος.

Και όμως, διδασκόμαστε ότι η ιστορία της νεωτερικότητας στη Δύση, είναι η ιστορία της επινόησης της ιδιωτικότητας, του «απαγορευμένου θανάτου». Και η νεωτερικότητα άμεσα συνδεδεμένη με την θνητότητα, την ριζική βεβαιότητα της περατότητας. Η θνητότητα έγινε το «πιο μοναδικό» του καθενός, αυτό που κανένας άλλος δεν μπορεί να βιώσει αντί για εσένα, ο εγγυητής της ριζικής ενδεχομενικότητας, μα επίσης της απόλυτης ολότητας της υποκειμενικότητας. Και όμως, αυτή η ιδιωτικότητα αμφισβητείται από την παρούσα πανδημία. Από

τη μία, έχουμε ριζική απομόνωση του εαυτού, τουλάχιστον στη θεωρία, ειδικά στην εμπειρία του θανάτου. Κανένας δεν είναι εκεί με τον ετοιμοθάνατο, κανένας δεν είναι εκεί με αυτόν που πενθεί. Εκατοντάδες άνθρωποι έχουν πεθάνει μόνοι˙ συγγενείς και εραστές μπορούν μόνο να παρακολουθούν από απόσταση, στα κινητά τους ή στους υπολογιστές τους. Αυτοί που μένουν πίσω δεν μπορούν να αγγίξουν τη σωρό, δεν μπορούν να αγκαλιαστούν, και συχνά δεν μπορούν ακόμα και να παραστούν στην ταφή. Και όμως, αυτή η εμπειρία δεν είναι απαραίτητα ένα ατελείωτο πένθος, μία εκατόμβη συμβόλων.

Στην πανδημία είμαι ο θάνατος του άλλου. Αυτή η φοβερή απόσυρση από την κοινότητα και την λογική της κοινωνικότητας σημαίνει τον εναγκαλισμό μίας κοινωνικότητας που, κυριολεκτικά, δεν μπορούμε να αγκαλιάσουμε. Σημαίνει να κοιτάμε στην καρδιά της ιδωτικότητας και να βρίσκουμε εκεί τη δέσμευση σε μία σχέση πέραν του θανάτου του άλλου. Σημαίνει να διατηρούμε την ιδέα μίας σχέσης που δεν έχει έρθει ακόμα. Η αποφυγή αυτής της σχέσης είναι ξεκάθαρη στις λεγόμενες ελευθεριακές διαδηλώσεις ενάντια στις οδηγίες των λόκνταουν, τα καλέσματα για «απελευθέρωση». Αυτού του είδους η ελευθερία σημαίνει έναν εναγκαλισμό της περατότητας – της περατότητας της κοινότητας, της περατότητας του πόνου, της περατότητας της φροντίδας για τον άλλο. Ειδικά όταν είμαι ο θάνατος για τον άλλο η διαμαρτυρία ενάντια στην απομόνωση είναι η καταστροφή της κοινότητας, κάτι που αποκαλύπτει τις αντιφάσεις, αν όχι του κεφαλαίου, της κατασκευής της αστικής υποκειμενικότητας.

Όπως ανακάλυψε ο δέκατος πέμπτος αιώνας, πρέπει να ενστερνιστούμε τον θάνατο του άλλου. Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι *είμαστε* ο θάνατος του άλλου. Πρέπει να επιτρέψουμε στην περατότητα να επεκταθεί ξανά μέσα στον κόσμο. Πρέπει να ανακαλύψουμε εκ νέου, ότι ο δημόσιος θάνατος υπάρχει και να βρούμε μια γλώσσα και μια έννοια για αυτόν ξανά, πέραν της ριζικής βεβαιότητας της δικιάς μας περατότητας.

Μέχρι τον Μωρίς Μπλανσό, σχεδόν κανένας θεωρητικός λογοτεχνίας δεν ασχολήθηκε με τους τρόπους με τους οποίους η λογοτεχνία είναι συνδεδεμένη μα το άγχος για έναν καταστροφικό θάνατο. Κατ' αυτόν, η λογοτεχνία είναι ένα ατελείωτο έργο, ένα έργο ενός θανάτου που δεν ολοκληρώνεται ποτέ – δηλαδή, ένα έργο για το θνήσκειν, ακαταλάγιαστης μελαγχολίας. Και λοιπόν; Όπως ο όψιμος, αείμνηστος φίλος μου Σρινιβάς Αραβαμουντάν (Srinivas Aravamudan) από το Ντιουκ με είχε ρωτήσει κάποτε, «γιατί όλοι θέλουν να μιλούν για τη μελαγχολία;» Η σπουδαία συνομιλήτρια του Μπλανσό, η πολιτική φιλόσοφος Τζίλιαν Ρόουζ, υποστήριξε ότι το «ατελείωτο πένθος» είναι μία εύκολη απάντηση στο πρόβλημα του θανάτου. Πρέπει να μπορούμε να θρηνούμε, λέει, αλλά πρέπει επίσης να μπορούμε να σταματάμε το πένθος, να αρχίζουμε να αναζητάμε δικαιοσύνη ή επανόρθωση. «Κράτα στον νου σου την κόλαση και μην απελπίζεσαι», λέει επανειλημμένως σε ένα βιβλίο που έγραφε λίγο πριν πεθάνει.[14] Στην έντονη επιμονή της ότι το πένθος πρέπει να έχει ένα τέλος, η Ρόουζ εντοπίζει τι είναι θεμελιωδώς διαφορετικό σχετικά με τα μεσαιωνικά έργα για τον θάνατο.

Το ατελείωτο που περιγράφει ο Μπλανσό είναι μία μορφή απόγνωσης που ένα μεσαιωνικό υποκείμενο δεν θα ενστερνιζόταν, τουλάχιστον όχι δίχως να διαπράττει θανάσιμο αδίκημα. Αυτό είναι ένα σημείο στο οποίο το φιλοσοφικό έργο σχετικά με τον θάνατο του Μεσαίωνα φτάνει σε μία πολυπλοκότητα την οποία δεν διαθέτει στον μεταδομισμό. Τον Με-

σαίωνα η μελαγχολία ήταν στην πραγματικότητα το αμάρτημα της οκνηρίας. Η μελαγχολία απαιτούσε μία βαθιά ευθύνη: έπρεπε να υπάρξει κάτι που να επιφέρει μία λύση ή να την υπερβαίνει – που θα την τερμάτιζε. Αυτή η ελπίδα λήξης είναι ακριβώς ο λόγος που η λογοτεχνία για το θάνατο δίνει τόσο πολύ έμφαση σε υφολογικά και λεξικολογικά ζητήματα: η απάντηση στον ατελείωτο θάνατο βρίσκεται στους όρους της ίδιας της γλώσσας. Η σωστή λέξη, η σωστή μορφή, ενέχει την ελπίδα ενός ιδανικού όρου πέραν της ενδεχομενικότητας της γλώσσας, μίας λέξης που δεν τελειώνει ποτέ. Ενδεχομένως αυτός είναι ο λόγος που η αρχή του Κατά Ιωάννη Ευαγγελίου διαδεχόταν το τέλος της Προσευχής των Νεκρών. «Εν αρχήν είναι ο Λόγος», την απόλυτη τελετή περατότητας διαδεχόταν η διαβεβαίωση μίας γλώσσας που αρχίζει τον χρόνο και, συγχρόνως, βρίσκεται έξω από αυτόν.

Αυτό που εμείς στη Δύση έχουμε χάσει από τον Μεσαίωνα ίσως να είναι η εμπειρία του θανάτου ως κοινωνικό φαινόμενο. Σε σύγκριση με την Γκάνα, όπου οι κηδείες διαρκούν μία εβδομάδα, οι τελετές πένθους στη δύση είναι σιωπηλές και προσωπικές. Αλλά τους τελευταίους μήνες έχουν παραγίνει προσωπικές, – κανένας δεν είναι εκεί με τον ετοιμοθάνατο, κανένας με αυτόν που πενθεί. Το να πενθήσουμε δημόσια, μαζί με άλλους, σημαίνει, αυτή τη στιγμή, να επεκτείνουμε το άγγιγμα του θανάτου μολύνοντας και άλλους. Αυτό που χρειάζεται να κάνουμε είναι να εναγκαλιστούμε την πιθανότητα μιας ανθρώπινης σχέσης δίχως να μπορούμε να την βιώσουμε αυτή τη στιγμή. Η λογοτεχνία είναι το έργο του σχετίζεσθαι με μία σχέση, και σε αυτό το έργο ενυπάρχει μία πιθανή τάξη. Είναι ένα έργο που απαιτεί μία *φροντίδα* για τη γλώσσα, για την αναπαράσταση μα, πάνω από όλα, για ζωντανές σχέσεις. Αυτό που μπορούμε να φανταστούμε είναι πως να (ξανα)φτιάξουμε μία αόρατη κοινότητα από τους ανθρώπους που είναι απομονωμένοι μεταξύ τους, αποκλεισμένοι όπως ακριβώς ήταν τα σφραγισμένα σπίτια κατά τη διάρκεια του Μαύρου Θανάτου. Απομονωμένοι όμως ακριβώς ώστε στο μέλλον να είμαστε ικανοί να φροντίζουμε και να νοιαζόμαστε ο ένας τον άλλο.

Μετάφραση: Ορέστης Στυλιανίδης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ελληνικά στο πρωτότυπο. [Όλες οι σημειώσεις είναι του μεταφραστή.]

2. Ελληνικά στο πρωτότυπο.

3. Πρόκειται για το ποίημα *Le Jugement doy Roy de Navarre* (Η κρίση του Βασιλιά της Ναβάρρας). Στο κείμενο γίνεται περιφραστική απόδοση των γαλλικών στίχων που βρίσκονται σε παρένθεση. Όπου κρίνεται απαραίτητο δίνουμε μία ελληνική μετάφραση κάποιων στίχων.

4. *Έτσι λοιπόν βρήκα καταφύγιο μέσα.*

5. *Και δεν υπάρχει πια τάξη σε τίποτα / και σήμερα ο καθένας καταστρέφει τον εαυτό του.*

6. *Αυτό ήταν από εκείνα τα φριχτά απόκοσμα γεγονότα / Διαφορετικό από όλα τα άλλα / Που κάποιος μπορεί να θυμηθεί, / Γιατί διαβάζοντας ιστορία δεν έχω βρει / τίποτα τόσο ασυνήθιστο.*

7. «The Pardoner's Tale». Ο pardoner ήταν στον μεσαίωνα εξουσιοδοτημένος να πουλάει συγχωροχάρτια. Ελλείψει καλύτερης απόδοσης χρησιμοποιούμε την απόδοση στην μετάφραση του Κορδοπάτη (*Οι ιστορίες του Καντερμπέρυ*, Μελάνι, 2014).

8. Γαλλικά στο πρωτότυπο.

9. Γερμανικά στο πρωτότυπο.

10. Αλληγορικό είδος αναπαράστασης της οικουμενικότητας του θανάτου του ύστερου Μεσαίωνα

11. Πρόκειται για δύο λατινικά κείμενα, που χρονολογούνται περίπου το 1415 και το 1450 τα οποία προσφέρουν συμβουλές για το «ευ θνήσκειν». Αποδίδονται σε Δομινικανούς ιερείς.

12. Ελληνικά στο πρωτότυπο.

13. Ελληνικά στο πρωτότυπο.

14. Ο συγγραφέας αναφέρεται στο *Paradiso* (Shearsman Books, 2015) , το ημιτελές βιβλίο που έγραψε η Τζίλιαν Ρόουζ λίγο πριν τον θάνατό της.

Σε στιγμές σαν αυτές που περνάμε και που μας καθιστούν υποκείμενα του κινδύνου και άρα φορείς του άλλου «ιού», του φόβου, ενισχύονται εκθετικά οι φαντασιακές επιβεβαιώσεις του αναπόδραστου «έτσι είναι» αλλά και οι προβολές εμπιστοσύνης στους φέροντες εξουσία. Κι όμως σε αυτή τη συνθήκη μιας –έστω και όχι πλήρους– «παύσης», μιας εξαιρετικά συρρικνωμένης κίνησης, ενός «σημειωτόν» της προόδου, μπορούμε ίσως να συγκρατήσουμε τη φευγαλέα εικόνα μιας άλλης κοινωνικής συνθήκης.

100 κείμενα, γραμμένα στις δύσκολες συνθήκες της πανδημίας από επιστήμονες και ερευνητές, σχολιάζουν διαφορετικές όψεις μιας πρωτόγνωρης κατάστασης.